

University of Niš
Faculty of Philosophy

PHILOLOGIA MEDIANA

Year XVII, Vol. 17.

Niš, 2025.

Универзитет у Нишу
Филозофски факултет

PHILOGOGIA MEDIANA

Година XVII, број 17.

Ниш, 2025.

PHILOLOGIA MEDIANA
Journal of Philological Studies
Faculty of Philosophy, University of Niš

EDITOR-IN-CHIEF

Goran M. Maksimović (University of Niš, Faculty of Philosophy, Serbia)

EDITOR

Jelena Jovanović (University of Niš, Faculty of Philosophy, Serbia)

EDITORIAL TEAM

Irena Arsić (University of Niš, Faculty of Philosophy, Serbia)

Nikoleta Momčilović (University of Niš, Faculty of Philosophy, Serbia)

Snežana Božić (University of Niš, Faculty of Philosophy, Serbia)

Mihailo Antović (University of Niš, Faculty of Philosophy, Serbia)

Selena Stanković (University of Niš, Faculty of Philosophy, Serbia)

Snežana Milosavljević Milić (University of Niš, Faculty of Philosophy, Serbia)

Dejan Marković (University of Niš, Faculty of Philosophy, Serbia)

Jean-Marc Vercruysse (Artois University, Faculty of Letters and Arts, France)

Sanja Macura (University of Banja Luka, Faculty of Philology, Bosnia and Herzegovina)

Nemanja Radulović (University of Belgrade, Faculty of Philology, Serbia)

Virna Karlić (University of Zagreb, Faculty of Philosophy, Croatia)

Katja Bakija (University of Dubrovnik, Department of Communicology, Croatia)

Natalija Niagalova (Veliko Trnovo University St. Cyril and Methodius, Faculty of
Philology, Bulgaria)

Slobodanka Vladiv Glover (Monash University, Faculty of Arts, Australia)

Sanja Bošković-Danojlić (University of Poitiers, Faculty of Literature and Languages,
France)

Ljiljana Banjanin (University of Turin, Department of Foreign Languages, Literatures
and Modern Cultures, Italy)

Marko Jesenšek (University of Maribor, Faculty of Philosophy, Slovenia)

Ivan Čarota (Belarusian State University, Faculty of Philology, Republic of Belarus)

Svetislav Kostić (Charles University in Prague, Faculty of Philosophy, Czech Republic)

SECRETARY

Aleksandar M. Novaković (University of Niš, Faculty of Philosophy, Serbia)

www.filfak.ni.ac.rs
www.philologiamediana.com
philologiamediana@filfak.ni.ac.rs
<https://doi.org/10.46630/phm.17.2025>

PHILOLOGIA MEDIANA

Часопис за филолошке науке
Филозофског факултета Универзитета у Нишу

ГЛАВНИ УРЕДНИК

Горан М. Максимовић (Универзитет у Нишу, Филозофски факултет, Србија)

УРЕДНИК

Јелена Јовановић (Универзитет у Нишу, Филозофски факултет, Србија)

УРЕДНИШТВО

Ирена Арсић (Универзитет у Нишу, Филозофски факултет, Србија)

Николета Момчиловић (Универзитет у Нишу, Филозофски факултет, Србија)

Снежана Божић (Универзитет у Нишу, Филозофски факултет, Србија)

Михаило Антовић (Универзитет у Нишу, Филозофски факултет, Србија)

Селена Станковић (Универзитет у Нишу, Филозофски факултет, Србија)

Снежана Милосављевић Милић (Универзитет у Нишу, Филозофски факултет,
Србија)

Дејан Марковић (Универзитет у Нишу, Филозофски факултет, Србија)

Жан-Марк Веркрус (Универзитет Артоа, Филолошко-уметнички факултет,
Француска)

Сања Мацура (Универзитет у Бањалуци, Филолошки факултет, Босна и
Херцеговина)

Немања Радуловић (Универзитет у Београду, Филолошки факултет, Србија)

Вирна Карлић (Свеучилиште у Загребу, Филозофски факултет, Хрватска)

Катја Бакија (Универзитет у Дубровнику, Одјел за комунологију, Хрватска)

Наталија Ниагалова (Универзитет Велико Трново, Св. Ђирил и Методије,
Филолошки факултет, Бугарска)

Слободанка Владив Гловер (Monash University, Факултет уметности, Аустралија)

Сања Бошковић-Данојлић (Универзитет у Поатјеу, Факултет за књижевност и
језике, Француска)

Љиљана Бањанин (Универзитет у Торину, Департман за стране језике,
књижевности и модерне културе, Италија)

Марко Јесеншек (Универзитет у Марибору, Филозофски факултет, Словенија)

Иван Чарота (Белоруски државни универзитет, Филолошки факултет, Белорусија)

Светислав Костић (Карлов универзитет у Прагу, Филозофски факултет, Чешка
Република)

СЕКРЕТАР

Александар М. Новаковић (Универзитет у Нишу, Филозофски факултет, Србија)

www.filfak.ni.ac.rs

www.philologiamediana.com

philologiamediana@filfak.ni.ac.rs

<https://doi.org/10.46630/phm.17.2025>

САДРЖАЈ

СТУДИЈЕ И ОГЛЕДИ / STUDIES AND ESSAYS

Јелена И. Маринков (Београд) ЖАНРОВСКА РАЗНОЛИКОСТ У КЊИЖЕВНОМ СТВАРАЛАШТВУ ДЕСПОТА СТЕФАНА ЛАЗАРЕВИЋА	21
Ленка С. Настасић (Нови Сад) КОЛЕКТИВНО И ИНДИВИДУАЛНО У СРПСКОМ ГРАЂАНСКОМ ПЕСНИ- ШТВУ	33
Милица А. Кандић (Крагујевац) ИСТОРИЈСКО-МИТОЛОШКИ АСПЕКТ И ИСТОЧЊАЧКА ТЕМАТИКА ПОЕ- ЗИЈЕ ЈОВАНА ИЛИЋА	45
Дејан Д. Антић (Ниш) ПРВИ БАЛКАНСКИ РАТ У МЕМОАРСКИМ ЗАПИСИМА ДР ИВАНА СУББО- ТИЋА – ИСТОРИОГРАФСКИ ПРИСТУП	59
Мирјана Д. Бојанић Ћирковић (Ниш) ПРАСКОЗОРЈА <i>ВЕЛИКЕ ПРИЧЕ</i> (ЖАНРОВСКИ, ЕСТЕТСКИ И КЊИЖЕВНО- ИСТОРИЈСКИ АСПЕКТИ РУКОПИСА РАТНИХ МЕМОАРА ДР ВОЈИСЛАВА К. СТОЈАНОВИЋА)	69
Лидија В. Петровић (Крагујевац) УДВАЈАЊЕ ЈУНАКА И ПРИПОВЕДАЧА КАО ОДЛИКА ПОЕТИЧКЕ (САМО) СВЕСТИ РОМАНА (<i>ДВОЈНИК</i> Ф. М. ДОСТОЈЕВСКОГ И <i>ДРУГА КЊИГА СЕОБА</i> <i>МИЛОША ЦРЊАНСКОГ</i>)	83
Радославка Р. Сударушић (Пале) БИБЛИОПОЛИЈУМ МИХАЈЛА МИЛАНОВИЋА – ИЗДАВАЧКА И КЊИЖАР- СКА ВИЗИЈА И МИСИЈА	93
Борјан Р. Митровић (Пале) ИСТОРИЈСКИ РОМАН И ПОСТМОДЕРНИСТИЧКА МЕТАФИКЦИЈА (<i>ДИВЉЕ</i> <i>ЗВЕЗДЕ ДОБРИЛА НЕНАДИЋА</i>)	111
Павле З. Зељић (Нови Сад) <i>РЕЧИ НА (ВИ)ДЕЛУ</i> : ПОЕТИКА СНИМКА ИЗМЕЂУ ДОКУМЕНТАРНОГ И ФИКТИВНОГ У ЗБИРЦИ ПЕСАМА <i>СНИМЦИ</i> ОСКАРА ДАВИЧА (1963)	123
Александра П. Тодоровић (Крагујевац) ПРОСТОР КАО НУЛТИ ЗНАК У РОМАНУ <i>ЦИНК</i> ДАВИДА АЛБАХАРИЈА	137
Ивана З. Танасијевић (Београд) ИГРА ПРИПОВЕДАЊА: НАРАТИВНИ ПОСТУПЦИ У РОМАНУ <i>ПЕПЕО</i> , <i>ПЕНА</i> , <i>ШАПАТ</i> МИЛИСАВА САВИЋА	147

Ненад Дж. Благоевич (Ниш)

О МОРАЛЬНОМ АСПЕКТЕ ПРОБЛЕМЫ (НЕ)ВМЕШАТЕЛЬСТВА НА ПРИМЕРЕ ПОВЕСТИ «ОБИТАЕМЫЙ ОСТРОВ» БРАТЬЕВ СТРУГАЦКИХ..... 161

Sergej L. Macura (Beograd)

GREEN BOOK, WHITE FISTS, BLACK PLIGHT: A NEW TAKE ON THE DEEP SOUTH..... 171

Бојан Р. Рајевић (Нови Сад)

ЕГЗИЛ У ПОЕЗИЈИ И ПУТОПИСИМА МИЛОВАНА ДАНОЈЛИЋА 185

Aleksandra V. Vukelić (Beograd)

NEWSPAPER CLIPPINGS IN MARGARET ATWOOD'S *THE BLIND ASSASSIN*: FICTION, HISTORY, AND POPULAR CULTURE..... 195

Jovana D. Jovac (Niš)

LANGUAGE AND EMOTIONAL RESONANCE – NARRATIVE TECHNIQUES AND EMPATHY IN JAMES BALDWIN'S *SONNY'S BLUES* AND *THIS MORNING, THIS EVENING, SO SOON*..... 209

Nikola S. Petrović (Beograd)

ALIENATION IN ALICE MUNRO'S SHORT STORY "PASSION" 221

ИСТРАЖИВАЊА / RESEARCH

Нина Љ. Судимац Јовић, Александра Р. Лончар Раичевић (Ниш)

ФОНЕТСКО-ФОНОЛОШКЕ ОДЛИКЕ СРПСКИХ ГОВОРА У РУМУНИЈИ – ИЗВЕШТАЈ СА ТЕРЕНА (ВЕЛИКИ СЕМПЕТАР) 235

Станислав Р. Станковић (Косовска Митровица)

ИЗ МОРФОСИНТАКСЕ ИМЕНСКИХ РЕЧИ У ЈУЖНОМОРАВСКОМ ГОВОРУ ВЛАСОТИНАЧКОГА КРАЈА..... 251

Милица М. Михајловић (Ниш)

ВРАЊСКИ ГОВОР У УРБАНОМ И РУРАЛНОМ ОКРУЖЕЊУ 261

Милош Р. Пантић, Станислав Р. Станковић (Косовска Митровица)

О ВОКАЛСКИМ ОСОБИНАМА ГОВОРА ВЕЛИКЕ ХОЧЕ..... 275

Тамара С. Минић (Крагујевац)

ЛИЧНА ИМЕНА У ПОМЕНИКУ МАНАСТИРА ГРАБОВАЦ (XVII ВЕК) 293

Александра А. Јанић Митић (Ниш)

КОЛЕБАЊА У ПИСАЊУ СЛОЖЕНИЦА МЕЂУ ИМЕНИЧКИМ НОВИЈИМ АНГЛИЦИЗМИМА У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ: ЛЕКСИКОГРАФСКИ СТАНДАРД И ТЕНДЕНЦИЈЕ У ПИСАЊУ НА ПРИМЕРУ ОДАБРАНЕ СТУДЕНТСКЕ ПОПУЛАЦИЈЕ..... 313

Аднан Х. Бјелак, Марија С. Пантовић (Нови Пазар)

УЛОГА ИНТЕРПУНКЦИЈЕ У ИНТЕРПРЕТАЦИЈИ *ДНЕВНИКА О ЧАРНОЈЕВИЋУ* МИЛОША ЦРЊАНСКОГ 327

Неда Н. Стефановић (Ниш) ДИСКУРСНО АНАФОРСКЕ ПОКАЗНЕ ЗАМЕНИЦЕ У РАСЦЕПЉЕНИМ РЕЧЕНИЦАМА У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ	341
Невена Б. Јевтић Трифуновић (Крушевац) СИБИЛАРИЗАЦИЈА У НАСТАВНОЈ ПРАКСИ.....	355
Александар М. Новаковић (Ниш) ПРЕГЛЕД УЏБЕНИКА И ПРИРУЧНИКА ЗА СРПСКИ КАО СТРАНИ ЈЕЗИК АМЕРИЧКИХ И ЗАПАДНОЕВРОПСКИХ УНИВЕРЗИТЕТА И ШКОЛА	371
Гордана Ј. Станчић (Вишеград) ГРАЂА ЗА БИБЛИОГРАФИЈУ ВЛАДИМИРА МИЛАНКОВА (1934–2002).....	397
Борис А. Ђорем (Пале) ПОЕТСКИ ДИЈАЛОГ ЖАРКА Б. ВЕЉКОВИЋА СА ПРВИМ (ПОЗНАТИМ) РЕНЕСАНСНИМ СТИХОВИМА ДУБРОВАЧКЕ КЊИЖЕВНОСТИ	411
Бојана М. Ласица (Пале) СРПСКИ ДУХОВНИ ЧАСОПИСИ У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ (1918-1941) И ЊИХОВ ЗНАЧАЈ У ВЈЕРСКОМ И НАРОДНОМ ПРОСВЈЕЋИВАЊУ	427
Стеван Д. Јовићевић (Београд) ОДШКРИНУТА ВРАТА ПАТЊЕ: О РОМАНУ <i>ЉУДИ БЕЗ ГРОБОВА</i> ЕНЕСА ХАЛИЛОВИЋА.....	441
Катарина С. Лазић (Крагујевац) ОПРАВДАНОСТ ОЦЕУБИСТВА У РОМАНУ <i>БРАЋА КАРАМАЗОВИ</i> ФЈОДОРА МИХАИЛОВИЧА ДОСТОЈЕВСКОГ	453
Катарина С. Миленковић (Ниш) МИКРОЕСЕЈ У САВРЕМЕНОЈ СРПСКОЈ ПРОЗИ: ПОЕТИКА ФРАГМЕНТА У РОМАНИМА ИВАНЕ ДИМИЋ И ДАНИЦЕ ВУКИЋЕВИЋ	463
Маша Р. Станишић (Ниш) БЕКСТВО ОД НАМЕТНУТИХ ОКВИРА ИЛИ ПОТРАГА ЗА ИДЕНТИТЕТОМ: ПРИЧА О ЏУЛИЈЕТ У ТРИПТИХУ АЛИС МАНРО И У ФИЛМУ ПЕДРА АЛМОДОВАРА	477
Danica M. Jerotijević Tišma (Kragujevac) INVESTIGATING THE RELATIONSHIP BETWEEN ACADEMIC SELF-CONCEPT AND FOREIGN ACCENT RATINGS	493
Aleksa Đ. Stošić (Beograd) DESCRIPTIVE ANALYSIS OF THE PERCEPTION AND PRODUCTION OF ENGLISH VOWELS BY SERBIAN SPEAKERS.....	507
Valentina N. Đorić, Nina D. Ilić (Novi Sad) FEMALE VISUALIZATION IN SCREEN ADAPTATIONS OF SHAKESPEARE'S PLAYS <i>ROMEO AND JULIET</i> AND <i>KING LEAR</i>	529

Gordana N. Ivković (Niš)	
AN OVERVIEW OF INTERDISCIPLINARY APPROACHES IN LINGUISTICS....	541
Milica M. Radulović, Ljiljana M. Mihajlović (Niš)	
SENTENCES WITH INDIRECT REPORTED QUESTIONS IN STORY RETELLING IN ENGLISH	559
Lana S. Jovanović (Niš)	
IMPOLITENESS STRATEGIES USED IN STAND-UP COMEDY BY DAVE CHAPPELLE	579
Maja D. Antić, Ivan M. Dinić (Niš)	
LITERARISCHE BEARBEITUNG DOKUMENTARISCHER MATERIALIEN: <i>DIE ERMITTLUNG</i> VON PETER WEISS.....	591
Сања С. Маркељић (Kragujevac)	
О СЕМАНТИЧКО-ПРАГМАТИЧКОЈ (НЕ)ПОДУДАРНОСТИ ЕНГЛЕСКЕ КО- ЛОКАЦИЈЕ (<i>TO</i>) <i>GO OUT ON A LIMB</i> И ЊЕНИХ ПРЕВОДНИХ ЕКВИВАЛЕНА- ТА У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ	601
Јелена Р. Дрљевић, Драгана Ж. Мирчић Панић (Београд)	
УТИЦАЈ ИНТЕРАКЦИЈЕ СТРУЧНОГ И ЈЕЗИЧКОГ ЗНАЊА НА КВАЛИТЕТ ПРЕВОДА СТРУЧНОГ ТЕКСТА. ПРИМЕР ПРЕВОЂЕЊА ПРАВНОГ ТЕК- СТА.....	619
Nataša S. Filipović (Niš)	
THE SIGNIFICANCE OF FOSTERING AND DEVELOPING SOCIOCULTURAL COMPETENCE IN FOREIGN LANGUAGE TEACHING FROM THE PERSPECTIVE OF FOREIGN LANGUAGE TEACHERS IN SERBIA	633
Georgina V. Frei (Kragujevac)	
AI-POWERED TEACHING OF LITERATURE IN FOREIGN LANGUAGE CLASSROOMS: PRACTICAL PROMPTS FOR THE DIDACTICIZATION OF LITERARY WORKS.....	649
Невенка В. Јанковић, Катарина З. Стаменковић (Ниш)	
ДИЈАХРОНИЈСКИ РАЗВОЈ МНОЖИНСКОГ МАРКЕРА -ER У НЕМАЧКОМ ЈЕ- ЗИКУ	665
Татјана Г. Лепојевић Грујић (Ниш)	
АНАЛИЗА ГРЕШАКА У СЛАГАЊУ РОДА ИМЕНИЦА ПРИ ПРЕВОЂЕЊУ СА СРПСКОГ НА НЕМАЧКИ ЈЕЗИК.....	681
Katarina M. Ivanović (Novi Sad)	
REFUSAL STRATEGIES OF STUDENTS AT THE TERTIARY LEVEL OF EDUCATION.....	697
Milica M. Kočović Pajević (Novi Sad)	
BALANCING LANGUAGE SKILLS IN ESP TEXTBOOKS: UNIVERSITY TEACHERS' EVALUATION AND FEEDBACK.....	709

Nataša V. Ignjatović (Niš)	
DÉMARCHE DIFFÉRENCIÉE DANS L'ENSEIGNEMENT DE PHONÉTIQUE ET PHONOLOGIE DU FRANÇAIS	721

Vesna D. Simović, Nataša S. Filipović (Niš)	
ANALYSE DES ÉLÉMENTS CULTURELS DANS LES MANUELS DE FLE POUR L'ÉCOLE PRIMAIRE <i>CLUB @DOS</i> ET LEUR IMPACT SUR LE DÉVELOPPEMENT DE LA COMPÉTENCE INTERCULTURELLE	733

ПРИКАЗИ / BOOK REVIEWS

Милица В. Ђуковић (Београд)	
(П)О ДВОРУ ОБРЕНОВИЋА, ИНТЕРДИСЦИПЛИНАРНИМ СТАЗАМА.....	747

Јелена С. Младеновић (Ниш)	
ПОЕЗИЈА ДУШАНА ВАСИЉЕВА У НОВОМ ЧИТАЊУ И ПРИРЕЂИВАЊУ АКАДЕМКА ЈОВАНА ДЕЛИЋА.....	755

Мирјана Д. Бојанић Ђирковић (Ниш)	
ДВЕ ДОСТОЈНЕ СИНТЕЗЕ.....	759

Миона Н. Татаревић (Ниш)	
ГРАД КАО СЛИКА ДРУШТВА У ЕПОСИ СРПСКОГ РЕАЛИЗМА	767

Александра Д. Благојевић (Ниш)	
ЖИВОТ ЈЕ ЖИВ – КА НОВИМ ЧИТАЊИМА ДЕЛА АНЂЕЛКА КРСТИЋА..	771

Бојана М. Јокић (Ниш)	
„НАДА НЕМА ПРАВО НА ПОЧИНАК”	775

Јанко Р. Ивановић (Београд)	
СТАЗАМА ПАСТИРСКЕ ЛЕКСИКЕ ПРИЗРЕНСКО-ТИМОЧКИХ ГОВОРА ..	781

Александар М. Новаковић (Ниш)	
ПРВИ ЧАСОПИС ЗА МЕТОДИКУ НАСТАВЕ СРПСКОГ КАО СТРАНОГ, ЗАВИЧАЈНОГ, МАТЕРЊЕГ И НЕМАТЕРЊЕГ ЈЕЗИКА НА ФИЛОЗОФСКОМ ФАКУЛТЕТУ У НИШУ	787

Ема Н. Živković Nikolić (Niš)	
SMALL LEARNERS, BIG MEANING.....	793

ТЕМАТ ACADEMIA MEDIANA 2024 / ACADEMIA MEDIANA 2024 PROCEEDINGS VOLUME

Зона В. Мркаљ (Београд)	
КАКО ЈЕ БЕОГРАД ПОСТАО ЗАВИЧАЈ (У ОДАБРАНИМ ДЕЛИМА ШКОЛСКИХ ПИСАЦА).....	801

Владимир М. Вукомановић Растегорац (Београд)	
КАКО ОЖИВЕТИ ЗАВИЧАЈ СРПСКЕ ПОЕЗИЈЕ ЗА ДЕЦУ: ПРЕДЗМАЈЕВСКО ПЕСНИШТВО И ЊЕГОВИ МЕТОДИЧКИ ПОТЕНЦИЈАЛИ.....	813

ТЕМАТ ЈЕЗИК, КЊИЖЕВНОСТ, ИНТЕРСЕКЦИОНАЛНОСТ 2024. /
LANGUAGE, LITERATURE, INTERSECTIONALITY 2024 PROCEEDINGS
VOLUME

Antony I. Hoyte-West

EBONY AND IVORY: INTERSECTIONALITY AND THE PIANO IN BRANDON TAYLOR'S *THE LATE AMERICANS* 833

Danijela Lj. Petković (Niš)

“A GAUNT AND SHORN-HAIRED INVALID IN THE FINAL STAGES OF CONSUMPTION”: DISABILITY, VICTORIAN FEMININITY, AND CHILDHOOD IN BARBARA HAMBLY'S *THE LOST BOY* 843

Анђела К. Ђукић (Београд)

ОДНОС ИЗМЕЂУ РОДА, ИДЕНТИТЕТА И НАЦИЈЕ: САВРЕМЕНО ЧИТАЊЕ АУТОРСКИХ ТЕКСТОВА Ј. Б. И ВИНКЕ БУЛИЋ ОБЈАВЉЕНИХ У ЧАСОПИСУ ЖЕНСКИ ПОКРЕТ (1920–1938) 857

Александра В. Чебашек Нешковић (Крагујевац)

У МЕАНДРИМА СТРАХА: ЗАМЕТАК ЕМОЦИОНАЛНЕ ИНВАЛИДНОСТИ ЛИРСКОГ СУБЈЕКТА У ЗБИРЦИ *ОКО НУЛЕ* АНЕ РИСТОВИЋ 871

Хелена П. Арслан (Београд)

САВРЕМЕНО ЧИТАЊЕ БОЖИХ ЉУДИ БОРИСАВА СТАНКОВИЋА: ИНТЕРСЕКЦИОНАЛНОСТ И КЊИЖЕВНОСТ 883

Jelena M. Jovović (Nikšić)

PROSTOR DIJASPORE: IZMEĐU ALIJENACIJE I PRIPADNOSTI 899

Биљана М. Радовановић (Ниш)

ТОТАЛИТАРНИ СИСТЕМ И СЛОБОДА ПОЈЕДИНЦА: ОДНОС ЧОВЕКА И ДРЖАВЕ У ФИЛМУ *ЈАСТОГ* 913

Данијела З. Радовановић (Лесковац)

КАКО УПОТРЕБА РАЗЛИЧИТИХ ЈЕЗИЧКИХ ВАРИЈЕТЕТА У ГОВОРУ УТИЧЕ НА ПЕРЦЕПЦИЈУ ИДЕНТИТЕТА ГОВОРНИКА 925

Jelena G. Jaćović, Ivan N. Jovanović (Niš)

LES DÉNOMINATIONS DES GROUPES SENSIBLES DANS LE DISCOURS MÉDIATIQUE FRANÇAIS 941

Нина Ж. Манојловић (Крагујевац)

МОГУЋНОСТ ПРИМЕНЕ КОГНИТИВНО-ИНФЕРЕНЦИЈАЛНЕ ПРАГМАТИКЕ НА СИТУАЦИОНУ ИРОНИЈУ 951

Соња С. Леро Максимовић (Бања Лука)

ЈЕЗИК И ТЕРИТОРИЈА: ИНТЕРСЕКЦИОНАЛНОСТ И ПРИМЈЕР ДИСТРИБУЦИЈЕ АУТОРСКИХ ПРАВА ЗА ПРЕВОДЕ 967

Ivan M. Dinić, Miloš B. Tasić (Niš)

VERBAL AGGRESSION IN A MULTIMODAL MEDIUM? THE CASE OF POLITICAL CARTOONS IN BRITISH AND GERMAN NEWSPAPERS 981

Nadežda R. Silaški, Tatjana N. Đurović (Beograd)

THE METAPHORICAL PORTRAYAL OF MIGRANTS IN THE COMMENTS
SECTIONS OF SERBIAN ONLINE NEWS ARTICLES 997

Милица С. Божић Синчук (Београд)

АНТРОПОЛОШКА ЛЕКСИКА У ЗБИРЦИ ПРИЧА *ТОЈ ТИ ВИКАМ*.....1011

Милица Л. Рађреновић (Београд)

СТРАТЕШКА УПОТРЕБА ЈЕЗИЧКИХ СРЕДСТАВА У МЕДИЈИМА ТОКОМ
ПРЕДИЗБОРНОГ ПЕРИОДА 2023. ГОДИНЕ У СРБИЈИ 1027

СТУДИЈЕ И ОГЛЕДИ /
STUDIES AND ESSAYS

Јелена И. Маринков¹

Универзитета у Београду²

Филолошки факултет

<https://orcid.org/0000-0003-4255-3781>

ЖАНРОВСКА РАЗНОЛИКОСТ У КЊИЖЕВНОМ СТВАРАЛАШТВУ ДЕСПОТА СТЕФАНА ЛАЗАРЕВИЋА

У овом раду настојаћемо представити жанровску разуђеност литерарног опуса деспота Стефана Лазаревића. Највише интерпретативног простора придаћемо *Слову љубве и Нийиису на косовском мраморном сџубу*, као деспотовим делима највишег естетског домета, трудећи се да не занемаримо ни *Надјробно ригање над кнезом Лазаром*, повеће манастирима и *Предјовор Закону о рудницима*. Уочићемо тематске, композиционе и стилско-језичке сличности, али и дистинкције, међу делима различитог жанровског одређења. Циљ овог рада биће и демонстрирање поштовања жанровског канона средњовековне књижевности, али и мањих одступања наметнутих темом и наменом текста, у чему видимо назнаке испољавања оригиналности, или принципа *различийоси* у *исти*ом, проистеклог из особене стваралачке визуре.

Кључне речи: Стефан Лазаревић, жанр, средњовековна књижевност, канон, стил, језик, *Слово љубве, Нийиис на косовском мраморном сџубу, Надјробно ригање за кнезом Лазаром*, средњовековна повеља

1. Интегрисаност дела Стефана Лазаревића у жанровски систем српске средњовековне књижевности

Време владавине деспота Стефана Лазаревића обележено је интензивирањем културне делатности. Развој културе у *смућеним временима* турске доминације на простору старе српске државе сматра се парадоксалним управо због тешког политичког стања у коме су се налазиле српске земље. У таквим приликама Стефан Лазаревић одржао је изванредан степен самосталности српске државе, уредио је унутрашње прилике, а краткотрајни развој привреде и економије био је потребан предуслов културног успона. Деспот је допринео просперитету културе даривањем манастира и цркава – стецишта средњовековне културе и писмености, као и подстицањем преписивања и превођења, али и сопственим књижевноуметничким радом.

„Стефанова љубав и старање према књизи” (TRIFUNOVIĆ 1979: 88) пресудно су утицали на књижевну делатност Срба у првој половини XV века. Лазаревић је оформио личну библиотеку (о чему сведоче записи преписивача), а по-

¹ jelena.marinkov@fil.bg.ac.rs

² Истраживање у оквиру кога је настао овај рад финансирано је од стране Министарства науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије према Уговору бр. 451-03-65/2024-03/200167/1, који је склопљен с Филолошким факултетом Универзитета у Београду.

себно занимање развио је за старозаветне садржаје, на шта указују многобројне реминисценције на старозаветне теме у деспотовим делима. Иако је Стефан следио немањићку традицију, засновану на широко распрострањеним и прихваћеним средњовековним представама, у наднационалном карактеру ресавске правописне школе, новом културном уређењу на двору и у деспотовим књижевним радовима присутни су наговештаји поетичких и жанровских промена: „Више него ма који од ранијих немањићких владара, он је истовремено и искусни ратник и витез, и ерудита и књижевник” (PAVLOVIĆ 1971: 76). Јохан Хојзинга „јесен средњег века” везује управо за петнаести век, а у том периоду се у нашој култури могу приметити далеке и ране назнаке ренесансе, оличене управо у витешком идеалу на који асоцира фигура деспота Стефана. Трагови новог културног стања, ипак, постоје само у назнакама: поетика и стил Стефана Лазаревића доминантно припадају оквирима средњовековних поетичких законитости.

Од књижевних радова Стефана Лазаревића књижевноуметничком вредношћу издвајају се *Слово љубве* и *Наййис на косовском мраморном стубу*. Не треба занемарити ни остала деспотова писана остварења литерарног карактера: *Нагиродно ригање за кнезом Лазаром*, наратије у повељама писаним манастирима које дарива, као и *Предговор Закону о рудницима*. Књижевна дела деспота Стефана илуструју основна начела средњовековне поетике, али показују и одређена типолошка и жанровска одступања којима се антиципирају поетичке иновације: „И поред свих закона жанрова, ниједан није доследно спроведен и преведен преко нормираних лествица. Исходишни облик жанру не дају само закони, већ природа предмета о коме се казује или пева” (TRIFUNOVIĆ 1972: 64). Међутим, на крају *Нацрта за поетику стваре српске књижевности* Трифуновић даје нешто другачији закључак: „И када неке одређеном делу као жанру коначни облик даје природа предмета и теме, опет нова решења почивају на општим законима средњовековне поетике” (1972: 68). Премда изгледа као да је реч о опречним тврдњама, обе имају основу у „естетици парадокса” (BOGDANOVIĆ 1980: 66) средњовековне књижевне поетике, која је омогућавала ствараоцима изналагање нових поетичких решења у оквирима утврђених структурно-изражајних и тематско-мотивских образаца.

Поетика старе српске књижевности начелно јесте канонска. „Уместо ауторског начела, који је сав у издвајању, посебности и оригиналности, византијска поетика истиче начело жанра; уместо индивидуализованог књижевног израза – топику и етикецију, систем општег, заједничког и универзалног израза” (BOGDANOVIĆ 1980: 62). Корпус средњовековне литературе предвиђа ограничен тематско-мотивски комплекс, специфична композициона устројства и сасвим одређене стилско-језичке поступке. Поетичко функционисање средњовековне књижевности је парадигматско, а строга систематичност с временом води ка ентропији, те је и у делима позне српске средњовековне књижевности могуће уочити минимална одступања, у суштини ентропијске природе. Водећи принцип који усмерава средњовековно књижевно стваралаштво је жанровски: „сваки жанр има своје законе” (TRIFUNOVIĆ 1972: 62). Књижевна дела Стефана Лазаревића начелно се уклапају у жанровски систем старе српске књижевности. Међутим, деспот се ни у једном делу не придржава жанровских норми у најстрожем могућем смислу,

односно у одређеним, минималним потезима изневерава очекивања у домену жанра, ипак остајући у оквирима средњовековних поетичких законитости. Ти потези нису радикални, него тек сигнални – они представљају далеке назнаке дубљих поетичких измена.

Дмитриј Лихачов је у функцији, структури – композицији и у тематици препознао темељне жанровске принципе. Лихачов је сматрао да се међу тим принципима успостављају обавезујуће релације не би ли се учврстиле жанровске структуре. „То значи да су сви жанрови међу собом повезани у један складан систем као што и сва дела која припадају истоме жанру чине једну целину за себе, обележену веома високим степеном унутрашње, међусобне комуникације” (BOGDANOVIĆ 1980: 63). У складу с једним од водећих начела српске средњовековне књижевности – жанровским начелом – подразумева се да књижевно дело буде кохерентно организовано као јединствена целина не би ли одражавало апсолутност у слици света коју изграђује – тоталну слику света приказану из узвишене перспективе.

Сва позната књижевна дела деспота Стефана Лазаревића временом настанка веома су блиска: претпоставља се да је *Слово љубве* настало 1409. године, за *Нађийис на косовском мраморном сѣубу* мисли се да је настао између 1402. и 1404. године и да је заиста био уклесан у камену на простору Косова (TRUFUNOVIĆ 1979: 101). Дело није потписано, али поступком атрибуције ауторство је приписано Стефану Лазаревићу.³ Ђорђе Трифуновић у студији *Живот, доба и књижевни рад Сјтефана Лазаревића* наводи како је Ђ. Сп. Радојичић издвојио повеље деспота Стефана с развијеним аутобиографским ставовима, односно оне повеље које треба посматрати и као књижевноуметничка дела: *Повеља манастиру Хиландару* из 1405, *Повеља манастиру Милешеви* (1405), делимично позната и недатирана *Повеља ираду Беоираду* и *Повеља манастирима Тисмани и Водици* из 1406. године (1979: 99–102). Све наведене повеље, осим *Повеље ираду Беоираду*, имају даривање као сврху, али деспот их сачињава литерарним стилем. Деспотов плач, сачуван у иницијалном фрагменту (*Нађиродно ридане за кнезом Лазаром*) и *Предјовор Закону о рудницима* (који има литерарне карактеристике иако претходи делу правне, административне суштине), такође сведоче о сличностима које постоје међу деспотовим делима различитог жанровског усмерења.

2. Долично исказати⁴

У *Слову љубве* деспот следи поетичке поставке епистоларног жанра. Троделна структура дела у складу је са средњовековним реторичким правилима (која,

3 Ђорђе Сп. Радојичић први је деспоту Стефану приписао ауторство над *Нађийисом на косовском мраморном сѣубу* (в. Ђорђе Сп. Радојичић, *Косовски нађийис*, Летопис Матице српске, књ. 386, св. 6, децембар 1960, стр. 458). Поред тога што је издвојио Стефана Лазаревића и као састављача аутобиографских ставова у повељама, што смо већ напоменули, Ђорђе Сп. Радојичић је деспоту Стефану први приписао и ауторство над *Предјовором Закону о рудницима*, а такође је први назначио *Нађиродно ридане за кнезом Лазаром* као деспотово дело (TRIFUNOVIĆ 1979: 101–102).

4 „Лето и пролеће Господ сазда, / као што и певач рече, / у њима и красоте многе – / птицама брзо и весеља пуно прелетање, / и горама врхове, / и луговима пространства, / и пољима ширине, / и ваздуха тананог / дивним неким гласовима оглашење, / а и земаљске дароносе / од мирисавих цветова, и травоносе; / но и саме људске природе / обновљење и разиграње / *долично ко да исказе!*?” (STEFAN LAZAREVIĆ 1979: 169–170) [истакла J. M.].

опет, и те како имају идеолошки, односно религијски подтекст), а формалним поступком повезивања почетних стиховних колона – акростихом („крајегранесије”), загарантовано је очување јединства дела и испуњен закон целовитости приказивања. „Деспот Стефан Лазаревић крајегранесијем *Слово љубве* не везује само пасусе у формалну целину, већ и речју 'љубав' тематски одређује своју посланицу (настала 1409). Иако замишљен као образац за писма, Деспотов спис је права књижевна посланица у којој се остварују начела средњовековне реторике и епистоларске поетике. Схватање писма као разговора са одсутним и спровођење једноставности, без сувишних фигура, о чему говоре византијски писци и теоретичари, остварује се са мером у Деспотовој песничкој посланици” (TRIFUNOVIĆ 1990: 268).

Исказивање сходно правилима поетике условило је појаву многобројних топоса у старој српској књижевности, при чему је велики број општих места претузет из византијске литературе.⁵ Један од најистакнутијих топоса свакако је топос неизрецивости, проистекао из свести средњовековног ствараоца о сопственој немоћи и грешности. Аутори су у стварању били вођени ентузијастичком поетиком, сходно којој писац бива тек медијум преко кога се изражава Божија воља. Деспот се у својим делима често служи овим топосом. У *Слову љубве* топос недостојности изражен је помоћу реторског питања:

„но и саме људске природе
обновљење и разиграње
долично ко да искаже!?” (STEFAN LAZAREVIĆ 1979: 169).

У *Наѿѿису* ово опште место уобличено је неком врстом хијазма: „не знам, Бог зна” (STEFAN LAZAREVIĆ 1979: 160).

Топос „светитељи су помоћ у овоземаљским невољама” (TRIFUNOVIĆ 1990: 212) такође је изузетно фреквентан: јавља се у готово свим деспотовим повељама литерарне садржине, у којима су Свети Симеон и Свети Сава представљени као покровитељи и деспотови заштитници. Топос „бити с неким на даљини духом. Чезња за сједињењем” (TRIFUNOVIĆ 1990: 214) директно је заступљен у *Слову љубве*, али имплицитно га је могуће препознати и у повељама, у тежњи да се достигну часни пример кнеза Лазара и тиме оствари сједињење са целокупном заједницом хришћанских праведника и мученика. У свим деспотовим делима као опште место јавља се „славословије”, које маркира завршеност и целовитост.

Деспот се веома често служи реминисценцијама на делове из *Старој завети*,⁶ а у појединим делима и директним преношењем старозаветног текста – цитирањем, у чему је могуће препознати неосвешћени вид интертекстуалности: Каинов пример, *љубави ѿуђ*, пример Мојсија и брата му Арона, као и жалостан Давидов плач над судбином Саула и Јонатана у *Слову љубве*, затим Давидове речи за које претпостављамо да су наведене на крају *Надгробној ригања* – сви наведени примери сведоче о деспотовој свести о неопходности постојања узора из *Библије* и давања поуке на креативан и рекреирајући начин. Стил дела прилагођен је жанровском

5 В. одредницу ОПШТА МЕСТА у *Азбучнику српских средњовековних књижевних њојмова Ђорђа Трифуновића*.

6 „Деспота као владара, читаоца и писца највише привлаче теме из Старог завета” (TRIFUNOVIĆ 1979: 92).

систему, али и предмету о коме се говори. Главна тема *Слова љубве* је сама љубав, и Стефан Лазаревић изграђује поетске слике о љубави на три стилска нивоа: описом природе у пролеће и лето, цитатима из *Библије*, односно *Старој завети*, и примером личног искуства, при томе се служећи пробраним стилским средствима. Троделна структура дела у складу је са средњовековним реторичким правилима, али оваквом композицијом остварен је и својеврстан градацијски низ; апострофом је такође потцртана основна тема дела.

Наћийис на косовском мраморном сѣубу (у даљем тексту *Наћийис*) заправо је „похвално казивање” (TRIFUNOVIĆ 1979: 122), поетски изражајно величање јунака погинулих на Косову пољу. На основу стилских одлика могуће је одредити ово дело као поетско приповедање јер спаја наративне елементе с лирским потенцијалом; похвала и јесте жанр дефинисан као „текст са изразито лирским обележјима” (BOGDANOVIĆ 1980: 83). И док се „закони жанра очевидније [се] могу пратити у *Слову љубави*” (TRIFUNOVIĆ 1979: 123), „*Наћийис* се у широким могућностима похвалних средстава највише разгранао” (ibid.). Стефан Лазаревић спојио је наратив са стилским поступком формирања песничких слика, те је дело изграђено као казивање кроз ефектне песничке слике. Заустављање путника директним обраћањем је опште место карактеристично за текстове натписа, а примарно припада традицији античких епитафа. Дело почиње апострофом – стуб говори, обраћа се непознатом путнику: као да поново постоји невидљива линија попут епистоларног израза „име рек”, на којој пролазник сам треба да испише своје име.

Песничке слике које аутор ствара потекле су из већ постојеће грађе, оформљене традиције која укључује одређени религиозни и етички идеал. На основу тих мотива створена је слика „лепоте смрти” (TRIFUNOVIĆ 1979: 114), коју Стефан Лазаревић конституише описом одласка у дој и једноставним и кратким, али поетски снажним приказом кнежеве смрти. Аутор употребљава вечни презент – „Видећеш како посред поља усправно *сѣојим*” (STEFAN LAZAREVIĆ 1979: 158), [истакла Ј. М.] – желећи да нагласи стаменост и трајност стуба у који је уклесан натпис о страдању косовских јунака. Вечни презент налазимо и у другим делима деспота Лазаревића, што представља тежњу да се текст учини временски свеобухватним.

У *Наћийису* је начињена паралела с пастиром и јагањцима, чиме се универсализује и узвисује подвиг кнеза Лазара и косовских јунака и илуструје основна идеја о божанској и небеској истини уклесаној у нечему што је *залудно и ништавно*, иако наизглед вечно – у камену:

„Видећеш како посред поља усправно стојим.
Да не проминеш и не превидиш
као нешто залудно и ништавно,
но молим те, приђи и приближи се мени, о вољени,
и размотри речи које ти приносим,
и из тога ћеш разумети због кога узрока
и како и зашто стојим ја овде,
јер истину ти говорим,
ништа мање од живог,
да ћу вам изнети у суштини све што се збило” (STEFAN LAZAREVIĆ 1979: 158).

Метафизички историјализам, о коме је писао Димитрије Богдановић у тексту *Историја стварања српске књижевности*, представља слику вечности и свевремености узора у времену (1972: 72). Деспот се служи поступком потврђивања веродостојности, али истина коју стуб преноси заправо је израз метафизичког историјализма, којим се истичу мотиви мучеништва, страдања ради достизања небеског царства, духовног уздицања и етичке победе. Слику приближавања апсолутном деспот конструише готово у свим својим делима, без обзира на то ком жанру припадају. У *Напоју* Стефан Лазаревић описује полазак у дој као одлазак на гозбу, а предводника, кнеза Лазара, пореди с пастиром, који „мудро приводи духовне јагањце” (STEFAN LAZAREVIĆ 1979: 159). Посреди је тематизација истовремено херојске и мученичке смрти,⁷ а како истиче Јохан Хојзинга „ниједно доба није као петнаести век тако својски у свакога стално усађивало мисао о смрти. Непрестано у животу одјекује *memento mori*” (1991: 183). Притом треба истаћи да није реч о ирационалном страху, већ о реалној атмосфери обележеној бедом, ратовима и другим опасностима: у то време вођен је Стогодишњи рат (1337–1453), као и Крсташки ратови против Османлија (1389–1464), Византија се налазила пред падом (1453), пандемија куге већ је била опустошила Европу. Атмосфера *пошљедњих времена* владала је и на простору српских земаља: „Привредни и материјални полет Лазарева Србије нагло су пресекли Турци Косовским бојем, а Угари су честим упадима исцрпљивали преостале снаге. Болни уздаси очевидаца и писаца о опустошеној земљи неће бити само преувеличане песничке слике” (TRIFUNOVIĆ 1979: 43). Ђорђе Трифуновић истиче како је и у нарацијама повеља, баш као и у *Напоју*, заступљена слика страдања, а и „у *Предговору Закону о рудницима* Стефан се враћа својој омиљној теми и опет у првом лицу једине казује о временима и невољама после Косова” (1979: 107).

Паралела с пастиром и јагањцима из *Напоја* је врло ефектна и сликовита метафора која може добити и шире, алегоријско значење ако се посматра у контексту новозаветне симболике. У *Новом завету* постоји прича о пастиру и залуталом јагњету, параболо чијим разрешењем се ствара слика Христа као пастира који окуља око себе своје јагањце, читав људски род. Стварањем такве метафоре Стефан Лазаревић умногоме универсализује значај косовских јунака и кнеза Лазара као стојерног стуба духовне победе. Ову метафору могуће је тумачити и као симбол, с обзиром на то да је „у средњовековним делима метафора врло често у исто време и симбол” (LIHAČOV 1972: 132). Деспот поистовећује турску војску са змајем, гујом и адом, и та поређења имају функцију апстраховања, уопштавања, чиме је универсализација метафоре спроведена до краја.

У два најпознатија дела Стефана Лазаревића обрађене су потпуно различите теме, али повезује их знатан број поетичких елемената и стилских одлика. У оба књижевна дела постоје мотиви који су у вези с религиозном традицијом; то су мотиви љубави која спаја са Богом и земаљске жртве која сједињује са божанством – у подтексту оба дела јесте мотив обожења. Дела су различитог жанровског одређења – *Слово љубве* је „образац за посланицу” (TRIFUNOVIĆ 1979: 102), а *Напој*

⁷ „Свуда где витешки идеал најјасније долази до изражаја, нагласак пада на аскетски елемент” (HOJZINGA 1991: 98).

похвални жанр замишљен као запис у камену – али у њима постоје општи елементи тематско-мотивског круга средњовековне књижевности и законитости жанровског система.

3. Стил и језик као обележја жанра

Избор стилских поступака у средњовековној књижевности умногоме зависи од жанровске припадности дела јер „средњовековни писац види свет жанровски” (TRIFUNOVIĆ 1979: 111). Стил сваког појединог дела Стефана Лазаревића одговара уобичајеним жанровским конвенцијама, али он ипак у сваком од жанрова показује особени литерарни сензибилитет.

Ђорђе Трифуновић је утврдио да дела деспота Стефана изражајним обликом припадају лирском модусу (1979: 110); те да се лирски обликован садржај јавља унутар жанрова који су му својствени (ibid.). „Ни проза ни поезија нису у средњем веку чисти родови”, приметио је Димитрије Богдановић (1980: 69), из чега парадоксално произлази да је морфолошка разубеђеност присутна у свим средњовековним жанровима. *Слово љубве* има облик личног обраћања, у коме лирски субјекат тежи поистовећивању с предметношћу излагања, док је *Наййис* изграђен у форми драматичног лирског казивања. „Живи лирски садржај усаглашен је и са жанровима у којима се јавља” (TRIFUNOVIĆ 1979: 110), при чему Трифуновић апострофира нарације повеља, док плач и посланицу одређује као жанрове у којима се у већој мери поштују поетички узуси (1979: 111).

У делима Стефана Лазаревића, упркос њиховом различитом жанровском усмерењу, могуће је уочити многе сличности на стилско-језичком плану. Стилски поступци попут развијања широких песничких слика, семантичког наглашавања понављањем и низањем паралелизама, формирање правилних ритмичких целина набрајањем, употреба сложеница, коришћење одређених стилских фигура (апострофа, реторско питање, поређење, полисиндетон), могу се уочити у свим деспотовим делима.

Слово љубве је дело непоновљивог стилско-језичког богатства које фигурира као посланица упркос насловом најављеној жанровској одредници. „За разлику од других жанрова, посланица је имала предвиђене основне узорце у такозваном епистолару” (TRIFUNOVIĆ 1990: 266). Епистоларну форму аутор антиципира апострофирањем, али посебно употребом устаљеног епистоларног израза „име рек”.⁸

И *Наййис* делимично одступа од уобичајених стилско-језичких и уско схваћено семантичких особина похвале. Основни поступак којим се деспот служи је *анйройоморфно йрийоведање* (TRIFUNOVIĆ 1979: 122) – стуб који говори и зауставља путника или пролазника, чиме је створен упечатљив стилски ефекат.

Визионарски усмереним приповедањем конструисана је алегоријска слика:

„као какав добри пастир и вођа,
мудро приводи духовне јагањце
да у Христу добро скончају

⁸ Већ поменута синтагма *име рек* „означава место где треба убележити име пошљаоца или примаоца писма” (TRIFUNOVIĆ 1990: 114). В. одредницу ИМЕ РЕК у *Азбучнику српских средњовековних књижевних појмова* Ђорђа Трифуновића.

и [приме] мучења венац
[и] вишње славе учесници буду” (STEFAN LAZAREVIĆ 1979: 159).

Стилистичке подударности су оно што највише повезује ова два књижевна дела; ауторство *Нађијиса* одређено је управо упоредном стилистичком анализом. Теме су различите, али њихова стилизација је слична, као и начин излагања. За оба дела карактеристично је уводно обраћање – апострофа, а следи казивање у конкретним песничким сликама, које врло сугестивно делују на читаочеву свест јер су усклађене с тематиком и жанром. Поређење служи као средство изграђивања песничких слика развијањем асоцијативних веза, док се градацијом истиче сликовитост, доприноси постепеном појачавању утиска код читаоца и даје песничким сликама посебан динамички потенцијал. Реченица је крајње једноставна и одмерена, селекција језичких средстава је пажљиво спроведена. Полисиндетонско низање користи се као језичко средство којим се постиже симетричност: правилним смењивањем језичких јединица остварује се ритмичка уобличеност која овим делима даје изразиту лирску компоненту. Низања су уравнотежена, а понављање сродних појмова искључиво у паровима. Нема претераног нагомилавања и китњастог стила, везаних тропа, компликованих фигура и украса, карактеристичних за стил *илеџеније словес*. Приметне су и сличности у синтаксичким конструкцијама – учестала употреба прилога и падежних атрибута, а у лексици неуобичајене сложенице, које доприносе стварању поетског стила, специфичног и семантички богатијег у односу на свакодневни говор.

У деспотовим повељама такође су заступљени лирски елементи какве налазимо и у другим жанровима. У оквиру нарације (експозиције) развија се алегоријска слика којом је експлицирана улога кнеза Лазара у спасењу српског народа путем страдања. Најлепша и најразвијенија слика те врсте је алегорија о облацима и сунцу у *Повељи манасџиру Хиландару*: „Стефан не казује чињенице хроничарски, што би се могло очекивати у аутобиографској нарацији, већ ствара једну широку песничку слику” (TRIFUNOVIĆ 1972: 67).

Иако нам је познат тек почетак *Нађиројној ридања за кнезом Лазаром*, већ само на основу кратког фрагмента могуће је закључити да је деспот и у свом плачу следио законитости средњовековне поетике (сходно којој је плач генезом повезан са старозаветним плачем), али и у овом, временом и приликама „окрњеном” плачу уочљиве су карактеристике Лазаревићеве издиференциране поетике:

„Где како се садашње ридање и вапај чују одасвуд. Не оплакује ли то Рахила чеда своја јер их нема? [Не], већ читава земља замало оплакује својега вођу! Јер сад ни речи Давидове рећи...” (STEFAN LAZAREVIĆ 1979: 161).

Стефан Лазаревић и у овом плачу помиње свог омиљеног (судивши по његовим књижевним остварењима) старозаветног јунака – цара Давида. Такође, помиње и старозаветну јунакињу Рахилу, формирајући интересантан преокрет и фигуру која подсећа на словенску антитезу, поново потцртавајући погубне последице које је мученичка смрт кнеза Лазара имала по читав српски народ.

4. Неразориво и непроменљиво⁹

Повеља је сложен, вишеслојан жанр, који у себи може садржати елементе више књижевних родова, самим тим и врста, чиме и долази до усложњавања жанра који већ сам по себи има двоструки карактер – документарни и литерарни. Повеља је, у основи, писано сведочанство о акту правне природе – о продаји, куповини, даривању, односно текст којим се мотивише одређено дејствовање, при чему је та мотивација неретко исказана на поетичан начин. За структуру старе српске повеље карактеристичан је велики удео лирских елемената, посебно уколико се српске повеље упореде с византијским. Димитрије Богдановић је многобројне песничке елементе у аренгама старе српске књижевности објаснио већим утицајем псалтира у односу на аренге у византијским повељама (1980: 75). Сем тога, „аренга треба слушаоцима или читаоцима да прикаже духовне основе дела и покаже колико је оправдано оно што се повељом утврђује. Стога аренге имају више књижевни и морални, него правни и историјски значај” (TRIFUNOVIĆ 1990: 24).

Стилско-језичко уобличавање повеља жанровски је условљено – следствено томе, деспот је своје повеље писао угледајући се на друге српске владаре и великаше. Аренге у деспотовим повељама, ипак, одликују се изузетном лиричношћу, сликовитошћу и стилском симетријом. Наводимо пример из *Повеље манастиру Хиландару*: „Ја након младићког ми узраста и младих ноктију, када је Бог [својим] старањем све на корист мени чинио, у многа жестока и неиздржљива искушења, па штавише и смртна пуштен бих” (STEFAN LAZAREVIĆ 1979: 162).

Повељном нарацијом истакнута су дешавања која претходе чину даривања. Уобичајило се истицање *Слова љубве* и *Наййиса на косовском мраморном сџу*-ду као најзначајнијих деспотових дела, али најфреквентнији његов жанр налази се унутар повеље – то је нарација (експозиција), при чему диспозиција повеље бива маргинализована, а литерарни део повеље – аренга и нарација – добијају централне позиције. Ђорђе Трифуновић је приметио да је у нарацијама својих повеља деспот Стефан одступио од уобичајених оквира: „У овим нарацијама се не износе непосредне побуде за стварање акта, како се то, иначе, чини, већ издавач повеље, сам деспот Стефан, кроз књижевноуметничко уопштавање казује у првом лицу једнине о страдању после Косова и савлађивању смртних невоља све до осамостаљења” (1979: 107). У деспотовим аренгама неизоставно је зазивање Исуса Христа, Богородице, Св. Симеона и Св. Саве – оно што би Ђорђе Трифуновић назвао формулом ситуације (1972: 60), односно топос „помоћ светитеља”, док је у нарацијама стална тема деспотовог страдања после Косовског боја, као на овом месту из *Повеље манастирима Тисмани и Водици*: „Милошћу сведржитеља Бога ја, Стефан, у Христа благочастивом вером, после ступања на власт израније насталих деспота, многим тегобом држан [бејах] од [разних] народа” (STEFAN LAZAREVIĆ 1979: 167).

Након великих страдања, међутим, алегоријски је приказано дејство помоћи Св. Симеона, Св. Саве, и, поготово, кнеза Лазара у *Повељи манастиру Хиландару*: „И сада велике ризнице благодати Божије отворише се нама, и смирисмо се и

⁹ „Ако ли се ко дрзне да ово разори и йромени, таквога да разори Господ Бог и пречиста Богомати и овде и у будућем веку, уместо помоћи да му буде супарник свети Симеон и свети Сава” (STEFAN LAZAREVIĆ 1979: 165), [истакла J. M.].

починусмо, и облаци тамни разиђоше се, и засија нам сунце” (STEFAN LAZAREVIĆ 1979: 162). Да није реч о устаљеној стилској конвенцији типичној за жанр, већ о месту карактеристичном за аутентичан стил Стефана Лазаревића, сведочи не само то што је готово идентична слика присутна у похвалном казивању *Найййиса на косовском мраморном сѣуду* него и то што се слична слика јавља у *Прегјовору Закона о рудницима*: „И помоћу Божијом и пречисте Богоматере и светога Симеона и Саве и молитвама светопочившег ми родитеља кнеза Лазара ослободих ову земљу и градове отачаства мојега од великог амира Бајазита” (STEFAN LAZAREVIĆ 1979: 172).

5. Различитост истог

Жанровско начело и устаљеност поетичких компонената и начина њиховог манифестовања у делу условљавали су физиономију аутора, стил и језик дела, али деспот Стефан Лазаревић поседује стваралачку способност захваљујући којој успева да развије дела специфичног стилског сензибилитета. Свако стилско средство у Лазаревићевим делима има своју функцију, све језичке конструкције ритмички су уланчане, те дела карактерише структурно јединство и чврст ритмички склоп. Постоји и виша функција изражајних компонената: реч има сакралан карактер, треба да изрази апсолутно, „треба да буде више или мање приближан и веродостојан израз суштине” (BOGDANOVIĆ 1980: 62). Функционисање изражајних елемената у делима Стефана Лазаревића илуструје естетска полазишта епохе, али и индивидуално поетско гледиште и истанчано језичко осећање аутора, способног да у својим књижевним радовима конструише језичко-стилску слојевитост, која укључује и лично обраћање и похвалу, и универзално величање љубави и пожртвовања.

Устаљено мишљење сходно коме је поетика средњовековне књижевности сведена искључиво на схематичност, апстраховање и на устаљеност, побијају жанровски различита, а ипак слична дела Стефана Лазаревића. „Средњовековни књижевници траже у оквирима постојећих општих места и стваралачки се искажују кроз нове спрегове топоса и кроз лично виђење предмета о коме приповедају или певају” (TRIFUNOVIĆ 1990: 200), за шта је стваралаштво Стефана Лазаревића највећи доказ. Посланица изразито реторског, али и лирског потенцијала, натпис који је похвала, али и казивање, наглашена литераризација жанра који има документарни карактер и административну функцију – повеље, сведоче о првим знацима тада још увек удаљене жанровске хибридизације, макар када је о писаној књижевности реч.

Стефан Лазаревић успева да своја дела integriше у један правилан жанровски систем, али на изванредан начин и изневерава очекивања својим аутентичним стилем, чиме илуструје функционисање позне средњовековне књижевности у принципу *различитости и истога*.

Цитирана литература

BOGDANOVIĆ 1980: BOGDANOVIĆ, Dimitrije. „Poetika stare srpske književnosti”. U: *Istorija stare srpske književnosti*: 57–88. Beograd: Srpska književna zadruga, 1980. [orig.] БОГДАНОВИЋ, Димитрије. „Поетика старе српске књижевности”. У: *Историја старе српске књижевности*, 57–88. Београд: Српска књижевна задруга, 1980.

- HOJZINGA 1991: HOJZINGA, Johan. *Jesen srednjega veka*. Prev. dr Strahinja K. Kostić. Novi Sad: Matica srpska, 1991. [orig.] ХОЈЗИНГА, Јохан. *Јесен средњега века*. Прев. др Страхиња К. Костић. Нови Сад: Матица српска, 1991.
- LIHAČOV 1972: LIHAČOV, Dmitrij. *Poetika stare ruske književnosti*. Beograd: Srpska književna zadruga, 1972. [orig.] ЛИХАЧОВ, Дмитриј. *Поетика старе руске књижевности*. Београд: Српска књижевна задруга, 1972.
- PAVLOVIĆ 1971: PAVLOVIĆ, Dragoljub. *Starija jugoslovenska književnost*. Beograd: Naučna knjiga, 1971. [orig.] ПАВЛОВИЋ, Драгољуб. *Старија југословенска књижевност*. Београд: Научна књига, 1971.
- TRIFUNOVIĆ 1972: TRIFUNOVIĆ, Đorđe. „Nacrt za poetiku stare srpske književnosti”. U: *Stara književnost*, 69–81. Pripr. Đ. Trifunović. Beograd: Nolit, 1972. [orig.] ТРИФУНОВИЋ, Ђорђе. „Нацрт за поетику старе српске књижевности”. У: *Стара књижевност*, 69–81. Прир. Ђ. Трифуновић. Београд: Нолит, 1972.
- TRIFUNOVIĆ 1976: TRIFUNOVIĆ, Đorđe. *Kratak pregled jugoslovenskih književnosti srednjega veka*. Beograd: Filološki fakultet, 1976. [orig.] ТРИФУНОВИЋ, Ђорђе. *Кратак преглед југословенских књижевности средњега века*. Београд: Филолошки факултет, 1976.
- TRIFUNOVIĆ 1979: TRIFUNOVIĆ, Đorđe. „Život, doba i književni rad Stefana Lazarevića”. U: *Despot Stefan Lazarević: Književni radovi*, 1–141. Beograd: Srpska književna zadruga, 1979. [orig.] ТРИФУНОВИЋ, Ђорђе. „Живот, доба и књижевни рад Стефана Лазаревића”. У: *Деспот Стефан Лазаревић: књижевни радови*, 1–141. Београд: Српска књижевна задруга, 1979.
- TRIFUNOVIĆ 1990: TRIFUNOVIĆ, Đorđe. *Azbučnik srpskih srednjovekovnih književnih pojmova*. Beograd: Nolit, 1990. [orig.] ТРИФУНОВИЋ, Ђорђе. *Азбучник српских средњовековних књижевних појмова*. Београд: Нолит, 1990.

Извор

- STEFAN LAZAREVIĆ 1979: LAZAREVIĆ, Despot Stefan. *Književni radovi*. Beograd: Srpska književna zadruga, 1979. [orig.] СТЕФАН ЛАЗАРЕВИЋ. *Књижевни радови*. Београд: Српска књижевна задруга, 1979.

Jelena I. Marinkov

GENRE DIVERSITY IN THE LITERARY WORK OF DESPOT STEFAN LAZAREVIC

Summary

In this paper, we have tried to present the diversity of genres in the literary work of despot Stefan Lazarevic. We have noticed the thematic, compositional and stylistic-linguistic similarities, but also the distinctions among the works of different genres. The goal of this work was to demonstrate respect for the genre canon of medieval literature, but also minor deviations imposed by the theme and purpose of the texts, in which we have seen indications of the originality manifestation, or the principle of *the diversity in the same*, which resulted from a special creative vision.

Keywords: Stefan Lazarevic, genre, medieval literature, canon, style, language, *Slovo ljubve*, *Natpis na kosovskom mramornom stubu*, *Nadgrobno ridanje za knezom Lazarom*, medieval muniment

Ленка С. Настасић¹

Универзитет у Новом Саду

Филозофски факултет

Српска књижевност и језик

<https://orcid.org/0009-0008-9755-7919>

КОЛЕКТИВНО И ИНДИВИДУАЛНО У СРПСКОМ ГРАЂАНСКОМ ПЕСНИШТВУ²

Рад разматра заступљеност колективистичког и/или индивидуалистичког импулса у оквиру корпуса српске грађанске поезије. Песничка грађа се истражује ради наглашавања односа између ероса као знака индивидуалистичких осећања, односно жртве као ознаке за опредељеност ка колективном. Таквим поступком жели се понудити ново читање српског грађанског песништва, али и обогатити већ постојећа истраживања еротских мотива, тема и сижеа унутар проблематизоване области књижевног стварања. Такође, покушава се истаћи значај историјског периода у коме су посматране песме настајале, као могућег маркира опредељења, чему се додају културне и друштвене прилике тога времена. Комплексна природа песничке грађе сугерише да се и не може очекивати истоветан, јединствен одговор на дилему између колективног и индивидуалног, што и јесте један разлог више за ову врсту читања. Најпре ћемо размотрити облике појавности колективистичког принципа, потом ћемо се осврнути на индивидуалистички ток грађанске поезије, да бисмо, након, посматрали тачке њихових поетских додира.

Кључне речи: колективно и индивидуално, ерос и жртва, српско грађанско песништво, барок, осамнаести век

Песништво рукописних песмарица јесте реликт једног времена и својеврсни документ о грађанској класи посматраног раздобља. Српско грађанско песништво је термин који подразумева песме писане у рукописним песмарицама у периоду осамнаестог и деветнаестог века, односно „све оно што није штампано у књигама и различитим другим савременим списима, часописима и новинама” (LESKOVAC 1946: 11). Иако је реч о разнородној грађи, будући да се од једног до другог извора разликују приређивачи, односно записивачи и њихова друштвена позиција, потом средина и доба у коме песмарица настаје, као и функција саме песмарице, важно је имати у виду обједињујући фактор такве грађе, што је свакако чињеница да је у питању „пре интимна и вољена него надахнута и уметнички виспрана књижевност” (MARINKOVIĆ 1966a: 13). Такође, треба имати у виду праксу бележења истих песама у различитим песмарицама, што „чини њихов устаљени фонд и сведочанство је о традиционализму укуса корисника рукописних песмарица” (KLEUT 1991: 8).

¹ lenanastasic@gmail.com

² Рад је настао у оквиру курса о колективном и индивидуалном у српској књижевности, на мастер студијама Филозофског факултета у Новом Саду, под менторством проф. др Горане Раичевић.

Управо идеја записивања песама „из самозадовољства у прикрајцима срца”, са свешћу да је то „безмало једина лектира и, почесто, једини вид њиховог раста према маштовитим обрисима духовног саживљавања” (MARINKOVIĆ 1966a: 13) доприноси важности такве лирике у уском кругу њених читалаца и слушалаца. Синкретична природа српске грађанске поезије допринела је и њиховом ширењу, те су песме „записиване и преписиване да би биле певане”, при чему је „грађански staleж био носилац овог песништва” (KLEUT 1991: 7). Имајући у виду све наведено, корпус српског грађанског песништва узимамо за јединствен и посматрамо га „као једну затворену и недељиву целину” (LESKOVAC 1946: 90).

Наше истраживање биће базирано на проучавању односа колективног и индивидуалног, односно принципа жртве и ероса, унутар корпуса објављене грађе, што подразумева три извора. Најпре, реч је о двотомном издању хрестоматије *Српска грађанска поезија: VIII и с њоме XIX столећа* (1966), приређеном од стране Боровоја Маринковића, потом о *Гражданском ероџикону* (1987, 2005) и *Српском ероџикону* (2011) Саве Дамјанова, као и о *Песмарици карловачких ђака* (1991) Марије Клеут, са битном напоменом да ће истраживањем бити обухваћена искључиво песничка остварења унутар поменутих издања, ради целовитости и уједначености грађе. Такође, важно је нагласити да ово истраживање нема претензије да означи сваку засебну песму у погледу преовладавајућег осећања колективног или индивидуалног, него да допре до општих стремљења на нивоу репрезентативних примера посматраног корпуса српске грађанске поезије.

Разматрање индивидуалистичког и колективистичког импулса унутар барокне поезије тек је на зачетку. За разлику од многих области српске књижевности, које у највећој мери још увек нису добиле ову врсту читања, српско грађанско песништво поседује извесну предност. Наиме, претходних неколико деценија приметан је пораст истраживачке пажње за дела у којима су заступљени еротски мотиви, теме и сижеи, што је на примеру корпуса српског грађанског песништва један од главних праваца тумачења који истраживачи заузимају. То је условљено превасходно постојањем избора из корпуса рукописних песмарица који је приредио Сава Дамјанов, при чему мислимо на три издања ових песама, праћених другим краћим формама и, најпосле текстовима самог приређивача: *Граждански ероџикон* (1987, 2005) и *Српски ероџикон* (2011). Зборник радова *Српско грађанско песништво: оједи и стиудије* (1988), такође представља значајан допринос проучавању еротских аспеката поезије рукописних песмарица, будући да у себе интегрише неколико радова посвећених овој теми. Још једна од релативно честих тема истраживача представља читање осамнаестовековне и деветнаестовековне поезије у светлу критичког односа према женама и свештенству. Такав приступ важан је за нашу тему услед чињенице да једна од најважнијих мана које се приписују свештенству представља управо диспропорцију између природе њиховог позива и јачине нагона коју испољавају, док се женама замера поводљивост и израженост нагона. Самим тим, извесни темељи за истраживачко читање у домену колективног и индивидуалног и те како постоје, поготово када је у питању слободније испољавање ероса, али је потребно помирити разлике између термина да би се импулси које желимо да прикажемо испољили у правом светлу.

Важно тумачење које разматра Горана Раичевић представља спајање теорије клатна у погледу смена поетичких парадигми у дијахронијском погледу на историју књижевности, са идејом да „можемо говорити и о људској историји као о току у којем се, у наизменичном следу, фаворизују колективистички, односно индивидуалистички принцип” (RAIČEVIĆ 2013: 499). Таква поставка подразумева време о коме говоримо, односно период осамнаестог века као „прелаз с патријархалног културног обрасца на грађански културни образац”, што имплицира и појаву првих (пра)тежњи ка индивидуалистичким импулсима, уочљивих управо у корпусу српског грађанског песништва (RAIČEVIĆ 2013: 501). Имајући у виду несталност књижевног деловања на простору под туђом управом, као и неповољне животне прилике становништва уопште, чему би се могла придодати и неформална, лична и надасве животна, неоптерећена природа песмаричке лирике, удаљеност од канона очекивана је појава. Самим тим, одлагање „индивидуалистичког принципа на српском културном подручју чак и током целог деветнаестог столећа” било је неминовно (RAIČEVIĆ 2013: 502). Ипак, чини се да је могуће ближе испитати одлике индивидуалистичког, као и колективистичког принципа унутар српске грађанске поезије, што и јесте основна тежња овог рада.

Колективистички принцип

Колективистички принцип може се схватити као својеврсни коректив индивидуалистичких импулса који почивају на разарању постојећих друштвених структура, препуштању уживању и опредељењу за животне радости као испуњењу тежњи ероса. Заједница, самим тим, тежи да изнађе упориште у ономе што је прошло, као обједињавајућем елементу одређене групе људи. Наведено се оправдава тежњом заједнице да:

„штити свој колективни идентитет, дајући примат херојском етосу жртве и жртвовања (који је, са усавршавањем симболичких нивоа понашања, могуће пратити не само у буквалном значењу као проливање крви, већ и као било коју врсту ускраћивања, лишавања и уздржавања, дакле као понашање противно принципу задовољства), када му запрети пренаглашено анархички, егоистички порив индивидуе да – пошто поруши табуе, морал и друштвене норме, задовољи свој животни нагон, свој ерос и свој либидо” (RAIČEVIĆ 2013: 500).

Самим тим, тежња заједнице увек и јесте сконцентрисана на очување постојећег поретка или напредак ка вишим степенима друштвене уређености, уз свесна ограничења која могу водити бољитку. Основни проблем који српска друштвена заједница осећа током осамнаестог и деветнаестог века свакако би се морао односити на проблем живота ван матичне државе и недовољне слободе са којима се ваља суочавати на свакодневном нивоу. Имајући у виду да српско грађанско песништво „носи у свом литерарном изразу као отисак тачну и јарко јасну физиономију својих твораца”, наведено стање рефлектује се и у само песништво (MIHAJLOVIĆ 1973: 218). Другим речима, тешкоће, незадовољства и позиви на побољшање и уцеловљење свих слојева народа у решавању проблема присутни су и у поезији рукописних песмарица, што је могуће схватити као испољавање тежњи колектива.

Песме које су најизразитији примери заступљености колективистичког принципа могуће је жанровски груписати у неколико међусобно неодвојивих це-

лина, при чему се карактеристике тих целина неретко укрштају. Најпре, јасно изражена подгрупа подразумевала би религиозно интонирану поезију, потом се издваја корпус родољубиве поезије, и, најпосле, могуће је указати на колективни принцип у одама посвећеним изузетним појединцима, савременицима који се на извесни начин жртвују за свој народ. Наведене групе јесу места продирања канонског у песништво песмарица, али постају предмет нашег истраживања управо чињеницом да су записиване, што сугерише да су власницима песмарица свакако представљале одређену вредност. Важан део корпуса религиозне поезије представљају песме о рођењу Исуса Христа, које воде порекло од вертепске драме која се изводила о Божићу, чему следе и песме о Христовом васкрсењу, које, по својој тематици нужно подржавају ставове о веровању у обнову живота која долази након смрти. Религиозној поезији припадала би и песма о Светом Сави, при чему књигу Марије Клеут, *Песмарица карловачких ђака* (1991), отвара управо песма Јована Ђорђевића „Ускликнимо са љубвом светитељу Сави”. Борислав Михајловић сматра да „као наш домаћи производ могу се сматрати само песме посвећене српским светитељима” (МИНАЈЛОВИЋ 1973: 226), те химна Светом Сави и јесте адекватан рефлектор важности ове теме за грађанску заједницу, посебно ако узмемо у обзир и варијантност поменуте песме. Песма, осим Светог Саве, помиње и друге припаднике светородне лозе Немањића: Уроша Нејаког и Стефана Душана, као и Вукашина Мрњавчевића, који преузима улогу крвника младога цара. Читава наредна строфа посвећена је страдању кнеза Лазара Хребељановића, те би могла представљати потенцијално језгро идеје неопходности слављења жртве: „Ти љубезна старино, / Конац определи, / Одведи нас онамо / Гди су секле стреле / Светог кнеза Лазара, / Српског господара! / Горо Фрушка, краси се / Телом кнеза Лазара!” (KLEUT 1991: 20). Иако наведена песма не говори директно и изричито о важности Лазаревог опредељења за царство небеско, она истиче важност одласка на место његовог страдања, што представља својеврсно одржавање везе са колективом. Такође, треба имати у виду и постојање стихованог „Житија кнеза Лазара” у песмарицама, о чему пише још Владимир Ђоровић (в. ЂОРОВИЋ 1962: XI), чиме се додатно утемељује идеја важности посматране теме. Смештање косовског мита у простор песме посвећене Светом Сави, праћено позивом „Србијо, устани / И лице прохлади!” (KLEUT 1991: 20) означава важност страдања у колективном сећању као својеврсну опомену колективу за тешкоће у којима пребива, те би могло бити схваћено „као жртва, услов [...] будућег живота колектива, као што је то била жртва Христова” (RAIČEVIĆ 2014: 93). Пренос грађе из усменог стваралаштва и категорија средњовековне књижевности, на овом месту, постаје поновно отелотворење колективистичког принципа. Занимљив пример могла би бити и песма Николе Нешковића, која отпочиње стихом „Што је лепше овог света”, а одговара библијској идеји „Љуби ближњег свога”. Завршни стихови потенцијални су носиоци колективистичког импулса: „За комшију Бога молит’, / И за веру крв пролити итд” (MARINKOVIĆ 1966a: 123), будући да се брига о другом човеку и вери представља као императив за који вреди страдати, што води приближавању појмова колектива и православља.

Посебно интересантан аспект српског грађанског песништва обухвата целину од двадесетак песама посвећених величању припадности српском наро-

ду, чији су аутори, између осталих, Јован Стерија Поповић, Јован Суботић и Васа Живковић. Песме о којима говоримо могле би се описати Скерлићевим речима из уводног поглавља студије *Омладина и њене књижевности*, будући да су стихови, иако настали много раније, једнако национално надахнути, „са таквим појмовима о неупоредивим урођеним способностима српскога народа” (SKERLIĆ 1906: 210). Дobar пример такве поезије била би песма почетних стихова „Ја сам млада српкиња”, која садржи и стихове: „Мати ми је Српкиња, / Српског оца уд; / Оца ми је дојила / Српске мајке груд; / Срб Србина родити, / Српског сина дојити” (KLEUT 1991: 38). Поред наглашавања националне припадности, ова поезија развија и негује идеју о неопходности жртве, те се изричито опредељује за принцип колектива: „Који не зна кад треба / За свој род умрети, / Није Србин, / Већ је изрод, / Тог ће земља клети” (KLEUT 1991: 35). Хришћанска традиција и те како појачава већ постојећу веру у живот који долази након смрти, те се и полази у битку уз нужност молитве: „Хајд, браћо, Бог је с нама, врази су под нама!” (KLEUT 1991: 44), са јасном одлуком да „Као Србин радо мрећу, / Своје не дам, туђе нећу” (KLEUT 1991: 50). Одлика жртвовања приказује се као иманентна читавом народу, што говори о постојању свести о неопходности смрти ради поновног рађања, а та идеја лежи и у основи косовског мита. Песма „Ја сам Србин, српски син” такође поседује јасно опредељење за колективистички принцип: „Зато сваки нека мре, [курзив Л.Н.] / којим име језик, тре, / Вели српског оца син, / Прави српски син” (KLEUT 1991: 40). Смрт схваћена као дужност сваког „правог” члана колектива постаје место за доказивање јунаштва, али не и величање смрти као витешког идеала, него пре одредница у којој се колектив обједињује и омогућава обновљени живот наследницима.

Када говоримо о одама, важно је напоменути да су оне махом писане поводом обележавања одређене друштвеног догађаја, односно поводом имендана или у спомен преминулим личностима из друштвене и црквене хијерархије. Пракса писања ода објашњава се једноставно, у питању је „угледање на штампану књижевност оног времена”, што не мора нужно представљати редундантност, напротив, корпус је довољно разноводан да у себе интегрише и ове жанрове (MIHAJLOVIĆ 1973: 228). Пригодна поезија такође садржи извесне назнаке опредељења за колективистички принцип, што је посебно истакнуто када је реч о посмртним почастима. Примера ради, песма Никанора Грујића „Сакриј, Феде, за облаке” испевана у част преминулог митрополита Стефана Стратимировића укључује и стихове „Буд’ у Оца небеснога / Патрон свога рода!” (KLEUT 1991: 22), чиме се време након смрти истакнутог појединца показује као изузетно важно за колектив, чији он постаје чувар и заштитник. Представа смрти као наставка живота у библијском смислу заступљена је у оди посвећеној Доситеју Обрадовићу, те се просветитељ након смрти „У вечнаја преселисја” (MARINKOVIĆ 1966b: 73).

Занимљиво је напоменути, када је реч о штампаној грађи, да је најпозамашнији број песама у којима преваже колективистички принцип заступљен у *Песмарици карловачких ђака* Марије Клеут (1991). Наведено је знаковито најпре услед избора поезије према принципу одређене врсте колективне припадности, у овом случају припадању образованој омладини: „тај обичај и ту традицију прихватили су карловачки ђаци, и ученици богословије и ученици гимназије, и развили

их на врло самосвојан начин” (KLEUT 1991: 10). Такође, одабир чине и сами власници песмарица у погледу избора поезије аутора који тематизују јасно изражено осећање родољубља услед припадности одређеној нацији, неопходност српске самосталности, као и буђења и обнове снага. Реч је о поезији са јасном друштвеном функцијом, али не и о песмама које то чине неоригинално и површно, напротив, домишљатост и поређења са античком и народном традицијом обогаћују симболички слој ових песама. Као што је већ назначено, Марија Клеут види карловачке ђаке као носиоце традиције, при чему није занемарљива појава да, када говоримо о социјалном пореклу састављача, „највише је сачуваних песмарица чији су власници били ђаци и свештеници” (KLEUT 1991: 11), те ова књига на неколико нивоа одговара принципима окренутости ка колективу.

Ипак, нису све песме истог осећања, па унутар овог избора можемо пронаћи и стихове који песимистично гледају на смрт, те „мрачни гроб и теби / Грозну пропаст отвара” (KLEUT 1991: 36), као да је успостављена веза прекинута, „када се ова [жртва] посматра као самосвестан, индивидуални чин” (RAIČEVIĆ 2014: 91). Уосталом, није ни свака смрт уједно и последица свесног опредељења. Разнородност корпуса и порекло поезије, као и прилика у којој се она пева доприноси ширини различитих погледа на свет, што и јесте простор за испољавање оба принципа, и колективистичког и индивидуалистичког. Самим тим, одржање и борба за боље сутра у погледу читаве заједнице јавља се напоредо са препуштањем личним, плотским циљевима, што отежава, али и обогаћује комплексност корпуса српског грађанског песништва.

Индивидуалистички принцип

Уколико бисмо се осврнули на заступљеност индивидуалистичког принципа у српском грађанском песништву, морали бисмо најпре да осмотримо могућности за реализацију таквог опредељења. Једнако као што је колективистички принцип имао потпору у нестабилном положају српског народа на простору туђе управе, као и нерешеним националним, образовним и општим животним питањима, тако и индивидуалистички принцип истовремено проналази друге упоришне тачке, на истом културном простору, и то на само неколико страница размака. Занимљиво је напоменути да Владимир Ђоровић, приређујући заоставштину Тихомира Остојића, у предговору издању *Српске грађанске лирике XVIII века*, говори о песмарицама које откривају „и духовни круг и књижевне забаве нашег грађанског света из тог времена” (ĆOROVIĆ 1926: XXV), чиме као да маркира опозицију између чијих граница постоји српско грађанско песништво. Остојић нешто раније замера песмарицама „лош укус”, што образлаже управо аспектом паралелног постојања различитих видова поезије: „има случајева, да је одма[x] иза црквене песме уписана порнографска” (OSTOJIĆ 1905: 73). Смена парадигми унеколико је условљена природом песмарице као збирке песама, а не песничке књиге, односно поступком настајања „из довољно познате потребе и навике, да добри певачи или љубитељи песме имају побележене све ствари, које им се допадају”, без обзира да ли је „то народно или уметничко, наше или туђе” (ĆOROVIĆ 1962: III).

Објављена издања поезије рукописних песмарица имала су трновит пут до публике, те Ђоровић, као приређивач, неретко одлучује да не публикује одређену

песму услед „порнографског садржаја”. На другом месту, песмама се замера и „ласцивност, раскомоћена интимност и вулгарна калфинска наметљивост” (ĆOROVIĆ 1962: XXVI), што у множини примера и јесте случај. Ипак, потоња издања српског грађанског песништва не праве овакве изузетке, те је грађа са јасно израженим еросом саставни део публикација Боривоја Маринковића, Марије Клеут и Саве Дамјанова. Као што је већ речено, Дамјанов иде и корак даље, односно, тежи да оформи збир осамнаестовековних текстова еротске садржине и представи их уз корпус српског грађанског песништва, те узима у обзир и прозну грађу, различиту према дужини од пословице до мемоарске прозе. Будући да се овај рад базира искључиво на поетском стваралаштву, оставићемо друге жанрове по страни и издвојити најзначајније одлике присутног индивидуалистичког принципа.

Дамјанов, у предговору *Гражданској ероџикона*, говори о оформљености еротског стваралаштва предвуковског периода „чије су специфичности у великој мери биле одређене културним миљеом и самим медијем у којем је егзистирало” (DAMJANOV 2005: 5). Културни миље свакако би подразумевала српска грађанска класа, док би се специфичност медија најпре могла схватити као принцип преносења песама певањем, што умногоме објашњава звучне ефекте као носиоце хуморног и еротског значења, присутне у множини песама. Наведеним факторима ваља придодати и слободу при настајању песме, која постоји неоптерећена, „у народу увек радо примана, [као и њена] склоност и спремност за подсмех”, што и јесу појиви индивидуалистичког принципа (ĆOROVIĆ 1962: XXVII). Заснованост песме на чулном доживљају постаје средиште певања о жени и љубави уопште, при чему обликовање такве теме варира од ласцивне и јасне игре до прикривеног израза који је „каткад сасвим стилизован, али ипак препознатљив” (DAMJANOV 2005: 7). На овом месту тежићемо да представимо не искључиво оне песме које теже слободном испољавању ероса, којих је свакако прегршт, него и да међу њима изнађемо оне које јасно приказују опредељење за индивидуалистички принцип као принцип који води човеков живот и одлуке.

Свест о јачини жеље која води појединца, описана из личног угла, сведочи и немоћи у којој се песнички субјекат налази: „Свако дело коначе има, / Желаније моје не има, / Куд очима ја погледим, / Удовољство ја не видим” (MARINKOVIĆ 1966a: 344). Самим тим, чини се као да је индивидуалистички принцип у српском грађанском песништву најчешће описан као нека врста заноса коме се субјекат тешко може одупрети, док је колективистички принцип пре последица свесног избора, услед дужности коју субјекат осећа. Наведено има смисла и због природе порекла посматраног двојства, односно разлике разума и нагона, у фројдовском смислу. Такође, српско грађанско песништво подразумева и песме у којима војници говоре о ратним походима као местима стицања славе, што би такође могло да се подведе под еротски принцип преображен у гордост и тражење вечности у овоземаљском смислу.

Индивидуалистички принцип испољава се на неколико нивоа, при чему је уживање у нагонском јасно уочљиво када је у питању позив на љубавни састај, препуштање физичкој љубави, али и храни и пићу, као и облачењу и кићењу, што би могло да се одреди као задовољство собом. Једина брига индивидуе, у по-

сматраном случају Цинцарина који је исмеван, самим тим, постају питања личног опстанка и квалитета живота који проводи, што одговара и стиховима „Једно се боји од глади своја, / Да га не преваре и прочита” (MARINKOVIĆ 1966a: 143). Храна се неретко поставља у исти контекст са физичким испољавањем нагона, те позиви супротном полу подразумевају испуњење разнородних потреба, изречених у градивном низу: „Играј’ ћемо и пићемо, / спати једно ићи ћемо” (DAMJANOV 2005: 173). Смештање физичког контакта на најважније место одговара природи грађанске поезије, која је „путена и нестидљива, земаљска и нелицемерна, животу до под кожу блиска”, те је нужно „нарушавала сва правила дискреције и анонимности” (MIHAJLOVIĆ 1973: 234).

Игривост и јасноћа ове поезије одговарају и њеној потенцијалној намени, будући да је „љубавна песма служила грађанину и у практичне сврхе удварања” (MIHAJLOVIĆ 1973: 236). Исказивању конкретних жеља којима певачи и записивачи стреме, неретко претходе описи девојачке лепоте, али и момачке, уколико песма служи за величање младића који је пева: „А када се ја ожени’, / свака добра ја пожели’; / Девојке ме драгом зову, / А невесте: враголане, / Старе бабе: курвин сине” (DAMJANOV 2005: 157). Ступање у брачну заједницу означено је као време посебне пожељности, једнако за иницијанта, колико и за његову околину, која га тим прелазом почиње посматрати као сазрелу јединку, пуноправног припадника друштва. Таквим поступком дочарава се „жар једне свежје и животне непосредности” која опстаје као устаљен начин опхођења између активних, зрелих припадника једне заједнице (MIHAJLOVIĆ 1973: 220).

Добар пример безбрижног препуштања животним радостима јесу разговори који претходе сједињавању младих, који и јесу једно од општих места ове поезије, која као да проговара преко уздаха, са прозора и душека. Песма из песмарице Василија Јовановића садржи управо овај мотив, при чему цезура чини еротски слој значења посебно уочљивим „Ах, љубезни, која не би / с вољом теби дала / десну руку и тебека / драгим својим звала” (DAMJANOV 2005: 152). Елемент који ове пробоје еротског доводи у тешњу везу са индивидуалистичким принципом заправо јесте целина искуства за више припадника заједнице, као и нека врста колективног пристајања на такве праксе. Наведено је посебно истакнуто формама „оправдања” пред старијима, најчешће родитељима, при чему је младост нека врста општег консензуса о дозвољеном испољавању нагона, које се оправдава узрасним добом. Примера ради, песма почетног стиха „Шетало је злато материно”, на своме концу садржи управо поменути мотив: „Тако т’ Бога, стара мила мајко, / Ниси ли ти кад-год млада била, / Није л’ тебе туђин миловао” (DAMJANOV 2005: 84). Наравно, наведени примери само представљају избор из широког спектра еротског аспекта српске грађанске поезије, који може бити потпуније схваћен сукобом са супротним идејама.

Сукоб принципа

Могуће је запазити успостављање антитетичке представе колектива и индивидуе на плану засебних песама, при чему долази до изругивања одређеног слоја људи путем сатире или проблематизовања опстанка супротног избора. Једна од најпознатијих песама српског грађанског песништва, позната и под називом

„Пашхалија новаја”, могла би се посматрати као пример симболичког „одмеравања снага” између два принципа, те стихови „Из саме итике и свете библије / Разговори јесу г[ос]п[о]ђе Марије”, стоје насупротив рефренског „Да ће се и оне дати намолити” (MARINKOVIĆ 1966a: 125). Канонске књиге српског грађанског друштва постављају се насупротив пристајању на сексуални чин, чиме се они цинично и провокативно доводе у везу, а морал и норме колектива проблематизују. Такође, ову песму могуће је читати и „у контексту српске народне културе, па рефренски стихови функционишу као смеховни рефлекс култа плодности и воде увећању и јачању заједнице”, чиме се колективно и индивидуално стапају у један исти циљ (VARNICA, MARIĆEVIĆ BALAĆ 2022: 174).

Тежња ка испуњењу нагонског неретко је наглашена до једине потребе коју човек осећа, што је истакнуто и хуморним изокретањем постојећих мерила. Самим тим, није необично постојање песама у којима песнички субјекат моли Бога за утољење чула: „Швалер је желио, / Од Бога просио, / Да њему Бог даде / Да он може младе / Љубити” (MARINKOVIĆ 1966a: 243). Уколико размотримо Остојићеву тезу да се „Народност [...] идентификује с православном вером” (OSTOJIĆ 1905: 29), као једну од основних линија постојања колективистичког импулса, онда и ова песма постаје једно од места сусрета сучељених принципа, што резултује смеховним елементима.

Дакле, у српском грађанском песништву успостављање односа колективистичког и индивидуалистичког принципа дешава се или као позив колектива ка превазилажењу индивидуалних, земаљских порива, са једне стране, или као свесно (неретко и изазивајуће, арогантно) препуштање нагонском, са друге. Додатна илустрација таквог стања могла би бити песма почетног стиха „Срећан, д[у]шо, срећан сат”, услед постојања оформљене слике жртвовања појединца због љубави. Наведена песма је посебно занимљива, будући да се изнова користи религијски (било то схваћено као пагански или хришћански) мотив, зарад исказивања жеље вођене еросом: „Дај ми љубов, твој дар, / С[е]р[д]це будет ми олтар / На олтару будет стих, / Храм постави гро[з]ан, тих, / Жетрва буду сам / Твој [к]лијент, мадам” (MARINKOVIĆ 1966a: 310). Пркос који се испољава могао би да одговара и тези Горане Раичевић, изречене поводом песништва модерне, да је „индивидуалистички принцип, као субверзиван, дубоко обележио заједницу која се убрзано трансформисала из патријархалних у грађанске облике друштвене организације” (RAIĆEVIĆ 2013: 512).

Српско грађанско песништво, као што смо могли да видимо приликом анализе изабраних, репрезентативних примера поезије која у себе укључује аспекте колективистичког и индивидуалистичког погледа на свет, показало се као широко поље на коме је могуће пронаћи места за оба опредељења. Са једне стране, присуство колективистичког принципа оправдано је друштвено-историјским периодом који поменуто песништво обухвата, те није необично да се тежња ка побољшању положаја српског народа на страној територији пробила и у песнички корпус, са чврстим утемељењем у традиционалним мерилима. Са друге стране, индивидуалистички принцип присутан је из истог друштвено-историјског разлога: спутаност

народа да напредује у погледу оснивања сопствене државе, школства и штампарије, нужно води ка опредељењу за тренутак, као једино време које заиста поседујемо. Изузев позитивистичког објашњења, могуће је дати и поетичко: индивидуализам, изједначен са окретањем нагонима, представља важну осамнаестовековну, донжуанску тему широм европских књижевности, те се такви импулси шире и у домен српског грађанског песништва. Напослетку, сучељавање принципа колектива и индивидуе могуће је разумети и као основни начин одржања песништва, односно, слобода на друштвеном и националном плану није могућа једна без друге. Колективно и индивидуално у српском грађанском песништву, дакле, постоје као бинарне опозиције, а не антиподи, те присуство једног не значи нужно и потпуно одсуство другог. Смена принципа јесте управо оно што означава животну, слободну и неоптерећену природу српског грађанског песништва, у пуноћи своје суштине.

Цитирана литература

- ĆOROVIĆ 1926: ĆOROVIĆ, Vladimir. „Predgovor.” У: Т. Ostojić i V. Ćorović (pr.) *Srpska građanska lirika XVIII veka : iz starih pesmarica*. Beograd: Sremski Karlovci: Srpska kraljevska akademija, 1926, str. I–XXVII. [orig.] ЋОРОВИЋ, Владимир. „Предговор.” У: Т. Остојић и В. Ћоровић (пр.) *Српска грађанска лирика XVIII века : из старих песмарица*. Београд: Сремски Карловци: Српска краљевска академија, 1926, стр. I–XXVII.
- LESKOVAC 1946: LESKOVAC, Mladen. „Srpsko građansko pesništvo osamnaestog veka”, *Letopis Matice srpske*, god. 120, 1946, knj. 356, sv. 1–2, januar-februar, str. 57–99. [orig.] ЛЕСКОВАЦ, Младен. „Српско грађанско песништво осамнаестог века”, *Летопис Матице српске*, год. 120, 1946, књ. 356, св. 1–2, јануар-фебруар, стр. 57–99.
- MIHAJLOVIĆ 1973: MIHAJLOVIĆ, Borislav. „Srpsko građansko pesništvo XVIII veka.” У: М. Pavić (pr.) *Od baroka do klasicizma*. Beograd: Nolit, 1973, str. 216–246. [orig.] МИХАЈЛОВИЋ, Борислав. „Српско грађанско песништво XVIII века.” У: М. Павић (пр.) *Од барока до класицизма* Београд: Нолит, 1973, стр. 216–246.
- OSTOJIC 1905: OSTOJIC, Tihomir. *Srpska književnost od Velike seobe do Dositeja Obradovića*. Sremski Karlovci: Srpska manastirska štamparija, 1905. [orig.] ОСТОЈИЋ, Тихомир. *Српска књижевност од Велике сеобе до Доситеја Обрадовића*. Сремски Карловци: Српска манастирска штампарија, 1905.
- RAIČEVIĆ 2013: RAIČEVIĆ, Gorana. „Eros i žrtva u srpskoj moderni: kolektivistički i individualistički princip u delu Milana Rakića i Borisava Stankovića.” У: S. Tomin, Lj. Pešikan Ljuštanović i N. Polovina (pr.) *Zbornik u čast Mariji Kleut*. Novi Sad: Filozofski fakultet, 2013, str. 497–514. [orig.] РАИЧЕВИЋ, Горана. „Ерос и жртва у српској модерни: колективистички и индивидуалистички принцип у делу Милана Ракића и Борисава Станковића.” У: С. Томин, Љ. Пешикан Љуштановић и Н. Половина (пр.) *Зборник у част Марији Клеут*. Нови Сад: Филозофски факултет, 2013, стр. 497–514.
- RAIČEVIĆ 2014: RAIČEVIĆ, Gorana. „Čuvari kolektivnog pamćenja.” У: N. Grdinić, S. Tomin i N. Varnica (pr.) *U spomen na Borivoja Marinkovića: zbornik radova*. Novi Sad: Filozofski fakultet, 2014, str. 84–99. [orig.] РАИЧЕВИЋ, Горана. „Чувари колективног памћења.” У: Н. Грдинић, С. Томин и Н. Половина (пр.) *У спомен на Боривоја Маринковића: зборник радова*. Нови Сад: Филозофски факултет, 2014, стр. 84–99.
- SKERLIĆ 1906: SKERLIĆ, Jovan. *Omladina i njena književnost (1848–1871): izučavanja o nacionalnom i književnom romantizmu kod Srba*. Beograd: Srpska kraljevska akademija, 1906. [orig.] СКЕРЛИЋ, Јован. *Омладина и њена књижевност (1848–1871): изуча-*

вања о националном и књижевном романтизму код Срба. Београд: Српска краљевска академија, 1906.

VARNICA, MARIĆEVIĆ BALAĆ 2022: VARNICA, Nevena i MARIĆEVIĆ BALAĆ, Jelena. „Erotski aspekti srpskog građanskog pesništva i dubrovačke poezije”, *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*, god. XLVII, 2022, knj. 1, str. 171–186. [orig.] ВАРНИЦА, Невена и МАРИЋЕВИЋ БАЛАЋ, Јелена. „Еротски аспекти српског грађанског песништва и дубровачке поезије”, *Годишњак Филозофској факултету у Новом Саду*, год. XLVII, 2022, књ. 1, стр. 171–186.

Извори

DAMJANOV 2005: DAMJANOV, Sava. *Graždanski erotikon: erotske stranice srpske književnosti 18. i početka 19. veka*. Novi Sad: Stilos, 2005. [orig.] ДАМЈАНОВ, Сава. *Граждански еротикон: еротске странице српске књижевности 18. и почетка 19. века*. Нови Сад: Стилос, 2005.

KLEUT 1991: KLEUT, Marija. *Pesmarica karlovačkih đaka*. Sremski Karlovci: Biblioteka Ljubav, 1911. [orig.] КЛЕУТ, Марија. *Песмарица карловачких ђака*. Сремски Карловци: Библиотека Љубав, 1991.

MARINKOVIĆ 1966A: MARINKOVIĆ, Borivoje. *Srpska građanska poezija: VIII i s početka XIX stoleća I*. Beograd: Prosveta, 1966a. [orig.] МАРИНКОВИЋ, Боривоје. *Српска грађанска поезија: VIII и с почетка XIX столећа I*. Београд: Просвета, 1966а.

MARINKOVIĆ 1966B: MARINKOVIĆ, Borivoje. *Srpska građanska poezija: VIII i s početka XIX stoleća II*. Beograd: Prosveta, 1966b. [orig.] МАРИНКОВИЋ, Боривоје. *Српска грађанска поезија: VIII и с почетка XIX столећа II*. Београд: Просвета, 1966б.

Lenka S. Nastasić

COLLECTIVE AND INDIVIDUAL IN SERBIAN CIVIL POETRY

Summary

The paper examines the representation of collective and individual values within the corpus of Serbian civic poetry. The poetic material is explored in order to emphasize the relationship between eros as a sign of individualistic feelings, and sacrifice, which is observed as a sign of commitment to the collective. Such a procedure aims to offer a new reading of Serbian civic poetry, as well as contributing to the existing research on erotic motifs, themes and plots within the problematized area of literary creation. Moreover, an attempt is made to highlight the importance of the historical period in which observed poems were created, as a possible marker determining predominant value, to which are added the cultural and social circumstances of that time. The complex nature of the poetic material suggests that one cannot expect an identical, unique answer to the dilemma between the collective and the individual principle, which is one more reason for this type of reading. Structurally, the paper primarily takes into account possible forms of appearance of the collectivist principle and secondly, the individualistic course of civic poetry is observed, which further leads us to examine the points of contact between the two opposite values.

Keywords: collective and individual, eros and sacrifice, Serbian civic poetry, baroque, eighteenth century

Милица А. Кандић¹

Универзитет у Крагујевцу

Филолошко-уметнички факултет

Центар за научноистраживачки рад²

<https://orcid.org/0000-0001-7586-2615>

ИСТОРИЈСКО-МИТОЛОШКИ АСПЕКТ И ИСТОЧЊАЧКА ТЕМАТИКА ПОЕЗИЈЕ ЈОВАНА ИЛИЋА³

Истраживање предочава два битна аспектa поезије Јована Илића: историјско-митолошки и источњачку тематiku. Ово су само неке од бројних тема Илићеве лирике које су обележиле његово песништво. Предочена два аспекта раскривају нове перспективе проучавања и показују вишеслојност и вишесложност Илићеве лирике. На овај начин, проучавајући из наречених перспектива, показује се уједно и везу његове поезије са народном књижевношћу која је, такође, поред бројних утицаја и узора, подједнако била значајна за Илићево песништво. Истраживање историјско-митолошке и источњачке перспективе предочава новитете које је песник уносио у своју поезију чинећи га тако специфичним и препознатљивим, иако га многи проучаваоци књижевности сматрају скрајнутим, посебно када се у обзир узму главни представници српске књижевности романтизма.

Кључне речи: Јован Илић, романтизам, поезија, историја, историјски аспект, митологија, митолошки аспект, источњаштво, оријент

1. Уводна разматрања

Песник Јован Илић јесте неправедно скрајнути стваралац који означава сам почетак романтизма (крај сентиментализма) и период пре Бранка Радичевића. Када се спомене име овог песника, читаоци, тумачи и познаваоци књижевности најчешће имају асоцијацију на његовог сина Војислава Илића, једног од зачетника поезије модерне у српској књижевности. Он је песник који је за многе проучаваоце књижевности остао непознаница, те се стиче утисак као да је измакао њиховом критичком перу, иако су ауторови утицаји и те како видљиви, посебно код прве генерације песника романтизма (Бранко Радичевић, Јован Јовановић Змај). Различите животне, друштвене и историјске околности и сусрети са људима усмерили су га и пробудили тенденције које се запажају и у његовом песништву. Сходно његовим песничким преокупацијама извршена је и подела песама, али у оквиру тих група

¹ milica.kandic@filum.kg.ac.rs

² Истраживање спроведено у раду финансирано је Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије (Уговор о преносу средстава за финансирање научноистраживачког рада истраживача на акредитованим високошколским установама у 2025. години број: 451-03-136/2025-03/ 200198.).

³ Овај рад је део текста „Јован Илић: заборављени песник романтизма”, ауторке Милице Кандић, који је прилагођен форми часописа.

не постоји стриктна дистинкција, зато што се у оквиру једне тематике проналазе различите варијације тема и међусобних укрштања. Оваква напомена омогућава читаоцима увид у комплексност тема Јована Илића, песничку ерудицију, свестраност, свест о сопственом народу и свесловенству, упућеност у песничку свест о познавању источњачке и народне књижевности и начинима на које песник такве теме инкорпорира у сопствено песништво, те и о историји, људима и догађајима који су од пресудног значаја за земљу песниковог стварања и живљења. Читаоцу ће онда бити јасно да се теме не могу диференцирати између себе, већ да се у њиховом преплету остварује једна хармонија и велика целина која обухвата читав период Илићевог живота и стваралаштва. Такође, треба истаћи да је Никола Грдинић (2024: 39) у свом раду „Источњаштво Јована Илића и зачеци модерне” извео поделу песничког опуса Јована Илића на два периода:

„од четрдесетих година до 1870, и од 1870. године до деведесетих година. [...] Прва половина XIX века је време велике разноврсности у тражењу пута изграђивања националне културе у књижевности: асимилацијом страних узора, угледањем на усмену књижевност, или прожимањем та два. [...] У другом делу рада, у периоду од седамдесетих до деведесетих, разликују се две развојне етапе, с вододелницом у 1880. години. У првој, Илић револуционарно мења књижевну елокуцију: постаје песником модерног језичког израза. Уводи неметрички стих, тежи звучности песме наспрам значења, и естетизацији форме. Изграђује нови модел песме с историјско-митолошком тематиком која се алузивно односи према друштвено-политичкој стварности.”

Четрдесетих година, Илић је, попут многих других узора, као што су Мушички, а нарочито Сима Милутиновић Сарајлија који му је, између осталог, био добар пријатељ и велики поштовалац његове поезије, писао дидактичку, сентименталистичку поезију по угледу на немачку поезију (уп. SKERLIĆ 1966: 239). Песме религијске и дидактичке тематике чине најпре први период Илићевог стваралаштва, где се назире пређашње, класицистичке тенденције његовог песништва, које су биле присутне у најранијим песмама (песме: „Једином”, „Опредељење човека у чувственом свету”, „Молитва”, „Мисао у ноћи”, „Алах Икбер”, „Десет заповиједи Божјих” и бројне друге). Траг тог утицаја остао је неизбрисив током читавог његовог стваралаштва, те се често критичари питају који су заправо песникови узорци све били. Било како било, ти утицаји су многобројни и указују на чињеницу да је Илић изузетно сложен стваралац, те да се његова дела не могу једнострано и упрошћено посматрати, већ се са пуном пажњом и посвећеношћу може открити много тога, а посебно се не може свести само на песника чије је усмерење ишло само ка народној поезији.

2. Јован Илић: између митолошког и историјског

Поред занетости идејом панславизма, 1847. године у алманаху „Славјанка”, осетан је и утицај немачке романтике и српске народне поезије, а младе песнике попут Светозара Милетића, Павла Поповића Шапчанина, Јована Илића и Јована Ђорђевића одушевљавале су српска прошлост, нарочито устанци у Србији (уп. РОДОВИЋ 1968: 26). Такође, Илића су занимали историјски догађаји и околности,

личности и промене које су се у друштву одвијале, а његова поезија их у великој мери и бележи. Илић је песник који, поред историје, у великој мери познаје филозофију и митологију античке Грчке и Римског царства. Ово су такође остаци класицистичког учења које је обележило његову младост. Тако се у Илићевој поезији запажају митолошки елементи грчке и римске митологије, али се присуством вила и других фантастичних бића препознају и словенска митологија, затим легенде и бројна предања која су уткана у поезију уз песничко романтичарско преобликовање. Митолошка тематика, поред источњаштва, јесу назнаке Илићевог каснијег песничког усмерења које ће се тицати народне традиције јер ће она бити једна од његових главних преокупација до самог краја стваралаштва. Но, чести су елементи које песник преузима из грчке и римске историје од којих ствара своје велике песме попут: „Прометеја”, „Постања људи”, „Рим стрепи”, „Акциум” (уп. SKERLIĆ 1966: 240).

Песма „Акциум” јесте митолошко-историјске тематике, где у преплету историјских догађаја и личности, и митолошких бића песник износи исход битке код Акцијума где је Клеопатрин љубавник Антоније убијен. Песма обрађује место сукоба Октавијанове војске са Антонијевом. Клеопатрина војска се повукла, што је Антоније сматрао издајом, због чега је он био поражен и предао се Октавијану. То је заправо једна од легенди и књижевних обрада за које се Илић определио, али историјска чињеница је говорила о нужности напуштања Акцијума од стране Клеопатрине војске која је морала да сачува своју државу. Песма такође сведочи о митској лепоти владарке која је поистовећена са симболом ватре, жара, њена представа и сама фигура владарке је еротизована – она је окупана златом, самим тим поистовећена је са соларним божанством. Лепота владарке је толико велика да задивљује и самог Амора, она је најдражи рајски цвет.

„Нек’ проспе дражи
Пламено око њено:
»Ено је, ено!«
Ори се трубни глас,
Кроз свијет вѧс.
У злату трепти галијета,
Огањ, ватра,
На њој се вози царица св’јета,
Клеопатра!”
(ILIĆ 1854: 200)

Овакав лирски тренутак укршта се са песниковим наративизовањем догађаја. Поред тога, присутни су и Херкул, Аполон, Марс који је безуспешно штитио свог миљеника Антонија. Илић на веома вешт начин отпочиње песму мотивом Херкула коме треба однети преслицу и тако песму и окончава (Илићева алузија на мит о Херкулесу који носи преслицу и вретено како би отишао на посело лидијске краљице Омфале). На почетку ће Клеопатра послати да Антонију Херакле преда преслицу као наговештај почетка рата, а онда, када се догоди издаја, он ће јој ту преслицу и вретено вратити. У центар догађаја постављена је издаја и божанства којима се јунак исповеда, док је реминисценција на догађај битке окосница и служи

као подлога за развијање нареченог мотива.

„»Богови, видјесте л’ жену... ону?
Она ме уби! Она...
Оде, гле!
За њом ми оде живот, слава, све,
Оста ми душа бона:
О како је без ње пусто све!
Живота немам,
Моћи немам
Да живот себи узмем ја.”
(ИЛИЋ 1854: 201)

Јован Илић је о песми „Рим стрепи” написао кратку упутницу на историјски догађај где је Рим пред налетом Ханибала био у опасности. Такође, говорио је о његовој стратегији и јачини војске, што је заправо добра подлога читаоцима који ће у самој песми моћи да рашчитају и да стекну представу о каквом импозантној личности је заправо реч. Занимљиво је и неочекивано да ће песник из читаоачевог хоризонта изместити Рим и представити га као жртву, а да ће у средишту бити управо Ханибал. Но, уколико се вратимо на *Илићев речник*⁴, биће нам сасвим јасно да је тако нешто потребно да се догоди како би Рим због свог гнева и греха морао бити кажњен. Овде су историјском тренутку придружени и митски, али и религијски елементи. Митски, када је посредни говор о Ханибалу, његовој снази и величини.

„Над с’једим Алпом силан се орџ диже.
Над гордим Римом помамљен вихор бјесни
Од Алпа већи,
Тврђи од ст’јене тврде,
Осветне Картаге син
Ето га иде.”
(ИЛИЋ 1854: 202)

На овом месту историјски догађај се граничи са митом, можда чак и са предањем, али свакако не треба заборавити ни уметничку, песничку обраду мотива и јунака песме кога је поставио у средиште. Ханибал је овде посматран као неко ко треба да казни Рим јер су се греси намножили. Италију песник назива колевком славних ратника и настанком царства, чинећи тако дистинкцију у односу на Рим.

„Над гордим Римом помамљен вихор бјесни?
Ври земља,
Небо трепти,
Јаук и лелек у један грме глас:
»Hanibal ante portas!«
Рим стрепи!
Дркћи, о горди Риме!
Од гњева силног у мору гр’јеха свог,
Грјешниче, тони!”
(ИЛИЋ 1854: 203)

4 Видети детаљније у издању Јован Илић: *целокупна дела* из 1854. године.

Алпи јече, дрхте, ведро небо се ломи, то су све начини да се ослика пад Рима, стрепња пред неминовношћу нестанка једног царства које је некада било оличење части, величине империје у њеном пуном сјају. Сада је Рим на заласку, тачније нестанку, и у тим последњим тренуцима, када Ханибалова војска пробија последње одбрамбене снаге Рима, становници се присећају славне прошлости и чини се као да разумеју разлог сопственог пада.

Песма „Прометеј” у својој суштини чува мит о Прометеју који је, побунивши се против воље богова, људима донео ватру. Трагика овог јунака лежи у томе што је пострадавао због побуне, не знајући шта људи заправо раде и да из дана у дан постају све гори (в. Прометејев излазак из пакла у *Илићевим џумачењима особних имена и назива*). Сам почетак песме описује Прометејеву појаву у виду сенке који се налази у подземном свету.

„У бл’јеску Олимпа светог
Пред зором богова силних
Кô црна ноћ
Трепти сјен.”
(ILIĆ 1854: 195)

Али затим, он ће из тог света изаћи, избавиће га, међутим, поучен сопственим грешкама увиђа сагрешење и за шта је кажњен и по томе он одступа од пркосних Титана какве познајемо у митологији и књижевности. Њему је Илић подарио ту човеколику црту да попут покајника и мученика чежне за Олимпом са кога је прогнан, збачен у блато и прашину ништавности. Том уметничком трансформацијом Прометеј дива близак обичном човеку, самим тим истакнута је и дидактичка поента песме о томе како је тај грех оставио неизбрисив жиг на његовом лицу. Међутим, песма чува култ бога Зевса и његову појавност у виду грома, пројављујући тако гнев због Прометеја који је дошао гоњен грехом да моли за опрост. Његова величина и боголика фигура добијају на јачини приликом обраћања јунаку кога унижава, сматрајући да нема права на повратак на Олимп.

„Силан кад небом грмну
Бог над свима,
Зевс,
Кад гњевом силног
Ускипје сиње море,
Потамњеше небеса сјајна,
Заниједи ад,
И јеком јекну,
И у прах паде
Св’јет д’једни,
Мрав.”
(ILIĆ 1854: 196)

Наставак мита о Прометеју који обзнањује свој излазак из пакла и креирања људи, затим и слављење Зевса чиме ће се песма окончати. Песма најпре започиње митом о псима Керберима, чуварима пакла и раскривањем титанске природе Про-

метејеве, који ће неким чудом бити ослобођен. Од тог тренутка, тамне слике Хада бивају замењене рајским пределима Олимпа и лепотама којима се сам Прометеј неизмерно диви захваљујућу на подареној слободи. Међутим, он није у потпуности ослобођен представа из пакла, тамне мисли стварају поданике пакла: Сотону, Фурије, демоне, Химеру. Његова џиновска, титанска природа помогла му је да побегне:

„Лети кроз силне метеоре
Прел’јеће брда, горе,
Језера, р’јеке море,
Прометеј, Уранов син,
Ко паклен џин!”
(ИЛИЋ 1854: 257)

Пре самог избављења разоткривају се разлози његовог ослобођења, а то је стварање нових људи у које је Прометеј пре сагрешења толико наде полагао. Но, пре обзнањења тог тренутка, читаоцима се пакао и даље приказује због његовог проклетства осуђен је да се мучи и да га демони прогоне. Ту је такође приказан и тренутак искреног покајања Прометејевог да би након тога био ослобођен. Песма обрађује мотив постања света који креирају Зевс и ослобођени титан који најављује настаanak савременог доба, прелазак у ново време у односу на Зевсово. Такође наговештава да је било потопа који је Зевс пустио не би ли казнио људе, што га у неку руку изједначава са хришћанским Богом. Након тога, када се свет очисти од греха, Прометеј ће од блата моћи изнова да креира свет, тј. обличије света, али ће им Зевс удахнути душу и живот у тела, где ће га сви поново прославити као творца.

3. Источњачке боје и иновативност тематике Јована Илића

Боравећи у Реснику, у околини Београда, Јован Илић је имао прилике да буде у близини турских породица које су му биле у комшилуку, где се упознао са источњачком тематиком слушајући лирске песме на турском и персијском језику. Он је песник који је у наше песништво увео источњачке теме, на један нови начин, и то тако што их је другачије интерпретирао и инкорпорирао у своје песме. Наречена тематика биће једна од Илићевих главних песничких преокупација која ће чинити значајан део његовог стваралаштва (песничка збирка „Дахире” је скуп песама такве тематике). То су најпре песме ведре, шаљиве, љубавне тематике које су због своје обраде другачије од осталих, пређашње написаних песама. Оригиналност и необичност огледају се најпре у различитим проблемима који су предочени као шаљиве доскочице помоћу којих се осликавају различите теме друштва. Илић код нас уводи сараје и хареме, ђулистане који својим мирисом опијају, мирисе и боје, мелодију којима осликава личности, њихову филозофију и судбине људи са којима се поистовећује. Поред тога, његова поезија доноси и: Кадике, Зејнабе, Зејре, Ејше, Мејре, шедрване, булбуле, шејтане, калифе, дервише, мерџан-башче, ђулистане и слично (уп. РОРОВИЋ 1985: 160). Он кроз различите песничке форме креира и изнова рекреира свет севдаха, љубави и заноса чувајући тако од заборава древну источњачку поезију и то кроз слику, боју и звук. „Абассах” је типично романтичарска балада, „Бисмиллах” је лирска поема са елементима драмске форме, а „Караван” има развијену драмску форму, те се источњачки колорит најпре огледа у дија-

лозима и сценским призорима јунака (уп. POPOVIĆ 1985: 161). Често Илића, због његове склоности ка подражавању и изналагању сопственог правца стварања, називају мање или више успешним подражаваоцем народне књижевности. Али оно што је неоспорно јесте да он у великој мери користи народну књижевност као један од израза сопственог песничког бића и да је приближавање источњачке књижевности народној заправо песничко поистовећивање са тематиком коју преиначује, те се испољава као тежња ка указивању на сродности и блискости одређених феномена без обзира на то што су потекли из друге књижевности. Неке од тих песама су „Дилбер Ана”, где је Илић веома вешто умео да погоди складност и лепоту народне лирске песме, почетак „Пембе Ајше” чине инкорпорирани ставови из народне књижевности, док песма „Бисмиллах” обилује турцизмима те се због тога не може читати без *речника* (уп. SKERLIĆ 1966: 241). Треба напоменути да су турцизми у већој мери код Илића коришћени са намером да се постигну музикалност стиха, шаљив тон, игривост, рима којом се најбоље осликава и дочарава источњачка тематика. Још једна битна карактеристика његове поезије јесу асимиловани слика и музика, те боја, ритам и тон, међутим без преображајне моћи као што је то случај са Његошем и Радичевићем (POPOVIĆ 1985: 158). Поповић (1985: 158) Илићеву народну поезију види превасходно као фолклорну, док Радичевићеву и Његошеву перципира као новију, са већим тенденцијама ка европском романтизму, док су сонети нешто успелија форма (одмереније слике, али уже у експресивно-емоционалном значењу) који подсећају на дубровачку поезију. Но, многи тумачи његове поезије, попут Славољуба Ђинђића и Јована Скерлића рећи ће да је музикалност речи зарад постизања мелодиозности стихова остварена науштрб мисли и садржине саме песме. Али, свакако да Илић приликом писања песама показује и изузетно познавање источњачких митова и легенди, предања, теорија, културе, мотива према којима се увек критички односио, с обзиром на то да је пажљиво бирао шта ће преузети као тематско-мотивски оквир, окосницу или пак централни мотив песме. Он је, показујући такво знање и критички га сагледавајући, заправо могао преузети и уклопити у своју поезију елементе којима ће најбоље постићи поетски ефекат.

Једна од песама коју смо сврстали у предочену групу јесте „Дилбер Ана”. То је песма која посредством имагинације природе осликава лепоту девојке поредећи је са белом ружом, бисерном витом граном, алемом, драгим каменом, златом. Но, ово није типична љубавна песма у којој се двоје заљубљених састају, већ се под окриљем природе дешава нешто сасвим супротно: уместо да предели буду идеални као са почетка песме, песник сада истиче да је извор-вода пресакнула, а бела ружа увенула. На тај начин песник изводи поређење да ће и Ана увенути попут руже, али и као што вене срце лирског субјекта, говорећи тако и о окрутној лепоти девојке, не о смерности и скрушености како се на почетку песме кроз бројна поређења могао стећи утисак.

„Кад ујутру зора свану,
И румено сунце грану,

Извор-вода усанула,
Бела ружа увенула!

...

Ти си, Ано, ружа бела,
Ружа бела и весела.

Увенуће лице твоје,
Кô што вене срце моје!”
(ILIĆ 1854: 143–144)

Лирски субјект истиче огорченост због тога што му је љубав неузвраћена, али исто тако, запажамо да је једна таква лепота способна да разори и најтврђа срца. Измештање из идеалног простора указује на необичност ситуације која се ставља у центар песме, поред источњачких мотива лепоте девојке, где и сам назив дилбер указује на лепотицу, девојку изузетне лепоте. Источњачки мотиви наглашавају и онеобичавају описе, дајући им живост и разиграност, али истичући и еротични моменат очараношћу и занесеношћу једном таквом лепотом, која се не може докучити, јер као да није са овога света. Наредна песма сличне тематике јесте „Пембе Ајша” песма-исповест о љубавним јадима двоје заљубљених којима не дозвољавају да буду заједно. Песма започиње Ајшином, а завршава исповешћу пашиног сина и закључком да је њихова љубав толико јака да се у корист ње одриче владавине да би био са њом. Пембе Ајша говори о својим јадима које ни са ким не сме да подели: она је обећана за човека кога не воли. На овом месту, као и у многим другим песмама, запажа се близина љубави и смрти када девојка седи на прозору и тугује, налазећи се у граничном стању између ероса и танатоса. За разлику од типичних романтичарских ноћи, које су доба тајних састанака и рађања љубави, Ајша не може спавати због своје туге. Али она није обична девојка, одметнувши се у хајдуке она се успротивила мајци, самим тим и читавом патријархалном систему који подразумева уговорене бракове. Ова песма обрађује, иако само оквирно, тему девојке-хајдука, побуњеника који преузима мушку улогу да би остварила оно што жели. Међутим, девојка тамо упознаје пашиног сина у кога се заљубљује, где се истиче и еротски моменат цепања одеће у љубавном заносу, чиме се заправо одступа од модела узорне и смерне девојке, која би, уколико посматрамо и следимо образац народне књижевности, већ била удата за недрага. На овом месту запажено је како се мотив из народне књижевности о двоје заљубљених, који су обећани неком другом и не смеју бити заједно, уклапа у источњачку књижевност, али се и прати Илићева трансформација тематике и уметничка обрада као новитет. „Зејнаби”, даље, описује фаталистичку моћ жене и њених очију. Снага тих очију је толика да се свет заврти, памет помутити, чак и изгори од севдаха, што је још једно указивање на еротски тренутак у Илићевим песмама. То само говори о погубности лепоте, али треба напоменути да постоји и мотив јунака који је зарад њих спреман да преброди све препреке и да се чак и сукоби са царем. Такође, оне су небески, бескрајни простор маште и жеља лирског субјекта, баш као што је то био случај у песми „Дилбер Ана”.

„Лијек” је песма необичне тематике која говори о народним веровањима, магији и љубавним мукама. Лирски субјект није свестан да је заљубљен, те он од врачаре Кате, баба Доде и хаџике тражи помоћ, не би ли му оне рекле шта је узрок његових јада и несанице. Три врачаре подсећају на три Суђаје, но оне га ипак

уверавају да је магија стварна и да се чини и враџбине (љубавна магија) могу разбити само пољупцем вољене особе. „Помињањем врачара уводи се мистицизам, што сведочи о трансцендентној природи љубави” (ЈОКИЋ 2024: 95). Песма верно осликава народно предање о нечастивим бићима која ноћу долазе и походе човека, али исто тако и скептичност према магији, затим разне ритуале попут онога са чинијом у којој види лик своје драге (у извесном смислу указује се на љубавну магију где младић види своју вољену у води која је одличан медијум за спровођење обредних радњи и враџбина) и савет врачара који би окончао његове бољке – да не леже у кревет док девет пута девет пута не пољуби своју драгу која је заправо лек за разбијање љубавних чини или магије.

„Одох, тужан, врачарици Кати,
Тјерах коња у најдржем касу,
Јоште узгред баба Доду сврати’
И хаџику што бјеше на гласу.

»Де каж’те ми, ако Бога знате!
Какви б’јеси по сву ноћ ме даве,
Крхају ме, ломе, газе, млате,
Те не спавам до зорице плаве?»
(ИЛИЋ 1854: 146)

Овде се чак може говорити и о љубавној грозници услед фаталности љубави, превеликог заноса и опседнутости драгом толико да се од несанице могао разболети. Рањеност љубавном стрелом такође је присутна у песми „Ах, Љејка”, где љубав има фаталне последице по лирског субјекта, лек су, истоветно као у пређашњој песми, усне вољене, с тим што се лирски субјект не пита шта је узрок његових патњи јер зна да је то Љељо који га је својом љубавном стрелицом ранио. И овде је Љељо приказан као несташно дете које је успело да измами сажаљење и надмудри своју жртву. На овом месту такође можемо говорити о трансцендентном разумевању љубави, где се посредством димензије смрти обзнањује ватрени еротизам [стреле којима Љељо погађа су ватрене] (уп. ЈОКИЋ 2024: 95). Љељо посредством лова и вребања својих жртава, а затим и тиме што их устрељи, заправо приноси жртву љубави, приликом чега се свест погођеног мења, иако мимо његове воље. У једном ведром, разиграном тону се песма одвија, управо зато што је лирски субјект свестан ситуације у којој се налази и зна шта би за њега могао бити једини лек.

Поповић (1985: 161) песму „Абассах” сврстава у романтичарске баладе. „Абассах” указује на суровост владара који онемогућава љубав двоје младих. Илић је преузео мотив и сагледавао га са лирског аспекта, певајући о љубави која је већа од страха (уп. ЂИНДИЋ 1976: 558). Млади везир добио је златне кључеве харема калифа Харуна ел Рашида, што је заправо песникова алузија на прекршену забрану коју су љубавници морали поштовати, а то је да се до брака вереници не смеју састајати јер се због тога тада губио живот.

„На пр’јестолу калиф сједи,
Харун ал Рашид.
До њег’ сједи млад везире,

Џафер Бармекид.

»А чули ме, млад везире,
 Знаш ли ко сам ја?«
 »Ти си калиф, сунце јарко,
 Што над св'јетом сја!«
 (ИЛИЋ 1854: 204)

У центру ове тематике јесу онемогућена љубав и тајни састанци који су подједнако присутни и у народној књижевности, а приметимо да је то случај и са овом песмом источњачке тематике. Илић је представио моћ владара, његову славу, величину и утицај на Багдад који је сам подигао и начинио центром науке (астрономије, математике, географије, медицине, права и филозофије). Треба истаћи да је Харун ел Рашид био стварна личност, абасидски калиф који је на престо дошао тако што је погубио свог брата Халифа услед побуне Арапа, који су желели да Харун влада, зато што је његова мајка била Арапкиња. Багдад је, поставши центром различитих дешавања, између осталог, био и место где су се причале приче из *1001 ноћи*, међу којима се налази и прича о *Харуну ел Рашиду* чије мотиве је Илић употребио као основу своје песме. Песма се од приче из *1001 ноћи* разликује у томе што је ел Рашид одмах послао везира на погубљење, док у причи то није био случај (уп. ЂИНДИЋ 1976: 558). Такође, скрећемо пажњу на то да су стварне личности биле Абасса(х), сестра Харунова и једна од особа којима је калиф веровао највише, поред паше (коме у песми није наведено име, али се, према историјским чињеницама, он зове Џафар). Међутим, историја говори да је његова сестра тајно родила дете Џафару, што у песми није обрађено, али јесте чињеница да је паша изгубио живот када је калиф сазнао за њихове тајне састанке и остварену љубав. Ова песма показује колико је Илић познавао историју и источњачку културу и књижевност, али и како је песник обрадио мотив онемогућене љубави са несрећним крајем због непоштовања забране, која је присутна и у народној књижевности. Опевани догађај јесте део легенде, која своје место проналази и у арапским летописима, што је даље послужило као тема за једну од најлепших прича *1001 ноћи* (уп. ЂИНДИЋ 1976: 557). Уметничка обрада губитка живота бива обрађена тако да везир својевољно жртвује себе зарад љубави према Абаси, поред тога што он сам проговара и обзнањује љубав, док у историји није случај, јер су састанке држали у тајности. Ова песма јесте један он најбољих показатеља тога како је познавање Оријента и источњачког света омогућило песнику да изрази сопствени поетски доживљај (уп. ЂИНДИЋ 1976: 558).

Песма „Бисмиллах” жанровски је одређена као лирска поема са елементима драмске форме (уп. РОРОВИЋ 1985: 161). Пре него што започнемо проговор о песми „Бисмиллах”, неопходно је објаснити значење ове речи у исламском свету. *Бисмиллах* значи „У име Бога милостивог, самилосног”; то је реч којом почињу готово све суре у *Курану* (осим суре број девет) као духовна припрема призивајући и молећи за Алахове благослове у свему што се чини. Овај израз треба користити у што више животних ситуација како би верници у свакодневном животу стално имали Алаха на уму, те тако тражили његову помоћ и благослове, затим и помоћ у фокусирању ума и срца на свете речи које се приликом молитве изговарају. *Бисмиллах* је снажан подсетник на Алахову свеприсутност, милост и вођство, под-

стичући муслимане да непрекидно траже његов благослов у свему што раде. Песма „Бисмиллах” наставља тематику харема и тога да је жена у њему рајско цвеће које га краси. Сходно томе, жена треба да борави у харему и да не излази без преке потребе. Међутим, са појавом папуча, жене су почеле излазити, што је забрањено. Један од таквих преступа који нису по *Курану*, након Еве, јесте оно на шта нас Илић упућује у својим напоменама и у песми: девојка Ејше је једне ноћи изашла по воду и целе ноћи се није вратила, њој је суђено, али ју је заштитио њен отац Мухамед. Убрзо затим, папуче су забрањене да жене не би лутале свуда, већ да би седеле у свом дому.

„Аллах у књизи пише:
»Харем је рајско цвијеће!«
Нек’ боса ханум по цв’јећу шеће,
Папуча пазар нејма више!

Папуча варди,
Шејтан гјелди!
Папуче јок,
Хаир чок!«”
(ИЛИЋ 1854: 208)

Такође, понавља се оно што је већ познато из других песама, а то је да без пристанка жене власник харема не може ући. „Кад има папуче, ђаво уђе у хануму, те скитуња којекуда, и не брине се о кући. Када нема папуче, ханума је мирна, сједи дома и тада је Божји благослов у кући” (ИЛИЋ 1854: 215). Ово Илићево појашњење најбоље сведочи о доживљају жене као чуварке огњишта, што је такође случај и са народном књижевношћу (треба обратити пажњу на то да песник мотиве из народне књижевности прикључује источњачкој тематици, посебно када објашњава појам брескве (шефтелије) алудирајући на народну песму: „Ја ћу теби једну шевтелију, / А ти мени беаз антерију!”). „Јован Илић је, с друге стране, волео звук речи, и може се рећи да је лепоту речи ценио по њеној звучности [...] да се песма гради на музичким принципима, да се ослободи свега рационалног и, да тако кажемо, литерарног аспекта, да се раздвајањем звучања и значења речи (или свођењем значењског аспекта речи на магловито наслућивање) песмом пређе на подручје које је дотле било искључиво посед музичара” (ŠOP 1982: 40–41). Занимљиво је, како је пређашње наглашено, пратити звук, мелодиозност песме која се постиже турцизмима, игривост звука као да пркоси ситуацији у песми, али уједно и сведочи о јединствености боја и слика, те утисака који се на тај начин стварају. Али, Јован Скерлић томе изналази ману због отежане читљивости, те читаоци често морају посезати за *речником* (в. SKERLIĆ 1966: 241). С друге стране, Ђинђић (1976: 556) истиче веома успелу и остварену музикалност употребљених турских речи и њихову делимичну функционалност, наглашавајући тако и блискост Илића са турским и арапским песницима истих тенденција.

„»Ах ханум, ханум,
Погледај, џанум!
Погледај на ме, бенум џанум, (2)

Мој дилбер ханум!«

Ах, Биллах тефтедар! (3)

Папуча варми, вар? (4)

Калифа селам чок,

Папуча јок!« (5)

Папуча јок? (6)

Јокмидер јок,

Зевзек? (7)

Ћит, ешек!« (8)»

(IIIĆ 1854: 209)

То се најпре односи на језичке одлике песме, где је један део написан на турском, део на српском језику што се такође истиче као спецификум. „Језичка иновантност источњачких песама (не свих) у другој етапи развоја може се тумачити на више начина: тежња ка хуморном ефекту (језички макаронизам), тежња ка звучности песме, језичко бојење ликова и простора, те синтеза источњачког и западњачког. Илић, од осамдесетих година XIX века, шири поглед с љубавне тематике усмене књижевности севдаха и дерта на исламски свет уопште” (GRDINIĆ 2024: 54). Даље, други преступ описан у песми јесте пијанство Биллаха због неостварене љубави са Едом која је од њега желела да јој крадом прода забрањене папуче. Преступници се изводе на суд и суди им се за преступе који су понајвише везани за непоштовање, тј. огрешење о верске законе. Међутим, Биллах се већ био покајао, скрушено је поштовао све законе и признао сагрешење због чега је и ослобођен, показујући да су искрено покајање наградили и калиф и Алах. У претходној песми калиф је приказан као чврста владарска фигура каменог срца, чије су реч и закон неприкосновени. У овој песми то није случај, зато што он ослобађа Биллаха и укида закон о забрани продаје папуча да не би након овог догађаја дошло до забране ношења ципела. Песма се окончава срећно, где сада Еда сазнаје вест о томе да је забрана прошла и да поново може куповати папуче. Догађај представљен у песми јесте веома необичан и упечатљив као тема, са елементима који су присутни и у народној књижевности попут бројних забрана, одбијања позива на љубав, казне, покајања, с тим што су песничка обликовања посве другачија него што је то случај са песмом „Бисмиллах”.

4. Закључак

Приликом анализирања и сагледавања корпуса Илићевих песама, никако не треба сметнути с ума тематско-мотивску разноврсност и испреплетаност које читаоцу омогућавају да боље разумеју не само контекст настанка песама, већ и време у коме је песник стварао, а да је свака његова песма једна боја живота, града, људи, нације, друштва, историје, али и романтизма, једног разумевања епохе, као и њене уметничке обраде, што никако не смемо занемарити јер се управо ту крију поједини аутопоетички ставови који желе да се одвоје од историјског и чињеничног у правом смислу те речи. Такође, не треба изоставити ни песникову инвентивност по питању увођења источњачких тонова у српско песништво, јер ће управо од њега

и започети експанзија таквих тема у српску поезију, те његово песништво представља битан искорак и отварање ка простору источњачких тема и искустава, па и доживљаја света и живота који се умногоме разликују од тема на које смо навикли да су песничка инспирација. Зато су чињенице и контексти објашњени у *Илићевом речнику* предуслов помоћу кога читаоци могу пратити основну тему, инспирацијску подлогу или мотивацију песме и трансформацију тематике која се у песми представља. Ова тврдња само указује на чињеницу да је Илић песник који је и те како свестан свега што се око њега догађало и да његове песме нису пуке забелешке, већ и дијалог, па и полемика о различитим темама, контекстима и догађајима чије бележење има функцију очувања управо тих боја, нити, тренутака који би се, да није Илића, можда заувек изгубили.

Цитирана литература

- ILIĆ, Jovan. *Jovan Ilić: celokupna dela*, Beograd: „Narodna prosveta”, 1854. [orig.] ИЛИЋ, Јован. *Јован Илић: целокупна дела*. Београд: „Народна просвета”, 1854.
- GRDINIĆ, Nikola. „Istočnjaštvo Jovana Ilića i počeci moderne”. *Književna istorija*, god. 56, br. 182 (2024), str. 39–64. [orig.] ГРДИНИЋ, Никола. „Источњаштво Јована Илића и почеци модерне”. *Књижевна историја*, год. 56, бр. 182 (2024), стр. 39–64.
- ĐINĐIĆ, Slavoljub. „Orijentalizam u poeziji Jovana Ilića”. *Uporedna istraživanja, knj. 1*, Beograd: Institut za književnost i umetnost, 1976, str. 547–560. [orig.] ЂИНЂИЋ, Славољуб. „Оријентализам у поезији Јована Илића”. *Упоредна истраживања, књ. 1*, Београд: Институт за књижевност и уметност, 1976, стр. 547–560.
- JOKIĆ, Bojana. „Transcendentni doživljaj erotskog u zbirci „Dahire” Jovana Ilića”. *Književni ESNAF – časopis za književnost i teoriju*, broj 4. Beograd: Književna radionica „Kordun” Književni Esnaf, 2024, str. 93–98. [orig.] ЈОКИЋ, Бојана. „Трансцендентни доживљај еротског у збирци „Дахире“ Јована Илића”. *Књижевни ЕСНАФ – часопис за књижевност и теорију*, број 4. Београд: Књижевна радионица „Кордун” Књижевни Еснаф, 2024, стр. 93–98.
- POPOVIĆ, Miodrag. *Istorija srpske književnosti 1, Romantizam*. Beograd: Nolit, 1968. [orig.] ПОПОВИЋ, Миодраг. *Историја српске књижевности. 1, Романтизам*. Београд: Нолит, 1968.
- POPOVIĆ, Miodrag. *Istorija srpske književnosti, knjiga II*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1985. [orig.] ПОПОВИЋ, Миодраг. *Историја српске књижевности, књига II*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1985.
- SKERLIĆ, Jovan. „Jovan Ilić”. *Epoha romantizma*. Beograd: Nolit, 1966, str. 239–243. [orig.] СКЕРЛИЋ, Јован. „Јован Илић”. *Епоха романтизма*. Београд: Нолит, 1966, стр. 239–243.
- Šop 1982: I. Šop, „Bard istočnjaštva Jovan Ilić”, *Istok u srpskoj književnosti: šest pisaca–šest viđenja*. Beograd: Institut za književnost i umetnost, str. 31–46.

Milica A. Kandić

THE HISTORICAL-MYTHOLOGICAL ASPECT AND EASTERN THEMES IN JOVAN ILIĆ'S POETRY

Summary

The study highlights two key aspects of Jovan Ilić's poetry: the historical-mythological and Eastern themes. These are just a few of the many topics in Ilić's lyric poetry that have de-

finied his work. The two aspects reveal new perspectives for analysis and demonstrate the layered complexity of Ilić's lyrical style. By examining his poetry from these perspectives, the connection between his work and folk literature also emerges, which, along with numerous influences and models, played a crucial role in shaping Ilić's poetic expression. The exploration of the historical-mythological and Eastern perspectives uncovers innovations the poet introduced into his work, making it distinctive and recognizable, even though many literary scholars consider him sidelined, particularly when compared to the major figures of Serbian Romanticism.

Keywords: Jovan Ilić, Romanticism, poetry, history, historical aspect, mythology, mythological aspect, Eastern influences, Orient

Дејан Д. Антић¹

Универзитет у Нишу

Филозофски факултет

Департман за историју

<https://orcid.org/0000-0003-3428-7161>

ПРВИ БАЛКАНСКИ РАТ У МЕМОАРСКИМ ЗАПИСИМА ДР ИВАНА СУББОТИЋА – ИСТОРИОГРАФСКИ ПРИСТУП

У раду су представљени необјављени мемоарски записи српског и југословенског дипломате Ивана Субботића похрањени у Архиву Српске академије наука и уметности, а тичу се његовог извештавања о Првом балканском рату. До сада непозната сећања портретишу прве утиске са попршта Кумановске битке, заузимање Скопља и улазак српских званичника у град, као и опште одушевљење тадашње српске јавности, а нарочито млађег нараштаја за ослобођење поробљених крајева српског етничког простора од османске вишевековне владавине. Вредност рукописа која превасходно почива на његовој досадашњој скрајнутости, изискује да буде пренет у целости. Посебан осврт у раду посвећен је самој личности аутора текста, будући да је као припадник развлашћене политичке елите југословенске краљевине и противник комунистичког режима успостављеног након Другог светског рата, остао да живи као изгнаник у Сједињеним Америчким Државама. Извођењем писца из анонимности тежи се контекстуализацији наратива и доприносу на сазнајном нивоу.

Кључне речи: Др Иван Субботић, Дипломатија, Први балкански рат, мемоари, Краљевина Србија, Скопље

Увод

Немерљиви значај мемоаристике као историјског извора почива на томе што расветљава феномене веома често неухватљиве за догађајну историју, уколико се зарад реконструкције слике прохујалих времена служимо искључиво примарним историјским изворима службеног карактера какве подразумева архивска грађа (Petranović 1994: 187). Из тог разлога мемоарске записе третирамо свакако као вредне историјске изворе (Kleut 2008: 24).

У том контексту можемо тумачити и до сада необјављене мемоарске записе српског и југословенског дипломате Ивана Субботића везане за његово извештавање о Првом балканском рату. Успомене др Ивана Субботића представљају сажете, али живописне белешке о славној епохи ослободилачких ратова Краљевине Србије које би се благодарећи свом обиму могле окатегорисати више као цртице или фрагменти сећања. Значај сведеног излагања творца рукописа пре свега је у домену драгоценог прилога за истраживање тематике Првог балканског рата, о којој је заиста

¹ dejan.antic@filfak.ni.ac.rs

написано и објављено прегршт сећања савременика. Но, такви историјски извори, ипак се разликују по значају и квалитету у погледу вредности за историјску науку (Antić 2017: 105). Субботић није припадао миљеу официрског кора који је чинио језгро победоносне армије, а који је за собом оставио исцрпна сећања оперативног значаја (Đukić 2014: 89 – 120). Међутим, није био ни типични регрут попут већине коју је изнедрила тада аграрна Србија. Образован и углађен, потицао је из градске средине, односно био изданак младе грађанске класе. Стога вредност његовог рукописа почива на чињеници да пружа изнијансирани приступ, између две умногоме издиференциране перспективе. Тако реткој врсти извора, примера ради, припадају и неупоредиво садржајнији мемоари Станислава Кракова (Krakov 2004: 30 – 40). А када је у питању Субботићев спис, на природу мемоарског излагања, упозорава нас поред методологије и сам аутор, подсећајући да накнадном памћењу не смео поклонити безрезервно поверење:

„Признајем да се, пишући ове редове, налазим у изузетном положају. После шездесет година враћам се у те славне дане да оживим једну велику слику историјске прошлости. Ја се осећам као неко коме је неки мађионичар уступио свој волшебни штапић, који ће га преbacити пола stoleћа уназад да поново види и доживи оно што је некада видео и доживео. И, збиља, док ово пишем моја сећања постају толико жива и јака да ми се чини да гледам Кумановско поље, оивичено брежуљцима Старог и Младог Негоричана, каквог сам га гледао, али не у току битке, јер ја у њој нисам учествовао, већ одмах после њеног заршетка, т. ј. онда када је специјални воз Врховне команде довео војводу Радомира Путника и његов штаб да прегледају бојиште.“ (SUBBOTIĆ, Ivan. *Drage i Uzbudljive Uspomene iz 1912 godine*. Njujork: Arhiv SANU u Beogradu, sign. 14.576I-99/1 – 2, 1972)

Тренутак настанка рукописа можемо условно датирати. Судећи према приложеном фрагменту, настао је шездесет година након проживљених догађаја. Очигледно списатељски надарен, др Иван Субботић својим допадљивим стилем концизно мемоарско штиво чини пријемчивим и читаоцима потпуно непознатим са његовим централним историјским мотивом. У сврху прегледности записе смо одлучили рашчланити и анализирати парцијално. Одломке ћемо наводити у непрекинутом низу, онако како их је аутор бележио, за изузетком већ цитираног дела потребног за образлагање усвојеног методолошког модела.

Биографија др Ивана Субботића

Иван Субботић рођен је 19. октобра 1893. године у Београду. Био је син истакнутог хирурга, професора др Војислава Субботића, а унук др Јована Субботића, књижевника и политичког делатника из српске Војводине. Основношколско образовање стекао је у родном граду, где је и матурирао као ђак престижне Друге београдске гимназије, 1911. године. Балканске ратове провео је на фронту, као добровољац (од 20. септембра 1912. до 15. августа 1913). Избијање Првог светског рата затиче га на одслужењу војног рока. У дејствима српске војске учествује на тлу Краљевине Србије и солунског фронта као ђак и подофицир, закључно са 1. децембром 1918. године. Након рата бива произведен за резервног коњичког поручника. Универзитетско образовање стиче на Правном факултету у Лозани у току

1919/1920. године. Течно је говорио и писао француски и немачки језик, на енглеском је могао водити конверзацију, док је италијански и руски језик само разумео. На службу у министарство иностраних послова ступа 16. јула 1920. године са почетничким звањем писара, мада је незауостављиво напредовао. Као припаднику Одељења за извршавање међународних уговора, први задатак му је било старање о примени уговора о миру. Четрнаестог септембра наредне године бива унапређен за секретара треће класе посланства у Лондону. Указом од 12. марта 1922. године премештен је као секретар треће класе у министарство иностраних послова. До 20. јула 1923. године добија унапређење и постаје секретар друге класе. Од 3. априла 1926. године налази се на дужности секретара југословенског посланства у Лондону. Упоредо са дипломатском службом, наставља студије на матичном факултету у Лозани. Своју докторску тезу „Утицај распада Аустро-Угарске на држављанство њених грађана“ брани 1926. године. Додатно се усавршава у Швајцарској, посвећујући се изучавању социјалних и политичких наука. Поступно се успињао на хијерархијској лествици министарства иностраних послова, заступајући притом државу у разним међународним парницама, комисијама и конференцијама (Дунавској комисији, Хашкој конференцији за кодификацију међународног права и конференцији за међународно приватно право). Учествовао је у формирању Балканског пакта и оснивању југословенске бесцаринске трговинске зоне у Солуну, а у један мах, поверена му је и деликатна политичка мисија у Албанији. Био је носилац више страних и домаћих одликовања: ордена Легије части IV степена, шведског ордена Ваза – Командерски крст II реда, албанског ордена Скендербега II реда, затим ордена Св. Саве III реда и Св. Саве I степена. Из централе министарства одлази 23. јула 1935. године када бива постављен за саветника делегације при Друштву народа у Женеви. Крајем наредне године одређен је за сталног делегата при Друштву народа, а 28. марта 1928. премештен за посланика југословенске краљевине у Анкари, иако се на том месту није дуго задржао. Намештење за посланика у Лондону, 20. маја 1939. године, представљало је заправо круну његове дипломатске каријере, ако је посматрамо у контексту наступајућег Другог светског рата.² Субботићева позиција као заступника интереса Краљевине Југославије, услед трагичног пораза њене војске у Априлском рату и распарчавања државне територије од стране снага земаља сила Осовине, морала је бити изванредно компликована (Ђурећ 1983: 16 – 25). Међутим, евакуација монарха и владе на простор државне територије Велике Британије јуна 1941. године, није поједноставила задатак др Субботића, напротив – брутално га је суочила са последицама минулих догађаја (Pavlović 1981: 97 – 105). Указом од 4. августа 1941. године, разрешен је дужности посланика у Лондону, а већ 12. августа 1941. године постављен за делегата краљевске владе при америчком Црвеном крсту.³

Др Иван Субботић био је у браку са др Анком Гођевац. Анка је по струци такође била правник, а потицала је из угледне, имућне грађанске породице. Рођена је 1890. године у Књажевцу. Њен први брак окончава се разводом 1921. године, од

² Архив Југославије, фонд 334, Министарство иностраних послова Краљевине Југославије – Персонални одсек Управног одељења, фасцикла 195, архивска јединица 518, Службени лист др Ивана Субботића.

³ Исто.

тог момента Анка одлучује да се посвети личном усавршавању. Испит зрелости полаже у Првој женској гимназији у Београду 1922. године. Студије права похађала је на Правном факултету Универзитета у Београду у периоду од 1923. до 1927. године. Докторат из области права стиче јануара 1932. године, као друга жена доктор наука на београдском универзитету. Закратко је била ангажована у дипломатској служби. На измаку 1938. године удаје се за Ивана Субботића у југословенском пошланству у Паризу, проводећи са њим турбулентне године Другог светског рата. На положају делегата при америчком Црвеном крсту, Иван Субботић остаје до 6. септембра 1944. године, када предаје дужност. Након завршетка Другог светског рата, брачни пар се трајно настањује у Њујорку. Иван Субботић уписује правни факултет на Колумбија Универзитету, а 1948. године добија научно звање доктора права (*Juris Doctor*). Од 1951. године био је запослен као професор међународног и упоредног права на њујоршком правном факултету, а наредне године Иван и Анка постају амерички држављани. Др Иван Субботић преминуо је 1973. године у Њујорку (Ђајић 2021: 16 – 26). Супруга га је надживела за деценију, упокојила се 1983. године, оставши упамћена у српској националној емиграцији не само као даровити публициста и путописац, него и као жена до крајњих граница посвећена добробити свога народа (Јефремовић 1983: 130). Напоследку, личност мемоаристе можемо додатно упознати кроз ретроактивни осврт на куриозитет какав представља неубичајена транскрипција његовог презимена, на чију исправност је био изразито осетљив (Срњански 1983: 38). Начин на који је писао своје презиме, јесте у ствари сведочење о покушају увођења аристократског маниризма као елемента самопоштовања у новом окружењу. Наиме, требало је послужити као доказ племенитог порекла новодошлих пречанских Срба у средини без феудалних традиција.

Успомене из 1912. године

У јесен 1912. године Краљевине Србија, Црна Гора, Бугарска и Грчка као чланице Балканског савеза објавиле су рат Турској. Био је то рат за ослобођење хришћанског становништва Балкана које је свитање XX века дочекало под османским ропством, и оружани сукоб из којег су чланице Балканског савеза изашле са озбиљним територијалним проширењем. (Антић 2014: 31). За Србе то је био рат за ослобођење исконских српских земаља, средишта средњевековне српске државности и изворишта националне традиције и духовности. Управо из тих разлога је јавно мњење у Србији с јесени 1912. године објаву рата Турској дочекало са одобравањем истичући на сваком кораку спремност на борбу зарад реинтеграције славног Косова Поља и читаве Старе Србије у државно-правно окриље Краљевине Србије. У том вртлогу Првог балканског рата нашао се и добровољац Иван Субботић. Уводни редови његовог сведочења о збивањима из октобра 1912. године тичу се општег одушевљења становништва Краљевине Србије дуго ишчекиваним ратом са Османским царством. Уз то, преносе усхићење самог аутора и читавог слоја млађе интелигенције дирљивим речима:

„Рат против Турске 1912 године, покренуо је сав српски народ. Свако је хтео да свети Косово. Поред војних обвезника у бој је полетела и сва ондашња омладина, још непунлетна за војну службу. Тој омладини припадао сам и ја. Онда је то за

мене била врхунска дужност, као за сваког србина тог времена, док данас предста-вља велики догађај у мом дугом животу. Кад кажем ‘велики догађај’, ја то не кажем да бих употребио лепу фразу, већ што, збиља, тако мислим и осећам. ‘Велики до-гађаји’ у животу једног човека су од две врсте: они који су одлучујући за правац и ток његовог живота и они у којима човек преживљује присне и дубоке радости, жалости, одушевљења, туге или драга и узбудљива сећања. То је овде мој случај.“ (SUBBOTIĆ, Ivan. *Drage i Uzbudljive Uspomene iz 1912 godine*. Njujork: Arhiv SANU u Beogradu, sign. 14.576I-99/1, 1972)

Прва велика битка вођена између српске и турске војске 1912. године оди-грала се надомак Куманова 23. и 24. октобра. Након почетних изненађења и поте-шкоћа јединице Прве српске армије успеле су да разбију турску Вардарску војску под командом Зеки-паше и натерају османске снаге у неорганизовано повлачење ка Скопљу, Прилепу и Битољу. (Екмечић 1989: 653.) Своје приспеће и прве утиске при ступању на поприште битке, непосредно након блиставе победе извојеване на кумановском пољу, Иван Субботић је овековечио на следећи начин:

„Свуда су се још видели трагови љуте битке, низови дубоких непријатељских-тур-ских-одбранбених ровова и импровизовани плитки заклони наступајуће српске војске. Зјапили су и кратери и рупчаге по ливадама и пољима од експлозија граната српске и турске артилерије. Још су лежали разбацани по бојишту разни предмети српске и турске војске, заостали од погинулих и рањених српских и турских бора-ца, као шајкаче, фесови, тесаци, војничке торбе, крвљу упрскани завоји и т. д. По ћувицима и иза шумарака указивали су се ископани кратки и дубоки артилеријски шанчеви у којима су били укопани топови за време битке. На једном ћувику према Старом Нагоричану видео се шанац у коме је, у току борбе, била смештена батери-ја капетана Александра Димитријевића, која се прославила и остала чувена, јер је својим тачним дејством сломила чело главног турског противнапада. Млади капе-тан Димитријевић постао је, доцније, маршал Двора код Блаженопочившег краља Александра I. Умро је у Њујорку 1963 године.“ (SUBBOTIĆ, Ivan. *Drage i Uzbudljive Uspomene iz 1912 godine*. Njujork: Arhiv SANU u Beogradu, sign. 14.576I-99/2, 1972)

Надахнутост присутна у делу рукописа у коме се писац надовезао на поме-нути долазак специјалног воза Врховне команде зарад инспекције бојишта, одаје опчињеност држањем тадашњег војног врха.

„Вратимо се специјалном возу Врховне команде који је довео војводу Путника и његов штаб. Воз се зауставио на самој окуци где пруга од Врања скреће за Ско-пље. На крају тог воза био је прикачен и вагон с ратним дописницима страних листова (светске штампе) акредитованих при нашој Врховној команди. Кад се воз зауставио, из његових предњих вагона искочили су официри из Штаба наше Вр-ховне команде. Из последњег вагона покуљали су страни ратни дописници. Само из средњег вагона, најважнијег, нико није излазио. После краћег времена врата су се и на њему отворила. Лагано, преко стрмих вагонских степеница, силазио је један остарији омањи човек, огнут војним шињелом. На глави му је српска официрска капа опшивена танким златним ободом а спреда кокарда српске тробојке. Покрети су му мирни, врло сталожени. Говор тих али и одсечан. Поглед дубок. Цела поја-ва даје утисак човека велике прибраности. То је војвода Путник, начелник Штаба Врховне команде, главни творац ратног плана Србије. Док силази низ степенице

вагона, његов поглед хитро лети преко пространог Кумановског бојишта, и даље тамо ка југу, где судбина и његови ратни планови припремају следећа бојишта овог ослободилачког рата.“ (SUBBOTIĆ, Ivan. *Drage i Uzbudljive Uspomene iz 1912 godine*. Njujork: Arhiv SANU u Beogradu, sign. 14.576I-99/3, 1972)

Колику је улогу за извештавање имала ерудиција младог Субботића, јасно предочава податак да га је као тек свршеног матуранта сместила међу стране новинаре; зато његови записи имају двоструку вредност, јер је као очевидац, описивао не само српско заузимање Скопља, него и начелно понашање представника стране штампе током трајања рата.

„Због знања страних језика, ја сам био додељен као преводилац страним дописницима. С њима сам стигао до Битоља. Били су задивљени храброшћу и држањем српске војске. Него да оживим слику о паду нашег царског Скопља. Пораз који је I српска армија нанела на Куманову главној турској армији на овом фронту био је тако велики да се турска војска, у бекству, није могла прибрати и зауставити пред самим Скопљем. Истина, ово јој је било утолико теже што су јединице III српске армије, под командом генерала Боже Јанковића, напредовале Ибарском долином ка Косову, док је успешно напредовање јуначке црногорске војске у Санџаку и Метохији угрозило лево крило турске главнине и тиме пукове братске војске допринеле великом стратегијском резултату Кумановске битке. Гонећи разбијену турску војску и чистећи терен пред собом јединице I српске армије ушле су у Скопље из кога је непријатељ, дајући слаб отпор, бежао. Скопље, главни град Јужне Србије и Македоније, престоница цара Душана Силног, било је ослобођено.“ (SUBBOTIĆ, Ivan. *Drage i Uzbudljive Uspomene iz 1912 godine*. Njujork: Arhiv SANU u Beogradu, sign. 14.576I-99/3 – 4, 1972)

У сегменту описа тоталне дезорганизације и расула турске војске приликом пада Скопља, Субботићеве белешке истоветне су онима које су водили војници од заната (Ilić 1995: 60). Два призора која су остала неиздрисиво урезана у памћењу мемоаристе, јесу улазак 7. пешадијског пука Дунавске дивизије и старог суверена, Петра I Карађорђевића у град. За нас су важни првенствено јер приказују полет омладине и жртву коју је била спремна да поднесе за остварење вековних националних идеала, као и зарад тога што пружају увид у сентиментални дочек српских званичника, осликавајући духовну и моралну димензију преживљених напора.

„Из тих дана остала су ми у памети нарочито два момента. У свом сећању ја их и данас јасно видим. Први моменат је свечани улазак 7 – ог пешадијског пука Дунавске дивизије у Скопље а други је улазак краља Петра I у ослобођено Скопље. Прва слика: 7 – ми пук I позива, елитни пук београдских младића, који се неустрашиво држао у борби, и чији операцијски правац није пролазио кроз само Скопље, молио је да свечано уђе у стару Душанову престоницу. Командант I армије престолонаследник Александар и Начелник Штаба Врховне команде војвода Путник усвојили су ту молбу под условом да пук формално пројури кроз Скопље, без и најмањег задржавања. Кад је пук наишао на мост цара Душана, војна музика засвирала је марш Ивана Зајца и пук је парадним кораком прешао преко овог историјског моста, који и данас постоји. Друга слика: долазак краља Петра I у царски град. Дочекали су га ондашњи представници цивилне, војне и духовне власти. Пред Краља је изнет со и хлеб а потом одслужено је благодарење у цркви св. Спаса (и она данас постоји).

Уз краља Петра I налазио се и председник српске владе Никола Пашић, наш мудри и далековидни државник у војној униформи и у чину каплара.“ (SUBBOTIĆ, Ivan. *Drage i Uzbudljive Uspomene iz 1912 godine*. Njujork: Arhiv SANU u Beogradu, sign. 14.576I-99/4, 1972)

Најзад, Субботић своја сећања нагло прекида сведеном констатацијом:

„Последњи отпор Турци су дали у битолској бици, која је трајала три дана, после чега су се дали у бекство преко Албаније. Заједно са страним новинарима и ја сам присуствовао том завршном успеху српске војске на том делу фронта, на коме је стварно решен рат против Турака.“ (SUBBOTIĆ, Ivan. *Drage i Uzbudljive Uspomene iz 1912 godine*. Njujork: Arhiv SANU u Beogradu, sign. 14.576I-99/4, 1972)

Закључак

Иако сажети и непретенциозни, мемоарски записи др Ивана Субботића сачињени од делимичних описа неколико кључних разделница Првог балканског рата, ипак представљају драгоцену књижевну завештање о славној епохи ослободилачких ратова Краљевине Србије. Писани са замашне временске дистанце без скривене агенде, пред саму смрт аутора, вероватно да нису ни могли бити опширнији. Али упркос томе, важност њихове научне обраде одликује се суштински двема компонентама. Првом, простом, да су до сада остали готово непознати научној и читалачкој јавности и другом, сложеном, чини се неупоредиво битнијом, која треба да изложи у каквим условима су стасавале генерације младих интелектуалаца. Искушења кроз која су пролазили, бескомпромисно заступајући националне интересе, припремала су их за улоге државотвораца. Поколења припремана да преузму кормило нове, југословенске државе, имала су импозантан ратнички и интелектуални резиме, као што се то види на примеру др Ивана Субботића. Пласирајући се на најодговорније позиције у дипломатији, наставио је да служи свом народу, све док групација којој је припадао, није била развлашћена након комунистичког преузимања власти у Југославији на крају Другог светског рата. Оставши веран националним идеалима, Субботић је изнова поделио судбину страдалног народа, одредивши се да живот настави као политички емигрант у Сједињеним Америчким Државама, где је преминуо као истакнути члан српске заједнице.

Цитирана литература

- АНТИЋ 2014: Антић, Дејан. Балкански ратови 1912/1913. године кроз призму српско-бугарских односа. У: *Темајски зборник радова: Историографија и савремено друштво*, Ниш: Филозофски факултет, 20–34.
- ANTIĆ 2017: Antić, Čedomir. *Uvod u istorijske studije*, Beograd: Zavod za udžbenike. [orig.] Антић, Чедомир. *Увод у историјске студије*, Београд: Завод за уџбенике.
- CRNJANSKI 1983: Crnjanski, Miloš. *Embahade*, knjiga IV, Beograd: Nolit.
- ĐAJIĆ 2021: Đajić, Sanja. Hommage Anki Gođevac Subbotić: međunarodnoj pravnici, književnici, feministkinji i prvoj ženi doktoru prava na beogradskom Univerzitetu. У: *Srpski godišnjak za međunarodno pravo*, 15 – 42.
- ĐUKIĆ 2014: Đukić, Svetomir. *Memoari*, knjiga 1, Beograd: Medija centar „Odbrana“. [orig.] Ђукић, Светомир. *Мемоари*, књига 1, Београд: Медија центар „Одбрана“.

- ĐURETIĆ 1983: Đuretić, Veselin. *Vlada na bespuću: Internacionlaizacija jugoslovenskih protivrječnosti 1941 – 1944*, Beograd: Narodna knjiga.
- ЕКМЕЧИЋ 1989: Екмечић, Милорад. *Стварање Југославије 1790–1918*, том 2, Београд: Просвета.
- ILIĆ 1995: Ilić, Bogoljub. *Memoari armijskog generala 1898/1942*, priredio Mile Bjelajac, Beograd: Srpska književna zadruga. [orig.] Илић, Богољуб. *Мемоари армијског генерала*, приредио Миле Бјелајац, Београд: Српска књижевна задруга.
- JEFREMOVIĆ 1983: Jefremović, Spasoje. U spomen dr Anke Subbotić. U: *Glasnik Srpskog istorijsko-kulturnog društva „Njegoš“*, sveska pedeset prva – decembar 1983, 130. [orig.] Јефремовић, Спасоје. У спомен др Анке Субботић. У: *Гласник Српског историјско-културног друштва „Његош“*, свеска педесет прва – децембар 1983, 130.
- KLEUT 2008: Kleut, Marija. *Naučno delo od istraživanja do štampe: tehnika naučnoistraživačkog rada*. Novi Sad: Akademski knjiga. [orig.] Клеут, Марија. *Научно дело од истраживања до штампе: техника научноистраживачког рада*. Нови Сад: Академска књига.
- KRAKOV 2004: Krakov, Stanislav. *Život čoveka na Balkanu*. Beograd: Naš dom. [orig.] Краков, Станислав. Београд: Наш дом.
- PAVLOVIĆ 1981: Pavlović, Kosta St. Jugoslovensko – britanski odnosi 1941 – 1945: prvi koraci kralja i vlade po dolasku na Srednji istok. U: *Glasnik Srpskog istorijsko-kulturnog društva „Njegoš“*, sveska četrdeset šesta – juni 1981, 91 – 106. [orig.] Павловић, Коста Ст. Југословенско – британски односи 1941 – 1945: први кораци краља и владе по доласку на Средњи исток. У: *Гласник Српског историјско-културног друштва „Његош“*, свеска четрдесет шеста – јуни 1981, 91 – 106.
- PETRANOVIĆ 1994: Petranović, Branko. *Istoričar i savremena epoha*. Beograd: Novinsko-izdavačka ustanova „Vojska“. [orig.] Петрановић, Бранко. *Историјар и савремена епоха*. Београд: Новинско-издавачка установа „Војска“.

Извори

- SUBBOTIĆ, Ivan. *Drage i Uzbudljive Uspomene iz 1912 godine*. Njujork: Arhiv SANU u Beogradu, sign. 14.576I-99, 1972. [orig.] Субботић, Иван. *Драге и Узбудљиве Успомене из 1912 године*. Њујорк: Архив САНУ у Београду, сигн. 14.576I-99, 1972.
- Arhiv Jugoslavije, fond 334, Ministarstvo inostranih poslova Kraljevine Jugoslavije – Personalni odsek Upravnog odeljenja, fascikla 195, jedinica opisa 518. Službeni list dr Ivana Subbotića. [orig.] Архив Југославије, фонд 334, Министарство иностраних послова Краљевине Југославије – Персонални одсек Управног одељења, фасцикла 195, јединица описа 518. Службени лист др Ивана Субботића.

Dejan D. Antić

THE FIRST BALKAN WAR IN THE MEMOIRS OF DR IVAN SUBBOTIĆ - VIEW OF HISTORIOGRAPHY

Summary

The article aims to present the hitherto unpublished memoirs of the Serbian and Yugoslav diplomat Ivan Subbotić related to his reporting on the First Balkan War, stored in the Archives of the Serbian Academy of Sciences and Arts. Until now, unknown memories portray the first impressions from the scene of the Kumanovo battle, the capture of Skopje and the entry of Serbian officials into the city, as well as the general enthusiasm of the Serbian public at the time, and especially of the younger generation, for the liberation of the enslaved parts of the Serbian ethnic

area from centuries of Ottoman rule. The value of the manuscript, which primarily rests on its previous marginality, requires that it be transmitted in its entirety. A special review in the paper is devoted to the personality of the author of the text, since as a member of the dispossessed political elite the Yugoslav kingdom and an opponent of the communist regime established after the Second World War, he remained living as an exile in the United States of America. By bringing the writer out of anonymity, the aim is to contextualize the narrative and contribute on a cognitive level.

Keywords: Dr Ivan Subbotić, Diplomacy, The First Balkan War, Memoirs, Kingdom of Serbia, Skopje

Мирјана Д. Бојанић Ђирковић¹

Универзитет у Нишу

Филозофски факултет

Департман за србистику

<https://orcid.org/0000-0002-5346-2503>

ПРАСКОЗОРЈА ВЕЛИКЕ ПРИЧЕ

(ЖАНРОВСКИ, ЕСТЕТСКИ И КЊИЖЕВНОИСТОРИЈСКИ АСПЕКТИ РУКОПИСА РАТНИХ МЕМОАРА ДР ВОЈИСЛАВА К. СТОЈАНОВИЋА)

У заоставштини др Војислава Стојановића – хирурга, професора универзитета, санитетског пуковника, научног радника, хуманисте (ПО-ПОВИЋ ФИЛИПОВИЋ 2024: 5–41), пронађено је 357 куцаних страна ратних мемоара, чија се радња највећим делом одвија у Топлици, где је овај лекар био ангажован уочи и током Другог светског рата. Неколико деценија од његовог настанка², а осамдесет година од завршетка ратних дешавања која су и покретач, и средиште ауторове приче, рукопису др Стојановића приступамо из *праскозорја* као једног од главних мотива описа догађаја и стања, и у пренесеном значењу *рефлексије* као доминантног начина сагледавања оног што се приповеда. Као стваралац, др Стојановић има пуну свест о *величини* приче коју бележи; овде није реч само о опсегу који се временски „дуби” до деветнаестог столећа³, растеже до друге половине двадесетог века и простире чак до Израела, већ и о одговорности пред собом, другима и *лицем* историје које је аутор списа сагледавао из *далеке близине*, вишеаспектно и не прекорачујући границу објективног (поузданог) и субјективног (релативног).

Кључне речи: ратни мемоари, велика прича, Други светски рат, ратни хирург, Топлица.

¹ mirjana.bojanic.cirkovic@filfak.ni.ac.rs

² Мемоари др Војислава Воје Стојановића (*Рајини мемоари, досад необјављени*, ур. др Срђан Мијатовић и Славица Поповић Филиповић) биће објављени у издању Српског лекарског друштва 2025. године. Из рукописа мемоара можемо сазнати да је доња граница њиховог завршетка најмање 1967, када др Војислав Стојановић одлази у Израел на конгрес, у својству председника тадашњег Међународног удружења универзитетских наставника и доцената. Овај догађај описан је у одељку „Неколико јеврејских породица нашло је уточиште у Лукову”, тачније у епилошком сегменту одељка где се говори о даљој судбини Јеврејке Секе која је део живота провела у Лукову као „искрени и одени присталица НОБ-а” (нав. према рукопису мемоара). Током сусрета са Јеврејком Секом изнова излази на видело укупан хуманизам др Стојановића, који је низом одређења без градације истакла др Славица Поповић Филиповић (2024: 5). Мотивисан дељењем знања и искустава у раду са пацијентима и студентима, аутор свој пут кроз Израел наставља као хуманиста који помаже исељеници Секи да побољша положај и живот у новој домовини. Без намере да утврђујемо тачну годину завршетка рукописа, наводимо да су мемоари сигурно писани и током 1981–1982. године, у које је смештен опис Стојановићевог повремениог одласка на хируршко одељење у Косовској Митровици ради интервенција.

³ У одељку о збрињавању тешко рањеног Панте Мрђеновића наводе се методе лечења болесника у Француско-пруском рату 1870–1871.

Обличја Стојановићевог дела

У погледу обликовања грађе коју у овом случају чине догађаји одиграни на два плана – ратном, у борби за слободу и болничком, у подједнако преданој и несесичној борби за сам живот, уочавамо следеће поступке и елементе:

1. неоптерећен жанровском терминологијом, аутор сачињава рукопис који садржајем надилази мемоарско-аутобиографску прозу. У појединим сегментима, текст се приближава лирском роману каквог познајемо из опуса још једног двоструког учесника светских ратова, Милоша Црњанског⁴. У оба случаја, сложеност жанра мотивисана је намером да се остави укупно сведочење (у смислу фактографије) и сагледавање (у значењу тумачења) догађаја који се приказују, а који се у овом случају *одрушавају* на антрополошку основу света, угрожавајући свеколику егзистенцију. Речима аутора рукописа, „региструју се догађаји и утицаји”, односно историјска и духовна (душевна) збивања. Отуда је за наслов нашег текста изабрана реч *йраскозорје*⁵ као метафора перманентног расветљавања приказаних и описаних догађаја кроз одјеке у самом човеку, али и у смислу даљег тока историје. Поред хронолошког редоследа догађаја (уз местимично ретроспективно и проспективно кретање), радња овог дела увезана је и доживљајем; примера ради, напад на Куршумлију 22. фебруара 1942. године се услед интензитета ауторовог *доживљаја*, повезује са иницијалним спознањем долазеће страхоте за време бомбардовања Скопља 6. априла 1941. године.

2. У делу уочавамо неколико токова приче који се укрштају у мотиву рата, односно борбе:

– аутобиографски ток приповедања о учешћу у Народноослободилачком покрету и Народноослободилачкој борби ширег и дубљег захвата јер аутор указује на околности („личну предисторију”) приступа и развоја борца у војној јединици, али и на „услове и духовна стремљења” борбености која је (или би требало да буде) у основи сваког човека, независно од конкретних (ратних) околности. У овом домени рукопис се приближава психолошком роману, а његов „главни јунак” приповеда о себи непатворено – не скривајући своје дилеме и не стидећи се свог осећања стида. Наведено илуструјемо упечатљивим примерима самокарактеризације, односно смелог и натуралистички огољеног промишљања сопствених поступака:

„Корачао сам са осећањем тешке депресије и понижења, имао сам утисак као да потпуно наг корачам улицама и да пролазницима служим као посебан објекат за спектакл. Обузет таквим осећањем све више сам убрзавао корак и сагнуте

4 Ово се односи на дело *Дневник о Чарнојевићу* (1920). „Укрштај” рукописа др Стојановића са делом Црњанског налазимо у приказу животног пута главног јунака кроз *осете живота* које у значајној мери региструје и приповедач, др Стојановић; уп. „Праскозорје је већ било на помолу, када сам поново изашао на балкон и угледао приказ: запаљене ватре од гомила разних архивских аката, између ватри олупине од поразбијених писаћих машина и још разбацане гомиле од незапаљених хартија. Гомила бораца, са разних страна трга, придолазила је и полако се сврставала у војнички ред. Пушчана ватра је потпуно престала, уз завршно прикупљање и престројавање бораца. Негде на крају праскозорја одред је био постројен и усред града, који је поново утонуо у тишину...”; „Праскозорје је почињало са јутарњом сумаглицом кроз коју се још тешко назирала околина. Док сам тако стајао неколико минута, одједном сам чуо снажан звук авионских мотора, и то у правцу југоистока, на месту где се налазио провизорни аеродром Петровац.” (из рукописа др Стојановића).

5 Реч *йраскозорје* се у рукопису др Стојановића помиње најмање дванаест пута.

главе, гледајући више пред себе, журио да што пре стигнем на железничку станиц.” (одељак „Једина нада – објава за долазак кући”)

У аутобиографском слоју рукописа доминира перспектива одраслог, зрелог *ја* које промишља не само своје поступке, већ и психичко стање које *свесно освешћује*, не допуштајући му да градира до депресије која је услед опште ситуације максимално отежаних услова и те како присутна у редовима бораца, али и оних који се за њих на истом фронту боре, лекара. Тако у одсуству медикамената др Стојановић прибегава логичким решењима, присећајући се свега што је икада не само учио, него и искуствено регистровао, а неретко предузима акцију којом би обезбедио несметано функционисање своје болнице. Ово илуструјемо Стојановићевим искуствима психоанестезије у раду са пацијентима, које је касније изложио у стручном чланку објављеном у првом броју часописа „Војносанитетски преглед”.⁶ Да је ова перспектива доминантно обележје дискурса, потврђују нам и сегменти Стојановићевог враћања у прошлост који нису лишени антиципације и проспекције: у уводним деловима приче где се осврће на почетак Другог светског рата (конкретно, кроз приказ бомбардовања Београда и Скопља у коме се Стојановић тада налазио у својству шефа хируршког одељења 56. евакуацијске болнице), аутор у оквиру осећаја неизвесности наглашава (остварену) слутњу: „тешко проспаване ноћи” и „сумаглица” су метафоре трајног стања приповедача и осталих учесника ове приче током њеног непосредног одвијања. Аналогно томе, „праскозорје” је обележје њеног сагледавања са одређене временске дистанце и узимањем у обзир свеколиког контекста који не заобилази ни даље токове индивидуалних и колективних прича Стојановићевих јунака, и њега самог.

Иако приповедање почиње у хронотопу болнице, постоји значајна разлика у Стојановићевом сагледавању овог простора и његове улоге у рату: у односу на романескно виђење болнице као хетеротопије – „другог места”⁷ измештеног из токова свакодневице и условљеног посебним, њему својственим правилима, Стојановић у складу са својим позивом, а још више у сагласју са својим (активистичким) карактером болницу сагледава као својеврсни фронт где се одвија двострука борба – за свој живот у циљу наставка борбе за живот другог, колектива. И сам Стојановић је „копча”, учесник и „часник” те борбе. Аутор рукописа у свакој прилици показује самосвест, независно од функције коју тренутно обавља; као лекар, неретко истиче оно што га је импресионирало, али и наљутило, као у ситуацији ревидирања ране 6 Први број „Војно-санитетског прегледа” објављен је у септембру 1944. године, настављајући тиме традицију „Војно-санитетског гласника” (1930–1941). Данас је ова публикација водећи стручни часопис лекара и фармацеута Војске Србије и доступна је на линку <https://www.vsp.mod.gov.rs/arhiva.php?broj=&gp=1945> [12. 1. 2025].

7 Појам хетеротопије (*группа местца*) преузет је из филозофско-социолошког списка Мишела Фукоа и односи се на реално присутне, у исти мах просторно уклопљене а функционисањем измештене, затворено-отворене просторе попут болнице, гробља и сл. који функционишу по засебним правилима (опширније в. Мишел Фуко, *Хрестоматија*, Нови Сад: Војвођанска социолошка асоцијација, 2005, стр. 29–36). Хетеротопија је и медицински термин који између осталог означава измештеност неког органа или ткива. У контексту рукописа о којем говоримо у горњем тексту, др Стојановић је својим укупним деловањем настојао да „уклопи” болницу у систем друштвеног, ратног и мирнодопског функционисања. Као што је истакла др Славица Поповић Филиповић у уводном тексту, др Воја је *оснивао и ујављао*; од наведеног можда је најзначајније формирање (данашњег) Института за кардиоваскуларне болести Клиничког центра Србије).

од операције киле, коју је вршио др Мекфејл. Међутим, и у таквим тренуцима др Воја показује разумевање за погрешке које, на срећу, нису коштале живота; након санирања ране Стојановић води стручан, а добронамеран разговор са енглеским хирургом др Мекфејлом. Од осталих ситуација у којима одређени јунак задобија улогу лика-контраста у односу на којег читалац треба да разлучи добро од лошег, издвајамо ону из епизоде „Амерички пуковник као пацијент српског лекара” где др Стојановић, упркос посебним захтевима америчког пуковника за тоталном анестезијом, инсистира на једнаким условима за све пацијенте без обзира на положај. Такође, др Стојановић увек истиче шта га је у тим смутним временима импресионирао као човека. Међу многим примерима тог типа издвајамо Стојановићев наизглед успутни разговор са Никодијем Стојановићем, учитељем у Добричу, који је аутора најпре импресионирао разборитошћу младог човека, што је резултовало буђењем снажне вере у младе људе; све је праћено Стојановићевим осећајем *интензивној оснаживања*.

У односу на аутобиографију чији је један од циљева креирање боље верзије себе, дело др Стојановића, иако писано у првом лицу, о(п)стаје у објективности јер аутор наводи искључиво оно што је сам видео или чуо, односно догађаје и ситуације у којима је учествовао, уз јасно наглашавање осталих извора (махом парафразираних разговора, какав је онај са Војом Рочкомановићем о разумевању и племенитости војводе Косте Војиновића).⁸ Овакав стваралачки метод можемо одредити управо речју коју и сам аутор користи – *самоуверљивошћу* као предуслова уверљивости саме приче и услова њеног опстанка у потоњим временима. Уз самоуверљивост, евидентна је и приповедачева *сензибилизираност*⁹ која, у складу са општом интенцијом сведочења о једном турбулентном времену историје, историје медицине и историје (де)хуманизације, не прераста у афективност већ узраста у дубоко разумевање човека.¹⁰ Иако текст није лишен приповедачевих коментара, услед њихове типолошке сведености на информативни карактер не стиче се утисак умањења објективности приче.¹¹ Особеност Стојановићевог приповедања јесте од-

8 Реч је о ситуацији описаној у одељку „Разговор с Властимиром Вуковићем, борцем Топличког устанка 1917” када је непријатељ убедио војводу Косту Војиновића у неисправност његове одлуке. Уп. „Господине војводо, пре него спроведете вашу наредбу дозволите неколико речи: Ви сте мени доделили част и слободу што сам резервисао људскост за сваког човека коме је била потребна. Међутим, и поред тога не треба да заборавите да сам ја са својом униформом, коју и сада носим и својом службом у војсци био увек персонификација бугарске војне силе. Ако желите да budete праведни, Ви треба прво мене да обесите па онда овог човека што није дао коже због чифтинских ситно-зеленашких склоности, које се кажњавају батињањем.” Војвода није одговорио ништа бугарском капетану, окренуо је главу у страну према своме ађутанту и рекао: „Непријатељ моли, значи да сам погрешно; скидај га мајку му његову са вешала и 25 по гузици.” О општим теоријско-методолошким увидима у формали и реторички аспект мемоара в. БОЈАНИЋ БИРКОВИЋ 2022: 37–45.

9 Оба израза, *самоуверљивост* и *сензибилизираност*, наведени су према изворном тексту мемоара др Стојановића.

10 Принцип Стојановићевог деловања који углавном упознајемо имплицитно, кроз поступке, када је експлициран јасним ставом о „поштовању свега што је добронамерно, људско и племенито у односу на наш народ” (разговор са Ацом Поповићем у одељку „Преговори с Ацом Поповићем”).

11 Коментари који прожимају доминантну нарацију углавном су у вези са проценом стања пацијената, болнице и сл.: „Опште стање рањеника било је тешко услед инфективне компликације ране и веома изражене потхрањености и мршавости. Оно што је посебно бринуло присутне болничаре, који су збрињавали и неговали рањеника по упутствима др Колба, поред осталог, то је што се рана

суство коментара о рату: осим оног у оквиру реплике доктора Татцбера (Tatzbeer), Аустријанца у вези са посебном свирепашћу *ової* (Другог светског) рата на балканском простору, у наставку дела не налазимо ни афективно обојене коментаре о страдању, нити пак даље наглашавање страдања епитетом *свирейо*. Стојановић приказује сцене, или их приближава описима, допуштајући читаоцу да изведе своје закључке о *размерама* тога рата. Ауторов лични доживљај рата се, узимајући у обзир саме поступке јунака, може сублимирати синтагмом *исцрпљујућеї ѝркоса*, рођеног у поновном заробљеништву (в. одељак „У највећој несрећи искрсо трачак наде”).

– Биографски слој приповедања сачињен из описа војничког и лекарског живота читаве галерије личности која изнова потврђује Стојановићеву дубину захвата времена и простора који описује. Ове по опсегу (али нипошто по значају) мале биографије такође су обликоване са више аспеката: нпр. када је реч лику борца (поп-Мике Јастребачког, Аце Павловића; Милоја Закића, Радоша Јовановића Сеље и др.), он је ретко када директно карактерисан; аутор најпре приказује ситуације, а унутар њих преноси дијалог кроз који се испољавају особине личности (односно ликова) заступљених у делу. Такође, аутор приказује и развој ликова који није увек узрастање.

Др Стојановић карактерише себе и очима других учесника приче – својих сабораца или колега; из разговора са управником српске хируршке болнице, пуковником др Брановачким, сазнајемо за још неке, амбигвитетно позитивне и негативне особине аутора:

„Ви знате да Вас волим и да сам вам пријатељ и нећу да улазим у то како сте дошли до ове објаве. Само сам више желео да Ви одете у заробљеништво, јер се бојим за Вас. Ви са вашим револтом, против овога што се десило и необузданом природом, не контролишете поступке који могу врло лако да Вас коштају живота.”¹²

У овом контексту уочавају се и биографије колективног лика, попут Јевреја (породица Смедеревац, Пинго), партизана и низа јединица четника.

– Два историјска слоја – приповедање о Другом светском рату и о развоју медицине у тадашњој Југославији. Ради разумевања контекста мемоара, појаснићемо друштвено-историјске околности:

„Након Априлског слома војске Краљевине Југославије 1941. године бугарске трупе су успоставиле контролу над појединим деловима територије јужне Србије. На окупираној територији Југославије Бугарска је успоставила окупациону управу и завела репресивни управни систем који је за крајњи циљ имао бугаризацију јавног живота и српског становништва, и потпуну интеграцију окупираних територија у државно-правни поредак Бугарске. Руководјене наведеним циљевима, од априла 1941. до септембра 1944. године, бугарске окупационе трупе починиле су велики број ратних злочина над српским становништвом. [...] Чиновници бугарске окупационе администрације били су главни ослонац окупационог апарата. Централни

’уцрвљала’, појава коју су протумачили као крајње рђав знак по исход лечења.” (одељак „Збрињавање тешко рањеног Мрђеновића Панте, гимназијског професора”)

12 Одељак не наведен према рукопису др Стојановића и део је епизоде о Стојановићевом боравку у болници због паратифуса и одбијања понуђене могућности да на илегалан начин добије објаву за одлазак кући, која би му омогућила даље одсуство са фронта.

кметови су пратили кретање становништва, вршили цензуру и правили спискове за интернацију мушког становништва у Бугарску¹⁹. Били су у обавези да стварају мрежу доушника, у чему су им главни ослонац били кметски намесници. При центрима сеоских општина налазили су се распоређени и полицајци.” (АНТИЋ 2024: 29; 33)

Др Стојановић је био активни учесник оба приповедна тока: у погледу првог, Стојановић отворено приповеда о развоју и постојаности својих идеолошких уверења¹³. О активној и значајној улози др Стојановића у историји ратне хирургије, југословенске и српске кардиохирургије и васкуларне хирургије, као и о доприносу оснивањем и управљањем Друге хируршке клинике у Београду и другим заслугама на пољу медицине опширно је писала др Славица Поповић Филиповић у уводном тексту ове књиге. Овде не треба занемарити ни наставнички, или боље рећи педагошки слој приче и личности др Стојановића. Као што је у сваком тренутку и на сваком „пољу” (слободарском или заробљеничком) био превасходно – лекар, тако је у свакој релацији (и мимо катедре) био педагог: поред сусрета са бившим студентима из којих сазнајемо о Стојановићевом наставничком раду, у овом тексту наилазимо и на примере Стојановићевог разумевања за младог човека изгубљеног у метежи рата, где аутор настоји да подстакне „затајену” градњу будућег доктора; упечатљив је одломак о доласку „доктора кума” (студента медицине, ветерине и фармације) из Суве Реке у (ратну) болницу др Стојановића и докторовим настојањима да подучи и усмери младог човека да доприноси колективу. Овим одломком је мотивисана потоња комична ситуација када је, подстакнут др Стојановићем и жељом да захвали свом особљу, „доктор кум” направио пакете масти за шугу које су потом болесници, мислећи да је маргарин, појели, али, на срећу, нису имали озбиљне последице по здравље.

– Мотивисани претходним одељком истичемо хумор као важан слој свих претходно наведених рукаваца Стојановићеве приче. Аутор је умео и да се нашали на свој рачун, као у причи о сопственом „васкрснућу” након наводне погибиије током борбе на пасјачком терену.¹⁴ Хумором обилује и сцена лечења „рововских ногу” где су

13 Напомињемо да др Стојановић идеологију сагледава кроз хуманистику, у смислу уверења која човек треба собом носити и у другима развијати зарад свеопштег бољитка; ово је експлицирано у самом рукопису: „И пре рата иако сам идеолошки био опредељен левичарски, нисам био члан комунистичке партије а у току све до октобра 1944. године нисам био ни партијски редов.” и: „Ја сам лекар-хирург и хуманиста!”. Овакво разумевање „идеологије” у друштвено-хуманистичком концепту присутно је чак и у опису партизанске јединице, којој је припадао; у тим сегментима доминира једнакост (уравниловка): „почео је мој нови живот у логору са сопственим биоритмом, под новим партизанским условима. Прво што ме није мимоишло то је *уравниловка* (једнакост) свих партизанских бораца у односу на све животне услове, раду и обавезама, без обзира на мој лекарски позив и предратни друштвени положај. Поред ношења оружја, добио сам задатак као и сви остали, да чувам стражу и да будем и разводник страже око одређених места логора у току дана или ноћи. Место за дневни боравак и преноћиште могао сам да бирам у логору слично осталима и да уредим своју 'постељу' са 'душеком' од исечених олисталих грана дрвећа и бујне зелене траве према свом нахођењу, укусу и техничкој снажљивости”.

14 Након борбе вођене између партизана и четника на пасјачком терену, лист „Обнова” је објавио да је међу страдалима и др Војислав Стојановић, хирург из Прокупља. Та вест је брзо доспела до породице Стојановић. Комична (и у исти мах дирљива) сцена сусрета супруге и „васкрслог” доктора Воје одиграна је у Куршумлији, а описана у одељку „Лажна вест о мојој погибиији стигла до жене и

саборци поступили по препоруци др Стојановића – набили ракију и сланину, али су уместо третмана ногу ракију попили, а сланину појели (одељак „У невољи за умирање добра је мала доза алкохола”).

– Издајамо и универзалну причу о хуманизму која надилази све друштвене поделе, али и само зло, што је уједно средишња мисија др Стојановића у укупном друштвеном деловању:

„Нисам изоставио да свима а посебно нашим људима на све то ипак скренем пажњу да је општељудска и лекарска етика била и остала моћно оружје у борби противу свих врста људског зла.”

Један од аспеката ове теме јесте и рефлексивност о равнодушности и страху:

„Некога који зна да плива, али седи равнодушно у пробушеном чамцу јер не види да неповратно тоне, треба гурнути из чамца у воду да би запливао сам и са много више сигурности и вероватноће избегао даље даље.”

Страх као трајно стање, у делу се дочарава синтагмом „трајно бденије несигурности”.

Разматрајући овај тематски слој Стојановићевих рукописа долазимо до суштине његове поетике која се управо односи на познање људске природе као јединог *истинског лица истине*:

„Колико су ове приче у овој верзији и историјски регистроване и доказане није од битног значаја. Оно што оне носе у себи као сигурно то је истинско мерило народа о човеку који заслужује овакву оцену као неустрашиви и храбар вођа устаника и човек у правом смислу те речи.”

У контексту приче о хуманости треба споменути детаљ „поседног новчаног дуга” кроз који се не само укрштају различита времена – прошло, када је др Стојановић помогао сељаку Јакши из Требиња да остане у граду док год је његово дете у болници, и садашњег у коме „неки непознати сељак” узвраћа доктору помажући му и тако излажући ризику читаву породицу. Ова сцена сублимирана је Стојановићевом рефлексивном о колективном лику сељака као „живог наковња”. Слично пожртвовање условљено неким ранијим Стојановићевим племенитим поступањем налазимо у одељку „Докторе, ако славиш Светог Николу, онда си ми рођак”.

– С обзиром на то да је у време о којем приповеда (1938–1944)¹⁵ др Стојановић боравио у махом топличким селима као лекар и као једини хирург, његов рукопис често поприма одлике народних говора Топлице¹⁶, а није ретко ни присуство облика усмене књижевности попут пословица (у добру је лако добар бити; добар човек, рђав музикант) и изрека (од дрвета не види шуму). У ткиву текста налазимо и позната предања о воденици и ноћним утварама (одељак „Повратак у Луково”). (Фолклорна) традиција аутора често мотивише на историјско (чињенично) истраживање; примера ради, слушајући причу о настанку спомен-чесме у Српском Колашину др Стојановић, повезујући чињенице, долази до закључка да се иза имеродитеља”.

15 Наведено према хронологији живота и рада др Војислава К. Стојановића коју је сачинила др Славица Поповић Филиповић (2024: 5–41) .

16 В. говор чика-Богосава у одељку „Бег из опкољене школе...”.

на оног у чију је част подигнута чесма, заправо, крије рођак његовог колеге, Јорга Јевтић. Стога можемо закључити да рукописно дело др Стојановића представља вредну фолклорну и језичку грађу. При даљем разматрању документарног слоја (и функције) овог дела, уз фактографску прецизност у погледу именовања локалитета и навођења датума (што је додатно појашњено приређивачким коментарима др Славице Поповић Филиповић), истичемо поузданост у погледу описа тадашње куће (или шире, домаћинства), болнице, одевања и начина живота на селу. Наводимо неколико репрезентативних примера:

а) опис куће:

„То је био мали кућерак у коме изгледа није било више од две собе. Из једног приземног трена улазило се у једно мање предсобље, а одавде право у припремљену собу.

И данас се веома живо сећам тог призора, кад сам те ноћи отворио врата од собе, која су се отварала према унутра. Отворивши врата видео сам само леву половину собе, док је десна била за тренутак заклоњена вратима полуокренутим унутра. За тренутак видео сам половину стола наред собе, чашу на столу и у чаши свећа, поред ње мали чокањ од два деци са ракијом и доњу, односно леву половину кревета и у једном од углова плехану округлу сеоску пећ ’бубњару.’”

б) опис Централне јабланичке болнице у селу Магашу:

„За ову сврху основали смо Централну јабланичку болницу у горњем делу села Магаша у кућама породице Радовић, која је била четнички оријентисана и као таква напустила своје пребивалиште. Било је просторија за смештај доброг броја тежих рањеника, за оперативну просторију и превијање, најнужније и ограничене просторије за санитетски персонал.

Средње-тешки рањеници размештени су и даље по групама концентрично око Централне болнице у појединим кућама појединих села, а лаки рањеници још периферније на исти начин. Ови последњи долазили су групно сами на завој и друге врсте контроле, а долазак и одлазак служио им је и као једна врста физкултурне рехабилитације. Сем овога, они су представљали и посебну врсту безбедности за тешке и средње-тешке рањенике, јер су носили оружје и као најперифернији, раније су могли да се обавесте о евентуалним покретима непријатеља у случају извесних непредвиђених напада, многи од њих да прихвате и борбу, док ступе у дејство наше регуларне борбене јединице. Овакав облик заштите користио сам успешно и касније у току борбе под разним условима.”

в) изглед и опхођење војника виших и нижих чинова:

„Нови командант града војвода Ацо Поповић, веома често је шетао улицама града обучен у официрско одело без еполета и са шубаром, кићанком и кокардом на глави регуларних четничких батаљона за сваку армију бивше југословенске војске. У току шетње заустављао је пролазнике и водио краће разговоре са њима а посебно свраћао у разне продавнице, занатлијске радње, мање кафанице водећи и дуже разговоре са сопственицима и другим евентуално присутним грађанима.

Супротно Аци Поповићу капетан у униформи обичног војника из Крагујевца, понашао се обрнуто. Ретко је шетао улицама, а кад је то чинио ходао је уздигнуте главе озбиљан, као да маршира, а не да хода улицама. Никога није заустављао,

нити је свраћао по продавницама и другим радњама и кафаницама.”

Лица Стојановићеве прозе

Без обзира на *раздељено мноштво* колективних јунака одређених етнички (Срби, Немци, Американци, Енглези и др.), верски (хришћани, муслимани, Јевреји), окружно (Топличани, Јабланичани и др.), локално (Прокупчани, Дољевчани, Куршумличани, Растеличани, Врањанци и сл.), улогом у војној јединици (официри, подофицири, војници) па и самим војним јединицама (партизани, четници; дражићевци, Љотићевци, Пећанчеви и др.) аутор рукописа све учеснике ове велике приче и иницијално, и напослетку, сагледава кроз две најшире и најопштије категорије доброг и лошег. На појединим местима рукописа налазимо цвијићевска етногеографско-карактеролошка сагледавања појединих групација где се, примера ради, Дољевчани издвајају као „недвосмислено одани” учесници борбе. Др Стојановић не заборавља ни „осведочене незнане јунаке” који су „одано и незапажено давали велике доприносе у НОБ-у”; њих управо ткиво овог рукописа чини живим и животним.

Иако свестан наведених другости, Стојановић им не приступа негативном карактеризацијом; напротив, у перманентној метатези на релацији наш–туђи, Стојановић осећа присност само са оним ко и сам *осећа човека*. Ова Стојановићева разлика у односу на доминантан (општи) начин сагледавања другог видљива је и на примеру сцене која, с једне стране, открива поп-Микину сумњу у партизана, (наводно) Јеврејина, условљену различитим пореклом и вером, а с друге – Стојановићево велико поверење стечено опсервацијом понашања и поступања заробљеног човека, без обзира на порекло и веру:

„’Овај први са наочарима је Јеврејин.’

Прекинуо сам га у излагању речима: ’По чему, попе, знаш да је Јеврејин?’

’Врло просто’, одговори поп. ’Пре свега личи на Јеврејина, а сем тога он другојачије и изговара наше речи.’

После овога обраћа се Бати речима: ’Кажи мува’. Са изразом изненађења Бата одговара тихо и развучено бачвански: ’Муу-ва’.

’Видиш’, надодаје поп, ’како изговара!’ [...]

Погледао сам га (поп-Мику, прим. М. Б. Ћ.) и уз велике напоре да сачувам хладнокрвност, одговорио сам му мирно и сталожено: ’Какав си ти, попе, хришћанин и високи представник православља, који проповеда човекољубље и милост према унесрећенима и потиштенима?’”

Нарочита пажња посвећена је колективном лику заробљеника где, без обзира на њихову посведочену кривицу, Стојановић разматра психолошке димензије заточења у односу на спољашње околности, али и у самом човеку. Након доласка заробљеника који представља „посебну врсту ратног вашара”, у осами почиње борба (са) лепезом расположења и стања, о којој сведочи и сам приповедач током скривања као још једне метафоре заробљавања: Стојановићево скривање у остави породице Николић у селу Коњува обележено је стрепњом услед недостатка информација о својим ближњим (конкретно, о супрузи). У овом одељку налазимо упечатљиве и градиране описе и солилоквије (разговоре са самим собом) у циљу

преиспитивања исправности одлуке о склањању и бежању, наспрам препуштања „извеснијој неизвесности”. Овој ситуацији враћаће се и *одрасло ја*, истицањем након надне спознаје патњи кроз које је пролазила Стојановићева заробљена супруга, интензивног самопрекора и подједнако постојаног осећаја стида.

Из колоплета различитих карактера, опредељења и судбина, у мемоарима др Стојановића узрастају „упорни, бескомпромисни и велики” као наткатегорија сваког простора и времена. Због оваквог *ирисиуања* човеку без обзира на његову „страну”, др Стојановић је доживљавао прекоре сабораца на које је увек смело одговарао из позиције лекарске етике и дубоког хуманизма:

„У затвору је после свега био низ радозналих питања око мог збрињавања оболелог војводе (Арсе) Маричића и када сам без коментара рекао да је сада добро осетио сам кроз образиве интерпретације чуђење и неку врсту прекора за ефикасно пружену помоћ човеку због кога, поред осталих његових сарадника, преживљавамо све тешке дане. Нисам изоставио да свима а посебно нашим људима на све то ипак скренем пажњу да је општељудска и лекарска етика била и остала моћно оружје у борби противу свих врста људског зла.” (у одељку „На сваком месту лекар хуманиста”)

Од личности др Стојановића до лика доктора Воје

Личност др Стојановића чији је допринос медицинској науци, лекарској и наставној пракси нарочито кроз развој ратне хирургике, југословенске и српске кардиохирургије и васкуларне хирургије, као и оснивању и уздизању болница, Друге хируршке клинике, и научних секција и удружења (Хируршке секције СДЛ, Међународног удружења медицинских наставника) изнова потврђен уводном студијом др Славице Поповић Филиповић, овим мемоарима бива продубљена за још једну подразумевајућу, али у контексту личности др Стојановића доминантну особину хуманитета. Док смо у претходним одељцима говорили о Стојановићевој саморефлексији, интроспекцији, објективности и отворености у представљању своје личности, овде ћемо истаћи како су други, Стојановићеви савременици, уједно учесници борбе за слободу и за сам живот (када говоримо о раду у оквиру тадашње топличке болнице), (о)карактерисали ову личност. У том смислу најречитији је надимак *професора* који описује не само Стојановићеву делатност, већ и његов приступ људима; у социјалним релацијама, било да је реч о борбама или мирнодопским тренуцима, Стојановића су саговорници доживљавали као Воју, доктора, пријатеља и свакако као личност која је уливала свеколико поверење. У прилог овој тврдњи говори о ситуација када оперисани болесник, упркос вођењу од стране др Мекфејла, осећајући озбиљност свог проблема вапи и моли: „Јао, другови, зовите ми доктора Стојановића, хоћу да ме он види!” (одељак „У Горњој Бресници организује се рањенички логор”). На неколико места у тексту, кроз реплике Стојановићевих саговорника, сазнајемо да је он већ тада (у периоду 1938¹⁷–1942) био „познати и афирмисани хирург у Топлици”. И сам аутор је био „свестан свог незанемарљивог угледа”.

Интересантно је да Стојановић каткад користи медицинске термине у новој, приповедној функцији; приказујући комичан детаљ сусрета са среским суди-

¹⁷ Ово је година др Стојановићевог ступања на службу у Топлици.

јом Тилком Тасићем (у пижами), аутор коментарише како га је тада обузео „неки пароксимални, али и пријатан смех”.¹⁸ Комични детаљи се често развијају у ситуације, где се аутор смеје и на свој рачун:

„Смејући се до суза направио сам дубок поклон сличан средњевековним пажевима и ословио га: ’А господин се одмара у пицами после овако славно завршеног рата!’

’Наравно, боље је бити у пицами неголи ражаловани официр какав си ти’, додао је у шали и смећећи се ’него седи’, наставио је даље ’и прихвати се ракије па ћемо после лакше о свему да разговарамо.’”

Сличну *ѿтерминологију* употребљену у комичне сврхе (овог пута у виду еуфемизма) налазимо и у Стојановићевом опису друга Мике као личности која га „није импресионирала ни морфолошки, ни духовно”.

У поступању др Стојановића у рату налазимо доследност у заштити других и на рачун сопственог ризика, као у случају напуштања склоништа у жучкој школи да не би угрозио безбедност ученика (у одељку „Бег из опкољене школе у опкољену кафану”).

Закључак: изнова, с ѿраја ѿраскозорја

Након „хируршког” сагледавања ткива Стојановићевог дела, на крају овог текста се изнова враћамо целини, желећи да је контекстуализујемо у књижевном (књижевноисторијском) корпусу. Без обзира на присуство елемената (ауто)биографије, (психолошког и лирског) романа, доминантан жанр овог рукописа јесте мемоарски; нескривено, дело др Стојановића јесте сачињено са веће временске дистанце, са циљем да и читаоци „донесу суд” у вези са истином рата у друштву и борбом у човеку. У односу на (под)жанрове мемоарске прозе, дело др Стојановића по тематици припада ратним мемоарима, а уже – оним које су писали борци из виших редова војне организације. Такође, ово дело (књижевно-научног карактера) припада корпусу историје медицине, а у оквиру ње се тематски приближава документарној прози ратних хирурга, попут недавно објављеног *Дневника рајној хирурја* Миодрага Лазића. Делом, због ширине захвата у традицију топличке породице и начина на који је (о)чувано, припада и традицији породичних мемоара попут оних из архива породице Лазаревић, започетих рукописом *Моја биоѿрафија* (тада) панчевачког лекара др Ђорђа Лазаревића. Као значајно сведочанство о рату, ово дело улази у корпус најмање шездесет стручних одредница и сведочанстава о Другом светском рату у Топлици.¹⁹ У погледу прозе о Другом светском рату у Топлици, настале на овом подручју, дело др Стојановића по естетској вредности завређује

18 Уз образовање др Стојановића у области медицинских наука, посведочено лекарском праксом, наставним и научним радом, током читања рукописа мемоара стичемо утисак и о његовом лингвистичком и књижевном образовању. Прво је посведочено Стојановићевом сарадњом са катедром за лингвистику где је предавао градиво из анатомије и физиологије органа за говор, као и низом предавања на скопском универзитету на тему друштвених збивања, а друго је посведочено Стојановићевом читалачком библиографијом где, само у овом рукопису, евидентирамо дела Николаја Островског *Како се калио челик* (1934, које аутор цитира), Ериха Марије Ремарка *На зајагу ништва ново* (1929) као подједнако важног штива попут уџбеника *Wiener Medizinal-Kalender und Rezept Taschenbuch* (1932) који је др Стојановић, оштећеног у рату, чувао у својој библиотеци.

19 Податак је наведен према БОЈАНИЋ БИРКОВИЋ 2024: 207–213.

место крај романа *Алдинов њројивіамдїи* (2003) Драгољуба Гоцана Аврамовића, топличког писца и професора филологије. Мимо свих ових аспеката, дело др Стојановића својом вештином приповедања *сїаја* (жанрове), *наїкриљује* (свеколике одреднице), а поузданошћу и топлином позива читаоце да кроче у његов дом као у храм, без разлика.

Цитирана лиџературу

- ANTIĆ, Dejan, Ratni zločini bugarskih okupacionih trupa u Poljanici 1942–1943. godine, *Leskovački zbornik LXIV* 2024, 29–45. [ориг.] АНТИЋ, Дејан, Ратни злочини бугарских окупационих трупа у Пољаници 1942–1943. године. *Лесковачки зборник LXIV* 2024, 29–45.
- BOJANIĆ ĆIRKOVIĆ, Mirjana. *Moralni svedok – savremena poetika memoara*. Niš – Prokuplje: Univerzitetska biblioteka „Nikola Tesla” – Narodna biblioteka „Rade Drainac”, 2022. [ориг.] БОЈАНИЋ ЋИРКОВИЋ, Мирјана. *Морални сведок – савремена њоеїтика мемоара*. Ниш – Прокупље: Универзитетска библїотека „Никола Тесла” – Народна библїотека „Раде Драинац”, 2022.
- BOJANIĆ ĆIRKOVIĆ, Mirjana. „Izbor iz bibliografije radova o Drugom svetskom ratu u Toplici”. *Usmena svedočanstva Topličana o Drugom svetskom ratu*, Blace: Narodna biblioteka „Raka Drainac”, 2024, str. 207–213. [ориг.] БОЈАНИЋ ЋИРКОВИЋ, Мирјана. „Избор из библїографије радова о Другом светском рату у Топлици”. *Усмена сведочанствa Тоїличана о Друїом свейском раїу*, Блаце: Народна библїотека „Рака Драинац”, 2024, стр. 207–213.
- LAZAREVIĆ, Đorđe. *Moja biografija: (fragment): (1849–1872): (pisana) 1907*. Novi Sad: Gradska biblioteka, 2013. [ориг.] ЛАЗАРЕВИЋ, Ђорђе. *Моја биоїрафија: (фраїменї): (1849–1872): (їисана) 1907*. Нови Сад: Градска библїотека, 2013.
- LAZIĆ, Miodrag. *Dnevnik ratnog hirurga*. Banja Luka: Novinska agencija Republike Srpske SRNA, 2020. [ориг.] ЛАЗИЋ, Миодраг. *Дневник раїної хирурїа*. Бања Лука: Новинска агенција Републике Српске СРНА, 2020.
- POPOVIĆ FILIPOVIĆ, Slavica. „Prof. dr Vojislav K. Stojanović”. *Acta Medica Hammeumi*, god. 4, br. 1, 2024, 5–41. [ориг.] ПОПОВИЋ ФИЛИПОВИЋ, Славица. „Проф. др Војислав К. Стојановић”. *Acta Medica Hammeumi*, год. 4, бр. 1, 2024, 5–41.
- FUKO, Mišel. *Hrestomatija*. Novi Sad: Vojvođanska sociološka asocijacija, 2005, str. 29–36.

Извори

- STOJANOVIĆ, Vojislav K. *Ratni memoari, dosad neobjavljeni* (rukopisna građa, 357 str.). Privatna arhiva porodice Stojanović. [...] СТОЈАНОВИЋ, Војислав К. *Ратни мемоари, досад необјављени* (рукописна грађа, 357 стр.). Приватна архива породице Стојановић.

Mirjana D. Bojanić Ćirković

AT THE DAWN OF A GREAT STORY

(Genre, aesthetic and literary-historical aspects of the manuscript of war memoirs of Dr.
Vojislav K. Stojanović)

Summary

In the legacy of Dr. Vojislav Stojanović – surgeon, university professor, medical colonel, scientific worker, humanist (POPOVIĆ FILIPOVIĆ 2024: 5–41), 357 typed pages of war memoirs were found, the action of which mostly takes place in Toplica, where this doctor was engaged on the eve of and during World War II. Several decades after its creation, and eighty years after the end of the war events that are both the driver and the center of the author's story, we approach Dr. Stojanović's manuscript from the dawn as one of the main motives for describing events and conditions, and in the transferred meaning of reflection as the dominant way of perceiving what is being narrated. As a creator, Dr. Stojanović is fully aware of the magnitude of the story he is recording; this is not only about the scope that "deepens" in time to the nineteenth century, stretches to the second half of the twentieth century and extends even to Israel, but also about the responsibility before himself, others and the face of history that the author of the text viewed from afar, in many aspects and without crossing the border between the objective (reliable) and the subjective (relative).

Keywords: war memoirs, great story, World War II, war surgeon, Toplica.

Оригинални научни рад

Примљен: 3. фебруара 2025.

Прихваћен: 30. јуна 2025.

УДК 821.163.41.09-31 Црњански М.

821.163.41.09-31 Достојевски Ф. М.

doi.org/10.46630/phm.17.2025.06

Лидија В. Петровић¹

Универзитет у Крагујевцу

Филолошко-уметнички факултет²

Департман за србистику

<https://orcid.org/0009-0003-1680-5911>

УДВАЈАЊЕ ЈУНАКА И ПРИПОВЕДАЧА КАО ОДЛИКА ПОЕТИЧКЕ (САМО)СВЕСТИ РОМАНА (ДВОЈНИК Ф. М. ДОСТОЈЕВСКОГ И ДРУГА КЊИГА СЕОБА МИЛОША ЦРЊАНСКОГ)

Рад је фокусиран на компаративно сагледавање теме двојништва у романима *Двојник* Ф. М. Достојевског (1846) и *Друга књига Сеоба* Милоша Црњанског (1962). Могућност повезивања двају романа темељи се, са једне стране, у подударном приступу фигури двојника њихових главних јунака (Достојевсковог Јакова Петровића Гољадкина и Црњансковог Павла Исаковича), психо(пато)лошким променама које они доживљавају у распону од меланхолије до безумља. Кореспондирајући, између осталог, у деструкцији духовних аспеката идентитета (повлашћеног места прошлости, љубави и етичког идеала), идентитетски раскол обојице јунака окончава на граници онтолошког апсурда који ни Достојевсков ни Црњансков роман не објављује експлицитно и недвосмислено. Истовремено умножавајући приповедне гласове и поступке у њима, оба писца, иако на различитим поетичким нивоима, свој роман обликују у двострукости његовог завршетка као, у крајњој инстанци, свести о његовој незавршивости. Тиме се показује да ће Достојевсков *Двојник*, мада са још недовољно развијеном поетичком самосвешћу, навестити оне промене у грађењу јунака и онтологији самог романа, промене којима ће, унутар епохалног контекста у којем настаје, Црњансков роман већ бити непосредно захваћен.

Кључне речи: Фјодор Михајлович Достојевски, Милош Црњански, двојник јунака, удвојени приповедач, модерна поетика романа

1. Увод

Феномен и мотив двојништва заокупља у целости стваралаштво Фјодора Достојевског. Његов поглед на човека уопште претпоставља посматрање његовог унутрашњег живота као непрекинутог прожимања противречности, што је овај писац нужно транспоновао у слојеве свог литерарног стваралаштва. Готово сви главни јунаци његових романа носиоци су неке унутрашње дилеме или борбе због чега их, како указује Михаил Бахтин, писац неретко „нагони да разговарају са својим двојником, са ђаволом, са својим алтер егом, са својом карикатуром” (ВАНТИН 1967: 82-83). Духовна и психичка подвојеност као нужна резултанта тих унутра-

¹ lidija.petrovic@filum.kg.ac.rs

² Истраживање спроведено у раду финансирано је Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије (Уговор о реализацији и финансирању научноистраживачког рада НИО у 2025. години број 451-03-66/2024-03/ 200198).

шњих превирања, довели су до тога да мотив и феномен двојништва постану опште место у критици Достојевсковог опуса. Мада је са ликовима Раскољникова, Мишкина, а нарочито Ивана Карамазова на којег Николај Берђајев указује као на Достојевсково досезање „крајњих граница подвајања личности” (BERĐAJEV 1981: 92), ова тема остварила пун потенцијал, писац ће већ у раније објављеном *Двојнику* (1846), кроз сукоб Јакова Петровића Гољадкина са својим *дружим ја*, у критици окарактерисаног као „гранични случај између халуцинације и реалности” (TYMMS 1949: 99), дати претечу модерног, фрагментираног и аутодеструктивног субјекта.

На утицај феномена двојништва на грађење романескних јунака Милоша Црњанског, писца на које је Достојевсков опус имао несумњив утицај, критичари упућују пре свега у вези са *Дневником о Чарнојевићу*³, у којем физички двојник главног јунака Петра Рајића, на сличан начин као у Достојевском *Двојнику*, представља симболичку пројекцију кризе јунакове свести. Међутим, идеју двојништва у Црњанском је романескном опусу нужно рашчитавати на ширем хоризонту модернистичког романа, где проблем идентитетских граница јунака рефлектује све ограничење могућности литерарне приче да недвосмислено објави сопствени предмет. Ове поетичке проблеме Црњански је у највећој мери испољио кроз проблем двоструког приповедања у свом позномодернистичком роману *Друја књија Сеода*. Како је и Достојевски у *Двојнику* покренуо проблем удвојеног приповедача чији се глас неретко стапа са гласом јунака⁴, онемогућавајући недвосмислени исход приче о његовом животу, може се рећи да је писац антиципирао двадесетовековни књижевни приступ теми удвајања као средству испољавања фрагментираности романа, литературе уопште. У оквиру рада ћемо указати на тематско-идејна кореспондирања ових двају романа, превасходно, дакле, у погледу Достојевсковог и Црњансковог приступа феномену двојништва, као проблему удвојености јунака али и самог приповедања, у крајњој инстанци показујући да, иако са различитим поетичким погледом и исходом, оба писца свој роман обликују у свести о његовој вишедимензионалној, незатвореној структури.

2. Двојник као фигура јунака: Јаков Петровић Гољадкин и Павле Исакович

Двојник као, превасходно, фигура књижевног јунака, појављује се, посредно или непосредно, у готово свим делима Достојевског. Уобличавајући их кроз широк распон душевних стања и болести, помереност граница свесног и несвесног, писац већину својих јунака априори ставља у ситуацију психолошке подвојености. Пре моралне дилеме Раскољникова, или филозофско-антрополошке дилеме Ивана Карамазова, Достојевски таквог субјекта отелотворује у лику Јакова Петровића Гољадкина као претечи модерног двојника којег одликују „дијаметралне супротности духовних својстава” (BABOVIĆ 1971: 256). Питање Гољадкиновог психичког расцепа у потпуности одређује ток романа, с обзиром на то да већ његов почетак покреће дилему јунакове психичке оболелости. Гољадкинова посета свом лекару

3 Проблемом фигуре двојника у *Дневнику о Чарнојевићу* између осталог се непосредније баве Петар Џацић (*Простори среће у делу Милоша Црњанског*), Никола Милошевић (*Роман Милоша Црњанског*) и Ала Татаренко (*Три зумбула у простору: у слици за јунаком Дневника о Чарнојевићу*).

4 О проблему приповедача у Достојевском роману више у: Ј. Ахметагић, *Немојући приповедач*, у: *Наслеђе*, Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 2014.

Крестијану Ивановичу, дата већ у другој глави романа, сигнализира да је његово стање последица душевне нестабилности, због чега му лекар управо и саветује промену душевних навика: „[...]Али ви треба да се држите упутства, објаснио сам Вам да се Ваше лечење састоји у промени ваших навика... да се забављате, да похађате познанике, пријатеље, уједно да не будете ни непријатељ чаши; у исто време да се држите веселог друштва” (DOSTOJEVSKI 1961: 14).

Гољадкиново песимистично промишљање своје друштвене неприлагођености кореспондира са меланхоличним рефлексима главног јунака Црњанскове *Друџе књије Сеоба* о својој неуклопљености у светске императиве живљења, па оба романа проблематизују идентитет њихових индивидуа као њихово страдање под друштвеним притисцима. Ако се постојање свеопштег друштвеног позива на веселост у Црњанском роману коси са унутрашњим законима Павлове егзистенције, онда се јунак психолошки успоставља на супротној страни – меланхолије, стања које му је готово дијагностификовано, с обзиром на то да лекар који Павла у једној сцени посећује констатује да је он „ноторни меланхолик само то не зна” (CRNJANSKI 2018: 650), док ће, истовремено, Достојевсковог Гољадкина лекар питати води ли „меланхоличан или весео начин живота” (DOSTOJEVSKI 1961: 15). Превасходно дефинисана као „стање психе” (LEPENIZ 1985: 148), меланхолија код оба јунака има кореспондентне спољашње и унутрашње узроке, јављајући се као последица притиска наметнутих друштвених услова живљења, али и губитака на личном животном пољу, бивајући, дакле, истовремени израз наметнуте и самонаметнуте животне креације.

Социјална околина непрекинуто суочава оба јунака са перманентним губитком етичких као, за њихово унутрашње биће, круцијалних вредности идентитета, а радикална недостатност тих вредности у свету којим су окружени у њима истовремено буди бунт и страх, код Достојевсковог јунака прерастао у крајњу параноју. Тако Гољадкин са огорченошћу перципира пословну узнапредованост нећака свог претпостављеног као једну у низу друштвених неправди начињених њему лично, док Павле слично осећање развија услед понижења која од стране светских сила доживљавају његова породица и национ. У друштвеним условима у којима, да би опстала, свака индивидуа мора стављати идентитетске маске, унутрашње двојство и Црњансковог и Достојевсковог јунака постаје логична резултанта такве растрзаности између двеју крајности – жеље за аутентичним постојањем и друштвеног конформизма, где их индивидуална метафизичка жеља за моралним јунаштвом у том свету чини гротескним. Како Павла метафизички идеал „чини неразумљивим за друге” (LOMPAR 2008: 19), једини могући облик његовог постојања у свету јесте у аутсајдерству и самству које и Достојевсков јунак освешћује као своју судбину: „Ја сам једноставно посматрач, аутсајдер – ништа више” (DOSTOJEVSKI 1961: 42). Интегритет оба јунака угрожен је, дакле, општим неморалом у свету у којем „као да су сви на лицу носили маску” (CRNJANSKI 2018: 855), а *Друџа књија Сеоба* непрекинуто иронијски указује на карневалско-театарску структуру тог света (уп. LOMPAR 2008: 117) као на нову, негативну онтологију људског постојања. Врхунац карневалске атмосфере у Црњанском роману свакако представља сцена Павлове

лажне аудијенције⁵ код руске царице, у којој је метафизички сан јунака потпуно детронизован посредством карневалског смеха о којем и Михаил Бахтин говори поводом Достојевских јунака (в. ВАНТИН 2000: 198-215). Сцена аудијенције се у *Друјој књижи Сеоба* у том духу и заокружује: једини одговор света на Павлову жељу за афирмисањем национове идентитетске аутентичности јунака уписује у другости коју тај свет не може препознати као део свог идентитета, може бити такав смех: „А што је најчудније, смех се, у предсобљу, орио. [...] Исакович онда клече па је клечао и чекао. Смех, од некуда, још и тад је допирао” (CRNJANSKI 1962: 1093). И поједине сцене из Достојевсковог *Двојника* непосредније тематизују сукоб појединца са тим светом-маскерадом, *случајем-комедијанџијом* у којем се руглу извргавају искључиво они који одбијају да стављају споменуте маске. Идејно подударна Црњанској сцени аудијенције је и Достојевска сцена Гољадкиновог избацавања са бала код Олсуфија Ивановича, након које приповедач са иронијском дистанцом проговара о аристократском свету, указујући на недостатност сопственог талента да опише „све красне и поучне тренутке у човекову животу, који су као нарочито удешени да докажу како понекад врлина тријумфује над нелојалношћу” (DOSTOJEVSKI 1961: 37). Гољадкинов дуго потискивани презир према свету у овој сцени потпуности избија на површину, те се његов физички двојник готово природним током појављује управо након инцидента на балу, као кулминативна тачка јунаковог унутрашњег раскола.

Фигура двојника представља и симболички простор јунакових потиснутих жеља, парадоксално, и жеље за припадношћу свету против којег се, мада више на нивоу рефлексije, буну; мада на једном месту каже како „маску ставља само кад је маскенбал” (DOSTOJEVSKI 1961: 16), да није, попут остатка света, склон играњима улога, Гољадкин ипак одлази на бал, те макар подсвесно жели пажњу и признатост у свом друштвеном окружењу. Са друге стране, Павлово првобитно противљење животу у веселости и овоземањским ужицима, на својеврстан начин ипак исходи у његовој резигнираности као имплицитном прихватању закона света.

Удаљавање од друштвеног неморала за оба јунака постаје немогуће, стога се обојица подвргавају сновима који, према Јунгу, имају „компензацијску улогу у нашој психи” (в. JUNG 1987: 64). Управо у контексту пребивања у томе простору – несвесних и потиснутих идентитетских садржаја, смисаоно кореспондирају Гољадкиново и Павлово двојство, јер бег у снове јесте бег од везе са аутентичном истином свога *ја*, тежња да се „својим свесним мислима задржавамо у границама рационалних очитовања – таквих која су много безболнија јер смо их лишили већине њихових несвесних асоцијација” (JUNG 1987: 42). Услед немогућности да до краја побегну од негативног јунака у себи, и Достојевсков и Црњансков јунак у непрекинутој су унутрашњој неравнотежи, стога се психички укотвљују негде између јаве и сна. Сам почетак *Двојника* наговештава како се Гољадкин буди, „али као човек који није потпуно уверен да ли се пробудио или још непрестано спава, да ли је јава или стварност све што се око њега дешава” (DOSTOJEVSKI 1961: 9). Тиме се подупире идеја о двојности као о, превасходно, јунаковом психолошком отцепљењу од себе, јер физички се двојник појављује тек након што јунак начини онај пре-

5 Више у: М. Ломпар, *О завршетку романа*, 115-133. стр.

ступ који је на почетку романа сам *дозвао*: „баш би било зло кад бих данас у нечем подбацио, кад нешто не би испало како треба” (DOSTOJEVSKI 1961: 8). Када се то *неишћо* што се иначе никада не би учинило, на балу коначно учини, јунак се нужно одваја од себе, баш као што Павле Исакович, у тренутку када се његов идеал преобрази у светску жељу, престаје „да припада себи, не постоји као душа” (LOMPAR 2008: 81), уместо које остаје „њен двојник – сен” (81). То (само)изневеравање етичког залога свог идентитета и Павле неретко перципира као физичко удаљавање од себе: „непрестано му се чинило да не постоји он тако, само, у Будиму, него да је остао и тамо, у оној дереглији, на Бегеју. Чинило му се као да неки Исакович, није, из Темишвара, ни изишао, и да још стоји тамо, пред оним трактиром, где је братенце оставио” (CRNJANSKI 2018: 243). Двојник код оба јунака обележава симболичка дејства негативног, демонског принципа у њима, одакле и произилази Гољадкинов „отпор двојнику/супарнику, који му отима место у животу” (BABOVIĆ 1971: 260), јер га, докле год је присутан, подсећа на оно што је изгубио, као што Павла његова сен „подсећа како нема душе у њему” (LOMPAR 2008: 81).

До губитка своје духовности оба јунака долазе услед постепеног јачања и превладавања нагона у њима, а који њихов етички идеал преводи у (ауто)деструктивну жељу. Она је у Павловом случају оличена у његовом постепеном заборављању своје умрле жене, а у Гољадкиновом као потреба да до остварења односа са Кларом Олсуфијевном дође не бирајући средства: „само да циљ буде постигнут” (DOSTOJEVSKI 1961: 37). На сличан начин на који доживљене визије умрле жене представљају својеврсну антиципацију Павловог неморала, и појава Гољадкиновог двојника, Гољадкина млађег, симболизује јунаково потиснуто осећање кривице, неморалну природу жеље за ћерком свог претпостављеног:

„[...] обратим се Клари Олсуфијевној (било је то прекјуче, код Олсуфија Ивановића), која тек што је отпевала сентименталну романсу – па јој кажем: Отпевали сте романсу са осећањем, али вас не случају искрено. И тиме сам, Крестјане Ивановићу, јасно циљао, разумете, јасно циљао да не траже сада оно што је у њој већ *неишћо друјо* (курзив Л.П.).” (DOSTOJEVSKI 1961: 22)

Гољадкинова алузија указује на његову расцепљеност између противљења друштву у којем се осећа алијенизовано и жеље за женом која нужно припада том *друјом* свету. Стога јунак макар несвесно тежи ка томе да оно што доживљава као своју слабост оправда, указујући на њу као на борбу „са јадном амбицијом и јадним осећањима, сакривеним дубоко [...] али ипак осећањима” (DOSTOJEVSKI 1961: 99).

Када се у Павлу пробуди нагон према Евдокији Божич, једино што му остаје је да свој иморализам оправда *неверовајћом сличношћу* између ње и његове умрле жене. И Павлово и Гољадкиново двојство утемељено је, дакле, у жељи чија недозвољена природа из позиције морала обојицу преобраћује у радикални неморал, а покушај „бекства из тог иморализма”, код обојице „постоји као бекство од себе” (LOMPAR 2008: 31). Двојник је у том погледу радикални антагониста, за Гољадкина отелотворен у Гољадкину-млађем, а за Павла у самој Евдокији, коју и именује као „анђела и ђавола у његовом животу” (CRNJANSKI 2018: 515), при чему у оба случаја ове фигуре симблизују (не)суочење јунака са сопственом природом.

И за Гољадкина и за Павла немогуће је бити у истовременом складу са собом као у себи једноме, јер, уосталом, спољашњи свет непрекинуто поставља императив да се буде *друји*. Онда када се унутрашњи сукоб у доведе до нужне позиције опредељења – самоприхватања или самоодрицања: „Или ви или ја, заједно не можемо” (DOSTOJEVSKI 1961: 80), патологија и једног и другог јунака постаје експлицитна и видљива другима. Тако један од јунака примећује ту, сада већ и физичку Гољадкинову промену: „Знате, изгледате као да нисте сасвим здрави. Очи су вам нарочито, знате, имају неки особити израз” (66). На сличан начин на Павлово преображење указује његова породица: „Ђурђе се прво смејао, затим се прекрсти. А гледао је Павла, са страхом [...] Ђурђе онда поверова, на шта их је Варвара прва била, брижно, упозорила, како је у Павла израз лица, каткад, чудан, а кад прича, има сулудо, широм отворене очи” (CRNJANSKI 2018: 550). Физичка деструкција је, дакле, последица и Гољадкиновог и Павловог психичког расцепа, али је та последица и њихово укорачење у безумље. Оно је за обојицу истовремена резултанта споља наметнутог и свесног одрицања од свога *ја* тј. од оног неморалног дела личности који априори дела у њима. Са друге стране, у условима друштвене/светске деструираности морала, дехуманизованости света који деградира сваку врсту другачијости, и Достојевсков и Црњансков роман имплицитно постављају питање природних/наметнутих граница (не)нормалности. Завршавајући *Двојника* у двосмислености над Гољадкиновим исходом – лудила, Достојевски назире ону онтолошку проблематику која ће бити од кључне важности за (де)конструкцију идентитета не само Црњансковог већ и књижевног јунака двадесетог века уопште.

3. Двојство романескне (само)свести: једна мисао о завршетку романа

Проблем удвајања у Достојевским се романима не испољава искључиво кроз грађење његових јунака, те развој психолошких тема тих романа, већ и на плану грађења романескне наратије. У *Двојнику* ће се, Гољадкиновим унутрашњим дијалогом (в. ВАНТИН 1961: 302) априори удвојен јунаков глас, неретко стапати са гласом приповедача који, како запажа Јасмина Ахметагић, „све више говори као Гољадкин-млађи, оличавајући саму инстанцу двојништва и распадање јунакове свести” (АНМЕТАГИЋ 2014: 41). Стварајући и разарајући себе самог кроз „покушај ослобођења од доминације туђе свести над собом и продирања до себе себе ради” (в. ВАНТИН 1967: 310), Гољадкинов глас онемогућава читаоцу Достојевсковог романа да до краја рашчита „потпуно искрену приповест” (DOSTOJEVSKI 1961: 41) о његовом животу. Мистерија око постојања двојника, лудила као јунаковог исхода у *Двојнику* је интензивирана двосмисленошћу самог приповедања, што непосредно утиче на начин на који ће бити схваћени романескно збивање, смисао романа и његовог завршетка.

Црњански ће у *Друјој књижи Сеоба* проблем грађења идентитета главног јунака непосредно условити одабиром приповедних стратегија, те двосмисленим грађењем односа између приче и приповедања. Симболичко ишчезнуће Павла Исаковича из романескне приче пре окончавања самог приповедања не значи тако њено пројављивање јунакове смрти колико приповедно указивање на трагичност јунакове трансценденталне немогућности, „кризе књижевне приче пред спознањем тог бесмисла” (в. НИКОЛИЋ 2010: 328-329). Приповедање у *Друјој књижи Сеоба* на своме

крају имплицитно отвара питање да ли сама прича могла бити настављена након што јунак спозна онтолошку испражњеност свог идеала, живота уопште, док се, истовремено, читалац Достојевсковог *Двојника*, услед непрекинуто двосмислених саопштења о јунаку, може запитати о недвосмислености Гољадкиновог исхода у душевној болници. Чини се да, ни у једном ни у другом роману, приповедање не даје круцијалан одговор на онтолошку природу тог исхода. Ако је у Достојевском роману „причање у потпуности подвргнуто Гољадкиновом унутрашњем говору” (в. ВАНТИН 1967: 293), његовој удвојеној свести која у потпуности структурира фабуларни ток романа, онда се он апприори обликује као незавршен, штавише, перманентно отворен дијалог са својим читаоцем.

Готово да не постоји роман, уопште књижевно дело које себе не промишља кроз мисао о свом завршетку. Такав завршетак, како ће пишући о *Друјој књиџи Сеоба* указати Мило Ломпар, условљава могућност књижевног тумачења, „културну парадигму којој припада књижевно дело”, и истовремено „структурира нашу свест; и као свест приповедања и као свест читања” (LOMPAR 2008: 322). Достојевски је писац који уноси важне новине у грађење књижевног јунака, у погледу његовог самосталног долажења до своје животне истине, лишеног уплива било ког другог, осим индивидуалног читаочевог гласа. Главни јунак *Двојника* попут Раскољникова или Ивана Карамазова, своју егзистенцијалну дилему може разрешити једино тим индивидуалним, од туђе речи и свести ослобођеним гласом, јер, како сам Достојевски каже, не постоји „дубљи објекат сазнања који са стране коначно дефинише и завршава човека” (уп. ВАНТИН 1967: 115), самим тим, романескног јунака, причу и структуру романа уопште.

Последњи приповедни искази у *Двојнику* дај наговештаје Гољадкиновог исхода у лудилу, али га, због непрекинуте удвојености јунаковог и приповедачевог гласа, остављају до краја неразрешивим и двосмисленим. Штавише, последње Гољадкинове речи – питање: „Ко је то?” (DOSTOJEVSKI 1961: 193), као израз јунакове несигурности у оно што се око њега збива: ко га и да ли га одводи у болницу, као да до краја аргументују Достојевскову тезу о немогућности круцијалног завршетка романа. Обликован искључиво кроз призму јунакове свести, романескни свет *Двојника* од почетка је лишен узрочности и нелинеарности, рефлектујући „модерно искуство апсолутне контингенције и бесконачности” (LOMPAR 2008: 322) које је апприори уписано у приповедање Црњанскове *Друје књиџе Сеоба*. На њеном завршетку оспорава се веродостојност докумената о судбини Павла Исаковича и његовог национа: „Тешко је разазнати се, после те зиме, у папирима, о кретању, и доживљајима, јунака нашег романа. А нарочито Павла Исаковича” (CRNJANSKI 2018: 781). Након што у потпуности укине легитимитет историјских података о сеобама и Исаковичима, Црњански своје приповедање окончава двосмисленим одговором на кључно егзистенцијално питање смисла живота и смрти: „Има сеоба. Смрти нема” (780). То, у позномодернистичком хоризонту Црњансковог дела значи и да је приповедање обелоданило немогућност литературе да досегне целовит одговор на та питања, стога је „причу немогуће завршити друкчије но признањем њене неокончивости” (NIKOLIĆ 2010: 329). Прича о Павлу Исаковичу мора се прекинути на оном месту на којем романескна свест распознаје немогућност сопственог

проговора онтолошког бесмисла људског претрајавања, као што, уосталом, Достојевсков Гољадкин окончава у бесмислу те (само)спознаје коју роман пак може објавити једино кроз ту непрекинуту двострукост његове и приповедачеве свести. С обзиром на то да Достојевсково приповедање постепено престаје да „репродукује Гољадкинов говор уопште, већ непосредно наставља сам говор његовог другог гласа” (ВАНТИН 2000: 212), роман развија поетичку свест о недовршивости јунакове судбине као о сопственој недовршивости. Кроз Гољадкинову несигурност у идентитет свог двојника, дилему изречену у оном последњем питању као, штавише, једином његовом начину говора од самог почетка, роман оставља под знаком питања „истинитост приповести” (уп. DOSTOJEVSKI 1933: 54), отварајући њену могућност једино читаочевој перцепцији. Указујући на ограниченост сопствених знања и способности у проказивању јунакове судбине, иронично себе именујући као скромног приповедача који не поседује „тајну свечаног стила” (DOSTOJEVSKI 1933: 51), *скривајући* Достојевсков приповедач антиципира модерног приповедача који се код Црњанског пак свесно опредељује да о јунаку и његовој судбини не говори, не да би њихову судбину прикрио, већ да би, насупрот томе, експлицирао њихову недостатност.

Кроз поигравање историјским подацима о колективним и индивидуалним судбинама у друштвено-историјском контексту сеоба, Црњансков се роман отвара празнини саме људске егзистенције. Пародичност уткана у приповедање *Друје књије Сеоба*: подвргавање сумњи свега што је у документима најпре потврђено о људским идентитетима, важна је, према Милу Ломпару, за разумевање смисла завршетка романа. Истовремено, пародични тон приповедача у *Двојнику*, указује и на Достојевскову склоност ка поигравању приповедним стратегијама, ка томе да приповедање учини „вишегласним, аритмичним, недовољним себи самоме” (ВАНТИН 1967: 304). Фигура двојника – јунака и приповедача, омогућила је тако и Достојевском да постави питање дијалектике живота, људске судбине као нужно недовршиве и противречне, као наговештај оне епохалне заћутаности приче над бесмислом живота као претрајавања смрти коју пројављују последњи искази Црњансковог романа. Ипак, у *Двојнику* не долази до експлицитног пројављивања онтолошког апсурда, што је свакако и последица епохалног контекста у којем Достојевски ствара, а који је, насупрот томе, Црњанском омогућио далекосежније решење – метаприповедног краја романа. Опредељеност Црњанског да на крају *Друје књије Сеоба* укине каузалност фабуле, свакако одсутну и код Достојевског, условљена је, међутим, и онтолошким променама саме литературе која се суочила са спознајом апсурдног окончања бића у одсуству апсолута са којом се може суочити једино тако што одабира да о њему до краја не саопшти. У сценама Гољадкинове размене писама са двојником, у чије постојање, као и у све остало, јунак остаје до краја несигуран, проказује се обесмишљеност његове потраге за могућношћу идентитетског уцеловљења, али и неодрживост приче пред спознајом те обесмишљености. Тако и последњи романескни исказ *Друје књије Сеоба* – да смрти нема – као објава одсуства онтолошке могућности људске обнове, указује и на немогућност романа да се уцелови у кохерентном знању о свом јунаку, човеку, животу и смрти.

Кроз Гољадкинову (узалудну) потрагу за целином свог идентитета, приповедачеву потрагу за траговима целине приче о јунаку, а као отвореном романескном позиву читаоцу на учешће у том „незавршеном дијалогу” (в. ВАХТИН 1967: 121), Достојевсков *Двојник* пројављује кризу сопственог писања коју Црњансков роман већ освешћује као предуслов сопственог заснивања, као последњи захтев саме литературе за истином. Свест о отвореном завршетку у *Двојнику* остаје на нивоу двосмисленог приповедачевог гласа о исходу Гољадкиновог живота, као наговештај оног егзистенцијалног хаоса који ће приповедање *Друје књије Сеоба* на своме крају проказати као парадоксалну немогућност свог досезања те истине. Обесмишљавањем постојања свог јунака парадоксалним приповедачевим указивањима на све оно што он у свом (не)знању о јунаку прикрива, те крајњом отвореношћу његовог исхода читаочевој улози, Достојевсков *Двојник* зачиње се у оној, за Црњансков позномодернистички роман већ нужној свести о томе да романескни завршетак не треба „свести на место краја романа” (LOMPAR 2008: 330), али, с обзиром на то да не продужава приповедање на рачун приче, Достојевски неће моћи да пређе исти поетички пут као Црњански. Ипак, у тој померености *Двојника* ка модерн(истичк)ом третману проблема удвајања приповедне и романескне свести, управо и почива могућност успостављања веза, али и суштинских, епохалних разлика између Достојевсковог и Црњансковог дела.

Цитирана литература

- АНМЕТАГИЋ 2014: АНМЕТАГИЋ, Jasmina. *Nemogući pripovedač*, u: *Nasleđe*, 33-44, Filološko-umetnički fakultet, Kragujevac, 2014. [orig.] АХМЕТАГИЋ, Јасмина. *Немогући приповедач*, у: *Наслеђе*, 33-44, Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац, 2014.
- BABOVIĆ 1988: BABOVIĆ, Milosav. *Stvaralaštvo Dostojevskog*, у: F.M. Dostojevski, *Jadni ljudi, Dvojniki, Gospodin Proharčin*, Beograd: Izdavačka radna organizacija Rad, 1988.
- BAHTIN 1967: BAHTIN, Mihail. *Problemi poetike Dostojevskog*, Beograd: Nolit, 1967.
- BAHTIN 2000: BAHTIN, Mihail. *Problemi poetike Dostojevskog*, Beograd: Nolit, 2000.
- BERĐAJEV 1981: BERĐAJEV, Nikolaj. *Duh Dostojevskog*, Beograd: Književne novine, 1981.
- CRNJANSKI 1962: CRNJANSKI, Miloš. *Seobe i Druga knjiga Seoba*, Beograd: SKZ. [orig.] ЦРЊАНСКИ, Милош. *Сеобе и Друга књига Сеоба*, Београд: СКЗ, 1962.
- CRNJANSKI 2018: CRNJANSKI, Miloš. *Seobe*, Beograd: Laguna. [orig.] ЦРЊАНСКИ, Милош. *Сеобе*, Београд: Лагуна, 2018.
- DOSTOJEVSKI 1933: DOSTOJEVSKI, Fjodor Mihajlovič. *Dvojniki*, Izabrana dela, knj. 15, s ruskog prevela Ljudmila Mihailović, Beograd: Narodna prosveta, 1933.
- DOSTOJEVSKI 1961: DOSTOJEVSKI, Fjodor Mihajlovič. *Dvojniki*, Sarajevo: Svjetlost. 1961.
- JEROTIĆ 2003: JEROTIĆ, Vladeta. *Putovanje u oba smjera*, Ars Libri, Besjeda, Beograd, 2003. [orig.] ЈЕРОТИЋ, Владета. *Путовање у оба смера*, Арс Либри, Бесједа, Београд, 2003.
- JUNG 1987: JUNG, Karl, Gustav. *Čovjek i njegovi simboli*, Izdavačko-knjižarska radna organizacija Mladost, Zagreb, 1987. <<https://pdfcoffee.com/download/karl-jung-covjek-i-njegovi-simboli-pdf-free.html>>, 1.2.2025.
- LAKAN 1966: LAKAN, Žak. *Spisi*, Beograd: Prosveta, 1966.
- LEPENIZ 1985: LEPENIZ, V. *Melanholiја i traganje za legitimnoшћu*, Beograd: Delo, 8/9, 148–162,

1985.

LOMPAR 2008: LOMPAR, Milo. *O završetku romana*, Biblioteka Književnost i jezik, Beograd, 2008. [orig.] ЛОМПАР, Мило. *О завршетку романа*, Библиотека Књижевност и jeзик, Београд, 2008.

MATHEWS 2000: MATHEWS, Peter. *Dostoevsky's The Double, Postmodernism and the Neo-baroque*, The Dostoevsky Hournal: An independent review, 1 (2000), 29-42, 2000. <https://www.researchgate.net/publication/287929544_Dostoevsky's_The_Double_Postmodernism_and_the_Neo-Baroque>, 2.2.2025.

NIKOLIĆ 2013: NIKOLIĆ, Časlav. *Istorija i moć pripovedanja u Drugoj knjizi Seoba*, Filološko-umetnički fakultet, Kragujevac. [orig.] НИКОЛИЋ, Часлав. *Историја и моћ приповедања у Другој књизи Сеоба*, Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац, 2013.

STOJNIC, MULIĆ, MILIDRAGOVIC, SIBINOVIC 1976: STTOJNIC, Mila, MULIĆ, Malik, MILIDRAGOVIC, Milica, SIBINOVIC, Miodrag. *Ruska književnost*, knjiga I, IGKRO Svijetlost, OOUR Zavod za udžbenike Sarajevo; Izdavačko preduzeće Nolit Beograd, 1976. [orig.] СТОЈНИЋ, Мила, МУЛИЋ, Малик, МИЛИДРАГОВИЋ, Милица, СИБИНОВИЋ, Миодраг. *Руска књижевност*, књига I, ИГКРО Свијетлост. ООУР Завод за уџбенике Сарајево; Издавачко предузеће Нолит Београд, 1976.

TYMMS 1949: TYMMS, Ralph. *Doubles in Literary Psychology*, Cambridge: Bowes & Bowes, 1949. <<https://www.scribd.com/doc/76624523/Tymms-Ralph-Doubles-in-Literary-Psychology>> 19.2.2024.

Lidija V. Petrović

DOUBLE HERO AND NARRATOR AS A CHARACTERISTIC OF THE POETIC (SELF) CONSCIOUSNESS OF THE NOVEL (*The Double* by F. M. Dostoevsky and *The Second Book of Migration* by Miloš Crnjanski)

Summary

The work is focused on a comparative analysis of the themes of duality in the novels *The Double* (1846) by F. M. Dostoevsky and *The Second Book of Migration* (1962) by Miloš Crnjanski. On the one hand, the possibility of linking the two novels is based on the consistent approach to the figure of the double of their main characters (Dostoevsky's Jakov Petrovich Golyadkin and Crnjanski's Pavle Isakovich), the psycho(patho)logical changes that they experience ranging from melancholy to insanity. Corresponding, among other things, in the destruction of the spiritual aspects of identity (the privileged place of the past, love and the ethical ideal), the identity split of both heroes ends at the border of ontological absurdity, which neither Dostoevsky's nor Crnjanski's novel explicitly and unequivocally declares. Simultaneously multiplying the narrative voices and the actions in them, both writers, although on different poetic levels, shape their novel in the duality of its ending as, in the final instance, the awareness of its incompleteness. This shows that Dostoevsky's *The Double*, although with a still insufficiently developed poetic self-awareness, will foreshadow those changes in the construction of the hero and the ontology of the novel itself, changes that will, within the epochal context in which it was created, already directly affect Crnjanski's novel.

Keywords: Fyodor Mihailovic Dostoevsky, Miloš Crnjanski, double of the hero, double narrator, modern poetics of the novel

Радославка Р. Сударушић⁶
Универзитет у Источном Сарајеву
Филозофски факултет
Катедра за библиотекарство
<https://orcid.org/0009-0000-2212-6251>

БИБЛИОПОЛИЈУМ МИХАЈЛА МИЛАНОВИЋА – ИЗДАВАЧКА И КЊИЖАРСКА ВИЗИЈА И МИСИЈА

Михајло Милановић Сарајлија (Сарајево, 1874 – Сарајево, 1929) – писац, публициста, књижар и издавач – аутор је збирки пјесама *Босанчице* (Сарајево, 1895) и *Милованке* (Велика Кикинда, 1895), збирке приповиједака *Босанке* (Сарајево, 1903), спјева *Калуђер*, те већег броја позоришних комада (махом једночинки). Публиковао је и етнографске радове и лирске народне пјесме. Потписивао се псеудонимима *М. М-ћ.*, *Абдул Хак*, *Еишеф Еф. С. Уићуплија* (Скопљак) и *Стари Мераклија*. Сарађивао је у истакнутим листовима и часописима свога доба. Михајло Милановић био је и власник књижарнице и папирнице. Ова мултифункционална пословница (књижара, антикварница и папирница) била је, готово тридесет година, истакнуто средиште књижарске и издавачке дјелатности у Сарајеву. У нашем истраживачком фокусу је оснивање поменуте фирме и њена издавачко-књижарска оријентација. Задату проблематику посматрамо из аспекта науке о књизи. Књигу сагледавамо у својству медија индивидуалног испољавања и друштвене комуникације.

Кључне ријечи: Михајло Милановић, Сарајево, књижарница и папирница, издаваштво и књижарство, књига и читалачка публика, друштвена комуникација, културолошка мисија

1. Увод

Михајло Милановић Сарајлија (Сарајево, 1874 – Сарајево, 1929), писац, публициста, књижар и издавач, рођен је и одрастао за вријеме аустроугарске владавине у Босни и Херцеговини. У свом животном вијеку, дочекао је ослобођење (1918) и успостављање Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца.

Основну школу и два разреда ниже гимназије завршио је у родном граду. Материјална оскудица нагнала га је да прекине школовање и да се запосли у трговачкој радњи Риста Бесаровића (MAKSIMOVIĆ 2007: 23-24), утицајног сарајевског трговца и јавног радника.

Михајло Милановић објављује прве литерарне радове већ у дјечачком узрасту. Оглашавао се у популарним листовима и часописима за дјецу, омладину и одрасле (MILANOVIĆ 1895: [5]; STANIĆ 2014: 456). Посезање за пером у нареченом животном раздобљу био је, такорећи, уобичајени *modus vivendi* тадашњег подмлат-

ка. Омладински активизам значајно је обиљежје српског националног и културног препорода који се догодио на прелому 19. и 20. вијека.

Милановић је врло рано стекао репутацију посвећеног културног и друштвеног неимара. Свештеник и писац Марко С. Поповић Родољуб посветио му је пјесму, под насловом „Српском сину. Драгом пријатељу: Михајлу Милановићу – Миловану” (РОРОВИЋ 1893: 128-129). Сомборски лист *Голуб* обзнанио је (1895) Милановићеву фотографију. Ту информацију благовремено преноси *Босанска вила* (1895: 365), српски књижевни лист, који је покренут крајем 1885. године у Сарајеву. Уредништво *Босанско-херцеговачкој источној*, „духовног часописа за црквено-просвјетне потребе српско-православног свештенства”, такође са сједиштем у Сарајеву, честитало је Михајлу Милановићу склапање брака: „Михајло Милановић, наш млади пјесник, вјенчао се 6. октобра [1896.] у новој срп. прав. сарајевској цркви са гђом Јованком удовом пок. Теофила Наумовића из Бањелуке” (BOSANSKO-HERCEGOVAČKI ISTOČNIK 1896: 383).

Милановић је писао лирске и епске пјесме, приповијетке, позоришне комаде, књижевне осврте, историографске и етнографске радове. Сакупљао је и објављивао лирске народне пјесме, нарочито севдалинке. Сарађивао је у многим својевременим периодичним гласилима и календарима. Био је власник издавачке књижарнице и папирнице, гдје је објављивао и сопствена дјела.

Књиге Михајла Милановића, условно речено, дијелимо на два стваралачка раздобља – књиге објављене прије и послије његовог бављења издаваштвом. Такозваном првом раздобљу⁷ припадају збирке пјесама *Босанчице* (Сарајево, Издање и штампа Шпиндлера и Лешнера, 1895) и *Милованке* (Велика Кикинда, Издање Јована Радака, 1895), позоришне игре у једном чину (*Измирили се*, Сомбор, 1893; *Заљубљени ђисмоноша*. *Шаљива ијра са ђјевањем*, Сарајево, Прва српска штампарија Ристе Ј. Савића, 1893; *На ђојуијарју Св. Саве*, Сомбор, Књижарница Миливоја Каракашевића, 1894; *Покајао се*, Сарајево, Прва српска штампарија Ристе Ј. Савића, 1894; *На Видов дан*, Панчево, Штампарија Браће Јовановића, 1895; *У лажи је ђилијко дно*. *Позоришна ијра са ђјевањем*, Сомбор, Књижарница Миливоја Каракашевића 1899), збирка *Српске народне женске ђјесме из Сарајева* (Сарајево, Издање и штампа Шпиндлера и Лешнера, 1893) и прича *Један ођац* (Сарајево, Земаљска штампарија, 1901).

У предговору *Босанчицама*, Михајло Милановић се декларише као аутодидакт и велики љубитељ књиге и читања:

„Нека ми се нико не зачуди ако му кажем: да сам и ја један од оних самоука, који мо-
радоше, на своју велику жалост, рано оставити праг свете школе. И ја сам самоук,
али самоук, који не испушта лако књигу из својих руку, већ сам је чврсто пригрлио
на своје ватрене груди [...]” (MILANOVIĆ 1895: [6]).

У истој збирци, једна пјесма носи назив *Књизи*. Преносимо прву строфу:

„Књиго моја, књиго драга,
Ти светињо мојих дана!

7 О његовим публикацијама које је објавио у властитом издању биће ријечи у потпоглављу *Издавачка оријентација*.

Слова твоја казују ми

Сваку срећу с многих страна [...]” (MILANOVIĆ 1895: 63).

Насловљена пјесма налази се и у недатираном *Најновијем великом декламатору за народне школе*, који је објављен у издању Дворске књижаре Мите Стајића у Београду.

Ондашња књижевна критика није с претјераном наклоношћу дочекала Милановићеве пјесничке збирке (Ћ. 1895: 175). Слично су пропраћене и позоришне игре (ANONIM 1893: 274; А. 1894: 255–256; DRAGUIKI 1894: 140; V. 1894: 78). Но, то нашег писца, очигледно, није омело да сачини обимну књижевну и публицистичку оставштину. Изгледа да се превасходно руководио урођеном потребом за писањем и тзв. бављењем књигом.

Војислав Максимовић је дао цјеловит преглед и оцјену свих стваралачких аспеката Михајла Милановића (1997: 180–188; 2007: 23–37).

„Према објављеним књигама, види се да је Михајло Милановић имао двоструку амбицију: властити литерарни рад и сакупљање народних умотворина. Већ је речено да као писац није остварио запаженије књижевно-умјетничке резултате, без обзира на очиту плодност. Његове амбиције је пратио скроман таленат, иако је имао способности за запажање занимљивих мотива и збивања у домаћој средини, који су постајали и основа неким његовим приповијеткама. У укупном гледању, није се уздигао изнад оне бројне скупине данас сасвим анонимних писаца, који су били савременици ’Босанске виле’, часописа који им је давао почетну репутацију и препоруку за сарадњу и у другим тадашњим нашим гласилима” (MAKSIMOVIĆ 1997: 181).

Зденко Лешић се искључиво посветио тумачењу приповједачког рада Михајла Милановића.

„[...] Милановић се представио као један од првих скрибената у босанско-херцеговачкој књижевности. Упркос томе, он је као приповједач знатно допринио великој популарности приповијетке у Босни и Херцеговини у вријеме када се она још увијек конституисала као књижевни жанр” (LEŠIĆ 1991: 45).

У свом раду пратимо оснивање и рад Књижарнице и папирнице Михајла Милановића. Ова мултифункционална пословница (књижара, антикварница и папирница) била је, готово три деценије (колико је отприлике и постојала), једно од познатијих средишта производње, дистрибуције и друштвене афирмације књиге у Босни и Херцеговини.

Истраживање смо, између осталог, засновали и на архивским документима, који су похрањени у Архиву Босне и Херцеговине (Сарајево), те публикованој архивској грађи (BESAROVIĆ 1968). Ослонили смо се и на књижевне биљешке, осврте, рекламе и огласе који су емитовани у календарима и периодици крајем 19. и почетком 20. вијека. Значајно истраживачко врело јесу и саме књиге Михајла Милановића.

Предметну проблематику посматрамо из аспекта науке о књизи.

„Књига, после свега, представља метод преносивог похрањивања и дистрибуције

података и јавља се као нуспроизвод преласка са усмене на писану културу, процеса који траје вековима и који се одвија кроз културну размену [...]” (BORUSK 2022: 16).

Складно задатој теми, књигу сагледавамо и у својству медија индивидуалног испољавања и друштвене комуникације. „Медијска суштина књиге и њено место у систему друштвене комуникације дају основу за њено проучавање у пуном социолошком смислу као средства утицаја на индивидуалну и јавну свест” (CVETKOVA 2022: 10).

Термин „библиополијум”, кориштен у наслову рада, јесте антички назив за књижару (лат. *bibliopolium*), док „библиопол” означава књижара или трговца књигама. Сродни термини јесу и „библиополија” (трговина књигама) и „библиополистика” – научна дисциплина науке о књизи која се бави теоријом, историјом и организацијом књижарске дјелатности.

2. Оснивање Књижарнице и папирнице Михајла Милановића

Оснивање књижарских радњи тијесно је повезано са развојем штампарства, које у Босни и Херцеговини доживљава пуни процват тек крајем 19. вијека. Поред државне (Земаљске штампарије), током аустроугарске управе поникле су и бројне приватне штампарије локалних и иноземних лица. Српске штампарије покренуте су 1891. године у Сарајеву (Прва српска штампарија Ристе Ј. Савића) и Мостару (Прва српска штампарија Владимира М. Радовића). Штампарије су касније постепено осниване и у Тузли, Бањој Луци, Приједору, Брчком, Бијељини, Требињу итд. (PEJANOVIĆ 1952: 24–39; REŠIDBEGOVIĆ 2014: 9–29).

Сарајево, некадашња престоница Земаљске владе за Босну и Херцеговину, било је средиште не само графичке, већ и књижарске дјелатности. Прву модерну књижару и папирницу отворио је Игнац Кенигзбергер (1879). Новембра 1897. преузима је Алберт Тир, а од 1914. њен власник је Леон Финци. Мимо тога, радиле су и књижаре Бернарда Бухвалда (1888), Данијела Кајона и Милана Шарића (1893) и Јаромира Студничке (1897) (KREŠEVLJAKOVIĆ 1991: 253–254). Најстарију књижару водио је Јаков Х. Трифковић, која је постојала и за вријеме турске владавине, мада је државну концесију стекла тек 1886. године. Књижара је била мањег капацитета и оскудног асортимана (ANONIM 1887: 176). У Сарајеву је, почетком прошлог вијека, постојало неколико издавачких књижара. Међу њима су Књижарница и папирница Михајла Милановића, Међународна књижара Н. [Наталија] Шмитран и Издавачка књижара „И. Ђ. Ђурђевић”. Руководилац Међународне књижаре Н. Шмитран био је Јово Шмитран, уредник социјалистичког гласника *Звоно* (1914; 1919–1921) и супруг Наталије Шмитран, званичне власнице. Он је 1913. покренуо и издавао едиције „Универзална библиотека” и „Ослобођење”, објављујући преведену социјално ангажовану литературу (BESAROVIĆ 1987: 228–229). Престижна издавачка књижара Исидора Ђ. Ђурђевића отворена је маја 1913. године, одакле су потекле три едиције: „Мала библиотека”, „Одабрана библиотека” и „Савремена библиотека”. Исидор Ђурђевић (познат и као Иса Ђурђевић) значајно је унаприједио програмску концепцију оновременог издаваштва у Сарајеву. Објавио је преко три стотине књига домаћих и иностраних стваралаца. Богато радно искуство стицао је

у реномираним књижарницама Арсе Пајевића у Новом Саду, Светислава Б. Цвијановића у Београду и Стјепана Куглија у Загребу (PIJUK PEJČIĆ 2023: 573–575). Његова издавачка књижара била је „мјесто сусрета културне елите града до Другог свјетског рата” (PIJUK PEJČIĆ 2023: 572).

Михајло Милановић је међу првима у свом граду успоставио кохезију књижарске и издавачке дјелатности. Његов допринос огледа се, прије свега, на плану друштвене имплементације истакнуте категорије пословања у Босни и Херцеговини⁸.

За вријеме аустроугарске управе у овим крајевима (1878–1918), постојала је строго дефинисана законска процедура у вези са отварањем штампарија, књижара и књиговезница. Грађани који су намјеравали да отворе неку од споменутих радњи, требало је да се писмено обрате Земаљској влади. Главни предуслови добијања државне концесије били су: повољно политичко владање, обезбдијеђен пословни простор, адекватна техничка опрема и одговарајући капитал.

Пошто Михајло Милановић није имао довољно материјалних средстава за самостално покретање књижаре, удружио се са суграђанином Миланом Ђ. Рајковићем (BESAROVIĆ 1968: 230–231). Њихова молба за отварање и вођење књижаре и књиговезнице предата је 9. марта 1899. године (ABiH 1899: kut. 42, br. 42510, br. 57893):

„Висока Земаљска Владо!

Ми доли смјерно и понизно потписани, жудни за сталним послом и радом – за бољу и сталнију будућност нашу, намјеравамо овдје у Сарајеву, у Фрање Јосифа улици, у дућану г. Ђорђа Рајковића, отворити једну пристојну књижарску радњу заједно са књиговезницом. Обојица молитеља рођени смо Сарајлије, бесприкорна владања и солиднога владања према свијем властима, исто тако и према свему поштов. грађанству.

Обвезујемо се, да ћемо књиге и прописе добављати само оне, које су допуштене у овијем земљама, за друге нећемо да знамо, и тврдо јамчимо, да у нашој радњи неће бити ништа, што би немило било високој влади и грађанству свијех вјероисповјести. Ако би се икада што догодило, да би од нас двојице који макар и нехотично учинио какву погрјешку – од које ћемо се увијек мудро чувати! – ми се подвргавамо највећој казни, макар и затварањем цијеле радње за навијек.

Сад, као у почетку, располагаћемо капиталом од 4000. форината а. вр.

Наша радња би се звала: 'Књижарница и књиговезница Милановића и Рајковића'.

У највећој нади, да ће нам Високоиста благоизволити отворење и вођење ове радње милостиво дозволити, биљежимо се са највећим страхопоштовањем:

У Сарајеву, 9. марта 1899. Михајло Милановић и Милан Ђ. Рајковић.”

8 Божидар, Ђурађ и Теодор Љубавић, оснивачи Горажданске штампарије (1519–1523), утемељили су штампарско-издавачко и књижарско пословање у Босни и Херцеговини, и то више од три и по вијека прије него што је оно постало овдашња редовна културна и друштвена пракса. Њихова штампарија је први медиј своје врсте у споменутих крајевима. Сљедећа по реду оснивања била је Сопронова печатња, приватна штампарија Игнаца Сопрона из Земуна (Сарајево, 1866). Преласком у власништво турске покрајинске владе, звала се Вилајетска штампарија. Послије аустроугарске окупације Босне и Херцеговине, прерасла је у Земаљску штампарију.

Владин поглавар за град Сарајево сачинио је 15. марта 1899. године позитиван извјештај (АВН 1899: кут. 42, бр. 57893), казавши да су именоване Сарајлије неприговорног моралног и политичког владања (што је био одлучујући фактор за добијање концесије) и да уживају веома добру репутацију. Иако је у Сарајеву већ радило пет књижара, надлежни државни функционер саопштио је да има мјеста за још једну. Отварању књижарске радње Милановића и Рајковића погодновало је и то што се Прва српска књижара Јакова Х. Трифковића налазила у незавидном пословном и економском положају (АВН 1899: кут. 42, бр. 57893).

Интересантно је подсјетити да је 25. фебруара 1899. године, тј. неколико дана прије достављања молбе Михајла Милановића и Милана Ђ. Рајковића, Земаљској влади упућена и сродна молба њиховог суграђанина Николе Т. Кашиковића (АВН 1899: кут. 42, бр. 57621), власника и уредника *Босанске виле*. Он је том приликом затражио одобрење за покретање штампарије. Намјеравао је, како сам каже, да штампа „само 'Босанску Вилу' и уз њу најситније ствари, те тиме не би било конкуренције ни опасности за друге". Уз штампарију, Кашиковић је замолио и дозволу за отварање „једне српске књижарнице, која би носила натпис: Књижарница „Босанске Виле”.

Нажалост, молба Николе Т. Кашиковића (иначе шеста по реду) није наишла на одобрење владајуће управе, пошто је његов књижевни и јавни рад оцијењен као израз ватреног национализма. Кашиковићу би и те како значило да је имао властиту штампарију, јер се неријетко суочавао са недостатком средстава за штампање *Босанске виле* (TRAJKOVIĆ 2006: 281; REŠIDBEGOVIĆ 2014: 62). Он је, заједно са сином Сретенком, отворио књижару и антикварницу тек 1925. године (TRAJKOVIĆ 2016: 261).

У обимној студији о животу и раду Николе Т. Кашиковића, Борјанка Трајковић расвјетљава његов сукоб са Првом српском штампаријом Ристе Ј. Савића. Поседну пажњу привлачи податак да се сувласник дате штампарије звао управо Милан Рајковић (TRAJKOVIĆ 2006: 282). Премда још увијек немамо поузданих података, претпостављамо да је ријеч о поменутом Милану Ђ. Рајковићу, сараднику Михајла Милановића.

Због неподмиреног дуговања, власници именоване штампарије покренули су (1899) судски процес против Николе Т. Кашиковића (TRAJKOVIĆ 2006: 282). У новембарском двоброју *Босанске виле*, Кашиковић без устезања објављује да је Милан Рајковић иницијатор дате парнице:

„[...] Ето ми јавно признајемо да нас је сам Милан Рајковић и поред уговора са самим Савићем, који не би тако поступао, ишћерао из штампарије, а имамо и свједока и доказа за то. Имамо доказа и да смо му нудили исплаћивање дуга пред свима радницима у штампарији, а он неће без суда [...]” (KAŠIKOVIĆ 1899: 296).

Одбивши да прими судску пресуду, Никола Т. Кашиковић је, 9. маја 1900. године, осуђен на шест недјеља затвора. У међувремену, Ристо Ј. Савић раскида сарадњу са Миланом Рајковићем (TRAJKOVIĆ 2006: 285).

На основу доступних извора (BESAROVIĆ 1968: 231), видимо да ни пословно партнерство Милана Ђ. Рајковића и Михајла Милановића није дуго потрајало.

Разишли су се крајем 1901. године, послије чега се Милановић пословно осамостаљује. Установио је сопствену издавачку и књижарску дјелатност. Почетком 1902. године, добио је државно одобрење за отварање антикварне књижаре (BESAROVIĆ 1968: 231–232; MAKSIMOVIĆ 2007: 33). Његова радња звала се Књижарница и папирница Михајла Милановића. Била је смјештена у Улици Фрање Јосипа бр. 7 у Сарајеву. Адреса јој је преименована за вријеме Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца (Улица Краља Петра бр. 5)⁹. Радња је постојала све до смрти свог власника. У наредним потпоглављима говорићемо о издавачкој оријентацији Михајла Милановића и књижарском програму његове књижарнице и папирнице.

2.1. Издавачка оријентација

Михајло Милановић је започео издавачку дјелатност на јесен 1901. године, објавивши етнографску књигу – *Кришњаци и крсна имена у Сарајеву, Високом, Травнику, Зеници, Лијевну, Бањалуци, Приједору, Новом Кључу и Пејировцу*. На насловној страни назначено је да се ради о првој књизи. Међутим, друга није објављена. Разлози томе нису нам познати. Текст поговора указује да је Милановић био веома заинтересован за ову тематику: „Ево ме, помоћу бољом, с првом књигом [...]. Велим првом, јер је ово прва књига своје врсте за Сарајево и остала мјеста у њој унесена” (MILANOVIĆ [1901]: 32). Приређивач истовремено моли будуће читаоце да му пошаљу евентуалне примједбе, како би друго издање књиге било што потпуније и квалитетније. У сарајевском *Источнику* (1901: 526), украј срдачне препоруке, Михајлу Милановићу су упућене и одговарајуће сугестије.

Под окриљем књижарнице и папирнице, Михајло Милановић је објавио неколико властитих књижевних дјела, као што су три позоришна комада (*Шћипуланџи*. *Један џумбусли комад*, д. г.; *Слајка сиротиња*. *Комад из српској сеоској живоји* у *Босни*, д. г.; *Косовка гјевојка*, 1913), збирка приповиједака (*Босанке*, 1903), спјев *Калуђер* (1903) и збирка лирских народних пјесма (*Одабране српске народне њјесме*. *Севдалинке*. *Љубавне ашиклије*, д. г.).

У позоришним и прозним књигама Михајла Милановића посебно су наглашени женски ликови. Аутор им претежно повјерава функцију високоморалних и друштвено одговорних личности. Репрезентативне књижевне јунакиње су, по правилу, неприкосновене чуварке породичног огњишта и српске националне и вјерске традиције. Тако су представљене Станојка Видовић у комаду *Слајка сиротиња* и Сара, хероина приповијетке „Јерко Урошевић” у збирци *Босанке*. У *Босанкама* је обрађен и мотив силоване и убијене жене („Стана”).

Милановић је, наводно, био пријатељ Јанка М. Веселиновића, којем посвећује ову збирку приповиједака – „Своме најискренијем пријатељу Јанку М. Веселиновићу, одличном српском приповједачу”. По угледу на његово приповједачко дјело, Михајло Милановић је приказивао слике и црте из живота српског народа у Сарајеву, и уопште у Босни и Херцеговини (STANIĆ 2014: 456).

Књижевни искорак Михајла Милановића представља спјев *Калуђер*, послије чега се свестраније окреће епској књижевној форми (MAKSIMOVIĆ 2007: 26). Његова велика стваралачка и издавачка преокупација јесте патриотска, ратна и „херојска” тематика. Поменућемо неколико издања: *Освајање Скадра*. *Српске на-*

⁹ Податак о адреси ове књижарнице и папирнице преузели смо из књига Михајла Милановића.

родне њјесме и слике о славним и херојским дојевима миле нам браће Црнојораца. Са 14 најновијих слика, б. г.; Гаврило Принцип или Удиство Фердинанда и Софије на Видов-дан 15.-28. јуна 1914. г., 1919; Ослобођење и васкрсење. Најновије јуначке њјесме о дојевима Срба, Бујара и Грка на Балкану 1912-1913, б. г.; Славна њодједа њрве срјске добровољачке дивизије у Добручи (Румунија). Срјска јуначка њјесмарица, б. г.; Њејово величанствено краљ Петар I. и слом Аустрије 1914-1918. Најновија њјесмарица из рајнова за ослобођење и уједињење Срба, Хрватиа и Словенаца, б. г.; Најновије рајине њјесме 1914.-1918. Сијевао их Лаза Грубачевић, 1919; Руско-јапански рај 1904-1905. Најисао очевитац, б. г. итд. Набројане књиге јесу пјесничка рефлексииа наше друштвене стварности, испуњене оновременим политичким превирањима, ратовима и ослободилачком борбом.

Михајло Милановић је, у суштини, национално пробудињени спектатор и хроничар свога времена. Сопствену перцепцију Сарајевског атентата (чему свједочи као савременик) преточио је у засебно штампану пјесму *Гаврило Принцип или Удиство Фердинанда и Софије на Видов-дан 15.-28. јуна 1914. г.* Пјесма је барем двапут објављена. Познато нам је њено недатовано издање, које је изашло у сарајевској Штампарии „Обод”. Милановић је редовно користио услуге ове штмарије, која је радила од 1923. до 1932. године (РЕЈАНОВИЋ 1952: 42). Премда је већину публикација објавио испуштајући годину издавања, податак о штмпарии један је од кључних фактора распознавања постојећих издања.

Књига *Гаврило Принцип или Удиство Фердинанда и Софије на Видов-дан 15.-28. јуна 1914. г.* проткана је фотографским репродукцијама младобосанаца: Гаврила Принципа, Трифка Грабежа, Недељка Чабриновића, Вељка Чубриловића и Данила Илића. Описујући сам ток и извођење атентата, Михајло Милановић спомиње и локацију своје књијаре. То је врло занимљив начин самопромоције. Ослушнимо како се згодно упјевао у историјско памћење:

„[...] Трифко Грабеж на степеницама
Сарајевског »новог Магистрата«.
Ил’ по српски: варошке Општине.
А Гаврило Принцип гдје је стао?
Гдје је стао, ту је и остао:
У улици нашег Петра Краља,
Прам’ књијари М. Милановића! [...]” (MILANOVIĆ [b. g.]: 19-20).

У наведеном издавачком корпусу Михајла Милановића могу се пронаћи многи интересантни подаци, који измичу пажњи савремене јавности. У књизи *Најновије рајине њјесме 1914.-1918*, аутора Лазе Грубачевића, српског војника добровољца из Вуковара, налази се и пјесма *Мостар*, посвећена посљератном ослобођењу и мултиетничком уједињењу:

„Сад је Мостар ослобођен,
Народ у њем’ уједињен, [...]”
Мостарски је сваки син,
Као ватрен кремен жив,
Подносити неће бреме,
Слободе је дошло време!” (GRUBAČEVIĆ 1919: 32).

Михајло Милановић објављује и своје етнографско дјело *Српске народне здравице „У славу Божију“* (1905, 1910, 1913). У предговору првом издању, открива намјеру ове књиге:

„[...] не пожалих ни труда, ни трошка да прикупим неколико 'Слава' и да их отмам од заборава. Надам се, да ћу овом књижицом посебно користити нашем Србину тежаку, нарочито тежачкој млађарији, којима ће ова књижица бити од користи, тијем више, што у посљедње вријеме код нашег тежачког staleжа све више преотима маха нама туђе писмо, туђа латиница” (MILANOVIĆ 1905: 5).

Изашла су и два издања српских народних здравица без ознаке године. На једном од њих потписана је Штампарија „Обод”. У истој штампарији, Михајло Милановић је обнародовао и *Буквар за самоуке младе и сѣаре, за брзо учење ћирилице и латинице* (δ. г.), који је сам саставио и потписао, често пута кориштеним, апокронимом *М. М-ћ.* Уџбеник је упоредо штампан ћиричним и латиничним алфабетом. Ова публикација додатно истиче ширину и разноликост његових ауторских и издавачких претензија.

У крилу Књижарнице и папирнице Михајла Милановића објављен је (δ. г.) и *Јазавац љред судом* Петра Кочића. На књизи је истакнуто – Дозволом пишчевом. Ту је изашла и бајка у стиховима, названа *Јелисавка Обилића мајка. Вилински суд*, књижевника Михаила Сретеновића. Ова публикација је неколико пута прештампавана у београдским издавачким књижарницама Томе Јовановића и Велимира Валожића.

Посредством књижарнице и папирнице Михајло Милановић фигурише имагинарне стваралачке личности, као што су *Абдул Хак* и *Ешреф Еф. С. Ушћулија* (*Скојљак*). Друкчије казано, наш писац-издавач третира псеудониме као додатни облик комуникације са читаоцима. Књиге наводних аутора објављује латиницом, најчешће без ознаке године издавања. Под псеудоетнонимом *Абдул Хак* оглашава се историографским дјелом – *Живој и смртј сулѣана Азиза* (δ. г.). Наведеном идентитету приписује још неколико књижевних остварења: *Први бехар*. Збирка љјесамма и љрича за нашу муслиманску младеж, δ. г.; *За моју милу муслиманску младеж*. Збирка љрича и љјесамма, 1912; *Муслиманске севдалинке*. Народне љјесме из Босне и Херцеговине, 1906; *Омер љаша удара на Црну Гору и Бој љод Озијом*. Муслиманска јуначка љјесмарица, δ. г.; *Ратне љјесме из љурско-љалијанској ратта које се данас широм љросјране љурске царевине љјевају*, 1912; *Бојеви Турака и Руса*. Битке на Плевни 1877. Муслиманска јуначка љјесмарица, 1912.

Под именом измишљене ауторске персоне, зване *Ешреф Еф. С. Ушћулија* (*Скојљак*), објављује *Повијесј љурске царевине*. *Од најсјаријеј до најновијеј времена* (1910). Иако се у наслову назначује да је књига приређена „по турским и страним изворима”, Фехим Бајрактаревић препознаје у њој *Историју Турске царевине*, коју је превео са енглеског Чедомиљ Мијатовић (Ниш, 1890). Оригинал, под насловом *Турска* [Turkey], написао је Стенли Лејн-Пул [Stanley Lane-Pool] (1854–1931), професор арапског језика на Универзитету у Даблину (BAJRAKTAREVIĆ 1953: 589–590).

Бајрактаревић сликовито описује и свој први сусрет са књигом мистерио-

злог Ушћуплије:

„Још из доба кад сам био гимназиста у Сарајеву и врло често разгледао излог књи-
жаре Михајла Милановића сећам се да сам ту видео једну историју турске цареви-
не од неког Ушћуплије (Скопљака), али се више нисам за њу интересовао, тим мање
што сам домало отишао на Универзитет у Беч, где сам могао читати главна и нај-
познатија дела о том предмету на страним језицима. Међутим, кад сам после више
година, у библиотеци Етнолошког Семинара београдског Универзитета, наишао на
Ушћуплину књигу, узео сам је на читање више из радозналости него из наде да ћу
у њој наћи нешто нарочито и темељито. Ипак, тај пут сам приметио да су многе
партије у тој књизи доста лепо и занимљиво приказане, бар у погледу главног са-
држаја, без обзира на њен језик и разне грешке и омашке у појединостима, па сам о
њој нотирао и извесне детаље” (BAJRAKTAREVIĆ 1953: 589).

Фехим Бајрактаревић претпоставља (1953: 593-594) да истински приређи-
вач књиге *Повијесѝ турске царевине* није нико други него сам Михајло Милано-
вић. Сљедствено томе, предочено мистификовање ауторства, Бајрактаревић сагле-
дава као „књижарску шпекулацију”. Таква перцепција Милановићеве издавачко-
књижарске дјелатности јесте неупитна, мада нисмо посве сигурни да је једина и
коначна. Стекли смо утисак да стваралачки пориви Михајла Милановића умно-
гоме надилазе његове меркантилне амбиције. Он је упечатљиво ријешен да угоди
читалачком публикуму. Приказује нам се, дакле, у виду сналажљивог и динамич-
ног медијатора између свијета књиге и популације свог завичајног ареала. И то је,
укратко казано, лични и професионални знамен Михајла Милановића, и најпосли-
је, суштински повод његовог свеколиког дављења књигом. Књижарница и папир-
ница Михајла Милановића била је власникова креативна радионица. Симболично
речено, то је била ковачница књига – мјесто искивања оригиналних и прекивања
постојећих списатељских творевина. Никако не смијемо испустити из вида ни оно
што каже Војислав Максимовић:

„Данас је тешко утврдити вјеродостојност Милановићевих историјских извора.
Карактеристично је ипак да иза ових књига не стоји Милановићево право име и
презиме, већ необични оријентални псеудоними. Тиме се умањује и његово аутор-
ство. Наведени историографски радови вриједни су данас само помена, јер су они
потпуно превазиђени веома обимном литературом о Турском царству, која је на
нашем језику објављена у XX вијеку” (MAKSIMOVIĆ 2007: 32).

У издању Књижарнице и папирнице Михајла Милановића изашле су бројне
„муслиманске јуначке пјесмарице”, маркиране псеудонимом *Перѝев*. Тако се пот-
писивао Милановићев суграђанин и савременик Алекса Ј. Поповић Сарајлија. Ње-
гово историографско дјело *Окуѝација или Улазак Аусѝро-Уѝарске војске у Босну и*
Херцеѝовину 1878. ѝодине. По сѝраним и домаћим изворима ѝприредио Перѝев (б. г.),
такође, спада у издавачки програм дате фирме.

Путем истакнутих псеудонима, Михајло Милановић се препоручивао
углавном исламској популацији. Експериментисање са измишљеним ауторским
личностима иностраног поријекла даје његовим књигама посебну драж. Међутим,
треба освијестити и чињеницу да овакво поигравање са ауторством ипак није мо-

гло шармирати баш све социјалне слојеве.

Сензационалистички аспекти издавачке дјелатности Михајла Милановића одјекнули су у лику алузивног имена *Сћари Мераклија*. Под тим именом освануле су (1922) следеће књиге: *Књија љуна шале и смијеха*, *Пиканћине љриче* и *Ћаволске љриче*. У „пикантним” и „ћаволским” причама открива се, на комичан начин, свијет еротских сензација и тјелесних уживања. Успут се акцентује и сексуалност женске популације. Илустративан примјер јесте прича *Најдољи лијек* која отвара *Пиканћине љриче*. У фокусу је интимна драма младе Селме, удовице богатог старог бега, која се напречац преудаје да би, коначно, задовољила тјелесну и душевну жудњу. Њен нови супруг је кафеџијин „слуга” Осман, стасити, али не толико уман младић. На питање кафеџијине супруге Хајрије, „Шта ће ти онај сиромашак?”, Селма хитро одговара:

„Али он је сила од момка! [...] Ја хоћу да с њим уживам и да рађам дјецу, а њега гледајући, надам се да ћу с њим бити задовољна! Већ ако си ми пријатељ јави за ово твоје Јусуфаги, да зовне преда се Османа, и да га наговори да се ожени са мном. То учини, а од мене ти је лијеп алвалук” (STARI MERAKLIJA 1922: 7).

Иако је ово можда и најуспјелија прича у цијелој књизи, ипак се зацртани комични израз мјестимично искривљује у гротескну вулгарност. Ту има и таквих сцена и дијалога који нису у потпуности примјерени јавној обзнани. При томе, само дјело губи књижевни штимунг. У каталожкој препоруци Књижарнице и папирнице, која је објављена на полеђини књиге *Гаврило Принцип или Удистиво Фердинанда и Софије на Видов-дан 15.-28. јуна 1914. г.* (Штампарија „Обод”, б. г.), „пикантне” и „ћаволске” приче садрже етикету „само за мушкарце”. Са друге стране пак, *Књија љуна шале и смијеха* била је, у Милановићевој визури, маркер шаљивости. Тако је препоручивао и своје (недатовано и анонимно) издање – *Бекри Мусћафа. Књија љуна шале, смијеха, џумбус, љоуке и марифећских досјећака*.

Истакнути ауторски правци и идентитети, по много чему, указују да је у Михајлу Милановићу чукао духовити и инвентивни homo ludens. Одатле, ваљда, проистичу назначене стваралачке играрије које карактеришу његов библиокосмос. Питамо се шта би све постигао да је имао на располагању оовремене медије и технологију.

„Савремено тржиште омогућава читаоцу да бира не само теме, жанрове, ауторе него и формате издања књига. У настојању да прошире аудиторијум, претекну конкуренцију, увећају приходе, издавачи се понекад одлучују на веома смеле и сложене експерименте, а илустратори, дизајнери, графичари убацују у ту ватру амбиција још и цепанице свог креативног изражавања” (ŠČERBINJINA 2024: 17).

Имајући ово на уму, вјерујемо да би се Михајло Милановић одлично снашао у савременом свијету књиге.

У актуелним научним оквирима, књига се најсажетије дефинише као дијалектичко јединство медијског садржаја (текст – „душа” књиге) и медијске форме („тијело” књиге) (CVETKOVA 2022: 97–98). Михајло Милановић пажњу усмјерава и ка опреми медијске форме, рачунајући да је и то један од значајнијих начина презентације књижарнице и папирнице.

Публикације нашег издавача одликује децентна ликовно-графичка опрема. Нарочито се издваја дизајн предње корице и насловне стране, пошто су дотичне платформе заслужне за први контакт купца/читаоца са књигом. Насловница понавља изглед предње корице, уз евентуалне ликовне варијације. Украси унутар књижног блока сведени су и обимом и формом, мада испуњавају своје суштинске функције – декорација и рашчлањивање тематских цјелина. Заступљени су флорални и геометријски орнаменти, те „разиграна” линија, која одговара естетици сецесије. Тај умјетнички стил развијао се крајем 19. и у првој половини 20. вијека. Стил је попримио различита имена у земљама гдје је настајао: Југендстил у Њемачкој, Сецесија у Аустрији, Liberty (по имену ланца робних кућа) у Италији (ЕКО 2004: 368).

Издања Михајла Милановића угледала су свјетлост дана у истакнутим сарајевским штампаријама, као што су: Српска дионичарска штампарија, Исламска дионичка штампарија, Штампарија „Народа”, Штампарија Данијела А. Кајона, Штампарија Пијуковић и друг и Штампарија „Обод”. Економска повољност и квалитет услуге јесу главне претпоставке датог одабира.

2.2. Књижарски програм

Према садржини и намјени, Књижарница и папирница Михајла Милановића спада у тзв. мјешовите књижаре. Имала је стандардну понуду, о чему нас обавјештава оглас објављен у календару „Бошњак”:

„Књижарница Михајла Милановића у Сарајеву, Фрање Јосипа, улица бр. 7 има велики избор: књига – разних струка – на српском, хрватском, руском, чешком, француском, њемачком и енглеском језику, као и све књиге за основне и више дјевојачке школе и гимназије. На све ове књиге даје се највећи попуст, какав ни једна књижарница не даје” (BOŠNJAK 1906: XII).

Поред широког програма писаћег и прибора за цртање, у понуди су биле и све врсте задаћница и писанки које су употребљаване у народним основним школама и гимназијама. Михајло Милановић је био лиферант „разних српских и народних школа, канцеларија, земаљскога економата, магистрата окружнога суда, АЕ. и М. конзисторије, богослов. завода у Рељеву и т. д.” (BOŠNJAK 1906: XII). Исто-времено, имао је и дозволу да продаје школске књиге и законске прописе Земаљске владе за Босну и Херцеговину (BOŠNJAK 1906: VIII).

Настојећи да реконструиремо књижни програм Књижарнице и папирнице Михајла Милановића, ослонили смо се на њене књижарско-издавачке каталоге (спискови препоручених дјела). Каталогизација ове фирме нису штампани засебно, већ у склопу књиге¹⁰. Тиме су и купац и издавач ослобођени додатног новчаног трошка.

¹⁰ Нису сва издања Књижарнице и папирнице Михајла Милановића опремљена каталозима. Поједини примјерци које смо прегледали су оштећени, те им недостају предње и/или задње корице и/или странице. Зарад ове анализе, укрстили смо податке из каталога, који су објављени у следећим публикацијама: *Косовка дјевојка* (Штампарија „Народа”, 1913), *Најновије рајине њесме 1914.-1918. Сјјевао их Лаза Грудачевић, српски војник-добровољац из Вуковара* (Штампарија Н. Пијуковића, 1919), *Муслиманске севдалинке. Народне њесме из Босне и Херцеговине* (Српска дионичарска штампарија, б. г.), *Слајка сиротиња. Комад из српској сеоској живоји у Босни* (Српска дионичарска

Међу женским ауторима, заступљена је италијанска новинарка и књижевница Матилде Серао и српска књижевница Лена Степановић. Лена Степановић је ступила пред босанско-херцеговачку публику захваљујући *Босанској вили* (1901, 1904), док је стваралаштво Матилде Серао представљано и у осталим фреквентним медијским сервисима у Сарајеву (*Сарајевски лист*, 1886, 1889, 1898, 1903, 1906, 1912, 1916; *Српска ријеч*, 1913) и Мостару (*Зора*, 1897, 1901). Књижевна и друштвено-политичка периодика значајно је доприносила креирању културних образаца, афирмацији писаца и анимацији читалачке популације. Михајло Милановић је препознао културолошки утицај периодике. Продавао је, понекад чак и у комплетима, репрезентативне листове и часописе, попут *Босанске виле*, *Лейойиса Мајице српске* и *Гласника Српској ученој друштва*.

Горски вијенац Петра II Петровића Његоша био је у редовној, вишегодишњој, понуди. Растурана су и издања Српске књижевне задруге, која су била веома тражена у Босни и Херцеговини. Према писању Велимира Старчевића (2011: 220), „плаве свеске” Српске књижевне задруге, по доласку у овдашње књижаре, бивале су смјеста разграбљене. Књижарској колекцији Михајла Милановића припадале су и књиге његових савременика из Босне и Херцеговине, попут Јова Г. Поповића Крајишника (*Пјесме*, Загреб, 1906), Васа Глушца (*Истијина*, Мостар, 1911. Објављено латиницом и под псеудонимом Иван Вуковић.), Паскала Младеновића Зелињца (*Историја Босне и Херцеговине до њада краљевства 1463*, Сарајево, 1907) и Косте Мајкића (*Јовина исјовијег. За родитеље и омладину*, Сарајево, 1905).

Латиница је била Милановићев медиј комуникације са становништвом исламске вјероисповијести. Датој публици емитовао је и књижевне радове Јусуфа Ченгића, Намика Кемала, Мехмеда Капетановића и др. Препоручивао им је и латинично издање *Горској вијенца*, те *Коран* у преводу Мића Љубибратића, који представља прво цјеловито издање ове свете исламске књиге на српском језику и ћирилици. Објављено је 1895. године у Београду, у Задужбини Илије Милосављевића Коларца.

Каталози Михајла Милановића представљају вриједно информативно средство за расвјетљавање читалачких и издавачких аспирација минулог времена. Он је, како видимо, добро познавао ондашњу књижевну епоху и естетске захтјеве публике. По свему судећи, био је аутентичан библиопол. Настојао је да буде катализатор социокултурног успона. Доприносио је професионалном утемељењу и друштвеном експонирању књижарства у Босни и Херцеговини. Упошљавао је стандардне пословне и културолошке тактике, а неријетко је осмишљавао и сопствене. Доживотно је носио титулу најпознатијег сарајевског књижара (LEŠIĆ 1991: 44).

Вишеструко се трудио да освоји пажњу што ширег аудиторијума. Његов издавачки и књижарски асортиман превасходно припада сфери поучних и забавних „књига за народ”. Књига, заправо, доживљава своје суштинско испуњење тек у читаочевим рукама. Читалац је субјекат комуникације који иницира јавни дијалог, односно он је тај који одржава књигу у друштвеном фокусу. Ово су, прије свих, спознали књижари и издавачи, те су пажљиво и промишљено бирали садржаје које ће дистрибуисати. Дјелује да је и сам Михајло Милановић спознао ову пословну логику. Рекло би се да је изврсно познавао читалачке потребе Сарајлија. Био је упућен

и/или укључен у актуелне културолошке активности родног града. Такав вид друштвене интеграције омогућавао му је да испланира оперативнију радну стратегију.

Књига је медиј који пружа неизмјерне могућности испољавања и генерисања индивидуалног погледа на свијет. Она је ефикасно средство комуникације и преноса информација, што је несумњиво препознао и наш Михајло Милановић.

Цитирана лијература

- ANONIM 1887: ANONIM. „Prva srpska knjižara u Bosni i Hercegovini”, *Bosanska vila*, god. 2, br. 11 (1. jun 1887): str. 176. [orig.] АНОНИМ. „Прва српска књижара у Босни и Херцеговини”, *Босанска вила*, год. 2, бр. 11 (1. јун 1887): стр. 176.
- ANONIM 1893: ANONIM. „Zaljubljeni pismoноша”, *Bosanska vila*, god. 8, br. 18 (30. avgust 1893): str. 274. [orig.] АНОНИМ. „Заљубљени писмоноша”, *Босанска вила*, год. 8, бр. 18 (30. август 1893): стр. 274.
- A. 1894: A. „Pokajao se”, *Bosanska vila*, god. 9, br. 16 (30. avgust 1894): str. 255-256. [orig.] A. „Покајао се”, *Босанска вила*, год. 9, бр. 16 (30. август 1894): стр. 255-256.
- BAJRAKTAREVIĆ 1953: BAJRAKTAREVIĆ, Fehim. „Poreklo Ušćupline povijesti turske carevine”, *Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom*, br. 3/4 (1953): str. 589-595.
- BESAROVIC 1968: BESAROVIC, Risto. *Kultura i umjetnost u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom*. Sarajevo: Arhiv Bosne i Hercegovine, 1968.
- BESAROVIC 1987: BESAROVIC, Risto. *Iz kulturne prošlosti Bosne i Hercegovine (1878-1918)*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1987. [orig.] БЕСАРОВИЋ, Ристо. *Из културне прошлости Босне и Херцеговине (1878-1918)*. Сарајево: Веселин Маслеша, 1987.
- BORUSK 2022: BORUSK, Amarant. *Knjiga*. Beograd: Centar za promociju nauke, 2022. [orig.] БОРУСК, Амарант. *Књига*. Београд: Центар за промоцију науке, 2022.
- BOSANSKA VILA 1895: „Slika”, *Bosanska vila*, god. 10, br. 23/24 (30. decembar 1895): str. 365. [orig.] „Слика”, *Босанска вила*, год. 10, бр. 23/24 (30. децембар 1895): стр. 365.
- BOSANSKO-HERCEGOVAČKI ISTOČNIK 1896: „Mihajlo Milanović”, *Bosansko-hercegovački istočnik*, god. 10, sv. 10, (1896): str. 383. [orig.] „Михајло Милановић”, *Босанско-херцеговачки источник*, год. 10, св. 10 (1896): стр. 383.
- BOŠNJAK 1906: „Prodavači knjiga u Bosni i Hercegovini”, *Bošnjak. Kalendar za prostu 1907. godinu*, god. 25 (1906): str. VIII.
- BOŠNJAK 1906: „Knjižarnica Mihajla Milanovića”, *Bošnjak. Kalendar za prostu 1907. godinu*, god. 25 (1906): str. XII.
- CVETKOVA 2022: CVETKOVA, Milena. *Nauka o knjizi*. Knj. 1. Banja Luka: Narodna i univerzitetska biblioteka Republike Srpske, 2022. [orig.] ЦВЕТКОВА, Милена. *Наука о књижи*. Књ. 1. Бања Лука: Народна и универзитетска библиотека Републике Српске, 2022.
- Č. 1895: Č., B. „Milovanke”, *Bosanska vila*, god. 10, br. 11 (1895): str. 175. [orig.] Ч., Б. „Милованке”, *Босанска вила*, год. 10, бр. 11 (1895): стр. 175.
- DRAGUIKI 1894: DRAGUIKI. „Na pojutarju sv. Save”, *Bosanska vila*, god. 9, br. 9 (15. maj 1894): str. 140. [orig.] DRAGUIKI. „На појутарју св. Саве”, *Босанска вила*, год. 9, бр. 9 (15. мај 1894): стр. 140.
- EKO 2004: EKO, Umberto. *Istorija lepote*. Beograd: Plato, 2004.
- GRUBAČEVIĆ 1919: GRUBAČEVIĆ, Laza. *Najnovije ratne pesme 1914-1918*. Sarajevo: Knjižarni-

- ca i papirница Mihajla Milanovića, 1919. [orig.] ГРУБАЧЕВИЋ, Лаза. *Најновије ратне песме 1914–1918*. Сарајево: Књижарница и папирница Михајла Милановића, 1919.
- ISTOČNIK 1901: „Kršnjaci i krsna imena u Sarajevu i t. d.”, *Istočnik*, god. 15, sv. 22 (1901): str. 526. [orig.] „Кршњаци и крсна имена у Сарајеву и т. д.”, *Источник*, год. 15, св. 22 (1901): стр. 526.
- KAŠIKOVIĆ 1899: KAŠIKOVIĆ, Nikola. Odgovori uredništva. Gosp. Nikola St. Kukić u Zagrebu”, *Bosanska vila*, god. 14, br. 21/22 (1899): str. 296. [orig.] КАШИКОВИЋ, Никола. „Одговори уредништва. Госп. Никола Ст. Кукић у Загребу”, *Босанска вила*, год. 14, бр. 21/22, (1899): стр. 296.
- KREŠEVLJAKOVIĆ 1991: KREŠEVLJAKOVIĆ, Hamdija. *Izabrana djela* (prir. Avdo Sućeska, Enes Pelidija). Sarajevo: Veselin Masleša, 1991.
- LEŠIĆ 1991: LEŠIĆ, Zdenko. *Pripovjedačka Bosna*. Knj. 2. Sarajevo: Institut za književnost, 1991.
- MAKSIMOVIĆ 1997: MAKSIMOVIĆ, Vojislav. *Vuk i sljedbenici*. Srbinje: Srpsko prosvjetno i kulturno društvo „Prosvjeta”, 1997. [orig.] МАКСИМОВИЋ, Војислав. *Вук и слѣдбеници*. Србиње: Српско просвјетно и културно друштво „Просвјета”, 1997.
- MAKSIMOVIĆ 2007: MAKSIMOVIĆ, Vojislav. „Mihajlo Milanović – pisac, sakupljač narodnih umotvorina, izdavač i knjižar”, *Radovi Filozofskog fakulteta Univerziteta u Istočnom Sarajevu*, br. 9, knj. 1 (2007): str. 23–37. [orig.] МАКСИМОВИЋ, Војислав. „Михајло Милановић – писац, сакупљач народних умотворина, издавач и књижар”, *Радови Филозофског факултета Универзитета у Источном Сарајеву*, бр. 9, књ. 1 (2007): стр. 23–37.
- MILANOVIĆ 1895: MILANOVIĆ, Mihajlo. *Bosančice*. Sarajevo: Špindler i Lešner, 1895. [orig.] МИЛАНОВИЋ, Михајло. *Босанчице*. Сарајево: Шпиндлер и Лешнер, 1895.
- MILANOVIĆ [1901]: MILANOVIĆ, Mihajlo. *Kršnjaci i krsna imena u Sarajevu, Visokom, Travniku, Zenici, Lijevnu, Banjaluci, Prijedoru, Novom, Ključu i Petrovcu*. Sarajevo: Mihajlo Milanović, [1901]. [orig.] МИЛАНОВИЋ, Михајло. *Кршњаци и крсна имена у Сарајеву, Високом, Травнику, Зеници, Лијевну, Бањалуци, Приједору, Новом, Кључу и Петровцу*. Сарајево: Михајло Милановић, [1901].
- MILANOVIĆ 1905: MILANOVIĆ, Mihajlo. *Srpske narodne zdravice „U slavu Božiju”*. Sarajevo: Knjižarnica Mihajla Milanovića, 1905. [orig.] МИЛАНОВИЋ, Михајло. *Српске народне здравице „У славу Божију”*. Сарајево: Књижарница Михајла Милановића, 1905.
- MILANOVIĆ [b. g.]: MILANOVIĆ, Mihajlo. *Gavrilo Princip ili Ubistvo Ferdinanda i Sofije na Vidov-dan 15.-28. juna 1914. g.*. Sarajevo: Knjižarnica i papirница Mihajla Milanovića, [b. g.]. [orig.] МИЛАНОВИЋ, Михајло. *Гаврило Принцип или Убиство Фердинанда и Софије на Видов-дан 15.-28. јуна 1914. г.*. Сарајево: Књижарница и папирница Михајла Милановића, [б. г.].
- PEJANOVIĆ 1952: PEJANOVIĆ, Đorđe. *Štamparije u Bosni i Hercegovini 1529–1951*. Sarajevo: Sjetlost, 1952.
- PIJUK PEJČIĆ 2023: PIJUK PEJČIĆ, Aleksandra. „Isidor Đurđević i njegova ostavština”. U: S. Cvetković (ured.) *Arhivska građa u teoriji i praksi: zbornik radova*. Beograd: Arhivističko društvo Srbije, knj. 6, 2023, str. 572–582. [orig.] ПИЈУК ПЕЈЧИЋ, Александра. „Исидор Ђурђевић и његова оставштина”. У: С. Цветковић (уред.) *Архивска грађа у теорији и пракси: зборник радова*. Београд. Архивистичко друштво Србије, књ.

6, 2023, стр. 572–582.

POPOVIĆ 1893: POPOVIĆ, Marko. *Književni radovi*. Velika Kikinda: Knjižara Jovana Radaka, 1893. [orig.] ПОПОВИЋ, Марко. *Књижевни радови*. Велика Кикинда: Књижара Јована Радака, 1893.

REŠIDBEGOVIĆ 2014: REŠIDBEGOVIĆ, Amra. *Ka univerzalnoj informaciji i komunikaciji*. Sarajevo: Nacionalna i univerzitetska biblioteka Bosne i Hercegovine, 2014.

SRPSKI ZADRUGAR 1913: *Srpski zadrugar. Kalendar za prostu 1914. godinu*. Sarajevo: Štamparija Kajon, 1913. [orig.] Српски задругар. Календар за просту 1914. годину. Сарајево: Штампарија Кајон.

STANIĆ 2014: STANIĆ, Mile. „Milanović, Mihajlo”, u: Č. Popov i dr. (prir.), *Srpski biografski rečnik*, knj. 6, Mar-Miš. Novi Sad: Matica srpska, 2014, str. 456. [orig.] СТАНИЋ, Миле. „Милановић, Михајло”, у: Ч. Попов и др. (прир.), *Српски биографски речник*, књ. 6, Мар-Миш. Нови Сад: Матица српска, 2014, стр. 456.

STARČEVIĆ 2011: STARČEVIĆ, Velimir. *Staro srpsko knjižarstvo*. Beograd: Službeni glasnik, 2011. [orig.] СТАРЧЕВИЋ, Велимир. *Старо српско књижарство*. Београд: Службени гласник, 2011.

STARI MERAKLIJA 1922: STARI Meraklija. *Pikantne priče*. Sarajevo: Knjižarnica i papirница Mihajla Milanovića, 1922. [orig.] СТАРИ Мераклија. *Пикантне приче*. Сарајево: Књижарница и папирница Михајла Милановића, 1922.

ŠČERBINJINA 2024: ŠČERBINJINA, Julija. *Vreme biblioskopa. Savremeno doba u ogledalu bibliokulture*. Beograd: Clio, 2024.

TRAJKOVIĆ 2006: TRAJKOVIĆ, Borjanka. *Nikola T. Kašiković. Život i delo*. Beograd: Narodna biblioteka Srbije, 2006. [orig.] ТРАЈКОВИЋ, Борјанка. *Никола Т. Кашиковић. Живот и дело*. Београд: Народна библиотека Србије, 2006.

TRAJKOVIĆ 2016: TRAJKOVIĆ, Borjanka. *Biblioteka i kulturno nasleđe*. Sombor: Pedagoški fakultet, 2016. [orig.] ТРАЈКОВИЋ, Борјанка. *Библиотека и културно наслеђе*. Сомбор: Педагошки факултет, 2016.

V. 1894: V. „Izmirili se”, *Bosanska vila*, god. 9, br. 5 (15. mart 1894): str. 78. [orig.] В. „Измирили се”, *Босанска вила*, год. 9, бр. 5 (15. март 1894): стр. 78.

Извори

ABiH 1899: Molba Mihajla Milanovića i Milana Đ. Rajkovića. Sarajevo: Arhiv Bosne i Hercegovine, Zemaljska vlada Sarajevo (ZVS), kutija 42, br. 42510; br. 57893, 1899.

ABiH 1899: Izveštaj poglavara Zemaljske vlade za grad Sarajevo. Sarajevo: Arhiv Bosne i Hercegovine, Zemaljska vlada Sarajevo (ZVS), kutija 42, br. 57893, 1899.

ABiH 1899: Molba Nikole T. Kašikovića. Sarajevo: Arhiv Bosne i Hercegovine, Zemaljska vlada Sarajevo (ZVS), kutija 42, br. 57621, 1899.

Radoslavka R. Sudarušić

BIBLIOPOLIUM OF MIHAJLO MILANOVIĆ - PUBLISHING AND BOOKSELLING VISION AND MISSION

Summary

Mihajlo Milanović (Sarajevo, July 11 - Sarajevo, August 24, 1929) wrote lyrical and epic poems, short stories, theater plays, historiographical and ethnographical works. He published two

collections of poems (*Bosančice*, Sarajevo, 1895; *Milovanke*, Velika Kikinda, 1895), a collection of short stories *Bosanke* (Sarajevo, 1903) and a number of theater plays (*Zaljubljeni pismonoša*, Sarajevo, 1893; *Na pojutarju Sv. Save*, Sombor, 1894; *Pokajao se*, Sarajevo, 1894; *Na Vidov dan*, Pančevo, 1895; *Kosovka*, 1913; Sarajevo, *Slatka sirotinja*, Sarajevo, s. a.; *Špikulanti*, s. a. itd.) He collected folk crafts. He published a collection of folk lyric poems, entitled *Serbian Women's folk Poems* from Sarajevo (Sarajevo, 1893), as well as three books of *sevdalinka*. He prepared two ethnographic publications: *Kršnjaci i krsna imena u Sarajevu, Visokom, Travniku, Zenici, Lijevnu, Banja Luci, Prijedou, Novom, Ključu i Petrovacu* (Sarajevo, 1901) and *Srpske narodne zdravice* (Sarajevo, 1905, 1910, 1913). Mihajlo Milanović was a contributor to prominent magazines of his time. He had a bookstore and a paper shop in Sarajevo, which worked until the end of his life. Through this bookstore, Milanović was also engaged in publishing. He published his author's books, as well as those he edited or reworked according to domestic and foreign sources. He also used pseudonyms: M. M-ć., Abdul Hak, Ešref ef. Uščuplija (Skopljak) and Stari Meraklija. He specialized himself in publishing epic songs and war-themed songs, among which the most famous is *Narodni Junak Gavrilo Princip or Ubistvo Ferdinanda i Sofije na Vidov dan 15-28. juna 1914*. He also published books by his contemporaries.

Mihajlo Milanović contributed significantly to the cultural and social affirmation of book-making and publishing in Bosnia and Herzegovina. He used standard business models, although he often devised his own. By all accounts, he was an authentic personality in the world of books at that time. Until the end of his life, he held the title of the most famous bookseller in Sarajevo.

In our work, we follow the establishment and operation of Mihajlo Milanović's bookshop and paper shop. This multi-functional shop (bookstore/antique store/stationery) was the center of production, distribution and social affirmation of books in Bosnia and Herzegovina during the first three decades of the 20th century. We devoted special attention to considering the publishing and book publishing vision and mission of Mihajlo Milanović. We look at the given problem from the aspect of book science. In this regard, we perceive the book as a means of transmitting information. We also see it as a medium of individual expression and social communication.

Keywords: Mihajlo Milanović, Sarajevo, bookstore and paper shop, publishing and bookselling, book and readership, social communication, cultural mission

Борјан Р. Митровић¹

Универзитет у Источном Сарајеву

Филозофски факултет

Катедра за компаратистику

<https://orcid.org/0009-0007-8593-6148>

ИСТОРИЈСКИ РОМАН И ПОСТМОДЕРНИСТИЧКА МЕТАФИКЦИЈА (ДИВЉЕ ЗВЕЗДЕ ДОБРИЛА НЕНАДИЋА)

У постмодернистичким романима историјске метафикције, у циљу пропитивања и деконструисања неприкосновености историјске истине и свођења историографије на наратив, само приповиједање постаје тема. У њима се говори и поиграва са наративним техникама кројења приче, анализира се формирање ликова, они су полигон за размишљања о поетици романа. Циљ нашег рада је показати у којој мјери је роман *Дивље звезде*, као дјело још увијек традиционалне романескне основе, на трагу неких од ових постмодернистичких поступака, нарочито имајући у виду чињеницу да је питање односа текста и истине доминатна тема овог Ненадићевог романа. Поред тога, овај роман отвара и питања односа историје, текста и позиције моћи, чију теоријску аналогију можемо препознати у тековинама новог историзма.

Кључне ријечи: роман, постмодернизам, историјска метафикција, нови историзам, историја, истина, Добрило Ненадић

1.

У српској књижевности осамдесетих година 20. вијека уочљива је тенденција проблематизовања, деконструкције и демистификације владајуће идеологије, а истовремено се отварају питања потчињености књижевности идеолошким/политичким/државним механизмима моћи и коришћења књижевног дјела у манипулативне сврхе (в. RADULOVIĆ 2002: 40–43). У том контексту, ми Ненадићев роман *Дивље звезде* (1985) видимо као текст који, кроз једну средњовјековну алегорију, управо тематизује горепоменуте феномене.

Свијет приче романа *Дивље звезде* Добрила Ненадића смјештен је у посљедње године живота краљице Јелене Анжујске, тј. у вријеме владавине краља Милутина, чиме се, захваљујући историјским подстицајима, креира изузетно потентан књижевни хронотоп. Ријеч је о контексту у којем се средњовјековна српска држава налази на вододијелници, између Запада (католичка приморска компонента, стара краљица Јелена Анжујска) и Истока (доминантно православље, Милутинов заокрет ка Византији), што представља добар временско-просторни пресјек који Ненадић користи и у другим својим историјским романима (*Брајан*, *Доротиј*). Тензија на којој почива динамички прогрес романа почива управо на сукобу представника западне (фра Јозо) и источне цркве (Данило и његов помагач Пахомије)

¹ borjan.mitrovic@ffuis.edu.ba

око наклоности краљице Јелене, а нарочито око њених посмртних остатака, чији је симболички карактер кључан за актуелизовање теме текста, историје и истине у овом роману. Наиме, овај роман фокусиран је на однос приче и историје, односно на поимање историје као приче (наратива, конструкта), текста као креатора друштвене стварности, а историографског позива као служења идеолошким концептима, чиме се Ненадић приближава интересовањима која у вези са односом приче и историје показују постмодернистичка теоријска истраживања, а на пољу књижевности сам постмодернистички роман.

Традиционално, историографија се истинитосно не доводи у питање (она је оно што се заиста догодило), док литерарна фикција уопште не подлијеже критеријумима истинитости, будући да не подразумева, како истиче Дорит Кон, однос према стварном свијету (KON 1999: 109–131). Међутим, књижевнотеоријске тенденције друге половине 20. вијека (Барт, прије свега) оспоравају такав статус историографије, тврдећи да је историјски текст исто наратив, да историчар приписује фрагментарним фактима укупно значење и увезује их у цјелину, да је историографски текст идеолошки креиран дискурс, те да стога историјских истина има онолико колико има прича о њој. Истина, бартовски радикализам донекле релативизује далеко егзактнији историографски приступ двадесетовјековних историчара, али нема сумње да је ранија историографија (нарочито имајући у виду шта се све, дијахроно гледано, сматрало историографским дјелима) била склона наративном креирању. Дакле, у постмодернистичком односу према историји и истини посриједи је „довођење у питање онтолошког или епистемолошког статуса историјске ‘чињенице’ или неповерење у неутралност и објективност причања.” (НАЋИОН 1996: 156)

Такав књижевнотеоријски (и уопште филозофски) поглед на свијет преноси се и на саму књижевност, на начин да писци постмодернистичких историјских романа, пишући о историји, деконструишу саму идеју о тачности историје и уопште могућности поузданог сазнања о њој (в. MARČETIĆ 2009: 11, 41), те на различите начине показују како је и сама историја заправо само један вид сижејно организоване фикције. Тако се може рећи да њихови романи, у свом фикцијском свијету, помоћу различитих експеримената, говоре о фикцијском карактеру историографије и указују својим дискурсом о различитим смјеровима мишљења о догађајима (в. НАЋИОН 1996: 163–164), па се о овим романима може говорити као о експерименталној историографској метафикцији (термин Линде Хачион).

У циљу пропитивања и деконструисања неприкосновености историјске истине и свођења историографије на наратив, а историчара на ниво фалсификатора, у романима овог типа само приповиједање постаје тема. У њима се говори и играва са наративним техникама кројења приче, анализира се формирање ликова, они су полигон за размишљања о поетици романа. У овим романима сусрећемо се са пародирањем, сатиром, иронијом, алегоријом, интертекстуалношћу, иронизирањем жанрова, анахронизмима, замјењивањем званичних историјских података алтернативним, непоузданим приповједачем, дискурзивном нарацијом и сл. (в. MARČETIĆ 2009: 48–53). Све то доводи до осјећаја да читалац ни по којем основу није сигуран шта је у роману истинито а шта не. Романи овог типа не само да говоре о неистинитости историографије, већ и својим отвореним приповиједањем ука-

зују на истинитосну непоузданост сваког наратива (за разлику од традиционалног романа, који почива на претпоставци апсолутног повјерења у свијет приче).

На питање тематизовања постмодернистичког доживљаја свијета у *Дивљим звездама* надовезује се и питање тематизовања одређених концепција новог историзма, будући да је фокус новог историзма на идеолошки комплексно условљеном тексту као механизму креације историје, те да се историја третира више као етичка и политичка пракса, неголи епистемологија са јасним онтолошким статусом (в. FELBABOV 2002: 33). Нови историзам полази од идеје о историчности текстова и текстуалности историје (в. LEŠIĆ 2003: 21), дакле од става да је сваки текст комплексни рефлекс и конституент друштва и да историје нема изузев кроз такву текстуалну вербализацију, а управо то јесте и тема *Дивљих звезда*. Дакле, док нови историчари показују како су текстови/књижевна дјела одређени друштвом (о чему нам данас свједоче једино текстови епохе), класама и њиховим односом у контексту позиције моћи, Ненадић фикцијски тематизује управо креирање средњовјековног текста као алатке идеолошке позиције моћи (али и као средства субверзиваног дјеловања), гдје заправо читав тај друштвени процес постаје тематика самог романа.

Циљ нашег рада је показати у којој мјери је роман *Дивље звезде* Добрила Ненадића, као дјело још увијек традиционалне романескне основе, на трагу неких од ових постмодернистичких поступака, нарочито имајући у виду чињеницу да је питање односа текста и истине доминатна тема овог Ненадићевог романа. Поред тога, погледи новог историзма на питања односа текста, историје и истине такође се јављају интересантним за анализу *Дивљих звезда*.

2. Причање прича

Ненадићев роман *Дивље звезде* (1985) у основи је организован као традиционална историјска романескна форма. Приповједач у трећем лицу начелно води причу, а свијет стварности не продире у свијет приче (немамо тзв. наративну металеप्су). Ипак, овај роман се одликује одређеним наратолошким поступцима који су, на формалном плану, у функцији релативизовања идеје о тексту као медију којим се преноси неприкосновена и заокружена истина. Фактичка неупитност сваког догађаја или карактера (како би се то очекивало у традиционалном роману, у којем би нас свезнајући приповједач о томе информисао) овдје се проблематизује на начин да се о свему прича из различитих тачака и/или преко различитих јунака-приповједача. Тако се око сваког догађаја постфестум роје различите верзије прича, те читалац у коначници не може закључити шта је заправо истина, пошто свака од испричаних прича остаје равноправна у семантички отвореној структури романа.

Када је ријеч о формалним модусима релативизовања неприкосновености приче, Ненадић посеже за различитим тачкама гледишта, а поиграва се и жанровским одликама средњовјековног дискурса. Наиме, средњовјековни жанр житија (текст који у средњовјековном контексту има статус истине, и фактичке и метафизичке), који игра важну улогу у *Дивљим звездама*, овдје се и формално актуелизује кроз опонашање и истовремено разобличавање, с циљем критике ауторитета и идеологијом ауторитета креираног наратива:

„Три дана иза чудотворног долета коритске цркве на Јармилин камен, христољу-

бивој и богодојажљивој госпођи Јелени, краљици, у Брњаке, на подворење дође Пахомије, скрушени роб, изасланик владике бањског – кир Данила.

Пробраним речима, слатким и мазним гласом, држаћи поглед смерно ка поду, изразио је монах овој блаженој понизно поштовање и дивљење свога владике.” (NENADIĆ 1985: 40)

Оба ова пасуса припадају објективном приповједачу, с тим да је јасно да се првим пасусом опонаша средњовјековни стил житија, штавише самог прототекста – *Житија краљице Јелене* Данила Другог („Месеца фебруара осми дан, богоугодно житије и непорочни живот благочастиве и христољубиве госпође наше, блажене Јелене монахиње” (DANILO II 1970: 297)). Имајући пак у виду претходни дио романа (непрестано довођење у питање било какве истине и било каквог текста који се третира као истина), јасно је да је овдје ријеч о критичком иронијском отклону.

Као што смо већ рекли, догађаји (па и сами ликови) у роману доминантно се конституишу кроз различите тачке гледишта јунака, било на начин да се тачка гледишта објективног приповједача често помјера на јунаке, било да више ликова, сваки понаособ, почињу управним говором приповиједати, рашомонски, различите приче о истом догађају или лику, или је пак ријеч о комбинацији оба ова приступа.

У том погледу амблематичном се јавља епизода о групи одбјеглих губаваца за којима се води потјера. У причу нас уводи приповједач у трећем лицу, али он врло брзо, говорећи о исказу једног од ликова – Сретена Муљице, прелази на тачку гледишта јунака романа (примјер А). Исти је случај и са представом другог јунака – Обрада Канкароша (примјер Б), кроз чију се тачку гледишта даје друга варијација на тему потјере:

А) „Муљица је касније, промуклим гласом, испричао све што је знао. Крв му је липтала из ране на носу, сваки час је морао да отире уста згужваном крпом. Може бити да му је зато и прича испала замршена. Тешко га је било пратити. Ипак понешто разабраше. Вођа губаваца је старац седе браде. Поносит човек. Кад говори, остали ћуте. Уз њега су две женске, једна од четрдесет, друга од двадесет. Оне нису губаве! Сви остали јесу, али оне нису.” (NENADIĆ 1985: 29)

Б) „Канкарош је говорио полако као да сваку реч три пута мери пре него што је изговори. Кхалду је Хреља купио за прегршт златника, негде на Истоку, при повратку са ходочашћа у Јерусалим. Откако је довео у Барич, нису престајале смутње. Била је необично лепа: тачног лица, крупних и сјајних очију, и као гавраново крило црне косе.” (NENADIĆ 1985: 30)²

Други случај (Б) већ нас уводи, на плану садржаја, у феномен приповиједања као теме овог романа, будући да се у *Дивљим звездама* неријетко остављају недоумице у погледу односа према претпостављеној стварности свијета приче. У конкретном случају исказ објективног приповједача бива аутокоригован, будући

² Помијерање тачке гледишта са објективног приповједача на јунака остварује се у овом случају употребом доживљеног говора, било да га препознајемо у граматичким (в. ABOT 2009: 131), било у контекстуалним (в. PRINS 2011: 185) манифестацијама.

да наратор сам констатује да је оно што је управо исприповиједао заправо маштом слушаца око Обрада разграната прича, тек у основи базирана на Обреновом иницијалном исказу: „У ствари Обрен је рекао само то да је Кхалда била пристала женска. Остало су домислили сами. Свака Јеђупка има тамну кожу, а уз тамну кожу иду блистави зуби и сјајне очи.” (NENADIĆ 1985: 29) Ова аутокорекција приповједача у трећем лицу руши његов неприкосновени статус, јер се показује да у свијету приче Обрен никада и није испричао то што му приповједач приписује, да је то дио приповједачеве неистине, тј. да су то претпостављене инсинуације слушаца приче (оних који су око Обрена) које приповједач приписује Обрену.

Различито виђење истог или различито тумачење онога што се види, чује или прочита увијек се везује за различит ментални склоп или за различиту друштвену, неријетко и физичку детерминисаност у друштву. Овај феномен приказан је врло амблематично на примјеру Пахомијеве испоснице и њених необичних рељефа, о којој фра Јози сваки очевидац приповиједа друкчије, „већ према свом дару запажања и према својој памети” (NENADIĆ 1985: 50). Незадовољан причама других, које притом, због њихове зачудности, осјећа пропагандно опасним у користи Пахомија и православне цркве, одлучује сам отићи у келију која се гради; „својим очима хтео је да види има ли ичега истинитог у причама оних јунака” (NENADIĆ 1985: 50). Међутим, гледајући призоре „својим очима”, он нема никакав конкретан одговор, те стога и сам почиње креирати причу-претпоставку о томе како је и зашто Пахомије одлучио да на тај начин украси простор (в. NENADIĆ 1985: 51–53). Дакле, ни лично присуство не даје му одговор, јер се сваки одговор нужно мора кроз причу вербализовати, па макар и у причу коју он сам себи (у својој глави) „приповиједа” формом унутрашњег монолога. Дакле, осим што је свако вербализовано посредовање удаљавање од истине, допријети до истине немогуће је, све су прилике, и на личном плану.

Питање истине тематизује се и путем феномена приповједача као лажљивца, што је аналогно теоријској поставци о историчарима као наративним обмањивачима. Наиме, прва особа која долази у Пахомијеву испосницу јесте ситни преварант Дрпеж, који се одмах представља као „беседник и приповедач”, а за кога приповједач у трећем лицу каже да спада међу „дрбљивце, волшебнике речи” (NENADIĆ 1985: 55, 56) Дрпежа Пахомије одређује да сазна какво је мишљење народа о цркви над градом. Дакле, приповједач (аналогно – и историчар) је задужен да за идеолошку карику (Пахомија) сазна истину о томе шта се у народу прича. Међутим, лажљивац-приповједач суочава се са два изазова: прво, истина није унисона, већ је ријеч о читавом дијапазону људских прича; друго, да би остао у Пахомијевој милости, он причу мора уподобити Пахомијевом хоризонту очекивања и својим интересима (в. NENADIĆ 1985: 57). Овај сегмент романа вишеструко је значајан, будући са се показује како је приповједач (аналогно: историчар) службеник идеологије, али и онај који истовремено вара идеологију, креирајући наратив поодобан и идеологији и својим интересима. Поред тога, показује се немогућност саопштавања истине, јер је истина фрагментарна, разногласна, те би у сваком случају представљала наративни мозаик креиран од низа фрагмената којима приповједач (историчар) даје цјелосни смисао.

Свака наративизација стварности (па и историјске стварности) удаљавање је од истине, свака фузија фрагмената стварности није стварност, већ наратив о њој, јер, како говоре нови историчари, не постоји један дискурс и један систем категорија кроз које *стварно* може да проговори без посредовања (в. FELBABOV 2002: 35). Ненадић то у роману показује и кроз причу о злокобним бијелом вуку. Прича о њему (дата кроз глас објективног приповједача и тачку гледишта обичног свијета тог краја) формира се на основу фрагмената: „Мало-помало из нагађања и домишљања учврстила се јасна слика: длака му је бела, беља од најбељег опраног овчјег руна. На њему су само зенице црне а и оне светле као жишке. Мудар је и лукав.” (NENADIĆ 1985: 89) Притом, не само да је прича у цјелини конструкција, већ и њени фрагменти (појединачна, непосредна искуства – аналогно документима у историји) показују мањкавости, што се исказује и благо ироничним коментари-ма приповједача: „Баба Стамена [прва сусреће вука – Б. М.] се није препала. Ње-ном старом псу је препукло срце, али баба је стајала мирно, гола, рашчупане косе, обасјана пламеном. Да се уплашила, прича би јој била крња.” (NENADIĆ 1985: 89) Приповједач овдје не посеже са наративном металепсом (дакле, немамо различите нивое стварности), како ће то често бити случај код постмодерниста, али свакако да на овај начин ускраћује читаоца за заокружену романескну истину. Тема романа је управо то – непостојање истине (ни у писаној ни у усменој форми) и стално на-ративно манипулисање фрагментима стварности.

3. Текстови у тексту

Значајну улогу на плану садржаја романа игра интертекстуални однос према средњовјековном *Житију краљице Јелене* Данила Другог. Борба православ-не (Данило) и католичке цркве (фра Јозо) око наклоности краљице Јелене, а још више око њених, симболички важних, посмртних остатака, не води се само у сви-јету приче, већ и у свијету писаног текста – житија које се о њој исписује у том ис-том свијету приче, а које, дакле, има своју реалну аналогију. Аналогно критичком полазишту новог историзма да прикази свијета у писаном дискурсу учествују у креирању тог истог свијета, тј. у обликовању модалитета друштвене стварности (в. FELBABOV 2002: 15), у Ненадићевом роману тематизује се креирање текста (житија) који ће потом креирати стварност свијета приче. Сљедствено постструк-туралистичкој сумњи у истинитост историје, житије у настајању јавља се у свијету приче романа као текст који тежи статусу истинитог, али се оно истовремено и критички деконструише као (са аспекта истине) нестабилан феномен, тј. као поље идеолошке манипулације.

Уколико се осврнемо на средњовјековну поетику, питање истине и фик-ције у контексту средњовјековног житија доста је сложено, имајући у виду неколи-ко чињеница. Као прво, средњи вијек је епоха у којој „нема границе између књи-жевности и писмености” (KAŠANIN 2002: 73), тј. у којој се прецизно не дистингви-ра фикција и текстови историографског карактера. Даље, средњовјековно житије никада није лартпурлартистички самодовољно; у конкретном случају жанра, оно је по правилу ангажовано, отворено у циљу спасења, а прећутно и у служби јачања државне идеологије и владарске позиције моћи. Треће, оријентисаност средњовје-ковног писца није усмјерена примарно на фактичку истину, већ на божанску исти-

ну вишег реда – тзв. метафизички историзам (в. BOGDANOVIĆ 1980: 61, 72). 4). И поред тога, житијна књижевност, секундарно, претендује и на фактичку валидност изнесеног. У случају конкретног житија, Данило наступа са позиције некога ко потцртава да говори фактичку истину (в. DANILO II 1970: 300), а не фикцију, чиме је његова позиција више аналогна савременом историографу неголи писцу.

Ипак, гледано са дистанце, житија нису текстови примарно фокусирани на историјске факте и податке, али теже бити критеријум истине, прије свега метафизичке истине (али не само ње), која се истовремено и у служби одржавања позиције моћи (в. KAŠANIN 2002: 83; BOGDANOVIĆ 1980: 59, 72). Савремена историографска фокусираност на фактичку истину углавном не узима такве текстове као апсолутне изворе факата, али зато понавља механизме наративне креације, како би од наизглед фактичких (историографских) текстова, а заправо наратива, успоставила догматске, неупитне истине. Стога на Ненадићеву деконструкцију истинитости житија не треба гледати примарно као на критику нефактичности средњовјековног текста који претендује да буде истинит, већ као на универзалну алегорију инаугурације политике и владајуће идеологије кроз догматизовање историјских наратива. Дакле, интенција романа је деконструкција на наративу заснованог ауторитета (сходно хронотопу – цркве и феудалне власти, а алегоријски – сваке власти и идеолошке догме), те се у том контексту и проблематизује историја (историографија) као оруђе идеолошког учвршћивања власти.

Ненадићев романескни фокус на свакодневно, индивидуално, крајње антрополошко (супротстављен апстрахованом дискурсу прототекста), критички је уперен управо ка савременим историјско-идеолошким идеалима, који, премда креирани на тобожњим фактима, представљају наратив који није у служби истине, већ у служби идеологије и идеолошки одобрене „истине”. У том погледу, Ненадићев роман могао би се посматрати као својеврсно савремено апокрифно житије, будући да, аналогно таквом типу штива (в. POPOVIĆ 2007: 51), говори о свему ономе (свакодневно, људско, земно, тјелесно) што није предмет интересовања прототекста (средњовјековно житије), чиме се алегоријски реферише на стерилност и стварносну неистинитост апстрахованих наратива (житијних, а аналогно и историјских) који се намећу као фактичке парадигме. И док се тако, на примјер, кроз интертекстуалну призму посматрано, у идеалистички конципираном житију на више мјеста потенцира Јеленина скрб о сиромашнима и потчињенима (в. DANILO II 1970: 304), у Ненадићевом се роману приказује управо њена немилосрдност према подређенима. Слично је и са у житију описаном Јеленином бригом за васпитање младих дјевојака (в. DANILO II 1970: 307), што се у Ненадићевом роману релативизује кроз податке о томе да краљица сву бригу о васпитању дјевојака препушта својим неспособним сарадницама.

У погледу питања истине и текста, Ненадићев роман критички тематизује и концепт жанра, будући да се структура средњовјековног житија (као алегорије историографског текста који моделује друштвену стварност) експлицитно предочава као стилско-реторички конструкт чији је креатор Данилов помагач Пахомије: „Једино је Пахомије могао да нађе згодна поређења и примере сличног понашања у старозаветним приповестима за свакакве неподопштине које су владоци рашких

земаља чинили за живота.” (NENADIĆ 1985: 9)

Када је ријеч о текстовима у роману, вишеструко ће бити проблематизовано питање истине свете књиге – *Библије* и њеног тумачења (в. NENADIĆ 1985: 14, 99, 106, 125–126). Света истина, оличена у јеванђељском тексту (као и у раније помињаном житију), средство је учвршћивања позиције моћи. Када се Краљица позива на строге законе и мјере којима људи треба да се приведу реду и поштовању обичаја, она то потцртава библијском основом: „Бог је законе дао људима преко Мојсија и кроз патријархе и сина свога, људе је изабрао а не курјаке.” (NENADIĆ 1985: 135) Чак се и кључна, завршна сцена романа гради на различитим семантичким димензијама истог текста – *Ошкривења Јовановој*, текста који би требало да представља унисони израз крајње истине, а не средство потпуно супротстављених интенција. Наиме, страдали Вук иза себе оставља запис – цитат из *Ошкривења* (Отк. 21, 5–10) који апострофира коначну побједу истине и пораз обманивача и лажљиваца (в. NENADIĆ 1985: 212). Насупрот томе, Данило, за кога, из Пахомијеве тачке гледишта, сазанајемо да је организовао смакнуће Вука, такође посеже (ово приповједач приписује Даниловим мислима) за *Ошкривењем* (Отк. 21, 19–20, 25), за идеалом Небеског Јерусалима – дарке спасења и вјечног живота (в. NENADIĆ 1985: 250). И док Вук, једини који истрајава у одбијању наратива, алудира на онај сегмент текста који говори о тријумфу истине, Данило се користи дијеловима тог истог текста који говоре о материјалној визуелизацији.

Осим житија, на плану активног стварања, и јеванђења, као свијету приче већ постојећег текста, Ненадић се поиграва и са средњовјековним, условно речено, романескним формама. Наиме, млади Вук на краљичином двору нарочито је посвећен читању *Александриде*. Иако је ријеч о средњовјековном роману, он је свакако био у служби глорификације владара, чиме корелира са савременим ангажованим историографским наративима. Међутим, бистри Вук уочава разлику између наратива (романеског, али и историјског, јер се *Александрида* доживљава као повијест, житије о Александру Великом) и чињеница, са несумњивом улогом приче у устоличењу позиција моћи (в. NENADIĆ 1985: 130–131) Вук апологију јунака-владара јасно преноси на актуелни тренутак, на начин да антиципира историјски (дакле, наративизирани, суштински неистинити) лик краљице Јелене:

„Окитиће је множином похвала као Александра, Ацилеша, Јектора и Дарија, ни пресветла Богородица испред ње неће предњачити, побринуће се зато учени лашци, његов добротвор Пахомије и и владика бањски Данило и мноштво лепореких и притворних ласкаваца. Преносиће се узор приповести из прошлих индиката на будуће, потећи ће медни златни поточић одавде па на вијеке, што даље од извора све слађи и све бистрији.” (NENADIĆ 1985: 136)

4. Истина и позиција моћи

Заузимање позиције моћи ликови у роману увијек остварују, или теже остварити, (зло)употребом текста или размишљајући о тексту као механизму личне и класне друштвене доминације. Стога у фокусу романа нису само текстови (текст житија у процесу настајања, али и други текстови) већ, у вези са текстом, и јунак-писац, тачније идејни творац концепта краљичиног житија, епископ и вје-

шти политикант Данило Други. Он је онај „коме навика да истину прекраја зарад више сврхе никада није оптерећивала савјест” (NENADIĆ 1985: 141). За њега је Свето писмо „књига сложена. За сваку помисао људску тамо има места. Можемо да је читамо различито, ти на свој, ја на свој начин и да будемо у праву.” (NENADIĆ 1985: 184) Данило је у роману доста плошно дат као негативан, бескрупулозан лик који, зарад својих друштвено-политичких клерикалних интереса, креира наративе, и усмене и писмене (житија). У коначници, и у прототексту – *Житију краљице Јелене* Данила Другог, таква позиција се јасно ишчитава, будући да је позиција монаха као ауторитета и владаркиног савјетника неупитна (в. DANILO II 1970: 305, 306), што говори о томе како један социјални слој кроз писани текст утврђује своју позицију моћи.

Данилов помагач Пахомије, вјешт у наративном моделовању, дакле, писац (аналогно: и историчар), такође је у служби идеологије. Директно, и без јавног поговора, Пахомије, по Даниловом наређењу, пише неистине које ће се пласирати као неупитна истина. Међутим, кроз форму доживљеног говора стално провијава Пахомијево мисаоно дисидентско противљење Даниловим свјетоназорима. (в. NENADIĆ 1985: 80) Ипак, Пахомије, као неко ко је потлачен и ко резонује позицију моћи, и сам се користи наративима у свом односу према себи потчињенима: „Кад год је био у стисци, извлачио се каквим згодним и поучним наводом из Јеванђеља.” (NENADIĆ 1985: 126) Данилов помагач заправо је располућен између своје жеље за уградњом у наративни документ (жели негдје да се тајно потпише, да би се знало да писац књиге није Данило, већ он) и чињенице да му је јасно да је вјечно почивалиште у наративизираној историји заправо лаж. Пахомије је етички узвишенији од Данила (што је обрнуто пропорционално позицији моћи и друштвеном статусу), са самосвијешћу, али без могућности и јасне жеље да се наративној манипулацији одупре.

Креирање наратива који се намеће као истинит, а у циљу одржавања идеологије и неприкосновене позиције моћи, можда се најдиректније осликава у сцени разговора велможе Митра са својим синовима, крај краљичиног одра. И док се синови сумњичаво ишчуђавају мирису који одашиље краљичино тијело, Митар нервозно одговара:

„Истина има малих, неважних. Има их толико ситних да нису ни вредне помена. А има истина на којима почива све што видите. Често те неважне истине нагризају ону велику и важну истину. [...] Држава је велика истина којој сви морамо да служимо. [...] Краљица мирише зато да би се држава одржала.” (NENADIĆ 1985: 175)

Управо овдје видимо књижевну тему аналогну теоријским поставкама нових историчара о механизмима путем којих институције (држава, црква) дисциплинују појединца (в. FELBABOV 2002: 22), тј. концепт идеологије као процеса „по којима се друштвени субјекти обликују, преобликују и којима им се омогућава да функционишу у свету који привидно има смисла” (FELBABOV 2002: 15). И док нови историчари такве феномене примјећују у књижевним дјелима различитих епоха, код Ненадића се то претаче у свијет приче који се роји око стварања једног историјског наратива – приче (писане и усмене) о краљици Јелени – симболу државе, цркве,

позиције моћи. Међутим, и Митар је (као и Пахомије и Јагош) распоућен између наратива и истине. И он, премда на овај начин подржава наратив као инструмент одржања моћи државе (а онда, посљедично и своје и својих синова), трагично доживљава чињеницу да је наратив лаж: „Да сме, најрадије би им рекао оно што је докучио као најдубљу истину свога живота: ко хоће да се одржи, тај нека пригрли лаж као врховно начело. На лажим и обманама а не на истини почива овај свијет.” (NENADIĆ 1985: 175)

Уколико смо кренули од бескрупулозног Данила, преко свјесних али слабих Пахомија, Јагоша и Митра, етички климакс ликова достиже се у фигури Вука. И док се текстом/наративом цементира жељена верзија човјековог ја (FELBABOV 2002: 19), што видимо на примјеру готово свих актера, једино је Вук онај који се у потпуности супротставио механизмима контроле, а управо је „стварање препознатљивог ја процес одмеравања снага са моћним механизмима контроле” (FELBABOV 2002: 19). Једини који је потпуно спознао манипулативност и који јој се здушно успоритио – Вук, неминовно је морао страдати.

5.

Читав сплет догађаја који се у роману *Дивље звезде* концентришу око краљице Јелене и њених посмртних остатака у служби је тематизовања односа историје, истине и приче, о чему свједочи и симболична сцена балзмовање њених посмртних остатака: „Њену утробу која је породила краљеве просули су као нечист, као сплачине. И њено срце. Остала је љуска која је споља, која се види.” (NENADIĆ 1985: 148) Дакле, све оно но што је тјелесна аналогија конкретног, сложеног живота једне личности, и на плану духа (срце, мозак) и у физиолошком смислу (утроба), бива одбачено, да би се тек краљичина балзамована спољашњост, аналогно житију које се паралелно креира, представила као коначна, трајна истина. Третирање њених посмртних остатака метафора је третмана комплексне стварности у процесу наративног уобличавања.

Групишући питања односа приче, историје и истине око самртног часа краљице Јелене, њених моштију и, прије свега, житија које се нетом послје њене смрти пише, Ненадић у роману *Дивље звезде*, свјесно или несвјесно, показује сензибилитет за тада актуелна постмодернистичка теоријска схватања о историјској истини, наративном карактеру историјских текстова и сумњи у објективно казивање. Поред тога, Ненадић, премда још увијек у оквирима доминантно традиционалног приповиједања, показује сличност и са постмодернистичким књижевним механизмима тематизовања ових феномена.

Сви ти поступци, приказани кроз средишњи дио нашег рада, обухватају неколико тенденција блиских постмодернистичком сензибилитету и књижевној пракси. Прије свега, Ненадић на различите начине релативизује идеју о фактичкој тачности историографског текста и могућности историјског сазнања. То постиже формалним наратолошким поступцима (различите тачке гледишта), активирањем лика приповједача (историчара) као наративног преваранта, приповиједањем као темом, третирањем свијета дијегезе као подијума за размишљања о поетици романа и писаног текста уопште, потом различитим интертекстуалним механизмима и жанровским поигравањем (житија), тематизовањем питања рецепције наратив-

них предложака (пријемчиве апстраховане приче-узори насупрот разногласних и фрагментираних гласова стварности), као и немогућношћу предочавања историјске истине без вербализације која неминовно значи удаљавање од истине. Дакле, будући да се у свијету приче *Дивљих звезда*, горепоменутих видовима експериментално актуелизује фикцијски карактер историографије и у дискурсу дају различити смјерови мишљења о догађајима (в. НАЋИОН 1996: 163–164), закључујемо да се у овом Ненадићевом роману може говорити о елементима експерименталне историографске метафикције, иначе својствене класицима постмодернистичке прозе.

Осим што тематизује постмодернистичка теоријска схватања о односу историје, истине и текста, свијет дијегезе *Дивљих звезда* позорница је и за одређена питања односа историје, текста и позиције моћи, чију теоријску аналогију можемо препознати у тековинама новог историзма. Наиме, ријеч је о поимању текстова као оруђа идеологије и позиције моћи, те као креатора друштвене стварности. Тако схваћен текст, аналогно ставовима новог историзма, једини је свједок историје, будући да историја постоји једино по њему, док је истовремено и конституент, креатор друштвене стварности (не само њен рефлекс) и позорница на којој се утврђује позиција моћи, али јављају и дисидентски гласови отпора. Имајући у виду пишећу статус у друштвеној стварности у којој је стварао, све су прилике да је овај аспект романа заправо универзална алегорија статуса текста у сваком, па и писцу савременом систему, будући да и сами јунаци *Дивљих звезда* долазе до сличне спознаје у вези са дјелима која циркулишу у самом свијету приче. Даља истраживања могла би бити усмјерена управо на дисидентске аспекте других Ненадићевих романа, на основу чега би се могло рећи нешто више о његовим „средњовјековним” романима (*Дивље звезде*, *Брајан*, *Дороџеј*, *Десиој* и *жрџива*) као алегорији комплексних, друштвено и политички осјетљивих тема.

Цитирана литература

- ABOT 2009: ABOT, H. Porter. *Uvod u teoriju proze*. Beograd: Službeni glasnik, 2009.
- BOGDANOVIĆ 1980: BOGDANOVIĆ, Dimitrije. *Istorija stare srpske književnosti*. Beograd: SKZ, 1980. [orig.] БОГДАНОВИЋ (1980): Богдановић, Димитрије. *Историја старе српске књижевности*. Београд: СКЗ, 1980.
- DANILO II 1970: DANILO II, Arhiepiskop. „Život kraljice Jelene”. *Stara srpska književnost II*. Beograd, Novi Sad: Matica srpska, SKZ, 1970. [orig.] ДАНИЛО II (1970): ДАНИЛО II, Архиепископ. „Живот краљице Јелене”. *Стара српска књижевност II*. Београд, Нови Сад: Матица српска, СКЗ, 1970.
- FELBABOV 2002: FELBABOV, Vladislava. „Novi istorizam”. *Dometi*, god, 29, četvorobroj 108–111. Sombor: Gradska biblioteka „Karlo Bijelicki”, str. 7–42. [orig.] ФЕЛБАБОВ (2002): ФЕЛБАБОВ, Владислава. „Нови историзам”. *Домети*, год, 29, четвороброј 108–111. Сомбор: Градска библиотека „Карло Бијелички”, стр. 7–4.
- НАЋИОН 1996: НАЋИОН, Linda. *Poetika postmodernizma*. Novi Sad: Svetovi, 1996.
- KAŠANIN 2002: KAŠANIN, Milan. *Srpska književnost u srednjem veku*. Beograd: ZUNS, 2002. [orig.] КАШАНИН (2002): КАШАНИН, Милан. *Српска књижевност у средњем веку*, Београд: ЗУНС, 2002.
- KON 1999: CONN, Dorrit. *The Distinction of Fiction*. Baltimore: John Hopkins University Press, 1999.

- LEŠIĆ 2003: LEŠIĆ, Zdenko. *Novi istorizam i kulturni materijalizam*. Beograd: Narodna knjiga, Alfa, 2003.
- MARČETIĆ 2009: MARČETIĆ, Adrijana. *Istorija i priča*. Beograd: ZUNS, 2009.
- MELVE 2017: MELVE, Lejdulf. *Šta je srednji vek?*. Loznica: Karpos, 2017. [orig.] МЕЛВЕ (2017): МЕЛВЕ, Лејдулф. *Шта је средњи век?*. Лозница: Карпос, 2017.
- NENADIĆ 1985: NENADIĆ, Dobrilo. *Divlje zvezde*. Beograd: Narodna knjiga, 1985.
- POPOVIĆ 2007: POPOVIĆ, Tanja. *Rečnik književnih termina*. Beograd: Logos Art, 2007.
- PRINS 2011: PRINS, Džerald. *Naratološki rečnik*. Beograd: Glužbeni glasnik, 2011.
- RADULOVIĆ 2002: RADULOVIĆ, Milan. *Modernitet i tradicija – (Po)etika srpskog romana druge polovine 20. veka*. Beograd: Hrišćanska misao, IKUM, 2002. [orig.] РАДУЛОВИЋ (2002): РАДУЛОВИЋ, Милан. *Модернитет и традиција – (По)етика српског романа друге половине 20. века*. Београд: Хришћанска мисао, ИКУМ, 2002.

Borjan Mitrović

HISTORICAL NOVEL AND POSTMODERNIST METAFICTION (WILD STARS, DOBRILLO NENADIĆ)

Summary

Although the novel *Wild stars* (*Divlje zvezde*) dominantly belongs to the traditional type of historical novel, there are tendencies close to postmodernist ideological sensibility and literary practice. First of all, Nenadić in different ways relativizes the idea of the factual accuracy of the historiographical text and the possibility of historical knowledge. In addition to thematizing postmodernist theoretical understandings of the relationship between history, truth and text, the world of diegesis of *Wild Stars* is also a stage for the questions of the relationship between history, text and the position of power, whose theoretical analogy can be recognized in the works of new historicism.

Keywords: novel, postmodernism, historical metafiction, new historicism, history, truth, Dobrilo Nenadić

Павле З. Зељић¹

Универзитет у Новом Саду,
Филозофски факултет,
Докторске академске студије
<https://orcid.org/0009-0008-8888-7860>

РЕЧИ НА (ВИ)ДЕЛУ: ПОЕТИКА СНИМКА ИЗМЕЂУ ДОКУМЕНТАРНОГ И ФИКТИВНОГ У ЗБИРЦИ ПЕСАМА СНИМЦИ ОСКАРА ДАВИЧА (1963)

У песничкој збирци *Снимци*, која припада средишњем периоду његовог обимног поетског стваралаштва, Оскар Давичо узима у фокус тематске аспекте на размеђи актуелних друштвено-историјских, културних, и поетичких проблема шездесетих година прошлог века. У политичком погледу, реч је о деколонизацији Африке, а у културолошком и стога поетичком смислу, важна окосница је развој нових видова масовних медија. Збирку ћемо у том смислу сагледати у оквиру експерименталности Оскара Давича, у смислу авангардне тенденције да поетизује технолошки развој. Осврнућемо се и на Давичов путопис из истог периода, *Црно на бело*, који традиционалним, прозним средствима ревалоризује наративе о Другом и егзотичном. Наиме, основне тематске и поетичке димензије збирке функционишу управо на плану критичког односа према установљеним схватањима колонизованих земаља, али заједно с тим и медијско-техничким средствима којим се уобличавају ови наративи. Настојећи да ревитализује хуманистички наратив прогреса, могућност мимезиса, али и могућност културног контакта, Давичово песништво у овом периоду оперише дијалектиком између строго документарног и фиктивног тј. монтираног. Инстанцу *камере*, обједињујућу за различите целине збирке, сагледаћемо из перспективе да она константно посредује између лирског субјекта песме и свих мотива који сачињавају збирку.

Кључне речи: *Снимци*, Оскар Давичо, поставангарда, фотографија, репрезентација, хуманизам

1. Теоријске напомене, међуратна авангарда у односу на модернизам, и авангардна поезија Оскара Давича након Другог светског рата

Заинтересованост Оскара Давича за технолошке могућности камере као медијума, директно показану у збирци *Снимци* (1963), свакако да можемо посматрати у контексту авангардистичког (схваћено најшире) поетичког лука његовог песништва. Технологија, схваћена као фундаментални фактор човековог историјског развоја, представљала је нарочито од периода након Другог светског рата једну од поетичких окосница Оскара Давича у тематско-мотивском смислу, било да је реч о изумима намењеним ратовању (нпр. поеме *Зрењанин*, *Човеков човек*), било као основа за експлоатацију и дехуманизацију (мисли се најпре на затвор/логор, тематизован у песничкој збирци *Вишња за зигом*). Стога, требало би расветлити

¹ pavle.zeljic2@gmail.com

измењени однос Давича према првобитним поставкама авангарде када је реч о питањима која смо отворили.

На први поглед, став Оскара Давича према надреалистичком наслеђу и, шире, наслеђу међуратне авангарде, чини се да није био једнозначан. Са једне стране, о искуству надреализма говори децидно као о историјској категорији: „Надреализам није довео до стварне револуције, није схваћен као протест; остао је пуки израз стања.” (DAVIČO 1969: 152). Штавише, у супротности његовој тежњи ка универзализујућој спознаји о човеку, за Давича је надреализам на овом месту допринео само „раздруштвљавању човека”, „његовом стварном усамљењу” (IBID 1969: 153). Ову тежњу приметио је већ и Радомир Константиновић, назвавши је сном о тоталности: према његовим речима, за Давича је човек био биће „и ока и слуха” (Константиновић, 1980: 13). Приметићемо да се ради о теоријским запажањима (и Константиновић се, такође, позива на аутопоетичке есеје Давича на овом месту). Према одређеном броју књижевних тумача, карактеристичан је у песничкој пракси константан „повратак извесним ‘исходиштима надреалистичке поезије’“, како то формулише Драган Хамовић (HAMOVIĆ 2013: 78), а та околност сигурно да је имала утицаја и на рецепцију целокупног књижевног рада овог песника, како због перципиране једноличности, тако због увреженог става о чисто историјском значају експеримената аутоматског писања.

Наиме, инсистирамо ли на Хамовићевом запажању о томе како се само песничке збирке *Вишња за зигом* и *Хана* схватају као „врхови Давичове поезије уопште”, док се критичка пажња ускраћивала оним каснијим (IBID 2013: 78), можемо закључити да је управо перципирани раскорак између песничке теорије и праксе довео до недовољно помних анализа, а још мање до синтеза развојних тенденција.

Примећујемо да већ поменути Константиновић поставља темељ за овакво гледиште на Давичов развојни пут, гледиште које издваја две фазе. У наведеном есеју, који и представља покушај синтезе целокупног дотадашњег песничког и аутопоетичког рада, поема *Човеков човек* узима се као почетак друге фазе. Са овим делом, према Константиновићу, Давичо је спознао ништавило, док је пре тога стање уверености у идеале, проузроковано суштински религијским ставом знало само за физичку смрт (KONSTANTINOVIĆ 1980: 76). И за Јована Делића је на сличан начин „најзначајнији Давичо од тридесетих до средине шездесетих година двадесетог вијека” (DELIĆ 2013: 18). Приметна је извесна хомогенизација каснијег периода. Један од циљева нашег истраживања јесте и да покушамо показати, барем на примеру поменуте збирке *Снимци*, да варијације и модулације постоје, у тематском и поетичком смислу. Својеврсна сагласја са остатком опуса сведоче управо о свесној еволуцији. Неки од најзначајнијих домета које је досегао на том плану, условиле су управо друштвене промене у односу на технолошки развој.

Дакле, не можемо порећи трајно присуство авангардистичке тенденције код овог песника. Ипак, оно што је досадашње испитивање бар у релативном смислу показало јесте да је за синтетички преглед различитих развојних фаза некада једног од најистакнутијих надреалиста нужно размотрити начин на који су оне кореспондирале са друштвеним променама и развојем културних тенденција у свету и код нас. Судови да је надреализам имао карактер бунта који је најпосле интегри-

сан у границе доминанте културе, или што је још карактеристичније, да је он био „‘пут за Индију који Индију није пронашао“ (Давичо, према KONSTANTINović 1980: 12) – иако делује као да полазе са различитих основа, упућују на исти став. У питању је прогресивистичка критика надреализма, о којем се говори у перфекту, дакле, критика која је једна негација негације и која негирајући афирмише. Управо зато, из другог угла посматрано, колонијалне претензије Европе, или грађански бунт надреалистичких уметника свакако да су играли улогу у проширивању хоризоната изражајних могућности у свим уметностима. Све то води нас закључку о једном дијалектичком (као што смо нагостили) схватању развоја уметности и културе, која је аналогна уопштеном марксистичком разумевању о прогресивно-регресивној природи сваког историјског развоја. Очеvidнији креативни потенцијали носе са собом и потенцијал за деструкцију. За последицу на пољу културе то има, као што је то формулисао Валтер Бенјамин (Walter Benjamin), да свака епоха мора покушати да наслеђе преотме од конформизма, односно „Месија не долази само као спаситељ, већ и као победник Антихриста.“ (BENJAMIN 1974: 81).

Валтер Бенјамин је за овај део нашег истраживања изузетно значајан, јер је у својим теоријским промишљањима експлицитно направио мост између модернизма и авангарде, али и претежно визуелне културе барока са овим другим. При том, сродност са Давичовим имплицитним гледиштима повећава и Бенјаминова наклоњеност филозофији језика, у смислу односа речи (логоса) и људске праксе, што стоји у односу са његовом филозофијом историје на коју смо малочас реферисали. Конкретније говорећи, једна од улога коју је авангарда имала у развојном следу историје књижевности била је и откривање нових могућности естетизације актуелне садашњице и друштвеног живота, што се у односу на модернизам, може схватити и као отклон од искључиве тежње ка критици негативног утицаја нових технолошких изума.

Схватајући науку и технологију као могућност за, како би се у контексту Давичове поезије могло рећи, тоталнију спознају човека, авангардисти увиђају значај реинтерпретације техничког развоја у смеру давања позитивног предзнака, да би се он *преотмео од конформизма*. Утолико је значајније што је Шарл Бодлер (Charles Baudelaire), песник модернизма и модерности којим се и сам Бенјамин у више наврата бавио, до краја своје каријере одбацио било какве могуће креативне потенцијале фотографије, нарочито у погледу утицаја јавног мњења у домену естетског (BLAD 1986: 817). У одрицању изражајних могућности види се покушај да се домен естетског задржи у односу аутономије према тржишту, и да се однос уметника и публике, али и уметника и његовог дела не претворе у однос робне размене. Као што је на индивидуалном плану Давичова поетика током времена представљала трајну негацију негације, тако је и сам настанак историјске авангарде на ширем књижевно-историјском плану био негација ове непартиципације у тржишту.

Насупрот томе, Бенјаминова чувена анализа саодноса између техничке репродукције класичних уметнина и развоја фотографије, штампе, и филма у прелазу из 19. у 20 век може се посматрати управо као покушај да се пренебрегну они аспекти фотографије као медијума који су, како се чинило, претили да угрозе уметност у целини (што тврди већ и Бодлер). Од највећег је значаја уопштавање ове борбе

која се одвија на историјском и културном плану: опозиција политизације естетике и естетизације политике представља образац и за будуће појавне облике авангардистичких пројеката. Важно је да ауру о којој се у овом есеју говори (BENJAMIN 1974b: 119) не схватимо као својство самог дела, већ својство друштвених односа у оквиру којих оно залази.

Фотографија може представљати претварање уметничке сфере у серијску репродукцију, али се може посматрати и у алегоријском кључу. Две су важне поставке Бенјаминове филозофије важне да бисмо то правилно разумели. Алегорија је за Бенјамина вид репрезентације историје, јер „долази на свијет једним чудноватим укрштањем природе и повијести” (BENJAMIN 1989: 130). С друге стране, Абдулах Шарчевић у поговору превода *Порекла немачке жалобне ијре* истиче важност миметичке способности језика за Бенјамина, јер је језик као човекова способност говора, али и као логосност постојања, конститутиван за човеков живот (ŠARČEVIĆ 1989: 219). Историја се схвата као нагомилано лингвистичко-семантичко наслеђе, а фотографија као модеран вид могућности алегоризације историје. Тако, фотографија и филм могу бити динамичан и критички настројен микрокосмос једног широког, друштвено-историјског процеса, који се ипак, као што је то својствено алегорији иначе, на пољу форме користи управо фрагментима тог наслеђа. Према Бенјамину, артикулација прошлости и значи „овладати сећањем у тренутку опасности” (BENJAMIN 1974: 81).

Да снимак по себи није нужно креативни чин, свакако да је разумео и Давичо у својој песничкој збирци. Фундаментални поступак који обједињује све снимке у збирци *Снимци* је коришћење камере за стварање алегоријских, амблематских призора. Објектив камере не може бити прост продужетак човековог ока, већ не-неутрални посредник семантичког материјала. С друге стране, ако је политизација естетског нешто што можемо препознати и у поступку поетизације фотографисања или снимања, онда у збирци *Снимци* заиста видимо још једну, нову историјску конкретизацију овог филозофско-естетичког концепта. Алегоријска природа фотографије чини да она постане елемент наратива о стварности, тако да низ призора можемо посматрати као својеврсни авангардистички колаж, монтажу. Откриће креативних потенцијала фотографије, нарочито на пољу могућности мимезиса и репрезентације стварности у свету фалсификованих наратива, схватамо као значајан чин. Фотографија, у духу авангарде, престаје бити механички одраз стварности и прелази у идеолошки апарат са друштвеним дејством.

Историјску рефлексију о прошлости која се стиче у савременом, наслућујемо у првој песми збирке, „Летећи”, где се из вертикалне перспективе свет премрежава и генерализује, а тиме и синтетише у један поглед. Док се „за леђима” остављају Алпи, свеprisутно је ишчекивање историјске прекретнице, наговештене изразима „све ближе”, мотивом (улцињске) обале која је „дохлапела на спруд предафриканског неба” (DAVIČO 1969b: 105-106). Фотографија сама по себи садржи димензију конзервације и презервације, прецизније него што то чини портрет. Поставља се питање, потпуно у авангардистичком духу, о могућности извртања оног што је окоштало у субјекту, а посредно и историји, путем фотографије.

2. Поетика камере: кадрирање и демистификација стварности

Требало би сада разграничити сложени однос између субјекта, камере, стварности и снимка. Контакт између изума и (нетакнуте) природе отвара и питање субјективности камере, која има извесну аутономију у односу на људски субјект, јер стварање посредовано објективом поставља своје законитости и поетику. Мноштво мотива заступљених у збирци који долазе из сфере егзотичних животињских врста можемо посматрати и у односу на раније објављену збирку *Флора*, у смислу да се на виталност флоре сада надограђује нова димензија покретљивости. Ако снимак схватимо у смислу покретљиве слике, онда примећујемо кореспонденцију, али ако га схватимо као фотографију – можемо говорити о амблемско-алегоријском карактеру снимка, с тим да алегорија као вид репрезентације стварности овде постаје динамична, тежећи органском самопревазилажењу. Органско је као категорија и само по себи важно за ову песничку збирку у целини, било да је реч о животињским или биљним мотивима, или репрезентацији становништва, јер је увек реч о специфичном поступку „кадрирања” мотива што у фотографију уноси динамичност.

„Снимак пејзажа једне пролазнице”, афричке жене, сачињен је из три мање целине (DAVIČO 1969b: 294-296). У првој од њих, репрезентација „црне сестре” се успоставља, и то градивним увођењем „пејзажа” у перцепцију читаоца, тако да се он деконструише на елементе. На тај начин се рецепција дезаутоматизује: почевши од детаља капи зноја која „светлуца клизећи низ врат”, објектив камере запажа, редом, једно дете „у трбуху”, друго – „на леђима”, и треће, које Африканка води за руку – да би се најзад дошло до мотива пакета „забрањених летака” и песма закључила „корпом опраног туђег рубља”, са благо ироничним запажањем да је она на „јединој глави”. Запажамо како нас кадрирање сваког од ових елемената „пејзажа” наводи на специфично читање стварности: од наговештаја потиснуте хуманости (зној оставља „гладан траг”) поглед камере доводи до дубљег поимања једног момента из живота жене узете за субјект песме (IBID 1969b: 294). С друге стране, овде је ипак реч о динамизованом опису једне слике, о постепеном преласку из објекта у (очигледно политички) субјект. У друге две целине, управо њена самосталност постаје основна тема за себе: лирском субјекту се не обраћа „на матерњем језику / заједничких жеља”, нити пита где се налази „улица једнакости”. Очигледно, афричка жена се сада креће у односу на лирског субјекта, симболички га престижући: „Она је прошла као што сам се / окренуо.” (IBID 1969b: 295). Прелазак из описа фотографског призора у опис геста и покрета корелира са прелазом у стање политичке освешћености, али треба запазити да то није проста метафора настанка ове промене у афричкој жени, јер је лирски субјект већ затиче са забрањеним лецима. Пре да је, дакле, реч о препознавању историјског процеса ослобођења који се већ одвија, а на који се и читалац, описаним поступцима, жели упутити. Другу и трећу песму повезује мотив динамита, али у трећој песми он добија и свој контекст: лирски субјект жену назива „рањена пантерко”, пред којом клецају колена „пушака белих”, односно „пред којом цвокоћу, то си ти, од страха / циви искочиле из кундака”. Заједничка жеља која се спомиње у другој песми, обрће се у заједничку бол, што је

прелаз који кореспондира уопште са прелазом из стања самоуверености присутног у другој песми, на стање рањивости и угрожености од колонизатора. Притом се у мотиву белих пушака, такође, репрезентација ових последњих семантички раслојава: белина упућује свакако и на боју коже (посебно јер се пушке доводе у везу са телима тј. коленима), али и на бледило услед страха, који добија комичне, чак гротескне, хиперболичне димензије (цеви пушака „од страха” искачу из кундака, „као очи из дупљи”) (IBID 1969b: 296). На овој амбивалентности речи *снимак* и функционише једна од основних димензија збирке, између осталог и у смислу тежње да се, дијалектичким путем, не укаже само на стварност стварнију од њене знаковне репрезентације, већ да се стварност посредством репродуктивног медија учини стварнијом. Дакле, рачуна се са конфликтом између речи и слике, који се манифестује у погледу неизбежне наративности визуелног описивања.

Још једна од песама која на другачији начин обједињује неке од ових елемената јесте песма „Кајман”. Напоменућемо ипак и то да је поменута песма првобитно објављена у збирци песама *Тройи* (1959), која је потом придружена збирци *Снимци* (1963): овакво поетичко опредељење се може схватити као сигнал да се ради о сродним експерименталним преокупацијама, а управо поступци и теоријска начела и јесу од значаја за наше истраживање. Репрезентација кајмана је метафоризована на такав начин да се дочарава телесност материје која живи, и то у непосредованом додиру са својом околином. Отворене чељусти кајмана дате су аутономном сликом језика који се „преврће”, а „крв жртве” у близини упућује на физичку снагу тих чељусти (DAVIČO 1969b: 122). С једне стране, дакле, телесно бивствовање само релативно се оивичава оним што кајман *није* – ни „човекољубив игуан”, нити има зубе пробушене „као у кобре” (IBID 1969b: 122). Компарација са аждајом је још значајнија, јер је ту у питању не сличност, већ дијахронијска сродност, о чему сведочи „оптерећење аждајским наслеђем”. У питању је еволутивни атавизам који указује на истовремену афирмацију и негацију. Трансформација од „птица” до „тих чачкалица” не удаљава нас до тачке херметичности и апстракције од јасне слике симбиозе између два жива створења, један изграђени модел актуелног живљења. (IBID 1969b: 122). Покретљивост метафоре кроз време и простор, и способност живе материје да се трансформише, асоцирају на авангардистички поступак симултанизма.

3. Путописни аспект збирке песама *Снимци*; однос са Давичовим путописом *Црно на бело*

Услед специфичног кадрирања мотива из егзотичне природе, можемо, у сагласју са Слађаном Јаћимовић, говорити о путописном аспект збирке. Ипак, чини се да је сувише уопштено и апстрактно схватање да се лирски субјект, аналогно путању у прозном путопису, „креће и унутарњим просторима свога бића”, односно да су „егзотични предели само окидач да би се проговорило о мутним пределима сопствене душе” (JAĆIMOVIĆ 2013: 280). На другом месту, ауторка каже да „Назив песме ‘Туга ван поља гравитације’ не сме олако бити парафразирани као очајање [...]” (IBID 2013: 290), али мишљења смо да се тумачење у овом раду неретко и своди на коментарисање, без синтетишуће перспективе каква је неопходна. Верујемо да је делом овакав приступ ауторке условљен једноставном околношћу

недовољне пажње која је збирци до сада посвећена, што значи да се збирка мора у исти мах и књижевно-критички вредновати, смештањем у контекст расветљењих књижевних дела.

На том плану, Јаћимовић интересантно контекстуализује песничку збирку у односу на прозни путопис *Црно на бело*, који је објављен непосредно пре *Снимка*, и тематизује Давичово путовање кроз Западну Африку у јеку процеса деколонизације овог региона. Посматрање збирке *Снимци* као лирски субјективан путопис омогућује ауторки да је у вредносном смислу одвоји од прозног путописа *Црно на бело*, притом се посебно осврћући и на чињеницу да Давичо у „писатељској сујети” критикује одређене моменте из путописа *Африка* Растка Петровића (IBID 2013: 282). Иако субјективни однос Давича према Петровићу може фигурирати као мотив за негативни коментар који је ауторка истакла, такав његов поступак се може схватити и у контексту Давичовог – у путопису експлицитније изреченог – програма, који се износи и алузијом на фразеологизам „ставити црно на бело”. Наведени израз, у једном слоју значења којим се функционализује у самом путопису, има сличну функцију као и поетика снимка о којој говоримо у контексту збирке, што је, наиме, (декларативна) дословна верност у репрезентацији запажене стварности. У том смислу се разрушавање митова о страном, опасном простору Африке коју Давичо посећује у току политички бурног периода, може узети као заједничка почетна тачка како за песничку збирку, тако и за прозни путопис.

Наравно, не може бити речи о веризму или реализму у историјском смислу, већ о оријентацији лирског субјекта ка мимезису оног што је карактеристично за одређено време и одређени простор. Стога није реч о лирском, унутрашњем путопису ни у збирци *Снимци*, јер документовање камером има демистификаторски карактер, чиме се субјективна, лирска импресија авангардистичког субјекта стапа са прикривеном и у политичком и историјском смислу за унутрашњи свет збирке објективном перспективом. Пример који бисмо могли навести као карактеристичан управо у контексту полемике са склоношћу ка шокантном у ранијим фазама авангарде је и песма „Снимак пејзажа оглодалог костура”. Наиме, мотив срца „једног људождера / у шпиритусу” упућује на један типичан доживљај Африке као простора опасности, настањеног и људождерима, поред дивљих звери. Срце може бити „налик на папак преживара”, односно „видик пресног пилета” – али „никад обратно”. Другим речима, срце човека се може свести (и јесте сведено) на сферу животињског, поставши потенцијално експонат и куриозитет отуђен од живог човека, али ефекат овог историјског процеса није тоталан: човек се не може заиста, обрнутим путем, убројати у животиње.

Други део песме прелази са следа визуелних асоцијација на лингвистичке, које доводе до синтаксичке сложености, али у овим стиховима се управо тај процес дехуманизације покушава изврнути (аналогно деконструкцији и инверзији синтаксе). Појам „никад” из прве целине сада је налик „на глад, на немоћ и старост”, оно је „увек” налик на оно „није” које у историјском смислу негира хуманост, док појам или категорија означена глаголом „јесте” стоји у вези с оним афирмативним, ослободилачким. То „јесте” у себе обухвата и „никад-обратно”, што би значило да ова концепција човека, хуманистичка, не искључује остале мотиве из прве цели-

не песме, те зато и људско срце, најзад, *може* бити налик другим живим бићима (DAVIČO 1969b: 298). Другим речима, песнички поступак у овој Давичовој збирци налази се у процепу између *лирске* које треба да пружи уметничку визију стварности, и *документарно* које треба да устаљену перцепцију света коригује.

4. Футуролошке антиципације Оскара Давича у збирци *Снимци*

Пишући о односу према друштву визуелне културе у позном стваралаштву Оскара Давича, Мина Ђурић пружа луцидне увиде. Већ на почетку, указује се „на нејезичку будућност поезије и девербализацију уметности коју је [Давичо] предсказивао у својим есејима” у периоду седамдесетих и осамдесетих година (ЂURIĆ 2013: 379-380). Процес опредељивања између поетике *ока* и *уха* о којој ова ауторка нешто касније говори могао би се, у контексту збирке којом се бавимо, померити и још неколико година уназад. Већ је Зоран Глушчевић у критичком приказу збирке говорио о склоности ка *визуелној* метафоризацији код Давича, доводећи га у контрастивну везу са другим песником изразите језичке експерименталности, Момчилом Настасијевићем, чије поступке назива *музичким*. За разлику од медитативне и контемплативне поезије Настасијевића, Давичова поезија је „акционо устремљена” и „ликовно-асоцијативна” (GLUŠČEVIĆ 1998: 167-168). Премда се свакако не може говорити о дословној девербализацији уметности као већ формираном теоријском концепту, реч која тежи ка визуелном свакако је присутна још 1963. у збирци *Снимци* као облик *невиности речи*. Авангардистичка концепција остварења пуноће човековог постојања узетог кроз призму друштвених односа довела је до потребе да се ознака за ствар – језик који је постао аутоматизован – укрсти са ствари, отелотвори, а аналогон за то је управо фотографски снимак, као знак за ствар и њена копија.

Посматрајући снимак као стилизовану, а не веристички копирану стварност, збирка визуелних исечака из стварности постаје замена за збирку песама. Отуђеност колонизованог или маргинализованог народа Африке и Јужне Америке од средстава производње наратива, медија, истоветна је са отуђеношћу од производње уопште. Најјасније то видимо у моментима када се лирски субјект директно дотакне колонијалног и класног конфликта, као у песми „Снимак пејзажа братства”, где се каже: „дубље од пигмента, / ропство је жигосало кожу” (DAVIČO 1969b: 275). Штавише, мотив пијанства на почетку песме упућује на недовољност скривања или свесног игнорисања разлика и подела које, у ствари треба превазићи: „алкохол пољубаца” не спира „проклетство / с чађи”. Мотив „млечности неугљенисаних дана” указује, по супротности, на деструктивне ефекте колонијализма (који су, по асоцијацији између црне боје коже и чађи, реификовали расну поделу у Африци), а млеко се може схватити као опозит алкохолу, као храна која је органска потреба свих људи, и којом су наново уједињени. Ипак, у последњем стиху се показује и скепса према могућности да се то деси сместа, тј. ово помиривање се представља само као визија будућности: на млечност „неугљенисаних дана” надовезује се, тако, стих: „Не наших. Не нама” (IBID 1969b: 275). У том смислу је теоријски појам мита и митологије, како га је схватао Ролан Барт (Roland Barthes), од велике важности, а утолико пре што је један од најчувенијих примера за ову појаву, насловницу часописа *Paris Match*, пронашао управо у контексту дискурса који је служио легитими-

зацији француског колонијализма у Африци (BART 2019: 206).

Будући уврштена у западне оквири посматрања историје, колонизована земља у свим својим сегментима добија конотативна значења. Како истиче Барт, „буржоаска класа је своју моћ изградила на техничком, научном напретку, на безграничном преображавању природе”, тако да буржоазија „преображава стварност света у слику света”, „изокреће *anti-physis* у *pseudo-physis*, Историју у Природу” (IBID, 2019: 230-231). Човек се у збирку уводи постепено и обазриво, као један од елемената бујног биљног и животињског света *троја*, али када се то учини, примећујемо да оличава сличан принцип јединства друштвеног у социолошком смислу и природног: „Балада о сновима црног чистача улица” репрезентује снове о слободи, резервисане за будућност „у једнакости вишој међу људима смелијим, женама / дрхтавијим. Сличности су у томе: све крви су недовршене.” (DAVIČO 1969b: 190-191).

Поменути песма посвећена је, притом, Кости Абрашевићу, евоцираног у својству претходника социјалистичког песништва, што неминовно наводи да се направе паралеле између младог афричког човека и њему сличног српског борца за ослобођење. Чак бисмо могли пронаћи и једну паралелу аутореференцијалне природе између стихова: „Кад велик па витак као метла од палме / помилујем облаком највољенију на свету, / тад огромна огромна радост као вал ме / подигне до неба са сукњом у цвету.”, и споја између љубавног и еманципаторског заноса у чувеном Давичовом циклусу *Хана*, што представља прављење културолошке, а због специфичности Давичових становишта, уједно и политичке паралеле између сфере домаћег тј. познатог и страног (IBID 1969b: 190). Интересантно је запазити како се такав чин прављења паралела на овом месту у збирци укршта са раније истакнутим истицањем потенцијалних предрасуда у свести југословенских сународника. У разматраном раду Слађане Јаћимовић спомиње се „суматраистички манир авангардних путописа”, али она овај аспект сагледава са становишта раније, међуратне етапе авангарде и лирског субјекта схваћеног као „странца који тражи изгубљени завичај” (JACIMOVIĆ 2013: 284-285). Као што видимо у поступку прављења еквиваленција између домаћег и страног овде или у раније разматраном „Снимку пејзажа једне пролазнице”, код Давича се они не супротстављају, већ се тежи једној другачијој, али не мање авангардистичкој, варијанти обједињавања домаћег и страног.

Дакле, није реч о противстављању, као што чини Растко Петровић, непознате Африке изанђалој европској култури, него овде имамо вид поезије која пружа отпор, према формулацији у аутопоетичком есеју Оскара Давича, „Поезија и отпори”. У њему се директно, и то на врло ироничан начин, проблематизују заостаци малограђанске свести и минималних промена у укусима становништва послератне Југославије: „Навике. Волео бих да могу да постоје песме густе од смоле крви и стварности, тако густе да их никад нико не рецитује у купатилу док се сапуна. Волео бих. Али враг зна има ли их?” (DAVIČO 1969c: 26-27). Буржоаско схватање документарног се демаскира као привид, али оно што је привид такође се не може раздвојити од ниске културе и аутоматизованог искуства света, у оквиру ког се поезија тривијализује, а колонизовани човек своди на куриозитет.

Аспект који смо навести на почетку истраживања, то јест, постепени (по критеријуму егзотичности и градивни), прелаз од географских појмова ближих читалачкој публици ка страним и далеким, тиме добија шири смисао, на пример у песми под бројем 4 песничке целине „Облаци који и нас чине”: „Промичу итабетинаге и жерараке / промичу Уруту из Сурабенте, сва махнита / промичу гладна жита Кликошенга и туга Кобиција / сва у кикама муња, сва у сику кобри, / сва под киком од палми, над оком од антрацита.” (IBID 1969b: 112). То евидентно нису стихови који би се могли реципирати у нормалним хоризонтима очекивања, али уједно циљају на стереотипичан однос према терминима из разних области (географија, биологија, геологија) који су како лингвистички, тако и географски удаљени. Авангардистичка црта у том контексту се може запазити управо у улози коју себи субјект даје, наиме, да демистификује страно и удаљено, и да га учини блиским, а потенцијал за то проналази се у насловном мотиву облака, који се могу сусрести свуда, због чега се одликују и универзалношћу. Зато, у наредној целини, каже се: „Гледан одозго, и ја бих зато залазио / као тај облак на нули видика” – потребно је својеврсно обезличење, објективност гледишта без претходних предрада, због којих субјект у наредним стиховима узвикује: „И ја бих да сам сав друкчији!” (IBID 1969b: 113).

Бартовски схваћен *објект-језик*, који је основ визуелно-вербалног мита, дајући му форму, с временом (преласком квантитета у квалитет), постаје замена за стварност. Није драстично закључити да Оскар Давичо антиципира један облик симулакрума, тиме што се мит одваја од сопствене форме и постаје форма саме себе. Последња песма у читавој збирци – „Снимак пејзажа неодредивости” – пружа апокалиптичку визију импотенције језика: „Има имена под водама, / што именујући не покрећу, / што покрећући не казују, / што казујући не означају / што издвајајући не задржавају” (IBID 1969b: 303). Ту видимо помак и од концепта песме на који се Давичо позива у аутопоетичком есеју. Не ради се о језичком моделу који стварност ограничава на препознатљиве клишее, него о ланцу знакова – налик на синтаксичку уланчаност песме – који не покрећу на практичну делатност, онемогућујући поновно обједињење човековог тела и духа, ослобађање потенцијала човека и човечанства. Ту песимистичку слутњу Давичо покушава изнова превазићи у наредним годинама стваралаштва.

Закључак

Пошавши од тезе да у досадашњој литератури постоје препреке за стварање синтетичких прегледа када је реч о обимном песничком опусу Оскара Давича, покушали смо да у најгрубљим цртама одредимо општи карактер развојне тенденције, окарактерисане као авангардистичка. Будући да у различитим периодима негира одређене аспекте, она је и ауторефлексивна. Из тог разлога смо дали и карактеристику односа према надреализму код познијег Давича, будући да му одређени критичари добар део послератног стваралаштва виде као обнову аутоматског писања. Имајући за предмет искључиво песничку збирку из средишњег периода, *Снимци* (1963), управо смо и тежили представити је као у много чему антиципаторску, како на плану друштвених феномена, тако и у поетичком смислу, а нарочито у оквиру развојних тенденција саме Давичове поетике, која је временом тежила

синтези између речи и слике, касније директно комбинујући вербално и графичко.

Размотрили смо, са становишта схватања Валтера Бенјамина о филозофији језика, односа речи и слике, и алегорије, неке од основних поетичких црта Давичове збирке. Фотографија чини битан део савремене културе визуелног, услед чега се и у поезији тежиште помера са чула слуха на чуло вида. На другом плану, алегоријски карактер динамизованих призора страних и далеких земаља има и документарни карактер, где се снимак посматра у дијалектици фикционалног (авангардистички симултанizam и монтажа) и нефикционалног (репродукција стварности). На том нивоу дискусије, испитали смо различите аспекте еманципаторских потенцијала визуелних наратива, односно контранаратива, као и нове улоге авангардистичког песништва коју Давичо препознаје.

У последњем делу истраживања, однос продуката визуелне културе са стварношћу на коју упућује, разматрали смо уз помоћ појмова мита и митологије Ролана Барта, а прелазни карактер који има овај мислилац кад је реч о филозофији постструктурализма пронашао је свој корелат и у антиципацији друштва симулакрума у збирци Оскара Давича. На том пољу, он даје решење које представља једну од константи његовог књижевног рада уопште: историјски квалитативно ново постизање тоталитета и јединства у сфери језичког, а тиме и у друштвеној сфери; другим речима, у епохи која је најављивала постхуманистичка уверења, Давичо је већ проналазио одговоре за питања која је тај филозофски тправац тек почињао проблематизовати.

Цитирана лијература

- BART 2019: BART, Rolan. „Mit danas”. U: *Mitologije*. Preveli: Andrija Filipović, Olja Petrović. Loznica: Karpos, 2019, str. 199-247.
- BENJAMIN 1974: BENJAMIN, Valter. „Istorijsko-filozofske teze”. U: *Eseji*. Preveo: Milan Tabaković. Beograd: Nolit, 1974, str. 79-91.
- BENJAMIN 1974b: BENJAMIN, Valter. „Umetničko delo u veku svoje tehničke reprodukcije”. U: *Eseji*. Preveo: Milan Tabaković. Beograd: Nolit, 1974, str. 114-149.
- BENJAMIN 1989: BENJAMIN, Valter. *Porijeklo njemačke žalobne igre*. Prevela: Javorka Finčić-Pocrnja. Sarajevo: Veselin Masleša, 1989.
- BLAD 1986: BLOOD, Susan. „Baudelaire Against Photography: An Allegory of Old Age”. U: *MLN* [Modern Language Notes]. Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1986, књ.101, бр. 4 (French Issue), стр. 817-837.
- DAVIČO 1969b: DAVIČO, Oskar. „Snimci”. U: *Kairos; Snimci. Sabrana dela Oskara Daviča*, knjiga jedanaesta. Beograd: Prosveta, Svjetlost: Sarajevo, 1969, str. 105-304 [orig.] ДАВИЧО, Оскар. „Снимци”. У: *Каирос; Снимци. Сабрана дела Оскара Давича*, књига једанаеста. Београд: Просвета, Свјетлост: Сарајево, 1969, стр. 105-304.
- DAVIČO 1969c: DAVIČO, Oskar. „Poezija i otpori”. U: *Poezija, otpori i neotpori. Sabrana dela Oskara Daviča*, knjiga peta. Beograd: Prosveta, Svjetlost: Sarajevo, 1969, str. 7-101. [orig.] ДАВИЧО, Оскар. „Поезија и отпори”. У: *Поезија, отпори и неотпори. Сабрана дела Оскара Давича*, књига пета. Београд: Просвета, Свјетлост: Сарајево, 1969, стр. 7-101.
- DAVIČO 1969: DAVIČO, Oskar. „Neotpori na dnevnom redu”. U: *Poezija, otpori i neotpori. Sabrana dela Oskara Daviča*, knjiga peta. Beograd: Prosveta, Svjetlost: Sarajevo, 1969, str. 101-197. [orig.] ДАВИЧО, Оскар. „Неотпори на дневном реду”. У: *Поезија*,

- отпори и неотпори. Сабрана дела Оскара Давича*, књига пета. Београд: Просвета, Свјетлост: Сарајево, 1969, стр. 101-197.
- DELIĆ 2013: DELIĆ, Jovan. „Poezija i otpori Oskara Daviča”. U: DELIĆ, Jovan; HAMOVIĆ, Dragan (ur.). *Pesnička poetika Oskara Daviča: zbornik radova*, Beograd: Institut za književnost i umetnost, Šabac: Biblioteka šabačka, 2013, str. 15-23. [orig.] ДЕЛИЋ, Јован. „Поезија и отпори Оскара Давича”. У: ДЕЛИЋ, Јован; ХАМОВИЋ, Драган (ур.). *Песничка поетика Оскара Давича: зборник радова*, Београд: Институт за књижевност и уметност, Шабац: Библиотека шабачка, 2013, стр. 15-23.
- ĐURIĆ 2013: ĐURIĆ, Mina. „Davičova poetika i pesništvo od predverbalnog do deverbalizacije umetnosti”. U: DELIĆ, Jovan; HAMOVIĆ, Dragan (ur.). *Pesnička poetika Oskara Daviča: zbornik radova*, Beograd: Institut za književnost i umetnost, Šabac: Biblioteka šabačka, 2013, str. 379-399. [orig.] ЂУРИЋ, Мина. „Давичова поетика и песништво од предвербалног до девербализације уметности”. У: ДЕЛИЋ, Јован; ХАМОВИЋ, Драган (ур.). *Песничка поетика Оскара Давича: зборник радова*, Београд: Институт за књижевност и уметност, Шабац: Библиотека шабачка, 2013, стр. 379-399.
- GLUŠČEVIĆ 1998: GLUŠČEVIĆ, Zoran. „Na beskrajnoj traci imaginacije (Oskar Davičo: *Snimci*, 1963)”. U: *Književnost i rituali*. Beograd: Srpska književna zadruha, 1998, str. 167-170. [orig.] ГЛУШЧЕВИЋ, Зоран. „На бескрајној траци имагинације (Оскар Давичо: *Снимци*, 1963)”. У: *Књижевност и ритуали*. Београд: Српска књижевна задруга, 1998, стр. 167-170.
- HAMOVIĆ 2013: HAMOVIĆ, Dragan. „Oskar Davičo u kontekstu pesničkog modernizma pedesetih”. U: DELIĆ, Jovan; HAMOVIĆ, Dragan (ur.). *Pesnička poetika Oskara Daviča: zbornik radova*, Beograd: Institut za književnost i umetnost, Šabac: Biblioteka šabačka, 2013, str. 77-92. [orig.] ХАМОВИЋ, Драган. „Оскар Давичо у контексту песничког модернизма педесетих”. У: ДЕЛИЋ, Јован; ХАМОВИЋ, Драган (ур.). *Песничка поетика Оскара Давича: зборник радова*, Београд: Институт за књижевност и уметност, Шабац: Библиотека шабачка, 2013, стр. 77-92,
- JACIMOVIĆ 2013: JACIMOVIĆ, Slađana. „Tropi Oskara Daviča: lirsko putovanje kroz prostor i sebe”. U: DELIĆ, Jovan; HAMOVIĆ, Dragan (ur.). *Pesnička poetika Oskara Daviča: zbornik radova*, Beograd: Institut za književnost i umetnost, Šabac: Biblioteka šabačka, 2013, str. 277-297. [orig.] ЈАЋИМОВИЋ, Слађана. „Тропи Оскара Давича: лирско путовање кроз простор и себе”. У: ДЕЛИЋ, Јован; ХАМОВИЋ, Драган (ур.). *Песничка поетика Оскара Давича: зборник радова*, Београд: Институт за књижевност и уметност, Шабац: Библиотека шабачка, 2013, стр. 277-297.
- KONSTANTINović 1980: KONSTANTINović, Radomir. *Davičo*. Beograd: Izdavačka radna organizacija Rad, 1980.
- ŠARČEVIĆ 1989: ŠARČEVIĆ, Abdulah. „Pogovor”. U: *Porijeklo njemačke žalobne igre*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1989, str. 217-243.

Pavle Z. Zeljić

WORDS ON RECORD: POETICS OF THE RECORDING BETWEEN THE DOCUMENTARY AND THE FICTIONAL IN THE POETRY BOOK *SNIMCI* BY OSKAR DAVIČO (1963)

Summary

In the poetry book *Snimci*, which belongs to a middle period of his copious literary production, Oskar Davičo focused on certain thematic aspects on the borderline between topical sociological, historical, cultural and poetic problems that had arisen in the 1960s. In the political sense, the main concern is the decolonization of Africa, and in the cultural and therefore poetical

sense, the thematic basis is found in the development of new mass media, in which context the documentary film seemed to be of particular interest to Davičo. The books of poetry will, therefore, be viewed in the context of the consistently avantgarde tendencies of Oskar Davičo, including the tendency for the avantgarde to examine the relationship between poetry and technological development. A comparison will be made to Davičo's travelogue from the same phase of his work, titled *Crno na belo*, which explores narrative of the exotic and Otherness in a more traditional context and in prose form. Namely, *Snimci* is as a work of poetry constructed exactly upon this critical attitude towards the stereotypical and traditional understanding of the colonized nations, and along with that, the technical devices used to shape the mentioned narratives. Attempting, no less significantly, to revitalize the essentially humanist narrative of progress and the possibility of a mimetic art, reciprocal to the possibility of cultural contact, Davičo's poetry in this period is founded upon a dialectic between the purely documentary and the fictional i.e. the edited, and the montage in an avantgarde sense. The instance of the *camera*, which is a unifying motif for the entire poetry books, we shall examine as a constant mediator between the (human) subject of the poems and the motifs that the poems consist of.

Keywords: *Snimci*, Oskar Davičo, postavantgarde, photography, representation, humanism

Александра П. Тодоровић¹

Филолошко-уметнички факултет

Универзитет у Крагујевцу

Докторске студије из Српског језика и књижевности

<https://orcid.org/0009-0002-7539-9565>

ПРОСТОР КАО НУЛТИ ЗНАК У РОМАНУ *ЦИНК* ДАВИДА АЛБАХАРИЈА

Када жеља за просторном и временском адаптацијом надмаши реално стање модерног субјекта, његова прича се испишује из нултог простора. Анализом романа *Цинк* Давида Албахарија, показаћемо на који начин се различити топоси од Америке, преко Израела до Београда посматрају као места немогућег настајења и умирења главног јунака. Циљ овог рада, поред указивања на раскорак између свести субјекта и простора који жели да настани, такође се односи на приказ краха једне приче проузрокованог онтолошким кризом. Криза простора унутар Албахаријевог романа омогућила је посматрање неколико суноврата: породичног, личног, трансценденталног, егзистенцијалног, с тога ћемо различите топосе по којима се главни јунак креће посматрати као рефлексiju унутрашњег бића. Приказаћемо на који начин заузимање нулте тачке у простору доприноси удаљавању од културолошког и трансценденталног наслеђа, које на крају доводи до пуцања самог дискурса.

Кључне речи: Давид Албахари, *Цинк*, простор, знак, Америка, егзил, Ја, текст, пукотина

Увод

Упознавање и овладавање просторима које треба населити представља једно од примарних потреба човека. Почетни осврт на категорију простора, перципиран је као део сопства, дакле, простор је био персонификован. Он је био социолошки, психолошки, духовно омеђен, али то није припадало домену интуитивног, већ немогућности да се квалитативно разлуче димензије људског и онога што га окружује. (уп. Касирер 1985: 176) У складу са тим, приметимо да након вишевековних процеса развоја свести, човек и даље жели да успостави контролу над територијом коју насељава. Раскол између примарног јединства бића и простора настаје у тренутку када се градови све више развијају, а самим тим и раздијају, тако да свако место и правац имају сопствено јединство и устројство. Настанак мегалополиса и умножавање броја становника који насељавају његову територију, довело је до резигнације свести чија је жеља да потпуно овлада местом у које се смешта, као и да себе уцелови у истом. Роман *Цинк* Давида Албахарија је репрезентант процеса потраге за суштином субјекта чија прича почиње унутар лиминалног простор. Иако су експлицитно наведени територијални маркери, проблем дисконтинуитета главног јунака почива настаје у тренутку када свесно бира да постане шетач. Липшен фиксне тачке којој би се вратио, субјекат не само да постаје још једна од сенки

¹ aleksandraurosevic96@yahoo.com

која се креће беспрегледним улицама мегалополиса, већ и читаву причу коју треба испричати одстрањује од света и уједно себе самог. Уводећи проблем конституи-сања сопства на различитим територијама у које смешта субјекта, књижевни опус Давида Албахарија претежно базиран на питању живота у егзилу, формира неколико врста идентитета. Сви идентитети: културни (националност, језик), територијални (место, држава, град), политички (идеологија, држава), економски (посао, друштвени статус), представљају изворе и узрочнике дестабилизације модерног субјекта. (уп.Липјанкић 2021: 357) Питање статуса егзиланта у романима Давида Албахарија *Снежни човек*, *Цинк*, *Мамац* смешта себе у нулти знак. Ако постоји добровољна жеља за кретањем, мотивисана потрагом за наративом и лингвистичком слободом, онда дискурс који настаје на различитим местима широм Америке, Канаде, Израела и других места самог себе подрива. Тај дискурзивни антиклимакс почива на бегу од сопства и онога што је једина истина.

Америка-йразан знак

Ако је биће огледало света, тако је и место у коме се налази рефлексија његовог унутрашњег стања. Сазревање, гешталт, или потпуни облик субјекта одређује место где ће се човек сјединити са ЈА. Роман *Цинк*, Давида Албахарија, не само што говори о немогућности фокусирања приповедне тачке, јер је на сваком простору који привремено насељава све више туђ, него је и његова моћ говора редукована. „Ако смо некада говорили о промени, сада морамо да ћутимо.” (Албахари 1996: 15) Сви градови у којима борави су део мапе једног растрзаног ума, који не може да се метафизички утемељи. Узрок и последица краха субјективитета започиње у тренутку када се он, у једном знаковном и културолошком систему спочитава као туђин. Сваки од градова представља мрежу значења којом појединац треба да овлада. Не само што је немогуће доследно потцртати мапу једног града у коме се налази, јер динамика кретања главног јунака то не дозвољава, него је и његово припајање америчкој култури сведено на конзумеризам. Стереотипско деловање и конзумирање производа са доминантном ознаком и рекламном моћи, указује на покушај да се смести у културолошку сферу једног система. У складу са тим Америка посматрана као скуп знакова, означава семиосферу, прецизније речено, систем утемељен на простору једне културе. Пошто је, парадоксално, свет семиосфере неравномеран, испресецањем границама које деле моје пријатељско од туђег непријатељског, лимитност главног јунака готово па постаје нужна. (уп. Лотман 2004: 194) Проблем утемељења се додатно усложњава када се уведе питање идентитета главног јунака. Рекапитулација догађаја из прошлости и процес писања приче указују на жељу раскидања везе главног јунака испрва са полним одређењем, а затим и са сваке везе са оцем. У сваком граду, његов текст добија различиту форму која не задовољава оно што субјекат жели да изрази. Пошто тежи да се одрекне сваког маркера припадности једној култури, породици, За разлику од њега људи са којима се сусреће и комуницира у Америци, национална обележја нису само везана за скрајнутост на просторну маргину, већ и на тежњу да она остану транспарентна у виду знаковних обележја. ”Алиса је била одевена у фармерке и кошуљу од тексас-платна. На прсту је имала тиркизни прстен, око врата огрлицу препуну тиркиза, тачно је чак и њена табакера била укашена тиркизом. На џепу њене кошуље, тачно преко њене леве

дојке, тиркизним концем била је извезена реч KAUAJ.” (Албахари 1996 : 14)

Када Ја осећа претњу од стране простора који насељава, мапирање као и устаљивање на једном месту неће моћи да буде доследно спроведено, зато се на почетку романа сцена одласка из града карактерише као искорак у ослобођење. ”То ме је привлачило: та нагла промена брзине: као да је неко у човеку рекао: Сада си слободан. Иако се ни до сада није осећао спутан. Град је, усталом, само тлоцрт, простор потпуно у нашој власти.” (Албахари 1996 : 8)Закорачење из једног простора у други, у оквирима судбине главног јунака је све дубљи понор у многоструку мрежу нових другости, тако да га то кретање готово дезинтегрише. Путовање из места у место није само одраз вагабундске природе постмодерног субјекта, који спочитава свет освајајући различите тачке у простору. Његово кретање има циљ, а оно се огледа у коначном оформљењу приче. Када се почетна мисао о неспутаности доведе у питање, а биће отпочне процес дезинтеграције путем брисања полних и културолошких обележја, започетка потрага доводи се до мртве тачке. Простор се мења, градови сваког дана добијају нову димензију, само главни јунак остаје растрзан јер не може да помири сопствени темпо и темпо места које привремено насељава. ”У хотелу изнад кањона реке Колорадо провео сам шест дана са једном Навахо Индијанком. Кањон се мењао из часа у час, никада се није понављао, облаци су пузали преко неба и оживљавали као сенке на дну, и свако ко би трепнуо: губио је цео један живот.” (в. Албахари 1996: 13)

Дисконтинуитет бића и простора лежи у уверењу да постоји могућност освајања, присвајања и обликовања према сопственом уму. Трајни егзил модерног субјекта отпочиње у тренутку када схвати да свет постоји и мења се независно од њега, а у жељи да овлада одређеним местом, он у том месту нестаје. У знаковном домену приказ Америке као нултог знака приказано је увођењем оног Другог у односу субјекат-Америка. То Друго припада несвесном делу субјекта које се исказује посредством метафора и метонимија. У приповедачевом случају, говорићемо о метонимијским померањима која се огледају у тежњи усресређивања на један предмет који се може заменити и на тај начин постаје крајње нејасан циљ, тј. жеља оног Другог које наткриљује истину субјекта. (уп. Еко 1973: 354) Роман *Цинк* је ехо некадашњег субјективитета који пребива у сенци. Засенчење над приповедачем је двоструко: личност не може да се прикаже као јединствена, јер је она посредована ликом преминулог оца- приповедач је очев супституент, са друге стране, Америка као топос потенцијалног смирења, инспирације и уцеловљења, расвешћује се као некрополис. Из овога закључујемо да Друго које фрагментира субјекат јесу физичка смрт и нестанак у метафизичком домену. Ако се не умире од болести, умире се од усамљености, а усамљеност је пропорционална густини насељености. „Хајдегер је говорио да се човек рађа као мноштво, да би умро у самоћи.“ (Албахари 1996: 25) Прича коју прича приповедач је говор језика који није његов, свет у коме живи је свет који не може да промени, у центрима Америке попут Њујорка, Сан Франциска, Феникса спознаје само сопствену отуђеност и тишину. ”Рекао сам таксиста да ме остави на једном од булеvara. Погледао сам надесно и видео како десетине семафора, као талас, мењају боје. Булевар је, очигледно, био бескрајан. Никада ме Алиса неће наћи у том обиљу забрана.” (Албахари 1996 : 17) Пошто Ја не може да

се стабилизује у центру, као месту сусрета са Другим, оно се креће ка периферији, на коме живи Други и где ми постајемо други (уп. Барт 2016: 234). Америка као некрополис није означена искључиво због простора који додатно отуђује туђег и тиме га усмрћује, већ она, сама по себи, представља лажну слику саме себе. Она је симулација, потпуно негирање знака. Широки булевари, паркови, кањони, ауто-путеви, знаменитости којима располаже представљају маску извитоперене реалности. Тежећи да прикрије чињеницу да ништа што се дешава нема везе са сликом која се приказује, она постаје симулакрум.

”Онда сам увидео зашто никада нећу моћи да успоставим прави однос са Америком: све сам препознавао као понављање сцене из филмова. Келнерица је наликовала на келнерицу из неког филма са Џеком Николсоном, градић у којем сам живео претходних месеци већ сам видео у десетинама кадрова, ходао сам, доиста, међу кулисама, присуствовао сам безбројним репризама инсерата из успешних и заборављених филмова и телевизијских серија, ниједан тренутак није био заправо мој, стварно мој. Био сам копија копије; у најбољем случају: одраз у огледалу; нестварност у мору измаштане стварности.” (Албахари 1996: 28) Ако биће које се огледа упознаје себе кроз одраз и спољашњи простор који га у одразу окружује, проблем простора који насељава главни јунак у спреси је са проблемом фокализације. Наиме, отварање и читавање субјекта у димензију једног града није приказано само кретањем, већ и погледом који се пружа из мотелских соба и станова које насељава. Прозирност прозорских стакала, у том случају, постају медијум између човека и градова које настањује, огледало и одраз. То што субјекат не може да прочита себе ни у једном простору не зависи од његове величине и непрегледности. Немогућност проналаска апсолутног нивоа стварног произлази из немогућности производње илузије. (уп. Бодријар 1991: 8)

”У Њујорку, на Петој авенији, повремено сам се заустављао и допуштао свему осталом да се и даље креће око мене. Могао сам да видим свој лик у излогу или стакленој фасади, као и силуете које су пресецале његов сјај. То је највише што сам успео да приближим спокоју.” (Албахари 1996: 125)

Пошто је све толико пута умножено кроз кадрове филмова, серија, реклама, дискурса који се прилаже као гарант ”америчког сна”, Америка сама по себи постаје илузија у коју она жели да верује. У таквом простору, већ довољно померено биће, никада неће моћи да конституише себе и да заврши започету причу. Усамљеност у свим тим градовима, окреће главног јунака ка периферији, народима који припадају другим расама као што су Навахо Индијанци, Црнци, Кинези. Наслеђени образци просторног неутемељења почивају на доминантној фигури оца, који је из Тел Авива дошао у Београд. Како се у роману наглашава да његов живот и сећање почињу након холокауста, то значи да је брисање културолошких и етничких обележја једног народа захтевало да се они накнадно утемеље у неким новим просторима и да са њима успостављају везе. На исти начин, главни јунак путује по америчким провинцијама и отвара се другим, маргинализованим нацијама, како би пронашао оригиналну верзију себе и своје приче. У релацијама јунак-повереник који иде уз њега спочитавамо страх од знакова. Сви људи са којима разговара не могу продретити у њега, они непрекидно размењују речи, али се њихови језици не подударaju. То

је због тога што је јунаков страх веома дубок и веома непосредан, страх који влада на површини људског општења. Роман *Цинк* не представља само причу о кретању, већ и о неутешној патњи због нестанка вољене особе. Када се смрт улије у знаковни систем, страх постаје другостепени проблем: како ништавило себе може да означи? (уп. Барт 1979: 105) Празнина која избија из градова и људи припада само ономе ко тај терет носи са собом и са чије фокусне тачке можемо посматрати Америку, а то је перспектива самог приповедача.

”Жене сам благо одругивао од себе, не рукама: наравно, већ речима, пробраним речима, обележеним мојим јаким, али неодређеним акцентом. Отворио сам се само неким Индијанцима, једном Кинезу и једног црнкињи: са њом сам разговарао о Фокнеру. Послушао сам савет из студентског туристичког приручника и у Туба ситију, у ресторану ”Станица за камионџије” појео порцију најбољег такоа на свету, традиционалног јела Навахо Индијанаца и Мексиканаца.” (в. Албахари 1996: 46)

Проблем јединствености настаје онда када схвата да се, на ма коликим просторним раздаљинама, отварају иста асоцијативна поља. Човек који исто повраћа као отац, амблеми на индијанским ћилимима који наликују ћилимима југа Србије, показују како се на територији километрима удаљене државе знакови умножавају, тако да се јединствено искуство не може оформити као такво. Простор не дозвољава појединцу да се издигне из сенке истости, већ га све више одвлачи у празнину. ”Видео сам те ћилиме и у Санта Феу. Поједине шаре биле су невероватно сличне шарам на ћилимима са југа Србије. Зашто да не? Ако два човека, раздвојена хиљадама километара, могу да повраћају на исти начин, зашто и шаре на ћилимима не би биле исте?” (Албахари 1996: 48) На месту пукотине у простору, провирује пукотина у свести. Када се са макроплана, деси раслојавање на микроплану у односу држава-градови, присутно-одсутно, своје-туђе, јавља се непрестана потреба за кретањем. Динамика кретања учитава се присуством слика аеродрома, који су окарактерисани као стерилни дизајн који сугерише промену брзине, будућност и небески бездан. Путовање из једног града у други приказано коришћењем ваздушног саобраћаја, дакле, реализује се кретање кроз небески бездан тако да се не може са сигурношћу потврдити где су границе градова и да ли је пут стваран или дејство астралне пројекције.

”Чинило ми се да проводим дане на аеродромима. Кад год бих отворио очи, угледао бих лице стјуардесе или почетак покретних степеница. Троугласти сендвичи почивали су у витринама, и каткад се између хлеба показивао парадајз или уврнути лист салате или комадић шунке... Понекад ме изненади оштрина мог погледа. Приписивао сам то околишу, извештачености аеродромске атмосфере, стерилном дизајну који би требало да сугерише брзину и будућност безбедности и небески бездан. Промену у свом кретању, уколико ју је уопште осетио, човек сигурно не би приписао хировима астралног тела или чињеници да се затекао на граници града. Он и није знао да излази из града. А ако излазиш из града, у шта улазиш? ” (Албахари 1996: 18-19)

Овакав однос према Америци почива на томе што је време у непрекидној акумулацији. Нема спорог и вековног акумулирања истине, већ је на хоризонту брзине и времена једини кредо инстант. (в. Лојаница 2017: 73) Пошто јунак не може

одмах да репродукује информације које су му потребне како би написао жељену причу, она се претвара у објекат за којим се трага. Речи су посматране као роба која се нуди у различитим варијантама, а у брзини потраге за њима простор се укида. Криза архитектонског простора узрокована је ерозијом физичког присуства, зато приповедач, када схвати да се суштина приче не налази у другим градовима, већ у једној тачки, посеже за психоактивним супстанцама. Непрестано измицање од значења, значи померање са једног места на друго, чинећи тиме сељење центра са једног места на друго. Простор је трансформисан у симулакрум саздан од мрежа не-места: супермаркета, аутопутева, хотелских соба, места на којима се губи историјска и антополошка вредност. (уп. Лојаница 2017: 75)

„Лифт је, као и увек, бешуман, брз. Ходник је спор. У мојој соби су упаљена сва светла. Отварам конзерву уз познати прасак, приносим уснама и, док кока-кола навире у клобуцима, дрхтим од ужитка. Све сам учинио да сакријем своју немоћ да пишем.” (Албахари 1996: 53) Прича која жели да буде испричана заглављена је у мемљивим мотелским собама, од Колорада, преко Ајове, Њујорка до Сан Франциска. Њена историјска, антрополошка и емоционална вредност се тражи међу фотографијама јеврејских група, не би ли се пронашао лик онога који међу њима сигурно неће бити пронађен. Све је у оваквом хишермодерном и хиперреалном хронотопу фрагментарно, аутореферентно, псеудорефлексивно, сведено на искривљен одраз, херметизовано, аутистично: и простор, и време, и кретање, и човек, па и сама прича. (в. Лојаница 2017: 72) Расветљивање субјекта који опседа мисли и ток жељене приче главног јунака, супституисани су конзумеризмом. Живот у Америци је краткотрајно задовољство, лишено истините представе ствари. Дезоријентисаност субјекта који се налази заглављен у мрежи мегалополиса, иако жељан да се лиши притиска, туге и самоће, у делиријуму бира да насели што шире место, јер оно пружа сигурност ишчежавања. Један од таквих градова је Сан Франциско, који из панорамске перспективе, наликује потопљеном граду, копну налик продужетку воде. ”С њених прозора Сан Франциско се простирао као на длану: видео сам океан, видео сам мостове, град који се таласао као да је копно тек продужетак воде.” (Албахари 1996: 64) Јунак није смештен у простор налик Нојевој барци, како би са безбедне раздаљине могао да негира спољашњост која га окружује. (уп. Слотердијк 2011:628)У том аморфном простору промишља се о немогућности насељавања свих места у простору, али, ако се простор деконструише, границе бришу, центар децентрира, свако даље корачање води у сигурну смрт места, времена и идентитета. Криза приповедачевог Ја настаје онда када схвати да су мртваци доказ живота, а да је жив свет нестваран. (уп. Албахари 1996: 82) У држави на чијим се улицама не виде људи, али се по зградама јасно оцртавају сенке, чији се мегалополиси празне у тужне метафоре, а мртви постају бренд захваљујући коме се гради културолошка представа, може да опстане једино онтолошка празнина.

Лиминалност простора нарушава однос време-место, тако да, иако сугерише на кретање ка будућем, свака посета неком другом граду приближава субјекта ка коначној спознаји да не постоји јасно одређен топос у коме се може настанити. Ако је почетак романа у себи садржио трагове неоромантичарске визуре лепоте живота изван зграда, булевара, са јасно одређеним темпом, како главни јунак по-

стаје свеснији да бег и коначно утемељење није могуће. Свако кретање из једног града у други сугерише на поновни повратак у Београд који означава реверзибилно кретање, одлазак уназад, враћање у празнину коју су населила траума изазвана смрћу оца, жеља да се (не) забораве успомене и на крају, субјекат као носилац небића, не-места, не-свести, симулација.

Онтолошки еџил

”У Јерусалим се не иде, негде сам прочитао; у Јерусалим се пење. Можда је тако било у некадашњој географији; сада су се ствари изравнале: брда су брежуљци, долине тек усеци између неравнина. Али човек је и даље повијен у Јерусалиму, као да се доиста пење. Можда осећа терет божанског? Можда му Бог, један од богова, спушта прст на раме како би га у божијем граду подсетио на његову праву меру? Онда сам се сетио једне старе адресе (ништа се не заборавља!) и иза завесе од разнобојних ђинђува попушио сам две луле хашиша; онда сам хтео да певам; онда сам разговарао са неким туристима; све је постало тешко одредљиво, као ова реченица и поузданост с којом су обележена места Христовог пада на путу за голготу стварања је у мени додатну сумњу.” (Албахари 1996:62)

Деконструкција религијског топоса врши се укидањем сакралитета сводивши га на пуку пустиловину и потрагу за тренутним задовољством. Парадокс који се ствара између Јерусалима и главног јунака лежи коришћењу психоактивних супстанци. Ако је, у неким прошлим временима, он могао да заузме позицију шамана који би посведочио светост Јерусалима, модерна свест посеже за додатним стимулансима како би покушала да докаже да постоји икакав онтолошки обрис. Мултипликацијом божанске слике и деформисањем приказа пра простора у коме је живео и страдао Исус Христос, јунак не само да раскида са верском традицијом своје породице, него прекида сваку метафизичку нит. Пошто је изражена скепса више него вера у обитавање Бога на територији Јерусалима, његова потрага за ђеврецима, хашишом и туристима потребна је како би се посредством популаризованих кодова учитао у културу којој и сам припада. Баналност парадокса је одлика која нам брзо и лако промиче, а она је друга стране опасности да дискурс заклони напор разумевања. Парадокс плени, ошамућује, утишава размишљање. Он уме да запрепасти и избаци из колотечине разумевања, али када бисмо се осмелили да сами себи признамо да смо затечени, одмах би се увидела скривена баналност парадокса: преокрет од очекиваног до неочекиваног. (в. Јерков 2012: 20) Ако руту Тел Авив-Јерусалим схватимо као ходочашће, повратак коренима и најзад, зближавање са оцем, потреба главног јунака да сакралитет и порекло банализује одвешће га дубоко у парадокс самопрогнанства. Раскидање веза са вером, породицом, градом из којег је потекао јунака протерује у самоизгнанство. У сакралном домену, брдо Навахо Индијанаца и Јерусалим представљају места успења. Ако се искуство на брду дефинисало као потпуни суноврат, а Јерусалим ослободио идеје о могућности уздизања, појава орла на једном месту и анђела на другом, приказаше се као пражњење знака сакралитета. Када модерни човек једном одлучи да, из љубави према сопству, укине институцију Бога и породичне вере, које год место буде населио, на њему неће моћи да се догоди сусрет са метафизичким.

Негирање повезаности са породицом и потреба да се побегне у Америку, не би ли се субјекат на неком месту остварио као целина подривају се, тако да приповедач поприма облике јунака античке књижевности који беже и измичу божанском гневу. Тај прогон означава нова путовања када се са најгорег и најтежег, уључујући и одлазак с ону страну познатог света и посету мртвима, једва враћа, то је већ више од сваког изгнанства. (в. Јерков 2012: 24) Како је наглашено да оно Друго које замагљује субјекта припада нестанку и смрти, његово обитавање у Америци се може тумачити као силазак у свет мртвих. Већ довољно оптерећен фигуром мртвог оца, чији је и сам симулакрум, смештање у простор који захтева нестанак у мноштву других сенки одавава јунака од могућности херојског повратка кући и помирења са губитком. Он у свету метафора и удаљених циљева и сам постаје метафора Елпенора, јунака који неславно страда и бесповратно бива заробљен у свету безобличја.

”Гутао сам свет у нади да ће ме осећање ситости издићи изнад света.” (в. Албахари 1996: 113) Глад за издављењем је жеља за успењем изнад простора у коме обитава. Метафизичко пражњење одвија се на плану личног пада и циничног промишљања о освајању простора. Модерно време и модерни простор не дозвољавају персонификацију, саживљавање са оним ко га настављају. Они су у вечитом измаку, а субјекат у тој незадрживости може измицати једино самом себи. (уп. Јерков 2012:24) У тој игри претрајавања и неосвојивости простора, спас онога ко лута огледа се у одвајању од самог себе. Иако кроз читав роман пратимо непрестано кретање мотивисано потребом да се освоји и што боље ментално мапира држава у којој живи, крајње решење тог пута крије се у крају. Ако се путовања завршавају пре одласка, значи да у читавом концепту кретања претрајава реверзибилно кретање; аеродроми, ауто-путеви, улице, иако прокламују идеју будућности се увек завршавају у прошлости. ”Тако је то: живи се спуштају, мртви се уздижу; нема тог змаја који би могао да промени редослед ствари.” (в. Албахари 1996: 117)

Једини простор који не дозвољава да буде савладив јесте Нови Београд, прецизније, породична кућа. Ако у Америци сваки човек може да постане супституент другоме, јер у мноштву народа непоновљивост бића не опстаје, опседнутост простором дома у којем је живео са оцем и мајком многоструко се усложњава. У мегалополисима недостатак се не осећа, док губитак члана породице још више шири интимни простор и испуњава га празнином за коју не постоји супституција. Иако се наглашава сличност деловања преминулог оца и сина, расклањање ствари покојника још више појачавају осећај незамењивости. Одлазак у Америку проузроковано страхом од празнине и нестанка, парадоксално враћа јунака назад на почетну тачку. Бирајући да настани мегалополисе и постане нико, јесте тренутак када субјекат сусретне себе у јединој, јединственој форми која га деконструише. Када најзад, у борби да се прикаже као стамена фигура писца схвати да ни речи, ни простори по којима се креће не могу да умире трауму посредовану сећањима на Нови Београд, Земун, болнице и болничке паркове, онда долази до спознаје да нема метафизичког успења. Само суноврат, дезинтеграција и поновна нужност одласка.

Закључак

Модерна српска књижевност обележена је знаком лутања и трагања за сопством у мноштву Других. Немогућност субјекта да се задржи овде и утемељи тамо,

ствара раскол између сопства, простора и времена. (уп. Бошковић 2012: 34)Почетак романа *Цинк* означен стиховима Џонија Штулића "Као и јучер" указује на то да ће свако будуће кретање приповедача и покушај да овлада новим просторима заувек да га задржава у тренуцима који су се десили јуче, дакле, будућност је замка коју производи мегалополис. Нови Београд- почетак и Америка-крај сустичу се у једној истој тачки, изнова и изнова терајући јунака да лута и заборавља. Егзилантска судбина главног јунака романа *Цинк* проузрокована је свесним одабиром заборава свих идентитетских одредница и, готово парадоксално, самог себе дезоријентише. Рађање човека сачињеног од мноштва обележја која се троше лутајући и губећи се међу америчким градовима, нису траг хришћанске аскезе, већ цинизма интелектуалца. У самоћи може да се умре само онда када постанемо свесни да нема сједињавања бића са светом који га окружује, јер се порастом броја становника повећавају просторне границе. Субјекат романа пребива негде у лиминалном простору између својег, својег које је начинио туђим и туђег, у вртлогу између тела и сенке, живота и смрти.

Цитирана литература

- BART 1979: BART, Ролан. *Književnost, mitologija, semiologija*, Beograd: Nolit, 1979.
- BART 2016: BART, Ролан. *Семологија и урбанизам*, у *Липар* бр.61, превела Марија Панић, Крагујевац: Универзитет у Крагујевцу, 2016.
- BODRIJAR 1991: BODRIJAR, ŽAN, *Simulakrumi i simulacija*, Novi Sad: Svetovi, 1991.
- Бошковић 2012: БОШКОВИЋ, Драган, *Егзил као (транс)историјски и геополитички хоризонт српске књижевности*, у *Егзил(анти): књижевност, култура и друштво*, ур. Драган Бошковић, Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 2012. 29–36.
- ЕКО 1973: ЕКО, Umberto, *Kultura, informacija, komunikacija*, Beograd: Nolit, 1973.
- ЈЕРКОВ 2012: ЈЕРКОВ, Александар. *Поетичко изгнанство и немогуће бекство од себе*, у *Егзил(анти): књижевност, култура и друштво*, ур. Драган Бошковић, Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 9–26.
- KASIRER 1985: KASIRER, Ernst, *Filozofija simboličkih oblika*, Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada, 1985.
- ЛИПЈАНКИЋ 2021: ЛИПЈАНКИЋ, Дина, *Измиштеност идентитета у егзилу и носталгија за идентитетом у Снежном човеку Давида Албахарија*, у: *Зборник радова са XV међународног научног скупа: српски језик, књижевност и уметност*, ур.проф. др Драган Бошковић и проф. др Часлав Николић, Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 2021. 357–368.
- LOJANICA 2017: LOJANICA, Marija, *Lost in the supermarket: ontologija nestajanja, u Amerika*, ur. prof. dr Dragan Bošković i prof. Dr Marija Lojanica, Kragujevac: Filološko-umetnički fakultet, 2017. 69–77
- ЛОТМАН 2004: ЛОТМАН, Јуриј Михајлович, *Семиосфера*, Нови Сад: Светови, 2004.
- SLOTERDIJK 2011: SLOTERDIJK, Peter, *Spheres: Microspherology*, England: Cambridge 2011.

Извори

- АЛБАХАРИ 1996: АЛБАХАРИ, Давид, *Цинк*, Београд: Народна књига, 1996.

Aleksandra P. TodorovićSPACE AS A ZERO SIGN IN DAVID ALBAHARI'S NOVEL *ZINC**Summary*

When the desire for spatial and temporal adaptation surpasses the real state of the modern subject, his story is written from zero space. Through the analysis of David Albahari's novel *Zinc*, we will show how different topoi from America, through Israel to Belgrade, are viewed as places of impossible inhabitation and appeasement of the main character. The aim of this work, in addition to pointing out the discrepancy between the consciousness of the subject and the space he wants to inhabit, also refers to the depiction of the collapse of a story caused by an ontological crisis. The crisis of space within Albahari's novel has made it possible to observe several collapses: family, personal, transcendental, existential, so we will observe the different topos along which the main character moves as a reflection of the inner being. We will show how occupying the zero point in space contributes to moving away from cultural and transcendental heritage, which ultimately leads to the rupture of the discourse itself.

Key words: David Albahari, *Zinc*, space, sign, America, exile, I, text, crack

Ивана З. Танасијевић¹

Универзитет у Београду

Филолошки факултет

Катедра за српску књижевност са јужнословенским књижевностима

Докторске студије

<https://orcid.org/0009-0008-7526-1893>

ИГРА ПРИПОВЕДАЊА: НАРАТИВНИ ПОСТУПЦИ У РОМАНУ ПЕПЕО, ПЕНА, ШАПАТ МИЛИСАВА САВИЋА

Рад има за циљ да истражи наративне поступке у роману *Пепео, пена, шапат* Милисав Савића, како у смислу предметног романа, тако и са циљем сагледавања трансформације ауторовог целокупног опуса. Усвајајући Женетову типологију, издвајајући приповедне фигуре гласа и начина, рад ће се концентрисати око карактеристика приповедача, наративних нивоа, пренесеног говора, фокализације и фокализатора. Промишљајући статус приповедача, рад ће показати да фигура онога „ко говори“ бива изграђена кроз модалитет јединствене инстанце хомодијетичког. Такав приповедач ће се мултиплицирати, и то мимикријским поступком, кроз планове приповедног и доживљеног ја, с једне стране, и кроз план декларативног уступања гласа Милошу Црњанском, с друге стране. Приповедање ће се, међутим, у оквирима основног тока романа одвијати на једнственем наративном нивоу. Пренесени говор, као најмаркантнији сегмент приповедања, на граници између мимикријског и немимикријског поступка, у Савићевом роману представљаће посебну занимљивост. Градећи овакав модалитет приповедања речи кроз употребу декларативних глагола, Савићев роман створиће ефекат аутентичности приповеданог. Фокализација, као онај аспект који се тиче приповедачевог знања, одликоваће се моделом нефокализованог приповедања, са максимумом информације. Милисав Савић ће остати веран свом приповедном маниру, па ће изградити читаву мрежу поступака који ће створити утисак ограничења знања, такође са ефектом аутентично приповеданих догађаја. Фокализатор ће мимикријски уступати „поглед“ другим инстанцама, идентично поступку изградње приповедача.

Кључне речи: приповедач, наративни ниво, пренесени говор, фокализација, фокализатор, мимикрија, прича, игра

Од црног таласа до постмодернизма: наративне специфичности прозе Милисав Савића

Књижевни рад Милисав Савића, једног од најзначајнијих српских књижевника данашњице, формирао се у широком временском луку, који сада траје већ више од пет деценија. Говорећи о ауторовој поетици, Михајло Пантић у том смислу констатује да је у савременој српској књижевности мало писаца који су се „тако интензивно преображавали“, (2021: 130) и закључује:

¹ tanasijevic.z.ivana@gmail.com

„Тај преображај не сведочи само природну и нужну промену једног писца чији се рукопис мењао како следом животних, индивидуалнопсихолошких, историјских, политичких и друштвених околности, тако и непрестаним растом знања и искуства, па и продубљивањем увида у свет који неминовно долази са годинама, већ се наречена промена може сматрати индикативном и за целокупни преображај магистралног тока српског приповедања у последњој четвртини прошлог и првој деценији овог века.“ (2021: 130)

С друге стране, сам Милисав Савић, говорећи поводом сопственог стварања, на једном месту каже да се „свет (стварност) не мења, док се приче (књижевност) о том свету мењају. Књижевност није ништа друго него историја поступака, нових, модификованих, у већини случајева супротстављених оним старим, истрошеним.“ (2019: 145) Стога, целокупна приповедачка поетика, као и књижевни поступци и наративне специфичности Савићевог дела, као својеврсни одговор на друштвену, политичку и поетичку климу из које је књижевност неминовно произилазила, говоре не само о развојној линији поезије Милисав Савића, већ се може посматрати и као репрезент промена које је приповедни ток српске књижевности претрпео у протеклих пола века.

Крај шездесетих и почетак седамдесетих година, то јест онај период који је у књижевности, и уметности уопште, најпознатији и најчешће дефинисан кроз појам црног таласа, управо је и тренутак у коме се на књижевној сцени српског (тада југословенског) простора појављује Милисав Савић и формира своју поезију. Имајући за најзначајнији елемент своје поезије специфични однос према референцијалној стварности, (в. JEREMIĆ 1976), књижевни поступци, у првом реду приповедне технике, јесу један од најзначајнијих и врло карактеристичних елемената новог правца. Представници црног таласа се „не формирају сада, теоријски гледано, у области односа књижевности и тзв. стварности, него у области односа приповедача према уметничком поступку и начелима образовања сложене и целовите творевине“ (JEREMIĆ 1976: 26), што је један од разлога зашто ће приповедни поступци имати примарни значај у овако формираној поезији.

Нова српска проза у наратолошком смислу баштиниће оне технике које ће на приповедном плану подржати основне поетичке константе црног таласа – интересовање за маргиналне друштвене слојеве, раднике, проститутке, пијанце, отпаднике. Стога је уочљиво афирмисање маргиналних облика нарације, дијалекта, опсене лексике, и, што је најзначајније, уступање гласа припадницима маргиналних слојева друштва. Одбацивање свезнајућег приповедача, јер „савремени уметник не верује у своју супериорност над читаоцем“ (RIBNIKAR 1987: 187), резултираће афирмацијом технике сказа као најпрепознатљивијег приповедног облика.

Будући да је своје почетне поставке и формирала у доба црног таласа, поезија Милисав Савића ће умногоме бити одређена управо овим периодом, а наративне технике из деценија које ће уследити биће у неку руку поетичка модификација властитих зачетака. У том смислу репрезентативна је прва збирка прича *Бујарска дарака*, која ће баштинити типичне приповедне технике везане за црну прозу. Међутим, несумњиво је ова сад већ култна књига црног таласа донела и много више од тога, па ће, кроз технику сказа, донети глас маргине у изворном смислу, а увођењем

сведока, поступком са дубоким коренима у књижевној традицији, додатно ће под-
рити свезнање традиционалног дискурса. Но, поетичке поставке првих Савићевих
збирки, отићи ће и корак даље.

Наиме, иако се улога у формирању постмодернистичких тенденција рет-
ко придаје представницима црног таласа, приповедне карактеристике Савићевих
књижевних почетака баштиниће оне елементе који ће до изражаја доћи у децени-
јама касније, па их је у овом моменту значајно поменути. Свакако да не говоримо о
постмодернизму у основном значењу појма, јер црни талас „још не поседује пост-
модерну свест или постмодерно осећања света“ (SAVIĆ 2019: 152), али су значајне
технике које ће навестити оно што ће уследити. Тако ће Милисав Савић већ у
Младићима из Рашке увести појам приповедне варијанте, типичног елемента пост-
модерне прозе, па ће се догађај приповедати са неколико различитих тачки гледи-
шта. Мултипликација гласа, фокализације и фокализатора, за шта је прича „Дрво
које не листа“ репрезентативни пример, значајне су карактеристике поетичких за-
четака Милисава Савића у наратолошком смислу.

Збирка *Ујак наше вароши* представљаће значајну модификацију, будући да
баштини сумњу у сваку истину, па ће Савић свог приповедача, од фигуре са огра-
ниченим знањем и непоузданим приповедањем, трансформисати у приређивача.
Уводећи наратолошке нивое, раздвајајући примарног приповедача, који је у улози
сакупљача грађе, и секундарног, који је свезнајући, Савић у наратолошком сми-
слу формира типичне постмодерне модусе приповедања унутар своје поетике. Јако
је значајно напоменути да статус документа још увек код Савића у овом периоду
функционише на метанаративном нивоу, поступком приче у причи.

У каснијим годинама и деценијама поетичке и наратолошке карактеристи-
ке Савићеве прозе развијаће се у другачијем смеру. Приповедање са „есејистичко-
приповедним коментаром“ (PANTIĆ 2021: 131), као и снажна приповедачева ауто-
поетичка свест, која ће коментарисати властите приповедне поступке, наратоло-
шка игра у погледу статуса приповедача, фокализатора и фокализације одликоваће
и наредна прозна остварења Милисава Савића. Романи *Хлеб и ситрах* и *Ожиљци
ишине*, са нарацијом која се карактерише приповедачким коментаром, одлико-
ваће се специфичним модусом приповедања, као и мултижанровске збирке као
што су *Фусноћа* и *30 љус 18*, које бисмо најближе могли одредити оним што Сава
Дамјанов у постмодернизму означава обједињавањем „креативне и херменеутичке
дименизије“. (DAMJANOV 2012: 175)

Условно названа трећом фазом у поетичком луку Милисава Савића, потоња
фаза, како то констатује Михајло Пантић, представља „рекапитулацију и синтезу
претходно стечених наративних искустава.“ (2021: 131–132) Ако је из претходних
фаза Милисав Савић искристалисао специфичности своје поетике, које се нарочи-
то очитују у погледу наратолошких техника, можемо рећи да је његов приповедач
задржао отклон од свезнања, формирајући такав принцип кроз различите мода-
литете ограничења свезнања, најчешће мимикријски, да су се приповедне технике
знатно усложиле, да је наратолошка игра по питању мултипликације приповедача,
фокализатора, фокализације добила свој пуни замах, а да је приповедачева „херме-
неутичка“ димензија постала природни део „креативног“. Роман *Доктора Вален-*

шина Трудара и сестре му Симонетте њовест чужноватих дојађаја у Србији у том смислу представља репрезентативан пример.

Предмет наше анализе у даљем тексту биће последњи у низу роман Милисава Савића под називом *Пейео, ђена, шайаџи*. Сагледавајући основне наратолошке карактеристике романа, прихватајући женетовски методолошки концепт, рад ће покушати да сагледа роман у смислу типичних наративних одлика Савићеве поетике, али и да покаже како је најновији роман доказ да поетички преображај Милисава Савића траје и данас.

Наративни поступци у роману *Пейео, ђена, шайаџи* Милисава Савића

Роман под називом *Пейео, ђена, шайаџи*, представљајући у поетичком, па и наратолошком смислу, рекапитулацију претходних модела стварања, показује да је аутор остао веран својим препознатљивим моделима наратије, бивајући, с друге стране, и индикатор да је у делу Милисава Савића „промена једина константа“ (PANTIĆ 1994: 133). Имајући за усвојени принцип став самога аутора да

„утеривање писца у књижевно-поетичке схеме може се само прихватити као један од подесних начина, у недостатку правог, да се створи оно што се назива историја књижевности или лакше изведе одређена књижевна интерпретација“ (SAVIĆ 1995: 66),

и прихватајући Женетов методолошки модел, овај рад ће анализирати наративне карактеристике романа и указати на семантички потенцијал тако активиран, као тек један покушај могућег тумачења.

Пошто се приповедање Милисава Савића у, условно речено, трећој фази, како смо већ образложили у уводу, карактерише спајањем креативне и херменеутичке дименизије, где је аутопоетички коментар постаје саставни део приповедања, важно је на самом почетку истаћи и ауторова наратолошка промишљања карактеристика наративног гласа, присутна у самом роману:

„Што се тиче тога ко прича и коме се прича, све се открива у поређењима, у основи постоје литерарна и животна. [...] Свезнајући приповедач користи, по правилу енциклопедијска, литерарна поређења. Непоуздани приповедач служи се поређењима из света свог јунака. Милош се до сада није суочио ни са једном једином причом без поређења.“ (SAVIĆ 2020: 72-73)

С обзиром на то да усвајамо Женетову класификацију приповедача и то у односу на њихов онтолошки статус везан за фиктивни свет дела (в. MARČETIĆ 2004: 308), статус приповедача романа *Пейео, ђена, шайаџи* несумњиво је хомодијегетички. Присутност наративне инстанце гласа експлицитно је назначена, а сам приповедач јесте главни јунак своје приповести, па би, следећи усвојену терминологију, био означен као аутодијегетички (в. BAL 1995: 72)². Кроз читав роман налазимо евидентне трагове приповедачеве присутности, што за своју природну последицу има то да се прича перципира као аутентична, будући приповедана из крајње личне перспективе:

„Враћам се из Београда, возом, али не оним атинским, већ пећким, у купеу дру-

2 Изворни текст објављен у: *Poétique* 29, 1977, str. 107–127

гог разреда, студент сам, ужелео сам се завичаја, у велеграду се осећам усамљено, пропадам и телесно и духовно, телесно јер се храним сплацинама и често остајем гладан, духовно, јер ме у великом граду убија самоћа.“ (SAVIĆ 2020: 62)

Статус приповедача она је наративна инстанца на којој ће се очитовати препознатљиви књижевни поступак Милисав Савића, огледан у наратолошкој игри мултипликације гласа, која, како ћемо и у случају овога романа показати, остаје на нивоу мимикрије. Умноженост приповедне инстанце, међутим, неће бити и наратолошки спроведено. Хомодијегетички приповедач у делу изграђен је као јединствена инстанца, приповедање се одвија на јединственом наративном нивоу, али уз илузију предавања гласа другостепеном приповедачу, то јест приповедачима. Овакав поступак одвијаће се декларативно, кроз неколико модела.

Дакле, приповедање се одвија из позиције хомодијегетичког приповедача, а његов статус јесте декларативно (не и наратолошки) удвојен, па ће дискурс романа *Пејео, ѿена, шайаѿи* догађаје приповедати из гласа основног, безименог, аутодијегетичког приповедача, и кроз приповедача оличеног у фигури Милоша Црњанског. Одлазећи корак даље, Милисав Савић у свом роману инстанцу безименог приповедача гради двоструко, па ће се приповедање декларативно одвијати кроз млађу наративну фигуру, оличену у фигури дечака, и кроз свест касније, зрелије наративне инстанце гласа. Ако се послужимо Штанцловом терминологијом, коју овде сматрамо најподеснијом, приповедна игра између приповедачког ја и доживљеног ја (в. MARČETIĆ 2004: 304), постаће једна од најзанимљивијих наратолошких аспеката романа. На тај начин, аутор је изградио троструко утемељену позицију приповедања, с тим да такав поступак функционише искључиво декларативно.

Фигура основног, безименог приповедача, осим што ће евидентно бити главни јунак приповести и заузимати несумњиво позицију аутодијегетичког приповедача, биће и онај аспект који ће приповедати догађаје из перспективе приповедног ја. Догађаји прошлости биће пропуштени кроз свест старије и зрелије наративне фигуре, па ће се такво приповедање одликовати и критичким односом према прошлости коју приповеда.

„Борили смо се против социјалних неједнакости, на стуб срама смо разапињали комунистичке функционере, црвене кнежеве, пљували смо их што се возе у мерцедесима, замерали им што кркају јагњетину на бесплатним ручковима, завидели им што одвлаче у кревет секретарице, а ни сањали нисмо да ће се за двадесетак година појавити нови богаташи, у скупочени, моћним џиповима, окићени кајама злата и rolex сатовима (...). (SAVIĆ 2020: 236)

Позиција безименог приповедача биће и она инстанца у оквиру приповедне фигуре гласа која ће испољити најснажнију аутопоетичку свест. Активно коментаришући властито приповедање, приповедач ће, осим објашњавања конкретних приповедних поступака, с једне стране, наративно утврдити ауторове препознатљиве поетичке ставове, са друге стране. Појединачни поступци биће тако прокоментарисани из приповедачеве перспективе, са циљем појашњења конкретног начина приповедања: „Наша прича је врло компликована, али из разговора издвајам само детаљ који се тиче романа.“ (SAVIĆ 2020: 132)

Други модалитет приповедачког коментара безименог приповедача имаће за циљ наративно утврђивања типичних поетичких одлика дела Милисава Савића. Репрезентативно је у том смислу истаћи коментаре који одвајају фикцију од стварносног предлошка, раздвајајући аутономни свет књижевног дела од референцијалне стварности. Значај књижевног поступка у роману *Пейео, ђена, шайайи* добија тако и дискурзивно утемељење: „Не знам да ли та биртија још постоји, па чак да ли је уопште под тим именом и постојала. Мени, и стварна и измишљена, одговара за Милошеву причу.“ (SAVIĆ 2020: 31) Приповедачки коментар биће и изразито усмерен према фигури читаоца, стварајући тако слику активног учешћа рецепијента у процесу приповедања: „Читалац слуги коју ће маску Чепел узети. У праву је, то је маска Херкула.“ (SAVIĆ 2020: 228)

Ако смо рекли да у свом тумачењу узимамо у обзир и наратолошке ставове изнете у самом роману, онда се безимени приповедач романа Милисава Савића може окарактерисати као непоуздан. Дистинкција између две врсте приповедача везана је за поређење каквим у свом приповедању посеже (в. SAVIĆ 2020: 72-73), па ће се наратија безименог приповедача одликовати примерима из живота Милоша Црњанског:

„Приближавајући се књижари, угледа свог вољеног како излази са кофером, под чијом се тежином повија. Као што се његова мајка под тежином торбе са храном и пићем повијала на станици у Сегедину, чекајући војнички воз са сином.“ (SAVIĆ 2020: 123)

Инстанца приповедног гласа у оквирима безименог приповедача романа *Пейео, ђена, шайайи* баштиниће још једну од поетичких карактеристика прозе Милисава Савића, а то је увођење писца у фиктивни свет романа и изједначавање са приповедачем.

„Годину дана по Видиној смрти овај који исписује ове редове креће у свет, донекле - стицајем околности - Милошевим стопама. Комедијант Случај ме најпре одводи у Лондон.“ (SAVIĆ 2020: 26)

Такав поступак, међутим, представља врсту наратолошке игре, будући да писац, бивајући део фиктивног света, постаје фиктиван, па самим тим и јунак романа, као и сваки други, бивајући објекат приповедања:

„Дајте ми, на крају, чашу студеничке ракије за оног који је састављао експедицију Аргонаута и коме је запало да му Милош Црњански буде сапутник и водич у овој крњој причи о генерацијским и сопственим поразима.“ (SAVIĆ 2020: 258)

Овакав поступак представља маркантни аспект ауторовог приповедања, који заузима широк временски и поетички лук, од *Ујака наше вароши* до романа *Доктора Валентијина Трубара и сесије му Симонетше њовести чудноватих догађаја у Срдији*. Наратолошка игра још једном ће утврдити аутономност изграђеног фиктивног света, будући да и писац, у оквирима романа, функционише искључиво као јунак.

Безимени приповедач биће конципиран и кроз наратолошку игру са фигуром дечака, односно, доживљеним ја. Како смо већ напоменули, фигура припове-

дача у делима Милисава Савића најчешће функционише као мултиплицирана, и то декларативно, различитим мимикријским поступцима. Својеврсна наратолошка игра, коју аутор спроводи градећи фигуру гласа, у роману који је предмет наше анализе градиће однос између приповедног са доживљеним ја.

Наиме, дечак, као фигура из прошлости, она која приповеда догађаје у симултаном времену, градиће се на граници између позиција објекта и субјекта наратације. Тако ће дечак бивати и приповедач и приповедано, па ће приповедна игра између ове две инстанце представљати посебну занимљивост у роману:

„Кроз село, испод дечакове куће, протиче поток. [...] Нико, бар од нас деце, не успева да се из прве руке напије, извор нам попрска косу, лице, груди, мокри смо као после кишног плјуска (...).“ (SAVIĆ 2020: 38)

Уступање наратације фигури доживљеног ја увек ће у роману представљати тек наратолошку игру, будући да ће догађаји у својој завршници редовно попримити облик приповедног ја. Нарација из позиције доживљеног ја створиће утисак аутентично приповеданог догађаја, док ће визура приповедног ја причу усложити семантиком каква би била недоступна свести и знању дечака.

Градећи инстанцу приповедног гласа у роману *Пейео, ђена, шайаи* Милисав Савић гради сложену мрежу односа између основног, безименог приповедача, и других приповедача, који, како ћемо у даљем тексту показати, функционише искључиво на нивоу маске, будући да нема промене наративног нивоа. У том смислу, најзначајнија приповедна фигура Савићевог романа јесте позиција гласа додељена Милошу Црњанском, који ће, декларативно, бити равноправни учесник наратације: „И Милош и ја знамо све о Мустафи, иако он нерадо и шкрто прича о себи. Знамо, јер смо приповедачи.“ (SAVIĆ 2020: 160)

Писац *Сеода* биће изграђен у односу са основним, безименим приповедачем, и то на линији завршетака прича, изградњи поенте, изношења закључка. На тај начин, фигура Милоша Црњанског указује се као елемент у линији приповедања, који ће кроз посебну приповедну свест пропустити догађаје, дајући им посебни смисао и контекст:

„Чепел сади трешњу у башти прекопута куће, с десне стране Ибра. И то оног дана када му стиже вест да му је жена родила сина. После ћерке стигао дечачић. У знак захвалности богињи плодности, коментарише Милош.“ (SAVIĆ 2020: 99)

„(...) не излази из собе, боље је тако, не би желео да га неко види с њом, и сам знам какве лажи о њему опозиција прича. А биће да се то дете стиди да буде виђено са овом дебелим наказом натроњаном златом као Циганка на вашару у Новом Пазару, шапуће ми Милош.“ (SAVIĆ 2020: 206)

Фигура Милоша Црњанског у следећем модалитету своје изградње биће онај елемент који ће јасно и недвосмислено усмеравати приповедање. Приповедна фигура гласа, која постоји декларативно, али не и наратолошки, на посебном наративном нивоу, а која својим коментарима утиче на приповедни ток, препознаљиви је поступак Милисава Савића. Тако ће роман, који је предмет наше анализе, чинити мрежа приповедних коментара, додељених фигури Милоша Црњанског, чиме се оправдава књижевни поступак одређеног типа:

„Неће ми Милош описивати ујну, писац сам па нека искористим своју уобразиљу, али ми скреће пажњу на детаљ, на дубоки разрез њене спаваћице, на удолину њених, претпостављам, бујних груди, где је кожа малчице намрешкана: као први знак да ујна улази у зреле године.“ (SAVIĆ 2020: 32)

Овако конципирана приповедна фигура изнедриће посебну врсту приповедачког коментара, који је, како смо раније напоменули, уткан у основни наративни ток. Фигура основног, безименог приповедача своје приповедање коментарисаће путем дијалога са фигуром Милоша Црњанског, па ће се приповедање указати као резултат непрестане инерације ове две приповедне фигуре:

„На које небо ћемо да сместимо Мустафу, драги Милоше? Нећемо на небо. Сместићемо га у хотел *Јагран* у Сушаку.“ (SAVIĆ 2020: 180)

„Како ћемо цукелу казнити, пита Милош. Казна је следећа: једне ноћи пијани Петрарка упадне у набујали Ибар.“ (SAVIĆ 2020: 192)

Осим тога, „Вергилије“ (SAVIĆ 2020: 24) приповедачевог Пакла, активно ће коментарисати и приповедање основног приповедача, чиме ће се изградити једна сложена мрежа приповедања са коментаром у својој основи.

„Треба ми таква жена у дружини. За сваки случај. Да враголастим очима и бедрима, која се љуљају као два цака на коњским сапима (види се по поређењу да сам остао сељачки писац, коментарише Милош), реши оно што Чепел не може песницама, а Ледени погледом.“ (SAVIĆ 2020: 54)

Будући да смо на почетку излагања узели у обзир и наратолошке поставке изнете у роману који је предмет наше анализе, фигуру Милоша Црњанског можемо, у том контексту одредити као свезнајућег приповедача, будући да су поређења, која произилазе из ове приповедне инстанце, искључиво литерарна, енциклопедијска: „Да се не трудим да налазим поређења из тог краја. Лепог као Адонис, рећи ће Милош.“ (SAVIĆ 2020: 100)

Милисав Савић је у роману *Пейео, ѿена, шайаи* изградио изузетно сложену фигуру приповедача. Иако конципирана као умножена, што ће усложити и друге наратолошке аспекте романа, фигура приповедача изграђена је као јединствена инстанца хомодијегетичког. Другостепени приповедач подразумева, по дефиницији, промену наративног нивоа (в. BAL 1995: 72), до чега у случају Савићевог романа не долази, већ такви поступци функционишу мимикријски, путем употребе одређеног декларативног глагола. Не предајући глас другом лицу, задржавајући своју позицију, приповедач кроз маску умножености гради својеврсну наратолошку игру, коју даље усложњава. Дефинишући дистинкцију између свезнајућег и непоузданог приповедача, придајући описане карактеристике конкретним фигурама, приповедач је изградио обе фигуре у роману. Али ако приповедач суштински егзистира као једна фигура, онда је Савић изградио јединствену фигуру коју сам дефинише и као свезнајућу и као непоуздану, са наратолошком игром која се никада не завршава. Иако је мултиплицираност фигуре приповедача, која остаје на нивоу маске, без наратолошког упоришта, препознатљив манир Милисав Савића, роман *Пейео, ѿена, шайаи* донео је оригиналну варијацију оваквог поступка.

Усвојена Женетова типологија у оквирима фигуре гласа, осим одговора на питање „ко говори?“ подразумева и питање наративних нивоа у оквиру дискурса. Говорећи о позицији приповедача, анализирајући његов онтолошки статус, рекли смо да нартивна инстанца постоји као јединствена целина, будући да нема промене наративног нивоа при уступању гласа другом приповедачу. Тако беседа Милоша Црњанског, на пример, бива приповедана у истој наративној линији са основним током:

„Милош Црњански држи беседу о Адонису, лепом младићу из грчке митологије – на велико изненађење готово свих академика, који очекују причу о Одисеју. Не, његова судбина је Адонисова. То је онај младић који се родио непланирано, из страсне, инцестуозне жудње. (...)“ (SAVIĆ 2020: 19)

Осим што приповедање тече на једном наративном нивоу, важно је за наше истраживање, које испитује и поетичке модификације у предметном роману, да документ такође бива приповедан, дакле, постоји на истом наративном нивоу као и основни ток. Ако смо у уводу напоменули да широки поетички и временски лук од пет деценија, у ком је настајало прозно дело Милисав Савића, статус документа формира у постмодерном кључу, доносећи мистификован или стваран артефакт на увид читаоцу, смештајући га у посебне оквире, метанартивно, дакле, на другом приповедном нивоу, моделом приче у причи, онда је јасно да предметни роман доноси у том смислу заокрет.

„Дебељуга чита са папира оно што је вероватно унапред саставио са учитељицом. Ви нисте мој отац. У рату сте се борили за краља, на страни богаташа и кулака, а против највећег сина наших народа (и народности, додаје учитељица), који је свима нама отац. (...)“ (SAVIĆ 2020: 69)

Нема промене наративног нивоа, па самим тим ни документа у постмодерном кључу. Остаје једино нарација, прича и приповедано, а документ, као мистификовани жамац аутентичности, губи своју позицију, не функционишући више ни као привид.

Међутим, роман *Пейео, ђена, шайат* састоји се од основне приче, која тече у једној наративној равни, и тридесет и три самостална, аутопоетичка сегмената, којима се завршава свако од поглавља романа. Аутопоетички пасаж, насловљени са „digressio“, позиционираће се на метанаративном нивоу, као прича у причи. Ако следимо усвојену Женетову методологију, по којој веза између метаприповести и основне приповести може бити каузална, тематска или наративна, при чему од прве врсте ка трећој веза слаби, а наративност, тј. значај приповедног чина, расте (в. BAL 1995: 72), јасно је да је овакав наративни поступак још једном истакао приповедање као најважнији принцип. Аутопоетички пасаж, метанаративно позиционирани, донеће промишљања књижевнотеоријских питања, без јасне везе са основним текстом, и то из позиције хомодијегетичког приповедача. Из ове позиције, остаје да констатујемо да описани приповедач основне приповести функционише на нивоу екстрадијегетичког. (в. PRINS 2011: 46)³

Фигура начина у Женетовој класификацији у првом делу тиче се, како смо у уводу образложили, модалитета приповедања, и то у односу на степен мимезе.

3 Изворно дело: Gerald Prince, *Dictionary of Narratology*

Између приповедања речи, као немиметичког модела, где је реч постала „догађај као и сваки други“ (BAL 1995: 73), с једне стране, и приповедања речи, као миметичког концепта, тј. онога што се најједноставније дефинише као управни говор, постоји прелазно стање, које је јако значајно за наративну линију коју испитујемо. Пренесени говор, наиме, јесте један од типичних модалитета наратије у делима Милисав Савића, са посебно активираним семантиком. Овакву тврдњу износи и Милош Ковачевић, који, анализирајући приче Милисав Савића, служећи се, додуше, бахтиновским критеријумима и терминологијом, закључује да је аутор „реализовао готово све теоријски могуће моделе слободног неуправног говора“ (2011: 142), додајући да „вјероватно да нема писца, не само у нашој књижевности, који се по броју граматичким варијацијама модела слободног неуправног говора може упоредити са Милисавом Савићем.“ (2011: 142)

Роман *Пейео, ђена, шайаи* у том смислу баштиниће добро познати концепт пренесеног говора, где се најближе прилази речима јунака, али му се не даје реч и приповедање остаје у једној наративној равни. Иако модалитети у погледу граматичких облика нису предмет нашег истраживања, важно је напоменути да ће предметни роман обликовање пренесеног говора најчешће постизати употребом декларативног глагола. Приповедање ће се тако задржати на основном наративном нивоу, али са аутентичношћу израза јунака: „Морао је, вели Милош, да ме доведе у Музеј уметности и историје у Женеви.“ (SAVIĆ 2020: 210) Дакле, градећи сложену мрежу наратије кроз пренесени говор, Милисав Савић је и у свом најновијем роману остао у оквирима добро препознатљиве поетике, а ефекат аутентичности, који пренесени говор собом носи, донео је роману *Пейео, ђена, шайаи* живописност приповедња.

Фокализација, као други аспект важан за Женетову типологију приповедне фигуре начина, представља у роману посебну занимљивост, огледану у наратолошкој игри, као важној одлици ауторове прозе. Инстанца која се тиче „знања“ приповедача, може бити спољашња, унутрашња и нулта. (в. BAL 1995: 72) Следећи такву типологију приповедачевог знања, роман Милисав Савића можемо дефинисати као приповедање које је изразито нефокализовано. Приповедање са максимумом информација, чиме се овај наративни облик одликује по дефиницији, јасно је у случају романа *Пейео, ђена, шайаи*:

„Једне вечери Хромог Диониса из *Клуба* изводи полиција јер је угледном политичару, за суседним столом, гурнуо прст у уво, огромно уво, обрасло длакама. Када му полицајац тражи да се легитимише, он каже да нема личну карту. Како се зове, пита полицајац. Ернест Хемингвеј, одговара Хафест. Друзе Хемингвеј, мораћете поћи с нама, каже полицајац.“ (SAVIĆ 2020: 121)

Велики број детаља утемељује нефокализовану позицију из које тече наратија, а, осим тога, приповедани догађаји често немају утемељење у деловању и понашању самих приповеданих ликова, што на једном месту приповедач отворено каже: „И Милош и ја све знамо о Мустафи, иако он нерадо и шкрто прича о себи. Знамо, јер смо приповедачи.“ (SAVIĆ 2020: 160)

Овакав концепт приповедања, где је моћ изградње фиктивног света уписана у фигуру наратора, типичан је приповедни манир аутора, али ће оваква позиција

често бити подведена под један од облика ограничења. Аутор ће тако изградити неколико типова маски, којима се ствара утисак ограничености знања, што је такође једна од наратолошких игри која одлукује приповедање Милисава Савића.

Један тип изградње маске ограничења свезнајуће, нефокализоване позиције из које тече нарација, у роману Милисава Савића биће спроведена кроз употребу одређеног декларативног глагола. Тако поступак који оспорава свезнајући позицију, упућујући реципијента на извор информација, који је, притом, неодређен, безличан, доноси бројне детаље, што је јасан показатељ да је ради о поступку мимикријског ограничења: „Главни је даса у варошици, забавља се са најлепшом девојком, прича се да је она, као знак верности до гроба, испод пупка истетовирала његово име (...)“ (SAVIĆ 2020: 110)

Ограничење свезнајући позиције, у следећем случају биће спроведено такође на лексичком плану, па ће аутор, објашњавајући сопствени приповедни поступак, створити маску ограничења свезнања, подводећи информације под претпоставку, иако се нарација и даље одвија са великим бројем описаних детаља:

„Неће ми Милош описивати ујуну, писац сам па нека искористим своју уобразиљу, али ми скреће пажњу на детаљ, на дубок разрез њене спаваћице, на удолину њених, претпостављам, бујних груди, где је кожа малчице намрешкана: као први знак да ујна улази у зреле године.“ (SAVIĆ 2020: 32)

Следећи модалитет којим се у роману постиже мимикријски поступак ограничења приповедачевог знања јесте изградња извесног „алибија“ кроз понуђено објашњење приповедног поступка. Тако максимум информације бива стављен у контекст логичког поретка ствари, у првом, или неког извора информација, који пак остаје неискazan, у другом случају.

„На трг пристиже девојка на сузукију. Знам да је девојка јер јој се беласају голе ноге високо изнад колена. На глави има кацигу.“ (SAVIĆ 2020: 144)

„У салу улази Ђопавко с огромним букетом ружа. Сазнаћу касније да их је било осамдесет.“ (SAVIĆ 2020: 24)

Типични приповедни манир Милисава Савића, који подразумева увођење гласника/сведока у наративни ток, који има дубоке корене у књижевној традицији, и присутан је у ауторовој прози од раних прича и романа, представљаће облик мимикријског ограничења знања и у случају романа који је предмет наше анализе. Тако ће бројни детаљи приповедног тока бити оправдани кроз откривање извора информација. Будући да до мењања наративног ниоа ни у овом случају не долази, јасно је да је ради о још једном поступку фиктивног ограничења свезнања, и изградњи аутентичног тока романа, који би експлицитно нефокализовано приповедање подрило. Овакав приповедни поступак оправдаће прецизност информација у првом случају, или ће створити утисак аутентично представљеног догађаја, као што је представљање фиктивног разговора између Милоша Црњанског и Марка Ристића, у другом случају.

„Главну улогу, проститутку Цабрију, игра Carla Fracci, која има – шапће ми пријатељица, иначе њен физиотерапеут – седамдесет година.“ (SAVIĆ 2020: 214)

„Протеј и ја слушамо без даха. Схватимо да ту као секунданти нисмо ни потребни. Али кад смо већ ту, онда се трудимо да нам конобар, који дрема у углу, јер смо ми једини гости, буде на услузи.“ (SAVIĆ 2020: 223–224)

Свезнајућа позиција, дакле, створиће, кроз различите поступке изградње маски ограничења, један концепт приповедања аутентичног света, док задржавањем нефокализоване позиције, приповедач и приповедање добијају, на значењском плану, позицију највише моћи.

Позиција фокализатора јесте још један аспект романа *Пейео, ѿена, шайаи* који ће манифестовати наратолошку игру Милисава Савића. Наиме, „као што приповедач уступа реч, фокализатор може да уступи фокализацију“. (BAL 1995: 77) Ако је приповедач јединствена фигура са декларативним мултиплицирањем, фокализатор ће у роману бити изграђен аналошким поступком. Фокализатор, тј. онај који види, биће јединствена фигура безименог приповедача, са мимикријским уступањем фокализације двома фигурама, што остаје на нивоу декларативног.

Изграђујући свог безименог приповедача, Милисав Савић истиче, између осталог, и његову позицију субјекта фокализације, послуживши се огледалом као општим местом везаним за оптику у једном књижевном делу делу.

„Ја седим преко пута Милоша и у огледалима наспрам мене спазим како се нашем столу приближавају две жене, обе у жирадо шеширима, накинђуреним разнобојним тракама, у лаким, лепршавим хаљинама.“ (SAVIĆ 2020: 156)

Дечак, кога смо раније дефинисали као секвенцу доживљеног ја у оквирима јединствене фигуре приповедача, биће типични модел наратолошке игре Милисава Савића, бивајући најпре објекат фокализације, у оном смислу који овом термину придаје Миеке Бал, постајући, након тога, субјекат фокализације, дакле, онај који види. Експлицитно назначен као онај који види, дечак ће тек декларативно бити субјекат фокализације. Међутим, просторно позиционирање, као и детаљан опис који назначава отежану перцепцију, с једне стране, и прецизност приповеданих детаља, с друге стране, указује да се ради о мимикријском уступању фокализације. Фокализатор је и даље безимени, свезнајући приповедач, ако се послужимо овим традиционалним термином, и то у позицији секвенце приповедног ја.

„Дечака запљусне киселкасти задах ракије и белог лука. Из кафане допире песма. *Цијанчица воду ѿази!* Дечак вирне кроз умашћено прозорче. У просторији пуној дуванског дима, кроз који се једва продија светлост шкиљаве сијалице, он успева да усмотри дебеле женске ноге, уз које се спушта и диже сукња, пратећи речи песме. На бутинама се црне вене, дебеле као црви на лешини.“ (SAVIĆ 2020: 40)

Друга, декларативно одвојена приповедна фигура, изграђена кроз личност Милоша Црњанског, и њена перцепција, биће спроведена на идентични начин. Бивајући најпре објекат фокализације, дакле, описан и виђен из позиције безименог приповедача, он декларативно постаје субјекат фокализације, али описи превазилазе просторну визуру.

„Милош се загледа у младу певачицу. Има дуг, лабудов врат. (...) При дну певачициног врата плави се модрица, отисак неког страшног пољупца или угриза. Можда јој

је шеф оркестра намерно направио, тек да Милошу и мени (тако он тумачи) учини да нам вода поцури на уста (...).“ (SAVIĆ 2020: 139)

Савићев роман баштини, дакле, препознатљиве наративне технике, утврђене и усложњене у претходним деценијама ауторовног стваралаштва. Мимикрија мултипликације гласа, „камуфлирање“ јединствене фокализаторове позиције кроз декларативни пренос на друге инстанце, свеприсутни концепт пренесеног говора, као и непоколебљиви поетички став о моћи приповедача и приче која гради светове, биће карактеристике и романа *Пейео, ѝена, шайайи*. Усложњеност приповедне игре, као и приповедни коментар који се стапа са основним приповедним током, сведочи о редефинисаним поетичким начелима и искристалисаним моделима стварања из ранијих фаза. С друге стране, статус документа, који више не функционише у постмодернистичком кључу представљања, већ постаје прича по себи, уклопљена у основни наративни ток, наговештај је превазилажења постмодерног концепта, деценијама присутног у делима аутора.

Сложићемо се на крају са ставом Милисава Савића, изнетим у интервјуу из 1991. године, да „ни ‘праволинијско’ ни ‘фрагментарно’ приповедање, ‘фабула’ ни ‘безфабуларност’ не представљају никакву гаранцију да ће проза створена у том моделу бити изврсна већ да све зависи од пишчеве даровитости и умећа, снаге његовог стила и сл.“ (STIŠOVIĆ MILOVANOVIĆ 2020: 41) Зато, ако сјајан, промишљен и поетички утемељен одабир приповедних техника и модела у роману *Пейео, ѝена, шайайи* по себи не представља гаранцију да ће дело бити изврсно, онда су таленат, умеће и снага Савићевог стила створили се један изврстан и оригиналан роман, чији смо само један аспект овде обрадили. Иако наратолошко тумачење дела може дати извесне одговоре, јединствена дела, какав јесте Савићев роман, превазилазе свако тумачење и опирају се свакој претензији на егзактност интерпретације, јер „свако вредно књижевно дело садржи мању или већу загонетку. Мамац за критичаре и учењаке, неизбежна тема многих дисертација. Ко је Pia di Valmarna? Тражиће се одговор, а ретко коме ће пасти на памет да је књижевним њушкалима тим именом писац бадио коску.“ (SAVIĆ 2020: 176)

Циџирана лиџераџура

BAL 1995: BAL, Mieke. „Naracija i fokalizacija“. prevela Jelena Novaković. *Reč: časopis za književnost i kulturu*. br. 8. 1995, str. 71-82.

DAMJANOV 2012: DAMJANOV, Sava. *Šta to beše srpska postmoderna?*. Beograd: Službeni glasnik, 2012. [orig.] ДАМЈАНОВ, Сава. *Шта то беше српска постмодерна?*. Београд: Службени гласник, 2012.

JEREMIĆ 1976: JEREMIĆ, Ljubiša. *Proza novog stila*. Beograd: Prosveta, 1976.

KOVAČEVIĆ 2011: KOVAČEVIĆ, Miloš. „Međudnos tipova govora u pričama Milisava Savića“. *Književno delo Milisava Savića: zbornik radova sa naučnog skupa održanog u Raški i Novom Pazaru, 17. i 18. juna 2011. godine*. Raška: Centar za kulturu, obtrazovanje i informisanje „Gradac“. Novi Pazar: Narodna biblioteka „Dositej Obradović“, 2011. [orig.] КОВАЧЕВИЋ, Милош. „Међуоднос типова говора у причама Милисава Савића“. *Књижевно дело Милисава Савића: зборник радова са научног скупа одржаног у Рашки и Новом Пазару, 17. и 18. јуна 2011. године*, Рашка: Центар за културу, образовање и информисање „Градац“, Нови Пазар: Народна библиотека „Доситеј Обрадовић“, 2011.

- MARČETIĆ 2004: MARČETIĆ, Adrijana. „Žerer Ženet i ranija naratologija“. *Književne teorije XX veka*. Beograd: Institut za književnost i umetnost, 2004. [orig.] МАРЧЕТИЋ, Адријана. „Жерар Женет и ранија наратологија“. *Књижевне теорије XX века*, Београд: Институт за књижевност и уметност, 2004.
- PANTIĆ 1994: PANTIĆ, Mihajlo. *Aleksadrijski sindrom II: Ogledi i kritike o savremenoj srpskoj prozi*. Beograd: Srpska književna zadruga, 1994. [orig.] ПАНТИЋ, Михајло. *Александријски синдром II: Огледи и критике о савременој српској прози*. Београд: Српска књижевна задруга, 1994.
- PANTIĆ 2021: PANTIĆ, Mihajlo. *Aleksandrijski sindrom 5: ogledi o srpskoj prozi*. Novi Sad: Akademska knjiga. 2021. [orig.] ПАНТИЋ, Михајло. *Александријски синдром 5: огледи о српској прози*. Нови Сад: Академска књига, 2021.
- PRINS 2011: PRINS, Džerald. *Naratalogski rečnik*. prevela Brana Miladinov. Beograd: Službeni glasnik, 2011.
- RIBNIKAR 1987: RIBNIKAR, Vladislava. *Mogućnosti pripovedanja*. Beograd: BIGZ, 1987. [orig.] РИБНИКАР, Владислава. *Могућности приповедања*. Београд: БИГЗ, 1987.
- SAVIĆ 2019: SAVIĆ, Milisav. *Bugarska baraka*. Beograd: Društvo Raška škola, Niš: Taliya, 2019. [orig.] САВИЋ, Милисав. *Бугарска барака*. Београд: Друштво Рашка школа, Ниш: Талија, 2019.
- STIŠOVIĆ MILOVANOVIĆ 2020: STIŠOVIĆ MILOVANOVIĆ, Ana. *Bandit i profesor: Intervjui Milisava Savića*. Raška: Centar za kulturu, obrazovanje i informisanje „Gradac“, 2020.

Извори

- SAVIĆ 2020: SAVIĆ, Milisav. *Pepeo, pena, šapat*. Beograd: Laguna, 2020.
- SAVIĆ 1995: SAVIĆ, Milisav. *Fusnota*. Beograd: Srpska književna zadruga, 1995. [orig.] САВИЋ, Милисав. *Фуснота*. Београд: Српска књижевна задруга, 1995.

Ivana Z. Tanasijević

THE GAME OF STORYTELLING: NARRATIVE ACTIONS IN THE NOVEL *ASHES, FOAM, WHISPER* BY MILISAV SAVIĆ

Summary

Adopting Genette's typology, the paper deals with the narrative characteristics of the novel *Ashes, Foam, Whisper* by Milisav Savić, both in terms of the subject matter novel and with the aim of looking at the transformation of the author's poetics. The figure of the "one who speaks" is built through the modality of a single instance of the homodiegetic. Such a narrator will be multiplied, by a mimicry procedure, through the plains of the narrative and experienced self, on the one hand, and through the plain of declarative giving voice to Miloš Crnjanski, on the other. The storytelling, however, will take place within the framework of the basic flow of the novel on a single narrative level. Reported speech, as the most striking segment of the narrative, will be of particular interest in Savić's novel. By building such a modality of narrating words through the use of declarative verbs, the novel achieves the effect of authenticity of the narrated. Focalization, as the aspect that concerns the narrator's knowledge, will be characterized by a model of non-focalized narration, with a maximum of information. Milisav Savić will remain faithful to his narrative manner, and so he will build a whole network of procedures that will create the impression of knowledge limitations, also with the effect of authentically narrated events. The focalizer gives the "gaze" to other instances with mimicry, identically to the process of building a narrator.

Keywords: narrator, narrative level, reported speech, focalization, focalizer, mimicry, story, game

Ненад Дж. Благоевич¹

Универзитет в Нише,

Филозофски факултет

<https://orcid.org/0000-0001-5303-0180>

О МОРАЛЬНОМ АСПЕКТЕ ПРОБЛЕМЫ (НЕ)ВМЕШАТЕЛЬСТВА НА ПРИМЕРЕ ПОВЕСТИ «ОБИТАЕМЫЙ ОСТРОВ» БРАТЬЕВ СТРУГАЦКИХ²

В шестидесятые годы XX века известные авторы русской школы научной фантастики братья Стругацкие публикуют серию произведений, посвященных морально-этическим обязательствам человека, оказавшегося в сложных обстоятельствах. Фантастика в их произведениях являлась всего лишь допущением, введенным с целью серьезного рассмотрения морали и ответственности человека в современном мире, при чем особое значение было в том, что авторы не были заложниками ни одной в это время актуальной идеологической системы, а всегда оставались преданными принципам гуманизма. Повесть *Обитаемый остров* (1969г.), которая в силу своей сложной структуры охватывает широкий круг вопросов, имеющих важное значение как в мире в котором авторы жили и творили, так и в современном, продолжает привлекать интерес как читателей, так и исследователей. В настоящей работе акцент ставится на проблеме вмешательства и связанных с нею моральных вопросов. Понятие «вмешательства» рассматривается в соответствии с теорией литературоведческого исследования концептов, предложенной В.Г. Зусманом, и идеями Р. Барта об аспектах смысла, которые читатель может вложить в текст. Учитывая то, что моральная сторона проблемы вмешательства и на сегодняшний день является актуальной, эта повесть братьев Стругацких как-будто преобразуется в текст предупреждения.

Ключевые слова: «Обитаемый остров», братья Стругацкие, вмешательство, жанр предупреждения, научная фантастика.

В течение шестидесятых годов XX века российские писатели братья Стругацкие окончательно оформили свою концепцию научной фантастики, в основе которой была социальная критика. В это время появляются такие произведения, как *Далекая Радуга* (1963 г.), в котором рассматривается проблема морального выбора человека, оказавшегося в затруднительном положении, потом роман *Хищные вещи века* (1965 г.), в котором находим достаточно гротескное описание потребительского общества в будущем и, напоследок, роман *Сказка о Тройке* (1968 г.), представляющего собой жесткую сатиру на бюрократический социализм. Социальная критика и сатира в творчестве братьев Стругацких таким образом охватывает некоторые из ключевых проблем общества как в XX, так и в XXI веке, и

¹ nenad.blagojevic@filfak.ni.ac.rs.

² Припремљено у оквиру пројекта “Дух Русије кроз језик, књижевност и културу током четврт века постојања департамента за руски језик и књижевност на Филозофском факултету у Нишу”, који се изводи на Филозофском факултету Универзитета у Нишу (бр. 423/1-3-01).

сами писатели не воздерживались от критики любой идеологической системы, не взирая на то, идет ли речь о капитализме или социализме. В это время упоминаемые произведения еще не были связаны единым повествовательным метамиром братьев Стругацких («мир Полудня»), но их связывала общая тема глобального нравственного кризиса 60-х и идеологического противостояния США и СССР.

В данный контекст входит и их повесть *Обитаемый остров* (1969 г.), в котором фантастическое допущение как условие повествования реализуется посредством временной дистанции, т.е. перемещением действия в далекое будущее. Не случайно, что первая часть повести озаглавлена «Робинзон», так как сюжет выстроен вокруг приключения космического странника, который, покинув Землю в поисках далеких инопланетных миров, попадает на один из таких «островов», населенным, в отличие от главного героя романа Даниэля Дефо, крайне специфической инопланетной цивилизацией. Здесь повествование становится еще интереснее, поскольку этот космический Робинзон, которого в повести братьев Стругацких звали Макс Каммерер, оказался представителем утопической земной цивилизации, которая в технологическом и во всех других смыслах значительно превосходит «первобытную» цивилизацию «аборигенов» планеты Саракш, на которую приехал главный герой. Интересно, что за исключением короткого вступительного раздела и некоторых физических и психологических характеристик главного героя, в этой повести очень мало места уделяется утопическому будущему самой человеческой цивилизации, в то время как внимание читателей сосредоточено на инопланетной цивилизации, которая опустошена внутренними конфликтами, тоталитарной идеологией и применением атомного оружия. Такой подход братьев Стругацких – не новшество, а хорошо разработанный метод аллегорической трактовки повседневной жизни, в которой жили и творили авторы. Описание вышеупомянутой инопланетной цивилизации – не более чем своего рода аллегория на мир, в котором сбылись самые большие страхи человечества.

Этот, на первый взгляд простой и обычный для фантастики сюжет, послужил братьям Стругацким хорошей основой для того, чтобы задать некоторые существенные вопросы о моральном облике человека во второй половине XX века. В тривиальный сюжет о контакте человеческой и инопланетной цивилизации авторам удалось вместиť проблему средств массовой информации и пропаганды, ядерной энергии и оружия, моральный аспект технологического развития, проблему языка и коммуникации, психологию т. н. «стражей порядка», вопросы терроризма, идеологии, государства, проблему вмешательства, а также обычные для классической русской литературы вопросы смысла жизни и смерти, добра и зла и т.п.

Из всех перечисленных тем, затронутых в данной работе³, мы особое внимание уделяем моральной стороне вмешательства на примере повести «Обитаемый остров» уже была предметом исследования в статье «Коммунистическая мораль в отступлении (проблема нравственного прогресса в советской фантастике 1960-х годов. А. и Б. Стругацкие «Трудно быть богом», «Обитаемый остров»» (2011: 160-168) Т.В. Шоломовой. Шоломова в своей работе дает подробное разъяснение истории появления повести и споров вокруг нее, тогда как моральная составляющая интерпретируется вокруг окололитературных идеологических споров. Мы бы, однако, не сводили творчество Стругацких к выполнению любого социального, тем более идеологического заказа, и поэтому предлагаем иную, более широкую интерпретацию моральной проблемы вмешательства на

мание уделяем проблеме вмешательства, а именно моральной стороне вмешательства.⁴ Под понятием «стороннее вмешательство» мы здесь понимаем разнообразные модели вторжения в чьи-либо дела, отношения, т.е. деятельное участие в них [МАС 1985: 187]. Однако, критерии оценки стороннего вмешательства до сих пор вызывают горячие споры в политической, дипломатической, академической, военной и др. сферах. Можно сказать, что основу полемики о моральном аспекте вмешательства положил британский философ Джон Стюарт Милл в своем эссе «Несколько слов о невмешательстве» (1859 г.). Милл в своем эссе допускает возможность военного вмешательства в определенных ситуациях, – в случае борьбы с варварскими народами, при значительных нарушениях прав человека, или во время революции [КУМАНЬКОВ 2015: электронный ресурс]. При этом, моральная сторона этого вмешательства обосновывается необходимостью установить мир и благополучие с помощью силы. На базе этого аргумента Дж. Ст. Милля уже в период после Второй мировой войны начинается концептуализация т.н. «гуманитарной интервенции» и целого ряда других, в том числе невоенных форм вмешательства. Здесь хотелось бы напомнить, что в период написания повести мир сталкивался с настоящим потоком вмешательств со стороны двух ведущих на тот момент противоборствующих мировых держав.

Говоря в контексте повести *Обитаемый остров*, братья Стругацкие создают сюжет, основанный на перестановке ролей – где земная цивилизация играет роль более продвинутой, а инопланетная цивилизация отстает во всем, особенно по вопросу нравственных ценностей. Такая постановка вопроса, в сущности, подчеркивает очень распространенную в творчестве Стругацких тему, а именно смысл технического прогресса, в центре внимания которого не находится онтологическое развитие человека. Таким образом, описание далекого мира Саракш создает убедительную картину планеты, опустошенной войнами и техногенными катастрофами. [СТРУГАЦКИЕ 1971: 37] Весь научно-технический потенциал этого мира поставлен на службу уничтожения противников, и за гегемонию на этой планете постоянно борются несколько государств – Земля Отцов, Хонти, Пандея, Островная Империя и др. Авторы создают убедительную аллегорию на войны первой половины XX века, которые привели к гибели миллионов людей.

Уже в начале повести главный герой оказывается в ситуации, когда ему предстоит сделать свой первый моральный выбор, который повлияет на судьбу коренных жителей острова, – ввязаться в конфликт, который он не может понять, и встать на сторону тех, с кем он никак не может связаться. Правда, авторы старательно излагают в повести последовательность событий, задача которых заключается в том, чтобы читатель поверил в ситуацию безысходности, которая во многом влияет на действия главного героя Макса Каммерера. Однако, в восприятии читателя примере этой повести.

4 В интерпретации текста через концепт вмешательства опираемся на предположение В.Г. Зусмана о том, что «концепт – это такой образ, символ или мотив, который имеет «выход» на геополитические, исторические, этнопсихологические моменты, лежащие вне художественного произведения» [ЗУСМАН 2003: 14]. Кроме того, хотелось бы упомянуть и знаменитую констатацию Р. Барта о том, что «любой читатель находится в ситуации своеобразного «диалога» по отношению к произведению... и это позволяет в зависимости от контекста выявлять такие аспекты смысла, которые интенционально никак не фокализированы» [БАРТ 1989: 33].

телей эти действия не столько характеризуют главного героя, сколько ставят перед самими читателями вопрос об оправданности вмешательства в чужие конфликты, даже если к этому вынуждают объективные обстоятельства. На самом деле в этом произведении братья Стругацкие весьма эффективно играют с восприятием читателей, тщательно дозируя информацию о героях и ситуациях, в которых они оказываются, и тем самым влияют на наше мнение об их положительном или отрицательном характере. На игровой характер прозы Стругацких, и в частности, повести *Обитаемый остров*, часто указывает и Татьяна Чернышева в своей книге *Природа фантастики* [ЧЕРНЫШЕВА 1985: 83, 176, 287-288, 320-323, 326, 328-329].

С одной стороны, невмешательство Каммерера в процессы, происходящие в ином мире, было бы оправдано с позиции сторонников теории, отстаивающей естественный, онтологический путь развития общества, где царит несправедливость, хаос и преступность, как сопутствующий опыт, который необходимо пройти на пути к установлению более справедливых общественных отношений. С другой стороны, выбор главного героя одновременно выражается в виде готовности нарушить принцип невмешательства ради общего блага и высших интересов, – принимая одну из сторон, Каммерер выступает против зла и несправедливости, что почти всегда характеризует систему ценности любого общества. Именно в этот принцип упирается концепция современной политики, получившая название «гуманитарное вмешательство». Однако, братья Стругацкие значительно усложняют этот вопрос, так как в восприятии читателями обоснованности вмешательства великую роль играет объем информации, которую авторы тщательно дозируют в соответствии с динамикой сюжета в повести, что приводит к неожиданному изменению характера каждого сделанного выбора. Это, соответственно, наводит и самых читателей на мысль об условности восприятия моральной правильности или неправильности своих прежних решений. Правда, такой вид моральной «нестабильности» героя в ходе повествования не произвел исключительно положительное впечатление у всех читателей и критиков, из-за чего появлялись и критические отзывы на тему нравственной составляющей произведения (см., например, СЕРБИНЕНКО 1989: 242-255).

Как бы ни было, впечатленный искренним энтузиазмом, с которым население Страны Отцов поддерживает свою правящую элиту, так называемых Неизвестных Отцов, главный герой Макс Каммерер становится частью их военной организации с целью защитить своих новых друзей от жестоких действий врагов. При этом, об этих «врагах» главный герой на тот момент мало чего знает. Иллюзия Макса Каммерера будет разрушена в тот момент, когда его новые «друзья» ставят его перед очередным важным моральным выбором: чтобы доказать свою преданность, он должен казнить группу так называемых «врагов государства», в повести описанных как «мутанты», появившихся в результате применения ядерного оружия. [СТРУГАЦКИЕ 1971: 56] Максим, выступающий в повести в роли воплощения идеи советского «нового человека», представителя не только технологически и физически совершенного человечества, но и превосходного в нравственном плане⁵, без долгих раздумий принимает решение освободить пленных

5 Об отношениях творчества Стругацких и официальной идеологии СССР написано немало работ, среди которых наиболее часто упоминается книга польского исследователя Войцеха Кайтоха *Бра-*

и оказать сопротивление его бывшим товарищам. Стоит отметить, что эта сцена в повести позволила авторам включить в сюжет еще один аспект нравственной проблематики, а именно абсурдность веры в то, что в «идеальном» обществе будущего человек будет избавлен от мучительного процесса принятия решений и несения моральной ответственности за их последствия. Вот почему главный герой, несмотря на свою нравственную «непогрешимость», внезапно оказался в сложном моральном конфликте, где каждый его следующий шаг наносит все больше вреда и страданий чуждому миру, при всем его желании соблюдать искреннюю гуманистическую этику, которая управляет его поступками. И. Бестужев-Лада считает, что оформленная таким образом психология и логика героя привела к излишнему упрощению сюжета, отчего повесть теряет должную убедительность как средство пропаганды передовых идей [БЕСТУЖЕВ-ЛАДА 1969: 4].

Истинный характер Страны Отцов полностью раскрывается для Каммерера в тот момент, когда он связывается с членами той самой организации, членом которой он должен был казнить. Теперь читателям представляется другая сторона истории мира Саракш, где Страна Отцов описывается как тоталитарное государство, которое само угрожает своим соседям, а не наоборот. При этом, многие ранее описанные мотивы получают совершенно другую трактовку. Например, выясняется, что так называемые системы противобаллистической обороны, которые в начале повести Макс Каммерер защищал от «злых» террористов, на самом деле являются башнями, при помощи которых население облучается, и которые вызывают невыносимые головные боли у мутантов (если отвлечься от поэтики научной фантастики, то эти башни легко можно отнести к метафоре для теле- и радиовышек, см. СТРУГАЦКИЕ 1971: 65). Описание Страны Отцов, на этот раз поданное с точки зрения мятежников, приобретает очертания фашистского государства, – попытка уничтожения целой социальной группы, «мутантов», их настойчивое выделение из массы остального населения является явной аллегорией на расовую политику, в то время как система агрессивной пропаганды и всеобщей милитаризации также указывает на истинный характер этой страны.⁶ Таким приемом авторы пытаются заставить читателя задуматься на том, как они воспринимали Страну Отцов в начальном и последующем описаниях, так как в зависимости от известных нам данных меняется и наше понимание моральной приемлемости действий разных сторон. Хотя Макс Каммерер и превращается из гвардейца, блюстителя порядка в

тия Стругацкие, в которой Стругацкие рассматриваются как сторонники марксизма. Однако, для более конкретного понимания идеологической позиции братьев Стругацких советуем ознакомиться с некоторыми главными интервью, которые они давали на протяжении многих лет. Кроме того, будет целесообразно изучить статью Татьяны Николаевны Бреевой «Деконструкция утопического дискурса в цикле произведений братьев Стругацких „Мир полудня“» [БРЕЕВА 2015: 226—235].
 6 Интерпретацию Страны Отцов из повести как образца фашистского государства находим в подавляющем большинстве работ, написанных на тему *Обитаемого острова*. Например, Е. Брандис считает, что текст направлен против «фашистского мракобесия, коллаборационизма и потребительской мещанской идеологии» [БРАНДИС 1969: 198-206.], И. Бестужев-Лада рассматривает повесть как памфлет на фашизирующуюся современную цивилизацию «свободного мира» [БЕСТУЖЕВ-ЛАДА 1969: 4.], тогда как А. Громова пишет о том, что братья Стругацкие исследуют фашизм как явление, а не как исторический факт, и поэтому определенная историческая конкретность отсутствует [ГРОМОВА 1970: 6].

Стране Отцов, в террориста, идейного врага этого самого государства, отношение к его действиям не может быть однозначным именно в силу отсутствия информации об истинной природе ситуации, в которой он находится. Единственное, что не подлежит сомнению, это то, что с каждым последующим шагом главный герой все глубже вовлекается в чужой конфликт, и попадает во все большую проблему.

В дальнейшем ходе действия повести Каммерер решает возглавить атаку на одну из упомянутых «башен», то есть радиационных вышек, несмотря на свое несогласие с действиями движения сопротивления [СТРУГАЦКИЕ 1971: 67]. Нельзя сказать, что нерешительность главного героя вызвана страхом или какой-то другой причиной, скорее, речь идет о проблеме морального выбора. Максим прекрасно понимает, что его действия приведут к жертвам среди бойцов гвардии Страны Отцов, а поскольку он уже познакомился с «человеческими лицами» гвардейцев через образы Гая и Рады Гаал, ему очень сложно участвовать в этих действиях. Его решение принять участие в этой акции в конечном итоге было обусловлено желанием свести к минимуму отрицательные последствия конфликта двух сторон. Но, как впоследствии выяснилось, вся эта операция была ловушкой, расставленной службами безопасности Страны Отцов, и после неудавшегося нападения Макс укрывается в доме гвардейца Гая Гаала и его сестры, которую он спас от «террористов» в начале повести.

Очередной момент, раскрывающий моральную сторону повести, касается диалога между Максимом и семейством Гаал, где главный герой пытается донести до верноподданных граждан Страны Отцов те секреты, которые он узнал от мятежников [СТРУГАЦКИЕ 1971: 75]. Диалог заканчивается тем, что семья Гаалов приходит к выводу, что мутанты «промыли мозги» бедному Максиму. Братьям Стругацким удалось этим диалогом убедительно показать всю силу пропаганды и ее влияния на восприятие реальности. Та «реальность», в которую верит семья Гаал, перевешивает все сообщаемые Максимом аргументы и факты. Здесь важно отметить вопрос этики в рамках идеологической пропаганды, так как проблема выбора неразрывно связана с всевозможными техниками влияния на сознание того, кто выбор принимает. В своей уже знаменитой работе «Техника пропаганды во время мировой войны» Гарольд Лассуэлл определяет пропаганду как целенаправленное воздействие на сознание и эмоции массовой аудитории и проводит широкий обзор разнообразной техники такого воздействия, где хотелось бы выделить следующие слова:

«Пропаганда пытается управлять мнениями и установками путем прямого манипулирования социальным внушением, а не путем изменения других условий в среде или организме. Пропаганда – один из трех главных инструментов ведения операций против военного противника: – военное давление (принуждающая мощь сухопутных, морских и военно-воздушных сил); – экономическое давление (вмешательство в доступ к источникам сырья и материалов, рынкам, капиталу и рабочей силе); – пропаганда (прямое использование внушения)». [ЛАССУЭЛЛ 2021: 55]

Поэтому Максим в диалоге с семейством Гаал попадает в ситуацию, где вследствие влияния пропаганды он никак не может объяснить логику своих поступков, хотя

они и с чисто гуманистической точкой зрения являются оправданными.

Кроме того, диалог Максима с семейством Гаал послужил автору для осмысления дальнейшего хода сюжетного действия – сцена заканчивается прибытием сил безопасности и арестом Максима и всех членов семьи Гаал. Бездействие суперчеловека Максима здесь легко мотивируется желанием не подставить под удар судьбы своих друзей. Это позволило авторам ввести в повествование очередное перевоплощение героя, на этот раз из террориста в заключенного исправительной колонии, которому поручено разминировать минные поля и возвести новые башни «противобаллистической защиты» [СТРУГАЦКИЕ 1971: 86-89]. В лагере для военнопленных Максим знакомится с бывшим психологом, бунтарем Алу Зефом, который играет роль очередного «учителя» главного героя, расширяя сферу его познания мира Саракш.⁷ Таким образом, Максим находит новую мотивацию для вмешательства, опять с целью помощи Стране Отцов. После побега из исправительно-трудового лагеря Максим пытается собрать большую группировку противников Страны Отцов, чтобы совместными действиями повлиять на смену режима в этой стране. Однако, на этом пути главный герой столкнется с очередным переверотом сознания, когда, попав в Островную Империю ради поиска союзников, он поймет тщетность своего плана, – в одной из подводных лодок Островной Империи Максим обнаружит следы ужасных преступлений, которые это государство совершило против населения Страны Отцов [СТРУГАЦКИЕ 1971: 117]. В этот момент Максим понимает, что даже его потенциальные будущие союзники ничем не лучше тоталитарного режима Страны Отцов. Здесь братья Стругацкие указывают на одно из самых распространенных заблуждений при планировании и осуществлении интервенционистских кампании – тщетную веру в то, что порядок, пришедший на смену коррумпированному в результате революционного вооруженного вмешательства, обязательно будет лучше.

Своеобразной кульминацией повести можно назвать описание начала войны между Страной Отцов и государством Хонти. Здесь братья Стругацкие дают ряд описаний военной истерии, которые убедительно передают гипнотическое опьянение масс пропагандистской машиной и высокий заряд ненависти к образу врага. Описания самого военного сражения не менее убедительны, и своей детализацией выполняют двоякую роль – с одной стороны, они прекрасно вписываются в определение научной фантастики Цветаном Тодоровым как текстов, убеждающих читателей в существовании несуществующего [ТОДОРОВ 1999: 24-38], а с другой, этими описаниями авторы продолжают традицию русской классической литературы, собственно Льва Толстого, о противоестественности войны [САНАЕВА 2019: электронный ресурс]. Антивоенная тема не является редкостью

7 Четвертый образ главного героя Максима, образ заключенного-лагерника, одновременно послужил авторам ввести в свой текст множественные отсылки к «лагерной» литературе, явлению крайне щепетильному для исторического периода, когда появляется «Обитаемый остров». Осмелимся предположить, что таким образом братья Стругацкие могли выразить поддержку писателям «лагерникам», так как к концу 60-х и сами авторы становятся «диссидентами». Идеологическая позиция Стругацких в данный период хорошо освещена в статье Юлии Черняховской «Общественно-политические воззрения А. и Б. Стругацких в контексте советской политической истории 1960-х–1980-х» [ЧЕРНЯХОВСКАЯ 2012: 113-116].

в творчестве Стругацких, и поэтому они ей здесь придают особое значение.⁸ Для того, чтобы подчеркнуть трагический характер событий, авторы даже приуменьшают сверхчеловеческие способности Максима, и показывают ужасы войны с точки зрения обычного маленького человека, который пытается спасти свою жизнь среди всеобщих страданий. Эта задача была еще более осложнена тем фактом, что Максим и Гай Гаал были отправлены в качестве заключенных для разминирования минных полей перед наступающими войсками, что является еще одним свидетельством того, насколько дешевой может быть человеческая жизнь, когда решения о ней принимают люди, неспособные ценить жизнь как таковую. Именно в этом месте и обрывается история жизни одного из героев, Гая Гаала, и молодой землянин Максим, через потерю друга, получает возможность усвоить один из важнейших жизненных уроков.

Война в повести «Обитаемый остров» заканчивается поражением Страны Отцов. Этот исход, а также потеря близкого друга, укрепляют решимость Максима спасти население этого государства от того, что он начинает воспринимать как разрушительное воздействие радиационных вышек. Максим в итоге уничтожает Центр, из которого осуществляется управление всеми башнями, но это лишь приводит к очередному повороту. Братья Стругацкие здесь опять повторяют повествовательный прием расширения знания о мире, – Максим встречается со Странником, своеобразным антигероем повести, который раскрывает новые тайны и углубляет знания главного героя. Выясняется, что Странник тоже является землянином, более того, он обвиняет Максима в том, что тот своим вмешательством и суетой разрушил тщательно разработанный план спасения планеты Саракш. Ненавистные башни, которые представляли собой символ тирании руководства Страны Отцов, были также единственным способом защитить эту страну от намерений других стран напасть на нее, и их отрицательное воздействие на население одновременно сопровождалось положительным, так как при их отсутствии значительная часть населения страдает от ужасных последствий. Моральные ценности землянина Максима Каммерера таким образом переходят в амбивалентную позицию – со одной стороны, он остается романтическим героем, «идеальным» представителем человечества и борец за справедливость, а с другой он представлен в виде крайне трагической фигуры и одним из величайших преступников мира Саракш. Несмотря на все усилия и благие намерения Максима, его действия в итоге приносят лишь вред, страдания и беду.

Такая развязка превращает повесть братьев Стругацких в предупреждение о возможных последствиях любого необдуманного вмешательства. Е. Брандис считает, что с целью именно такого предупреждения *Обитаемый остров* изначально и был написан [БРАНДИС 1969: 198-206]. Структура самой повести представляет собой пятикратное преобразование главного героя: Робинзон – Гвардеец – Террорист – Каторжник – Землянин. Но каждое «преобразование» Каммерера сопровождается проблемой морального выбора, который стоит перед ним. Не случайно в ответах на многие вопросы в интервью, сам Борис Натанович лаконично отвечал:

8 О творчестве братьев Стругацких как модели использования фантастики ради борьбы за мир часто писал В. Гаков, см. Gakov V. In America - Alone and Unarmed: Travel Notes // Soviet Literature (Moscow). - 1988. - № 12. - P.160-168.

«Главная тема Стругацких – это выбор...» [ВИШНЕВСКИЙ 2003: 51]. Одновременно, каждый выбор главного героя, кроме того, что меняет его самого, меняет и его восприятие мира Саракш путем расширения знаний об истинных отношениях между цивилизациями, которые на нем существуют. Таким образом, лишь впоследствии предпринятых действий (будь то участие в операциях правоохранительных органов, ликвидация врагов государства, разрушение инфраструктуры, террористические акты, уничтожение центров пропаганды, военные действия и т.п.), герой осознает, что его выбор, на тот момент совершенно логичный и вписывающийся в традиционную систему ценности, на самом деле оказался неправильным. Если обобщить идею Стругацких, то можно сказать, что какими бы гуманными ни были намерения интервентов, необдуманные и поспешные действия, как правило, приводят к катастрофическим ситуациям. Эта простая истина находит свое подтверждение во многих случаях, как за время жизни и творчества самих авторов, так и по сей день.

Литература

- БАРТ 1989: Барт Р. *Избранные работы. Семиотика. Поэтика* / пер. с фр.; сост., общ. ред. и вступ. ст. Г.К. Косикова. М.: Прогресс, 1989.
- БЕСТУЖЕВ-ЛАДА 1969: БЕСТУЖЕВ-ЛАДА И. «Этот удивительный мир». *Литературная газета*. М., 1969. - 3 сент.
- БРАНДИС 1969: БРАНДИС Е. Научная фантастика и моделирование мира будущего // *Нева* (Л.). - 1969. - № 2.
- БРЕЕВА 2015: БРЕЕВА Т.Н. «Деконструкция утопического дискурса в цикле произведений братьев Стругацких „Мир полудня“». *Известия Уральского федерального университета*. Серия 2. Гуманитарные науки 17.1 (136) (2015).
- ВИШНЕВСКИЙ 2003: Вишневский Б. *Аркадий и Борис Стругацкие: Двойная звезда*. – СПб.: Terra Fantastica, 2003.
- ГРОМОВА 1970: Громова А. Не созерцание, а исследование. *Литературная газета*. М. 1970. - 7 янв.
- КУМАНЬКОВ 2015: КУМАНЬКОВ А.Д. Этика военной интервенции. Аргумент Дж. Ст. Милля и его современное значение. *Vox/Голос: электронный философский журнал*. Выпуск 18 (июнь 2015). URL: <http://vox-journal.org> (дата обращения: 29.01.2025)
- ЗУСМАН 2003: Зусман В. Концепт в системе научного знания // *Вопросы литературы*. 2003. № 2.
- ЛАССУЭЛЛ 2021: Лассуэлл Г.Д. *Техника пропаганды в мировой войне*. Перевод с английского В.Г. Николаева. М.: РАН, ИНИОН, 2021. – 237 с.
- МАС 1985: *Малый академический словарь*. Т. I. Ред.: А.П. Евгеньева, М.: Русский язык, 1985.
- САНАЕВА 2019: САНАЕВА И.В. (2019) Концепция войны в мировоззрении Л.Н. Толстого. [электронный ресурс]. URL: <https://scipress.ru/philology/articles/kontseptsiya-vojny-v-mirovozzrenii-ln-tolstogo.html>, дата обращения: 30.01.2025.
- СЕРБИНЕНКО 1989: СЕРБИНЕНКО В. «Три века скитаний в мире утопии». *Новый мир* - № 5. М. 1989.
- ТОДОРОВ 1999: ТОДОРОВ Ц. *Введение в фантастическую литературу*. Москва: Дом интеллектуальной книги, 1999.
- ЧЕРНЫШЕВА 1985: ЧЕРНЫШЕВА Т. А. *Природа фантастики*. Иркутск: Изд-во Иркут. ун-та, 1985.

- ЧЕРНЯХОВСКАЯ 2012: Черняховская Ю. Общественно-политические воззрения А. и Б. Стругацких в контексте советской политической истории 1960-х–1980-х. // *Власть*, 2012, № 3.
- GAKOV V. In America - Alone and Unarmed: Travel Notes // *Soviet Literature* (Moscow). - 1988. - № 12.
- LASSWELL 1938: LASSWELL H.D. *Propaganda Technique in the World War*. New York, 1938.

Источники

- СТРУГАЦКИЕ 1971: СТРУГАЦКИЕ А. и Б. *Обитаемый остров*. Москва: «Детская литература», 1971.

Ненад Џ. Благојевић

МОРАЛНО-ЕТИЧКИ ПРОБЛЕМ ИНТЕРВЕНЦИОНИЗМА НА ПРИМЕРУ ПОВЕСТИ
БРАЋЕ СТРУГАЦКИ *НАСЕЉЕНО ОСТРВО*

Резиме

Шездесетих година XX века чувени аутори руске школе научне фантастике браћа Стругацки објављују серију романа посвећених моралним обавезама појединца у сложеним ситуацијама. Фантастика је у њиховим делима била само предложак за озбиљно разматрање морала и одговорности човека у савременом свету, при чему је од посебне важности било то што аутори нису робовали ниједном у то време актуелном идеолошком систему, већ су увек и до краја остали верни принципима хуманизма. Својеврсни врхунац тог правца њиховог стваралаштва достигнут је у повести *Насељено острво* (1969), који је услед своје слојевитости обухватио широк спектар тема од значаја за свет у којем су аутори живели и стварали. Акценат се у овом раду ставља на проблем интервенционизма и моралних питања која из њега произилазе. Уједно се подвлаче и неке паралеле са неким глобалним догађајима које су могле да инспиришу ауторе на такав приступ. Узимајући у обзир да морална страна проблема интервенционизма и у данашње време остаје актуелна, ова повест браће Стругацки као да се преображава у текст упозорења.

Кључне речи: „Насељено острво“, браћа Стругацки, интервенционизам, жанр упозорења, научна фантастика

Sergej L. Macura¹

University of Belgrade

Faculty of Philology

English Department

<https://orcid.org/0000-0001-6355-8229>

GREEN BOOK, WHITE FISTS, BLACK PLIGHT: A NEW TAKE ON THE DEEP SOUTH²

Green Book (2018) is a recent race-themed film that continues the long tradition of the social problem film, initiated after World War II, and featuring the position of the minorities across US society. The plot presents a rough white bouncer turned driver and his temporary employer, a world-class African American piano player, through a number of unpleasant situations around the Midwest and the South in 1962, with racism as the main motive at their core. The paper relies on postulates by Frantz Fanon about the internalised inferiority complex coupled with the pianist's homosexual guilt, and also draws on Kemal Malik's view of the subjugated race being forced into the infantile position of entertainers to whites. The pianist Don finds it even harder to endure institutional segregation, due to which he asserts his dignity and breaks the obedience circle at the climax of the storyline. Significantly, even his driver Tony discards race and class differences and embraces Don as a bosom friend in an idyllic Christmas atmosphere on their return to New York City.

Keywords: social problem film, road movie, Civil Rights era, class issues, systemic racism, internalised racism, sundown towns, discrimination, homosexuality, role reversal

1. Introduction

Far from any simplistic “comedy/musical” designation that can be found on the first cursory internet database searches,³ Peter Farrelly's 2018 film *Green Book* showcases numerous societal ramifications which reach as far back into American history as the colonial age, and certainly touch upon a number of unwritten codes from the postbellum United States. The viewers should never disregard the fact that despite this general-consumption label, the film probes under the surface of the seemingly well-ordered society in the early-1960s United States, at the height of the struggle for civil rights, and depicts

¹ sergej.macura@fil.bg.ac.rs

² The initial draft of this paper was presented at the Language, Literature, Intersectionality conference in Niš, in April 2024. The author wishes to thank the two anonymous reviewers for useful comments which have improved the paper.

³ This description occurs at the Google query *Green Book* movie (without quotes), the IMDB is more inclusive with Docudrama, Period Drama, Road Trip, Biography, Comedy, Drama, Music (https://www.imdb.com/title/tt6966692/?ref_=fn_al_tt_1), while the Rotten Tomatoes Critics Consensus declares: “*Green Book* takes audiences on an excessively smooth ride through bumpy subject matter, although Mahershala Ali and Viggo Mortensen's performances add necessary depth” (https://www.rottentomatoes.com/m/green_book). The film vividly presents a number of examples that point to a strikingly divided society, with an irrational hierarchy at play, a point which few blurb-sized reviews manage to make.

a number of topics that cast a dubious light on American society as a whole. It didn't take a long time for this work to garner over 50 awards at various reputable events since it had its triumphant première at the Toronto International Film Festival in September of that year – the most relevant include accolades conferred by the American Film Institute, Golden Globe Awards, Producers Guild of America Awards, Screen Actors Guild Awards and Hollywood Film Awards. The huge worldwide gross of \$321 million against the production budget of only \$23 million is another indicator that the film found a resonance with large audiences in North America and overseas alike, but as further analysis aims to demonstrate, it was quite removed from AP's assessment of a "crowd-pleasing Deep South road trip movie" (COYLE 2018: par. 1), or a "feel-good drama, which tells the true story of a black musician and his white driver on a tour of America's Deep South" (BBC NEWS 2018: par. 2). The BBC news item issued a correct forecast, however, in listing several previous Toronto winners that "went on to win best film at the Oscars," like *Slumdog Millionaire*, *The King's Speech* and *12 Years a Slave* (BBC NEWS 2018: par. 3–4).

Seen in historical cinematic perspective, this film treats topics first foregrounded in Hollywood immediately after World War II, in a new genre named social problem films: the experience of war veterans in *The Best Years of Our Lives* (1946), the dangers of drug abuse and alcoholism, as in *The Lost Weekend* (1945) and *The Man with the Golden Arm* (1955), anti-Semitism in *Gentlemen's Agreement* (1947), or workers' rights in *The Salt of the Earth* (1954). More specifically, *Green Book* continues the conversation on the African American social issues, initiated by such works as *Home of the Brave* (1949), treating segregation in the US military, *Lost Boundaries* (1949), about an African American physician passing off as white in 1930s New England, *Pinky* (1949), about a light-skinned African nurse who finally embraces her own racial identity, *The Defiant Ones* (1958), centred around two escaped convicts – one white, one black – chained together and escaping the search party, and *Guess Who's Coming to Dinner* (1967), a milestone in the discussion on interracial marriage (WILLIAMS et al. 2017: 1086–1088). We may stop the list here since *Green Book* is diegetically set in late 1962, when the Civil Rights Act was still just a distant possibility, its enforcement and observance in the Deep South even more so, having in mind the ingrained multigenerational racism among the more bigoted whites. The titular object is actually a travel guide first published in 1936 under the title *The Negro Motorist Green Book*, by the author Victor Hugo Green, who as a New York City postman intended the volume for better ease of African American motorists when they faced open harassment and even arbitrary arrests in many US states.

2. Racial Friction

The film opens with a plastic presentation of New York bouncer Frank "Tony Lip" Vallelonga (Viggo Mortensen), whose aggressive attitude and a practical joke in the Copa Club cause a temporary layoff for him and most of the staff; back at home in the Bronx, he displays a crude style of behaviour within his equally uncultivated Italian American family (except his tolerant wife Dolores), who keep offending two African American repairmen in Italian, and he replies: "I didn't know they were going to send eggplants..." (GREEN BOOK 07:47–07:50, Fig. 1). He does not even bother to look at or greet them, but focuses on the two glasses they "sullied," only to throw them into the dustbin (Fig. 2):

Fig. 1. *Green Book* 07:55Fig. 2. *Green Book* 08:49

Coupled with his rough taste in dressing, his streetwise, but limited vocabulary, even a hot dog eating contest for a quick-fix money prize, it is not strange at all that Tony will take an awkward stance in his failed job interview with Dr. Donald Shirley, classical and jazz pianist and composer. He lies blatantly (and unconvincingly) that he has nothing against black people, and he impatiently gives the job up when he hears that he would have to act both as chauffeur and valet: “Good luck, Doc” (*GREEN BOOK* 17:14–17:15). In the time when the plot is set, there were many more unemployed or underpaid workers of African American descent, who predominantly worked for about half of a white worker’s wages. It is not strange that Tony’s class expectations were turned upside down when he saw a black man living in the lap of luxury at a palatial address he could only dream of, but being steeped in this unnatural hierarchy, Tony will have to redefine his world view. This encounter reverses Tony’s idea of white privilege at different levels: class, because he can barely make his way around Carnegie Hall and Shirley’s suite; manners, as he is just an uncouth ruffian with a tank top visible under his unbuttoned shirt facing an African incomparably superior to him (even sitting in royal garments on a sort of throne), and education, so conspicuous in a part of their conversation:

Doc: I had my record label ask around town to find me the right man. Your name came up more than once. You’ve impressed several people with your... innate ability to handle trouble. And that is why I called and inquired about your availability.

Tony: OK, here is the deal. I got no problem being on a road with you. But I ain’t no butler. I ain’t ironing no shirts, and I’m not polishing nobody’s shoes. You need someone to get you from point A to point B? You need someone to make sure there’s no prob-

lems along the way... And believe me you in the deep South there's gonna be problems. (GREEN BOOK 17:25–18:02)

When put in historical perspective, Tony's words are a statement of the fact which persisted in the Southern regions of the US for over half a century by the time in which the film's action is set. Although the category of towns hostile to African Americans did not come up in official parlance, those communities were known in oral history as "sundown towns," where blacks could face harassment, expulsion, deliberate denial of gas station, mechanic and hospitality services, and were actively discouraged from taking up residence well into the 1960s and 1970s. One of the rare scholars who studied this matter thoroughly, James Loewen, calculated that "Illinois, for example, had 671 towns and cities with more than 1,000 people in 1970, of which 475 – 71% – were all-white in census after census" (LOEWEN 2006: 18). The traditional South did not feature any comparable figure of towns void of African population, but a large majority of such towns were situated in the Midwest, Appalachia, the Ozarks, and the West. This paradox is due to the racist reaction of many white counties and settlements in the non-Southern states after the Civil War and the massive black settlement over those territories all up to the foundering of the Reconstruction ideas around 1890. According to Loewen, this is what happened between 1890 and the 1930s: "Across the country, city neighborhoods grew more and more segregated. Most astonishing, from California to Minnesota to Long Island to Florida, whites mounted little race riots against African Americans, expelling entire black communities or intimidating and keeping out would-be newcomers" (LOEWEN 2006: 25). The very term derives from a standard rough warning sign that the authorities put up on many city limits or county lines: "Nigger, Don't Let the Sun Go Down on You in _____." To Don and Tony's deep regret, they experienced this racist policy on their backs, when a Mississippi patrolman told them explicitly: "He can't be out here at night. This is a sundown town" (GREEN BOOK 1:25:56–1:25:59). With another racist (anti-Italian) slur from the police officer: "Oh, now I get it. That's why you driving this boy around... you half a nigger yourself" (GREEN BOOK 1:26:30–1:26:38), Tony loses his temper and punches him in the face, which lands both the boss and the chauffeur in police custody in the town of Mayersville. Only after Don telephones Attorney General Robert Kennedy, and the latter calls the Mississippi Governor, do they get released from the police station in perhaps the most anti-African town they visit (Fig. 3). To Don this act looks like stooping too low, since he honestly believes the Kennedy brothers are trying to change their country for the better. By the time this happens in the Deep South, both business partners seem to have forgotten the importance of the so-called *Green Book* (Fig. 4), intended for the ease of African American motorists around the racism-laden towns throughout the country:

Fig. 3. Sign WHITES ONLY TOWN, 1:30:41

Fig. 4. Tony holding the *Green Book*, 24:22

The film demonstrates authentic African American – and to a degree, Italian American – experience of a monitored and oppressed minority, with much more emphasis laid on the black subject position, as European Americans predominantly took away land from Native and Mexican Americans, but they enforced slave labour only upon the African population. Harassment did not stop after World War II; on the contrary, it became official. In many communities police followed and stopped African Americans and searched their cars when they drove in or out, making it hard for African Americans to work, shop, or live there. Ironically, the police in many communities only discharged their duty, because in sundown towns African Americans by definition “should not be there,” hence they are suspicious (LOEWEN 2006: 354–355). When a jubilant Tony exclaims that Robert Kennedy is paid to bail them out of jail, Don retorts angrily that “only garbage” would call him in the middle of the night to attenuate assault charges, which provokes Tony into a lame excuse that he did not like the policeman’s treatment of Don in the rain. Don replies that Tony reacted because of the Italian ethnic slur, and a heated conversation ensues on the topic of which of the two is the more oppressed. The racial and ethnic identities become so entangled over a brief altercation that several points have to be singled out: 1) Tony emphasises his street-savvy character of lower-class Italians (and others) in the Bronx, as opposed to the wealthy pianist he is chauffeuring around; 2) Don retorts with an honest admission of his status of a high-category entertainer of the white people; 3) he adds that he suffers the rejection from his African Americans in return, and 4) he also admits his deeper disadvantage of being homosexual on top of the previous predicaments.

3. Internalisation of Racism

Their discussion illustrates graphically the long-standing process of subjugation of the African mind at the hands of the white-controlled institutions of society: school, college, military, business, healthcare, art and a number of other spheres of human activity had been stratified and geared in whites' favour since the establishment of slavery, and later on, chattel servitude in all colonial territories, America being no exception. Psychiatrist Frantz Fanon's findings in the study *Black Skin, White Masks*, about the Africans oppressed by the French empire go hand in hand with Don Shirley's US experience and, despite being first published in France in 1952, can be seen almost as a blueprint of automatised behaviour towards this racial group in early-1960s America: "The black man has two dimensions. One with his fellows, the other with the white man. A Negro behaves differently with a white man and with another Negro. That this self-division is a direct result of colonialist subjugation is beyond question" (FANON 2008: 8). Don's internalisation of racist attitudes can be seen clearly in his conciliatory attitude towards his inferior position: "I've had to listen to that kind of talk my entire life, you should be able to take it for one night" (*GREEN BOOK* 1:31:28–1:31:33). Fanon also talks on this matter when addressing the constant cultivation of hate among the Negrophobes: "Hate demands existence, and he who hates has to show his hate in appropriate actions and behavior; in a sense, he has to become hate. That is why the Americans have substituted discrimination for lynching. Each to his own side of the street" (FANON 2008: 37). In a rash fit, Tony utters a sentence to counter Don along class lines which he misinterprets as a more fundamental path to the understanding of the minorities' harsh existence: "What, I can't get mad when he says that stuff 'cause I'm not black? Christ, I'm blacker than you" (*GREEN BOOK* 1:31:33–1:31:37). Further on, he tries to assert his subordinate "superiority" by stating how tough life is for a Bronx Italian: "I'm the asshole who's gotta hustle every goddamn day to put food on my table. You? Mr. Big Shot? You travel around the world and live on top of a castle and do concerts for rich people! I live on the streets, you sit on a throne – so yeah, my world is way more blacker than yours!" (*GREEN BOOK* 1:32:04–1:32:20). The offended Don leaves the car in the rainy night, and Tony barely persuades him to get back in; the pianist then gives voice to perhaps the sincerest confession in the whole film: "Yes, I live in a castle! *Alone*. And rich white folks let me play piano for them, because it makes them feel *cultured*. But when I walk off that stage I go right back to being another nigger to them – because *that is their true culture*" (*GREEN BOOK* 1:32:43–1:32:58, Fig. 5). This howl from the heart resonates with Fanon, and even with German anthropologist Diedrich Westermann, whose 1934 work *The African Today and Tomorrow* reflects the discourse of the troublesome interwar period: "Professor D. Westermann, in *The African Today* (p. 331), says that the Negroes' inferiority complex is particularly intensified among the most educated, who must struggle with it unceasingly" (FANON 2008: 14). Don has to put up with the weight of the ambivalence of his music virtuosity united with his racial status permanently riveted to the lowest rung of the social ladder, unlike most of his fellow-African Americans, who were not blessed with his talent or determination. He finishes off his monologue in a frightening ontological crescendo: "And I suffer that slight alone, because I'm not accepted by my own people, because I'm

not like them either! So if I'm not black enough, and I'm not white enough, and I'm not man enough, *what am I?!'*" (*GREEN BOOK* 1:32:59–1:33:11)

Fig. 5. "...another nigger" (1:32:55)

Fig. 6. Homosexual transgression (1:14:03)

Moreover, Don has harboured another issue for a long time, probably since his adolescence, and earlier in the film he is shown in police custody after being caught in a YMCA locker room with another man (Fig. 6). In the quoted passage, he asks several essential anthropological questions regarding his "inferior" colour, his "excessively highbrow" education, and ultimately, his deviation from heteronormative masculinity, all of which has by now accumulated to an unbearable level of stress, alienation and dejection. In a way resembling Fanon's own research, he has been forced to construct a mask that approaches whiteness as closely as possible, while symbolically concealing the physical features of his biological determinism in a process doomed to failure – to a common white racist, he is just another black face from a perpetually low stratum of society. Regardless of Don's extraordinary success in music on the global stage and the class mobility which he achieved through momentous efforts, he is still seen through the most superficial of lenses. Fortunately, by this moment in the film, at least Tony begins to realise the extent of his companion's suffering.

In his synthetic study *The Meaning of Race* (1996), Kenan Malik analyses the most influential slave-owning empires of early modernity, and touches upon a label pinned to African Americans across the board: "Slavery [...] had created a unique personality type among American blacks. The force of oppression had disintegrated the black personality

and through a process of mass infantilisation had created the black individual as ‘a perpetual child incapable of maturity’.” Taking his cue from the Spanish original *zambo*, he claims that African Americans had been transformed into ‘Sambos’, incapable of independent thought or action because slavery had forced them simply to please their masters (MALIK 1996: 203). Figure 6 vividly displays the position a homosexual act had in the then law enforcement, especially in the South (the event in the film takes place in Macon, Georgia), and we can see the two men stark naked (Don only got a towel from an angry Tony), the camera showing them from a superior, upper angle, sitting on the cold tile floor of the steam room. Although both are bowing their heads in an act of humiliating arrest, Don is the one worse off, since the policemen have handcuffed him to a radiator, in a probable instance of exceeded authority which preternaturally appears like the chaining of a runaway slave in the antebellum South. There is an extreme contrast between Don’s artistic and international achievement, so foregrounded in the opening New York scenes, when he is even sitting on an improvised throne, and this later degradation, where he is brought to the lowest degree of physical suffering in the film’s plotline.

This is not the end of Don’s struggle with the racist system, given the fact how perceptive and sensitive he is – the more complex battles will rage in his mind, to which he eloquently gives vent on more occasions than one. Somewhere halfway through the film, we find out a few details related to his family – tentatively speaking – as he has an estranged brother and was also married: “I didn’t have the constitution to do a husband act as well as a concert pianist act. I couldn’t balance both worlds” (*GREEN BOOK* 50:41–50:50). His specific sensibility does not seem to go well in accordance with the American world strictly divided in halves: racially, socially, educationally and politically, and he has to undergo a bout of teasing from his own Africans at the coloured-only motel in Louisville, when they try to win him over for a game of horseshoes. Even the *Green Book* advertised it a bit pompously: “Cozy as your own home...,” which was another drawback of avoiding Jim Crow laws, because African Americans could be often directed to run-down lodgings (BAY 2021: 139). One of the men addresses him as “fancy-pants,” and when he declines the offer, the proletaire coaxes him: “What, you too high and mighty?” (*GREEN BOOK* 55:35–55:48). Apart from the vernacular comic relief and attempt at small talk, this question also cuts across the class lines, all too evident in the pianist’s clothes and demeanour; perhaps the musician does not understand that he offended the proletaires through this act of seclusion. Don will realise that the crucial difference between the black and white grassroots lies in their respective innate acceptance and non-acceptance of him as a community member; whereas his Africans may pull his leg for fun, the whites are sometimes overly aggressive – in the same town, Tony rescues him from a group of white racists who are molesting an already intoxicated Don in a bar, a day before his scheduled performance at the concert hall.

4. Resistance to Segregation

The following event unfolds at an all-white party in Raleigh, North Carolina, where Southern hospitality shines through every step of the way, including the reception, lunch and the concert in the evening. Unfortunately, the restroom is prohibited to Don, who is directed by his artificially polite host to use the outhouse in the garden, but he refuses to comply. In a tense standoff of wills, Don prevails and Tony takes him to the

motel in a thirty-minute ride, during which Don dignifiedly declares that only animals go in the woods (*GREEN BOOK* 1:04:55–1:06:18). Unpleasant as it looks, denial of service to Africans was commonplace in the age of civil rights struggle, and even high-ranking black diplomats experienced similar setbacks: in 1961, Dr. William Fitzjohn, chargé d'affaires of Sierra Leone, and his African American driver, pulled up to a Howard Johnson's restaurant in Hagerstown, Maryland, northwest of Washington, D.C.; Fitzjohn — a PhD from Columbia University — intentionally selected that restaurant because of its reputation for serving black customers. Regrettably, a hostile and unfriendly white waitress refused to serve them, even after Fitzjohn displayed his diplomatic credentials (RUSSEK 2015: 181). Rather than manifest aggression, it seems that to Don the straw that broke the camel's back is the capillary segregation and the social masks sanctioned by white members of society, most dominantly of Anglo-Saxon stock. As a sensitive artist who has seen many tours around the world, he must have noticed the closeted hierarchy of the petrified postbellum Southern structures, and he voices his concerns at the key points in the film: when he is rescued by Tony in a bar, when he refuses to use the garden latrine, after his release from police custody, and on the final night of the tour in Birmingham, Alabama. Although he is the star of that night's show, Don is not allowed to eat in the dining hall, with the maître d'hôtel's explanation that is "the policy of the restaurant"; by this time in the plot, Tony has come to know Don sufficiently well that he pleads for the musician with the manager: "You're tellin' me the bozos in his band, and the shlubs that came to see him play can eat here, but the star can't?" (*GREEN BOOK* 1:41:04–1:41:13). This remark scrutinises the arbitrary character of social position, and the petrified snobbery of the idle patrons; although in a musical and educational class of his own, Don remains just a regular objective correlative of an entertainer for the dull rich white people.

At the turning point of the film plot, and also of his developmental arc, Don adamantly refuses to have dinner in the storage room while his orchestra mates are dining in the hall, and he communicates his demands clearly to the manager and the maître d'hôtel: "No. Not this time. Either I eat in this room or I'm not performing tonight" (*GREEN BOOK* 1:42:11–1:42:21). In face of all the financial and legal risks, with a fuming manager at their heels, they do leave the hotel and stand up against the day-to-day segregation of the blacks, the way "things are done down here." The resistance to the ingrained racist ways in public was one of the methods whereby the African Americans could draw the attention of the white majority across the United States, which was also noted by sociologist Bart Landry: "As the civil rights movement gained momentum in the early 1960s and there developed for the first time hope of eliminating these insults from their lives, many middle-class blacks were willing to brave cattle prods and snapping dogs in Selma, Birmingham, and elsewhere in the South" (LANDRY 2020: 82). The higher-class Don demonstrates human dignity and offers staunch resistance along the lines of such civil rights protesters as Rosa Parks, although he could have complied with the age-old Southern discrimination; after this point, the two men head to an Orange Bird roadside restaurant, another vivid graphic contrast between white and black social levels. This act of editing can also play a role in depicting interracial and intraracial differences that crystallise in Don's character: around the middle of the storyline, their car has a radiator trouble in North Carolina, and Don is carefully scrutinised by a dozen African field workers from

across the road – this time the audience can sense a transparent wall of class differences among one ethnic group, which is another source of Don's unease.

Their vehicle is an indispensable part of life on the road, the ingredient essential to fulfilling the dream of "driving while black" – this particular car is a Cadillac, which illustrates the increased purchasing power of African Americans, and acts as "both commodity and symbol" (SEILER 2012: 86). The Cold War efforts of the US to represent itself as a more successful form of government also laid emphasis on the declarations of immense possibilities, equality, and colour-blindness, mostly developed in the middlebrow press and state propaganda, in short: a Cadillac was a certain sign of the African American's high status, his claim to citizenship in the republic of drivers, which famously included Chuck Berry's "motorvatin'" rock songs, expressions of their strong faith in mobility, freedom and equal opportunity (SEILER 2012: 85–86). The car, as a clear mark of the owner's emancipation, draws almost everybody's attention when it appears in the small towns of relatively rural, homely America, but also in the Bronx, where they depart from. The record company actually rented it, but the car category corresponds accurately with the historical context of well-to-do African Americans as drivers of such prized vehicles. Moreover, the inversion of employer-employee roles further intensifies the wonder of many social groups on seeing Don and Tony on the road and in the parking lot; they are a marvel to the onlookers at the Louisville motel, to Tony's New York acquaintances in front of a Memphis hotel, and most conspicuously, to a young white couple at an unidentified crossing in the South. By this point in the plot (close to the third act), Tony has acquired resistance to the ogling of the curious whites and he simply tells them off with a pointed middle finger.

As far as Tony's racial attitude is concerned, this motif goes from an extreme position of white supremacy to a gradual understanding of Don Shirley's (and by extension, any African American's) unenviable label of inferiority, then to the acceptance of Don's cultural and educational superiority, so that it should end in a harmonious balance after they render a number of services to each other in the course of the story. In the first act of the film, Tony is demonstrably portrayed as a ruffian with uncouth habits of speaking, eating and ethnic disparaging, but Don tackles the issues resolutely whenever he finds the time between performances. Fine manners begin to rub off on Tony, and he accepts Don's suggestions while writing letters to his wife in New York – in turn, Tony exposes Don to forms of lowbrow etiquette, like rock music and plain food, becoming genuinely more helpful with managerial tasks and inevitably, protecting his boss's physical safety at all times. The two men's class backgrounds fade away as they form a sincere friendship, strengthened by increasing mutual assistance in troublesome moments, and the affective bond grows when the material status is set aside. After several blatant examples of displayed systemic segregation, he realises why Don does not want to be just a fancy concert clown for the rich whites – the shackles in the South are too obvious and pervade the whole fabric of society, like the clothing stores, motels, villas, upscale restaurants, white-patron bars, and especially the police stations with aggressive and backward, but institutionally protected personnel. As a cathartic antithesis to the whites-only dining room in the luxury Birmingham hotel (Fig. 7), Don and Tony head to the Orange Bird joint, where they again draw much attention, this time from the low-income black ma-

jority. The guests look intently at them in a way similar to a Western saloon crowd when strangers appear at the doorstep, but nobody is xenophobic either to Tony or Don. The friendly barmaid inquires with Don why he is so dressed up, and he modestly replies that she shouldn't judge a man by his clothes, a lesson that he learned in a painful process in the segregated social groups in America. Tony praises him as the greatest piano player in the world, and the barmaid dares him to show that; in another suspenseful shot, he walks to the stage with all eyes on him, tests the piano and dashes off one of the most difficult piano solos ever composed – Chopin's *Étude Opus 25, No. 11*, to the delighted applause of all the astonished listeners. To make the impression even more sweeping, Tony is also left speechless although he has by now accustomed to Don's bravuras from the lengthy concert tour. The band members nod to Don and join him, starting a lively rocking blues track, which he unhesitatingly takes up, and gets in the spirit of this grassroots music; everybody sways to the rhythm and melody, and Don is experiencing his happiest moments in the entire film, playing ecstatically until closing time (Fig. 8).

Fig. 7. Exiting the hotel (1:44:20)

Fig. 8. Orange Bird show (1:50:16)

After that moment of personal fulfilment, Don behaves in a visibly unconstrained manner, as if he had thrown a sizeable weight off his mind – having asserted his dignified status outside the official, closed system of hierarchical entertainment of a wealthy white clientele, he takes more satisfied breaths of the wider world and smiles more contentedly than ever before. Their itinerary comes full circle, although the journey back home is

long, arduous and troubled with snow drifts, and also shows a metaphorical connection with Don's new-found civil rights liberation. At the outset of their journey, he was an up-tight, but essentially insecure classical maestro playing for the white-owned company before all-white audiences in Jim Crow country, but now he is a free man who has overcome the major barrier in his personal development, indissolubly related to the elimination of racial determinism as a relevant factor in his self-esteem. Even the police stop on Christmas Eve redresses the injustice done to Don by the policemen in the Mississippi sundown town – at the close of the film, the friendly police officer even helps them change a flat tyre and wishes them happy holidays. It seems that the sincerest form of society is brought about when the interacting characters throw away the unpleasant screens of racial, class and regional affiliation.

5. Conclusion

When they finally arrive in New York, it is Don who is driving and Tony who is sleeping in the back seat, in another role reversal, evidently motivated by their human bonding rather than employment status. There are noticeable contrasts in this sequence, all connected with Frank Sinatra's track "Have Yourself a Merry Little Christmas": the men are braving the harsh road, the Vallelonga family are busy setting up their dining and living rooms, seven-course dinner is all but served, and Don and Tony are parting ways after Don opens the back door for Tony. The romantic spell of community is broken when without a soundtrack in the background Don politely rejects Tony's invitation to his flat: "Merry Christmas, Tony" (*GREEN BOOK* 1:56:20–1:56:22). There follows another marvellous parallel editing part, depicting the merry clamour and chaos of Tony's warm household, and the silent emptiness of Don's residence, his meaningless throne and the vast space that swallows him up together with the objects; when he touches an azure stone Tony had tried to steal in an Ohio shop early into the journey, the camera cuts to a pensive Tony, who is disappointed at the absence of his friend. The change in Tony's attitude is well seen when he objects to his cousin Louie's racist question: "So how was he, the *tootsune*?⁴ He get on your nerves?" To everybody's surprise, he replies: "Don't call him that" (*GREEN BOOK* 2:00:00–2:00:09). This unexpected monumental transformation prefigures the new social union which begins to take shape the same minute, after a knock at the door – the man from the nearby pawn shop and his wife come to visit the Vallelongas, which functions anticlimactically to Tony and the audience, but just behind them there is Don standing at the doorstep with a bottle of champagne, with an unsure air. He reaches out to Tony's family and he is reciprocally accepted, in a refiguration of the Orange Bird scene, this time at the starting point of the adventure, which comes full circle. This shot-countershot (Figs. 9 and 10) sublimates the mutual feelings of the two men whose world views widened for life in the course of several weeks on the road, under harsh and questionable social rules, with a genuine feeling of shared candour, friendship and trust:

4 A corrupt pronunciation of Italian *tizzone*, literally: *ember* or *burned*.

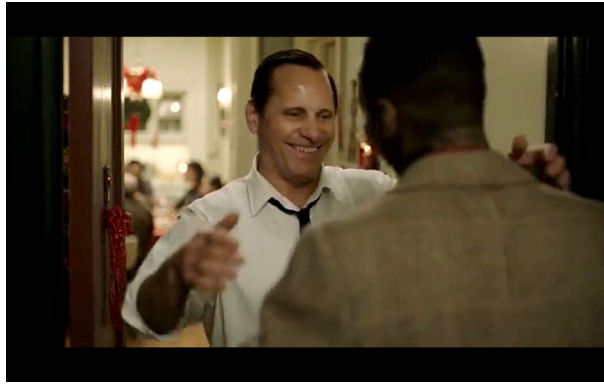

Fig. 9. *Green Book* 2:01:26

Fig. 10. *Green Book* 2:01:31

Tony proudly introduces his comrade as Dr. Donald Shirley, and the reverse angle shows all the usual guests at the table virtually petrified for an instant, like in a genre painting, but they soon overcome this cultural shock and welcome Don to their community as a full member. The film ends reassuringly with an embrace of Dolores and Don, the two broadest-minded characters in the storyline, Don thanking her for letting him share her husband on the road, and Dolores thanking Don for the help with Tony's improved and heartfelt letters. The community of noble minds is finally formed, and officially sealed on the most joyous evening of the year, exuding both spiritual and physical warmth, without the hindrances that emerged at several levels – race, class, education, ethnicity – but were overcome by two resilient men in a life-changing US road trip.

References

- BBC NEWS 2018: "Green Book Wins Influential Toronto Festival Award." *BBC News*, 16.09.2018. <<https://www.bbc.com/news/entertainment-arts-45540863>> 29.08.2024.
- BAY 2021: Bay, Mia. *Traveling Black: A Story of Race and Resistance*. Cambridge, MA, and London: Harvard University Press, 2021.
- COYLE 2018: Coyle, Jake. "'Green Book' Wins Audience Award at Toronto Film Festival." *AP News*, 16.09.2018. <<https://apnews.com/arts-and-entertainment-general-news-movies-cd8a891346c9481089b1c828e02a7657>> 09.04.2024.
- FANON 2008: Fanon, Frantz. *Black Skin, White Masks*. Translated by Charles Lam Markmann,

- foreword by Ziauddin Sardar and Homi K. Bhabha. London: Pluto Press, 2008.
- GREEN BOOK: *Green Book*. Dir. Peter Farrelly. Perfs. Viggo Mortensen, Mahershala Ali, Dimitre Marinov, Mike Hatton, Linda Cardellini. Participant, Dreamworks Pictures, Innisfree Pictures, 2018.
- LANDRY 2020: Landry, Bart. *The New Black Middle Class*. Berkeley, Los Angeles and London: University of California Press, 2020.
- LOEWEN 2006: Loewen, James. *Sundown Towns: A Hidden Dimension of American Racism*. New York and London: The New Press, 2006.
- MALIK 1996: Malik, Kenan. *The Meaning of Race: Race, History and Culture in Western Society*. London: Macmillan, 1996.
- RUSSEK 2015: Russek, Audrey. "Domestic Restaurants, Foreign Tongues: Performing African and Eating American in the US Civil Rights Era." In *Dethroning the Deceitful Pork Chop: Rethinking African American Foodways from Slavery to Obama* (ed. Jennifer Wallach), Fayetteville: The University of Arkansas, 2015, pp. 181–197.
- SEILER 2012: Seiler, Cotton. "So That We as a Race Might Have Something Authentic to Travel By': African-American Automobility and Cold-War Liberalism." In *Hit the Road, Jack: Essays on the Culture of the American Road* (eds. Gordon Slethaug and Stacilee Ford), Montreal & Kingston, London and Ithaca: McGill-Queen's University Press, 2012, pp. 78–98.
- WILLIAMS et al. 2017: Williams, Victoria et al. "Racial/Social Problem Film." In *Race in American Film: Voices and Visions That Shaped a Nation* (eds. Daniel Bernardi and Michael Green), Santa Barbara and Denver: Greenwood, Vol. 1, 2017, pp. 1086–89.

Sergej L. Macura

ZELENA KNJIGA, BIJELE PESNICE, CRNA PATNJA: NOVI POGLED NA DUBOKI JUG

Rezime

Rasno pitanje Afroamerikanaca prije ostvarenja građanskih prava godine 1964. predmet je mnogih filmova, do tolike mjere da spada u tzv. filmove socijalne problematike (social problem films). *Zelena knjiga* (2018) ovu temu dodatno usložnjava tako što obrće tradicionalni odnos poslodavac-zaposleni i stavlja Italoamerikanca Tonija Valelongu u ulogu vozača, a Afroamerikanca Dona (vrhunskog pijanistu) u funkciju klijenta; njihova turneja po Srednjem zapadu i Jugu krajem 1962. godine dovodi ih u mnoge neprijatne situacije, posebno po Dona. Rad se koristi postavkama Franca Fanona o internalizovanoj inferiornosti crne populacije, posebno u slučaju inteligentnog Dona, a i tezom Kemala Malika da su crnci zbog sistemske represije sagledavani kao infantilni zabavljači bez mogućnosti napretka. U analizirane momente spadaju rasno motivisani fizički nasrtaji na Dona, kao i nehuman tretman pri hapšenju. Na vrhuncu radnje filma Don odbija da se povinuje segregaciji u elitnom južnjačkom hotelu i time razbija začarani krug ponižavanja, a s vremenom se i Toni od rasiste pretvara u tolerantnog građanina i obojica zatvaraju krug po povratku u Njujork, kada Valelonge na Badnje veče posjećuje Don i pada Toniju u iskren zagrljaj.

Ključne riječi: film socijalne problematike, drumski film, doba borbe za građanska prava, klasni problemi, čisto bjelački gradovi, diskriminacija, homoseksualnost, zamjena uloga

Бојан Р. Рајевић¹

Универзитет у Новом Саду

Филозофски факултет

<https://orcid.org/0009-0007-1754-5866>

ЕГЗИЛ У ПОЕЗИЈИ И ПУТОПИСИМА МИЛОВАНА ДАНОЈЛИЋА

У раду се испитује однос према егзилу у поезији и путописима Милована Данојлића. Овакав приступ омогућава да се у различитим жанровима у којима се Данојлић огледа сагледају константе и промјене односа овог аутора према теми егзила, али и константе и мијене у доживљају завичаја. Константа у односу према завичајности у два Данојлићева жанра је то што се од ње у младости бјежи, завичај је на почетку одређен као простор умирања, смрти, да би јој се у зрелом добу враћало и откривала његова љепота. Слично је и са односом према егзилу, који је у Данојлићевом дјелу, на почетку, виђен као простор наде, смислености постојања. Међутим, очекивања се никада не испуњавају и положај егзиланта у свијету је такав да му никад и нигдје није потаман. Зрело доба доноси инверзију у младости изграђених представа о завичају и туђини. Ново јединство са завичајем, пошто се из њега једном оде, могуће је успоставити једино у језику и поезији, који представљају једини азил за писца-егзиланта.

Кључне ријечи: егзил, Милован Данојлић, туђина, завичај, аутсајдер, азил

Милован Данојлић је писац који је „кроз век прошао примењујући стратегију бежања“ (ДАНОЈЛИЋ 2015: 5). Та стратегија је код њега подржана Бодлеровим геслом – „било куда изван овог света“ и Рембоовим – „живот је увек негде другде“. Данојлић саопштава да је тако мислио, тако дисао прије него што је и чуо за ове пјеснике. У осамнаестој години објавио је пјесму из *Урођеничких њсалама* која завршава стихом: „Бежимо, јер увек из нечег некуда бежати треба“ (ДАНОЈЛИЋ 2015: 5). Овом фаталистичком ставу о бјежању остаће досљедан и убудуће: у *Исјовесни скийници* биљежи: „из родне куће сам побегao у седамнаестој, из родне земље у четрдесет седмој“ (ДАНОЈЛИЋ 2015: 5). Данојлић се истиче и по разноврсности простора, конкретних или метафоричних, из којих бјежи: „Бежао сам из сталних радних односа, из двособних станова, из бракова, из политичких поредака и природних окружења“ (ДАНОЈЛИЋ 2015: 5). Оваква, вишеструка бјеганија коју затичемо и у Данојлићевој биографији усложњава и само разумијевање егзила који, такође, може бити схваћен као конкретан, али и метафоричан. На значај егзила или отуђења за дјело писца скренуће пажњу Едвард Саид, поводом Конрада: „Na kraju shvaćamo da mu se djela u stvari oblikuju iskustvom egzila ili otuđenja koji nikada ne mogu biti ispravljени“ (SAID 2005: 21). Исто је и са самоизгнанством: „Ideja samoizgnanstva krišom odredi svakog. Egzil je potpuna promena, ostvareno право

¹ bojanrjv@gmail.com

na drugi život, ostvareni daydream; kako bi bilo kad bismo se jednog dana probudili u nekom drugom gradu, kao neko sasvim drugi“ (UGREŠIĆ 2000: 99).

Постојећа литература о Данојлићевом дјелу наглашава постојање лирске тензије између туђине и завичаја у поезији Милована Данојлића (ЈАЋИМОВИЋ 2013: 105), претензије лирског субјекта да се „измести из локалног и пређе у универзални домен бивства“ (АЛЕКСИЋ 2013: 197), „линија бекства“ (ПЕТРОВИЋ 2013: 219), лирског доживљаја завичаја и туђине (ЛЕТИЋ 2013: 229)... Критичка свијест, без сумње, прихвата да је тема егзила један од важнијих аспеката пишчевог опуса.

Опредјељење да се у овом раду однос према егзилу у дјелу Милована Данојлића анализира у два Данојлићева жанра – поезији и путопису, омогућава трагање за константама у Данојлићевом дјелу када је тема егзила у питању без обзира на то у којем од жанрова се са њом сусрећемо. О постојању јединствене слике свијета у путописима и поезији Милована Данојлића свједочи и чињеница да Данојлић у текстове својих путописа неријетко инкорпорира и стихове из својих пјесничких збирки.

„Egzil je stanje izmještenosti iz vlastitog prostora istosti, prouzrokovano neкаквом prisilom“ (LADANYI 2008: 119). Данојлић своју присилу именује као „умирање руралне цивилизације и расељавање села“ (ДАНОЈЛИЋ 2015: 5). С тим у вези, егзил се, на почетку, код Данојлића указује као спасоносно, љековито рјешење: „Од онога чему нема лека спасавамо се безглавом трком“ (ДАНОЈЛИЋ 2015: 5). Овакво виђење егзила наговјештава неуобичајено вредносно одређење према том стању. За разлику од првобитног значења егзила које је упућивало на казну, присилни изгон из државе или града, и гледишта према којима „темељна туга егзила никада не може бити превладана“ (САИД 2005а: 24), код Данојлића је егзил позитивније конотирани, виђен је као простор наде: „Нада је у невидљивом и непознатом, у туђини и нигдини“ (ДАНОЈЛИЋ 2015: 5) и слутње смислености постојања: „Отискујући се у даљину, слутио сам смисленост постојања, могућност смислености“ (ДАНОЈЛИЋ 2015: 7). Данојлић не пориче тешкоће туђевања, али се чини да њихов љековити потенцијал ипак односи превагу: „Излечени, привремено, од гађења, упадамо у тешкоће које окрепљују“ (ДАНОЈЛИЋ 2015: 5). Код Данојлића је, дакле, ријеч о егзилу који „појединац намеће сам себи, а који је често, барем у двадесетом столећу, посљедица просвјета против доминантне идеологије“ (ШАКИЋ 2014: 226). Међутим, политички проблеми су тек дјелимично мотиви његових бјекстава: „Бекством сам решавао породичне, политичке, брачне, психолошке, економске проблеме“ (ДАНОЈЛИЋ 2015: 8). Из протеста против доминантне идеологије, Данојлић ће напустити Београд у који је најприје, од куће, побјегао: „У наш се однос умешала и унутрашња политика, а где се она упетља, везе се загаде и упрљају“ (ДАНОЈЛИЋ 2015: 22). Незадовољство политичком ситуацијом налази израз и у сатиричној поезији: „Лудости наша руководећа, / Рођена из охолости и греха крвног, / Дошла си да останеш сто столећа, / А повлачиш се на крају првог“ (ДАНОЈЛИЋ 2000: 210).

Мотив бјекства који се јавља, лајтмотивски, већ на почетку Данојлићевог стварања, у *Урођеничким њсалима* његов је примарни књижевни порив. Предраг Петровић у бјекству код каснијег Данојлића види „профилисани поетички, живот-

ни и херменеутички став који лирски субјект заузима пред светом“ (ПЕТРОВИЋ 2013: 219).

Простор завичајности код Данојлића је обиљежен смрћу и у поезији и у путописима. Почетном строфом четвртог *урођеничкој њсали* наговијештено је стање расула – „Ми смо сведоци овога расула“ (ДАНОЈЛИЋ 2000: 10) и смрти – „У праскорје мајке су крај гробова скрушене“ (ДАНОЈЛИЋ 2000: 10) и контрастирана са непознатим градовима које „кроз ноћ и сан назире магична чула“ (ДАНОЈЛИЋ 2000: 10). Такође, завичај и туђина су у односу контраста и с обзиром на опозиције тама-свјетло и затвореност-отвореност. У завичају „игра ноћ да не стане никада / У њој су зазидани предели хладни и травни“ (ДАНОЈЛИЋ 2000: 10). Из такве перспективе „Охрабрујуће делује пјава магарца млада / који се замишљен шета звезданом висоравни“ (ДАНОЈЛИЋ 2000: 10). Лирски субјект се идентификује са магарцем – замишљеним шетачем. Висораван је виђена као далек, туђ и непознат простор у којем се слуги озвјезданост. Између завичаја и туђине слуге се готово суматраистичке везе: прашина која пада у туђини субјект подсећа на ону из завичаја: „Из Долине Ковача ветар прашину носи / Она спокојно пада по мојој и твојој коси“ (ДАНОЈЛИЋ 2000: 10, 11). Такав утисак подржава и почетак шестог *њсали* у којем се каже: „Свако је постао лак, себи туђ, и без спона“ (ДАНОЈЛИЋ 2000: 11), што подсећа на почетак *Сумашре*, с тим да су овдје везе, какве је омогућивало сјећање, већ прекинуте јер „човек лањског себе не може да се сети“ (ДАНОЈЛИЋ 2000: 12). Егзил је у вези са губитком идентитета, али не потпуним јер „кућа нам је нова ал јој је подлога стара“ (ДАНОЈЛИЋ 2000: 12).

И у путописима је, код Данојлића, наглашена веза завичаја и смрти: „Село умире, а задах смрти је одвратан. Осетио сам га најпре у завичају, потом се проширио по целој Титославији“ (ДАНОЈЛИЋ 2015: 5). Данојлић инвертира уобичајене представе о егзилу који је „*poput smrti, ali bez konačnog milosrđa smrti, otrгнуо* milijune ljudi od onoga što im pružaju tradicija, obitelji i zemljopis“ (SAID 2005a: 24).

Данојлићево схватање егзила је фаталистичко: „Ономе ко се роди у глумом кутку мале земље, у окриљу малог народа, суђаје још у колевци шапућу да је прави живот негде другде“ (ДАНОЈЛИЋ 2015: 6). Такво је и његово схватање правца ходочашћа, он се утврђује „мимо нашу вољу, па и против ње. Дају нам га романи, филмови, музика, новине, технички апарати, наслеђене илузије“ (ДАНОЈЛИЋ 2015: 6). Као што примјећује Дубравка Угрешић: „*Čežnju za drugim životom legitimišu i podstiču mediji i naravno industrija, koja je uvek spremna da ugodі želјama svojih potrošača*“ (UGREŠIĆ 2000: 100). Од дугогодишњег егзила остају „олупине давних путовања“, што је и наслов једног Данојлићевог текста из књиге *Писма без аге*се који је организован као скуп фрагмената. „*Egzilantski tekstovi su često nervozni, fragmentarni, montažni, eksplicitno ili implicitno polemični, ironični, autoironični, melanholični, subverzivni i nostalgичni*“ (UGREŠIĆ 2000: 97). Као такви, они су израз егзилантског сјећања: „Олупине које пливају у океану сјећања, искидани одломци изван времена и простора у очекивању да их, прибележене, како-тако осмислим“ (ДАНОЈЛИЋ 2015: 9) Слика егзила као олупина давних путовања одговара стању егзила каквим га види Ладањи, стања које се „*da konceptualizirati samo kao izostanak tog, tj. bilo kakvog smisla, kao stanje bivstva u svijetu nepovezivih krhotina*“ (LADANYI

2008: 119). Искуство егзила код Данојлића је блиско искуству писања. Егзилу као „stanju bez kontinuiteta“ (SAID 2005: 25) одговара исто такво писање – у форми одломака који очекују да буду како-тако осмишљени и да се међу њима успостави какав-такав континуитет. Умјесто тога, смјењују се различити простори без јасног реда, најразличитије географије – главне улице провинцијских варошица, собице у поткровљима, проређени шумарци, чајџинице, плаже, коцкарнице и људи са којима се сусреће – дјевојка из провинције у Ирској, сељак, просјак у Бомбају, остарјели руски избеглица... По брзини којом се смјењују различите географије, види се да „ниједна туђина није његово идеално место, он не проналази на дуже време уточиште и смирење“ (ЈАЋИМОВИЋ 2013: 114). Данојлић, међутим, „покушава да конституише наративни идентитет, који ће бити могућност интегрисања расутих остатака личности и ревидирања целовитости сопства“ (АЛЕКСИЋ 2013: 201). То је, међутим, немогуће јер само „pobjednički, ostvareni nacionalizam, dakle, opravdava, retrospektivno kao i ubuduće, povijest selektivno nanizanu u narativnu formu: tako svi nacionalizmi imaju svoje utemeljitelje, svoje temeljne pseudoreligiozne tekstove, svoju retoriku pripadnosti, svoje povijesne i zemljopisne važne točke, službene neprijatelje i junake“ (SAID 2005a: 24), док је егзилант свега тога лишен.

Едвард Саид у својим *Размишљањима о еџилу* апострофира „temeljnu povezanost“ (SAID 2005a: 24) национализма с егзилом: „Nacionalizam je izraz pripadanja nekom mjestu, narodu, naslijeđu. Brani dom koji je stvorila zajednica jezika, kulture i običaja i time odbija egzil, bori se da spriječi njegova pustošenja“ (SAID 2005a: 24). Тако је и са егзилантима из југословенског простора. Дубравка Угрешић, пак, наводи „da su nacionalizam i egzil nerazdvojni, upravo zbog toga što su nespojivi“ (UGREŠIĆ 2000: 105). И у Данојлићевом опусу, као типичном егзилантском, јавља се тема национализма, и то у текстовима *Мој њаџириоџизам* и *Изнуђени национализам*. Као подстицај за размишљање о тој теми узето је питање пишневог зна-тижељног сина. Одговор је, најприје, у знаку бунта: „Нисам националиста, а кад видим ко све, како и зашто напада ту идеју, дође ми да постанем“ (ДАНОЈЛИЋ 2015: 89). Данојлић не пристаје на просте, бинарне опозиције, он однос између национализма и интернационализма види као сложенији: „Национализам и интернационализам се код нас лудо супротстављају, уместо да се прожимају и допуњују“ (ДАНОЈЛИЋ 2015: 92). Однос према национализму је контекстуално условљен: „Кад су у питању Шекспир, Бодлер, Паунд, Јејтс, Клодел, Сиоран, Бродски (...) ја сам интернационалиста, космополита, па и мондијалиста, ако хоћете. Што се тиче оних који су нас сатанизовали и бомбардовали, ту сам тешки националиста“ (ДАНОЈЛИЋ 2015: 92). Свој национализам писац доводи у вези са отпором „насиљу што га водећа сила света врши над многим земљама и народима. Колико српски, толико сам и ирачки, авганистански, персијски, венецуелански, кубански и либијски националиста“ (ДАНОЈЛИЋ 2015: 93). Пошто је писац егзилант „izmješten iz vlastitog prostora istosti“ (LADANYI 2008: 119), налази други у истовјетности судбине коју са његовим дијеле различити народи: „У једну реч: ја сам националиста по изразито класном рефлексу. Писац покороног и обесправљеног народа, одупирем се поробљивачима. У неком бољем, истински слободном свету био бих, бесумње, интернационалиста...“ (ДАНОЈЛИЋ 2015: 96). Данојлићев егзилантски субјект себе

проналази у новој заједници, заједници свјетских аутсајдера. Али, „интернационализам, који није укоренењен у конкретном, живом народу, који није четврта димензија његове судбине, јесте мртва апстракција“ (ДАНОЈЛИЋ 2015: 30). Идеју о таквом односу између укоријењености у властитом, конкретном, живом народу и интернационализма, Данојлић ће разрадити и у својој поезији. Примјер је пјесма *Карађорђе и Бетовен* у којој писац, промишљајући однос између свог народа и свијета, националног јунака сусреће са Моцартом, Листом и Бетовеном, питајући се „Колико је ту испредњачио Немац, колико заостао Словен? / Где стоји Карађорђе, а где је, према њему, Бетовен? / Карађорђе је по Мишару гонио хордију, – и то колику! – / Док је Бетовен, на миру, стварао *Хероику*“ (ДАНОЈЛИЋ 2000: 225). Замишљањем необичног сусрета промишља се, једнако, о позиције себе, као јединке, и народа којем се припада.

У својим фрагментима писац егзилант промишља о свијету и свом мјесту у њему. Позиција писца у егзилу, на моменте, омогућава идентификацију са људима из туђине, омогућава да се буде неко други: писац биљежи да му се у главној улици Буенос Ајреса учинило у једном часу да је ту улицу „сагледао очима оних који од рођења у њој живе“ (ДАНОЈЛИЋ 2015: 10). Могућност идентификације са простором којем се не припада наговјештава се и у поезији, рецимо у *Мишијој руји*: „Тренуци кад пиљим: једини тренуци / У којима склоп постаје прихватљив. / Очи су увиђавне према глупости. / На шта год се дуже усмере, с тим се сроде“ (ДАНОЈЛИЋ 2000: 178).

Текст под насловом *Писац у туђини* Данојлић почиње уопштавајућим коментаром о томе како „живот у две удаљене земље, у две куће, у два језичка окружења, наводи на непрестано утврђивање компаративних предности и празнина“ (ДАНОЈЛИЋ 2000: 21). „*Za prognanika se životne navike, izražavanje ili aktivnost u novoj okolini neizbježno pojavljuju nasuprot sjećanjima na te stvari u drugoj okolini. Tako su i nova i stara sredina žive, stvarne, pojavljuju se zajedno u kontrapunktu*“ (SAID 2005a: 26). Ту нам се Данојлићев однос према туђини већ даје из перспективе пишчеве зрелости. Прави се осврт на начин на који се туђина замишљала у дјетињству, „и нашим стењеним местима рођења“ (SAID 2005a: 26). Поглед на завичај мијења тек просторна дистанца у односу на њега. Тек она омогућава да се открије његова „лепота и незаменљивост“, али и даље је немогуће настанити се на једном простору за сва времена. Таква тенденција уочљива је и у Данојлићевој поезији, рецимо у циклусу *Моја домовина*.

У пјесми *Ојис љазине* затичемо и даље невесео, али сада топао и саосјељив опис сиромашног завичаја: „Липе чекају јесен. Сунцокрет у сунцу печен / Шта га кљуцају птице пред долазак ноћи, / Пuteви без људи, дан у бедру сасечен / Сиромаштина којој не удем помоћи“ (ДАНОЈЛИЋ 2000: 197). Мотив сиромаштва се варира и у пјесми *То је моја земља*: „То је моја земља: петком, у Милановцу, / мука гони селјака, а сељак гони овцу“ (ДАНОЈЛИЋ 2000: 200). Туга због умирања села и даље је присутна у егзиланту, али сада га та туга запосиједа и у егзилу: „Ево туге којој не видим краја ево бола коме не има лека / Човека који се потуца за љубављу по возном реду сирена и по страшним законима века“ (ДАНОЈЛИЋ 2000: 203). Егзил се концептуализује и као стање без љубави за егзиланта, стање неприпадања

ни оном свијету из којег се отишло, ни оном у који се долази. Егзилант је „*zapravo u poziciji drugosti u odnosu spram svijeta koji napušta jer ga više ne prepoznaje kao svoj, i u odnosu spram svijeta u koji dolazi i kojemu se, kao svijetu Istoga mora prilagoditi*” (ЛУКИЋ 2006: 463, према LADANYI 2008: 121).

О неприхватању у завичају због своје позиције егзиланта Данојлић ће писати у тексту *Писац у туђини*: „Чињеница да боравим у Европи ми, по неким, одузима право да се бавим домаћим стварима... ‘Лако је њему’ кажу. Ко им смета да сами окушају ту лакоћу? И по чему су, огрезли у домаће политиканство, ближи земљи од мене?” (ДАНОЈЛИЋ 2015: 29). О таквом искуству говори и Дубравка Угрешић: „*Iako u Hrvatskoj više ne postojim kao hrvatska spisateljica, izvan Hrvatske me bez izuzetka etiketiraju kao hrvatsku spisateljicu. Tako sam, iako to nisam želela, postala više hrvatska nego što bih to bila da sam ostala u Hrvatskoj*” (UGREŠIĆ 2000: 105).

Постојање егзиланта је одређено парадоксом двострукости, од којег је оболело и у којем се и исцјељује. Тај парадокс двострукости посљедица је специфичне, дупле позиције писца егзиланта: „*Pisac ispisuje temu egzila iz duple pozicije – pozicije egzilanta i pozicije komentatora sopstvenog sna koji se zove egzil, kao što reče Josif Brodski*” (UGREŠIĆ 2000: 97).

Лажмотивски се у Данојлићевим путописима појављује и сјећање на дјетињство, што ће и сам експлицирати у више својих аутопоетичких увида: „*Лутајући по далеким земљама, сећао сам се дечака који је, средином XX века, пред зору, ослушкивао уједначену лупу точкова са ускотрачне пруге Београд-Сарајево, на пушкомет од села*” (ДАНОЈЛИЋ 2015: 7); „*Странствујући, писао сам, готово увек о дјетињству и завичају*” (ДАНОЈЛИЋ 2015: 7). Као што примјећује Ладањи: „*u egzilanta predmet govora nije aktualna osobnost, stanje, nego ono što je izgubljeno. Iako se govori o sadašnjem taj je govor iskaz o odsutnosti prošlog*” (LADANYI 2008: 120).

Зрело доба писцу егзиланту доноси преиспитивања младалачких заблуда: „*Дјетињство и рана младост су ми прошли у замишљању дивота с оне стране видљивог; поодмакле године придају неразумну важност завичају, препознајући у њему чудеса која младалачка заслепљеност даљинама није осећала*” (ДАНОЈЛИЋ 2015: 20). Туђина изоштрава сјећање на завичај који је у стању да евидентира до у најситније детаље. У тексту *Дом и свети*, Данојлић биљежи:

„Мени је довољно да зажмурим па да, из полутаме памћења, исплива раскрсница Ибарског пута са које се скреће према Белановици, као и стаза којом се, између ретких воћних стабала, спуштам према кући. Покаже се и она пластична кантица која увек остане пред кућним прагом, као и метла усправљена уза зид” (ДАНОЈЛИЋ 2015: 152).

Склоност ка сјећању и каталогисању завичајних мотива затичемо и у Данојлићевој поезији. У пјесми *То је моја земља* нижу се слике из завичаја: „У зиму поред пута: дрво на своме месту; / во гледа у даљину, петао негује кресту. // У јесен: ваздух искрпљен паучинастим концима, / к. др. 83 и цвеће у врло плавим лонцима” (ДАНОЈЛИЋ 2000: 200).

Но, повратак изгледа немогућ. „Раскол између два света показује се као непремостив, јер је онај који пева истовремено у оба – туђин” (ЈАЋИМОВИЋ 2013:

110). У каснијем лирском роману (АЛЕКСИЋ 2013: 200), *Мишија руја*, из 1982. Данојлићев лирски субјект саопштава: „Упознао сам блаженство неприпадања“ (ДАНОЈЛИЋ 2000: 179). Сама позиција лирског субјекта у овом лирском роману, као и његове идентитетске трансформације – „Прво бејаш човек, па овца, па зец, / а сад сам уистину постао миш“ (ДАНОЈЛИЋ 2000: 177) наглашавају аутсајдерски и самотни карактер, умањено постојање егзиланта у свијету о чему говори Едвард Саид: „Egzil je samoća doživljena izvan skupine: oduzimanja koje se osjeća kada nisu u prebivalištu zajednice s ostalima“ (SAID 2005a: 24). Ипак, таква издвојеност субјекта је схваћена као позиција која издвојеном субјекту доноси извјесну супериорност над остатком свијета: „самооутуђен и прогнан, субјект се, судећи према степену емоционалне освешћености и самоспознаје, налази изнад света“ (АЛЕКСИЋ 2013: 206). Но и таква позиција обиљежена је тјескобом, неудобношћу: „Одоздо жуља, а одозго дува“ (ДАНОЈЛИЋ 2000: 177). У путописној прози Данојлић ће рећи да „туђевање је добровољно одрицање од удобности, ново почињање ни од чега“ (ДАНОЈЛИЋ 2015: 72), управо ради друге врсте сатисфакције коју доноси слобода: „у Паризу сам постао нико и ништа, и то ми је годило. Умањено постојање нас награђује једном врстом слободе која је моћницима непозната. Туђина нас приморава да из себе излучимо последње залихе снаге, ако је имамо...“ (ДАНОЈЛИЋ 2015: 72). Мотив о умањеном присуству у свијету биће вариран и у поезији: „Повремено, протурим нос: / Уместо мене, једна суза / Откотрља се, низбрдо, у свет“ (ДАНОЈЛИЋ 2000: 177).

Позиција егзиланта код Данојлића је и резултат својеврсног захтјева за неприпадањем. Тај мотив варира се у жанровски различитим остварењима код Данојлића. У поезији га налазимо, рецимо, у осмој глави *Мишије рује*: „Могоа бих ја и њино да разумем. / Могоа, али нећу. / Није им лако, знам. / Али нећу да знам. // Нек само за часак посустанем, / Одмах ме спопадне и савлада, / Ко да ме никад напуштало није“ (ДАНОЈЛИЋ 2000: 180). У пјесми *У туђини* наглашено је незадовољство егзилантом: „И ово да ми је домовина, / Од бола бих се кривио опет;“ (ДАНОЈЛИЋ 2000: 213). Незадовољство било којим простором експлицирано је и у путописној прози. У једном фрагменту из текста *Дом и свети*, Данојлић записује: „У завичају је тужно на један, у туђини на други начин“ (ДАНОЈЛИЋ 2015: 154). „Завичајна скученост јача потребу за путовањем, а живот у страном свету ту потребу обесмишљава и враћа песника тамо одакле је пут започео“ (ЈАЋИМОВИЋ 2013: 119). Као што политичка ситуација може бити окидач да се завичај напусти, може подстаћи и повратак: „Завичај је заветни терет порекла; ако сам, повремено, покушавао да одахнем од тог терета, ако сам запостављао синовске дужности, бомбардовање из 1999. ме је вратило земљи и њеној истини“ (ДАНОЈЛИЋ 2015: 29).

Код Данојлића је матерњи језик простор у којем, у туђини, проналази једини азил:

„Попуштању напетости погодује и урањање у родну језички матицу. У туђини, ја живим са речником матерњег језика похрањеним у утроби бића и у дубини памћења. Над том немуштом књигом непрестано се, у самоћи, преслишавам. Одјек родних речи слушам у кругу породице, преко малог екрана, и док их, обично изјутра, записујем. Ту, вечиту књигу језика, у чије дубине тек повремено завирићу, вучем

по земљама и градовима као што бродоломник на леђима тегли завежљај са нешто неопходних намирница, преобуке и пожутелих фотографија. Тек у завичају осетим колико ми је недостајало оно што се у људском општењу подразумева, што дружи између речи. Пишући, ја понеку реч и измислим, извучем је из затуреног кутка памћења, али се плазма, у којој се речи крећу као рибе у води, не може призвати јаком вољом“ (ДАНОЈЛИЋ 2015: 22-23).

Представа о језику као азилу, у егзилу је уобичајена. Едвард Саид у тексту *Између свјетлова* саопштава своје искуство о похађању Victoria College-а у Каиру, у којој је прво школско правило подразумејавало казну за ученике који буду ухваћени да говоре било којим језиком, осим енглеским. Саид свједочи: „Па, ipak smo svi, ili gotovo svi, govorili arapski – mnogi su govorili arapski i francuski – i tako smo mogli pobjeći u zajednički jezik i prkos onoga što smo shvaćali kao nepravedno kolonijalno ograničavanje“ (SAID 2005: 21). Заједнички језик је виђен као простор у који је могуће побјећи, остварити истост са људима из сопствене заједнице, простор у којем је могуће очувати властити идентитет.

С тим у вези је и Данојлићева потреба за каталогисањем завичајних топонима која се уочава и у његовој путописној прози и у поезији:

У песми, речи извиру из корена појединачног и заједничког искуства, где су се угнездиле у детињству јединке и народа. На преливима њиховог звучања и значења читави су нараштаји, вековима, радили. Песма не опева свет, она га из језика и у језику, васпоставља. Градећи посебан тип слика, она из речи иде према тзв. стварности. Поднебље и језик су се истовремено уобличавали и именовали. То се најбоље осећа у топонимији. Име сваког засеока, брега, потока, осоја, воденице и шумарка јесте мали песнички подвиг. Понекад је на именовању радило више народа; нови досељеници су поштовали затечене називе и кад нису разумевали њихов смисао. Топографија остала иза Илира, Келта и Римљана на нашем тлу, или иза Индијанаца у Америци спада у ред последњих сведочанстава о њиховом проласку кроз историју. Именујући тло, човек га је присвајао и уљуђивао. Покојни професор Јахимовић је, у качерском крају, пописао и ове локалитете: Дољача, Млакве, Јагњило, Стрмошњак, Равништа, Каник, Претурица (поток), Вијуљ, Бунаја, Закопина, Плачпоље, Дубокаш, Сечине, Круглице, Ујевина, Тврдовача, Рашће, Думача, Јеструша, Проструга, Округлај, Бучје, Зовљак, Међигора, Пројиште, Угарнице, Језербара, Студло, Лепопоље, Јевушје (у мом селу), Подгробље, Гореш, Грозничавица, У Ивљу, Просине, Ревеница, Пребежина, Драгобиљ, Котрљ, Пљешта, Лешће... Ово су комади заједничког освећеног хлеба, имовина коју делимо са знаним и незнаним прецима, оно чиме се тло које нас је породило издваја од безмерја и бескраја“ (ДАНОЈЛИЋ 2015: 23-24).

Сличан се поступак примјењује и у Данојлићевој поезији. У пјесми *Ове ноћи у Срдији*, Данојлић набраја: „Обреновац Барич Умка Моштаница Мали Борак / Свињски обор у дрлогу и враташца Паноније“ (ДАНОЈЛИЋ 2000: 201). У пјесми *Да разазнаш та тако видна, ал недокучива места* поступак набрајања у вези је са биљним свијетом из завичаја, а он је доведен у везу с писањем – рукописом, азбуком, словима: „Да разазнаш та тако видна, али недокучива места / у угластом рукопису зимзеленога биља – / расплети четворструку ужад приземних повијуша, ослушни дух навале, рашчешљај гопину косу, / добричицу, зеленику, лозницу, мечју

шапу, / размрси зелену азбуку, закучаста биљна слова...“ (ДАНОЈЛИЋ 2015: 277).

Свијет се ствара именовањем његових елемената. Оно што је напуштено избором да се живи у егзилу, могуће је реконструисати у језику, што Данојлић и чини. Писање на сопственом језику омогућава писцу-егзиланту да живи у сопственом свијету:

„Тирилско писмо и православна вера ме, у латинској и латиничној средини, чине такорећи недодирљивим, обезбеђују ми висок степен аутономије у гледању и мишљењу. Кад, после четири-пет сати писања и читања на језику који нико око мене не разуме, изиђем на улицу и умешам се међу староседеоце, у први мах се зачудим: каквим то немогућим језиком говоре? Прошетам до самопослуге, купим што ми треба, с напором изговарајући оно што се на каси мора рећи. Матерњи језик је, у току страсног преподневног дружења, толико ојачао да је овај, резервни, потиснуо у мишју рупу. Изговор ми се покварио; познаници с којима разговарам преко телефона то с чуђењем примећују. Човек је животни друг једног јединог језика; зато се и каже да се осталима *служимо*“ (ДАНОЈЛИЋ 2015: 23).

По свему судећи, Миловану Данојлићу блиска је идеја азила књижевности у животном егзилу. Већ једном измјештен, географски, измјешта се још једном, овога пута у простор матерњег језика који му једини омогућава да успостави изгубљени континуитет са собом и сопственим идентитетом. Остајући вјеран матерњем језику, у свом тексту гради кућу, како каже Адорно (SAID 2005: 23), налазећи у њој оно што у завичајном сиромаштву није имао, а у егзилу није могао стећи. Матерњи језик и њему посвећена служба пружају писцу-егзиланту могућност да буде утемељен у народу из којег потиче и у његовом историјском трајању. Њиме је једино могуће превладавати насртаје егзила, било да је он писцу наметнут или га је писац, као у Данојлићевом случају, добровољно бирао. Данојлићева поезија, као и његови путописи, показују да је самоћу, издвојеност и измјештеност могуће употребити на начин који омогућава да се веза са завичајем оснажи посредством матерњег језика који никада не може бити изгубљен.

Цитирана лијература

- АЛЕКСИЋ 2013: АЛЕКСИЋ, Јана. „Данојлићева ‘јазбина’: Егзистенцијална позиција човека у збирци ‘Мишја рупа’“. У: Делић, Ј.–Хамовић, Д. (уред.) *Песничко дело и мисао о поезији Милована Данојлића*. Београд-Требиње: Институт за књижевност и уметност-Филолошки факултет Универзитета у Београду-Дучићеве вечери поезије. 197-217.
- ЈАЋИМОВИЋ 2013: ЈАЋИМОВИЋ, Слађана. „Између туђине и завичаја – лирска тензија у поезији Милована Данојлића“. У: Делић, Ј.–Хамовић, Д. (уред.) *Песничко дело и мисао о поезији Милована Данојлића*. Београд-Требиње: Институт за књижевност и уметност-Филолошки факултет Универзитета у Београду-Дучићеве вечери поезије. 105-122.
- ЛЕТИЋ 2013: ЛЕТИЋ, Бранко. „Завичај и туђина у Данојлићевој збирци поезије ‘Пешачки монолог’“. У: Делић, Ј.–Хамовић, Д. (уред.) *Песничко дело и мисао о поезији Милована Данојлића*. Београд-Требиње: Институт за књижевност и уметност-Филолошки факултет Универзитета у Београду-Дучићеве вечери поезије. 229-244.
- ПЕТРОВИЋ 2013: Петровић, Предраг. „Данојлићеве линије бекства“. У: Делић, Ј.–Хамовић,

- Д. (уред.) *Песничко дело и мисао о поезији Милована Данојлића*. Београд-Требиње: Институт за књижевност и уметност-Филолошки факултет Универзитета у Београду-Дучићеве вечери поезије. 219-228.
- LADANYI 2008: LADANYI, Istvan. „Mapiranje egzila u ‘Muzeju bezuvjetne predaje’ Dubravke Ugrešić“. U: *Fluminensia*. God. 20, br. 1. 119-138.
- SAID 2005: Said, Edvard. „Između svjetova“. U: *Zarez*. VII/149. 21-23.
- SAID 2005a: Said, Edvard. „Razmišljanja o egzilu“. U: *Zarez*. VII/149. 24-26.
- UGREŠIĆ 2000: Ugrešić, Dubravka. „Pisati u egzilu“. U: *Reč*. Br. 60/5. 97-109.
- ŠAKIĆ 2014: Šakić, Sanja. „Smrt u izgnanstvu. Pisanje kao pisanje-postajanje“. U: *Umjetnost riječi*. LVIII/2. 225-241.

Извори

- ДАНОЈЛИЋ 2000: ДАНОЈЛИЋ, Милован. *Разгоревање ватре*. Београд: Задужбина Десанке Максимовић-Народна библиотека Србије-Српска књижевна задруга.
- ДАНОЈЛИЋ 2015: ДАНОЈЛИЋ, Милован. *Писма без адресе*. Београд: Службени гласник.

Бојан Р. Рајевић

ЭКЗИЛЬ В ПОЭЗИИ И ПУТЕШЕСТВЕННЫХ ЗАМЕТКАХ МИЛОВАНА ДАНОЙЛИЧА

В данной работе рассматривается отношение к экзилу в поэзии и путешественных заметках Милована Данойлича. Такой подход позволяет выявить постоянство и изменения в отношении этого автора к теме экзилья в различных жанрах, в которых он творит, а также постоянства и изменения в восприятии родины. Постоянство в отношении к родине в двух жанрах Данойлича заключается в том, что в юности от нее убегают, родина вначале определяется как пространство смерти, а в зрелом возрасте к ней возвращаются и открывают ее красоту. Подобно этому, отношение к экзилу в работе Данойлича вначале воспринимается как пространство надежды и смысла существования. Однако ожидания никогда не оправдываются, и положение изгнанника в мире таково, что ему нигде и никогда не уютно. Зрелый возраст привносит инверсию в представления о родине и чужбине, сложенные в молодости. Новое единство с родиной, после того как из нее уходят, можно установить лишь через язык и поэзию, которые представляют собой единственный приют для писателя-изгнанника.

Ключевые слова: экзил, Милован Данойлич, чужбина, родина, аутсайдер, приют

Aleksandra V. Vukelić¹

University of Belgrade

Faculty of Philology

English Department

<https://orcid.org/0009-0001-4926-4694>

NEWSPAPER CLIPPINGS IN MARGARET ATWOOD'S *THE BLIND ASSASSIN*: FICTION, HISTORY, AND POPULAR CULTURE²

Focusing on newspaper clippings as one of the layers of narration in Margaret Atwood's *The Blind Assassin*, this paper examines their roles and discusses their significance within the novel. Relying on the idea that *The Blind Assassin* is, to a large extent, a novel about how history is recorded, the paper provides a brief overview of the position of history in postmodernism, highlighting the challenges to the separation of the literary and the historical. This is followed by an examination of news as a genre in which the historical and the popular merge, simultaneously reflecting popular tastes and shaping everyday stories into what is to become history. This theoretical framework places the novel's newspaper clippings at the intersection of fiction, history and popular culture, and serves as a starting point for a discussion of their various facets. It is first analysed how the articles depict the society of the era and the roles characters occupy within it. Given that *The Blind Assassin*'s narratives frequently mirror each other, the paper then proceeds to examine how the main narrative is echoed in the clippings. Finally, treating the clippings as pseudo-historical documents, the analysis focuses on how they represent history, with the ultimate aim of revealing how Atwood makes use of both personal and public records to construct a paper-made past. It is eventually concluded that newspaper clippings serve as more than a mere mirror to the other narrative layers, as the features of news as a popular genre are present in the novel on the whole.

Keywords: *The Blind Assassin*, Margaret Atwood, news, history, popular culture

1. Introduction

Among the most striking aspects of Margaret Atwood's acclaimed novel *The Blind Assassin* are its multiple layers of narration, with various kinds of textual material cut up and arranged so as to resemble the structure of a collage. Narrative strands emerge as stories appear within stories, while narrators – and our assumptions about them – shift repeatedly, creating a medley of genres and voices.

The backbone of the novel is an autobiographical account by the octogenarian narrator Iris Chase Griffen, examining her own troubled marriage and her sister Laura's mysterious suicide. The memoir shifts between the present-tense, diary-like narrative, set in 1999 Canada, and the retelling of the tumultuous Chase family history, beginning

¹ aleksandra.vukelic@fil.bg.ac.rs

² A preliminary version of this paper was presented at the 5th International Conference on English Language and Anglophone Literatures Today (ELALT 5), held in Novi Sad, Serbia, on March 9, 2019.

with the late 19th century and encompassing such historical events as the two World Wars, Great Depression and rise of capitalism. Interwoven with this frame narrative is a novel-within-the-novel, purportedly written by Laura Chase. Published posthumously, the novel brings Laura literary fame; it tells the story of an unnamed woman of high social standing and her romance with a young fugitive. Yet another story is embedded in this novel – one told by the mysterious fugitive during the lovers' secret meetings. His tale, a Bolshevik allegory of Canadian society and the lovers' unfortunate circumstances, is a science-fiction narrative set in the fantastical city of Sakiel-Norn, featuring a sacrificed maiden rescued by a blind assassin. Interspersed within the chapters are various supposedly authentic newspaper articles, reporting both on the characters' lives and deaths and on the social and political occurrences that surround them.

Not only does *The Blind Assassin* feature complex patterns of narration, but it also openly and self-consciously examines the narrative process and its challenges. Contemplating the gap between truth and interpretation, the novel's narrator complains: "The only way you can write the truth is to assume what you set down will never be read. Not by any other person, and not even by yourself at some later date. Otherwise you begin excusing yourself" (ATWOOD 2001: 345). As far as Iris herself is concerned, we can never be quite certain that she is free from the impulse to obscure and conceal the truth, precisely in order to provide excuses for her actions – *The Blind Assassin*, after all, is one of Atwood's "villainess novels" (COOKE 2004: 29). Like another storyteller of Atwood's, Grace Marks, Iris is a woman "with strong motives to narrate but also strong motives to withhold" (ATWOOD 1998: 1515). Repeatedly pointing out the relativity of her point of view, she "encourages the reader to ponder upon the fact that her version of events may not necessarily be the only possible version" (FELDMAN-KOLODZIEJUK 2014: 5).

With this in mind, we might turn to other narrative layers of the novel and look for an objective account beyond Iris's recollections. But as Robinson (2006) points out, the novel's final twist brings us to the realization that we have, in fact, been reading two separate autobiographies by Iris Chase, one written in the midst of her affair with Alex Thomas, and another written more than fifty years later – both likely to be tainted by unreliability that stems from Iris either being too emotionally involved in their subject or too temporally distant from it. And when the novel's multiple voices ultimately converge into one that belongs to Iris herself, albeit at different stages of her life, we are left with no outside sources that can corroborate or contradict her narratives – except, of course, the newspaper clippings. However, the articles' credibility is so consistently undermined throughout the novel – either through Atwood's parody of newspaper discourse and explicit portrayals of sycophantic reporters, or by the main narrative – that it is impossible to perceive any of them as potential arbiters of truth. Rather than serving as credible sources of information, they mirror Iris's unreliability and underscore the clash between private experience and official records. The issue these competing narratives bring to the foreground is that of remembering and recording the past. In fact, as Tolan (2007: 155) remarks, so prominent is this concern in *The Blind Assassin* that the novel could in fact be described as "a general inquiry into the way that history is remembered and recorded".

History is, without a doubt, one of the key recurring themes in Margaret Atwood's works. However paradoxical it may seem, the difficulties of historical interpre-

tation are a central concern even in her most famous “futuristic” novel, *The Handmaid’s Tale*: “the past is a great darkness, and filled with echoes. Voices may reach us from it; but what they say to us is imbued with the obscurity of the matrix out of which they come.” (ATWOOD 1986: 311) What is more, as Margaret Ann Doody (2000: 27) remarks, Atwood’s stories and characters are often “steeped in the particularities of their era” – from popular customs and beliefs of the 19th century Canada as depicted in *Alias Grace*, to novels such as *Life Before Man*, in which each section is headed by a specific date, and *The Robber Bride*, covering the Vietnam War and chronicling the cultural changes of the 1980s. *The Blind Assassin*, where she illuminates the details of Canadian life from the late Victorian era throughout the 20th century, is no exception. Atwood is often able to paint the atmosphere and limitations of Iris’s time and place with swift, powerful strokes – when Iris remarks that, at the unveiling of the war memorial in 1928, “even the Catholic priest was allowed to say a piece,” she concisely sums up traditional Protestant attitudes and the power structure of Port Ticonderoga (DOODY 2000: 27). Yet the novel’s engagement with the past is significantly deepened by the use of newspaper clippings, which highlight how the characters are embedded in a historical context and allow the author to represent the turmoil of the 1930s.

Bearing in mind the role newspaper clippings play in presenting the Canadian society and history of the era, one of the aims of this paper is to examine how they portray the prevalent ideologies and cultural values, as well as the roles the characters occupy within that society. However, acknowledging that the articles do not function as standalone social commentary, but as an integral part of the novel, the paper attempts to analyse how they fit into some of the novel’s major themes, such as the opposition between the public and personal or the power to conceal, and aid the author in further exploring them. In the end, the paper will aim to address the novel’s overarching issue – the gap between truth and narrative – and examine how the use of newspaper clippings as pseudo-historical documents plays into this idea.

Given Atwood’s status as one of the great postmodern writers, it will first be explored how history and its recordings are understood and represented in postmodernism. After that, the paper will look into the nature of news. Finally, with this theoretical framework in place, various aspects of newspaper clippings in the novel will be analysed.

2. Theoretical background

2.1. In search of histories: The postmodern pasts

“What does the past tell us? In and of itself, it tells us nothing. We have to be listening first, before it will say a word; and even so, listening means telling, and then re-telling,” remarks Margaret Atwood (1998: 1515–1516) in her lecture on writing *Alias Grace*. Her statement emphasizes the impenetrability of the past and aligns with what has come to be regarded as a “basic tenet in contemporary theories about history and historiography, namely the inseparable conjunction of history and narrative” (BUCHINGER 2011: 73). This relates to the notion that, as Linda Hutcheon (1988: 16) put it, the only way to know the past is through its texts. Since any historical account is merely a reconstruction of disjointed fragments, the traditional claim of history to represent an objective truth has been increasingly questioned.

Hutcheon (1988: 6) suggests that the postmodernist era is marked by the “problematizing of history” rooted in a sense of disillusionment and incredulity towards what Lyotard termed “master narratives,” grand narratives that silence individual voices excluded from their vision. As one such narrative, history in postmodernism is continually re-examined and rethought as a human construct. As historian Hayden White (1978: 121) points out, “the techniques or strategies [both historians and fiction writers] use in the composition of their discourses can be shown to be substantially the same, however different they may appear on a purely surface, or dictional, level of their texts”. It is therefore “the very separation of the literary and the historical that is now being challenged in postmodern theory and art” (HUTCHEON 1988: 105). Hutcheon clarifies that both modes of writing are linguistic constructs that derive their force “more from verisimilitude than any objective truth,” while also emphasizing their conventionalized narrative forms and intertextuality.

Highlighting its theoretical awareness of both history and fiction as human constructs, Hutcheon defines the genre of historiographic metafiction, which she describes as both intensely self-reflexive and parodic. Without pretending to mirror or reproduce reality, this type of postmodern novel presents fiction as “another of the discourses by which we construct our versions of reality,” while at the same time foregrounding both the act of construction and the need for it (HUTCHEON 1988: 40). Although the genre examines history in an ironic and problematizing light, Hutcheon describes it as “resolutely and overtly historical” (1988: 129). Mirroring the contradictions that lie at the heart of postmodernism, historiographic metafiction must work within the conventions in order to subvert them – it is “a questioning that is totally dependent upon that which it interrogates” (HUTCHEON 1988: 42). It is therefore parody, defined as “repetition with critical distance,” that Hutcheon perceives as central to postmodernism and deems a “privileged mode of postmodern self-reflexivity... which allows an artist to speak to a discourse from within it,” both incorporating and challenging what it parodies (HUTCHEON 1988: 26, 35). What is both challenged and incorporated, used and subverted in historiographic metafiction are the discourses of a society, which it attempts to “milk for all they are worth” (HUTCHEON 1988: 133). Hutcheon notes that historiographic metafiction draws upon all sorts of discourses it can find operative in a society, from fairy tales to newspapers, often parodying popular and conventional forms. Its intertextuality therefore rests not only upon literary, but also upon popular and historical texts, either incorporated in their raw form or parodically inverted. Representing the past in such a way illustrates that what we know of it “derives from the discourses of that past” (HUTCHEON 1988: 136).

All these practices of postmodernism operate with a view to stressing the narrative nature of our knowledge of the truth and the past. They all point to the narrative as the core of the problematized relations between history and fiction. The process of narrativization has come to be regarded as essential for human comprehension, with the need to narrativize rooted in the urge to establish order and make sense out of the chaotic lived experience. Recognizing the human need to impose order and control, while at the same time emphasizing the futility of any such attempt against the chaos of life, postmodernism has rejected the totalizing narratives of history in favour of the pluralist notion of histories (VEVAINA 2006: 86). And with such grave challenges to the possibility of ever

telling the true story, the focus of fiction appears to have instead shifted towards questioning “whose truth gets told” (HUTCHEON 1988: 123).

2.2. News: Popular texts “struggling to write history”

It has been discussed how postmodernism and historiographic metafiction deal with representations of history and the blurring of lines between history and literature. In *The Blind Assassin*, perhaps the most prominent example of a union between the two can be found in the novel’s newspaper articles, grounded both in history and in the fictional world its characters inhabit. News as a genre, however, stands at yet another intersection: it is in the news that the historical and popular overlap. Containing elements of both “history of today” and popular texts, news is a genre watched and read for both information and pleasure (FISKE 1989: 149).

As Fiske (1989: 149) points out, on the one hand, news appears to be “determined by the reality of events” and has a social responsibility in that it needs to disseminate knowledge. Building on Foucault’s (FOUCAULT 1980) ideas, Fiske, however, denies a neutral, objective relationship of that knowledge to the real and instead underscores the link between knowledge and power. He emphasises that the power of knowledge is a discursive power entailing two dimensions: one is to shape reality into a discursive construct “whose arbitrariness and inadequacy are disguised as far as possible” (FISKE 1989: 150), while the other is to have the construct accepted as truth and circulated throughout society. News is therefore a genre strongly marked by its relationship to control and power and inextricably linked to history. Much like history, it attempts to control what Fiske refers to as “the unruliness of events” and structure them into a coherent, cause-and-effect relationship, producing a grand narrative out of apparent randomness. Drawing on Foucault’s distinction between traditional history, which links events into a unified story, and genealogy, which emphasises their multiplicity and contradictions, Fiske (1989: 152) claims that news struggles “to write history and deny genealogy”. It is, however, a struggle that can never be entirely won, since events resist its efforts to shape them into an unambiguous account. The discourse of news does not manage to altogether conceal the fact that the same events could be made to express something different if they were taken up by a different discourse; traces of these unrealized discursive alternatives therefore remain present in the text. “Within the news,” Fiske (1989: 152) explains, “the contradictions and the discontinuities of events remain and finally resist its attempts to write a coherent history out of them.”

This reluctant openness of news is what allows for the genre to be read as a type of popular texts, meeting the two criteria of popular taste – those of relevance and productivity (FISKE 1989: 185). The criterion of relevance refers to its connection to the everyday, which enables readers and viewers to make meanings that function in their everyday lives. Minimizing the gap between text and life, relevance is what makes news matter and what makes it talked about. But in order for news to be popular, the meanings it offers, however relevant, must be “made *out of* the news, not *by* the news”. (FISKE 1989: 3) Placing news within the frame of media culture, Douglas Kellner (1995: 5–6) similarly argues that it is neither a mere weapon in the hands of dominant groups nor simply mindless entertainment. He lays emphasis on the need to study the creation and reception of media culture – and understand the forces and ideologies that shape it – in order

to better understand the nature, dynamics and everyday life of society.

This ties in with the fact that popular culture, as defined by Fiske, is made by the disempowered out of the resources provided by the very system that disempowers them. “The people’s subordination,” explains Fiske (1989: 4), “means that they cannot produce the resources of popular culture, but they do make their culture from those resources”. In the same vein, rather than being only part of the dominant culture, news allows the subordinate groups to make their own meanings out of it. It therefore fits into the category of popular “producerly” texts, which Fiske defines by building on Barthes’ opposition between readerly texts, requiring passive and disciplined readers willing to take in ready-made meanings, and writerly texts, which challenge their readers to participate in the construction of meaning. Producerly texts can be read in a traditional, “easy” way, without demanding any writerly activity, yet still possess the openness of writerly texts and gaps wide enough for entirely new texts to emerge from them (FISKE 2010: 83–84). It appears that the popularity of news stems from these qualities: offering its readers the productive pleasure of resistance, it allows them to create their own meanings and make their own sense (FISKE 1989: 3).

And not only does news contain the means with which to disagree with it, but its status of a discourse requires the reader to do just that. As Fiske (1989: 177) points out, the difference between fiction and news is only that of modality, which is why news’ discursive strategies should be demystified, and its ideology of objectivity discredited, so that its texts can ultimately be treated with the same freedom as fictional ones. In *The Blind Assassin*, this line of thought seems to be taken up and taken quite literally, since its articles, although incorporating real historical events, indeed are fictional – and while we may know that their constructs are not to be accepted as truth, they do help to demonstrate how truths are constructed.

3. In the spotlight: *The Blind Assassin* told through newspaper clippings

The Blind Assassin’s narrator, Iris Chase Griffen, is a writer both compelled to share her story and obsessively secretive; at one point she defines the spotlight as a form of humiliation (ATWOOD 2001: 299). Yet the novel repeatedly shows her family and their stories – from dinner parties to tragedies – as objects of media attention. Eighteen articles about the characters and socio-political circumstances surrounding them are inserted into her narrative with no commentary, as if without the author’s knowledge (MULLAN 2003). Published by various local and national newspapers and magazines – some real, some invented – they introduce characters and provide information about their social status and relationships. From the outset, they draw attention to the gap between public and private truths, establishing narrative strands that are subsequently taken up by the main narrative, but presented in an entirely different light. They appear to both aid readers and mislead them, providing hints for linking or interpreting the main narratives, but at the same time encouraging expectations that remain unfulfilled or are eventually turned upside down (BUCHINGER 2011: 60).

Reporters and news are often referenced in Iris’s narrative, but rarely in a positive context. Nevertheless, several characters remain unaware of urgent news for too long because they “never bother with the papers” (ATWOOD 2001: 376). Curiously enough, in one of the novel’s early drafts Iris’s life story was supposed to be revealed by two young

journalists (ATWOOD 2013). The message seems clear enough: there is something to be learned from reading newspapers, both for the characters and the readers. But apart from drawing the reader deeper into Atwood's maze of narrative layers, what is the significance of the clippings in the context of *The Blind Assassin's* stories? What do they reveal about the characters and the world they inhabit? How do they fit into the themes the novel explores? And why is precisely this genre chosen to represent the official history of the era? A closer look at the various roles of newspaper clippings in the novel might help to elucidate their significance.

3.1. A portrait of the society

The Blind Assassin is a novel in which all key characters die – and we learn of their deaths from newspaper obituaries. But the ways society records their passing differ greatly, and not only because some of these deaths are more scandalous than others. While Richard Griffen's fatal accident is something of a national tragedy, reported in *The Globe and Mail* and commented on by the Prime Minister, Iris's passing at the end of the novel is followed by nothing but an inconspicuous obituary written by a family friend and published in the local newspapers. It appears that both the lives and deaths of these characters must bear the mark of their social standing.

As Bemrose (in FELDMAN-KOLODZIEJUK 2014: 6) remarks, *The Blind Assassin* is a novel driven “at least in part by a desire to dissect social realities”. Believing that “fiction is one of the few forms left through which we may examine our society not in its particular but in its typical aspects” (BUCHINGER 2011: 75), Atwood weaves a social commentary on Canada into her story, examining its society “from its colonial heyday through fully-fledged industrialisation, labour unrest, and the battle of democratic and fascist ideologies—neatly aligned with an exposition of Canada's women in this same history” (DAVIES 2001: 1138). As Atwood intertwines her character's lives with true historical events, Iris's changing social status simultaneously allows her to explore various facets of society – from a small-town community to global politics. Much of the social commentary can be found in Iris's narrative, but what most effectively foregrounds the presence of the society in the novel are newspaper clippings, which go a long way in making the reader aware of the circumstances of the era. The way in which the media and its texts are employed in *The Blind Assassin* seems to confirm Kellner's thesis that they are instrumental in revealing the struggles, hopes and fears of a society.

As the status of the Chase family members changes, so does the type of newspapers publishing stories about them. It all starts with *The Port Ticonderoga Herald & Banner*, a provincial paper whose editor Elwood Murray is both a character in the novel and the author of some of its clippings. Murray's articles paint the picture of a small industrial town caught up in the Great Depression, trying to maintain its law-abiding spirit and stability – or, at least, the appearance of it – in the face of incoming turmoil. In his comically biased reports, Murray ingratiate himself with Norval Chase, Iris's father and the town's leading industrialist, by applauding his noble “public-spirited gestures” and presenting him as the town's safeguard against riots and Communist-inspired bloodshed. When riots eventually do break out, for Murray they are nothing but the work of outside agitators attempting to disturb their peaceful community.

While Murray's propensity to stretch the truth may be entertaining, its necessity is highlighted by the main narrative and the townspeople's attitudes towards reporters. First introduced after an incident – possibly political – in which he is knocked down into the river, Murray is clearly not well-liked in his community. As Reenie remarks, though he was seen as harmless in prosperous times, or even appreciated for writing down the right names for society events, people have become wary of anyone eavesdropping, and the reporter is too nosy for his own good. In difficult times, it seems, knowing too much might be dangerous both for Elwood and the town he writes for and about – and just as it often happens in the novel, both resort to wilful blindness.

The changes that the Chase family encounters as they become involved with the Griffens are yet again reflected in the kind of articles written about them: the characters now figure prominently in reports published by well-known papers such as *The Toronto Star* and *The Mail and Empire*, whose bias is now more subtle, hidden behind a polished, serious, matter-of-fact tone. Reports on local unrests are replaced by confrontations on a national and global scale, featuring such historical event as the March on Ottawa and the 1934 Communist rally.

Juxtaposed with such solemn matters, however, are flamboyant society columns, primarily concerned with gossip, club membership and minute descriptions of clothes and festivities. The glaring contrast in the tone and subject matter of the texts could be interpreted in terms of erasing the division between information and entertainment in news discourse (FISKE 1989: 185); nevertheless, in the context of the novel such discrepancies might also serve to shed light upon the society's attempt to hide its agitation behind a refined façade of glamour and optimism. At the same time, as Michael (in BUCHINGER 2011: 60) points out, just like the multiplicity of narratives in the novel forces us to re-examine each of them, this contrast “implicitly calls into question the objectivity and truth value of both kinds of stories.”

Exaggerated optimism in the face of danger is further made visible – and further called into question – in reports on uprisings and events leading up to the war. Clippings discussing grim events often end on an incongruously positive note, confidently expecting the Depression to end and the country to be unaffected by the global turmoil. Richard Griffen is often the voice behind such assurances, with his 1938 speech predicting “seven fat years” and “golden vistas” stretching into the 1940s. Richard's speeches and his activism, as recorded by the press, not only highlight the emptiness of such unsubstantiated promises, but also aid the main narrative in painting an unequivocally dark portrait of his character. Both in the clippings and in the rest of the novel, Richard is a villain with virtually no redeeming qualities – he is authoritarian, ruthless, materialistic and a Nazi supporter. But more compelling than his one-dimensional personality is the papers' portrayal of Richard as a reputable figure, and the implicit indictment of the society which allowed such a man to rise to power, with the country's political elite applauding his corrupted values.

While Richard is the key character in political matters, Winifred, Iris and Laura mostly appear in society columns. This opposition between “hard” and “soft” news (BUCHINGER 2011: 60) therefore additionally highlights the gendered social spheres of the era. With the exception of deaths and accidents, women are never featured in any of

the “serious” papers; in fact, they only seem to be acknowledged by the press in relation to gossip, dresses and entertainment. As the *Mayfair* report on an event celebrating women in history illustrates, even when their achievements are recognized, it is only in terms of influencing “momentous world figures” of male leaders. Such women, of course, are not only to be found in distant history, but among the characters as well. Winifred, persistently working to advance the political career of her brother Richard, is praised by the society as its invaluable benefactress as she enjoys the glamorous life of a “noted socialite”. Those who do not belong to such social circles, however, are never the subject of the articles – they have to contend themselves with reading them, just like Reenie who can only get the taste of such a privileged lifestyle by doggedly memorizing stories about the wealthy and powerful, portrayed as invariably “charming and picturesque” and inhabiting a world of pure elegance and class.

Interestingly enough, the only authentic document in the novel comes from a society magazine. It is the “genuine and gooey” (DOODY 2000: 27) account of the maiden voyage of the Queen Mary – and that it does not stand out from the clippings of Atwood’s contriving is a testimony to the accuracy of her parody. What is also real, as Atwood confirms, is the fact that “the posh passengers made off with everything moveable as souvenirs” (ATWOOD 2013). Although this fact may be conveniently omitted from the newspapers’ narrative, “what isn’t there has a presence” (ATWOOD 2001: 484). There might be “no ‘ancestral voices prophesying war’” (ATWOOD 2001: 332) in glossy magazines, but the very popularity of such exaggeratedly escapist entertainment implies that there is a reality to escape from. However boastful or optimistic the articles – both “soft” and “hard” – may be, the image of the society and its elite that the reader is left with is far less flattering than the one they aim to put forward. In keeping with Fiske’s theories, *The Blind Assassin’s* news is never free from the truths it wants to suppress – just like the society depicted in the novel and, ultimately, its characters.

3.2. Mirrored themes

The Blind Assassin is a novel in which narratives regularly mirror each other – perhaps most notably, stories of blind assassins and sacrificed maidens are found, albeit in different versions, in Iris’s narrative, in the novel-within-the-novel, and in Alex’s pulp fiction. Newspaper clippings similarly echo some of the novel’s key themes, both in the topics they address and in the way they deal with them.

As it has been mentioned, various narrative layers explore the themes of blindness, concealment and deception. Richard’s power to conceal the truth is among the propelling forces of the plot, and it is clearly demonstrated in the way he and his family are portrayed by the press. At the very beginning of the novel, the discrepancy between the narrative beginning and the *Toronto Star* article reporting on Laura’s death indicates that some hidden powers have turned attention away from the truth and concocted a neat, scandal-free interpretation of the accident (MULLAN 2003). The way such controversial events in the Griffen family – from disappearances to suicides – are presented in the media bears witness to Richard’s need to spin stories to protect his public persona. So does his care, referenced in the main narrative, not to antagonize reporters, those “vindictive little vermin” (ATWOOD 2001: 412). With Winifred’s help, Richard uses his power and influence to make sure that some questions are never asked, and stories that could expose

the unsavoury side of his character never told. But such concealment is never complete, especially if we have in mind the idea that undisclosed truths remain present in news discourse. Opposed to the power to conceal is the power of the story that demands to be told – and the emergence of suppressed stories is another strand connecting *The Blind Assassin's* layers.

Another conspicuous reflection of the main narrative in the clippings stems from the connections between war and family relationships. As Nathalie Cooke (2004: 144) points out, many parallels can be drawn between reports on wars and uprisings and Iris and Richard's marriage. The connections go beyond the irony of Richard's disdain for Communists as "disruptive elements" and his hope that the country may "purge itself" of them if they leave for Spain, mirrored – unbeknownst to him – in the course of Iris's relationship with Alex. Cooke argues that the country's policy of non-intervention in global conflicts – as advocated by Richard in a speech aptly named "Minding Our Own Business" – reflects Iris's failure to act as her sister's guardian. Iris therefore serves as "accomplice to Richard's villainy" (COOKE 2004: 143) and is responsible for his wrongdoings, much in the same way as war allies must bear responsibility for choosing to look the other way. Furthermore, the *Globe and Mail* report in which Richard lauds the Munich Accord illustrates his support for ruthless authority reflected in his treatment of his own family, as well as his belief that prosperity and economic interests can negate suffering – both on a global scale and in his home (COOKE 2004: 144). War reports can therefore be read as an allegorical representation of the characters' relationships and yet another retelling of the primary narrative.

The previously mentioned article reporting on Laura's death draws attention to yet another central motif paralleled in the clippings. With the headline "Questions Raised in City Death," it might mislead the reader into thinking that what follows is an inquiry into the suspicious circumstances of Laura's accident. Nevertheless, these expectations are subverted when the questions raised turn out to be of an entirely different nature – they refer to the dangers of exposed streetcar tracks, the "adequacy of safety precautions taken by the City" (ATWOOD 2001: 6). This demonstrates how problems of the local community are used as a red herring to distract from the actual mystery, with the personal tragedy presented as a mere pretext for discussing the local ratepayers and their concerns. Later on in the novel we can find articles in which Aimee's death leads to a discussion about the state of social services, and Laura's disappearance takes a back seat to troubles with faulty postal delivery. In these clippings – and throughout the novel – the personal is repeatedly overshadowed by the public and political. Community and group interests are given priority over private hopes and desires – perhaps most strikingly in Iris's decision to marry Richard in order to save her father's factory, or in their marriage subsequently becoming a show for the public, with the key aim of furthering his political career. When weaving these themes into the clippings, Atwood uses a deliberately comical lack of subtlety in the transitions to public matters and pokes fun at reporters' unconvincingly didactic tone. But her parody serves a very serious purpose – just like Iris's confession, it makes readers question accounts that disregard the complexity and individuality of actual people and their experiences in favour of grand public narratives.

3.3. Representing history

The discussion of public narratives and their relationship to the individual in *The Blind Assassin* inevitably leads to discussing history as one such grand narrative. As pseudo-documents of the era, newspaper clippings highlight how the novel's plot is grounded in a historical context, making the spirit of the era palpable and giving it a voice of its own – the only voice not coming from the network of *The Blind Assassin*'s main characters. It is, however, a voice that presents the official versions of socio-political events and the Chase family's personal history from an "outside, but not necessarily objective point of view" (STROLZ 2009: 291). Far from being an unbiased account contrasted with the narrator's unreliability, history in *The Blind Assassin* is not to be trusted; it is incorporated only to be challenged and written against.

In one of her interviews, Atwood addresses the multiplicity of possible histories: "When I was young I believed that 'nonfiction' meant 'true.' But you read a history written in, say, 1920 and a history of the same events written in 1995 and they're very different. There may not be one Truth – there may be several truths – but saying that is not to say that reality doesn't exist" (in STROLZ 2009: 300).

In *The Blind Assassin*, news reports covering events such as political campaigns, civil conflict in Spain, or Canada's response to Hitler's rise, are called into question when other narrative layers introduce conflicting versions of the truth: they cast a different light on the same events, offer greater insight into the characters and motivations of those involved, and reveal personal stories behind public events. As influential figures in the social and political landscape of the era, in official records the Griffens are remembered as reputable and well-meaning benefactors; however, in Iris's memoirs they are revealed to be hypocritical, self-serving, and vicious. On the other hand, the supposedly violent and seditious Communist "thug" Alex Thomas, as he is portrayed by the news, becomes a romantic hero when seen through the eyes of the Chase sisters. In other words, supposedly non-fictional truths are juxtaposed with other types of narratives, from romances to pulp fiction, only for all of them to be revealed as subjective accounts that fail to capture the past in a fully accurate and impartial manner. As the articles bring the novel closer to historiography, they simultaneously expose history as storytelling.

Atwood's presentation of history through the conventions of news as a genre that is, according to Fiske, characterized by its openness and the resistance of its events to being shaped into a coherent narrative, allows her to use the pseudo-documents to hint at the truths buried underneath official records. Through her parody of newspapers' exaggerations and euphemisms, their uncritical support for the wealthy and influential, their evasion of relevant questions in favour of mundane concerns, Atwood effectively "speaks to a discourse from within it" and points to the arbitrariness and artificiality of the process by which "events" are turned into "facts" (HUTCHEON 1988: 122) and cemented into public knowledge. With their subjectivity and unreliability exposed, newspaper clippings as testaments of history are therefore both an embodiment of the history that Iris is attempting to rewrite and a subversion of it; they are the backdrop that is written against and they write against themselves.

Newspaper clippings in *The Blind Assassin* represent an official history which is,

much like its narrator, “an over-excited, lying old lady” – the comparison is invoked twice in the novel (HOWELLS 2005: 168) – but we cannot know the past except through such deceitful storytellers’ texts. In a characteristically postmodern and paradoxical manner, *The Blind Assassin*’s emphasis on the historical thus undermines and problematizes the notion of history, stressing its “constructedness” and bringing history and fiction closer together as similarly arbitrary, biased and unreliable ways of making sense of the past – a fitting manoeuvre for a novel that insists on the textuality of our knowledge of the past, while at the same time questioning the possibility of ever writing a truthful text. If all our history is paper-made, but “the only way you can write the truth is to assume that what you set down will never be read” (ATWOOD 2001: 345), then perhaps the past truly is “unknowable, at least by us” (ATWOOD 1998: 1515).

4. Conclusion

Returning to the definition of news as a genre divided between the “history of today” and popular culture, it appears that *The Blind Assassin* makes use of both sides of its discourse. It presents newspaper clippings as historical documents that infuse a sense of time and place into the text and create a space in history for its characters. Furthermore, it depicts their interactions with the society and portrays social realities that shape their lives, at the same time demonstrating how newspapers and magazines – and their popularity – can be both a reflection of a society and a mask it hides behind. Most importantly, these public narratives help to tell a personal story: if popular culture rests upon the notion of the oppressed creating their own meanings out of resources provided by their oppressors, the position of newspaper articles in Iris’s story is a resounding example of news employed as popular texts. Within the context of the novel, the clippings are no longer just stories written by her oppressors. They are incorporated to demonstrate how the same events are made to mean different things, but also how traces of silenced voices remain in the discourse, and they are made to serve as a backdrop that allows those voices to be heard. They can therefore be read as official stories that subvert, rather than support, the official story; they are history that challenges and rewrites history.

This rewritten history, however, is not to be trusted either: there are silenced truths in all narratives, including Iris’s – as is the case with many Atwood’s novels, *The Blind Assassin*’s readers are ultimately left with the realization that, despite all the testimonies unfolding before their eyes, true events, unruly and undisciplined, still escape them. Discovering how the narratives mirror and contradict each other and looking for truth among other truths, readers are invited to piece the public and private narratives together, and in the process re-examine both how histories are constructed and whose stories are allowed to be told. It should therefore come as no surprise *The Blind Assassin* has been described as Atwood’s “most writerly” work; it is the reader who is ultimately left in the role of its editor (STROLZ 2009: 288). And while readers may not be led to any reliable histories, what they are offered instead is the “popular pleasure” of disbelief and resistance to official narratives – their pleasure of making meaning. Given that this pleasure, according to Fiske, is an essential feature of news as popular texts, it appears that Atwood’s echoes spread in both directions – newspapers clippings echo the other narrative layers, but reverberations of the clippings themselves, with their invitation to investigate and create one’s own meanings, are also felt in the novel as a whole.

Works cited

- ATWOOD 1986: ATWOOD, Margaret. *The Handmaid's Tale*. Boston: Houghton Mifflin Harcourt, 1986.
- ATWOOD 1998: ATWOOD, Margaret. "In Search of Alias Grace: On Writing Canadian Historical Fiction". *The American Historical Review*, vol. 103, no. 5 (1998): pp. 1503–1516. doi: 10.1086/ahr/103.5.1503
- ATWOOD 2001: ATWOOD, Margaret. *The Blind Assassin*. London: Virago Press, 2001.
- ATWOOD 2013: ATWOOD, Margaret. "Margaret Atwood on The Blind Assassin – Guardian book club". *The Guardian*, 9 Aug 2013. <https://www.theguardian.com/books/2013/aug/09/blind-assassin-atwood-book-club>
- BUCHINGER 2011: BUCHINGER, Flora. *Manipulative Narration and Historiographic Metafiction in Margaret Atwood's Alias Grace and The Blind Assassin* (Unpublished dissertation). University of Vienna, Vienna, 2011.
- COOKE 2004: COOKE, Nathalie. *Margaret Atwood: A Critical Companion*. Westport: Greenwood Press, 2004.
- DAVIES 2001: DAVIES, Rebecca J. "Dissecting the narrative". *The Lancet*, vol. 357, no. 9262 (2001): p. 1138. doi: 10.1016/S0140-6736(00)04298-7
- DOODY 2000: DOODY, Margaret Anne. "Royal Classic Knitwear: Iris and Laura". *London Review of Books*, vol 22, no. 19 (2000): pp. 27–29.
- FELDMAN-KOLODZIEJUK 2014: FELDMAN-KOLODZIEJUK, Ewelina. "Margaret Atwood's The Blind Assassin as a Social Chronicle of 20th Century Canada". *Crossroads. A Journal of English Studies*, vol. 7, no. 4 (2014): pp. 4–12. doi: 10.15290/cr.2014.07.4.01
- FISKE 1989: FISKE, John. *Reading the Popular*. London: Routledge, 1989.
- FISKE 2010: FISKE, John. *Understanding Popular Culture* – 2nd ed. London: Routledge, 2010.
- FOUCAULT 1980: FOUCAULT, Michel. *Power/Knowledge*. Brighton: Harvester, 1980.
- HOWELLS 2005: HOWELLS, Coral Ann. *Margaret Atwood*. London: Palgrave Macmillan, 2005.
- HUTCHEON 1988: HUTCHEON, Linda. *A Poetics of Postmodernism*. London: Routledge, 1988.
- KELLNER 1995: KELLNER, Douglas. *Media Culture*. London: Routledge, 1995.
- MULLAN 2003: MULLAN, John. "Papering over the cracks". *The Guardian*, 29 November 2003. <https://www.theguardian.com/books/2003/nov/29/margaretatwood>
- ROBINSON 2006: ROBINSON, Alan. "Alias Laura': Representations of the past in Margaret Atwood's 'The Blind Assassin'". *The Modern Language Review*, vol. 101, no. 2 (2006): pp. 374–359. doi: 10.2307/20466787
- STROLZ 2009: STROLZ, Andrea. "'True Stories' in the Course of Time in Margaret Atwood's 'The Blind Assassin'". *A Sea for Encounters: Essays Towards a Postcolonial Commonwealth*, edited by S. B. Barthet. Amsterdam: Rodopi, 2009, pp. 287–306.
- TOLAN 2007: TOLAN, Fiona. *Margaret Atwood: Feminism and Fiction*. Amsterdam, NY: Rodopi, 2007.
- VEVAINA 2006: VEVAINA, Coomi S. "Margaret Atwood and history". *The Cambridge Companion to Margaret Atwood*, edited by C. A. Howells. Cambridge: Cambridge University Press, 2006, pp. 86–99.
- WHITE 1978: WHITE, Hayden. *Tropics of Discourse: Essays in Cultural Criticism*. Baltimore, London: John Hopkins UP, 1978.

Aleksandra V. VukelićNOVINSKI ISEČCI U ROMANU MARGARET ATVUD *SLEPI UBICA*: FIKCIJA, ISTORIJA I POPULARNA KULTURA*Rezime*

Ovaj rad se bavi novinskim isečcima kao jednim od narativnih slojeva u delu *Slepi ubica* Margaret Etvud i ispituje njihove uloge i značaj koji imaju u okviru romana. Oslanjajući se na ideju da je *Slepi ubica* roman koji se u velikoj meri bavi problemom beleženja istorije, rad najpre pruža osvrt na mesto koje istorija zauzima u okviru postmodernizma, naglašavajući izazove na koje u postmodernizmu nailazimo pri pokušajima da se povuku jasne granice između istorije i književnosti. Potom se analiziraju vesti kao žanr koji spaja istoriju i popularnu kulturu, u isto vreme odražavajući ukus javnosti i oblikujući niti svakodnevice u ono što će postati istorija. Ovaj teorijski okvir smešta novinske isečke u romanu u tačku preseka književnosti, istorije i popularne kulture, te služi kao polazna tačka za raspravu o različitim aspektima ovih tekstova u romanu. Najpre se posmatra kako članci predstavljaju društvo vremena u kome se odvija roman, kao i uloge koje likovi zauzimaju u okviru tog društva. Imajući u vidu da narativni slojevi *Slepog ubice* često odražavaju jedni druge, nakon toga se ispituju odjeci glavnog narativa u novinskim člancima. Na kraju, posmatrajući isečke kao pseudoistorijske dokumente, rad analizira način na koji oni predstavljaju istoriju, sa konačnim ciljem da se rasvetli kako lična i javna svedočanstva u romanu funkcionišu kao tekstovi iz kojih je izgrađena prošlost. Konačno se u radu zaključuje da novinski tekstovi nisu samo još jedno ogledalo drugih narativnih slojeva, već da se i ključne odlike novinskih tekstova ogledaju u romanu kao celini.

Ključne reči: *Slepi ubica*, Margaret Etvud, novine, istorija, popularna kultura

Jovana D. Jovac¹

University of Niš

Faculty of Philosophy

English Language and Literature Department

<https://orcid.org/0009-0001-8495-8536>

LANGUAGE AND EMOTIONAL RESONANCE – NARRATIVE TECHNIQUES AND EMPATHY IN JAMES BALDWIN’S *SONNY’S BLUES* AND *THIS MORN- ING, THIS EVENING, SO SOON*²

This paper provides a reading of short stories “*Sonny’s Blues*” and “*This Morning, This Evening, So Soon*,” focusing on narrative techniques that are used for eliciting emotional resonance. The paper focuses on the distinction between “character identification” and “narrative situation” as pivotal and complementary aspects of evoking empathy in the reader, formulated by Suzanne Keen. “Character identification” has been studied as the key aspect of the emotional engagement of the audience, while “narrative situation” encompasses broader contexts of narration and perspective on characters. By examining both aspects through close reading and theoretical framework application in Baldwin’s short stories, the paper reveals the mastery of deeply resonant characters and narratives that foster a profound empathetic response. The analysis reveals how Baldwin’s integration of character identification and narrative situation achieves what can be termed as “broad strategic empathy,” as opposed to “bound” or “ambassadorial strategic empathy,” by connecting and resonating with universal experiences and contexts.

Keywords: American fiction, James Baldwin, narrative empathy, narrative techniques, character identification, narrative situation

Introduction

Baldwin’s short stories deal with gender, sexuality, class and race, playing out within complex cultural contexts of a predominantly Black neighborhood in northern Manhattan. His protagonists are often, though not exclusively, African American men facing internal and external obstacles in their pursuit of personal and social acceptance. While the impact of Baldwin’s fiction is incontestable, the question of how exactly his work manages to inspire change even today remains crucial. This paper argues that James Baldwin masterfully evokes empathy in his audience, making his fiction powerful and influential. It offers a thorough reading of Baldwin’s short stories “*Sonny’s Blues*” and “*This Morning, This Evening, So Soon*” while focusing on aspects that elicit emotional response in the audience. “*Sonny’s Blues*”, a story that explores the themes of suffering, family and redemption, opens with the unnamed author who reads about his brother’s arrest for drug possession. Through a series of flashbacks, the story uncovers their strained relationship

¹ j.jovac-18009@filfak.ni.ac.rs

² This paper was presented at the Voices of Change - 4th International Youth Conference in Language, Literature and Education, Sarajevo, August, 2024.

and the differences between their approaches of dealing with life's hardships. As the narrator comes to understand Sonny's struggles, the reader gains insight into his pain and the collective struggling of his community. Similarly, *"This Morning, This Evening, so Soon"* deals with the topic of race, identity and belonging. Baldwin narrates about an African American expatriate living in Paris, reflecting on his life the very night before his return to the United States. He grapples with his fears about leaving France, and contemplates the burdens of racial history, freedom and family. The two short stories showcase the mastery of Baldwin's writing and illustrate different narrative techniques that the author employs to elicit empathy in the reader, and thus, have been selected for this analysis. The first part of the paper calls on the definitions and aspects of empathy and emotional contagion. It draws on research that proves the relevance of fiction in fostering empathy, thus setting the foundation for the following section. The main part of the paper consists of a detailed analysis of the two short stories based on Suzanne Keen's *"Theory of Narrative Empathy"* (2006), with the focus on specific narrative techniques employed. Ultimately, I argue that Baldwin's ability to evoke emotional response is rooted in his understanding of the role of fiction in fostering understanding, connection, and self-reflection, and skillfully making use of character identification and narrative situation.

Empathy and Fiction

E. B. Titchener, an experimental psychologist, first translated the German term "Einfühlung" as empathy. He explains that while we read, we assume the role of a character in the text, sharing their "gloom, silence and the sense or lurking danger" (TITCHENER 1909: 198). The initial translation was followed by Vernon Lee's lecture, a magazine piece and later a full volume on aesthetic perception and empathy. Lee identified the purpose of art as "the awakening, intensifying, or maintaining of definite emotional states" (LEE 1913: 99). In her study on emotional resonance in fiction, Keen (2006: 208) explains empathy as a spontaneous sharing of affect, triggered by witnessing someone's emotional state, directly or through reading. Latest research suggests that reading fiction is related to empathy, while reading non-fiction is not (DJIKIC et al. 2013; MAR et al. 2006; MAR et al. 2009). Moreover, Mar et al. (2006), uncovered that readers who regularly engaged with fiction had higher scores on the "Reading the Mind in the Eyes Test", in which the subjects were asked to infer emotional states from pictures of eyes, as compared to readers of non-fiction. It remained unsettled how this particular capacity to infer emotional states would be increased by reading fiction. An explanation was that increased imaginative abilities increase the potential for emotional resonance. Oatley offers another explanation, defining fiction as a safe space where emotions are voluntarily engaged. He explains that the setting allows readers to choose their level of engagement, creating perfect aesthetic distance (OATLEY 2002: 19-21). The author introduces the notion of an "unobserved observer", a reader who engages with the stories and lives of fictional characters, who does not affect them, but emotionally connects with them, specifically due to the distance that fiction creates. (OATLEY 1999 :445).

Suzanne Keen (2006: 215) coined three varieties of strategic empathizing in narratives, observed in contemporary fiction. Bounded strategic empathy responds mainly to aspects of plot and circumstance that rely on the prior experience of the reader, operates within a group of people and stems from mutual experiences. Ambassadorial stra-

tegic empathy targets specific chosen individuals and aims at cultivating their empathy for the group represented. Both limit the empathetic circle and prevent wide audiences from reaching emotional convergence with the characters. Broadcast strategic empathy invites every reader, regardless of their experiences, to empathize with the characters in the narrative. This variety of strategic empathizing draws on shared humanity and common vulnerabilities, and most contemporary fiction strives towards it, with varying degrees of effectiveness. James Baldwin's short stories display exceptional use of broadcast empathy, through his fictional narratives that transcend race and nation, despite the fact that they are often placed within complex contexts of Black neighborhoods. He taps into emotions and situations that are universally understood, such as familial conflict and the search for identity. In *"Sonny's Blues"* the relationship between two brothers is not merely a racial narrative, but a profound depiction of love, pain and reconciliation. Similarly, in *"This Morning, This Evening, so Soon"* the author writes about the sense of alienation and belonging, anxiety and hope, and these themes invite identification across broader audiences, as they are widely relatable and speak to universal truths. His stories focus on African American experience and struggles, but they do not exclude the pain, suffering and human vulnerability of other groups of people. By exploring universal pain, escapism and the need for human connection throughout the stories, Baldwin forges profound connections that cut across racial, cultural and national borders.

Character Identification

Oatley argues that identifying with a character means merging with them, assuming their role, and becoming the observed. (OATLEY 1999: 446). Additionally, he writes that fictional identification and empathy are a single, cohesive process. Both stem from the same source, share characteristics, and use 'the self as the simulation of the other. (OATLEY 2002: 20). The audience takes on the plans, goals and emotions of the characters, and despite the fact that these are a product of simulation, the feelings that are triggered are genuine. Miall and Kuiken (MIALL 1999: 134; KUIKEN et al. 2004: 277) argue the potential for character identification depends upon the degree of engagement of the literary text with the reader's own life. They conclude that those readers who linked themselves to the story through personal experiences were more inclined to report changes in self-perception and empathy. However, the notion of broadcast strategic empathy includes a strong empathetic response and even affective alignment between the reader and the characters, regardless of their shared experiences. Booth introduces the notion of character identification as a phenomenon made up of many reactions to the author, narrators and the characters, and equates it to the terms of involvement and sympathy, once again highlighting the role identification plays in eliciting an empathetic response (BOOTH 1961: 218). He further explains that character identification is an intricate, multifaceted phenomenon that should not be narrowed down to shared experiences, lack thereof, or any singular segment of the narrative. Accordingly, Suzanne Keen devised a conceptual model of narrative empathy, which includes a variety of aspects that influence character identification. She emphasized characterization as the pivotal aspect of evoking empathy in the reader, and named various dimensions and components of character identification. Namely, Keen considers the characters' names, their physical and mental descriptions, as well as the fullness and roundness of their speech and thought, the

pivotal aspects of characterization and crucial for eliciting empathy in the reader (KEEN 2006: 216). These aspects of character creation in Baldwin's short stories are discussed and analyzed in the following sections.

Naming

Literary onomastics, an interdisciplinary method of analyzing proper names in literature, is a young discipline, but an increasingly relevant one, as an increasing number of critics become aware of the importance of names in the interpretation of narratives. Keen (2006: 217) identifies utilization, abbreviation and omission of personal names as one of the techniques for eliciting emotional response in the audience. Windt-Val (2012: 278) explains that one of the dimensions of character construction of paramount importance for the evocation of empathy and identification is the author's choice of names and surnames. She elaborates by writing that names in the novel convey layers of important information such as "family history, social setting, environment, self-image, personal ambitions, social status, and relationships between the characters". Corbett (2013: 148) highlights that names provide continuity and coherence to the characters, reflecting their identity and the intended role in the narrative. He develops the idea further by saying - "The name can often substitute for a description if chosen wisely".

Baldwin omitted the names of the narrators in "*Sonny's Blues*" and "*This Morning, This Evening, So Soon*", identifying them as African American men. "*Sonny's Blues*" recounts a story of struggling estranged brothers, and is narrated through the eyes of an elder sibling following his brother's downfall into drug abuse. Through music, the narrator learns to listen, realizes Sonny's woes and struggles, and ultimately develops a deep emotional insight into his blues and his individuality. The narrator of "*This Morning, This Evening, So Soon*" is a father and a husband who battles the feelings of anxiety and alienation caused by moving from France to racially hostile America. The story follows the narrator who recalls his troubling childhood memories from The United States, communicates his dread of the upcoming move and indirectly illuminates injustices and issues in France. The choice to withhold the names of the narrators was a deliberate one, made with the intent of maximizing identification with the protagonist. By not specifying the names of the two men, Baldwin ensured that the audience emotionally coalesces with them, giving them their own names and identities. Kowalska (2015: 4) similarly notes that namelessness makes the narrator an ideal stand-in for the reader. Moreover, Baldwin begins both stories in medias res, placing the reader directly in the narrative, exploring the story alongside the narrator, and essentially becoming one with him. By doing so, Baldwin achieves the highest degrees of emotional contagion and secures the foundation for broadcast strategic empathy both for the narrator and their families.

Additionally, Sonny's name appears to be an intentional choice, as it stems from the word "son". Sonny can stand for anyone's child, and since everyone can relate to being a son, or having one, his fate deeply troubles the audience. Sonny is an addict, but he is also a person fighting for his existence in volatile and perilous Harlem and longing for connection. Sonny's name, a diminutive, expresses affection, often associated with children. By insinuating his mental or physical state to be that of a child, Baldwin is hinting at Sonny's innocence and meekness and is directing the reader into feeling protective of and empathetic towards him. In "*This Morning, This Evening, so Soon*" Baldwin carefully

shapes the identities of his characters through their names. The narrator's son is called Paul, his name is of Latin origin and it means "small or humble" (ASTORIA 2008: 231). This specific decision was again made with the intention of eliciting parental or protective feelings towards this character. This would ensure that the audience relates to the narrator, the father, in his attempts to defend him. The reader emotionally unites and identifies with the unnamed father in his endeavor to "throw [his] life and [his] work between Paul and the nightmares of the world" (BALDWIN 1966: 44).

Descriptions

The following item on Keen's list of methods of characterization that elicit emotional resonance is description (2006: 216). Corbett (2013: 110) explains that some writers deliberately limit or omit physical descriptions to deepen emotional engagement and identification in the reader. Moreover, leaving out the physical appearance of other characters, he permits the audience to picture them as anyone, or nobody in particular. This liberty facilitates immersion and identification. James Baldwin does not include almost any detailed physical description of his protagonists, the narrators or their families. In doing so, he not only enables the reader to become the narrator and picture Sonny as his own sibling or son, but also emphasizes mental descriptions provoking emotional response in the audience. Corbett (2013: 121) regards psychological depiction as more substantial for characterization and argues that the inner worlds of the characters are crucial for successful character portrayal.

The very few physical descriptions we read in "*Sonny's Blues*" serve the purpose of illustrating Sonny's mental state and his troubles and inviting the audience to empathize with them. The narrator focuses on his brother childhood appearance and explains that Sonny's face used to be "bright and open", with "wonderfully brown eyes, and great gentleness and privacy" (BALDWIN 1965: 86). This description is juxtaposed to what the protagonist imagines his brother's face to be like now, molded by his struggles and addiction. He admits that Sonny "looked very unlike [his] baby brother" (1965: 93). This details how Sonny changed with the terrible realities of his life in Harlem. Similarly, Sonny is described as having "great, troubled eyes (1965: 113). Baldwin uses this description to illustrate the toll that his experiences of being in prison and fighting his addiction have taken on him. Finally, during Sonny's performance at the nightclub, Baldwin captures Sonny's artistic essence through the description of him as one with the stage and his instrument. At the very end of the story, Sonny is described as almost transcendental, with a sense of grace and intensity with "no battle in his face" (1965: 122). This description, though not detailed, emphasizes how music allows him to transcend his pain and communicate them to his brother, ultimately bringing him peace.

In "*This Morning, This Evening, so Soon*", the narrator's son's skin is the "color of honey and fire", his hair "jet-black and curly" (BALDWIN 1965: 132). The description of his hair and skin reminds us that Paul was born to an African American father and a white mother. The father recognizes himself and his wife in their son and wishes to protect him from everything he had to endure throughout his childhood. The narrator further recounts his son's appearance as seemingly glowing, and his "small, though, concentrated being" as charging his "incredible luster to his large, and dark brown" eyes (1965: 131). He describes Paul through his energy and innocence, inviting the reader to join in

his parental care. Further, the narrator describes Harriet, his wife, as calm, and in the face of trouble, cheerful and composed, contrasting these features to his own, thus illustrating her important role in their family (1965: 121). The narrator describes her blue eyes and full pink lips, comparing her appearance to that of a child. He is illustrating his affection and the need to guide and protect her, eliciting similar feelings in the reader (1965: 135). She is illustrated through her actions showing her dedication to learn and protect her family, and the narrator's flashbacks point to the profound connection they share. Baldwin writes Harriet as a vulnerable, dedicated woman of great importance for the narrator and evokes interest in her and the good fortune of her family.

Fullness and Roundness of Speech, Thought and Emotion

Suzanne Keen (2006: 218), highlights the importance of creating multi-layered and intricate characters through 'the fullness and fashion' of their speech and thoughts. Similarly, Corbett (2013: 269) understands that giving voice to the worldviews, attitudes, beliefs and emotions of the characters as the most difficult and important aspect of characterization. He writes that speech must be rooted in character and that it must express exactly what the character's heart wishes or needs to communicate. Baldwin uses emotional language and the authentic Harlem dialect to write the interactions between his characters, employing omissions, colloquialisms and double negation. He both expresses the hearts and minds of his characters, and stays true to their identities. Consequently, the audience perceives his characters as real people and is more inclined to empathize with them, through the lines of dialogue such as: "I'll walk you a little ways (1965: 89)", "I never give Sonny nothing" (1965: 90), "ain't nothing going to happen to you" (1965: 99). Additionally, in *"This Morning, This Evening, so Soon"*, Baldwin makes use of a mixture of French and English to illustrate the double nature of the family's identity and trigger a sense of realism. The author cultivates empathy for his characters by making them authentic and believable through their speech.

The fullness of thought and emotions is realized through the unsaid, reflective passages and inner monologues through which the audience can imply the depth and nuance of the character's psychological state. The narrator of *"Sonny's Blues"* remembers having a "great block of ice settled in [his] belly" and vividly depicts his feelings upon discovering that his brother was incarcerated. We further learn about the special kind of ice making him feel like "[his] guts were going to come spilling out or that [he] was going to choke or scream", and by means of rich imagery are invited to feel it with him (BALDWIN 1965: 86). Additionally, the narrator's intense anguish at the loss of his daughter is insinuated through the act of reaching out to Sonny following years of estrangement. The narrator sees Sonny in the kids he is teaching and passers-by (1965: 88), and implicitly informs the reader of both his longing for his brother and his remorse for not protecting Sonny. However, he does not accept nor understand his brother's habits and lifestyle choices. The narrator listens to a group of women singing worship music and the music stops once Sonny enters the stage and the protagonist focuses all his attention on his brother's walk and appearance (1965: 112). This detail implies that Sonny makes everything else seem less important to the narrator, but also that Sonny's blues and habits and devotional, religious life are mutually exclusive. The protagonist remains judgmental of his brother's past and fails to fully integrate him into his Christian worldview. Baldwin

introduces the narrator through the unsaid, implied, and contradictory, making him a complex character whose emotional depth invites compassion.

In “*This Morning, This Evening, so Soon*” the reader is repeatedly reminded of the protagonist’s complexity through the uttered and unuttered, his reactions and interactions and is encouraged to read into the intricacies of his character. We are invited to imply the protagonist’s care for his son and the magnitude of his anxiety at not being certain of his safety in America, as he expresses his wish to “throw [his] life and [his] work between Paul and the nightmare of the world” to himself only (BALDWIN, 1965: 148). Akins (2010) writes “the protagonist feels that he cannot join the North Africans, whom he had once thought of as his brothers”, nor can he display hatred towards the French, as it would ostracize him from the community (1965: 32). This crisis of identity and the sense of alienation is left unsaid, but can be implied through his interactions with his friend Boona, who is accused of stealing by American students visiting France (1965: 166). The narrator admits that he is successful because he refused to be identified with the misery of his people, admitting the nature of his crisis, stemming from the rejection of his African American identity and his troublesome past (1965: 134). Again, the character’s realistic, intricate and contradictory character, needs and motivations invite emotional resonance and empathy.

Narrative Situation - the Point of View

Further, Keen is interested in how the narrative situation, the point of view and the representation of consciousness shape the reader’s perspective on the characters and influence their emotional response. Keen (2006: 219) emphasizes that narrative distance and focalization affect the empathetic response in the audience, explaining that bringing the readers closer to the characters’ consciousness fosters a profound emotional connection. The narrator’s position and perspective, alongside his relation to other characters creates a narrative situation that elicits an emotional response. She (KEEN 2006: 216) also argues that the point of view of narration is a crucial aspect of fostering empathy in the reader, highlighting the effectiveness of making use of first-person narration. Namely, fiction in which the narrator self-reports his own life invites readers to form a close emotional bond with the narrative voice. This technique aids character identification and achieves emotional convergence with the narrator. In his short stories, James Baldwin achieves optimal aesthetic distance through the interaction of first-person narration and representation of his characters’ consciousness in fictional narratives. On one hand, he executes ideal levels of detachment through the artificial nature of his stories, on the other, he invites the reader to blend with the protagonist using first-person narration. Baldwin achieves auto-biographical appearance and emotional aspect thereof, while retaining artifice and distance that allows the audience to experience emotions that are both intimate and contemplative.

The Environment Through Their Eyes

Booth (1961: 378) argues that vivid depictions of a character’s inner life foster emotional attachment from the audience. By showing the story through the protagonist’s eyes, the author confirms that the reader will travel with the character, rather than against him (BOOTH 1961: 245). The reader experiences the story through the eyes of the pro-

tagonist and the story world, circumstances and characters are shaped by his opinions, in the cases of “*Sonny’s Blues*” and “*This Morning, This Evening, so Soon*” the narrator’s. By narrating about the events and characters only through the protagonist’s perspective, Baldwin limits the reader’s understanding of the narrative to the narrator’s personal lens. In doing so he intensifies the impact of his experiences and draws readers into the intimate inner worlds of the characters.

In “*Sonny’s Blues*,” James Baldwin depicts Harlem through the unnamed narrator’s eyes, intertwining his personal experiences with the neighborhood itself. The narrator’s relationship with Harlem is both safe and oppressive, reflected in the motif of darkness. Darkness represents the inescapable sense of hopelessness that engulfs Harlem’s streets, but also the comfort and familiarity of his closest relationship. The narrator explains that darkness is always roaring outside (BALDWIN 1965: 112), “growing against windowpanes” (1965: 97), filling the faces and hearts of everyone in Harlem (1965: 94). His childhood neighborhood “filled with a hidden menace” (1965: 95) is described as one of “lifeless elegance”, with crowded “killing streets” which he compares to a “boiling sea” (1965: 94). Baldwin uses emotional language with negative connotations to express the narrator’s inner life and the oppressive nature of Harlem. However, darkness also embodies the safety of familiarity and shared experiences of collective survival. The narrator meditates on a peaceful childhood memory of his family, which is interrupted as somebody turns the lights on, “and when the light fills the room, the child is filled with darkness” (1965: 97). The darkness is a blanket of familiarity that ties the protagonists to his family and his past, it symbolizes both dread and protection and speaks of the nuanced emotional landscape Baldwin crafts.

The narrator in “*This Morning, This Evening, so Soon*” shapes how the reader perceives Paris and New York through his descriptions of the cities and his experiences in them. He views Paris as the place of ultimate freedom that allowed him to achieve his full potential, and become a man, a husband, a father and an artist. Through the recollections of his memories in France, the audience observes the emotional importance this city carries and empathizes with the terror of leaving it behind. The reality shifts with the protagonist’s emotions, and the family apartment reeks of departure as the lights of Paris start to fade and the trees are darkening. This convergence of inner and outer realities creates a narrative where the protagonist’s psychological experience directly influences not only his, but also the reader’s perception of the story world. Not only is the narrator leaving the place of peace and freedom behind, but he is also relocating his family to the racially hostile United States, illustrated as a cold, dangerous environment. He describes the overwhelming noise of New York (BALDWIN 1965: 143), as an “enormous, cunning and murderous beast, ready to devour, impossible to escape” (1965: 140). The contrast established between the tranquility and familiarity of France and the uncertainty and danger of America, invites the reader to assume the position of the man in the story and foster empathy for his anxieties.

Vicissitudes and Empathy

Oatley (2002: 17) finds that characters who encounter vicissitudes of life evoke emotions that readers can identify with. The audience experiences the character’s pain as their own, forming a powerful affinity and fostering a deep sense of empathy. Pain in this

sense becomes a catalyst for deeper emotional engagement and an instrument of broadcast strategic empathy. James Baldwin employs vicissitudes and personal struggles as a means of inviting the reader to witness and experience the characters' pain and emotionally converge with them. In *"Sonny's Blues"* the narrator writes to his younger brother upon losing his daughter, admitting that his grief amplified his understanding of Sonny's pain, making it palpable and real to him (1965: 110). The brothers are united by their shared humanity and vulnerability, though their pain is not provoked by the same trouble. He recognizes Sonny's song as a lament (1965: 122) and offers his brother a long-overdue place to lean. Further, the narrator's encounter with a stranger's song makes him wonder about the suffering behind it (1965: 114). This interaction highlights the transformative power of pain, connecting the stranger's experiences to her artistic expression and illustrating a genuine connection formed by expressed pain.

In *"This Morning, This Evening, So Soon"* the narrator recalls his experience working as an "elevator boy" and the vulnerability and humiliation he had to endure (1965: 149). Baldwin forces readers to confront the reality of racial injustices and underlying power dynamics that shape systemic inequities, eliciting empathy for people subjected to such conditions. In America, the protagonist is reduced to stereotypes other people hold and is completely dehumanized (1965: 151). He further reflects on police brutality in The United States and explains that every behavior exhibited by a person of color is subject to violent retribution (1965: 150). Themes of arbitrary police violence, constant threat, and systemic humiliation confront the audience with the harsh reality, evoking empathy for the characters. The author describes the vicissitudes of real people in Harlem and weaves them into a fictional narrative, inviting an empathetic response not only for the protagonist, but every person subject to this profound suffering outside of his story world.

Conclusion

Baldwin masterfully intertwines literary techniques of character identification and narrative situation with emotional depth of shared pain inviting the audience into an intimate confrontation with the characters' vulnerability. Baldwin couples deliberate use of first-person narration with minimal physical descriptions, thus creating a space for readers to project their own lives onto the characters' and deepening their emotional engagement. The strategic use of illustrated consciousness of the unnamed narrators in *"Sonny's Blues"* and *"This Morning, This Evening, So Soon"* further amplifies this effect, making the experiences of the multi-dimensional characters feel both profoundly personal and universally understood. Baldwin's exploration of themes such as familial relationships, personal identity, and social marginalization invites readers to experience the inner worlds of his characters, emphasizing the role of empathy in understanding the complexities of human existence. Baldwin's careful depictions of his characters' pain and vicissitudes, invites the reader to step into the lived experiences of grappling with social realities of racism, identity and personal suffering. The ability to capture deeply personal struggles creates a narrative space where readers of any background can see reflection of their own lived experiences, ultimately achieving broadcast strategic empathy. By allowing his characters' struggles to transcend racial, cultural, and national boundaries, Baldwin continues to speak to the contemporary reader and remains a timeless explora-

tion of human connection, vulnerability and the transformative potential of empathy and storytelling.

Works cited

- AKINS 2010: AKINS, Adrienne. I Love America More than Any Other Country: National and Racial Identity in Baldwin's This Morning, This Evening, So Soon. *Journal of the Short Story in English* vol. 54 (2010) <http://journals.openedition.org/jsse/1052>.
- ASTORIA 2008: ASTORIA, Dorothy. *The Name Book: Over 10,000 Names—Their Meanings, Origins, and Spiritual Significance*. Ada, Michigan: Bethany House, 2008.
- BOOTH 1961: BOOTH, Wayne. *The Rhetoric of Fiction*. Chicago: University of Chicago Press, 1961.
- BULLOUGH 1912: BULLOUGH, Edward. Psychical Distance as a Factor in Art and an Aesthetic Principle. *British Journal of Psychology* vol. 5 (1912-13): 87-118. Reprinted in No. 64 APA.
- CORBETT 2013: CORBETT, David. *The Art of Character: Creating Memorable Characters for Fiction, Film, and TV*. London: Penguin Books, 2013.
- CUDDON 1998: CUDDON, John. Anthony. *A Dictionary of Literary Terms and Literary Theory*. 4th ed. Oxford: Blackwell, 1998.
- DJIKIC at al. 2013: DJIKIC, Maja, OATLEY, Keith, & MOLDOVEANU, Mihnea. Reading Other Minds: Effects of Literature on Empathy. *Scientific Study of Literature* vol. 3, no. 1 (2013): 28-47. <https://doi.org/10.1075/ssol.3.1.06dji>.
- HOWARD 1963: HOWARD, Jane. Doom and Glory of Knowing Who You Are. *LIFE* vol. 54, no. 21 (24 May 1963): 86-89. https://books.google.rs/books?id=mEkEAAAAMBA-J&q=unprecedented&redir_esc=y#v=snippet&q=unprecedented&f=false.
- KEEN 2006: KEEN, Susanne. A Theory of Narrative Empathy. *Narrative* vol. 14, no. 3 (2006): 207-236. <https://doi.org/10.1353/nar.2006.0015>.
- KOWALSKA 2015: KOWALSKA, Eva. Troubled Reading: Sonny's Blues and Empathy. *Literator* vol. 36, no. 1 (2015): 1-6. <https://doi.org/10.4102/lit.v36i1.1148>.
- KUIKEN at al. 2004: KUIKEN, Don, PHILLIPS, Leah, GREGUS, Michelle., MIAL, David, VERBITSKY, Mark, TONKONOGY, Anna. Locating Self-Modifying Feelings within Literary Reading. *Discourse Processes* vol. 38, no. 2 (2004): 267-286. https://doi.org/10.1207/s15326950dp3802_6.
- LEE 1913: LEE, Vernon. *The Beautiful: An Introduction to Psychological Aesthetics*. Cambridge: Cambridge University Press, 1913.
- MAR at al. 2009: MAR, Raymond, OATLEY, Keith, PETERSON, Jordan. Exploring the Link Between Reading Fiction and Empathy: Ruling Out Individual Differences and Examining Outcomes. *Communications: The European Journal of Communication* vol. 34, no. 4 (2009): 407-428. <https://doi.org/10.1515/COMM.2009.025>.
- MAR et al. 2006: MAR, Raymond, OATLEY, Keith, DELA PAZ, Jennifer, HIRSH, Jacob, PETERSON, Jordan. Bookworms versus Nerds: The Social Abilities of Fiction and Non-Fiction Readers. *Journal of Research in Personality* vol. 40, no. 6 (2006): 694-712. <https://doi.org/10.1016/j.jrp.2005.08.002>.
- MIAL 1999: MIAL, David, KUIKEN, Don. What Is Literariness? Three Components of Literary Reading. *Discourse Processes* vol. 28, no. 2 (1999): 121-138. <https://doi.org/10.1080/01638539909545076>.
- OATLEY 1999: OATLEY, Keith. Meetings of Minds: Dialogue, Sympathy, and Identification in Reading Fiction. *Poetics* vol. 26, no. 5-6 (1999): 439-454. [https://doi.org/10.1016/s0304-422x\(99\)00011-x](https://doi.org/10.1016/s0304-422x(99)00011-x).

- OATLEY 2002: OATLEY, Keith. Emotions and the Story Worlds of Fiction. *Narrative Impact: Social and Cognitive Foundations* (2002): 39-69. Lawrence Erlbaum Associates.
- TITCHENER 1909: TITCHENER, Edward. *Experimental Psychology of the Thought Processes*. London: Macmillan, 1909.
- WINDT-VAL 2012: WINDT-VAL, Benedicta. Personal Names and Identity in Literary Contexts. *Names and Identities, Oslo Studies in Language* vol. 4, no. 2 (2012): 273-284. <http://www.journals.uio.no/osla>.

Sources

- BALDWIN, James. Sonny's Blues. *Going to Meet a Man*. Internet Archive, 1965, 86 –123.
- BALDWIN, James. This Morning, This Evening, So Soon. *Going to Meet a Man*. Internet Archive, 1965, 123 –170.

Jovana Jovac

JEZIK I EMOCIONALNA REZONANCA – NARATIVNE TEHNIKE I EMPATIJA U PRIČAMA “SANIJEV BLUZ” I “JUTROS, VEČERAS, USKORO” DŽEJMSA BOLVDINA

Rezime

Ovaj rad pruža analizu kratkih priča “*Sanijev bluz*” i “*Jutros, večeras, uskoro*”, fokusirajući se na narativne tehnike koje se koriste za izazivanje emocionalne rezonance. Rad se koristi razlikom “identifikacije s likovima” i “narativne situacije” kao ključnih i komplementarnih aspekata izazivanja empatije kod publike, koje je ustanovila Suzan Kin. “Identifikacija s likovima” proučava se kao ključni aspekt emocionalne uključenosti publike, dok “narativna situacija” obuhvata šire kontekste pripovedanja i perspektive. Analizom oba aspekta kroz primenu teorijskog okvira na Boldvinove kratke priče, rad otkriva veštinu stvaranja duboko rezonantnih likova i narativa koji podstiču snažan empatički odgovor. Analiza pokazuje kako Boldvinova integracija identifikacije s likovima i narativne situacije postiže ono što se može nazvati “širokom strateškom empatijom”, za razliku od “ograničene” ili “ambadorske strateške empatije”, povezujući se i rezonirajući s univerzalnim iskustvima i kontekstima.

Ključne reči: Američka fikcija, Džejms Boldvin, narativna empatija, narativne tehnike, identifikacija s likovima, narativna situacija, *Sanijev bluz*, *Jutros, večeras, uskoro*

Nikola S. Petrović¹*

Metropolitan University

Faculty of Foreign Languages

<https://orcid.org/0009-0002-7500-0606>

ALIENATION IN ALICE MUNRO'S SHORT STORY "PASSION"

This paper deals with the phenomenon of alienation in Alice Munro's short story "Passion." In the theoretical part of the paper, the term alienation is explained from the Marxist feminist perspective. The works of authors such as Allison Jaggar, Sandra Lee Bartky and Philip J. Kain are used to improve our understanding of alienation. Attention is especially paid to the sexual and cultural alienation of women in the contemporary society. Additionally, the ways of alleviating their consequences are explored. In the analysis, instances of alienation in the story are identified and explained by reference to the framework established in the theoretical introduction. The main focus is on the cases of cultural and sexual alienation which originate from the demands that come from the roles imposed on women. Finally, alienation is treated as a major driving force of the protagonist's actions, and her life-changing decisions are interpreted as attempts to escape her alienated state.

Key words: Alice Munro, alienation, feminism, Marxism

1. Theoretical Introduction

In his review of Munro's *Runaway*, David Hellman observes how "rituals of flight have been the obsessive theme of many of Alice Munro's short stories" (2004). Munro's heroines embark on an "inner quest from patriarchal domination" (PATNI et al. 2019: 252) so that they "can escape the constraints of expectation imposed upon [them]" (KUDUMULA 2022: 428). Unfortunately, they often merely "come back full circle to origins they cannot escape" (HELLMAN 2004) with the general state of things remaining mostly unchanged. An important problem plaguing Munro's characters, oftentimes responsible for their desire to escape, is a feeling of alienation. This has been a theme connected with Munro since her earlier writings. In her 1976 paper Beverly Rasporich observes how "the sense of female alienation has become increasingly more strident" in Munro's works (1976: 5), and almost half a century later, Revathi Kudumula writes about "the alienated situation of married women" in Munro's *Hateship, Friendship, Courtship, Loveship, Marriage* (2022: 424). This paper focuses on "Passion," a story from Munro's *Runaway* in which a feeling of alienation can be most clearly identified and examined. Despite the common connections of Munro's writing and alienation, in the context of "Passion", alienation has been mentioned, but not given much attention. Chen Zhitong remarks how Grace, the story's protagonist, "often feels alienated from the environment she lives in" (2020: 168), and Michael Trussler observes that many of Munro's heroines,

¹ nikola.petrovic@metropolitan.ac.rs

including Grace, are “alienated outsiders in their communities as a direct result of their intellectual curiosity” (2012: 191). Neither of the critics, however, closely focuses on alienation, and it remains only an unclear background against which the events in the story take place. In this paper an attempt is made to explain how alienation is the centerpiece of the story, an invisible force that pushes the protagonist to act the way she does. The origins and the consequences of alienation are examined, as well as the mostly unsuccessful attempts of characters to deal with it. Before the problem of alienation in the story is discussed, the concept should be properly defined. In the paper, alienation is approached from the Marxist feminist perspective, as it can provide us with the most comprehensive understanding of the protagonists’ situation.

Alienation is a concept with a long history, marked by distinct contributions by various theologians, humanists, and philosophers. Feminists, Marxist feminists in particular, relied heavily on the theory of Karl Marx. While in the pre-Marxist conceptions of alienation the term was generally not entirely negative, but ambiguous, for Marx it was a univocally pernicious phenomenon (SARFRAZ 1997: 45). In his “Economic and Philosophic Manuscripts of 1844,” Marx presents four types of alienation, connected to alienated labour of workers. The first variant of alienation is worker’s alienation from the products of labour. What the worker produces does not belong to him. Instead, it is unleashed into the world and appears to the worker as something foreign he has no power over, that is, he is “related to the product of his labour as to an alien object” which is “exercising power over him” (MARX 2010: 272, 275). The second type of alienation again concerns the lack of power and control the workers experience, only this time during the process of production. They have no say in the way things are run, how, where, when and what to produce. “If then the product of labor is alienation” Marx explains, “production itself must be active alienation” (Ibid. 274). The third type of alienation is alienation from one’s species-being, one’s essence, which means that workers do not see themselves in their productive activities and their outcomes. Since his product is taken away from him, and the way he would want to create the said product is outside his control, a working man is alienated from his species life, as it becomes a mere “means to his physical existence” (Ibid. 277). Such man is, thus, no different from an animal. The final type of alienation is alienation from other workers (Ibid.). In the case of this type of alienation, the workers ignore their shared struggles and problems. They fail to see each other as fellow workers with similar dreams and aspirations, and regard each other instead as competitors for those dreams and aspirations.

When it comes to the alienation of women, attempts were made to transfer this understanding of alienation to housework, from the traditionally male to the traditionally female sphere of labour. However, many authors find a great deal of problems with such attempts as the direct projections from one sphere to another do not hold. Philip J. Kain notes how “the houseworker remains in control of the product or result,” adding that, unlike the products on the market, “these products do not take on an independent, autonomous life of their own” (1993: 126). Similarly, the labour process is entirely under the control of the houseworker – the decision on how, when, and what housework activities are accomplished lies solely with the houseworker. As both the process and the product belong entirely to the houseworker, Kain concludes that alienation from the species is also

lacking (Ibid.). Finally, the houseworker is the sovereign in her own home, there is no competition with other houseworkers.² Some authors have even ascribed a majorly positive role to housework. In “Loving Alienation: The Contradictions of Domestic Work,” Martha E. Gimenez points out that housework “may be experienced as a relief from alienated work” (2018: 269).

A large number of feminist scholars have focused on an aspect that was absent from original Marxist thought, and that is sexual alienation. Marxist feminist Allison Jaggar explains how “economic survival requires most women to present themselves in a way that is sexually pleasing to men” (1983: 308). This resembles what Sandra Lee Bartky, in her reading of Marx’s concept of alienation, calls fragmentation. Fragmentation stands for the “inner impoverishment” women undergo when “parts of their being have fallen under the control of another,” and it includes sexual objectification (BARTKY 1982: 129). Women’s own sexuality is not for themselves, rather, it exists for men: “men rather than women control the expression of women’s sexuality: women’s sexuality is developed for men’s enjoyment rather than for women’s” (JAGGAR 1983: 309). What is alienating here is that women’s own sexuality faces them as an external force that has power over them. Furthermore, Linda Phelps notes how “Sex is reinterpreted to [women] by society in symbolic messages of passivity and conquest,” with men being expected to take up the active and women the passive role (1975: 21). Relying on Simone de Beauvoir, Bartky observes how “The gaze of the Other is internalized so that I myself become at once seer and seen, appraiser and the thing appraised” (1982: 134). Such internalization guides a woman’s behaviour; consequently, she sees herself not as an agent, but as a passive “object destined for another” (DE BEAUVOIR 1956: 320) who does not act but is acted upon. Instead of actively developing her sexuality, she becomes enslaved by the patriarchal conception of it.

Many similarities with Marx’s conception of alienation can be recognised. Just like Marx’s worker has no control over the labour process and its product, a woman has no control over the process of development of her sexuality, and the final result faces her as an alien power. For this reason Alison Jaggar holds that “women’s sexual situation resembles that of wage workers who are alienated from the process and product of their labor” (JAGGAR 1983: 309). Additionally, trying to fit conceptions of what a woman should be requires significant work on one’s body, which, if done “for the sake of another person or end is fragmenting, an instance of narcissistic alienation” (SLAGTER 1982: 159). This is, essentially, a form of alienation from species-life, as the whole process of the creation of the self is done for others, it is only a means of satisfying them, and not an end in itself.³ Finally, as women compete with other women for male attention (JAGGAR 1983: 309-310), they are alienated from one another and in this aspect they resemble the worker alienated from other workers.

Sandra Lee Bartky notices how “women are clearly alienated in cultural production,” and claims that this alienation is one of “distinctively feminine modes of alienation” (1982: 129). She provides an explanation of what she means by this:

² According to Kain, it is possible for alienation to enter the household if woman’s control of it is disrupted by wage labour (1993: 131).

³ Slagter is careful to point out that physical development need not be alienating if a woman engages in it with “the purpose of defining her own goal” rather than for others (1982: 158).

Most avenues of cultural expression—high culture, popular culture, even to some extent language—are instruments of male supremacy. Women have little control over the cultural apparatus itself and are often entirely absent from its products; to the extent that we are not excluded from it entirely, the images of ourselves we see reflected in the dominant culture are often truncated or demeaning (Ibid.).

Culture is produced by men for other men, and when women are depicted, they are often-times molded into what men want to see. In her reading of Marx, Bartky holds that what makes humans different from animals is their ability to “invent modes of cultural expression, such as myth, ritual, and art,” and when women are denied those, their humanity is denied as well (Ibid.).

It should be clarified what the roles imposed on women are. Lori Jo Marso observes how “becoming wife and mother” transforms a woman’s identity (2010: 146). However, some authors note that this transformation starts long before marriage. As Kate Millet puts it:

From earliest childhood every female child is carefully taught that she is to be a life-long incompetent at every sphere of significant human activity therefore she must convert herself into a sex object – a Thing. She must be pretty and assessed by the world: weighed, judged and measured by her looks alone. If she’s pretty, she can marry; then she can concentrate her energies on pregnancy and diapers. That’s life – that’s female life (1968).

Roles a woman has very little freedom creating are imposed on her, dictating what she should be. Additionally, those who do not conform are scorned by the mainstream society. This is the aspect of alienation Bartky calls prohibition, which pertains to the prohibition of “the exercise of typically human functions” (1982: 128). As a result, a woman’s potentials which are not prescribed by her role are not valued. Stephanie Coontz observes how “At every turn, popular culture and intellectual elites alike discouraged women from seeing themselves as productive members of society,” and with such prohibition pushed towards marriage and motherhood (2006: 236). A woman without a husband and children is not seen as “psychologically complete”, and her life as “empty and meaningless [...] no matter what she may have accomplished” (DIXON 1977: 22).

Not only are particular roles imposed on women, but the behaviours connected with those roles are often contradictory. In her essay titled “Female Sexual Alienation,” Linda Phelps outlines the essential tenets of Ernest Becker’s understanding of alienation. What is relevant in this case is Becker’s second point, related to the roles women play, as women “are called upon to play more than one role in life, and sometimes the behavior expected in one role conflicts with the behavior expected in another” (PHELPS 1975: 17). Not only can this role-switching be demanding for the woman, but “the role of woman as a sexual being is subject to contradictory evaluations by society” (Ibid. 20). Simultaneously “sexy” and “pure”, women may be alienated in such a way that they are paralysed by these contradicting demands for the different roles they did not create (Ibid. 22).

In his *Marx’s Concept of Man*, Erich Fromm observes how the opposite of an alienated man is “the active, productive man who grasps and embraces the objective world with his own powers,” (2004: 37). Similarly, Linda Phelps holds that “The opposite of powerlessness⁴ is self-actualization; and the healthy, self-actualizing human being

4 Here, Phelps uses powerlessness and alienation interchangeably.

moves through the world as an autonomous source of action, in touch with her/his own experience” (1975: 17). However, for a large number of women, overcoming alienation through self-actualising and being active can be difficult, as there are strong societal impositions which encourage passivity and punish deviations. What is left as a potential solution to some aspects of alienation is what second wave feminists called sisterhood. Sisterhood “extends to female solidarity, which involves more women who benefit from this care and nurturing” (AHMAD, MUSHTAQ et al. 2021: 55). Ideally, sisterhood would alleviate certain symptoms of alienation women experience and help form strong bonds among one another. It would prevent women from seeing each other as competitors for male attention, and establish female companionship.

2. Analysis

Grace, the protagonist of “Passion”, is a young woman working at a hotel. She starts dating Maury, but, despite her advances, the relationship lacks any intimacy. At various points in the story, we learn that she is frustrated by Maury, and has doubts about their relationship and where it is heading. She would even rather spend time with his mother, Mrs. Travers, than with him. One day, while spending time with Maury’s family, Grace’s foot gets injured and Maury’s half-brother Neil takes her to the hospital. Mrs. Travers is happy that Grace is spending time with Neil, as that might keep him from drinking. She is proven to be wrong as drunk Neil drives Grace out of town, where the two form an intimate bond. Neil teaches Grace to drive and she takes the two of them back to the town while he is pretending to be asleep. The next day she learns that Neil has died in a car crash. While most see it as accident, she suspects suicide. Grace ends her relationship with Maury and decides to start a new life with the charity cheque Maury’s father offers her.

In the story, Grace is alienated from the societal standard of what it means to be a woman. This alienation is twofold and appears as what Bartky calls fragmentation and prohibition. As we have explained, fragmentation is when “parts of [a woman’s] being have fallen under the control of another”, meaning that they appear as a foreign external power (1982: 129). During Grace’s first date with Maury, while the two are watching *Father of the Bride*, Grace becomes agitated. “She hated girls like Elizabeth Taylor in that movie, she hated spoiled rich girls of whom nothing was ever asked but that they wheedle and demand” (MUNRO 2005: 164). While initially a class aspect appears to be the reason for her taking a dislike to the film, she elaborates on her opinion:

She could not explain or quite understand that it wasn’t altogether jealousy she felt, it was rage. And not because she couldn’t shop like that or dress like that. It was because that was what girls were supposed to be like. That was what men— people, everybody—thought they should be like. Beautiful, treasured, spoiled, selfish, pea-brained. That was what a girl should be, to be fallen in love with. Then she would become a mother and she’d be all mushily devoted to her babies. Not selfish anymore, but just as pea-brained. Forever (Ibid.).

What she dislikes is that what Bartky calls “avenues of cultural expression” such as films, responsible for presenting women, are not for women (1982: 129). They create an image of a woman that becomes imposed onto her, and Grace does not see herself in the im-

posed role she played no part in creating and is thus alienated from the cultural norms and expectations surrounding femininity.⁵ She hates that women are “to be fallen in love with,” as that deprives them of agency (MUNRO 2005: 164). All they are left with doing is objectifying themselves for the male gaze, that is “present[ing] themselves in a way that is sexually pleasing to men” (JAGGAR 1983: 308). For Bartky, such sexual objectification “is a form of fragmentation,” as it includes an “implicit denial to those who suffer it that they have capacities which transcend the merely sexual” (1982, 130).

However, instead of protesting against what she despises, Grace succumbs. Munro describes what Grace was wearing on her date with Maury: “A dark-blue ballerina skirt, a white blouse, through whose eyelet frills you could see the tops of her breasts, a wide rose-colored elasticized belt” (MUNRO 2005: 165). While “nothing about her [Grace] was dainty or pert or polished in the style of the time,” Munro explains that “There was a discrepancy, no doubt, between the way she [Grace] presented herself and the way she wanted to be judged” (Ibid.). In spite of her earlier criticism of the cultural prescriptions of what a woman should be, she objectifies herself and begins to visually resemble the prescription. This is an instance of alienation, as it is done “not for the purpose of defining [one’s] own goal but in order to please the Other” (SLAGTER 1982: 158).

Another aspect of alienation Bartky identifies is prohibition, connected with the prohibition of “the exercise of typically human functions” (1982: 128). In the case of women, this is most commonly related to the development of their intellectual capacities. We learn in the story that Grace left high school late because she took all the classes that were offered, and even planned to teach herself subjects which were not available. The principal tells her that “this was getting her nowhere,” and people see her as “crazy” after they hear her reasoning (MUNRO 2005: 166, 167). The power of societal impositions becomes obvious when one tries to deviate from them. As Dixon explains, a woman’s life appears “empty and meaningless if she is not a wife and mother - no matter what she may have accomplished,” (1977: 22) and since education provides no benefits to Grace for either of those roles, it is not valued. To Grace, the situation is simple: “she just wanted to learn everything you could learn for free” – she does it for herself, not to satisfy others⁶ (MUNRO 2005: 166). We see her frustration in her comments on the movie she watched with Maury, where she complains about how a woman had to be “pea-brained” (Ibid. 164). She realises what path life has set for her and many other women, and hates that she has “to be a life-long incompetent at every sphere of significant human activity” (MILLET 1968).

In an effort to overcome some aspects of alienation in her life, Grace tries to get some control over the relationship. We have explained how the opposite of an alienated man is “the active, productive man who grasps and embraces the objective world with his own powers,” (FROMM 2004: 37), and this is what Grace is trying to become in the context of her relationship with Maury. Maury is somewhat of a prude and never tries to make the relationship sexual, so Grace has to take the matter into her own hands. She

5 Media created by men is not necessarily always alienating – Mrs. Travers successfully identifies with various characters from *Anna Karenina* at different points in her life.

6 Mrs. Travers’ situation is different – she was “sent to business college instead of a real college because she was told she had to be useful,” and wishes “she had crammed her mind instead, or first, with what was useless” (MUNRO 2005: 167).

tries to initiate sex by offering herself, but that only throws Maury off balance. For him, it was “A deliberate offering which he could not understand and which did not fit in at all with his notions of her” (MUNRO 2005: 173). By doing this she has stepped outside the societal prescription for women because she did not try to merely look sexy for him, but to be actively sexual.⁷ She appears to Maury simultaneously desexualized, in need of protection, and highly sexual in her approach. As we have established, women “are called upon to play more than one role in life, and sometimes the behavior expected in one role conflicts with the behavior expected in another” (PHELPS 1975: 17). Interestingly, just like Grace is required to be simultaneously innocent and sexualized, Maury is asked to simultaneously be a defender and a conqueror. Unable to fill both roles, he chooses that of a defender. He romanticizes her poverty and “[feels] it his responsibility to protect her,” without ever making a move (MUNRO 2005: 173). She is right to believe that he is “rearranging his impressions of his Grace so that he could stay wholeheartedly in love with her” (Ibid. 174). He is in love with an ideal of her he has formed, which she had little agency constructing, an ideal she neither fits nor accepts – a poor, helpless girl in need of a protector. It is not only that he operates within such framework, he, in a way, imposes it on her every time they interact. As a damsel in distress, she is more attractive to him – he sees the power gap between them is part of the attraction and feels he can be the knight in shining armour who will save her and take care of her. After the unfortunate interaction, Grace believes it is “a relief [...] to be alone” and tries to “blot the last couple of hours out of her mind” (Ibid. 173).

Grace finds another, temporarily more successful avenue of reducing alienation. In her essay on “Passion,” Chen Zhitong focuses on the relationship between Grace and Maury’s mother, Mrs. Travers. According to Zhitong, “The close relationship between the two women is a kind of sisterhood, [...] which provides a collective sense of unity and purpose and demonstrates the solidarity of the feminist movement” (2020: 167). The two women share similar struggles – both possess intellectual proclivities and have been denied a proper outlet. Grace will not be able to attend college and Mrs. Travers was “sent to business college instead of a real college because she was told she had to be useful,” and relates to Grace (MUNRO 2005: 167). Additionally, despite the age difference, both women lack passion in their lives – nothing is happening between Grace and Maury, and Mrs. Travers explains how “Passion gets pushed behind the washtubs” at her age (MUNRO 2005: 172). We can say that their friendship serves Grace as a counter to the alienation that is present in her life. It is an island of tranquillity and mutual understanding opposed to alienation. With Mrs. Travers, Grace is freer from the societal and cultural prescriptions of what a woman should be and, at least theoretically, can construct her own subjectivity instead of being an “object destined for another” (DE BEAUVOIR 1956: 320). Grace even arranges her shifts so that she can spend more time with Mrs. Travers instead of Maury. Zhitong goes as far as to suggest that “What really attracts Grace is not Maury’s courtship, but the promise that Maury’s family—particular Mrs. Travers—seems to accept and ratify in her” (2020: 168).

⁷ It should be noted that, while Grace is going beyond the behaviours prescribed for her, at this point she is still operating within the framework that prescribes them and expects “Maury to take over” and act as a conqueror, herself being ready to assume the passive role once that happens (MUNRO 2005: 173).

After some time, however, the sisterhood is betrayed. Xiying Liu and Hongbin Dai write about “an unresolved ethical knot” in the relationship of the two women (2015). Despite the closeness the two feel in their relationship, Grace is “sacrificed” for one of Mrs. Travers’ sons – Neil. This event occurs when Mrs. Travers tells Grace to prevent Neil from drinking: “This is very good. Grace, you are a godsend. You’ll try to keep him away from drinking today, won’t you? You’ll know how to do it” (MUNRO 2005: 181). In Liu and Dai’s reading, “Mrs. Travers would like to take advantage of Grace and hopes that she could help stop Neil’s alcohol abuse” (2015). This is the betrayal of their relationship, Grace is instrumentalised and used to do Mrs. Travers’ bidding. With this, the sisterhood ceases to be a refuge from alienation in Grace’s life. She is expected to be Neil’s saviour, a task she did not choose is imposed on her.

Surprisingly, Grace does manage to achieve an unalienated relationship with Neil. It starts with Neil taking Grace to the hospital where he works to take care of her injured foot. When the nurse enters and informs Neil that Maury has arrived, Neil commands her to lie and tell him he and Grace have already left. Neil then decides to drive her out of town. She shows no protest and is glad that she does not have to think of Maury. During the drive, he licks her hand, takes her to a bar, teaches her to drive, leaves her to buy alcohol for himself, and pretends to be asleep so that Grace drives them back. Looking back, Grace sees leaving with Neil “as if a gate had clanged shut behind her [...] [and] the rights of those left behind were smoothly cancelled” (MUNRO 2005: 182). Away from those who did not matter, Grace and Neil develop a sort of intimacy. “I need your company,” Neil explains to Grace (Ibid. 185), and given the willingness in participation Grace has displayed, the reverse statement seems to hold as well.

Liu and Dai suggest that Grace is attracted to Neil because he is “a mature man [...] with masculinity” (2015), but this statement should be contested. While it is true that Neil is assertive and that his job of a doctor provides him with a respectable social position and income, this is where his similarities with traditional masculinity end. When it comes to other aspects of masculinity, Neil is a failure. He is rarely present as the leader of his family, presumably using work as an excuse to not spend time with them, and tries to find the solutions for his problems at the bottom of a bottle. He is a barely functional alcoholic, unable to act as a reliable figure for his family, as a traditional man would. During the Travers family’s stay at the lake, his mother even appoints Grace as his handler to stop him from drinking, completely undermining any independence and respectability connecting him to traditional masculinity.

While there is some attraction between Neil and Grace, it is much closer to intimacy than mere physical attraction. Grace seems to be aware of this – even though she initially compares her driving with Neil to sex (MUNRO 2005: 183), Munro later describes their relationship in the following way: “Mouths, tongues, skin, bodies, banging bone on bone. Inflammation. Passion. But that wasn’t what had been meant for them at all. That was child’s play, compared to how she knew him, how far she’d seen into him, now” (MUNRO 2005: 193). The absence of any explicitly sexual interaction, which seemed to be the most significant thing lacking in her relationship with Maury, is of barely any importance here. The two share much deeper bond as a consequence of alienation they both feel. Grace is similar to Neil – just as Neil, at first sight, appears as an accomplished

man, Grace also appears as a well-adjusted woman, but both are deeply alienated from the societal prescriptions for their respective genders. As Amanda Frankel observes, “Men create norms which they too must follow to be socially accepted,” and if they fail to adhere to “the historical path” of masculinity, they become “dehumanized in the same fashion as women” (2012: 51). Given Neil’s avoidance of roles connected with traditional masculinity, his problem seems to be similar to Grace’s: he feels that societal roles he personally did not create are a foreign power imposed on him by society. Even his alcoholism might be connected to his feeling of alienation – Calicchia and Barresi find that aspects of alienation such as “Social isolation and powerlessness [...] were shown to correlate positively with active alcoholism” (1975: 774).⁸ Being with Grace serves as a much needed break from societal duties: “You are a relief, Grace” he tells her at one point. (MUNRO 2005: 192). The differences between Grace’s relationship with Maury and Neil are clear: one strengthens her feeling of alienation, and the other one alleviates it.

As we have mentioned, Grace finds neither passion nor fulfilment in being Maury’s girlfriend. While she did believe that one day she would get married, she has never really thought about marriage and what it meant. One day, Maury begins to talk about his marriage with Grace: “he spoke of it as of something that she as well as he must be taking for granted. When we are married, he would say” (Ibid. 172). While Grace does not contradict him, she never accepts or agrees that this will happen, she only listens. Marriage does not appear as her choice, but as an economic necessity, as well as a societal convention she is merely supposed to perform that will only cement her relationship with Maury, already plagued with alienation. She is not living, life is happening around her. She is not “an autonomous source of action, in touch with her/his own experience” but a secondary character in her own life (PHELPS 1975: 17). For this reason, while driving with Neil, she ponders: “How strange that she’d thought of marrying Maury. A kind of treachery it would be. A treachery to herself” (MUNRO 2005: 190).

On the other hand, it is “not a treachery to be riding with Neil” (Ibid.) During their drive, she explains that the reason their escapade is not a treachery is because Neil “knew some of the same things she did” (Ibid.). What Neil knows is alienation, and her going with Neil is a protest against alienation she feels in her life. At one point during the ride, he decides to teach her to drive. Neil’s lessons symbolically represent acquisition of agency – now she has the power to decide where to drive. Grace becomes aware that something different is possible, a potentially less alienated existence outside the prescribed roles and behaviours. The ride itself is her first experience of this alternative space, it is also where passion finally appears. As already mentioned, Grace compares the bizarre sequence of events during the ride to sex. This passion that emerges away from the world of Maury and *Father of the Bride* is an unalienated experience Grace and Neil have themselves created. Precisely because it is so different from the clichés one sees in movies and magazines, and so dissimilar to what society prescribes, it appears as unalienated to those alienated from society. However, Grace begins to question whether this can last: “Now with the cold of night settled in some other facts became clear to her. That they could not remain here, that they were still in the world after all” (MUNRO 2005: 193). She drives them back to town, but is herself radically changed.

⁸ Calicchia and Barresi hold that “what is still uncertain is whether alienation is a predisposing condition or a consequential effect of alcoholism” (1975: 774).

The day after the drive, Grace learns that Neil has died in a car accident and is certain it was a suicide. The escapade has served as an epiphany for both participants: from their relationship, Grace gets hope that things can be different, that she can do something to change her circumstances, while Neil kills himself out of despair that things have not been different for most of his life, and are likely to remain the same. Grace is offered money by the Travers family, and, while she considers tearing up the cheque, she accepts it. Marriage to Maury and alienation that comes with performing the roles she did not create or choose are no longer seen as destiny. She might still be “in the world”, but she realises that the cheque offers her agency to pursue a better, less alienated life, rather than marrying Maury and risking having the same fate as Neil. We have no knowledge of what Grace has made of herself – the story begins with her trying to find the old Travers’ house four decades after the events we have analysed, reminiscing about “a moment of flight [that] changed everything” (HELLMAN 2004). What has happened in between, to what degree has her “inner quest from patriarchal domination” been successful remains a mystery (PATNI et al. 2019: 252).

3. Conclusion

This paper has attempted to demonstrate that alienation is a driving force in Munro’s story “Passion”. In the first place, insights from various Marxist feminist scholars were used to explain how the understanding of alienation has progressed in relation to feminism. The focus was then shifted towards the sexual and cultural alienation of women in the contemporary society. Finally, ways of dealing with alienation, such as the notion of sisterhood, were explored. The analysis focused on the various examples of alienation in Munro’s short story. Instances of what Bartky calls fragmentation and prohibition were connected to the predicament of the story’s protagonist. Grace’s unsuccessful attempts to alleviate the feeling of alienation by trying to take up the active role in her relationship or form a sisterhood with Mrs. Travers were analysed with respect to the framework established in the introduction. Finally, the unexpected similarities regarding the feeling of alienation both Grace and Neil experience were explored. These similarities indicate that there might be a closer connection in how men and women experience alienation from the cultural prescriptions for their respective genders, which, if researched further, could broaden our understanding of alienation.

Works Cited

- AHMAD, MUSHTAQ et al. 2021: AHMAD, Shabbir, MUSHTAQ, Muhammad, and CHAUHDARY, Fariha. “A Study of Alienation in Toni Morrison’s *Love: Poverty, Patriarchal Institution of Marriage and Female Friendship*.” *Journal of English Language Literature and Education*, volume 2, issue 3 (January – March 2021): pp. 53-62.
- BARTKY 1982: BARTKY, Sandra Lee. “Narcissism, Femininity and Alienation.” *Social Theory and Practice*, volume 8, number 2 (Summer 1982): pp. 127-143.
- CALICCHIA and BARRESI 1975: CALICCHIA, John P, BARRESI, Robert M. “Alcoholism and alienation.” *Journal of Clinical Psychology*, volume 31, issue 4 (October 1975): pp. 270-275. [https://doi.org/10.1002/1097-4679\(197510\)31:4<770::AID-JCLP2270310448>3.0.CO;2-3](https://doi.org/10.1002/1097-4679(197510)31:4<770::AID-JCLP2270310448>3.0.CO;2-3)
- COONTZ 2006: COONTZ, Stephanie. “Part THREE: The Love Revolution.” In *Marriage, a Histo-*

- ry: *How Love Conquered Marriage*. London: Penguin Books, 2006: pp. 145-297.
- DIXON 1977: DIXON, Marlene. "The Subjugation of Women Under Capitalism: The Bourgeois Morality." *Synthesis*, volume 1, number 4 (Spring 1977): pp. 18-30.
- DE BEAUVOIR 1956: DE BEAUVOIR, Simone. "The Formative Years", in S. de Beauvoir *The Second Sex*, edited and translated by H. M. Parshley, London: Jonathan Cape, 1956, 415-467.
- FRANKEL 2012: FRANKEL, Amanda. "Kept Down By the Man, Damn the Man: The Figurative and Literal Alienation of Women." *Stance: An International Undergraduate Philosophy Journal*, volume 5, number 1 (September 2012): pp. 45-54. <https://doi.org/10.33043/S.5.1.45-54>
- FROMM 2004: FROMM, Erich. *Marx's Concept of Man*. London: Continuum, 2004.
- GIMENEZ 2019: GIMENEZ, Martha E. "Loving Alienation: the Contradictions of Domestic Work." In M. E. Gimenez *Marx, Women, and Capitalist Social Reproduction* (Historical Materialism Book Series volume 169). Leiden, Boston: Brill, 2019: pp. 257-273. https://doi.org/10.1163/9789004291560_013
- HELLMAN 2004: HELLMAN, David. "The folly of trying to escape life." <https://www.sfgate.com/books/article/the-folly-of-trying-to-escape-life-2632546.php>, accessed 22.02.2024.
- JAGGAR 1983: JAGGAR, Allison M. "The Politics of Socialist Feminism." In A. M. Jaggar *Feminist Politics and Human Nature* (Philosophy and Society Series). Brighton: Harvester Press, 1983, pp. 303-351.
- KAIN 1993: KAIN, Philip J. "Marx, Housework, and Alienation." *Hypatia*, volume 8, number 1 (Winter 1993): pp. 121-144. <https://doi.org/10.1111/j.1527-2001.1993.tb00631.x>
- KUDUMULA 2022: KUDUMULA, Revathi. "Woman as Alienated: A Study of Alice Munro's Hateship, Friendship, Courtship, Loveship, Marriage." *International Journal of Creative Research Thoughts*, volume 10, issue 5 (May 2022): pp. 424-429.
- LIU and DAI 2015: LIU, Xiyang, and DAI, Hongbin. "Ethical Dilemma and Nihilism in Munro's "Passion"." *CLCWeb: Comparative Literature and Culture*, volume 16, issue 5 (December 2015) <https://doi.org/10.7771/1481-4374.2745>
- MARSO 2010: MARSO, Lori Jo. "Marriage and Bourgeois Respectability." *Politics & Gender*, volume 6, issue 1 (March 1992): pp. 145-153. <https://doi.org/10.1017/S1743923X09990572>
- MARX 2010: MARX, Karl. "Economic and Philosophic Manuscripts of 1844," in *Marx and Engels Collected Works Volume 3: 1843-1844*. Translated by Martin Milligan and Dirk J. Struik. Lawrence & Wishart, 2010, pp. 229-326.
- MILLET 1968: MILLET, Kate. "Sexual Politics." <https://www.marxists.org/subject/women/authors/millett-kate/sexual-politics.htm>, accessed 25.03.2024.
- PATNI et al. 2019: PATNI, Geetika, NATH, Keshav, SHARMA, Ajay. "Narrative Exuberance and Powerless Female Depicted in Alice Munro's "Runaway"." *International Journal of Recent Technology and Engineering*, volume 7, issue 5C (February 2019): pp. 252-257.
- PHELPS 1975: PHELPS, Linda. "Female Sexual Alienation." In J. Freeman (ed.) *Women: A Feminist Perspective*. Palo Alto: Mayfield Publishing Company, 1975, pp. 16-24.
- RASPORICH 1976: RASPORICH, Beverly J. "Child-Women and Primitives: In the Fiction of Alice Munro." *Atlantis*, volume 1, number 2 (Spring 1976): pp. 4-14.
- SARFRAZ 1997: SARFRAZ, Hamid. "Alienation: a Theoretical Overview." *Pakistan Journal of Psychological Research*, volume 12, number 1-2. 1997, pp. 45-60.

- SLAGTER 1982: SLAGTER, Janet Trapp. "The Concept of Alienation and Feminism." *Social Theory and Practice*, volume 8, number 2 (Summer 1982): pp. 155-164. <https://doi.org/10.5840/soctheorpract1982828>
- TRUSSLER 2012: TRUSSLER, Michael. "Pockets of Nothingness: "Metaphysical Solitude" in Alice Munro's "Passion"." *Narrative*, volume 20, number 2 (May 2012): pp. 183-197. <https://doi.org/10.1353/nar.2012.0016>
- ZHITONG 2020: ZHITONG, Chen. "The Plight and Choice of Grace: Women's Subjectivity in Alice Munro's "Passion"." *International Journal of Languages, Literature and Linguistics*, volume 6, number 3 (September 2020): pp. 166-169. <http://dx.doi.org/10.18178/IJLL.2020.6.3.270>

Sources

MUNRO 2005: MUNRO, Alice. *Runaway*. London: Chatto & Windus, 2005

Nikola S. Petrović

ALIJENACIJA U KRATKOJ PRIČI „STRAS” ALIS MANRO

Rezime

Ovaj rad se bavi fenomenom alijenacije u kratkoj priči „Stras” Alis Manro. U teoretskom delu rada, objašnjavamo fenomen alijenacije iz marksističko-feminističke perspektive. Radovi autora kao što su Alison Džeger, Sandra Li Bartki, i Filip Dž. Kejn se koriste da poboljšaju naše razumevanje alijenacije. Posebna pažnja posvećena je seksualnoj i kulturnoj alijenaciji žena u postojećem društvu. Pored toga, istražuju se načini za smanjenje posledica alijenacije. U analizi, pozivamo se na teoretski okvir koji smo uspostavili u uvodu da identifikujemo i objasnimo primere alijenacije u priči. Glavni fokus je na slučajevima kulturne i seksualne alijenacije koji nastaju iz zahteva koji dolaze iz društvenih uloga koje su nametnute ženama. Na kraju, alijenacija se tretira kao glavna motivacija delanja protagonist, i njene najznačajnije odluke se interpretiraju kao pokušaji bekstva od alijenacije.

Ključne reči: Alis Manro, alijenacija, feminizam, marksizam

ИСТРАЖИВАЊА / RESEARCH

Нина Љ. Судимац Јовић^{1*}

Универзитет у Нишу^{2**}

Филозофски факултет

Департман за србистику

<https://orcid.org/00000-0003-2084-9258>

Александра Р. Лончар Раичевић

Универзитет у Нишу

Филозофски факултет

Департман за србистику

<https://orcid.org/0000-0002-1540-8610>

ФОНЕТСКО-ФОНОЛОШКЕ ОДЛИКЕ СРПСКИХ ГОВОРА У РУМУНИЈИ – ИЗВЕШТАЈ СА ТЕРЕНА (ВЕЛИКИ СЕМПЕТАР)

У раду су представљене неке од основних фонетско-фонолошких карактеристика српских говора у Румунији у продукцији изворних говорника мушког и женског пола. Захваљујући пројекту *Истраживања културе и историје Срба у Румунији*, који се одвија под окриљем Центра за научна истраживања и културу Срба у Румунији при Савезу Срба у Румунији, последњих година су обављена значајна језичка истраживања која се баве испитивањем српских говора на подручју Румуније, чији су резултати објављени у значајним домаћим и међународним публикацијама. Овај рад представља наставак фонетско-фонолошких истраживања, а настао је као резултат теренских испитивања која су обављена у лето 2024. године, којима су обухваћени следећи пунктови: Иванда, Улбеч, Дета, Сока, Ђир, Велики Семпетар. Квалитативном методом извршена је фонетско-фонолошка анализа ексцерпираних примера из домена прозодије, вокализма, потом консонантизма. Циљ рада је да се на основу издвојених особина испитивани говор (Велики Семпетар) сагледа у ширем контексту осталих говора на подручју Румуније и Србије.

Кључне речи: фонетско-фонолошке одлике, прозодија, вокализам, консонантизам, српски говори у Румунији, Велики Семпетар

1. Увод

1.1. Језичке црте фонетско-фонолошког типа у говорима на подручју и Србије и Румуније у фокусу су истраживања како домаћих тако и иностраних лингвиста већ дужи низ година. Детаљним анализама материјала који је заснован на обради корпуса прикупљеног теренским истраживањима, аутори анализирају го-

¹ nina.sudimac.jovic@filfak.ni.ac.rs

^{2**} Рад је настао у оквиру пројекта *Истраживање културе и историје Срба у Румунији*, који се одвија под окриљем Центра за научна истраживања и културу Срба у Румунији при Савезу Срба у Румунији. Рад је настао на основу усменог излагања на конференцији *Материјална и духовна култура Срба у мултиетничким срединама и/или њериферним областима* (Темишвар, 18–20. октобар 2024).

вор различитих ареала (места) и покушавају да дају дескрипцију, као и да утврде њихову припадност конкретним дијалекатским областима. С обзиром на то да је реч о говорима у специфичним – мултиетничким срединама, истраживачи у својим радовима настоје да покажу какво је стање у тренутно забележеним говорима – колики је и какав утицај румунског на српски језик и на којем језичком нивоу је страни продор најјачи.

С тим у вези и овај рад представља наставак фонетско-фонолошких истраживања, а настао је као резултат теренских испитивања која су обављена у лето 2024. године, а којима су обухваћени следећи пунктови: Иванда, Улбеч, Дета, Сока, Ђир, Велики Семпетар. Због обимности грађе, у овом раду представимо резултате истраживања обављених у поморишком селу Велики Семпетар, док ћемо анализу осталих пунктова приказати у засебним публикацијама. Захваљујући пројекту *Истраживања културе и историје Срба у Румунији*, који се одвија под окриљем Центра за научна истраживања и културу Срба у Румунији при Савезу Срба у Румунији, започета језичка истраживања су настављена и њима се полако повећава број испитаних ареала и области на тлу Румуније. У првом делу рада осврнућемо се на досадашња (свеукупна) истраживања српских говора на подручју Румуније, док ћемо у другом делу рада приказати резултате истраживања. Циљ рада је да се испитани пункт прикаже у светлу осталих говора са обеју страна границе.

1.2. Велики Семпетар (Српски Семпетар) је насеље и центар истоимене општине која се налази у Румунији, а припада округу Тимиш. Ово место (за нас) је значајно по присутној српској националној мањини: „Из синтезе резултата пописа становника 2002. године (Таблица 6) произилази да Срби живе широм целе Румуније. Тачније, има их у свим жупанијама. Највише их је у Тимишкој жупанији — 13.273 становника, а најмање у жупанији Ботошањ — свега један припадник српске мањине” (СТЕПАНОВ 2006: 13). Истоимени аутор наводи да средиште српског становништва на подручју Румуније *остаје* Банат – који броји 56 места (СТЕПАНОВ 2006: 14). У последње време присутан је велики пад броја српског становништва у великом проценту ових места, међу којима је и Велики Семпетар, а само у четири места Срби чине више од 80% укупног броја популације – Белодрешка, Дивич, Краљевац и Радимна (СТЕПАНОВ 2006: 14, БУГАРСКИ, СТЕПАНОВ 2008).

Место Велики Семпетар се налази у источном, румунском делу Баната, а удаљено је око 35 километара северозападно од Темишвара. Кроз место протиче река Аранка. Насеље је равно, у центру села налази се црква посвећена Летњем Св. Николи, а тренутно је у изградњи и *румунска црква*. У месту се налази и основна школа. Село је и даље вишенародно – у њему живе Румуни, Срби, Немци, као и остале националне мањине које су малобројније од поменутих.

1.3. Претходна истраживања. Описивање српских говора ван граница Србије (на простору данашње Румуније) почела су пре два века и везују се за име слависте румунског порекла – Полихрома А. Сирку, да би наредне деценије биле обележене интензивним и плодотворним истраживањима лингвиста како румунског тако и српског порекла³¹ чији су резултати објављени у разноврсним публика-

3 Према подацима које истиче Биљана Сикимић (1994) библиографских одредница о језику Срба у Румунији има око сто, од чега се свега десетак наслова везује за рад наших лингвиста – а то су углавном теренска истраживања Павла Ивића. О овој теми видети у МИЛОРАДОВИЋ, 2005: 303–304.

цијама (ЛОНЧАР РАИЧЕВИЋ, СУДИМАЦ 2023: 97–98). Међу првим радовима о српским говорима из румунског дела Баната појављује се и рад Павла Ивића, који описује три српска говора на румунском подручју – карашевски, рекашки и банатско-црногорски (ИВИЋ 1956).

Прве монографије и радови⁴ били су посвећени карашевским говорима, да би се списак ареала и пунктова проширио, поготово у последњој деценији захваљујући реализацији пројекта *Истраживања културе и историје Срба у Румунији* у оквиру Центра за научна истраживања и културу Срба у Румунији, који финансира Савез Срба у Румунији, а чији је иницијатор и организатор проф. др Михај Радан.

На основу расположиве дијалектолошке досадашње литературе, српски говори на простору румунског дела Баната⁵ (где територијално припада и наш испитивани пункт Велики Семпетар) описивани су, пре свега, у радовима Павла Ивића (1985). Шумадијско-војвођанске говоре на простору румунског дела Баната Ивић је, на основу истраживања, поделио на тамишки (јужни) и кикиндски (северни) говорни тип, први пут у монографији *Дијалектологија српскохрватског језика (увод и штокавско наречје)*, да би споменута класификација била прихваћена и у познатој монографији о овим говорима – *Банатски говори шумадијско-војвођанског дијалекта (Прва књига: Увод и фонетизам)* објављеној 1994. година (ИВИЋ, БОШЊАКОВИЋ и др. 1994). Ивић истиче да је описе говора Великог Семпетера засновао на непосредним подацима – конкретније, на основу снимака направљених од стране двеју студенткиња Филозофског факултета у Новом Саду које су снимиле две жене: једна од њих рођена је у Варјашу, а удате у Семпетеру; друга је рођена у Семпетеру, али је пола века провела у Темишвару (ИВИЋ, БОШЊАКОВИЋ и др. 1994: 40).

Окука у монографији *Српски дијалекти* говор Великог Семпетера убраја у банатско-поморишки поддијалекат (ОКУКА 2008: 146) и истиче да је у њиховој основи новоштокавски горњобанатски говор, док су у другим местима општине Тимиш⁶ говори окарактерисани као мештовити са новоштокавским и староштокавским одликама, позивајући се у парентези на лингвисту Милета Томића.

Гордана Драгин у раду *Прозодијски систем српског говора поморишког села Велики Семпетар у Румунији* говори о инвентару и дистрибуцији прозодема забележених од стране информатора из Великог Семпетера, а на основу теренских истраживања спроведених у мају 2018. године. Ауторка износи закључак: „На основу презентоване грађе може се тврдити да је инвентар и дистрибуција прозодема српског говора Великог Семпетра шумадијско-војвођанског типа, али је присутна јака тенденција да се овакав акценатски систем разгради. Инојезичко окружење, пре свега се мисли на румунски стандардни језик и народни говор, битно утиче на иновације у прозодијском систему.” (ДРАГИН 2020: 409).

4 Посебан допринос опису српских говора у Румунији представљају монографије Е. Петровића (1935), Вескуа (1976), М. Радна (2015), М. Томића (1984, 1987, 2007).

5 На основу досадашњих истраживања – како сопствених тако и туђих – настао је рад Драгане Радовановић *Линвојеографска скица шумадијско-војвођанских њова у румунском Банату – акценати и џасови* – (РАДОВАНОВИЋ 2022).

6 То су Чаково, Дента, Дежан, Ђир, Гај, Овсеница, Парца, Рудна, Сенђурађ, Сока и Толвадија (ОКУКА 2008: 149).

1.4. О истраживању. Овај рад доноси поглед на карактеристичне фонетско-фонолошке одлике у говору Срба који су рођени и одрасли у Великом Семпетеру, а настао је као резултат теренских истраживања обављених у периоду од 3. до 6. септембра 2024. године спроведених у неколико пунктова, у оквиру пројекта *Истраживање културе и историје Срба у Румунији* под руководством проф. др Михаја Радана. Циљ рада јесте да се описом једног сегмента споменутог говора да прилог проучавању фонетско-фонолошког система српских говора у Румунији, те да се одреди место истраженог ареала у светлу осталих српских дијалеката као и суседних описаних исељеничких говора. Грађа за рад темељи се на примерима екскерпираних из аудио-материјала који чини како спонтани говор тако и материјал из транскрибованих лексичких упитника о коларској, ратарској и виноградарској лексици. Овом приликом захваљујемо информаторима на љубазности и времену које су нам посветили и захваљујући којима је и настао овај рад.

Издвојене особине представљене су у другом делу рада, а односе се на опис прозодијског система – инвентар и дистрибуција, вокализма и (делом) консонантизма.⁷ Забележене и издвојене црте биће поткрепљене примерима који се налазе у оригиналном облику, онако како су их изговарали информатори. Добијени подаци упоређени су са суседним српским говорима на територији и Румуније и Србије, који су описани у литератури и у којима су приказане одлике консонантских система испитиваних зона: ту првенствено наводимо истраживања Павла Ивића, потом Жарка Бошњакловића, Михаја Радана, Милета Томића, Андреја Собољева, затим Софије Милорадовић, Александре Лончар Раичевић, Драгане Радовановић, Гордане Драгин, Нине Судимац Јовић.

2. Фонетско-фонолошке црте

2.1. Прозодија

Говор Семпетера се по својим суштинским цртама одликује новоштокавском акцентуацијом, чији је инвентар прозодема сачињен од четвороакценатског система, са радикално скраћеним квантитетом иза акцента. Дистрибуција акцената је следећа: 1. краткосилазни акценат се може наћи на иницијалном и медијалном слогу (на отвореној и затвореној ултими): *зе́лен, Ориша́ва*; 2. дугосилазни акценат може се наћи на свим слоговима у речи: *де́вка, дево́јка, ками́н*; 3. дугоузлазни се може наћи само на пенултими, а настаје преношењем краткосилазног акцента са ултима на дугу пенултиму: *про́зор, уну́тра*.

У раду ће бити примењен методолшки оквир према којем ће прозодијски материја бити разврстан на основу судбине акцената у следећим позицијама:

1. Краткосилазни акценат иза неакцентоване краткоће (на отвореној и затвореној ултими) (2.1.1.);
2. Краткосилазни акценат у медијалној позицији (2.1.2.);
3. Дугосилзни акценат иза неакцентоване краткоће (на отвореној и затвореној ултими) (2.1.3.);

⁷ Као посебан рад биће објављена публикација о одликама консонантског система у говору Великог Семпетера.

4. Дугосилазни акценат у медијалној позицији иза краткоће (2.1.4.):
5. Краткосилазни акценат иза неакцентоване дужине (на отвореној и затвореној ултими) (2.1.5);
6. Краткосилазни акценат у медијалној позицији иза неакцентоване дужине (2.1.6.):
7. Дугосилазни акценат иза неакцентоване дужине (на отвореној и затвореној ултими) (2.1.7);
8. Дугосилазни акценат у медијалној позицији иза неакцентоване дужине (2.1.8).

2.1.1. Судбина краткосилазног акцента иза неакцентоване краткоће (на отвореној и затвореној ултими).

2.1.1.1. Тип *сестра*

Померањем краткосилазног акцента са отворене ултима на претходни слог у већини примера у изговору се реализује метатаксичко преношење и краткосилазни акценат: *вѣкна, дѣца, дѣбро, дѣгме, жѣна, жѣне, јѣдну, мѣмак, нѣга, сѣрма, сѣло, из сѣла, сѣстра, слѣжба, тѣшке, ћѣфте, цѣвѣкла; мѣја, мѣји, ѣна, ѣни, тѣби; дѣшла, ѣшла, ѣшли, мѣгла, мѣгли, пѣч'е* (3. л. през), *пѣшла, ѣшли*;

Поред наведених акценатских реализација, у истој позицији, у мањем броју примера долази до дужења вокала: *вѣда, од ѣвце, дѣшла, ѣшла; код мѣме и тѣме*.

Описујући појаву кановачког дужења Ивић скреће пажњу да на простору смедеревско-вршачког дијалекта (сем исељеничког говора Галипољских Срба) постоје два кановачка ареала: шумадијски и банатски (на крајњем истоку – Банатска Клисура и Калуђерово, са српске стране). У осталим клисурским говорима се само спорадично јављају примери са кановачкоим дужењем, па тако Милорадовић описујући говор Белобрешке истиче да се „са реализацијом кановачког дугоузлазног акцента (преношење краткосилазног акцента са ултима на кратку пенултиму) срећемо у примеру *кѣжув*, који треба прихватити са резервом због могућег емфатичног предзнака, будући да је реч о обичајном маскирању” (МИЛОРАДОВИЋ 2007: 574).

2.1.1.2. Тип *човѣк*

У позицији када се краткосилазни акценат преноси са затворене ултима на кратку пенултиму јављају се и метатаксичко и метатонијско преношење:

Бѣжић, бѣбер, јѣзик, крѣвет, кѣпус, мѣлер, ѣтац, пѣкмез, ћѣшпајз, ѣнук; јѣстук, кѣнац, ѣтац, фрѣштук, цѣлер, цѣмет;

Дужење је забележено у ретким примерима: *Бѣжић;*

Старо место акцента: *крѣг, Улбѣч'.*

2.1.2. Краткосилазни акценат у медијалној позицији.

2.1.2.1. Тип *мотѣка*

Из медијалне позиције у речи, као и у претходне две категорије, кратки акценат се најчешће превлачи за слог унапред, уз различите прозодијске реализације. Највећи број примера у грађи забележен је са пренесеним краткосилазним

акцентом, али има и примера са метатонијским преношењем (*бабура, ваљушке, грањч'ица, капију, лудаја, наприке, помије, пیتیје, ракија, субота*); долази (3.л. през), започ'не (3. л. през), избисџри, наитрикам, подигла;

бослиак, градина, музику, подгач'е, ћурч'ија;

имала, послали, опере (3. л. през), *потопи* (3. л. през), *прескоч'и* (3. л. през), *родила* (радни придев), *препао* (радни придев), *седела* (радни придев), *удала; врбова грана, говећа, пијаћа вода.*

Старо место:

клепало, кожџра, недеља, у недељи, пیتیје, субота, Ускрса;

долазу, донесе (3. л. през), *загорен, имале, напџни* (3. л. през), *однесе, опрали, окџи* (3. л. през), *остаје* (3. л. през), *прескоч'и* (3. л. през), *укисне; млевено, пилећа, румена, старија, старији, телеће, црвене; касније,; ч'етири;*

У четворосложним речима такође су забележени примери су метатонијским преношењем акцената: *василице, кајгана, кобасица, наприка, родитељи, рукавице; намаже* (3. л. през), *прекине* (3. л. мн. през)

Старо место акцента задржано је у једном броју четворосложних речи: *жерџвица; заборџвила, загорени, избџшено, истрџшено.*

2.1.3. Судбина дугосилазног акцента иза неакцентоване краткоће (на отвореној и затвореној ултими).

2.1.3.1. Тип боли

У овом говору нису забележени примери са дугосилазним акцентом на отвореној ултими и доследно се јавља метатаксичко преношење: *зџве* (3. л. през), *има* (3. л. през), *мете* (3. л. през), *пџсти* (3. л. јд. през).

2.1.3.2. Тип астџл:

Чување дугосилазног акцента на затвореној ултими илуструју следећи примери:

астџл, Банџт, бунџр, грклџн, Доситџј, Диџаш, џувџн, занџт, капџт, карнџр, колџч', косџч', костџм, котлиџ, кристџл, кројџч', кромпџр, маргарџн, младџћ, музџј, озгџр, пакџт, папџр, пилџв, пасџљ, пешкиџр, таџџр, рукаџв, шешиџр, ипанџћ; карфиџл, паприкаџш, пензионџр, покривџч', Темишџвр, фестивџл; држџм, зовџм, немџј, печ'џм, постџм, предџм, сеџдим, сеџиш, ч'итџм; овај, онај, наџд, напред.

Четворосложне: *ветеринаџр, голубиџвр.*

Забележени су и примери у којима је дошло до преношења у овој позицији: *стџмак; кџпам, паџсуљ, пџстим.*

2.1.4. Дугосилазни акценат у медијалној позицији иза краткоће

2.1.4.1. Тип девојка

Дугосилазни акценат на медијалном слогу иза акцентоване краткоће у овом говору показује постојање различитих акценатских реализација:

а) дугосилазни акценат на старом месту:

девојка, гимнаџија, Иваџдан, играџнка, играџнке, играч'ка, јутреџње, кокџшке, Петрџвдан, пирџнч'а (Гмн), *продаџница, ;*

заврџиш, заврџиши, заслаџдим, изаџћем, исприч'ам, наџчу (3. л. мн. през), *измџшаш, изруџеду* (3. л. мн. през), *испаџраш, исџџдим, исџџдиш, кориџтим, купџвно,*

нау́ч'иш, на́мѣне (3. л. през), ола́ди (3. л. през), ољу́ишиш, покòјни, процèдиш, при-
блѝжу (3 л.мн. през), презалогáјим, приповѣдам, прич'ѣстиш, развѝја, развлáч'и,
размѝшља, сара́њен, ска́ч'еду (3. л. мн. през), упáлиш, употрѣбим, употребља́ва;
веч'ѣрњи, ива́њско цвеће, живѝнски, покòјни;

б) скраћење дугосилазног акцента у медијалној позицији:

дево́јка, љуља́шка;

в) преношење акцента на претодни слог, уз промену тона (реализује се као краткосилазни):

кòристи, ўради, разгòвара, рáзвлáч'и, пòкажеш, ўпалиш, ўрадим;

г) преношење акцента на претходни слог (реализује се као краткоузлазни):

òкрећем, зàпевам, ўпалим;

Када је реч о позицији непренесеног дугог акцента у овим говорима, освр-
нућемо се на монографију о банатским говорима (ИВИЋ, БОШЊАКОВИЋ и др.
1994: 62) где се за Семпетар наводи да је „у начелу потпуно пренесена акцентуа-
ција” док се на следећој страници констатује да „...у Семпетеру (...) нема трагова
непренесеног дугосилазног акцента” (ИВИЋ, БОШЊАКОВИЋ и др. 1994: 63).

Постојање краткоузлазног акцента које је забележено у мањем броју случа-
јева сведочи о шумадијско-војвођанској дијалекатској основици овога говора док
се примери са дугим непренесеним акцентом могу довести у везу са тамишском
зоном шумадијско-војвођанског дијалекта која познаје факултативно непренесени
дуго акценат којим се говори у селима шездесетак километара јужније.

2.1.5.1. Тип *дѣтѣ*

Повлачењем краткосилазног акцента на претходни слог добијен је дугоу-
злазни акценат:

блúза, блúзу, бѣло, гра́шак, дѣте, вíно, зáчин, Ђу́ра, ја́ја, кѝфле, квáсац,
колáч'и, кнѣдла, кúма, лáне, лѣђа, Ма́ра, млéко, мѝрна, на́да, нóшња, пѝће, плáво,
плáтно, прѣло, рúда, рúжа, рúч'ак, на рúч'ку, свѣтац, пасу́љом, тра́ва, тóрба, у
тóрбу, са́ма, на свѣту, свѣћа, слúга, срѣда, у срѣду, ћѣрка, цр́на, пѣтак, прѣвоз, прú
га, ч'вáрци, ч'óрба, ша́ра, штрúдла;

У овој позицији често долази до мешања са дугосилазним акцентом: *вра́*
та, вáрош, по ввенч'а́ње, дѣтѝнство, криштѣ́ње, стрáино, на маши́ну, што се може
објаснити утицајем румунског језика, тј. његовог акценатског система у којем ква-
литет акцента није релевантан (Ивић 1990: 192). Реч је о особини која се сматра јед-
ном од карактеристика балканских језика, тзв. балканизмом који утиче на разград-
њу акценатског система говора са староштокавском или новоштокавском акценту-
ацијом. Појава аналитизације прозодијског система, на шта је непосредно утицало
румунско окружење, забележена је и у другим говорима у Румунији (ЛОНЧАР РА-
ИЧЕВИЋ, ЦВЕТКОВИЋ ТЕОФИЛОВИЋ 2018; ЛОНЧАР РАИЧЕВИЋ 2019), али
и у говорима уз саму границу са србијанске стране (МИЛОРАДОВИЋ 2007: 575).
Иста појава јавља се и у говору Галипољских Срба (ИВИЋ 1957: 32).

2.1.5.2. Тип *нāрòд*

У овом говору нису забележене потврде краткосилазног акцента у финал-
ној позицији у затвореном слогу иза неакцентоване дужине. Сви примери реализо-
вани су са пренесеним акцентима типичним за шумадијско-војвођански дијалекат,

Глагол *знати* у одричном облику презента има акценат на негацији: *не́ знам, не́ знаш, не́ зна*. Предлошке конструкције се понашају као пунозначне речи са старим кратким акцентом на првом слогу: *у́ поље, у́ зору*.

У говору Великог Семпетера забележени су типични примери кановачког дужења, у којима се јавља дугоузлазни акценат при повлачењу краткосилазног акцента на претходно краatak слог:

ашов, ваљушке, гібаница, комишије, код кумова, музика, три недеље, недељом, , крофне, ракија, са салом, са сиром, суботом, хаљина, хаљину;
се говори, долазе, долазило се, носио, имају, остало, се отишло, се почело,
се састанемо;

Говорећи о појави кановачког дужења, Ивић показује да на тлу смедеревско-вршачког дијалекта (ако се изузме исељенички говор Галипољских Срба) постоје два кановачка ареала: шумадијски и банатски. Тако на „банатској страни у југозападним говорима (Ковин и околина), а такође и на крајњем југоистоку (Банатска клисура, уз коју иде и Калуђерова на југословенској страни границе) изговара се во́да, а у средини, дуж вертикале Вршац–Бела Црква, господари кановачки акценат (во́да) (ИВИЋ 1999: 341).

У говору Великог Семпетера уочено је пет монофтонга који постоје и у стандардном српском језику – *a, e, u, o* и *y*, као и вокално *p*. Дакле, имамо пет фонема + *p*. Вокале схематски можемо представити на следећи начин – помоћу вокалског троугла који се сусреће у традиционалним дијалектолошким и фонетским студијама:

$$u \quad e \quad o \quad y \quad + \quad p_b$$

Све вокалске јединице могу бити у акцентованој и неакцентованој позицији, а питање о инвентару прозодема, а самим тим и укупан број вокалских фонема које се реализују у продукцији говорника из Великог Семпетера – у зависности од супрасегменталног нивоа, врло је занимљиво. Говор Великог Семпетера одликује

се новоштокавском акцентуацијом, чији је инвентар прозодема сачињен од четвороакценатског система, са радикално скраћеним поста акценатским квантитетом. Одређена група примера говори и о постојању предакценатских дужина која остаје на затвореној/отвореној пенултими, односно антепенултими. Дакле, ако се основном броју фонема придодају супрасегментални елементи, тј. прозодијске јединице, број фонема повећава се на двадесет и четири, а у зависности од квантитативних могућности у предакценатским позицијама, још на дванаест. Укупно је 36 диференцијалних јединица.⁸

Ексерпирани примери сведоче да се вокали могу наћи у свим позицијама – иницијална, медијална и финална.

Вокал *a*: *áшов, астáл, Балáшевић, бунáр, унúтра, пилéћа.*

Вокал *e*: *ёво, дýгме, жёна, цвёкла, жёне, да́те.*

Вокал *i*: *íмају, Ива́ндан, игра́нка, му́зика, кашики́цу, ра́звуч'и.*

Вокал *o*: *óтишло, обúч'ем, то́рба, чо́рба, девóјка, дðбро.*

Вокал *y*: *унúтра, рúч'áли, катедрáлу, кашики́цу.*

Артикулационе особености вокала су такве да одговарају артикулацији вокала у стандардном српском језику. Питање отворености вокала средњег реда у продукцији говорника из овог пункта веома је занимљиво. Знамо да отвореност/затвореност⁹ вокала зависи од његове позиције у оквиру речи – наглашен/ненаглашен слог, као и од акценатског квантитета: вокали у наглашеној позицији су отворенији, односно у ненаглашеној затворенији; вокали се отварају под кратким акценатским квантитетом, а под дугим затварају. Забележени примери на терену указују да је артикулација наглашених вокала *e* и *o* померена, тј. да се они изговарају знатно отвореније у односу на стандардни језик.

Вокал *e*: *Стè^aвана, нè^aдеље, обè^aлежена, је^aдино, ч'è^aтири.*

Вокал *o*: *ð^aца, ð^aстане, Јð^aвана, гð^aтова, шкð^aлу, рð^aдбине, пð^aзвати, гð^a-дине.*

Будућа истраживања биће усмерена у правцу испитивања отворености (затворености) вокала како у говору Великог Семпетера тако и у осталим пунктovima, како би се методама експерименталне фонетике овај феномен ближе и објективније осветлио и описао.

2.5. О (неким) одликама консонантског система

Као што је споменуто на почетку рада, одлике консонантског система у продукцији говорника из Великог Семпетера биће дате у засебној публикацији где ћемо детаљно приказати тај сегмент гласовног система. У овоме раду осврнућемо се на два елемента:

(1) Изговорне вредности африката;¹⁰

(2) Статус африкате *s*.

8 У упупан број укључене су реализације у оквиру монофтонга и вокалног *r*: уколико се фокусирамо само на вокалске јединице, имали бисмо укупно 30 диференцијалних јединица.

9 О затворености вокала у карашевским говорима писао је М. Радан (РАДАН 2015: 87–91).

10 Један од битних елемената у опису и класификацији говора. О статус африката у другим српским говорима на подручју Румуније видети и у СУДИМАЦ 2020; СУДИМАЦ 2023: 282–283.

(1) Ове консонантске јединице (настале сливањем двају гласова) имају различит статус у штокавским говорима – одлика је и банатских и (неких) бачких говора што је последица непосредног контакта са мађарским и румунским језиком. Неразликовање *ћ* и *ђ* од *ч* и *џ* одликује и неке српске говоре у Румунији (ИВИЋ и др. 1994: 312–313), а ту Ивић пре свега наводи говор Дињаша. За говор Семпетера аутор истиче да је карактеристично разликовање двају пара африката (ИВИЋ и др. 1994: 315).

Екскерпирани примери из наше грађе¹¹ потврђују налазе да се у овом ареалу разликују два пара африката, с тиме да је артикулација *ч* и *џ* мало померена, тј. да се они изговарају нешто палаталније у односу на ове јединице у стандардном српском језику:

ч = *ч'* *ч'етѝри*, *ч'орба*, *ч'варци*, *Нѝмач'ку*, *рѝч'ак*, *оч'ѝта*, *колѝч'*, *косѝч'*, *Улбѝч'*;

џ = *џ'* *пѝнѝ'ери*, *џ'ѝк*, *џ'ѝп*;

ћ = *ћ* *ћѝрка*, *кѝћа*, *кѝћна*, *Банѝћанин*, *свѝћа*, *типлѝће*, *младѝћ*;

ђ = *ђ* *Ђѝра*, *гѝвеђа*, *изѝђем*, *корѝнђаду*;

ц = *ц* *цѝрна*, *дѝца*, *свѝтац*, *ч'ѝмац*.

(2) Статус африкате *s*.

На терену бележимо облике *кукѝруз* и *бѝза*.¹²

Ивић (1994: 356) бележи да се изоглоса са *з*, која је одлика кикиндске говорне зоне, наставља и са оне стране границе; фрикатив *з* бележи, поред осталог, и у говору Великог Семпетера.

3. Закључне напомене

У овоме раду изложене су и описане неке од основних језичких црта на фонетско-фонолошком плану засноване на анализи говора испитаника из Великог Семпетера (Румунија). Тачније, истраживање доноси поглед на прозодију и вокализам, а делом су приказане и неке црте из домена консонантизма. На основу приказаних и анализираних примера ексцерпираних из грађе, сакупљене теренским истраживањима која су обављена у септембру 2024. године, можемо извести одређене закључке.

Акценатски систем посматраног говора има одлике новоштокавске акцентуације чији је инвентар прозодема сачињен од четвороакценатског система, са радикално скраћеним квантитетом иза акцента. Дистрибуција акцената је следећа: 1. краткосилазни акценат се може наћи на иницијалном и медијалном слогу (на

¹¹ Податке бележимо на основу слушне перцепције – у шта, поред наведених аудио-снимака, убрајамо и корпус прикупљен пажљивим снимањем за акустичку обраду података.

¹² Милорадовић африкату *s* бележи у двама примерима – *сурим* и у позајмљеници *бузе* (2007: 575). Ивић о консонанту *s* у говору Галипољских Срба каже да није фонема и да се никада не налази у оним позицијама где наш стандардни језик има фрикатив *з* (ИВИЋ 1957: 135). Радан за консонант *s* у карашевским говорима бележи да се јавља како у речима словенског тако и у примерима страног порекла и да је дистрибуција овог консонанта таква да се налази у иницијалној и медијалној, ретко у финалној позицији (РАДАН 2015: 182). И Бошњакковић о консонанту *s* у говору Батовца (код Пожаревца) каже: „... јавља се само у лексеми *бузе*. Иначе у свим осталим случајевима јавља се /з/: *звона*, *зидали*, *назидано*, *џензију*.” (БОШЊАКОВИЋ 2009: 50).

отвореној и затвореној ултими): *зѣлен, Ориѡва*; 2. дугосилазни акценат може се наћи на свим слоговима у речи: *дѣвка, девојка, камѣн*; 3. дугоузлазни се може наћи само на пенултими, а настаје преношењем краткосилазног акцента са ултима на дугу пенултиму: *прозор, унутра*.

Поред позиција карактеристичних за новоштокавске говоре, анализа показује да је уочен знатан број примера који сведоче о старом акценатском месту. Такође, забележени су и примери који говоре о чувању предакценатских дужина, које се могу наћи на свим вокалима.

Такође, на основу изнетих описа акцената и гласова, можемо закључити да су на фонетско-фонолошком плану уочене и извесне особине које упућују на језичку интерференцију, те је видан утицај румунског језика, што је очекивана појава када су у питању српски говори у мултиетничким срединама.

У будућим истраживањима фокус ће бити на опису вокалских и консонантских јединица у говорима Срба који живе на простору данашње Румуније експерименталном методом. Покушаћемо да појаве забележене и уочене методом слушне перцепције подвргнемо акустичкој анализи како би се прецизно утврдиле акустичко-артикулационе особености фонема.

Цитирана литература

- BOŠNJAKOVIĆ 2009: BOŠNJAKOVIĆ, Žarko. Napomene o konsonantskom sistemu govora Batovca (kod Požarevca). *Godišnjak za srpski jezik i književnost, godina XXII, broj 29*, Niš, 2009, 47–53. [org.] БОШЊАКОВИЋ, Жарко. Напомена о консонатском систему говора Батовца (код Пожаревца). у: *Годишњак за српски језик и књижевност, година XXII, број 29*, Ниш, 2009, 47–53.
- BUGARSKI, STEPANOV 2008: BUGARSKI, Stevan i Ljubomir STEPANOV. *Istorijski i kulturni spomenici Srba u Rumunskom Banatu*, Temišvar: Savez Srba u Rumuniji, 2008. [org.] БУГАРСКИ, Стеван и Љубомир СТЕПАНОВ, *Историјски и културни споменици Срба у Румунском Банату*, Темишвар: Савез Срба у Румунији, 2008.
- DRAGIN 2020: DRAGIN, Gordana. Prozodijski sistem srpskog govora pomoriškog sela Veliki Senpeter u Rumuniji. *Jezici i kulture u vremenu i prostoru IX/1*, Novi Sad: Filozofski fakultet, 2020, str. 401–411. [org.] ДРАГИН, Гордана. Прозодијски систем српског говора поморишког села Велики Сенпетер у Румунији. *Језици и културе у времену и простору IX/1*, Нови Сад: Филозофски факултет, 2020, стр. 401–411.
- IVIĆ 1957: IVIĆ, Pavle. O govoru Galipoljskih Srba. *Srpski dijalektološki zbornik XII*. Beograd: Srpska akademija nauka, Institut za srpski jezik, 1957, str. 1–520. [org.] ИВИЋ, Павле. О говору Галипољских Срба. *Српски дијалектолошки зборник XII*. Београд: Српска академија наука, Институт за српски језик, 1957, стр. 1–520.
- IVIĆ 1965: IVIĆ, Pavle. Jedna doskora napoznata grupa naših govora: govori s nezamenjenim jatom. *Godišnjak filozofskog fakulteta I*. Novi Sad, 1965, str. 146–160. [org.] ИВИЋ, Павле. Једна доскора напозната група наших говора: говори с незамењеним јатом. *Годишњак филозофског факултета I*. Нови Сад, 1965, стр. 146–160.
- IVIĆ 1990: IVIĆ, Pavle. *Srpski narod i njegov jezik*. Beograd: SKZ, 1990. [org.] ИВИЋ, Павле. *Српски народ и његов језик*. Београд: СКЗ, 1990.
- IVIĆ 1999: IVIĆ, Pavle. Srpski dijalekti i njihova klasifikacija (II). Novi Sad: *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku*, XLII, 199, str. 303–354 [org.] ИВИЋ, Павле. Српски дијалекти и њихова класификација (II). Нови Сад: *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, XLII, 1999, стр. 303–354.

- IVIĆ, 1985. IVIĆ, Pavle. *Dijalektologija srpskohrvatskog jezika (uvod i štokavsko narečje)*. Novi Sad: Matica Srpska, 1985. [org.] ИВИЋ, Павле. *Дијалектологија српскохрватског језика (увод и штокавско наречје)*. Нови Сад: Матица Српска, 1985.
- IVIĆ, BOŠNJAKOVIĆ, DRAGIN 1994: IVIĆ, Pavle, Žarko BOŠNJAKOVIĆ i Gordana DRAGIN, Banatski govori šumadijsko-vojvođanskog dijalekta (Prva knjiga: uvod i fonetizam). *Srpski dijalektološki zbornik XL*, Beograd, 1994. str. 1-419. [org.] ИВИЋ, Павле, Жарко БОШЊАКОВИЋ и Гордана ДРАГИН, Банатски говори шумадијско-војвођанског дијалекта (Прва књига: увод и фонетизам). *Српски дијалектолошки зборник XL*, Београд, 1994. стр. 1-419.
- LONČAR RAIČEVIĆ 2019: LONČAR RAIČEVIĆ, Aleksandra. Inventar i distribucija prozodema u srpskim govorima u Pomorišju (Čanad), *Ishodišta 5*, Temišvar/Niš, 2019, str. 237-247. [org.] ЛОНЧАР РАИЧЕВИЋ, Александра. Инвентар и дистрибуција прозодема у српским говорима у Поморишју (Чанад), *Исходишта 5*, Темишвар/Ниш, 2019, стр. 237-247.
- LONČAR RAIČEVIĆ, CVETKOVIĆ TEOFILOVIĆ 2018: LONČAR RAIČEVIĆ, Aleksandra i Irena CVETKOVIĆ TEOFILOVIĆ. O akcenatskim karakteristikama srpskih govora u Banatskoj Klisuri (Belobreška), *Ishodišta 4*, Temišvar/Niš, 2018, str. 159-170. [org.] ЛОНЧАР РАИЧЕВИЋ, Александра и Ирена ЦВЕТКОВИЋ ТЕОФИЛОВИЋ. О акценатским карактеристикама српских говора у Банатској Клисурси (Белобрешка), *Исходишта 4*, Темишвар/Ниш, 2018, стр. 159-170.
- LONČAR RAIČEVIĆ, SUDIMAC 2023: LONČAR RAIČEVIĆ, Aleksandra i Nina SUDIMAC, Stepén proučenosti fonetskih i prozodijskih osobina srpskih govora u Rumuniji, *Ishodišta 8*, Temišvar/Niš, 2023, str. 97-109. [org.] ЛОНЧАР РАИЧЕВИЋ, Александра и Нина СУДИМАЦ. Степен проучености фонетских и прозодијских особина српских говора у Румунији, *Исходишта 8*, Темишвар/Ниш, 2023, стр. 97-109.
- MILORADOVIĆ 2005: MILORADOVIĆ, Sofija. Dijalektološka i etnolingvistička istraživanja srpske manjine. *Položaj i identitet srpske manjine u jugoistočnoj i centralnoj Evropi*. Beograd: SANU, 2005, str. 299-314. [org.] МИЛОРАДОВИЋ, Софија. Дијалектолошка и етнолингвистичка истраживања српске мањине. *Положај и идентитет српске мањине у југоисточној и централној Европи*. Београд: САНУ, 2005, стр. 299-314.
- MILORADOVIĆ 2007: MILORADOVIĆ, Sofija. I rakiju pijem sas medom. Dijalekatska skica Belobreške (Rumunija), u: *Probleme de filologie slavă*, XV. Temisoara Universitatea de Vest din Temisoara, 2007, str. 573-580. [org.] МИЛОРАДОВИЋ, Софија. И ракију пијем сас медом. Дијалекатска скица Белобрешке (Румунија), у: *Probleme de filologie slavă*, XV. Temisoara Universitatea de Vest din Temisoara, 2007, str. 573-580.
- OKUKA 2008: OKUKA, Miloš. *Srpski dijalekti*. Zagreb: [SKD Prosvjeta] 2008.
- PETROVICI 1935: Petrovici, Emil. *Graiul carașovenilor. Studiu de dialectologie slavă meridională*, Imprimeria Națională, București.
- RADAN, 2015: RADAN, Mihaj. *Fonetika i fonologija karaševskih govora danas (prilog proučavanju srpskih govora u Rumuniji)*. Novi Sad: Filozofski fakultet, 2015, str. 5-431. [org.] РАДАН, Михај. Фонетика и фонологија карашевских говора данас (прилог проучавању српских говора у Румунији). Нови Сад: Филозофски факултет, 2015, стр. 5-431.
- RADOVANOVIĆ 2022: RADOVANOVIĆ, Dragana. Lingvogeografska skica šumadijsko-vojvođanskih govora u rumunskom Banatu. *Ishodišta 9*, Temišvar/Niš, 2022, str. 345-360. [org.] РАДОВАНОВИЋ, Драгана. Лингвовеографска скица шумадијско-војвођанских говора у румунском Банату. *Исходишта 9*, Темишвар/Ниш, 2022, стр. 345-360.

- SIKIMIĆ 1994: SIKIMIĆ, Biljana. Proučavanje jezika Srba u Rumuniji: Bibliografija radova o jeziku Srba u Rumuniji. *Temišvarski zbornik* 1, 1994, str. 229–237.
- SIKIMIĆ, BJELETIĆ, 1994: SIKIMIĆ, Biljana i Marta BJELETIĆ, Bibliografija radova o jeziku Srba u Rumuniji, *Temišvarski zbornik* 1, Novi Sad, 1994, str. 233–237. [org.] СИКИМИЋ, Биљана и Марта БЈЕЛЕТИЋ, Библиографија радова о језику Срба у Румунији, *Темишварски зборник* 1, Нови Сад, 1994, стр. 233–237.
- STEPANOV 2006: STEPANOV, Ljubomir. Statistički podaci o Srbima u Rumuniji. *Temišvarski zbornik* 4, Novi Sad: Matica srpska, 2006, str. 9–31. [org.] СТЕПАНОВ, Љубомир. Статистички подаци о Србима у Румунији. *Темишварски зборник* 4, Нови Сад: Матица српска, 2006, стр. 9–31.
- SUDIMAC, 2020: SUDIMAC, Nina. Osobine konsonantskog sistema srpskih govora u Rumuniji (Poljadija). *Ishodišta* 6, Temišvar: Savez Srba u Rumuniji – Centar za naučna istraživanja i kulturu u Rumuniji – Filozofski fakultet Univerziteta u Nišu, godina 6, broj 6, 2020, str. 285–297. [org.] СУДИМАЦ, Нина. Особине консонантског система српских говора у Румунији (Пољадија). *Исходишта* 6, Темишвар: Савез Срба у Румунији – Центар за научна истраживања и културу у Румунији – Филозофски факултет Универзитета у Нишу, година 6, број 6, 2020, стр. 285–297.
- SUDIMAC, 2023: SUDIMAC, Nina. Odlike konsonantskog sistema srpskih govora u Rumuniji (Svinica). *Philologia Mediana*, Vol 15, No, 15. Filozofski fakultet u Nišu, 2023, str. 279–291. [org.] СУДИМАЦ, Нина. Одлике консонантског система српских говора у Румунији (Свиница). *Philologia Mediana*, Vol 15, No, 15. Филозофски факултет у Нишу, 2023, стр. 279–291.
- TOMIĆ 1984: TOMIĆ, Mile. Govor Sviničana. *Srpski dijalektološki zbornik* XXX, Beograd, 1984, str. 7–265. [org.] ТОМИЋ, Миле. Govor Свиничана. *Српски дијалектолошки зборник* XXX, Београд, 1984, стр. 7–265.
- TOMIĆ 1987: TOMIĆ, Mile. Govor Radimaca. *Srpski dijalektološki zbornik*, XXXIII. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti. Institut za srpskohrvatski jezik, 1987, str. 311–474. [org.] ТОМИЋ, Миле. Govor Радимаца. *Српски дијалектолошки зборник*, XXXIII. Београд: Српска академија наука и уметности. Институт за српскохрватски језик, 1987, стр. 311–474.
- TOMIĆ 2007: TOMIĆ, Mile. *Karaševci i njihov jezik (Carașovenii și limba lor)*- Cartea Universitară, București, 2007.
- VESKU 1976: VESKU, Viktor. Govor Banatske Crne Gore, *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku*, XIX/1, 1976, str. 115–172. [org.] ВЕСКУ, Виктор. Govor Банатске Црне Горе, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, XIX/1, 1976, стр. 115–172.

Nina Lj. Sudimac Jović
Aleksandra R. Lončar Raičević

PHONETIC-PHONOLOGICAL CHARACTERISTICS OF SERBIAN SPEAKS IN
ROMANIA - REPORT FROM THE FIELD (VELIKI SEMPETER)

Summary

The paper presents some of the basic phonetic-phonological characteristics of Serbian languages in Romania produced by male and female native speakers. Thanks to the project Researching the Culture and History of the Serbs in Romania, which takes place under the auspices of the Center for Scientific Research and Culture of the Serbs in Romania at the Union of Serbs in Romania, significant linguistic research has been carried out in recent years, dealing with the examination of Serbian languages in the territory of Romania, whose results published in significant domestic and international publications. And this work is a continuation of phonetic-phonological research, and was created as a result of field research that was carried out in the summer of 2024, which included the following points: Ivanda, Ulbeč, Deta, Soka and Đir. Excerpted examples were analyzed using the qualitative method, and significant phonetic-phonological features of the examined speeches were described: traits from the domains of vocalism, then consonantism, and prosody were examined. The aim of the work is to look at the investigated languages in the broader context of other languages in Romania and Serbia based on the selected features.

Key words: phonetic-phonological features, prosody, vocalism, consonantism, Serbian languages in Romania, Veliki Sempeter.

Станислав Р. Станковић¹

Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици
Филозофски факултет
Катедра за српски језик и књижевност
<https://orcid.org/0000-0002-4024-1437>

ИЗ МОРФОСИНТАКСЕ ИМЕНСКИХ РЕЧИ У ЈУЖНОМОРАВСКОМ ГОВОРУ ВЛАСОТИНАЧКОГА КРАЈА²

Месни призренско-тимочки говори на подручју власотиначкога краја до сада нису разматрани са становишта дијалекатске морфосинтаксе. Сходно томе ово истраживање представља први, по свему судећи компактни, али истовремено и независни део првога покушаја да се о једном од три власотиначка високобалканизована идиома проговори и са тога језичкога аспекта. Анализиране морфосинтаксичке карактеристике именских речи у локалном јужноморавском говору потврђују његову припадност призренско-јужноморавском дијалекту, те показују да он (и) на морфосинтаксичком плану поседује добрану већину језичких појава карактеристичних за високобалканизовани простор српскога дијасистема.

Кључне речи: морфосинтакса, именске речи, призренско-тимочка дијалекатска област, призренско-јужноморавски говори, власотиначки крај

Увод

Призренско-тимочки говори власотиначкога краја

На невеликом власотиначком дијалекатском ареалу сучељавају се лужнички, заплањски и јужноморавски говор, тј. три високобалканизована идиома који пак на плану пошире дијалекатске класификације неупитно припадају призренско-тимочној дијалекатској области (в. BELIĆ 1999, STANKOVIĆ 2008, IVIĆ 2009). Несумњиви спој наслеђених аутохтоних српских језичких особина и надградње балканистичкога типа дао је ту, недвојбено, посве особену структуру призренско-тимочким дијалектима коју они столећима поседују а чија се разноликост, али и међусобни додири и утицаји, као мало где другде на призренско-тимочком терену сагледавају управо на контактном подручју власотиначкога краја.

Предмет истраживања

Полазећи од наведене дијалекатске особености истраживањеног ареала, главнина овога рада биће посвећена морфосинтакси именских речи у јужноморавском говору власотиначкога краја. Језичке појаве карактеристичне за ово подручје и језички ниво, као што су, на пример, губитак синтетичке деклинације или аналитичка компарација именских речи, биће размотрене како из угла остатка призрен-

¹ stanislav.stankovic@pr.ac.rs

² Ово истраживање подржало је Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије (Уговор бр. 451-03-136/2025-03/200184).

ско-јужноморавскога дијалекта, тако и из угла специфичне месне ареалне ситуације, која доводи до њиховога блискога контакта са преостала два призренско-тимочка говорна типа, сврљишко-заплањским и тимочко-лужничким.³

О грађи

Већи део дијалекатске грађе коришћене у сврхе овога истраживања, као и начини њенога прикупљања предочени су нам у монографији *Границе призренско-тимочких говора у власотиначком крају* (в. STANKOVIĆ 2008, нарочито стр. 49–54). Имајући у виду да се овај прилог усредсређује на јужноморавски део власотиначкога ареала, грађа је бирана из пунктова и текстова који су у закључном делу поменуте монографије језички окарактерисани као јужноморавски (в. STANKOVIĆ 2008: 116–117, као и карту бр. 32). Сразмерна уједначеност анализираних дијалекатских појава условила је да при навођењу примера нема ближега указивања на насеља из којих они потичу, док свако одступање од овог начела корелира са параметрима назначеним у табели бр. 6 (ISTO 2008: 116).⁴

Морфосинтакса именских речи

Уводне напомене

Морфосинтакса именских речи један је од најважнијих сегмената балканистике будући да су у њему највидљивији вишеструки утицаји на језичку структуру одређенога ареала. Иако је у склопу фундаменталне дијалектологије српскога језика (морфо)синтакси до почетка 21. столећа придавана посве мала пажња, последњих десетлећа објављен је већи број радова управо из ове области, при чему аутори највише пажње поклањају говорима из призренско-тимочкога дијалекатског комплекса (в. нпр. RAŠIĆ 2023, PANTIĆ 2024 и др.). У погледу речене проблематике до изражаја највише долазе особине које главнину ових идиома супротстављају већем делу остатка српскога дијасистема – *аналитичка деklinација*, тј. замена већине падежних наставака одговарајућим предлошко-падежним конструкцијама, *аналитичка компарација*, коју је – осим код придева – могуће пронаћи и код прилога и именица, као и *одређеност*, у овом случају маргинална али типолошки изузетно маркантна и важна језичка појава.

У предстојећем осврту морфосинтаксичке особине разматраће се према врстама речи и њиховим категоријама. У главнини овога рада у фокусу ће се наћи језичке карактеристике које се у односу на уже или шире посматрани ареал могу сматрати диференцијалним или бар у довољној мери значајним. Имајући у виду просторну ограниченост овога прилога, пажња ће бити усмерена на дијалекатске црте које испољавају изражен утицај на ширу језичку структуру, уз повремене осврте на особености нижега реда које могу допринети бољем разумевању даљих праваца језичкога развоја.

Именице

На подручју призренско-тимочке дијалекатске области за именице су релевантне категорије рода, броја, падежа и одређености.

Род именица

Као и у већем делу призренско-тимочких говора (BELIĆ 1999: 227–228, IVIĆ

3 У другом прилогу, како је то у *Сажетку* овога текста и речено, који је такође припремљен за објављивање и ускоро ће бити и публикован, у одређеној мери су са морфосинтаксичкога аспекта обрађени и глаголски облици у јужноморавском говору власотиначкога краја.

4 У навођеним примерима експираторни призренско-тимочки акценат, у овом случају у јужноморавском говору власотиначкога краја, бележен је косом цртом.

2001: 152), и у јужноморавском говору власотиначкога краја именице женског рода на сугласник пришле су именицама мушкога рода: што изва́димо *влас*, ње́га напреде́мо за на́тку; *крв* му мло́го исте́кја; ње́г, та́ј *маз* на кома́т ле́б ма́жемо; *младос* у́дав бија́; то е па билó најви́ше *радос* на́ш кад иде́мо у краљи́цу.

Поред тога, колебања у роду су присутна и у случају појединачних именица. Тако је у овом говору, на пример, именица *говедо* женскога рода (ку́ј гле́да *говеду*, ће чу́вамо обо́йца *говеду*, испра́ти ме ма́јка по *говеду*), што у ограниченом обиму важи и за именицу *млин*, ж. р. *млина* (множина је у свим случајевима мушкога рода – не́су има́ли *млинови*).

Број именица

У оквиру ове категорије могуће је издвојити више наставака за грађење множинских облика. Код именица мушкога рода обична множина се гради:

а) помоћу наставка *-и*: *ваго́ни* билі́ ту́ј; све́ ус кра́ве смо стоја́ли док су *ву́ци* побегли од на́с; *друга́ри* на́ши сви́;⁵ ми́ *ђа́ци* бео́мо; *мо́мци*; *му́жи*; *опѣ́нци*; *ру́ке* ми се у *пли́ци* напра́вију; *са́цаи*; *шна́јдери*;

б) помоћу наставка *-ови*: оні́ *ву́кови* бега́ју од ога́њ; има́мо и бо́еви *ме́ткови*; не́су има́ли *млинови*; *попо́ви* иду; ові́ја мо́й што́ су *ро́дови*; има́ си *шра́вови*;

в) помоћу наставка *-еви*: па уле́гне у *дворе́ви*; ти́ја голе́ми *пање́ви* у́зну.

Избројана множина гради се помоћу наставка *-а* (оні́ *два́ ву́ка*; а *два́ дѣ́на* путѣ́м; се́ду неде́љу *дѣ́на*; *три́ да́на* за́твор; ја́ сам сас ти́ја *три́ си́на* мо́й сади́ла ба́чу), док се збирна множина гради помоћу *-је* (парама́н – *парама́ње*). Наставак за суплетивну множину је *-и* (*љу́ди*).

Код именица женскога рода обична множина је на *-е*: *дево́јке*, *кошу́ље*, *седе́њеке*.

Код именица средњега рода обична множина има наставак *-а* (онај *зрѣ́нца*; *ја́јца*), а збирна *-је* (зна́ју куде́ има *ора́сје*), али и *-ићи* (*пи́лићи*), *-ики* (*звончи́ки*, *колѣдрчи́ки*, *ку́чики*, *ора́чкики*, *појачи́ки*), *-ишта* (ми́ *дечи́шта* е́два да разга́зимо онóј, снóпови).

Падежни наставци

Призренско-јужноморавски дијалекат поседује аналитичку деклинацију, што значи да се у њему падежни односи не исказују помоћу наставака за облик, већ зависе првенствено од рекције глагола и чешће од употребе предлога. У овом погледу ни јужноморавски говор власотиначкога краја не представља изузетак. Ипак, аналитизам ни овде није доследно спроведен, па се остаци падежних наставака могу наћи како у појединачним случајевима, тако и у различитим типовима окамењених израза, тако се, на пример, остаци падежа (најчешће инструментала, али и локатива) чувају код именица са устаљеним прилошким значењем:

а) и́цепи му гла́ву, па бе́ж *до́ма*; па́ ги до́карамо сас би́волице *до́ма*; да си иде́мо ли *до́ма*; а ми́ ку́ј што зна́е прича́ећи до́ђемо из Коза́ре *до́ма*; а ви́ бе́ште *до́ма*; и до́ђемо ми́ *до́ма*; сѣг што но́су де́ца *до́м*; и не́ће да до́ђемо ни на пла́дне *до́м*; доте́ра се *до́м*;⁶

б) *ве́чером*, ка́д слу́нце ве́ћ да заоди; и *ве́чером* ете́ га иде́, унесе́ бѣ́дњак; како́ смо *ве́чери*; *ве́чери* де́да Крста умо́та, у кошу́љу чи́сту умо́та онóј дрво́; *ве́чери* на́прскамо гѹ́мно да не́ма праши́на; и *ве́чер*, ка́д све́ изре́димо це́ло село́, у срѣ́т

5 У случају именица м. р. са суфиксом *-ар* нису забележени примери са множинским наставком *-е* (**груја́ре*).

6 О сличној варијацији прилошкога *дома/гом* уп. и BELIĆ 1999: 244, овај аутор потоњи облик објашњава уопштавањем номинатива.

селó, искóчимо;⁷ пóсле *јутром*, кад више пред зóру пуно љúди дођóше; и *јутрédьн* кьд е Божíћ; стока видéла и нóћу, као човéк штó вíди, рéцимо, *дв^њу*; па на њéга *пéшки* (се íде).

Употреба падежа

Како је то раније споменуто, јужноморавски говори, као део шире при-зренско-тимочке дијалекатске области, одликују се мањом или већом склоношћу ка аналитизму у склопу именичке деклинације. Под тиме се подразумева да је падежни систем углавном састављен од номинатива и тзв. општега падежа, који облички наслеђује некадашњи акузатив као најизразитији зависни падеж. Помо-ћу различитих типова предлошко-падежних конструкција тежиште значења се са падежнога наставка најчешће преноси на одговарајући предлог (изузетак су изра-жавање директнога објекта и различите врсте партитивних синтагми). Промене су такође присутне и унутар егзистенцијалних конструкција, где се уместо очеки-ваногa генитива (не)постојање одговарајућегa појма често исказује номинативом.⁸ Примери су следећи:

1) *номинатив*: (егзистенцијалне конструкције) млóго билó *детíњст^о*; íмаше *еднó такóј сьндьче* што ни ств́ри стојú; íмаше *еднó мостé дрвено* испод овб́ј мóст па дóле; а íмаше *едьн Бугарин млát*, чув́р ондék позáди ћупрíју што е чувáја; свáки прázник имáло кóло у нáшо селó; и кад íма *свáдба* у селó, тóј свé мóра да искóчимо да вíдимо млáтку; // (негиране конструкције) нéсу имáли *млинови*; хáос би бíо, не би имáло нíкаква комáнда; кь дођé дóма, нéма на њéга *пóпке*; вéчери нап́рскамо гúмно да нéма *прашíна*;

2) *остаци (партитивногa) генитива*: *трí дáна* зátвор; по *идинáес дýлума* смо се́áli; *двé íладе кíла* навршéмо; еднá њíва ни врљíла *íлáдо* и *пét стóтине кíла*; пóсле *јутром*, кад више пред зóру пуно љúди дођóше;

3) *општи падеж без предлога*:

а) директни објекат – (**м.р.**) *барјáци* нóсимо, накíтимо, тóримо *онí'а* кóњски, *онí'а* звончíки; а íмашем *тóга брáта* от чíчу штó ми е у Кúкавицу сьг он; па врзáше *моéга брáта* сьс коно́пац на ћупрíју; ондак úзнемо *грéбенци*; и гóре ће сачéкамо мí *тóг мóг* комши́ју *Жíвка*; тóрим у крошњíчку *лéбац*, вóду; íма си свáка ко вíку *момкá* кобајáги; íсто тáко се е десíло и кад сам *Рáнка* жени́ла; прекáрамо *снопови* сас крáве; (**ж.р.**) да му спрéма *бáницу*; и ће да íде да тра́жи *Брáну*, *сна́јку*; па вéј, врти, врти, *онúј вéјачу*; тóрим у крошњíчку *лéбац*, вóду; кúј глéда *говéду*; ће чúвамо обоíца *говéду*; да вíдимо какó ће млáтка да врљá *јáбуку*, какó ће врљá *онúј шенíцу*; и гóре ће сачéкамо мí *тóг мóг* коми́ију *Жíвка*; па пóсле тéрај у Марáву *онéј кáлаве конопљетíне*; тóј свé мóра да искóчимо да вíдимо *млáтку*; сьг нíти вíдимо *млáтку*, ни младожéњу, ни нíкога; и едну у Лáдовицу *сестру́* одóвде штó е; тóримо *онí'а* кóњски, *онí'а* звончíки, *тканíце*;

б) временске одредбе: *свáки д^ьн* добди; *свáки прázник* имáло кóло у нáшо селó; *свб^ки* чьс у кúћу (улазе).

4) *о́йшíи и падеж с и́редлозима*:

7 С обзиром на изворно мушки род именице *вечер* (уп. стсл. *вечерь*, ген. јд. *вечера*, али и власитиначко *једб^н вéчeр*), облици *вечером* и *вечери* могу се тумачити као остаци некадашњегa инструментала јединице (*вечеромъ* > *вечером*), тј. множине (*вечеры* > *вечери*; срп. *вечерима*). Облик *вечер* је у прилошком значењу *увече*, *навече* познат јоште из старословенскогa периода (уп. *вечерь* вьдворíтъ сьа плачь, и заоутра радостъ // *увече* ће се настанити плач, и ујутро радовање, Псалам 29, 6).

8 На појаву номинативних форми у негираним егзистенцијалним конструкцијама свакако утиче ширење егзистенцијалногa *имáти* на рачун *бíти*.

а) значење генитива: (**без**) нікад *без друштво* се не іде у планину; остаде дете *без родітеля*; и он остаја *без татка*; (**до**) *до брег* е вода ишла, *Морáva*; (**из**) *из Јашуњу*, одовуд *из Бóгоевце*; а ми кўј што знае причаећи дођемо *из Козáре* дома; па кад не одбїше *из Морáву*, ми по батлáци; (**између**) стаде *између нáше крáве*; (**испод**) імаше еднó мостé дрвено *испод овéј мóст*; (**куде/код**) учітелька е доділа овде *куде мáјку*; у неку шкóлу доле *код говéђи нїјац доњи*; тéрашемо грóјзе, па *куде Рáнка*; ал да óтиде Крста доле, па *куде тóга старéшину*; а јá óтидем *куде учітельа*; (**од/от**) исперéмо ги у Марáву, онé *од онóј блáто*; ўзнемо óбјаву *од држáву*; а мój брát докле се óткачи *од онáј конóпац*, па кат се óткачи *от конóпац*; *от тéј конóплe* смо прéли; па ўзе *от кўма Крсту*; пá кáд⁷ изнесéмо онéј тўтке штó одвóено *от кўчина*, *от конóплe*; па понесéмо си *од онáј лéбац* по толіцко; онї вўкови бéгају *од огáњ*; онá па кáйши крїла *от партизáни* да не рáди фáбрика; кад је он дошéја *од пóсо*, јá сьм му турїла да рўча; ишли смо сáс моéга зéта *от сестру*; рогóжа се прáља *од ржeну слáму*; Рўжа се звáла, *от фáбрику* нека гáздарица; а імашем тóга брáта *от чїчу* што ми е у Кўкавицу сьг; *от итáлу до кўћу* свé слáма се солїло; (**око**) тó е билó *око Свéтого Рáнђела*; (**позади**) а імаше едн Бўгарин млáт, чувáр ондéк *позади ћупрїу* што е чувáја; (**преко**) *преко Марáве* што імáмо њїве; (**у**) кад јá сам у Рáнка покóјнога жéла; (**у сред**) а у планину тáм, у *срéd* планину, нїгде нїкој нéма; у *срét* селó искóчимо; дирéктно у *срét шўму* отидóмо си у *срéd^m нóћ*;

б) значење датива: овó е сáмо да ме кáзни, да, да *на војнїци* ўглед да даде; јá изрїпим и кáжем *на жену*: „бéгај“; и вїка тáј *на Крсту*; и честїтам јá *на моéга мўжа* снáјку; па ћу јá їдем *на óвце* да дáвам; морáла сам *на свéкра* и *на дéвера* да оперéм нóге; такóј мїслим да бéше бїш ву се десїло *на тáтка*;

в) значење акузатива (необјекатско): (**за**) а кéд отидó за *моéга дéду*, па пóp живўеше сас тáтка млóго моéга; áјде, *за у конóплe* се обучéмо покрпено; дóбро, Дáче, сьг ручá ће їдеш ли тї *за снáјку* да вїдиш; (**у**) откарáја млїво тáм да мéља у *козáрачке воденїце тéј*; а нé се їшло у *гóсти* нїгде на првї дьн; тўрим у *крошњїчку* лéбац; па здéнемо у *купáрку*; па пóсле тéрај у *Марáву* онéј кáљаве коноплéтине; па ми дáде (...) у *руке*; рўке ми се у *плїци* напрáвију; нéсь^ам ни у *шкóлу* їшла јóште;

г) значење вокатива: (обраћање) áјде, *Бўлчо*, áјде *Зóрко*; дóбро, Дáче, сьг ручá ће їдеш ли тї за снáјку да вїдиш; и он мéне сáмо їма да кáже: „áјде *Олге*, запéвај“; *Олге*, немóј ћáво да те нóси;

д) значење инструментала: (**друштво**) мојá Снéжа убáво си жїви *сaz Дрáгана*; *сьс овїја мої другáри* їдемо тáм по Власїну; јá сь^ас мојéга брáта ће чўвамо обоїца говéду; па смо ишли *сас његóвога брáта* одóвде; ишли смо *сас моéга зéта* от сестру; *са свї лўди* сам дóбра бїла; а кéд отидó за моéга дéду, па пóp живўеше *сас тáтка* млóго моéга, ал *са свéкра* нéе живувáја; (**средство**) тóрбе су напўњете *сьз бáницу*, *печéње*; па ги докарáмо *сас бїволице* дóма; з *брáну* повлáчимо; па га распáли *сас онáј кáиш*; па врзáше моéга брáта *сьс конóпац* на ћупрїу, на мóс; прекáрамо снóпови *сас крáве*; онáј отпáдак ме почé мéне млáти по нóге *сас лáнац*; и *сас једнў црвéну оловку* сáмо му удáри крс; гáзимо *с пéте*, па *с мóтке* бїјемо; па ће да се сáди *сьс пéте* кукуруз; и опáшу ги *сас пóјас* обоїцу; гребáја *с рўке*; *са секїру* удáри; а јá гу поштéно орубим *сас тестéру трупáру*; (**локација**) јóш смо гóре *над Јáстребац*; *под једнў голéму крушку* седїмо; тўј *прет кўћу* га ватїше;

ђ) значење локатива: (**на**) један је бїо *на Ђóрђево*, *на стáницу*; óви мої другáри су бїли *на стрáжу*; један је бїо *на ўлаз* у Лескóвац;⁹ па врзáше моéга брáта

9 Изразитија нивелација власотиначкога јужноморавског идиома под утицајем стандарднојезичкога варијетета среће се углавном у илустрацијама ексцерпираних из текстова који су забележени у

със коно́пац на *ћуприју*; (**по**) па кад не одб́ише из Марáву, м́и *по батла́ци*; па кад ўзе тоја́гу, па *по гла́ву* онóга, та́п, та́п; а с́г се ме́ља *по мли́нови*; напрост́ирамо ги *по Марáву*; онáј отпа́дак ме почé мене мла́ти *по нóге* сас ла́нац; *по пи́јац* сам йшла; (**у**) и то́ј ти óћу ка́жем да сам онáко б́ила у *мо́ј жи́вот*, у *седомд́есет и шéсту гóдину*, м́ислим, да н́игде н́есам направи́ла онóј што не трéба; н́ити ми у *књ́ижци*у пи́ше да сам б́ија у *затвор*, ни н́ишта; лóјзе ни е у *Козáре*; ймашем то́га бра́та от ч́ичу што ми е у *Ку́кавицу* с́г и едну́ у *Ла́довицу* сестру́ одóвде што е; па идн́и у *кóло* сто́ју; м́и смо б́или ту́ј у *Леско́вац*, у *мили́цију*, св́и тро́ица; ја сам б́ија у *мили́цију* до́ле, у *не́ку шкóлу* до́ле код гове́ђи пи́јац до́њи, ту́ј смо м́и у *ка́сарну* б́или; до́кле б́еше да ни у *Марáву* дава́ше да ги то́пимо, онó б́еше до́бро; исперéмо ги у *Марáву*, онé од онóј блáто; у *плани́ну* та́м, н́игде н́икој н́ема; сва́ки прáзник имáло кóло у *на́шо селó*; на венча́ње идóмо, венча́ли смо си се у *цр́кву*.

Удвојени предлози

Иако својом присутношћу у власотиначким говорима најчешће маргинална, једну од важних балканистичких језичких црта представља удвајање предлога. Настала након преласка са синтетичкога на аналитички падежни систем, тј. услед новонастале функционалне преоптерећености предлога и потреба везаних за додатна прецизирања падежних значења (в. и MARKOVIĆ 2012: 95), ова појава је својствена већем делу балканских дијасистема, те изузетак не представљају ни српски високобалканизовани говори попут јужноморавских идиома (в. нпр. MLADENović 2013: 190, JURIŠIĆ 2009: 276 и др.).

На пример: свéкар мо́ј спрóведе ги *до* у *Марáву* та́м; берéмо врб́у *за* на *капи́ју*; *за* у *конóпље* се обучéмо покр́пено; на́ј не билó мерáк *за* у *краљ́ицу* ќд идемо; а он *за* у *целу* ку́ћу во́ди рéд; с́г што нóсу децá до́м, таквó да сам имáла *за* у *собóр*.

Одређеност

Категорија одређености, једна од основних балканистичких карактеристика (в. ASENova 2004: 123–140), позната је и мањем делу призренско-тимочких говора, нарочито онима који се налазе у најближем суседству са суседним македонским и бугарским дијалектима. Међутим, на подручју призренско-јужноморавских говора, појава постпозитивнога члана има изразито маргиналан карактер и непосредно контактено порекло и везује се за идиома на његовом крајњем југу (в. нпр. JURIŠIĆ 2009: 189–194). Јужноморавски идиом у власотиначком крају у овом смислу не представља изузетак, у материјалу није забележен ниједан пример одређенога члана.

Заменице

Испитивани јужноморавски идиом одликује се стабилним системом заменица, како именичких тако и придевских. На плану личних заменица, стандардни репертоар карактеристичних форми попут дативских *ву* и *ни* или акузативних *њума*, *гу*, *не* и *ги* на допуњује се узапредовалим аналитизмом, који у већој мери долази до изражаја уколико је реч о необјекатским функцијама. Такође, с обзиром на пропорционално високу изложеност балканским језичким утицајима, и у овом говору могу се срести, додуше ретко, примери удвајања објекта. Њихова учесталост приметна је и у егзистенцијалним конструкцијама (в. ниже). Када је реч о начинима изражавања посесије, као примарно средство издвајају се присвојни

разговору са Благојем Јанковићем из села Ладовица (в. STANKOVIĆ 2008: 155–159), и то у оним сегментима када он приповеда о догађајима из времена служења војнога рока. Тзв. „варошки говор“ присутан је и у исказу Олге Стојановић из села Конопница (в. ISTO 2008: 159–161).

придеви, док употреба енклитичких облика датива (тип *мајка ми, брат ми* и сл.) у овој функцији изостаје. Функцију именичке упитне заменице за ствари обављају облици *које* и, евентуално, *кво*.

Личне заменице

1) *номинатив*: (**ја**): *ја* сѣ^ас моѣга брата ће чувамо обојца говѣду; *ја* кобајаги има^м ко сѣг што има^м; отидо *ја* за њѣга; (**ти**) *ти* си у Прилепац ишѣ^а; *ти* ми ги прѣведе; дај ги *ти* мѣне (**он**) *он* забраја биволице о^сом; *он* цѣли дѣн шѣта сас нас и ви^{ка} на Крсту; *он* га одведѣ и пушти га отуд; *он* дође, па стѣне пред еднѣга; *он* си ги тѣра до^м; (**она**) *она* јадна за^{ка}са од њѣ; *она* падне, бѣмба ли е; *она* дође па саберѣ, па бѣга; (**оно**) *оно* дође еднѣ, па се за^{де}ва сѣс њѣга; *оно* не смѣ, и да отидѣ нѣгде; (**ми**) *ми* там сѣд^{не}мо, па подрѣчамо; вѣчером, кад^т слѣнце већ да заѣди, а *ми* се ви^{ка}мо; повѣш се мѣчимо *ми* сѣг^к; ће лѣгнемо *ми* да одмѣримо; (**ви**) па ћу *ја* ѣдем на овѣ^а да да^вам, а *ви* бѣште до^{ма}; (**они**) *они* у низѣне; *они* гу стѣгну, па гу с^{вѣ} утѣпају; *они* сѣт пу^{но} побѣгоше; (**оне**) исперѣмо ги у Марѣву, *онѣ* од онѣј блѣто па пробелѣу; (**она**) *она* си дођу, па свѣ искѣју (пилићи);

2) *датив*: (**мене/ми**) па *ми* да^{дѣ} толицко сѣренце у рѣке; рѣке *ми* се у плѣци на^прѣвију; и сѣг би *ми* ги измѣле; ако би мѣне опрѣстѣли то, онда би свѣ бѣгѣли; опасѣч *ми* скинуше, прѣво у за^твор; дај ги тѣ мѣне; тѣ *ми* ги прѣведе; он мѣне сѣмо ѣма да кѣже; (**тебе/ти**) *тебе* *ти* тој купѣше; па *ти* га ту^{ри} на гла^ву; планѣна *ти* е кѣо гѣд у бѣрбу кат пођеш; сѣг^к ћу *ти* кѣжем; не мѣгу *ти* тој кѣжем; (**њему/му**) ѣцепи *му* гла^ву, па бѣж до^{ма}; онѣј тражи да, да *му* по^емо; ка^зѣо сам *му* кѣко да излѣже; *ја* њѣму тој за сла^ву да^вам; и сас једну црвѣну оловку сѣмо *му* удѣри кр^с; *ја* сѣм *му* турѣла да рѣча; и *ја* сѣм њѣму рѣкла; и сѣг би *му* ги измѣле; (**ву**) мајка погледѣла нѣма *ву* га детѣ; де^ца *ву* више ѣдате; мѣслим да бѣше бѣш *ву* се десѣло на тѣтка; нѣкѣна *ву* додѣ мајка овдѣка; (**нам/ни**) *нам* тѣд онѣ мѣло^го помѣгоше; лѣже *ни* е у Кѣзѣре; а он ѣзме секѣрче, па *ни* помѣгне; тој *ни* е па нѣј, нѣј; по^{ла} кѣла ће *ни* ски^{не}; свѣ *ни* намѣкри до, до гѣлу кѣжу; па *ни* гумѣ на^страда, па *ни* се кѣла обѣлише у твој плѣц; (**вам/ви**) ѣће да *ви* кѣпи кошу^{ље}; (**њим/им**) онѣ тражу прѣсе да *им* се печѣ; ѣдведе ги да *им* по^{ка}же тѣкве там у њѣву; *ја* мѣрам њѣм да *им* опѣрем нѣге;

3) *акузатив*: (**мене/ме**) испрѣти *ме* мајка; па на ѣспит *ме* грѣди по^п; мѣе Ма^{че} *ме* питѣе да *ме* обѣчѣ и да *ме* тѣру; у гла^ву не *ме* удѣрило; овѣј *ме* највише сѣтре; ѣдведѣше *ме* до^{ле} у кѣсарну; онѣј отпѣдак *ме* почѣ мѣлати мѣне; па онда е послѣо да *ме* по^зѣву; (**тебе/те**) мѣра да *те* то^вѣрим и *тебе* по^сле на кѣла; нѣ знаш ш^та *те* мѣже за^{дѣ}си у планѣну; немѣј ѣѣвол да *те* нѣси; (**њѣга/га**) ту^{ру} *га* на гла^ву; ма кѣј *га* е испрѣѣја; скѣро *га* глѣдаше овѣ^а; такѣј, њѣга у Власѣтинце вѣде; *ја* сам *га* замотѣла с нѣвину; кѣј нѣѣ до^бар домѣѣин да *га* на^рѣни, онѣ падне и у брѣзду; (**њума/гу**) па прѣчекѣју *гу*, чѣкају *гу*, чѣка *гу* свѣкрѣва; нѣма да *гу* тѣра више; но свѣ са секѣру, измѣѣ *гу* лѣпо секѣру, па у онѣј кѣцу; и ш^то *гу* брѣга њѣма; па *гу* за^тѣј затѣрили, и такѣ; да *гу* ѣз^{не}мо да ви^димо кѣкви су онѣ, кѣкви смо мѣ; (**нас/не**) па кад *не* ѣдѣише из Марѣву, мѣ по батлѣци; кѣво смо учѣли, да *не* бѣг пита; па кѣд *не* ви^кну, мѣ смо па с^{вѣ} радѣсне; убѣло *не* по^јѣње; и венчѣја *не*; (**вас**) да *вас* пи^там; (**њѣи/ги**) ѣдем да *ги* берѣм, а онѣ тѣрѣде; најпрѣво из Власѣтинце ѣтерѣше *ги* у Нѣш; и опѣшу *ги* сас по^јѣс ѣѣѣцу; мѣло^го *ги* брѣга за Ђурђѣвѣн и за Ўскрѣ, за нѣшта *ги* нѣе брѣга; али *њѣ* нѣкој не контролѣше; и кад *ги* већ нѣтовѣри, ѣто га ѣту^да шу^мар; тѣ си *ги* то^вѣри, угѣѣјај *ги*; не мѣж *ги* онѣ сѣпре;

4) *ѣпѣти на^{дѣ}ж*: ће се нѣѣ нѣко мѣмче на^куд мѣне; свѣ се на мѣне укѣсѣлило; кѣ дође до^{ма}, нѣма на њѣга по^пке; онѣ падне, бѣмба ли е, кѣ се ви^{ка}, *при* сѣм њѣга; мајка се не мѣже мѣја ѣкѣчи ѣд њѣ; сѣкрѣѣм се ѣд њѣ; ѣѣѣко се

дигне онóј, земња́, на њу́ма ќд Марáва по́плави; ту́ј е билá една́ Стајковча́нка, са њу́ма се удру́жим; не́ма на на́с бeл бóд; та́ј што живу́еше с на́с; свé пр́тено на на́с; да спрéмају ручь́к за те́ј на́с óсом; ма́јка се не мо́же моја́ откáчи од њи́.

Удвајање објекта

Као и у неким другим народним говорима српскога језика, и јужноморавском говору власитиначкога краја скраћени облик личне заменице удваја се и са њеним дужим обликом и са именицом:

1) *директни објекат*: само њи́ тројицу су *ги* откарáли; изми́је *гу* лепо *секи́ру*; она́ј отпа́дак *ме* почé *мене* млати по но́ге сас ла́нац; и штó *гу* брiга њу́ма; мо́ра да *те* това́рим и *тебе* по́сле на ко́ла;

2) *индиректни објекат*: а *мене* *ми* та́тко до́ђе, па *ми* наредí кад оти́днем у шко́лу да тако́ј ре́кнем; ја мо́рам њи́м да *им* опе́рем но́ге и да *ги* покрíем;

3) *егзистенцијалне конструкције*: сýд *га* не́ма то́ј нигде како́ е било́ ко смо билí деца́; ма́јка погледа́ла не́ма ву *га* дете́; бра́тко, има ли *ги* *Не́мци*; младожéња *га* не́ма, па он и́ди у шко́лу, па *га* на́ђе.

Посесивност

Примери: (**мој**) ја сýс *мо́ега* бра́та ће чу́вамо обои́ца говéду; па врзаше *мо́ега* бра́та сýс коно́пац; ма́јка се не мо́же *моја́* откáчи од њи́; а *мој* де́да Крста бија́ млат; ишли́ смо сас *мо́ега* зéта от сестру́; ту́ј у чичу *мо́ега* узéше прáсе; на *мо́е* дру́сто ни́кој не́е ише́ја у шко́лу; на *мо́е* сестре, обе су не́писмене билé, помале од *мене*; *мој* де́да Крста и њего́в бра́т су натерáли; ја óдем сýс овíја *мои* другáри; с једно́г комши́ју смо *мог* ишли; за *моју* сре́ћу на́иде шумáр; честítaм ја на *мо́ега* мýжа сна́јку; ја сам сас три́ сина *мои* сади́ла ба́чу; (**његов**) па смо ишли́ сас *њего́вога* бра́та одóвде; *мој* де́да Крста и *њего́в* бра́т су натерáли; (**наш**) на́ш човéк бéше то́ј напра́вија; онí пу́на *на́ша* со́ба; гла́дна во́јска *на́ша* ср́пска; сва́ки прáзник има́ло ко́ло у *на́шо* селó; *на́шо* не мо́ж, *на́шо* селó да наштéти ни́кад Морáва; за *на́шу* сре́ћу; (**ваш**) *ва́ш* та́тко ни рече́.

Именичке и изведене заменице

Примери: ку́ј гле́да говéду, тр́чим си по бра́та; а ми́ ку́ј што зна́е причáећи до́ђемо из Козáре до́ма; ку́ј гу ука́ра, он се откáчи; ми́ смо па свé ра́досне ку́ј ће не ви́кне да и́демо на мо́лбу да жњéмо у *некога́* ку́ј не́ма ра́дници; *ко́е* да рабóтимо; ми́ сýг разазњéмо, тýг *кво́* смо зна́ли; ми́ *кво́* ћемо; *кво́* смо учíли да не бóг пíta; *ни́кој* не́ не ди́ра; на *мо́е* дру́сто *ни́кој* не́је ише́ја у шко́лу; с *ни́кога* се не́сам замерíла; цéло селó гу узимáло да гу чíta и ўзе гу *не́ки* и не ми гу врну; за *ни́шта* *ги* не́е брiга; имаше ед́н Бýгарин млат, чувáр ондéк позади ћупрíју *што* е чува́ја; *коме́* сам продава́ла ни́када му ни́шта ни́сам појéла њего́во.

Придевске заменице

Примери: тако́ј е бија́, *такóв* живóт; ќ *те́ј* коно́плe отрéбију; кад га распáли сас *она́ј* каиш; па по́сле те́рај у Марáву *онéј* ка́љаве коноплéтине; па кад изнесéмо *онéј* тýтке; исперéмо *ги* у Морáву, онé од *онóј* бла́то; у *ни́једну*¹⁰ (војску) немóј добровóлно да идéш.

Придеви

На подручју призренско-јужноморавскога дијалекта релевантну придевску категорију представља компарација, коју је могуће изразити како путем синте-

10 Тзв. раздвајање облика именичких и придевских одричних заменица у зависним падежима (уп. *ни са ким, ни у једну*) у потпуности изостаје.

тичких форми тако и аналитичким облицима каснијега постанка.

Компарација

Иако би било непрецизно рећи да су на власотиначком терену јужноморавских говора синтетички компаративи потпуно ишчезли, може се извести закључак како у њима ипак преовладава аналитички тип компарације.¹¹ Таква ситуација разликује се од прилика у јужнијим призренско-јужноморавским идиомима, што је у складу са удаљеношћу власотиначкога краја од главних жаришта балканистичких језичких црта, смештених дубље на југ и исток. У наредним низовима дају се примери синтетичке и аналитичке компарације:

а) синтетичка компарација: *највиш* смо играли онуј свињу; на моје друсто никој неће ишеја у школу *даље*; то е па било *највише* радос наш; нећу *више* у планину да идем; *раније* се солило све слама; *раније* садено ручно; да си идемо ли *дома више*, оћемо ли; деца ву *више* одате; оћу кажем да е био *гори* живот;

б) аналитичка компарација: *повиш* се мучимо ми сџ; моје сестре, обе су неписмене биле, *помале* од мене; која е *појака*, тај носи онај барјак и игра; *покрупно* од Мају чини ми се; за *подугачка* дрва и за *пократка*; поголеме су оне биле; овај шеница повисока, а онај там пониска.

Бројеви

Јужноморавске говоре у околини Власотинца одликује уобичајен систем бројева, са очекиваним колебањима везаним за поједине облике:

1) *главни бројеви*: *један/једџн/едџн*; *једнога/еднога*; *едну* годину у лазарицу; *два* вука; *две* и *две* певају; *шес*; *седом*; *осом* биволице смо имали; *десет*; *идинаес* дулума; *дван^{ас}ес*; *деветнаес*; *иљадо* и *пет стотине* кила; *две иљаде* кила навршемо;

2) *редни бројеви*: *кој* ће прерипи први унутра; *други* дџн; на *другу* бразду; на *друго* лозје, на *трећо* место бија;

3) *збирни бројеви*: *обоица* говеду водимо; и опашу ги сас *појас обоицу*; *обе* су неписмене биле; *обедве* неписмене.

Закључне напомене

Јужноморавски говор власотиначкога краја својом физиономијом уклапа се у пошири ареал призренско-јужноморавских идиома, и то упркос непосредном контакту са осталим, суседним призренско-тимочким подтипovima, заплањским и лужничким. На плану морфосинтаксе одликује га низ типичних јужноморавских особина, као што су прелазак именица женскога рода на сугласник у прву именичку врсту, нарочита склоност именичке и заменичке деклинације ка аналитизму, као и повећи низ особених заменичких облика (*зу*, *не*, *њума* итд.). Са овим карактеристикама у сагласју је изостанак већег броја специфично балканских језичких црта, као што су недостатак постпозитивнога члана, ограничена и најчешће емфазом условљена појава удвајања објекта, те одсуство дативских енклитика у функцији исказивања посесивности, који ове говоре оштрије одвајају од источнијих, нарочито тимочко-лужничких говора, где поменуте особине имају шири домет.

Цитирана лијераџура

ASENOVA 2002: Asenova, P. *Balkansko ezikoznanie*. Veliko Trnovo: Faber, 2002. [orig.] Асенова,

П. *Балканско езикознание*. Велико Търново: Фабер, 2002.

BELIĆ 1999: Belić, A. *Dijalekti istočne i južne Srbije*, u: *Izabrana dela Aleksandra Belića*, t.9.

Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1999. [orig.] Белић, А. *Дијалектии*

¹¹ Исти закључак може се извести за прилоге, па се у овом осврту наводе и облици компаратива ове врсте речи.

- источне и јужне Србије, у: *Изабрана дела Александра Белића*, т. 9. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1999.
- IVIĆ 2001: Ivić, P. *Dijalektologija srpskohrvatskog jezika. Uvod i štokavsko narečje, Celokupna dela Pavla Ivića*, т. II. Novi Sad–Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 2001. [orig.] Ивић, П. *Дијалектологија српскохрватског језика. Увод и штокавско наречје, Целокупна дела Павла Ивића*, т. II. Нови Сад – Сремски Карловци: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2001.
- IVIĆ 2009. *Srpski dijalekti i njihova klasifikacija* (prir. Slobodan Remetić). Novi Sad–Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 2009. [orig.] Ивић, П. *Српски дијалекти и њихова класификација* (прир. Слободан Реметић). Нови Сад – Сремски Карловци: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2009.
- JURIŠIĆ 2009: Jurišić, M. *Govor Gornje Pčinje*. Beograd: Institut za srpski jezik SANU, 2009. [orig.] Јуришић, М. *Говор Горње Пчиње*. Београд: Институт за српски језик САНУ, 2009.
- MARKOVIĆ 2012: Marković, M. „Udvojuvanje na predlozite vo makedonskiot jazik od aspekt na arealnata lingvistika”. *Context*, 10 (2012) 95–110. [orig.] Марковић, М. „Удвојување на предлозите во македонскиот јазик од аспект на реалната лингвистика”. *Context*, 10 (2012) 95–110.
- MLADENOVIC 2013: Mladenović, R. *Govor južnokosovskog sela Gatnje*. Beograd: Institut za srpski jezik SANU, 2013. [orig.] Младеновић, Р. *Говор јужнокосовског села Гатње*. Београд: Институт за српски језик САНУ, 2013.
- STANKOVIĆ 2008: Stanković, S. *Granice prizrensko-južnomoravskih govora u vlasotinačkom kraju*. Beograd: Institut za srpski jezik SANU, 2008. [orig.] Станковић, С. *Границе призренско-јужноморавских говора у власотиначком крају*. Београд: Институт за српски језик САНУ, 2008.
- PANTIĆ 2024: Pantić, M. *Morfološki balkanizmi u govoru Velike Hoće*. Kosovska Mitrovica: Filozofski fakultet u Prištini (master rad), 2024. [orig.] Пантић, М. *Морфолошки балканизми у говору Велике Хоче*. Косовска Митровица: Филозофски факултет у Приштини (мастер рад), 2024.
- RAŠIĆ 2023: Rašić, K. *Morfološki i sintaksički balkanizmi u timočko-lužničkom govoru (sa osvrtom na širi balkanoslovenski areal)*. Beograd: Filološki fakultet, (doktorska disertacija), 2023. [orig.] Рашић, К. *Морфолошки и синтаксички балканизми у тимочно-лужничком говору (са освртом на шири балканословенски ареал)*. Београд: Филолошки факултет, (докторска дисертација), 2023.
- Stanislav R. Stanković

MORPHOSYNTACTIC FEATURES OF NOMINALS IN THE SOUTH MORAVA DIALECT OF THE VLASOTINCE AREA

Summary

The dialects of the Prizren-Timok dialectal area have not been reviewed from the dialectal morphosyntactic perspective so far. This paper represents a first attempt to discuss one of the three highly Balkanized idioms of Vlasotince from the aforementioned perspective. The morphosyntactic analysis of nominal features confirms that the local idiom belongs to the Prizren-Timok dialectal area and, in terms of morphosyntax, exhibits the majority of linguistic characteristics typical of the highly Balkanized zone of the Serbian diasystem.

Keywords: morphosyntax, nominals, Prizren-Timok dialectal area, Prizren-South Morava dialect, Vlasotince area

Милица М. Михајловић¹

Универзитет у Нишу

Филозофски факултет

Докторске академске студије филологије²

<https://orcid.org/0009-0004-6656-501X>

ВРАЊСКИ ГОВОР У УРБАНОМ И РУРАЛНОМ ОКРУЖЕЊУ

У раду се упоређује однос дијалекатских и стандарднојезичких карактеристика испитаника из Врања и оних који живе у непосредној близини овог града. Анализирани су транскрипти разговора у трајању од укупно четири сата и 22 минута. Добијени резултати упоређени су са подацима до којих се дошло у истраживању диглосије у Врању (TRAJKOVIĆ, MIHAJLOVIĆ 2020). Циљ истраживања је да се, поређењем односа дијалекатских и стандардних језичких одлика, укаже на могуће правце промена врањског говора. Као фактори могућег утицаја на говор испитаника размотрени су: ниво образовања, старосна доб и удаљеност од града. Анализом је утврђено да се дијалекатска обележја више чувају у руралном говору, док је урбани склонији варијацијама и стандардизацији. Старосна доб, за коју се очекивало да буде један од пресудних фактора у очувању дијалекатских карактеристика, не гарантује већу очуваност дијалекатских обележја. Слично томе, веза између нивоа образовања и степена појављивања стандардних црта није доследна у свим језичким појавама, што указује на индивидуалне разлике међу испитаницима. Као кључни фактор у очувању или промени облика показала се средина у којој говорник живи.

Кључне речи: врањски говор, призренско-тимочка дијалекатска област, социолингвистика, урбана дијалектологија, традиционална дијалектологија, урбани варијетет, рурални варијетет

1. Увод

Још је Д. Јовић, сада већ далеке 1979. године, позвао на компаративна изучавања говора мањих градова и села у непосредном окружењу како би се показала и доказала тенденција смањивања разлика између говора града и говора села. Иако је интересовање за ову тему постојало и раније (MOSKOVLJEVIĆ 1921), оно је нарочито порасло наредним деценијама, када је урбана дијалектологија српског језика обогатена бројним прилозима (JERKOVIĆ 1992; BOŠNJAKOVIĆ 2009a; VASIĆ, ŠTRBAC 2009; MARKOVIĆ 2010 2011; PETROVIĆ 2016)³, а традиционалан дијалектолошки

1 milica.m.mihajlovic@gmail.com

2 Рад је настао током теренског рада у сарадњи са др Маријом Кјусевом у оквиру пројекта *Declining Case: Inflectional Loss in Progress* који организује и финансира Универзитет у Сарију.

3 О истраживању градских говора (BOŠNJAKOVIĆ 2009b; RAJIĆ 2009) и градских говора са подручја призренско-тимочке дијалекатске области већ је било речи у нашој литератури (TRAJKOVIĆ 2017, 2021).

приступ, који је већ имао велики број верних присталица, задржао је свој чврст статус. У неколико описа, ипак, обједињени су говор села и говор града (ТОМА 1998; STEVANović 1950; REMETIĆ 1996; МИHAJLOVIĆ 1977; TRAJKOVIĆ 2016a), док су у значајном броју њих изостављени градски центри као пунктови за истраживање (ĆIRIĆ 1983, 1999; BOGDANOVIĆ 1987; STANKOVIĆ 1997, 2008; MARKOVIĆ 2000; JURIŠIĆ 2009). Томе, вероватно, доприноси идеолошки проблем, како га је назвао Р. Бугарски (2009: 16), који се заснива на стереотипу да се добар говор може наћи само у селима.

Иако се често говори о језичким тенденцијама које се најпре јављају у урбаном говору (ĆUPIĆ 1996: 165; TRAJKOVIĆ 2018a: 165), а затим, претпоставља се, захватају и рурално окружење, значајнијих доказа о томе, сем научне студије П. Л. Томе (1998), у нашој литератури нема⁴. У радовима овог типа описује се и анализира локални говор уз напомене о разликама у градском и сеоском говору, али једино их П. Л. Тома упоређује⁵. У Нишу (TRAJKOVIĆ 2018a), Врању (STANKOVIĆ 2018; TRAJKOVIĆ, МИHAJLOVIĆ 2020) и Прешеву (TRAJKOVIĆ 2018b) уобичајена је промена језичког регистра у циљу прилагођавања саговорнику, ситуацији или институцији, а регистроване су и карактеристике које најчешће подлежу променама. У нашој дијалектолошкој литератури уврежено је мишљење да су то управо маркантније дијалекатске црте, тачније оне које „одају” говорника, те он свесно или несвесно почне да их потискује.

На промене у дијалекту осим лингвистичких, утичу и екстралингвистички фактори „којима су, заправо, најпре изложени урбани говори. Те промене се из центра полако шире ка периферији, затим ка ближем сеоском залеђу, а онда и ка даљим селима” (TRAJKOVIĆ 2018a: 176). Међутим, треба узети у обзир и тврђење П. Л. Томе (1998: 25) о утицају руралних на урбане говоре и то у правцу супротном од утицаја стандардног језика.

2. Методологија

Полазећи од уверења да су обе средине погодан терен за стварање праве, свеобухватне слике врањског говора, у обема смо потражили одговарајуће испитанике. Како бисмо имали уједначен узорак, упоредили смо говор испитаника женског пола⁶ – двеју из града и двеју са села. Испитанице из града рођене су 1939. и 1954. године у Врању, где и данас живе. Завршиле су средњу школу (економску и медицинску), а свој радни век су провеле у Здравственом центру у Врању. Друге две испитанице су из околине Врања – једна из Власа (1957; пореклом из Тумбе; школовање прекинула удајом у петнаестој години), друга из Ћуковца (1943; пореклом из Златокопа; са четири разреда основне школе). За потребе истраживања циљано су узете испитанице из ових села, будући да се она налазе јужно и се-

4 Традиционалан дијалектолошки опис говора Прешева (TRAJKOVIĆ 2016b) допуњен је социолингвистичким истраживањем (TRAJKOVIĆ 2021).

5 Он, наиме, сматра да традиционална дијалектологија углавном описује говоре као непроменљиве системе, скоро затворене према туђим утицајима, нарочито према утицају стандардног језика и као циљ свог истраживања истиче поређење три система: говора неких села око Ниша, говора Ниша и стандардног српског језика (ТОМА 1998: 25).

6 Жене су се, према истраживања Традгила (TRADGIL 1972) и Лабова (LABOV 1966), показале као говорници који чешће користе стандардне, односно престижне облике.

верно од града Врања – Власе је удаљено 21,4 км, а Ћуковац свега 6,5 км.

Анализирани су транскрипти разговора у трајању од укупно четири сата и 22 минута. Језичке црте које су праћене у снимљеном материјалу засноване су на раду о диглосији у Врању (TRAJKOVIĆ, MIHAJLOVIĆ 2020: 82). Оне се уједно, у великој мери подударају са подацима до којих долази П. Л. Тома (1998: 437–438), који налази да се у градском нишком говору више не среће фонема *s*, глаголски придев радни мушког рода на *-ja*, аналитичка компарација, удвајање личних заменица и одређени слој лексике. Т. Трајковић (2018а: 103) двадесет година касније у свом истраживању показује да у Нишу старији испитаници чешће мењају место акцен-та, а млађи облике футура првог, док и једни и други користе стандардне облике локатива.

Полазећи од закључака до којих се дошло у истраживању језичких навика млађих Врањанаца и Врањанки⁷ (TRAJKOVIĆ, MIHAJLOVIĆ 2020), поставили смо следеће хипотезе:

- Говор у руралном окружењу показује већи степен очуваности дијалекатских особина врањског говора него урбани говор.
- Ниво образовања директно утиче на степен интерференције у говору.
- Руралне говорне особине заступљеније су код старијих испитаница, независно од средине.
- Географска удаљеност од града утиче на степен дијалекатске разлике у односу на урбани говор.

У склопу прве хипотезе додајемо две потхипотезе:

- Најмаркантније црте (полугласник, африката *s*, вокатив на *-e*) јавиће се код испитаница са села.
- Црте најмање маркатности (непознавање инфинитива и посесивни заменички датив) јавиће се у значајнијој мери код свих испитаница.

Материјал је прикупљен у јулу 2023. године методом интервјуа отвореног типа, у оквиру којег је истраживач спонтано разговарао са испитаницима о различитим темама. Тематски оквир разговора било је потребно прилагодити саговорнику – са испитаницама из града није било сврсисходно разговарати о пољопривреди и сточарству, као што са испитаницама са села нисмо разговарали о корзоу, биоскопу и позоришту. Разговори су сами по себи наметнули следеће теме које би требало имати на уму у будућим истраживањима језика села и града: село – детињство, пољопривреда, сточарство, свадбени обичаји, уговорени бракови, лековито биље; град – детињство, хоби, посао, породица, кулинарство, свадбени обичаји, народна веровања, итд.

3. Анализа резултата

Употреба полугласника реда вокала *a*

Полугласник се у врањском говору, како у селу, тако и у граду, и даље чува, али се и вокализује. Говорнице из града чувају полугласник у великој мери (у преко

⁷ Млађи говорници имају од 17 до 18 година, а старији више од 45 година.

50% случајева – 76,27% и 50,82%), мада се код једне од њих уочава готово изједначен број примера са вокализацијом (49,20%)⁸. Испитанице са села скоро подједнако чувају полугласник као испитанице из града – 73,03% и 60,76%, што указује на општу стабилност ове језичке црте у оба говора.

Када се ови резултати упореде са подацима које нуди истраживање Трајковић–Михајловић (2020: 87), може се установити да су старије Врањанке доследније у чувању полугласника, а испитанице са села још доследније – у поменутом истраживању чак 75% ученица уместо *данџс* изговориће *данџс*, а 46,2% наставница изговориће *данас*.

Африката *s*

Током истраживања је посматрана још једна фонетска одлика која представља маркантну црту призренско-јужноморавских говора – африката *s*. Како и проучавање диглосије у Врању показује (TRAJKOVIĆ, MIHAJLOVIĆ 2020: 90), африката *s* једна је од дијалекатских карактеристика која ће се међу првима изгубити⁹, а судећи према нашем материјалу, она се већ изгубила и из градског и из сеоског говора, с обзиром на то да није забележена ни код једне испитанице.

Формант *-на-* < *-нж-* код глагола III Белићеве врсте

Формант *-на-* у највећем броју случајева јавио се код старије испитанице са села (55,56%). Осим тога, употребљен је само још једном, и то од стране испитанице из града. Интересантно је да се код друге испитанице са села јавио формант *-ну-* (28,57%)¹⁰ у облицима типа *падну́ла*, *скину́ја*, *стану́ја*, *почну́ше*.

Секвенцу *-на-* у свом говору користи и мали удео млађег становништва – 36% наставница и 51,5% средњошколки.

Вокатив именица женског рода на *-ка* има наставак *-е*

Вокатив именица женског рода на *-ка* са наставком *-е* јавља се само у једном примеру код старије испитанице са села у облику властите именице *Рушке*. Код млађих говорника однос облика на *-е*, *-о* и *-а* такав је да преовлађују они на *-о*¹¹, затим следе они на *-а* (код старијих испитаница) и *-е* (код млађих испитаница) (TRAJKOVIĆ, MIHAJLOVIĆ 2020: 88).

8 Ова испитаница и код радног глаголског придева мушког рода и 3. л. мн. презента предњачи у броју стандардних облика. Уз то, у њеном говору нема ниједног примера са формантом *-на-*. Будући да су занимање и ниво образовања обеју испитаница готово исти (завршиле средњу школу, радиле у здравству), могуће је да је на број примера утицао индивидуални став испитанице или, чак, њен хоби – чести одласци у позориште, биоскоп, гледање филмова на телевизији. Нелогичност је утолико већа јер се ради о старијој испитаници, уз то и најстаријој од свих интервјуисаних.

9 У наведеном истраживању само 12% момака употребиће реч *sinša*, док ће сви остали у истој ситуацији радије користити синоним *слина*. Могуће је да би снимање разговора, као у нашем случају, донело резултате сличне нашим. Лексема *sinša* одликује се изразитом специфичношћу и експресивношћу, те је вероватно да и тај незнатан број младића који употребљава ову африкату то управо чини само у наведеној лексеми.

10 Претпостављамо да је ова појава последица језичког утицаја услед гравитирања средине у којој испитаница живи ка Владичином Хану.

11 Облике на *-о* можемо сврстати у групу интердијалекатских, односно прелазних форми, које нису део ни стандардног ни чисто дијалекатског система (ТОМА 1998: 436).

Употреба заменичких енклитика (*гу, не, ни, ве, ви, ги*)

Код употребе заменичких енклитика слика је нешто јаснија – све испитанице прибегавају њиховој употреби у великој мери и то: град – 91,18% и 76%; село – 96,67% и 95,65%. Ово потврђује наводе да су ове заменичке енклитике у живој употреби међу говорницима свих група (TRAJKOVIĆ, MIHAJLOVIĆ 2020: 87), а наше поређење потврђује још већу доминантност у најстаријој групи становништва.

Аналит Непознавање инфинитива ичка деклинација

Аналитичка деклинација јавља се у великом броју примера код свих испитаница (преко 60%). Међутим, приметно је да се код једне испитанице са села јавља знатно чешће (90,48%). Треба узети у обзир да је реч о селу које је удаљење од града и неприступачније у односу на село у коме живи друга испитаница. Исто тако, када се упореди број појављивања примера код испитанице из села ближег граду и једне испитанице из града, интересантно је да је испитаница из града за 4% више прибегавала употреби аналитичких облика, што је, вероватно, део њених индивидуалних језичких карактеристика.

Истраживање диглосије доноси следеће закључке: аналитичкој деклинацији склонији су мушки говорници, и то пре свега они из групе млађих, док најмањи број говорника који користи аналитичку деклинацију потиче из групе женских високообразованих говорника (TRAJKOVIĆ, MIHAJLOVIĆ 2020: 88). Претпостављамо да је потреба за ауторегулацијом, којој су наклоњеније жене, основни узрок мање учесталости аналитичких облика код високообразованих испитаница, будући да једине од свих категорија становника одступају од резултата.

Непознавање инфинитива

У оквиру примера који се односе на непознавање инфинитива, осим облика футура, узете су у обзир и конструкције са модалним глаголима које као допуну уместо инфинитива имају *да + презент/презент*. Ова језичка карактеристика донела је најусаглашеније резултате међу нашим саговорницама – инфинитив није употребила ниједна испитаница. Резултати су подударни са истраживањем диглосије у којем је ова црта показала чврсту утемељеност – форме футура без инфинитива користи 100% ученица, док их женске високообразоване особе употребљавају у доста мањем броју (57,7%), али, ипак, у већој мери од облика са инфинитивом или простим облицима футура првог.

Презент трећег лица множине на -в

Ова морфолошка црта донела је резултате које праве драстичну разлику између градског и сеоског говора будући да се у селу јављају у 100% и 97,32% облика, док су резултати у граду опречни – старија испитаница у већем броју случајева (66,10%) користила је стандарднојезичке облике¹², а млађа је у 73,03% случајева прибегавала презенту са наставком -в.

¹² в. фусноту 8.

Облик трећег лица множине презента на -в донео је велики контраст и у резултатима који се тичу млађе популације – средњошколке га користе у великој мери (69,7%), док високообразоване жене то чине у мањој мери (38,5%) (TRAJKOVIĆ, MIHAJLOVIĆ 2020: 89).

Радни глаголски придев мушког рода једнине на -ја

Ово је језичка црта која је најјасније поделила врањски говор у селу и граду. Обе испитанице из града су доминантно користиле облике радног глаголског придева мушког рода са наставком -о (69,23% и 91,66%). С друге стране, испитанице са села су биле још доследније у коришћењу облика на -ја (93,75% и 86,67%).

Испитаницама из града се могу придружити високообразоване жене и средњошколке које користе облике са наставком -ја у мањој мери (34,6% високообразованих жена и 36,4% средњошколки) (TRAJKOVIĆ, MIHAJLOVIĆ 2020: 89).

Удвајање објекта

Удвајање објекта је жива, али не тако фреквентна појава. У граду се код једне испитанице јавило 14, код друге девет пута; у селу код једне 24, код друге девет пута¹³. Сама фреквентност ових облика онемогућава утврђивање било какве законитости. Ипак, треба запазити, да у говору најстарије испитанице са села има скоро толико удвајања колико код обеју испитаница из града.

Посесивни заменички датив

Употреба посесивног заменичког датива донела је различите резултате: млађа испитаница из града га користи у мањем проценту (17,86%), старија у већем (61,64%). Одговори испитаница са села су пак уједначенији (60% и 81,82%), мада се већи број примераса посесивним заменичким дативом јавља код испитанице из удаљенијег села.

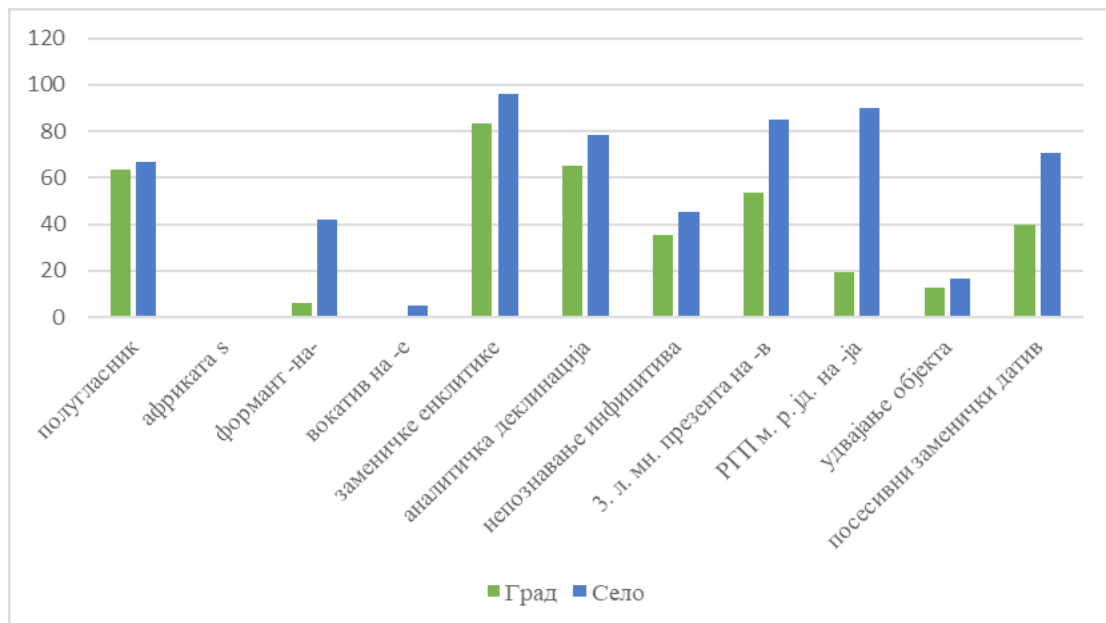
Код млађих група, резултати су, такође, приближни: високообразоване жене 55,7%, средњошколке 58%¹⁴.

3. Сумирање резултата

Хипотеза *Говор у руралном окружењу показује већи степен очуваности дијалекатских особина врањског говора него урбани говор*, како и графикон показује, јесте потврђена. У свакој од посматраних црта сеоски говор у просеку предњачи, али треба нагласити да су резултати приближни када су у питању полугласник, непознавање инфинитива и удвајање објекта.

¹³ Код удвајања објекта констатовали смо само број његових појављивања.

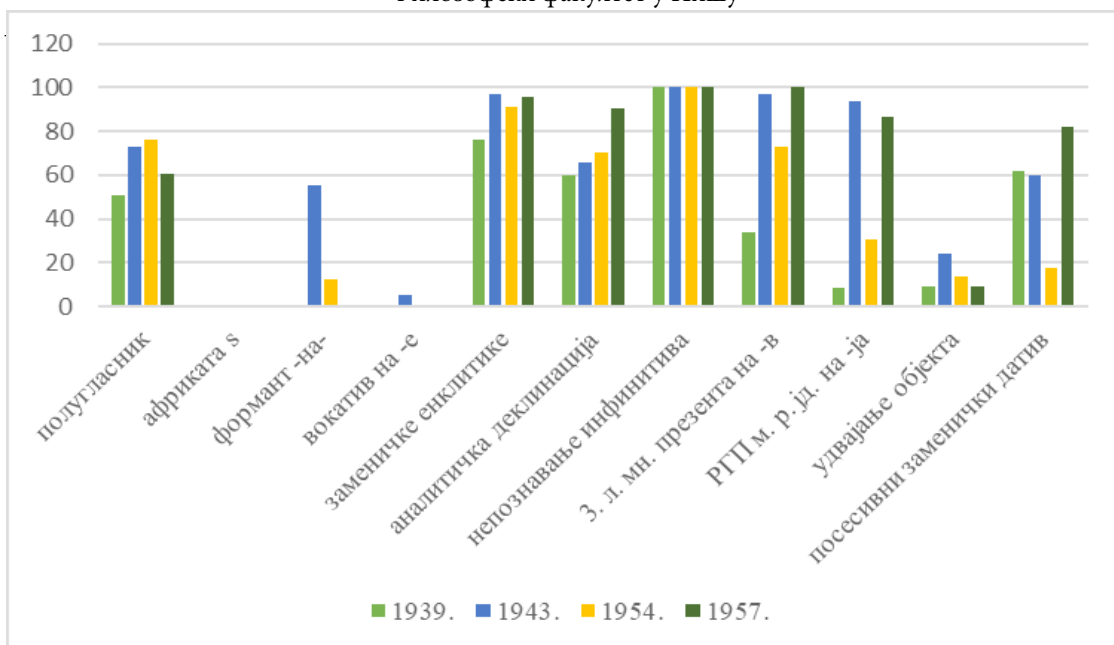
¹⁴ Будући да је испитаницама у овом истраживању задат пример *с мајку ми*, не можемо са сигурношћу тврдити да се испитаници нису често одлучивали за овај одговор због општег падежа у служби инструментала. Исто тако, код примера *шайко ми* не можемо тврдити да је велики број испитаника који се одлучио за овај облик управо то учинио због посесивног датива, а не због саме лексеме *шайко*: високообразовани мушкарци, 63,6%, средњошколци 88%, средњошколке 62,1%.

Графички приказ 1. Однос дијалекатских појава у селу и у граду

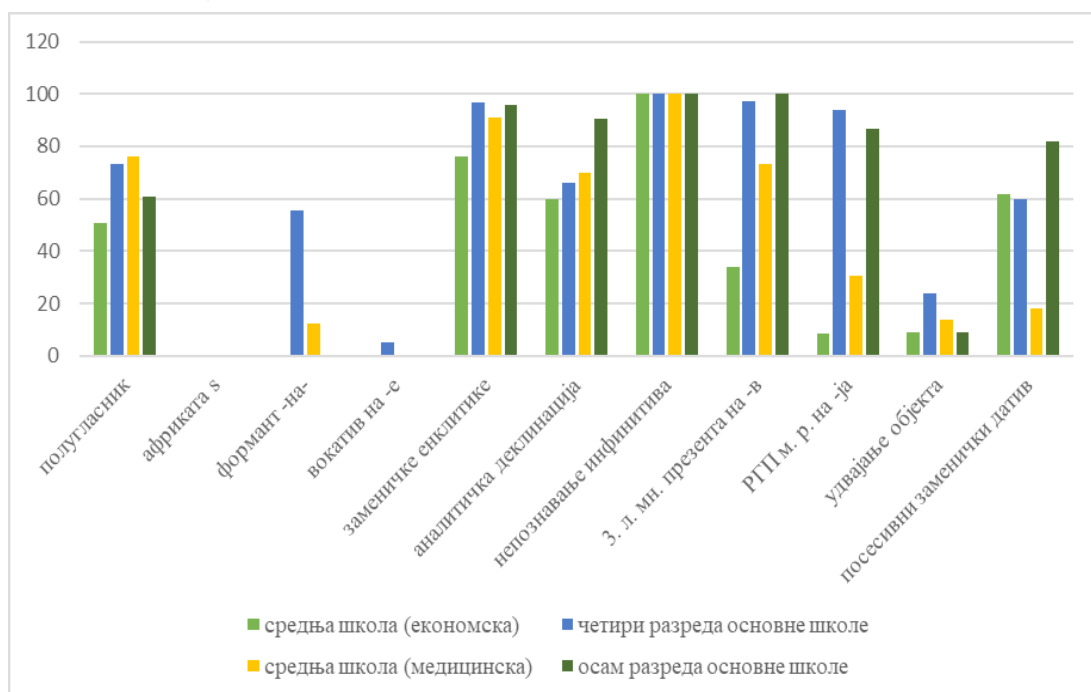
Прва потхипотеза *Најмаркантније црте* (полугласник, африката s, вокатив на -е) *јавиће се код испитаница са села делимично* је потврђена – полугласник се у једнакој мери јавио и код сеоских и код градских испитаница, африката ни код једне, а вокатив на -е само код једне испитанице са села. Друга потхипотеза *Црте најмање маркантности* (непознавање инфинитива и посесивни заменички датив) *јавиће се у значајнијој мери код свих испитаница* је потврђена – инфинитив се није јавио ни код једне испитанице, док се посесивни датив јавља у великом проценту и у селу и у граду, што иде у прилог широкој распрострањености. Потврђеност и делимична потврђеност ових претпоставки, говори нам да су две од три најмаркантније особине нестабилне и да ће вероватно нестати из савременог говора. С друге стране, мање маркантне црте одликују се много већом стабилношћу и широм распрострањеношћу.

Хипотеза *Руралне говорне особине присутније су код старијих испитаница, независно од средине* није потврђена. Неке дијалекатске особине биле су учесталије код млађих испитаница, а велики број стандардних одлика примећен је код старијих говорница. Степен интерференције у овом случају зависио је од њихових индивидуалних особина.

Графички приказ 2. Учесталост јављања дијалекатских особина у односу на старосну доб испитаница

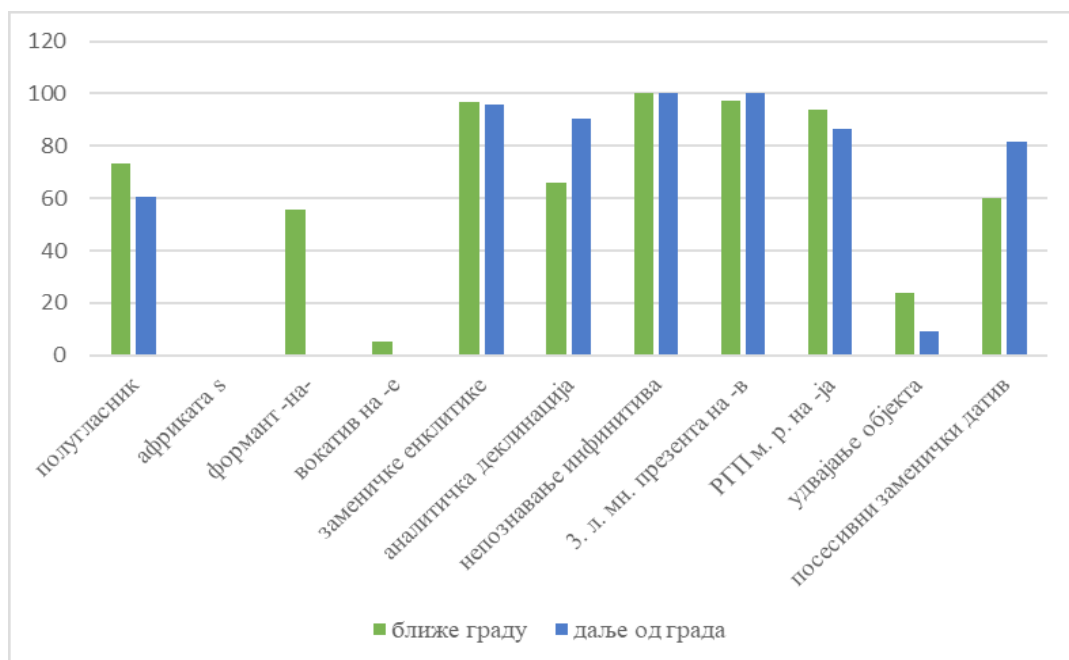
Хипотеза *Ниво образовања директно утиче на степен интерференције у говору* делимично је потврђена. Она прати задату варијаблу код форманта -на-, заменичких енклитика, презента 3. л. мн. на -в и радног глаголског придева м. р. на -ја, али не и код осталих маркера, где независно од нивоа образовања испитанице ређе користе дијалекатске облике.

Графички приказ 3. Однос дијалекатских појава и нивоа образовања

Хипотеза *Географска удаљеност од града утиче на степен дијалекатске*

разлике у односу на урбани говор делимично је потврђена – аналитичка деклинација, 3. л. мн. презента на -в и посесивни заменички датив претежу у удаљенијем селу. Код осталих одлика предњачи село које је ближе граду, али су разлике минималне. Овде од пресудног утицаја могу бити екстралингвистички фактори, попут индивидуалних карактеристика и непосредног окружења испитаница.

Графички приказ 4. Однос дијалекатских појава према удаљености од града

4. Закључак

Из анализе добијених резултата произилазе следећи закључци: полугласник је језичка карактеристика која је стабилна код свих говорница, са благо већом очуванашћу код старијих и сеоских испитаница; африката *s* је потпуно нестала из говора свих група; вокатив на -е јавио се само у једном примеру, те се може придружити африкати *s* као маркантна морфолошка црта која прети да се изгуби из овог говора; употреба форманта -на- ограничена је на најстарије испитанице; дијалекатски облици заменичких енклитика у живој су употреби код свих испитаница без обзира на средину и старосну доб; аналитичка деклинација присутна је код свих испитаница, али се најчешће јавља код једне испитанице из удаљенијег села; непознавање инфинитива једна је од најстабилнијих црта будући да га ниједна испитаница не користи; три одлике су показале већу фреквенцију употребе у селима – презент 3. л. мн. на -в, радни глаголски придев на -ја и удвајање објекта; посесивни заменички датив заступљен је у оба варијетета, ипак, чешће се може чути у руралном.

Може се констатовати и висок степен подударности са резултатима истраживања диглосије у Врању – све старосне групе у свом говору чувају заменичке енклитике, немају инфинитив, као ни африкату *s*, формант -на- и вокатив на -е. Старије испитанице у значајнијој мери чувају полугласник, користе више аналитичких облика и облика радног глаголског придева на -ја. Најмлађе испитанице издвајају се по повременој употреби вокатива на -е

и честом коришћењу презента на -в, чиме су сличне најстаријој групи.

Хипотезе које смо поставили на почетку истраживања потврђене су или делимично потврђене и доносе нам значајна сазнања:

- сеоски говор више чува дијалекатске облике, док је градски склонији варијацијама и стандардизацији;
- иако се очекивало да буде један од пресудних фактора у очувању дијалекатских карактеристика, старосна доб испитаница не гарантује њихову већу очуваност;
- веза између нивоа образовања и степена интерференције није доследна у свим језичким појавама, што указује и на утицај индивидуалних разлика међу испитаницама;
- средина у којој говорник живи показала се као кључни фактор у очувању или промени језичких особина.

О варијабилности градског и сеоског говора сведоче и примери диглосије у нашем материјалу која је толико непредвидива да се чак дешава да испитанице употребе два различита лика у узастопним реченицама. Ево неких потврда:

- Знају сви за овуј моју историју. Ђ овај, овде причам си на комшије, оној... Казујем си, они па знајев.
- Па имам ја, моја ћерка се овде близо одала. Снашка ми је одовде, из Ђуковац. Ђерка ми је овдена.
- Воце, види какву доју сам лѣпу добила на ножице. Види што је убава доја.
- Сестра ми се удаде у Лесковац, она. И такој... Али, она си и оћа тамо за тога, а мене са зор су ме одали моји, са зор, татко ми.

Тенденција смањивања разлика између урбаног и руралног говора постепено јача будући да село више не представља тако стабилан језички систем, што потврђује и диглосивно понашање наших говорника. Ново време донело је нови начин живота у којем јесеоскостановништвосемање изоловано, тени његов говор не остаје нетакнут.

За потребе овог истраживања анализиран је само говор женских испитаника. Свакако, добијени резултати би могли бити обogaћени укључивањем говорника мушког пола, који у литератури слове за стаменије у очувању дијалекатских карактеристика. Уколико се томе дода и тема диглосије, а у нашем материјалу је има у изобиљу, засигурно ћемо добити потпунији увид у савремени врањски говор.

Цитирана литература

- BOGDANOVIĆ 1987: Bogdanović, Nedeljko. „Govor Aleksinačkog Pomoravlja”. *Srpski dijalektološki zbornik*, XXXIII (1987): str. 7–302.
- BOŠNJAKOVIĆ 2009a: Bošnjaković, Žarko (ur.). *Govor Novog Sada*, sv. 1: Fonetske osobine. Novi Sad: Filozofski fakultet, Odsek za srpski jezik i lingvistiku, 2009.
- BOŠNJAKOVIĆ 2009b: Bošnjaković, Žarko. „Ispitivanje gradskih govora u Srbiji”. Žarko Bošnjaković (ur.). *Govor Novog Sada*, sv. 1: Fonetske osobine. Novi Sad: Filozofski fakultet, Odsek za srpski jezik i lingvistiku, str. 47–76.

- BUGARSKI 2009: Bugarski, Ranko. „Teorijske osnove urbane dijalektologije”. Žarko Bošnjaković (ur.). *Govor Novog Sada*, sv. 1: Fonetske osobine. Novi Sad: Filozofski fakultet, Odsek za srpski jezik i lingvistiku, str. 13–30.
- ĆIRIĆ 1983: Ćirić, Ljubisav. „Govor Lužnice”. *Srpski dijalektološki zbornik* XXIX (1983): str. 7–119.
- ĆIRIĆ 1999: Ćirić, Ljubisav. „Govori Ponišavlja”. *Srpski dijalektološki zbornik* XLVI (1999): str. 7–262.
- ĆUPIĆ 1996: Ćupić, Drago. „Dijalekti”. *Srpski jezik na kraju veka*. Beograd: Institut za srpski jezik SANU – Službeni glasnik, str. 159–170.
- JERKOVIĆ 1992: Jerković, Jovan. „Srpski govor Bečaja”. *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku* XXXV/2, str. 89–98.
- JOVIĆ 1979: Jović, Dušan. „Sociolingvistički faktori jezičkih promena u župskom govoru”. *Književnost i jezik* 26/2–3 (1979): str. 243–251.
- JURIŠIĆ 2009: Jurišić, Marina. *Govor Gornje Pčinje: glasovi i oblici*. Monografije 6. Beograd: Institut za srpski jezik SANU, 2009.
- LABOV 1966: Labov, William. *The social stratification of English in New York city*. Washington: Center for Applied Linguistics, 1966.
- MARKOVIĆ 2010: Marković, Brankica. *Spacijalne padežne konstrukcije u govoru starosedelaca Novog Sada*. Magistarska teza u rukopisu. Novi Sad: Filozofski fakultet.
- MARKOVIĆ 2011: Marković, Brankica. „O upotrebi nekih spacijalnih predložko-padežnih konstrukcija u govoru starosedelaca Novog Sada”. Radmila Žugić (ur.). *Dijalekat – dijalekatska književnost: zbornik radova*. Leskovac: Leskovački kulturni centar. str. 134–142.
- MARKOVIĆ 2000: Marković, Jordana. „Govor Zaplanja”. *Srpski dijalektološki zbornik* XVII, (2000): str. 7–307.
- MIHAJLOVIĆ 1977: Mihajlović, Jovan. *Leskovački govor*. Knj. 24. Leskovac: Biblioteka Narodnog muzeja, 1977.
- MOSKOVLJEVIĆ 1921: Moskovljević, Miloš. „Nekoliko reči o beogradskom govoru”. *Zbornik filoloških i lingvističkih studija: Aleksandru Beliću povodom 25-godišnjice njegovog naučnog rada posvećuju njegovi prijatelji i učenici*, str. 132–134.
- PETROVIĆ 2016: Petrović, Veselin. „Fonetske varijacije u govoru mlađe i srednje generacije sela Karoševina (kod Prijepolja)”. *Srpski jezik* XXI (2016): str. 381–392.
- RAJIĆ 2009: Rajić, Ljubiša. „Gradski govori”. Žarko Bošnjaković (ur.). *Govor Novog Sada*, sv. 1: Fonetske osobine. Novi Sad: Filozofski fakultet, Odsek za srpski jezik i lingvistiku, str. 31–46.
- REMETIĆ 1996: Remetić, Slobodan. „Srpski prizrenski govor”. *Srpski dijalektološki zbornik* XLII (1996): str. 319–614.
- STANKOVIĆ 2018: Stanković, Dragana. *Govor vranjske dece predškolskog i školskog uzrasta – sociolingvistički pristup* (doktorska disertacija)
<https://nardus.mpn.gov.rs/bitstream/handle/123456789/10474/Disertacija.pdf?sequence=6&isAllowed=y> 4. 4. 2025.
- STANKOVIĆ 1977: Stanković, Stanislav. „Gradski vlasotinački govor(i) – sociolingvistički procesi (opštekarakteristike)”. Miroslav Pantić (ur.). *Osrpskim narodnim govorima* (Naučni skup, Despotovac, 21–22. 9. 1996). Dani srpskoga duhovnog preobraženja IV, Despotovac:

- Narodna biblioteka „Resavska škola”, str. 167–179.
- STANKOVIĆ 2008: Stanković, Stanislav. *Granice prizrensko-timočkih govora u vlasotinačkome kraju*. Monografije 5. Beograd: Institut za srpski jezik SANU, 2008.
- STEVANOVIĆ 1950: Stevanović, Mihailo. „Đakovački govor”. *Srpski dijalektološki zbornik* XI (1950): str. 1–152.
- TOMA 1998: Pol-Luj, Toma. *Govori Niša i okolnih sela*. Niš: Prosveta, Beograd: Srpski dijalektološki zbornik XLV, Institut za srpski jezik SANU, 1998.
- TRADGIL 1972: Tradgil, Peter. „Sex, covert prestige and linguistic change in the urban British English of Norwich”, *Language in Society*, 1 (1972): стр. 179–195.
- TRAJKOVIĆ 2016a: Trajković, Tatjana. „Govor Preševa”. *Srpski dijalektološki zbornik* LXIII (2016): str. 277–578.
- TRAJKOVIĆ 2016b: Trajković, Tatjana. „Socio-linguistic research of the dialect of Preševo in the south of Serbia”. *Baltistica* 51 (2) (2016): str. 379–396.
- TRAJKOVIĆ 2017: Trajković, Tatjana. „Proučavanje gradskih govora na prostoru prizrensko-timočke dijalekatske oblasti”. Gordana Đigić (ur.). *Zbornik radova sa istoimenog naučnog skupa Aleksandar Belić – 110 godina od pojave Srpskog dijalektološkog zbornika*. Niš: Univerzitet u Nišu, Filozofski fakultet, str. 93–100.
- TRAJKOVIĆ 2018a: Trajković, Tatjana. „Govor Niša kroz prizmu diglosivnosti”. *Južnoslovenski filolog*, LXXIV/2 (2018): str. 89–108.
- TRAJKOVIĆ 2018b: Trajković, Tatjana. „Govor Preševa u strukturalnoj i varijacionističkoj perspektivi (kao model za dijalektološka predviđanja)”. Miloš Kovačević, Jelena Petković (ur.). *Srpski jezik, književnost, umetnost*. Knjiga I: Kurs opštelingvistike. Zbornik radova sa XII međunarodnog naučnog skupa održanog na Filološko-umetničkom fakultetu u Kragujevcu 27–28. X 2017. godine. Kragujevac: Filološko-umetnički fakultet: str. 173–181.
- TRAJKOVIĆ, MIHAJLOVIĆ 2020: Trajković, Tatjana, Mihajlović, Milica. „Govor Vranja kroz prizmu diglosivnosti”. *Južnoslovenski filolog* LXXVI, sv. 1 (2020): str. 77–105.
- TRAJKOVIĆ 2021: Trajković, Tatjana. „Ka istraživanjima urbanih varijeteta u prizrensko-timočkoj dijalekatskoj oblasti”. Golub Jašović (ur.). *Zbornik radova posvećen prof. dr Draganu Liliću*, Filozofski fakultet Univerziteta u Prištini sa privremenim sedištem u Kosovskoj Mitrovici, Kosovska Mitrovica, str. 327–341.
- VASIĆ, ŠTRBAC 2011: Vasić, Vera, Štrbac, Gordana (ur.). *Govor Novog Sada*, sv. 2: Morfosintaksičke, leksičke i pragmatičke osobine. Novi Sad: Filozofski fakultet, Odsek za srpski jezik i lingvistiku, 2011.

Milica M. Mihajlović

THE VRANJE VERNACUL IN URBAN AND RURAL ENVIRONMENTS

Summary

The paper compares the relation of dialectal and standard language characteristics of the speech of respondents from Vranje and those who live in the immediate vicinity of this city. Transcripts of the conversation lasting a total of 4 hours and 22 minutes were analyzed. The obtained results were compared with the data obtained in the study of diglossia in Vranje (TRAJKOVIĆ, MIHAJLOVIĆ 2020). The goal of the research is to,

by comparing the ratio of dialectal and standard linguistic features, point out the possible directions of changes in the Vranian speech. Level of education, age and distance from the city were considered as factors of possible influence on the respondents' speech. The analysis found that dialect features are more preserved in rural speech, while urban speech is more prone to variations and standardization. Age, although it was expected to be one of the decisive factors in the preservation of dialectal characteristics, does not guarantee greater preservation of dialectal characteristics. Similarly, the relationship between the level of education and the degree of appearance of standard features is not consistent in all linguistic phenomena, which indicates individual differences among the respondents. The environment in which the speaker lives proved to be a key factor in preserving or changing the form.

Keywords: Vranje dialect, Prizren–Timok dialect area, sociolinguistics, urban dialectology, traditional dialectology, urban variety, rural variety

Милош Р. Пантић¹

Универзитет у Приштини
са привременим седиштем у Косовској Митровици
Филозофски факултет
Катедра за српски језик и књижевност
<https://orcid.org/0009-0005-4085-6828>

Станислав Р. Станковић

Универзитет у Приштини
са привременим седиштем у Косовској Митровици
Филозофски факултет
Катедра за српски језик и књижевност
<https://orcid.org/0000-0002-4024-1437>

О ВОКАЛСКИМ ОСОБИНАМА ГОВОРА ВЕЛИКЕ ХОЧЕ²

У раду се разматрају главније вокалске особине великохочанског говора које указују на његову припадност широј призренско-јужноморавској дијалекатској зони. С једне стране, у вокалском систему овог идиома нашле су се појаве које су настале или услед специфичног унутрашњег развоја или у контакту са суседним несловенским језицима, док се, с друге стране, пројављује утицај српског стандарднојезичког варијетета, што неумитно води ка губљењу изворних дијалекатских црта. Има ли се пак у виду чињеница да је забележени говор Велике Хоче – говор једног од најстаријих српских села, које се први пут спомиње 1198. године у даровном писму Стефана Немање манастиру Хиландару – дијалекатски репрезентант једне од неколиких последњих српских етничких и језичких оаза на подручју јужне нам Метохије, овде предочене особине његовог вокалског система имају нарочиту важност и за историјску дијалектологију српског језика. На крају рада, приложен је дијалекатски материјал добијен у непосредним разговорима са мештанима Велике Хоче.

Кључне речи: вокалске особине, дијалекатска грађа, великохочански идиом, призренско-јужноморавски говори

1. Уводне напомене

1.0. Село Велика Хоча налази се у јужној Метохији, на петом километру од Ораховца, чијој општини данас припада, од Призрена и Ђаковице удаљено је двадесет и пет километара. Велика Хоча једно је од најстаријих српских села: у средњовековним изворима први пут се спомиње у дванаестом веку, тачније 1198. године, када га Стефан Немања, заједно са околним насељима, дарује манастиру Хиландару

¹milos.pantic@pr.ac.rs

² Ово истраживање подржало је Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије (Уговор бр. 451-03-136/2025-03/200184).

(в. NOVAKOVIĆ 1912: 384). Тај даровани манастирски посед добио је име Хотачка метохија, управо по месту које је било седиште самог метоха – селу Хочи. Формирана 1198, Хотачка метохија је трајала све до пада српске државе под турску власт, 1454. године (ZARKOVIĆ 2002: 24). Потомци Стефана Немање у више наврата су потврђивали дарове Хиландару, те се отуда Хоча помиње у и повељама краља Уроша II Милутина, Стефана Дечанског, цара Душана, као и Маре Бранковић са синонима (ZARKOVIĆ 2002: 138, VITOŠEVIĆ 1995: 22–27).³

1.1. Становништво Велике Хоче јесте српско, православне вероисповести, изузев једне циганске породице.⁴ После погрома српског народа на простору Косова и Метохије, који је уследио након НАТО бомбардовања Републике Србије, на подручју Подриме је једино у Великој Хочи и Ораховцу остало мало Срба.⁵ Међутим, последњих година се и овај број Срба смањује, како због репресије шиптарског режима, тако и због непостојања јасне стратегије Републике Србије у погледу заштите и опстанка српског становништва у јужној српској покрајини (в. нпр. STANKOVIĆ 2010a: 140, 2010b: 162, 2010v: 520–522).

1.2. У дијалектолошкој литератури говор Велике Хоче ситуиран је у контекст призренско-јужноморавских говора призренско-тимочке дијалекатске области и сматра се његовим изразитим представником (IVIĆ 1985: 116–118, MLADENović 2021: 60). На простору јужне Метохије формирана је, између осталих, и ареа подримског говора, којој припадају Велика Хоча, Ораховац, Зочиште, Зојћ, Оптеруша и Мала Круша. Према новијој подели призренско-јужноморавских говора Р. Младеновића, говор Велике Хоче спада у метохијско-косовско-сиринићки поддијалекат, који, како он то налази, чине говори у Метохијској и Косовској котлини и говор северношарпланинске жупе Сиринић. Ове идиоме, по Младеновићевом мишљењу, карактерише недовршени аналитизам, као и иновације у флексији и глаголском систему сродне суседним косовско-ресавским говорима (MLADENović 2021: 60). Говор Подриме, па тако ни говор Велике Хоче, није детаљно монографски описан, али је у појединачним радовима (в. нпр. MLADENović 2000, 2002, 2005 и др.) о њима било доста помена, уз навођење грађе и из Велике Хоче. У фокусу ове анализе у највећој мери налази се дијалекатски материјал који је М. Пантић сакупио од 2017. до 2022. ради израде семинарских и завршних радова на основним и мастерским академским студијама (в. нпр. PANTIĆ 2024), који је пак за потребе овог рада допуњен и грађом из његових до сада некоришћених аудио-записа и теренске бележнице.

1. 2. Вокалски систем

2.1. Вокалски систем говора Велике Хоче садржи пет класичних вокала (*a*, *e*, *и*, *o*, *y*) и вокал напрегнуте артикулације (*ə*), чиме се уклапа у ширу слику њему

3 Име Хоча потиче од старог словенског имена *Хотъкъ* или *Ходъкъ* (*Хотимир/Ходимир*) и у вези је с глаголом *хтети/ходити* (ZARKOVIĆ 2002: 137).

4 Потврда да је становништво Велике Хоче од давнина било православне вере јесте повећи број средњовековних цркава. Данас у Великој Хочи постоји осам цркава и четири црквишта, које датирају из немањићког периода, а које су више пута рушене и обнављане (в. KOSTIĆ 2021: 105, BUKUMIRIĆ 2021: 772, VITOŠEVIĆ 1995: 28–37).

5 О становништву Велике Хоче и његовом пореклу пишу М. Букумирић (2021: 776–781) и К. Витошевић (1995: 80–106).

суседних, али и осталих призренско-јужноморавских говора на Косову и Метохији (PAVLOVIĆ 1939: 50–79, IVIĆ, REMETIĆ 1981: 579, REMETIĆ 1996: 356–377, MLADENović 2013: 64, 2019: 96, 2023: 43). Вокалску службу врши и сонант *p*, код кога је полугласнички призвук појачан (^ə*p*). Представљен шематски, вокалски систем у великохочанском говору изгледа овако:

и		у	
е	ə	о	+p, ^ə p
	а		

Иако једну од главних особина говора Велике Хоче представља чување полугласника, нестабилна артикулација овог гласа чешће се среће у ненаглашеним слоговима, па у таквој позицији полугласник прераста у нову фонему. Рефлекс вокалног *ɫ* је *у*, осим иза денталног фрикатива *с* у примеру *слуза* (али искључиво: *сунце*).⁶

2.2. Великохочански говор је захваћен појавом префонологизације наглашених средњих вокала *о* и *е*, тако да су дуго *е* и *о* дали затвореније гласове *ɛ* и *ɔ*: *пéт* клања; *умéсив* љéба; *у тó врéме*; нýла је мéсо; да рóди грóјзе; с друге стране, кратко *е* и *о* дали су отвореније гласове *ɛ* и *ɔ*: сэм íмаја рабóту; га згрéјала жéна; умéсив љéба; дрва на љéђа. О овој специфичности средњих вокала први су писали П. Ивић и Р. Александер (IVIĆ, ALEKSANDER 1998: 577–587), а трагови ове појаве нађени су и у Ораховцу (IVIĆ, REMETIĆ 1981: 579, 582–583), горњоморавским селима (STANKOVIĆ 2010a: 140, 2010b: 524, 2010v: 163), новобрдској области (STIJOVIĆ 2010), говору Гатња (MLADENović 2013: 70–78), као и у говору северношарпланинске горе Сирињић (MLADENović 2019: 121–159). Ивић и Реметић у оближњем Ораховцу потврђују ову особину, али без дифтонгизације.⁷

У мањем броју примера ова појава може имати и дистинктивну функцију: *тéђе рéка*: ѓн ми *рéка* тако; сэм ги пúшћаа *оде*: ѓн *оде* нéгде; *Вéра* Андретова: *вéра* ни је таква; *Јéла* (лично име): ѓна *јéла* љéба; *Цвéта* (лично име): *цвéта* свé сэд; *ћóра* (женско дете): ка *ћóра* да сэм; íмам *вéне*: поћело да *вéне*.

2.3. Као што је речено, једна од најмаркантнијих особина овог говора јесте чување полугласника. Иако се под утицајем стандардног идиoma полугласник у бројним примерима замењује вокалом *а*, ипак се може рећи да је он стабилан у вокалском систему великохочанског говора, чак и код припадника млађих генерација. У многим примерима бележи се отварање овог вокала, при чему се може чути одређени глас између чистог *а* и чистог *ə*. Будући да су се многи истраживачи, почев од Белића (1999: 88), користили диграмима у оваквим случајевима, и у овом

⁶ У примерима и дијалекатским текстовима који следе експираторни призренско-тимочки акценат биће бележен косом цртом.

⁷ Ослањајући се на слушни утисак, може се рећи да се у говору Велике Хоче јавља и дифтонгизација вокала *о*, што захтева додатна истраживања. Дифтонгизација се среће у следећим примерима: *тв'ој* дéда Бажи; ^ʋѓн íмаја Благовес; ^ʋѓн пóсле спрéђија; дóцкэн ^ʋоде дóша.

раду ће овај тип отварања полугласника бити бележен као *а*⁸. У оваквим ситуацијама тешко је одредити који глас преовладава.

2.3.1. Полугласник (као континуант некадашњих полугласника) очуван је у коренској морфеми одређеног броја лексема:

а) у прилозима: *кад* идеш; *кат* си река *то*; *никад*^м златица прѣ немáла (поред: *не́смо* је́ље *ни́каѣт* *то*, *ни́кат* *не́сэм* *ћи́нала* *та́ко*); *најла́ко* те́зи фíрме; *не́маље* *пóсэо* ка *сáѣ*; *не́је* ка *сáѣ*; *сáд* ра́ђа и *ж́ито*; *ћ-идем* *сáд* за Ра́вац; а ме *разоб́ираш* *сáда*; *сá-ће* ти *ка́жем*; *та́д* *пó* *не́* се *има́ло*;

б) у именицама: *то* за *Ба́њи дáн*; *ко́ј* *в́иди* *ба́нће*⁸; *ги* *посв́ети* *те́* *ба́нћићи*; *сáд* за *Ве́љи́гдáн*; преко *дáн* *б́ило* *то́*; прѣ́ *сýнце* *то́га* *да́на*; *о-да́на́с* (...) *не́* *смѣ* *в́ише* да се *та́кне*; на *дáн* *Бур́ћевдáн* ме *в́ериље*; *ћи́к* *јутре́дáн* *ги* *ја́виље*; *б́иље* за *Ми́хољдáн*; *опáнце* на *но́ге*; му *ту́риље* у *пик* *Петр́овдáн*; у *сáн* ми *дола́зив*; од *сáна* ме *д́игље* (ме-ђутим, у мањем броју примера полугласник је замењен вокалом *а*: за *Ве́љи́гдан* *смо* *има́ље* *оби́ћај*; за *Бур́ћевдан* се *пóје*);

в) у неким глаголима и придевима: на *ла́к* *пóсо* не *ста́вљаја*; *немо́ј* *сте* га *та́кље*; *Ве́љика* *Ћћа* не *смѣ* *в́ише* *да́* се *та́кне*; *та́нак* *де́ше*; *та́нко* *пру́тће* *ју́зеш*.

2.3.2. Континуант некадашњих полугласника чува се и у префиксима: п́рво *не́к* *за́вре* *во́да*; *ја́* *ти* *гу* *са́бе́рем*; и *са́бе́remo* *се*; *гру́па* *смо* *са́браље*; *Бо́г-да́* *са́ћува* (уп. PAVLOVIĆ 1939: 58, STEVANOVIĆ 1950: 38, MLADENović 2019: 104–105, 2023: 45).

У следећим случајевима углавном се јавља вокал *а*, а понекад и глас између полугласника и вокала *а*: га *сави́је*; га *сави́јеш* *то́ко* *та́мо*; га *савла́дала*; *бра́т* *ми* *се* *сакри́ја*; да *са́ћува́те* *зémљиште*; *са́ћуваја* не *Бо́г*; *са́браја* *ра́дни* *ста́ж* (в. REMETIĆ 1996: 362, MLADENović 2019: 105).

Међутим, могу се срести и примери у којима је у префиксу полугласник замењен вокалом *о*: да *со́бе́ре* *п́ужове* *сѣ́фте*, не *мо́ж* *се* *со́бе́ре*, *ће* *со́бе́рем*, *да́* *ги* *со́бе́рем*, *се* *со́браље* *озгóр*, *се* *со́браље* *дру́штво*, *да́* *со́ме́ље* *па* *да* *је́демо* (в. и REMETIĆ 1996: 364, MLADENović 2001: 132). Белић (1999: 103) глагол *собере* (уз неколико других) наводи као пример где је полугласник био реда *о* (*ь^о*, *ь_о*).⁹ Оно је, наиме, могло постати као *собучем*, *собујем* и сл., дакле: *с+оберем*. Разуме се да овде пресуђује значење, које ја, на жалост, овде нисам забележио” (BELIĆ 1999: 108).

2.3.3. У суфиксима полугласник није у потпуности замењен вокалом *а*:¹⁰

а) чува се у: *и́ша* у *Ба́рсто́вѣц*; код *да́бе* у *Кра́гујевѣц*; *ка́д* *б́ија* *пó* *ми́цѣк*; *Жу́ћин* *о́тац*; *шó* *има́мо* за *ру́ћѣк*;¹¹

8 Именица *бадњак* најчешће се јавља у форми *дáнће*, мада се један информатор користи једино именицом *бадњак*: му *пе́ва* *то́му* *ба́дњаку*; за *Бо́жић* *у́веће* *ба́дњак*, што је, по свему судећи, нанос из књижевног језика.

9 О нијансама овога типа и другим моментима у вези са глаголом *собере* говори А. Белић (1999: 99–111).

10 Тако је и у Сиринићу (в. MLADENović 2019: 105–106). У говору села Врбичане „у суфиксима и морфемама које подсећају на суфиксе, полугласник је редовно замењен вокалом /а/” (MLADENović 2023: 46). У призренском говору замена полугласника вокалом *а* у суфиксима је готово завршена (REMETIĆ 1996: 362–363).

11 Највећи број примера у којима се чува полугласник забележен је у говору Десанке Маниташевић, али и код ње се понекад на месту полугласника чак и у истим примерима јавља вокал *а*.

б) замењује се вокалом *a*: *járaц* вељики; *момак* уз дећара се жёни; *отац* Бумбету; по Србије у Вељики *немак*; на Вељики *ћетвѣртак* фарбамо.

Прилог *ноћас* забележен је у облику *нећес*: искаћав тѣ виље *нећес*; ће да ги ћувамо *нећес*, односно на месту полугласника се јавља вокал *e* (в. REMETIĆ 1996: 365, MLADENović 2019: 709, 2023: 46, 257). Овај прилог има другачију супституицију коренског вокала *o* у односу на околне говоре, у којима се вокал или чува или супституише вокалима *a* или *ə* (в. PAVLOVIĆ 1939: 62, REMETIĆ 1996: 365, MLADENović 2019: 709, 2023: 257).

2.3.4. Полугласник бележимо у предлогу *сас*: пуно *саз* бۇве; *сас* матику на раму; *сас* налане; *сас* волфве; *он сас* музику.

2.3.5. У слабом положају полугласник се јавља у следећим примерима: тј ти је *лажров*; вељики *лажров*; ређе *лажица* и чешће *ложица*.

2.3.6. Секундарни полугласник се најчешће среће у скраћеним облицима помоћног глагола *јесам* у презенту: *сам* ги пушћа'а; како *сам* се упозна'а; *са*-имала дјесет године, *несам* ишла у школу. У осталим случајевима бележи се факултативно: у *осам* сага; *осамнајес* пећурке; *седамнајес* године; по *седам* младице; *седамдесет* године; има *дорбар* тј сџк; гу туримо на *оган*.

Поред наведених облика, забележени су и примери са гласом између полугласника и вокала *a*, као и чист вокал *a*: би упалја *оган*; тѣ *осам* унућета имам; *он осамнајес*; *сам* купија тѣ; Влада ми има двајес *седам*; *сам* поћела.

2.3.7. У анализираној грађи полугласник настаје и редукцијом вокала: несмо *баш* слободни; кад *вај*; паја *зѣр*; узаја вељику *мѣтку* (али један пример: *мѣтку* и вејеш гу горе за жицу); *тамѣн* дѣ уљенем; има тамо *тај*; *дорбар* *тај* сџк; *ћетѣрес* дүше; прѣ тѣ *ћетѣрѣсте* године; до *ћетѣрс* прѣве; сѣд смо *азган*.¹²

У малом броју примера ова појава има факултативни карактер: дошла *вај* купаџија, *знаш*; у двѣриште, *знаш*; један од, *знаш*; тј *зѣд*¹³ (поред чешћих: тј дѣ је *зид*; *знаш* како се угѣјило; а *знаш*; не искаћав свүде, *наш*; и сл.).

Повелики је број примера везника *да* у којима је вокал *a* редукован до полугласности: *дѣ* љи мѣже; *дѣ* ги турѣ у оцѣт; *дѣ* га однесеу; *дѣ*-иде да содѣре; по шкоље *дѣ* идеш, *знаја* *дѣ* ги спрѣми. У случају везника *на* број илустрација је мањи: *на* дѣ сомѣље; *на* кѣ-се вратим. Забележени су и случајеви у којима редукција није присутна: *да* се макне тѣ; свѣ тѣ пећурке *да* јѣде; *на* да јѣдемо; *на* на љѣћа и др.

2.3.8. Полугласник може бити и турског порекла: ти си *азган*; *баићалѣк* имамо; смо биле *кабалѣк*; *кабалѣк*, сѣдам дѣцу; сѣмо у *мајстѣрлѣк*.

2.4. Вокално *p* је најчешће регистровано са изразитијим полугласничким призвуком:

а) у иницијалној позицији: *рђа*; *рђав* ћовѣк; да рѣкнем *рђаво*; *ршум* напраија;

¹² Овим примерима вероватно се могу придодати и следећи: *кобѣјги* да ги дими, *кобѣјги* од старине (поред чешћег: *кобајаги*, у којима бележимо редукцију турског *a* (<*bayağı*), као и синкопу.

¹³ Факултативна редукција у именици *зид* забележена је у говору села Врбичане (MLADENović 2023: 48).

δ) у медијалној позицији: *ра́зна вѣста* пећурка, гу *испѣржиш*; напра́им *кѣрс*; ка не́ки *мѣрсољ*; *пѣрва* недеља по́с; *пѣрво* поја́с; најсла́тка пећурка је *смѣрѣрка*; одоздо́л *црвѣно*;

в) у финалној позицији: на вѣр *јези́к*, на вѣр *сѣло*, па *ћѣвре повѣр* поја́с.

Глагол *умрети* у радном глаголском придеву најчешће има облике са секвенцом *ра* (<р>¹⁴: *А́ндри шо у́мраја*; *сѣстра старија ми у́мрала*; *јѣно ми у́мрало*; *ми у́мраље*; (поред: *вѣ дру́ге у́мраље*; *бра́ћа ми у́мреље*). Могуће је да је у овом случају дошло до контаминације са итеративним *умирати/умира* (в. и PAVLOVIĆ 1939: 189), или да је у декомпонованом *рѣ* (нпр. *у́мраље/поу́мраље*) дошло до вокализовања полугласника (уп. од *ѣ* ми *у́мра* – од *у́рок*).

2.5. Иако се судбином вокалнога *л* говор Велике Хоче делимично приближава многим метохијским и косовским идиомима призренско-јужноморавскога типа (PAVLOVIĆ 1939: 72–79; STEVANOVIĆ 1950: 42–45; PAVLOVIĆ 1970: 15–17; IVIĆ, REMETIĆ 1981: 582–583; REMETIĆ 1996: 373–374; MLADENOVIĆ 2019: 190–193), ипак се он ни са једним од ових говора не подудару у потпуности.

2.5.1. Вокално *л* се у највећем броју примера замењује вокалом *у*: *јѣдан а́шо дубо́ко*; *вѣ́ци завѣ́вав*; *жу́то би́ло цвѣ́ће*; *ѣ́на напа́да и јабу́ке*; ту *то́рбу сѣм напу́нија*; не́ ги *обуку́јев*; *пу́не ѣ́ћи сѣ́зе*; *пасу́љ да ту́ћемо*.

2.5.2. Иза дентала *с* вокално *л* > *лу* у примеру *слу́за*: *ми заслѣ́зиље ѣ́ћи*; *те́ћев слу́зе*; *у, што ми слу́зи ѣ́ко*; *слу́зив ми ѣ́ћи* (али и *сѣ́зе гу и́шље сѣ́ме*; *пу́не ѣ́ћи сѣ́зе гу бѣ́в*). Именица *сунце*, која је по свему судећи некада морала имала рефлекс *лу* и гласила *слунце*,¹⁵ дележена је искључиво с рефлексом *у*¹⁶: *ћи́м би иза́шло сѣ́нце*; *сѣ́нце* ако *огрѣ́је*; *пре́ сѣ́нце то́га дѣ́на* и сл.

2.5.3. Рефлекс *о* (<л>) потврђен је једино у придеву *дугачак*: *Догѣ́ћак пу́т* (али и: *Дѣ́гѣћак пу́т*); *догѣ́ћка ва́ њи́ва*; *догѣ́ћке прѣ́ћа*.

Именица **lǝžica* гласи *ложѣ́ца*: *ће́ јѣв сѣ́с злѣ́тну ложѣ́цу*; *с ложѣ́цу* смо *јѣ́ље*, *во́ је ложѣ́ца*.

2.6. У говору Велике Хоче рефлекс јата је *е*:

а) у корену именице: на *бре́г го́ре*; окупѣ́ција *вре́ме*; *ми́ поћѣ́смо дево́јке*; *твѣ́ој дѣ́да Ба́жи*; *ми́ ћу́вамо дѣ́цу*; око *сетѣ́мбар ме́сец*; *пѣ́рва неде́ља по́с*; *би пра́иље* у *љива́де сѣ́но*; *ло́јзе јенѣ́му ћовѣ́ку*;

б) Д–Л јд. именица ж. р. на *-а*, личних заменица за 1. и 2. л. јд. и личне заменице за свако лице: по *вру́ћине* рабѣ́та; свѣ́ по *гла́ве* га *удраја*; *при́ћала сѣ́м му Јѣ́фте*; *ра́дим по ку́ће*; *гу ви́ка Сне́же*; *ѣ́н гу ви́ка те́тке мо́јзи*; *ме́не* ми *до́шло* за у *во́јску*;

14 Тиме се овај говор разликује од многих околних призренско-јужноморавских говора, који уместо вокалног *р* имају секвенцу *ре* (в. PAVLOVIĆ 1939: 189, STEVANOVIĆ 1950: 46, REMETIĆ 1996: 377, MLADENOVIĆ 2023: 63).

15 Рефлекс *лу* у именици *слунце* регистрован је у следећим суседним говорима: у Сретечкој жупи (PAVLOVIĆ 1939: 73), Ђаковици (STEVANOVIĆ 1950: 43, 45), Ораховцу (IVIĆ, REMETIĆ 1981: 582–583), Призрену (REMETIĆ 1996: 374), као и у Сиринићу и Врбичану (MLADENOVIĆ 2019: 193, 2023: 63).

16 Иако у забележеном везаном говору нема одговарајућих примера, у испитиваном идиому се према речима информатора једино среће облик *стубице*, са значењем и великих и малих стуба.

ти прићам сѣг тѣбе, по сѣбе знам;¹⁷

в) у глаголима, у корену глагола: *ви́деја* свѣтло; *сѹ́нце* грѣје; *жи́веја* љѣпо; *јѣд*ва живо га *згрѣјала*; гу *изѣде*; *ме́ња* се то свѣ; у царпѹ́љу *ме́си* моја ба́да; дѣ ги *посѣја*а нѣко; до́ша да *сѣди*; нѣ *сѣјев* достѣн; не *сме́* ви́ше дѣ се тѣкне; дѣ се *искидаш* *смејаући* сѣс њѣга; потом у 2. л. мн. императива појединих глагола, где је уопштено -и: *бе́рите*, *ку́пите*, *но́сите*, *појѣдите*, *ски́ните* се;

г) у прилозима: *де́* би гу на́шло; *има* нѣгде *кој* јѣв зми́је; нѣма гу жѣна *ни́где*; *о́де* искѣ́нив жи́ље; напра́йше *о́ден* овѣ́ј пѹ́т; мо́ж дѣ-има и *дѣсет* *о́дена*; ве́ћином *о́денѣ*; се *искрати* *о́вденѣ*^а; нѣ *иска́нав* *свуде*.

2.7. Назални вокал задњег реда замењен је вокалом у: мо́ј му́ж га да́ја; ми *јѣмо* *пу́жове*; шами́ће око *ру́ке*; сва́ку *субѣту* *уве́ће* итд.

У ограниченом броју примера назал задњег реда у форманту -нѣ дао је -на: мно́го *бри́нала*; сви́ се *дигна́в*; *збу́снато* тѣ ги́ђе; *јѣдан* се *ја́на*; *сѣд* *крѣнаја* *по́п* у *цѣркву*; *ма́ти* не би *љѣгнала*; *до́рго* га *огрна́ше*; онѣ́ *шо* *поги́наја*; *про́снаја* сѣм *крѣвет*; *кѣ*-ти му *ри́пнала*, *сма́рзнате* *ри́бе*.

Оваквом судбином назала задњег реда говор Велике Хоче се приближава суседним говорима (PAVLOVIĆ 1939: 43, STEVANOVIĆ 1950: 46–47, IVIĆ, REMETIĆ 1981: 582, REMETIĆ 1996: 367–369; MLADENOVIC 2023: 50). Појава -на уместо -ну у појединим призренско-јужноморавским говорима у литератури се сматра наносом из македонских говора (в. PAVLOVIĆ 1939: 48, STEVANOVIĆ 1950: 47).

2.8. Сажимање се најчешће јавља код вокалске групе *aa* (< *ал*), и то у радном глаголском придеву Белићеве I врсте: *до́ша* нѣки *до́љес*; *и́ша* у *Бѣрсто́вѣц*; нѣ га *на́ша*; *о́н* *ти́ша* *ра́но*; у *пѣнзију* *уљѣга*; *до́љес* *у́ша*.

Сажимање је забележено у лексеми *посао* и у поредбеној речци *као*: *ра́дија* *ра́зан* *пѣсо*; *пѣсо* *нема́ја*; *ка* сѣг *о́ни*; да *би́не* *здрѣв* *ка* *дрѣн*; *ка* нѣки *мѣрсо́љ* (поред ређих пуних облика: *као* *ло́пте* *нѣшто*; *као* *сеља́чки* *прѣ*; *свѣ* *као* *љѣје*).¹⁸

У одређеном броју примера очуване су вокалске групе *aa* и *oo* после испадања сугласника *x*: *до́ље* се *проо́дило*; ми *проо́ди* *ре́ка* през *ку́ће*; *сна́а* ми *нау́ћила* да *ша́ра*; *сна́а* ме *дѣржи*.

2.9. Редукције вокала су захватиле све позиције у речи:

а) афереза: *ѣте* *ва́ко*, *до́ђи* *ва́мо*; *вѣ* двоји́ца; *до́шка* *во́*; *во́љикве* *су*; *во́љико* *ка* сѣг; *вѣ́ј* *јѣфта* *го́ре* (поред учесталог: *тѣ* *ова́кве* *шо* *су*; *ра́сте* *ова́ко*; *ова́мо* *дру́то*; по *три́* *овѣ́*; *овѣ́*-је *пру́т*); *по́сље* *до́шла* *вѣ́ј* *купа́ција*; не *ћа́ја* дѣ *уљѣне*; *ћа́ље* да *ку́пив* (поред: *ко́ј* *оћа́ја* *ве́нћаја* се); *Сети-Ра́нћа*; код *Сети-Ра́нће* *го́ре*; *жа́пке* *јѣв* *тѣ* *Та́љија́ни*; *та́љија́нски* *ри́злинг*; *тѣ́ј* *Та́љија́н* *Бру́но*; *то́рник* је *дѣн* за *мѣртве*;¹⁹

17 У великохочанском говору облици синтетичког датива се чувају, док се синтетички локатив бељежи једино у конструкцији с предлогом *по*.

18 Уместо именице *йосао* у овом говору се чешће употребљава *радо́џи*. У једном случају забележено је и: *нѣма́ље* *пѣсо* *ка* *сѣ́*; овде је осим тумачењем ове појаве наносом из стандардног идиома, могућа и претпоставка да је *л* на крају слога дуго остало сачувано као *ѣл*, да би онда *л* на крају речи дало о по узору на неке северније метохијске говоре косовско-ресавског типа. Веома је пак честа употреба речце *до́шка* у значењу речце *као*: *до́шка* *пѣпе́ја* дѣ *си* *потру́сија* и др.

19 Р. Симић истиче да је ова именица позајмљеница из црквеног језика (*вѣторник*), те да се у том случају не може говорити о испуштању у, већ о губљењу иницијалног *в* (SIMIĆ 1972: 161). Ј. Марковић сматра да се може говорити о аферези узме *ли* се у обзир стање у савременом језику, тј. уколико

δ) синкопа: шо да *вид^{те}*; *ди́кте* се одма́; *ће забра́им*; немó то дэ *јéиш*; *коба́јги* од старине; не *мóж* дэ искóћиш; нé *ће мóж^{иш}*; не *мóиш* дэ га нава́диш (поред чешћих пуних примера);²⁰ *пре́кјутре* *ћ-и́демо*;

в) апокопа: *бе́ж сэд*; *да́рш* се; да-*ль* ви́каш; *и́ль* нап्रा́и *ље́по*; не-*ль* ти дадо́; *нит* ме гље́да; *нит* ми збо́ри.

2.10. У дијалекатској грађи забележена је супституција:

а) вокала *о* вокалом *а*: нап्रा́иш *грама́де*; *ће* нап्रा́имо *јéну грама́ду*; *сэс мати́ку* на ра́му; ти гу а́кнаја *мати́ку*;

б) вокала *о* вокалом *е*: *о́ни* ме узóше и *е́не*; *е́те* ка сэг; кэд *препа́ла* Сэ́рбија; дупло ги *преце́ниље*; вокала *и* вокалом *е*: свекáрве смо *препи́сале*, дэ би *прехра́нија* за з́рно;

в) вокала *а* вокалом *и*: *и́деш* *ћи́к* на Ба́ру; *ћи́к* јутредáн ги ја́виље;

г) вокала *е* вокалом *о*: *бомба́рдова́њо* кэд *ће* по́ћне; нéкога гла́внога *ва́шога*; *сэс го́ћове*; *ди́вљо* ви́ше тра́је; *ми́шови* се ја́шале в́рз нас; *на́шо* сéло; сэд *посље́дњо* вре́ме; ми *јéмо пу́жове*; би ни од́ржава́ље *ске́ћове*; вокала *у* вокалом *о*: и *б́и́зо* и *пре́ко*;

д) вокала *е* вокалом *у*: *кóму* па́нев тé па́ре; *ло́же* *јену́му* *ћовéку*; стри́ц *ово́му* *Ћка́љин*.

2.11. У грађи се нашао и мали број примера с покретним вокалом: нéсмо ка *сáге* девојке; ми збо́риш *сáге* (поред чешћих: нéма ка *сэг*; *сэд* *и́демо* по Ра́вцу).

3. Закључне напомене

Анализиране вокалске карактеристике великохочанског говора указују на његову припадност широј говорној зони призренско-јужноморавског дијалекта. Како су Косово и Метохија простор вишевековних контаката припадника различитих етничких и језичких група, јасно је да у таквој коегзистенцији долази до промена и у језику, што је посебно, између осталог, видљиво и на фонетском плану. Стога су у испитиваном говору присутне одређене фонетске особине настале у контакту са несловенским становништвом, то су: експираторни акценат, опстанак полугласника, развијање полугласничке секвенце у вокалном *р*, умекшавање сонанта *л* испред вокала предњег реда, свођење два реда африката на један итд. Такође, приметно је да под утицајем образовања и медија стандарднојезички израз све више продире и у овај балканизовани говор српског језика, те да његове одређене маркантне особине полако нестају.

именица *џорник* није преузета из црквеног језика (MARKOVIĆ 2000: 46).

20 Уколико је у питању 3. л. јд. презента, онда је реч о апокопи: не *мóж* се соде́ре; *о́на* не *мóж* се прехра́ни и др.

Цитирана литература

- BELIĆ 1999: Belić, A. „Dijalekti istočne i južne Srbije”. U: *Izabrana dela Aleksandra Belića* 9. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1999. [orig.] Белић, А. „Дијалекти источне и јужне Србије“. У: *Изабрана дела Александра Белића* 9. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1999.
- BUKUMIRIĆ 2021: Bukumirić, M. „Iz Podrime i prizrenskog Podgora”. U: *Metohija: naselja, poreklo stanovništva, običaji* III. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti (2021), 743–831. [orig.] Букумирић, М. „Из Подрима и призренског Подгора”. У: *Метохија: насеља, порекло становништва, обичаји* III. Београд: Српска академија наука и уметности (2021), 743–831.
- VITOŠEVIĆ 1995: Vitošević, K. *Velika Hoća*. Priština: Narodna univerzitetska biblioteka – Novi svet, 1995. [orig.] Витошевић, К. *Велика Хоча*. Приштина: Народна и универзитетска библиотека – Нови свет, 1995.
- ZARKOVIĆ 2002: Zarković, B. *Hotačka metohija. Prvi hilendarski posed u Srbiji*. Leposavić – Kosovska Mitrovica: Institut za srpsku kulturu, Priština – Filozofski fakultet 2002. [orig.] Зарковић, Б. *Хотачка метохија. Први хиландарски посед у Србији*. Лепосавић – Косовска Митровица: Институт за српску културу, Приштина – Филозофски факултет, 2002.
- IVIĆ, REMETIĆ 1981: Ivić, P., Remetić, S. „Orahovac (OLA 84)”. U: *Fonološki opisi srpskohrvatskih/hrvatskosrpskih, slovenačkih i makedonskih govora obuhvaćenih Opšteslovenskim lingvističkim atlasom*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine (1981), 579–585. [orig.] Ивић, П., Реметић, С. „Ораховац (ОЛА 84)”. У: *Фонолошки описи српскохрватских/хрваткосрпских, словеначких и македонских говора обухваћених Општесловенским лингвистичким атласом*. Сарајево: Академија наука и умјетности Босне и Херцеговине (1981), 579–585.
- IVIĆ 1985: Ivić, P. *Dijalektologija srpskohrvatskog jezika. Uvod i štokavsko narečje*. Novi Sad: Matica srpska, 1985. [orig.] Ивић, П. *Дијалектологија српскохрватског језика. Увод и штокавско наречје*. Нови Сад: Матица српска, 1985.
- IVIĆ 1998: Ivić, P. „Prefonologizacija vokalskog kvantiteta u kvalitet u jednom jugoistočnom srpskom govoru”. U: *Celokupna dela X/1, Rasprave, studije, članci. 1. O fonologiji*. Sremski Karlovci – Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića (1998), 577–587. [orig.] Ивић, П. „Префонологизација вокалског квантитета у квалитет у једном југоисточном српском говору”. У: *Целокупна дела X/1, Расправе, студије, чланци. 1. О фонологији*. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића (1998), 577–587.
- KOSTIĆ 2021: Kostić, P. „Crkveni život pravoslavnih Srba u Prizrenu i njegovoj okolini u i početkom veka”. U: *Metohija: naselja, poreklo stanovništva, običaji* III. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti (2021), 7–172. [orig.] Костић, П. „Црквени живот православних Срба у Призрену и његовој околини у и почетком века”. У: *Метохија: насеља, порекло становништва, обичаји* III. Београд: Српска академија наука и уметности (2021), 7–172.
- MLADENOVIĆ 2000: Mladenović, R. „Mesto akcenta imenica na jugozapadu Kosova i Metohije”. *Južnoslovenski filolog* LVI 1–2 (2000), 699–725. [orig.] Младеновић, Р. „Место ак-

- цента именица на југозападу Косова и Метохије”. *Јужнословенски филолог* LVI 1–2 (2000), 699–725.
- MLADENović 2001: Mladenović, R. „Govor šarplaninske župe Gora”. *Srpski dijalektološki zbornik* XLVIII (2001), 1–606. [orig.] Младеновић, Р. „Говор шарпланинске жупе Гора”. *Српски дијалектолошки зборник* XLVIII (2001), 1–606.
- MLADENović 2002: Mladenović, R. „Treće lice množine prezenta u srpskim govorima na jugozapadu Kosova i Metohije”. *Južnoslovenski filolog* LVIII (2002), 41–63. [orig.] Младеновић, Р. „Треће лице множине презента у српским говорима на југозападу Косова и Метохије”. *Јужнословенски филолог* LVIII (2002), 41–63.
- MLADENović 2005: Mladenović, R. „Gramatička osnova imenica sa nominativom množine na -i (muži, sinovi, dedovi, prući, jarići) u južnometohijskim i severnošarplaninskim govorima”. *Južnoslovenski filolog* LXI (2005), 147–177. [orig.] Младеновић, Р. „Граматичка основа именица са номинативом множине на -и (муџи, синовџ, дедовџ, пружџ, јариџи) у јужнометохијским и северношарпланинским говорима”. *Јужнословенски филолог* LXI (2005), 147–177.
- MLADENović 2013: Mladenović, R. *Govor južnokosovskog sela Gatnje*. Beograd: Institut za srpski jezik Srpske akademije nauka i umetnosti, 2013. [orig.] Младеновић, Р. *Говор јужнокосовског села Гатње*. Београд: Институт за српски језик Српске академије наука и уметности, 2013.
- MLADENović 2021: Mladenović, R. „Dijalekatski mozaik kosovskometohijskih prizrensko-južnomoravskih govora”. U: *Rezultati dosadašnjih i pravci budućih istraživanja srpskih narodnih govora Kosova i Metohije*. Beograd – Kosovska Mitrovica: Srpska akademija nauka i umetnosti, Akademijски odbor za proučavanje Kosova i Metohije – Institut za srpski jezik SANU – Filozofski fakultet u Prištini sa privremenim sedištem u Kosovskoj Mitrovici, (2021), 59–106. [orig.] Младеновић, Р. „Дијалекатски мозаик косовскометохијских призренско-јужноморавских говора”. У: Резултати досадашњих и правци будућих истраживања српских народних говора Косова и Метохије, Београд – Косовска Митровица: Српска академија наука и уметности, Академијски одбор за проучавање Косова и Метохије – Институт за српски језик САНУ – Филозофски факултет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици, (2021), 59–106.
- MLADENović 2019: Mladenović, R. „Govor severnošarplaninske župe Sirinić”. *Srpski dijalektološki zbornik* LXVI/1 (2019), 1–1048. [orig.] Младеновић, Р. „Говор северношарпланинске жупе Сиринић”. *Српски дијалектолошки зборник* LXVI/1 (2019), 1–1048.
- MLADENović 2023: Mladenović, R. „Govor sela Vrbicane kod Prizrena”. *Srpski dijalektološki zbornik* LXX/ 1 (2023), 1–368. [orig.] Младеновић, Р. „Говор села Врбичане код Призрена”. *Српски дијалектолошки зборник* LXX/ 1 (2023), 1–368.
- NOVAKović 1912: Novaković, S. *Zakonski spomenici srpskih država srednjeg veka*. Beograd: Srpska kraljevska akademija, 1912. [orig.] НОВАКОВИЋ, Стојан. *Законски споменици српских држава средњег века*. Београд: Српска краљевска академија, 1912.
- PAVLOVIĆ 1939: Pavlović, M. „Govor Sreteeke župe”. *Srpski dijalektološki zbornik* VIII (1939), 1–353. [orig.] Павловић, М. „Говор Сретечке жупе”. *Српски дијалектолошки зборник* VIII (1939), 1–353.

- PAVLOVIĆ 1970: PAVLOVIĆ, Milivoj. *Govor Janjeva*. Novi Sad: Matica srpska, 1970. [orig.] Павловић, М. *Говор Јањева*. Нови Сад: Матица српска, 1970.
- PANTIĆ 2024: Pantić, M. *Morfološki balkanizmi u govoru Velike Hoće*. Završni master rad. Kosovska Mitrovica: Filozofski fakultet Univerziteta u Prištini sa privremenim sedištem u Kosovskoj Mitrovici, 2024. [orig.] Пантић, М., *Морфолошки балканизми у говору Велике Хоче*. Завршни мастер рад. Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици, 2024.
- REMETIĆ 1996: Remetić, S. „Srpski prizrenski govor I (Glasovi i oblici)”. *Srpski dijalektološki zbornik* XLII (1996), 323–614. [orig.] Реметић, С. „Српски призренски говор I (Гласови и облици)”. *Српски дијалектолошки зборник* XLII (1996), 323–614.
- STANKOVIĆ 2010a: Stanković, S. „Iz govora sela Binač u Gornjoj Moravi (Lingvogeografska skica i dijalekatska građa)”. U: *Zbornik radova sa projekta Istraživanja srpskog jezika na Kosovu i Metohiji*, knjiga 1 (2008). Kosovska Mitrovica: Filozofski fakultet Univerziteta u Prištini (2010), 139–156. [orig.] Станковић, С. „Из говора села Бинач у Горњој Морави (Лингвовеографска скица и дијалекатска грађа)”. У: *Зборник радова са пројекта Истраживања српског језика на Косову и Метохији*, књига 1 (2008). Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини, (2010) 139–156.
- STANKOVIĆ 2010b: Stanković, S. „O dijalektološkoj ekskurziji u vitinskome kraju u Gornjoj Moravi (Izveštaj, napomene o govoru, dijalekatski tekstovi)”. U: *Zbornik radova Filozofskog fakulteta Univerziteta u Prištini, Posebno izdanje povodom 50-godišnjice osnivanja Filozofskog fakulteta posvećeno prof. dr Milosavu Vukićeviću*. Kosovska Mitrovica: Filozofski fakultet Univerziteta u Prištini (2010), 519–540. [orig.] Станковић, С. „О дијалектолошкој екскурзији у витинском крају у Горњој Морави (Извештај, напомене о говору, дијалекатски текстови)”. У: *Зборник радова Филозофског факултета Универзитета у Приштини, Посебно издање поводом 50-годишњице основања Филозофског факултета посвећено проф. др Милосаву Вукићевићу*. Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини (2010), 519–540.
- STANKOVIĆ 2010v: Stanković, S. „Iz govora sela Klokot u Gornjoj Moravi (Lingvogeografska skica i dijalekatska građa)”. U: *Zbornik radova sa projekta Istraživanja srpskog jezika na Kosovu i Metohiji*, knjiga 2 (2009). Kosovska Mitrovica: Filozofski fakultet Univerziteta u Prištini (2010), 161–170. [orig.] Станковић, С. „Из говора села Клокот у Горњој Морави (Лингвовеографска скица и дијалекатска грађа)”. У: *Зборник радова са пројекта Истраживања српског језика на Косову и Метохији*, књига 2 (2009). Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини (2010), 161–170.
- STEVANOVIĆ 1950: STEVANOVIĆ, Mihailo. „Đakovački govor”. *Srpski dijalektološki zbornik* XI (1950), 1–152. [orig.] Стевановић, М. „Ђаковачки говор”. *Српски дијалектолошки зборник* XI (1950), 1–152.
- STIJOVIĆ 2010: Stijović, R. „Prilog utvrđivanju granice prefonologizacije naglašenih vokala e i o u prizrensko-južomoravskim govorima na teritoriji Kosova i Metohije”. U: *Kosovo i Metohija u civilizacijskim tokovima*, knjiga 1: *Jezik i narodna tradicija*. Kosovska

Mitrovica: Filozofski fakultet Univerziteta u Prištini (2010), 319–325. [orig.] Стијовић, Р. „Прилог утврђивању границе префонологизације наглашених вокала *е* и *о* у призренско-јужоморавским говорима на територији Косова и Метохије”. У: *Косово и Метохија у цивилизацијским токовима*, књига 1: *Језик и народна традиција*. Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини (2010), 319–325.

Miloš R. Pantić

Stanislav R. Stanković

ON THE VOWEL SYSTEM OF THE VELIKA HOČA SPEECH

Summary

The paper analyzes the characteristics of the vowel system of the Velika Hoča speech, which indicate its affiliation with the wider–Prizren South Morava dialectal group. On one hand, it is necessary to stress that a whole range of its features emerged and survived due to specific internal developments and a long-lasting contact situation. On the other hand, the slow but simultaneously implacable pressure of the Serbian standard language leads to a loss of its authentic features. The significance of these facts rises significantly, bearing in mind that the analyzed idiom belongs to the endangered Serbian dialects of Kosovo and Metohija. Special value is given to this paper by the attached transcripts obtained from field investigation.

Keywords: Vowel system, dialect material, Prizren-South Morava dialect, Velika Hoča area

Дијалекатски текстови

Хра́на

Прѣ нѣмало ђудре, нѣ се рађало вољико ка сѣг^{шо} се рађа. Ау, ми у Мијаћиндол кѣд би ни... на клање се раћунѣло. Ва имала пѣт клања истѣрала ћеницу, једна клај(...) – један снѣп, тѣ раћунѣље на снѣп кољико... Ђте ћеница, нѣма јентрѣ. А сѣд рађа и жито... и свѣ... ђудре... и вештаћи. Мѣња се тѣ свѣ, кѣј-зна шѣ ће искѣћи сѣг даље, мѣра дѣ изађе. Тамо у Кину, каже, вѣћке рађав вѣаљикве као лѣпте нѣшто, а унутра брашно. Ка лѣпте... ка јабуке су, вѣљике грање, лѣпте, брашно, о^а тѣ умѣсив љѣда и о^а тѣ се хранив. Аљи тѣ код нас јѣш нѣма и дѣ љи мѣже, јер ѣно тѣ пѣднебље тако тражи. У Индију, тамо не сѣјев бостѣн и тѣј дињу. Љѣдину пуштив, свѣ у љѣдину бостѣн кољико ѣћеш. Нити кѣпа, ни ништа, љѣдину, у Индију тѣ. Аљи ѣни имају, краву не смѣш дѣ гу закѣљеш, тѣ гу је дѣг, свѣта тѣ. А ѣде наѣи кѣљев, свѣ живо ће ти појѣв. А има нѣгде кѣј јѣв змије, кѣј јѣв смѣкове... жапке јѣв тѣ Таљијани тамо... пужове. Код нас се јѣв, ми јѣмо пужове, аљи жапке нѣ. А ѣни највише, каже, тѣј крупне жапке има вѣѣшћи вако... гу испѣржиш. Твѣј дѣда Бажи, ѣн, ѣн имаја Благовес, ѣн обавѣзно д^а-иде да собѣре пужове сѣфте... и мѣзе, кѣд му дѣђев гѣѣсти – пужове. Аљи ѣн знаја дѣа ги спѣми, ме разабѣраш, јер пуж трѣба се спѣми, ѣн има ма́ло ка нѣки мѣрсољ, аљи ѣн знаја дѣ ги ту́ри у оцѣт, да се ма́кне тѣ, па дѣ ги испѣржи љѣпо. Мнѣго љѣпо... и здраво је пуж дѣ га изѣш.

Пећу́рке

Кѣј ти гљѣдаја прѣ пећу́рке, ми смо знаље тѣ црвѣне вако шо су, а сѣд има ра́зна врѣста пећу́рка. Иди у сваки пијац – ама ра́зна пећу́рка. Аљи па́зи, има и отрѣвне... трѣба да знаш кѣје су, кѣје не ваља́в – ће се отрѣвѣш, двѣ-три изѣш. Тѣ ова́кве шо су, одозѣл црвѣно, ми смо сѣмо тѣ јѣље, ми нашо сѣло, а имаље дру́ги љу́ди тѣј сѣла јѣље и дру́кше вѣрсте. Имаље тѣ вољикве, пи́те шо мѣсиље. Ми нѣсмо јѣље никѣ^{ат} тѣ. Дѣа имам ја јѣну јуницку и сѣм ги пушћа́а ѣде токо тамо, ту́ има највише пећу́рке, ѣде дѣ су багрења́ци, па токо тамо. А ѣна вѣљика... ѣно тѣ тѣље ти се пушти, свѣ тѣ пећу́рке да јѣде, дѣ ви́ди ту́ пећу́рку... „кѣј, ће ми се отрѣве”. Каки, ѣно се ѣгоји од тѣ пећу́рке, знаш ка́ко се угѣјило, тѣ је ђудо нѣшто. Кѣд вѣј Андрету Ђурић^а кому дѣте... ка́ко га имало... кѣд га ви́де на пу́т, ѣно нѣси јѣно три-ћѣтири ма́ло ма́ње, јѣш не порѣсље вѣљ^аке, сѣмо шо се отвѣриље, ја му ви́кам: „ѣј дѣте, немѣ тѣ дѣ јѣш”. „Ти не знаш”, рѣће „ја имам књи́гу. Овѣ пи́ту да мѣсиш, нѣма љѣпша пи́та”. ѣн браја тѣ пећу́рке тѣј вѣљике, ма́тер нѣсија да му мѣси пи́ту, и мнѣго љѣпа пи́та с пећу́рке, а ми тѣ нѣсмо знаље прѣ. А ти казу́јем, мѣје тѣље ги јѣло, ма́јку му. Дѣ би гу на́шло, ѣна вољиква, нѣка ста́ра, а ти му ви́кне вѣпе-рѣпе-рѣпе, гу изеде... „ѣј, ће ми се отрѣве”. Пећу́рке има мнѣго кѣје се јѣло, аљи има и кѣје нѣ се јѣв. Сва́ка не се јѣде. Има та́мо тѣј у золѣгију, свѣ пећу́рке кѣје се јѣв, кѣје не се јѣв, а има јѣне... Аљи најсла́тка пећу́рка је смѣрћка, смѣрћак – ѣна је тољико те ѣкусна, тољико има дѣбѣр тѣј сѣк, тѣ је невероѣ́тно. ѣна се јѣде нѣгде од ма́рта до апри́ла, ѣна иска́ћа дѣ има дрѣстеве, дѣ има трѣпетљике, ра́сте ова́ко... аљи је најлѣпша пећу́рка тѣ шо мѣж да бѣде. Ко^а дѣршке гу отвѣ́риш, ма́ло сѣљи гу ту́риш и гу испѣћеш иљи гу испѣржиш. Па тољико

је слатка, ма какво месо, нула је месо за њу. Нула месо је за смрћак пећурку. Смрћка – то је ћудо нешто. А има људи који ги знав де да искаћав, не искаћав свуде, ³наш. Има људи који знају де излазив, тиднев истера ћеф, напуни. Јене године ти кажем, ћ-идем ја у Равац. Знаш Станко Љевићуму то лóже де било горе. Не било Станково, горе било лóже јенуму ћовеку, на вэр горе. она имаље свє тє... пòсье Станко купу^ваја. И да идем токо тамо, оно пала нòном јена киша, а врућа зємља сəмо тако и слўћајно мєне ми се, де извиниш, ми се... Рєко, ћєкај де рипнем вамо, пə ће вим. Кўку, шо да вид^те, људи, ама пећурка, тєј смрћка до смрћке. И ја искоћи надвор, ћ-идем сэд за Равац, пə кə^ћ-се вратим, рєко, ће содєрем. Идемо, тидо у Равац, сам кўпија то шо сэм имаја радóгу. Идем токо дóма, кəт ће ме нађе на пўт Спаса Ћуш-Спаса. Идемо токо дóма и ја му викам: „Спасо дрє”, „А?”. „Ти нємаш ни кофинће, ја имам ћєсу”, рєко, „кўку, сам видеја де има смрћке, да видиш”. „Нє-дре, мајку му”. А он знаја за смрћка. „Дє?” „Сə-ће де видиш”. Кэд смо уљєгље у то лóже, па то знаш шó-је, де ги посєја'а нєко, тољико нє ди било. Ја дєри, пўно то... он свўка кошўљу, па вэрзаја тє, кошўљу. Смо напуниље, и оста'исмо то пòсье свє. Свє, ја пўно то, тў тóрбу сэм напунија и токо дóма. Али друге гóдине више нємаље, нєсмо нашьље више пòсье. Да љи смо ги свє оћистиље иљи нє ги била гóдина, друге гóдине и више нєсмо нашьље, аљи на друго мєсто јєс. Аљи то тољико, тє-тє смрћке, то је невероватно било. Ама єте дэшка вó, вид^тш, єте вако. Тó било крўт јэдэн. „Кўку”, рєче, „Стєфане, де си ги видеја”. Рєко: „ја слўћајно, де искоћим напоље, тє сам рипнаја унўтра”.

Како се каљѐми

Таво не́ка ди́не, сá-ће ти ка́жем. Ё́во ва́ко ви́диш, ово́-је пру́т, во́ је ди́вљот, во́ до́ље, свé је во́ ди́вљо. Ово́ мо́ра свé ова́ко дэ се о́һисти... те́ ʋо́кца на́више. Ме разéдираш? Дэ-не би истéраље о́ни се о́һисти свé до днó и о́де искóћив жи́ље, ве́һином о́денэ^а, а о́ће да искóћи и то́ко го́ре. А во́ је пи́томо, о́но се искра́ти о́вденэ^а, ёо́ ва́ко, ви́ш. О́ден, во́ је ка́љем-гра́нћица и о́на се ка́љеми ова́ко. То́ је та́ попу́лка, пи́тома попу́лка и о́на се на́праʋи ва́ко кá^а-се ка́љеми. Ё́во ва́ко ви́ш, ё́во ва́ко и ва́ко се на́каљеми, је́р ја́ сэм ка́љемија. Ва́ко се на́праʋи во́. Ѐ́сто се и ва́ стра́на ʋо́де ва́ко на́праʋи, ви́диш ова́ко, и о́на се ту́ри ва́ко и́сто, и о́н се спóји по́сле, ви́диш то́ и то́ се сʋ́рцне. Е, то́ ти је ка́љем. А ме разéдираш сáда? Сáд о́но ʋо́де искóћи пи́томо и то́ је ги́ђа, ако искóћи жи́ље о́де на во́, ти́ мо́раш дэ му ма́кнеш жи́ље, а́љи ка́сно, кáд порáсне тáј ве́љико, не́где око сетéмбар ме́сец. Га о́һистиш жи́ље, а́љи трéда и дэ га пр́скаш. Па́зи, и́ма ди́вља... и́ма ди́вљот, пра́ви ди́вљот, и́ма ко́бар, и́сто ди́вэљ, а и́ма јóш ʋéдно дру́го, ка́ко се зва́ше... А́љи тáј ко́бар, о́н и́ма сáмо по три́ ове́, те́... те́ о́кца, а ди́вљо мо́ж дэ-и́ма и де́сет о́дена, и за́то ди́вљо ви́ше тра́је, мо́же до сто́ го́дине да тра́је ви́ноград, а́љ кáд је сáмо ди́вљо. А ко́бар не́, ко́бар до три́јес го́дине, ви́ше не мо́ж дэ тра́је. Кáд се ка́љеми пи́томо на тáј ко́бар. Ѐ́ма још́ је́на вр́ста се зóве и́сто ко ди́вљо је о́но, не зна́м ка́ко се зóве. Нэ́ вʋ́р јези́к, сэм зна́ја прéј, је́р ми́ смо ка́љемиље у за́другу, та́мо смо у́һиље да ка́љемимо. И о́но и́сто не́ тра́је мно́го, је́ди́но ди́вљот је на́јдо́ље, мо́же ло́јзе дэ тра́је до сто́ го́дине, а на о́ве дру́те те́ ди́вље сла́бо, на́јвише до три́јес го́дине. За́то се ди́ра та́мо ди́вљот те́ кáд се ка́љеми.

Стефан Лукић, 74 године

Окупација

Како дэ ти кажем за шкóловање, у бiвшу Југослáвију, јá пáмтим тáјпут, бiла сáм дру́ги рáзрeт. Кэд препáлa Ср́бдија, јá нeсáм ишла у шкóлу, пóслe дóшла вé купáција, знáш. Е тý пóслe дóша ўхитeль албáнски и тý сáм пóћeлa јопéт од п́рви рáзрeт до дру́ги д³-идeм. Тэмáн дэ уьeнeм у трéћи рáзeт, прeпадe, знáш, тó, дóћe вó пэртизáнскo. Е, пóслe пóнoвo јопéт у пэртизáнскo. Пэртизáни кэд дóшлe, кэд ослобóдилe нáши и тý сáм п́рви рáзeт до дру́ги, тэмáн у трéћи, мáти не ми дáдe ви́шe д³-идeм, „а шó”, вiкa „свe по шкóлe д³a идeш”. Е пóслe смo плeýлe, смo плeýлe ћарáпe дa прoдáвaмo, од тó смo живeлe прe. Нe рáдилe лýди, нeмáлe пóсao кa сэг, сáмo у мэјстэрлэк д³-идeв, сэс мaтiкy нa рáмy дэ искóћив нa ўлицy кóј ћe ги вiкнe зa пaрe дэ кóпaв. Жeнe нóсилe д́рвa нa лeђa, oкyпaциjа врeмe. Јá сэс мáтeр кэд сáм бiлa мáлa, знáш, тáкo сá-имáлa дeсeт гóдинe мóждa, сэс мáтeр сáм ишла, нa лeђa д́рвa би м³ нaтoвáрилa мáти. Окупáциjа врeмe, нe смeýлe дэ искáћaв лýди, знáш, пa тý у дьизинy би тишлe кoд ћáдe. Тeшкo бiлo, кáкo, сэс пeт кiлa кукурúз, би нe изнóсиjа јeдaн oд, знáш, Шиптaр дo врeлo. Пo пeт кiлa кукурúз дa кýпимo, пэ дэ сомeýлe пa дa јeдeмo. Пóлa лeбa дa стáимo зa рýћэк, пóлa зa вeћeру.

Са стрá живимo

„А кáкo сэг” – пiтaв кáкo јe сэг. „Сэг”, рeкo, „двá мeсeцa у пóдрум смo спáлe, имáлe смo бeдe мáлe, дýдe, мiшoви сe јáшaлe в³рз нáс, мi ћýвaмo дeцy. Бoмбáрдoвaњo кэд ћe пóћнe”, рeкo, „oд дeвeт сáтa дo тpи, пa ћe прeкo дэн тáкo o³ тpи сáтa дo дeвeт. Ўвeћe тáкo oд дeвeт дo тpи, пo цeјa нoћ, рeкo, нeсмo спáвaлe. Зáврши сe тáј рáт, тáј дoбáрдoвaњe, пóслe пoћeв”, рeкo, „дa нe грэнeтирaв oдoзгop, гэрнáтe пoћoв дa нe тpи пýт нeдeљнo... „И пóслe кáкo coбрeкнaлe oни”, вiкa, „тó”. „Е” пóслe јeдe³н”, рeкo, „гáђaлe дóлe, нáј нa дóлe 'eнa кýћa шo јe”, тáј Јeфтe Зýрлeмy сiн, „a oни мiслылe тý сy, тý јe нáшa вóјскa ильи Рýси”, тe сэс тe гэрнáтe шo пýцaлe. „Е, тýј”, рeкo, „дé ли уби́лe нeкoгa глáвнoгa вáшoгa ильи гa oрáнилe, a тý би́лe вáши, сá срáнe шo нe ћýвaлe нáс, нa свáкy рaскэрcницy oни имáлe пo јeнy кýћy, тáј тe шáтoрa, тý бiлa кýћa. Тý јe бiлa пyцнáвa тó вeћe, цeљи нoћ, рeкo, нeсмo спáвaли. И oд тáјпyт, тáј Бру́нин пáрк”, рeкo, „сэг мi гa зóвeмo, 'oн пóслe спрeћиjа: „o-дэнэс”, кáжe, „Вeљикa Oћa нe смe ви́шe дэ сe тэкнe!”, свáрнo тó. И тó oн нaпрáиjа зa ўспeмeнy. Бру́нo гa имá нeгa, и сэг тý Бру́нин пáрк, тó зa ўспoмeнy oстáвиjа. И 'oн, рeкo, нe oдбрáниjа oд гэрнáтe и oд тáјпyт мáлo сáм пó нa мiрy, aльи јопéт, рeкo, јопéт сa стрáa живимo, нeсмo бéш слóбoдни. „А имáњe”, кáжe, „рáдитe?”. „Нe смeмo.” „Слóбoднo, нeмó дэ сe вáрaтe дa прoдáвaтe зeмљиштe, дa сaћýвaтe зeмљиштe. Би́ћe дóбpo, ић нe дóјтe сe.” „Е”, рeкo, „јóш сa стрá живимo. А вáкo излáзaмo, сэд идeмo пo Рáвцy, свe oд тýд oд Рáхoвaц ни нóсив, и хлeб и сóкoвe и пiвa, свe свe”, рeкo, „oд тýдкe ни нóсив, свe бáјги слóбoднo, aльи јопéт, јопéт... Дeцa идeв, рeкo, пo Рáвцy, идeв игрaв лóптe, игрaв свe, aльи мi дoк дóћeв дeцa нe спáвaмo”, рeкo, „сa стрá”. И 'oн свe тý, нoвинáр... писýјe свe.

Прeпóјeв пeтљи и гa пýштив

Пэ мóјeгa брáтa Стáнoјa, брáтa мi. Дóцкэн 'oдe дóшa дэ сeди, Јeфтa гa испрaти, a oнo сáмo шo сe смрáћилo. Јeфтa гa испрaти дo врáтa и, Јeфтa рeћe тiкe

Тó смо іграље

Прѣ смо играље кљи́ске. Дѣрво напра́иш свѣ, та́мо ма́ло ова́ко га заде́љаш и ова́мо дру́го дру́кше га заде́љаш. Е, по́сле ў́знеш маћу́же и да уда́раш, о́но ти ри́пне та кљи́ска. То́ смо играље. Коњани́це би играље. Коњани́це – ло́пту... да се ба́ца. По пе-ше́с дево́јке и је́дна на ле́ђа, па та́ на ле́ђа ба́ца је́дна, ре́дом свѣ́ма и кэд гу па́дне, ко́му па́ла та́ј има да... Ша́ре смо играље. Би нацѣ́ртаље ша́ру ова́ко, и сѣ́г ова́ко би ста́виље, би цѣ́ртаље свѣ́ као ле́је и пло́ћићик, да игра́мо, сѣ́с налѣ́не, налѣ́не смо нѣ́сиље. Па одозго́р па да ба́цимо до́ље. Сасви́м би́ло дру́го, сѣ́г је дру́го. Ё, теље́визор це́ја дѣ́н де́ца цѣ́ртани. Па ми́цко, не да́ва да му га угásiш и Бо́г.

Тодорица

Тодорица, п^рва недеља пос. Сунце ако огреје, ђни излазив. Излазив од гњезда де преспавање, змије. Паљи се ватра, ради змије да, кобџги да ги дими, да ги... да не излазив. Прѐ сунце тога дѣна. Прѣ сунце се помѣте авлија и то ђудре запаљиш пре сунца, да не би излазиље. Јѣс, јѣс, паљи се ватра да дими, да не би мѡгље да изађев. А ова Вѣра Андретова, Андри шо ўмраја, ѡна тога дѣна „ја́”, ви́ка, „напра́им к^рс сѣс ко́нац”, навѣзе на кошуљу, на блузу, к^рс пре сунца да не би изашље.

Ла́зарице

Ўвек било Лазарице, ка сэд шо пѣвав, а́ли нѣ ги обуку́јев као шо смо се обуку́вале ми. Било до́ље... о́ни са́мо ђерша́в^ф би ста́ви^б та́ко, вѣ́ј месáље, јѣдна ова́ко, јѣдна одову́д – двѣ. То́ Лазарица. Е по́сле је ђерша́ф озго́р, па о́вде има на... о́вде де́ је цвѣ́ће, испод цвѣ́ће пѣриша́не смо ста́вља́ље. А пѣриша́не су ка тумба́х'и́ни. Та́ко смо кѣти́ље. Ла́зарица, е са́мо ма́ло о́на то́ да глѣ́да де́ иде, и то́ смо пѣва́ље свѣ́, ѣте ка са́г о́ни шо́ пѣва^б. Не́парни дро́ј, и́ли пѣт и́ли се́дам. Та́ко било оби́ћај. Ла́зарица је покрѣ́вена, та́ко за оби́ћај. Ла́зар је накі́тен, ^тше́шир на гла́ву, има́ тѣ́ј ма́ху́г да у́дри на вѣ́рата. Шеши́р накі́тен са цвѣ́ће, ка са́г^к. А́ли шо нѣ ги обуку́јев, а́ли ја́ има́м та́ј стари́нски пешки́р. Тре́да ђѣвре, пѣ́рво поја́с, па ђѣвре повѣ́р поја́с да опа́шев, а о́вде пешки́р. То́ је овѣ́ шо иде́мо да ђѣсти́тамо, ма́раме, вѣ́зѣне, е то́. Ба́ш тѣ́ј вѣ́з јѣ́н кра́ј о́вде. Ја́ и Ти́не са́м гу ре́кла, о́на нѣ гу обуку́вала ка́ко јѣсје, а́ли пешки́р ми се́ди, има́м ја́ та́ј стари́нски.

Ђурђевдэн

За Ђурђевдан се поје „Ђурђево цвеће прољеће/ Ђурђева мајка га драла/ Ђурђа га у скут стављала”, сѐмо тѐ. Кѐд дѐреш у поље цвеће, дѐн прѐ. Имало сѐмо жѐто бѐло цвеће. Браље ѓни прѐј жѐне и кријеве, а наваљѐцу, а рѐзне, а сѐг батѐљиље тѐ. Бра̀на Никѓљина кољѐко би по̀јала. Понѐсев лѐда по сѐде, п̀рво јѐдев лѐда, па по̀ћнев да пѐвав и да дѐрев цвеће. По̀себно ѐма тѐ цвеће жѐто. За Ђурђевдѐн би ста̀виље љуљѐшке, смо кѐваље сутљѐјѐш. И дру̀ство би се сабраље. На љуљѐшку пѐвамо ѓдићне пѐсме. Сѐ̀мо шо накѐтиш цѐлу кѐћу свѐ. Е децѐма, знам тѐ, ка за Ўскрс, а рѐжицу а јѐбуку, да бѐне ц̀рвѐн, и од јѐбуке и од рѐжице. И дрѐн, да бѐне здрав ка дрѐн.

Радмила Симић, 82 године

Тамара С. Минић*

Универзитет у Крагујевцу

Филолошко-уметнички факултет**

Центар за научноистраживачки рад

<https://orcid.org/0009-0005-8461-349X>

ЛИЧНА ИМЕНА У ПОМЕНИКУ МАНАСТИРА ГРАБОВАЦ (XVII ВЕК)¹

У овом раду се бавимо анализом порекла и структуре световних личних имена забележених у Поменику манастира Грабовац из XVII века. Најзначајније одлике система личних имена овог поменика се у најважнијим цртама уклапају у слику световних личних имена унутар других, раније испитаних поменика (Водичнички поменик, Дечански поменик, Поменик манастира Св. Тројице код Пљеваља, Поменик манастира Крке). Забележена антропонимијска грађа представља и сведочанство о неким особинама српског језика у XVII (и XVIII) веку на територији данашње Мађарске, пре свега о судбини гласа /x/ и супституцији сугласника /ф/ сугласницима /в/ и /п/. У поменику можемо наћи и изоловане потврде ретких или до сада незабележених имена.

Кључне речи: ономастика, антропонимија, стари српски поменици, манастир Грабовац, Мађарска, XVII век

1. Уводна разматрања

Иако се почеци описивања старих српских поменика јављају доста рано², њихова антропономастичка истраживања добила су на замаху тек последњих година, када су детаљно анализирани рукописи из различитих крајева: са Косова и Метохије, из Црне Горе, Војводине и дела Северне Македоније (преглед истраживања дат је у: POLOMAC, MILOŠEVIĆ 2022: 6). У овом раду покушаћемо да са етимолошког, семантичког и структурног аспекта сагледамо систем личних имена забележених у Поменику манастира Грабовац, који се налази близу Сексарда, на југу Мађарске (в. PUZOVIĆ 2021: 29).

Миграције Срба ка данашњој територији Мађарске започете су у XV веку, да би касније, услед турских освајања, све више Срба емигрирало у Угарску и Хабзбуршку монархију, где су живели у мултиетничком окружењу (в. ILIĆ 2009: 344). На овом простору они отварају своје културне установе, граде и цркве и мана-

¹ tamara.minic@filum.kg.ac.rs

^{**} Истраживање спроведено у раду финансирано је Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије (Уговор о реализацији и финансирању научноистраживачког рада НИО у 2024. години број 451-03-66/2024-03/ 200198). Истраживање спроведено у раду реализовано је у оквиру курса *Историја српског језика* на студијском програму докторских студија *Српски језик и књижевност* током академске 2023/2024. године на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу.

² Још Вук Караџић у предговору првом издању *Српског рјечника* говори о Поменику манастира Беочина (в. NOVAKOVIĆ 1875: 1), што је заправо Поменик манастира Раче (в. LOMA 2005: 240).

стире. Тако је братство манастира Драговића од будимског везира добило дозволу за изградњу манастира Грабовац и прва црква је сазидаана већ 1587. године (в. ČAMPRAГ 1957: 140), док је данашњи манастир изграђен од 1736. до 1741. године (в. GRBIĆ 2015: 52).

Међу бројним рукописима који припадају Библиотеци Српске православне епархије будимске, налазе се и четири поменика³: Поменик манастира Ковина (ГР 6), писан од 1712. до 1755. године, те три поменика манастира Грабовца: један из треће четвртине XVII века⁴ (ГР 7), други (парусија) писан од 1730. до 1896. године (ГР 9), и трећи из друге четвртине XVIII века (ГР 10) (в. SINDIK, GROZDANOVIĆ PAJIĆ i dr. 1991: 25–30).

Овом приликом анализирали смо Поменик манастира Грабовац (ГР 7⁵) из XVII века, који је настао након велике похаре манастира (в. PUZOVIĆ 2021: 29), а у коме је садржана богата историјска, ономастичка и топономастичка грађа (в. SINDIK, GROZDANOVIĆ PAJIĆ i dr. 1991: 26). Иако водени знаци указују да је овај поменик писан у трећој четвртини XVII века или нешто раније (в. SINDIK, GROZDANOVIĆ PAJIĆ i dr. 1991: 26), у њему има и каснијих записа: из треће и четврте деценије XVIII века⁶, док се најмлађи уписани прилог из 1884. године односи само на запис о поклону ствари манастиру (в. PUZOVIĆ 2021: 41–42). Антропонијска грађа⁷ садржана у овом поменику посебно је значајна, будући да представља сведочанство о изгледу српског именослова у Мађарској у времену његовог исписивања.

Анализирани Поменик манастира Грабовца писан је српскословенским језиком (в. SINDIK, GROZDANOVIĆ PAJIĆ i dr. 1991: 26). Имена су бележена у две колоне (овом приликом анализираћемо само световна имена), исписивана полуустановним писмом, али и полууставом са елементима брзописа, ређе брзописом (в. SINDIK, GROZDANOVIĆ PAJIĆ i dr. 1991: 26). На врху сваког листа рукописа, а понегде и на маргинама, наведени су називи насеља⁸ (градови, паланке, села, жупа-

3 Ономастичку грађу чувају и два тефтера: Тефтер манастира Ковина (ГР 8) и Тефтер манастира Грабовца (ГР 11) (в. SINDIK, GROZDANOVIĆ PAJIĆ i dr. 1991: 27–28, 31).

4 Неке палеографске особине писма у овом поменику „мogle би ићи у прилог и ранијег времена настанка од треће четвртине XVII века” (SINDIK, GROZDANOVIĆ PAJIĆ i dr. 1991: 26).

5 Истраживање је спроведено на фотографским снимцима дигиталног фонда Збирке рукописних књига Библиотеке Епархије будимске, на чему овом приликом изузетну захвалност исказујемо епископу будимском Лукијану.

6 Међу млађим записима (XVIII век) налазимо и неколико имена којих нема у остатку поменика, а нису забележена ни у *Речнику личних имена код Срба* Милице Грковић (1977). Њих ћемо побројати у оквиру посебног поглавља, где ћемо покушати да дамо неке претпоставке о њиховом пореклу.

7 До сада је код нас објављено више прилога који се тичу ономастичких истраживања код Срба у Мађарској, а њихов преглед можемо наћи у: RADIĆ 2020.

8 Забележени су топоними следећим редом (в. PUZOVIĆ 2021: 48–50): Будим град, Раковац, град Будим, град Пешта, град Мухач, Ланчут, град Товна варош хришћанска (Толна), Нова Паланка, Сексар (Сексард), село Варача, Сенђураћ, село Ђапа, Минцет, Бач Село, село Нана, село Нуа, село Маиш (Мајш), Бикат, село Сака, Белаца, Сака, село Сенђур, Хрвати, Батасек (Батосек, Батасијек), Кнача, село Божук, село Воцвен, село Кулеш, Помаз, град Биоград, варош Амзабег, варош Пакша, Копаник Поло, Капушвар (Капошвар), Сарваш, Копань, Табоцко поље, Упара, Измињ, Осис, Пакша, Нова Паланка, Кандач, село Шарок, Циково, Седмарња, село Хића, Сабадин Велики, Павловци, село Мекињиш, село Јаћа, Денбо, Суђутака, Карасалаш, Томашино поље, Дорог, село Ђибиз, село Сердељ, село Харда, село Мечка, село Аљмаш, село Иванча, село Агарда, село Иђош, Сеппетер, Батосек, Сесака,

није и сл.) из којих су имена дележена. То су махом места у тадашњој Угарској, али има и бачких, западносремских и славонских села, па Љиљана Пузовић (в. 2021: 50) закључује да је манастир Грабовац имао снажан духовни утицај на подручје од Фрушке горе до Сентандреје и Острогона, односно од Темишвара, Арада и Ђуле до Карловца и манастира Лепавине.

2. Порекло имена и проблем класификације

У Поменику манастира Грабовац из XVII века идентификовано је 501 име са укупно 1879 потврда. Међу њима налазимо 320 мушких имена са 1340 потврда, 146 женских имена са 449 потврда и 35 имена са 90 потврда за које са сигурношћу не можемо тврдити да ли су мушка или женска, па их издвајамо у посебном одељку⁹. Овоме додајемо и три забележена презимена са по једном потврдом, те 12 имена нејасне мотивације из млађих записа, која ћемо поменути у посебном одељку. Статистички преглед имена забележених у Поменику манастира Грабовац може се приказати следећом табелом.

Табела 1. Статистички преглед имена

	Број имена	Проценат	Број потврда	Проценат
Мушка имена	320	63,87%	1340	71,31%
Женска имена	146	29,14%	449	23,89%
Мушка/женска имена	35	6,99%	90	4,79%

Приликом реконструкције основног облика имена, осим поменутог проблема да ли нека имена припадају мушком или женском именослову, најтеже је било одредити у ком се падежу налазе потврде. Иако се на почетку налази образац за уписивање, унутар самог поменика проналазимо потврде у различитим падежима,

Мириловићи, село Перкат, село Лота, Елисалаш, град Коморан, Батосијек, град Тиона, Варач, Маточ, село Мораћи, село Липова, село Иђош, Зомба, село Ланчуг, Халмаш, Лак секо, Венким, Кајмад (Кајмадпуста), варош Паланка, село Чатар, село Јани (Јанапуста), село Лало, Тормаш, село Грежда, село Капоња, село Батови, Мухачко Поље, Кишвалуба (Кишфалуда), Качвала, село Чешак, варош Грабовац, село Куртеш, село Патан, село Ђуркињ, Сеget, град Печуј, Батосијек, село Варужда, село Дороги, варош Чањ Курт, Равса, Печуј, село Бержак, Шаш, варош Баја, град Кањижа, село Вешмењ, Рајковци, град Шиклеуш, село Сапут, село Апара, село Медина, варош Сечуј, Велика Нана, град Осек, Доња Варош, село Јаблан, град Ђур, Осечко поље, село Трпиња, Хердуг (Ердуг), Тења, село Мечка, Влашка, град Темишвар, Ђулско Поље, Арад, Мађар Боја, варош Сентандреја, Бачка, Феудвар, село Леперда, Идвиг, Шимонторна, Маџар Боја, варош Сентандреја, село Бањ, Сулош, село Вињан, Каравуково, село Липова, Бернејева, село Борјат, Кобиље, село Петрај, Нова Нана, варош Кађани, варош Печвар, Шанац, Варадински, варош Жабаљ, варош Футог, Каћ, варош Карловци, Шумберак, Будмир, Гарчин, Жабаљ, Санбор (Сомбор), Санбор, Врбас, село Сивац, село Пивнице, Сент Томаш, Ченеј Салаши, Бокчиновци, Богојево, Чуруг, Бечеј, село Петрово, Сента, Мол, Ада Сенћанска, Кањижа, Мартонош, Сегедин, Суботица, Баја, Вуковар, Даљ, Чепин, Шодоловци, Јармиње, Моровић, Маркушци (Маркушица), Острово Чепин, Острогон, Пантелија (Дунаујварош), варош Пакрац у Славонији, Бreme, Болман, Мухач, Феудвард у Бачкој, Парабуђе, Петрово Село, Турија, Брестовац, Ириг код Печуја, село Литоба, село Козар, село Калаз, варош Жабаљ, Чуруг, град Карлштат (Карловац) у Хрватској, Надажди, село Мечка, Маџар Боја и село Капоња.

⁹ Код М. Грковић (1977) ова имена налазимо и у оквиру мушког и у оквиру женског именослова, а најчешће је реч о хипокористцима.

нарочито у млађим записима. Највећи број имена је забележен у акузативу једнине, али има и примера у номинативу једнине (лазо 22v, ћџка 24v, милисавџ 26r, никола 28r, милинь 32r, њаковџ 32r, иванџ 33r, мишко 33v, рџжица 35v, стојанџ 35v, радомирџ 36r, рџжица 37v, воинџ 37v, рџманџ 50v, марко 51v, вида 51v, ћџраћџ 51v, милица 54r, миливои 60r, паваџ 66r, ћџко 66v, ћиро 67r, ѡванџ 68r, никола 68v, никола 68v, Ђглеша 71v, наста 72r, вџкџ 115r, станицав 115r, миклеџшџ 116r, станко 117v, ћиро 117v) или у дативу једнине (ѡгоди 32r, ѡздариџ 35r, божи 38r, сими 38r, рџоци 66r, рџжици 67r, кџзманџ 68r, ѡванџ 68r, ѡвници 68r, николи 68v, николи 83r, дџки 94v, ћиџсави 115r, вџчићџ 115r, вџкадинџ 115r, кати 115r, ковиани 115r, ћџрћџ 115r, ѡванџ 116r, адамџ 116r). И овде смо наилазили на спорадичне примере, код којих су се, због падежног синкретизма, приликом одређивања падежа јављале одређене тешкоће. На пример, у случајевима кџзманџ 68r, ѡванџ 68r, ћџрћџ 115r, може бити реч о мушким именима *Кузман*¹⁰, *Јован*¹¹ и *Ђурађ* у дативу, или женским именима *Кузмана*, *Јована* и *Ђурђа* у акузативу. Будући да је на поменутих странама више других имена у дативу, приклонили смо се првом решењу.

Посебно је важно приметити да се нека имена јављају у више фонетских варијанти, нпр. *Филип* (x8) и *Вилип* (x2), *Стефан* (x7), *Стеван* (x6) и *Степан* (x1), *Стевана* (x1) и *Степана* (x1), те да се код неких имена јавља иницијално /x/, тамо где му по етимологији није место, па можемо наћи примере попут: *џав'рама* 56v (>*Аврам*), *џрадоуика* 35v (>*Радоујко*), *џанастасиџ* 31v (>*Анастасија*). Ови примери нам могу бити показатељи да се у овом периоду губи глас x, па је зато писар несигуран приликом његовог бележења. Приликом анализе ова имена смо посматрали без иницијалног сугласника: анализирамо их као облике *Аврам*, *Радоујко* и *Анастасија*. Сугласник /x/ се чува у примерима попут *Христифор* (x1), *Христофор* (x1), *Хојдана* (x3), али понекад бива замењен сугласником /j/: *Михал* (x1) и *Мијал* (x3), *Михат* (x2) и *Мијат* (x1).

3. Мушка имена

У Поменику манастира Градовац из XVII века налази се укупно 320 мушких имена. Више од половине (51,56%) је словенског порекла (165 имена). Хришћанско порекло има 114 имена, што чини 35,63% укупног броја мушких имена, док 12,81% отпада на остала имена (41 име). Статистички преглед мушких имена према пореклу приказан је у следећој табели.

10 У остатку рада наводићемо транскрибована имена.

11 Свако име ѡвана/ѡванна (<ѡванџ/ѡваннџ) из поменика транскрибовали смо као *Јован*, и поред тога што у *Речнику личних имена код Срба* (1977) напореда постоје облици *Јован* и *Јоан*. Иако у поменицима налазимо традиционалну ортографију, јер их пишу црквена лица, у њих се уписују световна имена. Зато смо име ѡвана/ѡванна (наведени облици су у акузативу једнине) посматрали као световно име *Јован* написано црквеном ортографијом. Осим облика ѡвана/ѡванна, у поменику срећемо и облике (сви облици се, као и у поменику, налазе у акузативу једнине): ѡвана 22v, 27v, 28r, 32r, 35v, 49v, ѡвана 39r, 46r, ѡвана 23r, 26v, 31r, 42r, 44v, 53r, 58v, 70v, ѡвана 47v. Све издвојене облике смо транскрибовали као *Јован*.

Табела 2. Преглед мушких имена према пореклу

	Број имена	Проценат	Број потврда	Проценат
Словенска	165	51,56%	605	45,15%
Хришћанска	114	35,63%	672	50,15%
Остала	41	12,81%	63	4,70%

Можемо приметити да се удео према броју потврда донекле разликује од удела према броју имена. Наиме, иако су бројнија словенска имена од хришћанских, за тачно 5% је већи проценат потврда оних имена која имају хришћанско порекло. Овакви односи између словенских, хришћанских и осталих мушких имена забележених у Поменику манастира Грабовац (Гр) у одређеној мери поклапају са сликом у другим, раније анализираним поменицима: Дечанском поменику (Деч), Поменику манастира Крке (Крк) и Водичничком поменику (Вод). Са друге стране, запажамо извесна одступања у односу на Поменик манастира Свете Тројице код Пљеваља (Тр), где је приметно већи удео имена словенског порекла него у осталим поменицима. Статистички преглед мушких имена према пореклу у поређењу са другим поменицима може се приказати табеларно¹².

Табела 3. Однос порекла мушких имена према другим поменицима

	Број имена (%)			Број потврда (%)		
	Словенска	Хришћанска	Остала	Словенска	Хришћанска	Остала
Гр	51,56%	35,63%	12,81%	45,15%	50,15%	4,70%
Деч	53,14%	40%	6,85%	38,31%	56,59%	5,08%
Крк	52,61%	44,17%	3,21%	42,44%	55,86%	1,68%
Вод	52,63%	41,05%	6,31%	38,35%	56,63%	5,01%
Тр	62,69%	28,93%	8,37%	60,68%	34,74%	4,57%

Међу осам најфреквентнијих мушких имена, која имају више од двадесет потврда, налази се чак шест имена хришћанског порекла: *Јован* (x73), *Никола* (x46), *Петар* (x46), *Марко* (x33), *Михаило* (x25) и *Јанко* (x21), и два имена словенског порекла: *Вук* (x27) и *Радојица* (x21).

3.1. Мушка имена словенског порекла

Мушка имена словенског порекла чине 51,56% укупног броја мушких имена. Међу њима забележено је 115 изведених, што чини више од две трећине (69,69%) укупног броја словенских имена. Сложених имена је скоро три пута мање (24,24%), док самотворна имена представљају свега 6,06% мушких имена словенског порекла.

Табела 4. Структура мушких имена словенског порекла

	Број имена	Проценат	Број потврда	Проценат
Сложена	40	24,24%	136	22,48%
Изведена	115	69,69%	393	64,96%
Самотворна	10	6,06%	76	12,56%

¹² Подаци према: POLOMAC 2015, 2017, 2022 и POLOMAC, MILOŠEVIĆ 2022.

Наведени резултати не приказују већа процентуална одступања од стања у другим поменицима¹³ (Деч, Крк, Вод, Тр), што се може видети у следећој табели.

Табела 5. Однос структуре мушких словенских имена према другим поменицима

	Број имена (%)			Број потврда (%)		
	Сложена	Изведена	Самотворна	Сложена	Изведена	Самотворна
Гр	24,24%	69,69%	6,06%	22,48%	64,96%	12,56%
Деч	19,35%	74,19%	6,45%	21,57%	72,61%	5,80%
Крк	16,79%	76,33%	8,39%	19,68%	69,98%	10,33%
Вод	16%	78%	6%	15,88%	79,43%	4,67%
Тр	14,79%	80,56%	4,45%	18,84%	69,84%	11,30%

3.1.1. СЛОЖЕНА ИМЕНА. – Међу забележеним мушким именима словенског порекла која се састоје од две основе само два имена имају више од десет потврда. То су *Радивоје* (x17) и *Радосав* (x16). Нешто слабију фреквентност од њих имају имена *Вуковоје* (x9), *Милисав* (x9), *Вукосав* (x6), *Богдан* (x6), *Станисав* (x5), *Добровоје* (x4), *Миливоје* (x4), *Милосав* (x4) и *Миросав* (x4). Имена *Берисав* (x2), *Велимир* (x2), *Велисав* (x2), *Влајисав* (x2), *Вукобрат* (x2), *Гостимир* (x2), *Ранисав* (2), *Раосав* (2), *Станивук* (x2) и *Татомир* (x2) потврђена су у по два примера, док су у појединачним примерима потврђена сложена имена *Бранисав* (x1), *Будимир* (x1), *Велемир* (x1), *Владисав* (x1), *Вујмил* (x1), *Гојмир* (x1), *Добривоје* (1), *Добросав* (x1), *Драгосав* (x1), *Казимир* (x1), *Миливој* (x1), *Милорад* (x1), *Миодраг* (x1), *Радомир* (x1) и *Скоросав* (x1). У ову групу још сврставамо имена *Остоја* (x11), *Обрад* (x3), *Умиљен* (x2) и *Ненад* (x1), будући да је реч о сложеницама насталим спајањем префикса и основе словенског порекла.

Примећујемо да се у првом делу сложенице најчешће јавља основа *мил*¹⁴ (15% сложених имена има ову основу): *Милисав* (x9), *Миливоје* (x4), *Милосав* (x4), *Миливој* (x1), *Милорад* (x1), *Миодраг* (x1), да би већу фреквентност потврдиле и основе: *вук*-/*вуј*¹⁵ (10%): *Вуковоје* (x9), *Вукосав* (x6), *Вукобрат* (x2), *Вујмил* (x1); *добр*- (7,5%): *Добровоје* (x4), *Добривоје* (1), *Добросав* (x1) и *рад*- (7,5%): *Радивоје* (x17), *Радосав* (x16), *Радомир* (x1). У другом делу најчешће се јавља основа *-сав* (40% сложених имена словенског порекла у свом другом делу има ову основу): *Радосав* (x16), *Милисав* (x9), *Вукосав* (x6), *Станисав* (x5), *Милосав* (x4), *Миросав* (x4), *Берисав* (x2), *Велисав* (x2), *Влајисав* (x2), *Ранисав* (2), *Раосав* (2), *Бранисав* (x1), *Владисав* (x1), *Добросав* (x1), *Драгосав* (x1) и *Скоросав* (x1). Већу фреквентност у другом делу сложеног имена имају и основе: *-мир* (20%): *Велимир* (x2), *Гостимир* (x2), *Татомир* (x2), *Будимир* (x1), *Велемир* (x1), *Гојмир* (x1), *Казимир* (x1), *Радомир* (x1) и *-вој(е)* (15%): *Радивоје* (x17), *Вуковоје* (x9), *Миливоје* (x4), *Добровоје* (x4), *Добривоје* (x1), *Миливој* (x1).

3.1.2. ИЗВЕДЕНА ИМЕНА. – Седам изведених мушких имена словенског порекла има више од десет потврда: *Радојица* (x21), *Живко* (x18), *Станко* (x18), *Стојан* (x17), *Божја* (x11), *Радоје* (x11) и *Цвија* (x11), док остала имена имају не-

¹³ Подаци према: POLOMAC 2015, 2017, 2022 и POLOMAC, MILOŠEVIĆ 2022.

¹⁴ Доминантност издвојених основа потврђују и раније истраживани поменици (в. POLOMAC 2017: 114; POLOMAC, MILOŠEVIĆ 2022: 15).

¹⁵ Основа *-вук* у другом делу сложеног имена знатно је слабије фреквентности и забележена је само у једном имену: *Станивук* (x2).

што слабију фреквентност. Како је наше истраживање показало, скоро две трећине укупног броја изведених мушких имена словенског порекла чине примери који у свом саставу имају следеће основе¹⁶: *вук-*, *мил-*, *рад-*, *стој-* и *драг-*. Најфреквентнија основа словенског порекла за грађење изведених мушких имена јесте *вук-* (овде сврставамо и хипокористичке основе *вуј-*, *вул-*, *вуц-*, *вуч-*). Тачно једна петина (20%) изведених имена у свом саставу има ову основу: *Вукадин* (x7), *Вукашин* (x7), *Вукоман* (x4), *Вукеља* (x3), *Вукман* (x3), *Вукаило* (x2), *Вукоје* (x2), *Вукан* (x1), *Вукич* (x1); *Вујко* (x6), *Вујан* (3), *Вујасин* (x1), *Вујасиније* (x1), *Вујин* (x1); *Вулета* (x2), *Вулин* (x1); *Вуцелја* (x1); *Вучен* (x8), *Вучић* (x8), *Вучко* (x5), *Вучихна* (x4), *Вучета* (x1) и *Вучин* (x1). На другом месту по учесталости (17,39%) налази се основа *рад-* (и основе *рађ-*, *рај-*, *рак-*, *рат-*, *раш-*): *Радојица* (x21), *Радоје* (x11), *Радоња* (x9), *Радуле* (x6), *Радиша* (x3), *Радота* (x3), *Радан* (x2), *Радман* (x2), *Радас* (x1), *Радашин* (x1), *Радека* (x1), *Радко* (x1), *Радош* (x1), *Радујко* (x1); *Рајич* (x1), *Рајко* (x1); *Рађен*¹⁷ (x1); *Рака* (x1); *Ратко* (x1); *Раша* (x1), а на трећем (15,65%) основа *мил-* (*миљ-*): *Милош* (x9), *Милета* (x8), *Милин* (x8), *Милић* (x6), *Милак* (x3), *Милинко* (x3), *Милич* (x3), *Милан* (x2), *Милашин* (x2), *Милен* (x2), *Милко* (x2), *Милоје* (x2), *Милутин* (x2), *Милан* (x1), *Миланко* (x1), *Милеш* (x1); *Миљен* (x1), *Миљета* (x1). Основа *стој-* (6,09%) забележена је у примерима: *Стојан* (x17), *Стојак* (x5), *Стојадин* (x2), *Стојко* (x2), *Стојик* (x1), *Стојић* (x1), *Стојич* (x1), док се основа *драг-* (*драж-*, *драш-*) налази се у именима (6,09%): *Драгија* (x6), *Драгић* (x3), *Драгоје* (x3), *Драгојло* (x2), *Драгојица* (x1); *Дражета* (x2); *Драшко* (x1).

На остале основе отпада нешто више од трећине (34,78%) укупног броја изведених имена: *бел-*: *Бела* (x1), *бајч-*: *Бајчета* (x1); *благ-*: *Благоје* (x5); *бог-*: *Богоје* (x4); *бож-*: *Божса* (x11); *бојч-*: *Бојчета* (x1); *бор-*: *Бороје* (x1); *бран-*: *Бранко* (x1); *весел-*: *Веселин* (x3); *вид-*: *Видак* (x1); *вој-*: *Војин* (x6); *зруб-*: *Грубеша* (x1), *Грубјеша* (x1), *Грубор* (x1); *груј-*: *Грујица* (x5); *гуш-*: *Гуша* (x1); *деј-*: *Дејан* (x1); *добр-*: *Добрица* (x1); *дој-/дојч-*: *Доја* (x1), *Дојчин* (x2); *жив-*: *Живко* (x18), *Живан* (x4); *мал-*: *Малеш* (x1); *мир-/мирч-*: *Мирко* (x7), *Мирчета* (x1); *мишљ-*: *Мишљен* (x4); *недељ-*: *Недељко* (x1); *нов-*: *Новак* (x6), *Новко* (x1); *огњ-*: *Огњан* (x4); *пред-*: *Предоје* (x2); *слав-*: *Славко* (x2); *слад-*: *Сладоје* (x2); *смол-*: *Смолан* (x1); *стан-*: *Станко* (x18), *Станиша* (x5), *Станоје* (x4); *угљ-*: *Угљеша* (x1); *цвет-*: *Цветко* (x5), *цвиј-*: *Цвија* (x11).

Сprovedено истраживање је показало да је у извођењу мушких словенских имена најучесталији суфикс *-ко*: *Живко* (x18), *Станко* (x18), *Мирко* (x7), *Вујко* (x6), *Вучко* (x5), *Цветко* (x5), *Милко* (x2), *Славко* (x2), *Стојко* (x2), *Бранко* (x1), *Драшко* (x1), *Недељко* (x1), *Новко* (x1), *Радко* (x1), *Рајко* (x1), *Ратко* (x1) и *Радујко* (x1). Висока продуктивност се запажа и у присуству суфикса: *-оје*: *Радоје* (x11), *Благоје* (x5), *Богоје* (x4), *Станоје* (x4), *Драгоје* (x3), *Вукоје* (x2), *Милоје* (x2), *Предоје* (x2), *Сладоје* (x2), *Бороје* (x1); *-ан*: *Стојан* (x17), *Живан* (x4), *Огњан* (x4), *Вујан* (x3), *Радан* (x2), *Вукан* (x1), *Дејан* (x1), *Милан* (x1), *Смолан* (x1); *-ета*: *Милета* (x8), *Вулета* (x2), *Дражета* (x2), *Бајчета* (x1), *Бојчета* (x1), *Вучета* (x1), *Миљета* (x1), *Мирчета* (x1); хипокористичког суфикса *-а*: *Бела* (x1), *Божса* (x11), *Гуша* (x1), *Доја* (x1),

16 Ове основе имају велику учесталост и у раније анализираним поменицима (в. POLOMAC 2015: 345, POLOMAC 2017: 115, POLOMAC 2022: 519).

17 У имену *Рађен* налазимо хипокористик *Рађа*, настао од словенских имена *Радован*, *Радослав* (в. GRKOVIC 1977: 168).

Рака (x1), *Раша* (x1), *Цвија* (x11) и суфикса *-ин*: *Милин* (x8), *Војин* (x6), *Веселин* (x3), *Вулин* (x1), *Дојчин* (x2), *Вујин* (x1), *Вучин* (x1). У по неколико примера налазимо суфиксе: *-ен*: *Вучен* (x8), *Мишљен* (x4), *Милен* (x2), *Миљен* (x1), *Рађен* (x1); *-ак*: *Новак* (x6), *Стојак* (x5), *Милак* (x3), *Видак* (x1); *-ић*: *Вучић* (x8), *Милић* (x6), *Драгић* (x3), *Стојић* (x1); *-ич*¹⁸: *Милич* (x3), *Вукич* (x1), *Рајич* (x1), *Стојич* (x1); *-ица*: *Радодица* (x21), *Грујица* (x5), *Добрица* (x1), *Драгодица* (x1); *-адин*: *Вукадин* (x7), *Миладин* (x2), *Стојадин* (x2); *-ашин*: *Вукашин* (x7), *Милашин* (x2), *Радашин* (x1). Суфикси: *-еља*: *Вукеља* (x3), *Вуцеља* (x1); *-еш*: *Малеш* (x1), *Милеш* (x1); *-еша*: *Грубеша* (x1), *Угљеша* (x1); *-иша*: *Станиша* (x5), *Радиша* (x3); *-ман*: *Вукман* (x3), *Радман* (x2) и *-ош*: *Милош* (x9), *Радош* (x1) примећени су само у по два имена. Најзад, суфикси: *-анко*: *Миланко* (x1); *-ас*: *Радас* (x1); *-асин*: *Вујасин* (x1); *-ека*: *Радека* (x1); *-(j)еша*: *Грубјеша* (x1); *-ија*: *Драгија* (x6); *-ик*: *Стојик* (x1); *-ило*: *Вукаило* (x2); *-инко*: *Милинко* (x3); *-ихна*: *Вучихна* (x4); *-ојло*: *Драгојло* (x2); *-оман*: *Вукоман* (x4); *-оња*: *Радоња* (x9), *-ор*: *Грубор* (x1); *-ота*: *Радота* (x3); *-уле*: *Радуле* (x6) и *-утин*: *Милутин* (x2) показују најслабију фреквентност.

Посебно издвајамо пример *Вујасиније* (x1). Ово име није забележено код М. Грковић (1977), а овде га тумачимо као изведено од словенског имена *Вујасин* и суфикса *-ије*, највероватније по узору на нека хришћанска имена (нпр. *Алексије*, *Арсеније*, *Атанасије*).

Важно је напоменути и да се у неким изведеним именима словенског порекла запажа постојање јекавизама: *Грубеша*¹⁹ (x1) и *Грубјеша*²⁰ (x1), што може указивати на утицај говора у којима је извршена ијекавска замена јата.

3.1.3. САМОТВОРНА ИМЕНА. – У Поменику манастира Грабовац можемо пронаћи и неколико мушких имена словенског порекла које сврставамо у групу самотворних. То су најпре имена која своју мотивацију дугују називима животиња: *Вук* (x27) и *Крагуј* (x1), односно називима биљака: *Јаблан* (x1). Од трпних придева настала су имена *Радован* (x16), *Продан* (x9), *Милован* (x7) и *Утешен* (x1), док је у примеру заштитног имена *Гвозден* (x7) придев узет за лично име (в. GRKOVIĆ 1977: 63). Групи самотворних имена придружујемо и име *Субота* (x6), где је за лично име узет назив дана у недељи (в. GRKOVIĆ 1977: 190), и име *Путник* (x1) (в. POLOMAC 2022: 521).

3.2. Мушка имена хришћанског порекла

Пет најфреквентнијих мушких имена хришћанског порекла забележених у нашем корпусу са преко двадесет потврда јесу: *Јован* (x73), *Никола* (x46), *Петар* (x46), *Марко* (x33) и *Михаило* (x25). Високу фреквентност имају и имена: *Дмитар* (x18), *Иван* (x18), *Тодор* (x17), *Илија* (x15), *Павле* (x14), *Дамјан* (x13), *Сава* (x13), *Димитрије* (x12), *Костадин* (x12), *Гаврило* (x10), *Георгије* (x10), *Јаков* (x10), *Лука* (x10) и *Теодор* (x10). Са нешто мање потврда од њих јављају се имена: *Јосиф* (x9), *Максим* (x9), *Пантелија* (x8), *Филип* (x8), *Стефан* (x7), *Аврам* (x6), *Василије* (x6),

18 Милица Грковић (в. 1977) бележи облике *Милич* (в. 1977: 133), *Рајич* (в. 1977: 169) и *Стојич* (в. 1977: 188), док име *Вукич* није забележено, али га овом приликом тумачимо на исти начин као и остала издвојена имена: словенска основа + суфикс *-ич*.

19 грѣвешѣ 35г.

20 гроуѣвешѣ 26г.

Кузман (x6), Степан (x6), Тома (x6), Игњатије (x5), Адам (x4), Арсеније (x4), Ђеорђије (x4), Ђурђе (x4), Исак (x4), Андреј (x3), Григорије (x3), Константин (x3), Лазар (x3), Мијал (x3), Никон (x3) и Трифун (x3). Имена Андрија (x2), Вилип (x2), Герман (x2), Давид (x2), Ђурађ (x2), Јов (x2), Јосив (x2), Манојло (x2), Мартин (x2), Николај (x2), Панајот (x2), и Теодосије (x2) јављају се са по две потврде, док само по једну потврду имају имена Азарија (x1), Атанасије (x1), Аћим (x1), Васил (x1), Викентије (x1), Гаврил (x1), Ђерман (x1), Евгеније (x1), Захарија (x1), Јеремија (x1), Јосип (x1), Костантин (x1), Марин (x1), Матеј (x1), Мијат (x1), Михал (x1), Михло (x1), Павао (x1), Пајсеј (x1), Панагијот (x1), Пантелејмон (x1), Саватије (x1); Симеон (x1), Стеван (x1), Томо (x1), Христифор (x1) и Христофор (x1). У ову групу спада и мушко име Стахије (x1), с обзиром на то да се тако звао један од каснијих апостола. Ово име није забележено код М. Грковић (1977).

Међу мушким именима хришћанског порекла можемо пронаћи и велики број хибридних твореница, односно имена која се састоје од хришћанске основе и словенског суфикса: *атанас-/атанац-* (од *Атанасије*²¹): *Атанаско* (x1), *Атанацко* (x1); *ђур-* (од *Ђурађ*, *Ђорђе*): *Ђура* (x4), *Ђурица* (x5); *ив-/иван-* (од *Иван*): *Иванко* (x1), *Ивко* (x7); *јов-* (од *Јован*): *Јова* (x3), *Јовица* (x7); *кој-* (од *Константин*, *Козма*): *Којадин* (x1), *Којица* (x1); *мат-/матиј-* (од *Матеја*, *Матија*): *Мата* (x2), *Матиш* (x1). Од женског имена *Марија* изведена су имена *Маријан* (x5) и *Марјан* (x1). Следеће основе заступљене су само у по једном имену: *ђук-* (од *Ђурађ*, *Ђурђе*): *Ђуко* (x1); *илин-* (од *Иларион*, *Илија*): *Илинко* (x1); *јак-* (од *Јаков*): *Јакша* (x2); *јан-*: *Јанко* (x21); *јоц-* (од *Јован*, *Јосиф*): *Јоцко* (x1); *јур-* (од *Георгије*, *Јурај*): *Јуриша*²² (x1); *лаз-* (од *Лазар*): *Лазо* (x1); *лек-* (од *Александар*, *Алексија*): *Лека* (x2); *марин-* (од *Марин*): *Маринко* (x2); *миј-/мих-* (од *Михаило*): *Михат* (x2); *нав-* (од *Павле*): *Павко* (x1); *параскев-* (од женског имена *Параскева*²³): *Параскевије*²⁴ (x2); *пеј-* (од *Пантелејмон*, *Петар*): *Пеја* (x2); *сан-* (од *Александар*²⁵): *Санко* (x2); *сим-* (од *Симеун*): *Сима* (x13); *тим-* (од *Тима*, *Тимотије*): *Тимије* (x1); *том-* (од *Тома*): *Томаш* (x2) и *ћир-* (од *Ћирило*): *Ћиро* (x2).

Најпродуктивнији суфикс који се додаје на основе хришћанског порекла је *-ко*: *Атанаско* (x1), *Атанацко* (x1), *Иванко* (x1), *Ивко* (x7), *Илинко* (x1), *Јанко* (x21), *Јоцко* (x1), *Маринко* (x2), *Павко* (x1) и *Санко* (x1). Можемо закључити да је у грађењу мушких имена суфикс *-ко* изузетно продуктиван, будући да смо већ истакли да је најучесталији у извођењу мушких словенских имена, а сада то потврђују и имена хришћанског порекла. Нешто већу фреквентност имају и суфикси: *-а*: *Ђура* (x4), *Јова* (x3), *Лека* (x2), *Мата* (x2), *Пеја* (x2), *Сима* (x13); *-о*: *Ђуко* (x1), *Лазо* (x1), *Ћиро* (x2); *-ан*: *Кузман* (x6), *Маријан* (x5), *Марјан* (x1); *-ица*: *Ђурица* (x5), *Јовица* (x7), *Којица* (x1); *-ат*: *Мијат* (x1), *Михат* (x2). У по једном примеру јављају се суфикси: *-адин*: *Којадин* (x1); *-ал*: *Михал* (x1); *-аш*: *Томаш* (x2); *-ије*: *Параскевије* (x2);

21 Порекло свих основа дато је према GRKOVIĆ 1977.

22 Име *Јуриша* је изведено од основе *Јур(а)* и суфикса *-иша*, док је име *Јура* које се налази у његовој основи настало од хришћанских имена *Георије*, *Јурај* (в. GRKOVIĆ 1977: 109).

23 Вероватно настало додавањем суфикса *-ије* на основу *Параскев(а)* (уп. *Параскевија* у: GRKOVIĆ 1977: 292). Мушко име *Параскевије* није забележено у *Речнику личних имена код Срба* (1977).

24 Уп. суфикс *-ије* као *Вујасиније* (x1).

25 В. POLOMAC 2022: 522.

-иш: *Матиш* (x1); -иша: *Јуриша* (x1); -ша: *Јакша* (x2).

Посебно издвајамо и да се нека имена хришћанског порекла јављају у више различитих варијаната, а та варијантност је најчешће условљена фонетским разликама: *Андреј* (x3) и *Андрија* (x2), *Атанаско* (x1) и *Атанацко* (x1), *Василије* (x6) и *Васил* (x1), *Филип* (x8) и *Вилип* (x2), *Герман*²⁶ (x2) и *Ђерман*²⁷ (x1), *Ђурађ* (x2) и *Ђурђе* (x4), *Јосиф* (x9), *Јосив* (x2) и *Јосип* (x1), *Константин* (x3), *Костадин* (x11) и *Костантин* (x1), *Маријан* (x5) и *Марјан* (x1), *Михаило* (x25), *Мијал* (x3), *Мијат* (x1), *Михал* (x1) и *Михло* (x1), *Павао* (x1) и *Павле* (x14), *Панагијот* (x1) и *Панајот* (x2), *Стеван* (x1), *Степан* (x6) и *Стефан* (x7), *Теодор* (x10) и *Тодор* (x17), *Христифор* (x1) и *Христофор* (x1).

3.3. Мушка имена осталог порекла

У ову групу сврставамо имена страног порекла, имена која могу бити различитог порекла и имена чија мотивација није довољно јасна (уп. POLOMAC 2022: 523).

Антропонимијска слика поменика манастира Градовац из XVII века показује да је међу именима страног порекла највише оних који су у наш именослов дошла из грчког језика: *Апостол* (x1), *Ахрарит* (x1), *Комљен* (x1) и *Комнен* (x1). Последња два примера показују да је фонетска варијантност одлика не само имена хришћанског порекла, већ и оних насталих страним утицајем. Имена *Лауш* (x1) и *Миклеуш* (x1) мађарског су порекла. Лично име *Дракула* (x1) румунског је порекла, а имена *Петроније* (x1) и *Рока* (x2) долазе из латинског језика. Према етнониму турског порекла настало је име *Угрин* (x1) (в. GRKOVIĆ 1977: 200).

Посебно ћемо издвојити изведена имена *Ангелко* (x1) и *Наша* (x1), где налазимо основу страног порекла и домаћи суфикс. Име *Ангелко* (x1) изведено је од имена грчког порекла *Ангел* (в. GRKOVIĆ 1977: 28–29) и суфикса *-ко*, док је име *Наша* (x1) изведено додавањем суфикса *-а* на основу која потиче од имена *Настос* (в. GRKOVIĆ 1977: 144).

Милица Грковић (1977: 162) бележи да је име *Пуља* (x1) настало од изведеног словенског имена *Пуниша*. Ипак, не треба искључити и могућност да је овде у питању романски утицај²⁸.

За одређен број мушких имена не можемо са сигурношћу тврдити ког су порекла, будући да се могу тумачити различитим утицајима. Зато ћемо у оквиру ове групе издвојити четири различите подгрупе:

1. ИМЕНА КОЈА МОГУ БИТИ И СЛОВЕНСКОГ И ХРИШЋАНСКОГ ПОРЕКЛА:

(1) *Вид* (x1): име хришћанског светитеља, или хипокористик од сложеног словенског имена *Видосав* (в. GRKOVIĆ 1977: 52);

(2) *Дима* (x1): од сложеног словенског имена *Владимир* или хришћанског *Димитрије* (в. GRKOVIĆ 1977: 75);

(3) *Лацко* (x1): изведено додавањем суфикса *-ко* на основу *Лац-*, која може

²⁶ германа 29v.

²⁷ германа 49r.

²⁸ О сусрету источњачког и средњоевропског утицаја у књигама Библиотеке Епархије будимске в. PUZOVIĆ 2021: 66.

поттицати или од хришћанског имена *Александар* или од сложеног словенског имена *Владислав* (в. GRKOVIĆ 1977: 118);

(4) *Манак* (x1): ово име није забележено код Милице Грковић (1977); са истим кореном у поменутом речнику налазимо име *Мана*, настало од хришћанских имена *Манасије* или *Манојло*, или од сложеног словенског имена *Манислав* (в. GRKOVIĆ 1977: 126); име *Манак* може бити изведено додавањем суфикса *-ак* на основу *Ман(a)*;

(5) *Мишко* (x2): изведено додавањем суфикса *-ко* на основу *Миш-*, која може водити порекло од изведених словенских имена *Милан* и *Милош*, или је настало од хришћанског имена *Михаило* (в. GRKOVIĆ 1977: 139);

(6) *Нинко* (x8): изведено додавањем суфикса *-ко* на основу *Нин-* (в. GRKOVIĆ 1977: 146), која може потицати од хришћанског имена *Никола* или сложеног словенског имена *Нинослав*;

(7) *Петко* (x6): хипокористик од хришћанског имена *Петар*, али може бити и словенског порекла, по петом дану у недељи (в. GRKOVIĆ 1977: 156);

(8) *Прока* (x1): од словенског имена *Продан* или хришћанског имена *Прокопије* (в. GRKOVIĆ 1977: 162);

(9) *Срђен* (x2): изведено суфиксом *-ан* од имена *Срђа*, које може потицати од хришћанског имена *Срђ* или словенског *Срдан* (в. GRKOVIĆ 1977: 183);

(10) *Тешан* (x1): изведено додавањем суфикса *-ан* на основу *Теш-*, која може потицати од хришћанског имена *Теодор* или сложеног имена *Тешимир* (в. GRKOVIĆ 1977: 193);

2. ИМЕНА КОЈА МОГУ БИТИ И СЛОВЕНСКОГ И ОСТАЛОГ ПОРЕКЛА:

(1) *Бегоје* (x1): Милица Грковић (1977) бележи имена *Бега*, *Беган*, *Бего*, *Бегота*; лично име *Бегоје* је највероватније изведено додавањем домаћег суфикса *-оје* (као *Милоје*, *Радоје*) на основу *Бег(a)*, која даље води порекло од имена *Беган*²⁹ (в. GRKOVIĆ 1977: 34);

(2) *Мрђен* (x1): изведено додавањем суфикса *-ен* на основу *Мрђ-*, која порекло води или од словенског имена *Мргуд*, или од имена *Мрђела*, које потиче из латинског језика (в. GRKOVIĆ 1977: 141);

3. ИМЕНА КОЈА МОГУ БИТИ И ХРИШЋАНСКОГ И ОСТАЛОГ ПОРЕКЛА:

(1) *Коста* (x4): превод грчког имена Κόστα(ς) или хипокористик од хришћанског имена *Константин* (в. GRKOVIĆ 1977: 113);

(2) *Крста* (x1): превод грчког имена Σταύριος или хипокористик хришћанских имена *Христифор* или *Христофор* (в. GRKOVIĆ 1977: 115);

(3) *Матијаш* (x1): изведено од хришћанског имена *Матија* и суфикса *-аш*, или је у питању име мађарског порекла (в. GRKOVIĆ 1977: 128);

4. ИМЕНА КОЈА МОГУ БИТИ И СЛОВЕНСКОГ, И ХРИШЋАНСКОГ И ОСТАЛОГ ПОРЕКЛА:

(1) *Дука* (x3): име хришћанског светитеља или хипокористик италијанског имена *Дубравко* или словенског имена *Душан* (в. GRKOVIĆ 1977: 84–85);

(2) *Крстовоје* (x1): вероватно варијанта имена *Крстивоје*, које се састоји од

²⁹ Име *Беган* може потицати из турског језика, али и представљати основу глагола *бегати* (в. GRKOVIĆ 1977: 34).

хришћанског или страног имена *Крста* и словенске основе *-вој* (в. GRKOVIĆ 1977: 115);

(3) *Медак* (x1): изведено додавањем суфикса *-ак* на основу *Мед-*, која може бити превод латинског имена *Ursus*, а може и представљати хипокористик од словенског самотворног имена *Медвед* или хришћанског имена *Методије* (в. GRKOVIĆ 1977: 129);

(4) *Нешко* (x4): изведено додавањем суфикса *-ко* на основу *Неш-* (в. GRKOVIĆ 1977: 146), која може потицати или од сложеног словенског имена *Ненад* или имена *Нестор*, које даље може бити или грчког или хришћанског порекла (в. GRKOVIĆ 1977: 145).

У групу имена недовољно јасне мотивације сврставамо имена *Аксим* (x1), *Исив* (x1), *Мисав* (x1), *Сума* (x1), *Сумина* (x1), *Тефит* (x1), *Тимије* (x1) и *Фидоје* (x1). Мушко име *Мисав*³⁰ (x1) може представљати изведеницу која се састоји од основе *Мис(а)* и суфикса *-ав*, а можда и варијанту имена *Мислав*. Име *Сума* (x1) забележено је у Дечанским хрисовуљама (в. GRKOVIĆ 1983: 206), док име *Сумина* (x1) такође сврставамо у групу мушких имена, јер у Поменику стоји податак да је реч о имену презвитера (соуминѢ, 22v), а можемо га довести у везу са женским именом *Сумиња* (в. GRKOVIĆ 1977: 311). Мушко име *Тимије* (x1) није забележено у GRKOVIĆ 1977, а највероватније води порекло од имена *Тимотије*, *Тима*. Најзад, име *Фидоје* (x1) највероватније је само ортографска варијанта словенског мушког имена *Видоје*, или је у питању грешка писара.

4. Женска имена

Женска имена чине мање од једне трећине укупног броја имена (29,14%). За разлику од мушких имена, где је више од половине оних словенског порекла, 45,20% укупног броја женских имена представљају хришћанска имена, док су словенска нешто мање заступљености од њих (41,10%). Остала имена (имена страног порекла, имена која могу имати различито порекло, имена недовољно јасне мотивације) чине 13,70%.

Табела 6. Преглед женских имена према пореклу

	Број имена	Проценат	Број потврда	Проценат
Словенска	60	41,10%	188	41,87%
Хришћанска	66	45,20%	205	45,66%
Остала	20	13,70%	56	12,47%

Уколико добијене податке упоредимо са подацима из других поменика³¹ (Деч, Крк, Вод, Тр), можемо приметити да је у Поменику манастира Грабовац нешто мањи проценат броја женских имена словенског порекла (41,10%), нарочито у поређењу са Водичничким помеником (57,81%) и Помеником манастира Свете Тројице (51,92%), а слично је и са осталим именима. Са друге стране, удео хришћанских имена у овом поменику је за неколико процената већи у односу на друге

30 Милица Грковић (в. 1977: 137) бележи име *Мисак* (*Мис(а)* + *-ак*), где имамо исти творбени образац.

31 Подаци према: POLOMAC 2015, 2017, 2019 и POLOMAC, MILOŠEVIĆ 2022.

поменике³² (45,20%).

Табела 7. Однос порекла женских имена према другим поменицима

	Број имена (%)			Број потврда (%)		
	Словенска	Хришћанска	Остала	Словенска	Хришћанска	Остала
Гр	41,10%	45,20%	13,70%	41,87%	45,66%	12,47%
Деч	44,82%	40,22%	14,94%	45,31%	43,35%	11,32%
Крк	44,85%	41,12%	14,01%	36,80%	49,81%	13,38%
Вод	57,81%	28,12%	14,06%	53,64%	37,50%	8,85%
Тр	51,92%	29,80%	18,26%	40,67%	44,90%	14,42%

Женска имена која имају десет или више потврда су: *Ружица* (x20), *Јована* (x15), *Манда* (x14), *Мара* (x14), *Аница* (x12), *Марија* (x12) и *Анђелија* (x10). Међу седам најфреквентнијих женских имена чак шест је хришћанског порекла, име *Ружица* (x20) страног је порекла, док, занимљиво, међу њима нема ни једног словенског имена.

4.1. Женска имена словенског порекла

Сprovedено истраживање је показало да се у Поменику манастира Грабовац јавља 60 женских имена словенског порекла. Међу њима је изведених имена више од две трећине (71,67%), 25% самотворних, док је најмање сложених (само 3,33%). То можемо представити следећом табелом.

Табела 8. Структура женских имена словенског порекла

	Број имена	Проценат	Број потврда	Проценат
Сложена	2	3,33%	6	3,19%
Изведена	43	71,67%	159	84,57%
Самотворна	15	25%	23	12,23%

Доминацију изведених женских имена над сложеним и самотворним потврђују и други поменици³³. Такође, у свим поменицима примећујемо и веома мали проценат женских имена која се састоје од две основе. Једино је већа фреквентност сложених имена забележена у Водичничком (18,91%), те донекле и у Дечанском поменику (10,25%). Најзад, проценат самотворних имена је већи у Поменику манастира Грабовац (25%) у односу на све остале поменике (10,81–20,37%).

Табела 9. Однос структуре женских словенских имена према другим поменицима

	Број имена (%)			Број потврда (%)		
	Сложена	Изведена	Самотворна	Сложена	Изведена	Самотворна
Гр	3,33%	71,67%	25%	3,19%	84,57%	12,23%
Деч	10,25%	71,79%	17,94%	3,44%	88,79%	7,75%
Крк	4,16%	77,08%	18,75%	2,02%	87,87%	10,10%
Вод	18,91%	70,27%	10,81%	9,70%	83,49%	6,79%
Тр	7,40%	72,22%	20,37%	6,59%	76,42%	16,98%

32 Вероватно је утицај градске средине допринео повећаном проценту женских имена хришћанског порекла.

33 Подаци према: POLOMAC 2015, 2017, 2019 и POLOMAC, MILOŠEVIĆ 2022.

4.1.1. СЛОЖЕНА ИМЕНА. – Анализа грађе показује да су међу женским именима словенског порекла само два примера сложенице (3,33%): *Станисава* (x4) и *Богдана* (x2).

4.1.2. ИЗВЕДЕНА ИМЕНА. – За разлику од сложених, изведена женска имена словенског порекла знатно су заступљенија у овом поменику (71,67%). Са највише потврда јављају се *Стана* (x22) и *Стоја* (x15), те *Милица* (x8), *Живана* (x7), *Вујана* (x5) и *Станка* (x5). Као и приликом анализе изведених имена у мушком именослову, и сада ћемо пажњу посветити и основама и суфиксима од којих се ова имена састоје.

Најчешће основе су: *вук-* (и *вуј-*): *Вука* (x6), *Вукомана* (x1); *Вуја* (x7), *Вујана* (x5), *Вујка* (x2); *мил-*: *Милана* (x1), *Милица* (x8), *Милка* (x1); *стан-*: *Стана* (x22), *Станка* (x5), *Станојка* (x4); *стој-*: *Стоја* (x15), *Стојана* (x4), *Стојна* (x2); *бож-*: *Божана* (x1), *Божница* (x7); *жив-*: *Живана* (x7), *Живка* (x1) и *језд-*: *Јездана* (x1), *Јездарица* (x1). У по једном имену јављају се основе: *бој-*: *Бојана* (x4); *вид-*: *Вида* (x3); *гвозд-*: *Гвоздана* (x2); *грозд-*: *Гроздана* (x2); *груб-*: *Грубна* (x1); *дан-*: *Данојла* (x2); *дост-*: *Достица* (x1); *ков-*: *Ковјана* (x3); *кос-*: *Коса* (x3); *крас-*: *Красилија* (x1); *љуб-*: *Љубица* (x4); *мил-*: *Милуна* (x1); *миљ-*: *Миљана* (x1); *мир-*: *Мирјана* (x4); *позн-*: *Познана* (x3); *рад-*: *Рада* (x1); *сек-*: *Секуна* (x1); *смиљ-*: *Смиљана* (x2); *смољ-*: *Смољана* (x2); *хојдан-*: *Хојдана*³⁴ (x3); *цвијет-*: *Цвијета* (x4); *чав-*: *Чава* (x5). Име *Неда* (x5) настало је од имена *Недељка*, *Ненадија* (в. GRKOVIĆ 1977: 285).

Два најфреквентнија суфикса за извођење женских словенских имена јесу *-ана* и *-а*. Они су потврђени у следећим именима: *-ана*: *Божана* (x1), *Бојана* (x4), *Вујана* (x5), *Вукомана* (x1), *Гвоздана* (x2), *Гроздана* (x2), *Живана* (x7), *Јездана* (x1), *Милана* (x1), *Миљана* (x1), *Познана* (x2), *Смиљана* (x2), *Смољана* (x2) и *Стојана* (x4); *-а*: *Вида* (x3), *Вуја* (x7), *Вука* (x6), *Коса* (x3), *Неда* (x5), *Рада* (x1), *Стана* (x22), *Стоја* (x15), *Хојдана* (x3), *Цвијета* (x1), *Чава* (x5). Нешто слабију фреквентност показују суфикси: *-ица*: *Божница* (x7), *Достица* (x1), *Јездарица* (x1), *Љубица* (x4), *Милица* (x8); *-ка*: *Вујка* (x2), *Живка* (x1), *Милка* (x1), *Станка* (x5); *-јана*: *Мирјана* (x4), *Ковјана* (x3); *-на*: *Стојна* (x2), *Грубна* (x1); *-уна*: *Милуна* (x1), *Секуна* (x1). У по једном имену можемо наћи два суфикса: *-ојка*: *Станојка* (x4) и *-ојла*: *Данојла* (x2). Посебно издвајамо име *Красилија* (x1), где је суфикс *-ија* додат на изведено мушко име *Красил*.

4.1.3. САМОТВОРНА ИМЕНА. – Ова имена чине 25% укупног броја женских имена словенског порекла. Међу њима највише је оних мотивисаних фитонимима: *Јагода* (x3), *Малина* (x2), *Трњина* (x2), *Вишња* (x1) и *Јаглика* (x1), док мотивисаност зоонимима осликавају примери *Кошута* (x2) и *Куна* (x1). Од описних придева настала су имена *Весела* (x2), *Стамена* (x2) и *Јасна* (x1), док је име *Продана* (x1) настало од трпног придева. Лично име *Сека* (x1) мотивацију налази у називу за сроднички однос. Име *Даница* (x1) мотивисано је називом звезде, а име *Загорка* (x1) називом нижег женског божанства словенског патеона (в. GRKOVIĆ 1977: 254). У имену *Дева* (x2) налазимо атрибут Богородице узет за лично име (в. GRKOVIĆ 1977: 241).

34 Од мушког имена *Хојдан* (в. POLOMAC 2019: 509).

4.2. Женска имена хришћанског порекла

Најфреквентнија женска имена хришћанског порекла јесу: *Јована* (x15), *Манда* (x14), *Мара* (x14), *Аница* (x12), *Марија* (x12), *Анђелија*³⁵ (x10), *Јела* (x8), *Ана* (x7), *Ангелија*³⁶ (x7) и *Сара* (x6). Само ових десет имена чини више од половине укупног броја потврда женских имена хришћанског порекла.

Међу њима налазимо неколико библијских: *Марија* (x12), *Ана* (x7), *Сара* (x6), *Марта* (x4) и *Ева* (x3), односно календарских имена: *Анастасија* (x3), *Јагета* (x3), *Јевросима* (x2), *Ксенија* (x2), *Доронтија* (x1), *Доротија* (x1), *Јевлођија* (x1), *Јерина* (x1), *Јефимија* (x1), *Марина* (x1), *Полексија* (x1) и *Сенија* (x1).

Највише имена је настало додавањем суфикса *-а* на основу која потиче од мушког имена хришћанског порекла (према GRKOVIĆ 1977): *Јована*³⁷ (x15) (према *Јован*), *Романа* (x3) (према *Роман*), *Теодора* (x3) (према *Теодор*), *Ивана* (x2) (према *Иван*), *Михаила* (x2) (према *Михаило*), *Петра* (x2) (према *Петар*), *Гаврила* (x1) (према *Гаврило*), *Ђеорђија*³⁸ (x1) (вероватно према *Ђеорђије*), *Кирила* (x1) (према *Кирил*), *Михата* (x1) (вероватно према *Михат*), *Стевана* (x1) (према *Стеван*), *Степана* (x1) (према *Степан*), *Теовила* (x1) (према *Теофил*, *ф>в*), *Теодесија*³⁹ (x1) (према *Теодосије*), *Тодора* (x1) (према *Теодор*). Осим најфреквентнијег суфикса *-а* јављају се и суфикси: *-ија*: *Тодорија* (x1) (од *Тодор*), *Јевромија* (x1) (вероватно од *Јеврем*), *Михаилија* (x1) (према *Михаило*), *Степанија* (x3) (према *Стефан*, *ф>в*); *-ка*: *Јованка* (x4) (према *Јован*); *-инка*: *Илинка* (x1) (према *Илија*).

Као и код мушких имена, и овде запажамо присуство хибридних твореница. Најпродуктивније основе су: *јел-* (од *Јелена*): *Јела* (x8), *Јелица* (x3), *Јелика* (x2); *мар-* (од *Марија*): *Мара* (x14), *Марица* (x2), *Марка* (x2); *ан-* (од *Ана*): *Аница* (x12), *Анока* (x2) и *инђ-* (*инг-*) (од *Инђелија*): *Инђија*⁴⁰ (x2), *Ингија*⁴¹ (x1), *Инђа* (x1). Овоме додајемо и имена: *Манда* (x14), *Јања* (x6), *Јана* (x5), *Ката* (x4), *Јовка* (x2), *Алинка* (x1), *Анђа* (x1), *Ђермка* (x1), *Ђурђија* (x1), *Иваница* (x1), *Јанка* (x1), *Јефра* (x1), *Канђа* (x2) и *Кондија* (x1). Највећом продуктивношћу одликује се хипокористички суфикс *-а*: *Манда* (x14), *Мара* (x14), *Јела* (x8), *Ката* (x4), *Канђа* (x2), *Анђа* (x1), *Инђа* (x1), *Јефра* (x1). Нешто слабије се јављају суфикси: *-ица*: *Аница* (x12), *Јелица* (x3), *Марица* (x2), *Иваница* (x1); *-ка*: *Јовка* (x2), *Марка* (x2), *Алинка* (x1), *Ђермка* (x1), *Јанка* (x1); *-ија*: *Инђија* (x2), *Ђурђија* (x1), *Кондија* (x1); *-ика*: *Јелика* (x2); *-о(ј)ка*: *Анока*⁴² (x2).

Неколико имена јавља се у више различитих варијанти: *Доронтија* (x1) и *Доротија* (x1), *Инђија* (x2) и *Ингија* (x1), *Јана* (x5) и *Јања* (x6), *Јована* (x15) и *Јовања* (x1), *Ксенија* (x2) и *Сенија* (x1), *Стевана* (x1) и *Степана* (x1), *Теодора* (x3) и

35 анѣлѣію 35v, 36r, 38r, 45r, 72v, 84v, анѣлѣію 46v.

36 ангѣлію 30r, 33r, 58r, 71v, 78v, 99v, 100r.

37 Вероватно и *Јовања* (x1).

38 Овог имена нема код М. Грковић (1977).

39 Уп. *Теодосија* (GRKOVIĆ 1977: 313).

40 инђію 49r.

41 ингѣію 27v.

42 Женско име *Анока* (x2) може бити изведено додавањем суфикса *-ока* на хришћанску основу *Ан(а)*, или се тумачи као варијанта имена *Анојка*, које је даље настало спајањем основе *Ан(а)* и суфикса *-ојка* (в. GRKOVIĆ 1977: 219).

Тодора (x1).

4.3. Женска имена осталог порекла

У ову групу сврстаћемо женска имена која су у наш именослов ушла страним утицајем, која могу бити и словенског и несловенског порекла.

Слично као код мушких имена, и међу женским именима страног порекла највише је оних из грчког језика: *Деспина* (x5), *Деспиња* (x1), *Иконија* (x3), *Маргарита* (x1), *Маргита* (x1) и *Теована*⁴³ (x1). Посебно истичемо име *Деспинија* (x1) којег нема код Милице Грковић (1977), а које је вероватно изведено од имена *Деспина* додавањем суфикса *-ија*. Неколико имена која су у наш именослов ушла посредством страног утицаја мотивисано је фитонимима: *Ружица* (x20), *Давина* (x2), *Љиљана* (x2), *Калина* (x1) и *Неранџа* (x1). Женска имена *Угрина* (x3) и *Гркиња* (x1) мотивисана су етронимом, а вероватно и *Латинка*⁴⁴ (x4). Име *Росанда* (x1) представља варијанту имена *Роксанда* (x4), које се даље тумачи као варијанта имена *Роксандра*, насталог укрштањем имена *Александра* и *Роксана*⁴⁵ (в. GRKOVIĆ 1977: 300). Посебну пажњу посветићемо и именима *Винка* (x2) и *Разумена* (x1). Име *Винка* (x2) женски је облик према мушком хришћанском имену *Винко*, или изведено додавањем суфикса *-ка* на основу *Вин(а)*, која даље може потицати од грчког имена *Давина* (в. GRKOVIĆ 1977: 231). Име *Разумена* (x1) настало је према изведеном мушком имену *Разумен* (в. GRKOVIĆ 1977: 297), чија је основа тумачена двојако: Томо Маретић је доводи у везу са именицом *разум*, а може бити и име хришћанског светитеља (в. GRKOVIĆ 1977: 168). Име *Калила* (x1) највероватније представља варијанту имена *Калина*.

5. Имена која могу бити и мушка и женска

Укупно је 35 личних имена која Милица Грковић у *Речнику личних имена код Срба* (1977) тумачи двојако⁴⁶, а махом је реч о хипокористцима. Међу тим именима само за две потврде у нашем корпусу можемо са сигурношћу тврдити да су мушка имена, с обзиром на то да поред имена стоји податак да је реч о презвитерима: *Мила* (милы 22v) и *Цвета* (цветъ 23r). Међу њима, словенског порекла је 16 имена (39 потврда): *Боја* (x1), *Вујина* (x2), *Вујица* (x4), *Даба* (x2), *Душана* (x1), *Мила* (x6), *Милија* (x4), *Мирка* (x2), *Прода* (x2), *Радона* (x1), *Руса* (x2), *Срдија* (x2), *Стојица* (x2), *Стока* (x1), *Цвета* (x4), *Цвеја* (x3). Хришћанско порекло има 13 имена (40 потврда): *Васа* (x1), *Ђука* (x9), *Евгенија* (x1), *Ива* (x2), *Јевра* (x1), *Лаза* (x11),

43 У GRKOVIĆ 1977: 313 забележен је само облик *Теофана*, а у примеру *Теована* (x1) имамо фонетску варијацију.

44 Милица Грковић (в. 1977: 270) пише да је име *Латинка* можда настало од етронима, а можда је мотивисано и називом цвећа.

45 *Роксана* је било име жене Александра Великог, док је име *Александра* хришћанског порекла (в. GRKOVIĆ 1977: 299).

46 У Поменику манастира Градовац забележено је још имена која Милица Грковић тумачи и као мушка и као женска. Међутим, њих смо успели да разврстамо служећи се радовима „Женска имена у поменику манастира Св. Тројице код Пљеваља (XVI век)” (2019) и „Мушка имена у поменику манастира Св. Тројице (Пљевља, XVI век)” (2022), будући да у поменику манастира Св. Тројице постоје поменичке формуле на основу којих се мушка и женска имена могу јасно диференцирати (в. POLOMAC 2019: 506). У овом пасусу издвајамо само имена која нисмо пронашли у поменутих радовима, те која су у њима тумачена и као мушка и као женска.

Наста (x1), *Пава* (x7), *Павлија* (x1), *Савица* (x2), *Томка* (x2), *Ти́ра* (x1), *Христа* (x1). Осталог порекла је 6 имена (10 потврда): *Дока* (x3), *Круна* (x1), *Ли́ка* (x2), *Нака* (x1), *Нина* (x1), *Пана* (x2).

6. Презимена

У Поменику манастира Грабовац налазимо и три антропономастичке јединице које можемо сврстати у категорију патронима: *Вујчетић* (x1), *Димитровић* (x1) и *Монастирлија* (x1). Презиме *Вујчетић* (x1) настало је од личног имена *Вујчета* (MIHAJLOVIĆ 2002: 194), док, по истом начину творбе, презиме *Димитровић* (x1) доводимо у везу са именом *Димитрије*. У презимену *Монастирлија* (x1) налазимо лексему *монастир*, тј. *манастир*, док турски суфикс *-лија* упућује на то да је особа која је носила ово презиме припадала манастиру (уп. RADIĆ 1999).

7. Имена у млађим записима

Како је раније напоменуто, у анализираном поменику осим записа из седамнаестог века можемо пронаћи и млађе записе, у којима махом рашчитавамо имена присутна и у остатку поменика, односно раније посведочена имена, те смо их због тога анализирали заједно са именима из старијег записа. Међутим, дванаест имена се јавља само у млађим записима, а њихове потврде не можемо наћи ни у *Речнику личних имена код Срба*. У питању су следећа имена: *Малачен* (x1) (малаченa, 31v), *Буна* (x1) (вѣнѣ, 32v), *Јађелија* (x2) (јађе́лию, 34v, 35r), *Мерза* (x1) (ме́рзѣ, 37r), *Креста* (x2) (крестѣ, 46v, 67r), *Ђуричка* (x1) (ђѣричкѣ, 68v), *Вијат* (x1) (виата, 70v), *Тамана* (x1) (ѡаманѣ, 76v), *Маријенија* (x1) (мариѣнию, 82v), *Периштера* (x1) (периштерѣ, 82v), *Трума* (x1) (трѣмѣ, 83r) и *Тимосава* (x1) (ѣиѡсави, 115r).

Име *Малачен* (x1) може представљати изведено име словенског порекла: основа *мал(и)* + сложени суфикс (*-ач-ен*) (уп. *Мален*, *Малеч*), а име *Маријенија* (x1) може бити изведено од хришћанског имена *Марија*. Женско име *Тимосава* (x1) можемо протумачити као сложено име које се састоји од основе *Тим(а)* хришћанског порекла (од хришћанског имена *Јефтимија*, в. GRKOVIĆ 1977: 313) и словенске основе *сав(а)*, док име *Јађелија* (x1) највероватније представља варијанту имена *Анђелија*. Име *Ђуричка* (x1) највероватније је хришћанског порекла. Име *Буна* (x1) можемо довести у везу са именом *Вунко* (в. GRKOVIĆ 1977: 61), а име *Тамана* (x1) са именом *Таманија* (в. GRKOVIĆ 1977: 312). Име *Креста* (x2) може потицати од имена *Кресимир*, *Кресић*, *Кресоје* (в. GRKOVIĆ 1977: 114), али, будући да су у питању записи из XVIII века, када је био приметан руски утицај у писању, не искључујемо могућност и да је у питању име *Крста*⁴⁷. Слично је и са именом *Мерза* (x1): можемо га тумачити као облик *Мрза* (хипокористик од словенског имена *Мрзан*).

8. Закључне напомене

Како је спроведено истраживање показало, систем личних имена која се налазе у Поменику манастира Грабовац из XVII века не одступа у већој мери од стања у другим поменицима (Водичнички поменик, Дечански поменик, Поменик манастира Св. Тројице код Пљеваља, Поменик манастира Крке). Једина значајнија

47 У облику *Креста* (x2) примећујемо одсуство вокалног *р*, што представља једну од основних фонетских особина рускословенског језика (в. MILANOVIĆ 2004: 81).

разлика односи се на постојање већег процента женских имена хришћанског порекла у односу на све остале поменике са којима смо вршили поређење. Осим тога, у овом поменику пронашли смо и имена која до сада нису забележена или су ретка: *Бегоје, Вукич, Достица, Јевромија, Јовања, Калила, Рока, Секуна, Сума, Сумина, Фидоје*. У млађим записима налазимо следеће примере, за које претпостављамо да су такође имена: *Вијат, Вуна, Буричка, Јађелија, Креста, Малачен, Маријенија, Мерза, Периштера, Тамана, Тимосава и Трума*. Приликом тумачења оваквих имена не искључујемо и могућност да је реч о грешкама писара, будући да је реч о изолованим потврдама. Неке од језичких одлика пронађених у облицима имена могу бити показатељи дијалекатских одлика српских говора у Мађарској у XVII веку (због млађих записа и у XVIII веку): супституција сугласника /ф/ са /в/ и /п/ (*Стефан, Стеван, Степан; Јосиф, Јосив, Јосип; Филип, Вилип; Стефана, Стевана*), супституција сугласника /х/ са /ј/ (*Михал, Мијал*), али и чување сугласника /х/ (*Христифор, Христофор, Хојдана*, а чак се јавља и тамо где му по етимологији није место: *хаврама* 56v, *храдоуика* 35v, *ханастасиу* 31v), те постојање ијекавизама (*Грубеша, Грубјеша*). Сви наведени резултати указују на то да је потребно већу пажњу посветити антропонимији Срба на територији данашње Мађарске, односно да је неопходно наставити проучавање имена забележених и у осталим старим српским поменицима.

Цитирана литература

- ČAMPRAГ 1957: ČAMPRAГ, Stevan. „Manastir Grabovac u Mađarskoj”. *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*, br. 17 (1957): str. 130–149. [orig.] ЧАМПРАГ, Стеван. Манастир Грабовач у Мађарској. *Зборник Матице српске за друштвене науке*, бр. 17 (1957): стр. 130–149.
- GRBIĆ 2015: GRBIĆ, Dušica. „O uređenju i obradi Biblioteke Manastira Grabovca u Sentandrejskoj riznici”. *Godišnjak Biblioteke Matice srpske za 2014* (2015): str. 51–58. [orig.] ГРБИЋ, Душица. „О уређењу и обради Библиотеке Манастира Грабовца у Сентандрејској ризници”. *Годишњак Библиотеке Матице српске за 2014* (2015): стр. 51–58.
- GRKOVIĆ 1977: GRKOVIĆ, Milica. *Rečnik ličnih imena kod Srba*. Beograd: Vuk Karadžić, 1977. [orig.] ГРКОВИЋ, Милица. *Речник личних имена код Срба*. Београд: Вук Караџић, 1977.
- GRKOVIĆ 1983: GRKOVIĆ, Milica. *Imena u Dečanskim hrisovuljama*. Novi Sad: Institut za južnoslovenske jezike Filozofskog fakulteta, 1983. [orig.] ГРКОВИЋ, Милица. *Имена у Дечанским хрисовуљама*. Нови Сад: Институт за јужнословенске језике Филозофског факултета, 1983.
- ILIĆ 2009: ILIĆ, Marija. „Dinamika jezičke i socijalne promene: o manjinskim jezicima u Mađarskoj s posebnim osvrtom na srpski jezik”. *Južnoslovenski filolog*, LXV (2009): str. 331–357. [orig.] ИЛИЋ, Марија. „Динамика језичке и социјалне промене: о мањинским језицима у Мађарској с посебним освртом на српски језик”. *Јужнословенски филолог*, LXV (2009): стр. 331–357.
- LOMA 2005: LOMA, Aleksandar. „Na imenoslovnim vrelima II: Osvrt na nova izdanja starosrpskih izvora”. *Onomatološki prilozi*, br. 18 (2005): str. 457–471. [orig.] ЛОМА, Александар. „На именословним врелима II: Осврт на нова издања старосрпских

- извора”. *Ономатолошки прилози*, бр. 18 (2005): стр. 457–471.
- MIHAJLOVIĆ 2002: MIHAJLOVIĆ, Velimir. *Srpski prezimenik*. Novi Sad: Aurora, 2002. [orig.] МИХАЈЛОВИЋ, Велимир. *Српски презименик*. Нови Сад: Аурора, 2002.
- MILANOVIĆ 2004: MILANOVIĆ, Aleksandar. *Kratka istorija srpskog književnog jezika*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2004. [orig.] МИЛАНОВИЋ, Александар. *Кратка историја српског књижевног језика*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2004.
- NOVAKOVIĆ 1875: NOVAKOVIĆ, Stojan. *Srpski pomenici XV–XVIII veka*. Beograd, Državna štamparija, 1875. [orig.] НОВАКОВИЋ, Стојан. *Српски поменици XV–XVIII века*. Београд: Државна штампарија, 1875.
- POLOMAC 2015: POLOMAC, Vladimir. „Antroponimija Vodičничког pomenika (Skopska Crna Gora, XVI vek)”. u: Kovačević, Miloš. Polomac, Vladimir (ur.). *Putevima srpskih idioma: zbornik u čast prof. Radivoju Mladenoviću povodom 65. rođendana*. Kragujevac: FILUM, 2015: str. 341–350. [orig.] ПОЛОМАЦ, Владимир. „Антропонимија Водичничког поменика (Скопска Црна Гора, XVI век)”. у: Ковачевић, Милош, Поломац, Владимир (ур.). *Путевима српских идиома: зборник у част проф. Радивоју Младеновићу поводом 65. рођендана*. Крагујевац: ФИЛУМ, 2015: стр. 341–350.
- POLOMAC 2017: POLOMAC, Vladimir. „Iz antroponimije Dečanskog pomenika (XVI vek)”. *Nasleđe: časopis za književnost, umetnost i kulturu*, br. 38 (2017): str. 111–123. [orig.] ПОЛОМАЦ, Владимир. „Из антропонимије Дечанског поменика (XVI век)”. *Наслеђе: часопис за књижевност, уметност и културу*, бр. 38 (2017): стр. 111–123.
- POLOMAC 2019: POLOMAC, Vladimir. „Ženska imena u pomeniku manastira Sv. Trojice kod Pljevalja (XVI vek)”. u: Stojanović, Jelica (ur.). *Srpsko jezičko i književno nasljeđe na prostoru današnje Crne Gore. Srpski jezik i književnost danas*. Podgorica: Matice srpska – Društvo članova u Crnoj Gori, 2019: str. 505–513. [orig.] ПОЛОМАЦ, Владимир. „Женска имена у поменику манастира Св. Тројице код Пљеваља (XVI век)”. у Стојановић, Јелица (ур.). *Српско језичко и књижевно наслеђе на простору данашње Црне Горе. Српски језик и књижевност данас*. Подгорица: Матица српска – Друштво чланова у Црној Гори, 2019: стр. 505–513.
- POLOMAC 2022: POLOMAC, Vladimir. „Muška imena u pomeniku manastira Sv. Trojice (Pljevlja, XVI vek)”. *Crkvene studije*, god. 19 (2022): str. 513–527. [orig.] ПОЛОМАЦ, Владимир. „Мушка имена у поменику манастира Св. Тројице (Пљевља, XVI век)”. *Црквене студије*, год. 19 (2022): стр. 513–527.
- POLOMAC, MILOŠEVIĆ 2022: POLOMAC, Vladimir, MILOŠEVIĆ, Marko. „Lična imena u pomeniku manastira Krke”. *Prilozi proučavanju jezika*, br. 53 (2022): str. 5–31. [orig.] ПОЛОМАЦ, Владимир, МИЛОШЕВИЋ, Марко. „Лична имена у поменику манастира Крке”. *Прилози проучавању језика*, бр. 53 (2022): стр. 5–31.
- PUZOVIĆ 2021: PUZOVIĆ, Ljiljana. „Knjige za upisivanje crkvenih priloga iz Biblioteke Srpske pravoslavne eparhije budimske u Sentandreji”. *Arheografski prilozi*, br. 43 (2021): str. 27–80. [orig.] ПУЗОВИЋ, Љиљана. „Књиге записивање црквених прилога из Библиотеке Српске православне епархије будимске у Сентандреји”. *Археографски прилози*, бр. 43 (2021): стр. 27–80.

- RADIĆ 1999: RADIĆ, Prvoslav. „Sufiks -lija u građenju imena stanovnika od imena mesta ili oblasti”. *Južnoslovenski filolog*, br. 55 (1999): str. 47–66. [orig.] РАДИЋ, Првослав. „Суфикс -лија у грађењу имена становника од имена места или области”. *Јужнословенски филолог*, бр. 55 (1999): 47–66.
- RADIĆ 2020: RADIĆ, Jovanka. „Iz onomastike kod Srba u Mađarskoj”. *Onomatološki prilozi*, knj. XXVII (2020): str. 49–57. [orig.] РАДИЋ, Јованка. „Из ономастике код Срба у Мађарској”. *Ономатолошки прилози*, књ. XXVII (2020): стр. 49–57.
- SINDIK, GROZDANOVIĆ PAJIĆ i dr. 1991: SINDIK, Nadežda R., GROZDANOVIĆ PAJIĆ, Miroslava, MANO ZISI, Katarina. *Opis rukopisa i starih štampanih knjiga Biblioteke Srpske pravoslavne eparhije budimske u Sentandreji*. Beograd: Narodna biblioteka Srbije, Novi Sad: Biblioteka Matice srpske, 1991. [orig.] СИНДИК, Надежда Р., ГРОЗДАНОВИЋ ПАЈИЋ, Мирослава, МАНО ЗИСИ, Катарина. *Опис рукописа и старих штампаних књига Библиотеке Српске православне епархије будимске у Сентандреји*. Београд: Народна библиотека Србије, Нови Сад: Библиотека Матице српске, 1991.

Tamara Minić

PERSONAL NAMES IN THE COMMEMORATIVE BOOK OF THE GRABOVAC MONASTERY (17TH CENTURY)

Summary

In this paper we discussed about the origin and structure of secular personal names recorded in the 17th century in the Commemorative Book of the Grabovac Monastery. The most important features of the system of personal names of this commemorative book correspond to the image of secular personal names in other, previously examined registers (Vodičnički pomenik, Commemorative Book of the Dečani Monastery, Commemorative Book of the Monastery of the Holy Trinity near Pljevlja, Commemorative Book of the Krka Monastery). The recorded anthroponymic structure also shows some features of the Serbian language in the 17th (and 18th) century in the territory of today's Hungary: the fate of the voice /h/, the replacement of the consonant /f/ with the consonants /v/ and /p/. In this commemorative book we also find several rare or unrecorded names.

Keywords: onomastics, anthroponimy, old Serbian commemorative books, Grabovac Monastery, Hungary, 17th century

Александра А. Јанић Митић¹

Универзитет у Нишу

Филозофски факултет

Департман за србистику

<https://orcid.org/0000-0001-7168-3089>

КОЛЕБАЊА У ПИСАЊУ СЛОЖЕНИЦА МЕЂУ ИМЕНИЧКИМ НОВИЈИМ АНГЛИЦИЗМИМА У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ: ЛЕКСИКОГРАФСКИ СТАНДАРД И ТЕНДЕНЦИЈЕ У ПИСАЊУ НА ПРИМЕРУ ОДАБРАНЕ СТУДЕНТСКЕ ПОПУЛАЦИЈЕ²

Предмет овог рада је испитивање тенденција изворних говорника српског језика из одабране студентске популације ка састављеном, растављеном и полусложеничком писању именичких новијих англицизама који су према лексикографском решењу датом у *Српском речнику новијих англицизама* (2021) написани као сложенице, водећи притом рачуна да се ти англицизми изворно у енглеском не пишу састављено. Будући да најновијих англицизама доминантно нема у *Правопису српског језика*, циљ нам је да испитамо актуелне тенденције у употреби, односно да покажемо у којој мери се избор начина писања одабране групе говорника поклапа са јединим доступним извором у овом тренутку, те у којој мери на начин писања новијих англицизама у српском утиче другачији изворни начин писања у енглеском. Грађа је обухватала 40 именичких новијих англицизама, а испитанике је чинило 109 студената филолошке оријентације, изворних говорника српског језика. Према начину писања англицизама у српском језику и њихових енглеских модела, издвојене су две подгрупе. Прву подгрупу чине сложенички англицизми који се у енглеском језику пишу са цртицом, попут *бигсајз*, *ластминит*, *мастхев*, док су у другој подгрупи сложенички англицизми који се у енглеском пишу као две речи, попут *зиплајн*, *лајфкоуч*, *четрум*. Одступање од препорученог писања англицизама у поменутом извору се у обема подгрупама креће од 78,39% до 79,26%, а општа тенденција је одвојено писање англицизама, без обзира на то да ли се енглески модели пишу растављено или са цртицом. Показало се да је тенденција ка растављеном писању у односу на полусложеничко и сложеничко статистички значајна, и то доминантно на нивоу $p < 0,01$.

Кључне речи: српски језик, студентска популација, правопис, новији англицизми, именице, полусложенице, сложенице, спојеви речи

1. Увод

Као два варијетета српског језика настала под утицајем енглеског издвајају се серглиш и англосрпски језик. Под првим варијететом Биљана Мишић Илић

¹ aleksandra.janic.mitic@filfak.ni.ac.rs

² Ово истраживање подржало је Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије (Уговор бр. 451-03-66/2024-03).

(2011: 79–80) подразумева „govorni jezik, u privatnoj upotrebi, sa drugim pripadnicima dijaspore ili govornicima srpskog, dok se ređe koristi u pisanoj formi”, а за други поменути варијетет истиче да се „koristi i u govornoj i u pisanoj formi, u privatnoj i javnoj upotrebi, kao i u štampanim i elektronskim medijima, javnim natpisima, reklamnim panoima” (2011: 80). Новији англицизми³ сматрају се делом тзв. англосрпског језика, при чему се подразумева да „ova hibridna i spontana tvorevina predstavlja vrstu srpskog jezika koji „(sve više) odstupa od svojih normi i (sve više) biva upotrebljavan prema normama engleskog jezika” (PRĆIĆ 2019: 78). Према *Српском речнику новијих англицизама* (2021: 27–29), тематске области новијих англицизама у српском језику су: друштво, култура, наука, информационе технологије, популарна култура, начин живота, слободно време, спорт.

Што се тиче односа значења енглеске лексеме и одговарајућег англицизма у српском језику, у литератури се издвајају *англобализми* и *англокализми*. Под англобализмом се подразумевају „речи које су глобално раширене и имају значење као у енглеском језику” (AJDAČIĆ 2020: 30–31), а под англокализмом случајеви у којима се „глобално раширеним енглеским речима дају локално обојена значења” (AJDAČIĆ 2020: 31). Будући да новији англицизми још увек нису заживели у писаној комуникацији код изворних говорника српског језика, у писању новијих англицизама постоје највећа колебања у писању.

Предмет овог рада је испитивање начина писања (састављеног, растављеног или са цртицом) новијих англицизама у српском који се у енглеском језику пишу растављено или са цртицом. Будући да новијих англицизама доминантно нема у *Правопису српскога језика*, циљ нам је да покажемо код којих примера и у којој мери се тенденције у писању изворних говорника српског језика поклапају са препорученим (сложеничким) начином писања у *Српском речнику новијих англицизама* (2021), а где и у којој мери има одступања. Добијени резултати могу имати импликације за обраду анализираних и сличних лексема у наредним издањима *Правописа српскога језика* и у другим правописним приручницима, те у настави српског језика као матерњег и страног. Имајући у виду да се новији англицизми нису усталили у српском језику, хипотеза од које полазимо јесте да ће се испитаници колебати у писању и одступати од начина писања који је препоручен, те да ће изворни начин писања у енглеском језику утицати на писање новијих англицизама у српском језику.

Структура рада је следећа: у другом одељку дати су теоријски основи о англицизмима у српском језику, с освртом на важне и повезане ставове о правопису српског језика у контексту стране лексике, у трећем одељку представљени су испитивана грађа, структура Упитника и основне информације о испитаницима, у четвртном одељку изнети су и анализирани резултати истраживања, пети одељак чини дискусија о два подгрупама сложеничких новијих англицизама, а закључне напомене дате су у шестом одељку.

3 Под новијим англицизмима подразумевамо англицизме који су у српски језик ушли у периоду од 2000. године, како издвајају и аутори *Српског речника новијих англицизама* (2021: 11). У поменутом речнику има 4500 одредница.

2. Теоријски основи

С обзиром на интензиван уплив англицизама у последњих двадесетак година, многи лингвисти бавили су се употребом и значењем новијих англицизама у српском језику (на пример, KATIĆ 2003; FILIPOVIĆ 2006; PANIĆ-KAVGIĆ 2006; MIŠIĆ ILIĆ 2011; MIŠIĆ ILIĆ – LOPIČIĆ 2011; NOVOKMET 2012; MILIĆ 2013; BORANIJAŠEVIĆ 2017; TIRTOVA 2017; BORANIJAŠEVIĆ 2018; PRČIĆ 2019; STAMENKOVIĆ–TASIĆ 2020; LAZIĆ KONJIK 2021; JOVANOVIĆ 2021; NOVOKMET 2021; JANIĆ–STAMENKOVIĆ 2022; JANIĆ–VELIČKOVIĆ 2023a; JANIĆ–VELIČKOVIĆ 2023b; VELIČKOVIĆ–JANIĆ 2023). Бавећи се оправданошћу англицизама, Твртко Прћић (2019: 129–134) даје петостепену скалу оправданости, при чему поменути скалу чине сасвим неоправдани, неоправдани, условно оправдани, оправдани и сасвим оправдани англицизми. Са друге стране, као факторе оправданости комуникативно оправданих англицизама Соња Филиповић (2006: 58) издваја иновативност, заменљивост и креативност, док као основну тенденцију при позајмљивању лексема издваја моносемизацију.

Као два „техничка принципа” преношења енглеских речи ћириличним писмом Тиртова (2017: 284) издваја транскрипцију и транслитерацију, при чему запажа да је транслитерација некада била присутнија међу англицизмима (*ками, менаџменџ*), а да је данас транскрипција чешћа код англицизама (*кеш, рејер*). У вези са писањем новијих англицизама у српском, аутори *Српског речника новијих англицизама* јасно истичу да начин писања у енглеском језику не би требало да утиче на писање англицизама у српском језику (в. PRČIĆ I DR. 2021: 18). Аутори *Правописа српског језика*⁴ као специфичност писања енглеских речи у српском наглашавају да „на основу само писаног или само изговорног облика неке речи није увек могуће са сигурношћу знати како ће се она и изговарати, односно писати” (PEŠIKAN, JERKOVIĆ, PIŽURICA 2019: 187), а наводе и да је тешко „дефинисати свеобухватна, јасна и лако применљива правила која би обухватилаи релативно новију или сасвим нову лексику” (PEŠIKAN, JERKOVIĆ, PIŽURICA 2019: 78).

У вези са писањем нових речи, врло често пореклом из енглеског језика, Рајна Драгићевић (2019: 143) напомиње „да се највећи број правописних проблема [...] тиче састављеног и растављеног писања бројних нових вишеделних лексичких јединица у којима једна морфема, лексема или група речи има детерминативну улогу”, наводећи притом примере *експираирофиј*, *фийнес ѿренер* и *лимун-жуџа боја*. Она полази од чињенице да „у српском језику, као и у осталим словенским језицима расте број двочланих лексичких јединица у којима се једна именица понаша као непроменљиви детерминатор друге, променљиве, именице (*меѿафон-дѿѿломатѿија, ѿѿѿѿѿа мафија*)” (DRAGIĆEVIĆ 2019: 151) и закључује да „о питањима правописа не могу одлучивати само стручњаци за правопис, јер одговарајућа решења бројних правописних питања леже дубоко у језичкој структури и представљају изазов за лингвисте свих профила” (DRAGIĆEVIĆ 2019: 151). Другачији проблем истиче

4 Основна правила транскрипције речи из енглеског језика дата су у *Правопису српског језика* (PEŠIKAN, JERKOVIĆ, PIŽURICA 2019: 186–194), али се специфичностима транскрипције нећемо бавити.

Јелена Спасић (2021: 128), која скреће пажњу на „непоштовање ортографске норме српског језика у електронским издањима штампе и некритичко преношење страних културних образаца”.

Што се тиче конкретних препорука о полусложеничком, састављеном и растављеном писању англицизама, аутори *Српској речника новијих анилицизама* опредељују се за једну формалну целину (састављено или полусложеничко писање) за „*reč koja predstavlja jednu sadržinsku celinu, jer izražava jedinstveno i celovito značenje te imenuje jedinstvenu i celovitu kategoriju u vanjezičkoj stvarnosti*”, с тим што наглашавају да се „*frazne imenice, tj. sintagme sa statusom reči*”, попут *йолиџичка ко-ректносћ*, пишу растављено (PRČIĆ I DR. 2021: 18). Из угла промена у правопису, Вељко Брборић (2019: 55) наводи да „српски правопис, када се осврнемо у последња два века, имао је свој континуитет[,] који је био природан”, а посебно истиче да правописни речници „морају пратити савремени развој друштва” (BRBORIĆ 2015: 153), што би обухватало и (новије) англицизме и системска решења која би допринела смањењу недоумица и доследности у писању.

На колебања у вези са састављеним, полусложеничким и растављеним писањем именица са префиксоидима *авио-*, *ауџо*, *радио-*, *суџер-* и *фоџо-* и правилима у различитим издањима правописа указује Сања Ђуровић (2019), запажајући при том да се чини „да је нормирање ишло од појединачних примера, уместо од целине ка делу[,] тј. од општих критеријума ка специфичним” (ĐUROVIĆ 2019: 101). Такође, она указује на следећих седам значењских и формалних критеријума које су аутори правописа издвојили и примењивали: „1. самостално значење; 2. актуелност и познатост; 3. самосталан аценат; 4. правила творбе речи (историјска и савремена); 5. избегавање нарушавања створених навика у начину писања; 6. преузети склопови из страних речи; 7. флексибилност насупрот изричитости” (ĐUROVIĆ 2019: 98). На примеру компјутерске лексике, Марина Јањић (2022: 219) запажа да „већина аутора прибегава изворном или произвољном начину писања ових англицизама”. Ипак, нас интересује да ли се заиста ради о произвољности говорника или има конкретних тенденција.

Иако наводи да су сви словенски језици под истим утицајем енглеског, Рајна Драгићевић (2019: 148) сматра да српски језик, због некадашњег утицаја турског и постојања непроменљивих детерминатора, може лакше и брже усвојити такав утицај енглеског језика. Независно од тога, уколико су обе компоненте које улазе у састав нове речи „потврђене и као самосталне лексеме од којих је једна непроменљива и одређује другу” (DRAGIĆEVIĆ 2019: 148), она сматра да их у споју треба писати са цртицом, што илуструје примерима *йојоџа-мафија*, *банана-рејублика*, *меџафон-гилломаџија*.

У контексту примене правописних правила, Твртко Прћић (2022: 33) указује на то да „наша свакодневна језичка пракса обилује хаотичном мешавином облика који следе стандарднојезичку норму [...] и облика који [...] се у употреби јављају с високом или врло високом учесталošћу и тенденцијом потискивања, па и истискивања, стандардних облика”. Чак и у случајевима када примери речи са страним формантима постоје у различитим правописним приручницима, јављају се недоследности. Примера ради, на неусаглашености у вези са састављеним, раста-

3. О грађи, коришћеном упитнику и испитаницима

бананабрег (banana bread), биісајз (big-size), бјууііслий (beauty sleep),⁶ догу-
іірсині (body piercing), винвин (win-win), вокиііоки (walkie-talkie), іринрум
(green room), даблдабл (double-double), зіілајн (zip line), изиіоуіні (easy-going),
койіііейсіі (copy-paste), лајфкоуч (life coach), ластіімініі (last-minute), масіі-
хев (must-have), мултіідренд (multi-brand), оіенсорс (open-source), іеііфрен-
дли (pet-friendly), ірајмтііајм (prime time), іринііскрин (print screen), іушаі
(push-up), ролаі (roll-up), ролілеј (role play), сііііідрейк (city break), слоумоушн
(slow motion), снікііік (sneak peek), сііартііаі (start-up), сііендаі (stand-up),

6 Иако се у енглеском *beauty sleep* и *beauty tutorial* пишу одвојено, аутори *Српској речника новијих анилизација* (2021: 92) код англицизма *дјуџинсли* су се определили за састављено писање, а код англицизма *дјуџин-џуџоријал* за полусложеничко писање, вероватно у складу са несамосталношћу/самосталношћу другог дела у српском језику. Напомињемо да се анализирани примери доминантно не појављују у *Правопису српског језика* (2019), али се јављају примери попут *доду(-)дилгини* и *доду(-)дилгер*, и то недоследно – са цртицом у речничком делу, а као сложенице у тачки 88а. Као полусложеница јавља се *воки-џоки* (2019: 283), а спојеви са формантом *мулџи-* доследно се пишу као једна реч (2019: 77, 377).

тимбилдинг (*team building*), *топ-тен* (*top ten*), *фејгаут* (*fade-out*), *фејкњуз* (*fake news*), *фиџетспинер* (*fidget spinner*), *филммејкер* (*film-maker*), *хајфеиш* (*high fashion*), *хајстрит* (*high-street*), *хендсфри* (*hands-free*), *хејџеј* (*happy day*), *чејтрум* (*chat room*), *чилаут* (*chill-out*), *шопинг мол* (*shopping mall*).

Онлајн-упитник осмишљен за ово истраживање послат је на факултетске мејлове студената основних студија свих филолошких студијских програма на Филозофском факултету Универзитета у Нишу. Укупно 109 испитаника попунило је добијени упитник анонимно током новембра 2023. године и сви су били сагласни да се добијени подаци користе у сврху научног истраживања. Варијаблу пола и територијалну стратификацију не сматрамо важним за само истраживање, а све податке о узорку испитаника дајемо у фусноти.⁷

Сви испитаници изјаснили су се да су пре факултета (у основној/средњој школи), на факултету или приватно учили енглески језик. Енглески језик је само у основној и/или средњој школи учило 63,3% (69) испитаника, на факултету га учи 64,22% (70) испитаника, а приватно је енглески учило 56,88% (62) испитаника. Ниво знања енглеског код испитаника (углавном према сопственој процени)⁸ варира од А1 до Ц2, при чему их је 3,67% (4) на нивоу А1, 9,17% (10) на нивоу А2, 12,84% (14) на нивоу Б1, 39,45% (43) на нивоу Б2, 24,77% (27) на нивоу Ц1 и 10,09% (11) на нивоу Ц2. Другим речима, ниво Б1 и више нивое има укупно 95 испитаника, што је 87,16% испитаника.

4. Резултати о ексцерпираној грађи добијени Упитником и анализа

У наредна два одељка представимо резултате за обе подгрупе примера новијих англицизама и анализираћемо их. У оквиру Дискусије поредићемо добијене резултате.

4. 1. Резултати у подгрупи сложеница које се у енглеском пишу са цртицом и анализа

За сложеничко писање анализираних новијих англицизама који се у енглеском пишу са цртицом определио се следећи проценат испитаника: *мултибренд* (37,61%), *сџендај* (32,11%), *изитоини* (30,27%), *фејгаут* (30,27%), *чилаут* (30,27%), *сџарџај* (28,44%), *јушај* (26,6%), *ролај* (25,69%), *хендсфри* (25,69%), *филммејкер*

⁷ Било је 23% испитаника мушког пола и 77% њих женског пола. Иако не очекујемо разлике у одговорима према полу, сматрамо да је од значаја представити структуру испитаника. Сви испитаници су изворни говорници српског језика и студенти основних студија Англистике (46 испитаника, односно 42,2%), Србистике (30 испитаника, односно 27,52%), Француског језика и књижевности (16 испитаника, односно 14,68%), Немачког језика и књижевности (11 испитаника, односно 10,09%), Руског језика и књижевности (6 испитаника, односно 5,5%). Просечна старост испитаника је 21 година, при чему је 97% испитаника имало између 18 и 25 година. Укупно је било 35 студената прве године (32,11%), 22 студента друге године (20,18%), 31 студент треће године (28,44%), 21 студент четврте године (19,27%). Што се територијалне разуђености тиче, 52,29% (57) испитаника живи у области источне и југоисточне Србије, у јужној Србији 38,53% (42) испитаника, у централној Србији 8,26% (9) испитаника, а у западној Србији само један испитаник, што је 0,92% испитаника. Место рођења је Ниш за 39,45% (43) испитаника, Лесковац за 14,68% (16) испитаника, Зајечар за 6 (5,5%) испитаника, а тренутно место боравка је Ниш за 85,32% (93) испитаника. Не наводимо места у којима је рођено или живи мање од шест испитаника.

⁸ Десет испитаника радило је стандардизоване тестове, а Б2 ниво је, на пример, очекиван за упис студија Англистике.

(23,85%), *хајсџириџи* (20,18%), *койиџејсџи* (18,35%), *масџхев* (18,35%), *диџсајз* (15,6%), *ојенсорс* (13,76%), *џеџфрендли* (11,01%), *даблдабл* (8,26%), *ласџминџи* (7,34%), *винвин* (5,5%), *вокиџоки* (5,5%).⁹ Проценат избора сложеничког писања у овој подгрупи кретао се од 5,5% до 37,61%, а доминантно између 10% и 31%. Наведено показује да се у просеку мање од трећине испитаника код појединачних примера из ове подгрупе опредељивало за начин писања дат у *Срџском речнику новиџих аџлицизама*, што показује да има већих колебања у писању ових новиџих англицизама. Могући разлог јесте то што говорници српског језика не виђају често ове примере у писаној форми на српском језику, бар не транскрибоване.

Будући да се примери новиџих англицизама из ове групе у енглеском језику пишу са цртицом, у наставку наводимо проценте у којима су се испитаници определили за полусложеничко писање у српском, што може бити и утицај енглеског језика: *вин-вин* (74,31%), *воки-џоки* (71,56%), *койи-џејсџи* (65,14%), *дабл-дабл* (62,38%), *џуш-аџ* (46,79%), *рол-аџ* (43,12%), *сџарџи-аџ* (36,7%), *хендс-фри* (36,7%), *ласџ-минџи* (34,86%), *сџенд-аџ* (33,03%), *изи-џоинџи* (29,36%), *џеџ-френдли* (29,36%), *муџи-џренд* (28,44%), *масџ-хев* (27,52%), *филм-мејкер* (24,77%), *диџ-сајз* (22,94%), *хај-сџириџи* (21,1%), *ојен-сорс* (20,18%), *чил-ауџи* (20,18%), *фејд-ауџи* (18,35%). Проценат писања са цртицом, као што је у енглеском моделу, кретао се од 18,35% до 74,31%, при чему доминантно између 20% и 47%, односно испод 50%. Тенденцију у писању са цртицом видимо у примерима где има удвајања (*вин-вин*, *дабл-дабл*), а колебања се у већој или мањој мери јављају у примерима где у енглеском језику постоји предлог попут *up*, *out* и сл. (*џуш-аџ*, *рол-аџ*, *сџарџи-аџ*, *сџенд-аџ*, *чил-ауџи*, *фејд-ауџи*).

Растављено писање новиџих англицизама из ове подгрупе не одговара предложеном начину писања у српском језику и не поклапа се са изворним начином писања у енглеском језику. У наставку за сваки од примера наводимо проценат у коме су се испитаници одлучивали за растављено писање: *ојен сорс* (66,05%), *диџ сајз* (61,47%), *џеџ френдли* (59,63%), *хај сџириџи* (58,72%), *ласџ минџи* (57,8%), *масџ хев* (54,13%), *фејд ауџи* (51,38%), *филм мејкер* (51,38%), *чил ауџи* (49,54%), *изи џоинџи* (40,37%), *хендс фри* (37,61%), *сџарџи аџ* (34,86%), *сџенд аџ* (34,86%), *муџи џренд* (33,94%), *рол аџ* (31,19%), *дабл дабл* (29,36%), *џуш аџ* (26,6%), *воки џоки* (22,94%), *вин вин* (20,18%), *койи џејсџи* (16,51%). Проценат бирања растављеног писања у овој подгрупи примера кретао се од 16,51% до 66,05%, а доминантно између 20% и 60%. Без обзира на то што растављени начин писања поменутих англицизама према *Срџском речнику новиџих аџлицизама* (2021) није прихватљив у српском језику, а није прихватљиво ни растављено писање одговарајућих енглеских речи у енглеском језику, чини се да испитаници, у случајевима када нису сигурни како да напишу новиџи англицизам, као „најсигурније” решење бирају растављено писање.

Изражено бројем одговора испитаника, за сложеничко писање су се у овој групи новиџих англицизама испитаници определили 452 пута, за полусложеничко 814 пута, а за растављено писање 914 пута. Користећи z-тест у анализи избора начина писања ове групе сложеничких англицизама у српском код испитаника, дошли смо до статистички значајних резултата при поређењу тенденције ка полу-

⁹ Проценте свуда наводимо опадајућим редоследом.

сложеничком (у овом случају, према енглеском моделу) и растављеном писању (у овом случају, другачије од препорученог у српском и неправилно из угла енглеског језика) у односу на сложеничко писање (у овом случају, правилно/препоручено у српском), и то на нивоу $p < 0,01$. Статистичке значајности на нивоу $p < 0,05$ има при поређењу тенденције ка растављеном писању у односу на полусложеничко.

4. 2. Резултати у подгрупи сложеница које се у енглеском пишу као две речи и анализа

За сложеничко писање анализираних новијих англицизама који се у енглеском пишу као две речи определио се следећи проценат испитаника: *слоумоушн* (48,62%), *ролџлеј* (41,28%), *лајфкоуч* (36,7%), *зиџлајн* (33,95%), *џринџскрин* (29,36%), *чеџрум* (22,94%), *сникџик* (22,02%), *џјуџслиџ* (21,1%), *џимџилџини* (21,1%), *џанаџнаџред* (20,18%), *хајџфешн* (20,18%), *џодиџџирсини* (17,43%), *џринџрум* (17,43%), *џиџеџџсџинер* (15,6%), *хеџидеџ* (14,68%), *џрајџџајџ* (13,76%), *сиџиџџреџк* (11,93%), *шоџиниџмол* (11,01%), *феџкџуз* (8,26%), *џоџиџџен* (4,59%). Проценат избора састављеног писања се у овој подгрупи примера кретао од 4,59% до 48,62%, а доминантно између 10% и 35%. Наведено показује да говорници интуитивно ове новије англицизме не користе као сложенице.

Запажамо да у овој подгрупи примера код испитаника доминира растављено писање, које се поклапа са начином писања модела у енглеском језику. У наставку опадајућим редоследом наводимо проценте за одвојено писање анализираних примера: *фејк џуз* (85,32%), *џоџи џен* (79,82%), *хеџи деј* (78,9%), *шоџиниџмол* (76,15%), *џринџрум* (68,81%), *џјуџи слиџ* (67,89%), *сиџиџи џрејк* (67,89%), *џиџеџџсџинер* (67,89%), *џанана џред* (66,05%), *џим џилџини* (57,8%), *хај џешн* (56,88%), *џрајџ џајџ* (55,05%), *лајџ коуч* (53,21%), *чеџрум* (53,21%), *џоди џирсини* (50,46%), *џринџскрин* (46,79%), *сник џик* (38,53%), *рол џлеј* (32,11%), *зиџ лајн* (31,19%), *слоу моушн* (28,44%). Проценат избора растављеног писања у овој погрупи кретао се од 28,44% до 85,32%, а доминантно између 50% и 85%.

За полусложеничко писање новијих англицизама из ове подгрупе определио се следећи проценат испитаника: *зиџ-лајн* (34,86%), *сник-џик* (39,45%), *џоди-џирсини* (32,11%), *џрајџ-џајџ* (31,19%), *рол-џлеј* (26,61%), *џринџ-скрин* (23,85%), *чеџ-рум* (23,85%), *слоу-моушн* (22,94%), *хај-фешн* (22,94%), *џим-џилџини* (21,1%), *сиџиџи-џрејк* (20,18%), *џиџеџџсџинер* (16,51%), *џоџи-џен* (15,6%), *џанана-џред* (13,76%), *џрин-рум* (13,76%), *шоџиниџмол* (12,84%), *џјуџи-слиџ* (11,01%), *лајџ-коуч* (10,09%), *фејк-џуз* (6,42%), *хеџи-деј* (6,42%). Распон процената полусложеничког писања, које не одговара ни препорученом писању у српском језику, а ни изворном начину писања у енглеском језику, кретао се од 6,42% до 34,86%. Ипак, доминантан опсег је од 10% до 26%, што показује да је полусложенички начин писања изворним говорницима српског језика најмање уобичајен.

Изражено бројем одговора испитаника, за полусложеничко писање су се у овој групи новијих англицизама испитаници определили 442 пута, за сложеничко писање 471 пута, а за растављено писање чак 1267 пута. Користећи z-тест у анализи избора начина писања ове групе сложеничких англицизама у српском код испитаника, дошли смо до статистички значајних резултата при поређењу тенденције ка растављеном писању (у складу са енглеским моделом) у односу на састављено (у

овом случају, препоручено у српском) и полусложеничко писање (у овом случају, неправилно из угла енглеског језика и у несугласју са препорученим начином писања у српском), и то на нивоу $p < 0,01$. Са друге стране, нема статистички значајних резултата при поређењу сложеничког и полусложеничког писања.

5. Дискусија

У Табели 1 однос састављеног, растављеног и полусложеничког писања анализираних новијих англицизама представљамо процентуално, у складу са одговорима испитаника. Просечан број новијих англицизама написаних у складу са препоруком у *Српском речнику новијих англицизама* у наведеним подгрупама варира од 20,73% до 21,6%, што не представља велику разлику. Међутим, израженије су варијације између просечног броја одговора који представљају писање различито од препорученог писања у српском и од енглеског модела будући да се крећу од 20,27% до 41,93%. На крају, нешто израженије су варијације када се посматра однос писања новијих англицизама према енглеском моделу, што варира од 37,34% до 58,11%.

Табела 1. Однос састављеног, растављеног и писања са цртицом код англицизама у српском и њихових њансана у енглеском језику

Однос писања англицизма и енглеског пандана	Написано у складу са постојећим препорукама у српском (%)	Написано према моделу у енглеском (%)	Написано различито од препоруке у српском и модела у енглеском (%) ¹	Написано другачије у односу на постојеће препоруке у српском (%)
сложеница / реч са цртицом	20,73%	37,34%	41,93%	79,26%
сложеница / спој речи	21,6%	58,11%	20,27%	78,39%

Сагледано у просеку, сложенички новији англицизми били су написани у складу са постојећим препорукама у српском у 21,17% случајева, према енглеском моделу у 47,73% случајева, различито од препоруке у српском и од енглеског модела у 31,1%, а другачије у односу на нормативно предложене форме у *Српском речнику новијих англицизама* (2021) – у 78,83% случајева.

Из наведеног се може закључити да сложеничко писање новијих англицизама које су у српском језику лингвисти у *Српском речнику новијих англицизама* (2021) прописали као сложенице није било у складу са језичким осећајем изворних говорника из одабране популације студената филолошке оријентације. Хипотезу о високом нивоу колебања испитаника при писању именичких новијих англицизама потврђују изразито високи проценти погрешних одговора. Са друге стране, на основу увида у све резултате, сматрамо да је хипотеза о утицају енглеског језика на растављено (58,11%) или полусложеничко (37,34%) писање новијих англицизама само делимично потврђена, односно може оправдати само растављено писање. Иако интуитивно знање говорника у вези са језичким одлукама не мора нужно

бити лингвистички релевантно, сматрамо да су језичке одлуке испитаника филолошке оријентације који притом имају знање енглеског језика релевантне у проучавању правописних решења која се тичу писања новијих англицизама. Одступања од решења датих у *Српском речнику новијих англицизама* могу усмерити лингвисте на ревизију постојећих предлога, њихово уједначавање и детаљније образлагање правила у новим издањима правописних приручника.

6. Закључак

У овом истраживању прву анализирану подгрупу чинили су сложенички англицизми у српском чији се модели у енглеском језику пишу са цртицом, попут *биџајз*, *ласџиминиџи*, *масџихев*, док су у другој подгрупи били сложенички англицизми који се у енглеском пишу као две речи, попут *зиџлајн*, *лајфкоуч*, *чеџрум*.

Одступање од препорученог писања англицизама у свим подгрупама кретало се од 78,39% до 79,26%, а општа тенденција је одвојено писање сложеничких англицизама, без обзира на то да ли се њихови енглески модели пишу растављено или са цртицом. Статистички сагледано, тенденција ка растављеном писању новијих англицизама у односу на полусложеничко и сложеничко показала се у одабраној популацији студената филолошке оријентације као статистички значајна, и то доминантно на нивоу $p < 0,01$, осим у групи сложеничких англицизама који се у енглеском пишу са цртицом, где је статистичка значајност употребе растављеног у односу на полусложеничко писање на нивоу $p < 0,05$. Сматрамо да на растављено писање анализираних англицизама утиче изворни начин писања у енглеском, али и несигурност испитаника у писању речи које не користе често, па стога теже да их раздвоје на саставне делове.

Добијени резултати на примеру одабране популације студената филолошке оријентације показатељ су онога што нас убудуће очекује у писању новијих англицизама, при чему су јасне тренутне тенденције ка растављеном писању – чак и у случајевима када то није у складу са енглеским моделом. Такође, на основу добијених резултата показало се да се избор начина писања не може окарактерисати као произвољан. Имајући све наведено у виду, прецизност у формулисању правила за састављено, растављено и полусложеничко писање англицизама је од великог значаја за правилну употребу новијих и будућих англицизама, тако да резултати овог истраживања могу утицати на поновно разматрање постојећих предлога за писање новијих именичких англицизама, те на уједначавања и детаљније образлагање правила у новим издањима правописних приручника.

Цитирана литература

- AJDAČIĆ 2020: AJDAČIĆ, Dejan. „Nazivi žena i globalizacija – anglicizmi u srpskom jeziku”. *Novorečje*, 3 (2020), 29–42. [orig.] AJDAČIĆ, Дејан. „Називи жена и глобализација – англицизми у српском језику”. *Новоречје*, 3 (2020), 29–42.
- BRBORIĆ 2015: BRBORIĆ, Veljko. *Pravopis i škola*. Beograd: Društvo za srpski jezik i književnost Srbije, 2015. [orig.] БРБОРИЋ, Вељко. *Правопис и школа*, Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије, 2015.
- BRBORIĆ 2019: BRBORIĆ, Veljko. *Muke oko jezika i pravopisa*. Novi Sad: Prometej, 2019. [orig.] БРБОРИЋ, Вељко. *Муке око језика и правописа*. Нови Сад: Прометеј, 2019.

- DEŠIĆ 2022: DEŠIĆ, Milorad. „Sastavljeno i rastavljeno pisanje imenica”. U: *Novi prilozi srpskom pravopisu* 2 (prir. Veljko Brborić, Isidora Bjelaković), Novi Sad, Beograd: Matica srpska, Odbor za standardizaciju srpskog jezika, 2022, 49–61. [orig.] ДЕШИЋ, Милорад. „Састављено и растављено писање именица”. У: *Нови прилози српском правопису* 2 (прир. Вељко Брборић, Исидора Бјелаковић), Нови Сад, Београд: Матица српска, Одбор за стандардизацију српског језика, 2022, 49–61.
- DRAGIĆEVIĆ 2019: DRAGIĆEVIĆ, Rajna. „Pravopisna rešenja novih reči u srpskim štampanim medijima”. U: *Novi prilozi srpskom pravopisu* (prir. Miloš Kovačević), Novi Sad, Višegrad: Matica srpska, Andrićev institut, 2019, 141–153. [orig.] ДРАГИЋЕВИЋ, Рајна. „Правописна решења нових речи у српским штампаним медијима”. У: *Нови прилози српском правопису* (прир. Милош Ковачевић), Нови Сад, Вишеград: Матица српска, Андрићев институт, 2019, 141–153.
- ĐUROVIĆ 2019: ĐUROVIĆ, Sanja. „Trojako pisanje tvorenica sa prefiksoidima u srpskom jeziku”. U: *Novi prilozi srpskom pravopisu* (prir. Miloš Kovačević), Novi Sad, Višegrad: Matica srpska, Andrićev institut, 2019, 93–104. [orig.] ЂУРОВИЋ, Сања. „Тројако писање твореница са префиксоидима у српском језику”. У: *Нови прилози српском правопису* (прир. Милош Ковачевић), Нови Сад, Вишеград: Матица српска, Андрићев институт, 2019, 93–104.
- FILIPOVIĆ 2006: FILIPOVIĆ, Sonja. „Semantika anglicizama u srpskom jeziku u registru mode”. *Philologia*, 4/1 (2006), 57–65.
- JANIĆ, VELIČKOVIĆ 2023a: JANIĆ, Aleksandra, VELIČKOVIĆ, Marta. “Recent Adjectival Anglicisms and Their Serbian Equivalents: an Associative Approach”. *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku*, 66/1 (2023a), 93–118.
- JANIĆ, VELIČKOVIĆ 2023b: JANIĆ, Aleksandra, VELIČKOVIĆ, Marta. “The Association Networks of Select Recent Nominal Anglicisms and Their Serbian Language Equivalents”. *Vestnik of Saint Petersburg University. Language and Literature*, 20/4 (2023b), 888–905.
- JANIĆ, STAMENKOVIĆ 2022: JANIĆ, Aleksandra, STAMENKOVIĆ, Dušan. *Englesko-srpska kontrastivna leksikologija*. Niš: Filozofski fakultet u Nišu, 2022. [orig.] ЈАНИЋ, Александра, СТАМЕНКОВИЋ, Душан. *Енглеско-српска контрастивна лексикологија*. Ниш: Филозофски факултет у Нишу, 2022.
- JANJIĆ 2022: JANJIĆ, Marina. „Ortografski status kompjuterskih neologizama”. U: *Novi prilozi srpskom pravopisu* 2 (prir. Veljko Brborić, Isidora Bjelaković), Novi Sad, Beograd: Matica srpska, Odbor za standardizaciju srpskog jezika, 2022, 203–222. [orig.] ЈАЊИЋ, Марина. „Ортографски статус компјутерских неологизама”. У: *Нови прилози српском правопису* 2 (прир. Вељко Брборић, Исидора Бјелаковић), Нови Сад, Београд: Матица српска, Одбор за стандардизацију српског језика, 2022, 203–222.
- JOVANOVIĆ 2021: JOVANOVIĆ, Jovana. „Anglicizmi u nominaciji pojmova vezanih za epidemiju virusa kovid 19”. *Novorečje*, 5 (2021), 82–96. [orig.] ЈОВАНОВИЋ, Јована. „Англицизми у номинацији појмова везаних за епидемију вируса ковид 19”, *Новоречје*, 5 (2021), 82–96.
- KATIĆ 2003: KATIĆ, Marina. „Anglicizmi u jeziku tehnike”. U: *Zbornik radova XLVII Konferencije za elektroniku, telekomunikacije, računarstvo, automatiku i nuklearnu tehniku* (ur. Jovan Đorđević i dr.), tom 3, Beograd: Društvo za ETRAN, 2003, 241–244.
- LAZIĆ KONJIK 2021: LAZIĆ KONJIK, Ivana. „Uzroci anglokalizacije u srpskom jeziku”, *Novo-*

- rečje, 5 (2021), 65–72. [orig.] ЛАЗИЋ КОЊИК, Ивана. „Узроци англокализације у српском језику”, *Новоречје*, 5 (2021), 65–72.
- LONČAR RAIČEVIĆ 2019: LONČAR RAIČEVIĆ, Aleksandra. „О усклађености правописних приручника у писању и изговору слоženih именца у српском језику”. У: *Нови прилози српском правопису* (прир. Милош Ковачевић), Нови Сад, Вишеград: Мatica српска, Андрићев институт, 2019, 117–127. [orig.] ЛОНЧАР РАИЧЕВИЋ, Александра. „О усклађености правописних приручника у писању и изговору слоženih именица у српском језику”. У: *Нови прилози српском правопису* (прир. Милош Ковачевић), Нови Сад, Вишеград: Мatica српска, Андрићев институт, 2019, 117–127.
- MILIĆ 2013: MILIĆ, Mira. *Anglicizmi kao sinonimi u srpskom jeziku*, Novi Sad: Filozofski fakultet, 2013.
- MIŠIĆ ILIĆ 2011: MIŠIĆ ILIĆ, Biljana. „Anglosrpski i SerGLISH: dva varijeteta srpskog jezika nastala pod uticajem engleskog”, *Jezik u upotrebi* (ur. Vera Vasić), Novi Sad: Društvo za primenjenu lingvistiku Srbije, Filozofski fakultet u Novom Sadu, Filološki fakultet u Beogradu, 2011, 71–95.
- MIŠIĆ ILIĆ, LOPIČIĆ 2011: MIŠIĆ ILIĆ, Biljana, LOPIČIĆ, Vesna. „Pragmatički anglicizmi u srpskom jeziku”, *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku*, 54/1 (2011), 261–273.
- NOVOKMET 2012: NOVOKMET, Slobodan. „Однос правописних приручника према терминима из информационе технологије”, *Научни састанак slavista u Vukove dane*, 41/1 (2012), 445–455. [orig.] НОВОКМЕТ, Слободан. „Однос правописних приручника према терминима из информационе технологије”, *Научни састанак slavista u Vukove dane*, 41/1 (2012), 445–455.
- NOVOKMET 2021: NOVOKMET, Slobodan. „Status i položaj novih anglicizama iz domena televizije i filma u srpskom jeziku”, *Novorečje*, 5 (2021), 73–81. [orig.] НОВОКМЕТ, Слободан. „Статус и положај нових англицизама из домена телевизије и филма у српском језику”, *Новоречје*, 5 (2021), 73–81.
- PANIĆ-KAVGIĆ 2006: PANIĆ-KAVGIĆ, Olga. *Koliko razumemo nove anglicizme*. Novi Sad: Zmaj, 2006.
- PEŠIKAN, JERKOVIĆ, PIŽURICA 2019: PEŠIKAN, Mitar, JERKOVIĆ, Jovan, PIŽURICA, Mato. *Pravopis srpskoga jezika*. – 3. izd. Novi Sad: Matica srpska, 2019. [orig.] ПЕШИКАН, Митар, ЈЕРКОВИЋ, Јован, ПИЖУРИЦА, Мато. *Правопис српскога језика*. – 3. изд. Нови Сад: Мatica српска, 2019.
- PRČIĆ 2019: PRČIĆ, Tvrtko. *Engleski u srpskom*. – 3. izd. Novi Sad: Filozofski fakultet u Novom Sadu, 2019.
- PRČIĆ 2022: PRČIĆ, Tvrtko. „Kakav nam *Pravopis srpskoga jezika* treba u današnjem onlajnizovanom, površnom i polupismenom svetu”. У: *Нови прилози српском правопису 2* (прир. Вељко Брборић, Исидора Бјелаковић), Нови Сад, Београд: Мatica српска, Одбор за стандардизацију српског језика, 2022, 27–47. [orig.] ПРЋИЋ, Твртко. „Какав нам *Правопис српскога језика* треба у данашњем онлајнизованом, површном и полуписменом свету”. У: *Нови прилози српском правопису 2* (прир. Вељко Брборић, Исидора Бјелаковић), Нови Сад, Београд: Мatica српска, Одбор за стандардизацију српског језика, 2022, 27–47.
- SILAŠKI 2012: SILAŠKI, Nadežda. *Srpski jezik u tranziciji: O anglicizmima u ekonomskom registru*. Beograd: Ekonomski fakultet, 2012.

- SPASIĆ 2021: SPASIĆ, Jelena. „Upotreba anglicizama u kreiranju medijske slike konzumerizma”. *Uzdanica*, 18/1 (2021), 117–130. [orig.] СПАСИЋ, Јелена. „Употреба англицизама у креирању медијске слике конзумеризма”, *Узданица*, 18/1 (2021), 117–130.
- STAMENKOVIĆ, TASIĆ 2020: STAMENKOVIĆ, Dušan, TASIĆ, Miloš. „Uticaj konteksta na percepciju opravdanosti upotrebe anglicizama: empirijska analiza”. U: *Jezik, književnost, kontekst* (ur. Vesna Lopičić, Biljana Mišić Ilić). Niš: Filozofski fakultet, 2020, 225–245.
- TIRTOVA 2017: TIRTOVA, Galina. „O nekim aspektima adaptacije anglicizama u srpskom jeziku”. *Naučni sastanak slavista u Vukove dane*, 46 (2017), 283–288. [orig.] ТИРТОВА, Галина. „О неким аспектима адаптације англицизама у српском језику”, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 46 (2017), 283–288.
- VELIČKOVIĆ, JANIĆ 2023: VELIČKOVIĆ, Marta, JANIĆ, Aleksandra. “Examining Lexical Selection in Sports Terminology: the Case of Undergraduate Students of Sports and Physical Education”. *Facta Universitatis, series: Physical Education and Sport*, 21/1 (2023), 29–43.

Извор

- PRĆIĆ I DR. 2021: PRĆIĆ, Tvrtko, DRAŽIĆ, Jasmina, MILIĆ, Mira, AJDŽANOVIĆ, Milan, FILIPOVIĆ KOVAČEVIĆ, Sonja, PANIĆ KAVGIĆ, Olga, STEPANOV, Strahinja. *Srpski rečnik novijih anglicizama*, 1. izdanje. Novi Sad: Filozofski fakultet u Novom Sadu, 2021.

Aleksandra A. Janić Mitić

VARIABILITY WHEN WRITING COMPOUND RECENT NOMINAL ANGLICISMS IN SERBIAN AS A COMPOUND, PHRASE OR HYPHENATED WORD: THE LEXICOGRAPHICAL STANDARD VS. THE TENDENCY OF A SELECT STUDENT POPULATION

Summary

This paper analyzes the tendency of native speakers of Serbian towards writing compound recent nominal Anglicisms as compounds, phrases or hyphenated words in relation to the lexicographical norms outlined in the *Srpski rečnik novijih anglicizama u srpskom jeziku* (2021) dictionary and their original transcription in English. The aim was to present the extent to which the intuition of native speakers of Serbian is consistent with the lexicographical standard when writing corresponding compound Anglicisms. Among the analyzed Anglicisms there were 40 recent nominal Anglicisms, while the respondents were 109 native speakers of Serbian, all philology students attending the Faculty of Philosophy in Niš. Based on how the Anglicisms in Serbian and their English models tend to be written, the Anglicisms were divided into two subgroups. The first subgroup included compound Anglicisms that are hyphenated in English, such as *бизцајз* (*big-size*), *ластминут* (*last-minute*), *мачмех* (*must-have*), while the second subgroup included Anglicisms written as phrases in English, such as *зиплајн* (*zip lane*), *лајфкоуч* (*life coach*), *четрум* (*chat room*). Deviations from the norm in writing the analyzed Anglicisms in both subgroups ranged from 78.39% to 79.26%, and the general tendency of the respondents was to write compound Anglicisms as a phrase, regardless of how the English models are written. A z-test was used to show that the tendency to write the components of Anglicisms separately versus as hyphenated or compound words was statistically significant, predominantly at the $p < 0.01$ level.

Keywords: Serbian language, orthography, recent Anglicisms, nouns, hyphenated words, compound words, noun phrases

Аднан Х. Бјелак¹

Државни универзитет у Новом Пазару
Департман за филолошке науке
Српска књижевност и језик
<https://orcid.org/0000-0002-7395-9808>

Марија С. Пантовић

Државни универзитет у Новом Пазару
Департман за филолошке науке
Српска књижевност и језик
<https://orcid.org/0000-0002-0123-1914>

УЛОГА ИНТЕРПУНКЦИЈЕ У ИНТЕРПРЕТАЦИЈИ ДНЕВНИКА О ЧАРНОЈЕВИЋУ МИЛОША ЦРЊАНСКОГ

У овом раду разматра се улога интерпункције у *Дневнику о Чарнојевићу*, са посебним акцентом на запети као кључном елементу у његовом изразу. Црњански пажљиво манипулише интерпункцијом, нарочито запетом, стварајући динамичне и вишезначне изразе који одражавају дубоке емоције и разматрања. Запета није само граматичко средство, већ и књижевни алат који омогућава паузе, чиме се читаоцу пружа простор за тумачење текста. Поред тога, она служи за наглашавање контраста, повећање драматичности и интензитета, као и за структурирање текста, што резултира стварањем специфичног ритма и атмосфере. Црњански такође експериментише употребом других интерпункцијских знакова, попут двотачке и црте, који не служе само граматичким потребама, већ додају емоционалну тежину и значај тексту. Његова употреба интерпункције, која често одступа од стандардних граматичких норми, представља свестан избор који истиче важне аспекте динамике и континуитета у описивању процеса и осећања. Овакав приступ не само да додаје дубину значења, већ и појачава експресивност изрази, што утиче на читалачко тумачење емоционалног стања аутора. Дакле, интерпункција има кључну улогу не само у структури текста, већ и у преношењу осећања и атмосфере, што је од суштинског значаја за његов књижевни стил и израз.

Кључне речи: стилистика, интерпункција, тумачење текста, језик и књижевност

Увод

У науци су најпознатије књижевнонаучне анализе опуса Милоша Црњанског, али нису занемарена ни опсежнија истраживања његовог језичког изрази. Како наводи Николић (2020: 85), проучавање језика Милоша Црњанског обухватило је широк спектар аспеката, при чему су нека од најзначајнијих истраживања спроведена од стране водећих стручњака у овој области. Међу најистакнутијим

¹ adnan_bjelak@msn.com

истраживачима, указује Николић (2020: 85), који су се бавили анализом језика Црњанског јесу Берислав Николић (1972), Живојин Станојчић (1994, 1996, 1998, 1999, 2008), Радоје Симић и Јелена Јовановић Симић (2012), Ана Јањушевић Оливери (2015), као и Ана Стишовић Миловановић (2016), Емилија Реџић (2018). Међутим, подвлачимо да су немале доприносе у истраживању језика Црњанског дали и Радвановић (1974), Милић (1996), који се и бавио улогом запете у књижевноуметничком изразу Милоша Црњанског, Ломпар (2018). Ова истраживања су усмерена на детаљну анализу језичких карактеристика које одражавају специфичан стил и лингвистичке иновације које је Црњански примењивао у својој продукцији, с циљем разјашњавања нијансираних значења и концептуалних слојева његовог стваралаштва.

Милош Црњански у својим делима, нарочито у *Дневнику о Чарнојевићу*, стално подсећа читаоца на значај дубоког, непрекинутог фокусирања на сваки поједини део текста, подвлачи Николић (1972: 236), напомињући да он не позива само на поштовање и пажњу према свом делу, већ и на потребу да се читалац потпуно ангажује у разумевању сваке речи и детаља. Овај позив није само плод пишчеве имагинације, већ и израз његове племените намере да комуницира што суптилније са читаоцем, да му пренесе највише могуће значење, да му отвори нове светове разматрања, јер ћемо се сложити да је језик Црњанског сасвим необична појава у српској књижевности, особито јер се појављује у хоризонту свиклости *на један врло једноставан језик* (BUBANJA, NIKOLIĆ 2017: 285). Николић (1972: 236) надаље упућује да због тога Црњански инсистира да читаоци остају непрекидно пажљиви и будни док читају. Реченична структура у његовим делима није једноставна, што додаје на тежини текста, али се управо тиме постиже драматична ефективност. Црњански не користи само сложене и често необичне синтаксичке конструкције, већ се служи и интерпункцијом на начин који омогућава да сви делови реченица добију посебну тежину и значење. Интерпункција у његовом делу није само механизам за разграничавање делова текста, већ средство које наглашава и драматизује значење, омогућава читаоцу да пажљивије разуме сваку компоненту безмало сваке реченице (NIKOLIĆ 1972: 236).

Црњански у свом прозном стваралаштву користи различите граматичке и стилске методе како би стварао паузе и преламао тонску линију приповедног тока. Један од важних метода који он често примењује јесте увођење запета на начин који не одговара увек стриктним синтаксичким правилима². Овакво постављање запета, које се чини по ауторовој интуицији и без обзирања на уобичајене синтаксичке односе, доводи до стварања пауза у току приповедног текста. На тај начин, он се игра временом, ритмом и драматизацијом приповести, стварајући континуиране

2 Јурјевић (1984: 407) истиче да је интерпункција *косијур шексиа*, наглашавајући да би без ње текст изгубио своју структуру и смисао, те би се распао или постао апсурдан. Он додаје да би одузимањем интерпункције текст постао безлична гомила речи, у којој не бисмо знали како да се снађемо и шта да радимо са тим речима. Штавише, Јурјевић упозорава да чак и мале промене у позицији интерпункцијских знакова – као што је премештање запете, тачке или упитника за само једну реч, било напред или назад – могу драматично променити значење целог пасуса. Овај увид наглашава улогу интерпункције не само као граматичког алата, већ као суштинског елемента који утиче на читаочево разумевање текста, стварајући разлике у интерпретацији и уметничком ефекту који текст постиже.

паузе које могу утицати на читаоца и његово разумевање текста. Међутим, ова метода није увек безусловно успешна. Њена делотворност зависи од тога да ли се задржава унутар одређених граница српске прозодијске норме (SIMIĆ, JOVANOVIĆ SIMIĆ 2013: 23). Прозодијска норма подразумева одређен ритам и интонацију који су прихваћени као уобичајени у српској прозној традицији. Ако се ове границе пређу, а запете буду постављене на начин који није усклађен са природним тоном и ритмом језика, онда ова метода постаје сметња. Уместо да допринесе ефектном приповедању, она може да изазове конфузију и наруши проток приповести, чинећи текст тешким за праћење и разумевање. Стога, приступ запетама Милоша Црњанског треба пажљиво дозирати како би остао уметнички ефекативан, али не и претерано оптерећујућ за читаоца (SIMIĆ, JOVANOVIĆ SIMIĆ 2012: 23).

Душка Кликовац (2019: 15) истиче да интерпункција није само средство које служи за одвајање делова текста и стварање логичког контекста, већ има и значајну стилску функцију која доприноси уметничкој вредности књижевног дела. У књижевности, интерпункција је често више од техничког средства; она се користи као важан елемент који обликује тон, ритам и емоционалну дубину текста. Писци се често свесно играју интерпункцијом, манипулишући њеном употребом како би постигли специфичне ефекте, као што су стварање пауза, наглашавање важних тренутака у тексту или појачање уметничке изразитости. У овом контексту, интерпункција постаје инструмент који не само да помаже у структурирању текста, већ и активно учествује у обликовању уметничке поруке коју аутор жели да пренесе.

Стевановић (2013: 89) додаје да у књижевним делима, а посебно у оним која теже експресивном изразу и уметничкој слободи, понекад долази до намерног одступања од стандардних правописних норми. Ово одступање није случајно нити је грешка, већ је често коришћено као свесна техника која има за циљ да појача уметнички утисак и изражајност текста. Писци не морају увек да се придржавају строгих правила правописа и интерпункције, јер је њихова примарна намера да стварају доживљај и осећај који ће утицати на читаоца. Поред тога, коришћење интерпункције у овим случајевима може бити дубоко повезано са одликама самог текста и његовим стилем, чиме се добијају ефекти који нису могући ако би се интерпункција користила строго према утврђеним правилима. Стевановић (2013: 89) наглашава да се у овим случајевима не треба фокусирати на то да ли је интерпункција правописно исправна, већ на то како она служи као средство за изражавање писца. Када аутор намерно одступа од правописних правила, такви поступци не треба да се третирају као грешке или пропусти, већ као део уметничке слободе која омогућава аутору да слободно и креативно обликује текст. У књижевности, где је циљ преносити дубоке емоције, значења и идеје, интерпункција постаје више од техничког алата; она је средство које активно учествује у обликовању смисла и емоционалног ефекта. На тај начин, употреба интерпункције у књижевним делима треба да се процењује на основу њене способности да појача изражајност текста и да створи уметничке ефекте који нису могући без њене пажљиве и креативне примене. Ова уметничка слобода у употреби интерпункције показује важност разликовања између граматичких норми и уметничког изрази. У формалним и стандардним текстовима, где је фокус на јасноћи и прецизности, интерпункција треба

да буде у складу са правописним правилима. Међутим, у књижевним делима, где је примарни циљ изражавање и стварање сложених значења, интерпункција постаје креативно средство које може бити слободно модификовано како би служило уметничким потребама текста. Овакав приступ омогућава аутору да формира јединствену текстуалну динамику која не само да преноси информације, већ и утиче на емоционални и интензивни одговор читалаца.

Језик Милоша Црњанског представља „згуснути микрокозам“ (STANOJČIĆ 2008: 449), што га чини интересантним из перспективе дијахроније и синхроније. Овај рад анализира употребу интерпункције у *Дневнику о Чарнојевићу* кроз њену уметничку функцију. У процесу истраживања користићемо се квалитативном анализом конкретних примера из дела, како би се уочили обрасци у употреби интерпункције. Прво ћемо идентификовати различите типове интерпункцијских знакова и њихову учесталост у тексту. Након тога, анализираћемо функцију сваког од знакова кроз утицај на темпо наратије, стварање драматичности, атмосферу и динамику интеракција ликова. Узећемо у обзир и улогу интерпункције у контексту динамичности текста. У овом контексту, интерпункција ће бити анализирана као начин регулисања темпа при представљању догађаја и мисли, чиме се доприноси општем ритму дела. Истовремено, настојимо приказати и употребу интерпункције у циљу контрастирања међу различитим тоновима, расположењима и сменама светла и таме у наратији, чиме се читаоцу омогућава конкретније разумевање сложених тема и мотива.

Пошто Црњански не примењује интерпункцију строго према граматичким правилима, она се и користи за ритмизацију текста, формирање пауза и драматизацију приповести. Милић (1996: 58–61) указује да запете код Црњанског ритмички обликују текст и померају значење, нарушавајући стандардну синтаксу, док је разградња синтаксе кључни елемент његовог стила (PETKOVIĆ 2004: 114). Ломпар упућује да се Црњански удаљава од логички уређене реченице, те да настоји, углавном посредством запета, изместити израз *изнад или испод логики* (LOMPAR 2018: 422). С друге стране, када је реч о тачки, Радовановић подвучи да је њена вредност у изразу Милоша Црњанског двострука: с једне стране претпоставља *иниционално-интерјунктиурну аутономизацију*, а с друге *позиционо-конзеквентну синтаксичку иосипозицију* (RADOVANOVIĆ 1974: 45). Дати поступци, наглашава Вучетић (2006: 97), оправдани су и чињеницом да је Црњански у бити песник, те он пева и кад пише прозу, па је његова реченица мелодична, елегична, са измештеним редом речи, бројним емоционалним узвицима, честом употребом крњег перфекта и карактеристичним одабиром лексема.

Анализа метаријала

Милош Црњански користи интерпункцију, посебно запету, као средство за наглашавање значења и стварање експресивности.

Јесен, и животи без смисла. (стр. 7)

Ова реченица, иако кратка и једноставна, носи дубоку филозофску поруку. С једне стране може упућивати на замор ратом обележене омладине која бледи, слаби и болује, па и више пута мора да застане и ухвати дах, како то подвлачи Вуче-

тић (2006: 98), а с друге као начин да се изазове ефекат паузе и поделе два значајна, али дубоко повезана појма: *јесен* и *животи без смисла*. У овом другом контексту, запета делује као кратка пауза која омогућава читаоцу да се на тренутак усредсреди на оба појма. Јесен није само природни феномен, већ симболизује постепени процес гашења, како природе, тако и живота као таквог, а живот без смисла није тек констатација, већ дубока и тужна рефлексивна о постојању које се гаси као јесен. Ова запета, стога, омогућава да оба дела реченице буду прочитана с једнаким утиском важности, пружајући читаоцу простор да разматра дубљу везу између њих. Црњански на овај начин не само да изражава трагичност животног искуства, већ и наглашава синхроничност између људског постојања и природног циклуса. Запета овде није само граматичка пауза, већ начин да се изрази дубока, смирена туга која не мора да буде наглашена дужим паузама или коментарима. Коришћењем запете, Црњански додатно истиче самоћу и безнадежност у свим аспектима живота. Људски живот, као и природа, полако прелази у стање без смисла, али без наглашенијег изражавања патње. Запета овде служи као начин да се појача израз без потребе за патетиком, задржавајући хладну дистанцу која је карактеристична за многе његове текстове.

Седнем до њрозора, и зајледам се у мајлу и у румена, мокра, жутиа дрвеиџа.
(стр. 7)

Ова реченица има дужи ток и више елемената који се развијају унутар ње. Црњански овде користи запету испред везника *и*, али ова употреба служи да створи атмосферу у којој читалац може осетити како се пажња лика креће из једне радње у другу. У овом примеру, запета раздваја два изразита дела: радњу седења до прозора и радњу загледања у маглу и дрвеће. Запета ствара кратку паузу која омогућава да сваки део реченице добије одговарајућу тежину. Оваква пауза није само граматичка потреба, већ начин да се створи ефекат пажљивог, полако усмереног разматрања. *Седнем до њрозора* је радња која означава почетак разматрања, али сама по себи не садржи драму или наглашени емоционални тренутак. Тек касније, у другом делу реченице, настаје моменат загледања, када Црњански осликава детаље: маглу, румено дрвеће. Тај опис постаје као визуелни кадар у којем запета служи као пауза да читалац размотри боје и сенке које аутор описује. Запета овде има још један значај: она омогућава да читалац *уиџа* сцену на спорији начин. Први део реченице је практично увод, док други део долази као потпуна слика која одмах привлачи пажњу. Њена употреба помаже у стварању ефекта континуираног, али пажљивог посматрања света. Црњански у овом примеру користи запету како би одвојио накнадне конструкције које се додају након првог изреченог дела. *И зајледам се у мајлу* представља додавање нове радње која развија првобитну. Међутим, и у овим додацима запета није случајна – она ствара динамику, али и наглашава да је процес разматрања и посматрања детаља изузетно важан. Људска пажња, попут самог живота, бива подељена и распоређена на више аспеката. Ово одвајање додаје експресивност и продубљује слику. Читаоцима се даје простор да се упусте у унутрашњи процес перцепције, који није директно повезан са самим поступком *седења до њрозора*, већ са новим, продубљеним слојем посматрања. Овде, као и у првом примеру, запета не служи само као граматичка пауза, већ као средство које

појачава емоционални контекст. Кад читалац разматра *мокра, жутиа дрветиа*, заправо се бави читавом атмосфером, где природа није само спољашња реалност, већ и дубоко прожета људским осећањем и субјективним односом. Запета, такође, додатно истиче појам који је важан: дубоко је укинут градијент између спољашњег света и субјективног. Људско присуство се меша са природом, што је и карактеристично за Црњанског.

У наредним примерима, Милош Црњански показује разноврсност у употреби интерпункције, што доприноси додатној дубини и експресивности његовог стилског израза. Поред случајева где користи запету за повезивање конструкција, он такође користи тачку или асиндетске структуре, што исто тако има значајну улогу у формирању ритма, паузе и контекста. Анализа ових примера показује како интерпункција утиче на значење, ритам и експресивност.

Тек њосле њетѝ њодина родио сам се ја. И ѝаг ме њовише у једној корѝи за рудбе; а маѝи ми њеваше њо целу ноћ усѝаванке [...]. (стр. 9)

Црњански овде користи тачку између два дела реченице: *Тек њосле њетѝ њодина родио сам се ја.* и *И ѝаг ме њовише у једној корѝи за рудбе; а маѝи ми њеваше њо целу ноћ усѝаванке [...].* Тачка раздваја ова два дела реченице, чиме аутор наглашава прекид у излагању, као и прелазак на нови моменат, који је у великој мери одвојен од претходног. У овом случају, тачка ствара ефекат паузе који омогућава читаоцу да разматра оно што је претходно речено пре него што се прелази на нови, али повезани догађај. Овај утицај наглашава важност сваког од наведених тренутака: први је део који се односи на рођење, а други на раније године живота, где је акценат на појединостима из детињства. Раздвајање на два дела коришћењем тачке не чини текст мање повезаним, али ствара динамику која читаоцима омогућава да сагледају оба тренутка као важна, али са одређеном дистанцом између њих. Прелазак из једног у други тренутак, без директне повезаности везником, ствара утисак независности и одвајања појмова који су и даље у тесној вези. Такође, употреба тачке уместо запете овде се може интерпретирати као начин да се изрази одређена пауза у доживљају живота лика: постоји раздвојеност између тренутка рођења и тренутка када се појављују први детаљи из детињства. На овај начин, Црњански даје тежину сваком од ових тренутака, али истовремено их одваја један од другог.

Више њуѝа још њолунаѝа, седеѝи њред оѝледалом, она би ме карала ѝѝѝо не сѝавам. Али ја већ у деѝѝињсѝѝву нисам моѝао да сѝавам. (стр. 12)

У овом примеру, друга реченица почиње са *Али ја већ у деѝѝињсѝѝву нисам моѝао да сѝавам*, што додаје контраст у односу на прву. Прва реченица говори о опомињању лика од стране мајке, док друга износи разлог зашто је такав поступак био бесмислен. Раздвајање тачком ових двеју идеја додаје на снази супротности која је природно присутна у самом контексту. Тачка између две конструкције додаје емоционалну тежину и даје читаоцу простор да разматра значење обе речи. Људски однос са мајком, који се изражава кроз критику, контрастиран је са дубоким осећањем немогућности спавања, које није зависило од мајчиног поступка, већ од самог стања лика. Пауза коју ствара тачка између ових двеју реченица доводи до осећаја да се ради о дубоком и трајном стању које није повезано са временским

околностима, већ је присутно у искуству из детињства самог лика. На овај начин, Црњански користи интерпункцију да појача трагичност живота лика који се осећа као да је изгубљен у раном узрасту, те се стиче утисак да се покушава, како то запажа Лазић Гавриловић (2021: 117), амортизовати и превазићи мрачна назнака будућег, али и оправдати траума прошлог. У овом контексту, тачка такође доприноси одвајању емоционалних слојева: мајка, као ауторитет, и дете, као биће које је већ у детињству несрећно и немоћно.

У блаиу ѿред нама лежао је целу ноћ, ѿек смо га приметили. (стр. 18)

Овде је употребљена асиндетска структура која повезује две радње без употребе везника, а запета није употребљена да раздвоји конструкције. Читаоцима је понуђена изјава која се одвија без граматичког увођења синтезе између првог дела (лежао је у блату целу ноћ) и накнадног разматрања (тек смо га приметили). Асиндетска структура овде ствара напетост, као и ефекат који указује на одсуство непосредне реакције на догађај. Читаоци добијају утисак да је нека значајна ствар била присутна, али је тек касније примећена, што наглашава небригу или закашњење у реакцијама. Оваква структура без везника ствара ефекат одустајања од директног коментара, што оставља више простора за интерпретацију. Не постоји јасна веза између радње и њеног каснијег открића, што додаје на драматичности и необјашњености ситуације. Црњански се користи асиндетским везивањем да изрази интуитивну перцепцију ситуације без претераног описивања. Природни ток догађаја остаје имплицитан и недовршен, и читаоцима се нуди простор да сами дођу до значења.

Један ѿој је лежао крај мене, усѿа му беху крвава, а сви зуби ѿломљени. (стр. 9)

Овде је такође присутна асиндетска структура у односу на детаљ о попу: *усѿа му беху крвава*. Први детаљ везан је без везника, што ствара ефекат брзог доношења значајних информација које читалац може одмах да апсорбује. Асиндетско повезивање ових информација чини сцену динамичном и наглашеном, где сваки одређени детаљ (крвава уста и поломљени зуби) може бити прихваћен као самосталан, али у међусобној повезаности, што изазива снажан визуелни и емоционални утисак. Ова асиндетска конструкција пружа директан, скоро насилни утисак, без потребе за додатним објашњавањем. То је један од начина на који Црњански користи минимализам интерпункције да створи снажан визуелни и емоционални утисак који се може тумачити као метафора за стање друштва или личног стања.

У наредним примерима, Милош Црњански показује своју специфичну употребу зависнослужених реченица, где комбинује везнике и запету како би створио јасан и експресиван контекст. У зависнослуженим реченицама које су овде анализиране, важна је улога запете и везника као елемената који организују ток излагања и чине га тек сасвим специфичним за Црњанског. Овакав стил није само граматички исправан, већ и пажљиво осмишљен да изрази дубље значење и контекст.

Једна ѿосѿа ѿричала је, да је ѿај смешни, видовдански јунак био ѿокварен и да су сви ѿмназисѿи и све ѿмназисѿикиње у Сарајеву ѿокварени. (стр. 8)

Црњански у овом примеру користи везник *да* и запету, чиме уводи зависно-сложену реченицу која је повезана са главном реченицом. Реченица која следи *да је њај смешни, видовдански јунак био њокварен...* има функцију допуне и изражава значење антериорности – указује на нешто што је речено пре него што се описује основни догађај. Запета која прати везник *да* дели реченице на два дела и чини да читаоци могу лакше прелазити између основне и зависне конструкције. Сама запета омогућава да се друга, зависна реченица, чини као нешто што је у потпуности завршено и самостално. Према правописним правилима српског језика (PRAVOPIS 2010: 116), испред изричних реченица које су у функцији објекатске допуне глагола говорења, мишљења и слично, запета се не користи. У овом примеру, међутим, Црњански одступа од те норме, што може бити разматрано као стилистички избор. Користећи запету, он наглашава паузу у току излагања и додаје драматичност у преносу информације. У овом случају, запета не само да служи граматичкој функцији, већ и додаје емотивни ефекат, истичући да оно што следи (да је јунак покварен) има посебан значај у контексту који аутор жели да пренесе. Стога, интерпункција Милоша Црњанског, као важан елемент његовог стилског израза, нарушава традиционалне норме читања и тера читаоца да преиспита смисао текста. Запете и друге интерпункцијске ознаке ометају линеарни ток читања и спречавају синтезу смисла. Његова интерпункција приморава читаоца да активно учествује у декодирању текста, изазивајући га да истражи више могућности значења и нове аспекте читања (MILIĆ 1996: 66).

Чули смо, да су иза њрадских бедема сјрељани неки учитељи. (стр. 8)

Као и у претходном примеру, Црњански користи везник *да* за увођење зависне реченице и ставља запету пре самог везника. У овом случају, зависна реченица *да су иза њрадских бедема сјрељани неки учитељи* разматра се као објекатска допуна глаголу *чули смо*, што указује на то да је информација дата пре саме изјаве о томе шта су чули. Овде је запета додала паузу која читаоцима омогућава да се задрже на важности чињенице која следи након изјаве – у овом случају, стрељању учитеља. Изгледа да запета овде служи као начин да се наведена страшна информација истакне и подели са читаоцем на начин који побољшава драматичност. Према правописним правилима, дотична структура захтева да се запета не користи, јер се ради о изричној реченици која је у функцији допуне, али Црњански овде поново одступа од те норме. Као и у претходном примеру, он користи запету ради стварања паузе која додаје тежину изјави. Стилски, запета се може тумачити као елемент који повећава снагу драматичности текста и обogaћује сам израз. У овом случају, она пружа простор читаоцима да се фокусирају на тежину информације која следи, а која се односи на насилну смрт учитеља, а не само на сам глагол *чули смо*.

Милош Црњански, у складу са својим стилем, понекад користи интерпункцијске знаке као што су тачка или црта уместо запете, како би посебно нагласио контекстуално важне елементе у зависносложеним реченицама. Овај приступ показује његову свест о потреби да комуникација буде експресивна, али и да у неким случајевима, интерпункција служи као начин за емоционално или смислено наглашавање важних делова текста.

Видиш, јесам ли Вам казао: да њрдох чуваше. (стр. 15)

У овом примеру, Црњански користи двотачку да одвоји зависну реченицу *да њрдох чуваше*. Оваква употреба двотачке је сасвим оправдана према правописним правилима, која предвиђају да се у случају када изрична реченица стоји испред управне реченице, одваја двотачком (STANOJČIĆ, POPOVIĆ 1992: 298). У овом случају, двотачка служи као начин да се нагласи оно што је изричито важно у контексту: *да њрдох чуваше* је инструкција која има посебан значај и у самом говору, што је довољно важно да буде истакнуто оваквим интерпункцијским знаком. Црњански користи двотачку не само да би одвојио зависну реченицу, већ и да би пренео одређени тон у говору, у којем се наглашава важност онога што следи. Инструкција коју даје је од суштинског значаја за сам контекст, и Црњански на овај начин елиминише могућу хладнокрвност у комуникацији, додајући емоционалну тежину. Одвајање ових делова текста двотачком чини да читаоци обраћају више пажње на сам савет.

(...) кад ја њоїледам – небо зарумени. (стр. 42)

У овом примеру, Црњански користи црту, што је такође честа техника која се користи за наглашено издвајање делова реченице, али и за стварање драматичног ефекта. Црта делује као знак који изазива паузу, али не на начин као запета, већ као нешто што даје ударну тежину изјави *небо зарумени*. Користећи црту, Црњански истиче сам тренутак у коме се говори, наглашавајући акцију која се десила као резултат погледа. Тиме се истиче и повезаност између те две радње, али се истовремено додаје драмски тон који појачава утисак на читаоца. Црњански овде не само да користи црту да би разграничио два дела реченице, већ је и инструмент који додаје драмску снагу самом тексту. Паузом која следи после црте, он омогућава читаоцу да се задржи на важном тренутку – на запањујућем и изненадном ефекту који наступа када се погледа. Овакав начин структурирања такође помаже у изградњи напетости и утиче на читалачко искуство.

Нико није имао њојма: где су Руси и куда идемо. (стр. 17)

У овом случају Црњански користи двотачку да одвоји зависну реченицу. Овде, зависна реченица *где су Руси и куда идемо* додаје појашњење. Користећи двотачку, аутор наглашава важност питања које се поставља у контексту ситуације. Користећи овакав знак интерпункције, Црњански истиче да су ова питања (где су Руси и куда идемо) не само логички део текста, већ и емоционално важни за разматрање. Одвајање реченица двотачком у овом случају помаже да се нагласи осећај незнања и конфузије. Питања која се постављају нису само информације, већ изражавају стање несигурности и дубоке забринутости. Двотачка не само да раздваја дате елементе, већ их и чини тежим и смисленијим за читаоца који се може фокусирати на саму суштину питања.

Црњански у свом књижевном стилу често примењује специфичну употребу интерпункције, која је понекад у супротности са стандардним правописним правилима. Један од интересантних случајева је употреба запете у сложеним глаголским предикатима, као што је конструкција са модалним или фазним глаголом + да +

презент главног глагола.

Полако је земља њочела, да дива све руменија. (стр. 14)

У овом примеру, Црњански користи запету унутар сложеног глаголског предиката, и то између фазног глагола *њочела* и дела *да дива све руменија*. Овакав поступак није у складу са стандардним правописом, јер је то интегрални део глаголског предиката. Црњански, међутим, оваквом употребом запете не само да одступа од правописних норми, већ ствара и одређену паузу у току читања, која има свој стилски ефекат. Запета служи као знак који изазива кратак застој, што чини да читаоци пажљивије обраћају пажњу на сам процес – постепену промену коју описује реченица. Овакав начин структурирања текста помаже да се исказе тај процес као нешто што се постепено дешава, а пауза коју запета уведеном додаје чини да се та промена, која није тренутна, додатно нагласи. Поред тога, наведени поступак има за циљ и да додатно истакне сам процес румењења земље, који није само физички догађај, већ и метафора за неке дубље промене у животу или природи. У том контексту, запета помаже да се читалац фокусира на тај континуитет и промену.

Црњански се у свом књижевном изразу често игра интерпункцијом, понекад користећи запету и у ситуацијама у којима би други интерпункцијски знаци били ефективнији. Један од таквих примера је употреба запете у конструкцијама где би употреба других знакова, попут одмакнуте црте, донела већи ефекат.

Весео дан, Видовдан. (стр. 7)

У овом примеру, Црњански користи запету да одвоји две реченице *Весео дан* и *Видовдан*. Међутим, у овом контексту, запета није најбољи избор. Правописна норма и уобичајени стил препоручују употребу одмакнуте црте као интерпункцијског знака у оваквим конструкцијама. Када се употреби одмакнута црта (нпр. *Весео дан – Видовдан.*), она додатно истиче однос између ових двеју компоненти и даје већу снагу и експресивност. Црта у овом случају функционише као знак који подсећа на неку врсту објашњења или потврде, као да се *Видовдан* дефинише или појашњава као пример *веселој дана*. Ово ствара јачи контраст и наглашава значење у односу на природу дана. Када Црњански користи запету уместо одмакнуте црте, он на изванредан начин омекшава и разређује овај контраст. Запета, као мање експресиван интерпункцијски знак, у овом случају не успева да створи исти ефекат као црта, која би нагласила везу између две идеје. Запета може указивати на већу течност и мање наглашен однос између елемената, али с тим у вези губи на снази која би била постигнута употребом црте.

Црњански се користи узвицима (интерјекцијама) на различите начине. Понекад их одваја запетом, а понекад их оставља без ње, чиме доприноси различитим интонацијским ефектима и контекстуалним значењима. Према правописним правилима, узвици се могу одвајати запетом ако су интонацијски осамостаљени или не морају бити одвојени ако су тесно повезани са наредним делом реченице (PRAVOPIS 2010: 108).

Ох, ја сам све видео. (стр. 11)

У овом примеру, узвик *Ох* је одвојен запетом од остатка реченице. Оваква

употреба запете је оправдана, јер узвик има самосталан интонацијски карактер, што значи да изражава одређену емоцију или реакцију аутора која није директно везана за наредне речи. Запета овде служи да нагласи паузу и осамостаљеност узвика, чинећи га интензивнијим.

Ах, сећам се [...]. (стр. 16)

У овом примеру, узвик *Ах* је такође одвојен запетом, јер има сличан ефекат као у претходном примеру. Узвик *Ах* наглашава емоцију која превазилази једноставну констатацију, стварајући паузу која омогућава читаоцу да осети изражено осећање. Запета ту служи да одвоји узвик као самосталну емоционалну реакцију.

О како ће данас волим. (стр. 43)

У овом примеру, узвик *О* није одвојен запетом од остатка реченице. Овакав начин употребе указује да је узвик тесно повезан с наредним делом реченице и да се не одваја паузом. Овде узвик функционише као део структуре реченице, а не као самостални елемент. Изражавање емоције је непосредније и интонацијски чвршће везано за остатак реченице.

Закључак

Опсервацијом материјала, закључујемо да:

1. Црњански користи запету како би створио посебну динамику у реченицама које се односе на доживљаје, детаље и разматрања. Запета није само граматичко средство, већ и књижевни алат који омогућава паузе које нама као читаоцима пружају простор да разматрамо дубље значење. Црњански запетом ствара експресивне и вишезначне изразе који одражавају његов књижевни стил.
2. Црњански као писац пажљиво манипулише интерпункцијом у циљу стварања одређене атмосфере, наглашавања контраста и задржавања динамике унутар текста. Тачка између конструкција служи као средство раздвајања и паузе, која омогућава читаоцима да се фокусирају на детаље и разматрају их независно, док асиндетске структуре стварају осећај брзог прелаза, непосредности и интензитета у описима.
3. Црњански кроз свој израз показује специфичну употребу зависносложених реченица и интерпункције. Уместо да се строго држи правописних норми које предвиђају да запета не треба да буде употребљена, он је користи као стилистички елемент за повећање ефекта драматичности и акценат на информацијама које су део излагања. Запета такође помаже у организовању текста и стварању специфичног ритма који одражава експресивност и дубину значења у сваком од ових случајева.
4. Црњански користи различите интерпункцијске знаке, као што су двотачка и црта, не само да би био у складу с граматичким правилима, већ и да би додао дубље значење свом стилу и тексту. Он овим средствима истиче важне и контекстуално битне елементе, чиме смањује хладнокрвност и додаје експресивност и драматичност. Интерпункција није само техничка појава, већ и кључни инструмент за преношење осећања и тонова који су у сржи његовог књижевног изрази.
5. Црњански користи запету као стилски елемент који не следи стандардне пра-

- вописне норме, али тиме доприноси емоционалној и смисленој тежини текста. Његова употреба запете у сложеним глаголским конструкцијама као што је *йочела, да дива* није само граматичко одступање, већ свестан избор који наглашава важне аспекте динамике и континуитета у самом процесу који се описује.
6. Црњански показује своју тенденцију да експериментирате с интерпункцијом, па уместо црте употребљава запету, што слаби експресивност израза. Некада је одмакнута црта адекватнија, јер би јасније и снажније истакла однос између, на пример, *веселој дана* и *Видовдана*, чинећи реченицу изражајнијом и контрастнијом.
 7. Црњански варира у примерима употребе запете при изражавању узвика, чиме се прилагођава емоционалној снази или интонацијској повезаности узвика са наредним делом реченице. Овакав стилски избор доприноси динамичности текста и утиче на читалачко тумачење емоционалног стања аутора.

Цитирана литература

- BUBANJA, NIKOLIĆ 2017: BUBANJA, Nikola, NIKOLIĆ, Časlav. Praslavističke studije: Interpunkcija, Dan i Crnjanski – Ljubav bez generativnosti. *Srpski jezik, XXII*. Beograd. [orig.] БУБАЊА, Никола, НИКОЛИЋ, Часлав. Праславистичке студије: Интерпункција, Дан и Црњански – Љубав без генеративности. *Српски језик, XXII*. Београд, 2017. 281–293.
- CRNJANSKI 1984: CRNJANSKI, Miloš. *Dnevnik o Čarnojeviću*. Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod. [orig.] ЦРЊАНСКИ, Милош. *Дневник о Чарнојевићу*. Београд: Београдски издавачко-графички завод, 1984.
- JURJEVIĆ 1984: JURJEVIĆ, Juraj. Interpunkcija – melodija piščeva stila. *Obnovljeni život*, 39(5), 1984. 405–407.
- KLIKOVAC 2019: KLIKOVAC, Duška. O stilskim vrednostima odsustva interpunkcije. *Književnost i jezik*, LXVI/1. [orig.] КЛИКОВАЦ, Душка. О стилским вредностима одсуства интерпункције. *Књижевност и језик*, LXVI/1, Београд, 2019.
- LAZIĆ GAVRILOVIĆ 2021: LAZIĆ GAVRILOVIĆ, Aleksandra. Miloš Crnjanski i Teodor Dojbler – narativna inscenacija severa. *Komunikacija i kultura online*, XII(12).
- LOMPAR 2018: LOMPAR, Milo. *Crnjanski – biografija jednog osećanja*. Novi Sad: Pravoslavna reč. [orig.] ЛОМПАР, Мило. *Црњански – биографија једног осећања*. Нови Сад: Православна реч, 2018.
- MILIĆ 1996: MILIĆ, Novica. Zarez Crnjanskoga (2): estetika zapete. *Miloš Crnjanski: teorijsko-estetički pristup književnom delu*. Beograd: Institut za književnost i umetnost. [orig.] МИЛИЋ, Новица. Зарез Црњанскога (2): естетика запете. *Милош Црњански: теоријско-естетички приступ књижевном делу*. Београд: Институт за књижевност и уметност, 1996. 57–67.
- NIKOLIĆ 1972: NIKOLIĆ, Berislav. Jezik u Seobama Miloša Crnjanskog. *Književno delo Miloša Crnjanskog*. Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod. [orig.] НИКОЛИЋ, Берислав. Језик у Сеобама Милоша Црњанског. *Књижевно дело Милоша Црњанског*. Београд: Београдски издавачко-графички завод, 1972. 235–245.
- NIKOLIĆ 2020: NIKOLIĆ, Jovana. Postupci strukturiranja naslova poglavlja u romanu *Seobe* Miloša Crnjanskog. *Baština*, Sveska 55, Leposavić. [orig.] НИКОЛИЋ, Јована. Поступци структурирања наслова поглавља у роману *Сеобе* Милоша Црњанског, *Баштина*,

Свеска 52, Лепосавић, 2020. 83–98.

- PEŠIKAN, JERKOVIĆ, PIŽURICA 2010: PEŠIKAN, Mitar, JERKOVIĆ, Jovan, PIŽURICA, Mato. *Pravopis srpskog jezika*. Novi Sad: Matica srpska. [orig.] ПЕШИКАН, Митар, ЈЕРКОВИЋ, Јован, ПИЖУРИЦА, Мато. *Правопис српског језика*, Нови Сад: Матица српска, 2010.
- PETKOVIĆ 2004: PETKOVIĆ, Novica. *Ogledi o srpskim pesnicima*. Beograd: Društvo za srpski jezik i književnost Srbije. [orig.] ПЕТКОВИЋ, Новица. *Огледи о српским песницима*. Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије, 2004.
- RADOVANOVIĆ 1974: RADOVANOVIĆ, Milorad. Neki sintaksički postupci karakteristični za jezik knjige *Roman o Londonu* Miloša Crnjanskog. *Prilozi proučavanju jezika*, 10. [orig.] РАДОВАНОВИЋ, Милорад. Неки синтаксички поступци карактеристични за језик књиге *Роман о Лондону* Милоша Црњанског. *Прилози проучавању језика*, 10, 1974. 1–48.
- SIMIĆ, JOVANOVIĆ SIMIĆ 2012: SIMIĆ, Radoje, JOVANOVIĆ SIMIĆ, Jelena. Gramatička i intonacijska struktura proznog izraza M. Crnjanskog u *Seobama* (prva knj.). *Uzdanci*, IX(1). Jagodina: Fakultet pedagoških nauka Univerziteta u Kragujevcu. [orig.] СИМИЋ, Радоје, ЈОВАНОВИЋ СИМИЋ Јелена, 2012. Граматичка и интонацијска структура прозног израза М. Црњанског у *Сеобама* (прва књ.), *Узданица*, IX(1), Јагодина: Факултет педагошких наука Универзитета у Крагујевцу, 2012. 7–25.
- STANOJČIĆ, POPOVIĆ 1992: STANOJČIĆ, Živojin, POPOVIĆ, Ljubomir. *Gramatika srpskoga jezika*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva. Novi Sad: Zavod za izdavanje udžbenika. [orig.] СТАНОЈЧИЋ, Живојин, ПОПОВИЋ, Љубомир. *Граматика српског језика*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства. Нови Сад: Завод за издавање уџбеника, 1992.
- STEVANOVIĆ 2013: STEVANOVIĆ, Jelena. *Normativno-stilistički aspekti kulture izražavanja srednjoškolaca*. Doktorska disertacija. Kragujevac: Univerzitet u Kragujevcu, Filološko-umetnički fakultet. [orig.] СТЕВАНОВИЋ, Јелена. *Нормативно-стилистички аспекти културе изражавања средњошколаца*. Докторска дисертација. Крагујевац: Универзитет у Крагујевцу, Филолошко-уметнички факултет, 2013.
- VUČETIĆ 2006: VUČETIĆ, Jasmina. Poetika *Dnevnika o Čarnojeviću* i njegovi emocionalno-misaoni rasponi. *Baština*, sv. 20, Priština – Leposavić. [orig.] ВУЧЕТИЋ, Јасмина. Поетика *Дневника о Чарнојевићу* и његови емоционално-мисаони распони. *Баштина*, св. 20, Приштина – Лепосавић, 2006. 85–102.

Adnan H. Bjelak

Marija S. Pantović

THE ROLE OF PUNCTUATION IN THE INTERPRETATION OF MILOŠ CRNJANSKI'S DIARY OF ČARNOJEVIĆ

Summary

This paper examines the role of punctuation in The Diary of Čarnojević, with particular emphasis on the comma as a key element in his expression. Crnjanski carefully manipulates punctuation, especially the comma, creating dynamic and ambiguous expressions that reflect

deep emotions and reflections. The comma is not only a grammatical device, but also a literary tool that allows for pauses, thus providing the reader with space for deeper interpretation of the text. In addition, it serves to emphasize contrast, increase drama and intensity, as well as to structure the text, resulting in the creation of a specific rhythm and atmosphere. Crnjanski also experiments with the use of other punctuation marks, such as the colon and the dash, which not only serve grammatical needs, but also add emotional weight and significance to the text. His use of punctuation, which often deviates from standard grammatical norms, is a conscious choice that highlights important aspects of dynamics and continuity in describing processes and feelings. This approach not only adds depth to the meaning, but also enhances the expressiveness of the expression, which affects the reader's interpretation of the author's emotional state. Thus, punctuation plays a key role not only in the structure of the text, but also in the transmission of emotions, feelings and atmosphere, which is essential for his literary style and expression.

Keywords: stylistics, punctuation, text interpretation, language and literature

Неда Н. Стефановић¹

Универзитет у Нишу

Филозофски факултет

Департман за србистику

<https://orcid.org/0009-0007-3025-6903>

ДИСКУРСНО АНАФОРСКЕ ПОКАЗНЕ ЗАМЕНИЦЕ У РАСЦЕПЉЕНИМ РЕЧЕНИЦАМА У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ

Предмет овог рада представљају реченице са изразима *џо је ово* и *џо је оно*, које спадају у расцепљене (*cleft*) реченице, а у којима проксимална, неутрална и дистална показна заменица (*ово*, *џо* и *оно*) имају улогу дискурсне анафоре. Циљ овог корпусног истраживања било је указивање на разлоге одабира проксималне или дисталне показне анафорске заменице у овим конструкцијама, као и указивање на разлоге употребе ових неканоничних реченица. Разлоге за одабир проксималне или дисталне показне анафорске заменице пронашли смо у критеријумима когнитивне блискости онога на шта се реферише, чиме смо доказали потребу за раздвајањем ових двају типова показне анафорске заменице, које постоји на скали доступности (ARIEL 1988) али не и на скали датости (GANDEL 1993). Осим тога, указали смо на то да се употребом неканоничне конструкције постижне еквативно значење које у каноничној реченици може изостати, те да се употребом расцепљене реченице може постићи додатна, персуазивна функција, пребацавањем једног дела садржаја са пропозиционог на пресупозициони план.

Кључне речи: показне заменице, дискурсна анафора, расцепљене реченице, српски језик

1. Увод

У овом раду бавићемо се неканоничним, расцепљеним (*cleft*) реченицама у српском језику, које садрже показну заменицу са функцијом дискурсне анафоре. Субјекат реченица које анализирамо представља неутрална заменица *џо*, док расцепљену клаузу уводи проксимална показна заменица *ово* или дистална показна заменица *оно*, као у примерима (1) и (2).

(1) Osim koleginice Maje Gojković, ne znam da li je gospodin Marković glasao, jer to је ово o čemu mi danas pričamo. (otvoreniparlament.rs)

(2) Nova radna mesta, zapošljavanje mladih, veća briga o starima i bolesnima, trudnicama, socijalna pravda, to је оно za šta se moramo boriti. (jedinstvenasrbija.org)

Циљ рада је да укажемо на разлоге за одабир проксималне или дисталне показне заменице, које представљају једну врсту дискурсне анафоре, додатно спецификоване расцепљеном клаузом. Наша прва хипотеза је да се у конструкцијама са изразима *џо је ово...* / *џо је оно...* садржајем расцепљене клаузе потврђује прок-

¹ stefanovicneda@gmail.com

сималност и дисталност, односно већа и мања когнитивна доступност садржаја на који се заменице односе, што показује да одабир показне заменице за увођење расцепљене клаузе није произвољан, и да ове две заменице корелирају са различитим ступњевима когнитивне доступности. Наша друга хипотеза је да се употребом расцепљених реченица, поред фокусирања пажње читаоца или слушаоца на један од реченичних конституената (TRNAVAC 2013: 249), постижу и други прагматички ефекти који изостају у употреби каноничне конструкције. Ову хипотезу тестираћемо преко двеју предикција. Прва предикција је да се, стварањем еквативне реченице кроз цепање реченичног садржаја, указује на то да су садржаји двеју дискурсно анафорских заменица изједначени, док би у каноничној реченици један садржај био подскуп другог. Друга предикција је да се пребацивањем садржаја каноничне реченице у релативну (односну) реченицу неканоничне конструкције тај садржај пресупонира, чиме га постаје теже негирати, што може послужити у персуазивне сврхе. Резултати квалитативне корпусне анализе потврдили су обе постављене хипотезе.

Рад је организован на начин описан у наставку. У следећем, другом одељку рада приказаћемо постојећу литературу о расцепљеним реченицама (правим и привидним), дискурсној анафори и анафорској употреби показних заменица, као и о пресупонирању постојања које носи чин показивања и пресупонирању пропозиционог садржаја оног дела реченице који се цепањем преноси у позадину (*background*). Такође, други одељак садржаће објашњење методологије истраживања ових конструкција. У трећем одељку изложићемо анализу примера оваквих реченица. Четврти одељак представљаће закључак.

2. Теоријско-методолошки оквир

2.1. Преглед литературе

Расцепљене (TRNAVAC 2013: 349) или раздвојене (HALUPKA REŠETAR 2011: 23) реченице спадају у једну од неканоничних конструкција која се јавља у многим светским језицима. Цепањем реченичног садржаја на два дела постижу се две врсте циљева: стављање једног дела садржаја, оног који се пребацује на реченични почетак, у први план, као и пресупонирање другог дела садржаја, оног који остаје у позадини (VARD i dr. 2002: 1415). Расцепљене реченице деле се на праве и привидно расцепљене. У енглеском језику, разлика међу овим подтипovima може се видети већ и преко употребе одговарајућих елемената (*what* је најчешћи елемент за псеудорасцепљене, а *it / this / that* за расцепљене реченице). У српском језику, расцепљене реченице се не могу градити уз помоћ упитног елемента, те се показне заменице употребљавају и у правим и у привидно расцепљеним реченицама, а разлика се успоставља према распореду елемената. Права расцепљена реченица у српском језику дефинише се као конструкција која садржи „општепредметну заменицу *ово / оно / њо*, копулу у виду глагола *јесам / бићу*, расцепљени (*cleft*) конституент, и расцепљену клаузу”, док у привидно расцепљеној реченици „пресупозиција претходи новој информацији, а предикат из основне реченице је обгрљен са леве стране катафорском/анафорском заменицом, док је са десне стране повезан копулом и именском фразом, чиме је створена еквативна конструкција” (TRNAVAC

2013: 351).

Пресупонирање које се постиже употребом расцепљене реченице биће једно од питања којима ћемо се бавити у овом раду. Расцепљеном реченицом се један део реченичног садржаја пребацује са пропозиционог на пресупозициони ниво – односно, са нивоа изреченог на ниво „претпостављеног, подразумеваног” (STANKOVIĆ 2020: 142). О персуазивној улози пресупонирања постоје истраживања (в. VALAURI 2021), али, колико нам је познато, не из угла расцепљених конструкција.

Расцепљене реченице се могу формирати коришћењем различитих елемената у различитим језицима. Коришћење показних заменица у правим расцепљеним реченицама посматрано је у постојећој литератури из различитих аспеката: као коришћење хијерархије датости (GANDEL i dr. 1993) за предвиђање дистрибуције ових заменица (HEDBERG 2000, TRNAVAC 2013), успостављање разлике између њихове прогресивно анафоричке и катафоричке употребе (KARO 2002, TRNAVAC 2013), утврђивање разлике у употреби оваквих реченица у говорном и писаном дискурсу (KALUD 2007). У литератури о српском језику, са традиционалним приступима, расцепљене реченице се не издвајају посебно, већ се о њима могу наћи коментари везани за релативну реченицу која прати показну заменицу (СТАНОЈЧИЋ, ПОПОВИЋ 2000: 319), а која заправо представља праву или привидну расцепљену клаузу.

Показне заменице, осим егзофоричке, деиктичке употребе упућивања на референте у стварности, имају и развијену ендифоричку, анафорску употребу (KORNIŠ 2007: 147). Постоје и приступи којима се гради јединствени механизам за разрешавање обеју употреба код ових заменица (TALMI 2020). Осим што могу анафорски реферисати, самостално или уз именицу, на неки конкретан референт у дискурсу, овим заменицама се може реферисати и на апстрактнији дискурсни ентитет, исказан читавом клаузом, са пропозиционом садржином. Ова врста анафоричког реферисања назива се дискурсном (DIPER, ZINSMAJSTER 2009), комплексном (KONSTEN i dr. 2009) или пропозиционом (SNAJDER 2017, 2019) анафором. Могућност сажимања ширег дискурсног садржаја, лексичким путем (PEKORARI 2014) или коришћењем заменице (PADULA i dr. 2020), назива се и енкапсулирајућом анафором. Разлика између проксималних и дисталних варијанти показне заменице представља значајан фактор у приступу анафорској употреби ових заменица (PETERS i dr. 2021), без обзира на то да ли реферишу на дискурсно уведени јединствени референт или читаву пропозицију. Помиње се и то да је природа самог чина показивања пресупозициона (HERNANDEZ 2007), у смислу пресупонирања постојања онога на шта се показује. Употреба показних заменица у расцепљеним реченицама у неким радовима је сматрана експлетивном, те, са друге стране, постоје и радови посвећени указивању на то да ови елементи ипак нису семантички празни (в. TRNAVAC 2013). У том смеру ће се кретати и наша анализа.

На скалама реферишућих израза (ARIEL 1988, GANDEL i dr. 1993), препозната је и могућност реферисања показним заменицама. У српском језику, као што смо поменули, овим заменицама се може реферисати и на референте који су претходно уведени у дискурс именском фразом, али се њима може упућивати и

на читав пропозициони садржај. На скали когнитивне доступности (ARIEL 1988), проксимална заменица је позиционирана за један степен више од дисталне показне заменице. Насупрот томе, на скали датости (GANDEL i dr. 1993) се и проксимална и дистална заменица налазе на истом ступњу, као садржај који је дискурсно активиран, али није у центру пажње. Наша претпоставка била је да проксимална показна заменица, употребљена као дискурсно анафорска, упућује на садржај који јесте когнитивно доступнији од садржаја на који упућује дистална показна заменица употребљена у истој улози. Ову разлику можемо објаснити преко критеријума претпостављене когнитивне доступности у уму слушаоца (ARIEL 1988: 65). Четири поменута критеријума су: линеарна блискост, тематизованост, (не)постојање више потенцијалних антецедената, и припадање истом наративном оквиру.

2.2. Методологија истраживања

Истраживање представљено у овом раду спроведено је као квалитативна корпусна анализа. Примери коришћени у анализи ексцерпирани су из Српског мрежног корпуса (srWaC-a), због доступности примера разговорног стила. Претрага је сужена постављањем критеријума према којима се иза проксималне или дисталне заменице не може наћи именска фраза, јер бисмо тиме добили другачију врсту конструкција. Након сужавања претраге, добијено је 44 резултата за реченице са проксималном, и 819 за реченице са дисталном показном заменицом. Претраживани су примери латиничним писмом, јер се оно знатно чешће користи у онлајн комуникацији. Примери углавном долазе из коментара испод новинских чланака, постова на форумима, или транскрипата политичких говора.

Да бисмо проверили прву хипотезу, према којој показне анафорске заменице нису семантички празне, и да проксимална и дистална показна анафорска заменица корелирају са различитим степенима когнитивне доступности, утврдили смо разлике између садржаја на који се реферише проксималном, с једне, односно дисталном дискурсном заменицом, с друге стране. Да бисмо проверили другу хипотезу, према којој се употребом неканоничне, расцепљене реченице постижу додатни ефекти у односу на канонични облик, бавили смо се прагматичким ефектима који се постижу цепањем реченичног садржаја, а који не би могли бити постигнути употребом каноничне конструкције. Занимало нас је, најпре, у којим примерима је могло бити значајно нагласити потпуност садржаја на који се реферише дискурсном анафором на позицији субјекта расцепљене клаузе. У проверавању предикције о постизању персуазивности стављањем основног садржаја реченице у домен пресупозиције, сагледавали смо да ли су овакве реченице употребљиване у експресивно или идеолошки обојеном дискурсу са потребом за убеђивањем у исказани и подразумевани садржај.

3. Анализа корпуса расцепљених реченице са дискурсно анафорским заменицама

Предмет нашег рада чине расцепљене реченице у којима је на позицији субјекатске именске фразе неутрална показна заменица *што*, а у којима расцепљену клаузу уводи проксимална или дистална показна заменица, *ово* и *оно*. Уместо неутралне показне заменице у функцији дискурсне анафоре, на позицији субјекта у оваквим реченицама може стајати и било која друга именска фраза. Ипак, за пред-

мет овог рада фокусирали смо се на реченице са дискурсном анафором на позицији субјекта како бисмо могли да упоредимо пропозиционе садржаје на које се упућује обома деловима еквативне конструкције. Сматрали смо да овакве реченице нуде боље разумевање различитих могућности спектра реферисања од реченица у којима је реферисање јасно ограничено на један ентитет, као и боље разумевање прагматичких ефеката који се употребом оваквих конструкција постижу. Осим тога, сматрамо да се, у даљем истраживању, рад може проширити и на остале (могуће) комбинације показних заменица. Наше истраживање тиче се примера са заменицом *џо* у субјекту, које смо сматрали најпогоднијим јер се у наставку може наћи и проксимална и дистална показна заменица, те је најјаснија разлика у односу према дискурским садржајима на које се упућује овим двама реферишућим изразима. У наставку рада, говорићемо о разликама у садржају на који се реферише проксималном и дисталном заменицом као елементом за увођење расцепљене клаузе, као и о прагматичким ефектима који се могу постићи употребом расцепљене уместо каноничне реченице.

Теоријске импликације резултата овог истраживања тичу се питања дискурсне анафоре, скаларне природе реферишућих изрази, и карактеристика расцепљених реченица. Разлика у доступности садржаја на који се реферише проксималном и дисталном заменицом потврђује семантичку пуноћу ових елемената. Поред тога, резултати ове анализе говоре у корист раздвајања анафорског коришћења проксималне и дисталне показне заменице, какво прави скала когнитивне доступности (ARIEL 1991), а не прави скала датости (GANDEL i dr. 1993). Потврда друге хипотезе указује нам на то да употреба неканоничних конструкција, попут расцепљивања, носи додатне прагматичке ефекте у односу на каноничну конструкцију, претварањем реченице у еквативну, и пребацивањем дела реченичног садржаја у домен пресупозиције.

3.1. Увођење расцепљене клаузе проксималном показном заменицом *ово* и дисталном показном заменицом *оно*

Као што је у уводном делу рада објашњено, за ово истраживање одабране су реченице које на позицији субјекта садрже неутралну заменицу *џо* јер се у њима расцепљена клауза може увести и проксималном заменицом *ово*, као у примеру (1), и дисталном заменицом *оно*, као у примеру (2), које овде поново наводимо. Ови примери били су погодни за поређење разлике у садржају на који се упућује проксималном, са једне, или дисталном показном заменицом, са друге стране. Нас је занимала, превасходно, разлика у когнитивној доступности садржаја расцепљене клаузе на који се упућује овим показним заменицама.

(1) Osim koleginice Maje Gojković, ne znam da li je gospodin Marković glasao, jer to je ovo o čemu mi danas pričamo. (otvoreniparlament.rs)

(2) Nova radna mesta, zapošljavanje mladih, veća briga o starima i bolesnima, trudnicama, socijalna pravda, to je ono za šta se moramo boriti. (jedinstvenasrbija.org)

Четири критеријума когнитивне доступности (линеарна близина, тематизованост, припадност оквиру, (не)постојање других потенцијалних референата) могу се применити на садржај на који упућују показне заменице *ово* и *оно*, како бисмо показали да је разлика у садржају на који упућују, на основу које се и врши одабир

између проксималне или дисталне заменице, још један доказ за то да ови елементи никако нису семантички празни. У првој реченици, показна заменица *ово* упућује на тему и садржај разговора који се води, што видимо из садржаја односне клаузе. Ипак, садржај на који реферише субјекатска заменица *џо* и садржај на који реферише заменица *ово* само су у пренесеном значењу изједначени, тако да употреба ове заменице није експлетивна, нити је без разлога употребљена неканонична конструкција. Заменица *џо* односи се на гласање одређених политичара које дискурсно непосредно претходи расцепљеној конструкцији. Заменица *ово* односи се на читаву тему разговора, која се симболично огледа у примеру о гласању појединаца. Стога, иако се неутралном заменицом реферише на линеарно најближи садржај, проксимална заменица реферише на когнитивно ближи садржај јер је то садржај који је дискурсно тематизован, који тиме обухвата и линеарно најближи и други садржај, и на основу ког се поставља наративни и когнитивни оквир ситуације о којој је реч. Четврти критеријум, о постојању других потенцијалних референата у смеру којих би анафора могла бити разрешена, нећемо узимати у обзир у анализи ових реченица, јер сматрамо да се субјекатска заменица увек односи на садржај који линеарно претходи, а јасноћа реферисања проксималног или дисталног елемента обезбеђена је релативном клаузом у наставку. У примеру (2), са друге стране, дистална показна заменица уводи сасвим нову информацију. Самим тим, ова информација не може бити линеарно блиска, нити топикализована, иако борба јесте део наративног оквира у ком се говори о значају социјалне правде, али не толико подразумевани део да би експлицирање било сувишно и да би се ова информација сматрала старом. Осим тога, као и у претходном примеру, видимо да је еквативност тачна само у пренесеном значењу, те да примери на које се збирно односи субјекатска заменица *џо* уједно представљају примере за целовито значење заменице *оно*.

Ове две заменице, проксимална и дистална, у неким реченицама из нашег корпуса могле би бити међусобно замењене, као што ћемо видети на примерима (3) и (4). Ипак, уколико би биле замењене, добила би се сасвим другачија слика когнитивне доступности од иницијалне, те би употреба супротне заменице, у контексту ширег дела текста, била прагматички депласирана.

(3) Da krenemo od osnovnog tj. waist koji se primarno izrazava u incima i ide uz oznaku W(aist) (28, 30, 32, 34, 36...). Drugo je duzina i ide uz oznaku L (ength), kod nas smo navikli na numericke oznake ali se koriste i ove tri (S, R, L) . Trece je sam nacin sivenja jeans-a tj fit i *to je ovo oko cega se desava zabuna (slim, straight, relaxed...)*. (benchmark.rs)

(4) Potpuno na kraju, ideju ovoga zakona treba shvatiti ne kao prekomponovanje teritorijalne organizacije Srbije, nego kao jačanje ekonomskog policentrizma i ekonomske decentralizacije u Srbiji, jer bi njegovom primenom, zaista, započeo jedan proces, koji će biti dugotrajan i dugoročan, smanjivanja razlika ne u siromaštvu, nego u ekonomskom statusu pojedinih delova Srbije, a *to je ono na šta se stalno ukazuje iz nerazvijenih područja sa juga i jugoistoka Srbije, iz onih područja gde država nije dovoljno ulagala u njihov razvoj*. (mojustav.rs)

У примеру (3), чињеница да је употребљена проксимална заменица *ово* суге-

рише нам да се ради о забуни о којој је већ било речи, и на коју се односи и подсетник у загради, чак и када посматрамо ову реченицу ван контекста. Дакле, реченица нам говори да начин шивења, на који се односи заменица *џо*, заправо има највише утицаја на тип фармерки, међу којима су типови наведени у загради као подсетник на категорије око којих је настао проблем, на који реферише заменица *ово*. Када бисмо проксималну заменицу заменили дисталном, значење реченице би постало генерализовано, јер се ова заменица не би односила на забуну о којој је претходно било речи, већ на забуну која се иначе дешава. У неким контекстима је тачна и генерализована интерпретација, те замењивање проксималне заменице дисталном није проблематично, али то не мора нужно бити случај. У примеру (4), са друге стране, жељена интерпретација се и односи на нешто што се дешава у стварности, а што није претходно поменуто у дискурсу. Замена дисталне заменице *оно* проксималном заменицом *ово* упућивала би на познатост садржаја на који се упућује, те би употреба ове конструкције постала прагматички депласирана уколико овај садржај није претходно на неки начин поменут (или уколико ове информације нису јако добро познате из знања о свету).

Проксимална заменица у примерима ексцерпираним из корпуса употребљивана је за садржаје које можемо поделити на две групе. Прву чини упућивање на дискурсно близак садржај, односно тему дискурса, чиме се постиже дискурсна кохерентност, као у примеру (5), а другу чини упућивање на нешто што је проксимално у стварности пре него у дискурсу, као у примеру (6).

(5) Da, biće promena, *to je ovo o čemu sam malopre govorio*. Promene su strašno važne, tragedija je kad se čovek učauri. (winestyle.rs)

(6) Drugi mit je taj da smo mi i dalje u neakvoj tranziciji. Tamo kuda smo krenuli restauracijom kapitalizma, mi smo već odavno i stigli i *to je ovo u čemu danas živimo*. (danars.rs)

Дистална заменица, са друге стране, користи се за упућивање на нови и непоменути садржај у наставку. Тај садржај може бити потпуно нова информација, с једне стране, као у примеру (7), или пак може бити нешто што није потпуно ново, али што није део датог дискурса или когнитивног оквира који се ствара оним што је изречено, те није когнитивно блиско, као у примеру (8). У конструкцијама као у примеру (9), дистална заменица се употребљава да означи нешто за шта се релативном клаузом везује познат садржај, али при чему конкретни референтни садржај није био спецификован: познато је да се људи буне, али не и тачан разлог, те тај разлог овде представља нову информацију. Овакве реченице посебно су значајне за анализу улоге пресупонирања.

(7) Pa sporno je zato što ova tema znači život za građane Srbije, pitanje zapošljavanja ljudi, a ovo drugo ne znači život i opstanak Srbije, ali pošto život i opstanak građana Srbije nisu u stanju da reše hajde da promenimo temu pa da se malo pozabavimo i da celu naciju zabavljamo tim problemima. E to je ono u čemu ne možemo da se složimo i *to je ono što svi ljudi osećaju i vide kao osnovni problem cele te priče*. (sns.org.rs)

(8) Ali, imate jedan realan problem i *to je ono o čemu sam pisao*. (otvoreniparlament.rs)

(9) Smanjio troskove (samim uvodjenjem sistema) a zadržao prihode za sebe. E

to je razlika i *to je ono zbog cega se svi bune, zbog cega se karte ne kupuju* (dvogled.rs)

Најзад, још једно питање које се може поставити у вези са проксималном и дисталном показном заменицом у овим реченицама тиче се веће учесталости конструкције *што је оно* од конструкције *што је ово*. Наше тумачење ове разлике у заступљености тиче се редоследа информација у реченици. Наиме, проксималном заменицом реферише се на садржај који је тематизован, те је очекиваније наћи ову заменицу у субјекатској позицији, са уједначавањем реченичног и дискурсног то- пика. О овом питању може се више расправљати тек након даљег истраживања у ком би се предмет проширио и на конструкције са проксималном заменицом у субјекатској позицији (*ово је што / ово је оно*).

3.2. Изједначавање садржаја субјекатске показне заменице и опсега предиката расцепљене клаузе

Као што је поменуто већ у давању дефиниције за расцепљене реченице, употребом ове неканоничне конструкције ствара се уједно и еквативна конструкција, за коју сматрамо да може унети специфична додатна значења у садржај каноничне пропозиције. Однос између именске фразе и предикације остаје привидно исти, али се заправо, убацивањем еквативне конструкције, уноси још једна информација у реченично значење: за разлику од каноничне реченице, у којој се садржај предикације приписује именској фрази, без ограничења у погледу тога да ли обухвата и друге референте, посредством еквативне конструкције изједначава се садржај на који реферишу две показне заменице, као што видимо у примерима (10) и (11).

(10) *Da ne budem dosadan, ali to je ono sto policija proverava u EU (Nemacka, Austrija, Svajcarska...)* (cars.rs)

(11) *Novak je sjajan igrač, ali mu nedostaje borbenost koju ima Nadal, prečesto upada u malodušnos, nema tu crtu da se ne da do kraja. Bar ne dovoljno često. E to je ono na čemu mora da radi da bi s pravom bio broj 1 ili 2.* (blic.rs)

У примеру (10), канонична реченица *Полиција што проверава у ЕУ*, не носи импликатуру да је садржајем на који реферише заменица *што* обухваћено све што се проверава. Под импликованим значењем овде подразумевамо придодато значење, оно што се сугерише, али не тврди, и не утиче на истинитосну вредност и семантичко значење реченице (STANKOVIĆ 2020: 49). У привидно расцепљеној реченици, изједначено је *што* (што је у претходном дискурсу наведено) и *оно* (што полиција проверава у Европској унији), односно, истиче се да оно што је наведено и на шта реферише заменица то представља целовиту информацију. Слично томе, и пример (11) нам говори да *што* није само нешто на чему између осталог мора да се ради, као што би могло да звучи у каноничној конструкцији (...) *на штоме мора да ради* (...). Еквативном конструкцијом се наглашава да је садржај на који се односи заменица *што* (борбеност и непредавање) изједначен са садржајем на који се односи заменица *оно* (ствар на којој је неопходно радити).

Међу примерима расцепљене конструкције, постоје и они у којима су два садржаја заиста у потпуности еквативна, односно, у којима је други део еквативне конструкције дефиниција појма на који се односи први део, као у примеру (12). У овим примерима, међутим, заменица *што* најчешће није употребљена у функцији дискурсне, већ у функцији праве анафоре.

(12) O stand up-u se u poslednje vreme u Srbiji dosta priča. Kao *to je ono kad ustaneš, uzmeš mikrofon i pričaš nešto smešno*. (standup.rs)

У контекстима као што су они у примерима (13) и (14), и из значења каноничне пропозиције (*на њој смо инсистирали све време / за њој њолићичари љри-марно маре*) јасан је значај садржаја на који упућује и заменица оно у расцепљеној конструкцији, односно, јасно је да то није *једна од ствари на којима се инсистирало / за коју њолићичари маре*, јер се свакако помиње да је оно на шта се упућује *најбитније / љримарно*. Улога еквативне конструкције са показном заменицом овде би се могла објаснити као упућивање на чињенице из заједничког знања.

(13) Moramo svi da damo pun doprinos da sprečimo da Grad trpi bilo kakve posledice zbog ugovora koji je potpisala Maja Gojković, ali ono što je najbitnije u ovom trenutku jeste da se utvrdi odgovornost, a *to je ono na čemu smo insistirali sve vreme*. (021.rs)

(14) Japan izuzetno diskretno pominje Hirošimu i Nagasaki i gotovo da su te dve atomske bombe, bar na površini (a *to je ono za šta političari primarno mare*), važnije drugima u svetu (recimo piscu ovih redova), nego Japancima (nspm.rs)

Ипак, у другим контекстима, један од разлога за коришћење расцепљене конструкције може бити управо додавање еквативне конструкције. Истицањем изједначености садржаја на који се реферише субјекатском заменицом са садржајем на који се односи релативна реченица, односно предикат каноничне реченице, постиже се извесно давање на значају тематском делу реченице. У примеру (15), еквативна конструкција омогућава да се истакне како је управо основни смисао оно што је било запостављено. Та изједначеност истиче величину пропуста. Поред тога, као што можемо видети у примеру (16), еквативна конструкција омогућава повезивање на нивоу пренесеног значења. Канонична варијанта би гласила *...код нас су сви исти, и о њој Вучић љрича*, те би се реферисање конструкције *о њој* вероватно разрешило у смеру садржаја који линеарно претходи. Расцепљеном конструкцијом се раздваја *њој* (садржај који линеарно претходи) и *ово* што представља топик и оквир читавог дискурса на који се ова реченица надовезује. Дакле, не мора да значи да је, у овом случају, *Вучић* директно рекао оно што је у претходном дискурсу наведено (као што би сугерисала канонична конструкција), већ је то само илустративно за садржаје који су били тема његовог говора.

(15) I *to je ono o čemu je danas ovde bilo nedovoljno reći*, a što je bio osnovni smisao i intencija nas kao predlagača ovog zakonskog akta. (kultura.gov.rs)

(16) (...) nebitno koja politička partija kod na su svi isti i *to je ovo o čemu vučić priča*. zato i propada srpska ekonomija i kultura. (b92.rs)

3.3. Персуазивна улога пресупонирања пропозиционог садржаја

Поред импликатуре о обухваћености читавог референтног скупа за предикацију каноничне реченице, која се може постићи посредством еквативне конструкције, употреба расцепљене конструкције може изазвати још неке прагматичке ефекте. У дефиницији расцепљених реченица (VARD i dr. 2002: 1415) стоји да се њима један део садржаја ставља у први план а други у позадину, чиме се потоњи садржај ставља у домен пресупозиције.

Пресупонирање можемо најједноставније проверити тестом опстајања под

негацијом. У негираној варијанти реченице у примеру (17), *што није оно њо чему се један град разликује (...)*, и даље остаје пресупозиција да постоји нешто по чему се град разликује од „блатњавог” села. Слично томе, и негирана варијанта примера (18), *што није оно њо чему се модеран човек разликује од античког*, и даље нам говори да се они по нечему разликују. Насупрот томе, у каноничним варијантама ових реченица (на пример, за реченицу (18): *Модеран човек се разликује од античког њо моралним принципима, вредностима и социјализацији*) исти садржај није део пресупозиције већ део пропозиције, те постојање неке друге разлике у негираној варијанти реченице може бити импликовано, али није пресупонирано.

(17) Samo Te i Takve zgrade, graditelju, cine grad gradom i samo to je ono po чему се један град разликује од блатњавог села. (gradsubotica.co.rs)

(18) Zadak socijalizacije je upravo da spreči reakcije nalik ovima i to je ono po чему се модеран човек разликује од античког - морални принципи, вредности и социјализација. (fmk.edu.rs)

Као што је такође поменуто, улога пресупонирања у убеђивању је већ истраживана (в. VALAURI 2021), али, колико је нама познато, не из угла расцепљених реченица. Потребу за таквим, персуазивним ефектом, можемо претпоставити већ када сагледамо изворе са којих долази већина примера ексцерпираних за анализу у овом раду. С обзиром на то да се превасходно ради о политичким сајтовима, можемо очекивати већу потребу за ефектом убеђивања у идеје које се износе него што је случај у неким другим врстама дискурса.

Ипак, пресупозиција коју носи садржај оног дела реченице који је у расцепљеним реченицама стављен у позадински део (*background*) није увек нешто што изазива посебан прагматички ефекат. У неким контекстима, као што је онај у примеру (19), пресупозиција да постоји нешто о чему је аутор писао није садржај који је подложен евалуацији, већ је нешто проверљиво и нешто што се с правом може пресупонирати. Такође, у контекстима као у примеру (20), пресупозиција да постоји нешто на чему треба да се базира дискусија није ни на који начин релевантна нити се уз помоћ ње може на било који начин манипулисати.

(19) Ali, imate jedan realan problem i to je ono o чему сам писао. (otvoreniparlament.rs)

(20) Dakle, to je ono na чему треба да се базира дискусија, по мени (otvoreniparlament.rs)

Ипак, у неким другим примерима, коришћењем расцепљене реченице у домен пресупозиције стављен је садржај који не мора нужно бити подразумеван, односно, садржај који је подложен евалуацији. Такав је случај у примерима (21) и (22).

(21) (...) е to je ono и чему се разликујемо, а то је не мало већ много рекао бих. (sns.org.rs)

(22) Kvalitet hrane nam je na prvom mestu i to je ono zbog чега се наши гости увек враћају и постају стални ишче Живковићева. (cafebarnetwork.rs)

У примеру (21), негираном каноничном конструкцијом *Не разликујемо се у штоме* не окида се пресупозиција да ипак постоји нешто у чему се разликују, док се негирањем расцепљене реченице, *То није оно у чему се разликујемо* пресупонирање постојања неке друге разлике не може заобићи. С обзиром на то да постојање

разлике између индивидуа или скупина о којима је реч није нешто што се нужно мора подразумевати, можемо да закључимо да је расцепљена конструкција могла послужити у сврхе преношења овог додатног значења. Слично томе, и у негираној варијанти примера (22), *ѿо није оно збої чеїа се наши їосїи враћају и їосїају сїални*, остаје пресупозиција да се гости враћају и постају стални, без обзира на разлог. У каноничној варијанти ове реченице, *збої ѿоїа се наши їосїи увек враћају* (...), овај садржај није део пресупозиције већ део пропозиције. Стављањем овог садржаја у домен пресупозиције не постиже се само његова отпорност на негацију, већ и представљање тог садржаја као нечега што је јасно, подразумевано, и што би читалац заправо већ требало да зна.

4. Закључак

Предмет овог рада биле су расцепљене конструкције са дискурсно анафорском неутралном показном заменицом *ѿо* на месту субјекта и проксималном и дисталном показном заменицом *ово* и *оно* на месту елемената којима се уводи расцепљена клауза. За ово истраживање одабране су реченице са дискурсно анафорском заменицом на месту субјекта због могућности реферисања на различите садржаје, и због тога што се са њом може упоредити дискурсно анафорска улога коју смо претпоставили да носе елементи за увођење расцепљене конструкције. Управо због тога је одабрана неутрална показна заменица на месту субјекатске дискурсне анафоре: јер се уз њу, на другом крају еквативне конструкције садржане у расцепљеној реченици, могу наћи и проксимална показна заменица *ово*, као и дистална показна заменица *оно*. Потврђивањем прве хипотезе, односно указивањем на разлику у когнитивној доступности садржаја на који реферишу заменице *ово* и *оно* у расцепљеним конструкцијама, потврдили смо и да елементи за увођење расцепљених клауза нису семантички празни и да имају дискурсно анафорску улогу. Доказивањем друге хипотезе, о могућности доношења додатних прагматичких значења кроз коришћење неканоничне конструкције у односу на каноничну, показали смо да за употребу расцепљених конструкција постоје и други разлози сем стављања одређеног реченичног конституента у центар пажње. Међу прагматичким значењима која се постижу употребом ових конструкција су изједначавање опсега садржаја на које реферишу две показне заменице, које у случају каноничне реченице са једном показном заменицом и предикацијом не би било имплицирано, а што може учинити да информација делује потпуније и релевантније. Поред тога, употребом расцепљене конструкције, један део нове информације из каноничне конструкције пребацује се у домен пресупозиције, чиме се сугерише да је то нешто јасно, познато и подразумевано. Иако ово истраживање може и треба бити проширено и настављено, на основу резултата ове анализе могу се донети прелиминарни закључци који носе различите теоријске импликације. Најпре, можемо закључити да је скала когнитивне доступности адекватнија од скале дискурсне датости за испитивање семантичке пуноће и различитих начина остваривања дискурсно анафорског реферисања употребом различитих показних заменица. Затим, истраживање нам је показало да се питање салијентности може даље испитивати кроз истраживање разлике у ономе на шта се анафорски упућује проксималном, неутралном и дисталном показном заменицом. Најзад, можемо закључити да се употребом неканоничне, расцепљене

конструкције не постиже само промена информацијске структуре, већ донекле и промена реченичне семантике.

Цитирана литература

- ARIJEL 1988: ARIEL, Mira. „Referring and accessibility”. *Journal of Linguistics* 24, 65–87.
- DIPER, ZINSMAJSTER 2009: DIPPER, Stefanie, Heike ZEINSMEISTER. „Annotating Discourse Anaphora”. Proceedings of the Workshop ‘Third Linguistic Annotation Workshop’, LAW III, ACL-IJCNLP. Suntec, Singapore, 166–169.
- GANDEL i dr. 1993: GUNDEL, Jeanette K., Nancy HEDBERG, Ron ZACHARSKI. „Cognitive Status and the Form of Referring Expressions in Discourse”. *Language* 69, No. 2, 274–307.
- HALUPKA-REŠETAR 2011: HALUPKA-REŠETAR, Sabina. *Rečenični fokus u engleskom i srpskom jeziku*. Filozofski fakultet, Novi Sad
- HEDBERG 2000: HEDBERG, Nancy. „The Referential Status of Clefts”. *Language* Vol. 76, No. 4, 891–920.
- HERNANDEZ 2007: HERNANDEZ, Iker Zulaica. *Demonstrative pronouns in Spanish: a discourse-based study*, Dissertation Presented in Partial Fulfilment of the Requirements for the Degree Doctor of Philosophy in the Graduate School of The Ohio State University
- VARD i dr. 2002: Vard, GREGORY, Betty BIRNER, Rodney HUDDLESTON. „Information Packaging”, in: HUDDLESTON, Rodney, Geoffrey K. PULLUM, *The Cambridge Grammar of the English Language*, Cambridge: CUP
- KALUD 2007: CALUDE, Andreea. *Demonstrative Clefts in Spoken English*. A Thesis Submitted in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree of Doctor of Philosophy in Linguistics, University of Auckland
- KARO 2002: CARO, Elena Martinez. „And that is what she did: demonstrative clefts in English writing”. *Gragoatá*, Vol. 27, No. 58. 291–326.
- KONSTEN i dr. 2009: CONSTEN, Manfred, Mareile KNEES, Monica SCHWARZ-FRIESEL. „The function of complex anaphors in texts: Evidence from corpus studies and ontological considerations”. SCHWARZ-FRIESEL, Monica, Manfred CONSTEN, Mareile KNEES (Eds.) *Anaphors in Text*. 81–102.
- KORNIŠ 2007: CORNISH, Francis. „English demonstratives: discourse deixis and anaphora. A discourse-pragmatic account”. NILSEN, Randi Alice, Nana Aba Appiah AMFO, Kaja BORTHEN (Eds.) *Interpreting Utterances; Pragmatics and its Interfaces. Essays in Honour of Thorstein Fretheim*, 147–166.
- PADULA 2020: PADULA, Malena, Carolina PANZA, Verónica L. MUÑOZ. „The pronoun this as a cohesive encapsulator engineering semi-popularization articles written in English”. *Journal of English for Academic Purposes*, Vol. 44, doi:10.1016/j.jeap.2019.100828
- PEKORARI 2014: PECORARI, Filippo. „Anaphoric encapsulation and presupposition: persuasive and stereotypical uses of a cohesive strategy”, *Cadernos de Letras da UFF – Dossiê: Anáfora e correferência: temas, teorias e métodos* 24(49), 175–195.
- PITERS i dr. 2021: PEETERS, David, Emiel KRAHMER, Alfons MAES. „A conceptual framework for the study of demonstrative reference”. *Psychonomic Bulletin & Review* 28, 409–433.
- SNAJDER 2017: SNIDER, Todd. *Anaphoric Reference to Propositions*, A Dissertation Presented to the Faculty of the Graduate School of Cornell University in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree of Doctor of Philosophy

- SNAJDER 2019: SNIDER, Todd. „Introducing propositional discourse referents”. *Proceedings of Sinn und Bedeutung* 23, Vol. 2, 317–332.
- STANKOVIĆ 2020: STANKOVIĆ, Branimir. *Osnovi pragmatike*. Filozofski fakultet u Nišu [orig.] СТАНКОВИЋ, Бранимир. *Основи прагматике*. Филозофски факултет у Нишу
- STANOJČIĆ, POPOVIĆ 2000: STANOJČIĆ, Živojin, Ljubomir POPOVIĆ. *Gramatika srpsko-ga jezika*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva [orig.] СТАНОЈЧИЋ, Живојин, Љубомир ПОПОВИЋ. *Грамматика српског језика*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства
- SUBOTIĆ, RUŽIĆ 2008: SUBOTIĆ, Ljiljana, Vladislava RUŽIĆ. „Rascepljene (kleft) rečenice u srpskom jeziku (dijahrono-sinhroni plan)”. *Zbornik Matice srpske za slavistiku* 74, 415–431. [orig.] СУБОТИЋ, Љиљана, Владислава РУЖИЋ. „Расцепљене (клефт) реченице у српском језику (дијахроно-синхрони план)”. *Зборник Матице српске за славистику* 74, 415–431.
- TALMI 2020: TALMY, Leonard. „Targeting in Language: Unifying Deixis and Anaphora”. *Frontiers in Psychology* Vol. 11, doi: 10.3389/fpsyg.2020.02016
- TRNAVAC 2013: TRNAVAC, Radoslava. „Cataphoric use of Serbian impersonal genderless pronouns ovo, to, ono in cleft sentences”, *Južnoslovenski filolog* 69, 347–365.
- VALAURI 2021: VALLAURI, Eduardo LOMBARDI, „Manipulative Shallow Processing Induced by Presuppositions and Topics: Theoretical Perspectives and Experimental Evidence”, *Front. Commun.* 6:610807. doi: 10.3389/fcomm.2021.610807

Извори

Српски мрежни корпус 2014: N. Ljubešić, F. Klubička, Serbian web corpus (srWac).
Доступно на: http://nl.ijs.si/noske/all.cgi/first_form?corpname=srwac;align=&g
Neda N. Stefanović

DISCOURSE ANAPHORIC DEMONSTRATIVE PRONOUNS IN CLEFT SENTENCES IN SERBIAN

Summary

The object of the research in this paper is a type of cleft sentences with expressions *to je ovo* and *to je ono* in Serbian, in which the proximal, neutral and distal demonstrative pronouns bear the role of discourse anaphor. The goal of this research was to point out the reasons for the choice between the proximal and distal demonstrative anaphoric pronoun in these construction, as well as to point out the reasons for usage of these non-canonical sentences. By showing that the reasons for the choice between the proximal and distal demonstrative anaphoric pronoun lie in the criteria of cognitive accessibility of the referent, we have shown the need for the separation of the proximal and distal demonstrative pronoun, which exists on the scale of cognitive accessibility (ARIEL 1988), but not on the givenness scale (GUNDEL 1993). We have also shown that the demonstrative discourse anaphoric pronoun is not a semantically empty element. We pointed out that an equative meaning is achieved by using a non-canonical construction, which could be absent in a canonical sentence, and also that by using a cleft sentence an additional, persuasive function could be achieved, through transferring one part of the sentence content from the proposition to the presupposition.

Key words: demonstrative pronouns, discourse anaphora, cleft sentences, Serbian language

Невена Б. Јевтић Трифуновић¹

Академија васпитачко-медицинских струковних студија

Одсек Крушевац

<https://orcid.org/0000-0002-3804-2519>

СИБИЛАРИЗАЦИЈА У НАСТАВНОЈ ПРАКСИ

Савремена настава српског језика, у образовном систему, има за циљ развијање, богаћење и проширивање језичких компетенција ученика/студената за културну комуникацију и језичку толеранцију. Интегрисана у наставу матерњег језика, настава морфофонологије по обиму предметне грађе, као и по богатој интердисциплинарној повезаности са другим сродним наукама, представља својеврсно подручје образовне лингвистике. Полазећи од потребе да се наставно подручје морфофонологије актуелизује и осавремени на свим нивоима образовања, главни циљ рада јесте сагледавање начина на који је истакнута морфофонолошка област методички обликована у акредитованој уџбеничкој, приручничкој и граматичкој литератури, као и опсежно испитивање степена усвојености ученичког и студентског практичног знања из ове области.

Кључне речи: српски језик, методика наставе српског језика, уџбеник, граматике, гласовне алтернације, сибиларизација

1. Увод

Сибиларизација се у литератури дефинише као гласовна алтернација која подразумева замењивање сугласника *к, ѓ, х* сугласницима *ц, з, с* у одређеним морфолошким условима испред наставка за промену и творбу речи који почињу самогласником *и*. Према дефиницији Д. Петровића и С. Гудурић, овај тип морфонолошке алтернације се остварује „када се у немаркираној позицији појаве веларни консонанти /*к г х*/ насупрот /*ц з с*/ у маркираној” (ПЕТРОВИЋ, ГУДУРИЋ 2010: 475), док Р. Симић и Б. Остојић сибиларизацију објашњавају на следећи начин:

„Ако се фонеме [*к*], [*г*], и [*х*] налазе испред [*и*], оне у неким случајевима алтернирају са акутским компактним фонемама [*с*], [*з*] и [*с*]. И овдје је у питању асимилација, јер неакутски (грависни) експлозивни [*к*], [*г*] и турбулент [*х*] уступају мјесто акутским турбулентима и африкати – испред акутског периода [*и*]” (СИМИЋ, ОСТОЈИЋ 1996: 242–243).

Полазећи од потребе да се наставно подручје морфофонологије актуелизује и осавремени на свим нивоима образовања, главни циљ рада јесте сагледавање начина на који је сибиларизација заступљена и методички обликована у граматикама и уџбеницима, с једне, и опсежно евалуирање основношколског и средњошколског ученичког и студентског знања из фокусиране области, с друге стране.

Концептуално посматрано, овај рад садржи две базичне целине. Први сегмент рада посвећен је постављању теоријских основа истраживања, одређивању

¹ nstanisavljevic@vaspks.edu.rs

фундаменталних конструката и квалитативном анализирању уџбеничке и научне литературе, као и указивању на њихове позитивне и негативне елементе, уз одређене препоруке за њихову даљу модификацију.

Емпиријски део рада садржи анализу, интерпретацију и дискусију добијених резултата уз јасну повезаност са изабраним теоријским становиштем.

2. Сибиларизација у основношколским уџбеницима

Едукативна улога уџбеника, као основног наставног средства, јесте представљање релевантних знања из одређеног предмета предвиђених наставним програмом. Поред интерпретације основних теоријских обавештења о одређеном наставном садржају, сваки уџбеник обухвата и низ упутстава која помажу ученицима да лакше савладају градиво, као и бројне функционалне задатке којима се ученици подстичу на истраживање, размишљање, тј. на активан рад на часу.

Узевши у обзир тему нашег рада, спровели смо квалитативно истраживање наставне грађе о сибиларизацији, а у анализу смо укључили пет, законом одобрених, уџбеника за шести разред основне школе, с обзиром на то да је у овом разреду морфофонологија највише заступљена језичка област².

Аутори свих анализираних основношколских уџбеника определили су се да дидактички уобличи нов наставни садржај увођењем замишљеног дијалога између уџбеника и ученика. „Сталном комуникацијом са учеником у виду постављања питања постиже се један од важних принципа у структури уџбеника, а то је проблематизација градива и стварање когнитивног конфликта” (ДРАГИЋЕВИЋ 2012: 156). Кроз различите типове задатака, ученицима се омогућава да проналазачким радом дођу до самосталног дефинисања нове гласовне алтернације – сибиларизације.

Напиши номинатив множине следећих именица:

ђак >

подвиг >

орах >

(ЖУРИЋ, АНГЕЛОВСКИ: 2024: 67)

Након постављања задатака отвореног типа, следе визуелно издвојене уџбеничке дефиниције истакнутог језичког процеса представљене у Табели 1.

Табела 1. Сибиларизација у уџбеницима за шести разред основне школе

Издавачка кућа	Уџбеничка дефиниција	Одступања од гласовне алтернације
Едука (2024)	Гласовна промена при којој су се задњонепчани сугласници <i>к, г, х</i> испред самогласника и заменили зубним сугласницима <i>ц, з, с</i> .	- лична имена у дативу и локативу: <i>Лука–Луки...</i>; - називи становница насељених места и држава: <i>Београђанки...</i>; - многе заједничке именице које у основи имају задњонепчане сугласнике, у облицима датива и локатива: <i>бака–баки...</i>;

² У оквир аналитичког разматрања укључени су уџбеници који су најзаступљенији у наставној пракси. Сви узорковани уџбенички комплети одобрени су од стране Министарства просвете, науке и технолошког развоја за 2022/2023. годину, а њихови прецизни подаци налазе се у попису литературе на крају рада.

Завод за уџбенике (2019)	Гласовна промена при којој задњонепчани сугласници <i>к, г, х</i> испред <i>и</i> прелазе у зубне <i>ц, з, с</i> .	- лична имена на <i>-ка, -га</i>: <i>Луки...</i>; - поједине именице на <i>-ка, га, -ха</i> јер би оне тада изгубиле своје основно значење: <i>секи, колеги...</i>; - именице које означавају становнице неког града, области или државе: <i>Нишлиџки...</i>
Клет (2023)	Промена задњонепчаних сугласника <i>к, г, х</i> испред <i>и</i> у зубне <i>ц, з, с</i> .	- лична имена која се завршавају на <i>-ка</i> или <i>-га</i> у дативу и локативу једнине: <i>Ленка–Ленки...</i>; - заједничке именице које се завршавају на <i>-ка, -га</i> или <i>-ха</i> у дативу и локативу једнине: <i>тачка–тачки, колега–колеги...</i>
Креативни центар (2019)	Промена задњонепчаних сугласника <i>к, г, х</i> у зубне <i>ц, з, с</i> испред <i>и</i> .	именице које би промениле значење: <i>Бранка–Бранки, бака–баки, журка–журки...</i>
Логос (2023)	Гласовна промена којом су се задњонепчани сугласници <i>к, г</i> и <i>х</i> , када су се налазили на крају основе речи испред самогласника <i>и</i> , замењивали зубним сугласницима <i>ц, з</i> и <i>с</i> .	- датив и локатив једнине именица на <i>-ка, -га, -ха</i>: <i>коцка–коцки...</i>; - двосложне именице чије се основе завршавају групом <i>-тк</i>: <i>лутка–лутки...</i>; - именице које означавају властита имена: <i>Ленка–Ленки...</i>; - именице које означавају становнице: <i>Зајечарка–Зајечарки...</i> - именице страног порекла: <i>журка–журки...</i>

Узимајући у обзир податке приказане у Табели 1, аутори четири од пет уџбеника заједничком дефиницијом истичу да је сибиларизација промена задњонепчаних сугласника *к, г* и *х*, испред вокала *и*, у пискаве зубне сугласнике *ц, з* и *с*. Овакво тумачење наведене језичке појаве, у поређењу са стручном литературом, није у складу са синхронијским савременим приступом изучавања језика и морфофонолошких појава и прихватљиво је једино за историјску фонетику. Поређења ради, ако на ову гласовну алтернацију гледамо из визуре актуелних граматика и приручника (Станојчић, Поповић (2011); Пипер, Клајн (2017); Петровић, Гудурић (2010); Симић, Остојић (1996) и др.), долазимо до закључка да се задњонепчани сугласници *к, г, х* не мењају у *ц, з, с* испред вокала *и*, већ да у одређеним морфолошким и творбеним категоријама *к* алтернира (заменеује се) са *ц, г* са *з*, а *х* са *с*. Такво синхронијско тумачење последица сибиларизације у виду морфофонолошких алтернација своје место је пронашло једино у уџбенику издавачке куће *Лојос*, чиме су аутори овог уџбеника направили значајан помак у осавремењивању наставе српског језика.

Граматицке категорије у којима се јавља сибиларизација (множина именица мушког рода чија се основа завршава сугласницима *к, г, х*; датив и локатив једнине именица женског рода чија се основа завршава сугласницима *к, г, х*; императив неких глагола) доследно су представљене у три од пет фокусираних уџбеника. Аутори уџбеника у издању Завода и Логоса акценат су ставили на одступања од ове гласовне алтернације, дајући им много више простора него граматичким категоријама у којима се сибиларизација може препознати.

Након теоријске интерпретације градива, а све у циљу понављања и утврђивања изложеног морфофонолошког садржаја, мисаона ангажованост ученика и

њихов интелектуални напор поново се активирају путем задатака репродуктивног типа. Вођење ученика ка перцепцији сибиларизације „преко низа примера до правила, а затим од правила ка задацима продуктивног и репродуктивног типа, представља за њих природан пут стицања знања и у потпуности одговара стандардима савременог уџбеника” (ЈЕВТИЋ ТРИФУНОВИЋ 2023: 28–29). Таква продукција уџбеника подстиче сазнајни развој ученика и не симболизује „копију” наставног програма, јер уџбеник не представља само средство за конкретизацију школског програма и репродуковано учење већ обавезну школску књигу чији су циљеви правилна методичка организација процеса усвајања знања, као и успостављање педагошке интеракције између уџбеника и ученика и између ученика и наставника.

3. Сибиларизација у граматицима и приручницима

За обезбеђивање потпуног увида у теоријске садржаје о сибиларизацији, поред школских уџбеника, неопходна је употреба и релевантних педагошких и референцијалних граматика из области српског језика. Из наведене потребе, сагледали смо интерпретацију истакнуте грађе и у наставним граматицима за основну и средњу школу, с једне, и универзитетских граматика и приручника, с друге стране³. „Такав вид систематичног представљања граматика различитог типа има за циљ издвајање сличности и разлика приликом употребе терминологије, дефинисања појмова, издвајања граматичких категорија у којима се уочава присуство/одсуство сибиларизације, као и одабира примера који илуструју истакнути језички процес” (ЈЕВТИЋ ТРИФУНОВИЋ 2021: 66). Преглед дефиниција сибиларизације, као и категорија одступања од наведеног морфофонолошког процеса, представљен је у Табели 2.

Табела 2. Сибиларизација у граматицима и приручницима

Граматике	Граматичка дефиниција	Одступања од гласовне алтернације
Д. Кликовац 2018.	Гласовна промена којом су, у давној прошлости, од задњонепчаних сугласника <i>к, г, х</i> добијени сугласници <i>ц, з, с</i> .	- у дативу и локативу женских личних имена и имена становница места: <i>Невенка – Невенки...</i>; - када би реч променила значење: <i>бака – баки...</i>; - када би реч постала тешка за изговор или би звучала необично: <i>мачка – мачки, коцка – коцки...</i>
М. Стевановић 2007.	Када су се задњонепчани сугласници налазили непосредно испред самогласника <i>и</i> у наставку за облик неке речи, онда су се они такође мењали, али не сада у предњонепчане, него у зубне сугласнике.	- на крају основе свих личних имена и у облицима непосредно испред <i>и</i>: <i>Заги, Јованки...</i>; - код именица: <i>мазга, тезга, звечка...</i>; - код именица које би промениле значење: <i>бака, сека...</i>; - у речима страног порекла које би промениле значење: <i>ага – аги...</i>

3 Од обимне литературе ограничили смо се само на оне репрезентативне, пре свега на граматички приручник за основну школу Душке Кликовац и средњошколску граматику Михаила Стевановића. Поред наведених школских граматика консултовали смо и *Нормативну граматику српског језика*, традиционалну граматику Михаила Стевановића, универзитетски приручник *Основни фонологије српског књижевног језика* коауторског рада Радоја Симића и Бранислава Остојића, као и граматику *Фонологија српског језика* Драгољуба Петровића и Снежане Гудурић.

П. Пипер, И. Клајн 2017.	Другом палатализацијом (сибилизацијом) називају се алтернације <i>к/џ, г/з, х/с</i> испред самогласника <i>и</i> .	
М. Стевановић 1970.	Промена претварања сугласника <i>к, г и х</i> у предњонепчане <i>ч, ж и ш</i> испред свих гласова предњег реда осим <i>и</i> , када су задњонепчани сугласници прелазили у зубне гласове (сибиланте): <i>џ, з и с</i> .	- у именима одмила, именима сродства и занимања: <i>бака, тетка, ага...</i>; - именице у којима задњонепчаним сугласницима непосредно претходи други сличан глас, или пак глас у који се задњонепчани сугласник мења: <i>патка, честитка...</i>; - у дативу и локативу именица: <i>коцка, мазга...</i>; - у речима са скуповима сугласника у којима измена последњег доводи до нових гласовних комбинација које мање одговарају природи нашег језика: <i>воћки, праћки, мачки...</i>; - у облицима именица женског рода које означавају припаднице појединих земаља или покрајина: <i>Србијанки, Босанки...</i>; - у именицама женског рода које означавају вршиоца радње, односно занимање: <i>пекарки, лекарки...</i>; - у облицима именица узетих из страних језика: <i>фрески, психи...</i>
Р. Симић, Б. Остојић 1996.	Ако се фонеме [k], [g], и [h] налазе испред [i], оне у неким случајевима алтернирају са акутским компактним фонемама [c], [z] и [s]. И овдје је у питању асимилација, јер неакутски (грависни) експлозивни [k], [g] и турбулент [h] уступају мјесто акутским турбулентима и африкати – испред акутског периода [i].	код именица на -а и то у сличном обиму као код палатализације: <i>воћки, Јелки, баки, секи...</i>
Д. Петровић, С. Гудурић, 2010.	Тај тип алтернација остварује се када се у немаркираној позицији појаве веларни консонанти /к г х/ на супрот /ц з с/ у маркираној.	- хипокористичне форме: <i>бака–баки...</i>; - лична имена: <i>Мика–Мики...</i>; - етници и етноними: <i>Београђанка–Београђанки...</i>; - географска имена, обично која се ређе употребљавају: <i>Бока–Боки...</i>; - речи (најчешће са значењем лица) изведене суфиксима -арка, -алка, -ељка, -инка: <i>атлетичарка–атлетичарки...</i>; - речи (најчешће с предметним значењем) изведене суфиксом -к(а) од основа које се завршавају консонантом <i>т</i> или африкатама <i>џ, ћ</i>: <i>алатка–алатки...</i>; - неке именице на -џ(а): <i>ага–аги, мазга–мазги...</i>;

Једно од базичних начела термилошког одређења појмова у основно-школским уџбеницима и граматикама јесте прилагођавање количине информа-

ција узрасним могућностима ученика. Из тог разлога је таква дефиниција често ближа тзв. прескриптивној (прописујућој) дефиницији, „којом се одређује с којим садржајем треба схватити неки појам, него дескриптивној (описној) дефиницији, којом се одређује његово значење у одговарајућем језику струке” (МИЋИЋ 2016). Граматика Д. Кликовац је, када је реч о интерпретацији сибиларизације, примерена потребама ученика основне школе, а поједностављена и јасна објашњења поткрепљена типичним примерима чине је функционалном. Међутим, у поређењу са анализираним уџбеницима, уочена је важна дистинкција о којој су говорили бројни лингвисти, а о чему је већ било речи у претходном поглављу рада. Наиме, ауторка основношколске граматике, као и творци уџбеника издавачке куће *Лојос*, са становишта дијахроније говоре о сибиларизацији као промени која се догодила у далекој прошлости српског језика и која данас само рефлектује своје резултате у виду алтернирања (смењивања) *к, љ, х : џ, з, с* у одређеним морфолошким категоријама.

Још једноставнији, али и непотпун приказ анализираних морфонолошког процеса уочен је у нормативној граматичкој, што је неочекивано сазнање. Нормативисти су издвојену гласовну алтернацију насловили као друга палатализација (сибиларизација), без навођења морфолошких категорија у којима долази до њеног одступања. Међутим, оно што ову граматику разликује од осталих јесте посебно издвајање треће палатализације, која је карактеристична за морфологију и творбу неких глагола.

Аутори граматике *Фонологија српскога језика* определили су се за наслов „Алтернација /к/~/џ/”, без навођења термина „сибиларизација”. Међутим, „како се систематизована знања и односи унутар проучаваног система именују терминима” (ВЕЉКОВИЋ СТАНКОВИЋ 2002: 479), таква термилошка неуједначеност код корисника отежава стварање сазнајних услова за његово проширивање и реструктурирање. С друге стране, Р. Симић и Б. Остојић уз коришћење комплексног термилошког апарата, апстрактан граматички садржај о сибиларизацији конкретизују симболичним примерима, чиме олакшавају савладавање анализираних морфонолошког процеса.

У својим граматикама М. Стевановић није насловом раздвојио палатализацију од сибиларизације, већ их је представио у оквиру једне лекције под називом „Промене задњонепчаних сугласника (палатализација)”. Потпуно одсуство термина сибиларизација и у класичној и у средњошколској граматичкој М. Стевановића, које своју потврду има већ у самом наслову, ове приручнике чини непотпунима и делимично функционалним. Такође, оно што средњошколску граматику М. Стевановића издваја од осталих јесте и присуство задатка на крају лекције, који је намењен ученицима у циљу систематизације и обнављања градива. Међутим, имајући у виду чињеницу да је основна функција граматике пружање неопходних сазнања из одређене области (у нашем случају области морфофологије), а да су за проверу степена усвојености градива предвиђени неки други приручници, можемо извести закључак да су уочена питања на крају лекције нефункционална и непотребна.

4. Резултати истраживања

На одабраном укупном узорку од 693 испитаника (основна школа 223, средња школа 240 и факултет 230), покушали смо да проверимо практично знање

када је у питању сибиларизација и да препознамо степен заступљености недоумица око познавања ове морфофонолошке области. Популацију истраживања чинили су ученици шестог и осмог разреда основне школе, ученици првог и четвртог разреда средње школе, као и студенти прве и завршне године академских студија. Опредељење за наведене узрасте ученика и студената проистекло је из чињенице да се ученици шестог разреда основне школе, ученици првог разреда средње школе и студенти прве године студија, према актуелним наставним програмима и силабусима на наведеним нивоима образовања, детаљно упознају са фокусираним наставним градивом. За избор преосталих испитаника, који се налазе на три завршна различита нивоа образовања, определили смо се из тежње да сазнамо у ком проценту се квалитет и квантитет знања мења с узрастом, односно, са којим (не)знањем из области морфофонологије ученици и студенти завршавају одређену етапу школовања. Истраживање је обављено у школама/факултетима на територији четири града (Београда, Ниша, Крушевца и Трстеника⁴), а подаци су прикупљени истраживачком техником – тестирањем. За потребе истраживања, ученици и студенти су, кроз различите задатке отвореног и затвореног типа, препознавали услове у којима се издвојена алтернација уочава, као и случајеве у којима она изостаје, и то кроз следеће примере: *ораси*, *јомози*, *мајци*, *јрофесорка*, *Пейељуја*, *џачка*, *јсиха*, *Косџарики*, *колеџи*. Ниво познавања одступања од сибиларизације у географским именима страног порекла праћен је једино код студената, кроз пример *Аљаски*.

4.1. Сибиларизација код ученика основне школе

Да у номинативу множине именице *орак* (:ораси) долази до алтернације *х:с* и да је реч о сибиларизацији зна 72,13% ученика шестог разреда и нешто нижи проценат старије основношколске истраживане популације (69,31%). Ученици су код овог примера грешили на следећи начин: палатализација (5,38%), једначење сугласника по звучности (0,90%), једначење сугласника по месту творбе (2,24%), јотовање (0,90%), непостојање *а* (0,90%), алтернација *л:о* (1,35%), губљење сугласника (3,59%), док је без одговора остало 13,90% испитаника.

Код другог лица јединине императива глагола *јомоћи* (:јомози) обавезна је алтернација *ј:з*. У истраживању је наведена алтернација регистрована код 2/3 ученика, односно, процентуално изражено код 64,13%. Имајући у виду чињеницу да је наведени пример био у оквиру практичног задатка затвореног типа, где се од ученика тражило да примере споје са понуђеним гласовним алтернацијама, добијени резултат се може окарактерисати као недопустив. Учињене грешке биле су овако распоређене: једначење сугласника по звучности (9,42%), једначење сугласника по месту творбе (6,28%), палатализација (4,93%), јотовање (1,79%), алтернација *л:о* (2,24%), губљење сугласника (5,38%), док је без одговора забележено 5,83% случајева. Овај податак говори о недовољној заступљености вежбања након часовне об-

4 У складу са могућностима истраживача, одабрали смо следеће школе/факултете и у њима одговарајућа одељења/године студија: ОШ „Вељко Дугошевић“, Београд; ОШ „Драгомир Марковић“, Крушевац; ОШ „Свети Сава“, Трстеник; IX београдска Гимназија „Михаило Петровић Алас“, Нови Београд; Гимназија Крушевац; Гимназија „Вук Караџић“, Трстеник; Филолошки факултет, Катедра за српски језик и књижевност, Београд; Филозофски факултет, Србистика, Ниш; Академија васпитачко-медицинских струковних студија, Крушевац.

раде наведене гласовне алтернације, као и о нецеловитости у усвајању знања. Како би се овај истакнути проблем превазишао, пожељно је да наставници и приликом обраде и приликом вежбања у свом раду користе више практичних примера него што је то уобичајено у стандардним уџбеницима и приручницима.

Познавање правила да се у дативу једнине именице *мајка* (:мајци) врши сибиларизација ученици су показали приликом исправљања погрешно написаних речи у реченици. Наведени пример је исправно написало 83,86% испитаника. Посматрано по разредима, могло би се констатовати да боље резултате показују ученици осмог разреда (78,22%), мада ни знање шестака није у драстичном заостатку (70,49%).

Ученици основних школа се нису најбоље снашли код практичног задатка који је од њих тражио да подвуку оне речи у којима препознају одступање од сибиларизације. Најслабији резултат испитаници су показали на примеру *Пейељуја*, где само 44,39% ученика зна да се у наведеном личном имену одступа од издвојене гласовне алтернације. У речи страног порекла *йсиха* одступање је препознало 50,82% ученика шестог и 46,53% ученика осмог разреда, док је познавање правила, по којем у речима које се завршавају групом *-ћк, -чк* не долази до сибиларизације (*йшачка*), показало 53,81% основаца. Да именице које означавају занимања (*йрофесорка*) такође припадају групи изузетака од сибиларизације зна 64,13% испитаника (59,02% шестака и 70,30% осмака), што је просечан резултат. Као погрешне, и у овом типу задатка су регистроване све теоријски постојеће могућности. Идентичан проценат испитаника (26,01%) у именицама *рука* и *оловка* не препознаје сибиларизацију и сврстава их у изузетке, а приближно четвртина испитаника (27,35%) грешку прави и на примеру *загруја*. Без одговора је остало 6,28% основаца. Генерално гледано, сви приказани резултати нису баш похвални и воде ка закључку да знања добијена у школи ученици не умеју практично да примене. О разлозима се може говорити са извесном дозом вероватности, па би се неки од њих можда могли потражити у недовољној мери увежбавања обрађеног градива, непрецизном указивању на правила и изузетке од сибиларизације, а можда и у неадекватном дефинисању ове гласовне алтернације у школским уџбеницима. Такође, и неприпремљеност или недовољна акумулација искуства наставника могла би се идентификовати као фактор оваквог стања.

Убедљиво најслабији резултат ученици основних школа су остварили приликом исписа назива средњоамеричке државе *Косџарика*. Да у наведеном географском имену страног порекла не долази до сибиларизације зна само 17,94% испитаника (16,39% шестака и 19,80% осмака), што је поражавајуће. Овакав процентуални распоред тачних одговора упућује на чињеницу да испитивани ученици нису савладали анализирани наставни садржај. Заправо, овај резултат не наводи на закључак да су само нека од правила одступања од сибиларизације остала неусвојена, већ да су ученици сибиларизацијом, као гласовном алтернацијом, у целини слабо овладали. У том смислу, потребно је увести у наставу више илустративнијих примера којим би наставници приближили садржаје ученицима, и на основу којих би ученици касније могли и сами да трагају за новим примерима.

Нешто бољи, али и даље незадовољавајући резултат када је посреди познавање одступања од издвојене гласовне алтернације, основци су показали на примеру *колеи*, где нешто више од половине испитаника (52,47%) зна правило по коме у неким речима страног порекла не долази до сибиларизације. Фреквенције погрешних одговора су разноврсне и имају следећи распоред присталица: једначење сугласника по звучности (2,69%), једначење сугласника по месту творбе (2,69%), палатализација (8,52%), јотовање (2,69%), непостојано *а* (3,59%), алтернација *л:о* (1,35%), гудљење сугласника (1,35%), док је без одговора остала приближно четвртина основаца (24,66%). Неуспех ученика и у овом задатку јасно указује на чињеницу да су, условно речено, основци делимично оспособљени за примену стеченог знања у пракси, и да је неопходно више пажње посветити настави морфофонологије на часовима српског језика.

4.2. Сибиларизација код ученика средње школе

Средњошколци су, у односу на основце, постигли бољи успех приликом одређивања гласовне алтернације у примеру *ораси*, где је одличних 92,06% ученика првог и 89,47% ученика четвртог разреда препознало да је у наведеној речи извршен процес сибиларизације. Погрешни одговори су били спорадични и распоређени су на следећи начин: једначење сугласника по звучности (1,25%), једначење сугласника по месту творбе (2,50%), палатализација (3,33%), гудљење сугласника (0,42%), док је само четири испитаника (1,67%) анализирани пример оставило без одговора.

Познавање правила да је сугласник *і* алтернирао у з процесом сибиларизације у примеру *јомози* регистровано је код 89,17% испитаника, уз поновну благу предност млађих средњошколаца (92,06% ученика првог и 85,96% ученика четвртог разреда). Без одговора је остало само шест матураната (2,50%), а остале регистроване грешке нису биле превише бројне: једначење сугласника по звучности (0,83%), једначење сугласника по месту творбе (4,17%), палатализација (1,67%), гудљење сугласника (1,67%).

Из анализе добијених резултата може се закључити да су средњошколци слабији успех постигли приликом исправљања погрешно написаног датива једнине именице *мајка* (:мајци). Да ексцерпирани пример осликава алтернацију *к:ц*, тј. да се у њему одвио процес сибиларизације зна 75,83% испитаника, што је резултат испод очекиваног с обзиром на фреквентност наведене речи у пракси.

Практични задатак који је био усмерен на идентификовање примера у којима се одступа од сибиларизације средњошколцима је делимично задавао потешкоћа. Изузетно слабо познавање правила по коме алтернација изостаје у личним именима ученици су показали на примеру *Пейељуја*, где је скромних 37,92% испитаника (44,44% ученика првог и 30,70% ученика четвртог разреда) препознало тражено одступање. Много бољи резултат средњошколци су остварили на примеру *професорка* за који се определило 81,25% ученика, уз приближно уједначено знање обе истраживане групације. Да у речима страног порекла нема сибиларизације (*исиха*) зна 83,33% ученика првог разреда и 73,68% матураната, а скоро идентичан проценат испитаника определио се и за пример *йачка* (83,33% првака и 74,56% ученика четвртог разреда). Како су поред тачних били наведени и погрешни од-

говори, њихов процентуални распоред је следећи: *рука* (5,83%), *загруја* (14,17%), *оловка* (6,67%), док је дванаест испитаника (5,00%) код овог питања остало неутрално.

Изненађујуће лош резултат, када је посреди регистровање примера који (не) осликавају процес сибиларизације, средњошколци су, као и основци, остварили приликом исписа назива државе *Косџарика*. Да је географско име страног порекла пример одступања од сибиларизације, зна само 43,75% ученика (39,68% првог и 48,25% четвртог разреда). Вредност суме процената тачних одговора је испод очекиваног, што указује да ученици средњих школа нису у потпуности савладали морфонолошке процесе српског језика.

У поређењу са ученицима основних школа, средњошколци су постигли много већи проценат тачних одговора у дативу једнине именице *колеја* (:колеји), где је 82,50% њих препознало да је реч о примеру који илуструје одступање од сибиларизације. Од укупног броја ученика, њих 12,92% је дало погрешан одговор, а као грешке смо регистровали следеће гласовне алтернације: једначење сугласника по звучности (1,25%), једначење сугласника по месту творбе (1,25%), палатализација (10,00%), непостојање *a* (0,42%). Без одговора је остало 4,58% испитаних.

Свеукупно гледано, средњошколци, у односу на основце, показују виши ниво знања када је у питању процес сибиларизације. Слабији скор тачних одговора остварили су једино приликом исписа страних речи, што би се могло тумачити са аспекта недовољне упућености ученика, тј. штуре обраде издвојеног садржаја.

4.3. Сибиларизација код студената

Ако је судити по примеру *ораси*, студенти веома добро познају правила сибиларизације, јер је солидних 88,70% испитаника тачно одговорило на постављено питање, уз уједначен резултат обе истраживане групације: прва 88,32% и четврта година 89,25%. Преостале регистроване грешке биле су више него спорадичне: једначење сугласника по звучности (0,43%), једначење сугласника по месту творбе (1,74%), палатализација (4,78%), губљење сугласника (0,43%), а код девет испитаника (3,91%) уочене су празне рубрике.

Да је друго лице једнине императива глагола *јомоћи* (:јомози) настало од презентске основе *јомој-*, и да је задњонепчани сугласник из основе *ј* замењен сугласником *з* процесом сибиларизације, зна 85,65% студената, уз видну разлику у приказаном знању између млађих и старијих академаца. За истакнуту морфолошку гласовну алтернацију се, у задатку вишеструког избора, определило 78,83% бруцоша и 95,70% апсолвената, што се може сматрати сасвим очекиваним резултатом. Код овог питања је без одговора остало 5,65% испитаника, а занемарљив број студената је погрешно на један од следећих начина: једначење сугласника по звучности (0,87%), једначење сугласника по месту творбе (5,22%), палатализација (0,43%), губљење сугласника (2,17%).

Када је реч о правилном писању датива једнине именице *мајка* (:мајци), резултати су показали да велика већина студената (84,35%) познаје правило по коме се сибиларизација уочава у дативу (и локативу) једнине именица женског рода чија се основа завршава задњонепчаним сугласницима *к*, *ј* и *х*. Посматрано по годинама студија, незнатна предност у броју тачних одговора иде у корист бруцоша (прва

86,13% и четврта година 81,72%), а само три студента (1,30%) нису одговорила на постављено питање.

Ниво показаног студентског знања најслабији је на примеру који илуструје одступање од сибиларизације. Наиме, да наведена алтернација изостаје у властитој именици *Пейељуја* зна нешто више од трећине студената прве године (37,23%) и 48,39% апсолвената, што је неочекиван и поражавајући податак имајући у виду да су испитиване групације студената у великој већини будући професори српског језика. Иако постоји могућност да је током обраде наставних садржаја везаних за сибиларизацију учињен пропуст наставника, али и пропуст самих студената у овладавању овим правилима и одступањима, није упутно нити коректно тражити разлоге, јер реалног оправдања за овај вид незнања нема за „будуће преносиоце свеукупне културе изражавања” (БРБОРИЋ 2004: 223).

С друге стране, олакшавајућа околност која се истиче јесте теоријска поставка према којој ни у именицама које означавају занимања нема сибиларизације (*професорка*), а коју познаје знатно већи број бруцоша 72,26% и одличних 91,40% студената завршне године. Добијени податак доказује да студенти ипак поседују солидан ниво знања о анализираној гласовној алтернацији, али да она у појединим ситуацијама нису сасвим учвршћена. Такође, скоро идентичан проценат тачних одговора студенти су остварили на примеру *шачка*, где је наведену реч подвукло 71,53% студената прве године и 91,40% апсолвената, док је у позајмљеници *йсиха* тражено одступање препознало 86,52% испитаника. Преостале три понуђене речи, које су истовремено и нетачни одговори, имале су неједнаки број присталица: *рука* (6,09%), *закруја* (6,52%) и *оловка* (7,39%). Девет неодлучних студената (3,91%) је у овом задатку остало без одговора.

Према резултатима истраживања, мање од половине бруцоша (41,61%) и 74,19% студената завршне године познаје правило по коме ни и у већини географских имена страног порекла не долази до процеса сибиларизације. Наведена дефиниција проверена је на примеру *Косћарика* у практичном задатку исправљања погрешно написаних речи у реченици. На основу фреквенције тачних одговора може се извести претпоставка да студентско поимање садржаја о процесима сибиларизације није на завидном нивоу, и да га је у појединим сегментима потребно систематизовати, али да је итекако боље него код ученика средњих школа.

Знатно боље знање студенти су показали у задатку у коме се од њих тражило да поред примера наведу назив гласовне алтернације од које се одступа. Да се у позајмљеници *колеџи* задњонепчани сугласник *џ* задржава кроз промену по падежима, зна 80,87% испитаника (70,07% студената прве и 96,77% студената завршне године). Студенти су приликом решавања овог задатка навели пет погрешних одговора, а њихов процентуални распоред је следећи: једначење сугласника по звучности (0,87%), једначење сугласника по месту творбе (0,87%), палатализација (11,30%), непостојано *а* (0,43%), губљење сугласника (0,87%). Без одговора је остало 4,78% испитаника.

Висок проценат позитивних одговора забележили смо и приликом исправљања погрешно написаног географског имена *Аљасци*. Правило по коме у наведеној речи долази до процеса алтернације *к:ц* познаје одличних 89,57% испитаника,

уз процентуалну разлику међу истраживаним групацијама, а која иде у корист старијих академика (прва 86,86% и четврта година 93,55%).

На основу горепредстављених налаза истраживања могло би се констатовати да су студенти овладали процесом сибиларизације, његовим правилима и одступањима, али да изузетака свакако има. Међутим, то не говори о слабој усвојености наставног градива, већ о његовој непотпуној обради, као и о недовољном понављању или увежбавању истакнутог садржаја.

5. Закључна разматрања

На темељу истраживања о начину интерпретације сибиларизације у одабраној уџбеничкој, приручничкој и граматичкој литератури, у овом раду смо настојали да прикажемо у ком степену је истакнута област заступљена у настави српског језика на свим нивоима образовања. Такође, како би се добила целовита слика о сибиларизацији у систему науке о језику, у оквир аналитичког разматрања укомпоновали смо и постојеће стање морфофонолошке праксе у основним и средњим школама, као и на високошколским академским институцијама.

1) Резултати аналитичко-синтетичког разматрања основношколских уџбеника показују да се, на нивоу изучавања сибиларизације, уџбенички садржаји не поклапају, и да аутори приликом интерпретације појединих граматичких садржаја произвољно истичу само оне које сматрају приоритетнијим и комплекснијим за учење. Иако је минимум који представља основ за познавање фокусиране језичке области присутан у свим анализираним уџбеницима, конкретизација наставног програма, која би подразумевала прецизно навођење правила неопходних за разумевање морфофонолошког процеса, смањила би њихову квантитативну неуједначеност у уџбеницима и приручницима различитих аутора и издавача. С друге стране, табеларно представљени садржаји присуства/одсуства дефиниција, граматичких категорија у којима се анализирана гласовна алтернација реализује, односно, у којима се изоставља, могу бити од користи наставницима приликом одабира адекватног уџбеника за спровођење наставе српског језика и књижевности, али и будућим ауторима школске литературе.

2) Релевантни подаци до којих смо дошли методом теоријске анализе одабраних педагошких и референцијалних граматика наводе на закључак да све оне, у складу са узрастом корисника којима су намењене и упркос одређеним слабостима, прокламују морфофонолошке теоријске поставке, чиме стварају предуслове за њихово успешно савладавање.

3) Спроведеним истраживањем нивоа усвојености знања ученика и студената желели смо да сазнамо да ли, и у којој мери, узоркована популација познаје сибиларизацију као гласовну алтернацију. Наши испитивани ученици и студенти су, кроз различите типове задатака, имали могућност за испис 6467 тачних одговора (2007 у основној школи, 2160 у средњој школи и 2300 на факултету). У коначном пребројавању, укључујући све истраживане групације, забележили смо укупно 68,83% тражених решења, а појединачни и укупни резултати се према речима и испитиваним групацијама могу видети у Табели 3.

Табела 3. Коначни резултати испитаника о познавању сибиларизације

	ОСНОВНА ШКОЛА			СРЕДЊА ШКОЛА			УНИВЕРЗИТЕТ			УКУПНО		
	УО	УУ	%	УО	УУ	%	УО	УС	%	360	ЗУиС	%
ораси	158	223	70.85	218	240	90.83	204	230	88.70	580	693	83.69
помози	143	223	64.13	214	240	89.17	197	230	85.65	554	693	79.94
мајци	165	223	73.99	182	240	75.83	194	230	84.35	541	693	78.07
професорка	143	223	64.13	195	240	81.25	184	230	80.00	522	693	75.32
Пепељуга	99	223	44.39	91	240	37.92	96	230	41.74	286	693	41.27
тачка	120	223	53.81	190	240	79.17	183	230	79.57	493	693	71.14
психа	109	223	48.88	189	240	78.75	199	230	86.52	497	693	71.72
Костарики	40	223	17.94	105	240	43.75	126	230	54.78	271	693	39.11
колеги	117	223	52.47	198	240	82.50	186	230	80.87	501	693	72.29
Аљаски	0	0	0.00	0	0	0.00	206	230	89.57	206	230	89.57
УКУПНО	1094	2007	54.51	1582	2160	73.24	1775	2300	77.17	4451	6467	68.83

На основу анализе примера сибиларизације издвојених из тестова знања које су испитаници попуњавали, могли бисмо закључити и следеће:

1) Нецеловитост и недостатак вежбања након обраде наставног садржаја, претпостављамо, директно воде ка ниском квалитету његовог савладавања. То се посебно огледа у високом нивоу незнања основаца у скоро свим задацима који се односе на сибиларизацију, као и у високој фреквентности грешака, нарочито оних које се јављају код практичних задатака затвореног типа (спајање примера са понуђеним гласовним алтернацијама, препознавање одступања од сибиларизације). Како неуспешност основаца у издвојеним задацима имплицира чињеницу да су они само делимично оспособљени за примену стеченог знања у пракси, убудуће је на часовима српског језика неопходно усмерити наставу морфонологије кроз инсистирање на усвајању правила и изузетака од анализиране гласовне алтернације, као и на богаћењу репертоара илустративних примера кроз које ће ученици лакше перципирати нове граматичке чињенице.

2) Констатација да средњошколци у неким задацима показују висок ниво знања о сибиларизацији, док у појединим откривају висок ниво незнања, указује на њихову непотпуну овладаност издвојеним морфолошким процесом у српском језику, што је последица недовољне упућености ученика, односно, нецеловите, делимичне и „штуре” обраде садржаја. Попут наведеног примера са ученицима основне школе, ни знање средњошколаца није на завидном нивоу. Ниво њиховог (не)знања се такође може узети за врсту задатка: успешни су у препознавању алтернација *x:c*, *i:z*, исправљању погрешно написаних речи у реченици, а неуспешни у исписима страних речи, тј. у задатку у коме се од њих тражи да препознају илустративне примере одступања од сибиларизације.

3) Висока успешност студената, већином будућих професора српског језика, у решавању постављених задатака, резултат је њихове оспособљености за идентификовањем граматичких категорија, посебно оних које се односе на процес сибиларизације. На овај закључак упућују представљени процентуални исписи, који у већини задатака указују на висок ниво знања како бруцоша, тако и апсолвената, те на овладаност овом гласовном алтернацијом. Једино одступање уочљиво је у случају изузетака од сибилариза-

ције (пример властитих именица), у коме су обе испитиване студентске категорије показале незадовољавајући ниво знања, што се може приписати нецеловитости или неувежбаности наведеног садржаја.

Имајући у виду чињеницу да овај рад представља мали увид у велико морфофонолошко поље имплементирано у наставу српског језика, наведени резултати, проистекли из нашег теоријско-квалитативног и емпиријско-неексперименталног истраживања, имају дескриптивни и информативни карактер са циљем постављања основе за даља и темељнија испитивања у домену квалитета наставе српског језика из области морфофонологије.

Цитирана литература

- БРБОРИЋ 2004: БРБОРИЋ, Вељко. *Правопис српског језика у наставној пракси*. Београд: Филолошки факултет, 2004.
- ВЕЉКОВИЋ СТАНКОВИЋ 2002: ВЕЉКОВИЋ СТАНКОВИЋ, Драгана. „Проблем неусаглашености терминологије у настави фонетике српског језика током друге половине XIX века”, *Српски језик: студије српске и словенске* 7/1-2. Београд: Филолошки факултет, 2002: 479-485.
- ДРАГИЋЕВИЋ 2012: ДРАГИЋЕВИЋ, Рајна. *Лексикологија и граматика у школи: методички огледи*. Београд: Учитељски факултет, 2012.
- ЈЕВТИЋ ТРИФУНОВИЋ 2021: ЈЕВТИЋ ТРИФУНОВИЋ, Невена. *Фонологија са фонетиком и морфофонологија у савременој настави српског језика* (докторска дисертација). Београд: Филолошки факултет, 2021.
- ЈЕВТИЋ ТРИФУНОВИЋ 2023: ЈЕВТИЋ ТРИФУНОВИЋ, Невена. *Елементи фонетике у контексту савременог наставног процеса*. Београд: Задужбина Андрејевић, 2023.
- КЛИКОВАЦ 2018: КЛИКОВАЦ, Душка. *Граматика српског језика за основну школу*. Београд: Креативни центар, 2018.
- МИЋИЋ 2016: МИЋИЋ, Вишња. *Синтакса просте реченице у разредној настави*. Београд: Учитељски факултет, 2016.
- ПЕТРОВИЋ, ГУДУРИЋ 2010: ПЕТРОВИЋ, Драгољуб и Снежана ГУДУРИЋ. *Фонологија српског језика*. Београд: Институт за српски језик САНУ: Београдска књига: Матица српска, 2010.
- ПИПЕР, КЛАЈН 2017: ПИПЕР, Предраг и Иван КЛАЈН. *Нормативна граматика српског језика* (друго измењено и допуњено издање). Нови Сад: Матица српска, 2017.
- СИМИЋ, ОСТОЈИЋ 1996: СИМИЋ Радоје и Бранислав ОСТОЈИЋ. *Основи фонологије српског књижевног језика*. Београд: Универзитет.
- СТЕВАНОВИЋ 2007: СТЕВАНОВИЋ, Михаило. *Граматика српског језика: за средње школе* (доштампано 15. издање). Београд: Predrag & Nenad, 2007.
- СТЕВАНОВИЋ 1970: СТЕВАНОВИЋ, Михаило. *Савремени српскохрватски језик I*. Београд: Научна књига, 1970.

Извори

- ВУЛОВИЋ, РУДЊАНИН 2019: ВУЛОВИЋ, Наташа и Сандра РУДЊАНИН. *Српски језик и језичка култура: за 6. разред основне школе*. Београд: Завод за уџбенике, 2019.
- ЖУРИЋ, АНГЕЛОВСКИ 2024: ЖУРИЋ, Јелена и Јелена АНГЕЛОВСКИ. *Говор и језик: српски језик и језичка култура са вежбањима за 6. разред основне школе*. Београд:

Едука, 2024.

ЛОМПАР 2023: ЛОМПАР, Весна. *Граматика 6: српски језик и књижевност за 6. разред основне школе*. Београд: Клет, 2023.

МАРИНКОВИЋ 2019: МАРИНКОВИЋ, Симеон. *Српски језик: уџбеник за 6. разред основне школе*. Београд: Креативни центар, 2019.

ЂЕЂЕЗ ИЉУКИЋ, СРДИЋ, САВОВИЋ 2023: ЂЕЂЕЗ ИЉУКИЋ, Драгана, Јелена СРДИЋ и Слађана САВОВИЋ. *Дар речи: граматика за српски језик и књижевност за 6. разред основне школе*. Београд: Нови Логос, 2023.

Nevena B. Jevtić Trifunović

SIBILARIZATION IN TEACHING PRACTICE

Summary

Modern teaching of the Serbian language in the educational system aims to develop, enrich and expand the language competences of pupils/students for cultural communication and language tolerance. Integrated into the teaching of the native language, the teaching of morphophonology, in terms of the scope of subject matter, as well as its rich interdisciplinary connections with other related sciences, represents a specific area of educational linguistics. Starting from the need to update and modernize the teaching area of morphophonology at all levels of education, the main goal of the paper is to examine the way in which the highlighted morphophonological area is methodically shaped in accredited textbooks, manuals and grammar literature, as well as to comprehensively examine the degree of adoption of pupils' and students' practical knowledge in this area.

Keywords: Serbian language, Serbian language teaching methodology, textbook, grammar, sound alternations, sibilization

Александар М. Новаковић¹

Универзитет у Нишу

Филозофски факултет

Департман за србистику

<https://orcid.org/0000-0002-7620-5964>

ПРЕГЛЕД УЏБЕНИКА И ПРИРУЧНИКА ЗА СРПСКИ КАО СТРАНИ ЈЕЗИК АМЕРИЧКИХ И ЗАПАДНОЕВРОПСКИХ УНИВЕРЗИТЕТА И ШКОЛА

У раду се даје преглед уџбеника и приручника објављених у периоду од сто десет година (1915–2025) на америчким и западноевропским универзитетима, заводима и школама, са циљем упознавања младих методичара наставе са достигнућима њихових претходника и узора. Коришћена је метода теоријске анализе са техником анализе садржаја. Грађу за истраживање чиниле су дигитализоване верзије уџбеника и приручника доступне у иностраним библиотечким фондовима и дигиталним репозиторијумима. Анализа архивске грађе је показала да је у наведеном периоду објављено укупно 29 јединица, од чега 11 уџбеника, 8 граматика, 5 речника, 2 радне свеске, 2 читанке и 1 водич. Реч је о капиталним издањима, које су користиле генерације студената славистике, али и припадника дипломатских и војних организација Сједињених Америчких Држава и земаља Западне Европе. Највећи број уџбеника и приручника објављен је непосредно пре и након Другог светског рата, а њихови аутори су професори славистике на познатим универзитетима. Већина уџбеника и приручника намењена је изучавању српског језика на почетном нивоу. Према садржају, визуелном представљању и дидактичко-методичком обликовању сврставају се у ред школских приручника, који одговарају потребама и могућностима странаца који уче наш језик.

Кључне речи: српски као страни језик, Сједињене Америчке Државе, Западна Европа, универзитети, уџбеници и приручници

Увод

Питање квалитета уџбеника и приручника представља једно од фундаменталних питања методике наставе српског као страног језика. Њихова основна функција је да обезбеде довољно корисних материјала за рад на часу (и код куће), због чега имају подједнаку важност и за наставнике и за ученике. Ксенија Кончаревић (2007: 73) сматра да је проблематика њиховог конструисања и експертизе једно од „научно и практично најрелевантнијих подручја методике”. Зато су већ са првим реализованим курсевима и публикованим материјалима лингвисти, истраживачи и методичари наставе усмерили своју пажњу ка проналажењу оних који би могли да успешно одговоре на растуће захтеве савремене наставе. До сада је реализован већи број евалуација уџбеника и приручника – БУГАРСКИ 1984; ДИМИТРИЈЕВИЋ 1984; ЂЕРИЋ 1984; ГАЧИЋ 1986; ДАБИЋ 1986; ИГЊАТИЋ 1986; МАРОЈЕ-

¹ aleksandar.novakovic@filfak.ni.ac.rs

ВИЋ 1986; МИХАИЛОВИЋ 1986; ЛОМПАР 1995; БЈЕЛАКОВИЋ 2007; БРБОРИЋ 2014; ОТАШЕВИЋ 2014; ЋОРЂЕВИЋ 2018; НОВАКОВИЋ 2022, 2024в – у којима се на поступан и систематичан начин указује на њихове предности и недостатке при непосредној примени у наставној пракси. Узимајући у обзир уџбенике (и приручнике) објављене с почетка новог века, Александар Новаковић (2022: 147) истиче да су многи од њих врло често „на корак до полифункционалности”. Међутим, постоји још много уџбеника и приручника који су објављени раније (током XX века), а који су, у датом тренутку, представљали веома функционална наставна средства.

Имајући у виду да се српски језик као страни изучавао „у институтима, на факултетима, у центрима за учење страних језика, на народним и радничким универзитетима” (ДЕШИЋ 1999: 234) и „сасвим малим приватним школама” (ДЕШИЋ 2003: 66), није упитно зашто су баш на наведеним и њима сличним институцијама написани и објављени први уџбеници и приручници, које су користиле генерације студената и који су постали својеврсни модели по којима се и дан-данас пишу уџбеници за учење српског као страног језика. У првом реду реч је о уџбеницима Института за стране језике (в. НОВАКОВИЋ 2024в) и Међународног славистичког центра (в. ЛОМПАР 1995; БРБОРИЋ 2014), чији су запослени настојали да припремом сопствених наставних материјала допринесу квалитету и ефикасности течајева које су и сами реализовали. Сагледавајући развој (методике) наставе српског као страног језика након Другог светског рата, Александар Новаковић (2024в) указује на место наведених институција, значај појединаца и њихових уџбеничких остварења на плану унапређења наставне праксе. У том погледу посебно место припада професорима и предавачима – Зори Вукадиновић, Јелени Јовановић, Даници Вујадиновић, Станици Церовић и Божи Ћорићу, чији су уџбеници и приручници доживели више (ре)издања, остављајући неизбрисив траг на пољу реализације наставе српског као страног језика. Својим садржајима и дидактичко-методичким обликовањем пратили су актуелне токове развоја наставе страних језика и директно обликовали пут наставе српског као страног језика.

Методолошке поставке истраживања

Предмет и циљ истраживања

Преглед историјског развоја наставе српског као страног језика показује нам да је имала важно место на иностраним универзитетима, војним школама и заводима, на којима су током читавог XX века функционисале славистичке катедре. Вељко Брборић (2018: 23) истиче да је српскохрватски језик имао добар статус, те да је „на бројним катедрама био на другом месту, одмах иза руског језика, који је с правом имао примат”. У условима повећаног интересовања за учењем српског језика, свака образовна институција је настојала да обезбеди што квалитетнији наставни материјал, којим би реализацију својих курсева (и часова) учинила ефикаснијом. Посебно је на том плану био продуктиван период између 1945. и 1986. године, који Александар Новаковић (2024в: 9) назива *златним добом методике*. „На том пољу су биле активне западноевропске државе и Сједињене Америчке Државе, које су улагале велика финансијска средства у развијање студија словенских језика” (НОВАКОВИЋ 2024а: 76). Део наведених публикација забележен је у „Библиогра-

фији југословенских радова о српскохрватском језику као страном (1960–1990)”, коју је сачинила Весна Крајишник (1992). Међутим, део њих је, сходно географској удаљености, остао изван регистара домаћих библиотечких фондова. Упркос томе што су их користиле генерације студената, данас се о њима веома мало зна. Захваљујући процесима дигитализације архивског материјала и оснивања дигиталних библиотечких фондова, дошли смо до информација о многим уџбеницима и приручницима о којима није писано у (домаћој) методичкој литератури. Преданим радом и истраживањем написали смо више научних радова, истичући њихово место и улогу коју су имали у настави српског као страног језика у време писања и објављивања. Но, наведени радови су расути по многобројним часописима, а неки од њих још увек чекају да буду публиковани. Стога, предмет овога рада је сачињавање својеврсног прегледа уџбеника и приручника објављених у периоду од сто десет година (1915–2025) на америчким и западноевропским универзитетима, заводима и школама, са циљем упознавања младих методичара наставе са достигнућима њихових претходника и узора.

Задаци истраживања

У складу са дефинисаним предметом и одређеним циљем истраживања издвојили смо следеће истраживачке задатке:

1. Указати на континуитет објављивања уџбеника и приручника за реализацију наставе српског као страног језика на америчким и западноевропским образовним институцијама.
2. Сагледати њихово место и значај у развоју (методике) наставе српског као страног језика.

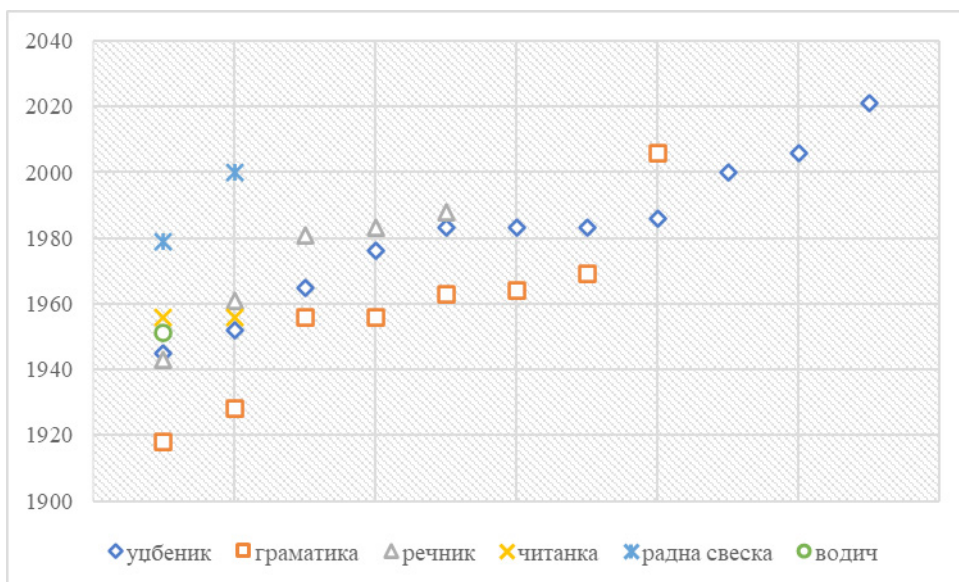
Методе, технике, инструменти и узорак истраживања

У складу са дефинисаним предметом, циљем и постављеним задацима истраживања користили смо методу теоријске анализе са техником анализе садржаја. Грађу за истраживање чиниле су дигитализоване верзије уџбеника и приручника доступне у иностраним библиотечким фондовима и дигиталним репозиторијумима. Истраживање је реализовано крајем марта 2025. године.

Уџбеници и приручници западноевропских и америчких универзитета и школа у настави српског као страног језика

Најновија истраживања о историјском развоју методике наставе српског као страног језика, али и промишљања у постојећим уџбеницима и приручницима, указала су нам да не постоји јединствена библиографија уџбеника и приручника западноевропских и америчких универзитета и школа за учење српског као страног језика. Узимајући у обзир да нас бављење питањем уџбеника и приручника обавезује да познајемо достигнућа ранијих проучавалаца методике наставе српског као страног језика и аутора, циљ нам је да у овом прегледу представимо јединствен попис уџбеника и приручника објављених у периоду од 1914. до 2024. године. Настојали смо да се придржавамо хронолошког принципа. Дакле, све уџбенике и приручнике смо распоредили по годинама објављивања, како бисмо на једноставнији начин могли пратити развој уџбеничке продукције за учење српског

као страног језика. За уџбенике/приручнике који имају више издања, бележили смо прво издање, док смо остала издања наводили у виду посебних забелешки. Попис је обухватио и оне уџбенике и приручнике који су били забележени у раније поменутој библиографији коју је сачинила професорка Весна Крајишник (1992). Информације о објављеним уџбеницима и приручницима пронашли смо претраживањем базе података библиотечко-информационих система и дигиталних репозиторијума светске културне баштине (какви су *InternetArchive*, *WorldCat* и сл.).² Забележили смо укупно 29 јединица, од чега 11 уџбеника, 8 граматика, 5 речника, 2 радне свеске, 2 читанке и 1 водич (за наставу) (в. графички приказ 1).³ Једанаест публикација је објављено на простору западне Европе (Енглеске и Немачке), а осамнаест на простору Сједињених Америчких Држава.

Графички приказ 1. Уџбеници и приручници према години објављивања и типу публикације

SUBOTIĆ, DRAGUTIN, FORBS, NEVIL (1918). *SERBIAN GRAMMAR*. OXFORD: CLARENDON PRESS.

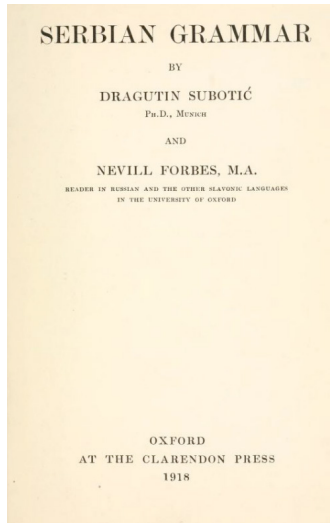
Једна од првих граматика за учење српског као страног језика јесте *Српска граматика* (енг. *Serbian Grammar*) објављена 1918. године у Оксфорду.⁴ Њени аутори су Драгутин Суботић, професор на Универзитету у Лондону, и Невил Форбс, професор на Универзитету Оксфорд. Граматика је 1926. године доживела своје друго издање. Метју и сар. (1952: 566) истичу да је „била најкоришћенији приручник међу студентима српског језика” у Лондону. Граматика је дигитализована и може се без посебних ограничења читати на следећој веб-адреси: <http://skr.rs/zfKC>. Има

2 За уџбенике и приручнике који постоје у електронском облику, а не подлежу закону о заштити ауторских права, наводили смо и веб-адресе на којима се могу читати.

3 Из техничких разлога су године у графичком приказу написане без тачке.

4 Интересантно је да прва граматика за учење српског као страног језика настаје у иностранству у време када се наша држава суочавала са ратним недаћама: „Са повлачењем војске и владе по беспућу Албаније, поред многобројних војника и њихових старешина, нестали су и непроцењиви записи једног тешког времена” (Антић 2021: 31).

четвороделну структуру – уводне напомене, први и други део, те вежбе за читање. У уводном делу дате су опште напомене о српском језику, његовом писму, изговору, подели гласова, акценатској норми и дијалектима. Средишњи део граматике посвећен је обради граматичких садржаја кроз тридесет пет лекција, укључујући и вежбе читања. Објашњења су кратка, јасна и поткрепљена већим бројем аутентичних и функционалних примера.

Фотографија 1. Насловна страна *Српске граматике* Драгутина Суботића и Невила Форбса

PRINCE, JOHN DYNELEY (1928). *PRACTICAL GRAMMAR OF THE SERBO-CROATIAN LANGUAGE*. NEW YORK, LONDON: HAFNER.

Посебан траг на америчким универзитетима оставила је *Практична граматика српскохрватског језика* (енг. *Practical Grammar of the Serbo-Croatian Language*), објављена 1928. године у Њујорку. Њен аутор је Џон Дајнли Принс, посланик и опуномоћени министар Сједињених Америчких Држава у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца. Коришћена је за потребе реализације наставе (и курсева) на Департману за славистику Универзитета Колумбија, који постоји од 5. маја 1915. године. Граматика је доживела још пет издања, и то: 1929, 1943, 1955, 1957. и 1960. године. Издање из 1943. године је дигитализовано и доступно на некомерцијалном дигиталном репозиторијуму под називом *HathiTrust*: <http://skr.rs/zfSF>. Драган Миливојевић (1968: 342) упозорава да овај приручник „треба користити крајње опрезно, јер пати од грубих грешака и неважећих изјава које могу довести ученика у заблуду”, јер српски језик у њему „не одражава друштвене и језичке промене које су се десиле у последњих четрдесет година”. Сам приручник је писан према постулатима граматичко-преводне методе. Садржај граматике чине четири одељка: 1. основе граматике српскохрватског језика, 2. одговарајуће вежбе, 3. обрасци за разговор и 4. текстови за читање.

ПРАКТИЧНА ГРАМАТИКА

СРПСКО-ХРВАТСКОГ ЈЕЗИКА

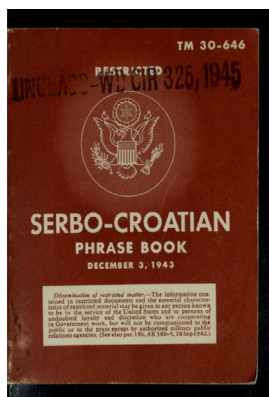
ОД
ЏОН ДАЈЛИЈА ПРИНСА
извршног помоћника и стручног саветника Савезних
Држава Америке у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца

G. E. STECHERT & CO.
PUBLISHERS
NEW YORK

Фотографија 2. Насловна страна *Практичне граматике српскохрватског језика*
Џона Дајнлија Принса

UNITED STATES WAR DEPARTMENT (1943). *SERBOCROATIAN PHRASE BOOK*. WASHINGTON, DC: UNITED STATES GOVERNMENT PRINTING OFFICE.

Важно место међу приручницима припада и речницима. „Речници су управо такве књиге из којих ученици треба да се оспособљавају за самостално учење, за самостално трагање за истинама о себи и свету у коме живе” (ЏВИЈЕТИЋ 1981: 273). Један такав јесте *Српскохрватски: речник израза* (енг. *Serbo-Croatian Phrase Book*), објављен 1943. године у Вашингтону под окриљем Одељења за ратове америчке владе, која је посебну пажњу посвећивала језичкој обуци својих дипломатских и војних представника. Приручник је дигитализован и може се преузети са следеће веб-адресе: <http://skr.rs/zftu>. Користио се за учење најфреквентнијих израза који се у српскохрватском језику употребљавају за обављање различитих животних и војних активности. Обликован је сходно тадашњим тенденцијама у настави страних језика. Аутори су желели да садржаје представе на што прегледнији начин, те су користили четири колоне – изразе на енглеском, изговор и писање на српском, односно хрватском језику. Приручник садржи више хиљада речи и израза.

Фотографија 3. Корице речника *Српскохрватски: речник израза*

HODGE, CHARLTON (1945). *SPOKEN SERBO-CROATIAN: BOOK ONE AND TWO*. NEW YORK: SPOKEN LANGUAGE SERVICE.

Уџбеник *Говорни српскохрватски језик* (енг. *Spoken Serbo-Croatian*) објављен је 1945. године у Сједињеним Америчким Државама. Аутор је Чарлтон Хоџ (1917–1998), професор лингвистике и антропологије на Универзитету Индијана и члан америчког Завода за иностране послове. Издавачи уџбеника су Амерички савет учених друштава и Лингвистичко друштво Америке. Уџбеник је дигитализован и може се пронаћи на следећој веб-адреси: <http://skr.rs/zfyC>. Намењен је учењу српско(хрватско)г језика на почетном нивоу и садржи све неопходне граматичке и лексичке материјале за учење српског језика. Презентација лексичке и граматичке грађе у овом уџбенику почива на постулатима аудиолингвалне методе, чије је тежиште на говорном језику. Садржаји су представљени на начин који обезбеђује механичко увежбавање језичких образаца кроз дијалоге, у којима су садржане структуре које се уче као модели. Уџбеник се састоји из два тома, од којих сваки садржи по пет одељака окупљених око интересантних тема и по један одељак посвећен прегледу и утврђивању градива. Захваљујући својим квалитетима, уџбеник је доживео више издања – 1947, 1956, 1960, 1965, 1967, 1972. и 1973. године. Идентично издање овог уџбеника припремљено је за Институт оружаних снага Сједињених Америчких Држава, што не чуди с обзиром на чињеницу да је резултат ауторовог „рада на припреми наставних материјала за војску” (Нејлор 1987: 150).

ED 089549

Carlton Hodge

U.S. DEPARTMENT OF HEALTH,
EDUCATION & WELFARE
NATIONAL INSTITUTE OF
EDUCATION
THIS DOCUMENT HAS BEEN REPRODUCED EXACTLY AS RECEIVED FROM THE PERSON OR ORGANIZATION ORIGINATING IT. POINTS OF VIEW OR OPINIONS STATED DO NOT NECESSARILY REPRESENT OFFICIAL NATIONAL INSTITUTE OF EDUCATION POSITION OR POLICY

004 879

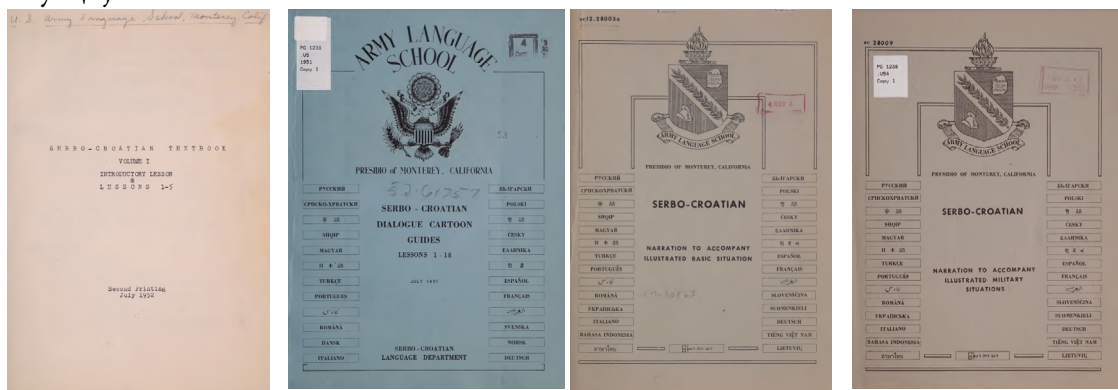

SPOKEN SERBO-CROATIAN Book One

Spoken Language Services, Inc.

Фотографија 4. Насловна страна уџбеника *Говорни српскохрватски* Чарлтона Хоџа
 ARMY LANGUAGE SCHOOL (1951). *SERBO-CROATIAN: DIALOGUE CARTOON GUIDES*.
 MONTEREY: ARMY LANGUAGE SCHOOL.
 ARMY LANGUAGE SCHOOL (1952). *SERBO-CROATIAN TEXTBOOK*. MONTEREY: ARMY
 LANGUAGE SCHOOL.
 ARMY LANGUAGE SCHOOL (1953). *SERBO-CROATIAN: DIALOGUE CARTOON GUIDES*.
 MONTEREY: ARMY LANGUAGE SCHOOL.
 ARMY LANGUAGE SCHOOL (1956). *SERBO-CROATIAN: NARRATION TO ACCOMPANY
 ILLUSTRATED MILITARY SITUATIONS*. MONTEREY: ARMY LANGUAGE SCHOOL.
 ARMY LANGUAGE SCHOOL (1956). *SERBO-CROATIAN: NARRATION TO ACCOMPANY
 ILLUSTRATED BASIC SITUATION*. MONTEREY: ARMY LANGUAGE SCHOOL.
 Уџбенички комплет *Уџбеник за српскохрватски* (енг. *Serbo-Croatian Textbook*)

објављиван је у периоду од неколико година, почевши од 1951. Реч је о уџбеничком комплету који су саставили запослени на америчкој Војној школи језика⁵ (дакле, на тлу Сједињених Америчких Држава) ради припреме полазника програма владе за обављање војнообавештајних и дипломатских активности на српском говорном подручју. Састоји се из одређеног броја томова основног уџбеника и пратећих приручника. Основна функција уџбеника је подразумевала подучавање српском језику, односно убрзани развој граматичке, лингвокултуролошке и комуникативне компетенције. Уџбеник се одликује садржајношћу и, за време његовог настанка, врло функционалним дидактичко-методичким обликовањем. Александар Новковић (2024б) бележи да „иако се у појединим електронским библиотечким каталозима наводи свега седам томова”, постоје подаци који говоре да је уџбеник имао чак четрнаест томова (укључујући и пропратне приручнике). Веб-адресе на којима се могу пронаћи прва три тома уџбеника и пратећи приручници су: <https://www.loc.gov> (прва три тома уџбеника), <https://shorturl.at/Ihczs> (првонаведени приручник), <https://shorturl.at/iAO6K> (другонаведени приручник) и <https://shorturl.at/r4UPY> (трећенаведени приручник). У њему се обрађују садржаји неопходни за обављање свакодневних животних активности, али и предузимања одговарајућих дипломатских послова. Одликује се садржајношћу и врло функционалним дидактичко-методичким обликовањем. Садржи укупно тридесет и осам лекција које су представљене на организован, систематичан и поступан начин, омогућавајући самладавање српског језика према постулатима граматичко-преводне, директне, аудилингвалне методе. Функционалност овог уџбеника је посебно подржана трима приручницима – *Илустрирани водич кроз дијалоге* (енг. *Serbo-Croatian: Dialogue Cartoon Guides*) (1951), *Праћеће текстове илустрираних војних ситуација* (енг. *Serbo-Croatian: Narration to Accompany Illustrated Military Situations*) (1956) и *Праћеће текстове илустрираних свакодневних ситуација* (енг. *Serbo-Croatian: Narration to Accompany Illustrated Basic Situation*) (1956), захваљујући чијем коришћењу су кандидати били припремани за комуникацију у различитим животним и војним ситуацијама.

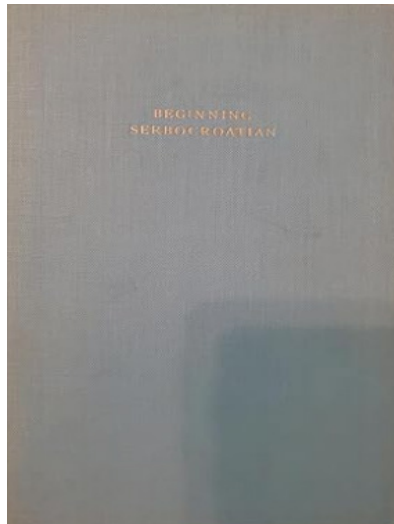

Фотографија 5. Насловне стране уџбеника и пратећих приручника

5 Наведена школа је своје функционисање започела под називом Четврта армијска обавештајна школа, након чега је из Сан Франциска премештена у Минесоту (1942), а затим и у Монтереј (Калифорнија, 1946), где је променила име у Војна школа језика. Током 1963. године је прерасла у данашњи Институт за стране језике.

LORD BATES, ALBERT (1956). *BEGINNING SERBO-CROATIAN*. THE HAGUE: MOUTON.

Важно место међу приручницима након Другог светског рата припада граматици под називом *Почетни српскохрватски* (енг. *Beginning Serbo-Croatian*), објављеној 1956. године у Хагу. Аутор граматике је Алберт Бејтс Лорд, професор славистике и компаративне литературе на Универзитету Харвард. Граматика је касније прештампавана 1958, 1961. и 1964. године. Замисао аутора је била да напише граматику која ће омогућити брзо и ефикасно учење српскохрватског језика студентима без претходног предзнања о словенским језицима. Граматика још увек није дигитализована. Садржај је подељен на двадесет и две лекције у којима се најпре обрађују граматичке јединице, а затим даје низ вежби (обично превода са српскохрватског на енглески и обратно). Граматика у уџбенику подразумева обраду морфолошких категорија и врло мало синтаксичких правила („која су разбацана свуда по приручнику”). Због тога, „ова књига повремено више личи на граматичку читанку, него на уџбеник” (МИЛИВОЈЕВИЋ 1968: 345).

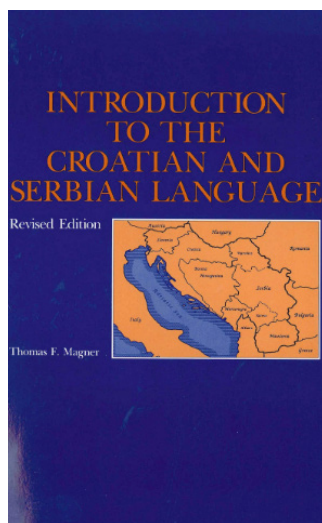
Фотографија 6. Корице граматике *Почетни српскохрватски* Алберта Бејтса Лорда

MAGNER, THOMAS (1956). *INTRODUCTION TO THE CROATIAN AND SERBIAN LANGUAGE*.

UNIVERSITY PARK, PENNSYLVANIA: THE PENNSYLVANIA STATE UNIVERSITY PRESS.

У исто време на америчком тлу написана је и објављена граматика под називом *Увод у српскохрватски језик* (енг. *Introduction to the Serbo-Croatian Language*), објављена 1956. године у Минеаполису. Аутор граматике је Томас Магнер, професор славистике на Универзитету Пенсилванија у Сједињеним Америчким Државама. Уџбеник је доживео више издања: 1962, 1972, 1991, 1995. и 1998. године, при чему је у каснијим издањима, сходно друштвено-политичким променама, промењен назив – *Увод у хрватски и српски језик* (1991). Приручник је дигитализован и може се преузети са следеће веб-адресе: <http://skr.rs/zfK3>. Настао је на основу ауторовог вишегодишњег искуства стеченог у предавању српскохрватског као страног језика. По својој структури, садржају и дидактичко-методичком обликовању налази се између уџбеника и школске граматике. У наставној пракси је наишла на одобравање због своје једноставности. Састоји се из три дела: одељка о изговору, дванаест текстова за читање и описа граматике (са пописом непознатих речи). У приручнику

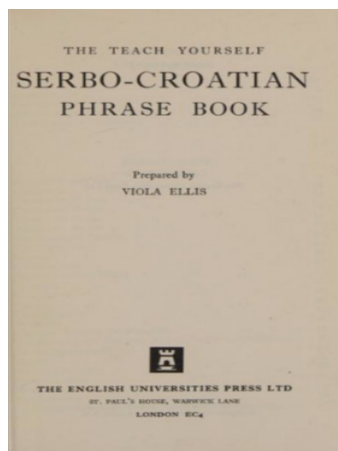
се налази укупно тридесет лекција, од којих само прве три нису насловљене, јер представљају својеврсни увод у српски, односно хрватски језик. Уз граматичка објашњења у приручнику се налази већи број напомена о културолошким аспектима живота Срба.

Фотографија 7. Корице граматике *Увод у српскохрватски језик* Томаса Магнера

ELLIS, VIOLA (1961). *SERBO-CROATIAN PHRASE BOOK: THE TEACH YOURSELF*. LONDON: ENGLISH UNIVERSITIES PRESS.

Још један у низу речника објављених након Другог светског рата јесте и *Српскохрватски: речник израза* (енг. *Serbo-Croatian: Phrase Book*), објављен 1961, а реиздат 1966. и 1969. године у Лондону. Његов аутор је Виола Елис. Приручник је дигитализован и може се преузети са следеће веб-адресе: <http://skr.rs/zfVM>. Има троделну структуру. У првом делу приручника аутор објашњава социолингвистичке и друштвено-историјске прилике на српском говорном подручју. Централни део приручника чини презентација лексике у виду непознатих речи и превода, при чему је приметна тематска организација грађе. У трећем делу приручника дата су кратка објашњења најважнијих граматичких теримна: именица, заменица, придева, прилога и глагола.

Фотографија 8. Насловна страна приручника *Српскохрватски: речник израза* Виоле Елис

JAVAREK, VERA, SUDJIĆ, MIROSLAVA (1963). *TEACH YOURSELF SERBO-CROAT*. LONDON: ENGLISH UNIVERSITIES PRESS.

Неизоставно место међу граматикама српског као страног језика припада и граматици *Научиће самостално српскохрватски* (енг. *Teach Yourself Serbo-Croat*), објављеној 1963. године у Лондону. Аутори граматике су Вера Јаварек и Мирослава Суђић, које су током професионалне каријере радили на месту лектора српскохрватског језика у Лондону. Граматика је доживела више издања, и то: 1967, 1969. и 1972. године. Дигитализована је и може се читати путем следећег дигиталног репозиторијума: <http://skr.rs/zfS6>. Драган Миливојевић (1968: 346) истиче у први план једноставност и економичност приручника, који су резултат поједностављења српскохрватског акценатског система тако што је подебљано наведено место акцента, али не и квалитет. Приручник је писан према постулатима граматичко-преводне методе. Структуру приручника чине три дела – увод, лекције из граматике и прилози. У уводном поглављу представљене су основне напомене о језичкој ситуацији на простору Југославије. Централни део приручника намењен је објашњавању граматичких јединица кроз двадесет и пет лекција. Последњи део граматике представљају решења задатака постављених у самим лекцијама. Објашњења у лекцијама су садржајна, писана енглеским језиком и уз коришћење већег броја аутентичних примера.

Фотографија 9. Корице уџбеника *Научиће самостално српскохрватски* В. Јаварек и М. Суђић

HODGE, CARLETON, JANKOVIC, JANKO (1965). *SERBO-CROATIAN: BASIC COURSE (VOLUME 1)*. WASHINGTON, DC: DEPARTMENT OF STATE, FOREIGN SERVICE INSTITUTE.

HODGE, CARLETON, JANKOVIC, JANKO (1968). *SERBO-CROATIAN: BASIC COURSE (VOLUME 2)*. WASHINGTON, DC: DEPARTMENT OF STATE, FOREIGN SERVICE INSTITUTE.

Уџбеник *Српскохрватски: њочени шечај* (енг. *Serbo-Croatian: Basic Course*) објавио је 1965. године амерички Завод за инострану службу (енг. *Foreign Service Institute*).⁶ Аутори уџбеника су Чарлтон Хоџ и Јанко Јанковић, а помоћ у припреми дијалога им је пружила Елеонора Ивановић. Оба тома уџбеника су дигитализова-

6 Други том овог уџбеника објављен је 1968. године.

на и могу се преузети са следећих веб-адреса: <https://shorturl.at/XDrkr> (први том), <https://shorturl.at/Fpx8N> (други том). Намењен је учењу српскохрватског језика на самим часовима уз помоћ предавача ради стицање компетенција за ограничено, али активно коришћење језика. Реч је о врло садржајном наставном средству на чак 1.304 странице, које садржи мноштво материјала за учење језика. Садржи укупно педесет лекција, при чему се у првом и другом тому обрађује по двадесет и пет. Сходно тада актуелним кретањима у настави страног језика, написан је према постулатима граматичко-преводне, директне и аудиолингвалне методе. Лекције имају троделну (или четвороделну) структуру – насловљени дијалог, напомене о култури, граматичка објашњења, граматичке и конверзационе вежбе. Уџбеник је озвучен и сви аудио-записи се могу преузети са: <https://shorturl.at/7xvEg>. Садржаји су организовани на логичан, поступан и систематичан начин, при чему се од апаратуре употребљавају табеларни прикази. У време објављивања представљао је врло корисно наставно средство за савладавање нашег језика.

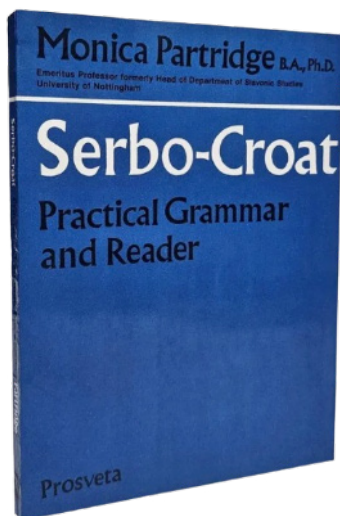

Фотографија 10. Корице уџбеника *Српскохрватски: њочетни шечај Чарлтона Хоџа и Јанка Јанковића*

PARTRIDGE, MONICA (1964). *SERBO-CROAT PRACTICAL GRAMMAR AND READER*. BEOGRAD: PROSVETA.

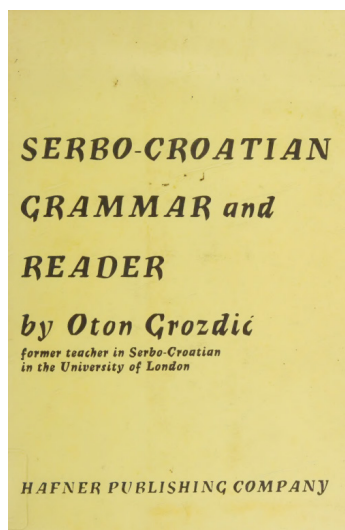
Посебно место међу граматика за учење српског као страног језика припада *Српскохрватској граматици и читанци* (енг. *Serbo-Croat Practical Grammar and Reader*), објављеној 1964. године у Великој Британији. Њен аутор је чувена професорка и прва управница Департамента за славистику Универзитета у Нотингему. Граматика је доживела још два издања 1972. и 1988. године. Дигитализована је и може јој се приступити путем следеће веб-адресе: <http://skr.rs/zfK7>. У научној и стручној литератури је оцењена као пионирски подухват на пољу промоције и ширења знања о српскохрватском језику (ФРИБОРН 1991: 344). Александар Новаковић (2022: 88) граматiku сврстава у приручнике којима се побољшава квалитет и олакшава реализација наставе. Реч је о дескриптивној граматици српскохрватског језика у

којој се садржаји представљају кроз више лекција, материјал за читање и вежбање. Ауторка је настојала да одбаци све што је небитно, „задржавајући оно што [...] се учинило суштинским за добро познавање језика” (ПАРТРИЦ 1988: 9). Граматика има троделну структуру и чине је уводне напомене (о језику, дијалектима, писму и фонологији), двадесет и две лекције и речник. Ауторка је настојала да граматичке садржаје представи на начин који ће омогућити брз напредак у савладавању гради-ва, примењујући аналитички приступ. И поред таквог настојања, Бенџамин Столц (1967: 157–158) сматра да „књига прети да утопи студенте у мору нејасних изјава, детаљних фуснота и напомена у загради”, указујући на потребу њеног коришћења на вишим нивоима познавања језика.

Фотографија 11. Корице *Српскохрватске граматике и читанке* Монике Партриц GROZDIĆ, OTON (1969). *SERBO-CROATIAN GRAMMAR AND READER*. NEW YORK: HAFNER PUB. CO.

Још једна у низу граматика објављених седамдесетих година прошлога века за учење српског као страног језика јесте *Српскохрватска граматика и читанка* (енг. *Serbo-Croatian Grammar and Reader*), објављена 1969. године у Лондону и Њу-јорку. Аутор граматике је Отон Гроздић, професор и преводилац Универзитета у Лондону и Универзитета у Загребу. Намењена је свим наставницима и полазницима течајева српскохрватског језика, који, према речима аутора, представља кључ за разумевање осталих словенских језика. Структуру приручника чини дванаест поглавља у којима се на поступан и систематичан начин представља граматичка структура српскохрватског језика. Иако су граматичка објашњења свеобухватна, приручник није (пре)оптерећен детаљима. Користе се аутентични примери и табеларни прикази, којима се постиже уверљивост и прегледност. Реч је о класичном примеру школске граматике писане коришћењем контрастивног приступа, уз константно указивање на разлике између енглеског и српскохрватског језика. Након сваког појединачног граматичког објашњења следи низ вежби за читање, превод реченица са енглеског на српски, односно речник мањепознатих речи и израза.

Фотографија 12. Корице приручника *Српскохрватског језика и читања* Отона Гроздића

LALEVIĆ, MIODRAG (1976). *SERBO-KROATISCHER HANDBUCH*. LJUBLJANA: LINGUAPHONE INSTITUTE.

PUVAČIĆ, DUŠAN (1979). *SRPSKOHrvatSKI TEČAJ: PISMENA VEŽBANJA* (DRUGO IZDANJE). LONDON: LINGUAPHONE INSTITUTE.

Уџбенички комплет под називом *Курс српскохрватског језика* (енг. *Serbo-Croat handbook: instructions, translations and notes, vocabularies*; нем. *Serbo-kroatischer Kursus*) објављен је први пут на енглеском језику 1974, а на немачком језику 1976. године у оквиру делатности лондонског Института „Лингафон”.⁷ Прати садржај курса који је осмислио Миодраг С. Лалевић, професор Више педагошке школе из Београда. Чине га три јединице – приручник, озвучени уџбеник и радна свеска. Могу се преузети и прочитати на дигиталном репозиторијуму на овим веб-адресама: <https://shorturl.at/MG5KB> (приручник), <https://shorturl.at/VRfhL> (озвучени уџбеник) и <https://shorturl.at/cjWiJ> (радна свеска). Аутор приручника на немачком језику написала је Ренате Букумировић-Рикер. Садржај и структура приручника одговарају постулатима аудиолингвалне, граматичко-преводне и, делимично, аудио-визуелно глобално-структурне методе. Садржину приручника чини серија разговора о свакодневним животним ситуацијама у којима се систематично уводе најфреквентније речи и фразе, као и граматичка правила, при чему важно место припада и упознавању са важним културолошким и социолошким аспектима коришћења српског језика. Приручник се одликује поступношћу, практичношћу и усмереношћу ка развоју све четири језичке вештине. Функционалност овог приручника се вишеструко увећава захваљујући постојању озвученог уџбеника, у чијој су изради учествовали глумци београдских позоришта – Мирко Ђерић, Милена Чејван, Огњанка Огњановић и Миливој Поповић-Мавид. Трећа јединица уџбеничког комплета јесте радна свеска *Српскохрватски течај: писмена вежбања*, објављена 1979. године, чији је аутор Душан Пувачић, лектор на Департману за централ-

⁷ Друго издање овог приручника објављено је 1977. године.

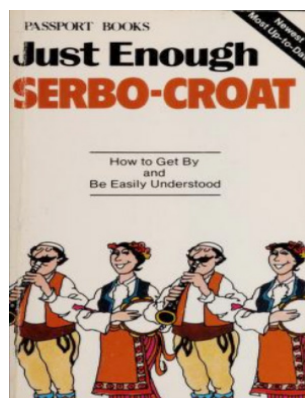
не и југоисточне европске студије Универзитета у Ланкастеру. Реч је о помоћном материјалу за учење српскохрватског језика усмереном ка развоју рецептивних и продуктивних вештина, односно утврђивању граматичког и лексичког знања у различитим ситуационим контекстима. Коришћено је више типова задатака, радних налога и питања: вежбе допуне, преводне вежбе, питања отвореног типа, вежбе повезивања и вежбе разумевања текста.

Фотографија 13. Корице приручника и пратеће радне свеске *Serbo-kroatischer Handbuch*

ELLIS, D. L., SPONG, E., BALDWIN, J. (1983). *JUST ENOUGH SERBO-CROAT FOR YUGOSLAVIA*. LINCOLNWOOD: PASSPORT BOOKS.

Групи тзв. „приручника за преживљавање” припада речник *Таман довољно српскохрватској за Југославију* (енг. *Just enough Serbo-Croat for Yugoslavia*), објављен 1981. године у Сједињеним Америчким Државама. Аутори приручника су Д. Елис, Е. Спронг, Ј. Болдвин. Представља публикацију која се сврстава у категорију „књига уз пасош”. Дигитализован је 2018. године и може се пронаћи на следећој веб-адреси: <http://skr.rs/zftj>. Лексички садржај је подељен на двадесет пет целина у којима су дате основне информације о језику, географском положају Југославије и, наравно, најфреквентнијој лексици. Лексика је подељена у тематске целине, које се односе на свакодневне животне активности, а разврстана је у две колоне.

Фотографија 14. Корице приручника *Српскохрватски: речник израза*

JASENOVIC, LUDMILLA (1983). *SERBO-CROATIAN SC-15A: BASIC STRUCTURE*. FT. GEORGE G. MEADE: NATIONAL CRYPTOLOGIC SCHOOL.

JASENOVIC, LUDMILLA (1983). *SERBO-CROATIAN SC-15A: GRAMMAR*. FT. GEORGE G. MEADE: NATIONAL CRYPTOLOGIC SCHOOL.

JASENOVIC, LUDMILLA (1983). *SERBO-CROATIAN SC-15A: ADVANCED GRAMMAR AND SYNTAX*. FT. GEORGE G. MEADE: NATIONAL CRYPTOLOGIC SCHOOL.

Уџбенички комплет *Српскохрватски CX-15A* (енг. *Serbo-Croatian SC-15A*) објављен је у америчкој Националној криптолошкој школи у Мериленду током 1983. године. Састоји се из три јединице: 1. *Српскохрватски CX-15A⁸: основе* (енг. *Serbo-Croatian SC-15A: Basic Structure*), 2. *Српскохрватски CX-15A: граматика* (енг. *Serbo-Croatian SC-15A: Grammar*) и 3. *Српскохрватски CX-15A: најпредна граматика и синтакса* (енг. *Serbo-Croatian SC-15A: Advanced Grammar and Syntax*), чији је аутор Лудмила Јасеновић, професор на Департману за немачки и руски језик Универзитета Северна Каролина. Све три јединице уџбеничког комплета доступне су у електронској форми на дигиталном репозиторијуму *Internet Archive*: <https://shorturl.at/I2YZm>. Утемељен је у граматичко-преводном приступу, чији је основни циљ детаљно упознавање језичких/граматичких особености српског језика и примена знања у превођењу са једног језика на други. Све три јединице уџбеничког комплета настале су по узору на традиционалне уџбенике страних језика тога времена, што је умногоме предодредило њихову форму и дидактичко-методичко обликовање. Наиме, као извори за писање уџбеничког комплета коришћене су граматике српскохрватског језика и уџбеници војне школе језика и Завода за инострану службу Сједињених Америчких Држава. Зато је веома сличан свим оним уџбеницима за учење страних језика који су били актуелни седамдесетих, осамдесетих и деведесетих година прошлога века. У великом мери сва три уџбеника примери су дати изван контекста, што умногоме утиче на свеукупну функционалност уџбеника у наставној пракси. У првој јединици уџбеничког комплета се кроз тринаест ненасловљених лекција обрађују граматичке јединице и савладавају нове (непознате) речи. Другу јединицу уџбеничког комплета чини приручна граматика српскохрватског језика, у којој све вежбе координирају са лекцијама из самог уџбеника. Представља засебно наставно средство за реализацију друге фазе курса српскохрватског језика под називом „Свеобухватни почетни и средњи српскохрватски језик”. И у њој се кроз тринаест лекција представљају граматички садржаји неопходни за савладавање језика на средњем нивоу/течају. Трећа јединица уџбеничког комплета представља наставно средство за реализацију последње (треће) фазе свеобухватног програма српскохрватског језика. У овом приручнику се кроз шест лекција полазници упознају са српскохрватском граматиком, с посебним нагласком на морфосинтаксу.

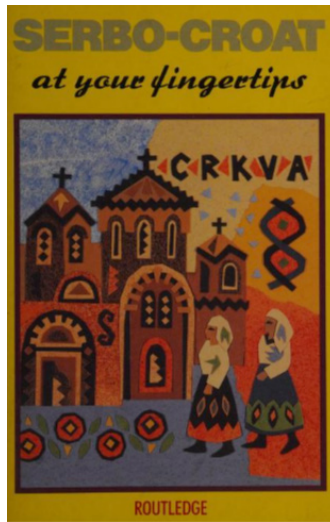
⁸ Реч је о кодној ознаци курса.

Фотографија 15. Изглед насловне стране све три јединице уџбеничког комплета *Српскохрватски CX-15A*

HEWITT, ANDRIJANA (1983). *SERBOCROAT AT YOUR FINGERTIPS*. LONDON: ROUTLEDGE.

Још један у низу речника јесте приручник *Српскохрватски надохвај руке* (енг. *Serbo-Croat at your fingertips*), објављен 1983. године у Лондону. Састављач речника је Андријана Хјуит. Приручник је дигитализован и може се пронаћи на следећој веб-адреси: <http://skr.rs/zftT>. Намењен је усвајању основне лексике српскохрватског језика неопходне за обављање свакодневних животних активности. Садржај приручника чине четири целине – упутство за правилан изговор, енглеско-српскохрватски речник, српскохрватско-енглески речник и преглед најважније граматике.

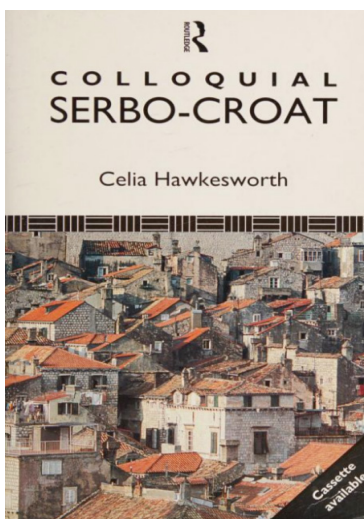

Фотографија 16. Корице речника *Српскохрватски надохвај руке* Андријане Хјуит
HAWKESWORTH, CELIA (1986). *COLLOQUIAL SERBO-CROAT*. LONDON: ROUTLEDGE.

Важно место у универзитетској настави има уџбеник *Разговорни српскохрватски* (енг. *Colloquial Serbo-Croat*), објављен 1986. године у Лондону.⁹ Аутор приручника је Селија Хоксворт, предавач у Школи за словенске и источноевропске студије Универзитета у Лондону. Приручник је дигитализован током 2022. године

⁹ Приручник је доживео више издања: 1995, 1997, 1998, 2002, 2003. и 2006.

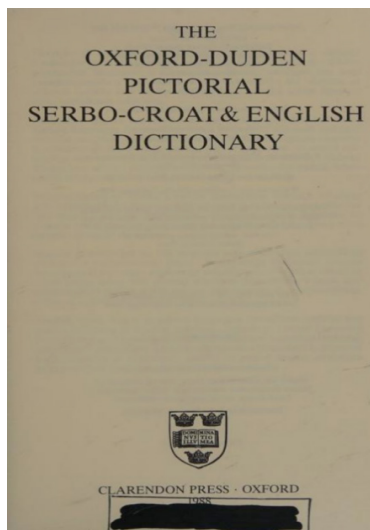
и може се пронаћи на следећој веб-адреси: <http://skr.rs/zftq>. Намењен је савладавању граматике српскохрватског језика. Садржај приручника чине увод, двадесет пет лекција и функционални додаци. У средишњем делу уџбеника обрађују се лексичке (и граматичке) јединице неопходне успостављање несметане комуникације у вези са животним питањима. Свака лекција садржи лингвометодички предлогач, речник мањепознатих речи и израза (са преводом на енглески језик), објашњења граматичких термина, разноврсне вежбе и културолошке напомене. Утемељен је на граматичко-преводој методи, према којој се од ученика очекује да преведе одређени број реченица, поштујући граматичка правила.

Фотографија 17. Корице приручника *Разговорни српскохрватски* Селије Хоксворт

BOBAN, VJELKOSLAV, PHEBY, JOHN, CANKARJEVA ZALOŽBA, OXFORD UNIVERSITY PRESS DICTIONARY DEPARTMENT, BIBLIOGRAPHISCHES INSTITUT (MANNHEIM, GERMANY) (1988). *THE OXFORD-DUDEN PICTORIAL SERBO-CROAT & ENGLISH DICTIONARY*. OXFORD: CLARENDON PRESS.

Групи приручника намењених усвајању лексике српскохрватског језика припада и *Српскохрватско-енглески сликовни речник* (енг. *The Oxford-Duden pictorial Serbo-Croat & English dictionary*), објављен 1988. године у сарадњи Цанкареве задужбине, Оксфордског издаваштва и Библиографског института у Мајнхејму. Реч је о специјализованој врсти речника, у коме се значење одређене речи преноси махом фотографијама. Структуру речника чине 384 одељка у којима су представљене лексеме за именовање животних реалија. Садржи више хиљада речи на чак осамсто шездесет и две странице.

Фотографија 18. Насловна страна *Српскохрватско-енглеској сликовној речника*

Н. Н. (2000+). *SPECIAL OPERATIONS LANGUAGE TRAINING: SERBIAN*. САД: [HTTPS://WWW.LIVELINGUA.COM/DLI/](https://www.livelingua.com/dli/).

Уџбенички комплет *Special Operations Language Training: Serbian* објављен је након 2000. године на тлу Сједињених Америчких Држава. Нажалост, не постоје јасне и прецизне информације о његовом састављачу и издавачу, али је, према садржају, лако закључити да је био коришћен за обуку припадника војних и дипломатских организација. Доступан је на следећој веб-адреси: <https://www.livelingua.com/dli/>. Овај уџбенички комплет чине (условно речено два) уџбеника и функционална радна свеска, који се користе за реализацију интезивног курса српског као страног језика. Уџбеник садржи укупно 58 лекција, које су распоређене у десет модула, тако да сваки модул обухвата неједнак број лекција. Првих шест модула припада делу уџбеника насловљеном *SOLT 1*, а преостала три делу уџбеника под називом *SOLT 2*. Наведеном бројчаном ознаком се указује да се, осим на почетном нивоу, изучавају садржаји својствени вишем/средњем нивоу учења српског као страног језика (што постаје јасно увидом у називе самих лекција). Реч је о једном од најсадржајнијих уџбеника, у коме су лекције представљене на чак 1.447 страница. У погледу ликовно графичког уређења уџбеник одговара пракси која је била актуелна у периоду након Другог светског рата, при чему је јасно да су аутори посебно водили рачуна о његовом дидактичко-методичком обликовању. Наиме, садржаји су представљени на поступан, логичан и систематичан начин, а сва објашњења се одликују прецизношћу, једноставношћу и усмерена су ка најважнијим информацијама о граматичким, лексичким и културолошким питањима српског језика и живота на српском говорном тлу. Првобитна верзија уџбеника је заснована на примени аудио-визуелно глобално-структурне методе (АВГС), према којој се језичка грађа уводи у структурама, које се усвајају глобално на слух (аудитивно), уз визуелну компоненту. Посебно функционалан сегмент уџбеничког комплета предствља радна свеска, која представља „додатни материјал за развијање вештине слушања са разумевањем”. Сва вежбања у радној свесци, подељена на три дела, решавају

Уџбенички комплет *Бошњачки, хрватски и српски* (енг. *Bosnian, Croatian, Serbian*) објављен је 2006. године за потребе реализације наставе на Одсеку за словенске језике и књижевности Универзитета у Берклију (Калифорнија, САД).¹⁰ Чине га граматика под називом *Бошњачки, хрватски, српски: граматика са социолингвистичким коментаром* (енг. *Bosnian, Croatian, Serbian: A Grammar with Sociolinguistic Commentary*) и уџбеник *Бошњачки, хрватски, српски: уџбеник са вежбањима и основном граматиком* (енг. *Bosnian, Croatian, Serbian: A Textbook with Exercises and Basic Grammar*). Аутор граматике и уџбеника је Ронел Александер, филолог, слависта и универзитетски професор, при чему је велику помоћ у писању уџбеника пружила Елен Елиас-Бурсаћ. И граматика и уџбеник намењени су студентима славистике и свима онима који желе да сагледају граматичка објашњења и боље разумеју друштвени, културни и политички контекст. Граматика је сачињена из граматичких објашњења и социолингвистичког коментара. Садржи укупно двадесет и шест поглавља, при чему је питањима обраде граматичких садржаја посвећено првих двадесет поглавља, а социолингвистичким напоменама преосталих шест. Уџбеник је и озвучен кроз сто тридесет и осам звучна записа, подељених у два неједнака

390

дела. Све јединице уџбеничког комплета одликују се пажљивим дидактичко-методичким обликовањем, које је прилагођено намери аутора да представи граматичке, лексичке и културне посебности сваке од (политичких) варијанти језика. Аутор обради граматичких садржаја приступа поступно и систематично, уз јасна и прецизна објашњења и примере. Централно место овог уџбеничког комплета припада уџбенику, који Јелена Чалић (2008: 517) назива „првим свеобухватним академским уџбеником” за подучавање језика бивше Југославије. Његов садржај чини двадесет лекција, једанаест различитих додатака и два двојезична речника.

Фотографија 20. Корице граматике и уџбеника *Бошњачки, хрвајски и српски*

BOŠKOVIĆ, ALEKSANDAR, ILIČIĆ, MILICA, ZLOTARG, SANDRA, ADAMOVIĆ, IVANA, RADOVANOVIĆ, IVANA, ASOTIĆ, SELMA, ĐUROVIĆ, ĐIVO, MILANOVIĆ, BILJANA (2021). *NAŠ JEZIK: DIGITAL LEARNING RESOURCE FOR ELEMENTARY BOSNIAN, CROATIAN, AND SERBIAN*. NEW YORK: COLUMBIA UNIVERSITY.

Један од најсавременијих уџбеника за учење српског као страног језика јесте уџбеник *Naš jezik* (енг. *Naš jezik: Digital Learning Resource for Elementary Bosnian, Croatian, and Serbian*), објављен 2021. године на Департману за словенске језике америчког Универзитета Колумбија (у Њујорку). Уџбеник потписује тим аутора: Александар Бошковић, лектор Департмана у улози супервизора, Милица Иличић у улози састављача наставног материјала, Сандра Злотрг у улози лектора, Ивана Адамовић, Ивана Радовановић у улози графичких дизајнера, односно Селма Асотић, Ђиво Ђуровић, Биљана Милановић и Сандра Злотрг у улози креатора аудио-записа. Реч је о електронском уџбенику доступном на посебној подстраници Универзитета Колумбија: <https://bcs.lrc.columbia.edu>. Намењен је реализацији онлајн или хибридне наставе са циљем савладавања компетенција за коришћење три (политичке) варијанте српског језика у свакодневним језичким ситуацијама, које су у самом уџбенику означена бојама и симболима. Структуру дигиталног уџбеника чини двадесет лекција и исто толико граматичких и лексичких вежби. У првих десет лекција обрађују се садржаји на А1 нивоу, а у (пре)осталих десет на А2 нивоу. У њему се паралелно користе ћирилично и латиничко писмо, односно екавица и (и)јекавица. Посебан квалитет је у његовом дидактичко-методичком и

визуелном обликовању, који у потпуности одговара захтевима савремене наставе српског као страног језика. Аутори су пажњу усмерили ка развоју све четири језичке вештине, осмишљавајући низ конструктивних активности за стицање темељних знања о српском језику, српској култури, али и развијању критичког и стваралачког мишљења ученика. Посебно функционални су одељци „Читамо”, „Слушамо”, „Причамо”, „Пишемо”, „Нове речи”, „Граматика” и „Вежбамо”, који својом целовитошћу уџбеник сврставају у ред најсавременијих наставних материјала за учење српског као страног језика.

Закључак

Реализовано истраживање нам је још једном потврдило тезу да се инострани универзитети, институти и школе појављују као важна места изучавања српског као страног језика и ширења српске културе. У складу са обимом реализованог истраживања и доступним информацијама у дигиталним каталозима и фондовима утврдили смо да су значајну улогу на том путу имали западноевропске и америчке образовне институције, које су посебну пажњу посвећивале припреми дидактичког материјала и средстава за реализацију и унапређивање квалитета наставе. Иако засигурно верујемо да је истраживањем обухваћен само мали део публикованих приручника, у периоду од сто десет година на западноевропским и америчким институцијама објављено је скоро тридесет публикација, и то: уџбеника, радних свезака, граматика, речника, читанки и осталих врста приручника. Први од њих је објављен 1918, а последњи 2021. године. Несумњиво је да постоји континуитет у њиховој припреми и објављивању, у чему, наравно, предњаче уџбеници, граматике и речници, као доминантне јединице уџбеничких комплета за учење српског као страног језика. Ипак, највећи број приручника публикован је, што се увидом у понуђени графички приказ може потврдити, у периоду непосредно пре и након Другог светског рата. Реч је о интересовању које је у пропорцији са интересовањем америчке и западноевропске дипломатије према југословенском тлу, српском језику и вишевековном наслеђу. Користиле су их генерације студената, што нам показују и многобројна (ре)издања, доступна у електронским библиотечким фондовима. Аутори су универзитетски професори и/или лектори, који су, користећи стечено искуство у пракси, настојали да их садржински и дидактичко-методички обликују потребама ученика несловенских језика – енглеског и немачког, али и у складу са друштвено-политичким приликама на Балканском полуострву. Неретко су то били и странци и матерњи говорници српскога језика, који су учествовали у извођењу наставе на поменутих институцијама или били учесници међународних научних пројеката. Међутим, нису били намењени само студентима славистике, већ и дипломатама и припадницима војних структура, који су наш језик учили ради извршавања задатака из области примарне делатности на српском говорном подручју. Сви наставни материјали обликовани су у складу са важећим тенденцијама у настави страних језика у времену писања и издавања. Зато у већини анализираних преовлађују граматичко-преводна, директна и/или аудиолингвална метода. Својим садржајем, визуелним представљањем и дидактичко-методичким обликовањем демонстрирају тежњу аутора да учење српског као страног језика учине ефикасним и (колико-толико) интересантним. Многи од објављених уџбеника и при-

ручника одликује својеврсна садржајност, с обзиром на чињеницу да имају више стотина страница. По својим карактеристикама представљају примере школских приручника, који одговарају потребама и могућностима странаца који почињу да уче наш језик. Дакле, већина је намењена изучавању српског као страног језика на почетном нивоу, мада међу њима има и оних који се користе при учењу на вишим нивоима. Узимајући у обзир све наведено, можемо закључити да овај рад представља само полазну тачку за даља проучавања историјског развоја наставних материјала у настави српског као страног језика и њиховог утицаја на образовну праксу у различитим културним и академским срединама. Верујемо да смо пописали само мањи део објављених приручника, те да ћемо се, сходно експанзији дигитализације архивске грађе, у годинама пред нама упознати са садржајем још много сличних и функционалних јединица уџбеничког комплета, које ће нас подсетити на важне фактографске чињенице у вези са историјским развојем (методике) наставе српског као страног језика.

Цитирана литература

- ANTIĆ, Dejan (2021). Evakuacija ratne prestonice Srbije – Niša 1915. godine, *Istorija 20. veka*, 1, 19–34.
- БЈЕЛАКОВИЋ, Исидора, АЈЏАНОВИЋ, Јелена (2011). Онлајн курс српског језика као страног: концепирање и реализација. У Весна Крајишник (ур.), *Српски као страни језик у теорији и пракси II*. Београд: Филолошки факултет, Центар за српски као страни језик, 289–296.
- БРБОРИЋ, Вељко (2014). Књига која траје: уџбеник Српски за странце Боже Ђорића. *Српски језик*, 19, 595–604.
- БРБОРИЋ, Вељко (2018). Будућност лектората српског језика са освртом на прошлост и садашњост. У: *МСП, саопштења*, 48/1, 21–30.
- BUGARSKI, Ranko (1984). Pregršt pitanja o srpskohrvatskom kao stranom jeziku. У: P. Vučković (ur.), *Okrugli sto „Srpskohrvatski jezik kao strani”*. Beograd: Institut za strane jezike, 17–22.
- GAČIĆ, Zoran (1986). Kako poboljšati motivaciju naših polaznika. У: P. Vučković (ur.), *Naučni skup „Nastava srpskohrvatskog jezika kao stranog”*. Beograd: Institut za strane jezike, 141–145.
- DABIĆ, Bogdan (1986). Neka pitanja iz nastave srpskohrvatskog jezika u slovenskim zemljama. У: P. Vučković (ur.), *Naučni skup „Nastava srpskohrvatskog jezika kao stranog”*. Beograd: Institut za strane jezike, 127–131.
- DEŠIĆ, Milorad (1990). Nastava srpskohrvatskog jezika kao stranog: dosadašnja iskustva i naredni zadaci. У *Učenje jezika, komunikativni pristup i obrazovanje nastavnika*. Novi Sad: Institut za strane jezike i književnosti, 233–237.
- ДЕШИЋ, Милорад (2003). Српски језик као страни данас. У П. Вучковић (ур.), *Педесет година Института за стране језике: 1953–2000*. Београд: Институт за стране језике, 63–67.
- DIMITRIJEVIĆ, Naum (1984). Uslovi modernizacije srpskohrvatskog jezika kao stranog. У: P. Vučković (ur.), *Okrugli sto „Srpskohrvatski jezik kao strani”*. Beograd: Institut za strane jezike, 34–40.
- ĐERIĆ, Radoslav (1984). O nastavi srpskohrvatskog jezika kao stranog u JNA. У: P. Vučković

- (ur.), *Okrugli sto „Srpskohrvatski jezik kao strani”*. Beograd: Institut za strane jezike, 68–69.
- ЂОРЂЕВИЋ, Кристина (2017). Лекторат српског језика у Братислави. *Књижевна историја*, 163, 215–223.
- IGNJATIĆ, Zdravko (1986). Specijalizovani tečajevi srpskohrvatskog jezika za strane studente. U: P. Vučković (ur.), *Naučni skup „Nastava srpskohrvatskog jezika kao stranog”*. Beograd: Institut za strane jezike, 113–116.
- КОНЧАРЕВИЋ, Ксенија (2007). О неким параметрима структурно-садржинског обликовања уџбеника српског језика као страног у инословенској средини. У: М. Дешић (ур.), *Српски као страни језик у теорији и пракси*. Београд: Филолошки факултет, Центар за српски као страни језик, 73–82.
- KRAJIŠNIK, Vesna (1992). Bibliografija jugoslovenskih radova o srpskohrvatskom jeziku kao stranom (1960–1990). *Živi jezici*, XXXIV–XXXV/1–4, 184–203.
- ЛОМПАР, Весна (1995). Божо Ђорић: Српски за странце. *Књижевност и језик*, 43(3/4), 179–181.
- MAROJEVIĆ, Radmilo (1986). Teorijsko–metodološka pitanja nastave srpskohrvatskog jezika kao stranog. U: P. Vučković (ur.), *Naučni skup „Nastava srpskohrvatskog jezika kao stranog”*. Beograd: Institut za strane jezike, 34–37.
- MATTHEWS, William Kleesmann, Meyendorff, Alexander, & Rose, William John (1952). Dragutin Subotić 1887–1952. *The Slavonic and East European Review*, 30 (75), 565–570.
- MILIVOJEVIĆ, Dragan (1968). Textbooks of Serbo-Croatian in English: A Review Article. *The Slavic and East European Journal*, 12(3), 341–350.
- МИЊАЛЛОВИЋ, Ljubomir (1986). О учењу и настави српскохрватског језика као страног. U: P. Vučković (ur.), *Okrugli sto „Srpskohrvatski jezik kao strani”*. Beograd: Institut za strane jezike, 13–16.
- NAYLOR, Kenneth (1987). Yugoslav Languages and Literatures in the United States, 1900–1945: A Survey. *Slovene Studies*, 9/1–2, 147–153.
- НОВАКОВИЋ, Александар (2022). Уџбенички комплет у настави српског као страног језика. Ниш: Филозофски факултет.
- НОВАКОВИЋ, Александар (2024а). Приручници иностраних универзитета и завода у настави српског као страног језика након Другог светског рата. *Philologia*, 22, 75–91.
- НОВАКОВИЋ, Александар (2024б). Уџбеник за српскохрватски америчке Војне школе језика: уџбенички комплет за учење српског као страног. *Лингвометодика*, 1, 123–145.
- НОВАКОВИЋ, Александар (2024в). Фрагменти о методици наставе српског као страног језика након Другог светског рата. Ниш: Филозофски факултет.
- ОТАШЕВИЋ, Ђорђе (2014). Приручници за наставу српског језика као страног. *Лингвистичке актуелности*, 25, 21–30.
- STOLZ, Benjamin (1967). „On teaching a second Slavic language: The problem of Serbo-Croatian”. *Language Learning*, 17, 155–161.
- FREEBORN, Richard (1991). Review of *The Bell of Freedom: Essays Presented to Monica Partridge on the Occasion of Her 75th Birthday*, *The Slavonic and East European Review*, 69(2), 343–344.

- ЦВИЈЕТИЋ, Ратомир (1981). Значај речника у настави српскохрватског језика и књижевности. *Књижевност и језик*, 28(3–4), 273–280.
- ČALIĆ, Jelena (2008). [Review of *Bosnian, Croatian, Serbian: A Textbook with Exercises and Basic Grammar*; *Bosnian, Croatian, Serbian: A Grammar with Sociolinguistic Commentary*, by R. Alexander, E. Elias-Bursać, & R. Alexander]. *The Slavonic and East European Review*, 86(3), 516–519.

Aleksandar M. Novaković

REVIEW OF TEXTBOOKS AND MANUALS FOR SERBIAN AS A FOREIGN
LANGUAGE PUBLISHED AT AMERICAN AND WESTERN EUROPEAN
UNIVERSITIES AND SCHOOLS

Summary

This paper provides a review of textbooks and manuals published over a period of one hundred and ten years (1915–2025) at universities, institutes, and schools in the United States and Western Europe. The aim is to introduce young teaching methodologists to the achievements of their predecessors and role models. The study employs the theoretical analysis method combined with content analysis techniques. The research material consists of digitized versions of textbooks and manuals available in foreign library collections and digital repositories. The analysis of archival materials revealed that a total of 29 publications were issued during the examined period, including 11 textbooks, 8 grammar books, 5 dictionaries, 2 workbooks, 2 readers, and 1 guidebook. These are seminal works that have been used by generations of Slavic studies students, as well as by members of diplomatic and military organizations in the United States and Western European countries. The largest number of textbooks and manuals were published before and after World War II, authored by professors of Slavic studies at renowned and prestigious universities. Most of these textbooks and manuals are intended for beginners in Serbian language learning. Based on their content, visual presentation, and didactic-methodological structure, they are classified as instructional materials designed to meet the needs and abilities of foreign learners of Serbian.

Keywords: Serbian as a foreign language, United States, Western Europe, universities, textbooks, manuals

Гордана Ј. Станчић¹

ЈУ „Андрићев институт” у Вишеграду

<https://orcid.org/0009-0002-2868-4208>

ГРАЂА ЗА БИБЛИОГРАФИЈУ ВЛАДИМИРА МИЛАНКОВА (1934–2002)

Рад је настао поводом 90. годишњице рођења српског књижевника, публицисте и истакнутог културног радника Владимира Миланкова, са идејом промовисања завичајних аутора Општине Нова Црња недовољно познатих широј јавности. Библиографија се састоји од ауторских дела Владимира Миланкова и дела других аутора о њему. Садржи и четири пратећа регистра ради лакшег сналажења. Ова библиографија је селективна и садржи 56 библиографских јединица. Библиографске јединице обрађене су према међународном стандарду за опис монографских публикација ISBD(M) и међународном стандарду за опис саставних делова публикација ISBD(CP). Приликом израде библиографије коришћени су Завичајно одељење и Одељење периодике Народне библиотеке „Ђура Јакшић”, референсна литература и Одељење периодике из фонда Библиотеке Андрићевог института, као и узајамна база COBISS+ и доступни дигитални репозиторијуми. Рад представља први покушај да се на једном месту сакупе сва дела Владимира Миланкова, а с циљем да постане основ за израду његове персоналне библиографије.

Кључне речи: библиографија, Владимир Миланков, Завичајно одељење Народне библиотеке „Ђура Јакшић” у Српској Црњи, Општина Нова Црња, Српска Црња

1. Увод

Завичајна одељења јавних библиотека представљају непресушне ризнице за проучавање историје локалне заједнице из различитих аспеката, па тако и културне историје. Јединствена су и аутентична места за формирање завичајне библиографије, која пак представља „здраву клицу националне библиографије” (VRANEŠ 2013: 128). Имајући то на уму, упустили смо се у истраживање Завичајног одељења Народне библиотеке „Ђура Јакшић” у Српској Црњи и одшкринули многа врата која воде ка личностима које су својим деловањем оставиле траг у културној историји Општине Нова Црња. Владимир Миланков свакако је једна од њих.

Владимир Миланков био је српски књижевник и публициста и истакнути културни радник Општине Нова Црња. Рођен је у Српској Црњи 11. марта 1934. године (MILANKOV 2001). У родном месту завршио је основну школу и нижу гимназију. Даље школовање наставио је у Зрењанину, где је завршио Вишу српску гимназију, и Новом Саду, где је на Вишој педагошкој школи дипломирао српски и руски језик. Осим две године које је службовао у школи у Баваништу, остатак радног века провео је у родном месту. Као директор Дома културе у Српској Црњи радио је од 1962. до 1980. друге, предано се залажући за промоцију и уздизање културе у

¹ gordana.nedeljkov06@gmail.com

новоцрњанској општини. Остао је упамћен као један од оснивача манифестације „Липарске вечери” посвећене Ђури Јакшићу. Поред тога покренуо је и Ликовну колонију у Српској Црњи, Ликовни викенд у Црњи, организовао је бројне ликовне изложбе међу којима и изложбу оригиналних дела Ђуре Јакшића, књижевне догађаје и друге културне манифестације (BOŠKOV 1997: 393). Био је члан Друштва књижевника Војводине (од 1990) и Матице Српске. Умро је 14. јула 2002. године у Српској Црњи, где је и сахрањен.

У своме истраживачком раду бавио се изучавањем завичајне културне баштине Српске Црње, Општине Нова Црња и Баната, са акцентом на истраживање живота и рада знаменитих Црњана. Нарочито је предано изучавао црњанске Јакшиће, породицу која је изродила не само Ђуру, већ и Милету, Милутину и друге знамените и значајне личности свога времена. Заслужан је за упознавање шире јавности са црњанском списатељицом Драгом Гавриловић, првом женом романописцом у српској књижевности. У Српској Црњи је спомен-плочама обележио куће писаца који су тамо рођени (Милете и Милутина Јакшића, Драге Гавриловић, Момчила Миланкова и Војислава Кузмановића).

Прву монографску публикацију *Драга Гавриловић: животи и дело* објавио је 1989. године. Поред наведене, објавио је још осам наслова монографских публикација, од којих су *Алдум Ђуре Јакшића* и *Ђока Радак: рајоборац и велики добротвор српски* објављени постхумно. Приредио је за штампу два наслова: *Сабрана дела* Драге Гавриловић, у две књиге, и *Ђура Јакшић у причама и анејдошама*, која је објављена у два издања. Поред монографских публикација, објављивао је и есеје и чланке у периодичним публикацијама као што су: *Свеске, Улазница, Лејојис Мајице српске, Гудало, Дневник, Браничево, Луча, Књижевност, Хекеида, Attendite, Кинђин алманах, Темишварски зборник* и друге.

Повод израде библиографије јесте 90 година од рођења Владимира Миланкова. Циљ израде ове библиографије јесте промовисање завичајних аутора и допринос завичајној библиографији Општине Нова Црња. Она је уједно и прилог истраживачима дела Владимира Миланкова, јер како наводи Александра Вранеш (2013: 193) персонална библиографија представља „темељан ослонац истраживачима живота и рада појединаца”.

Приликом израде библиографије Владимира Миланкова коришћени су Завичајно одељење и Одељење периодике Народне библиотеке „Ђура Јакшић”, као и референсна литература и Одељење периодике из фонда Библиотеке Андрићевог института. Коришћени су такође и узајамна база COBISS+ и доступни дигитални репозиторијуми и базе података новина и часописа у којима је аутор објављивао.

Највећи изазов приликом израде ове библиографије било је прикупљање прилога које је Миланков објављивао у периодичним публикацијама. Велики је број наслова часописа у којима је Миланков објављивао прилоге, а већина њих нема архиве из тога периода у електронској форми. Из наведеног разлога када је реч о прилозима Владимира Миланкова у периодици и зборницима ограничили смо се на оне који су аналитички обрађени у систему COBISS. Комплетирање овог дела ауторовог стваралаштва захтевало би исцрпно и посвећено истраживање архивских и библиотечких збирки новина и часописа, што је уједно и смерница за

даљи рад.

Библиографија је урађена на основу узајамне базе COBISS+ и дигиталних репозиторија, и где год је то било могуће *de visu*. Библиографске јединице обрађене су према међународном стандарду за опис монографских публикација ISBD(M) и међународном стандарду за опис саставних делова публикација ISBD(CP).

Приликом систематизације библиографских јединица руководили смо се препоруком Војислава Максимовића:

„Ако се неки аутор бавио не само писањем властитих дјела, него и приређивањем или преводињем туђих, онда се примјењује најчешће овај класификациони систем: а) самосталне књиге (и сепарати), б) прилози у периодици, ц) приређивачки рад, д) преводилачка дјелатност, е) литература о аутору чију смо библиографију радили” (MAKSIMOVIC 1987: 61).

Библиографија је подељена на два дела: у првом делу пописане су монографске публикације, прилози у периодици и монографијама и приређивачки рад Владимира Миланкова. Други део библиографије чине радови других аутора о лику и делу Владимира Миланкова. Према препоруци датој у књизи *Библиографија: приручник за савршени испис* (VUKIĆEVIĆ 2021: 78), библиографске јединице су у првом делу рада разврстане хронолошки, а у другом алфабетски према ауторима текстова. Библиографија садржи 56 библиографских јединица и обухвата период од 1980. до 2018. године. Како се види, библиографија се не завршава смрћу аутора – и након смрти његова дела доживела су (поновна) издања и бивала укључена у неке нове публикације.

Библиографију прате четири регистра: Регистар имена, Регистар наслова монографских публикација Владимира Миланкова, Регистар наслова прилога Владимира Миланкова и Регистар наслова периодичних публикација. Регистар имена чине сва имена која се помињу у библиографским делима, било да су у питању имена аутора или имена као предметне одреднице. Из именског регистра изостављена су само имена када су употребљена као називи институција.

2. Библиографске јединице

2.1. Аутор монографских публикација

1989.

1. Драга Гавриловић : живот и дело / Владимир Миланков. – Кикинда : Књижевна заједница Кикинде, 1989 (Кикинда : Графика). – 146 стр. : илустр. ; 24 cm.

1992.

2. Белуш Ђ. Јакшић : прерано умрли песник и сликар / Владимир Миланков. – Нови Сад : Књижевно-уметничка задруга Славија, 1992 (Бездан : Војводина). – 224 стр. : илустр. ; 20 cm. – ISBN 86-431-0023-4.

С а д р ж а ј : [Увод] (7–14); Четворо деце Ђуре Јакшића (15–48); Београд и Србија (49–62); Ликовно образовање Белуша Јакшића (63–116); Песме, болест и смрт (117–140); Објављене песме (141–153); Оће – неће (143); Девојка

тици (144); Успомена (145); У зору (146); Сјај месече--- (147); [Поноћ дружи, к'о на немом гробљу...] (148–149); Цвет с пролећа (150); Љубезни чика Јоцо! (151–153); Објављене баладе (155–172): Издајница (157–160); Освета (161–172); Сачувани рукописи Белуша Јакшића (173–224): Необјављене завршене песме (175–185); Пред Београдом (177–178); Сватови (179–183); Стари раде-ник--- (184); Клетва народа (185); Сачувани делови песама (187–200); Дrame (201–224).

3. Панорама пуна брашна : сто тридесет година млинарства Д. Д. „Угљеша Терзин” Кикинда / Спасоје Граховац, Владимир Миланков // Нови Сад : Књижевно-уметничка задруга Славија, 1992 (Кикинда : Графика). – 216 стр. : илустр. ; 23 cm. – ISBN 86-431-0027-7.

1996.

4. Кратки живот и изненадна смрт Лазара Спасина Марковића : (Панчево 1827 – Тител 1848) / Владимир Миланков. – Панчево : Заједница књижевника Панчева, 1996 (Панчево : Графос). – 86 стр. : илустр. ; 21 cm. – ISBN 86-81531-42-5.

1997.

5. Јакшићи из Српске Црње / Владимир Миланков. – Нови Сад : Матица српска, 1997 (Српска Црња : Шабло-граф). – 361 стр. : илустр. ; 20 cm. – ISBN 86-363-0508-3.

2000.

6. Таласање равнице : [прикази, чланци, расправе] / Владимир Миланков. – Зрењанин : Татина, 2000 (Зрењанин : Тамина). – 243 стр. : илустр. ; 20 cm.

С а д р ж а ј: Уместо увода (5–25): Таласање равнице (7–25). – Реаговања (27–38): Нема Бранка у Лицеју (29–30); Пријатељство двојице имењака (31–38). – Поводом--- (39–79): Моје друговање са Богданом (40–43); Напори и отпори (44–56); Мој рођак Момчило Миланков (57–79). – Све љубави Ђуре Јакшића (81–194): Учитељ Ђуре Јакшића – Леонтије Леша Рајић (82–94); Ђура Јакшић у Темишвару (95–103); Ђура Јакшић и Харитон Јоановић (104–118); Све љубави Ђуре Јакшића (119–150); Кроз поноћ нему (151–166); Један судски спор Ђуре Јакшића у Јагодини (167–174); Ко је ко у преписци Ђуре Јакшића (175–194). – Трагови (195–234): Два обележја захвалности Црњана (197–207); Ка првој српској романијерки (208–225); Трагом једног Вуковог писма (226–234). – Објашњења (235–238). Белешке о писцу (239–240). Таласање равнице / Спасоје Граховац (241–243).

2001.

7. Еустахија пл. Арсић и њено доба / Владимир Миланков. – Нови Сад : Аурора, 2001 (Нови Сад : FB print). – 279 стр. : илустр. ; 20 cm. – ISBN 86-7538-013-5.

2006.

8. Албум Ђуре Јакшића / Владимир Миланков. – Српска Црња : В. Миланков, 2006 (Ново Милошево : Гармонд). – 253 стр. : илустр. ; 25 cm. – ISBN 86-908839-0-8.

2009.

9. Đoka Radak : ratoborac i veliki dobrotvor srpski / Vladimir Milankov. – Kikinda : Istorijски arhiv, 2009 (Novo Miloševo : Garmond). – 475 стр. : илустр. ; 25 cm. – ISBN 978-86-85315-14-5.

2011.

10. Албум Ђуре Јакшића / Владимир Миланков. – Српска Црња : В. Миланков, 2011 (Ново Милошево : Гармонд). – 253 стр. : илустр. ; 25 cm. – ISBN 978-86-908839-0-5.

2.2. Аутор прилога у периодици и зборницима

1980.

11. Vojislav Kuzmanović : (1930–1976) (izbor iz biografije i bibliografije) / Vladimir Milankov // *Ulaznica : časopis za kulturu, umetnost i društvena pitanja*. – ISSN 0503-1362. – God. 14, br. 75 (1980), стр. 15.
12. Momčilo Milankov (1924–1979) / Vladimir Milankov // *Ulaznica : časopis za kulturu, umetnost i društvena pitanja*. – ISSN 0503-1362. – God. 14, br. 75 (1980), стр. 39–41.

1981.

13. Milutin Jakšić / Vladimir Milankov // *Ulaznica : časopis za kulturu, umetnost i društvena pitanja*. – ISSN 0503-1362. – God. 15, br. 80 (1981), стр. 35–36.

1983.

14. Aleksandar Zarin / Vladimir Milankov // *Ulaznica : časopis za kulturu, umetnost i društvena pitanja*. – ISSN 0503-1362. – God. 17, br. 86 (1983), стр. 29–30.
15. Crnjanski Jakšići / Vladimir Milankov // *Ulaznica : časopis za kulturu, umetnost i društvena pitanja*. – ISSN 0503-1362. – God. 17, br. 86 (1983), стр. 17–20.

1986.

16. Draga Gavrilović / Vladimir Milankov // *Ulaznica : časopis za kulturu, umetnost i društvena pitanja*. – ISSN 0503-1362. – God. 20, br. 101-102 (1986), стр. 53–55.

1989.

17. Jedan zapis Milete Jakšića / Vladimir Milankov // *Ulaznica : časopis za kulturu, umetnost i društvena pitanja*. – ISSN 0503-1362. – God. 22, br. 116–117 (1989), стр. 83–87.
18. Talasanje ravnice / Vladimir Milankov // *Ulaznica : časopis za kulturu, umetnost i društvena pitanja*. – ISSN 0503-1362. – God. 23, br. 119–120 (1989), стр. 107–118.

1992.

19. Она је – срце му каже : Драга Гавриловић из Српске Црње – прва жена у српској књижевности која је написала роман / Владимир Миланков // Дневник : орган Народног фронта. – ISSN 0350-7556. – Год 51, бр. 16303 (1992), стр. 15.
20. Све љубави Ђуре Јакшића : Песник се радо и често заљубљивао а онда су се налазили стихови посвећени новој изабраници срца / Владимир Миланков // Свеске : часопис за књижевност, уметност и културу. – ISSN 0353-5525. – Год. 4, св. 13 (1992), стр. 6–16.

1995.

21. Приче о Ђури Јакшићу / Владимир Миланков // Дневник : орган Народног фронта. – ISSN 0350-7556. – Год. 54, бр. 17375 (1995), стр. 9.

1996.

22. Васа Јакшић / Владимир Миланков // Гудало : часопис за унапређење гласбе. – ISSN 2334-6965. – Бр. 12 (1996), стр. 32–39.
23. Један судски спор Ђуре Јакшића у Јагодини / Владимир Миланков // Свеске : часопис за књижевност, уметност и културу. – ISSN 0353-5525. – Год. 8, бр. 27/28 (1996), стр. 6–10.
24. Трагом једног Вуковог писма / [приредио] Владимир Миланков // Летопис Матице српске. – ISSN 0025-5939. – Год. 172, књ. 458, св. 1–2 (1996), стр. 163–168.

1997.

25. Кроз поноћ нему : поезија Ђуре Јакшића као изазов за композиторе / Владимир Миланков // Свеске : часопис за књижевност, уметност и културу. – ISSN 0353-5525. – Год. 9, бр. 33/34 (1997), стр. 6–16.

1998.

26. Ко је ко у преписци Ђуре Јакшића / Владимир Миланков // Браничево : часопис за књижевност, културна и друштвена питања. – ISSN 0006-9140. – Год. 44, бр. 1/2 (1998), стр. 102–113.

1999.

27. Кругови кикиндске прошлости / Владимир Миланков // Кругови стваралаца у култури Кикинде / Душан Дејанац. – Кругови стваралаца у култури Кикинде / Душан Дејанац. – Кикинда : Историјско-завичајно друштво „Кинђа”, 1999 (Наково : Графопрес). – Стр. 74.
28. Мој рођак Момчило Миланков / Владимир Миланков // Свеске : часопис за књижевност, уметност и културу. – ISSN 0353-5525. – Год. 11, бр. 48/49 (1999), стр. 249–256.
29. Равничар у души и литератури / Владимир Миланков // Луча : часопис за културу, уметност и науку. – ISSN 0354-7787. – Год. 8, бр. 14/15 (1999), стр. 9–17.

2000.

30. Младић добре душе и широке руке / Владимир Миланков // Луча : часопис за културу, уметност и науку. – ISSN 0354-7787. – Год. 9, бр. 2 (2000), стр. 99–100.
31. Момчило Миланков / Владимир Миланков // Књижевност : месечни часопис. – ISSN 0023-2408. – Год. 55, бр. 11/12 (2000), стр. 1472–1475.

2002.

32. Барон Федор Николић од Рудне / Владимир Миланков // Темишварски зборник = The Timișoara Review = Culegere de Studii – Timișoara. – ISSN 0354-6721. – Бр. 3 (2002), стр. 95–112.
33. Кикиндске слике Ђуре Јакшића / Владимир Миланков // Хекеида : књижевни лист. – ISSN 1820-5283. – Промотивни бр. (2002), стр. 11.

2005.

34. Кикинђани чланови Матице српске / Владимир Миланков // Кинђин алманах. – ISSN 1820-4619. – Бр. 2 (2005), стр. 49–52.

2006.

35. Сава Арсић, градоначелник арадски / Владимир Миланков // Темишварски зборник = The Timișoara Review = Culegere de Studii – Timișoara. – ISSN 0354-6721. – Бр. 4 (2006), стр. 63–76.

2008.

36. Великокикиндска некадашњост : уварошење Кикинде / Владимир Миланков // Attendite : гласник Историјског архива у Кикинди. – ISSN 1820-3485. – Бр. 5 (2008), стр. 157–183.

2014.

37. Евстахија Арсић – прва списатељица нове српске књижевности / Владимир Миланков // Арад кроз време = Aradul de-a lungul timpului. 15, Зборник радова са међународнога научног скупа, Арад, 13–14. септембра 2013 / приредили Стеван Бугарски, Љубомир Степанов. – Темишвар : Савез Срба у Румунији, 2014 (Timișoara : Xedos). – Стр. 25–44.

2016.

38. Voz moje mladosti / Vladimir Milankov // Banatska mala pruga / Milan Micić, Ferenc Nemet, Maria Siladi. – Novo Miloševo : Banatski kulturni centar ; Novi Sad : Univerzitet, 2016 (Zrenjanin : Diginet). – Стр. 137–138.

2.3. Приређивач монографских публикација

1990.

39. Сабрана дела. Књ. 1, Песме, приповетке / Драга Гавриловић ; [приредио за штампу Владимир Миланков ; уредник Недељко Радловић]. – Кикинда : Књижевна заједница Кикинде, 1990 (Бечеј : Пролетер). – 196 стр. : фотогр. ; 24 см. – ISBN 86-81441-17-5.

40. Сабрана дела. Књ. 2, Приповетке, Девојачки роман, преводи / Драга Гавриловић ; [приредио за штампу Владимир Миланков ; уредник Недељко Радловић]. – Кикинда : Књижевна заједница Кикинде, 1990 (Бечеј : Пролетер). – 207 стр. : фотогр. ; 24 см.

1993.

41. Ђура Јакшић у причама и анегдотама / [приредио] Владимир Миланков. – Нови Сад : Матица српска, 1993 (Нови Сад : Графо-офсет). – 264 стр. : илустр. ; 20 см. – ISBN 86-363-0258-7.

2018.

42. Ђура Јакшић у причама и анегдотама / [приредио] Владимир Миланков. – 2. изд. – Српска Црња : СКТЦ „Ђура Јакшић” ; Пожаревац : Центар за културу Пожаревац, 2018 (Нови Сад : НС Мала Књига +). – 335 стр. : илустр. ; 21 см. – ISBN 978-86-900308-0-4.

- 2.4. Други аутори о Владимиру Миланкову и његовом делу

43. ВЛАХОВИЋ, Радован

Iz prve ruke : glasna razmišljanja o knjigama. Knj. 3 / Radovan Vlahović. – Novo Miloševo : Banatski kulturni centar, 2018 (Zrenjanin : Diginet). – 180 str. : autorova slika ; 21 cm. – ISBN 978-86-6029-376-5.

44. ГРАХОВАЦ, Спасоје

Владимир Миланков у загрљају векова и будућности / Спасоје Граховац // Албум Ђуре Јакшића / Владимир Миланков. – Српска Црња : В. Миланков, 2011 (Ново Милошево : Гармонд). – Стр. 249–251.

45. ГРАХОВАЦ, Спасоје

Време прве српске списатељице / Спасоје Граховац. – Напомена: Приказ књиге: Владимир Миланков: Еустахија пл. Арсић и њено доба, Нови Сад, 2001. // Хекеида : књижевни лист. – ISSN 1820-5283. – Год. 1 (2002), стр. 13.

46. ГРАХОВАЦ, Спасоје

Непристајање на самоћу : (есеји, прикази, чланци) / Спасоје Граховац. – Нови Сад : Књижевна задруга Нова Славија, 1999 (Нови Сад : Футура публикације). – 183 стр. ; 20 см.

47. ГРАХОВАЦ, Спасоје

Таласање равнице / Спасоје Граховац // Таласање равнице : [прикази, чланци, расправе] / Владимир Миланков. – Зрењанин : Tamina, 2000. – Стр. 241–243.

48. ЕРДЕЉАНИН, Анђелко

Лепа књига у кићеном Срему : прикази, чланци, записи / Анђелко Ерде-

љанин. – Рума : Градска библиотека „Атанасије Стојковић”, 2015 (Рума : Типограф). – 175 стр. : ауторова слика ; 21 cm. – ISBN 978-86-85709-52-4.

49. ИВАНИЋ, Душан

Сабрана дела Драге Гавриловић : Драга Гавриловић: Сабрана дела (Књига I: Песме; Приповетке. Књига II: Приповетке; Девојачки роман; Преводи); приредио и предговор написао Владимир Миланков; Едиција „Баштина”, Књижевна заједница Кикинде, Кикинда, 1990. / Душан Иванић // Летопис Матице српске. – ISSN 0025-5939. – Год. 167, књ. 447, св. 1 (јан. 1991), стр. 157–159.

50. МИЛИНЧЕВИЋ, Васо

Владимир Миланков : Белуш Ђ. Јакшић, Нови Сад, 1992 / Васо Милинчевић // Свеске : часопис за књижевност, уметност и културу. – ISSN 0353-5525. – Год. 6, бр. 19 (1994), стр. 158–161.

51. МИЛИНЧЕВИЋ, Васо

Vladimir Milankov : Đura Jakšić u pričama i anegdotama, Novi Sad, 1993 / Vaso Milinčević // Борба : орган Комунистичке партије Југославије. – ISSN 0350-7440. – Год. 72, бр. 227 (1994), str. I.

52. МИХАИЛОВИЋ, Душан

Владимир Миланков : Белуш Ђ. Јакшић, Нови Сад, 1992 / Душан Михаиловић // Дневник : орган Народног фронта. – ISSN 0350-7556. – Год. 51, бр. 16553 (1992), стр. 16.

53. СТАШЕВИЋ, Миленко

Гледано изнутра / Миленко Сташевић. – Напомена: Приказ књиге: Владимир Миланков: Кратки живот и изненадна смрт Лазара Спасина Марковића, Панчево, 1996. // Свеске : часопис за књижевност, уметност и културу. – ISSN 0353-5525. – Год. 9, бр. 35 (1997), стр. 199–205.

54. ТОМИН, Драгомир

Владимир Миланков „Ђока Радак – ратоборац и велики добротвор српски” / [Драгомир Томин] // Attendite : гласник Историјског архива у Кикинди. – ISSN 1820-3485. – Бр. 6 (2009), стр. 229–231.

55. ШАЈТИНАЦ, Радивој

Лични пример појединца у културној историји : кроки за портрет Владимира Миланкова / Радивој Шајтинац // Завичајац : часопис за неговање завичајне културе. – ISSN 1450-9164. – Год. 6, бр. 23/24 (2005), стр. 8–9.

56. ШТЕКОВИЋ, Лука

Владимир Миланков : Јакшићи из Српске Црње, Нови Сад, 1997 / Лука

Штековић // Борба : орган Комунистичке партије Југославије. – ISSN 0350-7440. – Год. 75, бр. 241, (28.08.1997), стр. I)

3. Регистри

3.1. Именски регистар

Арсић, Еустахија (Евстахија) 7, 37, 45

Арсић, Сава 35

Бугарски, Стеван 37

Влаховић, Радован 43

Гавриловић, Драга 1, 6, 16, 19, 39, 40, 49

Граховац, Спасоје 3, 6, 44–47

Дејанац, Душан 27

Ердељанин, Анђелко 48

Зарин, Александар 14

Иванић, Душан 49

Јакшић, Белуш Ђ. 2, 50, 52

Јакшић, Васа 22

Јакшић, Ђура 2, 6, 8, 10, 20, 21, 23, 25, 26, 33, 41, 51

Јакшић, Максим 6

Јакшић, Милета 17

Јакшић, Милутин 13

Јоановић, Харитон 6

Караџић, Вук Стефановић 6, 24

Кузмановић, Војислав 11

Марковић, Лазар Спасин 4, 53

Миланков, Владимир 1–42, 44, 45, 47, 49–56

Миланков, Момчило 6, 12, 28, 31

Милинчевић, Васо 50, 51

Михаиловић, Душан 52

Миџић, Милан 38

Мрвош, Богдан 6

Немет, Ференц 38

Николић, Федор 32

Поповић, Ђорђе Даничар 6

Радак, Ђока 9, 54

Радичевић, Бранко 6

Радловић, Недељко 39, 40

Рајић, Леонтије Леша 6

Силађи, Мариа 38

Сташевић, Миленко 53

Степанов, Љубомир 37

Томин, Драгомир 54

Шајтинац, Радивој 55

Штековић, Лука 56

3.1. Регистар наслова монографских публикација Владимира Миланкова

Албум Ђуре Јакшића 8, 10

Белуш Ђ. Јакшић : прерано умрли песник и сликар 2

Драга Гавриловић : живот и дело 1

Ђура Јакшић у причама и анегдотама 41, 42

Еустахија пл. Арсић и њено доба 7

Јакшићи из Српске Црње 5

Кратки живот и изненадна смрт Лазара Спасина Марковића : (Панчево 1827 – Тител 1848) 4

Панорама пуна брашна : сто тридесет година млинарства Д. Д. „Угљеша Терзин” Кикинда 3

Сабрана дела. Књ. 1, Песме, приповетке 39

Сабрана дела. Књ. 2, Приповетке, Девојачки роман, преводи 40

Таласање равнице : [прикази, чланци, расправе] 6

Ђока Radak : ratoborac i veliki dobrotvor srpski 9

3.2. Регистар наслова прилога Владимира Миланкова

Барон Федор Николић од Рудне 32

Васа Јакшић 22

Великокикиндска некадашњост : уварошење Кикинде 36

Евстахија Арсић – прва списатељица нове српске књижевности 37

Један судски спор Ђуре Јакшића у Јагодини 23

Кикиндске слике Ђуре Јакшића 33

Кикинђани чланови Матице српске 34

Ко је ко у преписци Ђуре Јакшића 26

Кроз поноћ нему : поезија Ђуре Јакшића као изазов за композиторе 25

Кругови кикиндске прошлости 27

Младић добре душе и широке руке 30

Мој рођак Момчило Миланков 28

Момчило Миланков 31

Она је – срце му каже : Драга Гавриловић из Српске Црње – прва жена у српској књижевности која је написала роман 19

Приче о Ђури Јакшићу 21

Равничар у души и литератури 29

Сава Арсић, градоначелник арадски 35

Све љубави Ђуре Јакшића : Песник се радо и често заљубљивао а онда су се налазили стихови посвећени новој изабраници срца 20

Трагом једног Вуковог писма 24

Aleksandar Zarin 14

Crnjanski Jakšići 15

Draga Gavrilović 16

Jedan zapis Milete Jakšića 17

Milutin Jakšić 13

Momčilo Milankov (1924–1979) 12

Talasanje ravnice 18

Vojislav Kuzmanović : (1930–1976) (izbor iz biografije i bibliografije) 11

Voz moje mladosti 38

3.3. Регистар наслова периодичних публикација

Борба 51, 56

Браничево 26

Гудало 22

Дневник 19, 21, 52

Завичајац 55

Кинђин алманах 34

Књижевност 31

Летопис Мајице српске 24, 49

Луча 29, 30

Свеске 20, 23, 25, 28, 50, 53

Темишварски зборник 32, 35

Хекеуга 33, 45

Attendite 36, 54

Ulaznica 11–18

Цитирана литература

BOŠKOV 1997: BOŠKOV, Živojin (ur.). *Leksikon pisaca Jugoslavije. [Tom] 4, M–NJ*. Novi Sad: Matica srpska, 1997.

MAKSIMOVIĆ 1987: MAKSIMOVIĆ, Vojislav. *Osnove teorije bibliografije*. Beograd: Narodna biblioteka Srbije, 1987. [orig.] Максимовић, Војислав. *Основе теорије библиографије*. Београд: Народна библиотека Србије, 1987.

MILANKOV 2001: MILANKOV, Vladimir. *Eustahija pl. Arsić i njeno doba*. Novi Sad: Aurora,

2001. [orig.] Миланков, Владимир. *Еустахија пл. Арсић и њено доба*. Нови Сад: Аурора, 2001.

VRANEŠ 2013: VRANEŠ, Aleksandra. *Bibliografija*. Beograd: Filološki fakultet, 2013. [orig.] Вранеш, Александра. *Библиографија*. Београд: Филолошки факултет, 2013.

VUKIĆEVIĆ 2021: VUKIĆEVIĆ, Dejan. *Bibliografija: priručnik za stručni ispit*. Beograd: Narodna biblioteka Srbije, 2021. [orig.] Вукићевић, Дејан. *Библиографија: приручник за стручни испит*. Београд: Народна библиотека Србије.

Gordana J. Stančić

CONTRIBUTION FOR THE BIBLIOGRAPHY OF VLADIMIR MILANKOV (1934–2002)

Summary

In this paper, we bring material for the bibliography of Vladimir Milankov, a Serbian writer and publicist and prominent cultural worker of the Municipality of Nova Crnja. In his research work, the author studied the native cultural heritage of Srpska Crnja, the Municipality of Nova Crnja and Banat, with an emphasis on researching the life and work of famous people from this region. The occasion for creating the bibliography is the 90th anniversary of the birth of Vladimir Milankov. The goal of creating this bibliography is to promote native authors and contribute to the native bibliography of the Municipality of Nova Crnja. The bibliography is based on the COBISS+ database and digital repositories, and wherever possible de visu. Due to difficulties in collecting data from serial publications, this bibliography is defined as selective. Bibliographic units are processed according to the international standard for the description of monographic publications ISBD(M) and the international standard for the description of constituent parts of publications ISBD(CP). The bibliography contains 56 bibliographic units and covers the period from 1980 to 2018. The bibliography is accompanied by four registers: Register of names, Register of titles of monographic publications by Vladimir Milankov, Register of titles of contributions by Vladimir Milankov and Register of titles of periodical publications.

Keywords: bibliography, Vladimir Milankov, The Local History Collection of the National Library „Đura Jakšić” in Srpska Crnja, Municipality of Nova Crnja, Srpska Crnja

Борис А. Ђорем¹

Универзитет у Источном Сарајеву

Филозофски факултет Пале

Катедра за србистику

Докторске академске студије

<https://orcid.org/00009-0000-5341-5638>

ПОЕТСКИ ДИЈАЛОГ ЖАРКА Б. ВЕЉКОВИЋА СА ПРВИМ (ПОЗНАТИМ) РЕНЕСАНСНИМ СТИХОВИМА ДУБРОВАЧКЕ КЊИЖЕВНОСТИ

У раду представљамо поетичке одлике поетске збирке *Верси дубровачки у славу*, Жарка Б. Вељковића, по струци класичног филолога, а по вокацији мисаоног пјесника, те културно-друштвене *особености* у *йодџекстиу* дјела. Књига је изашла у 2021, години навршавања шест вјекова од настанка првих познатих ћириличних стихова дубровачке књижевности српског језичког подручја (на народном језику), те је и *йоејски дијалої* с тим стиховима. Збирка *Верси дубровачки у славу* је једино дјело, било критичко-научно било умјетничко, изашло у години *јубилеја*, те је на њега и примарно *реферисано*, а уз то је и најобухватнији и најобимнији *йоејски дијалої* са стиховима из 1421. године. Зарад што бољег *разуијевања* и ренесансних и Вељковићевих стихова, назначујемо поетичке, културне и друштвене одлике ренесансе, са којима *самјеравамо* сродне одлике стихова из 1421, које, највише аналитичко-синтетички, доводимо у однос и с *нашим добом* и са поезијом из *Верса дубровачких у славу*. Служићемо се и *сйваралачком биоїрафијом* савременог српског аутора, те прегледом *најзнаковиїије* лексике коришћене у овдје *йредсйављеном* дјелу, инсистирајући и на једном и на другом *сеїменїу* – што чинимо најприје да што цјеловитије истакнемо важније поетичке одлике *Верса...*, увезане са културно-друштвенима, те, даље, да укажемо на *моїућу усїјелосї* ауторове идеје да, *крећући се* и кроз *канонску метричку форму* и кроз *мјешавину архаичне* и савремене лексике, ипак, уз одлике *личне йоеїије*, што више нагласи и *исїиински дух* и стварни *иденїиїиїеїски кључ* дубровачке поезије, посебно ренесансне: национално и језички доминантно српске, конфесионално примарно римокатоличке, *кулїурно* окренуте *класици* и италијанској ренесанси, а, наспрам тих *асїекаїиа*, друштвено-културно-политички засебне, самосвојне.

Кључне ријечи: *Верси дубровачки у славу*, савремена српска поезија, поетски дијалог, дубровачка књижевност, Жарко Б. Вељковић, културна историја

Године 1421, у културно-књижевно-друштвеном раздобљу ренесансе, настали су *йрви сачувани* (за сада *йознаїи*), ћирилицом писани, стихови дубровачке књижевности српског, лексички *архаичної*, те умногоме *романизованої*, али српског, језика. Ренесанса по себи – а нарочито у њеној колијевци, *данашњој Италији*, простору на који су се *ослањали* и на који су се *уїледали* и *їадашњи* Дубровчани – јесте период развоја трговине, банкарства, занатства, архитектуре, али и *йроцва-*

ѿа многих умјетности и културе уопште, уз више *освртљања* према антици неголи у средњем вијеку (што није био случај само са Италијанима и са Дубровчанима), као и напретка у наукама, у којима је и долазило до многих важних открића. Тада су људи од пера, културе, науке, махом школовани у Италијана, често били и полихистори, тако да се дешавало да исти човјек *осврти* *ѿраја* у низу разнородних дисциплина. Није необично ни то што је – насупрот хуманизму, покрету у оквиру ког се *ѿражила* комуникација на латинском – народни језик постао језик ренесансних књига и школа, а самим тим су и дјела Дантеа Алигијерија и Франческа Петрарке на (њиховом) народном језику (п)остала популарнија него оно што су написали на латинском.

Народни језик Дубровчана, *ономад* Срба католика, јесте српски језик, скоро чиста штокавштина, поријеклом махом из херцеговачког *залеђа*, одакле су многи Дубровчани *сѿарином* (MILOSAVLJEVIĆ 2020: 84), али умногоме и са *ѿримјесама* чакавштине потекле од мање бројног сусједства са *осѿрвља*,² као и са романским и далматороманским утицајима, што од школовања, што од *уѿицаја* оних Дубровчана који су поријеклом (били) Италијани. Старе *Раѿужане* као цјелину красише: вјера скоро у потпуности римокатоличка; надаље, слободан и слободарски дух, републикански, те независан од спољних утицаја, што је трајало до Наполеоновог освајања 1806. године, као и потоњег аустријског заузимања Дубровника; затим (већински развијена) *свијест* о већински српском поријеклу (ISTO: 83–95); као и културно-духовно-морално уздизање захваљујући класичним утицајима *ѿровученима* кроз *сиѿио* италијанско-ренесанснога образовања, које је и било „у основи (...) укупног духовног живота и понашања Дубровчана” (ISTO: 90). Уз изражену *самосвијест* већине писаца и службених аката и умјетничке књижевности (ARSIĆ 2021: 6), као назив *народноја* језика *ондашњих* становника спомињао се *срѿски језик*, тј. *lingua serviana* (в.: KOSTIĆ 1975: 15–38; (MAROJEVIĆ 2013: 32).³ Ћирилица, којом су *даѿи* и први (познати) дубровачки ренесансни стихови, *ѿада* се назива и сматра *срѿским ѿисмом* (ARSIĆ 2021: 6, 7, 8).

О српскоме карактеру дубровачке књижевности, односно језика – што врло јасно потенцирају србисти – писали су, рецимо, и сљедећи филолози: Вук Стефановић Караѿић у тексту „Срби сви и свуда” (VUK 2002²: 129, 131, 132, 142); Петар Милосављевић у раду „Обнова свести о српској језичкој заједници” (ISTO 2013), те у књизи *Србисѿиика и дубровачка књижевност* (ISTO 2020 – а нарочито на стр.: 8, 21, 22, 26, 27, 30, 31, 32, 33, 37, 38, 39, 40, 55, 58, 65, 68, 69, 72, 76–100, 103, 108, 109–120, 122, 124, 125, 128, 129, 130, 141, 142, 143, 144, 146, 148, 149, 150–172, 174, 182, 184, 185, 186, 187, 190, 191, 210–214, 219–225, 230, 244, 245, 255, 256, 258, 274, 275, 276, 277, 281, 285, 294, 295, 296); Јеремија Митровић у књизи *Срѿсѿво Дубровника* (в.: MILOSAVLJEVIĆ 2020: 69); Лујо Бакотић у књизи *Срби у Далмацији* (в.: 2 Чакавштина, притом, кроз 15. и 16. вијек већ и не утиче на језик дубровачке поезије толико колико је то у ранијем раздобљу био случај, а од 16. вијека је ова поезија писана, искључиво, штокавштином. 3 Уосталом, „употреба израза *срѿски језик* у латински писаним документима, и то управо у службеним списима којим се именује говор Дубровчана, стварни је показатељ објективне етничке припадности словенског становништва Дубровачке Републике. Сам назив *срѿски језик* је творбени синоним за синтагму 'језик Срба' (у старијим периодима развоја словенских језика придеви са овим суфиксом су имали живу граматичку функцију, тј. нису били подвргнути чак ни делимичној лексикализацији; поред тога, *срѿски језик* је значио и 'српски народ')” (MAROJEVIĆ 2013: 33).

MILOSAVLJEVIĆ 2020: 80); Јован Суботић у *Цвећнику српске словесности*, из 1853. године (в. подјелу у: MILOSAVLJEVIĆ 2020: 32, 33, 124); Лазо М. Костић у студији *Насилно присвајање дубровачке културе* (KOSTIĆ 1975); Мирослав Пантић у појединим текстовима, рефератима и интервјуима (в. цитате код: MILOSAVLJEVIĆ 2020: 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150–172); Радослав М. Грујић у тексту „Српски језик и српско писмо” (GRUJIĆ R. 2002: 409–411, 418, 429), Ирена Арсић у уводу пјесничке збирке *Верси дубровачки у славу Жарка Вељковића* (ARSIĆ 2021) и Анђелко Заблаћански у поговору за ову књигу (ZABLAĆANSKI 2021); Злата Бојовић на појединим страницама *Историје дубровачке књижевности* (BOJOVIĆ 2015²: 8–14, 17, 71, 72, 84), Јован Деретић у интегралној *Историји српске књижевности* (DERETIĆ 2007⁴: 261–264, 270), Павле Поповић у *Прејледу српске књижевности* (детаљније в. код: MILOSAVLJEVIĆ 2020: 25–27, 39–40, 51, 53, 59–60, 64, 68, 70, 76–78, 81–82, 100, 105, 110, 111, 112, 113, 127, 128, 166, 167, 169, 177, 191, 202); Милош Ковачевић у раду „Деретићеве дилеме око статуса дубровачке књижевности” (KOVAČEVIĆ 2015a) и у уводу рада „Аустроугарске забране српског језика и ћирилице” (KOVAČEVIĆ 2015b: 245); Жељко Грујић у културноисторијско-политичкој студији „Вијек и по српског политичког мазохизма” (рецимо, в.: GRUJIĆ Ž. 2023: 105–119, 663 – 681); Радмило Маројевић у раду „Српски језик, писмо и народност у културно-историјском и лингвистичком контексту” (MAROJEVIĆ 2013: 32, 33), итд.

Надаље, да се вратимо главној теми рада: горе споменути *йјеснички зайис* из 1421. године, настао у *освићу* ренесансе, вјероватно није био први, али је (п) остао први сачувани *йоейски зайис* у дубровачкој књижевности. У поезији тог географског простора тешко да је могао наједном *изникнути* тако чврст метрички оквир (BOJOVIĆ 2015²: 72), у виду двоструко римованих дванаестераца, а такав дванаестерац је канонски облик дубровачке поезије. Дакле, овај *йоейски зайис* јесте и „сведочанство (...) да је већ почетком XV века ренесансна поезија у Дубровнику не само постојала већ била и веома развијена” (ISTO: 110).

Пошто смо истакли историјске и културноисторијске околности, посебно из времена настанка *зайиса* – вратимо се њему самоме. Након тога се и можемо *осврнути* на *дијало* овога *йексџа* са *нашим* добом. Ти стихови гласе овако:

„Сада сам остављен срид морске пучине, / валовју моћно биен; дажд дојде с висине. / Кад дојдох на копно, мних да сам...” (наведено према: VELJKOVIĆ 2021: 10).

Дата су, на штокавштини, са *йримјесама* чакавштине – што због *језичких уиџицаја* (ренесансне) *средине*, што због воље *йјесника* да не *одсџуџи* од метричкога *калуџа* – два (пот)пуна двоструко римована дванаестерца, те окрњени трећи стих, ком недостаје пола другог полустиха. Недостаје и *сазнање* шта је *лирски субјекат* помислио након што се упркос многим невољама и мукама избавио из валова, те доспио на копно – па је ова *окрњеност* и означена са три тачке. Због незавршености трећег стиха, никада нећемо сазнати ни то да ли би се, рецимо, остало само на овом једном катрену. Вјероватно, пак, нећемо сазнати ни шта је аутора *окрњених* стихова омело у надахнућу (KLJAJIĆ 2023: 219, 220), а ни зашто се којом другом приликом није враћао пјесничкоме стваралаштву.

Да би уобичајена метричка схема била употпуњена – *йоейском зайису*, уз одсуство другог дијела трећег стиха – недостаје барем још један дванаестерачки

стих ком би се прва половина римовала са петим полустихом („мних да сам”), а завршни полустих *крњеѣа* катрена са ненаписаним крајем трећег стиха. У једном *слободнијем* преводу на савремени језик, ког ћемо се ускоро подсјетити, цитирани стихови могу се представити и овако:

„Сад сам (ево) остављен (сѣм) посред морске пучине, / таласима дијен баш; (а) и киша (на све то) пристиже с (небеских) висинѣ. / Кад (напоследку) стигох на копно, помислих да сам...”

Одговор на питање *шѣа је омело ауѣора* тек би се донекле могао дати. У литератури се обично наводи да је стихове, као трајно културноисторијско и поетско свједочанство, оставио Џон(к)о Каличевић (~1399 – 26. 5. 1457,⁴ и рођен и преминуо у Дубровнику). *Ауѣор* – који није ни могао претпоставити како ће се касније водити спорови око поријекла и националне припадности (већине) Дубровчана, припадности и одлика народног језика, као и око историје писма којим су примарно писали – те 1421. године је у *ондашњој* царинарници⁵ био јустивијар (тј.: правни референт, старалац за правне послове и питања).

На једној од празних страница *Царинској сѣаѣуѣа* (иначе из 1277. године) забиљежени су први *ѣознаѣи* дубровачки ренесансни стихови. Поетски *залеѣ* преданог полихистора *можда* је *омеѣен* службеничким пословима – и то да се *искра* више не појави. О овим, првим дубровачким стиховима из доба ренесансе настао је до сада врло мали број књижевноисторијских, културноисторијских и лингвистичких биљежака, махом краћих и успутних, а *даѣиѣ* или у склопу проучавања у вези са *ширим* рагузеолошким и сродним (културно)историјским темама, или у склопу повремених оглашавања по интернет-порталима, на ове и на сродне теме – биљежака понешто србистичких, и временом све (*ѣро*)срѣскијѣх (в.: ARSIĆ 2021; BIJEIĆ 2021; BOJOVIĆ 1997; ISTO 2015²: 71, 72; ĐORĐEVIĆ 2011: 179–182; KLJAJIĆ 2023; PAVLOVIĆ 1964: 65; STIPČEVIĆ 2005; RADISAVLJEVIĆ 2015; ZABLAĆANSKI 2021), а понешто кроатистичких и (*ѣро*)хрѣаѣскиѣх (в.: BULAJA 2020; DAMJANOVIĆ 2010; FRANGEŠ 1996; JELČIĆ 2004²: 22; ŠUNJIĆ 2005).

Посебно истичемо запис чешког слависте Константина Јиречека – једини из литературе настао на њемачком језику – иако је написан не изравно поводом Каличевића, овдје *ѣретѣѣосѣављеној* аутора, којем је дат мали простор, него у вези са архивским изучавањем живота и дјела Шишка Менчетића (JIREČEK 1897: 59, 61–62; в. и: BOJOVIĆ 1997: 109–111; као и: ĐORĐEVIĆ 2011: 179). Насупрот већине истраживача међу Србима и Хрватима, Јиречек је „autorstvo pripisao jednomu od preostale četverice justicijara”, што истиче једино Анкица Шуњић (2005). Јиречек је то устврдио анализиравши рукописе четири јустивијара, исписане у *Царинском сѣаѣуѣу*, те је закључио да је Џон(к)о Каличевић исписао биљешке о појединим историјским личностима и збивањима са преласка из 14. у 15. вијек (краљу Босне

4 Датум в. у: ŠUNJIĆ 2005.

5 И. Арсић (2021: 6) и Н. Кљајић (2023: 219) пишу да је царинарница 1421. године била смјештена у палати Спонза. Ипак, Спонза је грађена вијек касније, од 1516. до 1520, по пројекту из 1513, а временом је мијењала намјене. На „prostoru današnje Sponze” прије је била „Velika carinarnica, koju dopuna Statuta iz 1296. godine navodi kao već postojeću općinsku zgradu. (...) Potreba za izgradnjom većeg (...) objekta bila je uvjetovana jakim razvitkom trgovine, u doba najsnažnijeg ekonomskog uspona Dubrovnika” ([ANONIM.] б. г).

Стефану Твртку Котроманићу, угарском краљу Жигмунду, итд.) (JIREŠEK 1897: 59, 61), а да су стихови, ипак, настали руком неког од осталих, непотписаних биљежника (JIREŠEK 1897: 61). Ми, ипак, одлучујемо бити *неуиџрални*: овдје се надаље и не служимо одређењем аутора, него синтагмом „први *йознаиџи* дубровачки ренесансни стихови”.

На шест вјекова од знаменитог *йоеџског зайиса* у царинској књизи, ма колико да је овај допринос поезији невелик, није било институционално организованог обиљежавања овог врло важног јубилеја, ни међу Србима, ни међу Хрватима: као да се, и у србистици и у кроатистици, барем што се већине истраживача тиче, сматра да је у претходним деценијама рагузеологије речено све битно о *йриџагносџи* Џ. Каличевића (или неког од других јустицијара) ком националном корпусу и о таквој *йриџагносџи* дубровачке књижевности.

У књижевностима ових *йросџора* било је и мало *йоеџских дијалоџа* са стиховима којима је *йочела* дубровачка књижевност на народном језику – ма колико стихови из 1421. нису *јединсџвени* у ренесанси, јер *ориџиналносџи* умјетника није *џада* имала *џолико* разликовних критеријума као *данас*. Хрватски књижевници нису се у књижевноумјетничком погледу *осврџали* на стихове који су обично приписивани Каличевићу, док су српски аутори то учинили три пута.

Милан Савић је, управо послје читања Јиречековог списка (в. BOJOVIĆ 1997: 111), пожелио допунити полустих „мних да сам”, а у дјелу *Из сџароџа Дубровника*, из 1910. године (издавач *Славија*, из Новог Сада), на једноме мјесту у уводу налази се и његова стихована – полиметрична, са измјеном седмераца, шестераца и петераца дата – разиграна, морнарско-трубадурска *доџуна*, „према сопственом осећању”, са кроз пјесму помињањем дјевојака које његов лирски субјекат запажа по доласку на копно (ISTO: 111). Пјесма има 11 стихова, од чега су ту практично два пара катрена, гдје се у свакоме римују само парни стихови, те још три стиха у којима је рима нагомилана, будући да се у њима и поентира речена разиграност, као и неодлучност при избору дјевојака (за себе). При томе, поетички гледано, у складу са онима што ће те 1910, даље, и испјевати, М. Савић је сматрао – друкчије од свих осталих проучавалаца и писаца које су ови стихови и нешто више занимали – да су забиљежени ренесансни стихови били „плод ведрога тренутка у коме су уживали млади дубровачки племићи, певајући” их „уз пратњу инструмената” (ISTO: 111), а, надаље према Савићевом промишљању, „пошто је песма отпевана, један од властеле је почео да је записује” ISTO: 112).

Други књижевник у дијалогу са *йоеџским џексџом* из 1421. године јесте Љубомир Симовић, који је пјесму „Једног лета у Дубровнику” објавио 15. V 1964.⁶ на шестој страници београдских *Књижевних новина* (RN 1964: 6) које су тада уређивали Танасије Младеновић и Предраг Палавестра (в. ISTO: 12). Четврти, пети и шести стих Симовићеве пјесме јесу заправо *дирекџан циџаџи* почетних стихова ренесансе, док околни стихови полиметрични, али дужи, за разлику од оних Савићевих: тринаестерац, шеснаестерац, петнаестерац, а послје она три цитирана стиха из 15. вијека *иду* још једанаестерац и опет шеснаестерац – свеукупно девет неримованих стихова. Поетички сагледано, Љ. Симовић *не йоџуњава йразнине*, већ 6 З. Бојовић (1997: 112, ф. 6), и, за њом, Б. Ђорђевић (2011: 180, ф. 3), грешком биљеже да је пјесма изашла 15. IV 1964, умјесто 15. V 1964, како је исправно (в.: KN 1964: 1).

након цитираних *верса дубровачких* из 1421. поштује *зајонећку* те пјесме, тј. то да је она *одлучила* „да ништа више не каже” (наведено према: BOJOVIĆ 1997: 112), те из *јодаћиака* и не *извлачи* више од онога што стихови изравно *нуге* (ISTO: 113).

У 2021. години, у којој се обиљежило шест вјекова од првог познатог поетског *шексџа* у дубровачкој књижевности, појавила се, под насловом *Верси дубровачки у часџи*, поетска збирка посвећена *дојаћају* из 1421, *славном* и за књижевност и за културну историју. Аутор *Верса...* је Жарко Б. Вељковић (Београд, 1976) – каткада, *реферишући се* и на Рим и на Рагузу, потписан још и *лајинизовано*: Flaminus Belisarius ([ANONIM.] 2021: 77). Његов и јесте онај раније цитирани *слободни љревод* првог ренесансног *сџиховања* (в.: VELJKOVIĆ 2021: 11). Није зазорно *завириџи* у биографију, па *љримијејџиџи* да је Вељковић по струци класични филолог, по научним прекупацијама историчар језика, ономастичар, етимолог, нормативиста, епиграфичар, палеограф, генеалог ([ANONIM.] 2021),⁷ а да је он још, уза све претходно наведено, и мисаони пјесник (и раније је објављивао пјесме тематски-идејно највише такве).⁸ Збирка коју овдје *џумачимо*, у ренесансом полихисторски *надахнуџом*, а ипак савременом *духу*, *сјаја* и научна интересовања њеног аутора: свестрани истраживач културе, језика и баштине, истовремено је *учени* пјесник, те тако он друштвене теме и двоструко *освјеџава*.

Ж. Б. Вељковић *не иде* за Симовићем, а Савићеву идеју *надилази*: аутор *Верса...* не оставља ништа *незавршено*, а Савићеву *љривијалну црџу*, са друге стране, мијења поетски и поетички богатим и вјештим, али и чињенично утемељеним, *јоеџским љриказом* ренесансног живота.

Збирку Ж. Вељковића чини 60 *лирских минијаџура*. Сваком слову српске азбуке *љријадају* по двије пјесме (в. ZABLAĆANSKI 2021: 75). Можда је та организација изабрана да се подцрта припадност дубровачке литературе српском национално-културном *корџусу*, те да се и асоцира на *анџику*: не само с обзиром на *јоријекло ћирилице*, него и на баштињење *анџике* у ренесанси. Словима од А до Ш започети семантички *носиоци* сваког дистиха у *Версима...* позиционирани су увијек као завршна ријеч у првом од два стиха.

Свака од 60 пјесама, редом дистиха, почиње недовршеним трећим стихом из ренесансе: „Кад дојдох на копно, мних да сам...”, у Вељковића курзивом истакнутим у односу на остали текст. Аутор додаје три слога у први стих *свој* дистиха, као и пун дванаестерац у другом стиху. Он је, што се тиче овог поетичког аспекта, пазио да све формално подреди *сисџему* и *обичају римовања* у дубровачкој књижевности: оно што треба да *дође* у првome дистиху да се римује са оним у четвртомe полустиху, а оно што би требало да стоји у првој половини другог стиха *минијаџуре* да се римује са „кад дојдох на копно” – тј. са првим полустихом сваке од појединачних *минијаџура*. Тако је савремени поета смјело, а надахнуто, ушао у *дијалој* не само са једним вишеструко надареним дубровачким јустицијаром, него и, у културно-историјском погледу, са цијелом том епохом.

Вељковићеве риме нису све потпуно *чисџе*, *љравилне*, какве преферирају

⁷ Вјероватно је парафразирани одјељак „О писцу”, дат на крају *Верса...*, написао сам Вељковић, али то у књизи није експлицитно наведено, те отуда ово одређење у литератури.

⁸ Ж. Б. Вељковић је прије *Верса...* објавио „књигу пре свега мисаоне поезије *Баладе над ја* (2016¹, 2016², 2017²⁺)” ([ANONIM.] 2021).

најстрожи теоретичари, али јесу свјеже, *иновативне*, необичне, *иолејне*, а и *изазовне*. Што се, пак, тиче одступања од норми дубровачке поезије, савремени пјесник се тек понегдје придржава *иroyиса* у вези са *иравилном* цезуром „после 3, 6. и 9. слога” (ВОЈОВИЋ 1997: 110).

Лирски субјекат Вељковићеве збирке, *иreyиocyтaвљени ренесансни човјек*, често појмове који се дају на реченим *кључним мјестима* упоређује са собом – један од важнијих принципа грађења ових стихова јесте и поређење. У неким ситуацијама, било да је за тим потреба *изнуиpа*, било да то *иpажи* метрика (или обоје уједно) – поређење *устиуиa* мјесто метафори, која након „Кад дојдох на копно, мних да сам” у наредна три слога слиједи или као једночлани израз или као дио конструкције чији се остатак са опкорачењем наводи у наредном стиху *минијaиyре*. Опкорачење није типично за ренесансну поезију, тако да у Вељковића, у једном *савременом дyхy*, проналазимо и одступања од очекиване метричке схеме.

Међутим, када пред лирским субјектом искрсне велика мука – тада се *укључује*, као један од *дражих* лирском субјекту, и принцип *контipасиa*: у смислу да се у тренуцима када се помисли да нема спаса ипак пронађе рјешење, или се оно сâмо појави уз Божју промисао, те је субјекат на крају ипак жив на обали. Те ситуације *осликавају* лирске *минијaиyре* као ове:

„Кад дојдох на койно, мних да сам кô вила, / кô њен лахор-стас, но споња дна ме спасла” /слово В, број 2/ (VELJKOVIĆ 2021: 19);

„Кад дојдох на койно, мних да сам као град / Светог Влаха: узнô с’ молитвом зла изнад!” /Г, 2/ (ISTO: 21);

„Кад дојдох на койно, мних да сам кô драгôн, / кој’ мôрjem би згаснô, ал’ спас бe му затон” /Д, 1/ (ISTO: 22);

„Кад дојдох на койно, мних да сам кô дрмун, / шт’ од олује ð’ праснô, ал’ стиша се Перун” /Д, 2/ (ISTO: 23);

„Кад дојдох на койно, мних да сам кô ђердан: / у стакло с’ распрснô, ал’ сјај стâ, роди Дан!” /Ђ, 1/ (ISTO: 24);

„Кад дојдох на койно, мних да сам кô ђуле: / плус у море, крај, но буре м’ издљунуле” /Ђ, 2/ (ISTO: 25);

„Кад дојдох на койно, мних да сам кô ексер / што прими Христос, но пòзлâти га свеђер!” /Е, 1/ (ISTO: 26).

„Кад дојдох на койно, мних да сам епитаф: / реч Сmрiи звечих празно, ал’ цикну Спаса Лаф!” /Е, 2/ (ISTO: 27);

„Кад дојдох на койно, мних да сам кô живот: / и тонућ жив, страсно – те м’ спасе Саваот!” /Ж, 1/ (ISTO: 28);

„Кад дојдох на койно, мних да сам кô жито, / што ј’ вихор талâснô, но је нeсломито!” /Ж, 2/ (ISTO: 29);

„Кад дојдох на койно, мних да сам кô зима / у марчу, и снег, но штукну пред сунцима!” /З, 1/ (ISTO: 30);

„Кад дојдох на койно, мних да сам кô игла / у пласту очајно, но Сређа м’ извукла!” /И, 1/ (ISTO: 32);

„Кад дојдох на койно, мних да сам ‘lasciate / ogni speranza’, но Бог м’ избави пyте!” /Л, 1/ (ISTO: 38);

„*Кад дојдох на койно, мних да сам кô лијер: / драгој на груд стигнô, ипак. Такох Етер!*” /Л, 2/ (ISTO: 39);

„*Кад дојдох на койно, мних да сам кô љубав / сневаше ме спремно ј’ стигох спасен сав*” /Љ, 1/ (ISTO: 40);

„*Кад дојдох на койно, мних да сам кô маслац / у тави, нестајно – ал’ стâ Па-кла жалац!*” /М, 2/ (ISTO: 43);

„*Кад дојдох на койно, мних да сам кô њока / сôсом дављена, но спас – Жли-ца куварска*” /Њ, 2/ (ISTO: 47);

„*Кад дојдох на койно, мних да сам кô пунта, / што ј’ за лађе смрт, но о мен’ се разркта!*” /П, 2/ (ISTO: 51);

„*Кад дојдох на койно, мних да сам ђакула, / три дана па шлус, но ова преко-стала!*” /Ђ, 1/ (ISTO: 58);

„*Кад дојдох на койно, мних да сам скроз ђао, / пропах безнадежно; Анђел ме спасао!*” /Ђ, 2/ (ISTO: 59);

„*Кад дојдох на койно, мних да сам кô целов / љубљене, за спас, но збуди ме с чуна зов!*” /Џ, 1/ (ISTO: 66);

„*Кад дојдох на койно, мних да сам као чун, / што у вир би рупнô, но га ста Сут-Трипун*” /Ч, 2/ (ISTO: 69);

„*Кад дојдох на койно, мних да сам кô шкуре: / мал’ их оте мрак, но букну зрак Лауре!*” /Ш, 2/ (ISTO: 73).

Примјере можемо још низати, али и ово је, како сматрамо, довољно да се истакну важније особености Вељковићевог *йоеџској дијалоја* са надасве *инсири-шућом* традицијом, те да се, евентуално, и *йрокрчи љућ* за нека будућа *чиџања* ове збирке.

Аутор се, поетички *йледано*, потрудио да *йоеџски рјечник* збирке, ту им-PLICITНО донесен у *џкању* сваке пјесме, обухвати многе важније појмове који рецепијенте из овог доба могу лакше увести у разумијевање *свијеџа* ренесансе. Ти појмови кратак су, а садржајан, стихован преглед: историје јавног живота у ренесансном Дубровнику; поетичко-културних узора тога доба; одлика говора тих људи; дубровачких веза са околним, врло утицајним и подстицајним, културним и државним заједницама; религиозности; поштовања светаца заштитника; гастрономије; окренутости средине мору...

Тако у Вељковићевог *ренесансној човјека*, стихови *Версâ...*, не само цитирани, употпуњују и унутрашњу и спољашњу карактеризацију, те приказују: начела по којима је живио; дужности у јавном животу; оно што га је приватно занимало; књижевна дјела која је читао; његово познавање историје и културе; степен његове религиозности; степен привржености крају и роду; навике које је имао... Као да можемо и ликовно, кроз извјестан циклус, представити *ондашњеџ* човјека: барем онаквог какав је *даџ* у Вељковићевој *визури*, која има и чврсту подлогу у документима.

Дух џоџ времена, времена у ком се посебно огледала и вишеструка повезаност Дубровника са италијанским крајевима, *исџакнуџ* је, *йредсџављен* и преплитањем архаизама, дубровачких локализама у оквиру којих су и народни изрази *измијешани* са романизмима и са далматороманским изразима – али и у ријечима уобичајенијима *данас*, помоћу којих Вељковић *осавременује* поетски израз, јер оне

означавају појмове за које је некад било и других назива (*иїла* (/И, 1/, VELJKOVIĆ 2021: 32), *маслац* (/М, 2/, ISTO: 43), *їава* (/М, 2/, ISTO), *њоке* (/Њ, 2/, ISTO: 47), *ексер* (/Е, 1/, ISTO: 26), *ђерган* (/Ђ, 1/, ISTO: 24). У пјесмама, дакле, налазимо ове романизме и далмајороманизме: *Суїй-Триїун* („Св. Трифун”: /Ч, 2/, ISTO: 69), *свеђер* („стално”: /Е, 1/, ISTO: 26), *граїон* („змај”: /Д, 1/, ISTO: 22), *сїоња* („грета брода”: /В, 2/, ISTO: 19), *ленїер* („сидро”: /С, 2/, ISTO: 55), *шкуре* („прозорска окна”: /Ш, 2/, ISTO: 73), *їунїа* („рт”: /П, 2/, ISTO: 51), *дрмун* („шума”: /Д, 2/, ISTO: 23; /С, 1/, ISTO: 54), *марч* („март”: /З, 1/, ISTO: 30), *ћакула* („глас”; у *Версима...* (/Ђ, 1/, ISTO: 58), и то у *конїексїу*: неговјерено *їоворкање* да је неко нестао у таласима, како је већ *їрошлосїй*). Налазимо у пјесмама и понеки италијански (често књишки) израз, као „(...) lasciate / ogni speranza” (/Л, 1/, ISTO: 38) – „ко уђе нек се кани сваке наде”, не случајно дио цитата из Дантеовога *Пакла*, што у овоме контексту пристаје; као и латинизам *ћао*, у колоквијалном говору одвећ *исцїрїљен* (/Ђ, 2/, ISTO: 59).

Мање познате ријечи сам Вељковић појашњава у фуснотама. Лексичко благо, које и научно занима савременог поету, а које потиче са истуреног и заборављаног српског говорног подручја какво је дубровачко, дато је у *широком луку*: 1. због поближег представљања *їолихисїйхорскої духа* једне временски удаљене епохе; 2. због тога да се људи *нашеї доба* подсјете неких израза већ препуштених прошлости; 3. да се не изгуби из вида да нам предидо Дубровника није ни у ком смислу толико *далек* колико мисле појединци, мада и њих и *сада* има много.

У ситуацијама када је лирски субјекат мислио да се неће извући из животних бура наводи се и да се у невољи, можда некада заборави на помоћ, на спас од Бога, али да Бог никога не оставља, не заборавља. У неким пјесмама постоји и један *їоїлед* више ренесансни неголи они пређашњи: у њима се прославља од Бога подарен наставак живота (у њима налазимо и експлицитно спомињање наставак *земаљскоїа* и имплицитно истицање *вјечноїа животїа*).

У Вељковићевим стиховима налазимо и изравно спомињање Бога (/Л, 1/, ISTO: 38; /Њ, 1/, ISTO: 45), а и *меїафоричне* изразе за Бога (*Сїас* (/М, 1/, ISTO: 42), *Сїаса Лаф* (/Е, 2/, ISTO: 27), *Срећа* (/И, 1/, ISTO: 32; /Н, 2/, ISTO: 45), *Троїица* (/К, 2/, ISTO: 37), *Жлица куварска* (/Њ, 2/, ISTO: 47)), као и *аїридуїе* које Му религије *їридају* (*Хрисїиос* (/Г, 1/, ISTO: 20; /Е, 1/, ISTO: 26), *Саваоїи* (/Ж, 1/, ISTO: 28)). Исус Христос се спомиње у оним стиховима у којима се лирски субјект пореди са ексером забијеним у Христово *їиїјело* (VELJKOVIĆ 2021: 26), а и индиректно: на мјестима гдје се спомињу *Алфа* (ISTO: 15; А, 2) и *Омеїа* (ISTO: 49; О, 2), као *аїридуїи* Христови. Ексер асоцира и на то да је Исус *їодиїедио смрїи*. И ово су показатељи религиозности коју у *ренесансної човјека* хоће да назначи Вељковић.

Запажено је и *ђе, їаїица* средњовјековних списа – и то у облику *дѣ* (ISTO: 22; Д, 1), који је *ослобођен* од било које *реїионал(изова)не* замјене *јаїица*, те тако *слободнији* за изговор како одговара свакој од регија у којима припадници српског националног корпуса живе.

Налазимо и вишезначан, у основним значењима противрјечан, архаизам *сїаїи* (*їочетїи нешїио, зауставиїи; а и їостїаїи и їочетїи несїајаїи*) (ISTO: 17 /Б, 2/; ISTO: 24 /Ђ, 1/; ISTO: 35 /Ј, 2/; ISTO: 37 /К, 2/; ISTO: 43 /М, 2/; ISTO: 44 /Н, 1/; ISTO: 54 /С, 1/; ISTO: 61 /Х, 1/; ISTO: 68 /Ч, 1/; ISTO: 69 /Ч, 2/) – који је тако двостру-

ки енантиосем.

Преко фонда ријечи и њиховог *усишховљења* можемо представити шта Вељковић сматра битнијим елементима за употпуњење *йриказа* како би требало да изгледа *йројйойий ренесансној човјека*.

Ондашњу религиозност Вељковић подцртава и у пјесмама у којима се спомињу Св. Власије и Св. Трифун – тј., по *дубровачки* и по *йриморски*, Св. Влахо и Сут-Трипун – свеци којима је лирски субјекат веома захвалан. Св. Влахо је и *зашийийник* Дубровника, а и дио његових мошти чува се у Рагузи. Сут-Трипун је *зашийийник* Котора, али ни у Дубровнику није изостајало помињање овога светитеља – између осталог, и због *мијешаној* поријекла дубровачког становништва, и стога што су два града, као *йад* водећи *йриморски* центри, били ривали.

У Вељковићевог *ренесансној човјека*, Град Светога Влаха јесте град који се издигао изнад свих зала /Г, 2/ (VELJKOVIĆ 2021: 21). У једној другој пјесми /Р, 1/ (ISTO: 52) подсећа се и на његов симбол, дрдо Срђ, које Дубровник *найкриљује* као да га штити. Срђ у Вељковића има и *айридути* „српски”. Ренесанса јесте *йријейодне* дубровачке историје, као и *зора* његове поезије, а подсетимо се да се још у *суйон* дубровачког српства, самим почетком 20. вијека, *срйсйиво* Срба католика брани и прославља, рецимо, и у часопису *Срђ*, прво под уредништвом слависте и новинара Антуна Фабриса, а потом, након његове смрти, и историчара и архивског радника Антонија Вучетића. Али, није само ренесанса *сада* далека, него се чини како су и године од 1902. до 1908, године излажења *Срђа*, временом *све удаљеније*. Да се не заборава *исйина* – треба и *йоейских дијалоја* са Рагузом, а посебно треба што више србистичких научних радова и научних аргумената и у вези са *йадашњим* и у вези са *каснйим* и *данашњим* стањем.

Преййосйављени дубровачки *ренесансни човјек* је приказан и као неко ко цијени дубровачку гастрономију: и ње се тај лирски субјекат присјећа, и у врло тешким тренуцима. Није нам све приказано, па покушајмо и мотивски *доуунийи*: можда би уз помињање њоке, сосове, маслаце, те храну *на жилицу*, ишло и вино из неке од родних италијанских покрајина (KLJAJIĆ 2023: 220), које су притом биле и културно-политички претенденти и на градове Далмације.

И литература која је највише занимала *ондашњеј* човјека, и чији су неки аспекти, често и до крајњих граница, опонашани у (ренесансном) Дубровнику (BOJOVIĆ 2015²: 76, 77, 82), јесте италијанска, а највише су се штовали Данте и Петрарка. Вељковић се и на то *осврће* експлицитно, пошто се књижевни узор на скоро свакој страници *Версѧ дубровачки у славу*. и *йровлаче* имплицитно. Већ смо дали цитат из *Пакла*. У *Версима...* је, пак, Петраркина Лаура мотив четвртога полустиха 60. пјесме: ту се наводи да се сунце након олује указало тако као да лирског субјекта обасја лик Лауре (/Ш, 2/: VELJKOVIĆ 2021: 73).

Надаље, љубав је обрађена у пјесмама /Л, 2/ (ISTO: 39), /Љ, 1/ (ISTO: 40) и /Ц, 1/ (ISTO: 66). У стиховима из 1421. није се ни стигло до приче о љубави, те овдје, из *искусйва* са читањем ренесансне поезије, само претпостављамо да се на неки начин могло говорити и о њој. Ипак, Вељковић ни тај мотив, у мање стихова, не пропушта поменути, па макар то коме личило на Ујевићево *виыйеиыво јур йозно*. Зато у Вељковића и постоје ренесанси налик: љиљан (*лијер*) који је „драгој на груд

стигнô”, па *Ейџер*, дотицање висина уз љубав, затим драга која *субјектѝа* „сневаше (...) спремно”, као и пољупци „љубљене, за спас”. Тако је у *Версима...* обухваћено и низ *оѝишѝих мјѝѝѝа* ренесансне поезије.

У цјелини, збирка Ж. Б. Вељковића, филолога и савременог поете, занимљива је и *необична* по садржају, по језику, по стилу. Аутор је и познавање *научне материје* приказао у *поетском тексту*, у каквом се обично *више израже емоције* – које, (и)пак, не изостају ни у овог мисаоног пјесника. Књижевно дјело које смо представили у претходним пасусима настало је уз шест вјекова од првих (за сада) сачуваних дубровачких стихова на српскоме језику и на ћирилици, као поетски *гигант* са *освићом* једне велике поезије са једнога географско-историјско-културнога простора који све мање многи наши савременици доживљавају чак и као некадашњи дио српског културног, историјског, духовног и језичког простора.

Нека пјесничка збирка *Верси дубровачки у славу* буде и подстрек рецепијентима да више истражују о историји и о културној историји Дубровника, затим о његовом односу према остатку српског националног корпуса, као и о односу према просторима географски и културно блиским Дубровнику, тј. оним просторима на којима је ренесанса *одистински* и *живјела*. Књижевник и лингвиста Жарко Б. Вељковић додатно нам је приближио *стиари Дубровник* и његову културу. Мада тумачено дјело није прво настало у *дијалоју* са дубровачком културом, ни први *дијалој* с њеним првим знаним ренесансним стиховима – захваљујући *Версима...*, дубровачке *дубине* и *ширине*, нисмо упознавали *само* кроз историјске, књижевноисторијске, културолошке и лингвистичке списе. *Верси...* су ренесансни Дубровник приближили и *йоејски*, више неголи *дијалози* М. Савића и Љ. Симовића. Желимо да се у овоме погледу *видици йрошире* и другим рецепијентима, а да за критику највичнији напишу још који текст о *Версима дубровачким...*, да збирка још добије на књижевном, културноисторијском и књижевноисторијском значају.

Ций̄ирана лий̄ерай̄ура

- [ANONIM.] 2021: [Anonim.]. „O piscu”. U: Žarko B. Veljković / Flaminus Belisarius. *Versi dubrovački u slavu*. Ruma: *Srpska knjiga M*, 2021, стр. 77. [orig.] [Аноним.], „О писцу”. У: Жарко Б. Вељковић / Flaminus Belisarius. *Верси дубровачки у славу*. Рума: *Српска књига М*, 2021, стр. 77.
- [ANONIM.] b. g: [Anonim.]. „Palača Sponza”. Dubrovnik: *Državni arhiv u Dubrovniku*, b. g. <https://dad.hr/palaca-sponza-2/>. 2. 12. 2023.
- ARSIĆ 2021: Arsić, Irena. „Uvodno slovo”. U: Žarko B. Veljković / Flaminus Belisarius. *Versi dubrovački u slavu*. Ruma: *Srpska knjiga M*, 2021, стр. 5–8. [orig.] Арсић, Ирена. „Уводно слово”. У: Жарко Б. Вељковић / Flaminus Belisarius. *Верси дубровачки у славу*. Рума: *Српска књига М*, 2021, стр. 5–8.
- BIJELIĆ 2021: Bijelić, Milica. „*** [Izvod iz recenzije]”. U: Žarko B. Veljković / Flaminus Belisarius. *Versi dubrovački u slavu*. Ruma: *Srpska knjiga M*, 2021, стр. 74. [orig.] Бијелић, Милица. „*** [Извод из рецензије]”. У: Жарко Б. Вељковић / Flaminus Belisarius. *Верси дубровачки у славу*. Рума: *Српска књига М*, 2021, стр. 74.
- BOJOVIĆ 1997: Bojović, Zlata. „Najstariji dubrovački renesansni, ćirilski stihovi u pesmama Milana Savića i Ljubomira Simovića”. U: Miodrag Maticki (ur.). *Iz književnosti. Poetika – kritika – istorija: zbornik radova u čast akademika Predraga Palavestre*. Beograd: *Insti-*

- tut za književnost i umetnost*, 1997, str. 109–114. [orig.] Бојовић, Злата. „Најстарији дубровачки ренесансни, ћирилички стихови у песмама Милана Савића и Љубомира Симовића”. У: Миодраг Матицки (ур.). *Из књижевности. Поетика – критика – историја: зборник радова у част академика Предрага Палавестре*. Београд: Институт за књижевност и уметност, 1997, стр. 109–114.
- BOJOVIĆ 2015²: Bojović, Zlata. *Istorija dubrovačke književnosti*. Beograd: Srpska književna zadruka, 2015. [orig.] Бојовић, Злата. *Историја дубровачке књижевности*. Београд: Српска књижевна задруга, 2015.
- BULAJA 2020: Bulaja, Zvonimir. „Najstariji sačuvani hrvatski umjetnički stihovi”. U: Ljerka Čulina i Robert Majetić (glavni i odgovorni urednici portala), *E-lektire*. 16. 9. 2020. Zagreb: Hrvatska akademska i istraživačka mreža – CARNET. <https://lektire.skole.hr/zanimljivosti/najstariji-sacuvani-hrvatski-umjetnicki-stihovi/>. 1. 12. 2023.
- DAMJANOVIĆ 2010: Damjanović, Stjepan. „Hrvatski srednjovjekovni tekstovi: tri pisma i tri jezika”. U: *Zagrebačka slavistička škola*. 7. 10. 2010. Krešimir Mićanović (voditelj 2009–2012). Zagreb: *Zagrebačka slavistička škola Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*. <https://www.hrvatskiplus.org/article.php?id=1784&naslov=hrvatski-srednjovjekovni-tekstovi-tri-pisma-i-tri-jezika>. 2. 12. 2023.
- DERETIĆ 2007⁴: Deretić, Jovan. *Istorija srpske književnosti*. Beograd: Sezam book. 2007⁴. [orig.] Деретић, Јован. *Историја српске књижевности*. Београд: Sezam book. 2007⁴.
- ĐORĐEVIĆ 2011: Đorđević, Bojan. „Da li je moguće završiti pesmu”. U: Aleksandar Jovanović, Svetlana Šeatović Dimitrijević (ur.). *Nauka o književnosti – Poetička istraživanja*, knj. 13. *Pesničke vertikale Ljubomira Simovića*. Beograd – Trebinje: Institut za književnost i umetnost: Učiteljski fakultet Univerziteta u Beogradu – Dučićeve večeri poezije, str. 179–187. <http://www.ikum.org.rs/files/biblioteka/knjiga13.pdf>. 2. 12. 2023. [orig.] Ђорђевић, Бојан. „Да ли је могуће завршити песму”. У: Александар Јовановић, Светлана Шеатовић Димитријевић (ур.). *Наука о књижевности – Поетичка истраживања, књ. 13. Песничке вертикале Љубомира Симовића*. Београд – Требиње: Институт за књижевност и уметност: Учитељски факултет Универзитета у Београду – Дучићеве вечери поезије, стр. 179–187. <http://www.ikum.org.rs/files/biblioteka/knjiga13.pdf>. 2. 12. 2023.
- FRANGEŠ 1996: Frangeš, Ivo. „Dante, Kalićević, Marulić”. U: Branko Jozić i Luka Marković (ur.), *Colloquia Maruliana*, 5. Split: Književni krug Split – Marulianum, centar za proučavanje Marka Marulića i njegova humanističkoga kruga, str. 129–130. <https://hrcak.srce.hr/clinak/14954>. 1. 12. 2023.
- GRUJIĆ R. 2002²: Grujić, Radoslav M. „Srpski jezik i srpsko pismo”. U: *Srbi i njihov jezik. Hrestomatija*. Petar Milosavljević (ur.). Beograd: Trebnik, 2002², str. 409–429. [orig.] Грујић, Радослав М. „Српски језик и српско писмо”. У: *Срби и њихов језик. Хрестоматија*. Петар Милосављевић (ур.). Београд: Требник, 2002², стр. 409–429.
- GRUJIĆ Ž. 2023: Grujić, Željko. *Vijek i po srpskog političkog mazohizma. Od racionalističkog prosvjetiteljstva ka jugoslovenstvu, Jugoslaviji i propasti*. Pale: Narodna biblioteka Pale, 2023. [orig.] Грујић, Жељко. *Вијек и по српског политичког мазохизма. Од рационалистичког просвјетитељства ка југословенству, Југославији и пропасту*. Пале: Народна библиотека Пале, 2023.
- JIREČEK 1897: Jireček, Const[antin]. „Der ragusanische Dichter Šiško Menčetić (geb. 1457, +

- 1527)". U: Vatroslav Jagić (Hg.). *Archiv für slavische Philologie*, 19. Berlin: Weidmannsche Buchhandlung, 1897, S. 22–89. <https://ia800908.us.archive.org/2/items/archivfrslavis19berluoft/archivfrslavis19berluoft.pdf>. 5. 12. 2023.
- JELČIĆ 2004²: Jelčić, Dubravko. *Povijest hrvatske književnosti. Tisućljeće od Bašćanske ploče do postmoderne*. Drugo, znatno prošireno izdanje. Zagreb: Naklada „Pavičić”, 2004.
- KLJAJIĆ 2023: Kljajić, Nataša. „Metamorfoze jednog dubrovačkog carinika”. U: Nikola Marojević (gl. i odg. ur.). *Srpska baština*, VIII/2. Nikšić: Institut za srpsku kulturu, 2023, str. 219–221. [orig.] Кљајић, Наташа. „Метаморфозе једног дубровачког цариника“. У: Никола Маројевић (гл. и одг. ур.). *Српска баштина*, VIII/2. Никшић: Институт за српску културу, 2023, стр. 219–221.
- KN 1964: *Književne novine. List za književnost, umetnost i društvena pitanja*. Direktor i odgovorni urednik: Tanasije Mladenović, urednik: Predrag Palavestra (od 1961. do 1968. godine). Godina XVI. Broj 2283. Beograd: *Književne novine*. 15. V 1964, str. 1–12. <https://pretraziva.rs/show/knjizevne-novine--1964-05-15.pdf>. 20. 6. 2024.
- KOSTIĆ 1975: Kostić, Lazo M. *Nasilno prisvajanje dubrovačke kulture. Kulturno-istorijska i etnološka studija*. Melburn: Privatno izdanje, 1975. [orig.] Костић, Лазо М. *Насилно присвајање дубровачке културе. Културно-историјска и етнологишка студија*. Мелбурн: Приватно издање, 1975.
- KOVAČEVIĆ 2015a: Kovačević Miloš. „Deretićeve dileme oko statusa dubrovačke književnosti”. U: *Srpski jezik između lingvistike i politike*. Banja Luka: DNSJK. 214–229. [orig.] Ковачевић Милош. „Деретићеве дилеме око статуса дубровачке књижевности”. У: *Српски језик између лингвистике и политике*. Бања Лука: ДНСЈК. 214–229.
- KOVAČEVIĆ 2015b: Kovačević Miloš. „Austrougarske zabrane srpskog jezika i ćirilice”. U: *Srpski jezik između lingvistike i politike*. Banja Luka: DNSJK. 214–229. [orig.] Ковачевић Милош. „Аустроугарске забране српског језика и ћирилице”. У: *Српски језик између лингвистике и политике*. Бања Лука: ДНСЈК. 245–259.
- MAROJEVIĆ 2013: Marojević, Radmilo. „Srpski jezik, pismo i narodnost u kulturno-istorijskom i lingvističkom kontekstu”. U: Duško Pevulja (prir.), *Obnova srbistike (hrestomatija)*. Banja Luka: Narodna i univerzitetska biblioteka Republike Srpske, 2013, str. 26–44. [orig.] Маројевић, Радмило. „Српски језик, писмо и народност у културно-историјском и лингвистичком контексту”. У: Душко Певуља (прир.), *Обнова србистике (хрестоматија)*. Бања Лука: Народна и универзитетска библиотека Републике Српске, 2013, стр. 26–44.
- MILOSAVLJEVIĆ 2013: Milosavljević, Petar. „Obnova svesti o srpskoj jezičkoj zajednici”. U: Duško Pevulja (prir.), *Obnova srbistike (hrestomatija)*. Banja Luka: Narodna i univerzitetska biblioteka Republike Srpske, 2013, str. 58–78. [orig.] Милосављевић, Петар. „Обнова свести о српској језичкој заједници”. У: Душко Певуља (прир.), *Обнова србистике (хрестоматија)*. Бања Лука: Народна и универзитетска библиотека Републике Српске, 2013, стр. 58–78.
- MILOSAVLJEVIĆ 2020: Milosavljević, Petar. *Srbistika i dubrovačka književnost*. Beograd – Gračanica – Banja Luka: Matica srpska u Dubrovniku: Miroslav – Logos – Centar za srpske studije, 2020. [orig.] Милосављевић, Петар. *Србистика и дубровачка књижевност*. Београд – Грачаница – Бања Лука: Матица српска у Дубровнику: Мирослав – Логос – Центар за српске студије, 2020.

- PAVLOVIĆ 1964: Pavlović, Dragoljub. „Dubrovačka lirika”. U: *Iz naše starije književnosti. Studije i članci*. Sarajevo: Svjetlost, 1964, str. 62–73.
- RADISAVLJEVIĆ 2015: Radisavljević, Z[oran Hr.]. „Srpski jezik se umnožava deljenjem”. U: Marko Albunović (v. d. glavnog i odgovornog urednika), *Politika: elektronsko izdanje*. 23. 4. 2015. godine. Beograd: *Politika novine i magazini*. <https://www.politika.rs/sr/clanak/325567/Kultura/Srpski-jezik-se-umnozava-deljenjem>. 1. 12. 2023.
- STIPČEVIĆ 2005: Stipčević, Svetlana. „Fenomen Dubrovačke republike” (Intervjuisala Gordana Popović). 11. 4. 2005. U: Aleksandar Drakulić (urednik portala), *Knjizara.com (on-line prodaja)*. Beograd: MC Most. <https://www.knjizara.com/Dubrovacke-studije-Svetlana-Stipcevic-102510>. 2. 12. 2023.
- ŠUNJIĆ 2005: Šunjić, Ankica. „Kaličević, Junije”. U: Trpimir Macan (glavni i odgovorni urednik toma 6), *Hrvatski biografski leksikon. Tom 6. I – Kal. Elektronsko izdanje*. Zagreb: *Leksikografski zavod Miroslav Krleža*, <https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=9458>. 2. 12. 2023.
- ZABLAĆANSKI 2021: Zablaćanski, Anđelko. „*** [Izvod iz recenzije]”. U: Žarko B. Veljković / Flaminus Belisarius. *Versi dubrovački u slavu*. Ruma: *Srpska knjiga M*, 2021, str. 75–76. [orig.] Заблаћански, Анђелко. „*** [Извод из рецензије]”. У: Жарко Б. Вељковић / Flaminus Belisarius, *Верси дубровачки у славу*. Рума: *Српска књига М*, 2021, стр. 75–76.
- VUK 2002²: Karadžić, Vuk Stefanović. „Srbi svi i svuda”. U: *Srbi i njihov jezik. Hrestomatija*. Petar Milosavljević (ur.). Beograd: Trebnik, 2002², str. 129–146. [orig.] Караџић, Вук Стефановић. „Срби сви и свуда”. У: *Срби и њихов језик. Хрестоматија*. Петар Милосављевић (ур.). Београд: Требник, 2002², стр. 129–146.

Извор

- VELJKOVIĆ 2021: Žarko B. Veljković / Flaminus Belisarius, *Versi dubrovački u slavu*. Ruma: *Srpska knjiga M*, 2021, str. 9–73. [orig.] Жарко Б. Вељковић / Flaminus Belisarius, *Верси дубровачки у славу*. Рума: *Српска књига М*, 2021, стр. 9–73.

Boris A. Đorem

ŽARKO B. VELJKOVIĆ'S POETIC DIALOGUE WITH FIRST (KNOWN) RENAISSANCE VERSES IN DUBROVNIK LITERATURE

Summary

In this paper, we presented the poetic peculiarities of the poetry collection *Verses in glory of Dubrovnik*, by contemporary Serbian author Žarko B. Veljković (Latinized form: *Flaminus Belisarius*) – classical philologist, onomasticist, language historian, etymologist, and at the same time a reflective poet – but also the cultural and social peculiarities, because they are in *subtext* of that poetic work. This book was published in 2021, in the same year when six centuries were marked since the first (known) Cyrillic verses of the Dubrovnik literature of the Serbian language area. Veljković's book is a *poetic dialogue* with that Renaissance verses.

We also presented the cultural and social features of the Renaissance, as much as we needed to understand both: that Renaissance verses and Veljković's book, and then commented on the poetic peculiarities of verses from Dubrovnik. After that, we brought those Renaissance verses into relation with *our* era and with the Veljković's poetry, and then we analyzed his poetry

collection and the creative biography of the author of *Verses*.

Veljković's *work* isn't the first *poetic dialogue* with first today-known verses from Renaissance Dubrovnik, but it's certainly the most comprehensive, the most noted, and the most commented by critics. The *Verses*... deserve a separate analysis, not only because it's the only *work* – critical-scientific or artistic – published in the year of the six-century jubilee, nor, due to the fact that this is the most extensive *poetic dialogue* with that *lirycal record*, which we tried to justify in paper.

Keywords: *Verses in glory of Dubrovnik*, contemporary Serbian poetry, poetic dialogue, Dubrovnik literature, Žarko B. Veljković, cultural history

Бојана М. Ласица¹

Универзитет у Источном Сарајеву

Филозофски факултет

Катедра за библиотекарство

<https://orcid.org/0009-0005-2071-5753>

СРПСКИ ДУХОВНИ ЧАСОПИСИ У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ (1918-1941) И ЊИХОВ ЗНАЧАЈ У ВЈЕРСКОМ И НАРОДНОМ ПРОСВЈЕЂИВАЊУ²

Босна и Херцеговина се окончањем Првог свјетског рата нашла у саставу нове државе Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. У новој држави долази до успостављања јединствене Српске православне цркве 1919. године и до њеног уздицања на степен Патријаршије 1920. године. Донесен је и први Закон о Српској православној цркви 1929. године којим је регулисан њен правни статус. Све значајне догађаје из живота цркве пратила је и публиковала духовна периодика која је подстицала ширење нових савремених идеја за правилан развој духовног живота. У периоду између два свјетска рата на простору Босне и Херцеговине излазили су часописи: *Српска црква* (1919–1920), *Браћинство* (1925–1941) и *Нови источник* (1934–1941). У њима је објављен велики број религиозних текстова у виду чланака, есеја, бесједа, проповиједи, и посланица, али и радова из књижевности, културе, умјетности и филозофије, чији је циљ био да интелектуално и морално уздигну читалачку публику. У раду ћемо се осврнути на споменуте часописе и указати на њихов значај у вјерском и народном просвјеђивању. У недостатку књижевних и образовних часописа они су имали значајну улогу не само у развоју духовног, већ и просвјетног и културног живота у Босни и Херцеговини.

Кључне ријечи: српски духовни часописи у БиХ, *Српска црква* (1919–1920), *Братство* (1925–1941), *Нови источник* (1934–1941), вјерско и народно просвјеђивање

1. Друштвено-историјски контекст

Након вишевијековне туђинске и окупаторске власти, Босна и Херцеговина се окончањем Првог свјетског рата нашла у саставу нове државе Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. У границама нове државе налазиле су се три аутокефалне српске православне цркве: *Београдска*, *Карловачка* и *Црнојорско-јерменска митрополија* и *аутономна српска црква у Босни и Херцеговини* (VESELINOVIĆ 2004: 257). Српска црква у Босни и Херцеговини је имала четири епархије: захумско-херцеговачку, дабробосанску, зворничко-тузланску и бањалучко-бихаћку, са титулама митрополија. На снази је још увијек био споразум из 1880. године по коме је духовни поглавар српске цркве у Босни и Херцеговини био Цариградски патријарх, а епископе је именовао аустријски цар. Према црквеним канонима, српски народ

¹bojana.lasica@ffuis.edu.ba

² Рад је изложен на међународном научном скупу *Наука и стварност*, одржаном 17. маја 2025. године на Филозофском факултету Универзитета у Источном Сарајеву.

који је живио у истој држави требао је да има једну заједничку цркву. У складу са тим, епископи дотадашњих покрајинских цркава су након озбиљних припрема приступили реформи српске цркве, па је већ у мају 1919. године, проглашено „духовно, морално и административно јединство“ свих српских цркава у једну Православну цркву, а 1920. српска црква је уздигнута на степен Патријаршије. У очима цркве Патријаршија није била нова, већ обновљена као директна наследица средњовијековне цркве под Светим Савом (RADIĆ 1995: 35). Са овим одлукама је била сагласна и држава, која их је верификовала краљевским указима. Краљ Петар I (1903-1921) је у Указу од 30. августа (12. септембра) 1920. године потврдио одлуку Светог архијерејског сабора о подизању аутокефалне уједињене Православне српске цркве на степен и положај Патријаршије. Истичући значај уједињења и успостављања Патријаршије у саопштењу се наводи:

„Српска народна православна црква Светог Саве чувала је народност нашу кроз све векове, а Патријаршија је остала симбол народног јединства чак и онда када се државно јединство распало и од једне постало више српских држава“ (STOJINIĆ, PILIPOVIĆ 2020: 135-136).

Цариградска патријаршија признала је 1922. године уздизање уједињене Српске православне цркве на степен Патријаршије и присаједињење епархија које су раније биле под јурисдикцијом Цариграда, међу њима и четири епархије на територији Босне и Херцеговине (SLIJEPRČEVIĆ 1991: 559-600).

Успостављање јединства Српске православне цркве 1919. године и њено уздизање на степен Патријаршије 1920. године представљају најзначајније догађаје у историји српске цркве у периоду између два свјетска рата. У овом периоду донесен је и први Закон о Српској православној цркви 1929. године којим је регулисан правни статус цркве. Овим Законом потврђено је право цркве да самостално управља својим пословима и да их уређује, као и да управља и слободно располаже црквеном имовином, фондовима, задужбинама, док је држава имала право да врши надзор над истим (ŠOLJEVIĆ 2025: 221).

Врховни поглавари српске православне цркве у међуратном периоду су били патријарси: Димитрије Павловић (1920-1930), Варнава Росић (1930-1937) и др Гаврило Дожић (1938-1950). Они су дали немјерљив допринос у успостављању духовног јединства српског народа и преуређењу црквеног живота у складу са потребама у новој јужнословенској држави.

Све значајне догађаје из живота цркве пратила је и публиковала духовна периодика која је подстицала ширење нових савремених идеја за правилан развој духовног живота. Излазила је широм Југославије, а уређивали су је истакнути стручњаци из области теологије. У духовним часописима су обрађиване и представљене актуелне теме из живота цркве, улога цркве у савременим збивањима, оправданост вјеровања у свијету достигнућа савремене науке, улога цркве кроз историју, богато културно наслеђе, прилози из пастирског живота и слично. Поред религијског, духовна периодика је имала изузетан значај и у народном просвјетивању, објављујући различите културне прилоге и морално-поучне приче као добре примјере које би читаоци слиједили и поистовјетљивали се са њима. То посебно долази до изражаја у оним срединама гдје књижевни, просвјетни и обра-

зовни часописи нису постојали, па им је ова периодика попуњавала ту празнину. Црква је веома рано уочила значај штампе у вјерском и народном просвјећивању сматрајући да она „има у себи нечега дожанског, јер служи нечему дожанском у свету – најлепшој одлици његовој: мисли и говору“ (CISARŽ 1986: 19). Због тога није чудно што су управо прве штампане књиге код нас, а и у свијету, биле богослужбеног карактера. Истичући огромну важност коју црквена штампа има у модерном друштву, Бранко А. Цисарж осим васпитног истиче и апологетски задатак: „Када је у питању одбрана верске идеологије од напада споља, онда је верска штампа незаменљиви апологет“ (1970: 141). У раду Бранка Цисаржа „Библиографски преглед црквене периодике“, који обухвата период између два свјетска рата, проналазимо 38 наслова часописа на територији Српске православне цркве (1970: 141-156). Пописом нису обухваћени листови који су излазили повремено, уз неке вјерске празнике, по један или два броја, као ни календари који припадају овој врсти библиотечке грађе, јер то захтијева знатно обимније истраживање. Пописани часописи су поредани хронолошки, по годинама излажења и садрже основне податке за идентификацију публикације са кратким резимеима библиографа. На територији Босне и Херцеговине у међуратном периоду покренута су три духовна часописа: *Српска црква* (1919-1920), *Брајсѣиво* (1925-1941) и *Нови источник* (1934-1941), док је *Вијесник*³ (1917-1921) наставио своје излажење започето раније. Наведени часописи су излазили у Сарајеву, далеко од сједишта Патријаршије и утицали су на подизање нивоа религијско-моралног васпитања и образовања. По тврђењу Вука Драговића (1956: 299) у Новој Дубрави код Прњавора је 1937. године излазио још један српски духовни часопис под насловом *Православник*, али о овом часопису нисмо успјели пронаћи детаљнијих података ни у другим библиографијама, нити иједан његов примјерак у штампаном облику.

У Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца живило је неколико народа различитих вјероисповијести, којима је држава гарантовала слободу и равноправност вјере (USTAV 1921: 6). У Босни и Херцеговини су поред Српске православне цркве, равноправно егзистирале Исламска заједница и Римокатоличка црква. Ове вјерске заједнице су такође имале своје законе и правила рада, а и часописе у којима су шириле своје духовне идеје. Забиљежени су муслимански вјерски часописи *Исламска свијест* (1926) и *Хикјмет* (1929/30-1936) и католички: *Гласник Бањалучке дискујије* (1918-1941), *Католички њједник* (1925-1941), *Недјеља* (1922-1925), *Криж* (1925), *Мисијски вјесник* (1926/27), *Фрањевачки вјесник* (1927-1941), *Вјесник жује у Добоју* (1940) и *Вјесник жује свейој Јосија у Горњој Зеници* (1940) (PEJANOVIĆ 1960: 93-205).

Библиографским пописом прилога у периодици Српске православне цркве (1868-1970) бавио се Бранко Цисарж у свом „животном“ дјелу *Један век ње-3 Вјесник* је био лист српско-православних црквено-школских власти у Босни и Херцеговини. Властник часописа био је Велики управни и просвјетни савјет у Сарајеву, а одговорни уредник Војислав Борић. Часопис је излазио у периоду од 1909. до 1914, обновљен је 1917. и излазио је до 1921. године. Био је информативног карактера. Објављивао је Наредбе Земаљске владе, Извјештаје епархијских црквених судова и Извјештаје о раду великог управног и просвјетног савјета из претходних година рата, тј. из времена када му је излажење било обустављено. Будући да му је садржај био скромног, информативног карактера и да се односи на дешавања из периода аустроугарске власти, нисмо га детаљније разматрали.

риодичне шћаміе Срѣске ѣравославне цркве коју је објавио Свети архијерејски синод Српске православне цркве 1986. године, постхумно. Ова изузетно обимна, двотомна библиографска студија, садржи око 50 000 јединица и пружа извор „највиших информација и најдубљи увид у нашу богословску науку“ (KALEZIĆ 1986: 7). Међутим, како је наведено и у предговору књиге, она има и одређене недостатке који се тичу распореда библиографске грађе и врсте пописаних прилога. Није примјењиван систем универзалне децималне класификације, већ је грађа распоређена алфаветски према предметним одредницама. Тако су се неки наслови нашли на више мјеста, неки краћи прилози нису никако пописани, као и проповиједи које су пописане у другој библиографији. За наше истраживање је било знатно лакше користити се конкретним примјерцима часописа, који су нам доступни у архивима, библиотекама и дигиталним библиотекама. Без обзира на то, овај издавачки подухват представља једно изузетно вриједно и корисно дјело у научноистраживачком раду за све који се интересују за историју српске цркве и њене периодике.

Када су у питању библиографије прилога из одређених часописа, онда треба споменути *Библиографију радова часописа Брајство (Сарајево, 1925–1941)*, магистарски рад Милене Максимовић, који је одбрањен на Филозофском факултету Универзитета у Српском Сарајеву 2000. године. Библиографија садржи попис свих текстова објављених у часопису и има 2912 јединица. Распоред грађе је извршен према врсти и облику прилога. Ова библиографија је изузетно корисна научноистраживачком раду, олакшава посао, штеди вријеме и отклања непотребна лутања приликом тражења и проналажења грађе за проучавање тема из црквене и културне прошлости у Босни и Херцеговини. Иако може да послужи као основа за свако даље студиозно проучавање, ниједна библиографија не може бити замјена за критичку анализу часописа. Нажалост, *Библиографија* није јавно публикована, па се може пронаћи у облику магистарског рада у само пет библиотека у Републици Српској (Библиотеци Филозофског факултета Пале, Матичној библиотеци Источно Сарајево, Српској централној библиотеци „Просвјета“ у Фочи, Народној библиотеци „Филип Вишњић“ у Бијељини и Народној и универзитетској библиотеци Републике Српске у Бања Луци).

У нашем истраживању ћемо се осврнути на српске духовне часописе из Босне и Херцеговине (1918–1941) и указати на њихов значај у вјерском и народном просвјешћавању.

2. Српска црква

Српска црква је био часопис за црквени живот који је излазио у Сарајеву једном мјесечно, од марта 1919. до децембра 1920. године. Његов власник био је Љубомир Шпирић и други, а уредник професор теологије и публициста Петар Маркичевић (1883–1952).⁴ Штампан је ћирилицом у штампарији Д. и А. Кајона у Рођен је у Сарајеву, гдје је завршио основну школу и гимназију. Након тога уписао се на Теолошки факултет у Черновицама у Украјини, гдје је 1907. године промовисан за доктора теологије. Завршетком ових студија постављен је за професора богословије у Рељеву, а затим и у Сарајеву гдје је остао до 1941. године. Био је сарадник многих богословских часописа, а након Првог свјетског рата покренуо је први српски духовни часопис *Српска црква*. Други духовни часопис, *Нови источник*, покренуо је 1934. године. Овај часопис био је службени орган Дабробосанске епархије, а Маркичевић га је уређивао до Другог свјетског рата. У рату доживљава породичну трагедију и хапшење.

првој години, а касније у штампарији Николе Пијуковића. Сарадници у часопису су били доктори теолошких наука, професори са богословије и угледни свештеници. Излазио је у након окончања Првог свјетског рата, када је нова држава била тек у повоју и опорављала се од ратних посљедица и када је периодика била слабо развијена и тешко доступна. Покренут је са циљем да се промовишу сва племенита настојања у погледу реформе српске цркве. У опширнијем уводнику, у коме се говори о дотадашњем тешком раду и уређењу српске цркве у Босни и Херцеговини, истиче се да ће часопис *Српска црква*:

„[...] третирати сва питања која засецају у уређење српске цркве, говорити о свим припремама за то велико дело, о ликвидацији досадашњих наших црквених аутономија, о саставу и сазиву Сабора српске православне цркве, који ће дефинитивно решавати питања устројства Српске Патријаршије, која мора обухватити сву православну цркву на територији Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца и бити централистички уређена, а подељена на једнакоправне митрополије одн. епископије. Помагаће, даље, сва настојања која иду за тим да се у црквеном устројству поставе здрави темељи, да се унесе напредак и демократски дух у живот српске цркве“ (SRPSKA CRKVA 1919: 3).

Као што је и најављено у уводном програмском тексту, часопис је у уводној рубрици „Расправе и чланци“ доносио текстове у којима су разматрана најважнија питања из црквеног живота. Највише пажње је посвећено питању уређења и организацији српске православне цркве. Стварање јединствене државе, Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца повлачило је питање црквене централизације. Црквено јединство се није могло извршити из разлога што су три народа која су чинила Краљевину били представници три различите вјере. Често се писало о обнови Пећке Патријаршије, која је подразумијевала питање уједињења свих српских православних цркава у једну цркву са сједиштем у Београду, у центру српског културног и политичког живота. Расправљало се о свим битним питањима за извршавање овог задатка, како би она, по тврђењу њихових аутора, „била од користи мјеродавним факторима при њиховој реализацији“, у текстовима: „Обнова пећке патријаршије“, „О црквеним реформама“, „Црквени проблеми пред новим уставом Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца“, „Пред црквеним реформама“, „Неколико ријечи о саставу црквеног сабора“, „Православна црква пред захтјевима новог доба“, „Значај обнављања Пећке Патријаршије“, „Уређење наше цркве (о организацији и судству)“ итд.

Кратке забиљешке о раду свештеничких удружења, о дешавањима са свештеничке скупштине у Београду, читуље о умрлим свештеницима и прикази нових објављених књига, налазиле су се у рубрикама: „Наша писма“, „Књижевни преглед“, „Хроника“ и „Листак“. Обично су приказиване нове књиге религиозне садржине, као на примјер: *Реч о свечовеку* Николаја Велимировића, *Религија у српском їраћанском законику* Живојина Перића, *Уијјецај хришћанске иконоїрафије на неке народне їјесме* Димитрија Витковића и слично. Говорећи о њима аутори објективно износе своје ставове, истичући добре и лоше стране публикација. Такође, приказивани су

Након рата повлачи се у тишину. Умро је у Сарајеву 1951. године и сахрањен је у гробљу на Кошеву (РАДОЈЧИЋ 2009: 721–722).

и духовни листови и часописи који су излазили на територији Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца (*Весник српске цркве*, *Гласник српске ѱравославне Паѱријаршије*, *Преѱлед цркве еѱархије жичке*, *The Christian East*) са препорукама уредништва о њиховим садржајима. Литерарни прилози су духовне садржине и налазе се на крају часописа. Вриједно је споменути објављене дијелови теолошких записа Владике Николаја Велимировића из књиге *Речи о свечовеку*: „Први и последњи закон“ и „Песак у мору“.

Сарадници у часопису *Српска црква* били су истакнути стручњаци, најчешће доктори теолошких наука, професори богословског факултета и угледнији свештеници, што несумњиво доприноси угледу часописа. Споменућемо неке од њих: др Радован Казимировић, др Чеда Митровић, др Јован Радонић, др Јурај Ценкић, др Тихомир Ђорђевић, др Симо Поповић, др Томо Поповић, др Владимир Петковић, др Васа Зрнић, Мирко Максимовић, Живојин Алексић и многи други.

Часопис *Српска црква* је имао добар пријем код читалачке публике. У времену у коме је покренут, био је једини часопис Српске православне цркве и врло успјешно је испуњавао свој задатак. Пратио је сва догађања у српској цркви и о њима обавјештавао своје читаоце, што значи да је био главни извор информација и повезница између свих епархија. Престао је да излази у децембру 1920. године због недостатка финансијских средстава, јер су се у то вријеме већ били појавили *Весник* (1919-1930), црквено-политички и друштвени лист свештеничког удружења, и *Гласник Српске ѱравославне ѱаѱријаршије* (1920-1941).

3. Братство

Први број духовног часописа *Брајсѱво*, листа за вјерско и народно просвјешћивање, изашао је у Сарајеву, у јануару 1925. године. Његов издавач и власник било је „Српско православно братство Светог Саве“ у Сарајеву. Штампан је ћирилицом, прво у штампарији Друштва „Просвјета“, а затим од броја 1 (1930) у штампарији „Обод“. Излазио је једном мјесечно, седамнаест година, до марта 1941. године, када је принудно обустављен због издијања рата.

За све вријеме излажења (1925-1941) часопис *Брајсѱво* уређивао је истакнути свештеник, протојереј Мирко Максимовић (1890-1946).⁵ Прије него што је постао уредник *Брајсѱва*, Максимовић је показао и своје књижевне, преводилачке и уредничке способности. Писао је путописе, приповијетке, чланке и објављивао их у више сарајевских часописа и листова. Био је и један од уредника *Сѱоменице српскоѱ ѱјевачкоѱ друшѱва Слоѱа*, приређивач календара *Просвјетѱа* за 1934, 1935, 1936, 1939. и 1940. годину и календара *Брајсѱво* који је излазио у Сарајеву од 1934. до 1941. године. Оснивач је друштва „Братство Светог Саве“ у Сарајеву и био је његов секретар, а обављао је и функцију предсједника Српског пјевачког друштва „Слога“

⁵ Поријеклом је био из Сарајева. За свештеника је рукоположен у Сарајеву 1917. године. Службовао је на парохији раковачкој код Маглаја (1917-1921), у Трнову (1921-1923) и у Сарајеву (1923-1941). Чин протојереја добио је 1923, а црвеним појасом одликован је 1928. године. Био је добровољац у Првом балканском рату. У Првом свјетском рату је заробљен. Судило му се на велеиздајничком бањалучком процесу, одакле је због недостатка доказа ослобођен 1916. године. У Другом свјетском рату са породицом је ухапшен и спроведен у логор у Цапраг код Сиска. Из логора је прешао у Београд гдје је службовао у Саборној цркви. Послије рата вратио се у Сарајево, гдје је убрзо и умро (NOVAKOV 2011: 784-785).

и Српског културног друштва „Просвјета“.

Власник и издавач часописа било је „Српско православно братство Светог Саве“, па је било јасно да је главни задатак часописа да прати, упућује и промовише идеје и циљеве споменуте институције. То се јасно види из уводног текста првог броја у коме се каже:

„Српско православно Братство Светог Саве, – које је поставило себи задатак да буди православну хришћанску свијест, да развија и јача религиозне, моралне и националне осјећаје, да по начелима јеванђељске науке развија хришћанске врлине и да штити и учвршћује хришћанску љубав и братску слогу у народу, да помаже сиромашне и немоћне и да показује истинити пут живота онима, који су заведени и обманути, – покреће овај лист с намјером да њиме почне изводити један свој задатак, да уз књиге и друге образовне публикације, што их шири у народу, покрене рад на религиозно-моралном јачању и вјерско-просвјетном подизању нашег народа“ (LJUBIBRATIĆ 1925: 1).

Као што је и прецизирано у уводном тексту, највише простора у часопису заузимају су религиозни текстови намијењени моралном јачању српског народа. Писани су у облику чланака, есеја, бесједа, говора, проповиједи, посланица, празничних честитки, црквених прописа, вијести о подизању цркава и споменика, биљешки о добротворима и слично. Писци оваквих текстова били су истакнути српски теолози и руски ствараоци сродног православног усмјерења и схватања. Од великог броја сарадника, религиозним и морално-поучним текстовима („Мање бригае више вере“, „Проблем васпитања“, „Морални проблем“ и сл.) и бесједама изговореним приликом неке пригодне свечаности или за празник Српске православне цркве („Бесједа о рођењу Господа Сина Божијег“, „Молитва за мир међу народима“) посебно се издваја владика Николај Велимировић. Управо у времену излагања часописа он је био једна од најугледнијих личности српског духовног живота, прво као епископ охридско-битолски, а потом жички и главни мисионар „Православне народне заједнице“. У редовној рубрици „О празницима и светитељима“ објављен је велики број текстова религиозног садржаја посвећених управо оним празницима и светитељима из одређеног мјесеца у коме излази часопис. Поред владике Николаја Велимировића, о религиозним темама писали су: Мирко Максимовић, Петар Маркичевић, Љубо Влачић, Љубомир Шпирић, Лазар Мирковић, Радослав В. Вешовић и многи други.

Пошто је часопис *Брајсѣво* био намијењен поред вјерског и народном просвјешћивању, неопходно је указати и на његову васпитно-образовну функцију. У том смислу истичу се: литерарни прилози из књижевности (поезија, проза, путописи, мемоари, биографије, писма, хронике), текстови о књижевности уопште (чланци, есеји, осврти, прикази, биљешке о књижевницима и књигама), култури и умјетности, из филозофије, естетике и српске народне историје, као и историје српске православне цркве. Сви ови текстови у свом садржају имају вјерско надахнуће и духовну тематику и најчешће су инспирисани неком важним догађајима у Српској православној цркви, великим хришћанским празницима као што су Божић и Васкрс, или су посвећени православним српским светитељима, као нпр. Светом Сави. Највећи број литерарних прилога, то јест пјесама објавио је Исаије

Митровић (14 пјесама), у прозним радовима од домаћих аутора истичу се владика Николај Велимировић и Славко Калуђерчић, а од страних Виктор Иго и Иван Сергејевич Тургењев. Уредник Мирко Максимовић је објавио и неколико превода из руске књижевности. Прилоге везане за српску историју и за историју Српске православне цркве писали су Владислав Скарић, Милан Карановић, Перо Слијепчевић, Славко Калуђерчић, Коста Мандић и Константин Ђурчић.

Часопис *Брайтство* је објавио и запажен број биографија истакнутих црквених личности, као што су: патријарси Варнава Росић и Гаврило Дожић, митрополит Петар Зимоњић, Свети Сава, Стеван Синђелић и други. Прилоге оваквог карактера најчешће је писао Славко Калуђерчић.

Редовне рубрике у часопису биле су „Хроника“ и „Биљешке“ које имају информативну и документарну вриједност. Ове рубрике су пуне кратких обавјештења о дешавањима из православља уопште, али и о тешким приликама у Совјетском Савезу гдје је бољшевичка власт рушила храмове, хапсила и убијала свештенике и водила атеистичку пропаганду. Донесене су и биљешке о новообјављеним књигама вјерске садржине које су најчешће писали српски теолози. У броју два констатовано је да су појаву часописа *Брайтство* поздравили и препоручили својим читаоцима листови *Српска ријеч*, *Народ* и *Весник* (BRATSTVO 1925: 46). Забијежен је и велики број некролога о истакнутим свештеницима и националним радницима са простора Босне и Херцеговине.

Часопис *Брайтство* био је илустрован часопис испуњен оригиналним фотографијама разних црквених личности, цркава и манастира, као и репродукцијама слика српских и страних умјетника. Репродукције слика са хришћанским мотивима радили су српски сликари: Урош Предић, Паја Јовановић, Стеван Тодоровић, Роман Петровић и други. Од великог броја руских сликара издвајају се: Андреј Рубљов, Иван Н. Кремској и Михаил В. Нестеров. Од познатих свјетских сликара репродуковане су слике Дирера, Рубенса, Тицијана и Рембранта са библијским мотивима.

Брайтство је био један јасно и поуздано уређен часопис, који је имао велики значај у духовном животу српског народа. „Са његових страница осјећа се дах једног времена које није било ни архаика ни вјерска занесеност, већ потврда снажног и нормалног живота људи који су били привржени својој православној вјери и српској нацији“ (MAKSIMOVIĆ 2000: 38). За све вријеме излагања успио је да оствари мисију из уводног програмског текста. За њега су писали истакнути српски теолози, књижевници, филозофи и научници који су помно пратили сва дешавања у Српској православној цркви и православљу уопште. Због тога можемо слободно рећи да је био и хроничар једног времена и извор многих вриједних података за тадашњи културни живот и збивања везана за Српску православну цркву, а посебно за њено дјеловање на територији Босне и Херцеговине.

4. Нови источник

Нови *источник* је био службени лист православне Епархије дабробосанске. Излазио је мјесечно од 1934. до 1941. године. Сматрамо га настављачем старе традиције *Дабро-босанског источника*, *Босанско-херцеговачког источника* и *Источника*, духовног часописа из претходног периода. Уредник часописа био је

др Петар Маркичевић, ранији уредник *Српске цркве*, а издавач Епархијски црквени суд у Сарајеву. *Нови источник* је основан настојањем ондашњег митрополита сарајевског Петра Зимоњића, који је инсистирао да се покрене као орган епархије један црквени часопис, који би задовољио потребе свештенства и народа. У уводном програмском тексту се каже:

„Као орган Дабробосанске епархије, *Нови источник* ће у свом првом дијелу доносити одлуке и наредбе епархијских органа: Црквеног суда, Управног одбора и Епархијског савјета, те извјештаје са њихових сједница итд. У другом, неслужбеном, дијелу објављиваће се расправе и чланци из богословске књижевности, третирају разна питања из црквене администрације и црквеног живота. Нарочито ће се пажња обратити питањима и прилозима из црквене историје ових крајева“ (NOVI ISTOČNIK 1934: 4).

У првом званичном дијелу објављиване су најважније службене информације из црквеног живота Дабробосанске регије, у виду одлука и наредби епархијских црквених органа: рукоположења, постављења, премјештаји, примање и отпусти из клера, унапређења, одликовања, извјештаји о раду епархијских савјета и различитих комисија и разни правилници о раду Епархије.

Неслужбени дио испуњен је расправама и чланцима из црквеног живота и из црквене историје. То су најчешће морално-поучни текстови који имају и практичну улогу нпр. „О слави и прослављању крсног имена“, „О значају црквеног појања за религиозно-морално васпитање“, „Хришћански празници“, „О важности и значају вјерских и народних обичаја“, „Средњевјековна српска култура“ и слично. Као сарадници у часопису јављају се: др Радослав Вешовић, др Томо Поповић, Милан Карановић, Митар Папић, Ђоко Слијепчевић, Јован Вукомановић, Светислав Давидовић, Љубо Влачић, Милан Мратинковић, Бранко Цисарж, Ристо Шушљић и многи други теолози и свештеници. У првом годишту је објављено и неколико значајних прилога теолошких расправа истакнутог руског филозофа и теолога Владимира Соловјова у преводу Љубомира Шпирића („Разматрања о посту“, „Размишљање о жртви и милостињи“ и „Размишљање о молитви“).

Број 8/9 из 1937. године је посвећен преминулом патријарху српске православне цркве Варнави. Епископ Николај Велимировић је поводом те прилике упутио посланицу свештенству и народу, а непознати аутор нам доноси опширнији текст о патријарховом животу и раду, заслугама за српску православну цркву и о његовој посјети Епархији дабробосанској 1933. године.

„Хроника“ је доносила извјештаје о догађањима у црквама дабробосанске регије освећењима, званичним посјетама, уредбама Светог архијерејског синода, дешавањима на богословском факултету, црквеним удружењима и некрологе умрлих свештеника. Ове кратке биљешке доносе информације везане за многе догађаје у црквеном животу дабробосанске регије и у православљу уопште и хроничарског су карактера.

У рубрици „Књижевни преглед“ су се могли пронаћи прикази нових књига из области теологије, богословске књижевности, црквене историје, духовних часописа и библиографије нових књига објављених на територији цијеле државе. Вриједни пажње су прикази књига: *Религија и морал* др Атанасија М. Поповића,

Прилози за историју и етнографију Босне Петра Н. Гаковића, *Стеван Стирајимировић*, *миџройолић карловачки као њолавар цркве*, *просветно њолићички радник* др Ђока Слијепчевића, *Босна и Херцеговина њод аустро-ујарском ујравом* и други. Од периодичних публикација редовно су представљани *Брајсџво*, *Гласник њаџријарије*, *Боџословље*, *Хришћанско дело*, *Хришћанска мисао*, што значи да се уредништво трудило да своју читалачку публику упозна са савременом издавачком продукцијом богословских издања. *Нови истџочник* је настојао да шири духовну и просвјетну мисао коју су раније започели његови претходници (*Дабро-џосански истџочник*, *Босанско-херцеговачки истџочник* и *Истџочник*). Иако није достигао њихов углед, у релативно кратком излажењу је џио запажен и цијењен (MAKSIMOVIC 2011: 78).

5. Закључак

Српски духовни часописи *Срџска црква*, *Брајсџво* и *Нови Истџочник* су дали изузетан допринос у развоју вјерског и народног просвјеђивања. Излазили су у различитим периодима – *Срџска црква* од 1919. до 1920. и *Брајсџво* од 1925. до 1941. године. Период излажења *Новој истџочника* (1934-1941) поклапа са излажењем *Брајсџва*. Тако је међуратни период у Босни и Херцеговини испуњен овом врстом периодике. Поред религије, она је попуњавала празнину и недостатке књижевних и културних часописа, којих је у то вријеме џило јако мало и који су излазили кратко, као на примјер *Књижевна Крајина* (1931–1932) и *Развиџак* (1935–1941) који су излазили у Бањој Луци. Изузетак представља једино *Прејлег* (1927-1941), часопис за политички и културни живот, који послџје *Брајсџва* има најдужу традицију излажења. Већина часописа која је излазила у овом периоду у Босни и Херцеговини је имала претежно југословенску оријентацију, па је њихов значај, између осталог и у очувању српског националног и културног идентитета. Иако су ови часописи били исте вјерске оријентације, у суштини су се доста разликовали и сваки од њих је на свој начин дао одређени допринос. Када је у питању религиозни џио, *Срџска црква* је дала највише текстова о реформи српске цркве, што је у то вријеме била актуелна тема. *Брајсџво*, даје преглед актуелних догађаја у виду обиљежавања важних датума у облику молитви, тропара, бесједа и посланица, а *Нови истџочник* се највише џави преношењем обавјештења епархијских црквених органа Дабробосанске регије. Текстови који су намијењени народном просвјеђивању у сва три часописа су из српске књижевности, затим есеји из културе и умјетности који су, захваљујући уредницима, пажљиво џирани и у складу са православном вјером и моралном поруком. Оваквих текстова највише проналазимо у часопису *Брајсџво*, који се својом појавом, дужином излажења и квалитетом прилога издвојио као најзначајнији српски часопис у периоду између два свјетска рата у Босни и Херцеговини. Аутори прилога су били истакнути стручњаци, теолози, свештеници и књижевници. Данас ови часописи представљају поуздан извор информација за проучавање црквене и културне прошлости, као и за упознавање рада многих људи који су били њихови уредници и сарадници. Због свега наведеног сматрамо да су духовни часописи који су излазили у Босни и Херцеговини у међуратном периоду, дали изузетан допринос у вјерском и народном просвјеђивању.

Цитирана литература

- CISARŽ 1971: CISARŽ, Branko A. „Crkvena štampa između dva svetska rata“, *Srpska pravoslavna crkva 1920–1970: spomenica o pedesetogodišnjici vaspostavljanja srpske patrijaršije*. Beograd: Srpski arhijerejski sinod srpske pravoslavne crkve, 1971: 141–178. [orig.] ЦИСАРЖ, Бранко А. „Црквена штампа између два светска рата“, *Српска православна црква 1920–1970: споменица о педесетогодишњици васпостављања српске патријаршије*. Београд: Српски архиепископски синод српске православне цркве, 1971, 141–178.
- CISARŽ 1986: CISARŽ, Branko A. *Jedan vek periodične štampe Srpske pravoslavne crkve*: (Bibliografski opis časopisa i listova sa pregledom-sadržajem svih radova objavljenih u njima od 1868-1970). Beograd: Sveti arhijerejski sinod Srpske pravoslavne crkve, 1986. [orig.] ЦИСАРЖ, Бранко А. *Један век периодичне штампе Српске православне цркве*: (Библиографски опис часописа и листова са прегледом-садржајем свих радова објављених у њима од 1868-1970). Београд: Свети архиепископски синод Српске православне цркве, 1986.
- DRAGOVIĆ 1956: DRAGOVIĆ, Vuk. *Srpska štampa između dva rata 1: Osnova za bibliografiju srpske periodike: 1915–1945*. Beograd: Srpska akademija nauka, 1956. [orig.] ДРАГОВИЋ, Вук. *Српска штампа између два рата 1: Основа за библиографију српске периодике: 1915–1945*. Београд: Српска академија наука, 1956.
- KALEZIĆ 1986: KALEZIĆ, Dimitrije. „Protojerej stavrofor Branko Cisarž, inspektor bogoslovija u penziji (1908-1982)“. u: *Jedan vek periodične štampe Srpske pravoslavne crkve*. Beograd: Sveti arhijerejski sinod Srpske pravoslavne crkve, str. 7–8. [orig.] КАЛЕЗИЋ, Димитрије. „Протојереј ставрофор Бранко Цисарж, инспектор богословија у пензији (1908-1982)“. у: *Један век периодичне штампе Српске православне цркве*. Београд: Свети архиепископски синод Српске православне цркве, стр. 7–8.
- LJUBIBRATIĆ 1925: LJUBIBRATIĆ, Savo. „Bratstvo Svetog Save“. *Bratstvo*, God.1, br. 1, 1925: 1. [orig.] ЉУБИБРАТИЋ, Саво. „Братство Светог Саве“. *Братство*, Год. 1, бр. 1, 1925, 1.
- MAKSIMOVIĆ 2000: MAKSIMOVIĆ, Milena. „Časopis Bratstvo: (Sarajevo, 1925-1941)“. *Hrišćanska misao*, God. 8, br. 9–10, 2000: 36–38. [orig.] МАКСИМОВИЋ, Милена. „Часопис Братство: (Сарајево, 1925-1941)“. *Хришћанска мисао*, Год. 8, бр. 9–10, 2000, 36–38.
- MAKSIMOVIĆ 2011: MAKSIMOVIĆ, Vojislav. „Pogled na srpsku periodiku u BiH do 1941.“, *Čitalište*, God. 10, br. 19, 2011: 74–79. [orig.] МАКСИМОВИЋ, Војислав. „Поглед на српску периодику у БиХ до 1941.“, *Читалиште*, Год. 10, бр. 19, 2011, 74–79.
- NOVAKOV 2011: NOVAKOV, Aleksandra. „Mirko Maksimović“, u: *Srpski biografski rečnik* [knj.] 5, Kv-Mao, [glavni urednik Čedomir Popov]; redaktori Milica Bujas, Tatjana Pivnički-Drinić. Novi Sad: Matica srpska, str. 784–785. [orig.] НОВАКОВ, Александра. „Мирко Максимовић“, у: *Српски биографски речник* [књ.] 5, Кв-Мао, [главни уредник Чедомир Попов]; редактори Милица Бујас, Татјана Пивнички-Дринић. Нови Сад: Матица српска, стр. 784–785.
- PEJANOVIĆ 1961: PEJANOVIĆ, Đorđe. *Bibliografija štampe u Bosni i Hercegovini 1850–1941*. Sarajevo: „Veselin Masleša“, 1961.

- RADIĆ 1995: RADIĆ, Radmila. *Verom protiv vere*. Beograd: INIS, 1995.
- RADOJČIĆ 2009: RADOJČIĆ, Jovan S. *Srbi zapadno od Dunava i Drine : biografije*, I-O. Novi Sad: Prometej, 2009. [orig.] РАДОЈЧИЋ, Јован С. *Срби западно од Дунава и Дрине : биографије*, И-О. Нови Сад: Прометеј, 2009.
- SLIJEPČEVIĆ 1991: SLIJEPČEVIĆ, Đoko. *Istorija Srpske pravoslavne crkve*. Knj. 2. Beograd: BIGZ, 1991. [orig.] СЛИЈЕПЧЕВИЋ, Ђоко. *Историја Српске православне цркве*. Књ. 2. Београд: БИГЗ, 1991.
- STOJNIĆ 2020: STOJNIĆ, Bojan i Radovan M. PILIPOVIĆ. *Izvori za istoriju srpske pravoslavne crkve u Bosni i Hercegovini: zbornik dokumenata*. Banja Luka: Udruženje arhivskih radnika Republike Srpske: Arhiv Republike Srpske; Beograd: Arhiv Srpske pravoslavne crkve, 2020. [orig.] СТОЈНИЋ, Бојан и Радован М. ПИЛИПОВИЋ. *Извори за историју српске православне цркве у Босни и Херцеговини: зборник докумената*. Бања Лука: Удружење архивских радника Републике Српске: Архив Републике Српске; Београд: Архив Српске православне цркве, 2020.
- ŠOLJEVIĆ 2025: ŠOLJEVIĆ, Saša. „Crkveni život u Sarajevu: 1878–1941.“, *Kultura Srba u Sarajevu: 1468–1941*. Beograd: Državni arhiv Srbije; Sarajevo: Arhiv Bosne i Hercegovine, 2025: 210–229. [orig.] ШОЉЕВИЋ, Саша. „Црквени живот у Сарајеву: 1878–1941.“, *Култура Срба у Сарајеву: 1468–1941*. Београд: Државни архив Србије; Сарајево: Архив Босне и Херцеговине, 2025, 210–229.
- USTAV 1921: USTAV KRALJEVINE SRBA, HRVATA I SLOVENACA. Beograd: Državna štamparija Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Čl. 12, 1921. <<https://www.uzzpro.gov.rs/doc/biblioteka/digitalnabiblioteka/Ustav%20Kraljevine%20SHS.pdf>> 09. 04. 2025. [orig.] УСТАВ КРАЉЕВИНЕ СРБА, ХРВАТА И СЛОВЕНАЦА. Београд: Државна штампарија Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Чл. 12, 1921. <https://www.uzzpro.gov.rs/doc/biblioteka/digitalna_biblioteka/Ustav%20Kraljevine%20SHS.pdf> 09. 04. 2025.
- VESELINOVIĆ 2004: VESELINOVIĆ, Rajko. *Istorija Srpske pravoslavne crkve sa narodnom istorijom*: knj. 2. - 2. izd. Beograd: Sveti arhijerejski sinod srpske pravoslavne crkve, 2004. [orig.] ВЕСЕЛИНОВИЋ, Рајко. *Историја Српске православне цркве са народном историјом*: књ. 2. - 2. изд. Београд: Свети архијерејски синод српске православне цркве, 2004.

Извори

- BRATSTVO 1925-1941: BRATSTVO: list za vjersko i narodno prosvjećivanje. (ur.). Mirko Maksimović, God. 1, br. 1 (jan. 1925)-god. 17, br. 2/3 (feb./mart 1941). [orig.] БРАТСТВО: лист за вјерско и народно просвјећивање. (ур.). Мирко Максимовић, Год. 1, бр. 1 (јан. 1925)-год. 17, бр. 2/3 (феб./март 1941).
- NOVI ISTOČNIK 1934-1941: NOVI ISTOČNIK: službeni list Pravoslavne eparhije dabro-bosanske. (ur.). Petar Markičević, God. 1, br. 1 (1934)-god. 8, br. 1/2 (1941). [orig.] НОВИ ИСТОЧНИК: службени лист Православне епархије дабро-босанске. (ур.). Петар Маркичевић, Год. 1, бр. 1 (1934)-год. 8, бр. 1/2 (1941).
- SRPSKA CRKVA 1919-1920: Srpska crkva: časopis za crkveni život. (ur.). Petar Markičević, God. 1, br. 1 (1. mart 1919)-god. 2, br. 6 (decembar 1920). [orig.] СРПСКА ЦРКВА: часопис за црквени живот. (ур.). Петар Маркичевић, Год. 1, бр. 1 (1. март 1919)-год. 2, бр. 6 (децембар 1920).

Бояна М. Ласица

СЕРБСКИЕ ДУХОВНЫЕ ЖУРНАЛЫ В БОСНИИ И ГЕРЦЕГОВИНЕ (1918–1941) И ИХ ЗНАЧЕНИЕ В РЕЛИГИОЗНОМ И ОБЩЕСТВЕННОМ ОБРАЗОВАНИИ

В Боснии и Герцеговине в период между двумя мировыми войнами издавались сербские духовные журналы Сербская Церковь, Братство и Новый Источник, которые внесли исключительный вклад в развитие религиозного и народного образования. Они издавались в разные периоды: Сербская церковь (1919–1920) и Братство (1925–1941), при этом период издания Нового источника (1934–1941) совпал с выпуском Братства, поэтому межвоенный период в Боснии и Герцеговине был заполнен периодическими изданиями этого типа. Помимо религиозной тематики, он восполнял пробелы и недостатки литературных и культурных журналов, которых в то время было очень мало и которые издавались недолго, например, Книжевна краина (1931–1932) и Развитак (1935–1941), которые издавались в Баня Луке. Единственным исключением является Преглед (1927–1941), журнал о политической и культурной жизни, который после Братства имеет самую долгую традицию издания. Большинство журналов, издававшихся в Боснии и Герцеговине в этот период, имели преимущественно югославскую ориентацию, поэтому их значение заключается, в том числе, в сохранении сербской национальной и культурной идентичности. Однако, эти журналы имели одинаковую религиозную направленность, по сути они были совершенно разными, и каждый из них вносил определенный вклад. Что касается религиозной части, то Сербская Церковь предоставила больше всего текстов о реформе Сербской-Православной Церкви, которая была актуальной темой в то время. Братство также освещает текущие события, отмечая важные даты в молитвах, тропарях, проповедях и посланиях, в то время как Новый источник в основном занимается распространением объявлений от епархиальных церковных органов Дабровско-Боснийского региона. Тексты, предназначенные для общественного просвещения, во всех трех журналах взяты из сербской средневековой литературы, за ними следуют очерки о культуре и искусстве, которые, благодаря редакторам, были тщательно отобраны и соответствовали православной вере и нравственному посланию. Большую часть этих текстов мы находим в журнале Братство, который благодаря своему внешнему виду, продолжительности издания и качеству статей выделялся как самый значимый сербский журнал в период между двумя мировыми войнами в Боснии и Герцеговине. Авторами статей были видные специалисты, теологи, священники и писатели. Сегодня эти журналы представляют собой надежный источник информации для изучения церковного и культурного прошлого, а также для знакомства с работой многих людей, которые были их редакторами и соавторами. В связи со всем вышеизложенным мы считаем, что духовные журналы, издававшиеся в Боснии и Герцеговине в межвоенный период, внесли исключительный вклад в религиозное и национальное просвещение.

Ключевые слова: сербские духовные периодические издания в Боснии и Герцеговине, Сербская Церковь (1919–1920), Братство (1925–1941), Новый источник (1934–1941), Весник (1917–1921), религиозно-народное образование

Стеван Д. Јовићевић^{1*}

Институт за књижевност и уметност, Београд

<https://orcid.org/0000-0003-0784-5885>

ОДШКРИНУТА ВРАТА ПАТЊЕ: О РОМАНУ *ЉУДИ БЕЗ ГРОБОВА* ЕНЕСА ХАЛИЛОВИЋА

У раду се анализира роман *Људи без гробова* Енеса Халиловића. Пратећи поетичко меандрирање и сазревање Халиловићевог досадашњег песничког и прозног опуса, полазимо од општих обележја његове књижевности препознатљивих и у овом делу, а онда указујемо на разликотворне елементе који *Људима без гробова* обезбеђују јединствено место. Дајући преглед најважнијих јунака и кључних приповедних ситуација, осветљавамо тематски комплекс романа и његову композициону устројеност, како ону графички видљиву, евидентну у распоређености текста на поглавља, тако и имплицитну, везану за односе међу ликовима и одређена лајтмотивска понављања. Нарочиту пажњу посвећујемо анализи стила и тумачењу симболике наслова и аутопоетичких елемената романа. Напоследку, указујемо на слабије развијена и, последично, мање успешна места у делу.

Кључне речи: Енес Халиловић, самосазнање, Семир, аутопоетички елементи, отац, јаје

*Да ли је синовство које носимо у уиџири оно које нам ои-
крива очинство, или је њре очинство наше уиџире оно које
нам оиџкрива наше синовство? (Мигел де Унамуно)*

Иоле информисан и честит критичар који у савремену прозну сцену урања тежећи да препозна књижевне квалитете сличне онима који су у прошлости столећу редовно оплемењивали нашу литературу не може да пренебрегне роман *Људи без гробова* (2020) Енеса Халиловића, књигу одиста упечатљиву, са изразитом снагом уметничке визије и жигом аутентичног приповедног умећа. Премда је протекло пет година од њеног објављивања, читалац, што данас уопште није чест случај, има потребу да јој се врати. Не желећи да задиремо у принципе додељивања Ниновог признања за најбољи роман, овде ипак бележимо да је збиља штета што оно није припало Халиловићу. Према нашем мишљењу, *Људи без гробова* су далеко успешније дело и од те године награђеног *Конџраендорфина* Светислава Басаре и од сва четири касније овећана романа. Штавише, отићи ћемо корак даље и рећи како смо, сасвим извесно – да није било понеких недостатака, које ћемо издвојити на самоме крају – могли да имамо право ремек-дело, један од врло ретких текстова који би достојно стајали уз *Ойсаду цркве Свејої сјаса* (1997) и *Сиџичарницу „Код срећне руке“* (2000) Горана Петровића.

Ово хипотетичко поређење је успостављено једино на основу вредности, јер је Халиловић у свом за сада последњем роману знатно мање приврженик магијског

¹ stevan.jovicevic.96@gmail.com

реализма и историографске метафикције. Склоност према поступцима и решењима која одликују постмодернистичку стилско-поетичку матрицу била је уочљивија у његовим ранијим остварењима, како у поезији и краћим приповедним текстовима тако и у делима ширег наративног замаха. Халиловићев романескни првенац *Ей о води* (2012) чак није ни могућно тумачити изван аналитичке оптике саображене постмодернистичким обрасцима. Међутим, вредност романа *Људи без іродова*, Халиловићевог уметнички најуспелијег остварења, у доброј мери дугује управо ауторовом одмаку од тих образаца.

Иако с правом афирмисан и награђиван као један од убедљивијих домаћих песничких гласова средње генерације, Халиловић је – у његовим се романима то најбоље види – сугестивнији и продорнији као прозни писац. Успех његових романа резултат је постепеног и тихог стваралачког сазревања, дискретно али довољно осетно наговештеног већ у другоме од њих: *Ако дуго іледаш у іонор* (2016). То зрење се у првом реду односи на претезање важности приче над причањем.

У *Еју о води*, који доноси повест о праоцу Муризу и његовим потомцима, фамозним Паљевцима, на делу је прожимање фикционалног и стварносног, митског и историјског, уз доста књижевних поступака који своје језгро имају у мистификацији чињеница. Невоља са таквим поступцима, ипак, лежи у томе што су услед прекомерне употребе крајем протеклог и почетком овога века донекле постали предвидиви и самосврховити. Первертујући принципе на којима почива свет епа, натапајући га антрополошким песимизмом, Халиловић постиже fine резултате, успевајући чак у ономе што на први поглед делује неоствариво: да измаштаном свету у исти мах подари епску ширину и локалну препознатљивост. Само, онај познати савет који је Балзак добио од свога оца, а који налаже да писац, када се већ одважио да пише, треба да пуца тако високо да убије и самога Бога, није увек најупутнији. Отуда је радња Халиловићевог првенца, баш како је то Андрић запазио поводом Расткове *Бурлеске іосіодина Перуна доіа ірома*, оптерећена ауторовим „церебралним подвизима из којих се осећа једино дах библиотека и брзо листаних фолијаната” (ANDRIĆ 1977: 295)

С друге стране, већ је романом *Ако дуго іледаш у іонор* навешћен својеверстан поетички заокрет. Извесна постмодернистичка обележја, уочљива нарочито по начину на који је књига композиционо устројена, јесу задржана, али легитимитет роману више не обезбеђује довитљиви самосвесни наратор који коментарише своје казивање². Значењску носивост има, по себи довољно занимљива и уверљива, тема пропадања и страдања породице Нејре Бугарин у тешком, хиперинфлацијом захваћеном времену деведесетих година на овим просторима. Коначно, врхунац одолевања „том зову свега што пркосно безглав дамара”, да се послужимо једним раним Халиловићевим стихом, представља роман *Људи без іродова*. Овај пажљиво писани роман изнова нам показује оно што савремени писци често заборављају: да без праве приче нема ни истински доброга и трајно вреднога дела. Традиција велике литературе учи нас да је та прича по правилу потресна и да у њој све врви од сирове енергије и трагичног брутализма живота. Још је Толстој ненадмашиво (по) казао да је срећа досадна и да само несрећа носи онај, за литерарну транспозицију

2 Користимо реч „казивање” зато што Халиловић особито негује један тип наратије који се приближава усменом приповедању.

толико важан, печат јединствености.

Халиловић приповедно обликује савремени *йорѝреѝ умеѝника у младо-сѝи*, портрет Семира Нумића, младића из околине Новог Пазара у коме тиња потреба да пиш[е] о оцу и о себи, јер нико није имао превише времена да [га] слуша како муц[а].³ На основу метатекстуалних секвенци, којима обилује прво од петнаест поглавља овог прстенасто компонованог романа и у којима Семир, оспољавајући свест о властитоме писању, износи битне поетичке ставове, знамо и то како ће се приповедање одвијати: док у првом дѐлу, служећи се туђим успоменама, наратор покушава да реконструише живот свога оца, кога није упамтио, у другом дѐлу, који се окончава чином писања, Семир – сада већ зрео човек – приповеда о властитим успоменама. Ово остварење, које садржи све доминантне црте образовног романа и којем је био потребан „само судбински час кад ће се одломити прва реченица” (11), не сведочи једино о приповедачевом интелектуалном и емоционалном стасавању у писца. Писање којем се приступа како би се разрешили сржни идентитетски проблеми има и онтолошку тежину. Покушавајући да одгонетне кључна, егзистенцијално узнемирујућа питања, наратор њиме утемељује своје духовно биће и потврђује се као личност.

Семирова потрага за истином, која за циљ има самосазнање – не, дакле, откривање света, него свога места у њему⁴ – стога сасвим оправдано започиње, у књижевности толико значајном темом очинства. Као део шире целине, наратив о Нуману Нумићу, човеку који, како ће се на крају испоставити, није Семиров биолошки отац, припада оном рукавцу из којег целокупна радња дела исходи, а који у своме средишту има чланове злехуде породице Нумић. Поред Нумана, реч је о његовом умно оболелом брату Златану и посве различитим сестрама – Хани и Бадеми – од којих ће се прва у једном тренутку својих ближњих одрећи, док је друга оличење достојанства и пожртвованости, она која ће Семира одгојити и чинити све да спречи потпуно затирање огњишта. Приповедач ће у првом дѐлу романа, највећма посвећеном хајци која се својевремено на Нумана била повела и са којом је то затирање неумитно наступило, казивати ослањајући се на новинске текстове и друге информативне изворе које је о немилем случају свога брата управо Бадема прикупљала. Будући да им је дато много простора а да су притом смештена у време пре Семировог рођења, збивања што прате одметника који се због низа почињених убистава скривао од власти на први поглед нарушавају класичан концепт образовног романа, замишљен као слика пресудних животних искустава и мисаоног сазревања *главноѝ* јунака. Но, све што је Нуман урадио светећи се због тога што је девојка која му се обећала пошла за другога, са посебним нагласком на томе како се држао током четрдесет и седам дана бекства, док га полиција најпосле није пронашла и усмртила, толико је снажно обележило судбину његове породице да, иако ће Семир свега постати свестан годинама касније, оно зацело представља део и његовог „сентименталног васпитања”. Друга половина романа, сходно идеји да се човек, ма куд

3 Enes Halilović, *Ljudi bez grobova*, Beograd: Laguna, 2021, 25. Делове из романа ћемо даље у тексту означавати само бројем странице из наведеног издања.

4 Порив за самосазнањем је инхерентан роману у првом лицу, у којем „један човек покушава да схвати самог себе, да себе дефинише, да повуче граничну линију између себе и своје околине” (ŠTANCL 1987: 69).

кренуо, увек враћа прошлости, проистиче из прве и уједно ка њој гравитира, што корелира са Семировим тражењем оца, односно његовом неутаживом потребом да, макар посредством писања, буде прихваћен и усиновљен. Семирово муцање и зимомора, показале се, могу нестати тек пошто он надрасте своју идентитетску трауму, то јест када сазна ко је његов отац и пронађе брата близанца Демира.

Опсежно казивање о Нуману Нумићу, којим романескно клупко у правом смислу почиње да се одмотава, спроводи се, упркос непоузданости приповедача, или можда баш због тога, минуциозно и уз велики опрез. Полазећи од историјски заснованих догађаја, Халиловић обликује живописну фабулу каква се у савременој литератури заиста ретко проналази. „Сви теже новом, а понекад би требало наставити на нов начин у правцу већ утврђеном”, вели Јанко Јанковић, сасвим особена личност коју ће Семир упознати када се, након Бадемине смрти, ради наставка школовања премести у Деспотовац код мајчине сестре Оливере (128). Поред тога што је први човек који је Семира охрабрио да постане писац и од кога је овај много научио, Јанко је такође гласноговорник појединих пишчевих аутопоетичких ставова. Стога се наведени исказ може односити и на фабулу о разарању породице Нумић и на приповедање у целини. Не поводећи се за помодном природом неких теоријских струјања и поетичких обележја, Халиловић испреда потресну причу о суровости живота као таквог. На трагу наших најуспелијих књижевних остварења, за чији успех нису заслужни дух епохе нити какав уметнички покрет, него пре свега умеће ствараоца, аутор потврђује да су окосница сваке добре литературе основне, одувек исте, али никад до краја докучиве људске емоције, које изнова сведоче о непрозирној енигматичности људске егзистенције.

Наратив о Нуману Нумићу чијим је већ именом арапског порекла значењски имплицирана црвена боја, суштински се базира на љубавном заплету са крвавим крајем. Задржавајући продуктивна својства реалистичког поступка, поготово класичне системе мотивације и карактеризације, писац ситуира радњу у конкретан временски и просторни оквир. Вештим приповедањем, које подразумева способност опсервације, ефектно профилисање ликова и развијен смисао за дијалог, скициран је шири контекст који приликом сагледавања Нуманове несреће не би смео бити занемарен. Човек је, свакако, исувише сложено биће да бисмо лако проникнули у све разлоге који га опредељују за одређено поступање, чак и када ствари одају утисак саморазумљивости. Ипак, текстуално евидентним појединостима назначено је да су непочинства Семировог несуђеног оца последица извесних социјалних и психолошких диспозиција.

И пре него што Нуман, скривајући се од власти, крајње свестан онога што је учинио, намесном хоћи одсечно каже: „морао сам овако” (71), чиме је сумња у предодређеност његовог злог удеса додатно заоштрена, кроз текст сазнајемо да је реч о лику који је, како то неретко бива са људима простим а социјално угроженим, посебно осетљив на увреде и неправду. Не могавши да отрпи покуду, чак је понео и горко искуство робовања на Голом отоку, али и после свега остао једак и пркосан. Као неко ко образ и част веома високо цени баш зато што њих једино има, он неће моћи да пређе ни преко поруга којима га је изложио човек што је за његовога одсуства испросио већ обећану девојку ни преко срамних речи које су му, на рачун

оскудног иметка и озлоглашених чланова породице, упутили њени родитељи. Када пред забринутом Бадемом бесно узвикне: „Нећу да служим за циркус и за потпрд” (44), Нуман са извесношћу зна да ће предстојеће свадбено весеље претворити у крвав пир.

Мајсторство Халиловићевог приповедања огледа се и у томе што први део романа умногоме надилази оквире приче о зликовцу који је извршио монструозан чин. Мада се определио да крене тежим путем – да синовљево писање о оцу лиши наоко подразумеване пристрасности и сажалења, задржавајући тек штуро, мести-мице скоро репортерски објективно извештавање о грозоморној и беспоговорно неприхватљивој догађајности самој, писац је успео да покаже како бројне страхов-не ствари које никако не можемо нити смемо да правдамо ипак и даље можемо да *разумемо*. Болни расцеп између онога што не бисмо смели да учинимо и околности које као да нас на то неумитно нагоне, расцеп у који се човек понекад суновраћује и у којем можда лежи она неухватљива сложеност живота, знак је да су понори људске душе одвећ дубоки да би се на ствари могло гледати једнострано а осуде износиле нехајно и лако.

Као читаоци, разуме се, јасно видимо да је Нуман учинио нешто ужасно и недопустиво, због чега заслужује да буде најстроже кажњен, али уистину не осећамо пуко задовољство када се то догоди, јер као контрапункт неделâ стоје његове добре особине. То је онај феномен „парадоксалне привлачности негативног књижевног јунака”, којем је Никола Милошевић посветио своју познату студију, а који подразумева да за тако конципираног јунака, условно казано, „навијамо” да успе у свом подухвату – у овом случају да умакне пред влашћу (MILOŠEVIĆ 1990: 6–36). „Образли човјек” налик на Нумана, како га карактерише један његов пријатељ, одрастао је у запарложеном крају где се питања укаљане части и морала решавају такорећи „законом кубуре”, а не онако како то чине софистицирани људи. Тако усуд малог, у нискомиметски модус улегнутог лика што убија сваког ко се огрешио о њега и његову породицу задобија обриси готово митске приче, која се усмено преноси и стално допричава, због чега је на неким местима и донета у фрагментима. Прича о локалном одметнику херојских особина, који истовремено стиче симпатије мештана и улива им страх, има и своје наличје: она сведочи о надимању малограђанског менталитета, одраженог кроз лажне дојаве и сваковрсно профитирање на туђој муци.

Премда је наратор од почетка до краја исти, прва половина романа се и у погледу стила унеколико разликује од друге. Служећи се суспрегнутим изразом, који се на синтаксичком плану препознаје по сведеноме склопу реченице чији се делови, најпре захваљујући милозвучности ијекавице и учесталој употреби инверзије, попут шрапнела урезају у наративно ткиво, Халиловић изванредно регулише динамику потраге за бегунцем. Пазећи да чак ни у посве бруталне и потресне сцене не унесе патетичне формулације или, рецимо, интелектуалне рефлексije и, уопште, есејистички интониране пасаже каквих ће, не увек са добрим разлогом, бити даље у роману, писац пушта да трагика збиље говори сама за себе. Пресна књижевна материја, која, као у некадашњој „стварносној прози”, не пролази до краја кроз филтер естетизације својствене уметности, искоришћена је да се засведоче они невидљиви

ожиљци које зарана понесемо а који пресудно и трајно обележе нашу осећајност. Њих нам могу нанети, како је насловом романа управо сугерисано, и људи које никада нисмо видели и којима чак ни место почивања не знамо.

Чланови породице Нумић, који се као ликови постепено уводе, сасвим сигурно би и физички пропали због Нуманових злодела, али они ни освете нису достојни: Хана се своје сестре и браће одрекла, Златан има менталне потешкоће, Семир муца, а Бадема је због убиства које је, такође бранећи своју част, раније починила, седам година провела у затвору. Иако није протагониста, Бадема је стожер доброг дела радње и један од упечатљивијих јунака у новијој српској књижевности. Њене речи: „*Ја, која сам оставила једној мужа само зато што је убио њене, касније сам убила човека – кад сам то, у затвору, причала, зачудо – жене су ми вјеровале, а и ја сам њима све вјеровала*” (36), отисак су дубоког писца који обазриво послушајуће било живота. Она има нешто од Михаиловићеве Петрије Ђорђевић; грдне муке претурела је преко главе, али упркос томе остала је стамена и своју патњу достојанствено носи.

Да осим тематске распоређености текста на деонице посвећене оцу и сину постоји и друга, више поетичка подела, видимо после Семировог премештања у Деспотовац. Из те перспективе посматрано, *Људи без његова* уједно су роман о постајању писцем, чији би се први део, који се најпре тиче нараторовог живота у Новом Пазару и који обухвата две трећине текста, могао разумети као онај, кишовски казано, „горки талог искуства” – како недоживљеног и туђег, преосталог у *причи* што је иза оца остала, тако и лично просећаног, везаног за сиромашно детињство, одрастање без родитеља, неправде у неостварној фудбалској каријери и бројне остале ране. Део у којем се описује Семиров боравак код тетке и теча је, и поред збивања која и даље значајно обликују приповедачев поглед на свет, превасходно у знаку кристалисања његове представе о списатељском позиву. Сви ликови који се ту помињу – и они које наратор одраније зна, попут Клерка, Гулаша, Семирове прве девојке Миреле и њене мајке Мисирке, и они које упознаје у Деспотовцу – битни су у оној мери у којој афицирају његову рефлексију о себи као писцу.

Семирово пресељење у други град, где ће се спријатељити са Јанком Јанковићем, јунаком од суштинске важности за метапоетички профил романа, иницирано је ланчаном несрећом коју ће нехотице покренути, а која ће однети животе двоје њему врло блиских људи, такође *људи без његова*. Узгред одговоривши Златану да му је масницу на лицу приликом бокса случајно направио Лајош Селимовић, један од тренера – мада то није било Лајошево дело – Семир није могао ни да наслути да ће плаховити и неурачунљиви Златан познатога ветерана пробости ножем. Поред тога што ни мајку није упамтио, јер она је умрла на порођају, и што је изгубио Бадему, своју другу мајку, која је скончала убрзо након што су Златана заговорили у душевну болницу, приповедач, који услед муцања једва да уопште може да говори, *речима* је усмртио свог, како ће на крају сазнати, рођеног оца, сироче и самозатајног особењака који је пре много година својевољно заћутао. Као да је Семир, по некој неутврђеној и понад свега суровој законитости, морао да остане без свих ближњих како би се врата патње одшкринула и ова несрећна повест добила текстуални облик.

Речи, које су наратора учиниле симболичким и моралним оцеубицом, нису му потом биле довољне, управо због муцања, да Јанку, криво оптуженом за убиство, достави спасоносну поруку и спречи његов суицид у тамници. Са тим ексцентричним и унесрећеним момком чија суза, која само што није канула из вазда влажних очију, сличи приповедачевој причи која само што није отпочела, Семир је водио многе инспиративне разговоре и добио драгоцену упутства за писање. Неретко завршавајући његове исказе речима: „Тако је говорио Јан”, што је интертекстуална алузија на Ничеов спис *Тако је говорио Заратустра*, наратор упућује на профетски дух свога пријатеља. „Геније опште праксе” (221), Јанко пише у целину необједињиве фрагменте најразличитије тематике, тражи јаја кукавице и, даноноћно закупљен теоретском математиком, промишља Голдбахову хипотезу, која позајмљује поднаслов роману. Наизглед проста и очигледна а у ствари исувише комплексна и нерешива, исто као и живот сâм, она је послужила као симболичка конкретизација неумољивости и неодгонетљивости судбине која је многим јунацима подметнула кукавичје јаје.

Јанко, једини човек који је Семира разумео, помогао му је да схвати да се, а да тога није био свестан, заправо све време припремао да постане писац. Заиста, и пре него што се одважио на писање о оцу, које је увод у једну несрећну породичну причу, наратор је још као дете читао много, поезију поготово, а на писменим задацима веродостојно скицирао своју свакодневицу. Јанкова каснија уверавања „како се из сировог живота може истиснути велика литература, нарочито ако се пишчев језик што више наслони на аутентичан говор оних људи који су гледали збивања” (185), што је и имплицитан аутопоетички исказ у роману, резултирала су, истина, тиме што је Семир одиста успео да на основу исказа сведока стрељања у Крагујевцу 1941. године литерарно уобличи „хор гласова који не утиче на радњу [...] романа” а у којем ће се можда зачути и његов деда, мајчин отац, за чији се гроб исто тако не зна (207); међутим, приповедач је и раније – описујући, рецимо, у школи, теткин робијање у Забели – показао свест о важности онога чиме је учестало окружен и што познаје довољно добро да би могао веристички да га прикаже. Потреба за писањем јавила се, дакле, у светлу тежње да се она мука живота, како би то рекао Меша Селимовић, истисне мастилом, тим пре што због говорне баријере то није било могућно усменим путем.

С тим у вези је и симболика најбитнијег мотива у роману: јајета. Наиме, домишљато баратање вишеструким значењима речи „јаје” – основним, фразалним и најделикатније пренесеним – графички је уочљиво већ на композиционом плану дела, будући да је поменута именица садржана у наслову свакога поглавља. Кључна од тих значења су у служби проношења дубоке и потресне истине о хомодијегетичком наратору Семиру, који, као такав, и у функцији јунака суделује у свету о којем приповеда. У првом реду, реч је о *самосјознаји*, која се реализује у аналогiji са симболичном сликом напрслог јајета. До пуцања љуске, што у изведеном значењу указује на потпуно ослобађање и продор у свет знања, долази у тренутку када Семир, пошто се из Деспотовца вратио у завичај, у Дому за лица са посебним потребама, где је запослен, пронађе брата близанца Демира и, захваљујући једном од лекара, схвати да њих двојица нису посмрчад, већ да само нису знали ко је њихов

прави отац. Јаје „припада и симболизму сигурности, заједно с кућом, гнијездом, шкољком, мајчиним крилом” (CHEVALIER – GHEERBRANT 1983: 215), а то је Семиру толико недостајало све до топлот и дирљивог загрљаја са ментално заосталим братом, ког је Бадема, не могавши да се и о њему стара, још као дебу дала у болницу.

Плод који треба да се излегне из јајета заправо је *јовор* приповедача, чије ће муцање и зимомора при судбоносном сусрету волшебено нестати. Излегање тог говора тесно је скопчано са нараторовим поспрдним надимком „Јаја”, и оно има двоструки значај – поетички и метапоетички. Поетички гледано, Семирово ослобађање од надимка, добијеног зато што је своја правдања, особито у напетим ситуацијама, најчешће започињао речима: „ја, ја...”, не могавши да настави даље, односи се на превазилажење озбиљне психолошке трауме. То резултира новоуспостављеном индивидуалношћу субјекта, која сада несметано може бити експримирана исказним *ја*. Оно је, како у једном важном парентетичком коментару вели приповедач *Проклеће авлије*, „страшна реч која нас, једном изговорена, заувек везује и поистовећује са свим оним што смо замислили и рекли и са чим никад нисмо ни помишљали да се поистоветимо, а у ствари смо, у себи, већ одавно једно” (ANDRIĆ 2016: 84)

Градећи јунака који кроз непрестане покушаје идентификације тежи самопотврђивању, Халиловић је – уз различите поетичке импликације и вредносне домашаје – барем делом на трагу оног тока наше модернистичке књижевности који је у знаку мотива двојника и којим је оцртан пут од Милићевићевог Гавре Ђаковића, тачније од зазорног и у страху чак и од самога себе изговореног: „Не, не, нијесам то ја!” (MILIĆEVIĆ 1982: 71), до момента када Андрићев Ђамил ефендија, поистовећен са Џем-султаном, изриче оно судбоносно и кобно: „Ја сам то!” (ANDRIĆ 2016: 94.). Отуда је у погледу Семира, као идентитарно неутемељеног јунака чији је живот одсудно обележен драмом угроженог сопства, примењива и она симболика јајета везана за препород и обнављање: јаје је „симбол унутрашњих сукоба”, оно обухваћа [...] све клице добра и зла, па и закон непрестаних рођења и процвата личности” (CHEVALIER – GHEERBRANT 1983: 215).

Напослетку, приповедачево оспособљавање да говори има и метапоетичку носивост. Упознавање Јанка јесте значило неопходно ободрење за писање, али Семирово списатељско *ја* остварује се тек по добијању говора, када се коначно стичу сви услови за причу на које га је Јанко опомињао: и прва реченица и митски отац, ког Семир, уместо у Езопу, античком баснописцу и неправедно осуђеном робу који је, као и он сам, муцао, препознаје у Нуману. Управо то *ја* посредује сада већ довољно сазрели бол, који је, како ће се на једном месту у роману рећи, „први услов за писање поезије” (125).

Како и сами не бисмо упали у замку текуће књижевне критике, која је или безмало маниристички позитивна или сасвим негативна, у тој мери да се понекад стиче погрешан утисак како постоје само врхунска и безвредна остварења, остало је да укажемо и на оне делове текста који су, према нашем мишљењу, слаби и неуверљиви, и због којих, уосталом, у њему није достигнут максималан аксиолошки капацитет. Они су најочљивији у последњој трећини романа, где је наратор, како смо то назначили, временски најближи тачки из које се оглашава и где најфреквентније

испољава свест о себи као писцу. Сувишних метатекстуалних коментара, у којима се осећа сувишак знања и непотребно, каткад усиљено „мудровање”, има и раније у тексту. Сетимо се само онога што наратор каже о „танушним писцима”:

„И многе што читају ову књигу – *Голдбахову хийоџезу* – раздираће завист, па ће ми тражити длаку у јајету, и правиће сплетке да ме прећуте; у њима крв кључа, а ватра са усана избија, јер ове ријечи нису дошле у њихове прсте него у моје” (104).

Такви су коментари, у основи, последица недовољно добро успостављене логике приповедања. Наиме, прва три пасуса заједно са последњом реченицом у роману чине извештај оквир у којем се оглашава одрасли Семир, „[п]исац који проживе неке године у зимомори” (11). Тај Семир, који вели: „Остарио је свијет, ближи се час кад ће се утулити”, осећа да је „застао на капији кроз коју се излази из младости” и, као резултат тога, посредује причу о властитој прошлости везаној баш за то доба (11). Поред тога што садржи и повест о члановима породице Нумић, прича захвата период од осамнаест година: од његовог рођења до проналажења брата Демира. И она има оквир: отварају је речи четвртог одељка: „Овдје, у Дому за лица са посебним потребама, гдје однедавно радим [...]” (12), а довршава се сценом откровења управо у поменутом Дому, свега неколико дана по Семировом запослењу.

Главни разлог потоње читаочевог збуњености појединим решењима у тексту лежи у недовољној разграничености ова два слоја, од којих је први у домену „приповедачког ја”, односно одраслога Семира, који се сећа, а други „доживљајног ја” (ŠTANCL 1987: 61–62), младића Семира, који је предмет сећања. Услед штуро предочене и неконкретизоване темпоралне димензије која припада „приповедачком ја” и прилично наглог, временски неиздиференцираног, презентом исказаног преласка на перспективу младића („*Овдје*, у Дому за лица са посебним потребама, гдје *однедавно радим* [...]” – курзив је наш), у причи највећма фокусираној на средњошколско доба понекад долази до неприкладног мешања наративних инстанци. Напросто, осећа се дискрепанција између онога што представља реалистичан спознајно-емоционални регистар једног адолесцента и касније стечених искустава и знања.

Накнадна читавања се нарочито препознају у разговорима које Семир и Јанко воде о књижевним и другим темама. У тим деловима романа, и не само ту, срећемо неколике метатекстуалне „упадице” одраслог приповедача у којима он аутореферише на своја остала, у међувремену објављена дела. Те интерполације немају значајније упориште у тексту, превасходно зато што није јасније осветљено ни ко је приповедач сада ни то када је до публиковања дошло и због чега су она битна. Оне су део несвхровитог, самодовљног постмодернистичког поигравања наративним дискурсом и нису потребне интригантној и реалистички заснованој фабули која ни преводом на било који страни језик не би изгубила ништа од своје допадљивости. Самим тематским одабиром аутор је довољно показао своју ученост.

Једна од консеквенци тог неумесног „мудровања” одраслог приповедача јесте и сам завршетак романа. Он би вероватно био ефектнији да је дирљива сцена у којој Семир приања главу на братовљеве груди окончана реченицом: „И мени, у том трену, би топло” (243). Редови који следе слика су одвећ збрзаног свршетка:

„Нестаде моја зимомора. Нестаде.

Све је већ било ту; тражио сам само судбински час кад ће се одломити прва реченица: човјек, која год врата отворио, куд год кренуо, па макар био и закован за столицу, неминовно набаса на прошлост” (243).

Поред тога што, нарушавајући емотивни набој ситуације, двапут изриче нешто крајње очигледно, приповедач понавља реченицу којом дело отпочиње. Оглашавајући се само како би казивање прстенасто увезао и опет сугерисао идеју о затворености у кругу сећања, он превиђа да, за разлику од почетка романа, дидактички моменат у тој реченици не пристаје и његовоме крају.

Све ово можда не би ни имало разлога наводити да Енес Халиловић није писац ванредног и за данашње прилике тако реткога дара. Права мера његовог стваралачког умећа нису испразни метатекстуални и аутореференцијални коментари, као што то није ни фантастика својствена делима магијског реализма, каква се овде читује у Мисирким наднаравним моћима. Сцене у којима ова локална врачака, која као да је у роман пренета из рâne Халиловићеве песме „Тло и зло”, људе што су јој се замерили чини невидљивим, свакако нису најсветлији тренуци у *Људима без ірובה*. Уместо таквих, умногоме површних и незаокружених места, чија се слабост назире, рецимо, већ и по Мирелиној доста неуверљиво дочараној жали за мајком одмах након што њу Семир из нехата прободу копљем и убије, аутор треба да негује све оне елементе који његову пунокрвну и продорну прозу чине изразито животном.

Основна вредност Халиловићевог наративног писма не састоји се у снази дескрипције и раскошном стилу, већ, напротив, у бритком и језички економичном изразу. Његову учинковитост могућно је илустровати свега неколиким примерима. Осврћући се на несрећу свог комшије Гулаша, који због страха од освете годинама не миче из куће, приповедач ће рећи: „Млад а далговит, поиграо се с неком цуром; румом је опио, па довео друштво... Она скочила с моста у ријеку Рашку, није погинула, али остала непокретна” (126–127). Свеопшти ужас са којим се девојка суочила компримован је у један интерпункцијски знак – три тачке – чиме је, уместо детаља, читаоцу понуђено да његов интензитет сам замисли. Исто тако, наратор је у више наврата могао да злоупотреби своје муцање и да, минуциозно описујући случајеве када је био изругиван и понижаван, склизне у патетику, али то није учинио. Но, на једном месту у тексту, дуго након што је последњи пут споменуто муцање, до сржи смо коснути муком Семирове говорне мане: неуспешан покушај обављања судбински значајнога телефонског разговора описан је следећим речима: „Службеница је опет прекинула везу, рече: *Пријајино*, али док је спуштала слушалицу, јасно сам чуо, рече: *Марш, мушави...*” (218). При томе не треба пренебрегнути ни сјајно умеће метафоричке употребе језика, које, поред осталог, репрезентује исказ попут оног: „провјетравао [сам] кућу, да изађу наши снови” (146), као ни способност је-згровитог и упечатљивог поентирања каква је демонстрирана у оном моменту када Семир од Беска, председника боксерског клуба коме је украо новац из канцеларије, уместо осуде добије топло, готово родитељско разумевање, оспољено речима: „Али да знаш, ти ниси лопов, ти си сиромаш” (161).

Све то, уз изврсне дијалоге, смисао за произвођење драмске напетости и напасе занимљиву, у исти мах блиставу и страшну причу о патњи, Халиловићев роман чини вредним пажње. Изузимајући слабије делове текста, ова дубока и потресна прича у којој, због незнања али и удела оног Црњансковог „комедијанта случаја”, долази до идентитарно одређујућих обрта и препознавања, на појединим местима задобија трагички потенцијал. И када пише о свеприсутним и, упркос суровости, наоко чак подразумеваним стварима, аутору полази за руком да непрекидно провоцира наше устаљене представе и покаже како у доброј литератури, као ни у животу, нема много једнозначних одговора. Што је најважније, даје нам повода да чврсто верујемо како његово истинско ремек-дело тек предстоји.

Цитирана литература

- ANDRIĆ 1977: ANDRIĆ, Ivo. *Umetnik i njegovo delo*. Beograd: Udruženi izdavači, 1977. [orig.]
 АНДРИЋ, Иво. *Уметник и његово дело*. Београд: Удружени издавачи, 1977.
- ANDRIĆ 2016: ANDRIĆ, Ivo. *Prokleta avlija*. Beograd: Sezam Book, 2016.
- CHEVALIER – GHEERBRANT 1983: CHEVALIER, Jean i GHEERBRANT, Alain. *Rječnik simbola*. Prev. Ana Buljan i dr. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 1983.
- MILIĆEVIĆ 1982: MILIĆEVIĆ, Veljko. *Bespuće*. Beograd: Nolit, 1982. [orig.] МИЛИЋЕВИЋ, Вељко. *Беспуће*. Београд: Нолит, 1982.
- MILOŠEVIĆ 1990: MILOŠEVIĆ, Nikola. *Negativni junak*. Beograd: Belettra, 1990.
- ŠTANCL 1987: ŠTANCL, Franc. *Tipične forme romana*. Prev. Drinka Gojković. Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada, 1987. [orig.] ШТАНЦЛ, Франц. *Типичне форме романа*. Прев. Дринка Гојковић. Нови Сад: Књижевна заједница Новог Сада, 1987.

Извор

HALILOVIĆ, Enes. *Ljudi bez grobova*, Beograd: Laguna, 2021.

Stevan D. Jovićević

WHERE THE DOOR OF SUFFERING STANDS AJAR

Summary

The paper analyzes the novel *People Without Graves* by Enes Halilović. Following the fluctuation of Halilović's poetics and improving of his lyrical and prose oeuvre, we focus on the general features of his works that are evident in this novel as well. Next, we point out the distinctive elements that grant *People Without Graves* unique place. By providing an overview of the most significant characters and key narrative situations, we scrutinize the central thematic complex and the composition of the novel, both the graphically visible one, evident in the division of the novel into chapters, and the implicit one, pertinent to the relationships between the characters and certain leitmotif repetitions. Particular analytical attention is devoted to the analysis of style and the interpretation of the symbolism of the title and metapoetic elements in the novel. Ultimately, we point out the less refined and, consequently, artistically less successful segments of the work.

Keywords: Enes Halilović, self-knowledge, Semir, metapoetic elements, father, egg

Катарина С. Лазих¹

Универзитет у Крагујевцу

Филолошко-уметнички факултет²

Департман за англистику

<https://orcid.org/0009-0002-5510-4547>

ОПРАВДАНОСТ ОЦЕУБИСТВА У РОМАНУ *БРАЋА КАРАМАЗОВИ* ФЈОДОРА МИХАИЛОВИЧА ДОСТОЈЕВСКОГ³

У раду ћемо се превасходно бавити питањем оправданости оцеубиства са етичког становишта у роману *Браћа Карамазови* Фјодора Михаиловича Достојевског. Компаратистичким приступом у раду на примеру конкретног романа Достојевског настојаће се такође да се утврди веза између књижевности и етике те књижевности и теологије. Применом различитих етичких теорија као што су теорија етике врлине, утилитаризма, теорије двоструког учинка, директне интуиције, као и деонтолошке етичке теорије, настојаће се да се у раду одговори на дато питање.

Кључне речи: етика, оцеубиство, *Браћа Карамазови*, праведност, убиство, морал

1. Увод

Патрицид, односно оцеубиство, кулминациона је тачка романа *Браћа Карамазови* Фјодора Михаиловича Достојевског. Старац, Фјодор Павлович Карамазов, бива мучки убијен а потом и опљачкан, док је за убиство оптужен његов најстарији син, Дмитриј Фјодорович Карамазов. Прави починилац овог злочина и уједно непризнати син старог Карамазова, лакеј Смердјак, рачунајући на Дмитријеву плаховиту нарав као и на чињеницу да се у више наврата јавно зарекао да ће оца убити, убија старца и притом однесе три хиљаде рубаља које је старац чувао како би домаћио Аграфену Александровну Светлову (Грушењу) која је била један од главних узрока сукоба старог Карамазова и Дмитрија. Након убиства Дмитрије постаје главни осумњичени за убиство чему додатно доприноси и Смердјаковљево самоубиство.

У роману се о оцеубиству говори са становишта следеће премисе: да ли баш сваки онај који „роди“ заслужује да се оцем и назове или се, пак, епитет оца мора завредити, те се сходно томе и почињени чин оцеубиства треба третирати.

¹ katarina.lazic@filum.kg.ac.rs

² Рад је настао у оквиру пројекта „Књижевно-лингвистичко-културолошка хумано(по)етика: *гобар – лош, зао*.“

³ Одређене сегменте рада, што се превасходно односи на примену етичких теорија, ауторка је, због сродности тема, користила у раду „Сеницид у роману *Браћа Карамазови* Фјодора Михаиловича Достојевског“, насталог за потребе XVIII међународног научног скупа „Српски језик, књижевност, уметност“ одржаног 28. октобра 2023. године на Филолошко-уметничком факултету Универзитета у Крагујевцу.

2. Оцеубиство у роману *Браћа Карамазови*

Бабић према Бошковић и Николић наводи „да се етика, као теорија морала, бави моралним вредностима које су универзалне и једнако важе за све људе, али и ванморалним када постоји могућност да оне добију морални значај“ (BOŠKOVIĆ, NIKOLIĆ 2024: 299). Јован Бабић у свом раду *Етика и морал* етику дефинише на следећи начин:

„Етика (од грчког *ethos* – обичај, *ethikos* – моралан, који се односи на морал; лат. *philosophia morali*, *philosophia practica*) је филозофска дисциплина која за свој предмет истраживања има *морал*, моралне вредности, моралне појаве и категорије моралности. Такође се одређује и као теорија о доброме и о томе шта нам ваља односно шта треба да чинимо и како треба да поступамо. Као филозофска дисциплина етика се може одредити као теорија морала, те стога треба разликовати термине ‘етика’ и ‘морал’ и његове придевске и глаголске изведенице. Строго говорећи етика је теорија о моралу, док је морал вредносни критеријум који се примењује *на* радње и праксе“ (BABIĆ 2008: 35).

Бабић даље наводи „да моралне вредности карактерише универзалност и нормативна нужност да се одређени поступци, они који нису у складу са критеријем морала као специфичним вредносним критеријем, *нужно осуде* као неисправни потпуно независно од њиховог стварног односа према било чијим интересима“ (BABIĆ 2008: 37). За потребе нашег рада важно је говорити о односу књижевности и етике. Адамсон et al. у свом раду истичу везу између „друштвене и етичке димензије књижевности. Књижевност истовремено представља вид друштвене акције, односно вид друштвено усмерене акције, и акције која поседује етичку димензију⁴“ (ADAMSON et al. 1998: 211). Мемич наводи „да се књижевност одувек, директно или индиректно, бави најкомплекснијим и најконтроверзнијим етичким питањима“ (MEMIĆ 2012: 47). Штавише, како Мемич даље наводи „и пре него што је етика утемељена као научно-филозофска дисциплина, књижевност је увелико постојала и бавила се етичким питањима“ (MEMIĆ 2012: 47). Књижевност се одликује специфичном јединственошћу када говоримо о њеном приступу егзистенцијалним питањима човечанства, превасходно етичким. Како Мемич наводи, „књижевност привлачи управо својом ненаметљивошћу, она не теоретише, не убеђује, не доказује, већ напротив покушава дати шансу аргументима и противаргументима, о чему сведочи сам роман Достојевског (*Браћа Карамазови*), у оквиру којег се пред читаоца/читатељку никад не сервирају готова решења, већ се настоји истакнути значај самог питања“ (MEMIĆ 2012: 110). За разлику од религије, филозофије и науке које су у извесном смислу склоне искључивости, „књижевност одбацује сваки облик исте, о чему сведочи и роман *Браћа Карамазови*, који готово увек обухвата и религију, и филозофију, и науку, и стварни живот, при чему подједнако мисли и на метафизику и на ‘физику’, трудећи се да сагледа и разуме живот првенствено

4 Сви преводи у раду са енглеског на српски дело су ауторке рада. Енг. “(I will close this section with some points about) the relation between the social and the ethical dimension of literature. Literature constitutes at one and the same time a form of social action, namely, socially directed action, and an activity with an ethical dimension” (ADAMSON et al. 1998: 211).

из угла стварног човека“ (MEMIĆ 2012: 111). Етика се, према Мемић, изједначава са визијом, идејом, те је као таква тешко у потпуности остварива у стварности (v. MEMIĆ 2012: 114). Важност књижевности огледа се у „показивању несразмере између стварног живота и идеје, односно надмоћи стварног живота над идејама“, за разлику од филозофије и религије које „унапред смишљене идеје покушавају применити и доказати у стварном животу“ (MEMIĆ 2012: 114).

Расправа о оправданости оцеубиства достиже своју кулминациону тачку на суђењу Дмитрију Карамазову, где супротстављена гледишта износе Дмитријев адвокат Фетјуквич и тужилац Иполит Кирилович. Фетјуквич приликом своје одбране заступа становиште да отац није онај који дете створи, који му једноставно подари живот (будући да је телесни чин који је продуковао дете могао проистећи из пијанства, разврата или је једноставно могао бити силовање као у случају зачећа Смердјакова), већ је отац онај који дете створи и обавља своју дужност спрам њега. Посматрано из дате перспективе, у односу према Дмитрију се као очинска фигура више поставља слуга Григорије који је, жалећи дете препуштено само себи, бринуо о Дмитрију (а због чега је Дмитрије највише жалио мислећи како га је ударцем месинганог тучка убио и био готов да због гриже савести изврши самоубиство), или пак стари доктор Херценштубе, Немац, чију је поклоњену „фунту лешника“ у детињству Дмитрије памтио читавог живота. Самим тим, Григорије се у роману поставља као неко ко не мора бити телесни родитељ, али ипак својим старањем о детету напуштеном од стране биолошког заслужује епитет оца, онако како га Фетјуквич види. Фетјуквич се исто тако позива на религијски аспект читавог питања, односно да се родитељ треба (и мора) поштовати и волети ма какав он био: „Поштуј оца свога (и матер своју) да ти добро буде и да дуго поживиш на земљи.“ Међутим, он наводи да би човек који би био у стању волети таквог оца као што је стари Карамазов био вероватно нека христолика фигура те да се од обичног, смртног човека какав је оптужени Дмитриј Карамазов, тако шта не може очекивати⁵:

„То је значење, тако рећи, мистично, које ја својим умом не разумем, него га могу примити само вером, или, тачније речено *на веру* као и много друго што не разумем, али што ми религија заповеда да верујем. У таквом случају, нека то остане изван области стварног живота, који не само да има права него и сам налаже велике обавезе – у тој области, ако хоћете да будемо хумани и, најзад, хришћани, ми морамо и обавезни смо остварити само таква убеђења која разум и искуство одобравају, која су прошла кроз ватру, анализе, једном речју, морамо делати разумно а не безумно – као у сну и у бунилу – да не бисмо нанели штету човеку, да не намучимо и не упропастимо човека. Тек тада ће бити право хришћанско дело, не само мистично него и разумно, истински човекољубиво дело“ (DOSTOJEVSKI 1967: 519).

Реид и Ендру (Reid and Andrew) у свом раду наводи „да се читав роман (*Браћа Карамазови*) може читати у контексту неуспеха очева као што је Фјодор Карамазов. Шире посматрано, очеви су ти који сnose одговорност за пропаст по-

5 Одломак преузет из BOŠKOVIĆ, Dragan, NIKOLIĆ, Časlav (ur.). *Starost knjiga II*. SRPSKI JEZIK, KNJIŽEVNOST, UMETNOST Zbornik radova sa XVIII međunarodnog naučnog skupa održanog na Filološko-umetničkom fakultetu u Kragujevcu (27-28. oktobar 2023), str. 297-306.

родице, а од којих је Фјодор *јрви међу једнакима*⁶ (REID, ENDRU 2012: 192-193). Како Реид и Ендрју даље наводе „деца која пате налазе се у средишту романа, и готово сва деца пате од оца, или због њега⁷“ (REID, ENDRU 2012: 193). Бошковић и Николић наводе да „Фетјуквич у току своје одбране штавише изјављује да се убиство таквог оца као што је стари Карамазов и не може назвати оцеубиством, односно ‘да се такво убиство само из предрасуде може сматрати за оцеубиство’“ (BOŠKOVIĆ, NIKOLIĆ 2024: 301), чиме Фетјуквич на извештан начин „манипулише“ чином оцеубиства као таквим. Према теорији директне интуиције како Бабић у свом раду наводи, „општа прихваћеност производи *јодразумевање* да је нешто исправно, и понекад је веома тешко доказати да та чињеница није моралне природе и да нема морално покриће“ (BABIĆ 2008: 43), те „ако се убиство оца какав је Фјодор Павлович Карамазов може назвати оцеубиством ‘из предрасуде’ зато што убиство као такво подлеже кривичном (и моралном) суду, то се и ово оцеубиство само по ‘сили инерције’ друштва и друштвеног консензуса да се оцеубиство осуди, и може сматрати оцеубиством“ (BOŠKOVIĆ, NIKOLIĆ 2024: 301).

Како Бошковић и Николић даље наводе „Фетјуквич се у својој одбрани позива на утицај средине, на чињеницу да је оптужени Дмитриј Карамазов од детињства био занемариван (као, уосталом, и сва деца старог Карамазова), указујући притом на нељудско поступање Фјодора Павловича Карамазова према синовима“ (BOŠKOVIĆ, NIKOLIĆ 2024: 301):

„Али ко је крив што је он (Дмитриј) са својим добрим наклоностима, са благородним осетљивим срцем, добио тако ружно васпитање? Је ли га ко учио добру, је ли просвећен у наукама, је ли га ко макар и најмање волео у детињству? Мој клијент је растао под покровитељством бојим, то јест као дивља звер. (...) Кад је страшни оптуженик читаве двадесет три године толико благородан остао за једну фунту лешника што их је добио од јединог човека који га је као дете помазио у родитељској кући – онда, с друге стране, такав човек се није могао не сећати за све те двадесет три године, како је код оца трчао бос ‘међу слугама, без ципелица, и у панталоницама само са једним дугменцетом’, по речима човекољубивога Херценштубеа. О, господо поротници, нашто да изближе разматрамо ту ‘несрећу’, да понављамо оно што већ сви знају! На шта је наишао мој клијент, дошавши овамо оцу? И зашто, зашто представљати мога клијента као човека без осећања, као себичњака, као чудовиште?“ (DOSTOJEVSKI 1967: 516)

Бељански према Бошковић и Николић наводи „да Достојевски негодује због ‘науке о средини којом се тежиште са појединачне воље преноси на услове живота’“ (BOŠKOVIĆ, NIKOLIĆ 2024: 302) те тиме оправдава злочин:

„Чинећи човека одговорним, хришћанство му тим самим признаје слободу. Чинећи човека зависним од сваке грешке у друштвеном уређењу, наука о средини до-

6 Енг. “Certainly, the whole novel may be read as being about the failure of the fathers such as Fedor Karamazov. More broadly, it is fathers who bear the greatest responsibility for failed families, with Fedor as the *primus inter pares*” (REID, ANDREW 2012: 192-193).

7 Енг. “Suffering children are at the centre of the novel, and nearly all suffer at the hands of, or because of the father” (REID, ANDREW 2012: 193).

води човека до крајње безличности, до потпуног ослобођења од сваког моралног дуга, од сваке независности, доводи га до ружног ропства..." (BELJANSKI 1999: 20)

Самим тим, „акценат се ставља на слободу појединца да дела према властитом нахођењу и да сходно томе сноси консеквенце“ (BOŠKOVIĆ, NIKOLIĆ 2024: 302).

Као супротност Фетјукевичевом мишљењу иступа Иполит Кирилович, ту-жилац:

„Објављује нам се да је наша говорница говорница истине и здравих појмова; кад тамо, са те говорнице ‘здравих појмова’ са клетвом се разлеже аксиом да је само предрасуда називати убиство оца оцеубиством! Али ако је оцеубиство предрасуда, и ако ће свако дете испитивати свога оца: ‘Оче, зашто ја тебе треба да волим?’ – шта ће бити од нас, шта од основа друштвених, куд ће се дети породица? Оцеубиство, видите ли, то вам је само ‘жупел’ московске трговкиње. Најдрагоценији, најсветији завети у сврси и будућности рускога суда приказују се изврнуто и лакомислено, да се само постигне циљ, да се дође до оправдања онога што се не може оправдати. О, смрвите га милосрђем! Узвикује бранилац – а злочинцу само то и треба, и већ сутра ће се видети како ће бити смрвљен! Да није бранилац и сувише скроман кад тражи само ослобођење оптуженог? Што да не захтева да се установи стипендија оцеубице, да се овековечи спомен на његов подвиг код потомства и младог нараштаја“ (DOSTOJEVSKI 1967: 524).

Како Бошковић и Николић наводе, „са становишта Иполита Кириловича, оцеубиство се наводи као чин који носи посебну моралну тежину, већу од обичног убиства, те самим тим оно не може бити ничим оправдано, па чак ни моралном изопаченошћу старог Карамазова“ (BOŠKOVIĆ, NIKOLIĆ 2024: 302). Истовремено, Иполит у свом говору Русију пореди са „тројком која помамно јури“ (DOSTOJEVSKI 1967: 483) и „којој се просвећена Европа уклања с пута због те лудости“ (BOŠKOVIĆ, NIKOLIĆ 2024: 302), те да не требало „појачавати њихову (европских народа) све већу мржњу својом пресудом, која оправдава и прашта онда кад син оца убија!“ (DOSTOJEVSKI 1967: 492-493) Погубност пресуде у корист оцеубице на руско друштво може се интерпретирати у контексту теорије дво-струког учинка. Дата теорија истражује „питање одговорности за *нейредвиђене* али *ипредвидиве* последице наших поступака“ (BABIĆ 2008: 44). „Шта би се десило са Русијом (и можда читавим светом) ако бисмо ми, као пред овим чином оцеубиства, ‘закмурили’ и према оцеубици показали милост?“ питање је које Иполит Кирилович поставља. Диркем према Бељанском наводи „да је злочин каткад антиципација будућег морала, јер ‘слобода мишљења, коју ми сада уживамо, не би никада могла да се прогласи, да правила која су је забрањивала нису била кршена пре него што су свечано укинута“ (BELJANSKI 1999: 97). Како Бошковић и Николић наводе „оцеубиство би у Русији сходно томе могло постати масовна појава, а није искључено да би се и неке друге, мање просвећене земље, могле ‘угледати’ на Русију и њен правни систем“ (BOŠKOVIĆ, NIKOLIĆ 2024: 303).

Упркос неморалу Фјодора Павловича Карамазова са етичког становишта убиство таквог оца се ипак не би могло оправдати:

„Разлози који руководе моралним разлозима засновани су на нормативној нужности да се одређени поступци, они који нису у складу са критеријем морала као специфичним вредносним критеријем, *нужно осуде* као неисправни потпуно независно од њиховог односа према било чијим интересима, било да су то интереси делатника самог или неки други интереси, укључујући и друштвене интересе“ (BABIĆ 2008: 37).

Како Бошковић и Николић наводе, „негативна морална вредност оцеубиства независна је од позитивне вредности која би уследила уклањањем једног таквог морално наказног члана друштва. Морални суд сам по себи имплицира нужност осуде таквог чина те стога не може зависити од појединачних или друштвених интереса или, пак, преференција“ (BOŠKOVIĆ, NIKOLIĆ 2024: 303).

Бошковић и Николић истичу и тзв. „филозофску полифонију“ заступљену код Достојевског, у контексту које би се могло дискутовати о оправданости убиства старог Карамазова (v. BOŠKOVIĆ, NIKOLIĆ 2024: 303). Епископ др Максим Васиљевић наводи да „позната мисао о филозофској полифонији Достојевског проистиче из његове вере у стварну равноправност свих људи пред Богом. За њега је ‘и последњи човек – такође човек’⁸“ (ALEKSIĆ 2023: 67).

Према Бошковић и Николић „моралност као ‘саглашавање са унутрашњим уверењима’, на основу којих би убиство старог Карамазова било морално исправно), оповргава и сам Достојевски“ (BOŠKOVIĆ, NIKOLIĆ 2024: 303):

„Увек треба себи поставити питање: јесу ли тачна моја уверења? Постоји само једна провера – Христос. Онога који спаљује јеретике не могу да прогласим моралним човеком, јер не признајем вашу тезу да је моралност саглашавање са унутрашњим уверењима. То је само часност (руски језик је богат), али није моралност. Ја имам морални образац и идеал – Христа. Упитам се: да ли би он спалио јеретике? Не би. Према томе, спаљивање јеретика је неморалан поступак“ (BAHTIN 1963: 93).

Како Бошковић и Николић наводе „имајући Христа као ‘морални образац и идеал’, Достојевски (а консеквентно и читалац) може поставити питање: да ли би Христос убио или пожелео да убије оца? Не би. Самим тим, оцеубиство је неморалан, етички неоправдан чин“ (BOŠKOVIĆ, NIKOLIĆ 2024: 303).

Етика врлине, према Бошковић и Николић, такође не оправдава убиство старог Карамазова (v. BOŠKOVIĆ, NIKOLIĆ 2024: 303). Бабић етику врлине дефинише као „теорију у којој се наглашава друштвена регулација и контрола над људским понашањем и успоставља критеријум за оцену друштвеног успеха. (...) Насупрот ‘врлини’ имамо ‘порок’“ (BABIĆ 2008: 43). Бабић такође наводи да:

„Етика врлине људске поступке вреднује према *изврсности* или *одличности*, што је вредносни критеријум који се конституише у складу са оним што се у неком

8 VASILJEVIĆ, Maksim. *Između nadrealizma onostranog i hiperrealnosti ovostranog*. U: Aleksić, Sladjana (ur.). *F. M. Dostojevski kao stvaralac: izabrani ogledi*. Nikšić: Institut za srpsku kulturu, 2023, str. 65-72.

друштву узима као ‘врлина’, као *йримерено* или *йожельно* у различитим типичним животним ситуацијама и за различите друштвене улоге које свако од нас има у животу“ (BABIĆ 2008: 43).

Како Бошковић и Николић наводе „убиством које почине, Дмитриј (као пред законом оптужени убица и неко ко је желео и могао да убиство изврши) и Смердјаков (као прави починилац убиства), двоструко одступају од онога што је пожељно за њихове друштвене улоге као припадника једне државе (Русије) и синова једног оца“ (BOŠKOVIĆ, NIKOLIĆ 2024: 304). Према Бошковић и Николић, „ни у једној држави законом није допуштено убити друго људско биће, а наведена чињеница додатно је отежана тиме што је реч о оцеубиству, чину који носи посебну моралну тежину“ (BOŠKOVIĆ, NIKOLIĆ 2024: 304).

Када говоримо о утилитаризму, Мил уводи дистинкцију између утилитаризма поступака (што је касније представљено као систематско поступање на одређени начин), те утилитаризма правила (v. MIL 2009: 15). Како Мил наводи, „утилитаризам поступака и утилитаризам правила могу имати различит резултат у вредновању истог поступка“ (MIL 2009: 15). Стога, „конкретан чин оцеубиства у роману могао би бити оправдан будући да су његове последице добре или бар претендују да буду такве (друштво је ослобођено једног морално девијантног члана). Међутим, систематско поступање на такав начин довело би до онога о чему је Иполит Кирилович у свом иступању говорио, свеопштем колапсу правних и друштвених институција“ (BOŠKOVIĆ, NIKOLIĆ 2024: 304).

Оправданост оцеубиства оповргава и деонтолошка етичка теорија (етика дужности) Имануела Канта. Кант наводи „да је основна дужност сваког човека да поштује морални закон, тзв. *кайеџорички имџераџив* који гласи *Посџуџај џако да максима џвоје воље може џосџаџи оџџџи закон*“ (KANT 2017: 11). Кант према Бошковић и Николић стога предлаже „да се сваки поступак подвргне ‘тесту универзализације’ како би се утврдило да ли је поступак могуће универзализовати и тиме утврдити да ли је моралан. У случају да поступак није могуће универзализовати ни логичком ни практичком универзализацијом, поступак није морално исправан“ (BOŠKOVIĆ, NIKOLIĆ 2024: 304). Према Канту логичком универзализацијом утврђујемо да ли је универзализација максиме уопште могућа док се практичком утврђује да ли је могуће универзално штети неку максиму (v. KANT 2017: 12-13). Сходно томе, како Бошковић и Николић наводе:

„Оцеубиство пролази тест логичке универзализације (будући да је изводљиво и да се когнитивно може појмити). Међутим, није могуће ‘унапред штети’ тако нешто, из следећих разлога: најпре, не можемо бити сигурни да ми, као родитељи, нећемо доживети сличну судбину, док истовремено не можемо то ‘штети’ за друге људе а да притом не нарушимо њихову аутономију“ (BOŠKOVIĆ, NIKOLIĆ 2024: 304).

Истовремено, Кант према Бадићу истиче концепт „добре воље“ која је „услов моралне вредности било ког поступка и која је морално добра независно од било каквог одређеног циља који је одређен максимумом поступка“ (BABIĆ 2008: 46). Како Бошковић и Николић наводе „добра воља и оцеубиство анулирају једно

друго: особа која се одлучи на такав чин не поступа вођена добром вољом те је врло (морално) дискутабилно колико друштво може 'уживати' бенефите таквог чина а да притом нема више штете него користи, што је Иполит Кирилович у свом излагању показао“ (BOŠKOVIĆ, NIKOLIĆ 2024: 304).

3. Закључак

У раду смо се превасходно бавили питањем оправданости оцеубиства у роману *Браћа Карамазови* Фјодора Михайловича Достоевског. Упркос чињеници да је отац (приказан кроз лик старог Фјодора Павловича Карамазова) морално испачена фигура, неко ко никако не заслужује да се оцем назове, оцеубиство се у раду показује као неоправдан чин, како са становишта етике тако и религије: штавише, сама помисао и могућност да се оцеубиство почини представљају морални преступ за који би појединац морао сносити последице.

Расправа о оправданости оцеубиства у роману достиже своју кулминациону тачку на суђењу Дмитрију Карамазову где супротна гледишта заступају Иполит Кирилович, тужилац, и Дмитријев адвокат Фетјукович. Док Фетјукович заступа мишљење да се убиство таквог оца какав је стари Карамазов „само из предрасуде“ може назвати оцеубиством (односно само по инерцији правосудног система), Кирилович ипак сматра да би опроштај таквог чина био директна претња по (руске) друштвене и правне институције, те не искључује могућност омасовљења ове појаве коју би осудиле све европске земље које ионако неповољно гледају на све што се у Русији већ дешава.

Готово све етичке теорије примењене у раду сложне су у једном: убиство (а самим тим и оцеубиство) није и не може бити морално исправан чин, упркос његовој логичкој валидности (као што је то случај у роману *Браћа Карамазови*) као и његовим потенцијалним бенефитима за појединца и/или друштво (при чему се друштво ослобађа једног неморалног члана). Као што је у раду предочено, морал као вредносна категорија „бави се вредностима које су универзалне и важе за свакога“ и заснива се на чињеници да неки поступци као што је оцеубиство нужно подлежу осуди, друштвеној и правној, те се могућност „помиловања“ у том случају сама по себи укида.

Цитирана литература

- ADAMSON et al. 1998: ADAMSON, Jane et al. *Renegotiating ethics in literature, philosophy, and theory*. Cambridge: Cambridge University Press, 1998.
- ALEKSIĆ, Sladjana (ur.). *F. M. Dostojevski kao stvaralac: izabrani ogledi*. Nikšić: Institut za srpsku kulturu, 2023, str. 65-72.
- BABIĆ, Jovan. „Etika i moral“. *THEORIA: časopis Filozofskog društva Srbije*, BIBLID 0351 – 2274; (2008): 51: str. 35-48.
- BAHTIN, Mihail. *Problemi poetike Dostojevskog*. <<https://pdfcoffee.com/mihail-bahtin-problemi-poetike-dostojevskog-pdf-free.html>> 14. 10. 2024.
- BELJANSKI, Slobodan. *Poetika prava; Politika filozofije*. Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 1999.
- BOŠKOVIĆ, Dragan, NIKOLIĆ Časlav (ur.). *Starost knjiga II*. SRPSKI JEZIK, KNJIŽEVNOST, UMETNOST Zbornik radova sa XVIII međunarodnog naučnog skupa, Kragujevac:

Filološko-umetnički fakultet, 2024, str. 297-306.

DOSTOJEVSKI, Fjodor M. *Braća Karamazovi*. Beograd: Izdavačko preduzeće „Rad“, 1967.

KANT 2017: KANT, Immanuel. Groundwork for the Metaphysic of Morals. *Jonathan Bennett*, 2017. <<https://www.earlymoderntexts.com/assets/pdfs/kant1785.pdf>> 12. 10. 2024.

MEMIĆ, Merima. *Književnost i etika: Braća Karamazovi*. Završni diplomski rad, Univerzitet u Sarajevu: Filozofski fakultet u Sarajevu, 2012.

MIL 2009: MILL, John S. Utilitarianism. *The Floating Press*, 2009. <<https://www.utilitarianism.com/jsmill-utilitarianism.pdf>> 13. 10. 2024.

REID, Robert, ANDREW, Joe (ed.). *Aspects of Dostoevskii: Art, Ethics and Faith*. *Slavic Review* 72(3): 187-240.

Katarina S. Lazić

THE ETHICAL DIMENSION OF THE JUSTIFICATION OF PARRICIDE IN DOSTOEVSKY'S *THE BROTHERS KARAMAZOV*

Summary

The paper has primarily explored the ethical dimension of the justification of parricide in Dostoevsky's *The Brothers Karamazov*. Through the application of the comparative approach in the paper we have endeavoured to determine the relationship between literature and ethics and literature and theology on the example of Dostoevsky's novel. Likewise, through the application of the various ethical theories such as virtue ethics, utilitarianism, the doctrine of double effect, ethical intuitionism, as well as deontological ethics, we have endeavoured to provide an answer to this question.

Keywords: ethics, parricide, *The Brothers Karamazov*, righteousness, murder, morality

Катарина С. Миленковић¹

Универзитет у Нишу

Иновациони центар²

<https://orcid.org/0009-0006-7055-8095>

МИКРОЕСЕЈ У САВРЕМЕНОЈ СРПСКОЈ ПРОЗИ: ПОЕТИКА ФРАГМЕНТА У РОМАНИМА ИВАНЕ ДИМИЋ И ДАНИЦЕ ВУКИЋЕВИЋ

У овом раду бавимо се микроесејем као жанром, као и његовом улогом у савременој српској књижевности. Посебна пажња посвећена је романима *Арзамас* Иване Димић (2016) и *Унутрашње море* Данице Вукићевић (2022), који својом композицијом и експерименталним приступом представљају иновативне обрасце литературне продукције. Најпре смо нагласили основне карактеристике микроесеја и указали на његову жанровску специфичност. Класификација и компаративна анализа стилских, структурних и тематских аспеката конкретних текстова из корпуса указале су на специфичности функције микроесеја у савременој литератури. У раду настојимо да откријемо начин на који микроесеј обликује литературну структуру, али и преноси дубље друштвене, културне и филозофске рефлексије. Промишљања сумирамо идентификовањем доминантних тенденција у савременој прози, до којих смо дошли применом специфичних критеријума анализе два романа добитника Нинове награде, што доприноси дубљем разумевању литературних иновација у контексту актуелних друштвених и културних промена.

Кључне речи: микроесеј, Ивана Димић, Даница Вукићевић, есејистички елементи, Арзамас, Унутрашње море

1. Уводне напомене

Микроесеј као специфичан жанровски облик у савременој српској књижевности представља значајан феномен који одражава тенденцију интеграције есејистичких елемената у различите књижевне форме. Његова појава у романима, приповеткама и драмама указује на све већу флексибилност литературе и спремност аутора да експериментишу са жанровским границама. Овај облик писања омогућава дубљу рефлексију о друштвеним, културним и филозофским темама, чиме обогаћује књижевни израз и пружа нове перспективе. Такође, микроесеј доприноси истраживању различитих стилских и структурних могућности, комбинујући фикцију и есеј, што га чини значајним елементом савремене књижевне продукције. Његова позиција на граници између уметности и науке изазива академске расправе и чини га предметом посебне аналитичке пажње.

¹ kalemilenkovic7@gmail.com; katarina.milenkovic@icun.ni.ac.rs

² Истраживање спроведено у раду финансирано је Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије. Уговор о реализацији и финансирању научноистраживачког рада НИО у 2025. години број 451-03-136/2025-03/200371.

У овом раду анализираћемо особине микроесеја у савременој српској књижевности, фокусирајући се на романе *Арзамас* Иване Димић (2016) и *Унуишаиње море* Данице Вукићевић (2022), који су овенчани Ниновом наградом. Ови романи се одликују специфичном композицијом и израженом употребом есејистичких елемената, што их чини погодним за анализу микроесеја као (ван)литерарног елемента. Истраживање има за циљ да идентификује улогу микроесеја у обликовању књижевне структуре и тематике, као и његов допринос разумевању савремених културних и друштвених тенденција. Анализа датих текстова пружа увид у опште књижевне трендове и праксе, те истиче значај микроесеја као важног аспекта савремене српске књижевности.

2. Есеј и микроесеј

Есеј представља један од ретких жанрова чији настанак повезујемо са одређеним аутором, Мишелом де Монтењем, који се сматра оснивачем овог жанра. Иако различите есејистичке елементе можемо уочити и у античким делима, попут Платонових дијалога, Монтењеви *Oilegi* представљају прекретницу у развоју и дефинисању есеја. Мада се Монтењ може сматрати творцем есеја као жанра, неки проучаваоци сматрају да је он пре допринео популаризацији есејистичког начина размишљања, који се одликује личним и аналитичким приступом, без претераног ослањања на научну методологију. Како пише Радојчић, „Монтењ је започео један нови вид мишљења: есејистички” (RADOJIČIĆ 1994, 836). Овај начин разматрања подразумева ослобађање од стриктних научних и теоријских полазишта, али и избегавање фикционалних елемената.

Једна од важних одлика Монтењевог стила је и цитатност, која је постала значајно обележје есеја као жанра. Он се често позива на поједина књижевна или хуманистичка дела и писце, што му омогућава креирање критичких есеја о самим тим делима или истраживање различитих тема које на крају попримају ознаке универзалних истина и симбола. Овакав приступ цитирању није само механичко преношење делова туђих текстова него и начин да се успостави дијалог са другим мислиоцима и продуби анализа различитих идеја. Позивањем на свет који га окружује, аутор у есеју разматра апстрактне идеје и дубље истражује друштвени контекст.

Француска реч *есеј*, коју је Монтењ употребио уз *oilege* како би означио текстове које је сакупио и објавио 1580. године, потиче од латинског глагола *exagium*, који преводимо глаголском именицом *одмеравање*. Овај глагол нас упућује на саму природу есеја, која се огледа у одмеравању чињеница, разматрању мишљења и аргумената о одређеној теми. „Есеј је краћи прозни напис у коме се излажу лични утисци и погледи на неко питање живота, морала, науке или уметности” (ŽIVKOVIĆ 1986, 186). Одмеравање у контексту есеја не подразумева само задатак аутора да пажљиво размотри различите аспекте неког проблема већ и процес у којем се лични ставови и размишљања стављају у један динамичан, али и критички оквир. „Есеј је суд, али оно битно и за одређивање вредности пресудно у њему (као у систему) није пресуда, него је то процес суђења” (LUKAČ 1973, 54).

Због флуидних граница жанра, есеј од свог настанка привлачи пажњу проучавалаца књижевности и других хуманистичких области, те постоји много разли-

читих дефиниција есеја. Поједини аутори, попут Георга Лукача и Миливоја Солара проучавајући есеј указују на његову позицију између уметности и науке и упоређују га са жанровима чисто научним и чисто уметничким. Лукач се опредељује за уметничку природу есеја: „есеј је један род уметности, сопствено уобличење без остатака једног сопственог, потпуног живота” (LUKAČ 1973, 55). Солар, међутим, у свом *Есеју о есеју* проматра евентуалну декадентну природу овог жанра:

„Прихватимо ли, наиме, идеју декаденције, природа есеја мора се извести једино у односу есеја према роману и филозофији, док се роман и филозофија не успостављају у односу према есеју; есеј мора бити схваћен једино као резултат неког »распада« велике филозофије” (SOLAR 1985, 16).

У даљем тексту Солар се супротставља овој идеји, истичући да есеј има свој особени ток и стил, због чега се не може сматрати простим делом или „остатком” неког обимнијег научног или уметничког текста.

„Есеји се стога не могу повезати у филозофски систем и остати при томе есејима, баш као што се новеле не могу повезати у роман и остати при томе новелама; есеј је обликован према битно другачијем основном начелу него систем филозофије, баш као што је новела обликована према битно другачијем основном начелу него роман” (SOLAR 1985, 22).

Бранислав Облучар испитује границу између песме у прози и антологијског есеја. Као особеност песме у прози издваја римовање мотива и специфичну „глазбеност”, односно, музикалност и ритмичност текста. С друге стране, као обележје антологијског есеја наводи предикцију поетског стила и „глазбеност” саме фразе (OBLUČAR 2014, 88). Руско-амерички филозоф и књижевник Михаил Епштејн, такође је указао на жанровску поливалентност есеја, при чему је то и издвојио као његову битну карактеристику: „жанровска поливалентност, па чак и интердисциплинарност, нису само право него и обавеза есејистичког стваралаштва” (EPŠTEJN 1997, 20) и „есеј није унутардисциплинарни него наддисциплинарни жанр који интегрише својства оних система у које дути жанрови улазе као елементи” (EPŠTEJN 1997, 21). Наведеним се наглашава неухватљива природа есеја, који, без обзира на елементе различитих књижевних и уметничких облика, ипак поседује одређена својства само њему карактеристична.

Проблемом есеја Епштејн се веома детаљно се бавио у обимној студији *Есеј* у којој разматра природу есеја, при чему износи корелације овог жанра са митом, што резултује дефинисањем појма есеја по аналогији са митологемом. Есеја је по Епштејну „мисао-слика чији се саставни делови налазе у покретној равнотежи (делом припадају једно другом, а делом су слободне за ново везивање) и улазе у самосталне мисаоне и сликовне низове” (EPŠTEJN 1997, 34). Епштејн је целовитост и отвореност за даља разматрања истакао као значајна обележја есеја. Још један појам који аутор сматра, обимом, надређеним есеју дефинисан је у поменутој студији, а реч је о есејизму који је по аутору нулта дисциплина (EPŠTEJN 1997, 104).

Микроесеј, иако веома заступљен у науци о књижевности и књижевности самој, још увек нема конкретну дефиницију и жанровску одредницу у речницима књижевних термина. Разлог за то можемо тражити у неухватљивости жанра и из-

разито флуидним границама између микроесеја и других краћих литерарних и не-литерарних облика. Својим квантитетом микроесеј се приближава кратим формама новинарског стила, афоризмима, цртицама и краћим лирским записима. С тим у вези Горан Богнар у предговору антологији микроесеја у српској књижевности наводи: „Постоје многе замке и опасности у препознавању и јасном дефинисању микроесеја, од којих, на овом месту, наглашавам понекад једва видљиву разлику између наративног есеја и есејизираних кратке прозе” (BOGNAR 2006, 8). Проблем дефинисања микроесеја продубљен је чињеницом да многи аутори овог жанра, своје прозне написе означавају различитим именима у зависности од личних афинитета, аутопоетичких ставова и контекстуализовања сопственог дела у времену.³¹

У предговору својој збирци микроесеја *Лейливи листићи* Михаил Епштејн, такође проговара о овом жанру, и даје својеврсну дефиницију микроесеја користећи се при томе термином „листић”: „Листић је жанр, на средини између афоризма и есеја: то је развијени афоризам или сажети есеј” (EPŠTEJN 2015, 5). Иако овај опис даје значајан увид у природу кратких промишљања која балансирају између концизног и аналитичког израза, ми ћемо се ипак приклонити ознаци Горана Богнара. Разлог за то лежи у чињеници да је термин *микроесеј* најнеутралнији и уједно најобухватнији, јер омогућава сврставање широког спектра прозних текстова мање форме, који осим краткоће имају још неке заједничке карактеристике: поред квантитета микроесеји се одликују и специфичним стилем, формом, динамичношћу и интензитетом мисли.

Микроесеји, као и есеји, изражавају лични став аутора о одређеној теми, али без дубоких научних анализа или претераних теоријских разматрања. Овај жанр је близак контемплативној прози и често се бави промишљањем суштинских животних питања, људских дилема, као и личних и друштвених проблема. Микроесеји су кратки и концизни, али истовремено дубоки и вишеслојни, те доносе ауторове погледе на свет који га окружује. Остављајући простор за личну интерпретацију и разматрање, микроесеји подстичу читаоце да се замисле над својим искуствима и ставовима, чинећи тиме овај жанр интерактивним и отвореним за различито тумачење и рефлексију.

3. Микроесеј у романима Арзамас Иване Димић и *Унућраиње море* Данице Вукићевић

Слобода коју есеј собом носи очекивано је позитивно утицала на његову популаризацију, па се може приметити да есеји, конкретније есејистички елементи, све више преузимају примат над наративном фикцијом. Овај феномен сведочи о динамичном развоју савремене књижевности у којој нема класичних жанровских граница, а у текст се уводе друге врсте и нове, хибридне, форме изражавања. У прилог томе говори и чињеница да велики број писаца у своја литерарна дела уноси есејистичке пасаже, понекад и целе есеје:

„...на изврстан начин есеј је постао карактеристична стилска одлика модерне књи-

3 „Андрић га је у књизи *Знакови њоред њућа* „крстио“ медитативна проза, други су га називали поетско-феноменолошким рефлексијама, цртицама, контемплацијама или пак реминисценцијама – но, ипак, он у свом имену обједињује и жанровски најпрецизније одређује све наведене термине” (BOGNAR 2006, 7).

жевности, облик садржан у свим њеним облицима, карактеристика којим она може равноправно стати у велики низ стилских раздобља европске књижевности” (HRISTIĆ 1968, 155).

Наведено се може пратити и у књижевности насталој на нашем језику. Значајне есејистичке елементе можемо наћи у делима Ива Андрића, Владана Деснице, Меше Селимовића, али и многих савремених аутора. Микроесеј нуди аутору слободу у изражавању субјективних ставова, омогућава му да кроз рефлексивно и аналитичко писање истражи сложене друштвене, културолошке и личне димензије. У датом контексту, есејистички елементи постају алат за детаљнију интерпретацију и критичко промишљање реалности, те доприносе комплексности и проширењу наративног искуства.

У оквиру овог рада усредсредимо се на анализу есејистичких пасажа у романима две добитнице Нинове награде: Иване Димић, чије је дело *Арзамас* проглашено за најбољи роман 2016. године и Данице Вукићевић, која је постала лауреат 2022. године са романом *Унутрашње море*. Настојаћемо да у даљем тексту укажемо на микроесеје и есејистичке пасаже које ауторке интегришу у своју нарацију чиме доприносе стварању иновативних стилистичких и концептуалних решења, надограђују књижевну праксу и утичу на даљи развој савремене литературе.

3.1. *Арзамас*

Арзамас Иване Димић је од свог излагања привукао пажњу јавности, колико због своје жанровске поливалентности толико и самим насловом. Наслов ауторка појашњава већ на првим странама, у моту који претходи тексту романа и који представља дефиницију *арзамашкој ужаса* по Виктору Шкловском:

„Гроф Толстој дошао је да купи велико трговачко имање код Арзамаса и готово постигао договор. Преноћио је у трговачкој кући и изненада у сну осетио ужас. Смрт му је на уво рекла: то се ти мене бојиш; срећа и смрт – ето то је ’арзамашки ужас’” (Шкловски по: DIMIĆ 2016, 5).

Узимајући у разматрање тему самог романа, можемо закључити да Димићева проблематизује недокучивост и неизбежност смрти. Наиме, главне јунакиње романа су ћерка и мајка која је на заласку живота и бори се са деменцијом. Виталистички погледи на живот и неумитност смрти коегзистирају кроз цео роман и чине окосницу како драмских сегмената тако и есејистичких пасажа.

„*Арзамас* је гиламешовски експлицитно спознање неумитности краја, без лицемерја и сувишних декорација. Отуда кратке, духовите реплике, у којима се битка љубави бије речима, отуда сведене наративне или есејистичке форме, отуда економичност у изразу” (TODORESKOV 2016, 113).

Наведено нас упућује управо на жанровску неодређивост дела Иване Димић, која је и проблематизовала додељивање једне од најзначајнијих књижевних награда код нас. Наиме, неки критичари истичу да „разбијеност структуре и превелика самосталност фрагмената нарушавају цјелину до те мере да се доводи у питање може ли се *Арзамас* уопште схватити као једно” (RADOJIČIĆ 2017, 343). Са друге стране, бројни критичари и књижевни делатници у структури *Арзамаса*

препознају јединствен наративни ток и романескну целину: укрштањем прозних и дијалошких сегмената, те наизменичном сменом контемплативног и догађајног ритма, ствара се осећање спојеног развоја приче и унутрашње свести јунакиње (VRBAVAC 2017, 229). Такође, жанровски микс драме, прозе и есеја (сукцесивним смењивањем дијалога и есејистичких пасажа) чини необичан, али кохерентан амалгам (KRNJAIĆ-SEKIĆ 2017, 141).

Комплексна композиција романа, у којој читаочев поглед осцилује између драмских делова (где се, неретко, понављају свакодневни разговори између мајке и ћерке) и прозних сегмената, често лирски интонираних, може се објаснити специфичношћу теме и животном ситуацијом ликова. Болест деменције значајно утиче на квалитет живота болесника, али и људи из окружења, код којих изазива комплексан спектар емоционалних реакција: од емпатије, преко љутње и нежности, до очаја. Имајући наведено у виду, одлука Иване Димић да примени мешавину жанрова представља свестран одговор на сложеност емоционалних и социјалних искустава, што доприноси дубљој интерпретацији унутрашњег и спољашњег живота ликова у контексту актуелних дешавања.

„Као контрапункт дијалозима, књижевни лик ћерке за оно што јој се догађа на јави одговоре тражи у сновима, поетско-прозним вињетама, у сопственим размишљањима уобличеним у мини-есејистичку прозу, као и детаљима из живота Хајдегера, Витгенштајна, цитатима Шопенхауера и Шкловског” (VRBAVAC 2017, 229).

Природа мајчине болести указује на репетитивност наративних елемената, где се одређене приче непрестано понављају, тако да се појединим наративима и ситуацијама никада не назире крај. У дијалошком делу романа, овај феномен се огледа у цикличној структури разговора између мајке и ћерке, која се манифестује кроз перманентно враћање на специфичне тренутке из њихових живота. Међутим, цикличност можемо тражити и у есејистичким пасажима, будући да Михаил Епштејн саму природу есеја одређује на следећи начин: „Есеј је пут који нема краја, јер се његов крај подударе са почетком, индивидуалност полази од себе и долази ка себи” (EPŠTEJN 1997, 10). Ова структурна особина указује на саморефлексивну и динамичну природу наратива, подстиче детаљнију анализу и интерпретацију сложених емоционалних и социјалних искустава приказаних у роману.

Роман је подељен на два дела, које сачињавају насловљени прозни пасажи и дијалошке секвенце који се наизменично смењују, па их можемо сматрати својервним поглављима. „Наизменично су прецизно укомпоновани драмско-дијалошки и прозно-есејистички пасажи од којих у првом делу има 26, а у другом 14 прозних пасажа, док дијалошких има упола мање” (KRNJAIĆ-SEKIĆ 2017, 141). Дијалошке секвенце, које су карактеристичне за драматуршки приступ Иване Димић, доносе аутентичне разговоре ћерке и дементне мајке у различитим стадијумима мајчине болести.

Поједини прозни текстови имају конкретну фабулу, развијене ликове и представљају заокружену наративну целину, што их чини кратким причама или новелама („Јеленин шал”). Одређени број прозних делова подсећа на исписе из дневника и доноси интимну атмосферу снова и размишљања лирског субјекта („Достојан противник”), те их можемо сматрати лирским записима. Један део про-

зних написа посвећен је појединим филозофима и уметницима, конкретно, писцима и сликарима. Значајни су написи о Мартину Хајдегеру („У потрази за брезом”), Бернанду Раселу и Лудвигу Витгенштајну („Пут у Бешку”), Артуру Шопенхауеру („Идеалне половине”) као и лирски интонирани наративи о Франциску Гоји („Гојино бдење”) и Антону Чехову („Мишоловка”). Међутим, најзначајније место у роману, свакако, заузимају прозни делови о животу Емили Дикенсон. Тестови о овој енглеској песникињи доминантни су у другом делу романа, у коме је од четрнаест прозних написа, дванаест посвећено управо последњим годинама живота Емили Дикенсон². Међу издвојеним прозним пасажима има изразито лирских елемената, али и исповедних секвенци који подсећају на дневничке записе песникиње на умору. У роману *Арзамас* Иване Димић прозни текстови о истакнутим уметницима и друштвеним делатницима служе као контрапункт дијалозима између мајке и ћерке. Ови делови пружају дубљи увид у ћеркина размишљања о животу, смрти и љубави, али указују и на ауторкине књижевне и уметничке узоре.

Значајан део прозних сегмената у овом роману јесу микроесеји. Од укупно четрдесет прозних делова, приближно петнаест носи обележја микроесеја, у којима ауторка разматра различите теме и износи личне ставове и промишљања. Недостатак фикције и фабулирања као значајних карактеристика уметничке прозе, још један су знак који указује на то да је реч о микроесејима, а не новелама као чисто књижевно-уметничком жанру. Наведено омогућава ауторки да истражи комплексне егзистенцијалне теме кроз личну призму, доприносећи жанровској разноликости и дубини дела. Микроесеји у овом роману представљају јединствено место на коме се индивидуално искуство ауторке спаја са универзалним питањима која обележавају човеково постојање, али и позивају читаоца на својеврстан дијалог са текстом.

Први микроесеј „Амам”, који и отвара сам роман, доноси рефлексije о амаму и купатилима. Своје јако место овај микроесеј оправдава и чињеницом да реч амам, када са прочита здесна налево, постаје *мама*, што имплицира да ће значајан део романа бити посвећен породичним односима између ћерке и мајке, која је „производ огромне моћи и може у човеку да изазове све, од тегобне сломљености и анорексије интимности до тиркизног блаженства” (DIMIĆ 2016, 9). Ауторка овим поступком истиче однос мајке и ћерке као централну тему, повезујући дијалогске секвенце и прозне пасаже на вишем нивоу. Оваквом структуром, сваком поглављу даје тон исконске повезаности мајке и детета, те имплицитно поставља породичне везе за основу нарације.

Микроесеји у овом роману указују на разноврсне аспекте људског живота, дубоко зарођене у интимне и универзалне теме. Кроз призму различитих перспектива живота, љубави и смрти, као и питања среће и несреће, ауторка предочава своје емоционалне и егзистенцијалне дилеме. Микроесеји попут „Игранка без престанка”, „Убрзање”, „Идеалне половине” проблематизују смрт, проговарају о бесмртности, пролазности и неумитности краја, али и виталистичким погледима који разматрају идеју савршенства у људским односима. На сличном трагу је и микроесеј „Новембар” у коме ауторка истражује концепте среће и несреће у савременом друштву.

Поред наведеног, Ивана Димић се бави и темама доброте и емпатије („Бочни прозор”), самоће и усамљености („Усамљени ируканци”), љубави и одрицања („Ката-строфа”), и суптилно уноси своје рефлексије о овим аспектима човековог живота. Став према успеху, поразу, страху и истрајности теме су микроесеја „Велосипед”, „Достојан противник”, „Неми гнев” и „Бескрајни канон”. Такође, ауторка разматра понављање и цикличну структуру живота, као и значај малих ствари које чине живот лепим, што је приказано у микроесеју „Пролеће”. Питања памћења и заборављања истражују се у „Одавде до вечности”, док аутопоетичка разматрања и филолошка промишљања проналазе свој израз у „Распореду и часовима” и „Накнадном доживљају”. Заседну групу чине написи посвећени градовима и људима, као што су „Јерусалим”, „Пут у Бешку”, „Мишоловка” и „Одсјаји”. Разноликошћу тема ауторка пружа дубок и свеобухватан поглед на људску природу и савремено друштво.

Микроесеји Иване Димић заступљени у књизи *Арзамас* баве се универзалним темама људског живота, попут проблематизовања односа живота и смрти, уметности, љубави, осећајности, емпатије итд. Прозни пасажии у којима ауторка проговара о личним дилемама и проблемима који је окупирају, чине значајну окосницу романа и пружају својеврсне упуте у тумачење чисто фикционалних делова. Ови кратки, али изразито осећајни и филозофски изрази не функционишу само као паузе у наративу већ као суштински елементи који унапређују и проширују целокупну текстуалну структуру дела. Стога, сматрамо да микроесеји које проналазимо на страницама ове књиге чине значајан литерарни елемент романа *Арзамас*. Иако их можемо читати и тумачити као засебне делове, микроесеји су нераскидиво повезани са главним током романа и међусобно се употпуњују са драмским деловима и лирски обојеним секвенцама, што ову књигу чини свеобухватним и сложеним уметничким делом. Њихова веза са главном причом је како тематска тако и структурна, јер сваки микроесеј додаје нови контекст и дубље значење кључним мотивима романа, стварајући тако један органски и повезан текст који истражује суштину људског постојања.

3.2. *Унућраиње море*

Првенствено песникиња, Даница Вукићевић, још један је лауреат Нинове награде, коју је добила за роман *Унућраиње море* 2022. године. Окренутост краћим књижевним формама и лиричност умногоме су утицали и на конституисање самог романа, па *Унућраиње море* можемо окарактерисати као изразито лирски интонирану књигу у којој фрагментарност има запажену улогу. Наглашена сентенциозност и недостатак кохерентне приче утицали су на оспоравање избора најбољег романа за 2022. годину. Наиме, многи књижевни делатници и проучаваоци књижевности заступају став који књигу Данице Вукићевић дистанцира од романа као жанра, те одабир управо ове књиге за најбољи роман сматрају у најмању руку проблематичним.

„Књигу чине стихијски записи произвољних наслова и још произвољнијег садржаја, који су негдје на граници дневничке биљешке и стилске вјежбе; вербалних асо-

цирања и псеудопоетских варијација на спонтано надошле теме, и многих других приватних садржаја у микротекстуалној форми, датих у лако замисливом низу” (BAJČETA 2023, 905).

Инвентивност израза и иновативност у постављању текста, међутим, учинили су ову књигу Данице Вукићевић запаженом и, у књижевном смислу, привлачном многим читаоцима и књижевним критичарима. Смело конципирање текста и експериментисање са наративима чине *Унућраиње море* значајном књигом и својеврсном ризницом краћих написа о различитим темама. Овај роман Данице Вукићевић доноси велики број мањих прозних текстова који имају различиту структуру, тему, однос према причи и према стварности. Прозни написи се веома динамично смењују, чинећи роман изузетно садржајним и ритмичним, што одражава ауторкину првенствено песничку оријентацију. Природа прозних делова је различита: наилазимо на аутобиографске текстове, сведочења о друштвеним догађајима, рефлексивне написе, новелистички дочаране ситуације, аутопоетичке записе, афоризме и, свакако, есејистичке пасаже. Широк је и спектар тема у овим прозним сегментима, од свакодневних ситуација „ухваћених у пролазу” до најзначајнијих животних и филозофских питања. Поред породичних односа, значајни део написа у овом роману посвећен је социјалним проблемима, религиозним реминисценцијама, феминистичком питању, као и међусобној корелацији свих наведених елемената. Изразито пластичан и непосредан начин приповедања, који поштује правила економичне употребе језика, повећава аутентичност приказаних епизода. Имајући у виду све наведено, као и Бахтиново виђење романа, по коме: „Он по природи није канонски. Он је чиста пластичност. Он је жанр који вечно трага, вечно истражује самог себе и преиспитује све своје настале облике. Само такав и може бити жанр који се развија у зони непосредног контакта са стварношћу која настаје” (BAHTIN 1989, 473), приклонимо се оној групи књижевних проучавалаца који *Унућраиње море* сматрају романом.

Ауторкино разумевање романа можемо ишчитати и у самом тексту, будући да се на неколико места позива управо на своје схватање овог жанра, сижеа, приче:

„РАЗВОЈ ИДЕЈЕ

Имајући на уму велике теме и малог човека, развио се роман” (VUKIĆEVIĆ 2022: 104).

„МОЋ ПАРАНОЈЕ

Сваки сиже створен из цивилне или патолошке параноје има моћан емотивни набој. Не само да следи унутрашњу логику која је у стању да повеже невинне кишне капи са светском завером већ има нешто античко и библијско, нешто грандиозно и фатално, хибрис и претњу смрћу. И баш на тој тачки која је: упркос свему, гради се бескомпромисност параноје, њена трагичност” (VUKIĆEVIĆ 2022:67).

Скоковиту структуру романа, односно, ритмично смењивање мањих наратива, можемо посматрати и из угла односа савременог човека према текстовима. Стога је несвакидашњу композицију романа могуће тумачити као интенцију аутор-

ке да представи свет онаквим какав је окружује, фрагментиран и динамичан, при чему рефлектује начин на који савремени човек доживљава и обрађује информације. Када је о самом роману реч, потребно је нагласити да он није подељен у конкретне веће целине, међутим, графички су врло јасно издвојени мањи прозни делови од којих сваки има засебан наслов. Наслови су наглашени верзалом и у блиској су вези са самим текстом, па неретко носе и појашњење конкретног написа („ЗНАК-ОВИ”) или саркастични коментар на даљи текст („ОЛУЈА”). Поједини наслови чине само почетак мисли, док наставак читамо у прозном напису који следи („ДЕВОЈЧИЦЕ”, „КАЗНА”, „ПОНИЗНОСТ”). Дужина самих наслова је различита, од оних означених једном речју до целих реченица.

Есејистички начин писања и најразличитије теме којих се ауторка дотиче у свом делу, остављају много простора за жанр микроесеја. Изразита експресивност, динамичност и експлицитност у писању на различите теме, као и убацивање аутобиографских и аутопоетичких елемената свакако су значајне карактеристике овог романа, али их, такође, можемо сматрати и одликама микроесеја. Сви издвојени написи у овом делу могу се тумачити из угла саставних делова романа који у већој или мањој мери међусобно корелирају и преносе аутентичну слику света. Међутим, поједине есејистичке пасаже могуће је ишчитавати и самостално, без ширег контекста романа, па их можемо сматрати и ванлитерарним елементом.

Понекад лирски интонирани, понекад изразито „дрски” и отворени, микроесеји које проналазимо у овој књизи свакако се карактеришу изразитом економијом језика. У њима се осећа јасна свест о сврси употребљених речи при чему сваки израз има своје место и значење. Аутопоетичка разматрања, праћена иронијом и самоиронијом, утичу на експлицитност текстова Данице Вукићевић. Ови микроесеји, у својој оштрој и искреној форми, истовремено износе личне, али и универзалне истине, а њихова, упркос краткој форми, снажна порука одзвања романом. С обзиром на бројност краћих прозних написа, не чуди нас што смо у *Унутирашњем мору* пронашли и велики број микроесеја, те сматрамо пожељним њихово класификовање. На основу тема о којима је реч, као и става лирског субјекта према одређеним питањима, микроесеје у овој књизи можемо поделити на неколико група.⁵

Прву групу микроесеја чине они записи у којима ауторка пише о одређеним предметима износећи свој лични доживљај и промишљања о тим стварима. Ови микроесеји доносе медитативне записе о издвојеним предметима, а у поменутој групи сврставамо текстове: „НОЖ ЈЕ МИТ”, „МОРАЈУ”, „РОЂАЦИ”, „AMARCORD/IO RICARDO”, „ЗОВ”, „ОПАСНОСТ” итд. Лирски субјект, приказујући ствари које га окружују, осликава свет око себе, стога ове микроесеје можемо сматрати својеврсном окосницом света приче. Како лирски субјект интерпретира спољашњи свет тако предмети постају симболи који носе метафоре и дубља значења, а читалац се упућује на разматрање личних и универзалних истина које се налазе у свакодневним стварима. Ови микроесеји не описују само ствари већ предочавају и њихова метафизичка значења, чиме код читалаца подстичу дубљу рефлексију.

Наредну групу микроесеја чине својеврсни коментари друштвених и политичких догађања и културне климе. Тон ових есеја је изузетно личан, поједине

5 Класификација коју износимо је само условна и конституисана је искључиво на основу личног сензибилитета аутора текста.

секвенце су обојене иронијом и сарказмом, па повремено срећемо и трагикомичне пасаже. Питања којима се лирски субјект бави у овим написима јесу политичка, друштвена, социјална и неретко доносе и имплицитну критику система, али и веома оштре опаске о стању у друштву. У наведену групу, између осталих, спадају и текстови „ИСТОЧНИ И ЗАПАДНИ ЧОВЕК”, „РАДОСТ”, „МИ ЖУДИМО”, „УМАЊЕЊЕ И УВЕЋАЊЕ”, „У РС”, „НЕСЛУЧАЈНО”, „МРЗИМ СИТЕ”, „ГЕАК НИКАД НИЈЕ САМ”, „ПОШТО-ПОТО”, „УЖАСИ ДРУШТВЕНОГ ПРОМИСКУИТЕТА НА ПУТУ ПРЕМА ВРХУ НОРМАЛНОСТИ”, „ЧЕМУ СЛУЖИ И КО СЕ ДОСЕТИО”. Ови микроесеји представљају оштре и проницљиве коментаре на актуелно друштвено и политичко стање, у којима лирски субјект не оклева да постави провокативна питања и изнесе критички став према друштвеним неправдама и политичким процесима.

Трећа група доноси микроесеје о савременој литерарној сцени, уметности уопште, али и различитим књижевницима, музичарима, сликарима, како савременим тако и класицима. Засебну целину у овој групи чине аутопоетички текстови. С обзиром на широк спектар тема и текстова из ове групе, можемо говорити и о различитом тону и ставу лирског субјекта према издвојеним темама. Као репрезенте ове групе издвојићемо микроесеје: „ОДНОС”, „КЛАСИФИКАЦИЈЕ”, „УМЕТНИЧКИ КАНОН”, „ПИСАТИ”, „СНОБ ЈЕ СТУБ СВЕТА”, „КО ВАС ЈЕ ПРЕПОРУЧИО”, „ПОЕЗИЈА НОВЦА”, „НИ ПОВРШИН НИ ДУБИНА НИСУ...RES LITERARIA”, „СТИЛСКА ВЕЖБА”, „УМЕСТО ШАХА”, „МИНУТ/СЕКУНД/ВЕК”, „НИШТА ЛИЧНИО”, „ЖИЦЕ”.

Четврту групу микроесеја чине текстови који се карактеришу изразитом медитативношћу. Рефлексивно-медитативни микроесеји које проналазимо у овој књизи за основу узимају најразличитије теме које служе као подлога за промишљање о човековом месту у свету и животу. Тон датих микроесеја је личан, често лирски обојен. Као својеврсне подгрупе у оквиру рефлексивно-медитативних микроесеја можемо издвојити оне текстове у којима се промишља однос према другим људима, те се износе психолошки и филозофски погледи на човеков однос према Другом; али и текстове у којима се проматра човеков став према животу, смрти, вери, депресији и самоубиству. Сагледавши микроесеје из ове групе, можемо закључити да се их одликује изразите психологизација и интроспекција. Текстови из ове групе су: „КУДА”, „ИЗГОРЕЛИМА НАМАСКАР”, „ПОНИЗНОСТ”, „РОЛА БЕЗ РОЛА”, „МОЈ СИ ХРВАТ”, „СВИ ДРУГИ СЕ ЗОВУ АЛИ”, „ТУЂА ПАТЊА ЈЕ КАО ПОЉСКИ АНТИСЕМИТИЗАМ”, „ДРУГИ НИСУ ДРУГИ”.

Последњу групу микроесеја чине текстови у којима се најпре говори о међуљудским односима: мушко-женским и породичним. У текстовима из ове класе веома често срећемо саркастичан и ироничан тон. Лирски субјект проговара о мајчинству („МАЈКА ЈЕ ЧИЧА”, „МАЈАКА”), односу према оцу („ЈЕДИНО”), док најзначајнији део представљају текстови о мушко-женским односима, насиљу, феминизму и феминистичком погледу на свет: „БОЛ”, „РАЗЛИКЕ”, „ПИСАТИ”, „НИКОМЕ НЕПОТРЕБНЕ”, „ИЗЕМ ТИ ТАКАВ ЖИВОТ”, „ТАБУ Ж. МОЋИ У ШУМИ ТАБУА”, „ХЕТЕРО: САМОХРАНЕ МАЈКЕ, САМИЦЕ УДАТЕ, РАЗВЕДЕНЕ...”, „СВЕ ЈЕ ВИШЕ”, као и изразито кратки написи који проблематизују различиту позицију

мушкараца и жена у друштву: „МУШКА СТВАР” и „ЖЕНСКА СТВАР”.

Микроесеји Данице Вукићевић представљају сложену мрежу тематских и стилских приступа који пружају анализу друштвене реалности и уметничких тенденција. У њима проналазимо широк спектар рефлексија о животу, од интимних медитација о предметима и уметности, до оштрих критика друштвених и политичких структура. Кроз медитативна и метафизичка разматрања, лирски субјект истражује личне и филозофске аспекте света. Један део текстова доноси оштру критику друштвених и политичких процеса, где ауторка користи иронију и сарказам како би разобличила друштвене неправде и поставила питања о актуелним политичким системима. Трећа група микроесеја разматра уметност, литературу и аутопоетичке ставове, истражујући статус уметности у савременом друштву и критикујући комерцијализацију уметничких канона. Четврта група, која садржи рефлексивне и медитативне текстове, бави се егзистенцијалним темама, питањима живота, смрти, односа према Другом и одликује се израженом психологизацијом и интроспекцијом. Последња група се фокусира на међуљудске односе, посебно мушко-женске и породичне, те кроз саркастичне и ироничне текстове, поставља питања о родним улогама, феминизму и патријархалним структурама, што у коначници доводи до критичког преиспитивања друштвених норми и неправди.

Закључак

Наративни и есејистички елементи у савременој књижевности све више коегзистирају, стога је теже повући јасну жанровску границу између романа и есеја. Овакав тренд доводи до стварања дела која комбинују различите стилске приступе и истражују филозофске и друштвене теме. Ивана Димић и Даница Вукићевић у својим романима *Арзамас* и *Унућирашње море* вешто спајају есејистичке пасаже са наративним, драмским и поетским деловима, чиме значајно доприносе развоју савремене литературе. Њихова дела су књижевна и интелектуална искуства која изазивају читаоца да детаљније разматра питања идентитета, историје и културе.

У роману *Арзамас* Иване Димић есејистички елементи, конкретно микроесеји, чине значајан део наративне структуре. Они се баве универзалним темама људског живота, као што су однос живота и смрти, уметност, љубав и емпатија. Ови микроесеји не функционишу само као паузе у наративу већ као суштински елементи који унапређују и проширују целокупну текстуалну структуру дела. Нераскидиво су повезани са главним током романа и међусобно се употпуњују са драмским деловима и лирски обојеним секвенцама, што књигу чини свеобухватним и сложеним уметничким делом.

Унућирашње море Данице Вукићевић, такође, обилује микроесејима који се баве различитим темама, од свакодневних ситуација до најзначајнијих животних и филозофских питања. Ауторку ових микроесеја одликује изразита експресивност, динамичност и експлицитност у писању, а неретко у своје текстове убацује аутобиографске и аутопоетичке елементе. Микроесеји у овом роману се могу класификовати у неколико група, од оних који се баве конкретним предметима, преко културних, друштвених и политичких коментара, до медитативних записа о човековом месту у свету.

И један и други текст о коме је у овом раду било речи, сведоче о једној тенденцији у савременој српској књижевности. Изразито есејизирање текста, свођење наратива на микроелементе који, својим комбиновањем доприносе стварању једне значајне, кохерентне форме, свакако је нешто што је обележило поједине струје у нашој националној књижевности претходних двадесетак година. Разбијање форме и окретање фрагменту може се тумачити из различитих углова, а поводи за такав однос према тексту могу се тражити и код књижевних претеча, статуса књижевности и културе у земљи, али и друштвене ситуације. Расцепкавање наратива, де-струкција форме, коришћење различитих жанрова у циљу причања и преношења приче, неке су од основних карактеристика наше савремене књижевности судећи по лауреатима најзначајнијих књижевних награда у Срба.

Цитирана лиџераџура

- BAJČETA, (2023): BAJČETA, Vladan. „Krivo je (unutrašnje more)” u: *Letopis Matice srpske*, god. 199, knj. 511, sv. 6, jun, 903–907. [orig.] БАЈЧЕТА, (2023): БАЈЧЕТА, Владан. „Криво је (унутрашње море)” у: *Летопис Матице српске* год. 199, књ. 511, св. 6, јун 903–907.
- BAHTIN, (1989): BAKHTIN, Mihail. *O romanu*. Beograd: Nolit, 1989.
- BOGNAR, (2006): BOGNAR, Goran. *Tečni kristal*. Beograd: Dereta, 2006.
- VRBAVAC, (2017): VRBAVAC, Jasmina. „Luk preobražaja” u: *Polja: mesečnik za umetnost i kulturu*, god. 62, br. 503, januar–februar, 227–230.
- EPŠTEJN, (1997): EPŠTEJN, Mihail. *Esej*. Beograd: Alfa, 1997. [orig.] ЕПШТЕЈН, (1997): Епштејн, Михаил. *Есеј*. Београд: Алфа, 1997.
- EPŠTEJN, (2015): EPŠTEJN, Mihail. *Lepljivi listići*. Beograd: Dereta, 2015. [orig.] ЕПШТЕЈН, (2015): ЕПШТЕЈН, Михаил. *Лепљиви листићи*. Београд: Дерета, 2015.
- HRISTIĆ, (1968): HRISTIĆ, Jovan. *Oblici moderne književnosti*. Beograd: Nolit, 1968.
- KRNJAIC–SEKIĆ, (2017): KRNJAIC–SEKIĆ, Nada. „Duhovna nastamba” u: *Trag: časopis za književnost i umetnost*, knj. 12 [tj. 13], sv. 50, maj, 135–144. [orig.] КРЊАИЋ–ЦЕКИЋ, (2017): КРЊАИЋ–ЦЕКИЋ, Нада. „Духовна настамба” у: *Траг: часопис за књижевност и уметност* књ. 12 [тј. 13], св. 50, мај 135–144.
- LUKAČ, (1973): LUKAČ, Georg. „O suštini i obliku eseja” u: *Duša i oblici*. Beograd: Nolit, 1973, 33–56.
- MONTENJ, (2017): MONTENJ, Mišel de. *Ogledi*. Beograd: Srpska književna zadruга, 2017. [orig.] МОНТЕЊ, (2017): МОНТЕЊ, Мишел де. *Огледи*. Београд: Српска књижевна задруга, 2017.
- OBLUČAR, (2014): OBLUČAR, Branislav. „Kondicionalna istina – esej kao književni žanr” u: *Umjetnost riječi*, god. 58, br. 1, 75–90.
- RADOJČIĆ, (2017): RADOJČIĆ, Goran. „Arzamas – ukleti prostor spajanja čovjeka i ništavila” u: *Letopis Matice srpske*, god. 193, knj. 499, sv. 3, 340–343. [orig.] РАДОЈЧИЋ, (2017): РАДОЈЧИЋ, Горан. „Арзамас - уклеті простор спајања човјека и ништавила” у: *Летопис Матице српске* год. 193, књ. 499, св. 3 340–343.
- RADOJČIĆ, (1994): RADOJČIĆ, Saša. „Esej kao oblik i postupak” u: *Letopis Matice srpske*, god. 170, knj. 453, sv. 6, 832–849. [orig.] РАДОЈЧИЋ, (1994): РАДОЈЧИЋ, Саша. „Есеј као облик и поступак” у: *Летопис Матице српске* год. 170, књ. 453, св. 6 832–849.
- SOLAR, (1985): SOLAR, Milivoj. *Esej o fragmentima*. Beograd: Prosveta, 1985.

- TODORESKOV, (2016): TODORESKOV, Dragan. „Ako se ne probudim” u: *Beogradski književni časopis*, god. 12, br. 4–5, 111–114. [orig.] ТОДОРЕСКОВ, (2016): ТОДОРЕСКОВ, Драган. „Ако се не пробудим” у: *Београдски књижевни часопис*, год. 12, бр. 4-45 111-114.
- VRBAVAC, (2017): VRBAVAC, Jasmina. „Luk preobražaja” u: *Polja: mesečnik za umetnost i kulturu*, god. 62, br. 503, januar–februar, 227–230.
- ŽIVKOVIĆ, (1986): ŽIVKOVIĆ, Dragiša. *Rečnik književnih termina*. Beograd: Nolit, 1986.

Извори

- DIMIĆ, (2016): DIMIĆ, Ivana. *Arzamas*. Beograd: Laguna, 2016.
- VUKIĆEVIĆ (2022): VUKIĆEVIĆ, Danica. *Unutrašnje more*. Novi Sad: Nojzac, 2022. [orig.] ВУКИЋЕВИЋ, (2022): ВУКИЋЕВИЋ, Даница. *Унутрашње море*. Нови сад: Нојзац, 2022.

Katarina S. Milenković

MICRO-ESSAY IN CONTEMPORARY SERBIAN PROSE: THE POETICS OF FRAGMENT IN THE NOVELS OF IVANA DIMIĆ AND DANICA VUKIĆEVIĆ

Summary

In this paper, we address the micro-essay as a genre and its role in contemporary Serbian literature. Special attention is devoted to the novels *Arzamas* by Ivana Dimić (2016) and *Inner Sea* by Danica Vukićević (2022), which, through their composition and experimental approach, exemplify innovative patterns of literary production. Initially, we highlighted the basic characteristics of the micro-essay and pointed out its genre-specificity. The classification and comparative analysis of the stylistic, structural, and thematic aspects of the selected texts from the corpus reveal the specific functions of the micro-essay in contemporary literature. In this paper, we seek to uncover how the micro-essay shapes the literary structure while conveying deeper social, cultural, and philosophical reflections. The reflections are summarized by identifying the dominant tendencies in contemporary prose, reached by applying specific analytical criteria to the two novels awarded the NIN Award, thereby contributing to a deeper understanding of literary innovations in the context of current social and cultural changes.

Keywords: micro-essay, Ivana Dimić, Danica Vukićević, essayistic elements, *Arzamas*, *Inner Sea*

Маша Р. Станишић¹
Универзитет у Нишу
Филозофски факултет
Департман за србистику
<https://orcid.org/0009-0007-7925-9136>

БЕКСТВО ОД НАМЕТНУТИХ ОКВИРА ИЛИ ПОТРАГА ЗА ИДЕНТИТЕТОМ: ПРИЧА О ЏУЛИЈЕТ У ТРИПТИХУ АЛИС МАНРО И У ФИЛМУ ПЕДРА АЛМОДОВАРА²

У раду ћемо из перспективе трансмедијалне наратологије сагледати транслацију света приче о јунакињи Џулијет, чији је лик примарно отелотворен у триптиху из збирке *Бекство*, канадске књижевнице Алис Манро, а рекреиран је у Алмодоваровом филму *Хулијета*. Три сижејно повезане приче из збирке *Бекство*: *Прилика*, *Ускоро* и *Тишина*, приповедају три животна раздобља јунакиње Џулијет и њену идентитетску потрагу кроз различите животне изборе у раскораку са захтевима друштва који често ускраћују или осуђују испољавање индивидуалних жеља и потенцијала. Методолошко полазиште нашег истраживања је трансмедијална наратологија, дисциплина која испитује односе између приче и медија којим је посредована. Централни појам трансмедијалног приповедања је свет приче (*storyworld*), који је теоретичарка Мари-Лор Рајан дефинисала као менталну представу која настаје током рецепције наратива. Поступком трансмедијалне адаптације остварује се нови свет, свет филма, који дели неке елементе са светом креираним у књижевности. Ми ћемо истражити релације остварене између два различита света приче – књижевног, који има статус протосвета и филмског, обликованог по узору на протосвет. Ове светове насељавају ликови које ћемо посматрати, према теорији о транссветовним идентитетима Јурија Марголина, као транссветовне, односно трансмедијалне двојнице. Друштвени и културни оквири света приче утицали су на изборе и одлуке јунакиња Џулијет и Хулијете, које посматрамо као трансмедијалне двојнице, а искуства која ће их обликовати приказана су са позиција различитих култура, али су креирана и посредством различитих медија (књижевни језик, покретне слике), што је условило трансмедијалну трансформацију света приче. И Џулијет и Хулијета су ћерке које у својој индентитетској потрази беже од наметнутих културних оквира, као и од својих мајки, тражећи свој пут кроз различита искуства која ће их обликовати.

Кључне речи: Џулијет, Алис Манро, Хулијета, Педро Алмодовар, трансмедијална наратологија, свет приче, трансмедијални двојници

У збирци прича *Бекство* (*Runaway*, 2004) Алис Манро, једне од најчитанијих канадских књижевница и добитнице Нобелове награде за књижевност, испри-

¹ masastanistic1982@gmail.com

² Овај рад изложен је у виду усменог саопштења (под истим насловом) на научном скупу Савремена филолошка истраживања на Филолошком факултету Универзитета у Београду 2. марта 2024. године.

чана је у форми триптиха (три сижејно повезане приче) прича о јунакињи Џулијет, која је инспирисала шпанског редитеља Педро Алмодовара да сними играни филм у којем ће причу пренети у шпански културни контекст и јунакињу именовати Хулијета. Три сижејно повезане приче из збирке *Бексџиво: Прилика, Ускоро и Тишина* (*Chance, Soon и Silence*), приповедају три животна раздобља јунакиње Џулијет и њену идентитетску потрагу кроз различите животне изборе (студије класичне књижевности, однос према породици, према цркви, избор партнера) у раскораку са захтевима друштва који често ускраћују или осуђују испољавање индивидуалних жеља и потенцијала, преиспитујући и однос између мајки и ћерки, релацију која ће бити инспиративна и за Алмодовара.

Алмодовар је као редитељ заокупљен женским ликовима, родним и полним идентитетима, неконвенционалним сексуалним изборима, склон је мешању жанрова, иронији и гротески, којима деконструише патријархалну конзервативну традицију, а визуелни стил његових филмова спаја наслеђа естетизма кемпа и поп-арта (ALMODOVAR 2024).

Методолошко полазиште нашег истраживања је трансмедијална наратологија, дисциплина која испитује односе између приче и медија којим је посредована. Централни појам трансмедијалног приповедања је свет приче (*storyworld*), који Мари-Лор Рајан дефинише као менталну представу која настаје током рецепције наратива и разликује две његове компоненте: статичку, која претходи причи и обухвата егзистенте, објекте, институције, обичаје, топографију, природне и друштвене законе који владају тим светом и динамичку компоненту, која обухвата развој догађаја на физичком плану као и на менталном плану егзистената (RAJAN 2013: 364–365)

Предмет нашег истраживања је трансмедијална релација три сижејно повезане приче Алис Манро, које приповедају три различите животне етапе јунакиње Џулијет и филма *Хулијетта*, Педро Алмодовара, који је снимио инспирисан овим причама – односно, трансмедијално читање књижевног текста. Свако читање је интерпретација, а филмизација књижевног текста је интерпретација садржаја, поступака, тема и мотива, као и других елемената књижевног света, језиком филма. Говорећи о адаптацији путем медија, Портер Абот види креативне могућности адаптације приликом преласка из једног медија у други истичући да режисер није „преводац” неког признатог аутора, већ да постаје нови аутор у правом смислу те речи (ABOT 2009: 185).

Поступком трансмедијалне адаптације остварује се нови свет, свет филма који дели неке елементе са светом креираним у књижевности. Ми у раду истражујемо релације остварене између два различита света приче, књижевног, који је креирала Алис Манро и који има статус протосвета и филмског, који је обликовао Алмодовар по узору на протосвет. Ове светове насељавају ликови које ћемо посматрати, према теорији о транссветовним идентитетима Јурија Марголина³, као транссветовне, односно трансмедијалне двојнике.

Различити медији имају, истиче Мари-Лор Рајан, различиту доступност и посредовани су различитим средствима, што им даје различиту експресивну снагу,

3 Релације које ликови остварују међу различитим световима указују на њихов транссветовни идентитет, односно постојање „исте” јединке у више светова (приче) (MARGOLIN 1997: 97).

тако да је практично немогуће да два различита медија пројектују исти свет (RAJAN 2013: 367). У књижевном тексту мисли ликова могу бити приказане веома експлицитно и веома детаљно, док у филму ментална стања ликова углавном изискују да буду запажена од стране гледалаца на основу визуелних знакова (RAJAN 2013: 368). Филмизација може да, с једне стране осиромашује свет приче који израња из густе текстуалне структуре књижевног дела, али с друге стране, семиотичко богатство покретних слика, музике, реквизита, архитектуре, костима, звучних дијалога, носи могућност да свет приче филма приближи гледаочевом разумевању.

Мотиви које препознајемо у причама Алис Манро, а који покрећу и развијају и свет приче филма *Хулијетта*, јесу мотиви сећања, заборављања, чежње, губитка, потраге, при чијој ћемо се анализи ослањати на студије сећања и на истраживања Алеиде Асман. Наративе које истражујемо читаћемо кроз призму идентитетске потраге.

Да ли карактери творе своју судбину или је трпе? Две су доминантне струје у савременим расправама о идентитету: есенцијалистичка струја, која схвата идентитет као датост, при чему је он иманентан субјекту и непроменљив и конструктивистичка, према којој идентитет настаје као „резултат деловања културних и друштвених пракси” (KOS 2011: 222). Џонатан Калер је, разматрајући питања идентитета, истакао да у савременој теорији доминира мисао да је идентитет друштвено условљен и да није иманентан, већ да се производи и да је у књижевности често случај да се идентитет лика који се кристалише као резултат његових поступака, успоставља као основа, „као оно што га је покренуло да тако поступа” (KOS 2011: 222).

Према Јану Асману „идентитет је ствар свести, тј. рефлексивности несвесне слике о себи” (ASMAN 2011: 134). Он разликује колективни „Ми” и лични „Ја” идентитет, у оквиру којег прави разлику између *индивидуалној идентитетској слици* која је изграђена и меморисана у свести појединца, уз помоћ које се он разликује од других (свест о посебности и јединствености) и *личној идентитетској слици* – збира свих улога појединца у оквиру социјалног миљеа и наглашава њихову друштвену условљеност (2011: 135–136).

Циљ истраживања је да откријемо на који начин аутори конструишу идентитет јунакиња (Џулијет и Хулијете) у својим текстовима у контексту друштва и културе у којима они настају, али и у контексту медија којим су ти текстови (приче, односно филм) посредовани. Настојаћемо и да укажемо на сличности и разлике двају различитих светова приче, креираних у различитим семиотичким системима, а који деле неке заједничке елементе.

Бекство од наметнутих оквира

Свет приче који твори триптих Алис Манро дефинишу друштвени оквири наметнути од стране институција које врше контролу моћи у друштву. Међу регулаторним структурама црква и образовне институције имају најшири утицај. Студије класичне филологије један су од важних избора који је Џулијет направила, базиран, како на личним квалитетима, који су јунакињи својствени, односно надареношћу, како тај избор карактерише приповедач, тако и на околностима, односно културном контексту – одрасла је поред оца наставника у породици интелектуала-

лаца (и Сара је била наставница док се није разболела), који се и сами нису уклапали у норме људи међу којима су живели. Међутим, Ерику ће испричати, када ју је упитао о разлогу избора: „Не знам, ваљда да бих била другачија. (...) И зато што их волим. Зато што стварно волим ту материју” (MANRO 2013: 57)⁴. Избор студија класике у малограђанској средини у којој је живела чинио ју је чудном у очима суграђана који би „на њену интелигенцију (би) често гледали као да јој је једна нога краћа” (MANRO 2013: 44). На студијама се, супротно одушевљењу професора њеним талентом и избором, сусрела са поражавајућом чињеницом да је не виде као вредну њиховог улагања због тога што је женско:

Ако се уда – што не би било чудно, уопште није лоше изгледала за једну ученицу, напротив – пашће у воду и њихов и њен труд, а ако се не уда, претвориће се у тучну и изоловану уседелицу, која прилике за напредовање уступа мушкарцима (којима су оне потребније, јер морају да издржавају породицу).

(MANRO 2013: 43)

У причама о Џулијет, Алис Манро проблематизује, између осталог, питање родног идентитета, заправо, ограничења која намећу стереотипи у мушко – женским односима, у којима жене прихватају пасивне улоге. Подразумеване стереотипне улоге (жена, мајка, домаћица) у које Џулијет не жели да се уклапа, а партиципираће у њима са мање или више успеха, усмериће је на неконвенционалне изборе и доводиће је у позицију пркосне бунтовнице.

Избор партнера, мушкарца удовца и одлука да одгаја дете са њим у ванбрачној заједници, доводили су је у ситуације да правда пред другима своју одлуку, потенцирајући слободу избора и смелост да се успротиви очекивањима заједнице. Очево питање о имену детета, заправо је било питање о томе да ли му је биолошки отац дао породично презиме с обзиром на околност да нису венчани. Џулијет ће пркосно одговорити оцу да тамо где они живе, где их људи познају, о томе нико и не размишља. Желећи да своју одлуку представи оцу као уобичајену и ни према чему провокативну у савременом друштву (у питању је крај шездесетих, са покретима који су промовисали сексуалну еманципацију жена), жели, заправо, да отац одобри њен избор и подржи је у томе. Односи моћи у породици приказани су у изабраним причама Алис Манро суптилно, у оквиру релативно сложене породице у којој је фигура оца стуб подршке. Отац, међутим, намеће своју вољу и доноси одлуке у домаћинству, што му је олакшано и Сариним болешћу (започиње да се бави пољопривредом, ангажује као испомоћ у кући младу девојку Ајрин, неће да, према Сариној жељи, стану на сладолед по повратку са станице, скида са зида спорну слику коју им је поклонила Џулијет). Џулијет је отац доживљавала као себи блиског и са њим делила тајне – имали су однос пун поверења и самим тим од њега и сада очекује разумевање. Родитељи, који су, мислила је, некад били неконвенционални, међутим, очекују од своје ћерке одговарајуће понашање – желе од Џулијет да се прилагоди друштву, нарочито отац.

У односу између мајки и ћерки код Алис Манро можемо препознати образац односа стари/млади: стари траже ослонац у заједници и колективним вредно-

⁴ Приче Алис Манро наводићемо према преводу Предрага Шапоње у издању Агоре 2013.

стима, док се млади, који теже индивидуализацији, удаљавају од колектива, а самим тим беже и од чврсто утврђених друштвених и културних оквира заједнице из које потичу. Један од културних оквира којима се Џулијет жустро опире јесте религија. Она не верује у бога и то истиче и приликом сусрета са мајциним пријатељем и парохом чија посета Сари ће је збунити, јер памти да њени родитељи никада нису били укључени у живот цркве и на мајчино приближавање цркви не гледа благонаклоно. У разговору са парохом изразиће став да ће и своју ћерку одгајати изван било какве религије, а догодиће се да је ћерка годинама касније напусти и да се, након боравка у Центру за духовну равнотежу, никад не врати кући. Објашњење које је Џулијет добила од мајке Шиптон из Центра за духовну равнотежу је да је Пенелопа код њих дошла гладна свега, мислећи, притом, на духовну глад и уверавајући Џулијет да јој је ћерка за време боравка код њих духовно израсла и да ће донети животну одлуку која је по њу најбоља. Иако до краја приче *Тишина* ни читаоци ни Џулијет неће сазнати прави разлог Пенелопиног одласка од куће, можемо рећи да је раздвајање мајки и ћерки код Алис Манро мотивисано различитим животним очекивањима, али и израженом потребом ћерки за индивидуализацијом. Раздвајање између Џулијет и Пенелопе коначно је и мајка неће ни покушавати да је нађе, иако ће размишљати о томе. При крају приче у облику виртуелног наратива, замишљеног објашњења Герију: „Ћерка ми је отишла без поздрава, тада вероватно није ни знала да се неће вратити. Није знала да одлази заувек. Онда јој се, верујем, постепено указало колико жели да остане одвојена од мене. И почела је тако и да живи” (MANRO 2013: 121), видимо да Џулијет покушава да артикулише прихватљиво објашњење и да се помири са ћеркиним избором. Манро дозвољава да код Џулијет превлада индивидуални идентитет (свест о посебности и јединствености) у односу на лични који подразумева и улогу мајке. Кроз приче видимо како се Џулијет, превладавајући породичне и личне кризе (смрт мајке, смрт Ерика, одлазак Пенелопе) и очекивања која су јој улоге ћерке, жене и мајке наметнула, окреће себи и не лишавајући се сасвим очекивања мајке: „и даље се нада да ће јој стићи која реч од Пенелопе, али не више тако жарко” (MANRO 2013: 122), враћа се писању доктората из класичне филологије и успоставља оквире свог света управљајући односима са потенцијалним партнерима.

Алмодовар се, транспонујући причу у шпански културни оквир у којем млади знатно дуже остају у кругу примарне породице и где је колективни идентитет (припадност заједници) доминантан у односу на индивидуални, осећао обавезним да превлада настали дисконтинуитет и да наговештај поновног успостављања релација између Хулијете и Антије (трансмедијалних двојница Џулијет и Пенелопе), чији је сусрет на крају филма обавијен елипсом. Код Алмодовара однос Хулијете према мајци пун је нежности и подршке (током посете родитељима Хулијета инсистира да спава са мајком, прекорева оца који успоставља нову везу, касније и другу породицу), а како ћемо видети и током филма, редитељ глорификује мајчинство и овој функцији Хулијете подређује све друге. Усуђујемо се да кажемо да редитељ приликом развоја света приче филма интервенише и поступком *deus ex machina*, спасава Хулијету од могућих последица њене превелике туге. Инсистирајући на поновном успостављању односа између мајке и отуђене ћерке, као што

се Манро противи срећном крају по сваку цену, Алмодовар убија једног од Антијиних синова, што ће бити разлог да ћерка успостави везу са мајком (LOPIČIĆ, NOVAKOVIĆ 2019: 58). Алмодовар, иако редитељ који са пуно наклоности у својим филмовима гради јаке и сложене женске ликове, неће видети могућност да Хулијета превлада оквира патријархалне културе у којој је поникла и неће јој пружити слободу – Хулијета ће остати у (емотивно) зависној позицији и у односу са ћерком и у односу са новим партнером (који ће је и охрабрити да крене у посету Антији). Јаз између Хулијете и Антије настао је на личном плану и гледалац зна разлог зашто ће ћерка напустити мајку – криви је за смрт оца, али осећа кривицу и сама, јер је уживала у кампу у време кад је отац страдао. До поновног успостављања везе са мајком долази након што ће Антија и сама доживети трагедију као мајка. Овим Алмодоваровим филмом доминирају кривица и судбина и, иако је говорио да је са *Хулијетом* искорачио изван жанра мелодраме, који му је омиљен, са намером да прикаже праву драму, без удела мелодраматичног, разрешење конфликта на које крај филма упућује, наговештава успостављање континуитета и заједницу са Ларијем. Алмодовар је, о чему и сам говори, својим филмом покушао да успостави идеју матријархата (види ALMODOVAR 2016), приказавши жену као јачу у животној борби и патњи, као креаторку живота – само је судбина изнад ње.⁵ У сцени у којој фигура *Мушкарца који седи*, прелази из руку Аве, која је моделовала фигуру, у руке Хулијете, која носи Хуаново дете, уметничким је језиком обликована ова идеја. Међутим, Алмодовар не види могућност да жена која се остварила као мајка искорачи изван те улоге – он јој даје огромну снагу да подноси живот, али јој онемогућава индивидуализацију.

Путовање као потрага за сопством

Мотив путовања доминантан је у филму *Хулијета* и као метафора бекства од наметнутих оквира, али и као метафорична замена јунакињине потраге за сопственим идентитетом. Железничка станица, воз, путовање, метафоре су потраге за изгубљеним сопством (DIMITRIJEVIĆ 2012: 287). Воз у Алмодоваровом филму тумачимо као хронотоп пута, који је, према Бахтину, уско повезан са хронотопом случајних сусрета, који ће бити прекретница у животу јунакиње. Хронотоп сусрета у коме преовладава временска нијанса одликује висок степен емоционално-вредносних интензивности, док са њим повезан хронотоп пута има шири обим, али нешто мању емоционално-вредносну интензивност (БАНТИН 1986: 355). Пут је, према Бахтину, најчешће место случајних сусрета.⁶

Током путовања возом, Хулијета ће доживети два интензивна животна искуства – исте ноћи у возу сведочиће самоубиству странца због којег је у журби на-

5 „The woman not only gives life but she is stronger in order to fight, administer, suffer and enjoy all that life brings with it. Only fate is stronger than her” (АЛМОДОВАР 2016)

6 „На путу се у једној временској и просторној тачки секу просторни и временски путеви различитих људи, представника свих стајежа, стања, вере, националности, узраста. Овде се случајно могу срести они који су нормално раздвојени друштвеном хијерархијом и просторном удаљеношћу, овде могу настати свакојаки контрасти, срести се и сплести се различите судбине. Овде се на свој начин стапају просторни и временски нивои људских судбина и живота, осложавајући се и конкретизујући се друштвеним дистанцама, које се овде руше. То је и тачка заплета и место збивања догађаја. (...) Пут је нарочито погодан за приказивање догађаја које усмерава случајност” (БАНТИН 1986: 355).

пустила купе, као и еротску привлачност од стране Хуана, свог будућег изабраника, са којим ће водити љубав. Ерос и танатос, два су пола човековог искуства између којих ће се кретати јунакиња.⁷ Железничку станицу након које се догодила несрећа можемо интерпретирати као почетак новог и крај пређашњег пута, или као раскршће (животно): „Овде време као да се излива у простор и тече по њему образујући путеве” (ВАНТИН 1986: 355), отуда разне метафоризације пута (животни пут, ступити на нов пут) – а основно језгро је, каже Бахтин, протицање времена (1986: 355). Хулијета је у сценама у возу приказана као млада, атрактивна, самопоуздана, срећна девојка у својим двадесетим, која ради на дисертацији из античке књижевности и тренутно предаје у школи. Ово путовање унеће у њен живот промене и отвориће јој више различитих могућности, а усмериће је њени избори: затруднеће и родиће ћерку; након пута примиће писмо од Хуана, отићи ће му у посету и остаће да живи са њим; суочиће се са осећајем кривице за самоубиство човека из воза, јер да је поразговарала са њим можда би исход био другачији.

Возни купе посматрамо као спој приватног и јавног простора у којем се јунакиња осећа удобно и безбедно, а улазак непривлачног странца који започиње разговор представља за јунакињу узурпирање места приватности и сигурности и она након краћег разговора напушта купе (бежи) и одлази у вагон-ресторан где сусреће Хуана. Сцену њиховог сусрета обележава појава јелена који јури поред воза. Симболику ове сцене можемо интерпретирати под окриљем мита према којем је јелен сматран божанском животињом која доноси смрт, али и нови живот и чији је култ заузимао важно место у религији становника Европе (SREJOVIĆ 2001). Метафорично значење ове слике у филму преноси се на судбину јунакиње, која ће у себи носити кривицу за смрт човека из воза (према којем је била нељубазна), међутим, управо ће та околност отворити пут познанству Хулијете и Хуана.

Путовање возом за Џулијет, у свету приче Алис Манро, било је једнако авантура, која је јунакињу снажила и чинила је срећном док је сањарила гледајући кроз прозор предео који јој се указивао:

Tajia, помислила је гледајући кроз прозор. Није била сигурна да је то права реч за приказ који јој се указивао. Видела је себе као младу жену из руских романа како језди у непознате, застрашујуће и предивне пределе, тамо где вукови завијају по читаву ноћ и где ће срести своју судбину. Нимало је није бринуло то што ће се вероватно испоставити да је та судбина – из руских романа – суморна, или трагична, или иједно и друго.

(MANRO 2013: 44)

У књижевном тексту мисли јунакиње предочене техником унутрашњег монолога и тока свести откривају читаоцу унутрашњи свет у којем истовремено егзистирају садашњост, прошлост и антиципације будућности. У причама Алис Манро прошли догађаји преламају се кроз перцепцију приповедача и гласа у првом лицу и ови догађаји из прошлости јунака пружају читаоцу информацију о истакнутим особинама тог лика (HUPER 2008: ix), али откривају и потенцијалне узроке који су

7 „The two times that we see Julieta feverishly making love with Xoan someone has just died. It is the response of both to the idea of death” (ALMODOVAR 2016).

довели до актуелног стања у којем се јунак налази. Читалац сазнаје да је Џулијет васпитавана да се уклапа, да увек буде љубазна и сусретљива, али ће она ипак, када јој у купе уђе странац који јој се не допада, на његов предлог да се друже, реаговати грубо: „Заиста желим да читам. Одох у панорамски вагон” (MANRO 2013: 46). Однос Џулијет према спољашњем свету, а који је подразумевао опрез и дистанцу, одсликан је у појави крупног вука који прелази преко залеђене површине језера, са којим се јунакиња идентификује: „Вук није обраћао пажњу на воз, није ни оклевао ни журио. Имао је дугу, сребрнасту длаку која се постепено преливала у белу боју. Да ли он мисли да га то чини невидљивим?” (MANRO 2013: 47).

Сусрет и упознавање са Ериком, након несреће, били су постепени. Џулијет се није упустила у љубавни однос због месечног крварења, рекавши Ерику да је девица. Алис Манро смело приповеда о интимном, искључиво женском искуству, карактеришући, на тај начин Џулијет као савремену девојку, без предрасуда, али ипак стидљиву.

Море као мотив путовања у свет филма уведено је интертекстуалном причом о Одисеју, коју Хулијета прича студентима на часу, у којој море симболише пут ка непознатом, ка авантури. Стигавши у Хуанову кућу, Хулијета прво спази поглед на море и њен доживљај пред тим приказом је усхићење. Та слика мора биће слика њеног живота са Хуаном до велике буре, која их је задесила када је Хулијета сазнала да се Хуан виђао са Авом у њеном одсуству. Последњи разговор између њих двоје приказан је у филму у поређењу са надолазећом олујом која ће, иако се не чини тако у почетку, имати разорне последице. Слика олује на мору, у којој ће Хуан страдати, одсликава унутрашњу борбу јунакиње покренуту изневереним поверењем. Хуанова смрт ће, као и смрт човека из воза изазвати осећај кривице⁸ због којег ће се Хулијета, затворена у свој свет туге, удаљити и од ћерке. Тишина настала између мајке и ћерке, која једнако носи осећај кривице (јер је уживала на летовању кад је отац страдао), иницираће отуђење и Антијин одлазак од куће.

Идентитет се, према Калеру, базира и на личним квалитетима који се откривају кроз животна искушења јунака (KALER 1997: 110), а на лични и индивидуални идентитет Хулијете и Антије утицаће у великој мери трагична смрт Хуана. Обхрвана тугом и кривицом, Хулијета запада у депресивно стање и о њој брину Антија и Беа. Долази до замене улога између мајке и ћерке и Хулијета се пасивно приклања изборима и одлукама ћерке: остаће да живе у Мадриду и изнајмиће стан близу Беиног, Антија ће отићи да прода породичну кућу и том приликом сазнати за свађу родитеља која је узроковала да Хуан исплови иако је море било немирно. Филм приказује да овај период Хулијетиног боловања дуго траје и њену психофизичку промену приказује у сцени у којој јој после купања, ћерка и Беа скидају пешкир са главе, а гледаоци се сусрећу са видно остарелом и уморном Хулијетом (чију улогу преузима друга глумица).

Пут у португалију са Ларијем и планови за нови живот, осујећени су случајним сусретом са Беом, која је извештава о Антији, коју је исто тако игром случаја срела, а доминантна информација коју Хулијета сазнаје је да Антија верује да она још увек живи у Мадриду. То ће бити довољан подстицај да Хулијета промени

8 „The two tragic goodbyes, the result of chance and bad luck, have marked Julieta's conscience” (ALMO-DOVAR 2016).

своје планове и врати се у стари крај Мадрида, у комшилук за који је Антија везује – поново у ишчекивању писма од ћерке.

Џулијет ће се другачије носити са Ериковом смрћу, биће активнија и дозволиће да је посао окупира: наћи ће посао прво у библиотеци, затим на телевизији и постаће позната личност. Пенелопа ће само у пар наврата преузимати улогу неговатељице – а напади туге, који ће ломити Џулијет, биће повремени и неће је паралисати. У разговору између мајке и ћерке, у једном од тих дана, Џулијет ће испричати Пенелопи о догађајима који су се збили пре и уследили после Ерикове смрти, уз објашњење да јој то није могла рећи пре јер је била дете. Иако Пенелопа није мислила тако, опростила је мајци ћутање, тим је њен одлазак од куће остао потпуна тајна. У свету приче који је креирала Алис Манро Ерикова одлука да исплови кобног дана није директно узрокована свађом међу супружницима (свађа се збила раније и поремећени односи трајали су већ неко време).

И док се Хулијета и физички враћа на место где ће пишући писмо-дневник настојати да пружи објашњење својих поступака који су узроковали садашњу ситуацију, Џулијет се физички креће напред, док у тренуцима интроспекције призива сећања на прошле догађаје покушавајући да нађе објашњење.

Наративизација путем медија филма

Главна теза трансмедијалне наратологије је да медиј реконструише причу преносећи је из једног семиотичког система у други. У семиотичком систему књижевности прича настаје приповедањем у језику. У филму главни медиј је покретна слика, а главна приповедна техника је монтажа. „Филмски језик је двоструко одређен, најпре причом, а затим својом наративношћу” (OMON, BERGALA i dr. 2006: 156), при чему је монтажа основни наративни поступак.

Монтажни спојеви који раздвајају/повезују два наративна тока у филму, али и они који уређују позицију и везе између мањих јединица филмског записа унутар сваког од њих, успостављају у филму однос каузалности и темпоралности. Елементи филмске радње асоцијативно су повезани преплитањем два дијегетичка нивоа. Основни дијегетички ниво обухвата догађаје чији је учесник Хулијета у својим педесетим годинама, која се, након случајног сусрета са бившом пријатељицом своје ћерке Антије, окреће сећањима са жељом да, макар на тај начин, евоцирајући успомене, успостави релацију са ћерком која је давно отишла без речи објашњења. У новонасталом стању тескобе, она одбацује (напушта) свој садашњи живот и партнера са којим је планирала пресељење у Португалију и нови почетак. Повратком у крај Мадрида који је давно напустила, у стан који се налази у истој згради у којој је живела са ћерком након Хуанове смрти, отпочиње прича-сећање. Интрадијегетички ниво приказује сећања јунакиње артикулисана у форми дневника-писма у којем се обраћа ћерки, а која су на овом нивоу предочена кроз перспективу јунакиње из младости.

Наративна функција филмске монтаже представља уланчавање елемената радње⁹ успостављањем односа дијегетичке каузалности и/или темпоралности

⁹ Дералд Принс радњу дефинише као: 1) низ повезаних догађаја који манифестује јединственост и смисао, као и кретање од почетка, преко средине до краја; 2) у Бартовој терминологији као скуп функција које се могу подвести под истог актанта (или актанте) (PRINS 2011: 170).

који омогућавају гледаоцу боље разумевање дела (OMON, BERGALA i dr. 2006: 57). Наратив има могућност управљања смером кретања времена, допуштајући догађајима да сами стварају временски поредак (ABOT 2009: 27). У наративном филму, где су простор и време обавезан амбијент збивања, разматрање времена је веома важно због тога што је време једна од спона међу догађајима, која их организује у причу. Простор и време снажно су повезани у нашој свести приликом рецепције филма, јер је прича својом временитошћу примерена медију филма. Један од најважнијих поступака временског сажимања у филму је елипса, односно „изостављање из видног поља дела оног збивања које је у средишту пажње”, притом можемо разликовати одређене елипсе, у којима знамо шта је испуштено (несрећа у возу, Хуаново страдање) и неодређене елипсе „у којима не знамо што је точно изостављено и у ком трајању” (наговештени сусрет Хулијете и Антије на крају филма) (GILIĆ 2004: 17). Овим се поступком изазива код гледалаца напетост, страх, језа, а наглашавањем афективних кадрова (крупних планова) изражава се емоционално стање јунакиње пред застрашујућом неизвесношћу. Имагинарни свет филмске приче материјализован приказивањем приче, поред реализованог, обухвата и виртуелно време/простор, хронотоп у којем фигурирају сећања, жеље, очекивања, страхови јунака, а који се реконструише у уму сваког појединачног гледаоца. Кадрови који приказују поглед човека из воза пре него што ће Хулијета напустити купе, потом Хуанов последњи поглед упућен Хулијети кобног дана, монтирани у сцену у којој Хулијета испраћа Антију, наговештавају гледаоцу да је то њихов последњи поздрав, а осветљавају ток свести Хулијете који покреће стрепња.

Поступцима сажимања и елипсе обухваћени су догађаји који су преомотивни да би били приказани. Догађај преломан за породицу – погидија Ерика, у свету приче Алис Манро, заоденут је елипсом, али је зато сцена кремације на плажи приказана врло сликовито са елементима ироније и црног хумора. Да би избегао патетику, а остварио атмосферу језовитости и неверице, елипси прибегава и редитељ, а филмичну сцену кремације потпуно изоставља, али и иронију као уметничко средство депатетизације. Овим поступком избегнут је и препатетичан крај филма и сусрет мајке и ћерке само је наговештен, а гледаоцу је остављена слобода да га реконструише.

Филмска наративизација је приближавање одређене идеје гледаоцима, путем филма. Гледање филма је откривање значења сакривеног у његовим наративно-визуелним слојевима. О филмском језику говоримо онда када постоји стилска трансформација реалног света, при чему употреба извесних поступака изражавања произилази из намере да се пренесе одређено значење (OMON, BERGALA i dr. 2006: 125), а значењски потенцијал иконичног знака активира се чином рецепције. Алмодоваров филмски језик карактерише препознатљив визуелни стил који је наслеђе кемпа и поп-арта у којем доминирају интензивне боје, артифицијелност и интермедијалност.

Филм отвара сцена у којој видимо црвено платно испод којег наслућујемо пулсирање, испоставиће се срца, јер је у фокусу хаљина јунакиње Хулијете, која пакује фигуру *Мушкарца који седи*, и спрема се на пут. Црвена боја носи изразито симболичку ноту и доминира у Алмодоваровим филмовима, често контрастирана

плавој или зеленој нијанси. Можемо интерпретирати „пулсирање” црвене хаљине као радост, подстакнута љубављу, узбуђење (пред пут који отвара нове могућности), страственост јунакиње, али и страх од непредвиђених догађаја, опасности, за које смо раније у тексту утврдили да пулсирају у Хулијетиној свести. Фигуру *Мушкарца који седи*, која ће касније у филму бити асоцирана са Хуаном (који седи у фотељи у сличном положају и посматра уснулу Хулијету), јунакиња брижљиво пакује за пут. У контексту догађаја који ће у филму тек бити приказани, однос према фигури можемо разумети као однос активног памћења, којим јунакиња жели да од заборава сачува сећање на Хуана и Аву (која је моделовала фигуру). У стану у којем затичемо Хулијету нема трагова ћерке.

Када Алеида Асман говори о динамици културног памћења, истиче да и памћење и заборављање имају и активну и пасивну компоненту. Активно памћење подразумева брижљиво сакупљање и чување трагова прошлости, док се пасивно памћење везује за архивирање и складиштење тих трагова. И док је пасивно заборављање занемаривање и необазирање на трагове прошлости, активно заборављање представља уништавање материјалних трагова и табуизацију прошлости (ERL, NUNNING 2008: 98–99).

По сазнању да се Антија неће вратити кући, Хулијета једно време одржава њену собу нетакнутом, међутим, када прође дан рођендана без и једног гласа, Хулијета у бесу растури Антијину собу и одсели се у други стан поневши у кесама за ђубре преостале Антијине ствари. Развојем догађаја на интрадијегетичком плану филмске приче пратимо Хулијетина настојања да, прво активно (обележавајући Антијине рођендане), потом пасивно (поневши ћеркине ствари у кесама) очува сећање на ћерку, да би током година живота без ње, а упознавши Ларија, покушала да је потисне из сећања. Хулијету (на основном дијегетичком нивоу приче) затичемо у стану који је безличан, окречен је у бело и у потпуној је супротности са нападно шареним тапетима стана у којем је живела са ћерком након Хуанове смрти (ALMODOVAR 2016), а које одсликавају динамику и конфликте различитих, врло интензивних емоција. Ларију, такође, није говорила о ћерки. Судбоносни сусрет са Беом активираће потиснута сећања и вратити Хулијету животу из ког је хтела да побегне. Стан у који ће се уселити истоветан је стану који памти Антија, а једина ствар из заједничке прошлости која ће јој правити друштво у готово празном стану јесте фигура *Мушкарца који седи*, трећи елемент фиктивног породичног окриља које ће реконструисати пишући дневник-писмо.

Простор куће/стана, у којем борава јунакиња, можемо посматрати башларовски као простор уточишта за биће, безбедно место, скровиште, интимни простор који чува целовитост бића, интегришући, кроз сањарења, мисли, сећања и снове (BAŠLAR 2005: 30).¹⁰ Интериоризација простора који окружује јунакињу и ствари које се у њему налазе одсликава емотивни и вредносни простор Хулијете,

10. „(К)ућа (је) једна од највећих сила интеграције за мисли, за сећања и снове човека. Спајајући принцип у тој интеграцији, то је сањарење. Прошлост, садашњост и будућност дају кући различите динамизме који се често мешају, сударајући се понекад или изазивајући се међусобно. Кућа у животу човека одстрањује неизвесности, она у изобиљу пружа своје савете континуитета. Без ње би човек био разбијено, расуто биће. Она подржава човека кроз олује неба и непогоде бића. Она је тело и душа.” (BAŠLAR 2005: 30)

а одлика овог ентеријера јесте да је он израз субјективног доживљаја лика (види DIMITRIJEVIĆ 2012). Празна соба у којој се налази само писаћи сто и понека делимично распакована кутија и на камину фигура *Мушкарца који седе*, слика је Хулијетиног испражњеног унутрашњег света без Антије.

У причи *Ускоро*, Џулијет, ће свој дом видети, ни у Ериковој кући, ни у стану у којем је живела са Ђерком, већ у породичној кући у којој је одрасла: „тамо где је читав њен живот био” (MANRO 2013: 97). У кући у коју ће се вратити у посету родитељима, затећи ће промене настале због новог члана домаћинства и помоћницу Ајрин доживеће као узурпатора куће и свог приватног простора. Слика *Ја и село*, коју је поклонила родитељима, завршиће на тавану, а вероватно ју је, како јој је Сара рекла, отац склонио да их Ајрин не би гледала као чудаке, јер на зиду држе модерну слику. Након Сарине смрти, отац ће кућу срушити да би проширио башту. Џулијет неће више ни један други простор сматрати интимним и мењаће станове у складу са потребама и могућностима, а свој лични простор, дом, носиће собом, вративши се тамо где је њен живот био пре сусрета са Ериком – окренуће се поновном раду на истраживању античке књижевности.

Закључак

Свет приче у приповеткама *Прилика*, *Ускоро* и *Тишина*, Алис Манро конструише се око неких кључних догађаја у животу јунакиње Џулијет, чије су сазревање, обликовање и промене, приказани као идентитетска потрага и испричани кроз три одвојене приче из збирке *Бексџиво*, које смо посматрали као триптих. Овај свет приче временски обухвата период од 60-тих до 80-тих година двадесетог века и културни оквир канадског друштва тог времена и ми смо га у раду посматрали као протосвет. Алмодоваров свет приче филма трансформација је света креираног у причама Алис Манро – Алмодовар је сачувао дизајн основне приче протосвета, али га је лоцирао у различито временско и просторно окружење, у 80-те и 2000-те године. Алмодовар причу о Џулијет, која је посредована језиком књижевности кроз три различите приче, сажима и обједињује у свет приче филма смештајући причу у постфранковску Шпанију и јунакињу именује Хулијета. Друштвени и културни оквири света приче утицали су на изборе и одлуке јунакиња Џулијет и Хулијете, које смо посматрали као трансмедијалне двојнице. Искуства која ће обликовати Џулијет и Хулијету (догађаји у возу, смрт Ерика/Хуана, одлазак Пенелопе/Антије), приказана су са позиција различитих култура, али су креирана и посредством различитих медија (књижевни језик, покретне слике), што је условило трансмедијалну трансформацију света приче.

И Џулијет и Хулијета су ћерке које у својој индентитетској потрази беже од наметнутих културних оквира, од својих мајки, тражећи свој пут кроз различита искуства која ће их обликовати. Иако бунтовнице у младости, јунакиње постају мајке, које ће њихове ћерке напустити и нанети им бол. Однос између мајки и ћерки у културном контексту, приказали смо у раду као доминантан за (ре)конституисање идентитета Џулијет и Хулијете. Џулијет ће прихватити Пенелопин избор, не без жаљења и самоиспитивања, али ће ходати кроз живот храбро сама, наставивши пут који је била напустила у младости – истраживање античке књижевности. Хулијета неће искорачити изван улоге мајке и након преживљене патње, биће јој дата

могућност да поново успостави везу са ћерком. Судбина или случај имају улогу у покретању догађаја и у свету приче Алис Манро и у свету Алмодоваровог филма, а избори јунакиња усмеравају њихов даљи ток. Међутим, Алмодовар, како смо већ приметили, интервенише и својој јунакињи обезбеђује срећан крај, док Алис Манро даје својој јунакињи слободу и храброст да се суочи са последицама својих избора.

Цитирана литература

- ABOT 2009: ABOT, Porter H. *Uvod u teoriju proze*. Sa engleskog prevela Milena Vladić. Beograd: Službeni glasnik, 2009.
- ALMODOVAR 2016: ALMODOVAR, Pedro. „10 things about Julieta, according to Pedro Almodóvar”. *LatinoLife* (26. 08. 2016). <<https://www.latinolife.co.uk/articles/10-things-about-julieta-according-pedro-almod%C3%B3var>>. 20. 01. 2024.
- ALMODOVAR 2024: ALMODOVAR, Pedro. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. <<https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=1906>>. 14. 01. 2024.
- ASMAN 2011: ASMAN, Jan. *Kultura pamćenja: Pismo, sećanje i politički identitet u ranim visokim kulturama*. Sa nemačkog preveo Nikola B. Cvetković. Beograd: Prosveta, 2011.
- BAHTIN 1986: BAHTIN, Mihail. „Jedinstvo hronotopa”. *Polja*, god. 32, br. 330–331 (avgust-septembar 1986): str. 355–357. Sa ruskog preveo Aleksandar Badnjarević. <<https://polja.rs/wp-content/uploads/2016/02/selection14-7.pdf>>. 20. 02. 2024.
- BAŠLAR 2005: BAŠLAR, Gaston. *Poetika prostora*. Sa francuskog prevela Frida Filipović. Beograd: Alef, 2005.
- GILIĆ 2004: GILIĆ, Nikica. „Naratologija i filmska priča”. *Hrvatski filmski ljetopis*, god. 10, br. 37 (2004): str. 13–19.
- ERL, NUNNING 2008: ERL, Astrid and Ansgar NÜNNING (ed.). *Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook*. Berlin, New York: Walter de Gruyter, 2008.
- LOPIČIĆ, NOVAKOVIĆ 2019: LOPIČIĆ, Vesna i Jelena NOVAKOVIĆ (ur.). „Almodóvar’s Julieta and Munro’s Juliet – Beyond Cultures”. *Canada 150 Filmed*. Beograd: Filološki fakultet u Beogradu, Srpska asocijacija za kanadske studije, 2019.
- KALER 1997: CULLER, Jonathan. *Literary Theory: A Very Short Introduction*. Oxford, New York: Oxford University Press, 1997.
- KOS 2011: KOS, Suzana. „Žena i ideologija(e): Feministička poetika Alexandre Berkove”. *Umjetnost reči: časopis za znanost o književnosti*, god. 55, br. 3–4 (2011): str. 221–241.
- MARGOLIN 1997: MARGOLIN, Juri. „Jedinke u narativnim svetovima: jedna ontološka perspektiva”. *Reč*, god. 4, br. 30 (1997): str. 88–100.
- DIMITRIJEVIĆ 2012: DIMITRIJEVIĆ, Bojana (ur.). „Prostori privatnosti u romanu srpske moderne”. *Filologija i univerzum*. Niš: Filozofski fakultet Univerziteta u Nišu, 2012. [orig.] ДИМИТРИЈЕВИЋ, Бојана (ур.). „Простори приватности у роману српске модерне”. *Филологија и универзитет*. Ниш: Филозофски факултет Универзитета у Нишу, 2012.
- OMON, BERGALA i dr. 2006: OMON, Žak, Alen BERGALA, Mišel MARI i Mark VERNE. *Estetika filma*. Sa francuskog prevela Jasna Vidić. Beograd: Clio, 2006.
- PRINS 2011: PRINS, Džerald. *Naratološki rečnik*. Sa engleskog prevela Branka Miladinov. Beograd: Službeni glasnik, 2011.

- RAJAN 2013: RYAN, Marie-Laure. „Transmedial Storytelling and Transfictionality”. *Poetics Today*, god. 34, br. 3 (2013): str. 361-388.
- SREJOVIĆ 2001: SREJOVIĆ, Dragoslav. „Jelen u našim narodnim običajima”. *Iskustva prošlosti* (2001). <<https://www.rastko.rs/arheologija/srejovic/dsrejovic-jelen.html>> 21. 01. 2024. [orig.] СРЕЈОВИЋ, Драгослав. „Јелен у нашим народним обичајима”. *Искусства прошлости* (2001). <<https://www.rastko.rs/arheologija/srejovic/dsrejovic-jelen.html>> 21. 01. 2024.
- HUPER 2008: HOOPER, Brad. *The Fiction of Alice Munro: An Appreciation*. Westport, Connecticut: Praeger Publishers, 2008.

Извори

- MANRO 2013: MANRO, Alis. *Bekstvo*. Sa engleskog preveo Predrag Šaponja. Zrenjanin: Ago ra, 2013.

Филмографија

- ALMODOVAR 2016: ALMODOVAR, Pedro. *Хулијета*. 2016.

Maša Stanišić

ESCAPE FROM IMPOSED FRAMEWORKS OR THE SEARCH FOR IDENTITY: THE STORY OF JULIET IN ALICE MUNRO'S TRIPTYCH AND PEDRO ALMODOVAR'S FILM

Summary

In this paper, from the perspective of transmedia narratology, we considered the translation of the world story about the heroine Juliet, whose character is primarily embodied in a triptych from the collection *Runaway*, by the Canadian writer Alice Munro, and was recreated in Almodovar's film *Julieta*. Three related stories from the collection *Escape: Chance, Soon, and Silence*, narrate three life periods of the heroine Juliet and her search for identity through various life choices in conflict with the demands of society, which often deny or condemn the manifestation of individual desires and potential. The methodological starting point of our research is transmedia narratology, a discipline that examines the relationship between the story and the medium through which it is mediated. The central concept of transmedia storytelling is the storyworld, which theorist Marie-Laure Ryan defined as a mental representation that arises during the reception of a narrative. The process of transmedia adaptation creates a new world, the world of film, which shares some elements with the world created in literature. In our work, we examined the relationships created between two different worlds of the story – the literary one, which has the status of a protoworld, and the cinematic one, modeled after the protoworld. According to Yuri Margolin's theory of transworld identities, these worlds are inhabited by the characters we observed as transworld, i.e. transmedia doubles. The social and cultural frameworks of the storyworld influenced the choices and decisions of the heroines Juliet and Julieta, who we observed as transmedia doubles. The experiences that shaped the heroines are shown from the positions of different cultures, but they were also created through different media (literary language, moving images), which conditioned the transmedia transformation of the world of the story. Both Juliet and Juliette are

daughters who, in their search for identity, run away from imposed cultural frameworks, as well as from their mothers, looking for their way through different experiences that will shape them.

Keywords: Juliet, Alice Munro, Julieta, Pedro Almodovar, transmedia narratology, storyworld, transmedia doubles

Danica M. Jerotijević Tišma¹

University of Kragujevac

Faculty of Philology and Arts

English Department

<https://orcid.org/0000-0002-4973-0405>

INVESTIGATING THE RELATIONSHIP BETWEEN ACADEMIC SELF-CONCEPT AND FOREIGN ACCENT RATINGS

Even though it may have not been done in the same methodological design, recent research demonstrated that academic self-concept and foreign accent have an undeniable element in common – effect on learner's self-confidence. Learners with a more positive academic self-concept are more likely to engage in challenging activities and be more willing to communicate in a target language, while learners with a heavy foreign accent are more likely to develop speaking anxiety and reduce self-efficacy in interaction. Therefore, the present study aims at investigating the potential relationship between Serbian English major students' academic self-concept and foreign accent ratings. A total of thirty female second-year students of the English Department at the Faculty of Philology and Arts, University of Kragujevac, completed a questionnaire on self-concept and the recordings of their spontaneous speech were rated by five native and five non-native speakers of English, who were laymen in a linguistic sense. The results were then compared using a correlation coefficient, only to find a statistically significant positive correlation between academic self-concept and foreign accent ratings. The latter pointed to the overall conclusion that a more positive academic self-concept is correlated to higher foreign accent rating scores, which in turn may underline the fact that students with a more positive self-concept could be the ones developing a more native-like production through frequent and effective interaction unrestricted by lack of self-confidence. The research contributes to the investigation of extralinguistic factors shaping the development of foreign accents and underscores once again that the nature of target language production is all but simple and static. Pedagogical implications related to the importance of enhancing Serbian EFL students' self-concept draw attention to the potential re-evaluation of the current teaching practices.

Keywords: academic self-concept, foreign accent, EFL, native speaker, non-native speaker

1. Introduction

Recent research has shown a renewed interest in pronunciation instruction practices (NGUYEN & NEWTON 2020), despite the general predominance of communicative approaches to foreign language teaching. Even though ardent advocates of the idea that developing communicative competence did not opt for traditional pronunciation activities, there seems to have been a silent consensus among both teachers and students that having native-like pronunciation represents an ideal goal in EFL settings. It goes without saying, however, that the mutual comprehension of the teaching process between

¹ danica.tisma@filum.kg.ac.rs

instructors and learners leads to more positive learning outcomes (HA & NGUYEN 2021). Simultaneously, the proponents of restoring the rightful position of pronunciation in an EFL lesson realized the importance of altering the existing pronunciation teaching practices dominated by drills and repetitions, as well as isolated sound practice deprived of authentic interaction, by re-evaluating the importance and potential of considering psychological factors in pronunciation teaching (MURPHY & BAKER 2015). The latter was probably a direct consequence of the fact that pronunciation instruction had always been closer to phonetics than applied linguistics (MUNRO 2016).

Bearing in mind that foreign accents may occasionally hinder understanding and even lead to communication breakdowns (ROGERS et al. 2004), pronunciation may be considered as an important indicator of English proficiency (GAS & SELINKER 2001). Moreover, positive pronunciation evaluation may affect learners' motivation which can in turn result in better academic performance (CHUMING 2004). Taking the aforementioned into consideration, as well as the fact that learner self-perceptions may play a crucial role in shaping the teaching and learning process (MERCER & WILLIAMS 2014), the present study aims at investigating the relationship between Serbian English major students' academic self-concept and the ratings of their accent while speaking L2 English. Moreover, the study also involves describing the current level of students' academic self-concept and how their speech is rated in terms of foreign accentedness.

2. Academic Self-Concept and L2 Learner Motivation

Numerous studies have underscored the indispensable role of academic self-concept in foreign language learning. The present study relies on Hardy's definition of academic self-concept, according to which it represents a construct predicting and explaining someone's behaviour, with self-perceptions influencing one's actions and vice versa (HARDY 2013). When learning activities are aligned with the learners' actual abilities, learners' self-esteem and motivation improve resulting in improved academic performance. This, in turn, creates a more favourable self-concept (MARSZALEK et al. 2022). Self-concept includes the interplay of personal, academic, and social dimensions, and as multifaceted as it can be, it affects learners' self-confidence boost and willingness to communicate in a target language (RUBIO 2014). Furthermore, encouraging students to self-assess their own capabilities enhances self-awareness and develops more reliable learning strategies related to reflecting on weaknesses and strengths of learning (OCHOA 2007). When well-developed, self-concept increases motivation and brings about the desired learning outcomes (CSIZÉR & MAGID 2014). Similarly, a more positive self-identity may result in careful investment in the learning process, enhancing language proficiency overall (NORTON 2011).

When it comes to the potential factors affecting academic self-concept, in a study examining the bidirectional relationship between self-concept and self-efficacy, it was found that self-efficacy and self-concept mutually influence each other, yet that self-efficacy has greater impact on language achievement (CHAI 2025). For instance, self-concept and self-efficacy contribute to language learning achievements in both English and Chinese (CHAO et al. 2019). In a study including more than 2,500 participants, the authors reached a conclusion that both self-concept and self-imagination positively affected English language learning outcomes, while self-efficacy served as a mediator enhancing the

effects of the previously mentioned concepts (CHEN et al. 2022). In a study looking into the Iranian EFL learners' perceived classroom climate, academic self-concept, learning self-regulation, and academic identity status on a sample of 420 university students, classroom climate was found to positively correlate with academic self-concept (MOHAMMADI 2020). There is a dynamic relationship between teacher motivation and learners' self-concept, with motivated teachers' efforts positively influencing language learning success (KIMURA 2014). Specific motivational strategies, e.g. goal setting or promoting self-regulation, are generally recognized as factors predicting learners' self-related beliefs (MEZEI 2014). In a study on the interplay between self-concept and learning anxiety, it was found that negative self-beliefs can hinder language acquisition and increase anxiety levels (KING 2014). Gender can play an appreciable role in shaping self-concept, with female learners usually displaying a stronger Ideal L2 self, which in turn causes higher motivation (YOU et al. 2016). Students with disabilities possess weaker academic self-concepts than learners without disabilities (ŽIC RALIĆ & MATIČEVIĆ 2023). For instance, dyslexic learners have unique self-concept profiles influencing their motivation and learning strategies (CSIZÉR et al. 2010).

3. Perception of Foreign Accent and its Importance for the Research in EFL

In-depth studies on different languages discovered that the dominant causes of foreign accent can be sought in the age of onset, length of residence in an L2-speaking country, formal instruction and motivation, gender, amount of L1 use and individual aptitude (PISKE et al. 2001). Earlier exposure to a target language is associated with a less pronounced foreign accent (FLEGE et al 1999). On the other hand, foreign accent can have a notable impact on social interactions, credibility assessment, as well as cognitive processing. Listeners often associate certain accents with specific social characteristics, thus foreign accent may have an effect on social judgements and even lead to an evident bias in certain contexts (KANG & YAW 2021). Furthermore, foreign accent is frequently perceived as less trustworthy because it requires more cognitive effort, thus increasing scepticism toward a speaker's message (LORENZONI et al. 2024).

Experiments with various speakers demonstrated that those with heavier accents were judged more negatively than those with milder forms of foreign accent resulting in a conclusion that foreign accent can affect (neuro)cognitive mechanisms (FOUCART & BROUWER 2021). Certain accents are also said to affect a person's appearance to others as less intelligent or even less physically attractive (ANDERSON et al. 2007). The effect of accentedness on social identity can further be supported by research showing that people easily detect faked regional accents, especially where there have been cultural tensions throughout history (CHAKRABORTY 2017). A study combining techniques from experimental economics and linguistics found that accent perception affects individual behaviour, with in-group favouritism manifesting as a feeling of cognitive superiority when interacting with out-group accents (HEBLICH et al. 2015). The aforementioned findings point to the importance of continuing research on foreign accentedness, especially in those EFL contexts where there is a scarcity of research in the field in general. One such context is definitely Serbian, with occasional studies dealing with particular elements of pronunciation that may affect or reveal foreign accentedness (e.g. BJELAKOVIĆ & ČUBROVIĆ 2021; PAUNOVIĆ 2023), with studies dealing with foreign accent through

the lens of perception and speaker ratings being almost non-existent.

4. Methodology

4.1. Aims and Research Questions

Starting from the assumption that positive pronunciation self-assessment may lead to increased motivation for learning, the aim of the current study is to explore the relationship between Serbian English major students' academic self-concept and the rating of foreign accent in their L2 speech. In order to meet the proposed goals, the investigation was based on the following research questions:

- What is the current level of Serbian English major students' self-perception of academic self-concept?
- How is the spontaneous speech by Serbian English major students rated in terms of foreign accentedness?
- Is there a correlation between Serbian English major students' academic self-concept and foreign accent ratings?

4.2. Participants

The chosen sample of participants included thirty second-year English major students at the Faculty of Philology and Arts, University of Kragujevac, who were attending the course of *English Phonology* at the time. In order to prevent any challenges in the rating process related to gender differences in pitch, resonance and formant measurements, the participants were all female, with the average age of 20.93. The participants possessed prior knowledge of the English sound system, phonemic transcription, and intonation, since they had all successfully passed the *English Phonetics* exam not more than six months before the investigation took place. Their overall English proficiency was tested via an online diagnostic test², and the results demonstrated a current level of B2 CEFR. The participants could be characterized as the ones with slightly lower levels of proficiency or below average for the current course they were attending. This was done deliberately, in order to focus on foreign accent ratings of lower proficiency students, and by lower we mean lower than the rest of the college group. All the participants signed a written informed consent before the actual testing procedure.

4.3. Instruments and Procedure

The research was based on two primary instruments: a questionnaire and a rating scale. In order to investigate the participants' academic self-concept, an Academic Self-Concept Questionnaire (ASCQ) was used, adapted from a previous study (JOYCE & YATES 2007). The adaptations included slight rewording for clarity. It contained twenty 5-point Likert-scale items in total, subdivided into ten items related to academic confidence and ten items related to academic effort. The Likert scale ranged from 1-never to 5-always. Even though the questionnaire was filled out by students familiar to the examiner, this seeming lack of anonymity did not affect reliability and validity of data in any way since the answers were numerically coded and analysed with no reference to the actual names of participants.

² Available online at <https://internationalenglishtest.com/english-level-test>.

There are two ways of estimating pronunciation proficiency in an L2 – one of them is exploring the actual production through the experimental methodology of phonetics and phonology, and the other one involves native and non-native speakers' foreign accent judgements (MUNRO 1995). The second instrument was a 7-point foreign accent rating scale prepared based on similar methods and findings from previous studies (SOUTHWOOD & FLEGE 1999). For the purpose of the present study, five native speakers and five non-native speakers of English were employed to perform the task of foreign accent ratings. The group of natives spoke in a General American variety and were linguistically naïve (Chicago (2), New York (2), and Boston (1), 2 male, 3 female, mean age 27.0). The English major students included in the present sample were likewise American English speakers, hence the choice of native speakers. The group of non-native raters included native speakers of Bulgarian (2), Ukrainian (1), Macedonian (1) and Serbian (1), 1 male, 4 female, mean age 31.6. They were likewise laymen in terms of linguistics knowledge and were chosen as speakers of different languages to ensure the objectivity of foreign accent ratings. The raters were supposed to listen to the sample recordings of spontaneous speech made by the participants and were asked to rate the speaker based on the level of native-like production, from 1 – non-native-like to 7 – native-like. The rating samples of recordings were excerpted from longer sections previously self-recorded by Serbian English major students as part of their recording project in the *English Phonology* course. The recordings of spontaneous speech included answers to pre-planned questions, e.g. *What is your dream job?* or *How do you imagine an ideal holiday/vacation?*. The stretches of speech included five sentences approximately, containing about 70-90 words, average length of 47.06s. The recordings were sent online and the raters performed the task in the comfort of their home, with the author of the research providing them with clear instructions on what to do. They were instructed to listen to the recording twice and circle the number on a scale based on their impression of foreign accentedness. At the moment, the goal of the research is not to compare native and non-native speakers' ratings, thus mean scores of ratings were then obtained for each participant and included in further analysis. The entire procedure recording and collecting questionnaires occurred in the winter semesters of 2022/2023 and 2023/2024, while foreign accent rating was done in May 2024.

Data collection and statistical processing were conducted using the SPSS software, version 20. The recordings were checked for background noise and the samples were excerpted using Audacity, version 3.2.

4. Results and Discussion

The results of the academic self-concept testing are presented in Table 1. As evident from the table, the statements were quite straightforward and easily understandable. It seems worth mentioning here that statements 2, 4, 7, 9, 11, 13, 14, 16, 17 and 20 had reverse coding to ensure the consistency and reduce answer bias. The data were assigned inverted values in SPSS, so that it did not affect the interpretation of results. Standard deviation data were provided along with percentage scores.

Table 1. *Results of the Academic Self-Concept Questionnaire*

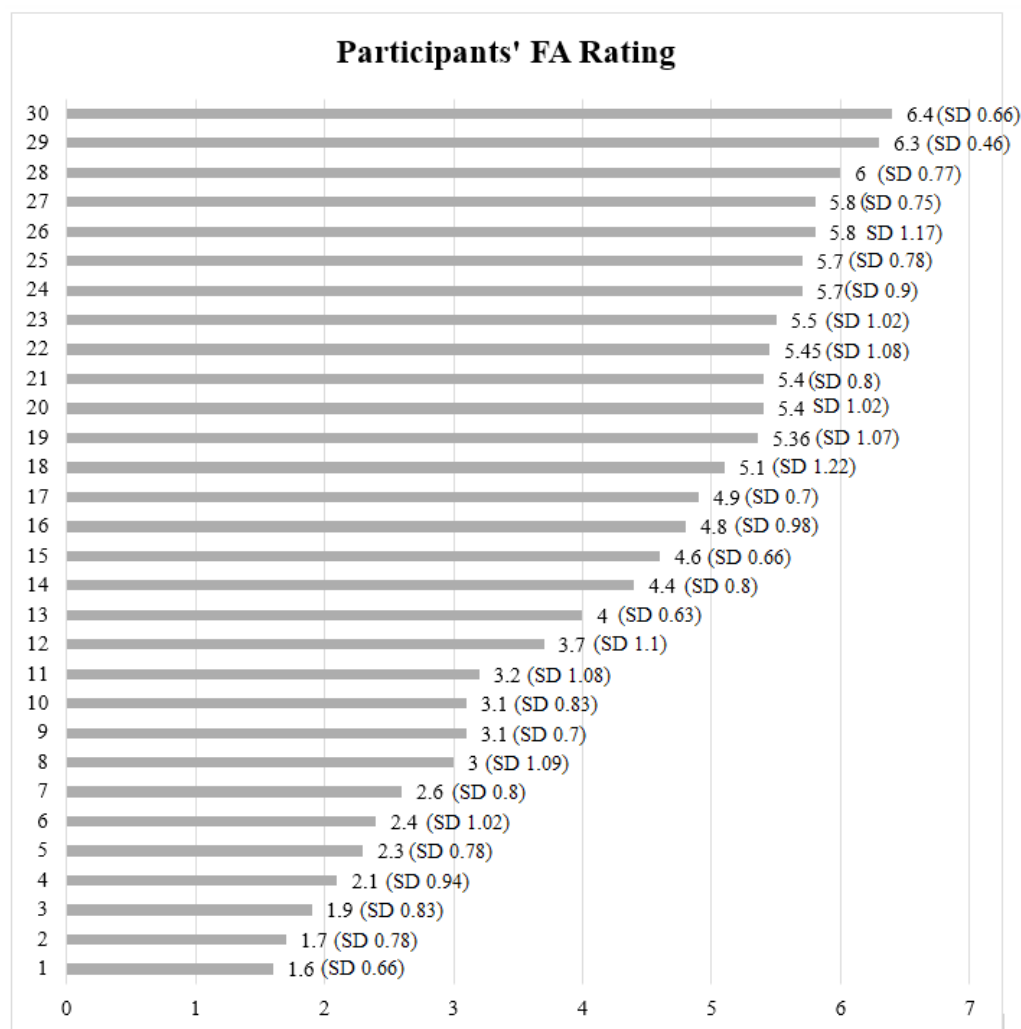
No.	Statement	Answers (%)					St. Dev.
		Never	Rarely	Sometimes	Frequently	Always	
1.	I can follow the lessons easily.	/	3.3	10.0	43.3	43.3	0.78
2.	I daydream a lot in class.	6.7	16.7	23.3	16.7	36.7	1.32
3.	I am able to help my classmates with their schoolwork.	6.7	23.3	20.0	23.3	26.7	1.30
4.	I often do my homework without thinking.	13.3	40.0	16.7	10.0	20.0	1.36
5.	If I work hard, I think I can succeed in finding a desired job.	10.0	30.0	16.7	23.3	20.0	1.33
6.	I pay attention to the teachers during lessons.	3.3	6.7	30.0	33.3	26.7	1.04
7.	Most of my classmates are smarter than I am.	16.7	43.3	20.0	13.3	6.7	1.14
8.	I study hard for my tests.	16.7	6.7	10.0	43.3	23.3	1.40
9.	My teachers feel that I am poor in my work.	26.7	33.3	16.7	10.0	13.3	1.36
10.	I am interested in my schoolwork.	10.0	26.7	16.7	30.0	16.7	1.29
11.	I often forget what I have learnt.	13.3	26.7	30.0	20.0	10.0	1.35
12.	I am willing to do my best to pass all the subjects.	10.0	16.7	20.0	20.0	33.3	1.38
13.	I get frightened when I am asked a question by the teachers.	10.0	23.3	33.3	16.7	16.7	1.23
14.	I feel like quitting my studies.	26.7	36.7	10.0	13.3	13.3	1.33
15.	I am good in most of my academic subjects.	10.0	23.3	43.3	6.7	16.7	1.19
16.	I am always waiting for the lessons to end.	10.0	40.0	23.3	16.7	10.0	1.16
17.	I do poorly on tests.	23.3	30.0	20.0	13.3	13.3	1.35
18.	I do not give up easily when I am faced with a difficult question in my schoolwork.	6.7	13.3	26.7	20.0	33.3	1.28
19.	I am able to do better than my friends in most subjects.	/	26.7	20.0	13.3	40.0	1.22
20.	I am not willing to put more effort into my schoolwork.	23.3	40.0	16.7	6.7	13.3	1.3

Judging by the results, more than 86% of students stated that they could follow the lessons easily. About 50% said that they daydreamed in class frequently, which may seem like a counteracting statement to the first one. Interestingly, only about 50% said that they were able to help their classmates with their schoolwork. Statement no. 4 may seem alarming since exactly 30% of students said that they did their homework without thinking. This could be an important revelation not only regarding students' interests, but the organization of homework tasks, as well. It could also reveal that students often do homework mechanically without devoting complete attention to it. Moreover, only about 40% believed that they could succeed in finding a desired job provided they worked hard, which could point to the students' overall disappointment with the current socioeconomic situation

in the country. 60% of students pay attention to teachers frequently or always, while there are 10% of students who rarely or never pay attention to teachers in class. About 20% of students felt that their classmates were smarter than them, and about the same percentage thought that their teachers felt they were poor at their work. The latter may indicate low levels of students' self-esteem. However, about 46% percent stated that they were frequently or always interested in schoolwork. To sum up, the first ten sentences were related to the self-confidence component of the academic self-concept. After transforming the variables, the mean scores for all the answers were obtained for each participant and the descriptive statistics results displayed a mean score for the self-confidence component of 3.26 (SD 0.51). This indicates sort of a middle ground score, meaning that students' self-confidence is not at a very high level, overall.

The next ten statements were related to the invested effort students are willing to employ in their academic pursuits. 30% of students stated that they forgot what they had learnt frequently or always. However, more than 50% are willing to do their best to pass exams. As promising as it may seem, the latter may point to the predominance of short-term goals in students' academic efforts. About 33% of students feel frightened when being asked a question by teachers, which is almost the same percentage as students who are rarely or never frightened. About 27% of students feel like quitting studies frequently or always. Even though the reasons behind these decisions may not always stem from the lack of effort, this could be a significant indicator to the teaching practice to reconsider elements of curriculum design and general academic organization. About 23% of students see themselves as good in most academic subjects, while about 26% of them cannot wait for the lessons to end. About 26% always do poorly in tests, yet 43% stated that they did not give up when confronted with a difficult task in schoolwork. Interestingly enough, about 53.3% of students felt that they were able to perform better than friends in most subjects. About 20% stated that they were not willing to invest more effort in their schoolwork which corresponds to the percentage wishing to quit studies. Again, the variables were transformed for this segment of the questionnaire, as well. The mean score for academic effort investment is 2.98 (SD 0.22), which represents a lower score than for the self-confidence part. All in all, the general mean score for the entire questionnaire was 3.15 (SD 0.26), which might lead to a conclusion that Serbian English major students' academic self-concept is neither too positive, nor too negative, yet it certainly indicates the need for improvement.

The second part of the current research involved foreign accent ratings, the results of which are presented in Graph 1. Standard deviation values are given in brackets.

Graph 1. *Results of the Foreign Accent Ratings*

As evident from the graph, the highest score was 6.4/7, which points to the estimation of pronunciation as near native-like. There are twelve students with scores higher than 5/7, which means that 40% of students' pronunciation was evaluated as relatively high on the scale by both native and non-native speakers. The lowest score was 1.7/7, which means that the pronunciation was estimated as further away from native-like. These results point to the diversity of foreign accent ratings indicating that foreign accent may vary regardless of the relatively even proficiency level. Furthermore, it underscores the complexity of the phenomenon and the need to approach the research from different perspectives. Finally, the third research question was related to the relationship between academic self-concept and foreign accent ratings. In order to investigate the relationship, and after checking the necessary assumptions related to the normality of distribution, linearity, homogeneity of variance and independence of observations, Pearson correlation was performed in SPSS. There was a statistically significant positive correlation between academic self-concept and accent ratings, $r_{(30)} = 0.486$, $p = 0.006$, suggesting that higher self-concept scores could be associated with higher accent ratings. Looking into the relation-

ship between the subscales and foreign accent ratings, correlation analysis showed that there was a statistically significant positive correlation between the academic self-confidence subscale and foreign accent ratings ($r_{(30)}=0.505$, $p=0.004$). This means that higher self-confidence scores were related to higher foreign accent ratings, i.e. that students with higher self-confidence have pronunciation closer to native-like than the ones with lower self-confidence. Some of the possible reasons for this may be sought in less confident students' reluctance to participate in various communication activities or interactions in L2, which diminishes their opportunity for pronunciation practice and corrective feedback. No statistically significant correlation was found between the subscale of academic effort investment and foreign accent ratings, even though the p -value was relatively close to reaching the statistically significant value $p<0.005$ ($r_{(30)}=0.339$, $p=0.067$).

Judging by the aforementioned results, it may be concluded that academic self-concept can be related to higher foreign accent scores, meaning that students with more positive academic self-concept could perform better when it comes to comparing their pronunciation to native speakers. Relying on the findings that stronger academic self-concept can help to increase self-confidence, students could be more adamant to take risks in engaging in communication with L2 speakers, thus being able to practise and improve their pronunciation. The results pointing to the correlation between stronger academic self-concept and higher foreign accent scores are aligned with findings from previous research underscoring the effect of academic self-concept on higher academic performance (e.g. RUBIO 2014; MARSZALEK et al. 2022).

Conclusion

The investigation in the present study was designed in such a way as to explore whether there was a correlation between Serbian English major students' academic self-concept and foreign accent ratings performed by both native and non-native speakers of English. The results of the questionnaire on academic self-concept showed that Serbian English major students possess slightly higher levels of self-confidence than academic effort investment, leading to an overall conclusion that their academic self-concept was neither too high, nor too low. More precisely, the mean scores showed a value of about 3.15 (with the median value being similar, i.e. 1.16), which is moving towards the higher level (1-very negative, 5-very positive). This leads to the conclusion that more attention needs to be paid to students' self-concept development, either through formal instruction or extracurricular activities, since this might reflect on their motivation and academic achievement. Foreign accent ratings showed a range of scores, even though all the participants were tested at B2 level CEFR. The highest score was 6.4/7 and the lowest one was 1.6/7. This again indicates that foreign accent development represents a complex and dynamic phenomenon in an interlanguage, being driven by different linguistic and extralinguistic factors.

Furthermore, the results demonstrated a statistically significant positive correlation between academic self-concept and foreign accent ratings, bringing to a conclusion that a more positive academic self-concept may contribute to foreign accent reduction, i.e. pronunciation closer to native-like. Having in mind that academic self-concept affects learners' self-confidence, the latter may result in more frequent pronunciation practice during the less inhibited in-class or out-of-class communication in L2, which in turn may

lead to learners' fine-tuning their articulation.

Finally, a few limitations need to be addressed. Namely, future research should include male participants, as well, especially because foreign accent rating scores could turn out to be different. Various factors might affect foreign accent ratings, such as gender or age of learning (FLEGE et al. 1995). A greater number of foreign accent evaluators might provide more reliable results. Additionally, a restructured academic self-concept scale should be introduced, focusing on items relevant and specific to the target sample of participants (e.g. making sure that includes components related to pronunciation, grammar or communication skills).

Nevertheless, the study underlined important pedagogical implications. Knowing that negative feedback on students' foreign accent could affect their self-concept, or vice versa, teachers might resort to more constructive feedback focusing on pronunciation strengths. Moreover, being aware that stronger academic self-concept negatively correlates with the strength of foreign accent, students might be more confident to engage in communication in an L2 while teachers are supposed to enable a supportive environment for that. Formal academic instruction should pay more attention to developing a stronger sense of self-confidence and motivation, while also concentrating on improving students' willingness to invest more effort in completing academic obligations. Moreover, pronunciation instruction should incorporate activities bearing in mind that numerous factors contribute to foreign accent, simultaneously emphasizing individual differences. Future research should focus on comparing foreign accent ratings by native and non-native speakers, as well as include other aspects of motivation in relation to the level of foreign accent in learners' speech.

References

- ANDERSON et al. 2007: ANDERSON, Samantha, DOWNS, Samuel D., FAUCETTE, Kaylene, GRIFFIN, Josh, KING, Tracy, WOOLSTENHULME, Stacy. How accents affect perception of intelligence, physical attractiveness, and trustworthiness of Middle-Eastern-, Latin-American-, British- and Standard-American-English-accented speakers. *Intuition: BYU Undergraduate Journal of Research*, vol. 3 (2007): pp. 5–11.
- BJELAKOVIĆ, ČUBROVIĆ 2021: BJELAKOVIĆ, Andrej, ČUBROVIĆ, Biljana. Attitudes regarding the realization of the LOT vowel in advanced Serbian EFL speakers. *Belgrade English Language and Literature Studies*, vol. 13 no. 1 (2021): pp. 11–28.
- CAI 2025: CAI, Yuyang. The Bidirectional Relationship between Self-Concept and Self-Efficacy and Their Relative Importance to Foreign Language Learning Achievement. *Asia-Pacific Education Researcher*, vol. 34 (2025): pp. 53–63. <https://doi.org/10.1007/s40299-024-00836-3>
- CHAKRABORTY 2017: CHAKRABORTY, Rahul. A short note on accent bias, social identity, and ethnocentrism. *Advances in Language and Literary Studies*, vol. 8 no. 4 (2017): p. 57. <https://doi.org/10.7575/aiac.all.v.8n.4p.57>
- CHAO et al. 2019: CHAO, Chih Nuo Grace, McInerney, Dennis, Bai, Barry. *Self-efficacy and Self-concept as Predictors of Language Learning Achievements in an Asian Bilingual Context*. *The Asia-Pacific Education Researcher*, vol. 28. no. 2 (2019): pp. 139–147. <https://doi.org/10.1007/s40299-018-0420-3>
- CHEN et al. 2022: CHEN, Ruihua, IQBAL, Javed, LIU, Yanghe, ZHU, Mengmei, XIE, Yi. Im-

- pact of Self-Concept, Self-Imagination, and Self-Efficacy on English Language Learning Outcomes among Blended Learning Students during COVID-19. *Frontiers in Psychology*, vol. 13 (2022): 784444. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2022.784444>
- CHUMING 2004: CHUMING, Wang. (2004). Self-concept, English pronunciation and EFL learning. *Foreign Language Teaching and Research*, vol. 1 no. 1 (2004): pp. 56-64. <http://dx.doi.org/10.3969/j.issn.1000-0429.2004.01.009>
- CSIZÉR, MAGID 2014: CSIZÉR, Kata, MAGID, Michael. The impact of self-concept on language learning. UK: Multilingual Matters, 2014. <https://doi.org/10.1080/01434632.2015.1039851>
- CSIZÉR et al. 2010: CSIZÉR, Kata, KORMOS, Judit, SARKADI, Ágnes. The dynamics of language learning attitudes and motivation: Lessons from an interview study of dyslexic language learners. *The Modern Language Journal*, vol. 94 no. 3, (2010): pp. 470–487.
- FLEGE et al. 1995: FLEGE, James Emil, MUNRO, Murray, MACKAY, Ian. Factors affecting strength of perceived foreign accent in a second language. *Journal of the Acoustical Society of America*, vol. 97 no. 5, Pt.1 (1995), pp. 3125–3134. <https://doi.org/10.1121/1.413041>
- FLEGE et al. 1999: FLEGE, James Emil, YENI-KOMSHIAN, Grace, LIU, Serena. Age constraints on second-language acquisition. *Journal of memory and language*, vol. 41 no.1 (1999): pp. 78-104.
- FOUCART, BROUWER 2021: FOUCART, Alice, BROUWER, Susanne. Is there a foreign accent effect on moral judgment? *Brain Sciences*, vol. 11 no. 12 (2021): p. 1631. <https://doi.org/10.3390/brainsci11121631>
- GASS, SELINKER 2001: GASS, Susan, SELINKER, Larry. *Second language acquisition: An introductory course* (2nd Ed.). New Jersey: Lawrence Erlbaum, 2001.
- HA, NGUYEN 2021: HA, Xuan Van, NGUYEN, Loc Tan. Targets and sources of oral corrective feedback in English as a foreign language classrooms: are students’ and teachers’ beliefs aligned? *Frontiers in Psychology*, vol. 12, (2021): p. 697160. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2021.697160>
- HARDY 2013: HARDY, Graham. *Academic Self-concept: Modelling and Measuring for Science*. Springer 2013. <https://doi.org/10.1007/s11165-013-9393-7>
- HEBLICH et al. 2015: HEBLICH, Stephan, LAMELI, Alfred, RIENER, Gerhard. The effect of perceived regional accents on individual economic behavior: a lab experiment on linguistic performance, cognitive ratings, and economic decisions. *PLoS ONE*, vol. 10 no. 5 (2015): pp. 1–16. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0113475>
- JOYCE, YATES 2007: JOYCE, Tan Bei Yu, YATES, Shirley M. A Rasch analysis of the academic self-concept questionnaire. *International Education Journal*, vol. 8 no. 2 (2007): pp. 470–484.
- KANG, YAW 2021: KANG, Okim, YAW, Katherine. Social judgment of L2 accented speech stereotyping and its influential factors. *Journal of Multilingual and Multicultural Development*, vol. 45 no. 1 (2021): pp. 1–16. <https://doi.org/10.1080/01434632.2021.1931247>
- KING 2014: KING, Jim. “Fear of the true self: social anxiety and the silent behavior of Japanese learners of English”. IN: CSIZÉR, Kata, MAGID, Michael (Eds.) *The impact of self-concept on language learning*. UK: Multilingual Matters, 2014, pp. 232–249.
- KIMURA 2014: KIMURA, Y. (2014). “ELT motivation from a complex dynamic systems theory perspective: A longitudinal case study of L2 teacher motivation in Beijing”. IN: CSIZÉR,

- Kata, MAGID, Michael (Eds.) *The impact of self-concept on language learning*, UK: Multilingual Matters, 2014, pp. 310–332.
- LORENZONI 2024: LORENZONI, Anna, FACCIO, Rita, NAVARRETE, Eduardo. Does foreign-accented speech affect credibility? Evidence from the illusory-truth paradigm. *Journal of Cognition*, vol. 7 no. 1 (2024): pp. 1–15. <https://doi.org/10.5334/joc.353>
- MARSZALEK et al. 2022: MARSZALEK, Jacob M., BALAGNA, Diane, KIM, Alissa. K., PATEL, Shivani A. Self-concept and intrinsic motivation in foreign language learning: the connection between flow and the L2 self. *Frontiers in Education*, vol. 7 (2022): p. 975163. <https://doi.org/10.3389/feduc.2022.975163>
- MERCER 2014: MERCER, Sarah. “The self from a complexity perspective”. IN: MERCER, Sarah, WILLIAMS, Marion (eds.). *Multiple Perspectives on the Self in SLA*. UK: Multilingual Matters, 2014, pp. 160–176. <https://doi.org/10.21832/9781783091362-012>
- MEZEI 2014: MEZEI, Gabriella. (2014). “The effect of motivational strategies on self-related aspects of student motivation and second language learning”. IN: CSIZÉR, Kata, MAGID, Michael (Eds.) *The impact of self-concept on language learning*, Bristol, UK: Multilingual Matters, 2014, pp. 289–310.
- MOHAMMADI 2020: MOHAMMADI, Saeedeh. Classroom climate, academic self-concept, learning self-regulation, and academic identity status among EFL students: A structural equation modeling approach. *IJREE*, vol. 5 no. 3 (2020): 289–309.
- MUNRO 1995: MUNRO, Murray, J. Nonsegmental factors in foreign accent. *Studies in Second Language Acquisition*, vol. 17 no. 1 (1995): pp. 17–34.
- MUNRO 2016: MUNRO, Murray, J. Pronunciation learning and teaching: what can phonetics research tell us? *International Symposium on Applied Phonetics (ISAPh)*, 2016, pp. 26–29. <https://doi.org/10.21437/ISAPh.2016-5>
- MURPHY, BAKER 2015: MURPHY, John, BAKER, Amanda Ann. “History of ESL pronunciation teaching”. IN: REED, Marnie, LEVIS, John (Eds.), *Wiley-Blackwell Handbook of English pronunciation*, West Sussex, UK: Blackwell Handbooks in Linguistics Series, 2015, pp. 36–65.
- NGUYEN, NEWTON 2020: NGUYEN, Loc Tan, NEWTON, Johnatan. Pronunciation teaching in tertiary EFL classes: Vietnamese teachers’ beliefs and practices. *TESL-EJ*, vol. 24 (2020): pp. 1–20.
- NORTON 2001: NORTON, Bonny. Non-participation, imagined communities, and the language classroom. IN: BREEN, Michael (ed.) *Learner Contributions to Language Learning: New Directions in Research*, Pearson Education, 2001, pp. 159–171.
- OCHOA 2007: OCHOA, Edgar Orlando Rodriguez. Self-assessment practices: an empowering tool in the teaching and learning EFL processes. *Colombian Applied Linguistics Journal*, no. 9 (2007): pp. 229–246.
- PAUNOVIĆ 2023: PAUNOVIĆ, Tatjana. Uptalk in L2 English: the phonetic identity and perception of final declarative rises in Serbian EFL. *Phonetica*, vol. 79 no. 6 (2023): pp. 551–589. <https://doi.org/10.1515/phon-2022-0028>
- PISKE et al. 2001: PISKE, Thorsten, MACKAY, Ian R. A., FLEGE, James Emil. Factors affecting degree of foreign accent in an L2: a review. *Journal of Phonetics*, vol. 29 no. 2 (2001): pp. 191–215. <https://doi.org/10.1111/lang.12140>
- ROGERS et al. 2004: ROGERS, Catherine, L., DALBY, Johnatan, NISHI, Kanae. Effects of noise

- and proficiency level on intelligibility of Chinese-accented English. *Language and Speech*, vol. 47, no. 2 (2004): pp. 139–154. <https://doi.org/10.1177/00238309040470020201>
- RUBIO 2014: RUBIO, F. D. Self-esteem and self-concept in foreign language learning. IN: MERCER, Sarah, WILLIAMS, Marion (eds.) *Multiple Perspectives on the Self in SLA*, 2014, pp. 41–58.
- SOUTHWOOD, FLEGE 1999: SOUTHWOOD, Helen, FLEGE, James Emil. Scaling foreign accent: direct magnitude estimation versus interval scaling. *Clinical Linguistics & Phonetics*, vol. 13 no. 2 (1999): pp. 143–157. <https://doi.org/10.1080/026992099299013>
- YOU et al. 2016: YOU, Chenjing J., DÖRNYEI, Zoltán, CSIZÉR, Kata. Motivation, vision, and gender: a survey of learners of English in China. *Language Learning*, vol. 66, no.1 (2016): pp. 94–123. <https://doi.org/10.1111/lang.12140>
- ŽIC RALIĆ, MATIČEVIĆ 2023: ŽIC RALIĆ, Anamarija, MATIČEVIĆ, Martina. “Teachers’ perception of students’ emotional well-being, social inclusion, and academic self-concept”. U: KALJAČA, Svetlana (ur.) *Zbornik radova sa 12. Međunarodnog naučnog skupa Specijalna edukacija i rehabilitacija danas*, 2023, pp. 97–108.

Даница Јеротијевић Тишма

ИСТРАЖИВАЊЕ ОДНОСА ИЗМЕЂУ АКАДЕМСКОГ САМОПОИМАЊА И ПРОЦЕНЕ НИВОА СТРАНОГ НАГЛАСКА

Резиме

Иако нису нужно испитивани кроз исти методолошки оквир, савремена истраживања су показала да академско самопоимање (такође се налази и под термином селф-концепт) и страни нагласак имају једну непобитну заједничку карактеристику – утицај на самопоуздање ученика. Ученици позитивнијег академског самопоимања пре ће се укључити у захтевније активности и спремнији су за комуникацију на циљном језику, док ученици са израженим страним нагласком чешће развијају анксиозност и осећају да су мање ефикасни у интеракцији. Стога је циљ овог истраживања испитати могућу повезаност академског самопоимања и процене нивоа страног нагласка код студената англистике у Србији. Укупно тридесет студенткиња друге године англистике на Филолошко-уметничком факултету, Универзитета у Крагујевцу, попунило је упитник о академском самопоимању, док је пет изворних и пет неизворних говорника енглеског језика наивних у лингвистичком смислу оцењивало снимке њиховог спонтаног говора. Резултати су затим подвргнути статистичком тесту корелације, при чему је утврђена статистички значајна позитивна корелација између академског самопоимања и резултата процене страног нагласка. Такви налази указују на општи закључак да позитивнији академски селф-концепт води ка вишим оценама страног нагласка, што може додатно нагласити чињеницу да студенти са позитивнијим самопоимањем могу постићи продукцију ближу изговору изворних говорника. Истраживање доприноси проучавању екстралингвистичких фактора који обликују развој страног нагласка и још једном наглашава да природа продукције циљног језика није нити једноставан нити статичан процес. Педагошке импликације упућују на потенцијално преиспитивање постојећих наставних пракси, посебно оних везаних за подучавање изговора.

Кључне речи: академско самопоимање, страни нагласак, енглески као страни језик, изворни говорник, неизворни говорник

Aleksa Đ. Stošić¹

Belgrade Metropolitan University

Faculty of Foreign Languages

English in Business

<https://orcid.org/0009-0005-4601-0401>

DESCRIPTIVE ANALYSIS OF THE PERCEPTION AND PRODUCTION OF ENGLISH VOWELS BY SERBIAN SPEAKERS

The most influential models on foreign language perception and its effects on foreign language sound acquisition suggest that sounds which are perceived as sufficiently new will be adopted easily by foreign language learners, but those which are like the native sound category tend to be assimilated into it. Furthermore, the effects of speaker perception on sound production are still actively debated, as some research claims that there is a correlation between speaker perception and production, while others propose that the link between perception and production remains complex and is subject to speaker variability. This paper set out to determine if Serbian English language and literature students and bachelors had adequately acquired English vowels, and this was tested through both a perception and production task. The goal was to see if the English vowel categories were different from the Serbian vowel categories in tested speakers. To accomplish this, 50 participants were tested on their perception abilities, and a selection of 12 speakers were subsequently asked to produce English and Serbian vowels for the production task. The results indicated that speakers had a good overall perception of nearly all English vowels except for /ʌ/. The production task showed that speakers had adequately acquired most of the English vowels and that they were different from their Serbian vowels.

Keywords: perception, production, vowel quality, vowel quantity, English, Serbian

Introduction

Over the past several decades many contrastive analyses between languages have been conducted and many of them have sought to bring into focus the differences across languages in the hope of making foreign language learning and translation easier and more intuitive. The core concepts of contrastive analysis stem from Lado's (1957) 'Contrastive Analysis Hypothesis', which proposes that speakers will adopt elements of the foreign language that are similar to those of their native language more easily than elements which are completely new or different. Contrastive analysis is typically carried out on elements which are equal or similar across languages, and in the case of phonology, what can be compared are individual distinctive features, phonemes or even intonation.

Therefore, this study sought to investigate the perception and production of English vowels in native speakers of Serbian. The hypothesis was that some degree of native category assimilation was bound to have occurred. Thus, the first goal of this paper was to investigate how Serbian EFL speakers perceived English vowels when they were pro-

¹ leksa.stosic@metropolitan.ac.rs

duced by a native British speaker. The second goal was to conduct a contrastive analysis of the Serbian and English vowel pairs by using the contrastive methodology outlined in Marković (2012) in order to ascertain the level of native category assimilation that had happened between Serbian and English vowels. The findings of this study may help contribute to a better understanding of how Serbian speakers acquire English vowels and the extent to which native phonological categories influence their perception and production.

Previous Research

Difficulties in Perception and Production of Foreign Language Sounds

Despite the core presupposition of the contrastive analysis theory, more modern research has shown that the acquisition of a non-native vowel system is typically very difficult for non-native speakers and L2 learners. Previous research by Cutler et al. (2005) indicates that non-native speakers have a harder time identifying the correct phonemes in the phonetic system of their second language than native speakers of the same language. Similarly, research by Flege et al. (1997) showed that the experience of non-native speakers with the second language also had a direct effect on how accurately they would be able to identify the vowels of the second language, with results indicating that more experienced learners showed a much higher degree of accuracy than less experienced learners. Studies (BEST 1995, BOHN 1995, FLEGE 1997) have shown that, when acquiring a new phonological system, most non-native L2 learners will rely on adopting different strategies and using different phonetic cues, such as vowel duration, as opposed to strategies adopted by native speakers. Flege's *Speech learning Model* – SLM (FLEGE 1995) and Best's *Perceptual Assimilation Model* – PAM (BEST 1995) remain the most influential models for testing L2 vowel perception. Flege's SLM specifies that L2 sounds which are different enough from the sounds of the speaker's L1 will be perceived as new, and therefore will be adopted more easily by non-native speakers. A revised version of this model, the SLM-r proposed that the mechanisms which are needed to adopt the L1 remain accessible for the learning of L2 throughout the learner's life. Flege and Bohn (2021) further state that whether new phonetic categories of L2 sounds will be formed depends on how precisely L1 categories have been acquired when the learning of a new language begins. Based on the revised model, the phonetic categories of the two languages interact with each other dynamically and are updated whenever the properties defining these categories change. Best's PAM, however, states that the discriminability of L2 vowels depends on L1 vowel possibilities, and if the vowel categories of L1 and L2 are similar enough, then the non-native speaker is likely to assimilate similar-sounding L2 vowels into their L1 category. An example study using these models is one conducted by Marković (2009) of native Serbian speakers' perception and production of the English vowel categories /e/ and /æ/. This study indicated that native Serbian speakers showed poor discrimination between their /æ/ and /e/ vowels, and that they occupied the same vowel space for Serbian speakers of English as they had assimilated /æ/ with the native /e/ category. Another study by Krebs-Lazendić & Best (2007) of Serbian Bilinguals in Australia tested the perception and production of the /æ/ and /ɛ/, as well as the /i/ and /ɪ/ vowel pairs. This research indicated that while Serbian speakers did show a good discrimination between /i/ and /ɪ/ pairs, the discrimination of /æ/ and /ɛ/ proved to be quite poor, with speakers

often assimilating it with a native vowel category.

Moreover, the relationship between non-native speakers' perception, acquisition, and production of foreign language vowels remains an important question, as the nature of their correlation is still not entirely clear. While Flege (1999) found a modest correlation between perception and production, more recent research, such as Flege's revised Speech Learning Model (2021), suggests a more dynamic bidirectional relationship. Rather than perception strictly determining production, the SLM-r proposes that production practice can also shape perception, and other studies, such as those by Levy and Law (2010) and Song and Eckman (2024), further support the idea that the exact mechanism governing the links between perception and production remain complex and are subject to variability among learners.

Additionally, some differences between male and female speakers are to be expected in the production task. Diehl et al. (1996) points out that the vocal tract of women tends to be shorter than that of men, and that this has an effect of women having higher F_0 frequencies (pitch), which subsequently leads to a higher dispersion of F_1 and F_2 frequencies in the vowel space. The study suggests that "the greater between-category dispersion of female vowels may be plausibly explained as a means of offsetting the deleterious effects on vowel identifiability of (typically higher F_0 s)" (DIEHL 1996: 205). Another study conducted by Henton (1992) on speakers of multiple languages and dialects indicated that women tend to produce vowels which are more open than that of men.

English and Serbian Vowel Systems

The vowel systems of the two languages are different in both the number of vowels and in the degree of openness or tongue raising in either system. The Serbian vowel system consists of only 5 vowels, putting it in the in the same category of languages such as Arabic, Spanish, Japanese, Hawai'ian and others, all of which also feature the five-vowel system, the most common vowel inventory found across languages. (ZSIGA 2013: 59). This inventory of vowels consists of 5 monophthongs which are the vowels /i/, /e/, /a/, /o/, and /u/. Additionally, these vowels have 3 degrees of openness: close, mid, and open (SIMIĆ 1996: 175-179). One distinction that sets Serbian apart, however, is that it has a complex system of accentuation where it uses pitch variations in conjecture with other prominence factors on the level of word-stress. Therefore, some words will have completely different meanings depending on the type of accent that was used in the stressed vowel (PAUNOVIĆ 2013: 266).

On the other hand, English is a system of 12 monophthongs (CRUTTENDEN 2014: 92). These monophthongs are further divided into 5 long or tense vowels (/i:/, /ɑ:/, /ɔ:/, /u:/, /ɜ:/) and 7 short or lax vowels (/ɪ/, /e/, /æ/, /ʌ/, /ɒ/, /ʊ/ and /ə/). These vowels are further divided into front (/i:/, /ɪ/, /e/, /æ/), central (/ə/, /ɜ:/, /ʌ/) and back (/u:/, /ʊ/, /ɔ:/, /ɒ/, /ɑ:/) vowels. In addition to this, English is a language that has 4 degrees of raising: close, close-mid, open-mid and open. This distinction places English in the 10% of languages that have a very complex vowel system, but the vowels are still distributed based on the principles of maximal dispersion, i.e., the vowels are dispersed in an equidistant fashion (PAUNOVIĆ 2013: 200).

It should be noted that Serbian and English vowels differ in terms of their overall F_1 and F_2 frequencies. A study conducted by Deterding (1997) on the vowel quality of

10 (5 male and 5 female) native British English speakers provided results on the median vowel quality of British English. Table 1 shows the average F_1 and F_2 frequencies of these speakers across all English monophthongs.

Table 1. *Median Formant Values for English Vowels (DETERDING 1997)*

	Male			Female		
	F1	F2	F3	F1	F2	F3
i:	280	2249	2765	303	2654	3203
ɪ	367	1757	2556	384	2174	2962
e	494	1650	2547	719	2063	2997
æ	690	1550	2463	1018	1799	2869
ʌ	644	1259	2551	914	1459	2831
ɑ:	646	1155	2490	910	1316	2841
ɒ	558	1047	2481	751	1215	2790
ɔ:	415	828	2619	389	888	2796
ʊ	379	1173	2445	410	1340	2697
u:	316	1191	2408	328	1437	2674
ɜ:	478	1436	2488	606	1695	2839

A similar study was undertaken on Serbian vowels (IVIĆ 1996), where the median F_1 , F_2 , and F_3 values were presented for both short-accented and long-accented variations of Serbian vowels. Table 2 shows these results:

Table 2. *Average Formant Values for Serbian Vowels (IVIĆ 1996)*

Ivić (1996)							
Vowel	Short accented syllable			Vowel	Long accented syllable		
	F1	F2	F3		F1	F2	F3
/i/	410	2045	2595	/i/	385	2155	2730
/e/	550	1760	2420	/e/	480	1985	2470
/a/	780	1445	2070	/a/	900	1525	2100
/o/	560	1035	1920	/o/	495	960	1895
/u/	455	820	1920	/u/	455	775	1965

Therefore, because Serbian has a much smaller number of vowels than English, and since it does not have vowel length in the same sense that the English vowels do, the hypothesis of this research was that Serbian speakers of English, regardless of how skilled they are, would likely partially or fully assimilate some vowel categories such as /a:/ into /a:/ and /ɒ/ into /o/.

Methodology

This research consisted of two experiments. The first task was a 3AFC experiment where participants were asked to identify 11 English vowels. The stimuli for this task were taken from a previous study conducted by Iverson (2006). These stimuli were

the following single syllable hVd words: *heed* (/i:/), *hid* (/ɪ/), *head* (/e/), *had* (/æ/), *HUD*²¹ (/ʌ/), *hard* (/ɑ:/), *hod* (/ɒ/), *hoard* (/ɔ:/), *hood* (/ʊ/), *who'd* (/u:/) and *heard* (ɜ:). While certain words are not used commonly (in the case of *hod*) or are acronyms (in the case of *HUD*), these words were deemed suitable for the stimuli as they allowed all target words to be in a single syllable hVd environment and helped ensure that the primary focus remained on the vowel sounds. All words were recorded by a male native British English speaker who had lived in the UK his entire life.

The perception identification task involved 50 participants (25 male, 25 female) who had completed a course in English phonetics and phonology at the Faculty of Philosophy in Niš. Their ages ranged from 22 to 27, with a mean age of 25.6. The participants were all familiar with the 12 English monophthongs and the IPA symbols used to represent them, as they were all either students of English language and literature or had completed a bachelor's degree in this field.

For the perception identification task, participants heard the British speaker repeat the same sentence three times in a row, with a brief interval between each sentence. They were then given 15 seconds to select the vowel they thought they had heard from a selection of three options. The stimuli were presented in a randomized order for each participant. Before beginning, all participants received a brief refresher on the IPA symbols used in the study and completed a mock example to familiarize themselves with the task. Data retrieved from the perception identification task were subsequently analyzed statistically using the tool JASP (JASP TEAM 2024).

For the production task, participants were requested to produce each of the English and Serbian vowels. A selection of 12 participants from the previous study (6 male and 6 female) were asked to produce 11 tokens containing English vowels – one for each of the vowels tested during the perception task. Additionally, in order to conduct a contrastive analysis of the Serbian and English vowel space, speakers were also required to produce 20 tokens in Serbian – one for each of the 5 Serbian vowels corresponding to the English equivalent in each of the 4 different accent types. These participants were relatively similar – they had completed a course in English phonetics and phonology at the Faculty of Philosophy in Niš, held a bachelor's degree in English language and literature, were from the same local area, and spoke the same dialect. Their ages ranged from 23 to 27, with a mean age of 24.3.

For the English data, participants were asked to produce the following tokens provided from Ladefoged (1993): *bard*, *bud*, *body*, *bawd*, *Buddhist*, *booed* and *bird*. All tokens were produced as part of the carrier sentence “Say ____ please!”

A similar process was undertaken for the Serbian data. The 20 Serbian tokens were provided in a study by Lončar Raičević & Sudimac (2017) and they were the following words: *farsa*, *testo*, *firma*, *gužva*, *doba*, *baka*, *seka*, *pismo*, *Boba*, *tuga*, *tata*, *tetka*, *kiša*, *koža*, *kuća*, *tašna*, *dugme*, *sestra*, *biser*, *kosa*. All tokens were pronounced as part of a carrier sentence „To je ____ tamo.”.

The data were recorded using a HyperX Cloud 2 microphone using Praat (BOERSMA & WEENINK 2024) in a non-soundproof room and the acquired data on

²¹ The word *hud* does not exist in English, however the term heads up display is commonly abbreviated to *HUD* and is pronounced as /hʌd/ in connected speech. On the perception test this word was marked in all capital letters to indicate that it was an acronym.

vowel quality and quantity was subsequently input in Microsoft Excel 365 and then normalized and charted on the Bark scale. The template provided by Russell (2005) was used for normalizing F_1 and F_2 values. Due to having only 12 participants for the production task, tokens that were deemed unusable because of background interference or audio bugs were discarded and re-recorded until an acceptable recording was acquired.

For the contrastive analysis, it was decided to take the approach outlined in Marković (2012). This meant that the long and short English vowels were to be compared with the differently accented vowels in Serbian. As Serbian accents can either be long or short, the average data of the two long accents was compared with the data of English long vowels, and the average data of the two short accents was compared with the data of English short vowels. Naturally, only vowels that could be considered ‘pairs’ were compared. As /ɜ:/ has no equivalent in the Serbian language, this vowel was not contrasted with another vowel. Several t-tests were also undertaken using the tool JASP (JASP TEAM 2024) in order to get more statistically accurate results.

Results

Perception Task Results

The results of the perception task are as shown below in table 3:

Table 3. *Vowel Perception Results.*

Vowel	Male	Female	Both
i:	100%	96%	98%
ɪ	100%	92%	96%
e	96%	96%	96%
æ	96%	96%	96%
ɑ:	88%	92%	90%
ʌ	48%	56%	52%
ɔ:	100%	96%	98%
ɒ	92%	96%	94%
u:	96%	88%	92%
ʊ	84%	84%	84%
ɜ:	100%	100%	100%

As can be seen from the above results, most vowel perception by Serbian speakers was relatively accurate, with the main outliers being /ʊ/ at 84% and /ʌ/ at only 52%. Looking at the overall result, male and female speakers were roughly the same when it came to vowel perception, with the largest differences between genders being present in /ʌ/ and /u:/ - both around 8%. The following section provides a more detailed breakdown for individual vowels, with an additional statistical overview.

/i:/ perception analysis

Perception of the long /i:/ vowel did not appear to be difficult for most participants, as 98% (49/50) participants were able to accurately perceive this vowel, and only 1 female participant perceiving /ɪ/ instead of /i:/. Male participants, on the other hand, had

a 100% accuracy in long /i:/ perception.

/ɪ/ perception analysis

Perception results for the short /ɪ/ were only slightly worse than the long /i:/, as 96% (48/50) of participants were able to accurately perceive the short variant of the vowel. Male participants again had a 100% perception rate, while the two female participants who had difficulties perceiving this vowel accurately chose the long variant /i:/ as their alternative answer, indicating that perception of /i/ vowel quality is not the problem, but rather the length of the vowels.

/e/ perception analysis

Overall participant perception accuracy for the /e/ vowel was 96% (48/50), with both genders having 1 participant who made an error in vowel perception. Both participants who failed to perceive /e/ accurately selected /æ/ as their alternative answer.

/æ/ perception analysis

The results of /æ/ perception were identical to the results of /e/ perception, where 96% (48/50) of participants successfully perceived /æ/, while 2 participants, 1 of each gender, made an error in vowel perception. The alternative answer given by these participants was /e/, indicating that there may be lingering uncertainty between /e/ and /æ/ perception.

/ɑ:/ perception analysis

Study participants had a 90% accuracy rating when perceiving the /ɑ:/ vowel. Female participants were only slightly more accurate at perceiving this vowel (23/25 speakers doing so correctly) when compared to male participants who scored an 88% accuracy rating (22/25). The most common errors in perception were /ʌ/, where 4% (2/50) of participants selected this vowel, and /ɔ:/, with 6% (3/50) participants choosing this option.

/ʌ/ perception analysis

The results of this vowel were quite surprising, as only 52% of participants were able to perceive this vowel correctly. Female participants fared slightly better in this perception task with 56% (14/25) perceiving the vowel correctly, whereas male participant perception was only 48% (12/25). However, a t-test revealed no statistically significant difference between genders ($t = -0.57$, $df = 48$, $p = 0.573$). The most common alternative results for this vowel's perception were /ʊ/, where 30% (15/50) of participants chose this vowel, and /ɜ:/ with 18% (9/50) choosing this vowel.

The difficulty that participants had with perceiving this vowel could be explained by several factors. One such factor being that the British speaker produced this vowel in a way similar to how /ə/ is articulated, though measurements of the speaker's /ʌ/ quality show that F_1 and F_2 frequencies for this vowel are just below average F_1 frequencies for /ʌ/, which could influence it to sound more like an open variant of /ə/. In this case, if /ɜ:/ were accepted as a valid answer (disregarding the obvious differences in duration between /ʌ/ and /ɜ:/) it would bring overall perception accuracy to 70% (35/50), though that accuracy rating would still be quite low compared to the other vowels. The reason for participants

choosing /ʊ/ as their answer may lie in the fact that they were influenced by the orthography of the word or were perhaps unaware of the meaning of the acronym.

/ɔ:/ perception analysis

This vowel had an exceptionally high perception accuracy. 98% of participants were able to perceive this vowel correctly (49/50), with only one female participant choosing /ʊ/ as the alternative likely due to an error in vowel duration perception.

/ʊ/ perception analysis

Most speakers were able to perceive this vowel correctly as well, with an overall accuracy of 94% (47/50). All mistakes in accuracy were based primarily on duration, since all provided alternative answers were /ɔ:/. In terms of gender differences, only 1 mistake was made by female participants, and 2 by male participants.

/u:/ perception analysis

This back vowel had a very high accuracy of perception, with the overall accuracy being 92% (46/50). In this case male participants showed a slight advantage in overall accuracy, with only 1 male participant perceiving the vowel incorrectly compared to 3 female participants who did so. A t-test comparing male and female accuracy rates found no significant difference, ($t = 1.05$, $df = 48$, $p = 0.297$) suggesting that gender did not significantly influence the perception of this vowel. Once again, all perception mistakes were based on duration, as /ʊ/ was the only alternative which was selected by the participants.

/ʊ/ perception analysis

This vowel is the only other vowel aside from /ʌ/ to have an accuracy rating under 90%, with the overall accuracy being at 84% (42/50). Male and female participants had an equal perception rating of this vowel, with both groups having 84% accuracy (21/25 each). Interestingly, aside from 3 participants making a mistake in perceiving vowel duration and choosing /u:/, the most common mishearing of this vowel was actually /ʌ/, where 10% (5/50) of participants chose this option. As mentioned in the /ʌ/ analysis section, the reason for this could likely be that participants were affected by the orthography of the utterances, or by the fact that the /ʊ/ vowel has shifted towards the center of the vowel space, thus making it more like /ʌ/ and /ə/ in overall quality.

/ɜ:/ perception analysis

All speakers who participated in the study showed remarkable perception of this vowel, as it had an overall perception rating of 100% (25/25 each).

Statistical analysis

Table 4. *Male vs female perception accuracy t-test results.*

Vowel	t-value	df	p-value
i:	1.02	48	0.313
ɪ	1.47	48	0.147
e	0.00	48	1.000
æ	0.00	48	1.000

ɑ:	-0.47	48	0.639
ʌ	-0.57	48	0.573
ɔ:	1.02	48	0.313
ɒ	-0.60	48	0.553
u:	1.05	48	0.297
ʊ	0.00	48	1.000
ɜ:	NaN	48	NaN

Section Conclusion

Overall, it appears that Serbian EFL speakers perceived long vowels more accurately than short vowels. This would align with previous research which suggests that foreign language learners rely on duration as one of the main cues when acquiring the vowels of a different language. The 100% accuracy rating in participant /ɜ:/ perception seems to confirm the hypothesis that speakers will perceive vowels which are sufficiently different as an entirely new category and thus have no problems incorporating them. Speakers showed that they had little difficulty perceiving the /i:/, /ɪ/, /e/, /æ/, /ɑ:/, /ɔ:/, /ɒ/ and /u:/ vowels, and only some minor difficulties in /ʊ/ perception. However, the problem remains with the case of /ʌ/ vowel quality. In theory, speakers should have few issues perceiving this vowel due to /a/ existing as a vowel in Serbian, but in this case, participants selected another vowel occupying the central area of the vowel space, or even one which lies further towards the back and is significantly more closed. The confusion may have been caused by the way in which the British speaker produced this vowel, or participants might have been misled by the orthography of the word or were perhaps unfamiliar with the acronym altogether.

Production Task Results

The following section discusses the overall state of vowel quality and duration for both Serbian and English vowels that the participants produced.

English Vowel Data

English vowel quality and duration for male and female speakers is represented in tables 5 and 6, while table 7 shows the average data for both genders. The combined data of male and female speakers after being normalized on the BARK scale is presented in Figure 1.

Table 5. *Average Male English Vowel Formant Frequencies and Duration*

English Vowels - Male Average			
Vowel	F1	F2	Duration
i:	286	2274	189
ɪ	425	1833	110
e	548	1681	131
æ	696	1582	260
ɑ:	630	1080	284
ʌ	614	1169	123

ɔ:	602	972	261
ɒ	605	1110	147
u:	329	1131	268
ʊ	406	1122	103
ɜ:	464	1334	241

Table 6. *Average Female English Vowel Formant Frequencies and Duration*

English Vowels – Female Average			
Vowel	F1	F2	Duration
i:	347	2586	228
ɪ	471	2166	110
e	703	1988	139
æ	869	1799	245
ɑ:	787	1241	259
ʌ	776	1413	127
ɔ:	722	1045	254
ɒ	758	1165	184
u:	384	1110	255
ʊ	460	1333	118
ɜ:	558	1573	205

Table 7. *Average Combined English Vowel Formant Frequencies and Duration*

English Vowels - Combined Average			
Vowel	F1	F2	Duration
i:	316	2430	208
ɪ	448	1999	110
e	625	1834	135
æ	783	1690	253
ɑ:	708	1160	271
ʌ	695	1291	125
ɔ:	662	1008	258
ɒ	681	1138	165
u:	356	1120	262
ʊ	433	1227	111
ɜ:	511	1453	223

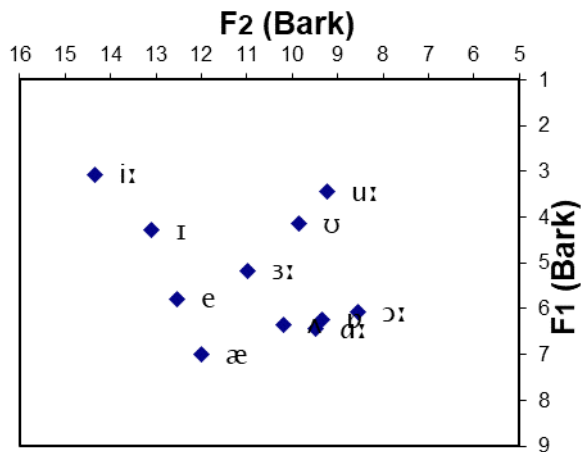

Figure 1. *Normalized English Vowel Data on BARK Scale*

The overall data for English vowels showed that Serbian speakers made a clear distinction between long and short vowel durations, as all long vowels were significantly longer than their short counterparts. In terms of quality, it is interesting to note that speakers made clear distinctions between their front vowels, especially since /e/ and /æ/ tend to be merged into one vowel by Serbian speakers. Additionally, Serbian speakers appeared to exhibit a merger of low back and central vowels. The overall qualities of /ɑ:/, /ʌ/ and /ɒ/ were quite similar in both F_1 and F_2 , while /ɔ:/ was similar in F_1 , but stood slightly further to the back of the vowel space in terms of F_2 . Since quality appeared to be similar across several central and back vowels, it would support the various theories that state that non-native speakers will use different cues such as duration to distinguish between foreign language vowels. /u:/ and /ʊ/ appeared to be distinct from each other in both quality and duration, while /ɜ:/ occupied a central position in the middle of the vowel space.

Serbian Vowel Data

This section presents the data on quality and duration of the Serbian long-accented and short-accented variations of several vowel pairs. Data for male and female speakers is presented in tables 8 and 9, while the combined data for both genders is shown in table 10. Figure 2 shows the combined data after being normalized on the BARK scale.

Table 8. *Average Male Serbian Vowel Formant Frequencies and Duration*

Serbian Vowels - Male Average			
Vowel	F1	F2	Duration
i:	329	2068	113
i	312	2092	85
e:	548	1736	115
e	540	1665	97
a:	714	1186	120
a	708	1296	113
o:	540	910	125

o	537	909	117
u:	355	799	137
u	350	868	95

Table 9. *Average Female Serbian Vowel Formant Frequencies and Duration*

Serbian Vowels - Female Average			
Vowel	F1	F2	Duration
i:	387	2459	116
i	366	2440	93
e:	601	2137	116
e	657	1963	107
a:	869	1396	130
a	850	1479	123
o:	579	954	138
o	654	1102	126
u:	392	887	126
u	389	950	102

Table 10. *Average Combined Serbian Vowel Formant Frequencies and Duration*

Serbian Vowels - Combined Average			
Vowel	F1	F2	Duration
i:	358	2263	114
i	339	2266	89
e:	575	1937	115
e	599	1814	102
a:	792	1291	125
a	779	1388	118
o:	559	932	131
o	596	1006	122
u:	374	843	131
u	369	909	99

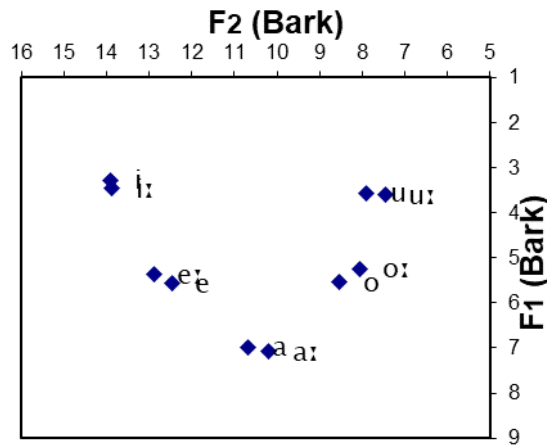

Figure 2. *Normalized Serbian Vowel Data on BARK Scale*

The combined data showed that these vowels form the ‘Serbian vowel triangle’. The differences in duration between the long-accented and short-accented vowels were relatively small in the /a/, /e/, and /o/ vowels, as the differences in duration between long-accented and short-accented pairs measured less than 20 ms. Differences in duration were more pronounced in the /i/ and /u/ vowels where they measured more than 25 ms between the vowel pairs. Overall, the long-accented vowels were predictably longer than their short-accented pairs. In terms of quality, the vowel pairs were relatively close to each other, though the short-accented pairs skewed slightly more towards the center of the vowel space.

Contrastive Analysis of English – Serbian Vowel Pairs

Here the data of the Serbian and English vowels were contrasted against each other in order to establish if the speakers made a distinction between the vowels of the two languages. Each vowel was examined individually.

/i:/ vs /i:/ production analysis

F_1 measurements showed an average of 316 Hz in the English /i:/ and 358 Hz in the Serbian long-accented /i:/, and these differences were considered statistically significant ($t = -2214$, $df = 22$, $p = 0.037$). The English vowel F_2 values measured at 2430 Hz, while the Serbian vowel was measured at 2263 Hz, though statistical analysis did not find these differences to be significant. Finally, differences in /i:/ vowel duration were found to be significant at durations of 208 ms and 114 ms respectively ($t = 5.633$, $df = 22$, $p = <.001$).

Independent Samples T-Test

	t	df	p
i: F1	-2.214	22	0.037
i: F2	1.710	22	0.101
i: Dur	5.633	22	< .001

Note. Student's t-test.

Descriptives

Group Descriptives

	Group	N	Mean	SD	SE	Coefficient of variation
i: F1	ENG	12	316.250	43.107	12.444	0.136
	SRB	12	358.417	49.930	14.414	0.139
i: F2	ENG	12	2430.083	213.643	61.674	0.088
	SRB	12	2263.500	261.285	75.426	0.115
i: Dur	ENG	12	208.333	55.490	16.019	0.266
	SRB	12	114.417	16.020	4.624	0.140

Figure 3. /i:/ vs /i:/ t-test results**/ɪ/ vs /i/ production analysis**

Data for this vowel pair showed that they were produced differently. English /ɪ/ was more open, with an F_1 value of 448 Hz compared to the Serbian 339 Hz ($t = 7.007$, $df = 22$, $p = <.001$), and on the F_2 plane /ɪ/ lay more towards the center with a value of 1999 Hz compared to the Serbian short-accented /i/ which was more frontal with a value of 2266 Hz ($t = -2.721$, $df = 22$, $p = 0.012$). Finally, in terms of duration, the English /ɪ/ was produced longer at 110 ms compared to the Serbian counterpart which had a duration of 89 ms. These differences were found to be statistically significant ($t = 3.068$, $df = 22$, $p = 0.006$).

Independent Samples T-Test

	t	df	p
ɪ F1	7.007	22	< .001
ɪ F2	-2.721	22	0.012
ɪ Dur	3.068	22	0.006

Note. Student's t-test.

Descriptives

Group Descriptives

	Group	N	Mean	SD	SE	Coefficient of variation
ɪ F1	ENG	12	448.083	39.184	11.311	0.087
	SRB	12	339.250	36.876	10.645	0.109
ɪ F2	ENG	12	1999.250	252.560	72.908	0.126
	SRB	12	2266.500	227.936	65.799	0.101
ɪ Dur	ENG	12	109.750	20.118	5.808	0.183
	SRB	12	88.917	12.191	3.519	0.137

Figure 4. /ɪ/ vs /i/ t-test results**/e/ vs /e/ production analysis**

The F_1 and F_2 data for this vowel pair showed that they were not dissimilar in terms of vowel quality. However, the data on vowel duration did show that Serbian speakers produced the English /e/ as much longer, as duration measured at 135 ms in English

and 102 ms in Serbian. These differences were statistically significant ($t = 4.523$, $df = 22$, $p = <.001$).

Independent Samples T-Test

	t	df	p
e F1	0.698	22	0.493
e F2	0.261	22	0.796
e Dur	4.523	22	< .001

Note. Student's t-test.

Descriptives ▼

Group Descriptives ▼

	Group	N	Mean	SD	SE	Coefficient of variation
e F1	ENG	12	625.333	111.057	32.059	0.178
	SRB	12	599.000	69.020	19.924	0.115
e F2	ENG	12	1834.333	190.018	54.853	0.104
	SRB	12	1814.167	188.190	54.326	0.104
e Dur	ENG	12	135.083	22.265	6.427	0.165
	SRB	12	102.333	11.547	3.333	0.113

Figure 5. /e/ vs /e:/ t-test results

/æ/ vs /e:/ production analysis

F_1 data for this vowel pair showed that /æ/ was produced as more open at 783 Hz compared to long-accented /e:/ which had an F_1 value of 575 Hz ($t = 6.097$, $df = 22$, $p = <.001$). Additionally, F_2 data showed that /æ/ was located more towards the center of the vowel space at 1690 Hz, while long-accented /e:/ was far more frontal at 1937 Hz ($t = -2.943$, $df = 22$, $p = 0.008$). Speakers still produced /æ/ as longer, as its duration measured 253 ms compared to /e:/ which had a duration of 115 ms. These differences were statistically significant ($t = 10.638$, $df = 22$, $p = <.001$).

Independent Samples T-Test

	t	df	p
æ F1	6.097	22	< .001*
æ F2	-2.943	22	0.008
æ Dur	10.638	22	< .001*

Note. Student's t-test.

* Brown-Forsythe test is significant ($p < .05$), suggesting a violation of the equal variance assumption

Descriptives

Group Descriptives

	Group	N	Mean	SD	SE	Coefficient of variation
æ F1	ENG	12	782.583	111.263	32.119	0.142
	SRB	12	575.000	39.099	11.287	0.068
æ F2	ENG	12	1690.167	158.830	45.850	0.094
	SRB	12	1937.000	243.228	70.214	0.126
æ Dur	ENG	12	252.500	42.496	12.268	0.168
	SRB	12	115.750	13.302	3.840	0.115

Figure 6. /æ/ vs /e:/ t-test results

/ɑ:/ vs /a:/production analysis

Data for this vowel pair showed that Serbian EFL speakers produced the two vowels distinctly from each other. The average F_1 value for /ɑ:/ was 708 Hz, while for

long-accented /a:/ it was at 792 Hz. The F_2 value measured at 1160 Hz and 1291 Hz respectively. Statistical analysis of speaker data showed that both values for F_1 ($t = -2.141$, $df = 22$, $p = 0.044$) and for F_2 ($t = -2.764$, $df = 22$, $p = 0.011$) were considered statistically significant. Duration wise, speakers produced the English vowel as much longer at 271 ms, while the Serbian vowel was produced with a duration of 125 ms. These differences in duration were statistically significant ($t = 8.356$, $df = 22$, $p = <.001$).

Independent Samples T-Test

	t	df	p
α : F1	-2.141	22	0.044
α : F2	-2.764	22	0.011
α : Dur	8.356	22	<.001*

Note. Student's t-test.
* Brown-Forsythe test is significant ($p < .05$), suggesting a violation of the equal variance assumption

Descriptives

Group Descriptives

	Group	N	Mean	SD	SE	Coefficient of variation
α : F1	ENG	12	708.417	102.750	29.661	0.145
	SRB	12	792.000	87.920	25.380	0.111
α : F2	ENG	12	1160.333	110.165	31.802	0.095
	SRB	12	1291.500	121.982	35.213	0.094
α : Dur	ENG	12	271.167	58.752	16.960	0.217
	SRB	12	125.667	13.647	3.940	0.109

Figure 7. /a:/ vs /a:/ t-test results

/Λ/ vs /a/ production analysis

Data for this vowel pair indicated that only the F_1 values showed significant differences, with the measurements being 695 Hz in /Λ/ and 779 Hz in short-accented /a/. These differences were confirmed through statistical analysis ($t = -2.179$, $df = 22$, $p = 0.040$). F_2 values were not confirmed as significant as they were quite similar at 1291 Hz for /Λ/ and 1388 Hz for short-accented /a/. The differences in duration were also not significant, though /Λ/ was still longer at 125 ms compared to the duration of short-accented /a/ at 118 ms.

Independent Samples T-Test

	t	df	p
Λ F1	-2.179	22	0.040
Λ F2	-1.896	22	0.071
Λ Dur	1.140	22	0.267*

Note. Student's t-test.
* Brown-Forsythe test is significant ($p < .05$), suggesting a violation of the equal variance assumption

Descriptives ▼

Group Descriptives ▼

	Group	N	Mean	SD	SE	Coefficient of variation
Λ F1	ENG	12	694.833	101.674	29.351	0.146
	SRB	12	779.417	88.002	25.404	0.113
Λ F2	ENG	12	1290.750	137.932	39.817	0.107
	SRB	12	1387.833	111.539	32.198	0.080
Λ Dur	ENG	12	125.250	19.731	5.696	0.158
	SRB	12	118.083	9.219	2.661	0.078

Figure 8. /Λ/ vs /a/ t-test results

/ɔ:/ vs /o:/ production analysis

Vowel data supports that these two vowels were different from each other. Measurements on quality showed that */ɔ:/* had overall F_1 and F_2 qualities of 662 Hz and 1008 Hz, while the qualities of long accented */o:/* were 559 Hz and 932 Hz. Statistical analysis confirmed that the differences in both F_1 ($t = 3.480$, $df = 22$, $p = 0.002$) and F_2 ($t = 2.468$, $df = 22$, $p = 0.022$) were significant. The duration of */ɔ:/* was more than double compared to long-accented */o:/*, with values of 258 ms and 131 ms each ($t = 9.239$, $df = 22$, $p = <.001$).

Independent Samples T-Test

	t	df	p
ɔ: F1	3.480	22	0.002
ɔ: F2	2.468	22	0.022
ɔ: Dur	9.239	22	< .001

Note. Student's t-test.

Descriptives

Group Descriptives

	Group	N	Mean	SD	SE	Coefficient of variation
ɔ: F1	ENG	12	661.667	92.583	26.727	0.140
	SRB	12	559.500	42.120	12.159	0.075
ɔ: F2	ENG	12	1008.333	83.576	24.126	0.083
	SRB	12	932.167	66.675	19.248	0.072
ɔ: Dur	ENG	12	257.583	43.328	12.508	0.168
	SRB	12	131.750	18.675	5.391	0.142

Figure 9. */ɔ:/ vs /o:/ t-test results**/ɒ/ vs /o/ production analysis*

Measurements showed that speakers clearly differentiated between these two vowels in terms of quality and quantity. F_1 vowel quality showed a value of 681 Hz for */ɒ/* and a value of 596 Hz for short-accented */o/*, and statistical analysis showed these differences to be significant ($t = 2.461$, $df = 22$, $p = 0.022$). Measurements of F_2 quality showed a value of 1138 Hz for */ɒ/* and 1006 Hz for short-accented */o/*, which subsequent analysis of the differences also confirmed to be significant ($t = 2.848$, $df = 22$, $p = 0.009$). In terms of duration, the English */ɒ/* was still produced as longer on average at 165 ms, while the short-accented */o/* at a duration of 122 ms ($t = 3.542$, $df = 22$, $p = 0.002$).

Independent Samples T-Test			
	t	df	p
o F1	2.461	22	0.022
o F2	2.848	22	0.009
o Dur	3.542	22	0.002

Note. Student's t-test.

Descriptives

Group Descriptives						
	Group	N	Mean	SD	SE	Coefficient of variation
o F1	ENG	12	681.167	94.378	27.245	0.139
	SRB	12	595.667	74.660	21.552	0.125
o F2	ENG	12	1137.750	106.013	30.603	0.093
	SRB	12	1005.583	120.859	34.889	0.120
o Dur	ENG	12	165.333	39.035	11.268	0.236
	SRB	12	121.667	17.317	4.999	0.142

Figure 10. /ɔ/ vs /o/ t-test results

/u:/ vs /u:/ production analysis

F₁ data showed no significant differences between the two vowels, though the English /u:/ was just slightly more closed at 356 Hz than the Serbian long-accented /u:/ which measured 374 Hz. F₂ data indicated a more central location for the English /u:/ which measured 1120 Hz, and a back location for Serbian long-accented /u:/ which measured 843 Hz. Statistical analysis confirmed that differences in F₂ vowel quality were significant ($t=4.342$, $df=22$, $p<.001$). Likewise, differences in duration were also found to be significant with a duration of 262 ms in the English /u:/ and 131 ms in the Serbian /u:/ ($t=10.159$, $df=22$, $p<.001$).

Independent Samples T-Test			
	t	df	p
u: F1	-1.167	22	0.256
u: F2	4.342	22	< .001*
u: Dur	10.159	22	< .001*

Note. Student's t-test.

* Brown-Forsythe test is significant ($p<.05$), suggesting a violation of the equal variance assumption

Descriptives

Group Descriptives						
	Group	N	Mean	SD	SE	Coefficient of variation
u: F1	ENG	12	356.250	41.289	11.919	0.116
	SRB	12	374.083	33.126	9.563	0.089
u: F2	ENG	12	1120.333	199.506	57.592	0.178
	SRB	12	843.417	94.887	27.392	0.113
u: Dur	ENG	12	261.833	41.030	11.844	0.157
	SRB	12	131.667	16.929	4.887	0.129

Figure 11. /u:/ vs /u:/ t-test results

/ʊ/ vs /u/ production analysis

This vowel pair showed that /ʊ/ was both more open and central than short-accented /u/ which was more closed and back. Overall analysis of F₁ data showed that /ʊ/ measured an average F₁ of 433 Hz, while short-accented /u/ had a value of 369 Hz. Anal-

ysis of these differences showed that they were significant ($t = 2.673$, $df = 22$, $p = 0.014$). On the F_2 plane, / υ / measured an average of 1227 Hz, while short-accented / u / measured 909 Hz. These differences in quality were found to be significant ($t = 4.046$, $df = 22$, $p = <.001$). The same could not be said for vowel duration. While / υ / was measured as longer with a duration of 111 ms compared to the Serbian vowel's 99 ms, these differences were not considered to be statistically significant.

Independent Samples T-Test

	t	df	p
υ F1	2.673	22	0.014
υ F2	4.046	22	< .001*
υ Dur	1.326	22	0.198

Note: Student's t-test.
* Brown-Forsythe test is significant ($p < .05$), suggesting a violation of the equal variance assumption

Descriptives

Group Descriptives

	Group	N	Mean	SD	SE	Coefficient of variation
υ F1	ENG	12	433.250	67.646	19.528	0.156
	SRB	12	369.500	47.422	13.689	0.128
υ F2	ENG	12	1227.417	253.230	73.101	0.206
	SRB	12	909.167	100.665	29.059	0.111
υ Dur	ENG	12	110.667	25.882	7.471	0.234
	SRB	12	98.917	16.484	4.758	0.167

Figure 12. / υ / vs / u / *t*-test results

/ ɜ: / production analysis

While there is no equivalent in Serbian with which to compare / ɜ: /, this section still provides a short overview of how this vowel was produced by speakers.

Data for / ɜ: / showed an F_1 of 511 Hz and F_2 of 1453 Hz, showing that this vowel was the most central and middle vowel of the vowel space. The average duration of / ɜ: / was measured at 223 ms.

Section Conclusion

Observing the overall data, most vowel pairs that were discussed in this section can be considered different from each other, which would imply that the participating Serbian speakers of English made a clear distinction between Serbian and English vowels. Nearly all the front vowels were considered distinct from each other in both quality and quantity, except for / e / where the quality of the vowel was found to be quite similar between the two languages, though it differed in its duration. The Serbian short-accented / a / and the English / ʌ / only differed significantly in their F_1 quality, while the Serbian long-accented / $a:$ / and the English / ɑ: / differed in both overall quality and quantity. Comparing / ɔ: / and / ɒ / to / o: / and / o / showed that the Serbian vowels were located further back in the vowel space, were produced as less open, and had a shorter duration. The long / $u:$ / vowels did not prove to be different in their F_1 , however, their F_2 and duration were different. Lastly, data on / υ / showed that it was different from short-accented / u / in its quality, but in terms of duration the differences were not significant. It should also be noted that all English vowels were measured to be longer than their Serbian counterparts. From the data it can be claimed that there is partial native-category assimilation in the

/e/, /ʌ/, and /u:/ vowels.

Summary and Conclusion

This study sought to investigate how Serbian speakers perceived and produced English vowels. The hypothesis was that speakers had at least to some degree assimilated the English vowels with the native vowel category. The first goal was to investigate how Serbian speakers would perceive English vowels produced by a native British speaker, while the second goal was to conduct a contrastive analysis of the Serbian and English vowel pairs that Serbian speakers would produce. The results of the perception task showed that speakers had excellent accuracy when listening to /i:/, /ɪ/, /e/, /æ/, /ɑ:/, /ɔ:/, /ɒ/, /u:/, and /ɜ:/, slightly less success when listening to /ʊ/, and far less success when listening to /ʌ/. The problem with /ʌ/ perception accuracy could be explained through several factors, such as participants not being accustomed to the British speaker's pronunciation of this word or participants being confused by the word's orthography or acronym meaning. Data from the production task indicated speakers were able to produce most English vowels distinctly from how they would produce their Serbian counterparts, with the only outliers being the /e/, /ʌ/, and /u:/ vowels. The /e/ vowel was not produced as different in terms of quality, with the main difference between the Serbian and English vowels being that the English /e/ was produced as longer. Production data on the /ʌ/ vowel showed that speakers had partial success in acquiring this vowel, as the vowel varied in how it was produced from its Serbian counterpart in terms of F_1 quality, but statistical analysis did not confirm that the two vowels differed significantly in terms of F_2 and duration. The opposite is true for the long /u:/ vowel, where significant differences in F_1 quality were not confirmed, but significant differences were confirmed in F_2 and vowel duration. Finally, production data also showed that all English vowels were produced with a longer duration compared to the Serbian counterparts. Therefore, it can be concluded that there was partial native-category assimilation in the /e/, /ʌ/, and /u:/ vowels of tested participants.

Future research of this kind might benefit from having a larger number of participants for both the perception and the production task, as well as having speakers of different English accents provide recordings for the perception task to determine if the speaker's accent has a relevant effect on the perception of problematic vowels such as /ʌ/.

Works Cited

- BEST, Catherine T. "A Direct Realist View of Cross-Language Speech Perception." *Speech Perception and Linguistic Experience: Theoretical and Methodological Issues*, edited by W. Strange, York Press, 1995, pp. 171–204.
- BOHN, Ocke-Schwen. "Cross-Language Speech Perception in Adults: First Language Transfer Doesn't Tell It All." *Speech Perception and Linguistic Experience: Theoretical and Methodological Issues*, edited by W. Strange, York Press, 1995, pp. 279–304.
- CRUTTENDEN, Alan, and A. C. Gimson. "Gimson's Pronunciation of English." Routledge, 2014, pp. 92.
- CUTLER, Anne, et al. "Vowel perception: Effects of non-native language vs. non-native dialect." *Speech Communication*, vol. 47, no. 1–2, Sept. 2005, pp. 32–42, <https://doi.org/10.1016/j.specom.2005.02.001>.
- DIEHL, Randy L., et al. "On explaining certain male-female differences in the phonetic realiza-

- tion of vowel categories.” *Journal of Phonetics*, vol. 24, no. 2, Apr. 1996, pp. 187–208, <https://doi.org/10.1006/jpho.1996.0011>.
- FLEGE, James Emil. “Second Language Speech Learning: Theory, Findings, and Problems.” *Speech Perception and Linguistic Experience: Issues in Cross-Language Speech Research*, edited by W. Strange, York Press, 1995, pp. 233–277.
- FLEGE, James Emil, and Ocke-Schwen Bohn. “The revised speech learning model (SLM-R).” *Second Language Speech Learning*, 4 Feb. 2021, pp. 3–83, <https://doi.org/10.1017/9781108886901.002>.
- FLEGE, James Emil, Grace H. Yeni-Komshian, et al. “Age constraints on second-language acquisition.” *Journal of Memory and Language*, vol. 41, no. 1, July 1999, pp. 78–104, <https://doi.org/10.1006/jmla.1999.2638>.
- FLEGE, James Emil, et al. “Effects of experience on non-native speakers’ production and perception of English vowels.” *Journal of Phonetics*, vol. 25, no. 4, Oct. 1997, pp. 437–470, <https://doi.org/10.1006/jpho.1997.0052>.
- HENTON, Caroline. “Acoustic variability in the vowels of female and male speakers.” *The Journal of the Acoustical Society of America*, vol. 91, no. 4_Supplement, 1 Apr. 1992, pp. 2387–2387, <https://doi.org/10.1121/1.403313>.
- KREBS-LAZENDIĆ, Lidija, and Catherine T. Best. “Early and Late Bilinguals’ Vowel Perception and Production: English Vowel Contrasts that Give Serbian-English Bilinguals a H(E) AD-ache.” *New Sounds 2007: Proceedings of the Fifth International Symposium on the Acquisition of Second Language Speech*, Florianópolis, Santa Catarina, Brazil, 25-28 November 2007, pp. 282-292.
- LADO, Robert. “*Linguistics across Cultures*.” University of Michigan, 1957.
- LEVY, Erika S., and Franzo F. Law. “Production of French vowels by American-english learners of French: Language experience, consonantal context, and the perception-production relationship.” *The Journal of the Acoustical Society of America*, vol. 128, no. 3, 1 Sept. 2010, pp. 1290–1305, <https://doi.org/10.1121/1.3466879>.
- MARKOVIĆ, Maja. “The Perception and Production of the English Vowels /e/ and /æ/ by Native Speakers of Serbian.” *Selected Papers on Theoretical and Applied Linguistics*, vol. 18, 2009, pp. 253–262. DOI: <https://doi.org/10.26262/istal.v18i0.5444>.
- PAUNOVIĆ, Tatjana, “*English Phonetics & Phonology for Serbian EFL Students*”. 2nd edition Niš: Filozofski fakultet, 2013, pp. 200-266.
- SIMIĆ, Radoje, i Branislav Ostojić. „*Osnovi fonologije srpskog književnog jezika*.” Treće izdanje, Beograd: Univerzitet u Beogradu, 1996, str 175-179. [orig.] СИМИЋ, Радоје, и Бранислав Остојић. „*Основи фонологије српског књижевног језика*.” Треће издање, Београд: Универзитет у Београду, 1996, стр. 175-179.
- SONG, Jae Yung, and Fred Eckman. “The relationship between L2 learners’ production and perception of English vowels: The role of native-speaker acoustic patterns in production.” *Second Language Research*, 25 Apr. 2024, <https://doi.org/10.1177/02676583241240868>.
- ZSIGA, Elizabeth C. “*The Sounds of Language an Introduction to Phonetics and Phonology Elizabeth C. Zsiga*.” Wiley-Blackwell, 2013, pp. 59.

Sources

- BOERSMA, Paul, and David Weenink. *Praat: Doing Phonetics by Computer* [Computer program]. Version 6.4.04, 2023. Accessed 21 Jan. 2024, <http://www.praat.org/>.

- DETERDING, David. "The formants of monophthong vowels in standard southern British English pronunciation." *Journal of the International Phonetic Association*, vol. 27, no. 1–2, June 1997, pp. 47–55, <https://doi.org/10.1017/s0025100300005417>.
- IVERSON, Paul, et al. "Vowel recognition via cochlear implants and noise vocoders: Effects of formant movement and duration." *The Journal of the Acoustical Society of America*, vol. 120, no. 6, 1 Dec. 2006, pp. 3998–4006, <https://doi.org/10.1121/1.2372453>.
- IVIĆ, Pavle. „Prozodija reči i rečenice u srpskohrvatskom jeziku.“ Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 1996. [orig.] ИВИЋ, Павле. „Прозодија речи и реченице у српскохрватском језику.“ Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 1996.
- JASP Team. JASP (Version 0.18.3) [Computer software], 2024.
- LADEFOGED, Peter. "A Course in Phonetics." Harcourt Brace Jovanovich, 1993.
- LONČAR RAIČEVIĆ, Aleksandra, i Nina Sudimac. „Akustički opis naglasaka u govorima prizrensko-južnomoravskog dijalekta.“ *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku*, vol. 60, no. 2, 2017, pp. 209–225. [orig.] Лончар Раичевић Александра и Нина Судимац. „Акустички опис нагласака у говорима призренско-јужноморавског дијалекта.“ *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, LX/2, 2017, стр. 209-225.
- MARKOVIĆ, Maja. „Uparedna Proučavanja Vokala Engleskog i Srpskog Jezika: Između Univerzalnog i Specifičnog.“ Novi Sad: Filozofski fakultet, 2012.
- RUSSELL, Kevin. "Phonetics." Linguistics Department, University of Manitoba, 2005. <http://home.cc.umanitoba.ca/~krussll/phonetics/practice/praat.html>.

Алекса Ђ. Стошић

ДЕСКРИПТИВНА АНАЛИЗА ПЕРЦЕПЦИЈЕ И ПРОДУКЦИЈЕ ЕНГЛЕСКИХ ВОКАЛА КОД СРПСКИХ ГОВОРНИКА

Резиме

Најутицајнији модели перцепције страног језика и њеног утицаја на усвајање гласова страног језика указују да ће гласови који се перципирају као довољно нови бити лако усвојени од стране ученика страног језика, док они који су слични категоријама гласова матерњег језика теже да се асимилију у те категорије. Даље, ефекти перцепције говорника на продукцију гласова и даље су предмет расправе, јер нека истраживања тврде да постоји корелација између перцепције и продукције гласова, док друга указују да је веза између перцепције и продукције сложена и подложна варијабилности говорника. Овај рад имао је за циљ да утврди да ли су српски студенти и дипломирани студенти енглеског језика и књижевности адекватно усвојили енглеске самогласнике. Ово је испитано кроз задатке перцепције и продукције гласова. Циљ је био да се утврди да ли су категорије енглеских вокала довољно различите код тестираних говорника. Да би се ово постигло, тестирано је 50 учесника у њиховим способностима перцепције, а затим је за задатак продукције одабрано 12 говорника да произведе енглеске и српске вокале. Резултати су показали да су говорници генерално добро перципирали готово све енглеске вокале, осим вокала /л/. Задатак продукције је показао да су говорници усвојили већину енглеских смогласника и да су они различити од српских вокала.

Кључне речи: перцепција, продукција, квалитет вокала, квантитет вокала, енглески, српски

Valentina N. Đorić¹

Univerzitet Educons

Fakultet za sport i turizam – TIMS

<https://orcid.org/0000-0002-4268-7299>

Nina D. Ilić

Univerzitet u Novom Sadu

Filozofski fakultet

<https://orcid.org/0000-000198875136>

FEMALE VISUALIZATION IN SCREEN ADAPTATIONS OF SHAKESPEARE'S PLAYS *ROMEO AND JULIET* AND *KING LEAR*

This paper explores the evolution of female character portrayals in three adaptations of Shakespeare's works: Franco Zeffirelli's *Romeo and Juliet* (1968), Baz Luhrmann's *Romeo+Juliet* (1996), and the Royal Shakespeare Company's televised production of *King Lear* (2008). By examining visual representations, characterizations, and thematic explorations, the study investigates how societal changes and feminist discourse have influenced these adaptations. Zeffirelli's Juliet embodies innocence and traditional femininity, whereas Luhrmann's Juliet is assertive and empowered, reflecting contemporary gender dynamics. Similarly, the *King Lear* adaptation highlights the complexities of Goneril, Regan, and Cordelia within a patriarchal context, showcasing their struggles for power and agency. The comparative analysis reveals how these adaptations reimagine Shakespeare's heroines, emphasizing the shift from traditional gender roles to more dynamic and empowered female characters, mirroring societal transformations and the ongoing relevance of Shakespearean drama in contemporary storytelling.

Keywords: film adaptations, Shakespeare, female characters, gender roles

1. Introduction

Across generations and mediums, Shakespeare's timeless plays have not only endured but also evolved through various adaptations, offering new perspectives on his iconic characters and narratives. Among these adaptations, the cinematic interpretations of *Romeo and Juliet* by Franco Zeffirelli (1968) and Baz Luhrmann (1996), as well as the televised production of *King Lear* by the Royal Shakespeare Company for British Channel 4 in 2008, stand as examples of the continuous fascination with Shakespearean drama. Each of these productions not only captures the essence of its source material but also reimagines its characters and themes for contemporary audiences. This paper's aim is a comparative exploration of the portrayal of female characters in these adaptations and the way in which they changed under the influence of societal changes as well as feminism.

¹valentina.djoric@tims.edu.rs

Starting from the sixties, Franco Zeffirelli's film *Romeo and Juliet* presents Juliet as a young and innocent character, navigating the complexities of love and familial conflict in Renaissance Verona, primarily presented in the context of her relationships with other characters. Conversely, Baz Luhrmann's modern adaptation places Juliet into the fast-paced world of contemporary urban life, recontextualizing her struggles within the MTV generation. Julia becomes more rebellious, assertive and direct. Meanwhile, the Royal Shakespeare Company's televised production of *King Lear*, by director Trevor Nunn, offers a fresh interpretation of Shakespeare's tragic tale, with Ian McKellen's portrayal of Lear. Within this adaptation, the portrayal of the female characters of Goneril, Regan, and Cordelia provides an insight into examining gender dynamics and agency in a patriarchal society.

Through an analysis of visual representations, characterizations, and thematic explorations, this paper examines ways in which these adaptations reimagine Shakespeare's heroines within the constraints of their respective cinematic contexts. By examining the intersection of feminist discourse and Shakespearean drama in these adaptations, we aim to uncover the interpretive possibilities of Shakespeare's works in contemporary storytelling. Therefore, the most suitable theoretical framework for the analysis is presentism, which focuses on how a literary text is interpreted at the present moment. Presentism is defined as: "a theoretical and critical strategy of interpreting Shakespeare's texts in relation to contemporary political, social, and economic ideologies, discourses, and events" (GAJOWSKI 2010: 675). Film adaptations offer a unique perspective on Shakespeare's plays from a particular moment in time.

2. Romeo and Juliet

The tragic love story of star-crossed lovers has captivated audiences for centuries, inspiring numerous adaptations across various mediums. Among the most renowned are the films by Franco Zeffirelli (1968) and Baz Luhrmann (1996) of William Shakespeare's *Romeo and Juliet*. These adaptations not only retell the timeless tale of forbidden love but also offer distinct visual interpretations that resonate with different generations of viewers, either with the post-Vietnam War generation or the MTV generation in the nineties.

The brief plot of the play and the movies is the following. The city of Verona is disturbed by the conflict between the houses of Montague and Capulet. Romeo Montague falls in love with 14-year-old Juliet and, not knowing that she is Capulet's daughter, he starts courting her. Deeply in love, Romeo and Juliet persuade Friar Laurence to marry them in secret. After Juliet's cousin Tybalt has killed his friend, Romeo takes his revenge by killing Tybalt. For this offense, Romeo is banished from the city of Verona. After a few misunderstandings, both Romeo and Juliet tragically kill themselves.

Zeffirelli's *Romeo and Juliet* was one of the most successful screen adaptations of Shakespeare's play. The extremely young Romeo and Juliet (Leonard Whiting and Olivia Hussey were sixteen and fifteen) gave a beautiful performance. In Franco Zeffirelli's cinematic adaptation of *Romeo and Juliet*, Juliet emerges as a character whose portrayal intertwines innocence with determination, reflecting the complexities of Shakespeare's original creation. Zeffirelli's Juliet captures the youth and naivety of the character, yet also accentuates her evolving strength in the face of adversity. Moreover, she reflects the power that women of that age have gained. The scene in which she orders Romeo to keep in

touch with her every day nicely illustrates this (PLATZEROVÁ 2012: 48).

Another female character, Lady Capulet is presented very interestingly, as an angry-looking, powerful woman who controls everything. Her importance is shown in frequent close-ups of her face and constant focus on her reactions and emotions. Her gaze at Tybalt during Capulet's feast implies that they are having an affair, a relationship which is made more explicit upon Tybalt's death when she displays an unnatural grief. The Nurse, on the other hand, is a smiling, talkative, warm-hearted lady who shows great affection towards Juliet.

Returning to Juliet, Olivia Hussey gives a stunning performance for such a young actress. There is an innocence and purity to her performances. The violent encounter with her father and the courage with which she faces Friar Laurence's plan are all carried out with conviction. Juliet expresses her emotions such as passion and anger intensely, however, in many scenes, she seems like a silent and voiceless girl. Hussey dresses either in red or grey, and simple patterns and pearls emphasize her long hair and beauty. In the balcony scene, she is in her nightgown and looks very sensual. In this scene, we can see greater passion and desire in comparison to Lurhmann's adaptation. She is usually shot from a wider angle displaying her lavish Renaissance dresses, and this is combined with the close-up of her face and eyes. In this movie, however, Juliet is usually in the same shot with someone else, except when she is with Romeo, and in these moments, the director focuses on her primarily. Visually, the most interesting scene is the moment when the lovers see each other at the feast for the first time, and they are looking for each other through the dancing guests. When they start dancing, the camera spins and follows their movement of joy and love.

In the film, different camera shots allow the viewer to understand the emotions portrayed in the last scene when Romeo and Juliet die. In his adaptation, Zeffirelli uses the camera's ability to direct the viewer's attention to very specific things. For example, a long shot from the side provides an overview of the part of the scene inside the tomb as seen in Picture 1. Viewers see Juliet's still form and Romeo's anguished face as he speaks to her. Then, the camera moves to a close-up of Romeo's face as he sobs and drinks the poison. Next, viewers see the extreme close-up of Juliet's left hand—the same one Romeo kissed as he died—and see how it stirs with life. The camera moves back to show Juliet's discovery of Romeo dead by her side. She then stabs herself and rests her head on Romeo's chest. By concentrating on the deaths of Juliet and Romeo, Zeffirelli creates an emotionally powerful scene that expresses the heart of Shakespeare's famous tragedy. Zeffirelli's treatment of this ancient tale of love allows the viewer to fully experience the tragedy of these "star-crossed lovers".

Picture 1. *Olivia Hussey and Leonard Whiting in Romeo and Juliet*

Among contemporary commercial filmmakers, only Baz Luhrmann in *Romeo + Juliet* succeeded in placing Shakespeare into the era of postmodernism. This film loses nothing of the original's beauty while incorporating modern taste for fast-moving, spectacular visual and musical effects. Luhrmann's modern adaptation shows Romeo (Leonardo DiCaprio) and Juliet (Claire Danes) within the violent and superficial society of Verona Beach. *Romeo + Juliet* sets the play in a modern Verona Beach placed in the Latino culture. Luhrmann has created a world in which the extreme wealth of the two families is evident in the clothes and lifestyle of their younger generation. They wear expensive outfits, drive fancy sports cars, and have big guns.

The director constructs and deconstructs the play's traditional appearance into something new and fresh. Capulet's physical violence with his disobedient daughter, the feud between the two families, guns and drugs, and Christian symbols, all emphasize the attractiveness of this movie. "Darkly parodic visual images and scenes link love with the violence that will destroy it, foreshadow tragedy, and characterize the tragedy of love" (TATSPAUGH 2000: 143). The director captures the audience's attention through the use of cinematic techniques such as slow motion shots, low angle shots, and close-ups. Moreover, Luhrmann experiments with different music genres, including dark dramatic opera and soft melodic instrumental pieces.

Juliet's character is portrayed in a manner that resonates with feminist discourse. Shakespeare's Juliet, as depicted in the 1597 tragedy, challenges societal norms and patriarchal structures through her actions and decisions, particularly in her assertion of agency in matters of love and marriage. Building upon this foundation, Luhrmann's portrayal of Juliet in his film adaptation emphasizes her agency and empowerment in the face of oppressive gender roles and familial expectations.

When the older generation is concerned, Gloria Capulet appears as Cleopatra at the masquerade ball, which matches the fact that she is a self-centered woman, obsessed with power. Her appearance also looks grotesque while she is wearing her stocking cap and lingerie at the beginning of the film. This initial scene is shot in fast-moving images and her speech is quick and seems fast-forwarded. One of the possible reasons for this is

the fact that she took a drug pill and another one is to make her opposite from Juliet who is shot at a much slower pace. On the other hand, the Nurse is stricter than the one in Zeffirelli's version and is portrayed as a Latino woman and Juliet's voice of reason. She is also a plump woman whose Spanish accent fits her into the stereotype of a Latino housemaid.

Danes makes a wonderful Juliet, merging strength and vulnerability. At the masquerade ball, Juliet, from the moment she appears, is the picture of purity, spontaneity, and youthfulness. Furthermore, Juliet's costume is that of an angel, with straight hair and a white dress, to symbolize her purity. Her scenes are shot in slow motion as opposed to other parts of the party which are shot in a much more rapid movement. One of the most beautiful scenes in the movie is the moment the star-crossed lovers see each other for the first time. At the point of meeting, Romeo and Juliet are separated by a large blue fish tank. Everything is calm and peaceful. The music suddenly changes into romantic, and the camera moves slowly with close-ups of their faces. Deep blue water and soft pastel colors of pink and blue all create the effect of romance. Both Romeo and Juliet's faces are zoomed in to help the audience acquire an understanding of the deep love both characters have fallen in like in Picture 2.

Picture 2. *Meeting of Romeo and Juliet at the fish tank*

Both lovers possess stillness, simplicity, and serenity, which Luhrmann conveys by filming their scenes in longer sequences and by contrasting their love with the absence of love in Verona Beach. Claire Danes and Leonardo DiCaprio have great chemistry and speak their lines with passion. The famous balcony scene shows Romeo and Juliet pledging their love for each other after they both fall into the swimming pool. To show their devotion to each other, Luhrmann constantly switches the camera from one character to the other. However, in the wedding ceremony, they are in the same shot together. Their consummation of love is wonderfully portrayed in the scene with sheets when they joyfully smile and enjoy their love. However, as soon as somebody else comes into the room, like the Nurse, the camera movement shifts from slow to fast pace.

Juliet is not an ordinary girl; she questions things, speaks her mind, and seems very determined. Her lack of respect for authority is shown through her relationship with Lady Capulet. An important moment in the movie is captured in the violent scene with her father, who threatens and yells at Juliet while the camera turns and jerks constantly. Her father's face is zoomed in when he speaks of Juliet being still a stranger to the world, which implies that she is naive and could be easily seduced. In other scenes, there is an emphasis on her torso and face and in some scenes angelic lights from the candles sur-

round her. Her clothes are simple in the movie; in the beginning, she appears with angelic wings and a simple white dress, and throughout the movie, she wears a simple T-shirt and jeans. Her serene nature is emphasized with slow music and camera movement which is contrasted with fast-moving images of Verona Beach.

The only time she wears black is when Romeo's banished, so she comes into the church wearing a black veil displaying her grief and a gun. The scene is shot in a dark and gloomy atmosphere and her anger is emphasized by quick camera movements. In comparison to Hussey's Juliet, she is much more visually simple but wonderfully convincing and lovely. The death scene is particularly powerful. In a big church, its aisles filled with neon crosses, the camera focuses on hundreds of candles and a bier with Juliet. To make the death of Romeo and Juliet seem like an inevitable thing, the director sets the scene at a church filled with glowing candles and large crosses to symbolize a higher power. Juliet lies on a high altar surrounded by flowers and candles, as shown in Picture 3. "Just as Juliet's beauty is depicted here as the lively mask of death, so too, it is implied, the mask of death and night, like the Capulet tomb, envelops a hidden luminosity and beauty" (BERRY 1999: 88). In the end, the director shows the scenes of their love where Romeo and Juliet are falling into the swimming pool, kissing, bubbles rushing around them. The image freezes to emphasize the strength of their love. However, for the director, "the death of the beautiful woman is neither redemptive nor a glorious apotheosis" (RUTTER 2000: 258). The death scene gets replayed to make it even more terrible. In the end, they are presented as two dead bodies in an evening news segment.

Picture 3. *Juliet's death scene in Romeo+Juliet.*

Although some critics have described Luhrmann's Juliet as passive in comparison to Zeffirelli's mostly due to the omission of her lines (SCOTT 2008), others have claimed that her true nature can be seen through her actions (PLATZEROVÁ 2012: 34). Indeed, when compared to Romeo, Luhrmann's Juliet is much more agentic. She is the one who takes control over their lives. "Romeo gladly lets Juliet steer him and their relationship, and she uses her inclination to masculine performance to help her navigate her closed patriarchal world and exert her will where she sees fit" (MATHIS 2014: 86). In conclusion, when we compare the two films, we can see that the older version presents Juliet as a traditional feminine woman whose rebellion is more subtle and nuanced. The story's focus is not on her, but rather on her and Romeo's relationship. The newer adaptation represents Juliet as a more edgy, assertive character placed in a wider social context and a culture of violence. She is the proof of how the traditional gender roles in society have

changed and how women have become more dominant both in life and in art.

3. King Lear

Another adaptation of Shakespeare's work that will be analyzed in this paper is the contemporary theatrical adaptation of *King Lear*. Even though the focus is on the themes of men and power, the female characters in this play are depicted in the context of filial obedience and expectations set towards women in the context of marriage and family. *King Lear* is a play about a world left at the mercy of egoistic old men, who are deaf to those who love them, and their vicious children, who crave power and possession. It also represents a road to revelation and truth, which is paid at an extremely high price. In summary, an old king Lear decides to divide his kingdom between his three daughters but to do this, his daughters are obliged to express their love for their father. After the youngest daughter Cordelia fails to express her emotions in a way the king wants, he decides to banish and disown her. This capricious decision will lead to tragic consequences that will result in war and disaster for Lear's entire family. This is a play whose main themes are filial disobedience, egoism, and power, which finally result in madness and death.

In contrast to Shakespeare's other plays such as *Hamlet*, *Othello*, or *Romeo and Juliet*, there are not many film adaptations of this play, although it is one of the big four tragedies. However, one of the most recent and most interesting adaptations is the production of the Royal Shakespeare Company, which created a three-hour television film starring Ian McKellen as Lear. It was produced by the British Channel 4 in 2008, and the director was Trevor Nunn. Although it is very theatrical and gives an impression of watching a play, the show included some additional sets that bring it closer to a real-world setting. The main star is Sir Ian McKellan who gave a stellar performance as a grief-stricken and mad king, who paradoxically wants to divide his kingdom and take all the responsibility off his shoulders while retaining all his power.

We will focus primarily on the portrayal of female characters: Goneril played by Frances Barber, her sister Regan played by Monica Dolan and the youngest sister Cordelia played by Romola Garai. All the three actresses gave a powerful performance. Besides their acting, costumes, as well as the setting, contribute to the portrayal of their characters and the dark and gloomy atmosphere of the play. Common ground in all of Shakespeare's plays is that feminine characters, even the major ones, occupy only a small portion of the plot and only have a few appearances and *King Lear* is no exception to this. Women are marginalized, in their life as well as their death.

When Goneril and Regan are concerned, they are sexualized women desperate to be freed from their father's influence as they crave Edmund's charm. This sexuality is shown particularly with Goneril, who wears tight corsets and red clothes which symbolize passion. She is also shot in seductive scenes with Edmund, who seems much younger than her. We can see her as a confident and mature woman who is capable of killing her sister to reach her goal. Her facial expressions and her black dress both reflect dishonesty in the first scene. Despite her grandiose words, there is a close-up of her fake smile as she talks about her love for her father. Only when Lear visits her in her castle does she reveal her true nature. Annoyed by his actions, she yells and defies her father. Her facial expressions that vary from disgust to anger are presented in a close-up. When Lear speaks to her, she seems blurry and small in the background and we look at her from Lear's per-

spective of a treacherous daughter.

Monica Dolan plays Regan powerfully. Regan is portrayed as elegantly dressed, combining sensual silk and dark velvet. Despite the fake smiles and grandiose words, the close-up of her facial expressions reveals true anger and resentment towards her father and sisters, who are shot together in a wide angle. In that initial scene, we can easily notice her nervous facial expressions although the primary focus of the camera is on King Lear. When she is with her husband, she is also not in focus and they are usually shot together from a wider angle. Regan is a character who parallels her father's mental breakdown. Her madness is perfectly shown in the scene in which she tosses wine on Kent's face as he's locked into the stocks or her ecstasy when Gloucester is blinded. We can also see her viciousness when she yells and hysterically laughs at her father at the same time. Drunk on wine and power, she goes over to the captive Gloucester, where we can see her nervous and aggressive nature. In the end, when freed from the patriarchal influences of her father and husband, Regan becomes a stronger woman who even competes with her sister for Edmund's affections, but always seems undermined by her. Nunn successfully highlights jealousy as one of the play's strongest themes; an emotion that destroys not only Lear but most of the play's other characters too. What is particularly striking is that Regan's low self-esteem is in complete contrast to Goneril's authority, which we can see as soon as they are together in the shot, by camera focusing on Goneril. Regan is a woman who does not choose means to gain more power in this political and social wasteland, and Monica Dolan perfectly portrays her nervous and ambitious nature.

Romola Garai is a headstrong Cordelia, who, in Lear's eyes, makes the greatest mistake and that is the lack of filial obedience he demands from her. Her *nothing* wounds her father, who, in a child-like manner, wants her to quantify her love for him. She speaks her mind and laughs at the absurdity of being asked to measure her love for her father. In a white dress, she is a picture of innocence, beauty and charm, which the Duke of France notices instantly. Her difference from other characters is cinematically presented by placing her outside the group representing the court in a wide shot. This makes allusions to her honest and rebellious nature. However, when she expresses strong emotions and defies her father, the camera quickly moves from one character to another. Although she is one of the major characters, she has only a few appearances, at the very beginning of the play and at its very end.

The death scene where Lear laments over Cordelia's body is reproduced faithfully. McKellen as Lear appears holding a dead Cordelia in his arms. They are both dressed in white perhaps to indicate the spiritual purity of Cordelia in heaven. In these moments, the central focus of the camera is not on Cordelia, but on Lear's reaction and his grief. Her face is not even visible for most of the scene, just her hair and body. Even when the director films a wider angle, we look at her immortal body from a distance. Goneril and Regan's bodies are presented in the background, with just a few short glimpses of them. This adequately illustrates death as a gendered phenomenon in Shakespeare. Whereas male deaths are presented onstage, women mostly die offstage. However, before their deaths occur, women's corpses are returned onstage (RUTTER 2001: 4). Cordelia becomes a theater prop, belonging to "Lear's performance" (RUTTER 2001: 5). At the end of the play, Cordelia and her sisters, dead silent, replay the problems of female speech (RUT-

TER 2001: 17). Speechless, motionless, reduced by death, their bodies occupy a theatrical space (RUTTER 2001: 2).

Picture 4. Romola Garai, Monica Dolan, Ian McEllan and Frances Barber in *King Lear*.

In *King Lear*, the portrayal of female characters intersects with feminist discourse, offering an exploration of gender dynamics within Shakespeare's tragedy. Goneril, Regan, and Cordelia emerge as figures who navigate the constraints of a patriarchal society in distinct ways. The adaptation reframes their actions and motivations through a feminist lens, portraying their struggles against oppressive structures and expectations, especially female expectations from their families and society in general. This is particularly evident in the visual representation of the characters, where costume choices, body language, and staging serve to emphasize their agency and defiance against traditional gender roles. By presenting Goneril, Regan, and Cordelia as complex individuals with desires and ambitions, Channel 4's production challenges audiences to reconsider the traditional narrative of *King Lear* and engage with the feminist themes in the play's exploration of power, authority, and gender.

Conclusion

In the cinematic and theatrical adaptations, Shakespeare's heroines in *Romeo and Juliet* and *King Lear* reveal the evolution of gender dynamics and female agency. Through the lens of presentism, these adaptations offer nuanced portrayals that transcend traditional stereotypes and challenge societal norms, especially when considering the newer adaptations. The comparative analysis of Franco Zeffirelli's and Baz Luhrmann's interpretations of *Romeo and Juliet*, alongside the Royal Shakespeare Company's production of *King Lear*, shows the enduring relevance of Shakespearean drama in contemporary storytelling. From Juliet's defiance of patriarchal constraints to the complex struggles of Goneril, Regan, and Cordelia against oppressive structures, these adaptations invite audiences to reconsider the roles of women in society and the complexities of their experiences.

As we consider the significance of these adaptations, it becomes evident that

Shakespeare's exploration of female characters is reimagined to reflect and criticize contemporary societal norms. It serves as a mirror where we can see the change in gender roles and the position of women, witnessing a shift from passive characters used only to emphasize the heroism of male characters to independent, more rebellious and lifelike characters. Women become active central characters whose position and role in society has drastically changed since the Shakespearean times.

References

- BERRY 1999: BERRY, Philippa. *Shakespeare's feminine endings: disfiguring death in the tragedies*. London: Routledge, 1999.
- GAJOWSKI 2010: GAYOWSKI, Evelyn. 'Beyond historicism: presentism, subjectivity, politics'. *Literature Compass*, 7/8 (2010): 674-691.
- LUHRMANN 1996: LUHRMANN, Baz, dir. *William Shakespeare's Romeo + Juliet*. Film. With Leonardo DiCaprio, Claire Danes and Brian Dennehy. Twentieth-Century Fox, 1996.
- MATHIS 2014: MATHIS, Cori. "Whose 'Womanish Tears' Are These?: Performativity in (William Shakespeare's) Romeo and/ Juliet." *Scientia Et Humanitas: A Journal of Student Research*, 4 (2014): 73-88.
- NUNN 2008: NUNN, Trevor. dir. *King Lear*. Film. With Ian McKellen, William Gaunt and Philip Winchester. British Channel 4, 2008.
- PLATZEROVÁ 2012: PLATZEROVÁ, Kateřina. *Unruly Women: Gender Reflection in Shakespearean Films*. Online. Bachelor's thesis. Brno: Masaryk University, Faculty of Education, 2012. Available from: <https://is.muni.cz/th/f2uf1/>
- RUTTER 2000: RUTTER, Carol C. "Looking at Shakespeare's women on film". In: *The Cambridge Companion to Shakespeare on Film*, R. Jackson, eds. Cambridge: Cambridge UP, 2000, pp. 241-260.
- RUTTER 2001: RUTTER, Carol C. *Enter the body: Women and Representation on Shakespeare's Stage*. London and New York: Routledge, 2001.
- SCOTT 2008: SCOTT, Lindsey. "Closed in a dead man's tomb': Juliet, space, and the body in Franco Zeffirelli's and Baz Luhrmann's films of Romeo and Juliet". *Literature-Film Quarterly*, 36/2 (2008): 137-146.
- TATSPAUGH 2000: TATSPAUGH, Patricia. "The tragedies of love on film." In: *The Cambridge Companion to Shakespeare on Film*, R. Jackson, eds. Cambridge: Cambridge UP, 2000, 135-159.
- ZEFFIRELLI 1968: ZEFFIRELLI, Franco. dir. *Romeo and Juliet*. Film. With Leonard Whiting, Olivia Hussey and Laurence Olivier. BHE Verona Productions/Paramount Pictures, 1968.

Valentina N. Đorić

Nina D. Ilić

VIZUALIZACIJA ŽENSKIH LIKOVA U FILMSKIM ADAPTACIJAMA ŠEKSPIROVIH DRAMA "ROMEO I JULIJA" I "KRALJ LIR"

Rezime

Ovaj rad istražuje evoluciju prikaza ženskih likova u tri značajne adaptacije Šekspirovih dela: filmu "Romeo i Julija" Franka Zeffirelija (1968), filmu "Romeo+Julija" Baza Luhrmana (1996) i televizijskoj produkciji "Kralj Lir" Kraljevske Šekspirove kompanije (2008). Analizom vizuel-

nih prikaza, karakterizacija i tematskih aspekata, studija istražuje kako su društvene promene i feministički diskurs uticali na ove adaptacije. Zefirelijeva Julija oličava nevinost i tradicionalnu ženstvenost, dok je Lurmanova Julija asertivna i osnažena, odražavajući savremenu dinamiku rodni uloga. Slično, adaptacija "Kralja Lira" ističe složenost sestara Goneril, Regan i Kordelije unutar patrijarhalnog konteksta, prikazujući njihovu borbu za moć i agentivnost. Komparativna analiza otkriva kako ove adaptacije daju novi prikaz Šekspirovih heroína, naglašavajući prelazak sa tradicionalnih rodni uloga ka dinamičnijim i osnaženijim ženskim likovima, koji odražavaju društvene transformacije i relevantnost Šekspirove drame u savremenom pripovedanju.

Ključne reči: filmske adaptacije, Šekspir, ženski likovi, rodne uloge

Gordana N. Ivković¹

University of Niš

Faculty of Philosophy

PhD studies of Foreign Philology²

<https://orcid.org/0009-0007-5235-3237>

AN OVERVIEW OF INTERDISCIPLINARY APPROACHES IN LINGUISTICS

Interdisciplinarity, especially in recent years, has been a widely used approach in linguistic research. It is seen as an efficient way of answering the ever-growing linguistic questions that span out of the core linguistic fields. Those core fields include phonetics, phonology, morphology, syntax and semantics (HUANG 2015: 208). Firstly, the aim is to explain what disciplinarity is and to compare and contrast interdisciplinarity with multidisciplinarity and transdisciplinarity. Additionally, an insight into the importance of interdisciplinarity within linguistics is given. Section 2 is based on an overview of approaches in linguistics that have existed for a very long time. Thirdly, more recent developments in interdisciplinary linguistic research are presented. This section is concerned not only with the interface linguistics establishes with other humanities, but also with natural and technological sciences, such as mathematics, computer sciences, and even medicine. Finally, the paper presents the current state of affairs concerning interdisciplinarity in linguistics. It can be concluded that, although interdisciplinary approaches may have been properly defined only recently, the tradition of combining knowledge and methods from distinctive disciplines has, for a long time, been present in the examination of the most burning linguistic questions.

Keywords: interdisciplinarity, approach, field, linguistics

1. Introduction

Interdisciplinary research offers a format for connection and conversation leading to new knowledge. As such, it provides a sustainable environment, new discoveries and technologies, healthier and more prosperous lives, as well as a better understanding of our place in space and time (INSTITUTE OF MEDICINE 2005: 1). By turning to interdisciplinarity, an array of objectives can be accomplished, such as answering complex questions, addressing broad issues, exploring disciplinary relations, solving problems that go beyond the borders of a single discipline, and achieving knowledge unity (KLEIN 1990: 11). Linguistics has not been immune to collaboration with other disciplines. As Childs (2021: 9) points out, there is a long history of linguistics integrating different theoretical and methodological frameworks to address the question of the role language has in the world. Throughout the integration process, linguistics moved on from strict disciplinary explorations towards interdisciplinarity, thus widening its scope, boundaries, and,

1g.ivkovic-20467@filfak.ni.ac.rs

2 This paper was written as the term paper for the Linguistics and Interdisciplinarity course, which is a part of the PhD studies of Foreign Philology at the Faculty of Philosophy in Niš.

subsequently, its audience (CHILDS 2021: 9). Considering the types of collaborations linguistics is involved in, as it can be seen in this paper, linguistics does not only interface with other humanities and social sciences, but it even interacts with natural and technical sciences, which allows for the development of approaches, such as clinical, mathematical or computational linguistics.

This paper addresses the importance of the interdisciplinary approach to linguistic research. After defining the term interdisciplinarity and comparing it to disciplinarity, multidisciplinary and transdisciplinarity, an insight into how interdisciplinarity functions within the realm of linguistics is provided. The main aim of this paper is to give an overview of the interdisciplinary approaches in linguistics often mentioned in the literature on this topic. The listed approaches by no means present an exhaustive list of all the collaborations linguistics is a part of, but the paper may serve as a starting point for more detailed research of a wider scope on the topic of linguistic interdisciplinarity. The paper presents the approaches that developed long before the 20th century, those that came into being after the beginning of the 20th century, as well as the current state of affairs in linguistic interdisciplinarity.

Within section 2 terms disciplinarity, multidisciplinary, interdisciplinarity and transdisciplinarity are defined and contrasted with one another. Section 3 deals with the interdisciplinary approaches in linguistics that developed before the 20th century, such as philosophy of language or historical linguistics. Section 4 is concerned with the fields of the linguistic interface that appeared in more recent times, that is, from the 20th century onwards. This section is divided into subsections according to the type of disciplines linguistics interacts with, be it discourse or social studies, cognitive sciences, translation, or even technical fields. Section 5 is devoted to the current developments in linguistic interdisciplinarity.

2. Disciplinarity, interdisciplinarity, multidisciplinary, and transdisciplinarity

Scientific disciplines, as the root of disciplinarity, are intellectual structures that shape modern society's image of the world and help it frame its experiences, through which the society learns. Additionally, disciplines allow for knowledge transfer through generations, thus shaping the entire educational system (WEINGART and STEHR 2000: xi). The term *discipline*, as defined by Kockelmans (1979: 17), refers to "the educational process associated with one of the branches of scientific knowledge." Sugimoto and Weingart (2015: 775) simply define disciplines as "the stuff of knowledge, people, and the things with which they interact." Once these individual branches of knowledge start cooperating, interdisciplinary research comes into play. *Online Cambridge dictionary* defines interdisciplinarity in the broadest sense as "the fact of involving two or more different subjects or areas of knowledge."³ More precisely, interdisciplinarity deals with problems and issues independent disciplines cannot find the solutions to, therefore, the need for dialogues and interaction between two or more disciplines arises (NEUMANN 2009: 491). An exhaustive definition of interdisciplinarity is suggested by the Institute of Medicine (2005: 2), according to which interdisciplinarity is:

3 Information retrieved from <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/interdisciplinarity>. Accessed on November 28, 2023.

“a mode of research by teams or individuals that integrates information, data, techniques, tools, perspectives, concepts, and/or theories from two or more disciplines or bodies of specialised knowledge to advance fundamental understanding or to solve problems whose solutions are beyond the scope of a single discipline or area of research practice.”

According to Klein (1990: 11), during the twentieth century, a subtle restructuring of knowledge took place. It was based on new divisions of intellectual labour, team teaching, collaborative research, comparative studies and even increased borrowing across disciplines. All of these intellectual doings have been, sooner or later, dubbed ‘interdisciplinary.’ Thus, Klein (1990: 11) suggests that “This label appears across a remarkably broad plane, giving the underlying concept of interdisciplinarity a universality and complexity that seem to defy definition.” Nonetheless, instead of trying to come up with a precise definition, “more elucidating insights are to be gained from taking a more distanced view from above” (WEINGART and STEHR 2000: xiv).

Before continuing the story of interdisciplinarity, it should first be differentiated from the notions of multidisciplinary and transdisciplinarity. Childs (2021: 8–9) claims that within multidisciplinary research, research questions are designed so that each of the researchers contributes to a designated part of the question without their disciplinary boundaries being pushed or crossed. In that sense, multidisciplinary research is characterised by investigators from each discipline making separate contributions. For example, within archaeological research, the help of a geologist is needed, who, in this case, would have a primarily supportive role, without stepping outside of the borders of their discipline (INSTITUTE OF MEDICINE 2005: 27). Interdisciplinarity, unlike multidisciplinary, combines knowledge and methods from different disciplines, without necessarily staying within strict disciplinary borders (KLEIN 1990: ch. 3; CHILDS 2021: 9). On the other hand, transdisciplinary research is also based on a collaborative framework and functions very similarly to interdisciplinarity, but it goes beyond the boundaries of the academic sphere. The predominant characteristic that makes transdisciplinarity different from all the other approaches is that it insists on collaboration with communities (CHILDS 2021: 9). Since the problems of society are getting more complex and interdependent, transdisciplinarity found its way into the fields of human interaction with natural systems, such as agriculture or industry, and in the fields of major technical developments, most notably genetics, nuclear- and biotechnologies, or even the fields where social, economic and technical developments interface with elements of value and culture (KLEIN 2004: 517).

Linguistics, as a vital part of the humanities, has not been immune to interface with other approaches. Thus, Childs (2021: 7) describes linguistics as a discipline that, through the connection with the humanities, education, social, biological, and mathematical sciences, has always “embraced, utilised, and integrated multiple fields of studies.” Childs (2021: 7) further suggests that multidisciplinary approaches started slowly moving towards interdisciplinarity, and, thus, new partnerships were created, with the broadening of research applications and methodological approaches. In this way, boundaries of individual disciplines are slowly disappearing as language researchers work with scholars from different disciplines to give the best answers possible to burning questions about language (CHILDS 2021: 7).

Norman and Mukhin (2021: 33) point out that linguistic interdisciplinarity started actively developing in the 20th century. The most common interactions were usually with other humanities, such as sociology, psychology, philosophy, etc. As for modern interdisciplinary trends in linguistics, the previously mentioned interfaces are still relevant. However, other areas, such as computational or corpus linguistics have emerged due to the newly found relations with informatics and technology. Norman and Mukhin (2021: 34) also claim that nowadays “interdisciplinary linguistics can explore synthetic material (both textual and multimedia), correlate linguistic and art graphics, and study interaction between various semiotic systems and transformation of information while transferring from one system to another.”

3. Linguistic approaches before the 20th century

This section deals with fundamental interdisciplinary fields. The term *fundamental* is, in this paper, used to refer to those interdisciplinary approaches in linguistics that emerged long before the beginning of the 20th century. In that sense, the interdisciplinary approaches mentioned in this section are in no way more important than any other fields based on interdisciplinarity. These approaches, here dubbed fundamental, have only been present in the extensive history of language research for a longer time than some other approaches.

In addition to its task to describe language, linguistics can be divided into two more branches, that is, historical and comparative linguistics (ANTTILA 1989: 20). These two branches had appeared within linguistic research long before it was established as an independent discipline. *Historical linguistics*, as defined by Campbell (1998: 1) is “the study of the language change.” Besides studying language change to gain a better understanding of language, historical linguistics is used for the solutions to historical problems of society. These problems call for the interface of linguistics and other disciplines.

The historical study of language change influenced the development of *comparative linguistics*. This approach is based on a comparison of languages, especially related languages, those that have a common ancestor, an original language (CAMPBELL 1998: 4). Comparative linguistics is often dubbed *comparative philology* since older Indo-European languages were compared through philological screenings. These philological screenings also account for the cultural settings and do not only study language for its own sake (ANTTILA 1989: 21–22). As for the interdisciplinary nature of comparative linguistics, it can assume and combine different approaches to arrive at similarities between related languages (ANTTILA 1989: 22).

One of the approaches to the study of language that lies within the realms of philological enquiry is *theolinguistics*. Crystal (2008: 484) defines it as “a study of the relationship between language and religious thought and practice,” which can be seen throughout rituals, sacred text and other religious practices. Theolinguistic research is considered philological since much of the religious language studies come from old texts and practices (CRYSTAL 2008: 484). This approach can be divided into general and private theolinguistics. General theolinguistics is concerned with manifestations in any language and any religion. Private theolinguistics, on the other hand, is limited to a particular language within a particular religion (KOT 2023: 21).

Another approach interested in studying texts, not only religious texts but texts in general, is the domain of *stylistics*. This field of linguistic study, also dubbed *literary linguistics* is interested in the study and analysis of texts, mostly literary ones (BURKE 2014: 1). Additionally, Burke (2014: 3) claims that the usage of stylistics allows for literary criticism that is not only rooted in opinions. Even though modern stylistics emerged at the beginning of the twentieth century, it can be certainly seen as one of the fundamental interdisciplinary approaches in linguistics, as it stems from the poetics and the rhetoric of the ancient world (BURKE 2014: 2). When it comes to contemporary stylistics, it is no longer only rooted in poetics, rhetoric, formalism, structuralism and functionalism. It now also encompasses various other approaches, such as cognitive, pragmatic, corpus, multimodal, neuroscientific approaches, etc. (BURKE 2014: 2).

The *philosophy of language* is also important for early linguistic interdisciplinarity. The first attempt to utilise philosophy and especially logical principles in language studies stems from ancient Greece. Nonetheless, the philosophy of language as a single branch was developed only after World War II. Up until that period, the philosophers of language were interested in linguistic analysis. From then on, the interest has shifted to the systemic study of natural language as it is (LAMARQUE 1997: 1). Nowadays, the work of language philosophers is rooted in the notions of linguistic understanding, meaning and knowledge (MILLER 2007: xi). These notions can be studied in two ways. The first is an informal theory of meaning, which analyses the ordinary pre-historic notion of meaning. The other is a formal theory of meaning, which has the aim of finding a theorem that, in a certain way, states the meaning of each sentence of a particular language (MILLER 2007: xi–xii).

Another important approach to language study is lexicographic research. *Lexicography* as a “4,000-year-old discipline” (TARP 2018: 30) has a very long history starting with the creation of the first dictionaries. Lexicography is a discipline or a professional activity concerned with dictionaries and other reference works consulted for retrieving information. Nowadays, it has two recognisable divisions: ‘practical lexicography’ and ‘lexicography theory’ (TARP 2018: 19, JACKSON 2022: 1). Practical lexicology refers to the compilation of dictionaries, while lexicography theory, also known as ‘metalexicography’, is the study or research of dictionaries (JACKSON 2022: 1). Tarp (2018: 21) suggests that lexicography is not a mere sub-discipline of linguistics. Firstly, the author suggests that there are thousands of dictionaries where linguistic knowledge is not required. Secondly, the disciplines lexicography interacts with are not relevant to all dictionaries. Thirdly, lexicography is rooted in extensive interdisciplinary collaboration.

4. More recent developments

Due to the ever-growing interest in language research, linguistics, in recent times, has enhanced collaboration with other disciplines to answer the questions that reach out of its scope. Linguistic interaction with other disciplines is not limited to humanities, but it also includes disciplines ranging from sociology, psychology, and medicine, to even mathematics. Therefore, this section of the paper is concerned with interdisciplinary approaches within linguistics that developed considerably and were properly defined in the 20th and 21st centuries. Nonetheless, it should be kept in mind that language research has been around for a very long time. It must be pointed out that the classification of ap-

proaches in this paper is not necessarily in line with the way other authors classify interdisciplinary approaches within linguistics. Therefore, some of the approaches given here might be categorised differently in other authors' works.

4.1. Pragmatics, communication studies and discourse analysis

Although pragmatics may not be referred to as an interdisciplinary approach per se, it can be regarded as a type of interdisciplinary study that gave rise to language research from different aspects. Namely, both philosophers and linguists were involved in the development of this approach that studies language as a human action rather than a closed system (NERLICH 2009: 328). Verschueren (1999: 6–7) also points to the interdisciplinary nature of pragmatics referring to it as the link between language and human life in general. *Pragmatics* is defined as the study of language use in context (BROWN and MILLER 2008: 352). Even though it has its roots in classical stylistics and rhetoric, pragmatics was officially defined as a linguistic field in the 1930s thanks to C. Morris, R. Carnap and C. S. Peirce. It became a part of modern linguistics in the 1960s with the influence of J. L. Austin, J. R. Searle and H. P. Grice (BUBLITZ and NORRICK 2011: 1–2). As suggested by Mey (2009), pragmatics covers some of the following topics, including understanding and misunderstanding, situations, contexts, speech acts, indexing, inferring, cooperating, implying, pragmatic acts, etc. The early works in pragmatics were related to the notion of signs, and subsequently semiotics.

Even though linguistics is only a part of the semiotic enquiry, semiotics can indeed be seen as an interdisciplinary linguistic approach. In the widest sense, it is “the study of signs” (CHANDLER 2007: 1). More precisely, it is not only the study of what is referred to by a sign but rather of anything that represents something else. In this sense, signs can assume forms of words, images, sounds, gestures and objects (CHANDLER 2007: 2). As suggested by C. S. Peirce, there are three types of signs. Those are icons, where the signifier resembles the signified, indices/indexes, where the signifier and signified are related, and symbols, where the relation between the signifier and signified is arbitrary (CHANDLER 2007: 36–37).

As linguistic research is rooted in communication, it is important to reflect on communication studies. Their interest lies in communication as a “social interaction through messages” (FISKE 1990: 2). The evidence for their interdisciplinary nature is found in Fiske's (1990: 1–2) assumptions about communication, which include the following: 1) it is based on multiple disciplinary approaches to be studied exhaustively; 2) communication involves signs and codes; 3) transmission and receiving of signs and codes is the social relationship practice; 4) communication is the core of our culture. Furthermore, Fiske (1990: 2) claims that there are two main schools in the study of communication. The first one is concerned with the transmission of messages. The second school sees communication as the production and exchange of meaning.

Closely related to communication studies is *discourse analysis*, defined by Jørgensen and Phillips (2002: 1) as an analysis of patterns followed by people's utterances when being a part of different domains of social life. According to Brown and Yule (1983: ix), in linguistic terms, discourse analysis is concerned with how addressers produce linguistic messages and how addressees work on those messages to interpret them. Both Jørgensen and Phillips (2002: 1) and Brown and Yule (1983: viii) suggest that this

is indeed an interdisciplinary field. Additionally, Jørgensen and Phillips (2002: 1) present three approaches to discourse analysis. Those are Laclau and Mouffe's discourse theory, critical discourse analysis and discursive psychology.⁴ It should be noted that each of these approaches is not a mere method, but "a theoretical and methodological whole" (JØRGENSEN and PHILLIPS 2002: 3–4).

Besides the traditional approach to discourse analysis, nowadays, one can talk about *digital discourse analysis*. This contemporary area of study is interested in digital genres, which include websites, blog posts, videos, social media, podcasts, memes, etc. Belcher (2023: 33) states that it is important to understand these genres as they can be important for theorising and analysing genres, engaging in genre-informed teaching and production and interacting with genre-mediated information.

Multimodality in language can also be seen as an interdisciplinary approach, as its very name points to such a nature. More precisely, multimodality is based on the use of two or more senses for information exchange (GRANSTRÖM, HOUSE et al. 2002: 1). The two most important terms for this field of study are medium, as the information representation in the physical sense, and modalities, as different modes or ways for the exchange of information. The use of different channels for information exchange not only provides better communicative outcomes but also aids people with sensory impairments (GRANSTRÖM, HOUSE et al. 2002: 1). Some of the areas of interest for multimodality are suggested by Granström, House et al. (2002: 2), and are concerned with human-to-human communication along with bodily communication, speech and gesture, as well as audio-visual speech perception. Finally, recent technological developments led to more extensive multimedia and multimodal information system applications (GRANSTRÖM, HOUSE et al 2002: 1).

Thus, one can also talk about *media linguistics*, interested in the media's influence on language. It presents an interface among linguistics, media studies and cultural studies (SKOWRONEK 2014: 16). Therefore, media linguistics utilises multiple methodologies and a variety of approaches, but they must always be functional and relevant. The main aim of this linguistic area is concerned with the structure and use of language in a media context. Namely, it is interested in describing and analysing language and media subsystems regarding their text creation mechanism, pragmatic aims, contextual environment and how the two areas influence each other (SKOWRONEK 2014: 16). Further on, one should see media discourse as a communication event, followed by cultural, social and political circumstances. It can, additionally, be a tool for social and cultural practices and exercising one's power. In this way, media discourse involves both knowledge and ideology in line with the medium and the senders (SKOWRONEK 2014: 21).

4.2. Applied linguistics, sociolinguistics and anthropological linguistics

The next linguistic interdisciplinary approach is *applied linguistics*. Many have tried to define this field of study. For example, Schmitt and Celce-Murcia (2020: 1) suggest that "Applied linguistics' is using what we know about (a) language, (b) how it is learned and (c) how it is used, in order to achieve some purpose or solve some problem in the real world." The defining characteristic of applied linguistics is that it is no longer concerned only with linguistics, as a separate discipline. It also has to include other disci-

4 For more on each of the approaches, refer to Chapters 2, 3 and 4 in Jørgensen and Phillips (2002).

plines to be able to give answers to the questions in the real world (WIDDOWSON 2019: 34). Thus, this approach can be defined as interdisciplinary. The predominant interest of applied linguistics has always been second or foreign language teaching and learning, with a focus on second language acquisition theory (SLA), pedagogy and the interface of the two (SCHMITT and CELCE-MURCIA 2020: 2). Besides L2 learning and teaching, applied linguistics is a much more comprehensive field, interested in many different areas. Some of those are mentioned by Schmitt and Celce-Murcia (2020) and include literacy, speech pathology, interpreting and translating, lexicography, sociolinguistics, psycholinguistics etc.⁵ It must be noted that some of the areas often considered as a part of applied linguistics, are, in this paper, treated as separate fields, for example, sociolinguistics or psycholinguistics. Similarly, Crystal (2008: 31) points out that there might appear an unclear boundary between applied linguistics and various interdisciplinary approaches to linguistics.

The ever-growing interest in how language functions in a society led to the development of *sociolinguistics*. Coupland and Jaworski (1997: 1) define it as “the study of language in its social contexts and the study of social life through linguistics.” They (COUPLAND and JAWORSKI 1997: 1) continue by describing sociolinguistics as an interdisciplinary field that combines the methods and priorities of different disciplines, with modern sociolinguistics blurring boundaries between those disciplines even further. Therefore, as with the majority of interdisciplinary fields, the overlap in research is persistent. Sociolinguistics, besides being based on the interface of linguistics, sociology and social theory, also delves into social psychology, human communication studies, and even discourse analysis and pragmatics. Thanks to these constant interactions, sociolinguistics has probably become the most active and diverse field of modern-day language research (COUPLAND and JAWORSKI 1997: 1). Dialectology is one of the predominant areas of study in sociolinguistics. Childs (2021: 10) suggests that it is this area, among others, that has led to the development of an interdisciplinary approach in linguistics. Namely, dialectology uses methodologies from multiple disciplines to answer social and perceptual questions about dialects.

Anthropological linguistics, also known as linguistic anthropology and anthropolinguistics, is a field of study closely related to sociolinguistics. As defined by Duranti (1997: 2), it is interested in the “study of language as a cultural resource and speaking as a cultural practice.” More precisely, anthropological linguistics studies language as a set of cultural practices, which allows for interpsychological (among individuals) and intrapsychological (within an individual) representations of the social order, used for constitutive social acts (DURANTI 1997: 3). Enfield, Kockelman et al. (2014: 1–2) point out the challenges of linguistic anthropology. Those include defining language, showing how it is related to the human mind, to society and social life, and, finally, to knowledge, values, technologies and practices that make up culture. The major theoretical concerns of linguistics anthropology are performance, indexicality and participation (DURANTI 1997: 14).⁶

5 For a more exhaustive list of areas in applied linguistics, refer to Chapelle's (2013) *Encyclopedia of Applied Linguistics*.

6 For an extensive description of each of the theoretical concerns of anthropolinguistics, refer to Duranti (1997: 14–21).

It must be noted that anthropological linguistics and to a certain degree sociolinguistics overlap with the term *ethnolinguistics*. Crystal (2008: 174) defines it as the study of language as related to ethnic types and behaviours. According to Duranti (1997: 2), European scholars prefer the term *ethnolinguistics* to *anthropological linguistics*.

According to Filipović (2022: 117), interdisciplinarity that occurs between language and the law is of great importance since it reflects how law, law enforcement, language professionals and the general public can contribute to legal and judicial processes, as studied within the fields of forensic and legal linguistics. *Legal linguistics* is concerned with “the use of language in the area of law” (GALDIA 2017: 23). Nonetheless, this can be interpreted in different ways, especially due to the interdisciplinary nature of the approach. Thus, an extensive number of matters and theoretical problems are discussed, with the field constantly expanding (GALDIA 2017: 24). Legal linguistics deals with two main questions. Those are: how law is created and how it is applied with linguistic means (GALDIA 2017: 24). The question of whether legal linguistics is a new discipline arises. On one hand, it can be considered old, as legal-linguistic questions have been around for ages. On the other hand, it can be seen as new since it has only recently emerged as an independent branch of linguistics and legal science (GALDIA 2017: 72). Some of the main interests of legal linguistics are rooted in pragmatics and semantics (GALDIA 2017: 44–60).

Forensic linguistics is concerned with the study of language applied to forensic purposes and contexts (MCMENAMIN 2002: 67), that is, investigating crimes where language data serves as evidence (CRYSTAL 2008: 194). The primary importance of forensic linguistics is its connection with scientific theories and methods created within the realms of general and applied linguistics (MCMENAMIN 2002: 67). Forensic linguistics, even though it has only recently been better structured and defined, is by no means a new field (MCMENAMIN 2002: xi). This field of study is interested in some of the following questions: phonetics, semantics, pragmatics, stylistics, discourse analysis and trademarks. It should be pointed out that McMenamin (2002) throughout his book sees forensic linguistics as a discipline within applied linguistics.

4.3. Psycholinguistics, cognitive linguistics and neurolinguistics

Psycholinguistics is a scientific field that focuses on “the use of language and speech as a window to the nature and structure of the human mind” (SCOVEL 1998: 4). Aitchison (2008: 1), on the other hand, suggests that psycholinguistics is “the study of language and the mind.” The interface between linguistics and psychology is very convenient because both of the disciplines are considered social sciences, or rather situated somewhere between social sciences and humanities, and, thus, share similar approaches. In this case, the two disciplines, just like all the other social sciences, base their work on forming and testing hypotheses (AITCHISON 2008: 1). Scovel (1998: 5) suggests four sub-fields psycholinguistics is interested in. Those are (1) how language and speech are acquired, (2) how they are produced, (3) comprehended, and finally, (4) lost. These sub-fields are considered from different research aspects, which can be seen in the matrix represented in Table 1.

Table 1. *Sub-fields of psycholinguistics (SCOVEL 1998: 5)*

	Diachronic	Synchronic
Synthesis	acquisition	production
Analysis	dissolution	comprehension

As seen within the matrix, acquisition and dissolution are viewed through time, that is diachronically, and represent the beginning and end of the human speech story respectively. Despite being viewed from different aspects, the two processes are not so different, as the former refers to the formation of language, whereas the latter is an unintentional falling apart of language. The other two processes, production and comprehension, are considered synchronic, as they are concerned with a particular point in time. There are certain similarities here as well, since the first process involves the synthesis of language structures, while the second is their analysis (SCOVEL 1998: 5–6).

Cognitive linguistics is another linguistic interdisciplinary field, and it is closely related to psycholinguistics. This approach is focused “on language as an instrument for organising, processing, and conveying information” (GEERAERTS and CUYCKENS 2007: 3). More precisely, it is the study of language based on the cognitive function, with *cognitive* being the role of intermediate informational structures in the human interaction with the world (GEERAERTS and CUYCKENS 2007: 5). According to Evans and Green (2006: 5), cognitive linguistics is different from all the other current language sciences in that it gives an insight into the basic properties and design of the human mind. It should also be pointed out that cognitive linguistics is not a single specific theory, but rather a ‘movement’ or ‘enterprise’, which lies on a common set of guiding principles, assumptions and perspectives. Therefore, the overlap of multiple theories takes place, which might be seen as a starting point for the interdisciplinary nature of this approach to the study of language (EVANS and GREEN 2006: 3). Language within cognitive linguistics is seen as rooted in the cognitive capacities of humans (GEERAERTS and CUYCKENS 2007: 4). Some of the cognitive linguistics’ areas of interest are: the structural characteristics of natural language categorisation (polysemy, mental imagery, metaphor etc.); the functional principles of linguistic organization (iconicity and naturalness); the conceptual relation between syntax and semantics; the experiential and pragmatic base of language-in-use; and the language-thought relationship (GEERAERTS and CUYCKENS 2007: 4).

Neurolinguistics, as an interdisciplinary field in close relation to cognitive linguistics, is an approach interested in the relation of language and communication to various brain functions to get a grasp of how the brain is involved in the language acquisition, understanding and production (AHLSEN 2006: 3). Neurolinguistics most commonly studies language and communication after brain damage. It also includes different language research based on experiments, model construction, computer simulations, and neuroimaging studies (AHLSEN 2006: 3). The interdisciplinary nature of neurolinguistics lies in the humanities, medical, natural and social sciences, as well as technology being intertwined (AHLSEN 2006: 4–5). Some of the central questions of neurolinguistics are: what happens to language and communication following brain damage; how language ability has been developing with the species evolving; how children learn to communicate; how to make computer simulations of language functions; how to develop experiments that test language processing, etc. (AHLSEN 2006: 5).

Another field of study based on the interaction of linguistics and medical sciences is *clinical linguistics*. In the broadest sense, clinical linguistics studies how the capacity of language, as a unique human capacity, can be disordered. This includes not only language disorders, but also the disorders of vegetative functions (e.g. eating, breathing and swallowing) which allowed for the development of language ability (CUMMINGS 2008: 1). It is important to point out that this approach is not only limited to the academic setting, but it also includes clinical practice. Such is the case because the individuals affected by the disorders limiting their communicative capacities can easily become distressed and frustrated, and, thus, help from the clinical setting is needed (CUMMINGS 2008: 2). What is essential for clinical linguistics is the recognition that language greatly depends on the early evolutionary human developments, especially those that have to do with neuromuscular mechanisms that allow feeding, swallowing and breathing (CUMMINGS 2008: 2).

4.4. Translation studies

Besides being focused on a single language, linguistics is oftentimes interested in multiple languages simultaneously. One such linguistic field is found in *translation studies*, which is defined as an academic discipline that lies in the study of the theory and phenomenon of translation (MUNDAY 2001: 1). Although translation as a practice has been around for centuries, translation studies as an independent approach developed only in the mid-twentieth century (MUNDAY 2001: 5). Pointing to the interdisciplinary nature of translation, Munday (2001: 183) states that it collaborates with disciplines such as linguistics (especially semantics and pragmatics), applied and contrastive linguistics, modern languages and language studies, comparative literature, cultural studies and philosophy. Additionally, it should be noted that the relationships translation studies establish with other disciplines are by no means fixed. Those collaborations actually shifted from a significant relationship with contrastive linguistics to the essential importance of cultural studies in the present time (MUNDAY: 2001: 183).

4.5. Mathematical linguistics, computational linguistics and corpus linguistics

Brown and Miller (2013: 279) define *mathematical linguistics* as “the study of the formal properties of grammatical theories, formalised in logical or mathematical terms.” Linguistics not often using statistics in its research is what made it a part of the humanities since it was mainly interested in similar languages. However, linguistics encountered difficulties when the interest in languages of completely different structures arose, and, thus, mathematical postulates and principles came into play (DIAMOND 1993: 19). Despite being present within the main linguistic branches (phonology, morphology, syntax and semantics), mathematical linguistics found its way into the research of other previously mentioned interdisciplinary approaches, such as cognitive linguistics, psycholinguistics, and even applied linguistics (KORNAI 2008: vii–x). According to Kornai (2008: viii), the earliest attempts at computational linguistics were greatly overlapping with mathematical linguistics.

Computational linguistics, as defined by Brown and Miller (2013: 94), represents “the use of computers in linguistics and the development of software which can perform linguistic tasks.” Its main objective is to work on the development of language models uti-

lised in computers and applications for computer tasks involving human language, such as Natural Language Processing (NLP) applications, software for grammar correction, word sense disambiguation, dictionary compilation, automatic translation, etc. (LEDENEVA and SIDOROV 2010: 3). Some of the most popular areas of application of computational linguistics include:

- Information Retrieval (IR), which is based on finding documents that will provide sufficient information in large collections of documents;
- Question Answering (QA) as a complex task combining NLP, IR and machine learning;
- Text summarisation, which allows the reduction of text size with limited content loss;
- Text generation, based on coherent text generation from raw data (LEDENEVA and SIDOROV 2010: 3).

Computational linguistics is closely related to all the levels of traditional linguistics. Those include phonetics/phonology, morphology, syntax, semantics, pragmatics and discourse (LEDENEVA and SIDOROV 2010: 4).

Corpus linguistics is at the core of modern-day linguistic research, as many researchers rely on corpora of different kinds when looking at a particular phenomenon. Lüdeling and Kytö (2008: v), in their definition, point out the interdisciplinary aspect of this field of study. Namely, it is the study of the “real life” language use with the aid of computers and electronic corpora. Lüdeling and Kytö (2008: v) also ponder on the term *corpus*, which used to stand only for a collection of written or spoken texts, but nowadays has a wide variety of connotations. Some of them include machine-readable forms, sampling and representativeness, finite size and a corpus that contains a standard reference for the variety of language it represents (LÜDELING and KYTÖ 2008: v).⁷ The introduction of computers in language research brought about three ways in which corpus linguistics is related to computational linguistics. In both areas, the techniques are used for structuring, annotating and searching large amounts of texts; the techniques are used for both qualitative and quantitative research; and, finally, in computational linguistics, corpus data is used for the development of NLP applications (LÜDELING and KYTÖ 2008: x).

4.6. Sign language linguistics

Finally, the importance of the *sign language linguistics* should be noted. Before the development of this linguistic approach, sign language was seen as a primitive universal way of communication achieved through gestures. However, with the contemporary development of sign language linguistics, there is interest in the similarities and differences not only between different sign languages but also between sign languages and spoken languages (PFAU, STEINBACH et al. 2012: 1). These authors (PFAU, STEINBACH et al. 2012), in their handbook on sign language, study this form of communication through the fundamental linguistic areas, starting with phonetics and phonology all the way to semantics and pragmatics. Additionally, there is a collaboration with other interdisciplinary approaches to linguistics, such as psycholinguistics, neurolinguistics or multimodality, as

⁷ Lüdeling and Kytö (2008) also state that corpus linguistics is essential for research in other interdisciplinary branches of linguistics, such as sociolinguistics or psycholinguistics.

exemplified throughout the handbook.

5. Some current issues in linguistic interdisciplinarity

Due to scientific and technological developments, the current linguistic research has never been this widespread and is trying to answer newly emerged questions about language. Even though interdisciplinarity and multidisciplinary have been present in linguistics for a while, this new way of accessing linguistic science calls for more elaborate and intertwined collaborations of multiple interdisciplinary fields.

One of the areas that is often involved in further collaborations nowadays is *neurolinguistics*. For example, because of the close vicinity of the two areas, a new approach, *cognitive neurolinguistics* emerged, interested in how speech functions in the brain are related to the question of knowledge in the brain (SHUHRATOVNA 2022). Furthermore, *neurolinguistics* is also interested in how *sign language* can be helpful in decoding language capacity in the brain (MALAIA and WILBUR 2010).

Currently, the most prolific application of interdisciplinary approaches, and, thus, *neurolinguistics*, is *in language acquisition, learning and teaching processes*. In that way, Khramchenko (2023) is interested in how neurolinguistic methods can reshape language education and professional communication. Similarly, Rastelli (2018) delves into how different L2 instruction affect the anatomy and the functioning of an adult learner's brain.

Currently, the domain of language learning and teaching also interacts in great measure with *psycholinguistics*. Both Purba (2018) and Dey and Sawalmeh (2021) point out the importance of psycholinguistics for the explanation of intrinsic and extrinsic problems in the four language skills,⁸ the errors students make while learning a language, and possible language impairments. This collaboration is helpful as teachers can understand which methods are the most useful for the best learning results.

Another linguistic area that seeks a lot of collaboration is translation studies. For instance, House (2019) suggests a *cognitive approach to translation studies* through intro- and retrospection, behavioural experiments and neuroimaging. On the other hand, Alfuraih (2019) analyses the importance of *learner translator corpora* for the benefit of translation studies, as well as for computational linguistics. Similarly, Nguyen, Doğruöz et al. (2016) work in the field of *computational sociolinguistics*, more precisely, how computational linguistics researches the most dominant sociolinguistic themes. As regards natural-scientific approaches to linguistics, it is worth mentioning that Ogiela, Ogiela et al. (2009) claim that *mathematical linguistics* can be useful *in cognitive medical imaging* to define the semantic content of visual data.

6. Conclusion

This overview demonstrates how the interface of different disciplines is utilised in the study of language. Firstly, the definition of interdisciplinarity is given, along with the ways of how it is used within the discipline of linguistics. Even though there are certain limitations when it comes to defining interdisciplinarity, it indeed can be differentiated from the notions of disciplinarity, multidisciplinary and transdisciplinarity. Some interdisciplinary approaches to linguistics emerged long before the beginning of

⁸ The four skills referred to are reading, listening, writing and speaking.

the twentieth century. Those were closely related to the way language was researched in the past, mostly through literature, and involved approaches such as historical linguistics, philosophy of language, stylistics and lexicography. The beginning of the twentieth century and onwards brought about a substantial increase in interdisciplinarity in language study, because new approaches were defined and became independent scientific fields. This period saw the collaboration of linguistics not only with other humanities but also with many other scientific fields, which gave rise to mathematical, corpus, computational, neurolinguistics, clinical linguistics, etc. The current situation is such that even independent interdisciplinary approaches interact to answer language problems and questions that have never been around before.

This paper by no means offers an exhaustive overview of interdisciplinary approaches in linguistics. However, it shows that, even though the majority of linguistic interfaces have been properly defined in the last century, collaboration between different disciplines has been around for a very long time. To conclude, this paper does not only present a brief introduction to the topic of linguistic interdisciplinarity, but it is also suitable as a starting point for those researchers who, for the first time, come into contact with interdisciplinarity. Finally, this paper might be useful for obtaining some of the sources for further, more in-depth research in this area.

References

- AHLSÉN 2006: Ahlsén, Elisabeth. *Introduction to Neurolinguistics*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2006.
- AITCHISON 2008: Aitchison, Jean. *The Articulate Mammal: An introduction to psycholinguistics* (5th ed.). London and New York: Routledge, 2008. <https://doi.org/10.4324/9780203828243>
- ALFURAIH 2020: Alfuraih, Reem F. "The undergraduate learner translator corpus: a new resource for translation studies and computational linguistics." *Language Resources and Evaluation*, 54: 3 (2020): pp. 801–830. <https://doi.org/10.1007/s10579-019-09472-6>
- ANTTILA 1989: Anttila, Raimo. *Historical and Comparative Linguistics*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 1989. <https://doi.org/10.1075/cilt.6>
- BELCHER 2023: Belcher, Diane D. "Digital genres: What they are, what they do, and why we need to better understand them." *English for Specific Purposes*, 70 (2023): pp. 33–43. <https://doi.org/10.1016/j.esp.2022.11.003>
- BROWN and YULE 1983: Brown, Gillian and George Yule. *Discourse Analysis*. Cambridge: Cambridge University Press, 1983.
- BROWN and MILLER 2013: Brown, Keith and Jim Miller. *The Cambridge Dictionary of Linguistics*. Cambridge: Cambridge University Press, 2013.
- BUBLITZ and NORRICK 2011: Bublitz, Wolfram and Neal R. Norrick. "Introduction: the burgeoning field of pragmatics." In *Handbook of Pragmatics*, W. Bublitz, A. H. Jucker and K. P. Schneider, eds., 2011: pp. 1–20. Berlin, Boston: Walter de Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110214260.1>
- BURKE 2014: Burke, Michael. "Stylistics: From classical rhetoric to cognitive neuroscience." In *The Routledge Handbook of Stylistics*, M. Burke, ed., 2014: pp. 1–7. London and New York: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315795331>
- CAMPBELL 1998: Campbell, Lyle. *Historical Linguistics: An Introduction*. Edinburgh: Edinburgh

- University Press, 1998.
- CHANDLER 2007: Chandler, Daniel. *Semiotics: The Basics*. London and New York: Routledge, 2007.
- CHAPELLE 2013: Chapelle, Carol A. (ed.). *The Encyclopedia of Applied Linguistics*. Malden, MA: Blackwell Publishing, 2013.
- CHILDS 2021: Childs, Becky. "The value of interdisciplinary and transdisciplinary linguistic research." In *Crossing Borders, Making Connections: Interdisciplinarity in Linguistics*, A. Burkette and T. Warhol, eds., 2021: pp. 7–21. Boston, Berlin: Mouton de Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9781501514371-003>
- COUPLAND and JAWORSKI 1997: Coupland, Nikolas and Adam Jaworski (eds.). *Sociolinguistics: A Reader*. London, New York: Macmillan Education, 1997.
- CRYSTAL 2008: Crystal, David. *A Dictionary of Linguistics and Phonetics* (6th ed.). Malden, MA: Blackwell Publishing, 2008.
- CUMMINGS 2008: Cummings, Louise. *Clinical Linguistics*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2008. <https://doi.org/10.1515/9780748629251>
- DEY and SAWALMEH 2021: Dey, Manna and Murad Hassan Sawalmeh. "Psychological Processes in Language Learning and Teaching: Methods and Approaches of Psycholinguistics." *British Journal of Applied Linguistics*, 1: 1 (2021): pp. 1–7. <https://doi.org/10.32996/bjal.2021.1.1.1>
- DIAMOND 1993: Diamond, Jared M. "Mathematics in linguistics." *Nature*, 366 (1993): pp. 19–20. <https://doi.org/10.1038/366019a0>
- DURANTI 1997: Duranti, Alessandro. *Linguistic Anthropology*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997.
- ENFIELD, KOCKELMAN et al. 2014: Enfield, N.J., Paul Kockelman and Jack Sidnell. "Introduction: Directions in the anthropology of language." In *The Cambridge Handbook of Linguistic Anthropology*, N.J. Enfield, P. Kockelman and J. Sidnell, eds., 2014: pp. 1–24. Cambridge: Cambridge University Press.
- EVANS and GREEN 2006: Evans, Vyvyan and Melanie Green. *Cognitive Linguistics: An Introduction*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2006. <https://doi.org/10.4324/9781315864327>
- FILIPOVIĆ 2022: Filipović, Luna. "From the Crime Scene to the Language Lab and Back: Cross-linguistic Empirical Research on Language and the Law and its Practical Applications." *International Journal of Language and Law*, 11 (2022): pp. 104–120. <https://doi.org/10.14762/jll.2022.104>
- FISKE 1990: Fiske, John. *Introduction to the Communication Studies* (2nd ed.). London and New York: Routledge, 1990. <https://doi.org/10.4324/9780203134313>
- GALDIA 2017: Galdia, Marcus. *Lectures on Legal Linguistics*. Frankfurt am Main: Peter Lang, 2017.
- GEERAERTS and CUYCKENS 2007: Geeraerts, Dirk and Hubert Cuyckens. "Introducing Cognitive Linguistics." In *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*, D. Geeraerts and H. Cuyckens, eds., 2007: pp. 3–21. Oxford: Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199738632.013.0001>
- GRANSTRÖM, HOUSE et al. 2002: Granström, Björn, David House and Inger Karlsson, eds. *Multimodality in Language and Speech Systems*. Dordrecht: Kluwer Academic Publish-

- ers, 2002. <https://doi.org/10.1007/978-94-017-2367-1>
- HOUSE 2019: House, Julianne. "Suggestions for a New Interdisciplinary Linguo-cognitive Theory in Translation Studies." In *Researching Cognitive Processes of Translation*, D. Li, V. L. Cheng Lei and Y. He, eds., 2019: pp. 3–14. Singapore: Springer. https://doi.org/10.1007/978-981-13-1984-6_1
- HUANG 2016: Huang, Yan. "Pragmatics: Language use in context." In *The Routledge Handbook of Linguistics*, K. Allan, ed., 2016: pp. 1–16. London and New York: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315718453>
- INSTITUTE OF MEDICINE 2005: Institute of Medicine. *Facilitating Interdisciplinary Research*. Washington, D.C.: The National Academies Press, 2005. <https://doi.org/10.17226/11153>
- JACKSON 2022: Jackson, Howard (ed.). *The Bloomsbury Handbook of Lexicography*. London, New York, Dublin: Bloomsbury Academic, 2022.
- JØRGENSEN and PHILLIPS 2002: Jørgensen, Marianne and Louise Phillips. *Discourse analysis: as Theory and Methods*. London, Thousand Oaks, New Delhi: SAGE Publications, 2002. <https://doi.org/10.4135/9781849208871>
- KHRAMCHENKO 2023: Khramchenko, Dmitry. "Bridging brain and language: enhancing language learning and communication through neurolinguistic insights." *Issues of Applied Linguistics* (2023): pp. 32–60. <https://doi.org/10.25076/vpl.51.02>
- KLEIN 1990: Klein, Julie Thompson. *Interdisciplinarity: History, Theory, and Practice*. Detroit: Wayne State University Press, 1990.
- KLEIN 2004: Klein, Julie Thompson. "Prospects for transdisciplinarity." *Futures*, 36 (2004): pp. 515–526. <https://doi.org/10.1016/j.futures.2003.10.007>
- KOCKELMANS 1979: Kockelman, Josheph J. "Science and Discipline: Some Historical and Critical Reflections." In *Interdisciplinarity and Higher Education*, J.J. Kockelmans, ed., 1978: pp. 11–48. University Park, London: The Pennsylvania State University Press.
- KORNAI 2008: Kornai, András. *Mathematical Linguistics*. London: Springer, 2008. <https://doi.org/10.1007/978-1-84628-986-6>
- KOT 2023: Kot, Sergii O. "Theolinguistics as a Science: Status and Criteria for its Isolation." *Scientific Journal of National Pedagogical Dragomanov University. Series 9. Current Trends in Language Development*, 25 (2023): pp. 19–28. <https://doi.org/10.31392/NPU-nc.series9.2023.25.02>
- LAMARQUE 1997: Lamarque, Peter V. "Philosophy of Language." In *Concise Encyclopedia of Philosophy of Language*, P. V. Lamarque and R. E. Asher, eds., 1997: pp. 1–9. Oxford, New York, Tokyo: Elsevier Science – Pergamon.
- LEDENEVA and SIDOROV 2010: Ledeneva, Yulia and Grigori Sidorov. "Recent Advances in Computational Linguistics." *Informatica*, 34 (2010): pp. 3–18.
- LÜDELING and KYTÖ 2008: Lüdeling, Anke and Merja Kytö (eds.). *Corpus Linguistics: International Handbook* (Vol. 1). Berlin and New York: Walter de Gruyter, 2008. <https://doi.org/10.1515/booksetHSK29>
- MALAIA and WILBUR 2010: Malaia, Evie and Ronnie Wilbur. "Sign language: Contribution to neurolinguistics from cross-modal research." *Lingua*, 120 (2010): pp. 2704–2706. <https://doi.org/10.1016/j.lingua.2010.03.014>
- MCMENAMIN 2002: McMenamin, Gerald R. *Forensic Linguistics: Advance in Forensic Stylistics*. London: Routledge, 2002.

- tics. Boca Raton, London, New York, Washington, D.C.: CRC Press, 2002. <https://doi.org/10.1201/9781420041170>
- MEY 2009: Mey, Jacob L. "Pragmatics: Overview." In *Concise Encyclopedia of Pragmatics* (2nd ed.), J. L. Mey, ed., 2009: pp. 786–797. Amsterdam, Oxford: Elsevier.
- MILLER 2007: Miller, Alexander. *Philosophy of Language* (2nd ed.). London and New York: Routledge, 2007. <https://doi.org/10.4324/9780203519615>
- MUNDAY 2001: Munday, Jeremy. *Introducing Translation Studies: Theories and Applications*. London and New York: Routledge, 2001.
- NERLICH 2009: Nerlich, Brigitte. "History of Pragmatics." In *Concise Encyclopedia of Pragmatics* (2nd ed.), J.L. Mey, ed., 2009: pp. 328–335. Amsterdam, Oxford: Elsevier.
- NEUMANN 2009: Neumann, Ruth. "Disciplinarity." In *The Routledge International Handbook of Higher Education*, M. Tight, K.H. Mok and J. Huisman, C.C. Morphew, eds., 2009: pp. 487–500. New York, London: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203882221>
- NGUYEN, DOĞRUÖZ et al. 2016: Nguyen, Dong, A. Seza Doğruöz, Carolyn P. Rosé and Franciska de Jong. "Computational Sociolinguistics: A Survey." *Computational Linguistics*, 42: 3 (2016): pp. 537–593. https://doi.org/10.1162/COLI_a_00258
- NORMAN and MUKHIN 2021: Norman, Boris Yu. And Mikhail Yu. Mukhin. "Interdisciplinary Trends of Modern Linguistics." *Филологический класс*, 26: 2 (2021): pp. 33–39.
- OGIELA, OGIELA et al. 2009: Ogiela, Lidia, Marek R. Ogiela and Ryszard Tadeusiewicz. "Mathematical Linguistics in Cognitive Medical Image Interpretation Systems." *Journal of Mathematical Imaging and Vision*, 34 (2009): pp. 328–340. <https://doi.org/10.1007/s10851-009-0151-4>
- PFAU, STEINBACH et al. 2012: Pfau, Roland, Markus Steinbach and Bencie Woll (eds.). *Sign Language: An International Handbook*. Boston, Berlin: Mouton de Gruyter, 2012. <https://doi.org/10.1515/9783110261325>
- PURBA 2018: Purba, Norita. "The Role of Psycholinguistics in Language Learning and Teaching." *Tell Journal*, 6: 1 (2018): pp. 47–54. <https://doi.org/10.30651/tell.v6i1.2077>
- RASTELLI 2018: Rastelli, Stefano. "Neurolinguistics and second language teaching: A view from the crossroads." *Second Language Research*, 34: 1 (2018): pp. 103–123. <https://doi.org/10.1177/0267658316681377>
- SCHMITT and CELCE-MURCIA 2020: Schmitt, Norbert and Marianne Celce-Murcia. "An overview of applied linguistics." In *An Introduction to Applied Linguistics* (3rd ed.), N. Schmitt and M. P. H. Rodgers, eds., 2020: pp. 1–15. London and New York: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780429424465>
- SCOVEL 1998: Scovel, Thomas. *Psycholinguistics*. Oxford: Oxford University Press, 1998.
- SHUHRATOVNA 2022: Shuhratovna, Dadabaeva Shirin. "Cognitive Linguistics and Neurolinguistics." *Analytical Journal of Education and Development*, 2: 10 (2022): pp. 308–321.
- SKOWRONEK 2014: Skowronek, Bogusław. "Media linguistics. An interdisciplinary approach to the study of language and media." *Media Linguistics: International Scientific Journal*, 1: 4 (2014): pp. 16–24.
- SUGIMOTO AND WEINGART 2015: Sugimoto, Cassidy R. and Scott Weingart. "The kaleidoscope of disciplinarity." *Journal of Documentation*, 71: 4 (2015): pp. 775–794. <https://doi.org/10.1111/j.1365-2540.2015.02611.x>

org/10.1108/JD-06-2014-0082

TARP 2018: Tarp, Sven. "Lexicography as an independent science." In *The Routledge Handbook of Lexicography*, P. A. Fuertes-Olivera, ed., 2018: pp. 19–33. London and New York: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315104942>

VERSCHUEREN 1999: Verschueren, Jef. *Understanding Pragmatics*. New York: Oxford University Press, 1999.

WEINGART and STEHR 2000: Weingart, Peter and Nico Stehr (eds.). *Practising Interdisciplinarity*. Toronto, Buffalo, London: University of Toronto Press, 2000. <https://doi.org/10.3138/9781442678729>

WIDDOWSON 2019: Widdowson, Henry. "Disciplinarity and Disparity in Applied Linguistics." In *Voices and Practices in Applied Linguistics: Diversifying a Discipline*, C. Wright, L. Harvey and J. Simpson, eds., 2019: pp. 33–49. York: White Rose University Press. <https://doi.org/10.22599/BAAL1.c>

Online sources

Cambridge Dictionary of English – Interdisciplinarity, <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/interdisciplinarity>, November 28, 2023

Gordana N. Ivković

PREGLED INTERDISCIPLINARNIH PRISTUPA U LINGVISTICI

Rezime

Interdisciplinarnost, posebno poslednjih godina, predstavlja pristup koji se veoma često primenjuje u lingvističkim istraživanjima. To je efikasan način da se odgovori na sve veći broj pitanja koja prevazilaze osnovne lingvističke oblasti, počev od fonetike i fonologije pa sve do semantike. Prvi cilj ovog rada je objasniti šta je interdisciplinarnosti i uporediti je sa pojmovima multidisciplinarnosti i transdisciplinarnosti. Takođe, se stiče uvid u to koliko je interdisciplinarnost važna za lingvistiku. Drugi deo ovog rada pruža pregled lingvističkih pristupa koji već dugo postoje. U okviru trećeg dela, predstavljene su oblasti lingvističkih istraživanja koje su se razvile u skorije vreme. Ove oblasti se ne zasnivaju samo na saradnji sa drugim humanističkim naukama, već i prirodnim i tehničkim naukama poput matematike, informatike, pa čak i medicine. Poslednji deo ovog rada zasniva se na trenutnom stanju saradnje lingvistike sa drugim naukama. Na osnovu ovog pregleda može se zaključiti da, iako su interdisciplinarni pristupi definisani u skorije vreme, tradicija kombinovanja znanja i metoda iz različitih disciplina za ispitivanje gorućih jezičkih pitanja postoji već veoma dugo.

Ključne reči: interdisciplinarnost, pristup, oblast, lingvistika

Milica M. Radulović¹

University of Niš

Faculty of Philosophy**

Department of English

<https://orcid.org/0000-0002-0642-7166>

Ljiljana M. Mihajlović

University of Niš

Faculty of Philosophy

Department of English

<https://orcid.org/0000-0002-6898-4558>

SENTENCES WITH INDIRECT REPORTED QUESTIONS IN STORY RETELLING IN ENGLISH

The article presents the results of a study that examined how Serbian undergraduate students of English reported questions in English in a story retelling task. Story retelling is a part of the first-year course *Contemporary English Language 1* at the Department of English at the Faculty of Philosophy, University of Niš. It is used as a method of practising listening comprehension, grammar, vocabulary and basic writing skills. Namely, the role of the EFL instructor is to read an English story of between 245 and 280 words to students twice, and students are required to memorise and retell the story in written form in accordance with grammatical rules and in a way that preserves textual cohesion and coherence. Students are explicitly instructed to use indirect reported speech in their stories since they are required to retell the stories from memory and referring to the notes they are allowed to take while the instructor is reading the story. The story includes three questions: a polite *yes-no* question, a rhetorical *wh*-question and an information-seeking *wh*-question. The corpus includes sentences with indirect questions from sixty-six retold stories and the analysis of the results demonstrates that the students reported the polite *yes-no* question and the information-seeking *wh*-question more successfully than the rhetorical *wh*-question.

Keywords: question, indirect reported question, story retelling, EFL

1. Introduction

Güldemann and von Roncador (2002: viii) refer to reported discourse as 'speaking about speaking' or 'text within text'. The authors explain that, since texts have their particular deictic and interactional settings as well as different communicative

¹ milica.radulovic@filfak.ni.ac.rs

** Prepared as a part of the project *Scientific Findings in English Linguistics and Anglo-American Literature and Culture and Teaching Applications*, conducted at the University of Niš – Faculty of Philosophy (No. 423/1-3-01). This study was supported by the Ministry of Science, Technological Development and Innovations of the Republic of Serbia (Contract No. 451-03-137/2025-03/ 200165).

perspectives, texts have to be modified when we integrate them in the domain of reported discourse. In addition, speakers/writers who use reported speech, or 'reporters', can reproduce original text and manipulate reported text in accordance with their own specific purposes. In relation to this, the basic traditional distinction between direct and indirect speech is based on the relation between original and reported text.

As far as structural linguistics is concerned, Clift and Holt (2006: 3) state that 'a major focus has been the distinction between so-called direct reported speech (DRS) and so-called indirect reported speech (IRS)'. Huddleston (2002a: 1023) mentions that some authors omit the word 'reported' and use the terms 'direct speech' and 'indirect speech', whereas some other authors use the term 'reported speech' to denote the indirect type of reported speech. As explained by Quirk, Greenbaum et al. (1985: 1021), direct and indirect speech are two primary modes of reporting. Direct speech is the speech that gives the exact words that someone utters in speech or writing, and, on the other hand, indirect speech 'conveys in the words of a subsequent reporter what has been said or written by the original speaker or writer'.

Moreover, Clift and Holt (2006: 4) note that, in linguistic literature, another type of reported speech is mentioned, 'free indirect' or 'quasi-direct' speech, a mixture of direct and indirect reported speech. In their discussion of direct and indirect speech, Quirk, Greenbaum et al. (1985: 1021, 1032–1033) also refer to two secondary modes of reported speech, free indirect and free direct speech. In these types of reported speech, there is no reporting clause. Similarly, Huddleston (2002a: 1029) explains that the reporting frame can be implicit, and, when this is the case, we have free direct or indirect speech. This case is usually identified in certain types of written or oral narrative.

In English, reporting discourse has traditionally been viewed with regard to the division between direct and indirect styles (SAKITA 2002: 173). In the EFL context, the bipartite classification between direct and indirect reported speech can be a good starting point for practicing reporting the speaker's original words. Specifically, EFL students can start from reporting someone else's statements, orders, and questions as utterances out of context (see, for example, MURPHY 2019: 94–101; SWAN and WALTER 2011: 281–292; VINCE 2008: 62–69). After they master the strategies of reporting single utterances, they can practise reporting texts. This article describes how Serbian first-year students of English reported questions in a story retelling task. Story retelling is a part of two first-year courses, *Contemporary English Language 1* and *Contemporary English 2*, at the Department of English at the Faculty of Philosophy, Niš. The aim of practising story retelling is to practise using grammar and vocabulary in context and to develop listening comprehension and basic writing skills. The research is based on sixty-six students' retold stories from the 2024 January examination.

2. Theoretical background

As already mentioned, reported speech can be viewed through the division between direct and indirect speech². Quirk, Greenbaum et al. (1985: 1022) explain that, in direct speech, the reporting clause can come before, in-between or after the direct speech, which is marked with quotation marks. Quirk, Greenbaum et al. (1985: 1024) also refer to

² In this paper, we use the terms *direct speech* and *direct reported speech* as well as *indirect speech* and *indirect reported speech*.

the partial quotations as the most integrated direct speech, or cases where direct speech is a part of a clause and the reporting clause is implicit. Similarly, Huddleston (2002a: 1029) notes that implicit reporting frames can be identified in free indirect or direct speech. These are the frames that can be recovered from the previous text. Normally, implicit reporting frames are restricted to specific types of written or oral narrative.

2.1. Direct and indirect reported speech

The main difference between direct speech and indirect speech is in the use of deictic expressions, such as personal pronouns, demonstratives, tenses and adverbs of time. These are interpreted with regard to the circumstances of the utterance-act, i.e. the participants, place and time. In direct speech, deictic expressions are related to the original utterance, and in indirect speech, deictic expressions are related to the act of reporting (HUDDLESTON 2002a: 1023). The choice of the tense in the reported clause depends on the time reference of the reporting verb (QUIRK, GREENBAUM et al. 1985: 1026–1028). Quirk, Greenbaum et al. (1985: 1026) explain that, when the time reference of the reported utterance does not coincide with the time when the utterance is reported, the verb forms in indirect reported speech are changed. The authors refer to this change as *backshift in indirect speech* and the relationship between the verb forms in the reporting and reported clauses is known as the *sequence of tenses* (QUIRK, GREENBAUM et al. 1985: 1026).

Huddleston (2002a: 1023) uses four terms: the *original speaker*, *reporter*, *reporting frame* and *reported speech*. The term *original speaker* denotes the person who produced or thought the text which is reported, and the term *reporter* is used for the person who reports. The term *reporting frame* is used for the reporting clause, and the term *reported speech* refers to the reported clause. Also, Quirk, Greenbaum et al. (1985: 1020) explain that we can report other people's words in several ways. The most explicit ways of reporting other people's words are introduced by a reporting clause which refers to the following: the speaker and the act of speaking or writing (*X said; X wrote*), and perhaps to the addressee as well (*X told him*), to the manner of speaking (*X said silently*), or to the circumstances of the speech act (*X replied; X agreed; X said while writing an email*) (BIBER, JOHANSSON et al. 2021: 198; QUIRK, GREENBAUM et al. 1985: 1020–1021). As far as the circumstances of the speech act are concerned, the examples show that they can be conveyed by means of an appropriate speech act verb and by means of an additional non-finite or finite clause. Biber, Johansson et al. (2021: 198) note that reporting verbs can be verbs of saying or verbs which denote the form or function of the speech act.

2.2. Questions

The terms *interrogative* and *question* are closely connected, but they are defined with respect to two different classifications. The term *interrogative* is defined with reference to the four-member classification of sentence types into declaratives, interrogatives, imperatives and exclamatives. Quirk, Greenbaum et al. (1985: 803) define *interrogatives* as sentences that can formally be marked in two ways: 1) as *yes-no* interrogatives, with the operator positioned in front of the subject, and 2) as *wh*-interrogatives, with the *wh*-element in the initial position. In relation to this definition, three major types of questions

can be distinguished (QUIRK, GREENBAUM et al. 1985: 806): 1) *yes-no* questions, 2) *wh*-questions and 3) *alternative questions*. The first group includes questions that expect the affirmative or negative response. This type can be subdivided into the following eight types: positive *yes-no* questions; negative *yes-no* questions; tag questions; tag questions where both the statement and question are positive; tag questions with imperatives and exclamatives; invariant tag questions; declarative questions and *yes-no* questions with modal auxiliaries (QUIRK, GREENBAUM et al. 1985: 806–816). The second group includes questions followed by a reply from a set of possible replies. It includes four subtypes: positive *wh*-questions, negative *wh*-questions, questions with the pushdown *wh*-element and questions with more than one *wh*-element (QUIRK, GREENBAUM et al. 1985: 806, 819–823). The third group, *alternative questions*, comprises questions which are followed by the reply which is one of the options given in the question. This group has two subtypes, the first resembling a *yes-no* question, and the second a *wh*-question (QUIRK, GREENBAUM et al. 1985: 806, 823–824). Lastly, two minor types are mentioned: exclamatory and rhetorical questions (QUIRK, GREENBAUM et al. 1985: 806, 825–826).

The term *question* is defined with reference to the four-member classification of discourse functions into statements, questions, directives and exclamations (QUIRK, GREENBAUM et al. 1985: 803–804)³. We primarily use questions to ask for information (QUIRK, GREENBAUM et al. 1985: 804). However, the relation between, on the one hand, the syntactic type, i.e. interrogatives, and, on the other hand, the discourse function, i.e. questions, is not straightforward. This means that asking questions by means of the morphosyntactic markings of interrogativity is not the only way to ask questions – we can also use declaratives to ask questions. Moreover, although a central function of questions is to ask for information, other actions can be performed by means of questions (STIVERS 2002: 5). We can use an interrogative as an exclamation, or we can ask a rhetorical question, an interrogative which is not a request for information (STIVERS 2022: 5; QUIRK, GREENBAUM et al. 1985: 804). Quirk, Greenbaum et al. (1985: 825) define a rhetorical question as an interrogative that has the force of a strong assertion, and a question that does not generally expect a reply. Rhetorical questions can perform different functions: 1) a positive rhetorical *yes-no* question is a strong negative assertion; 2) a negative rhetorical *yes-no* question is a strong positive assertion; 3) a positive *wh*-question can be a statement in which the *wh*-element corresponds to a negative element; 4) rhetorical questions can be replies to previous questions (QUIRK, GREENBAUM et al. 1985: 825–826). Celle's (2018) analysis of rhetorical questions demonstrates that unresolvable questions and rhetorical questions can express mirativity.

2.3. Interrogatives and reported questions

According to Huddleston (2002b: 972), the most important structural difference between subordinate and main clause interrogatives is that there is no subject-auxiliary inversion in subordinate interrogatives. Taking into account this difference, the two-

3 Quirk, Greenbaum et al. (1985: 804) refer to the four semantic types of discourse functions as discourse functions on the most general level. However, we can identify more specific pragmatic categories which show how sentences are used in utterances. Similarly, König and Siemund (2007: 277, 316) relate sentence types to different types of speech acts (see also AUSTIN 1962 and SEARLE 1976).

member classification into *wh*-interrogatives and *yes-no* interrogatives (QUIRK, GREENBAUM et al. 1985: 303) can be used to make another major classification into subordinate *wh*-clauses and subordinate *yes-no* interrogative clauses in direct and indirect reported speech. As regards subordinate *wh*-interrogatives, they occur in the functions that are available to the nominal *that*-clause, and they can also function as prepositional complement (QUIRK, GREENBAUM et al. 1985: 1050). The indirect *wh*-question is the 'type of subordinate *wh*-interrogative clause that most closely resembles *wh*-questions' (QUIRK, GREENBAUM et al. 1985: 1051). As for subordinate interrogative clauses, they are introduced by the subordinator *whether* or *if*. Together with subordinate alternative interrogative clauses, these clauses occur in the functions that are available to subordinate *wh*-interrogative clauses, and they can also include infinitive clauses (QUIRK, GREENBAUM et al. 1985: 1053).

2.4. Indirect reported questions in EFL

In EFL teaching and learning, two best-practice pedagogical guidelines can be identified in addressing the topic of indirect reported questions: 1) before learning the strategies for reporting questions, students should firstly adopt the strategies for reporting statements, and 2) students should firstly adopt the strategies for reporting sentences outside of texts.

The first guideline can be useful because the topic of indirect reported questions can be viewed as more complex than the topic of reporting statements. Therefore, the skill of using indirect reported questions is built on the skill of using indirect reported statements. Murphy (2019: 94–101), Swan and Walter (2011: 281–292) and Vince (2008: 62–69) propose these guidelines for instructors when teaching indirect speech: firstly, explain the rules regarding indirect statements in reported speech and then do the same for indirect questions. As for the topic of indirect questions, Murphy (2019: 98–99) firstly explains the formation of *yes-no* and *wh*-questions, and then explains the word order in questions which are integrated into a longer sentence as well as the changes in word order in indirect reported questions. Swan and Walter (2011: 287–288) also touch upon the issue of speech act verbs by explaining the use of infinitives with the reporting verbs *promise*, *agree*, *tell*, *offer*, *advise*, and *ask*. Vince (2008: 66) notes that some reporting verbs can be used to avoid repeating the speaker's original words.

The second guideline can be useful because reporting sentences outside of texts can help students concentrate on the relation between the reporting verb and the reported clause, the appropriate use of deixis, personal pronouns, demonstratives and sequence of tenses. After learning how to relate the reporting verb with the reported clause, students can observe complex and compound sentences as well as sentences in texts. This means that, at that stage, students can understand both the formal and functional aspects of indirect questions and the relation between reported questions, discourse functions as well as speech acts that show how utterances are used in reported texts.

Since in reported speech it is possible to summarize the original words in more than one way (VINCE 2008: 66), it means that, as noticed by Bin and Xiaoli (2021: 12), indirect speech often conveys 'the reader's understanding of the original discourse event', for better or for worse. As far as EFL is concerned, this means that it is highly important to appropriately unite the English foreign language grammar of reported

speech with the awareness of the English foreign language pragmatics of reported speech. In relation to this, Charkova and Halliday (2011: 2) write that some studies on the issue of pragmatic and grammatical acquisitions support the hypothesis that second language environments develop the awareness of pragmatic appropriateness, and, on the other hand, foreign language environments develop the awareness of grammatical accuracy. Also, they conducted their own research on the influence of second and foreign language environments on the use of the tense backshifting in English indirect reported speech. The authors found out that, in the second language environment, advanced second language learners who have an appropriate level of metalinguistic competence can integrate native speakers' pragmatic norms. On the other hand, foreign language learners rely on the sequence of tenses in both immediate and delayed reported speech (CHARKOVA and HALLIDAY 2011: 24). This research suggests that a higher level of immersion in the target language affects the way grammar and pragmatics are integrated.

3. Empirical study

The empirical part of this paper investigates how 66 native speakers of Serbian, first-year students at the Department of English of the Faculty of Philosophy, University of Niš, reported questions in a story retelling task. As already mentioned, the analysis is based on sixty-six students' retold stories from the 2024 January examination. The EFL instructor read an English story of 245 words to the students twice, and the students were required to retell the story in written form in accordance with grammatical rules and in a way that maintains cohesion and coherence. In the following sections, we first define the objective of the study and then, in the subsequent sections, we describe story retelling, the corpus, methodology, and, finally, we present and analyse the research results.

3.1. The objective

The study aims at investigating the ways in which three questions that appear in a story read to students are reported in student-produced retold stories. Considering that these students are on the intermediate to upper-intermediate level of proficiency, the majority of them are expected to accomplish the task successfully, yet, certain types of errors are expected. The results offer insight into the areas of reported speech-related grammar that require follow-up instruction and remedial exercises.

3.2. Story retelling

Story retelling is a consolidation activity done several times in the Use of English 1 and Use of English 2 courses, which are part of two larger courses, Contemporary English Language 1 (CEL1) and Contemporary English Language 2 (CEL2), taught to first-year students at the Department of English of the Faculty of Philosophy, University of Niš. Apart from Use of English 1 and Use of English 2, CEL1 and CEL2 also encompass a Grammar and a Lecture course. As far as the written portions of the final CEL1 and CEL2 exams are concerned, story retelling is one of five tests. It serves as preparation for other types of writing, more precisely, for paragraph writing in the third semester of studies and for essay writing from the fourth semester onwards.

A story retelling activity has two components: listening comprehension and retelling the story. The listening comprehension component is straightforward – the

teacher/examiner reads the story twice and the students try to remember the major events in the story. While listening, they are allowed to take notes to a reasonable extent, bearing in mind that they are not taking a dictation. Then, they are given thirty minutes to retell the story in their own words, using a variety of vocabulary items and grammatical structures.

Stories for in-class story retelling practice during the CEL1/CEL2 course as well as stories for story retelling as part of the final exam are chosen specifically with the aim of revising, expanding and, finally, testing not only the vocabulary but also the grammar covered in all courses comprising CEL1/CEL2. The specific demands of successful story retelling in CEL1/CEL2 include story comprehension, accurately addressing the temporal relationships of the events from the original story using reported speech, achieving cohesion, coherence, and, finally, reaching the expected level of vocabulary and grammar both in terms of variety and accuracy⁴.

3.3. Corpus analysis

In the original story⁵ the students were asked to retell, there are three questions, therefore, the corpus consists of three subcorpora. Although the projected number of student-produced sentences with indirect reported questions was 66 per subcorpus, one corpus consists of 40 sentences (see subsection 3.3.3.3) as 26 students failed to produce a reported sentence for the second question in the story. In percentage terms, this is 13.13% of the corpus, or 39.39% of the subcorpus Q2. It was expected that Q2 could be the most difficult and confusing question for reporting since Q2 could be interpreted both as a rhetorical question and as an information-seeking question. In the next section, each question is given in italics and specified in more detail.

3.3.1. Questions from the original story

The three direct questions from the original story, whose reported versions comprise the corpus in this study, are described in detail in the sections below.

3.3.1.1. Question 1 (Q1)

The first question consists of an interrogative, independent clause, and a dependent *that*-clause introduced by the subordinating conjunction *so*.

“The genie said, ‘... You’ll only get one wish!’ The man thought about it for a while and said, ‘I’ve always wanted to go to Hawaii but I’m scared to fly and I get very seasick. *Could you build me a bridge to Hawaii so that I can drive over there to visit?*’”

As the focus of our study is the construction of indirect questions in student-retold stories, we limited our investigation only to the first, independent clause in the question, because it has interrogative syntax and its form in indirect speech has all the hallmarks that we wanted to investigate in the corpus: word order change, pronoun change, and tense backshift, while the dependent clause in indirect speech does not require any word order changes. Therefore, our Question1 (Q1) in the corpus is the *yes-no* question *Could you build me a bridge to Hawaii?*

⁴ For more details on story retelling, see Mihajlović, Dix Stojanović et al. (2011: 9–22).

⁵ The story, entitled *The Genie*, is a version of a joke that can be found on many Internet sites (for example, *Unijokes* and *Smart Jokes*). The story was adapted to fit the CEL1 course objectives.

Also, we consider Q1 a polite request for three reasons: 1) the context in which it appears suggests that, 2) the use of the auxiliary *could* implies that it is a polite directive or request (QUIRK, GREENBAUM et al. 1985: 233; HUDDLESTON 2002c: 200; HUDDLESTON 2002b: 940; CARTER and McCARTHY 2006: 640, 646, 697) and 3) because ‘one way to make a directive softer or more polite is to use an interrogative structure’ (CARTER and McCARTHY 2006: 687).

3.3.1.2. Question 2 (Q2)

The second question (Q2) in the story has only one subject-verb relationship: *How would the supports ever reach the bottom of the Pacific?* It belongs to this part of the story:

“The genie laughed and said, ‘That’s impossible! Think of the logistics of that! *How would the supports ever reach the bottom of the Pacific?* Think of how much concrete and steel I would need! You’ll have to think of another wish.”

Question 2 can be treated as a rhetorical question for three reasons: the context, the use of the modal verb *would*, and of the adverb *ever*, which all point to a question that does not require an answer because the speaker knows the answer and believes that the addressee knows the answer, too (CELLE 2018: 23)⁶.

With regard to the context where Q2 is used, it is safe to say that there is no presupposition in Q2. A presupposition is a statement which can be matched with many *wh*-questions or, more precisely, it is ‘a statement which, in place of the *wh*-element, contains an indefinite expression such as somebody’ (QUIRK, GREENBAUM et al. 1985: 820). Huddleston (2002b: 900) refers to the lack of presupposition in some *wh*-questions as ‘presupposition cancellation: the question is used without the presupposition that characteristically accompanies a question.’ One of the illustrative examples he uses is the question ‘Who cares?’, which ‘is a conventional way of indirectly asserting “Nobody cares”’ (HUDDLESTON 2002b: 900) instead of ‘Somebody cares’, which would be a presupposition. The context suggests that in Q2 the genie was probably entertained and surprised by the absurdity of the man’s wish. By naming the unreasonable length of the supports required, he asserted that it would be impossible for the supports to reach the bottom of the ocean. Thus Q2 is the genie’s compelling argument against the man’s unfulfillable request.

The genie wondered at the impossibility of the supports reaching the bottom of the ocean using the modal auxiliary *would* in his direct question as a grammatical marker of hypothetical meaning (LEECH 2004: 122–123, QUIRK, GREENBAUM et al. 1985: 234). Thus, he indicated that his utterance referred to an unreal future event, where the condition (if I tried to build such a bridge) was implied (LEECH 2004: 124; QUIRK, GREENBAUM et al. 1985: 234).

Furthermore, the genie used *ever* as an intensifier (QUIRK, GREENBAUM et al. 1985: 451) or emotive modifier (HUDDLESTON 2002b: 916) to reinforce his stand against building a bridge. One of Huddleston’s (2002b: 901) examples that is analogous to Q2 is ‘When will you ever learn not to trust them?’ In this question, there is no presupposition on the part of the speaker that the addressee will learn not to trust them but quite the

⁶ It might even be labelled as a surprise-induced rhetorical question (CELLE 2018).

opposite: the speaker believes that the addressee will never learn to trust them. Similarly, Quirk, Greenbaum et al. (1985: 601) remark that, in rhetorical questions, the adverb *ever* often replaces *never* as a minimizer.

3.3.1.3. Question 3 (Q3)

Question 3 is a *wh*- information-seeking question, which concludes the story:
 “The genie paused for a while and asked, ‘*How many lanes do you want on that bridge?*’”

3.3.2. Methodology

The corpus analysis was done as follows: firstly, the students’ stories were marked, and their sentences with indirect questions were colour-coded. Secondly, the student-produced sentences with indirect questions were classified into three categories: Student-produced sentence with indirect question 1 (SQ1), Student-produced sentence with indirect question 2 (SQ2), and Student-produced sentence with indirect question 3 (SQ3). Then, SQ1-3 were further classified into three subcategories: acceptable, unacceptable and omitted sentences. Finally, the acceptable and unacceptable categories were analysed in terms of the types of correct grammatical solutions employed as well as the types of errors committed. In the corpus analysis, a number of student-produced sentences is given to exemplify different acceptable and unacceptable ways of reporting the original questions. The parts of the sentences that are not included in the analysis are omitted and marked with ellipsis points.

As the focus of reported speech in general is the message or content of someone’s utterance, which is usually not expressed verbatim, in addition to the sentences that follow Q1-Q3 word for word to the maximum degree allowed by the grammar rules, we welcomed those that conveyed the meaning of the original question using more creative, elegant ways. More specifically, when it comes to reporting questions Q1 and Q2, a more advanced, sophisticated approach would be to take into consideration their semantics/pragmatics and report them not by following the reported speech-related rules for information-seeking questions verbatim but to convey the meaning of the original questions through appropriately chosen devices such as particular reporting verbs/phrases or, in the case of Q2, even retaining the question in its original form, as free direct speech (QUIRK, GREENBAUM et al. 1985: 1032–3). Bearing in mind that, in their previous schooling, first-year students practised indirect reported speech mostly in individual sentences and rarely in larger contexts, we focused not only on the most elegant solutions in terms of syntax, semantics and pragmatics, but also on other acceptable, albeit more verbose or lacking in important detail, less precise and less sophisticated, ways of reporting Q1 and Q2 – applying the rules governing reporting information-seeking questions. Regarding reporting these two questions, it should be noted that, despite the fact that there is a time-reference change, when Q1 and Q2 are reported, the modal auxiliaries *could* (in Q1) and *would* (in Q2) are not backshifted (QUIRK, GREENBAUM et al. 1985: 1031). Finally, since Q3 is the only typical, information-seeking *wh*-question, a textbook, or more or less word-for-word, reporting was expected.

To sum up, we deemed acceptable the student-produced sentences with indirect questions that demonstrated a high/reasonable degree of comprehension of the (direct)

question in the original story and that fulfilled the following grammatical criteria: the appropriate word order in the reported question and the use of appropriate deictic features (QUIRK, GREENBAUM et al. 1985: 1025–1026). In our corpus, the latter include only the tenses of the reporting verb and the verb in the original (direct) question, and the correct personal pronouns. We also accepted sentences with minor shortcomings such as the omission of some details and minor cohesion errors, which still convey the meaning of the original question to a sufficient degree. We did not consider errors in any part of speech that is not (directly) governed by the grammatical rules related to indirect speech (spelling, punctuation, articles, prepositions, and some word choice (not directly governed by the above-mentioned grammar rules)).

The errors students made in each sentence with an indirect question were classified into four major categories regulated by the grammar rules that govern reported speech: verb forms, word order, personal pronouns, and other types of errors. Generally speaking, verb form errors are primarily due to the lack of the sequence of tenses (temporal deixis) but also other incorrect grammar, word order errors are caused by keeping the subject-auxiliary inversion in a reported question, and pronoun errors are committed when person deixis is disregarded. Other types of errors include lack of coherence, lack of comprehension, awkward expressions or the omission of important information/details.

3.3.3. Results

3.3.3.1. The entire corpus

As mentioned, the corpus in its entirety consists of expected 198 student-produced sentences with indirect questions, i.e. 66 sentences per each subcorpus. However, 26 students failed to report Q2. Out of all student-produced sentences, 123 are acceptable and 49 are unacceptable (Table 1).

Table 1. *Numbers and percentages of acceptable and unacceptable sentences in the corpus*

	acceptable	unacceptable	omitted	total
number of sentences	123	49	26	198
percentage	62.12	24.75	13.13	100

The data obtained in this study show that 26 students (13.13%) failed to report Q2. In comparison to the expected corpus, the majority (62.12%) of the SQs were acceptable, and 24.75% were unacceptable. In the acceptable portion of the corpus, the SQs ranged from those in which the original question is reported verbatim, to those in which precedence is (correctly) given to the meaning of the original question, i.e. its semantics/pragmatics, rather than its syntax. As expected, throughout the corpus, there are no errors in person deixis. However, there are many instances of verb form errors, mostly due to the lack of backshift or overgeneralization, i.e. using backshift where it does not apply, e.g. with *would* and *could* (QUIRK, GREENBAUM et al. 1985: 1031). Furthermore, contrary to expectation, many SQs contained word order errors.

In the following sections, each of the three student-produced sentences with indirect questions is analysed, as described in detail in section 3.3.2.

3.3.3.2. Student-produced sentences with indirect question 1 (SQ1)

The first question students reported (Q1) is the *yes-no* question *Could you build me a bridge to Hawaii?* Table 2 shows that students produced 61 acceptable sentences with indirect questions and five that did not meet the criteria outlined in section 3.3.2.

Table 2. *Numbers and percentages of acceptable and unacceptable SQ1s*

	acceptable	unacceptable	omitted	total
number of SQ1s	60	6	0	66
percentage	90.91	9.09	0	100

The acceptable sentences are analysed in terms of the sentence patterns the students used, whereas the unacceptable ones are classified into categories according to the error(s) they contain.

3.3.3.2.1. Acceptable sentences

As expected, students used a variety of ways to report Q1, but primarily more or less verbatim ones. Thirty students reported this question as a polite one, using either the verb *ask* in the reporting clause and (*could*) *build/make* in the reported clause (1) and (2), or a one-clause sentence (3).

- (1) The man/He *asked* the genie *to build/make* (him) a bridge to Hawaii.
- (2) The man/He *asked if* the genie *could build* (him) a bridge to Hawaii.
- (3) The man/He *asked* the genie *for* a bridge to Hawaii.

Five students used a more emphatic reporting verb such as *tell* and *order* (4).

- (4) The man/He *told/ordered* the genie/him to build a bridge to Hawaii.

In the remaining twenty-five SQ1s, other ways of (fully or partly) conveying the meaning of the original question are used. The most frequently occurring patterns are with *wish*, as either the reporting verb (5) or the head noun in the subject noun phrase (6) and (7), and the verbs *want* (8), *say* (9), *specify* (10) and *declare* (11):

- (5) He *wished for* (*the genie to build*) a bridge to Hawaii/the islands.
- (6) His *wish was for* the genie *to build/make* (him) a bridge to Hawaii.
- (7) His *wish was* a bridge to Hawaii.
- (8) He *wanted* (*to be able to drive and visit* Hawaii through [sic]) a bridge.
- (9) He *said he wanted/wished* a bridge (to drive over) to Hawaii.
- (10) The man also *specified that it had to be* a bridge.
- (11) The man *thought for a while before declaring that the genie build* him a bridge to Hawaii.

3.3.3.2.2. Unacceptable sentences

The classification of errors used in this analysis is explained in section 3.3.2.

Table 3 presents the total number of errors made in SQ1s as well as the number of errors per category.

Table 3. *Numbers and percentages of errors per category in the SQ1 subcorpus*

	verb forms			word order	personal pronouns	other types of errors	total
	reporting verb	the verb in the reported question	total verbs forms				
number of errors	3	3	6	0	0	0	6
percentage	50	50	100	0	0	0	100

Six SQ1s contain errors, with a single verb form error in each SQ1. It is important to note that declarative word order (subject-(auxiliary)-main verb) in the reported clause is avoided in all six SQ1s because other ways of reporting the original question are utilized (*to wish for, to demand/request/propose*).

(12) He *had wished*/*d wish* for a bridge (over the Pacific Ocean).

(13) He demanded/requested the genie *to build* a bridge to Hawaii.

(14) The man proposed the genie *makes* a bridge for him to drive over there.

Wrong tenses of the verb are used in (12). Incorrect sentences (13) and (14) contain a mistake in the form of the verb in the dependent clause because the choice of *demand/propose* as the reporting verb requires the use of either the subjunctive or the modal verb *should* before the verb in the reported question.

There are no errors in word order and the use of personal pronouns. Also, none of the incorrect sentences contain errors which we labelled as 'other types of errors', which include lack of coherence, lack of comprehension, awkward expressions or the omission of important information/details.

3.3.3.3. Student-produced sentences with indirect question 2 (SQ2)

The *wh*-question *How would the supports ever reach the bottom of the Pacific?* is the second question (Q2) students reported in their retold stories. Twenty-five students provided acceptable sentences, fifteen student sentences are considered unacceptable, and twenty-six students omitted this sentence in their retold stories (Table 4).

Table 4. *Numbers and percentages of acceptable and unacceptable SQ2s*

	acceptable	unacceptable	omitted	total
number of sentences	25	15	26	66
percentage	37.88	22.73	39.39	100

3.3.3.3.1. Acceptable sentences

The majority of the students who reported Q2 in sentences deemed acceptable,

i.e. 17 of them, used a reporting clause with the verb *say* followed by a variety of *that*-clauses with a modalized verb phrase (15) and (16) or the verb *tell*, in active or passive voice, followed by either the direct object *the man/him* and a *that*-clause (17) and (18) or a *to*-infinitive (19) and (20).

(15) He *said that the supports couldn't go down to/ there was no way that the supports could ever reach* the bottom of the Pacific ocean [sic].

(16) The genie *said that it was impossible to do that, because he would need very long supports to reach* the bottom of the Pacific.

(17) He *told the man that the beams had to reach* the bottom of the ocean.

(18) He was then *told by the genie that ... the supports couldn't reach the bottom* of the Pacific.

(19) The genie *told him to change the wish because the supports [sic] to the bottom of the Pacific would be to [sic] long*.

(20) The genie ... *told him to imagine just how difficult it would be for the supports of the bridge to reach* the bottom of the Pacific.

Three students used a reporting verb other than *say* or *tell* followed either by a *that*-clause or a direct object + *to*-infinitive. The verbs *claimed* and *mentioned* followed by a *that*-clause were used as reporting verbs by two students and one student, respectively (21) and (22):

(21) The genie *claimed that the supports of the bridge couldn't possibly reach / that was impossible due to how much concrete and steel he would need to build the supports that would touch* the bottom of the Pacific Ocean.

(22) The genie also *mentioned that supports would have to be built to the bottom* of the Pacific ocean [sic].

One student used the verb *urge* followed by the direct object and *to*-infinitive (23), whereas three students reported Q2 without a reporting clause, illustrated in (24) and (25).

(23) He *urged the man to consider how much material would be needed to make the supports* for that bridge.

(24) *The supports could never reach* the bottom of the Pacific.

(25) *The supports wouldn't reach the bottom* of the Pacific.

Finally, only one student used a direct reported question, thus fully preserving the original, rhetorical, meaning of the question:

(26) *How would the supports reach the bottom of the Pacific?*

On the whole, the analysis shows that Q2 can be regarded as a thought-provoking question in terms of its grammar and pragmatics.

3.3.3.3.2. Unacceptable sentences

Fifteen SQ2s are deemed unacceptable due to one or more errors. The number of errors students made across the categories analysed is given in Table 5.

Table 5. *Numbers and percentages of errors per category in the SQ2 subcorpus*

	verb forms			word order	personal pronouns	other types of errors	total
	reporting verb	the verb in the reported question	total verbs forms				
number of errors	2	4	6	5	0	6	17
percentage	11.76	23.53	35.29	29.41	0	35.29	100

Firstly, there are four SQ2s containing a total of six verb form errors: two in the reporting clause (27) and (28) and four (27-30) in the reported clause.

(27) Genie [sic] *had refused* that wish because ... the supports *wouldn't have been able* to reach the bottom of the Pacific.

(28) The genie *toled* him ... there *is* no way that the supports would reach the bottom of the ocean.

(29) The genie ... said ... there *is* no way the supports could reach the bottom of Pacific [sic].

(30) He said that there *is* no supports that could reach the bottom of the ocean.

As can be seen from the examples, both verb forms in sentences (27) and (28) are incorrect. As for (27), it is clear from the context of this particular retold story that the genie's refusal of the wish follows the previous events chronologically and, therefore, the reporting verb should be in the past simple and not in the past perfect tense. In the verb form in the reported clause, the backshift is incorrect because modal verbs such as *would*, *could*, *might* are not backshifted in reported speech. It may be concluded that the student committed an overgeneralization error as he/she used backshift where this rule does not apply. In (28), there is a spelling error in the past simple tense of the reporting verb (*toled* instead of *told*), which we deem a verb form error and not a spelling one since the verb in question is one of the most frequently used irregular verbs in English and students at this level of proficiency are expected to know its forms. In addition to that error, (28) also contains an incorrect verb form in the reported clause; namely, the tense of the verb *to be* is not backshifted, which is an error committed in (29) and (30) as well. However, along with the lack of backshift, there is one more reason why the verb in the reported clause in (30) is incorrect; namely, it lacks subject-verb agreement.

Secondly, five cases of the wrong word order are found in SQ2s. Subject-auxiliary inversion is erroneously retained in all five SQ2s:

(31) The genie/He asked how *would/could the supports reach/get* to the bottom (of the Pacific/ocean).

Thirdly, other types of errors committed in the remaining six SQ2s include lack of coherence or comprehension or awkward language (32-36) and omission of important information/details (37):

- (32) The genie immediately responded that ... *the logistics of supports at the bottom of the Pacific ... would be very hard to come by.*
- (33) Genie [sic] said that ... *the reach couldn't be supported in any way.*
- (34) The genie said ... *he couldn't get enough concrete and steel for the bridge, as well as the pillars not being able to reach the bottom of the Pacific.*
- (35) The genie asked him if he knew how long *were the supports needed to be to reach the bottom of the Pacific.*
- (36) The genie refused as he *would need a lot of concrete in addition to supports of the bridge would never reached the bottom.*
- (37) The genie explained *that is a hard thing to do.*

Besides the lack of coherence in the reported clause, sentence (36) has a basic error in the verb phrase containing a modal verb (*would never reached*). We classified this error as belonging to the 'other error types' category rather than the verb forms one because this incorrect verb form is only a part of a more substantial coherence and awkward language error.

3.3.3.4. Student-produced sentences with indirect question 3 (SQ3)

The third direct question in the original story (Q3) is an ordinary *wh*-question: *How many lanes do you want on that bridge?* As with SQ1 and SQ2, in the case of SQ3, the number of acceptable student-produced sentences is higher than the number of unacceptable sentences. Moreover, no students omitted this sentence from their stories (Table 6).

Table 6. Numbers and percentages of acceptable and unacceptable SQ3s

	acceptable	unacceptable	omitted	total
number of sentences	38	28	0	66
percentage	57.58	42.42	0	100

3.3.3.4.1. Acceptable sentences

The sentence pattern with *ask* in the reporting clause, as the only verb in most cases, usually followed by the direct object (*the man/him*), is the most common in the SQ3 part of the corpus, considering the fact that 32 students used it (38). The reported clause begins with the *wh*-phrase *how many lanes* and, in the majority of cases, the verb phrase in the reported clause is *wanted*, whereas *would like/wished for/wished to have* appear only four times.

- (38) The genie *asked/replied by asking/responded by asking* (the man/him) *how many lanes he wanted/would like/wished for/wished to have* (on the/that/his bridge).

Two SQ3s have the past simple of the verbs *tell* and *ask* in the reporting clause, followed by the direct object (*the man*) and a *to*-infinitive before the reported clause (39) and (40).

- (39) ... the genie *told the man to decide how many lanes he would like* on that

bridge to Hawaii.

(40) Genie [sic] ... *asked the man to give him more details about the bridge.*

Each of the following sentence patterns was used only once.

(41) The genie ... *realized that the* [sic] *building a bridge was a better idea* in the end.

(42) The genie *thought it over himself before agreeing to make a bridge* to Hawaii

(43) The genie... *changed the decision... asking him for the amount* [sic] *of lanes* on the bridge.

(44) Genie [sic] *asked him how long he wanted the bridge to be ...*

Although sentence (44) does not perfectly capture the meaning of the original question, it was accepted because the student did understand the essential meaning of Q3 and used the correct grammar to report it.

3.3.3.4.2. Unacceptable sentences

There are 28 SQ3s that are considered unacceptable, nine of which contain more than one error. The number of errors per category is presented in Table 7.

Table 7. *Numbers and percentages of errors per category in the SQ3 subcorpus*

	verb forms			word order	personal pronouns	other types of errors	total
	reporting verb	the verb in the reported question	total verbs forms				
number of errors	0	11	11	24	0	2	37
percentage	0	29.73	29.73	64.86	0	5.41	100

The form of the reporting verb is correct in all unacceptable sentences. As for the reported verb form, the lack of backshift as the only error appears in two SQ3s:

(45) The genie ... asked the man how many lanes he *needs* for that bridge.

(46) ... the genie asked the man for the number of lanes he *wants* on the bridge.

The wrong word order as the only error is found in 15 SQ3s (47-50). The examples are presented in descending order of occurrences.

(47) Then the genie ... asked (the man) how many lanes *did he want*.

(48) The genie responded by asking how many lines [sic]/lanes *would he want* on the bridge.

(49) The genie ... asked the man how many lanes *had he wanted* on that bridge

(50) The genie ... asked how many lanes *should the bridge have*.

There are two more sentences with one error each which belongs to the category of 'other types of errors':

(51) The genie then told him to tell him [sic] how many *bridges* he wanted.

(52) The genie ... asked him *about the bridge*.

Sentence (51) shows lack of comprehension of the original question, whereas (52) is unacceptable due to its lack of detail.

Nine students produced sentences with two types of errors in the reported clause: an error in the form of the reported verb and a word order error:

(53) The genie ... asked the man how many lanes *does he/the man want* on/for the bridge.

(54) The only thing the genie asked him was how many legs [sic] *does he want* for the bridge.

(55) The genie replied to the man asking him how many lanes *dose he want* for the bridge...

(56) Genie [sic] ... asked him how many lanes *did he wanted* on the bridge.

The reported verb form error in seven of those SQ3s is the lack of backshift (53-54), whereas (55) and (56) have additional errors: a wrong spelling of the auxiliary and an incorrect form of the past tense, respectively.

4. Conclusion

Overall, as presented in Table 1, there are 49 (24.75%) unacceptable, 123 (62.12%) acceptable and 26 (13.13%) omitted sentences. The results indicate that, judging by the number of unacceptable and acceptable SQs, the students were most successful in reporting the *yes-no* question (Q1) and the information-seeking *wh*-question (Q3), whereas they found reporting the rhetorical *wh*-question (Q2) the most challenging. When it comes to SQ1, it is interesting to note that all students who used a textbook link between the reporting and the reported clauses (*if/whether*) used the word *if* rather than *whether*. Predictably, some students failed to provide an SQ2, possibly due to their incomprehension of Q2, the possibility to interpret Q2 both as a rhetorical and an information-seeking question, or because of their incomprehension of that part of the story. In reporting the only information-seeking question (Q3), the students displayed a lack of skill/knowledge about the word order required in the reported question. The errors committed in the corpus may be explained by one or a combination of factors: insufficient familiarity with the grammatical rules governing reported speech, overgeneralisation, L1 interference, lack of experience with reporting speech in a larger context, or lack of listening comprehension skills.

The number of acceptable sentences shows that approximately two thirds of the students succeeded in constructing grammatically and pragmatically acceptable sentences with indirect questions in their retold stories. These sentences report the original words in different ways, which agrees with Bin and Xiaoli's (2021: 12) statement that 'indirect speech often fully expresses the reader's understanding of the original discourse event'. More specifically, students produced not only sentences constructed in accordance with the strategies for reporting sentences in isolation but they also used various speech act verbs and sentence patterns imposed by the context. Finally, the research results suggest that practising story retelling can be a useful method not only for assessing EFL listening comprehension, grammar, vocabulary and basic writing skills but also for improving and learning more about the interconnectedness between EFL grammar, semantics, and prag-

matics. Also, with regard to the fact that this analysis was based on a corpus that included three questions from 66 retold stories, further research could be based on a larger corpus, which would provide additional insight into students' reported speech skills.

Works cited

- AUSTIN 1962: AUSTIN, John. L. *How to do Things with Words*. Oxford: Clarendon, 1962.
- BIBER, JOHANSSON et al. 2021: BIBER, Douglas and Stig JOHANSSON, Geoffrey N. LEECH, Susan CONRAD, Edward FINEGAN. *Grammar of Spoken and Written English*. Amsterdam/ Philadelphia: John Benjamins, 2021. <https://doi.org/10.1075/z.232>
- BIN and XIAOLI 2021: BIN, Xin and Gao XIAOLI. *Reported Speech in Chinese and English Newspapers: Textual and Pragmatic Functions*. Translated from Chinese into English by S. Lei and W. Jingping. London/New York: Routledge, 2021.
- CARTER and McCARTHY 2006: CARTER, Ronald and Michael McCARTHY. *Cambridge Grammar of English*. Cambridge: CUP, 2006.
- CELLE 2018: CELLE, Agnès. "Questions as indirect speech acts in surprise contexts." In *Tense, Aspect, Modality, Evidentiality: Crosslinguistic perspectives*, D. Ayoun, A. Celle and L. Lansari, eds., 2018: pp. 213–238. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins. Available at: <https://u-paris.hal.science/hal-01774821/document>, 02.04.2024.
- CHARKOVA and HALLIDAY 2011: CHARKOVA, Krassimira, D. and Laura J. HALLIDAY. "Second- and Foreign-Language Variation in Tense Backshifting in Indirect Reported Speech." *Studies in Second Language Acquisition*, 33, 2011: pp. 1–32. <https://doi.org/10.1017/S0272263110000513>
- CLIFT and HOLT 2006: CLIFT, Rebecca and Elizabeth HOLT. "Introduction." In *Reporting Talk: Reported Speech in Interaction*, E. Holt and R. Clift, eds., 2006: pp. 1–15. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511486654.002>
- GÜLDEMANN and VON RONCADOR 2022: GÜLDEMANN, Tom, and VON RONCADOR Manfred. "Preface." In *Reported Discourse: A Meeting Ground for Different Linguistic Domains*, T. Güldemann and M. von Roncador, eds., 2022: pp. vii–ix. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company. <https://doi.org/10.1075/tsl.52.01gul>
- HUDDLESTON 2002a: HUDDLESTON, Rodney, Rodney HUDDLESTON and Geoffrey K. PULLUM. "Content Clauses and Reported Speech." Chapter. In *The Cambridge Grammar of the English Language*, 2002: pp. 947–1030. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781316423530.012>
- HUDDLESTON 2002b: HUDDLESTON, Rodney, Rodney HUDDLESTON and Geoffrey K. PULLUM. "Clause Type and Illocutionary Force." Chapter. In *The Cambridge Grammar of the English Language*, 2002: pp. 851–946. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781316423530.011>
- HUDDLESTON 2002c: HUDDLESTON, Rodney, Rodney HUDDLESTON and Geoffrey K. PULLUM. "The Verb." Chapter. In *The Cambridge Grammar of the English Language*, 2002: pp. 71–212. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781316423530.004>
- KÖNIG and SIEMUND 2007: KÖNIG, Ekkehard and Peter SIEMUND. "Speech Act Distinctions in Grammar." In *Language Typology and Syntactic Description, Volume 1: Clause Structure, Second Edition*, T. Shopen, ed., 2007: pp. 276–324. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511619427.005>

- LEECH 2004: LEECH, Geoffrey, N. *Meaning and the English Verb* (3rd ed.). Oxon: Routledge, 2004.
- MIHAJLOVIĆ, DIX STOJANOVIĆ et al. 2011: MIHAJLOVIĆ, Ljiljana and Sonja DIX STOJANOVIĆ, Nina LAZAREVIĆ. *In Your Own Words – A Course Reader for Story Retelling* (+ CD-ROM). Niš: Filozofski fakultet, 2011.
- MURPHY 2019: MURPHY, Raymond. *English Grammar in Use: A Self-Study Reference and Practice Book for Intermediate Learners of English, Fifth Edition*. Cambridge: CUP, 2019.
- QUIRK, GREENBAUM et al. 1985: QUIRK, Randolph and Sidney GREENBAUM, Geoffrey LEECH, Jan SVARTVIK. *A Comprehensive Grammar of the English Language*. London/ New York: Longman, 1985.
- SAKITA 2002: SAKITA, Tomoko I. "Discourse Perspectives on Tense Choice in Spoken-English Reporting Discourse." In *Reported Discourse: A Meeting Ground for Different Linguistic Domains*, T. Güldemann and M. von Roncador, eds., 2002: pp. 173–198. Amsterdam/ Philadelphia: John Benjamins Publishing Company. <https://doi.org/10.1075/tsl.52.12sak>
- SEARLE 1976: SEARLE, John. R. "A classification of illocutionary acts." *Language in Society*, 5 (1), 1976: pp. 1–23. <https://doi.org/10.1017/S0047404500006837>
- STIVERS 2022: STIVERS, Tanya. *The Book of Answers: Alignment, Autonomy, and Affiliation in Social Interaction*. Oxford: Oxford University Press, 2022. <https://doi.org/10.1093/oso/9780197563892.001.0001>
- SWAN and WALTER 2011: SWAN, Michael and Catherine WALTER. *Oxford English Grammar Course: Intermediate*. Oxford: Oxford University Press, 2011.
- VINCE 2008: VINCE, Michael. *Macmillan English Grammar in Context: Intermediate with Key*. Oxford: Macmillan Education, 2008.

Sources

- "Joke – Genie in a bottle." *Smart Jokes*. <https://www.smart-jokes.org/genie-in-a-bottle.html>. 05.01.2024.
- "Joke #12315." *Unijokes*. <https://unijokes.com/joke-12315/>. 05.01.2024.

Милица М. Радуловић
Љиљана М. Михајловић

ЗАВИСНОУПИТНЕ РЕЧЕНИЦЕ У НЕУПРАВНОМ ГОВОРУ У ПРЕПРИЧАВАЊУ ПРИЧЕ НА ЕНГЛЕСКОМ ЈЕЗИКУ

Резиме

Рад представља резултате емпиријског истраживања начина на које су студенти прве године енглеског као страног језика и изворни говорници српског језика структури-сали зависноупитне реченице у неуправном говору у препричавању приче на енглеском језику. Препричавање приче је део предмета *Савремени енглески језик 1* на Департману за англистику на Филозофском факултету Универзитета у Нишу. Препричавање приче се користи као метода за развијање вештина разумевања говора, као и вежбање граматике, употребе речи и писања. Наиме, улога предавача је да студентима два пута прочита причу на енглеском језику која има између 245 и 280 речи, а студенти су у обавези да запамте и препричају причу у писаној форми у складу са граматичким правилима и на начин на који се постиже текстуална кохезија и кохерентност. Студентима је експлицитно речено

да треба да користе неуправни говор у својим причама зато што препричавају причу по сећању као и на основу белешки које пишу док предавач чита причу. Оригинална прича има три питања: учтиву општу упитну реченицу, реторичку посебну упитну реченицу и посебну упитну реченицу. Корпус обухвата зависноупитне реченице у 66 препричаних прича и анализа показује да су студенти били успешнији у структурисању зависноупитних реченица на основу учтиве опште упитне реченице и посебне упитне реченице у односу на структурисање зависноупитне реченице на основу реторичке посебне упитне реченице.

Кључне речи: упитна реченица, зависноупитна реченица у неуправном говору, препричавање приче, енглески као страни језик

Lana S. Jovanović¹

University of Nis

Faculty of Philosophy

Doctoral Academic Studies of Foreign Philology

<https://orcid.org/0009-0004-7925-4448>

IMPOLITENESS STRATEGIES USED IN STAND-UP COMEDY BY DAVE CHAPPELLE²

This paper explores the use of impoliteness strategies in Dave Chappelle's stand-up comedy, focusing on how he combines positive and negative strategies to intensify face-threatening acts (FTAs) and enhance humor. It conducts a descriptive pragmatic discourse analysis, both qualitative and quantitative, of a stand-up comedy transcript downloaded from the Internet. It categorizes excerpts following Culpeper's (1996) framework on positive and negative impoliteness strategies and examines their combinations. The analysis reveals a frequent use of multiple strategies, particularly the combination of the negative strategies of condescending and associating a person with something unfavorable with the positive strategies of using taboo words and offensive labels to refer to a person. These combinations are frequently and simultaneously employed and as a result create a stronger FTA, but they do not intensify the humorous effect. Positive strategies, such as using taboo words and calling the other names, predominantly function as intensifiers that strengthen the impact of negative strategies, rather than as the main sources of humor. Negative strategies, including condescension, scorn or ridicule, and explicitly associating the other with a negative aspect, are the ones having a primary role in employing FTAs in the corpus. The multilayered use of impoliteness strategies demonstrates their important role for FTAs in comedic discourse.

Keywords: Multiple Impoliteness Strategies, Positive Impoliteness, Negative Impoliteness, Stand-Up Comedy Humor, Face-Threatening Act

Introduction

Despite being shaped to a considerable extent by cultural interpretations, humor may be said to be "a universal aspect of human experience, occurring in all cultures and virtually all individuals throughout the world" (GUIDI 2017: 18). It is also an inevitable part of stand-up comedy and stand-up comedians' main tool. Some of the definitions of the term "stand-up" include "a form of talk...that implies a context that allows for reaction, participation, and engagement on the part of those to whom the stand-up comedian is speaking" (BRODIE 2008: 153), and "performance by a single person telling jokes and funny stories on stage" (CAMBRIDGE ONLINE DICTIONARY). In Bhargava and Chi-

¹ l.jovanovic-19602@filfak.ni.ac.rs

² The paper was presented on the 17th international conference "STES" held from November 28 to November 30 in Banja Luka.

lana's (2023) work, humor is described as a tool for challenging social norms and offering critical perspectives on political and societal issues while stand-up comedy is portrayed as a form of performance where comedians interact directly with their audience, using humor to not only entertain, but also to criticize and examine power structures.

Regarding the origin of the term "stand-up", there is no agreement upon the exact date of its coining. Namely, Double (2014) explains that initial findings reveal the earliest recorded usage of the term "stand-up" in a 1966 article from "The Listener" while the subsequent research uncovers earlier instances of the term in publications such as Webster's Third New International Dictionary and a radio interview with Lenny Bruce dating back to 1959. However, following Zachorska (2020), the term "stand-up" in comedy context was first recorded in 1948 when Lou Holtz was referred to as a "stand-up comic" by Variety magazine as well as that it originated from the upright posture of comedians during performances and developed into a popular form of entertainment. Regarding the term "humor", as noted by Hempelmann (2017), it is relatively modern considering the fact that its current broad sense gained prominence in the 20th century. Prior to this, its meaning was much narrower, originating from classical concepts of dominant character traits such as choleric, melancholic, phlegmatic, or sanguine. Namely, in Latin, humor means fluid and becomes part of medieval medical language, representing the four main bodily fluids and their relation to temperaments (HEMPELMANN 2017).

Additionally, humor and therefore stand-up comedy can also be used as a powerful tool for performing the so-called face-threatening acts by employing impoliteness strategies. Face-threatening acts (FTAs) are communicative actions that challenge or undermine an individual's face, which refers to their social identity and self-image in interaction. It can either threaten their desire for approval and respect (positive face) or their desire for autonomy and freedom (negative face) ((BROWN, LEVINSON 1987; LACHENICHT 1980; AUSTIN 1990; SPENCER-OATEY 2002). Culpeper et al. (2003) were among the first to take into consideration the possibility of *multiple strategies*, that is, the possibility of the simultaneous use of positive and negative impoliteness strategies to perform FTA, but following their work, numerous authors have studied the application of Culpeper's (1996) impoliteness strategies within the area of entertaining impoliteness (CULPEPER 2005; CULPEPER, HOLMES 2013; TODDINGTON 2015; HAFISA, HANIDAR 2020; ALMAMOORY, ALWAN 2022; ŞEKERCI 2023; ELKHOLY, AHSANI 2023), and particularly in Stand-Up Comedy discourse (YUANITA, 2019; OGOANAH, BLESSING 2020; ZACHORSKA 2020), but only a few have dealt with the possibility of their combinations (KUBÍČKOVÁ 2022). What specifically has been suggested is that one face-threatening act may include the attack on both positive and negative face of the interlocutor which in turn makes FTA stronger. This paper addresses this gap by investigating whether combining these strategies in stand-up comedy can intensify the FTA and enhance the humorous effect.

Theoretical Background

Despite the multitude of disciplinary perspectives analyzing it (psychology, sociology, philosophy, linguistics etc.), humor theories are commonly categorized into three main groups: incongruity/cognitive, relief/release, and superiority/aggression (FERGUSON, FORD 2008; BANAS et al. 2011; SCHEEL, GOCKEL 2017; ATTARDO, RASKIN

2017). According to the incongruity theory of humor, laughter emerges where there is an unexpected clash between two contrasting ideas, creating a cognitive conflict that triggers laughter (LARKIN- GALIÑANES 2017). However, criticisms of this theory highlight its lack of standardized definitions and inconsistencies in terminology, arguing that humor is not solely dependent on incongruity, as other factors influence its interpretation as well (FILANI 2016; LARKIN- GALIÑANES 2017). The superiority approach to humor, present among ancient philosophers such as Plato and Aristotle up until the 19th century, suggests that laughter often arises from a feeling of superiority over others' misfortunes, especially in areas like politics, ethnicity, or gender (FILANI 2016; LARKIN- GALIÑANES 2017). Nevertheless, following Filani (2016), critics argue that not all expressions of superiority lead to laughter, and there's a risk of laughter being negative and aggressive. The release or relief theory, prominent from the 19th century onwards but previously already implied by classical writers (such as Aristotle, Cicero, Kant) (FILANI 2016; LARKIN- GALIÑANES 2017), suggests that humor serves as a way for people to ease tensions since laughter occurs when individuals release stored psychic energy thereby transforming socially unacceptable impulses into acceptable ones (FILANI 2016). This explanation can also be found in Freud's (1991) writings although critics suggest that his emphasis on laughter might detract from the broader understanding of humor.

Impoliteness, often overshadowed by politeness studies, has received more attention from scholars like Culpeper (1996) and Bousfield (2008), who challenge the notion that impoliteness is merely the opposite of politeness. Drawing upon Goffman's (1967) concept of face, which involves the effort to maintain a favorable social image, they argue that impoliteness specifically targets an individual's face, resulting in face-threatening acts (FTAs). These FTAs can be directed at either positive face (the desire to be liked and included) or negative face (the desire for autonomy and freedom from others' influence) (BROWN, LEVINSON 1987; LACHENICHT 1980; AUSTIN 1990; SPENCER-OATEY 2002).

Culpeper (2011) further categorizes impoliteness into affective, coercive, and entertaining types, which can overlap. Affective impoliteness involves expressions of anger and negative emotions, ranging from strategic to impulsive reactions. Coercive impoliteness seeks to gain power over the target, often emerging in situations with unequal social dynamics. Entertaining impoliteness, relevant to this paper, involves humor at the target's expense, where the audience, rather than the target, finds amusement, similar to the dynamics in stand-up comedy performances. Following Larkin-Galiñanes (2017), using the target for the entertainment of spectators has been characteristic for European culture since ancient times, as seen in activities such as gladiatorial contests.

Method and Research

This research performs a descriptive pragmatic discourse analysis of a performance of a stand-up comedy transcript downloaded from the Internet page named "Scraps from the Loft" (Scraps from the Loft, n.d.). The comedian whose performance is analyzed is called Dave Chappelle. Dave Chappelle is an American stand-up comedian and actor. "The Dreamer," shot in Chappelle's hometown of Washington, D.C., at the Lincoln Theatre, was Chappelle's seventh comedy special premiered globally December 31, 2023, on Netflix. The excerpts of this special represent the corpus for this paper. Dave

Chappelle has been chosen for our analysis due to his freedom to unconventionally approach different topics in his performances, his willingness to experiment and take risks on stage as well as inevitable hilarious effects he manages to have on his audience. “The Dreamer” has been met with great impressions of the audience and has been regarded very successful. The total number of excerpts analyzed is 43 and the choice of the excerpts was based on the face-threatening act being involved in joke performed in accordance with the use of Culpeper’s (1996) framework. As far as the enhancement of humorous effect is concerned, the audience’s reaction to the jokes was observed, including whether they responded with an applause, a standing ovation or some other forms of approval.

The study uses both qualitative and quantitative methods. Qualitatively, it categorizes excerpts by Culpeper’s (1996) positive and negative impoliteness strategies and examines their combinations. Quantitatively, the research examines the most commonly used strategy combinations.

Positive and negative impoliteness whose simultaneous use this paper examines is by Culpeper (1996) defined as follows:

“Positive impoliteness output strategies: Ignore, snub the other - fail to acknowledge the other’s presence, Exclude the other from an activity, Disassociate from the other - for example, deny association or common ground with the other; avoid sitting together, Be disinterested, unconcerned, unsympathetic, Use inappropriate identity markers - for example, use title and surname when a close relationship pertains, or a nickname when a distant relationship pertains, Use obscure or secretive language - for example, mystify the other with jargon, or use a code known to others in the group, but not the target. Seek disagreement - select a sensitive topic., Make the other feel uncomfortable - for example, do not avoid silence, joke, or use small talk, Use taboo words - swear, or use abusive or profane language, Call the other names - use derogatory nominations etc.

Negative impoliteness output strategies: Frighten - instill a belief that action detrimental to the other will occur, Condescend, scorn or ridicule - emphasize your relative power. Be contemptuous. Do not treat the other seriously. Belittle the other (e.g. use diminutives), Invade the other’s space - literally (e.g., position yourself closer to the other than the relationship permits) or metaphorically (e.g., ask for or speak about information which is too intimate given the relationship), Explicitly associate the other with a negative aspect - personalize, use the pronouns ‘I’ and ‘you’, Put the other’s indebtedness on record, etc.” (CULPEPER 1996: 357—358).

It should be noted that despite the fact that Culpeper, whose classification of strategies this paper uses, has continued to publish works on impoliteness, including significant contributions in later years (2005, 2011 as well as co-authored works in 2003, 2013), his 1996 work has remained the most influential within the field of impoliteness, with no other author providing an alternative classification, and is most relevant to our focus of study in this paper, which is why it has been chosen for our analysis.

Results

Examining the classification of categories following Culpeper (1996) and their combinations as presented in Table 1 and 2³ (see the link in the footnote), what has been

3 <https://docs.google.com/document/d/1cRT7Cw0LSxO2T0nZIUfm3SeNdzhI1-caceBW43PAO8/edit?usp=sharing>

noted is that positive and negative impoliteness strategies are employed simultaneously in the given corpus. More precisely, the positive impoliteness strategies of “using taboo words - swear, or use abusive or profane language” and “call the other names - use derogatory nominations” are shown to be most frequently combined along with the negative impoliteness strategies of “condescend, scorn or ridicule - emphasize your relative power. Be contemptuous. Do not treat the other seriously. Belittle the other (e.g. use diminutives)” and “Explicitly associate the other with a negative aspect.”

As presented in Table 1 below, the positive impoliteness strategy “use taboo words - swear, or use abusive or profane language” with 27 instances (43%) and “call the other names - use derogatory nominations” with 22 instances (35%) are the most frequently combined positive impoliteness strategies. “Use taboo words - swear or use abusive or profane language” is most frequently combined with “condescend, scorn or ridicule - emphasize your relative power. Be contemptuous. Do not treat the other seriously. Belittle the other (e.g. use diminutives)” (43%) while the combination of call the other names- use derogatory nominations with condescend, scorn or ridicule follows it (35%). Most frequently combined negative impoliteness strategies are “Condescend, scorn or ridicule” and “Explicitly associate the other with a negative aspect.” The combinations of the mentioned positive impoliteness strategies with the negative impoliteness strategy explicitly associate the other with a negative aspect are much lower in number (8 and 6 instances), but still important since they altogether contribute to the impoliteness being intensified.

Positive Impoliteness Strategy	Negative Impoliteness Strategy	Number of Instances	Percentage
Use taboo words	<i>Condescend, scorn or ridicule</i>	27	43%
	<i>Explicitly associate the other with a negative aspect</i>	8	13%
Call the other names	<i>Condescend, scorn or ridicule</i>	22	35%
	<i>Explicitly associate the other with a negative aspect</i>	6	10%

Table 1. *Frequency and Distribution of Positive and Negative Impoliteness Strategies in Stand-Up Comedy*

Moreover, on 6 occasions (instances in Table 3: DC09, DC11, DC12, DC13, DC25, DC38) all 4 strategies (“use taboo words - swear, or use abusive or profane language”, “call the other names - use derogatory nominations”, “Condescend, scorn or ridicule” and “Explicitly associate the other with a negative aspect”) have been used simultaneously. It seems that in such cases, they contribute to the face attack being performed more strongly. It can be concluded thus that the corpus exhibits four-layered face-attacks within stand-up comedy discourse as being the most common and most effective. For instance, in the excerpt [1] “This ngga sounds like Juicy Smoo-yay” [DC09], all four impoliteness strategies are evident. Firstly, the use of the racial slur “ngga” represents a taboo word, introducing profane language to create shock and offense. Secondly, the nickname “Juicy Smoo-yay” is a derogatory term, mocking the person by twisting their name into a silly and belittling version. This serves as a form of name-calling. Thirdly, the entire joke embodies condescension and scorn by ridiculing the individual and treating them with

contempt. Lastly, the negative association is created by using a racial slur and a mocking distortion of the person's name, which collectively portray the individual in derogatory terms. Another excerpt [2] "I've been trying to repair my relationship with the transgender community... It's about a Black transgender woman whose pronoun is, sadly, ngga..." [DC11] presents a 4-layered FTA. The use of the racial slur 'ngga' represents the use of a taboo word. The word "sadly" conveys condescension, since it implies that the transgender woman's pronoun choice is something to be pitied or regretted, mocking her identity. Furthermore, the woman is explicitly associated with a negative racial stereotype of the black community thereby being portrayed as someone rather inferior or shameful.

Furthermore, on 15 occasions (DC01, DC02, DC04, DC08, DC10, DC19, DC22, DC23, DC26, DC27, DC28, DC30, DC35, DC37, DC42), 3 strategies: the positive ones of "using taboo words - swear, or use abusive or profane language" and "calling the other names" together with the negative one of "condescend, scorn or ridicule" have been found to combine in the corpus. Another combination of 3 strategies: the positive one of "using taboo words" together with the negative ones of "calling the other names" and "explicitly associate the other with a negative aspect" has been observed on two occasions (DC15 and DC41). It seems that this three-layered face-attack also has stronger effect than the one being performed with the use with only one or two strategies. For instance, in the excerpt [3] "I wanted him to see me do something he couldn't do. I skipped. That ngga was mad" [DC08], the racial slur "ngga" serves as both a taboo word and a derogatory name, adding insult and shock. The joke ridicules the person by implying they are upset over something as trivial as skipping, which belittles their reaction. These elements together strengthen the face-threatening nature of the joke through a mix of shock, mockery, and derogation. The excerpt [4] "Chris got slapped in the face at the Oscars... by Will Smith... 'Did it hurt?' He said, 'Yes, ngga, it hurt'" [DC19] presents a 3-layered FTA. First, the use of the racial slur "ngga" introduces a taboo word, while at the same time represents the use of the positive strategy "call the other names." Moreover, the excerpt ridicules the seriousness of the incident of being slapped in a public event like the Oscars.

Two-layered FTAs were present in 8 instances (DC06, DC14, DC17, DC21, DC31, DC32, DC36, DC39) while the use of a single FTA was present on 12 occasions (DC05, DC07, DC16, DC18, DC20, DC24, DC25, DC29, DC33, DC34, DC40, DC43). The two-layered FTAs include the combination of the positive impoliteness strategy "call the other names" with the negative impoliteness strategy "condescend, scorn or ridicule" (DC6), the positive strategy "use taboo words" and the negative strategy "condescend, scorn or ridicule" (DC17, DC31, DC32 DC36, DC39), the combination of two negative impoliteness strategies: "condescend, scorn or ridicule" and "explicitly associate the other with a negative aspect" (DC14), the combination of two positive strategies: "use taboo words" and "call the other names" (DC21). The 2-layered FTA in the excerpt [5] consists of the combination of two impoliteness strategies: by saying "f*uck y'all," [DC39] the speaker uses a taboo word and at the same time conveys scorn and superiority, challenging the producer's authority by mocking and rejecting the advice and warning given to him. As opposed to the excerpts discussed above, the excerpt [6] "I screamed, Jim Carrey! And everyone said, 'No! Call him Andy,'" [DC03], the use of a single strategy of ridicule while being effective, only addresses one aspect of the insult and as a result does

not make the FTA as strong as in [3], [4] and [5] where FTAs are multi-layered. This leads us to conclude that the more strategies are used, the stronger FTAs are performed.

No other strategy combinations have been found in the corpus.

4-layered FTAs	3-layered FTAs	2-layered FTAs	A single FTA
DC09, DC12, DC25, DC38	DC01, DC02, DC04, DC08, DC10, DC15, DC19, DC22, DC23, DC26, DC27, DC28, DC30, DC35, DC37, DC41, DC42	DC06, DC14, DC17, DC21, DC31, DC32, DC36, DC39	DC05, DC07, DC16, DC18, DC20, DC24, DC25, DC29, DC33, DC34, DC40, DC43

Table 3. *Classification of FTAs based on the Number of Layers*

Nevertheless, the simultaneous use and the number of impoliteness strategies used did not show to contribute to the humorous effect being intensified; in other words, the audience's reaction to multilayered FTAs was no stronger than to single-layered FTAs. This suggests that the complexity or number of impoliteness strategies employed does not necessarily lead to a more intense comedic response and that the audience's reaction is not simply determined by the quantity of FTAs.

Discussion

Upon performing the analysis, it is evident that both positive and negative impoliteness strategies are frequently and simultaneously used to intensify face-threatening acts (FTAs), but do not seem to have any contribution to the enhancement of humorous effect. The positive impoliteness strategies of using taboo words and calling the other names are shown to be the most commonly used. These are often paired with negative strategies such as “condescending, scorn, or ridicule”, and “explicitly associating the other with a negative aspect.” Specifically, the strategy of “using taboo words” was observed in 43% of the instances while calling the other names appeared in 35%. These strategies were most often combined with condescending, scorn, or ridicule (43% and 35% of the instances, respectively). Although the combination of positive strategies with “explicitly associating the other with a negative aspect” was less frequent (8 and 6 instances), it still plays an important role in reinforcing the impoliteness and enhancing the humorous effect. Interestingly, there were six cases where all four strategies (“using taboo words,” “calling the other names,” “condescend, scorn or ridicule,” and “explicitly linking the other to a negative aspect”) were employed together. This combination of all four strategies greatly intensified the face-threatening act (FTA). Furthermore, there were 11 cases where a three-layered approach was used, combining the positive strategies of “using taboo words” and “calling the other names” with “condescension, scorn, or ridicule.” This approach created a stronger FTA compared to instances with fewer strategies. No difference in the reaction of the audience to the simultaneous and non-simultaneous FTAs was observed, which leads to the conclusion that combining various impoliteness strategies in stand-up comedy intensifies the FTA, but does not enhance the humorous effect.

Nevertheless, what has also been noticed is that positive impoliteness strategies such as “using taboo words” and “calling the other names” primarily function as intensifiers rather than being the main sources of humor. These strategies strengthen the impact

of the negative impoliteness strategies, which play a more central role in the face-threatening acts. Negative impoliteness strategies, including “condescension, scorn, or ridicule,” and “explicitly associating the other with a negative aspect,” are crucial in forming the essence of the humor and accentuating the face-threatening elements of the jokes. For example, in the excerpt [1] mentioned above, “This ngga sounds like Juicy Smoo-yay” [DC09], positive impoliteness strategies like the use of the racial slur “ngga” and the mocking nickname “Juicy Smoo-yay” function primarily as intensifiers. While these elements add shock value and mockery, they are not the main sources of humor. Instead, they strengthen the impact of the negative impoliteness strategies.

Conclusion

This study offers a descriptive pragmatic discourse analysis of Dave Chappelle’s stand-up special, “The Dreamer,” drawing upon Culpeper’s (1996) framework of impoliteness strategies. Through the analysis of 43 selected excerpts, it is clear that both positive and negative impoliteness strategies are frequently and simultaneously employed to intensify face-threatening acts, but do not seem to amplify humorous effect. Furthermore, positive impoliteness strategies, such as “using taboo words” and “calling the other names,” predominantly function as intensifiers that heighten the impact of negative strategies. Negative impoliteness strategies, including “condescend, scorn or ridicule,” and “explicitly associating the other with a negative aspect,” significantly enhance the face-threatening nature of the jokes.

The findings reveal that positive strategies are most effective when combined with negative strategies. Specifically, “using taboo words” appeared in 43% of the instances, and calling others names appeared in 35%, often paired with negative strategies like “condescend, scorn or ridicule,” and “explicitly associating the other with a negative aspect.” Notably, the combination of all four strategies (taboo words, derogatory names, condescension, and negative associations) was observed to create a highly intensified FTA. The multilayered FTA did not show any effect on enhancing the humorous effect though.

Overall, the research shows the presence of the simultaneous use of positive and negative impoliteness strategies in Dave Chappelle’s performance “The Dreamer”, which in turn strengthens the impact of face-threatening acts, but do not enhance the comedic effect. Regardless of the fact that further research is required, these results illustrate how these strategies can be effectively applied in comedic discourse.

Works Cited

- ALMAMOORY, ALWAN 2022: ALMOORY, Salih Mahdu Adai and Asmaa Amjad ALWAN. “Impoliteness Strategies of Dark humor in South Park Series: A Sociopragmatic Study.” *Res Militaris*, vol 12, no. 3, 2022, pp. 2503–2515.
- ATTARDO, RASKIN 2017: ATTARDO Salvatore and Victor Raskin. “Linguistics and Humor Theory.” *The Routledge Handbook of Language and Humor*, edited by Attardo Raskin. New York: Routledge, 2017, pp. 49 – 63.
- AUSTIN 1990: AUSTIN, Peter. “Politeness Revisited – The Dark Side.” *New Zealand Ways of Speaking English*, edited by Allan Bell and Janet Holmes. Clevedon: Multilingual Matters, 1990, pp. 277–293.

- BANAS et al. 2011: BANAS, A. John, Norah DUNBAR, Dariela RODRIGUEZ, and Shr-Jie LIU. "A Review of Humor in Educational Settings: Four Decades of Research." *Communication Education*, vol. 60, no. 1, 2011, pp. 115–144. <https://doi.org/10.1080/03634523.2010.496867>
- BHARGAVA, CHILANA 2023: BHARGAVA, Rashi and Richa CHILANA, editors. (2023). *Punching Up in Stand-Up Comedy: Speaking Truth to Power*. London: Routledge, 2023.
- BOUSFIELD 2008: BOUSFIELD, Derek. *Impoliteness in Interaction*. Amsterdam: John Benjamins, 2008.
- BRODIE 2008: BRODIE, Ian. "Stand-Up Comedy as a Genre of Intimacy." *Ethnologies*, vol. 20, no. 2, 2008, pp. 153–180. <https://doi.org/10.7202/019950ar>
- BROWN, LEVINSON 1987: BROWN, Penelope and Stephen C. LEVINSON. *Politeness: Some Universals in Language Usage*. Cambridge: Cambridge University Press. 1987.
- CULPEPER 1996: CULPEPER, Jonathan. "Towards an Anatomy of Impoliteness." *Journal of Pragmatics*, vol. 25, no. 3, 1996, pp. 349–367. [https://doi.org/10.1016/0378-2166\(95\)00014-3](https://doi.org/10.1016/0378-2166(95)00014-3)
- CULPEPER et al. 2003: CULPEPER, Jonathan, Derek BOUSFIELD, and Anne WICHMANN. "Impoliteness Revisited: With Special Reference to Dynamic and Prosodic Aspects." *Journal of Pragmatics*, vol. 35, no. 10–11, 2003, pp. 1545–1579. [https://doi.org/10.1016/S0378-2166\(02\)00118-2](https://doi.org/10.1016/S0378-2166(02)00118-2)
- CULPEPER 2005: CULPEPER, Jonathan. "Impoliteness and Entertainment in the Television Quiz Show: The Weakest Link." *Journal of Politeness Research*, vol 1, no. 1, 2005, pp. 35–72.
- CULPEPER 2011: CULPEPER, Jonathan. *Impoliteness: Using Language to Cause Offence*. Cambridge: Cambridge University Press, 2011.
- CULPEPER, HOLMES 2013: CULPEPER, Jonathan and Oliver HOLMES.: "(Im)politeness and Exploitative TV in Britain and North America: The X Factor and American Idol." *Real Talk: Reality Television and Discourse Analysis in Action*, edited by Nuria Lorenzo-Dus and Pilar Garces-Conejos Blitvich. London: Palgrave, 2013, pp. 168–198.
- DOUBLE 2014: DOUBLE, Oliver. (2014). *Getting the Joke: The Inner Workings of Stand-Up Comedy* (2nd ed.). London: Bloomsbury, 2014.
- ELKHOLY, AHSANI 2023: ELKHOLY, Elkholy and Nizam AHSANI. "Impoliteness in Jeremy Clarkson's Humor in the TV Series Top Gear." *Notion: Journal of Linguistics, Literature and Culture*, vol. 5, no. 1, 2023, pp. 107–119. <https://doi.org/10.12928/notion.v5i1.7637>
- FERGUSON, FORD 2008: FERGUSON, A. Mark and Thomas FORD. "Disparagement Humor: A Theoretical and Empirical Review of Psychoanalytic, Superiority, and Social Identity Theories." *Humor—International Journal of Humor Research*, vol. 21, no. 3, 2008, pp. 283–312. doi: <http://dx.doi.org/10.1515/HUMOR.2008.014>
- FILANI 2016: FILANI, Ibukun. "Humour Strategies and Acts in Nigerian Stand-Up Comedy." Unpublished doctoral dissertation, University of Ibadan, 2016. <http://ir.library.ui.edu.ng/handle/123456789/3675>
- FREUD 1991: FREUD. *Jokes and Their Relation to the Unconscious*, translated by James Strachey. Harmondsworth: Penguin, 1991.
- GOFFMAN 1967: GOFFMAN, Erving. "On Face-Work: An Analysis of Ritual Elements in Social Interaction." Stanford University, 1967. <<https://web.stanford.edu/~eckert/PDF/GoffmanFace1967.pdf>> 03.01.2021
- GUIDI 2017: GUIDI, Annarita. "Humor Universals." *The Routledge Handbook of Language and*

- Humor*, edited by Attardo Salvatore. New York: Routledge, 2017, pp. 17–33.
- HAFISA, HANIDAR 2020: HAFISA, Aulia and Sharifah HANIDAR. “Impoliteness Strategies in Trevor’s Noah’s Afraid of the Dark Stand-Up Comedy Show.” *Lexicon*, vol. 7, no. 2, 2020, pp. 215–223. <https://doi.org/10.22146/lexicon.v7i2.66571>
- HEMPELMANN 2017: HEMPELMANN, F. Christian (2017). “Key Terms in the Field of Humor.” *The Routledge Handbook of Language and Humor*, edited by Attardo Salvatore. New York: Routledge, 2017, pp. 34 – 48.
- KUBÍČKOVÁ 2022: KUBÍČKOVÁ, Petra. “Impoliteness Strategies: A Case Study of the South Park Television Series.” Unpublished Bachelor’s Thesis, Palacký University Olomouc, 2022.
- LACHENICHT 1980: LACHENICHT, Lance Gary. “Aggravating Language: A Study of Abusive and Insulting Language.” *International Journal of Human Communication*, vol. 13, no. 4, 1980, pp. 607–688. <https://doi.org/10.1080/08351818009370513>
- LARKIN-GALIÑANES 2017: LARKIN-GALIÑANES, Cristina. “An Overview of Humor Theory.” *The Routledge Handbook of Language and Humor*, edited by Attardo Salvatore. New York: Routledge, 2017, pp. 4–16.
- OGOANAH, BLESSING 2020: OGOANAH, N. Felix and Miss Ogbumah BLESSING. “Impoliteness as a Tool for Humor Delivery in Nigerian Stand-Up Comedy.” *Lokoja Journal of English & Literature*, vol. 1, no. 2, 2020, pp. 70–82. https://www.researchgate.net/publication/356597709_FINAL_VOLUME_2
- SCHEEL, GOCKEL 2017: SCHEEL, Tabea and Christine Gockel, editors. *Humor at Work in Teams, Leadership, Negotiations, Learning and Health*. Berlin: Springer, 2017.
- ŞEKERCI 2023: ŞEKERCI, Ömer. “Culpeper’s Impoliteness Strategies in Neil Simon’s Biloxi Blues.” *Baltic Journal of English Language, Literature and Culture*, vol. 13, 2023, pp. 125–141. <https://doi.org/10.22364/BJELLC.13.2023.09>
- SPENCER-OATEY 2002: SPENCER- OATEY, Helen. “Managing Rapport in Talk: Using Rapport-Sensitive Incidents to Explore the Motivational Concerns Underlying the Management of Relations.” *Journal of Pragmatics*, vol. 34, no. 5, 2002, pp. 529–545. [https://doi.org/10.1016/S0378-2166\(01\)00039-X](https://doi.org/10.1016/S0378-2166(01)00039-X)
- Stand-up. (n.d). In Cambridge online dictionary. <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/stand-up>
- YUANITA 2019: YUANITA, Arie. (2019). “Language Impoliteness in Stand-up Comedy Academy (SUCA) II on Indosiar.” *Advances in Social Science, Education and Humanities Research*, vol. 380, 2019, pp. 283–286.
- TODDINGTON 2015: TODDINGTON, S. Rachel. “Impoliteness as a Vehicle for Humour in Dramatic Discourse.” Unpublished doctoral dissertation, University of Central Lancashire, 2015.
- ZACHORSKA 2020: ZACHORSKA, Martyna Faustyna. “Impoliteness Strategies in Selected African American Stand-Up Comedies.” Unpublished Master’s thesis, University of Adam Mickiewicz, 2020.

Source

Scraps from the Loft. (n.d.). *Dave Chappelle: The Dreamer (Transcript)*. <https://scrapsfromtheloft.com/comedy/dave-chappelle-the-dreamer-transcript/>

Lana S. Jovanović

STRATEGIJE NEUČTIVOSTI U STAND-UP KOMEDIJI DEJVA ŠAPELA

Rezime

Ovaj rad istražuje upotrebu strategija neučtivosti u stand-up komediji Dejva Šapela, fokusirajući se na to kako on kombinuje pozitivne i negativne strategije neučtivosti kako bi se pojačao intenzitet ugrožavanja lica kao i sam humor. Ovo istraživanje predstavlja deskriptivnu pragmatičnu analizu diskursa, kvalitativnu i kvantitativnu, na transkriptu stand-up komedije preuzetog sa interneta. Kategorizuju se odlomci prema Kulpeperovim (1996) pozitivnim i negativnim strategijama neučtivosti i ispituju se njihove kombinacije. Takođe se ispituju najčešće korišćene kombinacije strategija. Analiza otkriva čestu upotrebu višestrukih strategija, posebno kombinacija negativnih strategija snishodljivosti i povezivanja osobe sa nečim nepovoljnim sa pozitivnim strategijama upotrebe tabu reči i uvredljivih etiketa. Ove kombinacije se često i simultano koriste, čime se stvara jači napad na lice, ali se pritom ne pojačava humoristički efekat. Strategije pozitivne neučtivosti služe kao pojačavači, a ne kao glavni izvori humora. Pozitivne strategije, kao što su "korišćenje tabu reči" i "prozivanje drugih", pretežno funkcionišu kao pojačivači koji pojačavaju uticaj negativnih strategija. Negativne strategije nepristojnosti, uključujući snishodljivost, prezir ili ismevanje, i eksplicitno povezivanje drugog sa negativnim aspektom, imaju primarnu ulogu u vršenju napada na lice. Višeslojna upotreba strategija neljubaznosti pokazuje njihov značajan uticaj na napad na lice u komičnom diskursu.

Ključne reči: višestruke strategije nepristojnosti, pozitivna neljubaznost, negativna neučtivost, humor u stand-up komediji, ugrožavanje lica

Maja D. Antić*

Universität Niš
Philosophische Fakultät²
Lehrstuhl für deutsche Sprache und Literatur
<https://orcid.org/0000-0002-0034-9187>

Ivan M. Dinić

Universität Niš
Philosophische Fakultät
Lehrstuhl für deutsche Sprache und Literatur
<https://orcid.org/0009-0004-0275-2561>

LITERARISCHE BEARBEITUNG DOKUMENTARISCHER MATERIALIEN: *DIE ERMITTLUNG* VON PETER WEISS

Der vorliegende Beitrag beschäftigt sich mit dem Konzept des deutschen Dokumentartheaters, das seinen Höhepunkt Mitte der Sechzigerjahre des 20. Jahrhunderts mit Autoren wie Rolf Hochhuth, Heinar Kipphardt und Peter Weiss erreicht hat. Die theoretische Grundlage dieser Arbeit bilden Peter Weiss' Thesen zum Wesen des Dokumentartheaters aus dem Essay *Das Material und die Modelle. Notizen zum dokumentarischen Theater* (1968). Im Folgenden wird anhand konkreter Textbeispiele untersucht, inwiefern Peter Weiss seine theoretischen Überlegungen im Drama *Die Ermittlung* (1965) praktisch einsetzt. Als kritischer und politisch engagierter Schriftsteller nutzte Weiss das dokumentarische Drama, um die Aufmerksamkeit auf Fragen von universeller Bedeutung zu lenken und das Publikum zu einem aktiven Nachdenken über die Rolle von Erinnerung und Verantwortung im Umgang mit der Vergangenheit aufzufordern.

Schlüsselwörter: Dokumentartheater, Peter Weiss, *Die Ermittlung*, *Oratorium in 11 Gesängen*, Zweiter Weltkrieg, Auschwitz, Erinnerungskultur

1. Einleitung

In den 1960er-Jahren erfuhr das Interesse an den Verbrechen während des Zweiten Weltkriegs sowie dem Holocaust an sich eine erneute Belebung. Dies war eine Konsequenz der Verdrängung der Vergangenheit während der Restaurationsperiode in der Zeit Adenauers (s. GEPPERT 2007: 74–78). Einen Meilenstein bei diesem langjährigen Prozess stellt der in Frankfurt von 1963 bis 1965 abgehaltene Auschwitzprozess dar. Nach den Nürnberger Prozessen (1945–1946) vor dem Internationalen Militärgerichtshof und dem Eichmann-Prozess vor einem Jerusalemer Gericht (1961) war dies die erste Anklage, die von einer deutschen Staatsanwaltschaft, vor einem deutschen Gericht verhandelt wurde. Die Gesellschaft war seinerzeit nach wie vor gespalten und stand dem Verfahren

1 maja.antic@filfak.ni.ac.rs

2 Der Beitrag entstand im Rahmen des Projekts *Die deutsche Sprache und Literatur im Fokus*, durchgeführt an der Universität Niš – Philosophische Fakultät (Nr. 423/1-3-01).

überwiegend skeptisch gegenüber. Ein Großteil der Bevölkerung betrachtete das Verfahren als politisch motiviert, antinational und ungerecht gegenüber den Deutschen. Die Öffentlichkeit war größtenteils entweder uninformiert über die Fakten oder zweifelte an den Berichten über die Gräueltaten in den Konzentrationslagern. Der Frankfurter Auschwitzprozess markierte nicht weniger als einen radikalen Bruch mit der früheren Politik der Adenauer-Administration, die sich für einen Schlussstrich mit der Vergangenheit ausgesprochen hatte.

In diesem Klima entschied sich Peter Weiss, als engagierter Schriftsteller an der gesellschaftlichen Debatte teilzunehmen, indem er das dokumentarische Drama als geeignete literarische Form für die Gesellschaftskritik auswählte. Weiss unternahm den Versuch, die Fakten so zu organisieren, dass sie ein Verständnis für die Ursachen liefern, die zu einer Welt führen, in der Auschwitz möglich war. Diese Intention verfolgte Weiss mitnichten, um die Verbrechen zu rechtfertigen, sondern um in der Zukunft ihre Wiederholung zu verhindern. Seine Aufgabe als Autor war es mit der „Schnitttechnik“ aus der Fülle an Dokumenten diejenigen auszuwählen, die Einblicke in die sozioökonomischen und historischen Ursachen gewähren (WEISS 1974: 60). Im Folgenden werden zunächst Peter Weiss' Thesen zum Wesen des Dokumentartheaters erörtert. Anschließend wird anhand konkreter Textbeispiele aus dem Drama *Die Ermittlung* aufgezeigt, wie Weiss seine theoretischen Überlegungen bei der Gestaltung des Dramas praktisch umsetzt. Der Fokus richtet sich dabei auf die aktive schöpferische Tätigkeit des Autors bei der Bearbeitung des dokumentarischen Materials. Eine weiterführende Diskussion würde den Rahmen dieser Arbeit sprengen, da dies eine andere Methodologie erfordern würde.

2. Theoretische Grundlage

Die Problematik der Genrebestimmung des Dokumentartheaters wird durch mannigfaltige Verwendung von dokumentarischen Materialien seitens verschiedener Autoren zusätzlich erschwert. Die Spannbreite reicht von der Integration von Dokumenten in die Fiktion bis hin zur ausschließlichen Verwendung authentischer Dokumente. Da weder das Genre etabliert ist noch ein einheitliches formal-ästhetisches Programm vorliegt, befasst sich dieser Beitrag ausschließlich mit dem Konzept des dokumentarischen Theaters von Peter Weiss, dessen Charakteristika sich nicht sämtlich bei anderen Autoren wie Rolf Hochhuth und Heinar Kipphardt wiederfinden müssen. In seinen 1968 veröffentlichten *Notizen zum dokumentarischen Theater* formulierte Weiss 14 Thesen, die seiner Ansicht nach die Merkmale des Dokumentartheaters bestimmen und dessen Verortung in der politischen Realität beleuchten.³ Die erste von Weiss genannte Eigenschaft lässt sich mit Begriffen *Authentizität* und *kritische Bearbeitung* überschreiben. Weiss definiert hier das Hauptprinzip des dokumentarischen Theaters wie folgt:

„Das dokumentarische Theater enthält sich jeder Erfindung, es übernimmt authentisches Material und gibt dies, im Inhalt unverändert, in der Form bearbeitet, von der Bühne aus wieder. Im Unterschied zum ungeordneten Charakter des Nachrichtenmaterials, das täglich von allen Seiten auf uns eindringt, wird auf der Bühne eine Auswahl gezeigt, die sich auf ein bestimmtes, zumeist soziales oder politisches Thema konzentriert“

³ In dieser Arbeit verwenden wir die Ausgabe aus dem Jahr 1974.

(WEISS 1974: 57).

Dabei ist das authentische Material vielfältig. Es umfasst Protokolle, Akten, Briefe, Regierungserklärungen, Interviews, Zeitungs- und Rundfunkreportagen, Fotos und weitere Quellen. Die Informationen darin sind ungeordnet und die Aufgabe der Autorin oder des Autors besteht darin, eine kritische Auswahl aus dem Material zu treffen, mit dem Ziel ein bestimmtes gesellschaftliches Thema zu beleuchten. Des Weiteren definiert Weiss die ästhetische Qualität des Dokumentartheaters, die sich aus der kritischen Auswahl und dem Prinzip der Montage „der Ausschnitte der Realität“ ergibt (1974: 57). Die Grundfunktion des Dokumentartheaters ist laut Weiss die Kritik an der Verschleierung, an Wirklichkeitsverfälschungen und an Lügen (1974: 58). Es handelt sich um eine politisch engagierte Kunstform, die sich auf aktuelle Themen konzentriert. Nach Barton bleiben diese Themen langfristig relevant, weil sie auf die bis heute ungelösten sozialen Probleme hinweisen, die in den Stücken angesprochen werden (1987: 2). Die Funktion dieser Art von Theater besteht nicht nur in der Kritik der gesellschaftlich-politischen Realität, sondern auch in der Aufdeckung der Manipulation von Informationen. Weiss führt hierzu aus, dass sich das dokumentarische Theater zunächst dem „künstlichen Dunkel“ gegenübersteht, in dem Mächtige ihre Manipulationen verheimlichen (1974: 58–59). Der Dramatiker behauptet, dass das Drama durch seine künstlerische Form wirken muss, und unterstreicht, dass ein dokumentarisches Theater, das in erster Linie ein politisches Forum sein will und auf künstlerische Leistung verzichtet, sich selbst infrage stellen müsse (Weiss 1974: 60). Die forschende und kontrollierte Auswahl und die kritische Bearbeitung der Materialien führen dazu, dass das Dokumentartheater „zu einem Instrument politischer Meinungsbildung“ wird (WEISS 1974: 60). Da es selbst nicht im Zentrum der Ereignisse steht, nimmt das Dokumentartheater die Rolle eines Beobachters und Analytikers ein. Weiss unterscheidet zwischen einer politischen Performance, die „zur emotionalen Anteilnahme und zur Illusion eines Engagements am Zeitgeschehen führt“, und einem Dokumentartheater, das von seinem Publikum verlangt, Bewusstsein und Reflexionsfähigkeit beizubehalten (1974: 61). An dieser Forderung ist Weiss Brechts epischem Theater und dem Verfremdungseffekt nahe. Der Rezipient wird dazu aufgefordert, eine emotionale Distanz zugunsten kritischer Klarheit zu wahren. Weiss betont, dass „das dokumentarische Theater parteilich“ sei (1974: 62). Die Rechtfertigung für diese Haltung findet der Autor in den behandelten Themen, zu denen unter anderem Raub, Genozid und Kolonisierung gehören. Die Forderung, derartige Fragestellungen in einer neutralen Art und Weise darzustellen und dabei beide Seiten gleichermaßen zu Wort kommen zu lassen, wird von den Mächtigen als eine Forderung formuliert, die dazu dient, die eigenen Vorteile zu bewahren (WEISS 1974: 62). In Abgrenzung zur Gerichtsverhandlung unterstreicht Weiss die Eigenständigkeit des Dokumentartheaters. Er erläutert, dass die während eines echten Prozesses aufgeworfenen Fragen und Angriffspunkte im Rahmen des Dokumentartheaters erneut aufgegriffen und bedacht werden können. Das Publikum kann sich in den inszenierten Prozess einbringen, indem es Partei ergreift und so zum Verständnis der Komplexität des Problems beiträgt.

Von zentraler Bedeutung ist Weiss' These über die innovativen Wege der Bearbeitung des rohen dokumentarischen Materials. Er hebt hervor, dass „die Komposition aus antithetischen Stücken, aus Reihen gleichartiger Beispiele, aus kontrastierenden Formen,

aus wechselnden Größenverhältnissen“ bestehe (WEISS 1974: 64). Das Faktenmaterial wird auf das Wesentliche reduziert, Figuren werden karikiert und Situationen vereinfacht. Nach dem Vorbild von Brechts epischem Theater schlägt Weiss außerdem die Einführung von Chören, Songs, Pantomimen und instrumentaler Begleitung vor. Die Handlung wird durch Monologe, Träume, Rückblenden (Flashbacks) usw. unterbrochen, um die Vielschichtigkeit der Ereignisse darzustellen. Dabei dürfen Verwirrung, Angst und Empörung auf der Bühne nicht unerklärt bleiben. Denn „je bedrängender das Material ist, desto notwendiger ist das Erreichen eines Überblicks, einer Synthese“, hebt Weiss hervor (1974: 64).

Als engagierter Schriftsteller vertritt Weiss die Ansicht, dass das Dokumentartheater ein breiteres Publikum erreichen sollte, außerhalb der Zielgruppe kommerzieller Theater, die Teil des Systems seien. Es soll in Schulen, Fabriken, Sportzentren etc. Einzug halten, wobei es ständig neue Mittel und Techniken sucht, die sodann an die neuen Bedingungen angepasst werden. Das Dokumentartheater zielt nicht nur darauf ab, die Dinge darzustellen, sondern auch auf Ursachen und Veränderungsmöglichkeiten hinzuweisen. Weiss lehnt jede Sentimentalität und die Vorstellung von Ausweglosigkeit oder Absurdität der Welt ab. Er glaubt daran, „daß die Wirklichkeit, so undurchschaubar sie sich auch macht, in jeder Einzelheit erklärt werden kann“ (WEISS 1974: 64–65). Zusammenfassend lässt sich feststellen, dass es zwei Arten von Anforderungen gibt, die Weiss für das dokumentarische Theater bestimmt: eine formal-ästhetischer und eine programmatisch-politischer Natur. Einige der Thesen beziehen sich auf das Werk selbst, auf den Inhalt und seine Form, andere auf die Aufführung und Rezeption des Stücks. In dieser Arbeit können wir uns jedoch nur auf diese Aspekte konzentrieren, die sich mit dem Aufbau des Textes befassen. Eine Analyse seiner Position im öffentlichen Diskurs über den Holocaust allgemein oder Auschwitz speziell kann nicht Gegenstand dieser Arbeit sein, da dies eine Methodologie erfordern würde, die näher bei den historischen und soziologischen Wissenschaften liegt. Die ästhetischen Merkmale des Dokumentartheaters, die aus Weiss' Thesen hervorgehen und die den Schwerpunkt dieser Arbeit bilden, umfassen die kritische Auswahl und innovative Bearbeitung des Materials, die Parteilichkeit und die analytische Reflexion. Die Frage der Authentizität des dokumentarischen Materials wird hier bewusst ausgelassen. Diese mühevollen Archivarbeit ist zuvor bereits geleistet worden, sodass unter anderen Erika Salloch behauptet, dass „alle Aussagen der Angeklagten aus dem Prozeß oder der Voruntersuchung zum Prozeß“ stammen (zit. nach BARTON 1987: 76). Weiss gelingt es durch kritische Auswahl aus authentischen Materialien und Montage der Realitätsausschnitte, ein zeitloses Muster des Dokumentardramas zu schaffen.

3. *Die Ermittlung*: die Anwendung der theoretischen Grundsätze

Schon in der Struktur des Dramas *Die Ermittlung* spiegelt sich Weiss' Intervention am Rohmaterial wider. Die Prozessprotokolle, die bereits eine dramatische Form enthalten, wandelte er in ein *Oratorium in 11 Gesängen* um (s. PERRY 1969: 833). In seiner einleitenden *Anmerkung* weist er darauf hin, dass „bei der Aufführung dieses Dramas nicht der Versuch unternommen werden [soll], den Gerichtshof, vor dem die Verhandlungen über das Lager geführt wurden, zu rekonstruieren“ (WEISS 1965: 7). Die *Mise en Scène* bleibt auf ein leeres Bühnenbild und die einfachste Choreografie reduziert, praktisch auf

eine Rezitationsinszenierung. Inhaltlich ist das Oratorium eine „sakrale, nicht liturgische Musikkomposition“ (HASSLER 2005: 530). Bei Weiss nimmt sie nicht nur einen säkulareren Charakter an, sondern steht auch in groteskem Verhältnis zu Auschwitz, „ebenso grotesk wie die Tatsache, dass Musik ein integraler Bestandteil dieses Systems war“ (SALLOCH 1971: 2). Weiss erschafft das Bild von Auschwitz als eine Umkehrung von Dantes Weltsicht.⁴ Indem er sich an der Symbolik der Zahlen orientiert, die er bei Dante entdeckt, teilt Weiss *Die Ermittlung* in elf Gesänge auf. Salloch merkt an, dass die Primzahl 11 die Harmonie von Dantes Welt mit 33 Gesängen durchbricht (s. 1971: 4). Wie bei Dante beginnt Weiss' Drama am Eingang des Lagers (*Gesang von der Rampe*) und bewegt sich in Richtung Zentrum, wobei es die Topologie des Leidens, der Qual und des Todes beschreibt. Im Zentrum von Dantes Hölle befindet sich Luzifer, gefangen im ewigen Eis, während im antithetischen Weltbild von Weiss das Feuer des Krematoriums unaufhörlich brennt (*Gesang von den Feueröfen*). Darüber hinaus ist die Anzahl der Figuren im Drama im Vergleich zum realen Frankfurter Prozess drastisch reduziert. Von über 350 Zeugen (s. BARTON 1987: 75) bleiben auf Weiss' Bühne neun Zeugen die nicht näher benannt werden. Diese Stilisierung wird in Weiss' *Anmerkung* wie folgt erklärt:

„Indem die Zeugen im Drama ihre Namen verlieren, werden sie zu bloßen Sprachrohren. Die 9 Zeugen referieren nur, was hunderte ausdrückten“ (WEISS 1965: 7).

Zeuge 1 und Zeuge 2 waren Teil der Administration von Auschwitz, die Zeugen 4 und 5 sind Frauen. Zeuge 3 äußert kritisch-politische Ansichten von Weiss selbst (s. PERRY 1969: 837). Barton argumentiert ebenfalls in dieser Richtung und konstatiert, dass Zeuge 3 „die besondere Funktion zugeteilt“ werde, „die Zusammenhänge zwischen einzelnen Verbrechen und sozialen Ursachen sowie zwischen Vergangenheit und Gegenwart zu erklären“ (1987: 109–110). Die Angeklagten indes behalten ihre Namen, „da sie ja auch während der Zeit, die zur Verhandlung steht, ihre Namen trugen“ (WEISS 1965: 8). Sie repräsentieren konkrete Personen, bleiben aber in der dramatischen Darstellung ohne erkennbare Eigenschaften und Charakterisierung. Obwohl sie auf der Bühne mit ihren Namen erscheinen, wird diesen Personen der Prozess nicht erneut gemacht. Weiss weist darauf hin, dass sie „dem Schreiber des Dramas nur ihre Namen“ leihen, die hier nur als Symbole für ein System stehen (1965: 8). Dies ergibt sich direkt aus Weiss' These, nach der „authentische Personen als Repräsentanten bestimmter gesellschaftlicher Interessen gekennzeichnet werden“ (1974: 61). Auf den mikrostrukturellen Plan folgt die künstlerische Bearbeitung des Materials, zunächst auf der Sprachebene. Die Verwendung von freiem Versmaß ungleicher Länge weist auf die Disharmonie und Verzerrung der Welt hin, die Weiss kritisch darstellen möchte. Die Sprache wirkt abgeklärt und ist frei von Adjektiven, reduziert auf Fakten und durch fehlende Satzzeichen gekennzeichnet. Dies bewirkt bei Zuschauern und Lesern eine emotionale Distanzierung und ermöglicht auf diese Weise eine kritische Haltung gegenüber dem Gesagten. Das wiederum geht mit Weiss' These konform, dass das dokumentarische Theater „die Stellung des Beobachtenden und Analysierenden einnimmt“ (1974: 60). Der Autor erlaubt nur an wenigen Stellen Emotionen, in der Regel in den sehr selten vorkommenden Didaskalien. In diesen Fällen wirken die Emotionen grotesk und unangebracht für die Situation und das Thema. Die meisten die-

⁴ Zu Weiss' Verständnis von Dante und der Idee, eine neue *Divina Commedia* zu schreiben vgl. *Vorübung zum dreiteiligen Drama divina commedia* (Weiss 1965a) und *Gespräch über Dante* (Weiss 1965b).

ser Didaskalien beziehen sich auf die Angeklagten, die die Rolle eines Chores einnehmen, der durch seine Präsenz und seine Reaktion einen Verfremdungseffekt beim Publikum hervorruft. Das ist an folgenden Textstellen zu beobachten:

„Die Angeklagten lachen“ (WEISS 1965: 20; 22; 43; 56; 132; 139).

„Die Angeklagten lachen zustimmend“ (WEISS 1965: 74; 107; 183).

„Der Angeklagte 7 grinst den Zeugen an“ (WEISS 1965: 41).

Eine weitere wichtige Eigenschaft des Textes als Ergebnis von Weiss' innovativer Adaptierung des Materials ist das Auslassen von Wörtern, die während der Frankfurter Prozesse ohne Zweifel mehrfach wiederholt worden sind. Tatsächlich erscheinen in der Dramaturgie niemals die Wörter Jude, Jüdin und jüdisch. Einige Autoren kritisieren diesen Ansatz. Young schreibt, dass *Die Ermittlung* „judenrein wie der größte Teil Europas nach dem Holocaust“ sei (1988: 72). Dagegen merkt Cohen an, dass sich die meisten Leser oder Zuschauer des Auslassens des Wortes Jude gar nicht bewusst geworden wären, wenn Weiss nicht selbst in Interviews darauf hingewiesen hätte (1998: 56). Das offensichtliche Auslassen von Ethnonymen und sogar des Namens des Lagers entspricht Weiss' theoretischen Überlegungen. Darin heißt es, das Dokumentartheater solle zur Einnahme einer verallgemeinernden und abstrahierenden Perspektive beitragen, indem „das Lokalkolorit“ verloren geht und „das Allgemeingültige“ gewonnen wird (COHEN 1998: 63). An dieser Stelle überwindet Weiss' Drama gar nationale Grenzen, erhält universelle Bedeutung und Allgemeingültigkeit.

Es lassen sich zahlreiche Einzelbeispiele unterschiedlicher Techniken bei der Bearbeitung des ursprünglichen Materials beobachten, die als Distanzierungsmittel dienen, etwa die „Unterbrechungen in der Berichterstattung“ (WEISS 1974: 63). Dies ist exemplarisch an Textstellen zu beobachten, in denen die Aussage eines Zeugen an einer Stelle unterbrochen wird, an der eine Fortsetzung der Befragung und die Offenbarung weiterer Details erwartet wird. Stattdessen wird dort dann die Aussage eines anderen Zeugen zu einem anderen Thema eingebettet:

„Ankläger	Hörten Sie nichts über die Vernichtung von Menschen?
Zeuge 1	Wie sollte man sowas schon glauben?
Richter	Herr Zeuge, Sie waren für die Güterabfertigung verantwortlich.
Zeuge 2	Ich hatte nichts anderes zu tun, als die Züge dem Rangierpersonal zu übergeben“ (WEISS 1965: 11).

Es wäre zu erwarten gewesen, dass der Ankläger dieses „sowas“ näher untersucht. Indem die Zuschauer keine Antwort erhalten, bleibt diese Frage jedoch offen und hält im Bewusstsein der Zuschauer oder Leser nach. Ein illustratives Beispiel für die kontrastierende Komposition, das zu lang zum Zitieren ist, findet sich in *Teil III* des *Gesangs vom Bunkerblock*, der nur aus dem Monolog des Zeugen 6 besteht, nach dem eine Reihe kürzerer Repliken erfolgt (s. WEISS 1965: 154–156). In dem Monolog geht es um den Beginn des Einsatzes von Zyklon B zur massenhaften Menschenvernichtung. Über dasselbe Ereignis spricht im Anschluss Zeuge 3, jedoch unterbrochen von Fragen des Richters und der Angeklagten. In seinen *Notizen* schlägt Weiss „Variationen eines Themas“ vor (1974: 63). Die Darstellung der Ereignisse aus verschiedenen Perspektiven und in unterschiedlicher Form lässt die Informationen in das Bewusstsein der Zuschauer eindringen, was zu einer

kritischen Reflexion über das Gesagte führen sollte.

Eine weitere Technik bei der Bearbeitung der authentischen Dokumenten, auf die Weiss zurückgreift, ist die „Auflösung der Struktur“ (1974: 64). Weiss ist der Meinung, dass jede Unruhe auf der Bühne durch einen Überblick, eine abschließende Synthese, begleitet werden muss (s. 1974: 64). Im *Gesang vom Lager*, findet sich eine von wenigen Szenen, in denen einer der Angeklagten lautstark seinen Unmut äußert und negative Emotionen zeigt:

„Zeuge 6 Einmal schlug Kaduk in unserem Arbeitskommando einen Häftling zusammen. Dann legte er ihm seinen Stock über den Hals, stellte sich auf beide Enden und wippte hin und her, bis der Mann erdrosselt war.

Angeklagter 7 Lüge Lüge!

Richter Hinsetzen, Kaduk! Schrein Sie den Zeugen nicht an“ (WEISS 1965: 43).

Aus dem Ausruf des Angeklagten 7 und insbesondere aus der Warnung des Richters wird die auf der Bühne sichtbare Erregung nach der Beschreibung des grausamen Anblicks des Mordes deutlich und sodann von einer analytischen Erklärung des Verhaltens der Lagerwächter begleitet:

„Zeugin 4 Je besser es einem gelang, seine Untergeben herabzudrücken, desto sicherer war seine Position. Ich sah, wie sich das Gesicht der Blockältesten veränderte, wenn sie mit einer Vorgesetzten sprach“ (WEISS 1965: 45).

Diese Erklärung führt uns in die pervertierte Realität des Lagers zurück, in der die elementaren Eigenschaften der Menschlichkeit durch den tierischen Überlebensinstinkt ersetzt werden. Es ist zu erwarten, dass im Rahmen des Gerichtsprozesses divergierende Aussagen präsentiert werden. In vielen Fällen scheint es, als ob Weiss den Verlauf von Behauptungen und Gegenbehauptungen direkt vom Prozess auf die Bühne überträgt. Ein exemplarisches Beispiel dafür ist, als Zeuge 6 den Dr. Capesius beschuldigt, wertvolle Gegenstände und Zahngold gesammelt zu haben. Dies wird vom Angeklagten 3 (Dr. Capesius) entschieden bestritten, während Zeuge 6 weitere Argumente anführt (s. WEISS 1965: 160). Neben dem direkten Widerspruch zwischen dem Angeklagten und dem Zeugen, der auch im natürlichen Verlauf eines Prozesses vorstellbar ist, finden sich zudem Beispiele, in denen die Nebeneinanderstellung gegenteiliger Aussagen offensichtlich eine Montage ist, um die Aufmerksamkeit auf die Widersprüchlichkeit zu lenken, die sonst im Meer von Material unentdeckt bleiben könnte. So behauptet beispielsweise der Angeklagte 9 im *Gesang vom Phenol* zunächst, dass er nur in wenigen Fällen bei der Injektion von Phenol anwesend gewesen sei (s. WEISS 1965: 127), ändert jedoch während der Befragung seine Aussage und erklärt, er habe die Phenolinjektionen zweimal pro Woche verabreicht, jedoch nur über einen Zeitraum von zwei bis drei Monaten (s. WEISS 1965: 131). Die Änderung der Aussage weist auf ihre Unzuverlässigkeit hin, was darauf abzielt, dass die Zuschauer eine kritische Distanz einnehmen und die Realität hinterfragen.

Die Aufgabe, die 182 Verhandlungstage des Gerichts als Theaterstück zu gestalten, erfordert zwangsläufig das Auslassen technischer Einzelheiten des Prozesses (BARTON 1987: 75). Die Auswahl des Materials erfolgt auf der Grundlage des primären Themas, das der Autor hervorheben möchte, sowie seiner ideologischen Position. Er ist dabei unvermeid-

lich subjektiv. Weiss versucht dies nicht zu verbergen. Im Gegenteil: Er hebt das „Parteilich-Sein“ als eines der Prinzipien des Dokumentartheaters hervor (WEISS 1974: 62). Daraus lassen sich zwei Bedeutungen ablesen. So ist es laut Weiss falsch, die Wahrheit in der Mitte von Standpunkten zwischen „Gewalttätern“ und „Ausgeplünderten“ zu suchen (1974: 62). Die zweite Bedeutung, die durchaus der ersten zugrunde liegen könnte, ist das Auftreten aus einer bestimmten ideologischen Position heraus. Im Drama *Die Ermittlung* lassen sich problemlos die politischen und ideologischen Ansichten des Autors selbst ablesen, die sein Verständnis des Phänomens des Holocausts prägen. Weiss' Werk sollte allerdings nicht (ausschließlich) als Repräsentation von Auschwitz gelesen werden. In dieser Hinsicht kritisiert Young Weiss' „offene Agenda“, Auschwitz aufgrund seiner marxistischen Überzeugungen als eine Folge des Kapitalismus zu erklären (1990: 65). Im Gegensatz dazu erkennt Chaumont Weiss' Absicht an, eine neue Normalität zu zeigen und damit die axiologische Frage zu stellen, was Normalität konstituiert (1994: 88). Obwohl es tatsächlich möglich ist, wie Young eine Kritik am Kapitalismus zu erkennen, äußert sich Weiss zu diesem Thema nicht explizit. Vielmehr übt er Kritik an jedem System, das Menschen zur Umsetzung seines Programms einsetzt und ausnutzt. Bereits in der *Anmerkung* spricht Weiss über dieses System, das Auschwitz ermöglicht hat. Nach seinem Verständnis sind die Rollen der Unterdrücker und Unterdrückten willkürlich verteilt. Der Einzelne verliert im System seine Eigenschaften als Individuum, seine Fähigkeit zu urteilen und Entscheidungen zu treffen:

„Angeklagter 9 Wir waren doch alle in der Zwangsjacke.
 Wir waren doch genau solche Nummern wie die Häftlinge“
 (WEISS 1965: 131).

Derartige Repliken sollten nicht als Negation des Rassismus und Antisemitismus des nationalsozialistischen Regimes oder als Relativierung der individuellen Verantwortung der Angeklagten gelesen werden. Eine solche Deutung hätte weder in Weiss' Biografie (als „Halbjuden“ stand er selbst auf der Todesliste) noch auf der Grundlage des Textes, in dem Weiss an mehreren Stellen feststellt, dass viele Komplizen ungestraft geblieben sind, eine Rechtfertigung. Weiss weist die Mystifizierung des Holocausts als unerklärliches Phänomen zurück und behauptet, „dass die Wirklichkeit [...] erklärt werden kann“ (1974: 64–65). Ganz in diesem Sinne betont Zeuge 3, dass „wir die erhabene Haltung fallen lassen“ müssen, „dass uns diese Lagerwelt unverständlich ist“ (WEISS 1965: 78). Eine Verschiebung des Fokus von individueller Schuld auf eine Schuld des Systems weist gleichzeitig darauf hin, dass sich das Interesse von der Beschreibung der Vergangenheit auf die Untersuchung des Einflusses der Vergangenheit auf die Gegenwart verschiebt sowie auf die Aufdeckung jener gesellschaftlichen Prozesse, „die unsere Gegenwart und Zukunft prägen, [aber] in ihren Anlässen und Zusammenhängen verborgen“ bleiben (WEISS 1974: 58).

4. Fazit

Peter Weiss nimmt im Drama *Die Ermittlung* nicht nur die Rolle eines Chronisten, sondern auch die Rolle eines aktiven kritischen Teilnehmers seiner Zeit ein. Die künstlerische Form des dokumentarischen Dramas, in die Weiss seine theoretischen Prinzipien implementiert, dient dazu, die Frage nach individueller Schuld und Verantwortung in-

nerhalb komplexer sozialer, wirtschaftlicher und politischer Strukturen zu stellen. Das Drama *Die Ermittlung* ist somit mehr als nur eine Übertragung historischer Ereignisse. Sie wird zu einer Plattform für kritische Reflexion darüber, wie sich die Vergangenheit auf die Gegenwart auswirkt, sowie über die Rolle von Erinnerung und Zeugenschaft im Prozess einer angestrebten Verhinderung zukünftiger Verbrechen. Durch die innovative Bearbeitung des dokumentarischen Materials – Inhaltsauswahl, Formveränderung und Konfrontation unterschiedlicher Perspektiven – wird die duale Funktion des dokumentarischen Theaters betont. Weiss' programmatisches Ziel ist es, analytische Distanz zu schaffen und als Gesprächspartner in gesellschaftlichen Debatten zu fungieren. Die bewusste Auslassung spezifischer ethnischer und lokaler Bezeichnungen wie Jude und Auschwitz erzeugt einen universellen Rahmen, in dem sich das Drama nicht nur mit einem bestimmten historischen Moment beschäftigt, sondern zugleich umfassende Mechanismen der Unterdrückung und Dehumanisierung betrachtet, die nationale und kulturelle Grenzen überschreiten.

Der hier vorgestellte Ansatz bestätigt die These, dass das dokumentarische Theater ein künstlerisches und politisches Mittel ist, das darauf abzielt, Aspekte der Realität zu beleuchten, die schnell durch dominante Narrative verborgen bleiben können. Des Weiteren beschränkt sich *Die Ermittlung* nicht auf eine simple Reproduktion der Ereignisse, sondern thematisiert die Frage, wie Verbrechen in einem größeren sozialen Kontext zu begreifen und im Rahmen historischer Prozesse zu erklären sind, statt sie als isolierte Vorfälle zu betrachten. Insgesamt stellt das Drama *Die Ermittlung* von Peter Weiss damit nicht nur einen bedeutenden Beitrag zum dokumentarischen Theater dar, sondern dient ebenso als bleibende Mahnung und als Appell für die Notwendigkeit eines kritischen Zugangs zur Vergangenheit, insbesondere hinsichtlich wichtiger gesellschaftlicher Traumata. Es gilt, Fragen von universeller Bedeutung aufzuwerfen sowie das Publikum zum aktiven Nachdenken über die Rolle von Erinnerung und Verantwortung im Umgang mit der Vergangenheit einzuladen.

Literaturverzeichnis

- BARTON 1987: BARTON, Brian. *Das Dokumentartheater*. Stuttgart: Metzler, 1987.
- CHAUMONT 1994: CHAUMONT, Jean-Michel. „Der Stellenwert der ‚Ermittlung‘ im Gedächtnis von Auschwitz“. In: Heidelberger-Leonard, Irène (Hrsg.), *Peter Weiss. Neue Fragen an alte Texte*. Opladen: Westdeutscher Verlag, 1994: 77–93. https://doi.org/10.1007/978-3-663-05721-5_6
- COHEN 1998: COHEN, Robert. „The Political Aesthetics of Holocaust Literature: Peter Weiss's *The Investigation* and Its Critics“. *History and Memory*, 10, 2 (1998): 43–67.
- GEPPERT 2007: GEPPERT, Dominik. *Die Ära Adenauer*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2007.
- HASSLER 2005: HASSLER, Harald (Hrsg.). *Musiklexikon. In vier Bänden. Dritter Band. L bis REM*. Stuttgart, Weimar: Metzler Verlag, 2005.
- PERRY 1969: PERRY, R. C. „Historical Authenticity and Dramatic Form: Hochhuth's ‚Der Stellvertreter‘ and Weiss's ‚Die Ermittlung‘“. *The Modern Language Review*, 64, 4 (1969): 828–839. <https://doi.org/10.2307/3723925>
- SALLOCH 1971: SALLOCH, Erika. „The *Divina Commedia* as Model and Anti-Model for *The Investigation* by Peter Weiss“. *Modern Drama*, 14, 1 (1971): 1–12. <https://doi.org/10.1353/>

mdr.1971.0066

- WEISS 1965: WEISS, Peter. *Die Ermittlung. Oratorium in 11 Gesängen*. Reinbek bei Hamburg: Rowohlt Taschenbuch Verlag, 1965.
- WEISS 1965a: WEISS, Peter. „Vorübung zum dreiteiligen Drama divina commedia“. In Weiss, Peter. *Rapporte*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 2010.
- WEISS 1965b: WEISS, Peter. „Gespräch über Dante“. In Weiss, Peter. *Rapporte*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 2010.
- WEISS 1974: WEISS, Peter. „Notizen zum dokumentarischen Theater“. In Kreuzer, Helmut, und Peter Seibert (Hrsg.), *Band 4 Deutsche Dramaturgie der Sechziger Jahre: Ausgewählte Texte*. Berlin, Boston: Max Niemeyer Verlag, 1974: 57–65.
- YOUNG 1988: YOUNG, James E. *Writing and rewriting the Holocaust: Narrative and the consequences of interpretation*. Bloomington: Indiana University Press, 1988.

Maja D. Antić

Ivan M. Dinić

KNJIŽEVNA OBRADA DOKUMENTARNOG MATERIJALA: DRAMA DIE ERMITTLUNG PETERA VAJSA

Rezime

U radu razmatramo složenu koncepciju nemačkog dokumentarnog pozorišta (nem. *Dokumentartheater*) koje se razvilo sredinom šezdesetih godina dvadesetog veka. Predstavljajući umetnički izraz zasnovan na istorijskim činjenicama i na autentičnoj građi, dokumentarna drama dostiže svoj vrhunac u delima politički angažovanih autora poput Rolfa Hohuta, Hajnara Kipharta i Petera Vajsa. Središte teorijskog dela rada čine teze koje Peter Vajs iznosi u eseju (*Beleške o dokumentarnom pozorištu*) 1968. godine. Cilj rada je da se na konkretnim primerima iz teksta ispita da li i na koji način Peter Vajs realizuje svoja teorijska načela u dokumentarnoj drami *Die Ermittlung. Oratorium in 11 Gesängen* (*Istraga: oratorijum u 11 spevova*) koja je objavljena 1965. godine. Vajsova načela mogu se podeliti na formalno-estetska i programsko-politička, pri čemu se bavimo isključivo formalno-estetskim aspektima. Primenjujući svoja teorijska načela o načinu obrade dokumentarnog materijala u književnom tekstu, Vajs kritičkim odabirom i tehnikom montaže skreće pažnju na pitanja od univerzalnog značaja. Podstičući čitalačku i pozorišnu publiku na novo preispitivanje sudova, Vajsova dokumentarna drama ispostavlja se kao moćno sredstvo kolektivnog podsećanja u procesu suočavanja sa prošlošću.

Ključne reči: dokumentarno pozorište, Peter Vajs, *Istraga: oratorijum u 11 spevova*, Drugi svetski rat, Aušvic, kultura sećanja

Сања С. Маркељић¹

Универзитет у Крагујевцу

Филолошко-уметнички факултет

Катедра за англистику

<https://orcid.org/0000-0002-9108-4996>

О СЕМАНТИЧКО-ПРАГМАТИЧКОЈ (НЕ)ПОДУДАРНОСТИ ЕНГЛЕСКЕ КОЛОКАЦИЈЕ (TO) GO OUT ON A LIMB И ЊЕНИХ ПРЕВОДНИХ ЕКВИВАЛЕНАТА У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ

У раду се бавимо семантичко-прагматичким (не)подударностима енглеске колокације која у себи садржи идиом (*to go out on a limb* и њених српских еквивалената. Превођење идиома један је од најтежих преводилачких задатака. Њихова комплексна семантичка природа и културолошка условљеност често доводе до тога да их преводиоци изостављају у преводу, а да лексикографи не могу да се са лакоћом договоре како преводни еквивалент једног идиома треба да изгледа у двојезичном речнику. Ово резултира читавим спектром преводних еквивалената, који се креће од готових јединица које су спремне за неометани унос у текст до објашњења и дефиниција која преводиоцу могу да помогну у изналажењу еквивалената (ZGUSTA 1971: 319; AL-KASIMI 1983: 60). Поређењем и контрастирањем семантичких обележја оригиналне колокације и ексцерпираних еквивалената, настојимо да утврдимо њихове сличности и разлике, односно у којој мери српске јединице преносе значења ове енглеске колокације и у којој се мери ексцерпиране јединице могу користити као готове јединице у српском тексту. Сprovedено истраживање дало је следеће резултате: (1) велика већина коришћених речника нуди неидиоматске јединице ексланаторно-дескриптивног карактера уместо идиоматских, односно преводе разних дефиниција, објашњења и синонима енглеског идиома; (2) ниједан од коришћених енглеско-српских двојезичних речника није понудио еквивалент који има идентичну семантичко-прагматичку ширину као идиом и колокација којима смо се бавили; (3) упркос извесним подударностима, приметно је да језичке јединице понуђене као еквиваленти у коришћеним речницима нису универзално примењиве на сваки контекст у којем се енглеска колокација може користити и да постоје битне неподударности.

Кључне речи: преводни еквивалент, двојезични речник, идиом, колокација, *go out on a limb*

1. О идиомима као делу лексикона

У *A Dictionary of Linguistics* Кристал (2001: 155) дефинише идиоме као след речи који је семантички, а често и синтаксички ограничен, па стога функционише као засебна јединица и наглашава да се њихово значење не може добити комбиновањем значења речи од којих се идиом састоји. На пример, комбиновањем значења речи *go* (= ићи), *fly* (=летети), *a* (=неодређени члан) и *kite* (=змај) нећемо добити

¹ sanja.markeljic@filum.kg.ac.rs

значење идиома *go fly a kite* (= *оглази* или *їуби се*). Јасно је дакле да идиомима не управља принцип семантичке композиционалности и да се њихово значење мора учити напамет, у чему се и огледа њихова семантичка ограниченост. Што се синтаксичке ограничености тиче, треба истаћи да најчешће није дозвољено синтаксички или морфолошки модификовати идиом. Како Кристал наводи (2011: 179), могуће је рећи *it is raining cats and dogs*, али не и *it is raining a cat and a dog* или *it is raining dogs and cats*.

Прћић (1997: 115) идиоме сврстава у лексичке *сјојеве* и користи три критеријума као основу за утврђивање идиоматичности лексичког споја: прозирност (= могућност добијања укупног значења лексичког споја на основу индивидуалних компоненти), замењивост (= могућност замене једне компоненте семантички сродном компонентом) и постојаност (= могућност морфосинтаксичких и сличних трансформација). Идиомом се може сматрати само лексички спој који карактерише непрозирност, немогућа или минимална замењивост и висока постојаност. Уз све наведено, у литератури се издваја још једно типично обележје идиома, а то је фигуративност. Идиоми су носиоци најчешће метафоричког значења и готово увек дочаравају неку слику (на пример, *spill the beans, let the cat out of the bag...*) (TAYLOR 2018: 65).

Поред горе изнетог традиционалног тумачења идиома, постоји и шире, савременије виђење које скреће пажњу на читав низ структурно фиксних израза који по неким својствима одступају од онога што бисмо могли назвати стереотипним, традиционалним идиомом, а опет се могу сматрати идиоматским. Тајлор (2018: 63–70) побраја следеће изразе: (1) лексички специфични изрази који су синтаксички необични (енг.: *lexically specified expressions, with unusual syntax; syntactically anomalous expressions*): *by and large, in short*; (2) устаљене фразе, клишеи, изреке, пословице, алузије, цитати: *to be or not to be, make hay while the sun shines, you've got to be joking*; (3) устаљени изрази са конвенционализованом интерперсоналном или дискурсном функцијом (енг.: *fixed expressions, which often have a conventionalized interpersonal or discourse function*): *on the other hand, last but not least, you're telling me!*; (4) колокацијски спојеви чији је део лексема која се може користити само у одређеним спојевима (енг.: *cranberry words*): *taken aback*; (5) идиоми са „празним местима” у које се може убацити читав низ одговарајућих лексема (енг.: *idioms with slots which can be filled by a range of appropriate items*): *day in day out / year in year out; yours sincerely / yours faithfully*; (6) конструкциони идиоми: *the more the merrier, not in my house you won't, one more beer and I'm leaving*.

Идиоми чине велики јединствени део лексикона и представљају највећи проблем приликом усвајања вокабулара једног језика, како за матерње, тако и за нематерње говорнике (JONG, PENG 2007: 175). У лингвистици и лексикографији сматрају се једном од есенцијалних јединица, која се никада не може посматрати одвојено од културолошког и историјског контекста из којег је проистекла (JONG, PENG 2007: 175–177). Велико научно интересовање за идиоме и њима сличне конструкције проистиче из чињенице да су ове јединице у великој мери заступљене у језику и језичкој употреби, до те мере да неки лингвисти сматрају да људи не комуницирају речима, већ фраземама (EVERART i dr. 1995: 1–2). Лексикографи су

свакодневно суочени са тешким задатком њихове обраде јер идиоми нису јасно одељена, затворена група лексичких јединица колико спектар јединица који се креће од потпуно семантички непрозирног фигуративног идиома до оних семантички прозирних и подложних модификацији. Треба додати да није увек лако одредити која се вишечлана јединица може назвати идиомом, као и прецизно одвојити идиоме од осталих вишечланих јединица и да они спадају у категорију речи под називом *фази* (енг.: *fuzzy*) (VEIZBERGS 2019: 113).

Прецизно дефинисање идиома у једнојезичним речницима такође је велики проблем. Како наводи Џостен (2010: 61), једно значење идиома *to cry wolf* је *to give a false alarm*, али треба истаћи да спој *to give a false alarm* у енглеском језику није ограничен на исти тип контекста нити има исте конотације као идиом *to cry wolf*. Стога, дефиниције у једнојезичним речницима често су мањкаве, а томе доприносе и сами лексикографи. Како Шчепањак (2012: 51–52) наводи: 1) у случају различитих идиома, лексикографи понекад не дају довољно прецизне дефиниције које јасно показују разлику између њих. На пример, идиоми *to carry the can* и *to be tarred with the same brush* су два различита идиома, али се у појединим речницима могу наћи готово идентичне дефиниције: *to be blamed or punished for something that is someone else's fault as well as your own* (= *to carry the can*) и *to be blamed for someone else's faults or crimes* (= *to be tarred with the same brush*); 2) у случају истих идиома, лексикографи могу изабрати да нагласе различите компоненте значења и тако дају различите дефиниције. На пример, Шчепањак издваја пример обраде идиома *to lead someone a merry dance* (= *cause someone to feel bad*) у пет различитих речника и истиче да сваки речник у оквиру дефиниције даје примере различитих типичних разлога због којих би се неко могао осетити лоше. На пример, у једној дефиницији стоји да можемо учинити да се неко осети лоше уколико га лажемо, док у другој стоји да исто можемо постићи уколико некога терамо да ради непотребне ствари и слично. Овде постоји могућност да неко погрешно протумачи идиом и помисли да он значи лагати неког и слично; 3) у настојању да дефиниција буде што прецизнија и једноставнија, лексикографи често дају дефиниције које су семантички или преуске или превише опште. На пример, *give the elbow* не значи само *ending a relationship with someone*, како се наводи у појединим речницима, већ може значити и *dismissing someone from their job*. Ван контекста, остаје нејасно значење речи *responsible* у дефиницији идиома *to carry the can: to be the person responsible for something*. Из ове дефиниције није јасно да бити одговоран у случају овог идиома значи сносити одговорност за нешто или бити окривљен за нешто (*answerable, to blame*), а не бити задужен за нешто (*in charge/control of*). У дефиницији идиома *to turn/twist the knife* која гласи *to make a bad situation worse* није прецизирано да је то нешто што се ради другима, а не себи; 4) лексикографи некада могу дати непотребно опширне дефиниције.

Ништа мање захтеван није задатак обраде идиома у двојезичним речницима у којима се као посебан проблем јавља проблем еквиваленције. Према Згусту (1971: 319) као и Ал-Касимију (1983: 60), постоје две врсте преводних еквивалената у двојезичним речницима: (1) преводни еквиваленти који се одмах могу унети у текст (енг. *insertable translational equivalents*); (2) експланаторни или дескриптивни

преводни еквиваленти који се не могу увек одмах унети у текст и који често могу садржати објашњења која су слична дефиницијама и описима (енг. *explanatory / descriptive equivalents*). Бурханов (2004: 22) пише да у речницима не треба наводити еквиваленте овог другог типа, односно преведене дефиниције или експланаторне парафразе, већ само конкретне лексичке јединице из циљног језика које могу послужити као контекстуално прикладни и јасни преводни еквиваленти. Овакав приступ обради идиома често се сматра оправданим и неопходним ради подизања свести о битности превођењу идиома, нарочито код оних преводаца који су склони да их изостављају у преводу. На тенденцију недовољног препознавања и изостављања идиома у преводу указано је још током позних седамдесетих, када је и више пажње почело да се посвећује питању корисних двојезичних референтних књига (VLODARČIK-STACURSKA 2015: 63). Изостављање идиома у преводу није неретко, нарочито из стилских разлога или у случајевима када у одређеном језику не постоји конкретан еквивалент или се значење идиома не може са лакоћом паразирати (BEJKEK 2011: 86).

2. Превођење идиома: стратегије

У *Речнику српскохрватскога књижевног језика* (1990: 349), идиоми се дефинишу као „устаљена, окамењена фраза својствена неком језику, која се не може превести на други језик”. На ово запажање о непреводљивости идиома надовезује се и Бугарски (2014: 82), који истиче да се идиоми по правилу не могу превести, осим ако не постоје културолошки маркирани еквиваленти у другом језику (на пример, *six of one and half a dozen of the other* и *nije šija nego vrat*). Разлози због којих је тешко или понекад чак и немогуће превести идиом на други језик су следећи: (1) у језику не постоји еквивалент; (2) идиоми имају уникатна културолошка значења; (3) постоји слична језичка јединица у другом језику, али се користи у различитом контексту; (4) два идиома у два различита језика могу имати различите конотације (BEJKEK 2011: 79–81).

Садегпор (2012: 270) наводи три стратегије за превођење идиома. Прва, најоптималнија стратегија, јесте стратегија *идиом–идиом*. Она се највише препоручује, али је њена примена могућа само уколико у језику на који се преводи постоји идиом који и по конотацији и по денотацији одговара идиому који се преводи, што није увек случај. Бејкер (2011: 77) истиче још једно ограничење ове наизглед идеалне стратегије: идиоматска решења се често разликују од оригинала у погледу стила, регистра и реторичког ефекта. Поред конотације и денотације, форма идиома је такође битна преводачка брига. Преводиоци и лексикографи могу пронаћи или понудити идиом истог или сличног облика (као и значења) или идиом сличног значења, али различитог облика, односно идиом који се састоји од различитих лексичких јединица (BEJKEK 2011: 77,79).

Друга стратегија је стратегија *идиом–неидиом*. Она подразумева неидиоматски превод и парафразу значења. Сматра се најразумнијом, али не резултира увек преводом који адекватно преноси интензитет оригиналног израза или значење у целости. Треба истаћи да ово не мора нужно бити последица неумећа преводиоца и лексикографа или неподударности два језика, већ и неадекватне обраде значења идиома у једнојезичним речницима, које се преводи, а често је формулисано пре-

опширно, уопштено, семантички преуско или чак двосмислено. Ипак, како Бејкер истиче (2011: 81) овој стратегији се најчешће прибегава, нарочито у случајевима када не постоји идиоматски преводни еквивалент у циљном језику или када постојећи идиоматски еквивалент из стилистичких разлога није могуће употребити. Поједини аутори такође препоручују ову стратегију уколико у језику постоји лексема или колокација која је боље семантичко решење чак и од доступних идиоматских еквивалената (VEIZBERGS 2019: 124).

Трећа стратегија јесте стратегија *реч-за-реч* или стратегија буквалног превода. Ова стратегија се не препоручује пошто често резултира бесмисленим, неприродним или неразумљивим преводилачким решењима, што нас доводи до закључка да у суштини постоје две стратегије којима преводиоци и лексикографи могу да се служе приликом превођења идиома, односно стратегија идиоматског и неидиоматског превода.

3. О идиому (*to go*) *out on a limb* и његовим еквивалентима

Увид у енглеске речнике открива да је овај енглески идиом семантички изузетно комплексан и да је немогуће издвојити једну речничку дефиницију као значењски свеобухватну. Дефиниције из речника разврстали у две групе. Прву групу чине оне у којима је посебан нагласак стављен на семантичке компоненте *изолованости*, *усамљености* (у мишљењу или делању) и *изостанка подрике*:

- (1) alone and without help or support: *All the other countries signed the agreement, leaving Britain out on a limb. He'd gone out on a limb (=taken a risk) to help us.* (LDCE)
- (2) in a position where you have no support from other people: *I'm going to go out on a limb here and say I completely disagree.* (MD)
- (3) having an opinion that is different from most people's and is unpopular: *She's going out on a limb in criticizing her own party leadership.* (CD)
- (4) isolated; In or into a position where one is not joined or supported by anyone else: *Aberdeen is rather out on a limb; I wouldn't go out on a limb like this if I didn't have the data to justify it.* (OD)
- (5) in a situation where you lack support. Usage: often goes with *go*: *He was pretty far out on a limb when he predicted the future of the industry two years ago. I'll go out on a limb and pick the Panthers to win on Sunday.* (CDAI 2003)
- (6) to do or say something that lacks evidence or support: *She really went out on a limb with that hypothesis – the facts don't support it at all. That politician went out on a limb and publicly questioned the views of his party.* (FISD 2017)
- (7) having ideas not shared by others; *In making his own views on the subject known, he had put himself out on a limb, as no one agreed with him.* (WDI 1993)

Другу групу чине дефиниције у којима је нагласак стављен на семантичке компоненте *ризика*, *ојасности*, *нейоволности* или *рањивости*, које се у претходним дефиницијама могу подразумевати, али нису експлицитно наведене:

- (8) If someone goes out on a limb, they do something they strongly believe in even though it is risky or extreme, and is likely to fail or be criticized by other people:

They can see themselves going out on a limb, voting for a very controversial energy bill. (CED)²

- (9) In an exposed or dangerous position with little chance of retreat (DMW)³
- (10) In a difficult, awkward, or vulnerable position, reference to being on a branch and not be able to retreat, to be afraid of retreating. This expression alludes to an animal climbing out on the limb of a tree and being afraid of or unable to retreat. Late 1800s: *I lodged a complaint about low salaries, but the people who had supported me left me out on a limb.* (AHDI 2013)
- (11) To openly risk taking an action or stating an opinion; take a risk in order to save something or someone: *Did you know that he went out on a limb for you and covered your missing assignments? He went out on a limb and predicted who would win the race for mayor.* (AS 2005)
- (12) In a dangerous or disadvantageous situation. The reference is to being isolated on a branch of a tree out of contact with the main trunk: *In making his own views on the subject known, he had put himself out on a limb, as no one agreed with him.* (WDI 1993)

Од четрнаест коришћених двојезичних речника у свега пет речника смо пронашли преводне еквиваленте за овај идиом. Енглеско-српски речници у којима смо пронашли неку врсту преводног еквивалента су: *Енглеско-српски енциклопедијски речник* (Душан Симић), *Енглеско-српски речник жаргона и идиома* (Нина Живанчевић), *Енглеско-српски фразеолошки речник* (Бошко Милосављевић), *Oxford English-Serbian student's dictionary: енглеско-српски речник са српско-енглеским индексом*, *Велики енглеско-српски речник* (Данко Шипка = *Comprehensive English-Serbian dictionary/ Danko Šipka*). Издвајамо седам неидиоматских јединица (експланаторно-дескриптивних) и једну идиоматску јединицу:

- 1) деловати мимо света и стога бити усамљен, положај усамљеника који чучи на грани, где сви могу да гађају (MILOSAVLJEVIĆ 2007: 197);
- 2) без туђе подршке (OESSD 2006: 489);
- 3) ставити се у осетљив или незавидан положај, ризиковати (ŽIVANČEVIĆ 2003: 62);
- 4) довести се у опасан положај, извргнути се опасности (SIMIĆ 2009: 710);
- 5) бити на ледини (ŠIPKA 2014: 1211).

4. Анализа

У овом раду бавимо се семантичко-прагматичким (не)подударностима енглеске колокације која садржи идиом *out on a limb* и горе наведених еквивалената. Идиом окарактерисали бисмо на следећи начин: (1) идиом *out on a limb* спада у стереотипне идиоме; (2) он је семантички непрозиран и некомпозиционалан; (3) не дозвољава морфолошке и сличне модификације. Стога, није правилно рећи *out*

2 Додатне дефиниције из Колинсовог речника: *out on a limb* (in British English) in a precarious or questionable position; isolated, esp because of unpopular opinions; (in American English) in a precarious or vulnerable position or situation; in a dangerous or compromising situation; vulnerable; in a position of weakness without any help or support.

3 У овом речнику није било понуђених примера.

on two (three...) limbs, out on the limb и слично; (4) он има фигуративно значење и припада неформалном регистру; (5) једнојезични речници откривају да он може колоцирати са више глагола: *be, go, get, leave, put*. Као предмет анализе у овом раду одабрана је колокација (*to*) *go out on a limb* јер се и у доступним једнојезичним речницима као и у језичком корпусу издваја као примарна, односно најучесталија колокација.⁴

Поређењем, односно контрастирањем семантичких обележја идиома и ексерцираних еквивалената, настојимо да утврдимо њихове сличности и разлике, односно семантичку ширину и контекстуалну примењивост српских јединица. Разлике у семантичком саставу и немогућност примене српског еквивалента у одређеном семантичко-прагматичком контексту илуструјемо конкретним примерима. Сprovedено истраживање показало је да упркос извесним подударностима српски еквиваленти нису универзално примењиви на сваки семантичко-прагматички контекст у којем се енглески идиом, тј. колокација може користити и да постоје битне неподударности у значењу и контекстуалној употреби.

4.1. Експланаторне парафразе као преводни еквиваленти

4.1.1. *Деловаћи мимо светиа и сѣоѣа биѣи усамљен; ѿположај усамљеника који чуци на ірани, іде сви моју да іађају*

Изолованост и изложеност, деловање мимо свих осталих, усамљеност у чињењу или мишљењу адекватно преносе део значења овог идиома, али је неометани унос ове експланаторно-дескриптивне парафразе у српски текст упитан из два разлога. Као експланаторно-дескриптивна јединица, ова парафраза може деловати језички обимна и незграпна и захтевати извесне модификације у зависности од језичког контекста. Ипак, поред њене потенцијалне језичке незграпности, сматрамо да ова српска конструкција нема исту семантичку ширину и стога не може бити прихватљиво преводилачко решење у појединим контекстима у којима се *to go out on a limb* често затиче. Илуструјемо следећим примерима:

- 1) When I asked my mom if we could go to Florida, she said yes and as a bonus, I got to pick a friend to go with me. I **went out on a limb** and asked a girl named Jill. (BB 2017)

4 У сврху утврђивања учесталости (F – frequency) горе наведених колокација коришћена су три језичка корпуса: NOW (*News on the Web*) corpus, *Corpus of Contemporary American English* (COCA) и *British National Corpus* (BNC). Претрага NOW (*News on the Web*) corpus дала је следеће резултате:

BE	F	GO	F	GET	F
*be out on a limb	9	*go out on a limb	2233	*get out on a limb	2
*am out on a limb	2	*goes out on a limb	90	*gets out on a limb	3
*is out on a limb	49	*went out on a limb	558	*got out on a limb	2
*are out on a limb	51	*gone out on a limb	190	*getting out on a limb	0
*was out on a limb	29	*going out on a limb	977	*gotten out on a limb	0
*were out on a limb	12				
*been out on a limb	9				

LEAVE	F	PUT	F
*leave out on a limb	0	*put out on a limb	1
*leaves out on a limb	0	*puts out on a limb	0
*left out on a limb	40	*putting out on a limb	0
*leaving out on a limb	0		

Идентичне резултате, односно издвајање колокацијског споја *go + out on a limb* као најфреквентнијег у доступном језичком материјалу, дала је и претрага преостала два корпуса.

?Деловао сам мимо света/ усамљено и позвао сам девојку по имену Џил.

- 2) I'm sure the down payment is going to make a big difference. I'm **going out on a limb** and saying this is your house. (PG 2003)

?Деловаћу мимо свих/усамљен и рећи ћу да је ово твоја кућа.

- 3) In spite of her illness, she **went out on a limb** for her best friend. She went mountain hiking with her. (OЗ 2005)

?Иако је била болесна, деловала је мимо свих за најбољу пријатељицу и отишла је са њом на планинарење.

?Иако је била болесна, била је усамљена у свом деловању/деловала је усамљено када је отишла са најбољом пријатељицом на планинарење.

- 4) He never **went out on a limb** with clients' money and he always sought the client's permission whenever he made a major investment change. (JB 2000)

?Никада није деловао мимо свих/усамљено када је у питању новац његових клијената и увек би тражио дозволу [...]

- 5) At the risk of alienating parents and career-minded friends, I will **go out on a limb** and say it is perfectly okay to remain undecided on a major – at least for the first year of college, and usually for the first two years. (HTSIC 2004)

? Деловаћу мимо свих/усамљено и рећи да је сасвим у реду...

У споју деловања мимо света и самога бића усамљен наглашена је пре свега нечија изолованост и одвојеност од других: неко једини нешто чини или мисли. Ово није нужно наглашено у примерима (1) – (5), где је нагласак пре свега на ризику или неповољним последицама. У случају примера (1) може да дође до неприхватања понуде (Џил може рећи не), у случају примера (2) неко може погрешити у процени, у случају примера (3) неко ризикује здравље, у примеру (4) може доћи до губитка нечијег новца док у случају примера (5), што је и експлицитно наведено, може доћи до неодобравања и дистанцирања одређених група људи уколико се говорник усуди да изнесе неке од својих ставова.

Други део, *положај усамљеника који чуци на ирани, где сви моћу да њађају*, сматрамо језички још незграпнијом и семантички још ужом конструкцијом. Ову јединицу није могуће унети у текст као готову јединицу. Штавише, и више је него очигледно да ова конструкција није уврштена у речник из којег је ексцерпирана као прави еквивалент, већ као јединица која преводицу треба да објасни порекло енглеског идиома и додатно разјасни значење.

4.1.2. Без шуђе њогришке

У зависности од контекста, српско *без шуђе њогришке* можемо тумачити на следеће начине: (1) самостално, без помоћи или охрабривања других; (2) напуштен од стране других и препуштен самом себи, изолован, без одобравања или потпоре других. На пример, неко може да успе у пословном свету *без шуђе њогришке*, да се избори за промене у друштву *без шуђе њогришке*, да победи у сукобу *без шуђе њогришке* или да због непромишљених или безобзирних поступака остане *без шуђе њогришке* (коју је до тада имао/ла) или да *без шуђе њогришке* износи смеле тврдње... На основу наведеног, приметно је да је и овај еквивалент у великој мери подударан

са оригиналним идиомом, иако он, морамо истаћи, не подразумева нужно у свом семантичком саставу семантичке компоненте *ојасности* и *ризика* на исти начин као енглески идиом. Ограничења у употреби илуструјемо следећим примерима:

- 6) When I asked my mom if we could go to Florida, she said yes and as a bonus, I got to pick a friend to go with me. I **went out on a limb** and asked a girl named Jill. (BB 2017)

?Без туђе подршке питао сам девојку по имену Џил.

У енглеском оригиналу, говорник је решио да окуша срећу и позове Џил, која може одбити или прихватити понуду, што може представљати једну врсту ризика. У српском преводу пак значење се потенцијално мења и постаје двосмислено. Није јасно да ли је говорник сам, без туђе помоћи или охрабрења и на сопствену иницијативу решио да позове Џил или можда нико није одобравао, односно подржао тај његов поступак.

- 7) You are describing your father's reaction to the loss of your mother, and I am going to **go out on a limb** and say it devastated him. (DNM 2020)

?Без туђе подршке рећи ћу да га је то веома погодило.

Употреба овог енглеског идиома у контексту погађања, предвиђања или претпостављања врло је честа. Говорник у примеру (7) износи тврдњу за коју не зна поуздано да ли је тачна или не, што може подразумевати изврстан ниво ризика (на пример, погрешна процена) и несигурности. Српски превод нема идентично значење. Штавише, српски превод нагласак ставља на нечију усамљеност или самосталност у доношењу става и потпуни изостанак подршке, што није нужно случај са енглеским оригиналом.

- 8) In spite of her illness, she **went out on a limb** for her best friend. She went mountain hiking with her. (O3 2005)

?Иако је била болесна, **без туђе подршке** урадила је то за своју најбољу пријатељицу. Ишла је на планинарење са њом.

У енглеском оригиналу неименована женска особа доводи себе у ризичан и несигуран положај због крхког здравља. Међутим, у српском преводу то значење се до некле губи и добија се ново, двосмислено значење. Другим речима, није јасно да ли је она то урадила без туђе помоћи (што може, али и не мора нужно подразумевати ризик) или су сви били против тога да она иде на планинарење због крхког здравља. Слично се понавља и у овом примеру:

- 9) He never **went out on a limb** with clients' money and he always sought the client's permission whenever he made a major investment change. (JB 2000)

?Никада није **без туђе подршке** радио било шта са новцем својих клијената и увек би тражио дозволу [...]

Српски превод ставља нагласак на избегавање деловања или доношења одлука без неке врсте потпоре других (одобравања, помоћи, савета...), док то није случај са енглеским оригиналом.

4.1.3. *Стави́вши се у осе́ћљив или незавидан по́ложај, довесѝти се у ојасан по́ложај*

или извринути се ојасносії

Еквиваленти сјавијти се у осетљив или незавидан положај, довести се у ојасан положај или извринути се ојасносії у великој мери верно преносе семантички садржај ове енглеске колокације. На пример:

- 10) Besides discussion and commentary, I **went out on a limb** by making bold and sometimes foolish assertions like when I maintained that Osama Bin Laden had been killed and Bush and the CIA were keeping it under wraps. (OBNWC 2010)
- 11) I **went out on a limb** for you. I risked my life for you. I located Amarok. I went up against him. I nearly died. (WSS 2018)

У случају примера (10) изношењем изузетно смелих тврдњи неко може себе довести у осетљив или незавидан положај, док је особа из примера (11) себе довела у позицију праве опасности и животне угрожености. У случају оваквих примера (контекст ризика), ове јединице могу се, у зависности од контекста, употребљавати и као готове јединице. Ипак, на основу примера (12)–(14), сматрамо да и ови еквиваленти због своје семантичке природе нису универзално примењиви на сваки контекст. Илуструјемо:

- 12) We'll talk more about this in detail. But I also recognize, and I'm willing to guess that with an audience like this, I'm just going to **go out on a limb** and guess that probably for most of you what I'm saying right now is not really a surprise or is probably not very new. (COCA)

?Извргнућу себе опасности и претпоставити да за већину вас ово што причам...

?Довешћу/ставићу себе у опасан/незавидан/осетљив положај и претпоставићу да за већину вас...

- 13) I don't think I'm **going out on a limb** by saying that a huge portion of Americans who drink coffee don't even actually like the taste of it. (COCA)

?Не мислим да **извргавам себе опасности** када кажем...

?Не мислим да себе **доводим у опасан/незавидан/осетљив положај** када кажем...

- 14) Do any of the criminals dominate other criminals because of prison-fostered sexual relationships? I'm going to **go out on a limb** here and guess no. (COCA)

?Извргнућу себе опасности и рећи да није тако.

?Довешћу/ставићу себе у опасан/незавидан/осетљив положај и рећи да није тако.

Реч ојасносії, односно ојасно подразумева (RSKJ 1990: 147) *проузроковање пројасији, ујрожавање животија или јојидељности*. Овако дефинисан, овај српски еквивалент знатно је семантички ужи од енглеског идиома, који не подразумева нужно *пројасији, животијну ујоженосији* или *јојидељности* нити се искључиво користи у поменутом контексту. Уколико искористимо ову реч да преведемо енглески идиом у примерима (12)–(14), добијамо превод који није подударан са енглеским контекстом, из којег не можемо закључити да ће нечија претпоставка резултирати пропашћу, погибелношћу или губитком живота. Из истог разлога сматрамо да овај

еквивалент не би био добро преводачко решење у примерима (1), (2), (4) и (5). Слично се може рећи и за еквивалент *осейљив* који значи *йун йрейрека и неизвесносѝи, ойасан* (RSKJ 1990: 205).

Реч *незавидан* у колокацијском споју *незавидан йоложај* има значење *йежак, мучан, нейријайѝан* или *неуѝоган* (RSKJ 1990: 685). Оваквог семантичког састава, колокацијски спој *незавидан йоложај* подразумева мање екстремну неповољност положаја него претходна два еквивалента и стога га сматрамо подобнијим еквивалентом у горе наведеном контексту погађања, изношења претпоставки или потенцијално контроверзних ставова.

4.2. *Ризиковайѝи* као неидиоматски преводни еквивалент

Реч *ризиковайѝи* има следећа значења: *изложийѝи, излајаѝи ризику, ойасносѝи; довесѝи, доводиѝи у йиѝање; сѝавийѝи, сѝављаѝи на коцку* (RSKJ 1990: 537). Због своје језичке незграпности и семантичког састава, ова лексема се са лакоћом може убацити као готова јединица у српски превод. У примеру (1) *ризиковао сам* (= окушао срећу) и позвао девојку по имену Џил. У примеру (2) *ризиковаћу* и рећи да је кућа сигурно твоја. У примеру (3) неко *ризикuje своје здравље*. У примеру (4) неко никада не би *ризиковао* (= ставио на коцку) новац својих клијената. У примеру (5) неко *ће ризиковайѝи* и усудити се да каже нешто потенцијално контроверзно. У примеру (11) неко *ризикuje* због неког другог. У примерима (12)–(14) сви који износе своје процене или покушавају да погоде нешто *ризикую* да не буду у праву или изазову негативне реакције. У зависности од семантичког и колокацијског контекста, не споримо и да друге језичке јединице (неке од њих дате у загради) могу доћи на место овог еквивалента, али на основу ових примера сматрамо да ова лексема као преводни еквивалент може бити примењива на шири распон контекста него екпланаторни еквиваленти којима смо се бавили у претходним поглављима.

1.3. (*Биѝи*) *На ледини* као идиоматски преводни еквивалент

У само једном речнику пронашли смо еквивалент који би се могао описати као идиом или израз: (бити) *на ледини*. Између српског *на ледини* и енглеског идиома постоје извесне семантичке подударности. И српско *на ледини* може подразумевати тежак или неповољан положај. На пример, стање изолованости, напуштености, одбачености, одсуства подршке или незаштићености:

- 15) Prema ocjenama sagovornika Srpskainfo, sama činjenica da je Dodik, praktično, ostao „**na ledini**“⁵ i postao jedini regionalni lider koji podržava Rusiju, dovodi u realnu opasnost međunarodni položaj cijele Republike Srpske. (KNEŽEVIĆ 2022)
- 16) Tako je, ne poštujući moralna i stručna, nego gluva, nekritička, partijska načela, DS i njegov “vojvođanski šef” ruinirao svoju, ali i “vojvođansku” politiku, ostajući – sam **na ledini**, bez stvarne podrške onih koji vrede, onih koji nešto

⁵ У српском језику спој *осѝайѝи на ледини* може имати додатно значење *не биѝи узетѝи у обзир, биѝи заодиђен, осѝайѝи без добийѝка*. На пример, *Писар Маѝиѝи осѝа овом йриликом на ледини. Но изілег је да ће добийѝи за кайейѝана* (RSKNJ 1981: 302). Ниједан речник на енглеском језику не бележи слично значење за идиом или колокацију којом смо се бавили у овом раду.

znače. (ILIĆ 2013)

- 17) Propadanje prosvetnog sistema je davno počelo i svi smo spoznali da je dno mnogo šire i dublje nego što smo mogli da zamislamo. Sami smo **na leđini** i nikome više ne valjamo ma koliko se trudili, a još manje sebi valjamo kad prestanemo da se trudimo. (TORNJANSKI 2022)

Упркос тим подударностима, када овај еквивалент покушамо да искористимо да помоћу њега и одабраних српских еквивалената енглеског глагола (*to*) *go* пренесемо значење енглеске колокације (*to*) *go out on a limb*, сматрамо да се показује као мање повољно решење. Илуструјемо следећим примерима:

- 18) When I asked my mom if we could go to Florida, she said yes and as a bonus, I got to pick a friend to go with me. I **went out on a limb** and asked a girl named Jill. (BB 2017)

?Отишао сам/Изашао сам на ледину и питао сам девојку по имену Џил.

- 19) You are describing your father's reaction to the loss of your mother, and I am going **to go out on a limb** and say it devastated him. (DNM 2020)

?Отићи ћу/Изаћи ћу на ледину и рећи ћу да га је то веома погодило.

- 20) In spite of her illness, she **went out on a limb** for her best friend. She went mountain hiking with her. (O3 2005)

?Иако је била болесна, изашла је на ледину/отишла је на ледину због своје најбоље пријатељице...

- 21) He never **went out on a limb** with clients' money and he always sought the client's permission whenever he made a major investment change. (JB 2000)

?Никада није излазио на ледину/одлазио на ледину са новцем/када је у питању новац својих клијената и увек би тражио дозволу пре него што би...

- 22) At the risk of alienating parents and career-minded friends, I will **go out on a limb** and say it is perfectly okay to remain undecided on a major – at least for the first year of college, and usually for the first two years. (HTSIC 2004)

?Изаћи ћу/Отићи ћу на ледину и рећи ћу/када кажем је сасвим у реду остати неопредељен када је у питању...

Два су разлога због којих сматрамо да ово није добро решење. Најпре, у српским једнојезичним речницима наишли смо на више идиома који у свом саставу имају лексему *ледина* (= необрађено, запуштено земљиште, утрина, обраста травом или без биљног покривача; земља уопште, тло) али нисмо наишли на забележен пример лексичко-семантичког споја *отићи* или *изаћи на ледину* који има исто фигуративно значење и примењив је на исту врсту контекста као енглеска јединица. Уколико би се преводилац одлучио за овако решење, користио би израз који није препознат у српском језику на исти начин као што је (*to go*) *out on a limb* у енглеском. Увид у *Корпус савременог српског језика* дао је исте резултате, односно ни у њему није забележен овакав спој.

Други разлог је што је овакав превод превише буквалан (стратегија реч за

реч) и збуњујућ, поготову ако се узме у обзир да се спој *оџићи* или *изаћи на ледину* може протумачити и буквално: физички изаћи или стати на неко земљиште, тло... Такође треба истаћи да ако би се преводилац одлучио да задржи речнички еквивалент *на ледини*, али да га модификује неким другим глаголом, сматрамо да се опет не добија адекватан превод. На пример, преводилац би могао рећи да ће особа из примера (22) *завршићи* или се *наћи на ледини* када изнесе своје контроверзно мишљење, да се женска особа *нашла на ледини* или *била на ледини* због своје пријатељице када је ишла са њом на планинарење или да особа из примера (21) никада није *била на ледини са новцем својих клијенаџа* или *да је увек тражила дозволу да не би са новцем својих клијенаџа оџао* или *завршио на ледини*. Међутим, лексички спојеви *наћи*, *завршићи* или *бићи на ледини* у српском језику користе се у нешто другачијем контексту. На пример, уколико неко изгуби посао или оно што је до сада имао, за њега се може рећи да је завршио или отишао на ледину. Уколико неко изгуби нешто што је до сада давало сигурност или пропадне, може се сматрати да је отишао на ледину. Уколико је неко истеран на улицу, може се рећи да је на ледини⁶. Ни коришћени речници ни *Корџус савременој српској језика* не дају примере употребе ових спојева у контексту погађања или предвиђања (19) или кушања (среће) или пробања са неизвесним исходом (18). У случају примера (20) ови спојеви се могу протумачити и буквално у контексту планинарења и физичког кретања. У примеру (22) дистанцирање извесних група људи можемо сматрати неповољним положајем, али пошто се не ради о нечијој изолацији, незаштићености или изостанку подршке са озбиљнијим последицама (видети примере 15–17), сматрамо да ни овде овај идиом није најпрецизније решење. Исто важи и за пример (21), дат изнад, који овако формулисан делује превише буквалан и нејасан.

4. Закључак

Контрастирање енглеског идиома, односно колокације и српских еквивалената показало је да ове јединице немају исту семантичко-прагматичку ширину. Док се *to go out on a limb* може неометано користити у свим енглеским примерима које смо навели, већина речничких еквивалената не може се убацити као готова јединица у датим преводима тих истих примера. Код српских еквивалената често се примећује одсуство одређених значењских компоненти енглеског идиома, односно колокације, али и присуство семантичких обележја која нису нужно део значења идиома или, уколико и јесу, у конкретном контексту енглеске реченице бивају неутралисана, те ни у преводу нису потребна. Све ово резултира непрецизним, понекад чак и двосмисленим преводом и захтева од преводиоца да сам смишља решења,

6 1) A narod sve to plaća. Isti onaj narod koga utužuju zbog struje, poreza, parkinga, koga deložiraju na ledinu, koji se guši po ulicama smradnih gradova. (JOVIĆEVIĆ 2024)

2) Остајући на ледини без игде ичега, до јуче властела или пронијари, ови избегли људи изгледали су као да никад ништа нису имали. (NIKOLIĆ 2007: 147)

3) U svom paketu za ekonomski spas Srbije od posledica korona virusa država je odlučila da da tri minimalca “stalno zaposlenim” radnicima kod preduzetnika, u malim i srednjim preduzećima. Ali neki radnici su ostali “na ledini” – oni na “privremenim i povremenim poslovima”. (MONDO 2020)

4) Пословодство ове фирме за производњу свих врста ауто и камионских приколица упозорава да ће се, уколико се ускоро не пронађе решење, седамдесетак запослених, међу којима је 70 одсто инвалида, наћи „на ледини“. (POLITIKA 2009)

што свакако није лак задатак.

Сматрамо да покушаји преношења значења овог енглеског идиома, односно ове енглеске колокације у српски језик добро илуструју проблеме двојезичне лексикографије као и проблеме са којима се преводиоци суочавају приликом превођења идиома. Пошто се идиоми често употребљавају у свакодневном говору и писању и често изостављају у превођењу, изузетно је важан лексикографски рад на изналажењу или осмишљавању оних еквивалената који се неометано могу користити као готове преводичалке јединице. У овоме би, сматрамо, изузетно могло помоћи проучавање и прикупљање разних еквивалената које преводици нуде у конкретном контексту разних књижевних и некњижевних дела. Поред темељнијег изучавања креативних преводилачких решења, наш је предлог да се приликом уношења експланаторно-дескриптивних еквивалената у речнике одаберу семантички што исцрпније дефиниције, објашњења или описи који што верније преносе преносе свеукупност семантичких обележја страног идиома. Уколико то није могуће, сматрамо да је том случају треба уврстити што више описа, дефиниција или објашњења како би се разјаснило значење идиома и преводиоцима понудила што квалитетнија подршка у тешком послу превођења идиома на други језик.

Цитирана литература

- AL-KASIMI 1983: AL-KASIMI, Ali M. *Linguistics and Bilingual Dictionaries*. Leyden: E.J. Brill, 1983.
- BEJCKER 2011: BAKER, Mona. *In Other Words: A Coursebook on Translation*. London and New York: Routledge, 2011.
- BURHANOV 2004: BURHANOV, Igor. „Requirements for an “Ideal” Bilingual L1→L2 Translation-Oriented Dictionary”. *Lexicos*, Vol. 14 (2004): 17–34.
- DŽOSTEN 2010: JOOSTEN, Jan. „Translating the Untranslatable: Septuagint Renderings of Hebrew Idioms”, in: R. Hiebert (ed.), *Translation Is Required: The Septuagint in Retrospect and Prospect*, Leiden: Brill / Atlanta: SBL, 2010, 59-70.
- EVERART 1995: EVERAERT, Martin. *Idioms: Structural and Psychological Perspectives*, New York: Psychology Press, 1995.
- JONG 2007: YONG, Heming and Jing PENG. *Bilingual Lexicography from a Communicative Perspective*, Amsterdam et al: John Benjamins Publishing, 2007.
- KRISTAL 2001: CRYSTAL, David. *A Dictionary of Linguistics*, Chicago: University of Chicago Press, 2001.
- KRISTAL 2011: CRYSTAL, David. *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*, Malden: Blackwell Publishing, 2011.
- PRĆIĆ, Tvrtko (ur.). *Zbornik u čast Draginji Pervaz: Engleski jezik i anglofone književnosti u teoriji i praksi*. Novi Sad: Filozofski fakultet, 2014.
- PRĆIĆ 1997: PRĆIĆ, Tvrtko. *Semantika i pragmatika reči*. Novi Sad, Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 1997.
- SADEGPOR 2012: SADEGHPOUR, Rouhollah. *To translate idioms: Posing difficulties and challenges for translators*. <[http://www.dacoromania.instpuscariu.ro/articole/17_XVII_\(2012_nr.2\)%20\[Pages%20265%20-%20273\].pdf](http://www.dacoromania.instpuscariu.ro/articole/17_XVII_(2012_nr.2)%20[Pages%20265%20-%20273].pdf)> 10.02. 2023.
- ŠČEPANJAK 2012: SZCZEPANIAK, Renata. *The Role of Dictionary Use in the Comprehension of Idiom Variants*. Tübingen: Niemeyer, 2012.

- TAJLOR 2018: TAYLOR, John. *Ten Lectures on Applied Cognitive Linguistics*. Leiden, Boston: Brill, 2018.
- VEIZBERGS 2019: VEISBERGS, Andrejs. „The fuzzy concept of idiom and what it might mean for bilingual dictionaries”. *Baltic Journal of English Language, Literature and Culture* Vol. 9 (2019): 111–129.
- VLODARČIK-STAČURSKA 2015: WLODARCZYK-STACHURSKA, Anna. Some remarks on lexicographic treatment of idioms. *Journal of Language and Cultural Education*, 3 (3) (2015): 61–68.
- ZGUSTA 1971: ZGUSTA, Ladislav. *Manual of Lexicography*. The Hague/Paris: Mouton, 1971.

Речници

Српски једнојезични речници

- RSKJ 1990: *Rečnik srpskohrvatskoga književnog jezika* (drugo izdanje). Novi Sad : Matica Srpska, 1990. [orig.] Речник српскохрватскога књижевног језика (друго издање). Нови Сад : Матица Српска, 1990.
- RSKNJ 1981: *Rečnik srpskohrvatskog književnog i narodnog jezika*. Beograd: Institut za srpskohrvatski jezik, 1981. [orig.] Речник српскохрватског књижевног и народног језика. Београд: Институт за српскохрватски језик, 1981.
- RSJ 2011: *Rečnik srpskog jezika*. Novi Sad: Matica Srpska, 2011. [orig.] Речник српског језика. Нови Сад: Матица Српска, 2011.
- Енглеско-српски (двојезични) речници
- MILOSAVLJEVIĆ 2007: MILOSAVLJEVIĆ, Boško. *Englesko-srpski frazeološki rečnik*. Beograd : Zavod za udžbenike (Subotica : Minerva), 2007. [orig.] Милосављевић, Бошко. *Енглеско-српски фразеолошки речник*. Београд: Завод за уџбенике (Суботица : Минерва), 2007.
- OESSD 2006: *Oxford English-Serbian student's dictionary : englesko-srpski rečnik sa srpsko-engleskim indeksom*. Oxford : Oxford University Press, 2006.
- SIMIĆ 2009: SIMIĆ, Dušan. *Englesko-srpski enciklopedijski rečnik*. Novi Sad : Prometej ; Sremska Mitrovica : Imprimator, (Novi Sad : Budućnost), 2009.
- ŠIPKA 2014: ŠIPKA, Danko. *Veliki englesko-srpski rečnik = Comprehensive English-Serbian dictionary*. Novi Sad : Prometej, 2014. [orig.] Шипка, Данко. Велики енглеско-српски речник : Comprehensive English-Serbian dictionary. Нови Сад : Прометеј, 2014.
- ŽIVANČEVIĆ 2003: ŽIVANČEVIĆ, Nina. *Englesko-srpski rečnik žargona i idioma*. Beograd : Prosveta, (Bor : Bakar), 2003.

Енглески (једнојезични) речници:

- AHDI 2013: *The American Heritage Dictionary of Idioms: American English Idiomatic Expressions & Phrases*, Boston: HMH, 2013.
- AS 2005: *American Slang: Cultural Language Guide to Living in the USA*, Seattle: Mottobene Inc, 2005.
- CDAI 2003: *Cambridge Dictionary of American Idioms*, Cambridge: Cambridge University Press, 2003.
- FISD 2017: *The Farlex Idioms and Slang Dictionary*. CreateSpace Independent Publishing Platform, 2017.

WDI 1993: *The Wordsworth Dictionary of Idioms*, London: Wordsworth Editions, 1993.

Енглески (једнојезични) онлајн речници:

CED: Collins English Dictionary: <https://www.collinsdictionary.com/diction>.

CD: Cambridge Dictionary: <https://dictionary.cambridge.org>

DMW: Dictionary by Merriam Webster: <https://www.merriam-webster.com>

LDCE: Longman Dictionary of Contemporary English Online: <https://www.ldoceonline.com/>

MD: Macmillan Dictionary: <https://www.macmillandictionary.com/>

OD: Oxford Dictionaries: <https://www.oxforddictionaries.com>

Корпус

Корпус савременог српског језика <http://www.korpus.matf.bg.ac.rs/prezentacija/korpus.html>

Извори

BB: Christy Wright (2017) *Business Boutique: A Woman's Guide for Making Money Doing What She Loves*, New Jersey: Ramsey Press.

COCA: Corpus of Contemporary American English: <https://www.english-corpora.org/coca/>

DNM: Lexy Timms (2020) *Directing the Next Move*, Minnesota: Dark Shadow Publishing.

HTSIC: Mark J. Mach (2004) *How to Succeed in College! : Choosing a Major, Transferring, and Completing Your Degree in Four Years or Less*, Lanham: R&L Education.

ILIĆ, Miroslav. „Vojvodina 2013 – potreba za novom politikom”. Peščanik 19.04.2013.

JOVIĆEVIĆ, Dragan. „Nebojša Romčević za NIN: Vlast je preživela, ali država nije”. Nin 7.02.2024.

JB: Paul Newman (2000) *Joe B*, Bloomington: iUniverse.

KNEŽEVIĆ, Boris. „DODIK OSTAO NA LEDINI Podrška Srbije daljoj međunarodnoj izolaciji Rusije dovodi u nevolju cijelu Srpsku”. *Srpska Info* 08.04.2022.

MONDO: „Biće PARA I ZA UGOVORCE”. *Mondo* 24.04.2020.

NIKOLIĆ, Vidan. *Prokleta jerina*. Čačak: Legenda, 2007. [orig.] НИКОЛИЋ, Видан. Проклета јерина. Чачак: Легенда, 2007.

OBNWC: Bradford Koplowitz (2010) *Our Brave New World Compilation*, Morrisville: Lulu Enterprises Incorporated.

O3: Teresita Musngi Isidro, et al. (2005) *Options III (Speech Communication and Creative Expression)*, Quezon City: Rex Bookstore, Inc.

PG: Vivian Horne (2003) *Presence of Grace: A Story of Love*, Bloomington: Xlibris US.

POLITIKA: „Na ledini” 46 invalida. *Politika* 20.01.2009. [orig.] ПОЛИТИКА: „На ледини” 46 инвалида. *Политика* 20.01.2009.

TORNJANSKI, Isidora. „Kolege i koleginice (prosvetni radnici), krajnje je vreme!”. Pančevo City 28.11.2022.

WSS: Nicole Zoltack (2018) *When Sirens Screech: Mayhem of Magic*, CreateSpace Independent Publishing Platform.

Sanja Markeljić

THE ENGLISH COLLOCATION (*TO*) *GO OUT ON A LIMB* AND ITS TRANSLATION EQUIVALENTS IN SERBIAN

Summary

In this paper, we examine the differences and similarities between the English collocations *to go out on a limb* and its equivalents found in English-Serbian bilingual dictionaries. Bilingual dictionaries usually offer two types of translation equivalents: (1) ready-made or directly insertable equivalents and (2) explanatory or descriptive equivalents, which cannot be directly inserted into the target-language text (ZGUSTA 1971: 319; AL-KASIMI 1983: 60). Ideally, these equivalents should convey the same meaning; however, due to the existence of different types of non-equivalence between languages, it is often impossible to find or design a target-language equivalent that successfully conveys *all* the aspects of source-language meaning (culture-specific meanings, unique connotations...) and is simultaneously applicable to the same range of both semantic and pragmatic contexts. By comparing and contrasting the semantic components that comprise the meaning of the English collocation and its Serbian counterparts, we aim to describe all the similarities and differences as well as shed light on the limitations of bilingual dictionaries as translation tools. The conducted analysis yielded the following results: (1) the dictionaries used mostly offer non-idiomatic (explanatory-descriptive) equivalents, i.e. translations of various definitions, explanations and synonyms of this English idiom; (2) no dictionary offers an equivalent that is semantically as broad as the idiom and the collocation we examined; (3) despite certain similarities, it is noticeable that dictionary equivalents are not universally applicable to every semantic and pragmatic context in which the English collocation can be used and that there are important differences in meaning between the English collocation and its Serbian equivalents.

Keywords: translation equivalent, bilingual dictionary, idiom, go, out on a limb

Јелена Р. Дрљевић¹

Универзитет у Београду

Филолошки факултет

Катедра за италијанистику

<https://orcid.org/0009-0000-7051-8022>

Драгана Ж. Мирчић Панић

Универзитет Унион у Београду

Правни факултет

<https://orcid.org/0009-0007-5596-8800>

УТИЦАЈ ИНТЕРАКЦИЈЕ СТРУЧНОГ И ЈЕЗИЧКОГ ЗНАЊА НА КВАЛИТЕТ ПРЕВОДА СТРУЧНОГ ТЕКСТА. ПРИМЕР ПРЕВОЂЕЊА ПРАВНОГ ТЕКСТА

У раду се испитују исходи интеракције између стручног и језичког знања током превођења стручног текста из области права. Општи циљ рада јесте да истражимо ефекте сарадње стручњака за језик и стручњака из области права током процеса превођења правног текста са италијанског на српски језик, док је специфичан циљ усмерен ка доказивању позитивних исхода ове сарадње. У тој намери, спроведено је истраживање експерименталног типа у којем су учествовале две групе испитаника: експериментална група, састављена од студената мастер студија Катедре за италијанистику Филолошког факултета у Београду и апсолвентата Правног факултета Универзитета Унион у Београду и контролна група коју су чинили само студенти језика. Методологија истраживања заснива се на квантитативној, квалитативној и контрастивној анализи превода обе групе. Приликом оцењивања превода коришћена је комбинација холистичког и аналитичког приступа, уз консултације са стручњацима из области права чија је улога била од суштинског значаја у процењивању адекватности превода за потенцијалне кориснике. Претпоставка ауторки овог рада јесте да ће преводи експерименталне групе бити успешнији од превода контролне групе кад је реч о терминолошкој исправности и функционално-прагматичкој еквиваленцији. Резултати истраживања доказују хипотезу ауторки рада и потврђују да степен функционалности високо стручног текста, какав је правни, у већој мери зависи од терминолошке исправности него од других језичких аспеката.

Кључне речи: стручно знање, језичко знање, стручно превођење, језик права, правни текст

Увод

Преводилачка компетенција обухвата више компоненти које се, у најширем смислу, могу темељити на две врсте знања: језичком и ванјезичком. Ниво преводилачке компетенције у корелацији је са квалитетом превода, али то не значи да свака компонента подједнако доприноси успешности исхода. Уопштено говорећи, интеракција између језичког и ванјезичког знања у процесу превођења има пози-

¹ jelena.drljevic@fil.bg.ac.rs

тиван утицај на квалитет превода јер омогућава прелазак са језичког и текстуалног на појмовни ниво и контекстуално значење (R. KIM 2006: 285–286).

Приликом детаљнијег дављења овом темом долази се до питања да ли та позитивна интеракција може бити ограничена или условљена факторима као што су ниво језичког знања, ниво ванјезичког знања или врста и степен стручности текстова који се преводе. Ми смо се определили да своју пажњу усмеримо на недо-вољно испитану област утицаја стручног знања приликом превођења високо специјализованог текста као што је правни.

У теоријском делу рада обрадићемо најпре тему превођења стручног текста с посебним освртом на однос стручног и језичког знања у преводилачком процесу, како бисмо, потом, прешли на специфичности језика права и неопходне елементе везане за његово превођење. Последњи теоријски део биће посвећен приступима у оцењивању квалитета превода. Емпиријски део рада обухватиће: дефинисање циљева и претпоставки, опис процедуре, корпуса и методологије истраживања као и завршни део у коме ће бити изложени резултати и њихова тумачења.

Превोђење стручног текста

Кад је реч о превођењу стручних текстова, део аутора (SAGER 1998: 81–83; MALMKJER, 2007: 502; SKARPA 2008: 83–88) овој теми прилази са становишта разлика које постоје између овог и превођења књижевних текстова.

Суштинске разлике леже у преводилачком приступу који је условљен врстом текста – књижевне и стручне/научне текстове одликују различите функције, настају у различитим комуникативним контекстима, успостављају са корисницима различите односе, поседују и различите могућности и различите обавезе у достизању преводилачке еквиваленције.

Стручно превођење оријентисано је на корисника, преводилац најчешће поседује паралелне текстове на циљном језику који му могу бити од помоћи приликом превођења. Основни задатак стручног преводиоца јесте да интегрално преведене информације изворног текста прилагоди правилима и конвенцијама циљног језика и културе (SKARPA 2008: 84, 134; DI SABATO, DI MARTINO 2011: 16). Важност прилагођавања преведеног стручног текста циљном језику и култури утемељено је у концепту локализације који, иако се примарно не односи на превођење, подразумева процес адаптације производа потребама циљног друштва и културе како би он, са свим својим особинама, био прихваћен као локални (HIMENES-KRESPO 2013). Овај концепт преноси се на преводилачки приступ који је оријентисан на културу (енг. *culturally-oriented*), а који превођење дефинише не као чисто језички чин, већ као радњу чији је циљ достизање функционалне еквиваленције односно еквиваленције која одговара захтевима циљне културе и будућих корисника (HAUS 2014).

Однос стручног и језичког знања у превођењу стручног текста

Позивајући се на горенаведено, јасно је да адекватан ниво познавања језика, иако нужан, није и довољан предуслов за успешно превођење (NOJBERT 2000: 7; PERGOLA 2020: 165). Будући да велики део преводилачког рада подразумева сусре-

тање са мање или више стручним текстовима, чини се да ванјезичка знања², односно претходна знања о одређеној области, могу бити пресудна за квалитет превода (R. KIM 2006: 285).

Однос између језичког и ванјезичког знања најчешће је проучаван у области разумевања писаног текста, а с обзиром на то да успешног превођења не може бити без разумевања текста на изворном језику, исходе ових истраживања можемо сматрати релевантним и за тему којом се бавимо (KLAPAM 1996, 2000; R. KIM 2006: 285–286; AKALIN 2013: 216).

Добијени резултати у великој мери потврђују позитиван утицај који претходна ванјезичка знања имају на разумевање писаног текста. Поред тога, доказано је и да утицај стручног знања на успешност разумевања расте уколико је тематика текстова уже специјализована (KLAPAM 2000: 514–515). Истраживања такође показују да је позитивна интеракција језичког и стручног знања могућа само код оних испитаника који имају средњи ниво језичке компетенције, док испитаници са ниским нивоом језичког знања нису у стању да искористе своја стручна знања за успешније разумевање текста. Са друге стране, занимљиво је да испитаници са високим степеном језичке компетенције, не морају у великој мери да се ослањају на стручна знања, већ евентуалне проблеме у разумевању решавају снажнијим ослањањем на језичке способности и ресурсе (KLAPAM 1996).

Међутим, остају и нека отворена питања која, у извесној мери, лимитирају могућност генерализације претходних закључака. Уколико се, наиме, узму у обзир аспекти као што су: ниво специфичности или стручности текстова, различити нивои претходних, ванјезичких знања чије је јасне границе тешко одредити, као и различите тематске области из којих потичу текстови, резултати истраживања би могли бити другачији (KLAPAM 2000; KREKELER 2006).

Новија истраживања у овој области истичу и да сама тема није једини параметар који треба узети у обзир. Код стручних текстова велику улогу у разумевању може имати и познавање специфичних језичких правила или граматичких структура карактеристичних за одређене текстуалне жанрове (TARLANI-ALIABADI i dr. 2022: 16), а испитаницима са ниским степеном ванјезичких знања у великој мери је могао помоћи и виши степен кохезије текста (SMIT i dr. 2022: 219).

Иако истраживања о утицају ванјезичких знања на квалитет превода нису многобројна, њихови резултати указују на то да претходно познавање или могућност истраживања материје утиче на квалитет превода чак више него ниво опште способности разумевања писаног текста, као и да је поседовање стручног знања важнији чинилац успешног превода него поседовање језичког знања (H. KIM 2006; R. KIM 2006; ZEKAVATI 2013).

Језик права и правни текст

Дефинисање језика права за већину аутора који су изучавали овај језик струке (MORTARA GARAVELI 2001; AJANI 2006; GARCONE 2007; KAVANJOLI,

2 Знања која излазе из оквира језичког/текстуалног нивоа могу бити термилошки различито дефинисана: позадинско знање (*background knowledge*) (SMIT i dr. 2022; KLAPAM 1996, 2000), ванјезичко знање (R. KIM 2006), познавање специфичне области/домена (NOJBERT 2000), а креће се, у нашем смислу, од енциклопедијског до уског стручног знања.

JORATI FERARI 2009; PJERUČI 2009; VISMAN 2011; PAOLUČI 2021) није лак задатак, будући да се он, с једне стране, употребљава у готово свим доменима људске делатности у којима се примењује право и правна наука, док, с друге стране, и сам општи језик у великој мери прожима и чини саставни део лексике правне струке. У ужем смислу, овим се језиком формулишу законски прописи (језик права), док у ширем смислу он подразумева било који дискурс чија је тема правне природе (језик о праву) (PJERUČI 2009: 161–163).

Правни текст, с тим у складу, варира сходно функцији, од чисто информативне (пр. новински текст који разматра неки правни проблем) до стриктно законодавне односно перформативне (пр. текст закона, судска пресуда, текст уговора). Ауторка Гаравели (2001: 26–34) дели правне текстове на три категорије: нормативне, апликативне и интерпретативне, док је у свакој од наведених категорија могуће препознати, према ауторкама Кавањоли и Ферари (2009: 163), различите текстуалне типологије. Неке од њих су: закони, правилници, међународне и наднационалне норме, уговори као нормативна категорија текстова; парнични и претпарнични акти, жалбе и пресуде у апликативној категорији; приручници, монографије, припремни текстови закона, чланци у научним часописима као интерпретативни текстови.

Функција правног текста одредиће и условити варирање језичких елемената (AJANI 2006: 23; GARCONE 2007: 221–225; VISMAN 2011: 2), и то на плану терминологије и синтаксе коју одликује систем дугачких периода са комплексним хипотаксичким односима, али и употреба стереотипних синтаксичких структура, номиналног стила, пасивних и безличних конструкција.

Још један несумњиво важан чинилац у дискусији о варирању језика права и правних текстова у вези је са бројним и различитим правним системима појединачних земаља (VISMAN 2011: 1–2; PAOLUČI 2021) од којих сваки, сем терминолошких, са собом доноси и низ концептуалних нивоа анализе.

Превођење правних текстова, по мишљењу ауторке Гарцоне (2007: 194–195), има веома лошу репутацију и представља најтежи тип текста за превод, и то због сложене синтаксе, с једне, и различитости на плану концепата, с друге стране. Из тих разлога, превођење правних текстова је по свој прилици специфичније од превођења других стручних/научних текстова, и стога захтева подробну теоријску и методолошку припрему, као и посебне компетенције.

Комбиновањем горенаведених параметара преводилачког контекста добијамо методолошки поступак за креирање преводилачке методе и, даље, макростратегија у превођењу правног текста. Поред преводилачке методе, преводилац је дужан да током превођења појединачних сегмената текста (нпр. одређених лексичких елемената) примењује одговарајуће микростратегије, одабирајући да ли ће их прилагодити циљном језику и култури или пренети из изворног језика/културе (VISMAN 2011: 5).

Оцењивање квалитета превода

Питање квалитета превода предмет је великог интересовања не само у оквиру изучавања различитих теорија превођења, већ и у практичним областима наставе превођења и професионалне преводилачке праксе. Упркос бројним истра-

живањима (HAUS 2001; VILIJAMS 2001, 2013; VODINGTON 2001; MANIPUSPIKA 2021) стварање систематичног, објективног и јединственог модела вредновања квалитета још увек представља предмет отворене дебате. Сви различити приступи у овој области могу се, ипак, сврстати у два основна методолошка правца, а то су аналитички и холистички приступ. Аналитички модели вредновања квалитета превода базирају се на анализи грешака које су најпре дефинисане, а затим им је додељена нумеричка вредност (KONDE 2013: 97). Честа замерка овим моделима оцењивања односи се на њихово фокусирање на микротекстуални, реченични ниво и занемаривање не само текста као целине, већ и контекста и ванјезичких елемената (MATEO 2014: 85–86).

Овај проблем превазилазе холистички модели који тексту приступају као целини, узимајући притом у обзир и његове прагматичке особине. Заснивају се на јасном дефинисању и описивању критеријума за одређивање квалитета превода (нпр. тачност превода, адекватност превода, стил, употреба терминологије и сл.) чији је степен постигнућа представљен кроз неколико нивоа (VODINGTON 2001; VILIJAMS 2013; MATEO 2016). Успех оваквих приступа зависи управо од правилног избора и начина дефинисања критеријума за оцењивање, што може довести и до прилично субјективних интерпретација. Недостатке и једног и другог приступа превазилази употреба комбинованих модела који холистичком приступу додају и квантитативни аспект, док аналитичком приступу пружају ширу контекстуалну димензију (VODINGTON 2001; ĐOROVIĆ 2008).

Приликом избора начина оцењивања квалитета превода морамо узети у обзир различите перспективе и очекивања. Она се, на пример, знатно разликују у теоријско- академској оквирима и у професионалнопреводиачкој пракси, па не можемо говорити о квалитету превода као о апсолутној категорији (MAGRIS 2006).

Истраживање

Циљеви и хипотезе

Општи циљ овог рада јесте да истражимо ефекте сарадње између стручњака за језик и стручњака из области права током процеса превођења правног текста са италијанског на српски језик. Специфичан циљ рада јесте да докажемо позитивне исходе ове сарадње.

У тој намери, спроведено је прелиминарно истраживање експерименталног типа које због малог и једино доступног броја учесника можемо дефинисати као студију случаја. У истраживању су учествовале две групе испитаника: експериментална група, састављена од 4 пара студената који су чинили по један студент Катедре за италијанистику Филолошког факултета у Београду и један апсолвент Правног факултета Универзитета Унион у Београду и контролна група коју су чинила 4 пара, састављена искључиво од студената језика.

Претпоставка ауторки рада јесте да ће преводи експерименталне групе бити успешнији од превода контролне групе кад је реч о термилошкој исправности и функционално-прагматичкој еквиваленцији, посебно зато што је у питању текст са високо специфичним садржајем (види део 1.2).

Циљна група

Студенти Катедре за италијанистику по завршетку четворогодишњих основних академских студија располажу широким теоријским и практичним знањима на пољу језика, књижевности и културе. Кад је реч о студијама језика, поред теоријских изучавања, значајно време посвећује се превођењу, махом књижевних текстова или новинских чланака, чија је основна функција педагошке природе, односно усмерена првенствено на учење језика. У оквиру наставног плана и програма мастер студија Филолошког факултета, нуди се и курс *Италијански језик струке* који предвиђа упознавање студената са морфосинтаксичким, термилолшким, текстуалним и прагматичким особеностима стручног језика као и стручно превођење текстова из различитих стручних или научних области са италијанског на српски језик. Циљ ове наставне активности је, између осталог, и усавршавање вештине рецепције писаних стручних текстова и стицање преводилачке компетенције на почетном нивоу кад је реч о превођењу стручних или научних текстова (DRLJEVIĆ 2023: 492–494).

Студенти Правног факултета Универзитета Унион након похађања четворогодишњих основних академских студија стичу општа и посебна теоријска и практична знања и вештине из целокупног подручја правне струке, што их оспособљава за самостално обављање правничких професија у правосуђу, адвокатури, управи, привредним субјектима и у другим институцијама. У време извођења истраживања студенти су се на све четири године бавили изучавањем једног од три страна језика: италијанског, немачког или енглеског. Недељни фонд на свакој години био је два часа. У случају италијанског језика, настава на прве три године је била посвећења стицању компетенција из општег језика, уз достизање нивоа А2. На четвртој години студенти су се упознавали са базичном правном терминологијом из области организације италијанског правног система и начинима спровођења парничног и кривичног поступка, а посебно се радило на развијању вештине разумевања.

Процедура

Експерименту је претходила припремна фаза током које су сви учесници прошли кроз неколико фаза тестирања.

У циљу искључивања утицаја знања језика апсолвената Правног факултета на укупно постигнуће експерименталне групе, језички тест који су решавали обухватио је градиво нивоа А2. Будући да овај језички ниво, према Заједничком европском оквиру за живе језике (ЗЕО 2003: 31–39), дефинисан и као средњи или ниво преживљавања, није довољан за извођење комплексне активности стручног превођења, циљ овог тестирања био је да докажемо да знање италијанског језика стручњака за право не прелази наведени ниво, и да стога оно не може утицати на постигнуће експерименталне групе.

С друге стране, сви студенти мастер студија Катедре за италијанистику најпре су решавали тест из познавања језика којим су потврдили да поседују знање прописано језичким нивоом Ц1. Овај ниво познавања језика, осим што је очекиван и предвиђен наставним силабусом, према нашем мишљењу уједно је и неопходан језички ниво за извођење активности превођења стручног текста на академским

студијама. Потом су приступили попуњавању упитника³ чији је циљ био да се испита да ли студенти језика поседују претходна искуства у превођењу правних текстова, и могу ли та знања и компетенције утицати на постигнуће једне или друге групе у истраживању. Резултати упитника показују да се веома мали проценат студената (свега 16.7%) сусрео са правним текстовима на италијанском језику, што потврђује незнатан утицај ранијег искуства на резултате експеримента.

Корпус и методологија

Истраживањем је обухваћен корпус од 8 превода – 4 превода из контролне и 4 из експерименталне групе испитаника (редом обележени од П1 до П8). Активност је извођена у паровима, а сваки пар је добио по два иста текста за превод. Први тип правног текста информативног је типа и преузет је са интернет странице⁴ на којој се пружају правни савети из области различитих врста права (породичног, наследног), у вези са правима радника, заштитом потрошача или састављањем различитих уговора. Ова врста текста изабрана је јер теоријска знања смешта у употребни контекст чиме се наглашава његов практични аспект. С друге стране, други текст представља едукативну врсту стручног текста у којој се износе дефиниције правних статуса одређених типова предузећа и удружења. Текст је преузет из уџбеника *Italiano per giuristi* (FORAPANI 2020). Оба правна текста поседују уско стручне термине, док синтаксу не одликују типична комплексност и дугачки периоди, нити постоје различитости на плану концепата у односу на српски правни систем. Овакав избор текстова био је условљен недовољним, односно почетничким искуством свих учесника у истраживању.

И контролна и експериментална група преводиле су истовремено текстове, у различитим просторијама. Испитаници су за ову активност имали на располагању 90 минута, а по завршеном задатку предали су своје преводе ауторкама овог рада.

За оцењивање квалитета превода коришћен је модел који представља укрштање холистичког и аналитичког приступа базираног на анализи грешака (види део 2). Уз извесне модификације и прилагођавања критеријуми оцењивања преузети су из Ђоровић (2008). Узимајући у обзир чињеницу да се у истраживању ради о уско специјализованим стручним текстовима у процес оцењивања укључени су, поред језичких, и стручњаци из области права, односно адвокати са дугогодишњом правном праксом.

Сарадња са правним стручњацима остварена је приликом холистичке процене о степену функционалности превода. Ауторке рада су најпре оцениле тачност превода упоређивањем изворног и циљног текста, а потом се кроз сарадњу са правним стручњацима приступило оцењивању функционалности преведеног текста. Оцењивачи су на располагању имали избор између четири нивоа, од потпуно функционалног до потпуно неприхватљивог.

Правни стручњаци били су консултовани и приликом анализе грешака, и

3 Упитник је доступан на линку: https://docs.google.com/forms/d/1veLl75R7bVXkUnR2Ln-NIY_a9v_tHIM1Lv441H6AKdw/edit#responses

4 <https://www.parerilegali.info/contratti/56-locazioneecomodato/58-vendita-negozio-e-diritto-prelazione.html>

то у оцењивању категорије означене као термилошка неисправност; најпре су ауторке рада утврдиле број стручних термина или термилошких синтагми у оба изворна текста (17), а затим је у сарадњи са правним стручњацима утврђен тачан превод тих термина на српски језик и термилошка исправност у преведеним текстовима.

Добијени резултати обрађени су методама квантитативне, квалитативне и контрастивне анализе.

Резултати и дискусија

У табелама које следе дат је најпре приказ резултата оцењивања превода контролне групе (Табеле 1 и 2), а затим и резултата оцењивања експерименталне групе (Табеле 3 и 4).

Табела 1. Функционалности превода контролне групе

НИВО	ФУНКЦИОНАЛНОСТ ПРЕВОДА	СТЕПЕН УСПЕШНОСТИ
1	Потпуни или скоро потпуни трансфер главних идеја изворног текста, евентуално потребне само мање корекције	Функционалан
2	Делимични трансфер главних идеја изворног текста са грешкама у тачности које углавном не угрожавају глобално разумевање	Делимично функционалан 2 превода
3	Глобално разумевање изворног текста је угрожено, али има неких решења која су прихватљива	Минимално задовољавајући 1 превод
4	Неодговарајући трансфер идеја изворног текста	Нефункционалан 1 превод

Табела 2. Категоризација грешака контролне групе

ОПИС ГРЕШКЕ	БРОЈ ГРЕШАКА
Погрешна интерпретација изворног текста	6
Изостављање есенцијалних информација изворног текста у преводу	2
Додавање значења непостојећег у изворном тексту	3
Термилошка неисправност	23
Неконзистентна употреба терминологије	2
Морфо-синтаксичке грешке које ометају разумевање текста	3
Погрешан регистар и стил	11

Табела 3. Функционалности превода експерименталне групе

НИВО	ФУНКЦИОНАЛНОСТ ПРЕВОДА	СТЕПЕН УСПЕШНОСТИ
1	Потпуни или скоро потпуни трансфер главних идеја изворног текста, евентуално потребне само мање корекције	Функционалан 4 превода
2	Делимични трансфер главних идеја изворног текста са грешкама у тачности које углавном не угрожавају глобално разумевање	Делимично функционалан
3	Глобално разумевање изворног текста је угрожено, али има неких решења која су прихватљива	Минимално задовољавајући
4	Неодговарајући трансфер идеја изворног текста	Нефункционалан

Табела 4. Категоризација грешака експерименталне групе

ОПИС ГРЕШКЕ	БРОЈ ГРЕШАКА
Погрешна интерпретација изворног текста	1
Изостављање есенцијалних информација изворног текста у преводу	2
Додавање значења непостојећег у изворном тексту	/
Терминолошка неисправност	1
Неконзистентна употреба терминологије	1
Морфо-синтаксичке грешке које ометају разумевање текста	/
Погрешан регистар и стил	9

Резултати контролне групе испитаника показују да ни у једном преводу није задовољен критеријум потпуне функционалности. У случају превода који су оцењени као делимично функционални према речима правних стручњака „суштина је погођена али неки изрази су погрешно преведени, што доводи до забуне приликом читања“. Прелазећи на додатну обраду овог резултата кроз повезивање са анализом грешака (Табела бр. 2) можемо доћи до неколико тумачења оваквог постигнућа.

Полазећи од категорије у којој је забележен највећи број грешака, степен функционалности би се могао довести у везу са неправилно преведеним стручним терминима. Ову повезаност можемо илустровати кроз следеће примере: *друштво* уместо *друштво* (П1, П3), *предација* уместо *предација* (П1), *генерално* уместо *генерално* (П2, П4), *друштво* уместо *друштво* (П3). За разлику од претходних примера код којих неисправно преведени термини угрожавају функционалност превода, занимљиво је навести и пример термина *fallimento* (*пропаст* (П1, П2), *неуспех* (П3), *побијак* (П4) уместо *сеча*) који, иако ни у једном случају није исправно преведен, према мишљењу и језичких и правних стручњака не утиче директно на смањену функционалност превода.

Када је реч о утицају погрешне интерпретације изворног текста на функционалност превода, и поред мањег броја грешака у овој категорији, њихова тежина је одлучујућа за функционалност појединих делова циљног текста. Ово се јасно види из следећих примера: „...*la vendita del fondo non pregiudica il diritto di locazione dell'inquilino*“ преведено је као „... *йродаја нейокрејиносџи не йаранџује унајпрег за-куйцу йраво на њено коришћење (П4)*“, што је сасвим супротно од исправно протумаченог и преведеног „*йродаја земљишџа не уйрожава/не уйиче на йраво закуйца на најам*“ (П1, П2, П3); „*gli accomandatari che rispondono solidalmente e illimitatamente...*“ преведено је као „*комйлеменџари који одговарају йоузвано/йодједнако и неоірани-чено (П3, П4)*“ уместо „*комйлеменџари који одговарају солидарно и неоіраничено*“. У једном циљном тексту забележили смо поклапање погрешно протумаченог изворног текста са неисправно преведеном термиолошком синтагмом: *trasferire a titolo oneroso* преведено је као *йребациџи йунемоћ* уместо *йренетџи йраво својине (П1)*.

Анализом грешака издвојили смо и мали број случајева у којима испитаници контролне групе додавањем елемената који не постоје у изворном тексту угрожавају истовремено и тачност и функционалност превода: *йродатџи друџим йравним лицима* уместо *йродатџи друџим лицима (П1)*, *сйољни чланови командийној друшџва* уместо *чланови командийној друшџва (П2)*.

Резултати експерименталне групе недвосмислено показују позитиван утицај сарадње између језичких и нејезичких стручњака током превођења, што се огледа кроз готово највиши степен термиолошке исправности и потпуну функционалност превода. Максимално постигнуће експерименталне групе на плану термиолошке исправности могуће је протумачити као резултат интервенисања правних стручњака на нивоу повезивања концептуалних знања са одговарајућим терминима. Према речима оцењивача правне струке „коришћени су адекватни изрази који су правно уобичајени и предвиђени законом (као такви именовани у закону)“. Поред термиолошке исправности, бележимо и преводилачка решења која су у односу на преводе контролне групе више у складу са духом српског правног језика (*le condizioni non economiche* преведене су као *нематеријални услови* (у свим преводима) наспрам *неекономских услова (П1, П2, П3)*; *esercitare il diritto di prelazione* преведено је као *искорисџиџи йраво йрече куйовине (П6, П7, П8)* наспрам *извршиџи йраво/сйроветџи йраво (П1, П3)*, *tale termine* преведено је као *йройисани рок (П8)* наспрам *џај рок (П1, П2)*).

Коначно, због већег броја забележених грешака не може се занемарити ни категорија погрешног регистра и стила. Чињеница да су обе групе испитаника направице релативно висок, а пре свега готово уједначен број грешака у овој категорији наводи на закључак да овај језички аспект није пресудан за постизање функционалности текста.

Закључак

У раду смо испитали утицај интеракције стручног и језичког знања на квалитет превода текста из области права са италијанског на српски језик. Претпоставка о позитивном утицају истражена је кроз експеримент у ком су учествовале две групе испитаника: контролна (студенти језика) и експериментална (студенти језика и студенти права).

Евалуацију превода спровеле су ауторке рада у сарадњи са правним стручњацима, односно адвокатима са дугогодишњим искуством. Резултати су недвосмислено потврдили постављену хипотезу о бољем квалитету превода експерименталне групе у смислу његове функционалности и термилошке исправности, и на овом примеру доказали да стручно знање има значајну улогу у преводу текстова из области права. У фази тумачења и анализе добијених резултата, осврћући се на категорије са највећим бројем забележених грешака и на коментаре правних стручњака, указали смо и примерима поткрепили корелацију између термилошке исправности и степена функционалности. Резултати показују и да бројне грешке у категорији погрешног регистра и стила нису пресудне за постизање функционалности текста.

С обзиром на позитивне исходе овог истраживања, и поред техничких потешкоћа, у настави страног језика струке требало би тежити што чешћем укључивању одговарајућих стручњака у све нивое дидактичког процеса.

Будући да је ово истраживање спроведено на малом, али једино доступном узорку испитаника и да су у складу с тиме одабрани правни текстови ограничене дужине и типологије, јасно је да добијене резултате не можемо генерализовати и да ова сложена тема захтева и даље, разноврсније анализе. Истраживања која би укључила различите врсте текстова, различите стручне области, различите нивое стручности и језичке компетенције могла би допринети бољем разумевању условљености и природе међусобног утицаја језичког и стручног знања.

Цитирана литература

- AJANI 2006: AJANI, Gianmaria. *Sistemi giuridici comparati. Lezioni e materiali*. Giappichelli, 2006.
- AKALIN 2013: AKALIN, Suna. „The Role of Content Background Knowledge on Translation“. *Journal of Education Faculty*, 15 (1), (2013): str. 215–230.
- DI SABATO, DI MARTINO 2011: DI SABATO, Bruna i Emilia DI MARTINO. *Testi in viaggio. Incontri fra lingue e culture, attraversamenti di generi e di senso, traduzione*. Utet Università, 2011.
- DRLJEVIĆ 2023: DRLJEVIĆ, Jelena. „Nastava stranog jezika struke za srbofone student italijanskog jezika. Dosadašnja iskustva i perspektive“. U Baselica, D., Lazarević Di Giacomo, P., Perišić, O. (prir.). *I gigli nel campo. Studi in onore di Ljiljana Banjanin*. Edizioni dell’Orso, 2023, 491–499.
- ĐOROVIĆ 2008: ĐOROVIĆ, Danijela. „Neke specifičnosti vrednovanja prevoda studenata u okviru nastave jezika struke“. U Vučo, J. (ur.). *Evaluacija u nastavi jezika i književnosti*. Filozofski fakultet u Nikšiću, 2008, 203–216.
- FORAPANI 2003: FORAPANI, Daniela. *Italiano per giuristi*. Alma Edizioni, 2003.
- GARCONI 2007: Garzone, Giuliana Elena. „Osservazioni sulla didattica della traduzione giuridica“. U Mazzotta, P., Salmon L. (prir.). *Tradurre le microlingue scientifico-professionali*. Utet Università, 2007, 194–238.
- HAUS 2001: HOUSE, Juliane. „Translation Quality Assessment: Linguistic Description versus Social Evaluation“. *Meta*, 46 (2), (2001): str. 243–257.
- HAUS 2014: HOUSE, Juliane. „Moving across Languages and Cultures in Translation as Intercultural Communication“. U Bührig, K., House, J. i Ten Thije J.D. (ur.), *Translational Action*

- and Intercultural Communication*. Taylor and Francis, 2014. <https://www.perlego.com>.
- HIMENES – KRESPO 2013: JIMENEZ – CRESPO, Miguel. *Translation and Web Localization*. 1st edn. Taylor and Francis, 2013. <https://www.perlego.com>.
- KAVANJOLI, JORATI FERARI 2009: CAVAGNOLI, Stefania i Elena IORATTI FERRARI. *Tradurre il diritto. Nozioni di diritto e di linguistica giuridica*. CEDAM, 2009.
- H. KIM 2006: KIM, Haeyoung. „The influence of background information in translation: Quantity vs. quality or both? “ *Meta*, 52, (2006): str. 328–342.
- R. KIM 2006: KIM, Ryonhee. „Use of extralinguistic knowledge in translation“. *Meta*, 51, (2006): str. 284–303. <https://doi.org/10.7202/013257ar>
- KLAPAM 1996: CLAPHAM, Caroline. *The development of IELTS: a study of background knowledge on reading comprehension*. Cambridge: Cambridge University Press, 1996.
- KLAPAM 2000: CHLAPAM, Caroline. „Assessment for academic purposes: where next?“ *System*, 28 (4), (2000): str. 511–521.
- KONDE 2013: CONDE, Tomas. „Translation versus language errors in translation evaluation“. U Tsagari, D., Vam Deemter, R. (ur.). *Assessment issues in language translation and interpretation*. Peter Lang AG, 2013, 97–112.
- KREKELER 2006: KREKELER, Christian. (2006). „Language for special academic purposes (LSAP) testing: the effect of background knowledge revisited“. *Language testing*, 23 (1), (2006): str. 99–130. <https://doi.org/10.1191/0265532206lt323oa>
- MAGRIS 2006: MAGRIS, Marella. „La valutazione della qualità della traduzione nella teoria e nella pratica“. U: Benelli, G. i Tonini, G. (prir.). *Studi in ricordo di Carmen Sánchez Montero Trieste*. Edizioni Università di Trieste, 2006, 183–194.
- MALMKJER 2007: MALMKJAER, Kirsten. „Language and special translational purposes“. U K. Ahmed, K. i Rogers, M. (ur.). *Evidence-based LSP. Translation, Text and Terminology*. Lang, 2007, 491–508.
- MANIPUSPIKA 2021: MANIPUSPIKA, Yana Shanti. „The Effectiveness of Translation Quality Assessment (TQA) Models in the Translation of Indonesian Students“. *International Journal of Linguistics, Literature and Translation*, 4(5), (2021): str. 287–297. <https://doi.org/10.32996/ijllt.2021.4.5.32>
- MATEO 2014: MATEO, Roberto Martinez. „A Deeper Look into Metrics for Translation Quality Assessment (TQA): A Case Study“. *Miscelánea: A Journal of English and American Studies*, 49, (2014): str. 73–94.
- MATEO 2016: Mateo, Roberto. Martinez. „Aligning qualitative and quantitative approaches in professional translation quality assessment“. *Encuentro* 25, (2016): str. 36–44.
- MORTARA GARAVELI 2001: MORTARA GARAVELLI, Bice. *Le parole e la giustizia. Divagazioni grammaticali e retoriche su testi giuridici italiani*. Einaudi, 2001.
- NOJBERT 2000: NEUBERT, Albrecht. „Developing Translation Competence“. U C. Schäffner, C. I Adab, B. (ur.). *Competence in Language, in Languages, and in Translation*. Benjamins Translation Library 38, 2000, 3–18.
- PAOLUČI 2021: PAOLUCCI, Sandro. „Il linguaggio giuridico sloveno e il linguaggio giuridico italiano. Alcune affinità e differenze lessicali e terminologiche“. *Linguistica*, LXI (2), (2021): str. 61–78.
- PERGOLA 2020: PERGOLA, Ruggiero. „Lo sviluppo della competenza traduttiva e l'uso della traduzione nella didattica delle lingue moderne“. *EL.LE*, 9(1), (2020): str. 161–176.

<http://dx.doi.org/10.30687/ELLE/2280-6792/2020/01/008>

- PJERUČI 2009: PIERUCCI, Maria Laura. Pierucci. „Introduzione alla lingua del diritto“. U Cavagnoli, S. i Elena Ioratti, F. (prir.). *Tradurre il diritto. Nozioni di diritto e di linguistica giuridica*. CEDAM, 2009, str. 161–223.
- SAGER 1998: SAGER, Juan Carlos. „What distinguishes major types of translation?“ *The Translator*, 4(1), (1998): str. 69–89. <https://doi.org/10.1080/13556509.1998.10799007>.
- SKARPA 2008: SCARPA, Federica. *La traduzione specializzata. Un approccio didattico professionale*. Editore Ulrico Hoepli, 2008.
- SMIT i dr. 2021: SMIT, Reid, Pamela SNOW, Tanya SERRY i Lorraine HAMMOND. „The Role of Background Knowledge in Reading Comprehension: A Critical Review“. *Reading Psychology*, 42(3), (2021): str. 214–240.
- TARLANI- ALIABADI i dr. 2022. TARLANI- ALIABADI, Hasan, Khalil TAZIK i Zeinab, AZIZI. „Exploring the role of language knowledge and background knowledge in reading comprehension of specific-purpose tests in higher education“. *Lang Test Asia* 12, article number 48, (2022).
- VILIJAMS 2001: WILLIAMS, Malcolm. „The Application of Argumentation Theory to Translation Quality Assessment“. *Meta*, 46 (2), (2001): str. 326–344.
- VILIJAMS 2013: WILLIAMS, Malcolm. „A holistic-componential model for assessing translation student performance and competency“. *Mutatis Mutandis*, 6 (2), (2013): str. 419–443.
- VISMAN 2011: WIESSMAN, Eva. Wiessman, E. (2011). „La traduzione giuridica tra teoria e pratica“. In *TRAlinea Special Issue: Specialised Translation II*, 2011. <https://www.intralin-ea.org/specials/article/1798>.
- VODINGTON 2001: WADDINGTON, Christopher. „Different Methods of Evaluating Student Translations: The Question of Validity“. *Meta*, 46 (2), (2001): str. 311–325.
- ZEKAVATI 2013: ZEKAVATI, Forough i Fatemeh AZIMI AMOLI. „The role of medical background knowledge on improving the translation among medical and translation students“. *European Online Journal of Natural and Social Sciences*, 2 (2), 2013. <https://european-science.com/eojnss/article/view/51>
- ZEO 2003: *Zajednički evropski okvir za žive jezike. Učenje, nastava, ocjenjivanje*. Podgorica: Ministarstvo prosvjete i nauke, 2003.

Jelena R. Drljević, Dragana Ž. Mirčić Panić

THE IMPACT OF INTERACTION BETWEEN SPECIALIZED AND LINGUISTIC KNOWLEDGE ON THE QUALITY OF THE TRANSLATION OF A SPECIALIZED TEXT: AN EXAMPLE OF LEGAL TEXT TRANSLATION

Summary

This study examines the outcomes of the interaction between specialized and linguistic knowledge during the translation of legal texts. The general aim of the study is to explore the effects of collaboration between language experts and legal experts during the translation process of legal texts from Italian to Serbian. The specific objective is to demonstrate the positive outcomes of this collaboration. The study involved two groups of participants: an experimental group consisting of pairs composed of a student pursuing a Master's degree in Italian Studies at the Faculty of Philology in Belgrade and a law graduate from the University of Union in Belgrade, and a con-

trol group composed solely of language students. Both the control and experimental groups simultaneously translated two texts from the legal field, with the authors assuming that translations by the experimental group would be more successful than those by the control group in terms of terminological accuracy and functional-pragmatic equivalence, especially given the highly specific content of the texts. The results unequivocally confirmed the hypothesis regarding the superior quality of translations by the experimental group in terms of functionality and terminological accuracy. This example has demonstrated that expertise plays a significant role in translating legal texts. Despite technical challenges, based on the positive outcomes of this research, we believe that in foreign language teaching within the profession, efforts should be made to involve experts more frequently at all levels of the didactic process.

Keywords: specialized knowledge, linguistic knowledge, specialized translation, legal language, legal texts

Nataša S. Filipović¹

University of Niš

Faculty of Philosophy

Doctoral Academic Studies of Foreign Philology

<https://orcid.org/0009-0002-8581-1226>

THE SIGNIFICANCE OF FOSTERING AND DEVELOPING SOCIOCULTURAL COMPETENCE IN FOREIGN LANGUAGE TEACHING FROM THE PERSPECTIVE OF FOREIGN LANGUAGE TEACHERS IN SERBIA

The emphasis on the sociocultural dimension of foreign language teaching and learning has gradually grown over the years, leading to increasing expectations for contemporary educators to enhance learners' acquisition of sociocultural competence. Accordingly, this study seeks to examine the perspectives and attitudes of Serbian foreign language teachers regarding sociocultural competence in language teaching and learning, and to investigate the extent and manner in which these teachers develop and integrate sociocultural competence within their teaching practices. Data were collected from 32 teachers through a questionnaire. The results indicate that these teachers regard sociocultural competence as an important aspect of foreign language learning and actively strive to incorporate and develop it in their classrooms. For the purpose of effectively developing sociocultural competence in foreign language teaching, they recommend: organising student exchange programmes and opportunities to travel outside Serbia, incorporating additional texts on sociocultural topics in textbooks and increasing the frequency of foreign language classes from two per week to a higher number.

Keywords: sociocultural competence, second language acquisition, second culture acquisition, foreign language teaching, teachers' attitudes

1. Introduction

Considering the fact that the English language has become essential for communication worldwide, in other words, a lingua franca or an international language, the Republic of Serbia introduced the practice of teaching two foreign languages starting from 2003. Since that year, English has been taught as a compulsory subject from the first grade in primary schools, while the second foreign language, as a mandatory elective subject, is taught from the fifth grade. As language is a fundamental means of communication, the primary goal of learning is to achieve communicative competence. Specifically, *the Official Gazette of the Republic of Serbia*² (11/2019: 15) highlights that the objective of foreign language teaching and learning is to enable students to acquire essential oral and written communication skills, develop effective strategies for learning a foreign language,

¹ n.filipovic-19616@filfak.ni.ac.rs; prof.filipovic90@gmail.com

² *The Official Gazette of the RS* [orig. Službeni Glasnik Republike Srbije - Prosvetni glasnik] is an official document encompassing all national regulations pertaining to the organisation of curricula and educational programmes, premises, equipment, and instructional resources.

and cultivate a positive attitude towards other languages and cultures, as well as an appreciation for their own cultural heritage, through the acquisition of functional knowledge about linguistic systems and cultural contexts.

From this objective, we can ascertain that language should not be viewed separately from culture, but rather as elements that influence one another. In other words, learning a language involves not only learning vocabulary and grammar, but also the cultural characteristics of the language community being studied. The assertions made by the eminent linguist Ranko Bugarski, who highlights the interdependence of culture and language by stating that “there is no culture without linguistic expression, nor language without cultural content” (BUGARSKI 2005: 16), further substantiate all of the aforementioned statements.

Given that culture serves as the fundamental basis for the entire social structure, Kramsch (1995) suggests that the term *culture* has always encompassed at least two definitions of a social community. The first definition arises from the humanities, focusing on how a social group represents itself and others through its material productions, including works of art, literature, social institutions, and everyday artifacts, along with the mechanisms for their reproduction and preservation throughout history, whereas the second definition stems from the social sciences and refers to the attitudes and beliefs, ways of thinking, behaving, and remembering shared by members of that community (KRAMSCH 1995: 84).

Considering that language is regarded as a fundamental means of communication and is interdependent with culture, which in turn defines society, this study concentrates on sociocultural competence and its significance in foreign language teaching and learning. Nevertheless, the predominant focus is usually placed on achieving linguistic competence in foreign language learning, which encompasses the development of skills in reading, writing, comprehension, and speaking, as well as the acquisition of grammar, vocabulary, and syntax. Particularly, Pajić (2020: 17) claims that sociocultural competence appears to be, to a certain extent, neglected in foreign language learning.

Thus, the following sections will present an overview of previous research on competence and sociocultural competence, along with an empirical study examining the significance of developing and fostering sociocultural competence in foreign language learning and teaching.

2. Theoretical framework

The term *competence* has undergone various interpretations within the linguistic context. It was initially introduced by Noam Chomsky, who, in the latter half of the twentieth century, particularly during the 1950s, revolutionised the field of linguistics with his generative theory. Chomsky's theory delineated not only the distinction between deep and surface structures but also between *competence* and *performance*. According to Dash (2023: 13), linguistic *competence* refers to the native speaker's internalised knowledge of their language, encompassing the system of rules they have mastered and their capacity to generate and comprehend an extensive array of novel sentences. Chomsky (1965) posited that competence represents the fundamental mental system underlying linguistic ability, highlighting the capacity to analyse language, resolve ambiguities, disregard errors, comprehend new sentences, and produce original sentences. Whereas competence comprises

the principles a speaker has internalised, performance denotes the actual utilisation of these principles.

In reaction to Chomsky's term *competence*, Dell Hymes (1972) defined the term *communicative competence* which is not only seen as an inherent grammatical competence, but also as the ability to use grammatical competence in a variety of communicative situations (BAGARIĆ & MIHALJEVIĆ DJIGUNOVIĆ 2007: 95). In other words, focus is on capacity to communicate rather than to produce grammatically correct sentences.

The term *communicative competence* was further developed by Michael Canale and Merrill Swain. They argue that communicative competence should encompass not only grammatical competence, but also contextual or sociolinguistic competence (CANALE & SWAIN 1980: 4). In other words, grammatical rules would be ineffective without rules governing language use. It is evident that within the field of linguistics, the concept of sociocultural competence was introduced and discussed approximately 40 years ago. According to Drlíková (2011: 10), Canale divides communicative competence into four components:

- Grammatical competence- the mastery of the language code;
- Discourse competence- the ability to combine forms and meanings to produce cohesive spoken or written texts across different types of discourse;
- Strategic competence- the mastery of verbal and non-verbal communication strategies employed to address communication breakdowns and improve communication effectiveness;
- Sociolinguistic competence- the understanding of sociocultural rules of language use.

However, Zhuang argues that Canale and Swain's framework overemphasises Hymes's concept of appropriateness by confining it mainly to contextual factors, while, to a certain extent, neglecting the role of grammatical accuracy in achieving the directive (communicative) function (ZHUANG 2007: 41).

Khouni and Boudjelal (2019: 439) further contend that successful communication extends beyond mere linguistic competence. In their study (2019), they emphasise that, according to Hymes, being recognized as *a competent foreign language speaker* requires the acquisition of sociocultural competence alongside the acquisition of linguistic competence. Through these studies, it has been noted that the development of sociocultural competence has gained increased significance. Authors who have explored this topic (DRLÍKOVÁ 2011; LILLIS 2006; VALIEVA 2024) have provided examples illustrating why understanding and possessing sociocultural competence is truly more important than merely ensuring grammatical accuracy. Specifically, when communicating in a foreign language, individuals may inadvertently apply their own cultural norms, leading to misunderstandings (VALIEVA 2024). It is widely known that Western and Eastern cultures differ significantly in their communication practices. For example, in Japanese culture, direct eye contact is perceived as disrespectful, whereas in European cultures, it is regarded as a sign of respect and sincerity.

Additionally, Lillis (2006: 1) asserts that speakers of languages with both formal and informal forms of address, such as *vous* (formal) and *tu* (informal) in French, must know when to use each form. Drlíková (2011: 26) claims that an American is much more

likely to be shocked if the speaker asked for help by saying: “*Show me the way to the gas station.*” instead of “*Could you please show me the way to the gas station?*” or any other polite phrase. In other words, to be socioculturally competent one does not need to have an extensive knowledge about target language society, but rather to have knowledge to communicate successfully. Pajić (2020) further highlights that misunderstandings in conversations with native speakers often result from a lack of sociocultural competence. According to her research (PAJIĆ 2020: 1-12), errors resulting from insufficiently developed sociocultural competence are more likely to elicit negative perceptions or reinforce stereotypes about the speaker’s nationality, as native speakers typically demonstrate lower tolerance for sociocultural misunderstandings than for linguistic inaccuracies. Thus, to facilitate effective communication, learner must not only switch language codes, but also adapt to the sociocultural norms of the interlocutor rather than relying solely on his/her own cultural practices (LIM 2020: 2).

In addition to the work of these researchers, the *Common European Framework of Reference for Languages* (CEFR) states that no European language community is entirely homogeneous. Different regions exhibit their own peculiarities in language and culture (CEFR 2001: 121). Tasks of any nature require the activation of a spectrum of pertinent general competences, such as: knowledge and experience of the world; *socio-cultural* knowledge (concerning life in the target community and the essential differences between practices, values, and beliefs in that community and the learner’s own society); and skills such as intercultural skills (mediating across different cultures), learning skills, and everyday practical skills. Thus, to accomplish a communicative task, whether in a real-life context or a learning/examination setting, the language user or learner relies on communicative language competences (linguistic, sociolinguistic, and pragmatic knowledge and skills) (CEFR 2001: 158).

Michael Byram (1997) is also a researcher who has extensively examined sociocultural competence. Drawing upon van Ek’s propositions, Byram describes sociocultural competence as the knowledge of the context in which the language is used by native speakers, with competence assuming a requisite level of familiarity with that context. In his model, it involves knowledge of social norms, cultural practices, and the ability to mediate between two different cultural frameworks (native and target). Additionally, Geeslin (2021) defines sociolinguistic competence as the ability to employ the variable features of language according to social norms, taking into account the identity of the speaker and other interlocutors.

Nevertheless, Safina (2013: 81) provides a more precise definition of sociocultural competence, stating that it is a multifaceted phenomenon comprising the following components:

- Linguistic-cultural: knowledge of lexical items with socio-cultural semantics, such as greetings, forms of address, politeness, in both oral and written communication;
- Sociolinguistic: knowledge of the linguistic features characteristic of different social classes, generations, genders, and social groups;
- Cultural: knowledge of the cultural peculiarities of countries where the target language is spoken, including their habits, traditions, standards of behaviour,

and etiquette, along with the ability to understand and appropriately utilise these in the communication process, while maintaining one's own cultural identity.

Thus, the following sections of this paper will present the empirical research on sociocultural competence, the perspectives of foreign language teachers encompassing their attitudes towards this competence and its significance in foreign language acquisition.

3. Methodology

In the official curriculum for foreign language learning and teaching presented in the *Official Gazette of the RS* (11/2019: 108), the term sociocultural competence is defined as “a set of knowledge about the world in general, as well as knowledge about the similarities and differences between the cultural and communicative models of one's own speech community and the community/communities of the target language.” It is noteworthy that additional definitions of sociocultural competence exist, as previously indicated. However, in the formulation of the research design for this study, as well as in the development of the questionnaire, we have adhered to the aforementioned definition, specified in the *Official Gazette of the RS* (11/2019). Researching studies on sociocultural competence in foreign language learning and teaching published between 2004 and 2017, Pavlović and Petrović (2018: 465-470) revealed that teachers are hardly willing to develop sociocultural competence in foreign language learning and teaching. Furthermore, Pavlović and Petrović (2018) reviewed papers on incorporating (socio)cultural component in foreign language learning and teaching across various countries with different levels of economic development, educational traditions, and emphasis on learning foreign languages, claiming that cultural topics are often marginalized, receive less classroom time, and are considered less important by teachers compared to linguistic content. Momčilović (2013) has also researched the cultural component in foreign language teaching and learning, asserting that it is essential to understand whether and to what extent this competence is integrated into foreign language instruction. According to Momčilović (2013) this understanding is crucial for raising awareness that there are cultural frameworks different from our own.

Therefore, the subject of this research is the development of sociocultural competence in foreign language learning and teaching. The aim of the study is to investigate whether teachers of foreign language (in Serbia) regard sociocultural competence as an important component of foreign language learning and teaching, as well as whether and to what extent they indeed develop sociocultural competence through their foreign language teaching. Based on the subject and the aim of this study, the following research questions were defined:

1. Do foreign language teachers consider the development of sociocultural competence to be as important as the development of linguistic competence?
2. Do foreign language teachers develop sociocultural competence through their foreign language teaching?
3. To what extent and in what manner do foreign language teachers develop sociocultural competence through their foreign language teaching?

The instrument of the study is a Google questionnaire, which was distributed

online via a link to foreign language teachers. It was anonymous and it consisted of 14 questions: 12 closed-ended and 2 open-ended questions (numbers 5 and 14). The final question in the questionnaire (Q14) was an open-ended question, allowing teachers to provide their opinions, suggestions, or comments regarding the significance and development of sociocultural competence in foreign language teaching.

The respondents were 32 teachers who teach foreign languages in public (elementary and secondary) schools and private language schools in Serbia.

The survey was conducted during July 2024, and the data were analysed using descriptive statistics, focusing on frequency counts for most of the questions. Each question is descriptively explained with the majority of the obtained results presented in tables³ and graphs to ensure clarity and conciseness. Statistical analysis of the collected data was conducted using *JASP version 0.17.1.0* and *Microsoft Excel 2013*.

3. Results and discussion

Thirty-two foreign language teachers were questioned through a Google questionnaire in this study. According to the results of the questionnaire, 78.12% (25) of them work in elementary schools, 12.5% (4) in secondary schools, 6.25% (2) in private schools, and 3.12% (1) respondent works in both public and private schools. Most of them are English language teachers 78.12% (25), 9.37% (3) work as German language teachers, 6.25% (2) as French language teachers, 3.12% (1) as a Spanish language teacher, and 3.12% (1) as a Russian language teacher. Regarding the teaching experience of the respondents, the results indicated that 43.75% (14) of them have worked for more than 20 years as foreign language teachers, 18.75% (6) have worked between 16 and 20 years, 15.62% (5) have worked between 11 and 15 years, 9.37% (3) have worked between 6 and 10 years, and only 6.25% (2) have worked between 1 and 5 years.

As the primary objective of this study was to examine teachers' attitudes on the importance of sociocultural competence in foreign language learning and teaching and the degree to which they integrate it into their teaching practices, teachers were requested to indicate on a 5-point Likert scale ranging from "To a great extent" to "To no extent" the degree to which they develop sociocultural competence in addition to linguistic competence (question 6). The analysis of the mean scores revealed that teachers' answers were somewhere between "To a great extent" and "To a large extent", reflecting the fact that these teachers indeed develop sociocultural competence in their foreign language teaching (Mean= 4.18; Max.= 5; SD= 0.64).

The following question, question 7, addressed the degree to which teachers regard the development of sociocultural competence as an important element for the effective acquisition of a foreign language. The statistical analysis yielded the following findings:

- Thirteen respondents (40.62%) expressed that they consider the development of sociocultural competence to be highly important (rating 5).
- Sixteen respondents (50%) affirmed that they perceive the development of sociocultural competence as moderately important (rating 4).
- Two respondents (6.25%) indicated that they consider it sufficiently important (rating 3).
- One respondent (3.12%) reported that he/she views it as less important

³ Certain sections of the tables are shaded to highlight significant results.

(rating 2).

To enhance clarity regarding the results obtained from questions 6 and 7, Table 1 is provided.

Table 1. *The extent to which teachers develop sociocultural competence and perceive its development as a crucial factor for the effective foreign language acquisition*

Question	Answer	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Q6: In addition to linguistic competence, to what extent do you develop sociocultural competence in your classes?	3-to some extent	4	12.500	12.500	12.500
	4-to a large extent	18	56.250	56.250	68.750
	5-to a great extent	10	31.250	31.250	100.000
	Missing	0	0.000		
	Total	32	100.000		
Q7: To what extent do you believe that the development of sociocultural competence is an important factor for successful acquisition of a foreign language?	2 - s l i g h t l y important	1	3.125	3.125	3.125
	3- sufficiently important	2	6.250	6.250	9.375
	4- important	16	50.000	50.000	59.375
	5 - e x t r e m e l y important	13	40.625	40.625	100.000
	Missing	0	0.000		
	Total	32	100.000		

Based on the data presented in Table 1, it can be concluded that these findings diverge from some studies (ATAY et al. 2009; PAVLOVIĆ, PETROVIĆ 2018; PAJIĆ 2020) which assert that teachers regard sociocultural competence as less significant compared to linguistic competence in foreign language instruction or that it is seldom developed. Specifically, teachers in this study reported that they develop sociocultural competence to a great extent (31.5%), to a considerable extent (56.25%), and only 12.5% described it as adequately developed. None of the respondents indicated that they develop sociocultural competence to a minimal (2- to a little extent) or negligible extent (1- not at all). In other words, these teachers perceive sociocultural competence as a crucial component for the effective acquisition of foreign languages, and they actively incorporate it into their teaching practices.

Recognizing that textbooks serve as the primary teaching resource, question 8 was designed to investigate teachers' views on the extent to which the content incorporated in textbooks promotes and enhances the development of sociocultural competence in foreign language learning and teaching. The results presented in Table 2 indicate that the majority of teachers believe the textbook content contributes to the development of sociocultural competence.

Table 2. *The extent to which textbook content enhances the development of sociocultural competence*

Q8: To what extent does the textbook content enhance the development of sociocultural competence?											
5- enhances significantly		4- enhances considerably		3- enhances moderately		2- enhances slightly		1- does not enhance at all		Total	
N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
10	31,25	9	28,12	11	34,37	2	6,25	0	0	32	100

Furthermore, question 9 aimed to explore whether these teachers, in addition to using textbooks, also utilise additional materials in their classes to support the development of sociocultural competence. The results are provided in Table 3, which indicate that a majority of foreign language teachers (93,75%) utilise additional materials in addition to textbooks to enhance sociocultural competence. Question 10 will be examined along with Question 13, as both address related areas.

Table 3. *The use of additional materials for the development of sociocultural competence*

Q9: Do you utilize additional materials to further enhance the development of sociocultural competence?						
	Use additional material	Videos	Authentic materials	Magazines	Do not use additional material at all	Total
N	30	22	7	1	2	32
%	93,75	68,75	21,88	3,12	6,25	100

Since the official curricula for foreign language instruction are outlined in the *Official Gazette of the RS* (11/2019), questions 11 and 12 were designed to examine teachers' perspectives on which topics should be integrated into the foreign language teaching curricula to enhance sociocultural competence (Q11) and which topics have already been incorporated into the textbooks (Q12). It is important to note that all the topics listed in the questionnaire are adapted from the curricula outlined in the document *Official Gazette of the RS* (11/2019: 15-109) and have been modified by the author of this study to align with the focus of this research.

The topics were as follows:

- 1) the similarities and differences between daily life and activities in our country and the target language-speaking countries;
- 2) the similarities and differences in culture, customs, and traditions between our country and the target language-speaking countries;
- 3) the similarities and differences in cuisine and food practices between our country and the target language-speaking countries;
- 4) the similarities and differences in sports practices and preferences between our country and the target language-speaking countries;
- 5) the similarities and differences in educational systems and school subjects between our country and the target language-speaking countries;
- 6) notable figures in the fields of art, literature, music, film, and sports;
- 7) prevalent stereotypes in both native and target culture/communities;
- 8) historical events, significant discoveries, and important historical figures from both our country and the target language-speaking countries;
- 9) the distinctive geographical characteristics and notable features of our country and the countries where the target language is spoken;
- 10) important holidays, cultural events, and traditional practices related to greetings and congratulations;
- 11) the use of mimicry and gesticulation;
- 12) behavioral expectations and social norms in various settings, including

- home, school, and public spaces;
- 13) the fundamental norms and rules governing politeness and effective communication;
- 14) metaphorical language use and idiomatic expressions within the native and the target language;
- 15) the currencies used in the target cultures;
- 16) other (please specify): _____.

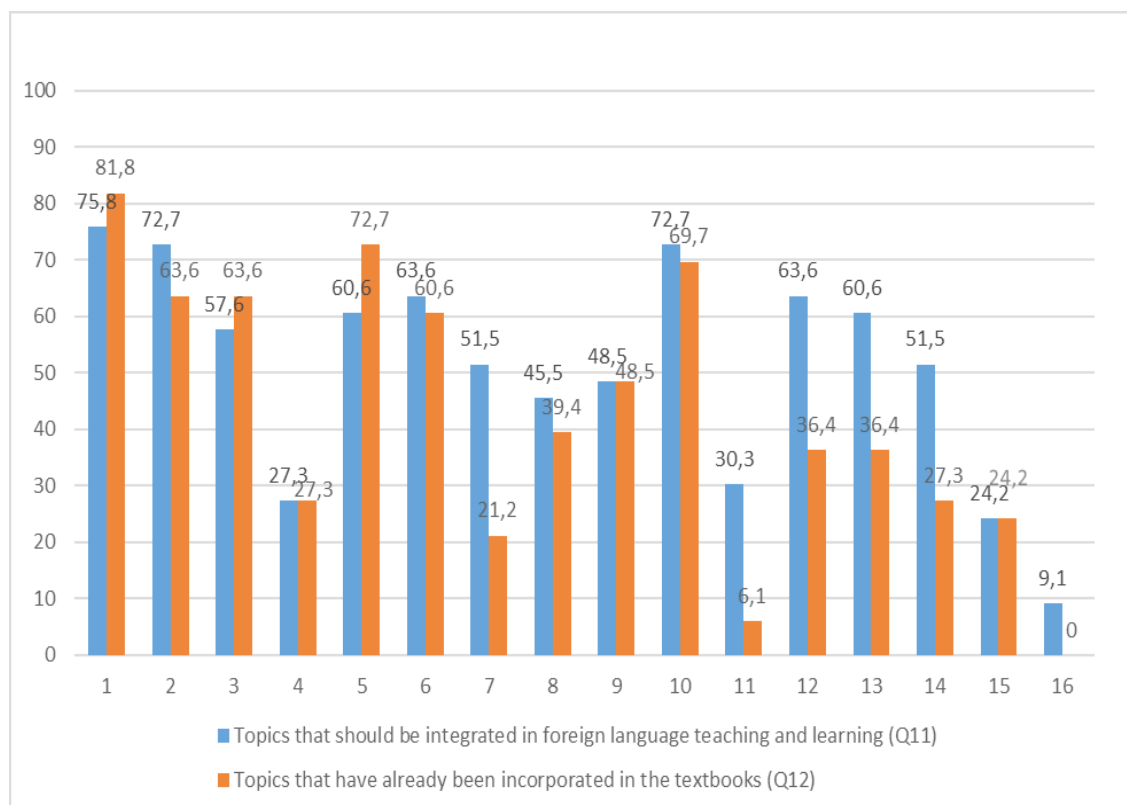

Figure 1. *Topics that should be integrated and topics that have already been integrated in foreign language teaching and learning*

The results illustrated in Figure 1 show that the majority of teachers consider Topics 1 (75.8%), 2 (72.7%), and 10 (72.7%) to be the most important for enhancing the development of sociocultural competence. Topic 1 addresses the similarities and differences between daily life and activities in our (learners') country and those in countries where the target language is spoken. Topic 2 explores the similarities and differences in culture, customs, and traditions between our country and the target language-speaking countries, whereas Topic 10 pertains to important holidays, cultural events, and traditional practices related to greetings and congratulations. Conversely, Topics 4 (27.3%) and 15 (24.2%), which cover sports and currencies, are regarded as least important.

There is a notable discrepancy regarding Topic 5, which examines the similarities and differences in educational systems and school subjects between our country and the target language-speaking countries. While 72.7% of teachers believe that this sociocultural

al content is currently included in textbooks, 60.6% assert that it should be incorporated.

There is no significant difference in opinions regarding Topic 6, which involves notable figures in the fields of art, literature, music, film, and sports. Similarly, Topic 7, concerning prevalent stereotypes in both native and target culture, shows that 51.5% of teachers consider it important to include in foreign language teaching, whereas only 21.2% believe this topic is currently integrated into textbooks.

Topic 8, which addresses historical events, significant discoveries, and important historical figures from both our country and the target language-speaking countries, does not reveal a significant difference between its perceived importance and its current integration in textbooks.

Interestingly, Topic 9, focusing on distinctive geographical characteristics and notable features of our country and the countries where the target language is spoken, is valued similarly in both questions 11 and 12, with 48.5% of respondents rating its importance.

Topic 11, related to the use of mimicry and gesticulation, presents intriguing results. While 6.1% of respondents indicate that this topic is included in textbooks, 30.3% consider it as an important topic to introduce into foreign language teaching.

Regarding Topics 12, 13, and 14, [(12) behavioral expectations and social norms in various settings, including home, school, and public spaces; (13) fundamental norms and rules governing politeness and effective communication; and (14) metaphorical language use and idiomatic expressions in both the native and target languages] fewer teachers reported that these topics are currently incorporated in textbooks. Specifically, 36.4% of teachers indicated that Topic 12 is included, 36.4% reported the same for Topic 13, and 27.3% for Topic 14. Nevertheless, there is a consensus among teachers that these topics should be integrated into foreign language instruction to enhance the development of sociocultural competence, with 63.6% of teachers endorsing the inclusion of Topic 12, 60.6% supporting Topic 13, and 51.5% advocating for Topic 14.

Option 16 was included to allow respondents to suggest additional topics they believe should be incorporated. Three respondents (9.1%) selected this option and suggested that all 15 topics listed in the questionnaire should be included in the curricula, indicating a preference for a comprehensive approach to sociocultural competence.

As we mentioned above, the question 10 will be discussed together with question 13. Namely, these questions were formulated to investigate to what extent do teachers discuss with the students the culture, lifestyle, ways of behavior and communication of the speakers of the target language (Q10) and to what extent do teachers think that they influenced their students to develop tolerance and a positive attitude towards the characteristics of speakers of other languages, that is, other cultures that differ to a greater or lesser extent from their own. Teachers were asked to indicate their opinions on a 5-point Likert scale ranging from “*Significantly*” to “*Not at all*”. The frequency of the responses is presented in Table 4.

Table 4. *The extent to which teachers discuss culture, lifestyle, and behavioral norms, and their impact on fostering positive attitudes towards the target culture*

Question	Answer	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Q10: To what extent do you discuss culture, lifestyle, ways of behavior and communication of the speakers of the target language during the classes?	2-discuss slightly	2	6.250	6.250	6.250
	3 - discuss moderately	5	15.625	15.625	21.875
	4 - discuss considerably	13	40.625	40.625	62.500
	5-significantly discuss	12	37.500	37.500	100.000
	Missing	0	0.000		
	Total	32	100.000		
Q13: To what extent do you think that you influenced your students to develop tolerance and positive attitudes towards the characteristics of speakers of other languages?	2- slightly influence	3	9.375	9.375	9.375
	3- moderately influence	11	34.375	34.375	43.750
	4 - considerably influence	13	40.625	40.625	84.375
	5-significantly influence	5	15.625	15.625	100.000
	Missing	0	0.000		
	Total	32	100.000		

In addition to Table 4, the analysis of the mean values further demonstrates that teachers engage significantly with students in discussions about the culture, lifestyle, behaviors, and communication practices of speakers of the target language (Mean= 4.09, Max.= 5; SD= 0.89). Additionally, the findings reveal that teachers also encourage students to develop tolerance and positive attitudes towards the traits of speakers from different cultures, which may vary to a greater or lesser extent from their own (Mean= 3.62, Max.= 5; SD= 0.87).

Furthermore, to achieve a comprehensive understanding of teachers' attitudes on the enhancement of sociocultural competence in foreign language teaching, question 14 has been formulated as an open-ended question. Respondents were asked to provide their suggestions, remarks and any additional observations concerning the development and significance of sociocultural competence within the context of foreign language teaching and learning.

Ten of them neither have suggestions nor remarks. Specifically, four teachers emphasised that sociocultural competence is very important and that teachers should strive to develop it to help students successfully acquire a foreign language, as it is also essential for the overall development of students. Another four teachers emphasised the need to integrate more texts on sociocultural competence, including those related to culture, tradition, and literary figures, into textbooks. Three teachers mentioned the importance of intercultural student exchange programs and international travel. One of these teachers provided an illustrative example of students participating in an intercultural exchange in Switzerland, noting that this experience constituted an invaluable component of learning about sociocultural communication.

Additionally, three teachers stressed the importance of enhancing teachers' competencies for implementing such approaches in foreign language instruction. They noted that many teachers continue to rely on traditional teaching methods and emphasised that participation in projects, especially through mobility, is the most effective way to develop this and other competencies in learners. Two teachers pointed out the need for more than two weekly classes to effectively cover sociocultural content. One teacher believes that sociocultural competence should be developed across all subjects, not just within foreign languages. Another pointed out the need to allocate more class time to discussing the similarities and differences between the native and target languages and their respective countries. One teacher proposed a comprehensive redefinition of the curricula and teaching methods and approaches. Lastly, two teachers noted the importance of parental involvement, observing that children often adopt attitudes at home that are challenging to alter.

5. Conclusion

Given the increasing interest in and emphasis on the sociocultural dimensions of foreign language teaching and acquisition, it is fundamental to recognize that, in addition to variances in vocabulary, grammar, and sentence structure, there are distinct communicative principles, methods and norms between native and target cultures. It is essential to emphasise these differences in foreign language teaching and learning to prevent potential misunderstandings when communicating with foreign interlocutors, as well as to enhance awareness of the diverse norms and practices related to behavior, communication, and culture that differ from learner's own.

Thus, this study demonstrates that teachers, as primary facilitators in the instruction of foreign languages, effectively develop sociocultural competence. It is important to note that, despite claims by some authors (ATAY et al. 2009; PAVLOVIĆ, PETROVIĆ 2018; PAJIĆ 2020) teachers may lack sufficient interest in fostering sociocultural competence or that they focus predominantly on linguistic competence, this research yields positive results. Specifically, we are able to provide affirmative responses to the research questions posed by this study.

The first question was "Do foreign language teachers consider the development of sociocultural competence to be as important as the development of linguistic competence?" Thirteen participants (40.6%) expressed that they consider the development of sociocultural competence to be highly important (rating 5). Sixteen participants (50%) affirmed that they perceive the development of sociocultural competence as moderately important (rating 4). Two participants (6.25%) indicated that they consider it sufficiently important (rating 3). Only one participant (3.12%) reported that he/she views it as less important (rating 2).

Regarding the second research question, „Do foreign language teachers develop sociocultural competence through their teaching?“ the results indicate that these teachers do, in fact, enhance this competence. Specifically, 31.25% of teachers develop it to a significant extent, 56.25% to a considerable extent, and 12.50% to a moderate extent.

Considering the third research question, "To what extent and in what manner do foreign language teachers develop sociocultural competence through their teaching?" we have already addressed the extent to which this competence is developed. Concerning

the manner of development, the majority of foreign language teachers (93.75%) utilise additional materials beyond textbooks to enhance sociocultural competence, including videos, authentic materials, and magazines. Additionally, the results illustrated in Figure 1 indicate that most teachers regard Topics 1 (75.8%), 2 (72.7%), and 10 (72.7%) as the most crucial for advancing sociocultural competence. These topics encompass the comparison of daily life and activities between the learners' country and countries where the target language is spoken, the comparison of cultures, customs, and traditions between the learners' country and target language-speaking countries, as well as important holidays, cultural events, and traditional practices related to greetings and congratulations.

Teachers also identify the following topics as significant for enhancing sociocultural competence: Topic 7 (prevalent stereotypes among native and target cultures/communities), Topic 12 (behavioural expectations and social norms in various settings, including home, school, and public spaces), Topic 13 (fundamental norms and rules governing politeness and effective communication between native and target cultures), and Topic 14 (metaphorical language use and idiomatic expressions within both the native and target languages). More than 50% of teachers consider these topics important, but they report that these subjects are insufficiently covered in textbooks (between 20% and 30% of teachers) (see Figure 1). In contrast, Topics 4 (27.3%) and 15 (24.2%), which address sports and currencies, are viewed as the least significant.

Additionally, the mean values indicate that teachers engage considerably with students in discussions about the culture, lifestyle, behaviours, and communication practices of speakers of the target language (Mean= 4.09, Max= 5; SD= 0.89). The findings also suggest that teachers encourage students to develop tolerance and positive attitudes towards traits of speakers from different cultures, which may differ significantly from their own (Mean= 3.62, Max= 5; SD= 0.87).

Given that this research includes only 32 teachers, which is a relatively small sample size, further studies on this topic are essential. However, it is noteworthy that 43.75% of these teachers have more than 20 years of experience in foreign language teaching, and 18.75% have between 16 and 20 years of experience. This extensive experience underscores the value of their perceptions and recommendations, which should be considered given their substantial teaching background.

Works Cited

- ATAY et al. 2009: ATAY, Derin, Kurt, Gökçe, Çamlıbel, Zeynep, Ersin, Pınar, Kaşlıoğlu, Özlem. "The Role of Intercultural Competence in Foreign Language Teaching." *Journal of Inonu University Faculty of Education*, vol. 10, no. 3, (2009): pp. 123–135.
- BAGARIĆ & MIHALJEVIĆ ĐIGUNOVIĆ 2007: BAGARIĆ, Vesna and Jelena Mihaljević Đigunović. "Defining Communicative Competence." *Metodika*, vol. 8, no. 1, (2007): pp. 94–103. <https://hrcak.srce.hr/file/42651>
- BUGARSKI 2005: BUGARSKI, Ranko. *Jezik i kultura*. Beograd: Biblioteka XX vek, 2005.
- BYRAM 1997: BYRAM, Michael. *Teaching and Assessing Intercultural Communicative Competence*. UK: Multilingual Matters Ltd., 1997.
- CANALE & SWAIN 1980: CANALE, Michael and Swain, Merrill. "Theoretical bases of communicative approaches to Second language teaching and testing." *Applied linguistics*, vol. 1, no. 1, (1980): pp. 1–47.

- CHOMSKY 1965: CHOMSKY, Noam. *Aspects of the theory of syntax*. Cambridge, MA: MIT Press, 1965.
- CEFR 2001: The Council of Europe. *Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment*. Strasbourg: Council of Europe Publishing, 2001.
- DASH 2023: DASH, Bipin. "Noam Chomsky's language structure and language use: A critique." *Research Journal of English Language and Literature (RJELAL)*, vol. 11, no. 1, (2023): pp. 12–18. <https://doi.org/10.33329/rjelal.11.1.12>
- DRLÍKOVÁ 2011: DRLÍKOVÁ, Denisa. *Sociocultural Competence in ESL*. 2011. Palacký University in Olomouc, Faculty of Arts, Master Thesis. Available online: <https://theses.cz/id/s6bwoz/00085680-727474297.pdf>
- GEESLIN 2021: GEESLIN, L. Kimberly. "Sociolinguistic Competence in Second Languages." *Research Questions in Language Education and Applied Linguistics*, edited by Mohebbi, H. and Coombe, C. Springer Texts in Education. Springer, 2021, pp. 879–883. https://doi.org/10.1007/978-3-030-79143-8_151
- HYMES 1972: HYMES Hathaway, Dell. "On Communicative Competence." *Sociolinguistics: Selected Readings*, edited by J. B. Pride & J. Holmes. London, Harmondsworth: Penguin Books, 1972, pp. 269–285.
- KHOUNI & BOUDJELAL 2019: KHOUNI, Ouarda and Boudjelal, Asma. "Introducing the Target Language Culture to EFL Learners to Enhance Sociocultural Competence." *Arab World English Journal (AWEJ)*, vol. 10, no. 3, (2019): pp. 438–447. <https://doi.org/10.2139/ssrn.3466046>
- KRAMSCH 1995: KARMSCH, Clarie. „The Cultural Component of Language Teaching.“ *Language, Culture and Curriculum*, vol. 8, no. 2, (1995): pp. 83–92. Available online from: 14 Sep. 2009. <https://doi.org/10.1080/07908319509525192>
- LILLIS 2006: LILLIS, Theresa. „Communicative Competence.“ *Encyclopaedia of Language and Linguistic*, 2nd ed., edited by Brown, Keith. Oxford: Elsevier. 2006, pp. 666–673. <https://doi.org/10.1016/b0-08-044854-2/01275-x>
- LIM 2020: LIM, Youngshin. „An Analysis of Primary School English Textbooks for Integrative Cultural Competence.“ *Journal of Research in Curriculum & Instruction*, vol. 24, no. 2, (2020): pp. 1–7. <https://doi.org/10.24231/rici.2020.24.2.1>
- MOMČILOVIĆ 2013: MOMČILOVIĆ, Nikoleta. „Interkulturalnost i nastava stranih jezika.“ *Zbornik radova Od nauke do nastave*, urednik Dimitirjević, B. Univerzitet u Nišu, Filozofski fakultet. (2013). pp. 523–536.
- PAJIĆ 2020: PAJIĆ, N. Sonja. "Sociokulturna kompetencija učenika španskog jezika u osnovnoj školi." *Sinteze*, vol. 18, (2020): pp. 11–20. <https://doi.org/10.5937/sinteze9-21438>
- PAVLOVIĆ & PETROVIĆ 2018: PAVLOVIĆ, Dragana and Petrović, Dina. „Kulturni kontekst i nastavnici stranog jezika.“ *Kultura polisa*, vol. 15, no. 6, (2018): pp. 461–473.
- PRAVILNIK O PROGRAMU NASTAVE I UČENJA ZA OSMI RAZRED OSNOVNOG OBRAZOVANJA I VASPITANJA 2019: Pravilnik o programu nastave i učenja za osmi razred osnovnog obrazovanja i vaspitanja [The Rulebook on Teaching and Learning Programme for the Eighth Grade of Elementary Education]. Službeni glasnik Republike Srbije – Prosvetni glasnik, br. 11/2019. 2019. <<https://pravno-informacioni-sistem.rs/slglrsViewPdf/7f60db16-8760-4e25-bc8a-f69fe1fb2e2c?fromLink=true>>
- SAFINA 2014; SAFINA, Minnisa. „Formation of Socio-Cultural Competence in Foreign Lan-

- guage Teaching.“ *Procedia- Social and Behavioral Sciences*, vol. 136, (2014): 80–83.
<https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2014.05.292>
- SLUŽBENI GLASNIK REPUBLIKE SRBIJE 2019: Službeni glasnik Republike Srbije – Prosvetni glasnik, br. 11/2019. [The Official Gazette of the Republic of Serbia – Educational Gazette, no. 11/2019.]. Beograd: JP Službeni glasnik, 2019.
- VALIEVA 2024: VALIEVA, Nargizakhon. “Formation of Students’ Sociolinguistic Competence at Foreign Language Lessons.” *News of the NUUZ*, vol. 1, no. (1.1.1), (2024): pp. 78–81.
<https://doi.org/10.69617/uzmu.v1i1.1.1.583>
- ZHUANG 2007: ZHUANG, Xin. “From communicative competence to communicative language teaching.” *Sino-US English Teaching*, vol. 4, no. 9, (Serial No. 45), (2007): pp. 39–45.

Nataša S. Filipović

ZNAČAJ PODSTICANJA I RAZVIJANJA SOCIOKULTURNE KOMPETENCIJE U NASTAVI STRANIH JEZIKA IZ PERSPEKTIVE NASTAVNIKA STRANIH JEZIKA U SRBIJI

Rezime

Tokom godina, fokus na sociokulturnu dimenziju u nastavi i učenju stranih jezika postepeno je rastao, što je uticalo na to da nastavnici stranih jezika, pored poučavanja gramatike i vokabulara, odnosno razvijanja lingvističke kompetencije, podstiču i razvoj (socio)kulture kompetencije kod svojih učenika. Stoga, ova studija istražuje stavove i mišljenja nastavnika stranih jezika u Srbiji o sociokulturnoj kompetenciji, kao i načine na koje, i da li uopšte razvijaju i smatraju da je razvoj sociokulturne kompetencije značajan faktor u učenju stranih jezika. Ispitano je 32 nastavnika putem *Google* upitnika. Dobijeni rezultati pokazali su da ovi nastavnici sociokulturnu kompetenciju vide kao značajnu komponentu u učenju stranih jezika i da je razvijaju tokom svojih časova. Kako bi se pospešio razvoj sociokulturne kompetencije u nastavi i učenju stranih jezika, ovi nastavnici predlažu sledeće: organizovanje programa razmene učenika i putovanja van Srbije, uvođenje dodatnih tekstova u udžbenike koji obuhvataju sociokulturne teme i povećanje broja nedeljnih časova stranog jezika na više od dva.

Ključne reči: sociokulturna kompetencija, usvajanje drugog jezika, nastava stranog jezika, stavovi nastavnika

Georgina V. Frei¹

University of Kragujevac

Faculty of Philology and Arts

Department of German Studies

<https://orcid.org/0000-0002-3224-374X>

AI-POWERED TEACHING OF LITERATURE IN FOREIGN LANGUAGE CLASSROOMS: PRACTICAL PROMPTS FOR THE DIDACTICIZATION OF LITERARY WORKS

The integration of literary texts into foreign language teaching offers significant pedagogical benefits but also poses considerable challenges, particularly in adapting complex content to learners' language proficiency levels. The emergence of LLMs presents innovative possibilities for addressing these challenges through AI-driven text processing and instructional support. This paper explores the potential of AI tools in the didacticization of literary works by conducting a systematic literature review of AI-based approaches to working with literary texts. The study examines various types of prompts and their anticipated educational outcomes, synthesizing findings to identify best practices in applying AI tools within educational contexts. Additionally, methods suggested in the literature without specific prompts were reformulated into actionable, research-based prompts for practical use. The findings highlight how AI technologies can enhance educational experiences through functionalities such as text summarization, simplification, interactive scenario creation, content visualization, and literary analysis, thereby enabling differentiated learning tailored to diverse student needs. Despite these benefits, the study underscores critical challenges, including the risks of over-reliance on AI-generated content, potential inaccuracies and cultural insensitivity. Ethical considerations, such as the protection of intellectual property and the need to maintain academic integrity, are also discussed. The paper concludes by advocating for further research on the practical application of prompts in classroom settings, emphasizing the importance of studies to assess their impact on student engagement, motivation, and critical thinking.

Keywords: Artificial Intelligence in Education. Large Language Model. Prompts. Foreign Language Teaching. Literary Didactics. Learning Tools

1. Introduction to the Problem

There are numerous reasons for integrating literary works into foreign language teaching. Literary texts belong to the category of authentic materials that can motivate students to be more active in the learning process (BAŞAR 2023). Reading literary works not only improves reading skills but also fosters sociocultural competence (LEBED & KYLYVNYK 2024). Furthermore, literature promotes the development of critical thinking skills and provides insights into historical contexts, as demonstrated by a study focus-

¹ georgina.frei@uni.kg.ac.rs

ing on graphic novels (SUN 2023).

However, foreign language teachers often face various challenges when attempting to integrate literature into language teaching. The primary issue lies in the language proficiency levels of primary and secondary school students (BAŞAR 2023; SYLVESTER & AZIZ 2022). For instance, primary school students in Serbia are expected to reach an A2 level in German by the end of their schooling, while secondary school students ideally achieve a B1 level. According to the Common European Framework of Reference for Languages (CEFR), students are generally not expected to comprehend literary texts before reaching a B2 level (Council of EUROPE 2020), with the capacity for critical analysis emerging only at a C1 level. Additional challenges include difficulties in interpreting texts and a lack of teacher experience with processing literary works, which can lead to ineffective application of literary texts in teaching (SYLVESTER & AZIZ 2022). Many teachers report uncertainty regarding effective methods for engaging students, assessing their comprehension, and balancing literary content with the curriculum (HEZAM & ALKHATEEB 2024; SUN 2023). Moreover, empirical research highlights a clear need for teacher training in the didacticization of literary texts, along with a deeper understanding of critical pedagogy and techniques for processing literary works, such as theatrical techniques (SUN 2023). Another challenge is the cultural context embedded in the language of the text, which cannot be separated from the language itself, making literary works more difficult to understand (BAŞAR 2023; GHAFAR 2023). Additionally, the necessity for individualized instruction to meet the needs of each student can complicate the teaching process (ASTHANA & HAZELA 2020). A lack of appropriate materials may also result in decreased motivation among certain students to engage with literary texts (NAZARA 2019).

The emergence of large language models (LLMs) has introduced new possibilities for processing literary texts in foreign language teaching. This paper discusses the ways in which LLM-based tools can be utilized for the didacticization of literary texts, focusing on the extent to which these tools can address the aforementioned shortcomings of traditional methods.

2. AI Tools for the Didacticization of Literature

LLMs are a subset of generative artificial intelligence (AI) trained on vast amounts of textual data to understand and produce human language (GROSSMANN et al. 2023: 1). By leveraging advanced machine learning algorithms, especially deep learning techniques, they process text and identify patterns inherent to human language (GROSSMANN et al. 2023: 1). The larger the dataset, the better LLMs can grasp context, grammar, semantics, and relationships between words and sentences. They can be applied in various tasks, including translating and summarizing texts, answering questions, and generating new written content. Moreover, LLMs can analyze complex literary elements, such as themes and character development, as demonstrated in studies of Nobel Prize-winning literature (YANG et al., 2024).² Notable apps powered by LLMs are *ChatGPT*, *Gemini*, *Le Chat* (Mistral AI) *DeepSeek Chat* and *Copilot*.

² For instance, LLMs were tasked with identifying themes of existential anxiety and alienation in Jon Fosse's "Friendship" and successfully detected subtle emotional shifts in the protagonist's internal monologue, aligning with human literary analysis (YANG et al., 2024: 6-9).

The use of AI in processing literary works presents both challenges and ethical dilemmas. Although LLMs can identify patterns within literary texts, they lack the ability to comprehend the subjective and human aspects of literature (YANG et al., 2024: 7). These tools cannot fully grasp the emotional and cultural significance of literary works (RAJ et al. 2023: 12-13), raising concerns that reliance on AI could diminish human capacity for literary analysis (STRASHKO et al. 2024). Excessive use of LLMs may also hinder the development of problem-solving and critical thinking skills (WU 2024: 532). In addition to limitations related to analytical capabilities, ethical concerns surrounding intellectual property must be considered. The fate of copyrighted texts once uploaded into an AI powered app remains unclear (STRASHKO et al. 2024; RAJ et al. 2023). One empirical study reported that literature teachers expressed concerns regarding the lack of creativity, over-reliance on AI tools, and plagiarism risks (HEZAM & ALKHATEEB 2024: 2061).

On the other hand, empirical research shows that both teachers and students can greatly benefit from AI-based tools (WU 2024: 531-532; HEZAM & ALKHATEEB 2024: 2061). Teachers can save time preparing lessons, evaluate student work more efficiently, and engage in more creative approaches (WU 2024: 532; BAIDOO-ANU & OWUSU ANSAH 2023: 5-6, 11). Students, in turn, can improve their writing skills, check grammar more effectively, and enhance their paraphrasing abilities (KURNIATI & FITHRIANI 2022: 447-448). Studies on integrating AI into literature teaching reveal that AI provides innovative methods for text analysis and character interpretation (K 2024: 90). AI offers the advantage of translating texts into any language and simplifying complex aspects of literary works, thus facilitating better comprehension for foreign language learners with low-literacy skills (ZHANG & LAPATA 2017: 584). With LLMs, students can explore the historical and cultural contexts in which works were written and uncover patterns, motifs, tones, and syntax characteristic of an author's style (RAJ et al. 2023: 12-13). These tools also enable personalized learning, allowing students to engage with literary texts more interactively and at a deeper level (HEZAM & ALKHATEEB 2024: 2056; LI et al. 2024: 128). Research findings indicate that virtual interactions with characters from literary works significantly enhance students' understanding of character motivations and actions while boosting their overall engagement and motivation (LI et al. 2024: 128). Another study suggests that LLMs have the potential to foster critical thinking through interactive engagement with AI tools (CHEN et al. 2024: 11-12; LIU & WANG 2024: 12-13). HEZAM & ALKHATEEB (2024: 2061) discovered that literature teachers believed AI had the potential to positively influence student motivation and learning outcomes by improving their understanding of the material.

RAJ et al. (2023: 13) conclude that the advantages offered by AI in literature teaching should be utilized, but human creativity must remain a priority. Taking into account both the advantages and limitations of AI, WU (2024: 534) emphasizes the importance of maintaining a balance between using LLMs and human involvement, ensuring that ethical issues and limitations are not overlooked during their implementation.

3. Methodology

The preceding section underscored that a significant body of research has explored the integration of AI in educational settings, with particular attention given to its application in teaching and analyzing literary texts. Existing research primarily falls into two categories: review papers and practice reports that describe how AI has been employed in teaching (e. g. HIEU & THAO 2024), and empirical studies examining teachers' and students' attitudes toward the role of AI in education (e. g. HOCKLY 2023). While these studies generally emphasize the positive potential of AI, they do not provide comprehensive guidelines for its implementation in teaching that fulfill two key objectives: enabling researchers to examine its effects across various educational contexts and equipping educators with practical frameworks to maximize its benefits.

To address this gap, this study adopts a systematic literature review methodology based on the guidelines proposed by OKOLI (2015). The aim is to systematically analyze the existing body of literature, extract methods for integrating AI into teaching literary texts in the (foreign) language classroom, and present these methods as practical guidelines accompanied by illustrative examples. According to FINK (2019), systematic literature reviews serve one of three primary purposes: summarization, critique, or integration. In this paper, the theoretical review serves as both a summary and critique of existing research, while the analytical component focuses on integrating findings into actionable frameworks for both academic research and practical teaching applications. The results aim to contribute to the field by providing a structured approach to the integration of AI in teaching literary texts, particularly in foreign language education. By synthesizing existing research and identifying best practices, this study seeks to bridge the gap between theoretical insights and practical implementation. Ultimately, this work aspires to enhance the pedagogical use of AI, fostering more effective and innovative teaching practices that align with the evolving needs of both educators and learners in the digital age.

This review focuses exclusively on studies published since 2020, a period marked by accelerated growth in research on AI applications in education, driven in large part by the COVID-19 pandemic. The rapid shift to remote and hybrid learning during this time necessitated the adoption of advanced technological solutions, including AI-driven tools, which in turn spurred a significant increase in scholarly investigations into their efficacy, implementation, and ethical implications. To narrow the scope further, the review concentrates on the use of LLMs for the didacticization of literary texts, an area where practical implications remain largely unexplored.

The search process was conducted using the following keywords: AI, LLM, foreign language teaching, literature teaching, literary texts, and didacticization. Boolean operators were applied to combine keywords effectively. Only open-access databases were utilized to ensure accessibility, including *Google Scholar*, *the Directory of Open Access Journals*, *ResearchGate* and *SciSpace*. By prioritizing open-access resources, we aimed to enhance the replicability of our findings and support knowledge sharing within educational communities that may not have access to paywalled content.

The selection process followed the PRISMA methodology (PAGE et al. 2021):

1. *Keyword Screening*: Articles were filtered based on the presence of the keywords "AI" and "LLM." Those without these terms were excluded. A total of

65 articles were identified.

2. *Duplicate Removal*: Titles were reviewed to eliminate duplicate entries. A total of 16 duplicates were removed.
3. *Abstract Review*: Abstracts were analyzed to exclude studies that did not focus on the application of AI or LLMs in literary texts or foreign language teaching. Additional 5 articles excluded.
4. *Quality Control*: Unpublished articles were removed, retaining only peer-reviewed papers to ensure quality.

The final set of 44 articles included 15 that directly or partially addressed the didacticization of literature. Due to the limited number of relevant studies, articles related to AI-based didacticization in foreign language teaching and AI analysis of literary works were also considered, as they provided useful insights for developing prompts. These prompts play a crucial role in guiding AI models to generate meaningful and relevant content for educational purposes. As a result, these prompts can become valuable tools for teachers to support student learning and improve overall teaching effectiveness.

Table 1: List of analyzed papers

Authors	Year	Title	Research Focus
AN	2023	<i>A Brief Analysis of the Application of English Language in British and American Literature Based on AI</i>	AI's role in understanding cultural nuances in literature
CANTOS	2023	<i>Artificial Intelligence in Language Teaching and Learning</i>	AI-based models for foreign language acquisition
CAO & ZHAO	2023	<i>Analyzing Death-related Content in John Keats's Works: AI as an Approach</i>	AI-driven thematic analysis in poetry
CHEMEZOVA	2024	<i>Modern Technologies and Hermeneutical Analysis of Poetic Text</i>	AI technologies in hermeneutical text analysis
CHEN ET AL.	2023	<i>AI Application in Foreign Language Literature: ChatGPT's Impact and Skill Enhancement</i>	AI for enhancing foreign literature analysis and critical thinking
FENG	2023	<i>Cognitive Function of AI Literature</i>	AI for analyzing literary texts
GOPAL	2024	<i>Uniting AI and Indian Literary Pedagogy: Transforming the Study of Classical and Contemporary Indian Literature</i>	AI's impact on literary pedagogy in Indian literature
HEZAM & ALKHATEEB	2024	<i>Short Stories and AI Tools: An Exploratory Study</i>	AI tools for improving comprehension and analysis of literary texts
HIEU & THAO	2024	<i>Exploring the impact of AI in language education: Vietnamese EFL teachers' views on using ChatGPT for fairy tale retelling tasks.</i>	AI-driven ChatGPT tools in language education
HOCKLY	2023	<i>Artificial Intelligence in English Language Teaching: The Good, the Bad, and the Ugly</i>	AI-driven Chatbots in language education
HUTSON & SCHNELLMANN		<i>The Poetry of Prompts: The Collaborative Role of Generative Artificial Intelligence in the Creation of Poetry and the Anxiety of Machine Influence.</i>	AI-driven strategies for creative writing and poetry creation
JADHAV	2024	<i>Bridging the Gap: Exploring the Revolutionary Application of GenAI in Language Teaching and Learning</i>	AI-driven strategies for enhancing foreign language learning
JONES	2024	<i>Experiential Literature? Comparing the Work of AI and Human Authors</i>	AI vs human creativity in literary writing
K	2024	<i>The Role of Artificial Intelligence in Analyzing Narrative Structures in English Novels.</i>	AI-driven analysis of narrative structures
KARABAN & KARABAN	2024	<i>AI-Translated Poetry: Ivan Franko's Poems in GPT-3.5-driven Machine and Human Translations</i>	AI's role in literary translation and cultural meaning

KASIMI ET AL.	2024	An Investigation into AI in the English as a Foreign Language (EFL) Context	AI trends in EFL teaching and literary analysis
KHAN	2023	Examining the Transformative Role of AI in Language Skill Enhancement	AI for improving English skills and critical thinking
KOLEGOVA & LEVINA	2024	Using artificial intelligence as a digital tool in foreign language teaching	AI-driven strategies for foreign language learning
LEBEDEVA	2024	AI Reaction to World Englishes: A Study of Fiction	ChatGPT's ability to recognize cultural identity in translingual literary texts
LI	2024	Intelligent English Teaching Based on the Pedagogy of Performing Another Culture and ChatGPT Technology	AI for cultural-based learning through ChatGPT in English classes
LI & ZHANG	2020	AI Poem Case Analysis: Take Ancient Chinese Poems As an Example	AI-driven poem analysis
LI ET AL.	2024	Application of E-learning and AI Interactive Entertainment in Character Analysis of Literary Works	AI for character analysis and personalized learning support
LIU & WANG	2024	The Effects of Using AI Tools on Critical Thinking in English Literature Classes Among EFL Learners: An Intervention Study	AI application in literature classes to enhance critical thinking
LUO	2024	Innovative Research on AI-Assisted Teaching Models for College English Speaking Courses	AI for enhancing speaking and listening skills in English classes
MAROCCO & GIGLIUCCI	2020	An Investigation About Entailment and Narrative by AI Techniques	AI for narrative generation and storytelling structure
MOHIDEEN	2024	Exploring the Opportunities of Implementing AI Technology for Teaching Arabic to Non-Native Speakers	AI for foreign language learning and cultural understanding
MOULIESWARAN & PRASANTHA KUMAR	2023	Amelioration of Google Assistant – A Review of AI-Stimulated Second Language Learning	AI tools in second language learning
NURJANAH	2024	AI Usage in Today's Teaching and Learning Process: A Review	Review of AI applications in modern teaching strategies
OH	2024	Exploring the Presentability of Artificial Intelligence (AI) in Literature Creation during the Early 2020s - Focusing on the novel "The World From Now" and the poetry collection "Reasons for Writing Poems"	AI's creative potential in writing novels and poetry
OS'KIN	2023	Application of artificial intelligence technologies in historical education. Historical informatics	AI for historical education and literary text analysis
P E S A N T E Z - AVILÉS & TORRES-TOUKOUMIDIS	2024	Poemar-IA: Experimenting with AI and Poetry	AI for enhancing literary interpretation
RAJ ET. AL	2023	Integrating Artificial Intelligence in English Literature: Exploring Applications, Implications, and Ethical Considerations	AI in literary analysis, interpretation, and exploring historical contexts
SCSC & SAHU	2024	Navigating Narrative Frontiers: Influence of Generative AI on Creative Literature	AI for creative writing and narrative development
STRASHKO ET AL.	2023	Linguistic Analysis of Texts in Philological Research: The Use of Salesforce Einstein AI	AI-driven linguistic and emotional analysis in philological research
SWATHI &	2024	Bots and Books: How Artificial Intelligence is Shaping Contemporary Literature	AI-driven analysis of contemporary literary works
TUHINA & VASHIST	2024	Mysterious Interrelation: NLP and Literary Imagination	AI-driven analysis of literary works
UMA & SHANMUGAM	2023	From Text to Tech: Socio-Cultural Narratives Explored in Literature Using Digital Humanities and AI	AI-driven chatbots for analyzing socio-cultural narratives
WEI	2023	Artificial Intelligence in Language Instruction: Impact on English Learning Achievement, L2 Motivation, and Self-Regulation	AI for improving motivation and self-regulated learning in English
YADAV	2024	The Role of Artificial Intelligence in Literary Analysis: A Computational Approach to Understand Literary	AI-driven literary analysis through computational methods
YANG ET AL.	2024	Reimagining Literary Analysis: Utilizing AI to Classify Modernist French Poetry	AI for classifying poetic structures

YU	2024	<i>A Textual Examination for the Sake of AI Pronunciation through Sound Processing Technology</i>	<i>AI for understanding pronunciation in literary texts</i>
YUNINA	2023	<i>Artificial intelligence tools in foreign language teaching in higher education institutions</i>	<i>AI tools in higher education foreign language teaching</i>
ZHENG & LI	2024	<i>Analysis of Artificial Intelligence-Assisted Japanese Literature Teaching Reform and the Cultivation of Intercultural Communication Skills</i>	<i>AI-driven literary analysis and intercultural communication</i>

The selected literature will be systematically reviewed and summarized according to three key criteria: methods of using AI for working with literary texts, types of prompts, and anticipated effects. This synthesis will proceed in four steps. First, methods of AI use that demonstrate positive effects in scholarly articles will be identified, while those indicating disadvantages or issues will be excluded. Second, useful prompts and LLM-based tools mentioned in the literature will be extracted. Third, methods of AI use that are only suggested in the literature, without specific prompts, will be translated into actionable prompts to ensure both academic relevance and practical applicability. Finally, any gaps in the synthesis will be identified to highlight opportunities for future research and development.

4. Results

This section outlines prompts organized according to the functions. For each function of AI usage, examples and descriptions will highlight the expected benefits for students. A discussion of potential risks associated with these methods will be provided in the Conclusion.

4.1. Text Summarization

Prompts can be used for distilling complex literary works into concise summaries. They encourage summarizing essential plot elements, character arcs, and key turning points. Summarizations can be tailored by length, language, or focus on specific aspects of the text (e.g., central vs. secondary plotlines). These exercises are useful for comprehension checks, quick overviews, or introducing key ideas to students.

Table 2: Example prompts

*Summarize Kafka's *The Metamorphosis* in German. Include the central and secondary plots, turning points, and the ending. Limit the length to 500 characters.*

1.2. Simplifying the Text

Prompts in this category aim to make a text more accessible by adjusting its complexity according to the language level or age group of the students. This might include simplifying vocabulary, sentence structure, and grammatical complexity, enabling learners of varying proficiency levels to better understand the text. The simplification can be applied to full works or specific excerpts, with special attention to matching linguistic elements to learners' abilities.

Table 3: Example prompts

*Simplify the first page of Kafka's "*The Metamorphosis*" in German (A2 language level). The vocabulary and grammar should match that level.*

*Simplify the first page of Kafka's "*The Metamorphosis*" so that it can be understood by a first-grade student.*

1.3.Creating a Glossary

This category involves developing a glossary of unfamiliar words or phrases found in a literary text. Glossaries can be bilingual (e.g., English and Serbian) or monolingual (e.g., definitions in the target language). These tools support vocabulary acquisition and comprehension, especially for texts with challenging terminology or cultural references. Prompts can specify language proficiency levels to tailor the glossary's complexity.

Table 4: Example prompts

<i>Create a bilingual glossary in tabular form for words at the B1 level from the first page of Kafka's "The Metamorphosis" in Serbian and German.</i>

1.4.Comparing Works and Authors

Prompts can be used to discover autobiographical elements in a work. Students can engage in critical analysis by comparing literary works or authors. The focus may be on themes, styles, character development, or autobiographical influences. Students may also analyze different works by the same author or compare works from different cultural or historical contexts. This category encourages students to draw parallels and contrasts between works, exploring deeper meanings and authorial intentions.

Table 5: Example prompts

<i>Please compare the work "The Metamorphosis" with its author.</i>

<i>Please compare Kafka's "The Metamorphosis" with Backman's "A Man Called Ove," paying particular attention to comparing the authors.</i>

<i>Compare the role of family in "The Metamorphosis" with another work from the same era. What similarities and differences do you notice?</i>

1.5.Analysing the Context of the Work

With LLMs, it is also possible to uncover the circumstances under which a literary work was created (historical, cultural, economic, political, ideological, and similar aspects) in order to examine the impact of context on the work. The results can serve as a basis for critical discussion and finding parallels with the modern world.

Table 6: Example prompts

<i>In what context was "The Metamorphosis" created, and what role do historical and educational aspects play in the work? Create three questions that will encourage students to critically reflect on the significance of the work in today's world.</i>

1.6.Analysing Literary Elements

Students can dive into the technical aspects of a literary work, such as its structure, themes, motifs, and the use of literary devices (e.g., metaphors, symbolism, alliteration). The presented prompt provides a deeper understanding of how language shapes the reader's experience, creating specific moods or emotions. Through examples from the text, students can analyze how these elements contribute to the overall meaning, atmosphere, and emotional impact of the work.

Table 7: Example prompts

<i>Identify and analyze the stylistic devices (e.g., metaphors, similes, alliteration) used in “The Metamorphosis”. How do these devices contribute to the creation of a specific atmosphere in the story? Provide examples from the text in tabular form.</i>
<i>Examine the linguistic devices (e.g., syntax, diction, tone, word choice) used in “The Metamorphosis”. How do these elements shape the atmosphere of the narrative? Cite relevant passages to support your analysis.</i>
<i>Analyze the structure of “The Metamorphosis”, including the division into chapters, the parallel plots, narrative style, and key turning points. How does this structure contribute to the development of the story and its themes?”</i>
<i>Examine the main themes in “The Metamorphosis.” How do the themes impact the narrative? Provide examples.</i>
<i>What techniques does the author use to evoke specific emotions in readers? How do these techniques affect the narrative?</i>
<i>Analyze the recurring motifs and symbols that recur in Kafka’s “The Metamorphosis” and interpret their role in understanding the characters and themes.</i>
<i>Identify and interpret the key symbols in “The Metamorphosis”(e.g., colors, objects, places). How do these symbols help convey the themes and contribute to the overall meaning of the story?</i>

1.7. Analysing the Work Using Literary Theories

The students can apply various literary theories (such as feminism, Marxism, postcolonialism, or structuralism) to analyze a work. This approach allows students to explore power dynamics, social structures, and cultural themes within the text. It encourages them to question underlying assumptions, reflect on moral dilemmas, and explore the implications of the text through different theoretical lenses, sparking critical thinking and discussion.

Table 8: Example prompts

<i>Analyze Kafka’s “The Metamorphosis” from a feminist perspective. Prepare questions for the students that will encourage them to think critically about women’s roles today and in the past.</i>

1.8. Changing Style, Genre, Tone

This category focuses on experimenting with the style, genre, and tone of a text to see how shifts in these elements can change the narrative. Students might be tasked with rewriting passages in a different genre (e.g., transforming a novel excerpt into a script) or adjusting the tone (e.g., making a serious passage humorous). This encourages creativity and enhances understanding of how the author’s choices impact the text’s reception and interpretation.

Table 9: Example prompts

<i>Adapt the scene from Kafka’s “The Metamorphosis” where the family attempts to communicate with Gregor Samsa through the door. Write it as a dramatic script, with the characters’ dialogue in normal speech. Gregor’s responses should be unintelligible and expressed through insect-like sounds, adding to the tension and confusion of the scene</i>
<i>Rewrite the first page of “The Metamorphosis” in two distinct tones: first, with a humorous twist, and then with a melancholic tone. Focus on how the mood shifts and how each version alters the reader’s perception of Gregor’s situation and the unfolding events.</i>

1.9. Character Analysis

Prompts in this category help students explore the motivations, development, and relationships of characters within a literary work. By examining key moments of character growth or conflict, students gain insight into the psychological and emotional depth of the characters. This analysis can also focus on how characters relate to one another and to broader themes in the work. Tasks may include debates, discussions, or deep

dives into characters' inner conflicts and how these shape the narrative.

Table 10: Example prompts

<i>Analyze the differing perspectives of Grete and her father in "The Metamorphosis." What does this reveal about the broader themes of the story?</i>
<i>Examine the mother's psychological state in "The Metamorphosis". Design a debate for students where one side argues that the mother's behavior shows empathy, while the other side argues that it reveals denial or emotional fragility. Encourage students to use textual evidence to support their positions.</i>
<i>What internal conflicts does Grete experience throughout "The Metamorphosis", especially regarding her changing feelings towards Gregor? Design a task where students write a journal entry from Grete's perspective at different points in the story, reflecting her evolving emotions and decisions.</i>
<i>What is the father's relationship with the other protagonists in "The Metamorphosis"?</i>

1.10. Interviewing Characters and Authors

These interactive prompts allow students to engage with characters or authors through role-play or simulated interviews. By posing questions to characters (real or imagined) or to the author, students gain a deeper understanding of character motivations, the author's intentions, and the themes of the work. This approach brings the text to life, fostering empathy and providing a unique way to explore complex ideas and character decisions.

Table 11: Example prompts

<i>Imagine you are Franz Kafka, and I'm conducting an interview with you about "The Metamorphosis". I will ask you questions about your motivations, themes, and writing process. After each answer, wait for my next question, and feel free to elaborate on your responses to give insight into your creative intentions and the deeper meaning behind your work.</i>
<i>Imagine you are Gregor Samsa, and I'm interviewing you about your transformation into a bug and the feelings of guilt and rejection that followed. I want to understand why you felt so responsible for your family's well-being and why you allowed yourself to be rejected by them. After each question, take a moment to reflect on your feelings and wait for my next inquiry.</i>

1.11. Creating an Interactive Scenario

Students can actively shape the course of a story by introducing new characters, changing settings, or altering events. Such scenarios encourage students to think about how changes in the narrative would affect the characters and plot, exploring alternative outcomes. It enhances creative thinking, empathy, and an understanding of how narrative choices influence character development and story structure.

Table 12: Example prompts

<i>Imagine that you, Gregor Samsa, are able to speak despite your insect form, and I am your sister, Greta. I've just finished playing the violin when I notice you in the room. I'm shocked, but I decide to speak with you. I'll begin the conversation, and you will respond as Gregor, sharing your thoughts and feelings honestly. Wait for me to react before continuing.</i>
<i>Imagine a magical encounter between Harry Potter and Gregor Samsa from "The Metamorphosis". Harry, curious about the strange figure in the room, approaches Gregor cautiously. Gregor, you can communicate in your own way, whether through words or gestures. How might this meeting unfold? Consider how Harry's magical perspective and Gregor's tragic transformation might influence their interaction. Let's take turns exploring the conversation.</i>

1.12. Visualizing the Work

With *Copilot* and *Mistral AI*, images can be generated images for free. Prompts may involve creating images, illustrations, or scenes based on key moments from the

work. Visualization exercises can enhance students' comprehension and engagement by linking text to imagery. These visuals can be used for discussions, presentations, or creative projects that explore the narrative's deeper meanings through imagery.

Table 13: Example prompts

<i>Please generate an image based on the given text.</i>
<i>Please generate four images of the key scenes in Kafka's "The Metamorphosis."</i>

1.13. Creating Exercises for Learning a Foreign Language

All of the prompts presented so far can be supplemented with prompts related to practicing a foreign language based on the original or generated texts. These exercises can be tailored to practice specific linguistic areas such as vocabulary, grammar, reading comprehension, or writing. Tasks might include fill-in-the-blank exercises, comprehension questions, vocabulary matching, or creating quizzes. This category serves as a bridge between literature and language learning, providing students with tools to improve their foreign language skills while deepening their understanding of the literary text.

Table 14: Example prompts

<i>Convert the text into a fill-in-the-blank exercise. The task should have 10 blanks, with nouns and verbs missing. The missing words should be listed in the instructions. The exercise text should be in German.</i>
<i>Imagine you are a foreign language teacher and want to design a task to help your students practice reading comprehension. The students are at the A2 level.</i>
<i>Remove all punctuation marks from the text. The task for students is to add the punctuation marks.</i>
<i>Extract verbs that require prepositions. Create a matching exercise to pair verbs with their corresponding prepositions.</i>
<i>Ask questions about the text to check comprehension. Provide five questions with four answer choices, one of which is correct.</i>
<i>Divide the text into five sections and create a task where students need to arrange the text in the correct order.</i>
<i>Create a quiz about the author and the work "The Metamorphosis." The students have read only the first excerpt and know some basic information about the author.</i>

5. Conclusion

This study highlights the potential of LLMs in the teaching of literary works. In addressing the challenges associated with integrating literature into foreign language learning—such as lack of motivation and language proficiency, the complexity of literary texts, and insufficient teacher training—the presented list of prompts serves as a valuable starting point for educators with limited experience in prompting to effectively adapt literary works for language classes. Through features such as text simplification, interactive scenario creation, content visualization, and literary analysis, and by employing prompts for language exercises, educators can seamlessly integrate the study of literary works with language learning objectives and curriculum content, thereby developing a range of linguistic competencies.

LLMs can guide students through scaffolded learning experiences, from basic comprehension to more advanced critical analysis, thus helping students progress at their own pace. For instance, LLMs can first provide simplified summaries or vocabulary support to aid basic understanding. As students' proficiency increases, prompts can progressively introduce more sophisticated analytical tasks, such as identifying and interpreting literary devices, examining diverse narrative perspectives, or conducting comparative analyses of multiple texts. These activities foster critical thinking and enhance students' interpretative skills by encouraging them to engage more deeply with the text, draw nu-

anced conclusions, and articulate their insights with greater complexity while simultaneously helping them reflect on contemporary issues and establish connections between literature and real-world experiences. For example, by analyzing Gregor Samsa's transformation and its symbolic significance in *The Metamorphosis*, LLMs can help learners explore how Kafka critiques societal expectations and the dehumanization of individuals. Additionally, LLMs can guide discussions on how the protagonist's relationship with his family reflects broader issues of identity and isolation, while encouraging students to relate these themes to contemporary experiences of social exclusion and mental health challenges. This multifaceted approach not only enhances students' comprehension of literary texts but also supports their overall language acquisition, cultural awareness and critical thinking.

The practical application of the proposed prompts for LLMs in the classroom remains underexplored. There is a pressing need for further research and real-world experimentation to gain a deeper understanding of how LLMs influence learning outcomes. Teachers should be encouraged to test different types of prompts in the context of literature, assess their effectiveness, and refine them based on students' responses. Despite their potential benefits, teachers must remain vigilant in assessing and adjusting the AI-generated output to ensure it aligns with pedagogical goals. Over-reliance on summaries, simplifications, or glossaries can potentially lead to students missing out on deeper engagement with the text and may hinder their ability to handle more complex material. Comparing works or analysing literary theories without proper guidance might result in superficial interpretations or restrict creative analysis. Additionally, focusing too much on altering a text's style, genre, or tone can distract from the original meaning, and character or context analysis might lead to oversimplification or anachronistic readings. Role-playing or interactive scenarios might cause students to lose sight of the text's core themes, while visualizing the work might prioritize images over textual understanding. Lastly, language exercises, if not carefully balanced, might become too mechanical, leaving little room for students to appreciate the broader cultural and literary significance of the work. It is essential to ensure that the integration of technology in teaching bridges educational gaps rather than exacerbates them.

In conclusion, while LLMs demonstrate considerable potential, further research is crucial to assess their long-term impact on students' motivation, critical thinking, cultural understanding, and overall engagement with literature. Future studies should also examine the ethical implications of incorporating AI in education. It is crucial to strike a balance between traditional teaching methods and innovative tools, ensuring that core educational values—such as empathy, critical analysis, and human connection—remain central to the learning experience.

Works cited

- ASTHANA & HAZELA 2020: ASTHANA, Pallavi & Bramah HAZELA. Applications of machine learning in improving learning environment. In S. Tanwar, S. Tyagi, & N. Kumar (Eds.), *Multimedia BigData computing for IoT applications* (Vol. 163, pp. 345-363). Springer, 2020. https://doi.org/10.1007/978-981-13-8759-3_16
- BAIDOO-ANU & OWUSU ANSAH 2023: BAIDOO-ANU, David & Leticia OWUSU ANSAH. *Education in the era of generative artificial intelligence (AI): Understanding the poten-*

- tial benefits of ChatGPT in promoting teaching and learning*. SSRN, 2023. <https://doi.org/10.2139/ssrn.4337484>
- BAŞAR 2023: BAŞAR, İlkin. Integrating novels and short stories into English language teaching. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 2023, 32, 342-354. <https://doi.org/10.29000/rumelide.1379340>
- CHEN et al. 2024: CHEN, Xiuli & Yali, GAO, Wie, TANG, Jiajia, GUAN, Joohan RYOO. AI application in foreign language literature: ChatGPT's impact and skill enhancement. *European Journal of Contemporary Education and E-Learning*, 2024, 2(2), 3-18. [https://doi.org/10.59324/ejceel.2024.2\(2\).01](https://doi.org/10.59324/ejceel.2024.2(2).01)
- COUNCIL OF EUROPE 2020: COUNCIL OF EUROPE. *Common European framework of reference for languages: Learning, teaching, assessment – Companion volume*. Council of Europe Publishing, 2020. URL: <https://www.coe.int/en/web/common-european-framework-reference-languages>
- FINK 2019: FINK, Arlene. *Conducting research literature reviews: From the internet to paper* (5th ed.). Sage, 2019.
- GHAJAR 2023: GHAJAR, Zanyar Nathir. Teaching writing to students of English as a foreign language: The challenges faced by teachers. *Journal of Digital Learning and Distance Education*, 2023, 2(2), 483-490. <https://doi.org/10.56778/jdlde.v2i2.123>
- GROSSMANN et al. 2023: GROSSMANN, Igor & Matthew, FEINBERG, Dawn C., PARKER, Nicholas A., CHRISTAKIS, Philip E, TETLOCK & William A. CUNNINGHAM. AI and the transformation of social science research. *Science*, 2023, 380(6650), 1108-1109. <https://doi.org/10.1126/science.adi1778>
- HEZAM & ALKHATEEB 2024: HEZAM, Abdulrahman Mokbel Mahyoub & Abdulelah ALKHATEEB. Short stories and AI tools: An exploratory study. *Theory and Practice in Language Studies*, 2024, 14(7), 2053-2062. <https://doi.org/10.17507/tpls.1407.12>
- HIEU & THAO 2024: HIEU, Hua Hong & Le Thanh THAO. Exploring the impact of AI in language education: Vietnamese EFL teachers' views on using ChatGPT for fairy tale retelling tasks. *International Journal of Learning, Teaching and Educational Research*, 2024, 23(3), 486-503. <https://doi.org/10.26803/ijlter.23.3.24>
- HOCKLY 2023: HOCKLY, Nicky. Artificial Intelligence in English Language Teaching: The Good, the Bad and the Ugly. *RELC Journal*, 54(2), 445-451. <https://doi.org/10.1177/00336882231168504>
- K 2024: K, V. The Role of Artificial Intelligence in Analyzing Narrative Structures in English Novels. *Global Journal of Human Social Science*, 89-92. <https://doi.org/10.34257/ljrhhssvol24is16pg89>
- KURNIATI & FITHRIANI 2022: KURNIATI, Eka Yuni & Rahmah FITHRIANI. Post-graduate students' perceptions of Quillbot utilization in English academic writing class. *Journal of English Language Teaching and Linguistics*, 2022, 7(3), 437-451. <http://dx.doi.org/10.21462/jeltl.v7i3.852>
- LEBED & KYLYVNYK 2024: LEBED, Iuliia & Victoria KYLYVNYK. Use of literary texts in learning a foreign language. *Young Scientist*, 2024, 1.1(125.1), 47-51. <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2024-1.1-125.1-12>
- LI et al. 2024: LI, Lixin & Lei WANG, Nan LUO. Application of e-learning and artificial intelligence interactive entertainment in character analysis of literary works. *Entertainment*

- Computing*, 2024, 100671. <https://doi.org/10.1016/j.entcom.2024.100671>
- LIU & WANG 2024: LIU, Wenxia & Yungsong WANG. The Effects of Using AI Tools on Critical Thinking in English Literature Classes Among EFL Learners: An Intervention Study. *European Journal of Education*, 1-12. <https://doi.org/10.1111/ejed.12804>
- NAZARA 2019: NAZARA, Pitriani. Learning vocabularies using short stories at primary school: Students' perception. *Journal of English Teaching*, 2019, 5(3), 157-169. <https://doi.org/10.33541/jet.v5i3.1308>
- OKOLI 2015: OKOLI, Chitu. A guide to conducting a standalone systematic literature review. *Communications of the Association for Information Systems*, 2015, 37, Article 43. <https://doi.org/10.17705/1CAIS.03743>
- PAGE et al. 2021: PAGE, Matthew J., MCKENZIE, Joanne E., BOSSUYT, Patrick M., BOUTRON, Isabelle, HOFFMANN, Tammy C., MULROW, Cynthia D., SHAMSEER, Larissa, TETZLAFF, Jennifer M., AKL, Elie A., BRENNAN, Sue E., CHOU, Roger, GLANVILLE, Julie, GRIMSHAW, Jeremy M., HROBJARTSSON, Asbjørn, LALU, Manoj M., LI, Tianjing, LODER, Elizabeth W., MAYO-WILSON, Evan, MCDONALD, Steve, MC-GUINNESS, Luke A., STEWART, Lesley A., THOMAS, James, TRICCO, Andrea C., WELCH, Vivian A., WHITING, Penny, MOHER, David. The PRISMA 2020 statement: An updated guideline for reporting systematic reviews. *BMJ*, 2021, 372, n71. <https://doi.org/10.1136/bmj.n71>
- RAJ et al. 2023: RAJ, Agalya VT & U. UDAYAKUMAR, D. SARAVANAN. Integrating artificial intelligence in English literature: Exploring applications, implications, and ethical considerations. *International Journal of Advanced Research in Science, Communication and Technology*, 2023, 3(1), 11-15. <https://doi.org/10.48175/IJARST-12003>
- STRASHKO et al. 2024: STRASHKO, Iryna & Inesa MELNYK, Valentyna KOZAK, Nataliia TORCHYNSKA, Olena DYIAK. Linguistic analysis of texts in philological research: The use of Salesforce Einstein artificial intelligence. *Forum for Linguistic Studies*, 2024, 6(3), 247-259. <https://doi.org/10.30564/fls.v6i3.6601>
- SUN 2023: SUN, Lina. An exploratory study of students' and teachers' perceptions of language-literature integration in secondary EFL education. *Chinese Journal of Applied Linguistics*, 2023, 46(1), 88-105. <https://doi.org/10.1515/CJAL-2023-0106>
- SYLVESTER & AZIZ 2022: SYLVESTER, Andyriene Christy & • Azlina Abdul AZIZ. A systematic review of utilising literary texts in English classroom: Challenges and teaching approaches. *International Journal of Academic Research in Progressive Education and Development*, 2022, 11(2), 929-948. URL: <https://ijarped.com/index.php/journal/article/view/1820>
- WU 2024: WU, Yuhan. Exploring the influence of large language models (LLMs) on English learners and their teachers. *Journal of Education, Humanities and Social Sciences*, 27, 530-535. <https://doi.org/10.54097/zghke663>
- ZHANG & LAPATA 2017: ZHANG, Xingxing & Mirella LAPATA. Sentence Simplification with Deep Reinforcement Learning. *Proceedings of the 2017 Conference on Empirical Methods in Natural Language Processing*, Copenhagen, Denmark. Association for Computational Linguistics. 584-594. <https://doi.org/10.18653/v1/D17-1062>
- YANG et al. 2025: YANG, Zhenyuan, LIU, Zhengliang, ZHANG, Jing, LU, Cen, TAI, Jiaxin, ZHONG, Tianyang, LI, Yiwei, ZHAO, Siyan, YAO, Teng, LIU, Qing, YANG, Jinlin, LIU,

Qixin, LI, Zhaowei, WANG, Kexin, MA, Longjun, ZHU, Dajiang, REN, Yudan, GE, Bao, ZHANG, Wei, QIANG, Ning, ZHANG, Tuo, LIU, Tianming. Analyzing Nobel Prize Literature with Large Language Models. *Computer Science*. <https://doi.org/10.48550/arxiv.2410.18142>

Георгина В. Фрей

ОБРАДА КЊИЖЕВНИХ ДЕЛА У НАСТАВИ СТРАНИХ ЈЕЗИКА ПОМОЋУ
ВЕШТАЧКЕ ИНТЕЛИГЕНЦИЈЕ: ПРАКТИЧНИ ПРОМПТОВИ ЗА
ДИДАКТИЗАЦИЈУ КЊИЖЕВНИХ ДЕЛА

Резиме

Интеграција књижевних текстова у наставу страних језика доноси значајне користи, али и велике изазове, посебно у контексту прилагођавања сложеног садржаја језичким способностима ученика. Појава великих језичких модела пружа иновативне могућности за превазилажење ових изазова. Овај рад истражује потенцијал алата подржаних вештачком интелигенцијом за дидактизацију књижевних дела, кроз систематски преглед литературе о приступима заснованим на вештачкој интелигенцији у раду са књижевним текстовима. Студија анализира различите предложене методе и промптове, као и очекиване дидактичке исходе, с циљем да идентификује промптове који се могу применити на обраду књижевних дела на страном језику. Резултати указују на то да вештачка интелигенција може унапредити образовне процесе путем функционалности као што су сажимање и упрошћавање текста, креирање интерактивних сценарија, визуализација садржаја, књижевна анализа и диференцирано учење прилагођено различитим потребама ученика. Ипак, студија такође истиче и недостатке, као што су ризик од прекомерне зависности од садржаја генерисаног вештачком интелигенцијом, потенцијалне грешке у генерисаним текстовима и проблем с разумевањем културолошких одлика. Етичка питања, као што су заштита интелектуалне својине и потреба за очувањем академске интегритета, такође, су разматрана. Рад закључује позивом на даља истраживања примене алата на бази вештачке интелигенције у настави књижевности, наглашавајући важност студија који би оценили њихов утицај на ангажман ученика, мотивацију и развој критичког размишљања.

Кључне речи: Вештачка интелигенција у образовању. Велики језички модел. Промпт. Настава страних језика. Дидактика књижевности. Алати за наставу

Невенка В. Јанковић*

Универзитет у Нишу
Филозофски факултет
Департман за немачки језик и књижевност
<https://orcid.org/0000-0002-7914-1214>

Катарина З. Стаменковић

Универзитет у Нишу
Филозофски факултет
Департман за немачки језик и књижевност
<https://orcid.org/0000-0001-5591-5070>

ДИЈАХРОНИЈСКИ РАЗВОЈ МНОЖИНСКОГ МАРКЕРА *-ER* У НЕМАЧКОМ ЈЕЗИКУ

Предмет овог рада је преглед развоја множинског маркера *-er* у дијахронијској перспективи. Множински маркер *-er* који порекло води од суфикса за творбу основе именица индоевропске *-es/-os* класе претрпео је значајне фонолошке, затим и морфолошке промене на свом путу ка граматикализацији. У раду је генеза множинског маркера *-er* илустрована на примеру парадигме именице средњег рода *Latte*, *n*. У уводу рада разматрају се дефиниција, порекло и развој множинских маркера у немачком језику, након чега се анализира индоевропска деклинација именица, с посебним фокусом на структуру именица и значај суфикса за творбу основе у формирању деклинационих парадигми и класификацији именица. У периоду германског језика некадашњи суфикс за творбу основе *-es/-os* доживео је значајне промене, прешавши у *-iz/-az*, чиме је започео процес његове редукције. Под утицајем Вернеровог закона он еволуира у *-ir*, што је додатно обликовало нови систем деклинације. Највећа пажња поклања се развоју *-er* маркера у кључном периоду старовисоконемачког у ком некадашњи наставак за творбу основе бива граматикализован у граматичку морфему и реанализиран у ознаку множине. У периоду рановисоконемачког језика долази до наглог раста продуктивности маркера који се показао као практично средство за јасно разликовање броја након којег је уследио и пад његове продуктивности. Иако је непродуктиван, маркер *-er* и данас је важан део морфолошког система немачког језика.

Кључне речи: морфологија, историја немачког језика, множина, граматикализација

1. Увод

Овај рад бави се пореклом и развојем једног од морфолошких маркера који у немачком језику означавају множину именица. Маркер *-er* сматра се важним јер је први маркер који је служио искључиво за обележавање множине. Да бисмо прецизније разумели шта се подразумева под маркером, ослонићемо се на дефиницију

1 nevenka.jankovic@filfak.ni.ac.rs

коју даје Вурцел (VURCEL 2001: 60): „Маркер је формална, односно морфолошка или синтаксичка симболизација (кодификација) најмање једне граматичке категорије.” Једна од граматичких категорија која је кодифицирана маркерима је категорија броја (нем. *Numerus*). У немачком језику множина именица може бити означена на више начина: додавањем наставака (нпр. *Bild – Bild-er*), модификацијом основног вокала речи одн. прегласом (нпр. *Vogel – Vögel*), комбинацијом наставка и прегласа (нпр. *Stuhl – Stühl-e*). У случају да именица у множини задржава исти облик као у једнини, множина се зарад дистинкције броја мармира чланом (нпр. *das Fenster – die Fenster*).

Према Вегенеровој (VEGENER 2005: 86) типични извори за маркере множинне укључују именице са колективним значењем, личне заменице, бројеве и квантификаторе. Према претпоставкама теорије граматикализације, маркери множинне развили су се из самосталних лексичких елемената у граматичке морфеме.

Множински маркер *-er* настао је као резултат сложеност процеса који укључује морфолошке и фонолошке промене које су се одвијале од индоевропског преко старо-, средње-, ранонивовисоконемачког до савременог немачког језика. Овај процес започео је, напиме, фонолошким променама у именичким парадигмама, услед којих је дошло до морфолошке реанализе. У периоду старовисоконемачког суфикс за творбу основе *-ir*, семантички празан елемент, реанализом је реинтерпретиран као маркер категорије. Истовремено реанализа је значила и граматикализацију, што значи да лексичка јединица постаје граматичка. Као резултат, настаје прва деклинациона класа са одвојеним маркером множинне, независним од маркера падежа (VURCEL 1992: 285).

Као једна од најјучљивијих појава у развоју нововисоконемачке деклинације именица, развој множинске флексије индоевропске *-es/-os* класе и њено постепено ширење на друге категорије именица одавно је привукао пажњу лингвистичких истраживања. Јакоб Грим је, како тврди Гиртлер (GIRTLE 1912: 492), био први који је у својој граматизи² описао целу класу и дао прецизно објашњење о њеној снази.

Множински маркер *-er* води порекло од суфикса за творбу основе *-es/-os* индоевропске деклинационе класе која је обухватала именице средњег рода (в. BRAUNE 2004: 188; VEGENER 2005: 87; GALAK 2019: 95). Своју паралелу он има у латинским речима попут *genus – generis* које са индоевропског становишта припадају *-es/-os* основама. Ова индоевропска класа именица у старовисоконемачком под називом *-iz/-az* класа била је мала и обухватала је заправо мање од десетак збирних именица углавном везаних за пољопривреду. Такозваној „класи кокошиња” (нем. *Hühnerhofklasse, f.*) припадале су углавном лексеме за младунчад домаћих животиња: *lamb, kalb, (h)rind, huon, farh* (BRAUNE 2004: 197). Циљ овог рада је да се истражи и објасни порекло и развој множинског маркера *-er* у савременом немачком језику и да на примеру именице средњег рода *Lamm* покаже које је морфолошке и фонолошке промене доживео кроз време.

Како бисмо дубље разумели развој множинског маркера *-er* потребно је да се осврнемо на деклинацију именица и структуру речи у индоевропском прајези-

2 Grimm, Jakob. *Deutsche Grammatik 1819–1826*

ку.

2. Структура индоевропске деклинације именица

Како Шмит и др. (ŠMIT i dr. 2013: 34) истичу, методом компаративне реконструкције, која је развијена у 19. веку, могуће је реконструисати кључне аспекте индоевропског прајезика од раних фаза развоја појединачних језика. Једна од категорија која је могла бити реконструисана су именске речи одн. њихове флективне категорије. Наиме, именице, придеви, заменице и делимично бројеви у индоевропском језику имали су категорију рода, броја и падежа.

„На основу архаичног стања у санскриту, грчком, келтском, германском и словенском у ие. језицима реконструисана су првобитно три рода: мушки, женски и средњи” (STANIŠIĆ 2019: 222). Категорија броја састојала се од једнине, множине и двојине, која је према Станишићу (STANIŠIĆ 2019: 224) најмлађа, јер представља обележену врсту множине. Суфикси за обележавање множине у индоевропском су *-es* и *-ə₂*³ (VERNER 1969: 106). Правила за расподелу суфикса множине била су једноставна: за мушки и женски род користио се *-es*, за средњи род *-ə₂*. Падежни систем индоевропског прајезика обухватао је осам падежа: номинатив, вокатив, акузатив, инструментал, датив, аблатив, генитив, локатив.

Структура речи била је сложена и, уз неколико изузетака, све индоевропске речи биле су флективне, формиране извођењем и слагањем, а обликоване прозо-дијским обележјима као што су превој и акценат (STANIŠIĆ 2019: 221). Реч у индоевропском прајезику састојала се од три дела: 1) корена који је носилац основног лексичког значења; 2) суфикса који модификује значење корена; 3) наставака за облик који су носили граматичке информације о роду, броју и падежу. Корен и суфикс чинили су основу речи.

индоевројски. *h₁éku-o-t* (ведски *ásvat*, сīтароірчки *h₁rpon*, латински *equit*) „коњ” (акузатив једнине):

**h₁éku-* = корен („коњ”); *-o-* = *ī*ематіски вокал (суфикс са нејединственом функцијом); *-t* = настіавак за облик (акузатив једнине м./ж. рода). (ŠMIT i dr. 2013: 36)

За суфиксе који су са кореном творили основу речи у германистичкој литератури употребљавају се називи *ī*ематіски вокал (нем. *Thema, n.*) (PAUL 2004), *ī*роширење корена (нем. *Wurzel-Erweiterung, f*) (KERN, CUT 1977), али најчешће суфикс за *ī*ворбду основе (нем. *stammbildendes Suffix, n*) (DE BOR, VIŠNJEVSKI 1973; ZONDEREGGER 2003; KIRŠNER 2008; KLAJN I DR. 2018).

Суфикси за творбду основе код индоевропских именица како истиче Киршнер (KIRŠNER 2008: 72) остају непромењени без обзира на падеж или број (осим у случају превоја), док категорија рода утиче само посредно на њихов облик, јер не постоји јасна расподела према роду. Исти вокалски елементи појављују се код речи различитих родова: *-i-* код именица мушког и женског рода, *-o-* код мушког и средњег (в. KERN, CUT 1977: 77). Осим тога ови суфикси имају битну улогу у фор-

3 Вернер је упоређујући именице из старовисоконемачког у номинативу множине (разврстане према традиционалним граматикама као вокалне *o-*, *a-*, *i-* деклинације и као консонантске *n-* и *s-* деклинације) са њиховим индоевропским реконструкцијама дошао до закључка да суфикси *-es* и *-ə₂* они који носе функцију множине, без утицаја других фактора.

мирању деклинационе парадигме, јер пружају информације о врсти деклинације: нпр. индоевропска. реч **dhogh-o-s* у којој суфикс *-o-* носи не само семантичке информације него означава и деклинациону класу. Суфикси за творбу основе служе као критеријум за поделу именица у класе, што је примењиво и на германске језике и њихове старије језичке фазе (KIRŠNER 2008: 72). Према традиционалној морфологији (уп. KINLE 1969) можемо разликовати осам деклинационих класа именица: 1) коренске – СТО⁴ : *ø*; 2) о-основе – СТО : *-e/-o*; 3) а-основе – СТО: *-a*; 4) i-основе – СТО : *-ei/-i*; 5) u-основе – СТО: *-ou/-u*; 6) n-основе – СТО: *-en/-on*; 7) es-основе – СТО: *-es/-os* и 8) er-основе – СТО: *-er/-r*.

Класа именица es-основе са суфиксом за творбу основе *-es/-os* била је потпуно изграђена у индоевропском прајезику (de BOR i VIŠNJEVSKI 1973: 75). Ова деклинациона класа заснивала се на двосложним именицама средњег рода es-основа, које су биле еквивалентне грчким и латинским речима као што су *γένος* и *genus* (Paul 1968: 23).

3. Развој множинског маркера *-er* у германском

Као резултат учвршћивања акцента на првом слогу речи долази до слабљења и редукције крајњих слогова речи које даље доприноси распаду богатог система морфолошких облика у индоевропском. Једна од последица ових прозодијских и фонолошких промена је смањење сложености деклинације и губљење одређених морфолошких облика.

Од осам падежа остало је само четири у германском: долази до сливања вокатива са номинативом; аблатив, локатив и инструментал фузијом постају датив или се изражавају помоћу предлога. Такође нестаје и дуал (RADOVIĆ 1975: 57). Како истичу Керн и Цут (KERN i CUT 1977), Киршнер и Галак (KIRŠNER 2008; GALAK 2019) у структури именице долази до велике промене. Суфикс за творбу основе и наставак за облик се на крају речи спајају у један елемент, чиме се трочлана структура своди на двочлану. Информације о броју и падежу налазиле су се у другом елементу, тзв. портманто морфему (нем. *Portmanteau-Morphem*, n).

ие. **dhogh - o - s* > *īerm. *dag - az* (номинатив једнине)

ие. **dhogh - o - m* > *īerm. *dag - a* (акузатив једнине)

ие. **dhog - o - es* > *īerm. *dag - os* (номинатив множине)

Примерима из парадигме germ. именице *dagaz* Киршнер (KIRŠNER 2008: 73) указује на то да суфикс за творбу основе више не функционише као самостални елемент, већ у неким облицима, попут акузатива једнине, преузима улогу означавања броја и падежа. Тако се може претпоставити да су изгубили своју првобитну функцију. Ови суфикси више нису присутни у целој парадигми као што је био случај у индоевропском прајезику. Са дефункционализацијом и редукцијом суфикса за творбу основе нестаје и семантичка мотивација за формирање деклинационих класа (2008: 73). Фузија суфикса за творбу основе и флективног наставка утицала је на и промену ие. суфикса за обележавање множине *ə₂* у *ā*. Аналогна замена *ə₂* са *-ā* у речи *kerdōn-* *ə₂* према узорку *urdh-o-* *ə₂/urdh-ā* такође показује да је у *urdh-ā* суфикс *a*, који укључује СТО и флективни наставак, функционисао као ознака за

4 Скраћеница СТО означава суфикс за творбу основе (нем. *stammbildendes Suffix*).

номинатив множине (VERNER 1969: 107).

Број деклинационих класа се под утицајем рода са осам повећава на тринаест. Основни типови деклинационих класа у германском према Рамату, Крахеу и Маиду (RAMAT 1981, KRAHE i MAID 1969) су : 1) вокалске основе (*a-*, *ja-*, *wa-* класа, *ō-*, *jō-*, *wō-* класа, *i-* класа, *u-* класа), 2) консонантске основе (*n-* класа, *r-* класа, *nd-* класа, *iz/az-* класа, коренске именице).

Све промене у систему именица које почињу у овом периоду постају видљиве тек у старовисоконемачком језику. Тенденција ка успостављању морфолошких правила савременог немачког језика већ се назире будући да се класификација именица више не врши на основу суфикса за творбу основе, а у појединим случајевима избор аломорфа уловљен је родом (в. GALAK 2019: 93).

У германском индоевропски суфикс *-es/-os* прелази у *-iz/-az* и присутан је у целој парадигми као други елемент одн. суфикс за творбу основе у трочланој структури речи; после њега на финалној позицији следи портманто морфем.

Sg. Nom./Akk.	* <i>lamb-iz</i>	Pl. Nom./Akk.	* <i>lamb-iz-o</i>
Gen.	* <i>lamb-iz-aza</i>	Gen.	* <i>lamb-iz-om</i>
Dat.	* <i>lamb-iz-ai</i>	Dat.	* <i>lamb-iz/omoz</i>
Inst.	* <i>lamb-iz-u</i>		

Парадигма именице *lamb* (*Lamm*) у њерманском њреузетја из (KIRŠNER 2008: 84)

Као што се може видети из парадигме, у номинативу и акузативу једнине именица нема морфем за означавање броја и падежа, јер су према Кишнеру (KIRŠNER 2008: 84) ови падежи тако јаче изложени редукцији ненаглашених слогова, што ће у следећој историјској фази немачког језика довести до отпадања суфикса за творбу основе *-iz* (**lambiz* > *lamb*). У германском је он и даље присутан у свим облицима парадигме. Именице још увек имају трочлану структуру (VURCEL 1984: 445). Због сличности облика номинатива и акузатива једнине са *a*-основама (које чине именице средњег рода) долази до преласка именица *s*-основа у *a*-класу.

Под утицајем Вернеровог закона долази до преласка звучног спиранта [z] у сонорант [r], тако да се суфикс за творбу основе *-iz* развија у облик *-ir*. Иако већина речи напушта своју консонантску деклинацију и прелази у већу *a*-класу, Брауне (BRAUNE 2004: 188) наводи да су још у дативу једнине *chalbire*, генитиву *rindares*, у топониму *Kelbirisbach*, *Pletirspah* остали очувани трагови ове старе деклинације.

4. Развој множинског маркера *-er* у старовисоконемачком

Старовисоконемачки језик са морфолошке тачке гледишта представља најзанимљивију фазу. Обиље "пуних" вокала у ненаглашеним слововима на крају речи омогућава јасније разликовање падежа, рода, броја и начина (ŠTEDJE 2007: 95); услед тога дошло је до појаве разноврсних флективних наставака именица. У овом периоду (иако је већ била присутна у германском) јача тенденција скретања од синтетичке ка аналитичкој структури језика која је праћена постепеним разграђивањем сложених синтетичких облика.

Једна од иновација старовисоконемачког периода је настанак одређеног члана као нове врсте речи. Деклинација именица у старовисоконемачком разли-

кује три рода (мушки, женски и средњи), два броја (једнина и множина) и четири потпуно развијена падежа (номинатив, генитив, датив и акузатив). Инструментал је одбачен до 10. века и замењен је предложним конструкцијама са *durch*, *mit* и *von*. Даље смањење деклинационих облика постигнуто је спајањем номинатива и акузатива:

гот. *dags* (номинатив једнине), *dag* (акузатив једнине), *dagôs* (номинатив множине) и *dagans* (акузатив множине); у старовисоконемачком облик *tag* је исти за номинатив и акузатив једнине, а облик *taga* за номинатив и акузатив множине (в. BRAUNE 2004, 182–217).

Према Браунеовој подели (в. BRAUNE 2004: 183) у старовисоконемачком разликујемо две групе деклинација: јака (вокалске основе) и слаба деклинација (консонантске *n*-основе). У вокалску групу, која се од времена Јакоба Грима назива и јака деклинација, спадају *a*-, *ō*-, *i*- и *w*-деклинација. Међу сугласничким деклинационим класама, најобимнија је *n*-деклинација (Ј. Грим: слаба деклинација). У старовисоконемачком су прилично добро очуване *r*- и *l*-деклинација. Од првобитних коренских именица остали су само трагови (в. BRAUNE 2004: 215–217). Мање класе (*iz*-/*az*-основе, *u*-основе, *nd*-основе, коренске именице) прелазе у веће класе, док неки њихови представници настављају да постоје као изузеци (GALAK 2019: 93).

На путу ка старовисоконемачком нестали су у једнакој мери наставци за означавање множине *-es* и *ā*. Иако се у овом периоду још увек не може говорити о правим ознакама за множину (осим *-ir* > *-er*), данашњи множински наставци могу се уочити у деклинационим класама именица. Брауне (2004: 184–217) у деклинационим класама старовисоконемачких именица наводи следећих 6 наставака у номинативу множине (*-ø*, *-a*, *-e*, *-i*, *-un* и *-ir*). Период старовисоконемачког обележен је појавом прегласа, фонолошке промене која има кључну улогу у даљем развоју система деклинације именица (KERN, CUT 1977: 85).

Већ у предстаровисоконемачком периоду суфикс *-ir* губи се из вишесложних речи, због чега се унутар исте парадигме налазе облици са и без овог суфикса, а његово присуство је и даље фонолошки условљено; *-ir*, како истиче Вегенерова (VEGENER 2005: 87), не може стајати сам на крају речи.

Sg. Nom./Akk.*	<i>lamb</i>	Pl. Nom./Akk.*	<i>lamb-ir-u</i>
Gen.	* <i>lamb-ir-as</i>	Gen.	* <i>lamb-ir-o</i>
Dat.	* <i>lamb-ir-a</i>	Dat.	* <i>lamb-ir-um</i>
Instr.	* <i>lamb-ir-u</i>		

Парадигма именице *lamb* у предстаровисоконемачком преузетиа из (KIRŠNER 2008: 84)

У парадигми се уочава присуство суфикса *-ir* у свим падежима у једнини и множини, осим у номинативу и акузативу једнине. Парадигма именице више није систематична. Суфикс *-ir* је заправо суфикс за творбу основе, индикатор деклинационих класа и у германском језику имао је функцију означавања рода и деклинације. У овом моменту долази до морфолошке реанализе. Будући да се *-ir* више не појављује свим облицима именице, он, како тврди Вегенерова (VEGENER 2005: 87) не може више бити протумачен као суфикс творбене основе одређене деклинационе класе; он нема више функцију и семантички је празан. У раном старовисо-

конемачком је суфикс *-ir* због своје конзистентности у множини реанализиран као ознака за множину (ŠČEPANIAK 2011, KIRŠNER 2008, VEGENER 2005). У генитиву, дативу и инструменталу једине, међутим, оваква интерпретација није могућа, јер се *-ir* овде фактички може сматрати само елементом без значењске кореспонденције (VURCEL 1992: 283). Облици генитива, датива и инструментала једине, како даље Вурцел у својој студији *Morphologische Reanalysen in der Geschichte der deutschen Substantivflexion* из 1992. тврди нису ”добри” морфолошки облици, јер су високо маркирани. Као такви, они имају тенденцију ка смањењу маркираности⁵ (нем. *Abbau der Markiertheit*). Одатле произилази морфолошка промена. Високо маркирани облици генитива, датива и инструментала једине који садрже семантички празну морфему (*-ir*) замењују се мање маркираним облицима *lamb-es*, *lamb-e*, *lamb-u*. Суфикс *-ir* уклоњен је само из једине, у множини је присутан уз флективне наставке *-o* и *-im*.

Иако је за фазу старовисоконемачког карактеристична двочлана структура именица, реанализом суфикса *-er* као маркера множине именица опет има трочлану структуру. После основе следе информација о броју, а затим о падежу. Ова класа именица у старовисоконемачком постала је јединствена, јер представља једину деклинациону класу у историји немачког језика која показује одвојено информације о броју и падежу у трочлавној структури (KIRŠNER 2008: 85). На тај начин започиње процес познат у историји немачког језика као *йрофилисање броја* (нем. *Numerusprofilierung*, f) који карактерише немачки језик чак до савременог доба. У неким студијама (NIBLING i dr. 2017; ŠČEPANIAK 2011) у старовисоконемачком се у парадигми именице *lamb* појављује преглас (у генитиву и дативу једине и целој множини); Пошто је стари суфикс за творбу основе *-ir* изазивао преглас, у парадигми се уочавају две варијанте лексема са различитим основним вокалом, расподељене између једине (*/lamb-/*) и множине (*/lamb-/*) што још више доприноси јаснијем обележавању категорије броја. Међутим, преглас према Вурцелу (VURCEL 1992: 284) још увек није маркер множине, јер је и даље фонолошки условљен. Преглас је у овом случају обавезна пропратна појава суфикса *-ir* и уз то редувантан (VEGENER 2005: 88).

4.1. Реанализа и граматикализација суфикса *-ir*

Реанализа суфикса *-ir* као маркера категорије броја истовремено је значила граматикализацију. Маркери за множину могу се према Шчепаниак (ŠČEPANIAK 2011: развити од лексичких речи тј. речи са колективним значењем. Еклатантан пример тога је кинеска реч *теп* (класа) која се користи као множински маркер нпр. код личних заменица: *wo- ja- woten* (ми). Леман (LEMAN 1995: 57) наводи бројеве и квантификаторе као речи из којих се могу развити множински маркери. Међутим, немачки језик за творбу множине користи неку врсту рециклирања већ постојећег материјала који је изгубио своју функцију; Лас (LAS 1990: 81) овај бесмислени елемент назива *junk*. У случају множинских маркера, део именице који је

5 Према теорији маркираности природне морфологије један од кључних фактора природне граматичке промене је смањење маркираности (Мајерталер 1981: 2; Вурцел 1984, 1988: 490). То је процес у коме језички систем тежи поједностављењу тако што уклања сложене, „обележене” облике, и замењује их мање обележеним, једноставнијим облицима.

изгубио значење добио је граматичку функцију. Нејасни део структуре речи (нпр. *-ir* у *lamb-ir-o*) подвргнут је граматикализацији. Према дефиницији Куриловича (KURILOVIČ 1965: 52) граматикализација се састоји од „проширења опсега морфеме која напредује од лексичког ка граматичком или од мање граматичког ка више граматичком статусу”. Према поставкама теорије граматикализације множински маркер *-er* развио се од независног лексичког елемента *-ir* у граматичку морфему која је реанализом добила функцију означавања множине. Старовисоконемачки суфикс за творбу основе *-ir* је променивши своју функцију остао сачуван и постао је први маркер који се искључиво користи за означавање множине (GALAK 2019: 96) Услед ове промене је у старовисоконемачком дошло до промене структуре именице: елемент *-ir* који следи непосредно после основе *lamb* преузео је означавање множине, док је наставак *-o* сад реинтерпретиран као маркер за падеж. У осталим деклинационим класама именица у старовисоконемачком информација о броју и падежу налазила се обједињена у једном наставку (уп. *lamb-ir-o* са генитивом множине именице *a*-деклинације *tag-o*). Ово представља кључну промену у деклинацији немачких именица (VURCEL 1992: 285).

У касној фази старовисоконемачког суфикс *-ir* аналогним изједначавањем елиминисан у једнини, чиме је парадигма опет систематизована.

Sg. Nom.	<i>lamb</i>	Pl. Nom.	<i>lambir</i>
Gen.	<i>lamb -es</i>	Gen.	<i>lamb-ir-o</i>
Dat.	<i>lamb-e</i>	Dat.	<i>lamb-ir-um</i>
Akk.	<i>lamb</i>	Akk.	<i>lambir</i>

Парадигма именице *lamb* у старовисоконемачком преузећа из (KIRŠNER 2008: 84)

У парадигми се разликују облици једнине без *-ir* и облици множине са *-ir*. Овде почиње реинтерпретација *-ir* као ознаке за множину; он сад овде јасно означава множину.

Остаје упитно, како Клајн и др. (KLAJN i dr. 2018: 153) тврде, да ли је потпуни учинак постигнут оног тренутка када се *-ir* више не сматра делом основе (KLAJN i dr. према VURCEL 1992: 283) или је потребно да сви облици са *-ir* у једнини буду потпуно уклоњени. Вероватно се ради о дужем процесу између ова два стадијума. Кључни тренутак за нову функцију суфикса *-ir* је када он постаје продуктиван одн. када је пренесен на многе именице којима изворно није припадао, нпр. на оне које нису имале ознаку множине. Овај феномен може се уочити већ у старовисоконемачком где се суфикс *-ir* првобитно појављивао у малој групи (око 20 именица средњег рода које су углавном означавале ситне животиње као што су *lamb*, *rind*, *huon*, *el*, *farh*, али и код речи као што су *blat* и *loub*. Овој такозваној ”Класи кокошињаца” придружене су речи које до сад нису имале наставак за множину попут *feld* и *korn* (речи из области пољопривреде). У каснијој фази старовисоконемачког појављује се код *tior*, *welf*, *swin*, *smalenöz*, *tal*, *kar*, *lid*. Веза са свакодневним животом на селу остаје присутна; преноси се често објашњавају на основу тематске блискости као нпр. *luog*, *hol*, *blat*, *(h)ris* и *loub* (KLAJN i dr. 2018: 154). Ово аналогно ширење суфикса *-ir* учинило је реинтерпретацију суфикса *-ir* видљивом (ŠČEPANIAK 2011: 58).

5. Развој множинског маркера -er у средњевисоконемачком

У периоду средњевисоконемачког коначно долази до распада старог деклинационог система; наставља се даљи развој од синтетичке ка аналитичкој структури језика. Услед слабљења завршних слогова долази до ослабљивања старовисоконемачких вокала завршног слога ($u, a, o, i \rightarrow e$) или до њиховог потпуног нестанка, док је наставак -*m* на крају речи сведен на -*n*. Ове промене значајно су утицале на смањење разлика између деклинационих класа као и уједначавања морфолошких облика у једнини и множини (BERGMAN i dr. 2019: 147). Када је реч о структури именица, средњевисоконемачки је заменио стару структуру двочланом која се задржала до данас. Неке старије класе именица спојене су у једну или су изгубиле своје специфичне особине, што је резултирало једноставнијим обрасцима деклинације. Именице мушког рода *i*-основе које нису биле склоне прегласу, као и *a*-основе, више не показују разлике у деклинацији. С друге стране расте група именица које су биле склоне прегласу (PAUL 2007: 184). Множински наставак -*e* постаје доминантан у обележавању множине заменивши сложеније старовисоконемачке наставке. У периоду касног средњевисоконемачког именице средњег рода без наставка (нпр. *wort*) посежу за наставцима за множину попут -*e* или -*er* и ту долази до појаве конкурентних облика попут *Worte/Wörter* (NIBLING 2018: 387). Преглас се такође све више користи за обележавање множине. Разлике у деклинацији између мушког, женског и средњег рода постале су мање изражене.

У средњевисоконемачком се разликују четири деклинације именица (три јаке (1–3) и једна слаба (4) деклинација): 1. деклинација (*m, der tac – die tage; n, daz wort – diu wort; f, diu zit – die zite*), 2. деклинација (*m, der gast – die geste; n, daz blat – diu bleter; f, diu kraft – die krefte*), 3. деклинација (*f, diu gebe – die gebe*), 4. деклинација (*m, der bote – die boten; n, daz herze – diu herzen; f, diu zunge – die zungen*) (BERGMAN i dr. 2019: 145–146). Док се у области падежа у средњевисоконемачком уочава опадање облика, категорија броја показује другачију слику: једнина остаје немаркирана, множина се означава наставцима, прегласом, комбинацијом наставка и прегласа или нултим наставком $\emptyset$. Множински наставци углавном су распоређени према роду: 1. /- $\emptyset$ / – женски и средњи, 2. /-*e*/, /- $\emptyset$ / – мушки, 3. /-преглас..*e*/ – мушки, 4. /-преглас..*e*/ – женски и 5. /-преглас..*er*/ – средњи.

Већина наставака за множину хомонимна је са наставцима за падеже унутар исте парадигме, само је -*er* искључиво наставак за множину.

Некадашњи суфикс за творбу основе -*ir*, сада већ маркер множине, еволуирао је у средњевисоконемачком у -*er* чиме нестаје и фонолошка условљеност прегласа. Преглас тада постаје додатни маркер множине уз -*er* (VURCEL 1992: 284).

Парадигма именице *lamp* у средњевисоконемачком изгледа је на следећи начин:

Sg. Nom.	lamp	Pl. Nom.	lember
Gen.	lambes	Gen.	lember(e)
Dat.	lambe	Dat.	lember(e)n
Akk	lamp	Akk.	lember

У номинативу и акузативу јединине појављује се облик *lamp* што указује да је именица *lamp* прошла кроз процес фортизације (нем. *Auslautverhärtung*, f). У генитиву множине уместо старовисоконемачког облика *lamp-i-ro* уочава се облик *lamb-er-(e)n*; у дативу множине уместо *lamp-ir-im* појављује се *lamb-er-(e)n*. Наставци *-e* у генитиву и дативу множине нестају у средњевисоконемачком услед правила синкопе и апокопе (BUJ i dr. 1998: 76).

Током периода средњевисоконемачког множина на *-er* доживљава постепено, али сталну експанзију. Паул (PAUL 2007: 194) наводи да следеће именице редовно граде множину на *-er*: *blat*, *ei*, *grap*, *huon*, *kalp*, *kleit*, *lamp*, *rint*; *-er* множина често у конкуренцији са *-e* или *-ø* множином појављује се код речи: *brët*, *dorf*, *hol*, *hûs*, *kint*, *krût*, *lid*, *gelid*, *rîs*, *tal*, *tier*, *tuch*, *wort*, *lied*, *horn*, *holz*, *buoch*, *abegot*, *rad(t)*, *wëlf*, *borst*, *spël*, *spriuw*, *nôz*.

Маркер *-er* преноси се у средњевисоконемачком на неке именице мушког рода попут *geist* (*Geist* – *Geister*), *man* (*Mann* – *Männer*), *got* (*Gott* – *Götter*), *walt* (*Wald* – *Wälder*) и др. (ŠĆEPANIAK 2011: 58). Пренос *-er* множине на мушки род касније као последица *e*-апокопе почиње тек од 14. века. У покушају да објасни разлог овог преноса Гиртлер (GIRTLEER 1912: 519) истиче да је посредник између мушког и средњег рода вероватно била именица мушког рода *a*-основе *got* (нем. *Gott* – *ѭог*), која је појмовно блиска именици средњег рода *abgot* (нем. *Abgott* – лажни ѭог, идол). Ово појмовно преплитање довело је до делимичног преноса облика, при чему је именица мушког рода *got*, која се ретко користила у множини, усвојила фреквентније множинске *-er* облике именице средњег рода *abgot*. Најстарији докази за ову множину указују на област Јужне Немачке.

6. Развој маркера *-er* у ранонововисоконемачком

Раздобље ранонововисоконемачког карактерише даљи губитак завршетака у деклинацији именица, што доводи до готово потпуне нефункционалности старог деклинационог система. Истовремено, јављају се покушаји поновне структурализације, који укључују процесе профилисања броја и нивелације падежа који су започели у периоду старовисоконемачког (NIBLING, DAMEL i dr. 2017: 58). Разлика између јединине и множине поново се обликује кроз интензивирање употребе постојећих флективних средстава као што су множински маркер *-er* и преглас, чиме се компензује губитак нестабилних завршетака. Процес „профилисања броја” резултирао је тиме да у савременом немачком језику, са неколико изузетака (нпр. именице попут *Lehrer* са подложним [ə] у завршном слогу), скоро све именице имају јасно дефинисан облик за множину (RONEBERGER-ZIBOLD 2010: 121). Истовремено, нивелација падежа доводи до укидања разлика међу падежима, с обзиром на то да се граматичке функције све више изражавају синтаксичким средствима као што су ред речи, придеви, заменице и чланови (POLENC 2000: 155). Ове промене означавају прелазак на модернији и функционалнији систем флексије у немачком језику.

Sg. Nom. <i>lam</i>	Pl. Nom. <i>lämm-er</i>
Gen. <i>lamb(e) s</i>	Gen. <i>lämm-er-(e)</i>
Dat. <i>lamb(e)</i>	Dat. <i>lämm-er-(e)n</i>
Akk. <i>lam</i>	Akk. <i>lämm-er</i>

Парадигма именице *lamp* у ранонововисоконемачком језику преузета из (VEGERA

1993: 181)

У номинативу и акузативу једнине је приметно да нема гласа *b* који нестаје асимилацијом *mb > m*, *mb > mm*, у генитиву и дативу је остао очуван. Апokoпирано *e* које је опционо још увек присутно у генитиву и дативу једнине и множине у раноноровисоконемачком се временом губи. Геминацијом долази до појаве удвојеног *m* (*lämmer*) у множини. Именица почиње да добија свој коначни облик који има у нововисоконемачком.

Sg. Nom. Lamm	Pl. Nom. Lämm-er
Gen. Lamm(e)s	Gen. Lämm-er
Dat. Lamm	Dat. Lämm-er-n
Akk. Lamm	Akk. Lämm-er

Парадијма именице Lamm у савременом немачком језику преузета из (NIBLING 2011:64)

Множина на *-er* у раноноровисоконемачком бележи нагли пораст. Њен развој и ширење могу се објаснити у контексту опште апокопе полугласа у раноноровисоконемачком језику.

Током 14. или 15. века већ око 72 једносложне именице средњег и мушког рода плурализовано маркером *-er* (ŠČEPANIAK (2011:58). У овом периоду маркер *-er* се почео примењивати на друге именице средњег рода као што су *Band, n*, *Kind, n*, *Haus, n*, на неке именице мушког рода попут *Mann, m* и *Wald, m* (VEGERA 1987: 158). Тиме су говорници добили нови, јасно препознатљив множински облик, чак и у дијалектима где је долазило до опште апокопе полувокала. Када се завршни полувокал више не изговара, множине са маркером *-e* постају непрепознатљиве, јер се њихови облици множине не разликују од облика једнине (VEGENER 2002: 265) Такође, маркер *-er* је изазивао преглас (промену вокала), што је додатно допринело разликовању од једнинских облика.

У 16. веку *-er* множина је углавном победила своје конкуренте (*-e* маркер); само поједине речи које су касније формиране с *-er* маркером и даље се појављују с другим множинским облицима. У 17. веку развој је готово на нивоу нововисоконемачког језика; још увек присутни конкуренти су се делимично сачували све до данас, при чему данас обично постоји јасна семантичка диференцијација, као што су *Worte–Wörter*, *Lande–Länder*, *Bande–Bänder*, *Tuche–Tücher*, *Horne–Hörner*, *Lichte–Lichter*, *Gesichte–Gesichter*, *Scheite–Scheiter* (RAJHMAN, VEGERA 1993: 185).

Једна од предности творбе множине помоћу *-er* маркера била је јасна дистинкција између множинских и једнинских форми, за разлику од *-e* облика, који су се често подударали са дативом једнине (*dem Lande – die Lande*, али *dem Lande – die Länder*).

Er-множине са умлаутом су салијентније, јер су јасно препознатљиве и због своје акустичне специфичности лако их је разликовати од других множина као што су оне са нултом ознаком као *der Lehrer – die Lehrer* (ZAJAC 2009: 66).

Иначе, у 18. веку се још увек може наћи мноштво *-er* облика који више нису уобичајени у новој високој немачкој стандардној језику (уп. GIRTLE 1912: 81). Че-

сто забележени облици су: *Beiner, Gebeter, Hemder, Kabinetter, Stücker, Werker*.

Класа именица са множинским маркером *-er* постепено губи на продуктивности од краја 18. века (ZAJAC 2009: 66). Битнер (BITNER 1992: 386), међутим, наводи да је ова категорија престала да буде продуктивна током 19. века, док Кепке (KEPKE 1993: 144, 148) сматра да је значајан пад њене примене забележен тек у 20. Он пад продуктивности доводи у везу са вероватним смањењем употребе дативног маркера *-e* у једнини (као у *Parke*), што елиминише двосмисленост између облика датива једнине и номинатива множине.

Смањење употребе *-er* маркера данас се мање заснива на преласку именица из једне класе у другу (нпр. *Denkmäler* > *Denkmale*) код често коришћених именица, а више на изумирању речи попут *Bälger, Wämser, Gemächer, Mälher*. Када именице нестају јер су замењене модернијим речима (нпр. *Bälger* ~ *Kids*), нестаје и *-er* плурал (VEGENER 2002: 267). Функционално објашњење такође предвиђа нестанак *-er* плурала: смањењем употребе дативног сингуларног маркера *-e* (нпр. *dem Lande* > *dem Land*) нестаје један од разлога за *-er* плурал, док у варијантама језика које не користе апокопу нестаје и други разлог. Стога је *-er* плурал данас у стандардном немачком језику бескористан.

Данас ова класа обухвата око 100 високофреквентних именица средњег и мушког рода. У питању су искључиво једноставне речи (нем. *Simplizia*), које су готово у потпуности једнословне. Све речи су домаћег порекла (KIRŠNER 2008: 136). Како Ниблинг (NIBLING 2008: 293) тврди, ову фреквентност ипак не треба сматрати главним узроком ширења *-er* множине, већ је успех вероватно резултат специфичног маркера (преглас + *-er*) који је постао јасно препознатљив као множина.

7. Закључак

Развој множинског маркера *-er* у немачком језику представља значајан дијахронијски процес који обухвата фонолошке и морфолошке промене. У почетку, овај маркер, тада суфикс за творбу основе, био је део индоевропске структуре именица средњег рода *-es/-os* класе, али је касније, током старовисоконемачког периода, претрпео уз фонолошку промену морфолошку реанализу, трансформишући се из суфикса за творбу основе у граматичку јединицу, тачније у маркер за множину. Ова промена је била од пресудног значаја за успостављање категорије броја у немачком језику, доприносећи јасној разлици између облика једнине и множине. Током средњевисоконемачког и раноновисоконемачког периода продуктивност маркера *-er* је значајно порасла, проширујући се на нове именице и постајући карактеристична одлика немачке множинске флексије. Ова продуктивност донела је промене у граматичком изражавању, које су биле јасно уочљиве у говорном језику тог времена. Ипак, крајем 18. века приметан је пад у продуктивности овог маркера који се данас углавном јавља код ограниченог броја високофреквентних именица.

Ово истраживање не илуструје само еволуцију једне граматичке категорије, већ пружа доказе о дубоким типолошким и структурним променама које су обележиле развој немачког језика од синтетичких ка аналитичким обрасцима. Истраживање маркера *-er* такође показује како историјске језичке промене могу бити условљене функционалним и семантичким факторима, укључујући потребу за јасном дистинкцијом граматичких категорија. Коначно, употреба маркера за множину *-er*

остаје значајан пример реанализе и граматикализације у немачком језику. Она показује како језички системи балансирају између иновација и традиција током свог историјског развоја.

Цитирана литература

- BERGMAN I DR: 2019: BERGMANN, Reinhard i Claire MOULIN, Nikolas RUGE. Alt- und Mittelhochdeutsch: Arbeitsbuch zur Grammatik der älteren deutschen Sprachstufen und zur deutschen Sprachgeschichte. 10th ed., Vandenhoeck & Ruprecht, 2019. <https://doi.org/10.36198/9783838551944>.
- BRAUNE 2004: BRAUNE, Wilhelm. Althochdeutsche Grammatik I: Laut- und Formenlehre, Berlin, Boston: Max Niemeyer Verlag, 2004. <https://doi.org/10.1515/9783110930887>
- DE BOR i VIŠNJEVSKI 1973: DE BOOR, Helmut i Roswitha WISNIEWSKI. Mittelhochdeutsche Grammatik. 7. Aufl., Berlin, New York, De Gruyter, 1973
- GALAK 2019: GALAC, Adam. Das Phänomen des Numerus und der Plural der deutschen Substantive." *Initium*, vol. 1, no. 1, 2019, 77–121. <https://doi.org/10.33934/initium.2019.1.3>.
- GIRTLE 1912: GÜRTLER, Hans. Zur Geschichte der deutschen -er-Plurale, besonders im Frühneuhochdeutschen." *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur*, vol. 37, no. Jahresband, 1912, 492-543. <https://doi.org/10.1515/bgsl.1912.1912.37.492>
- KERN I CUT 1977: KERN, Peter Christoph i Herta ZUTT. Geschichte des deutschen Flexionssystems. *Germanistische Arbeitshefte*, 22. De Gruyter, 1977.
- KINLE 1970: KINLE, Richard. Historische Laut- und Formenlehre des Deutschen. De Gruyter Mouton, 1970.
- KIRŠNER 2008: KÜRSCHNER, Sebastian. Deklinationsklassen-Wandel: Eine diachron-kontrastive Studie zur Entwicklung der Pluralallomorphie im Deutschen, Niederländischen, Schwedischen und Dänischen. *Studia Linguistica Germanica*, vol. 92, De Gruyter Mouton, 2008.
- KLAJN I DR.: KLEIN, Thomas i Hans Joachim Solms, Hans-Peter Wegera. Mittelhochdeutsche Grammatik. Teil II.1 und 2. Flexionsmorphologie. 2 Bände. De Gruyter, 2018.
- KEPKE 1993: KÖPCKE, Klaus-Michael. Schemata bei der Pluralbildung im Deutschen. Versuch einer kognitiven Morphologie. Tübingen, 1993
- KRAE i MAJD 1967: KRAHE, Hans i Wolfgang MAID. Germanische Sprachwissenschaft: Wortbildungslehre. W. de Gruyter & Co, Berlin, 1967
- KURILOVIĆ 1965: KURYLOWICZ Jerzy. The Evolution of Grammatical Categories." *Diogenes*, vol. 13, no. 51, 55–71, 1965 <https://doi.org/10.1177/039219216501305105>.
- LAS 1990: LASS, Roger. How to Do Things with Junk: Exaptation in Language Evolution." *Journal of Linguistics*, vol. 26, no.1, 79-102. Cambridge University Press, New York, 1990
- LEMAN 1995: LEHMANN, Christian. Thoughts on Grammaticalization. *LINCOM Studies in Theoretical Linguistics* 1, LINCOM EUROPA, 1995.
- MAJERTALER 1981: MAYERTHALER, Willi. Morphologische Natürlichkeit (Bd. 28). Wiesbaden: Akademische Verl.-Ges. Athenaion, 1981.
- NIBLING 2008: NÜBLING, Damaris. Was tun mit Flexionsklassen? Deklinationsklassen und ihr Wandel im Deutschen und seinen Dialekten. In: *Zeitschrift für Dialektologie und Linguistik* 75, 3, S. 282–330.
- NIBLING 2018: NÜBLING, Damaris. Worte versus Wörter. Zur Genese und zur semantischen Differenzierung einer Pluraldublette. In: Kazzazi, Kerstin et al. (Hg.): *Worte über*

- Wörter. Tübingen, S. 385–409.
- NIBLING, DAMEL i dr. 2017: NÜBLING, Damaris i Antje DAMMEL, Janet DUKE. Historische Sprachwissenschaft des Deutschen: Eine Einführung in die Prinzipien des Sprachwandels. 5th ed., Narr Francke Attempto, Tübingen, 2017.
- PAUL 2007: PAUL, Hermann. Mittelhochdeutsche Grammatik. 25. Auflage, herausgegeben von Thomas Klein, Hans-Joachim Solms und Klaus-Peter Wegera, Tübingen, 2007.
- POLENC 2000: POLENZ, Peter von. Deutsche Sprachgeschichte vom Spätmittelalter bis zur Gegenwart, Berlin, New York: De Gruyter, 2000.
- RADOVIĆ 1975: RADOVIĆ, Ognjan. Uvod u istoriju nemačkog jezika. 2. izd., ICS, Beograd 1975.
- RAJHMAN i VEGERA 1993: REICHMANN, Oskar i Klaus-Peter, WEGERA. editors. Frühneuhochdeutsche Grammatik. By Robert Peter Ebert, Oskar Reichmann, Hans-Joachim Solms, and Klaus-Peter Wegera. Sammlung kurzer Grammatiken germanischer Dialekte. A, Hauptreihe; Nr. 12., Niemeyer, 1993.
- RAMAT 1981: RAMAT, Paolo. Einführung in das Germanische, Max Niemeyer Verlag, Berlin, New York, 1981. <https://doi.org/10.1515/9783111346113>
- RONNEBERGER - ZIBOLD 2010. RONNEBERGER - SIBOLD, Elke. Die deutsche Nominalklammer: Geschichte, Funktion, typologische Bewertung. Historische Textgrammatik und Historische Syntax des Deutschen: Traditionen, Innovationen, Perspektiven. Band 1: Diachronie, Althochdeutsch, Mittelhochdeutsch. Band 2: Frühneuhochdeutsch, Neuhochdeutsch., edited by Arne Ziegler and Christian Braun, Berlin, New York: De Gruyter, 2010, 85-120.
- RONNEBERGER - ZIBOLD 2013: RONNEBERGER - SIBOLD, Elke. Einführung in die historische Morphologie des Deutschen von der Gegenwartssprache. Jahrbuch der ungarischen Germanistik. (2013): 13-34.
- STANIŠIĆ 2019: STANIŠIĆ, Vanja. Uvod u indoevropsku filologiju. Čigoja, Beograd, 2019
- ŠČEPANIAK 2011: SZCZEPANIAK, Renata. Grammatikalisierung im Deutschen: Eine Einführung. Narr Dr. Gunter, 2011.
- ŠMIT I DR 2013: SCHMIDT, Wilhelm et al. Geschichte der deutschen Sprache : ein Lehrbuch für das germanistische Studium. 11., verb. und erw. Aufl. / Elisabeth Berner, Norbert Richard Wolf., S. Hirzel, 2013.
- ŠTEDJE 2007: STEDJE, Astrid. Deutsche Sprache gestern und heute: Einführung in Sprachgeschichte und Sprachkunde. German ed., 16 Mar. 2007
- VEGENER 2002: WEGENER, Heide. Aufbau von markierten Pluralklassen im Deutschen — eine Herausforderung für die Markiertheitstheorie. In: Folia Linguistica 36, 261-295
- VEGENER 2004: WEGENER, Heide. Doppelpluralformen im Deutschen. Diathese, Modalität, Deutsch als Fremdsprache, herausgegeben von Beate Lindemann und Ole Letnes, Stauffenburg, 2004, S. 153–168
- VEGENER, 2005: WEGENER, Heide. Grammatikalisierung und De-/Regrammatikalisierung der deutschen Pluralmarker. Grammatikalisierung im Deutschen, edited by Torsten Leuschner, Tanja Mortelmans and Sarah De Groodt, Berlin, New York: De Gruyter, 2005, 85-104.
- VEGERA 1987: WEGERA, Klaus-Peter. Flexion der Substantive. Grammatik des Frühneuhochdeutschen: Beiträge zur Laut- und Formenlehre, Band 3, herausgegeben von Hugo

- Moser, Hugo Stopp und Werner Besch, Carl Winter, 1987.
- VERNER 1969: WERNER, Otmar. Das deutsche Pluralsystem (Strukturelle Diachronie). Sprache – Gegenwart und Geschichte, Düsseldorf, 1969.
- VURCEL 2001: WURZEL, Wolfgang Ullrich. Flexionsmorphologie und Natürlichkeit: Ein Beitrag zur morphologischen Theoriebildung, *Studia grammatica*, 21, Band 21, 2. Aufl. Reprint 2014, Berlin, Akademie Forschung, 2001
<https://doi.org/10.1515/9783110925364.85>
- VURCEL 1992; WURZEL, Wolfgang Ullrich. Morphologische Reanalysen in der Geschichte der deutschen Substantivflexion, *Folia Linguistica Historica*, vol. 26, no. *Historica-vol-13-1-2*, 1992. 279-307. <https://doi.org/10.1515/flih.1992.13.1-2.279>
- ZAJAC 2009: SAYATZ, Ulrike. Von Denkmälern und Denkmalen, Balkons und Balkonen, Anfängen dieses Jahres und diesen Jahres: Die Vermittlung von System, Norm und Variation in der Schule am Beispiel der Nominalflexion.“ In: Karl-Heinz Siehr & Elisabeth Berner (Hrsg.), *Sprachwandel und Entwicklungstendenzen als Themen im Deutschunterricht: fachliche Grundlagen – Unterrichtsanregungen – Unterrichtsmaterialien*, Potsdam: Universitätsverlag Potsdam, 65–82.
- ZONDEREGGER 2003: SONDEREGGER, Stefan. *Althochdeutsche Sprache und Literatur: Eine Einführung in das älteste Deutsch*. de Gruyter, 2003.

Nevenka V. Janković

Katarina Z. Stamenković

DIACHRONE ENTWICKLUNG DES PLURALMARKERS -ER IN DER DEUTSCHEN SPRACHE

Zusammenfassung

Der Gegenstand dieser Arbeit ist eine Übersicht der Entwicklung des Pluralmarkers -er aus der diachronen Perspektive. Der Pluralmarker -er, der ursprünglich aus dem stammbildenden Suffix der indoeuropäischen -es/-os-Flexionsklasse stammt, hat auf seinem Weg zur Grammatikalisierung erhebliche phonologische und morphologische Veränderungen erfahren. Die Genese des Pluralmarkers -er wird in der Arbeit anhand des Paradigmas des Substantivs Lamm, n. illustriert. In der Einleitung der Arbeit werden die Definition, der Ursprung und die Entwicklung des Pluralmarkers im Deutschen erörtert, woraufhin die indoeuropäische Deklination der Substantive analysiert wird, mit besonderem Fokus auf die Struktur der Substantive und die Bedeutung des Stammbildungssuffixes bei der Klassifikation der Substantive und Deklinationssparadigmen. Im Zeitraum der germanischen Sprache erlebte das ehemalige Stammbildungssuffix -es/-os bedeutende Veränderungen, es wandelte sich zu -iz/-az, was den Beginn des Reduktionsprozesses markierte. Unter dem Einfluss des Vernerischen Gesetzes entwickelte es sich zu -ir, was das neue Deklinationssystem weiter prägte. Der Hauptfokus der Arbeit liegt auf der Entwicklung des -er Markers im entscheidenden Zeitraum des Althochdeutschen, in dem das ehemalige Stammbildungssuffix zu einem grammatischen Morphem grammatikalisiert und als Pluralmarker neu interpretiert wurde. Im Frühneuhochdeutschen kam es zu einem plötzlichen Anstieg der Produktivität dieses Markers, der sich als praktisches Mittel zur eindeutigen Unterscheidung des Numerus erwies, daraufhin folgte aber der Rückgang seiner Produktivität. Obwohl er heute nicht mehr produktiv ist, bleibt der Marker -er ein wichtiger Bestandteil des morphologischen Systems der deutschen Sprache.

Schlüsselwörter: Morphologie, Geschichte der deutschen Sprache, Plural, Grammatikalisierung

Татјана Г. Лепојевић Грујић¹

Универзитет у Нишу

Филозофски факултет

Департман за немачки језик и књижевност

<https://orcid.org/0009-0002-4678-2119>

АНАЛИЗА ГРЕШАКА У СЛАГАЊУ РОДА ИМЕНИЦА ПРИ ПРЕВОЂЕЊУ СА СРПСКОГ НА НЕМАЧКИ ЈЕЗИК

Овај рад се бави анализом грешака које настају при превођењу реченица са српског на немачки језик, с посебним фокусом на превод рода именица и њихово грама-тичко слагање са другим врстама речи унутар именичке синтагме. С обзиром на то да се граматичка категорија рода српских и немачких именица често разликује, њихова пра-вилна употреба захтева пажљиво усклађивање рода именица са придевима, релативним заменицама, и различитим детерминативима. Истраживање представљено у раду анали-зира грешке које настају када студенти Филозофског факултета у Нишу преводе реченица са српског на немачки језик, а тичу се искључиво слагања рода именица. У истраживању је учествовало 57 студената Филозофског факултета. За потребе истраживања осмишљен је упитник који обухвата 9 српских реченица у којима је фокус на конгруенцији рода 15 именица и неколико питања о самим испитаницима. Резултати показују да су грешке у превођењу најчешће настале услед генералног недостатка знања морфосинтаксе не-мачког језика, али и услед поистовећивања граматичког рода и конгруентних својстава српских и немачких именица. Ове грешке укључују: неадекватно слагање рода именице са придевима у атрибутој функцији, релативним заменицама и/или детерминативима; избор потпуно погрешне именице као преводног еквивалента; неправилну употребу рода код немачких именица – хомонима, чије значење зависи од рода. Ова анализа има за циљ да укаже на проблеме у процесу учења и превођења, као и да понуди препоруке за побољ-шање наставних метода које би смањиле појаву оваквих грешака.

Кључне речи: немачки језик, српски језик, граматичка категорија рода именица, слагање рода именица, анализа грешака, контрастивна лингвистика, грешке, интерференција

1. Увод

Именице као део српског и немачког језичког система користе се за озна-чавање елемената изван језичке стварности. Оне припадају лексичкој категорији и чине највећу групу речи у оба језика. Међутим, постоје разлике између одређених српских и немачких именица када је реч о граматичкој категорији рода и о слага-њу рода именица са другим врстама речи (придевима, релативним заменицама и различитим детерминативима тј. чланским речима). Конгруенција рода именица и других врста речи мора да постоји како би се добиле граматички тачне речени-це. Не придржавајући се разлика које постоје између немачке и српске категорије

¹ tatjana.lepojevic.grujic@filfak.ni.ac.rs

рода неких именица, ученици страног језика имају тенденцију да примењују иста правила српског језика на немачки језик, чиме стварају граматички нетачне реченице. Они морају бити добро упознати са правилима која управљају формирањем реченица у том језику, као и са правилима свог матерњег језика, како би избегли интерференцију једног језика на други.

Под граматичком категоријом рода именица (нем. *das Genus* или *das grammatische Geschlecht*) која се јавља у многим језицима, подразумева се подела именица према којој свака именица припада одређеном роду. Према Пиперу и Клајну (2013) граматичка категорија именичког рода је селективна категорија, што значи да се именице не мењају по родовима, као рецимо придеви, већ свака именица припада неком роду као одређеној именичкој класи. Слично српским ауторима, Енгел (1988) описује род као својство именица које је нераскидиво повезано са другим граматичким категоријама, попут падежа, броја и деклинације. Истиче да род често нема логичке или природне разлоге, већ је одређен језичком употребом. Затим, Корбет (2000) дели родне системе на семантичке системе, где је потребна само семантичка информација, тј. где значење именице одређује њен род, и на формалне системе, где се морфолошке и/или фонолошке информације допуњују семантичком информацијом. То значи да формални системи никада не могу бити искључиво засновани на формалним критеријумима, већ увек постоји интеракција између семантичких и формалних критеријума.

Када је реч о роду именица у немачком, Срдић (2013) наводи да се род често тешко препознаје само на основу морфологије или семантике, осим у специфичним случајевима. Она у својој књизи наводи детаљну листу рода именица на основу форме и значења². Треба споменути да у немачком језику постоје и именице са променљивим родом (нем. *Nomina mit schwankendem Genus*). Код одређених именица нема промене у значењу (*der/das Bonbon*), док друга група именица, тзв. хомоними, мења значење са променом рода, на пример, *der Band* (том књиге), *das Band* (трака), *die Band* (бенд). Затим, поименичени придеви такође указују на специфичности рода, на пример, *der Angestellte* (мушки облик), *die Angestellte* (женски облик), али и *das Kleine* (средњи род, само онда када је род небитан).

С друге стране, у српском језику постоје и двородне именице као што су *судија*, *ијјаница*, *свађалица*, *аксиома* и које могу бити мушког или женског рода, зависно од контекста. Оне које означавају живе ентитете имају род који зависи од пола субјекта, нпр. *Он је свађалица* или *Она је свађалица* (PIPER, KLAJN 2013: 56). У тим случајевима, граматичка конгруенција одражава стварни род субјекта, тако да именице имају природни род. Међутим, двородне именице које се завршавају на *-ица*, а односе се на живо захтевају да атрибут буде у женском роду, нпр. *Он је ђознаџица свађалица*, а не **Он је ђознаџица свађалица*.

1.1. Слагање рода именица са осталим врстама речи

Бригите Шварце (2008: 32) дефинише конгруенцију као „eine bestimmte Art von Übereinstimmung zweier sprachlicher Zeichen in einer grammatischen Kategorie“. Конгруенција у граматичком роду подразумева да одређене врсте речи морају одражавати род именице. Она истиче да је конгруенција кључна за идентифика-

² Детаљну листу видети код Срдић (2013: 123–127).

цију класе којој именица припада. Леман (1993: 725) идентификује конгруенцију у немачком језику између рода именице и детерминатива (чланова, заменица), атрибута (придева, бројева), присвојних атрибута (у генитиву) и релативних заменица. Даље, Урсула Хоберг (2004: 78) наводи да је у немачком језику конгруенција присутна и у анафорским референцама (нпр. *der Vater-er*). Међутим, код одређених именица, нпр. код деминутива који су увек средњег рода често се у свакодневном говору јавља семантичка конгруенција, а не синтаксичка, па се често за *das Mädchen* (девојчица) користи лична заменица *sie* уместо *es* (ŠAFROT 2004: 348).

Када је реч о српском језику, Станојчић и Поповић (1989: 293) сматрају да „Конгруенција представља морфосинтаксичку везу између конгруентне речи или синтагме и именичког конституента који условљава (контролише) избор конкретне вредности конгруентних категорија. Функција конгруенције је да обележи приписивање садржаја конгруентне речи или синтагме одговарајућем именичком појму“. Дакле, конгруенција се односи на слагање променљивих речи са именицом у роду, броју и падежу. Ово укључује придеве, заменице, бројеве и глаголе. Ипак, разликује се граматичка конгруенција, заснована на облику, од семантичке, засноване на значењу (нпр. *Судија је сѝрої* уместо *Судија је сѝроїа* за мушког референта).

1.2. Сличности и разлике у слагању рода именице

Што се тиче сличности између српског и немачког, примећујемо да у оба језика имамо три рода (мушки, женски, средњи) и то да је именица контролор конгруенције, то јест, различити детерминативи (показни, присвојни, односно-упитни и неодређени), придеви у атрибутској функцији и релативне заменице морају да се слажу са родом именице. Илустроваћемо сличности неким примерима, *Dieser Student/Diese Studentin/Dieses Kind spricht mit meiner Schwester/mit meinem Bruder / Овај сѝуденѝ/Ова сѝуденѝкиња/Ово деѝе ѝрича са мојом сесѝром/мојим браѝом*. Слична је и конгруенција у прономиналним анафорама (*Der Junge/Die Frau/Das Kind ist klug. Er/Sie/Es kommt aus Serbien. / Младић/Жена/Деѝе је ѝамеѝан/ѝамеѝина/ѝамеѝино*³. *Он/Она/Оно долази из Србије*).

Међутим, разлике су значајније, јер управо оне доводе до интерференције током превођења. Род многих именица у овом језичком пару се разликује, и он се у немачком језику обележава одређеним чланом који у српском не постоји. Врло проблематичне су и именице код којих се јавља одступање у погледу граматичког рода и природног пола, а то је случај у немачком језику код деминутива који су увек средњег рода (*das Mädchen*) иако је у питању женско биће, док је у српском језику присутно слагање по природном роду⁴. Затим, у множини, род је у немачком неутралан, док је у српском увек присутан, (*meine Freunde*–моји ѝријаѝѝи, *meine Freundinnen*–моје ѝријаѝѝице). У српском језику, конгруенција се јавља и ван именичке синтагме, укључујући предикат и предикативе (*Колеѝа је врегдан*, али *Колеѝиница је врегна*), док у немачком то није случај (*Der Kollege/ Die Kollegin ist fleißig*).

Уколико се током превођења примене правила конгруенције рода матер-

3 Разлика се јавља у слагању предикатива са родом именице у српском, у следећем пасусу је то детаљније обрађено.

4 Постоји и одређени број именица у српском језику које су средњег рода иако се односе на људе (*деѝе, момче, девојче*).

њег језика, могу настати грешке попут **Die Stuhl ist bequeme* уместо *Der Stuhl ist bequem*, јер је именица *сџолица* женског рода у српском језику и притом се јавља и слагање са предикативом, у овом случају придевом *удобан* (*bequem*). Ове разлике захтевају систематичан приступ у настави, стога студенти морају од самог почетка бити свесни разлика које се јављају када је реч о роду именица у овом језичком пару. Овај теоријски оквир представља основ за анализу грешака које настају услед разлика у категорији рода између српског и немачког језика.

2. Теоријско утемељење и претходна истраживања

Поред наведених разматрања разлика у примени правила конгруенције у српском и немачком језику, а с обзиром на то да се у овом раду на корпусу састављеном од студентских превода реченица са српског на немачки језик примењује анализа грешака, као подобласт контрастивне лингвистике, при учењу страног (у нашем случају немачког) језика, теоријски оквир ћемо најпре проширити разматрањем познате *Хипотезе контрастивне лингвистике* (енг. *contrastive hypothesis*, нем. *Kontrastiv-Hypothese*), која се управо бави контрастирањем и феноменом интерференције, као и грешкама у процесу учења страног језика. Затим ћемо се осврнути на претходна истраживања која се баве овим феноменом, анализираним у различитим језичким комбинацијама са немачким језиком, а чији резултати могу имати позитивне импликације на смањење грешака у настави немачког као страног језика.

2.1. Хипотеза контраста

Роберт Ладо је у свом делу *Linguistics Across Cultures* поставио теоријске темеље познате као хипотеза контрастивне анализе – претпоставка да се учење страног језика може побољшати упоређивањем матерњег језика ученика са језиком који треба научити. Он сматра да ће ученику елементи у циљном језику који су слични његовом матерњем језику ученика бити лакше, а елементи који су различити теже савладани (LADO 1957). Ди Пјетро (1971) такође наводи да, ако су два језика слична, тада ученик доживљава олакшање или позитиван трансфер; с друге стране, ако су језичке структуре потпуно различите или чак супротне, јавља се интерференција или негативни трансфер. Он објашњава концепт језичког трансфера који дефинише као процес тумачења граматике једног језика терминима другог, а грешке које произилазе из овог процеса назива интерференцијом. Према хипотези контрастивне анализе, интерференција матерњег језика је главни узрок настанка грешака ученика. Међутим, поред грешака насталих интерференцијом које Кордер (1971) назива и интерлингвалним, постоје и интралингвалне грешке које произилазе из самог процеса усвајања језика, независно од матерњег језика. Оне се често јављају због претеране генерализације правила (енг. *overgeneralization*, нем. *Übergeneralisierung*) или недовољног разумевања граматичких структура циљног језика.

Хипотеза контрастивне анализе постоји у два облика: снажној и слабој верзији. Снажна верзија се ослања на претпостављену моћ контрастивне анализе да предвиди потешкоће ученика, тако да се наставни материјали могу планирати како би се те потешкоће превазишле. Ладо је дубоко веровао у предиктивну моћ контрастивне анализе и њену корисност у процесу учења и поучавања страних је-

зика. С друге стране, слаба верзија тврди да постоји неусклађеност између основа теоријског оквира и главних циљева које је овај приступ поставио, јер осим упоређивања преводних еквивалената, много тога није упоредиво у смислу ефикасних резултата. Дакле, иако је контрастивна анализа била веома утицајна, временом је постала предмет критике. У том погледу, Дурбада (2011: 73) наводи да нису све грешке настале „као последица међујезичких интерференција“, као и да „не праве сви ученици с истим матерњим језиком исте грешке у истом страном језику који уче“.

2.2. Преглед претходних истраживања у области анализе грешака

Анализа грешака у процесу учења страног језика једна је од важних подбласти контрастивне лингвистике која пружа драгоцене увиде за унапређење наставе и разумевање узрока грешака. Џулаикахова и др. (2023) су анализирали писане радове 20 студената чији је матерњи језик индонезијски, а који су полагали тест знања из немачког језика нивоа B1. Уочено је 11 категорија грешака, а међу њима и грешке у конгруенцији рода именица са детерминативима и атрибутима, које су сврстане под *Kompetenzfehler*, а указују на недовољно овладавање одређеним језичким структурама. Према Кордеру (1967), ова врста грешака (енг. *errors*) настаје услед непознавања граматичких правила, због чега ученик није у могућности да их самостално исправи. Супротно томе, термин *Performanzfehler*⁵ (енг. *mistakes*) односи се на грешке узроковане факторима као што су когнитивно оптерећење, непажња или умор. За разлику од прве категорије, ученик може самостално да исправи ове грешке, ако му се на њих укаже.

Анализом грешака у тестовима на немачком језику код средњошколаца у Хрватској бави се Ружа Матић (2015). На основу добијених резултата, утврдила је да се 71% уочених грешака односи на граматику, а међу њих убраја и грешке у употреби члана (које поистовећује са родом именице) и у неправилној придевској деклинацији. Иако је ауторка детаљније анализирала грешке у глаголској синтагми него у именичкој, закључила је да су граматичке грешке настале, јер ученици нису у довољној мери савладали граматику немачког језика, док су лексичко-семантичке грешке настале услед интерференције матерњег или другог страног језика, у овом случају енглеског.

Александра Ђаковић (2020) у свом истраживању проучава језичку интерференцију немачког језика и њен утицај на српски језик као први језик код младих миграната који су одрасли и школовали се у Аустрији. Анализом грешака у писаним текстовима у оквиру наставе *Босанској/Хрватској/Српској (БХС) као другој живој страни језика*⁶, утврђене су грешке у интерференцији настале под утицајем немачког, како у граматичким, тако и у лексичким материјалима језика. Примери интерференције уочени су и у именичкој синтагми, где су ученици у српској реченици користили *дејтерминатив* који није употребан, као у примеру: *Имамо *једну професорицу* (нем. *Wir haben eine Lehrerin*), али и у придевској деклинацији, ... *где могу *лоши ствари да се дешавају* (нем. ... *wo viele schlechte Dinge passieren können*) (2020: 65-

5 Карин Клепин (1998) користи термине *Kompetenzfehler* и *Performanzfehler* (који одговарају енглеским терминима *errors* и *mistakes*).

6 Предмети под називом *die erste lebende Fremdsprache* (први живи страни језик) и *die zweite lebende Fremdsprache* (други живи страни језик) уче се у аустријским школама.

66). Наиме, иако је реч о билингвалној деци, ово истраживање указује на то да је немачки доминантан језик у односу на српски, што је и очекивано с обзиром на то да се школовање ових ученика одвија на немачком језику, али и на то, да грешке у употреби чланова и конгруенцији, настале услед интерференције, постоје на овом језичком пару у смеру немачки – српски.

Ерчоклуова и Кочак (2022) анализирали су дескриптивно-квантитативном методом писане грешке 70 студената чији је матерњи језик турски, а чије знање немачког језика одговара А2.2 нивоу. Идентификовано је укупно 218 грешака, од којих су најчешће биле грешке у избору падежа и у синтакси, док су грешке у конгруенцији биле најређе. Ови аутори сматрају да је главни узрок грешака утицај матерњег језика или другог страног језика, као и у недостатку наставних материјала који би систематично обрадили ову тему. Слично овим ауторима, Груберова и др. (2020) су у анализи писаних текстова 45-оро испитаника чији матерњи језици припадају словенској групи језика, поред грешака на лексичком и семантичком нивоу, уочили и грешке у морфосинтакси, попут грешака у конгруенцији рода именица и употреби члана, а као главни разлог истакли интерференцију матерњег језика насталу услед како различитих, тако и сличних структура у језицима и недовољан контакт са немачким језиком. Сличне грешке присутне су и у истраживању Млакар Грачнерове (2018) која наводи да од укупног броја анализираних грешака (1553), њих 659 (42%) настаје услед грешака у морфосинтакси, а притом се конгруенција рода именице и употреба члана у оквиру именичке синтагме чини нарочито проблематичном, јер категорија члана не постоји у словеначком језику, а род именица се често разликује у анализираном језичком пару (словеначки и немачки).

Горе наведена истраживања показују сличност у анализи утицаја различитих језика у односу на немачки. Конкретно, показало се да граматички род немачких именица често доводи до грешака у конгруенцији у оквиру именичке синтагме, при чему се ове грешке могу приписати утицају (различитог) рода именица у матерњем језику говорника. Поред тога, категорија члана, која није присутна у словенским језицима (в. Грубер и др, Млакар Грачнер), представља додатну потешкоћу за ученике немачког као страног језика, што се огледа у високој фреквенцији грешака управо у изостављању члана у текстовима на немачком језику.

2.3. Импликације истраживања за наставу немачког језика

Емпиријски резултати горе наведених истраживања откривају, дакле, узроке настанка грешака, а са друге стране указују на теоријске и практичне могућности за спречавање или смањење грешака у настави немачког као страног језика. Полазећи од узрока настанка грешака, горе поменути аутори препоручују примену комуникативних активности и аутентичних текстова како би се број грешака смањιο. Посебно истичу да је битно прилагодити наставне методе разликама између језичких система матерњег језика и немачког. Дакле, наведена истраживања указују да грешке у учењу страног језика нису искључиво негативан аспект, већ важан део процеса усвајања. Оне пружају наставницима увид у типичне проблеме и смернице за креирање наставних материјала. Управо и Ладо (1957) сматра да резултати добијени упоређивањем било која два језика имају велику вредност за наставнике страног језика, јер могу припремити одговарајуће наставне материјале, тестове и

експерименте у учењу језика, и на тај начин могу се предвидети и описати обрасци који ће изазвати тешкоће, упоређујући систематски језик и културу коју треба научити са матерњим језиком и културом ученика. Увођење честих вежби различитих структура, попут попуњавања празнина (нем. *Lückentext*), вишеструког избора (нем. *Multiple-Choice-Aufgaben*) или спајања реченица (нем. *Verbinden von Sätzen*) (MLAKAR GRAČNER 2018: 234), употреба аутентичних текстова и комуникативних активности могу помоћи у смањењу грешака. Анализа грешака такође доприноси бољем разумевању интерференције између језика и омогућава прилагођавање наставе потребама ученика. На пример, Хелбих и Буша (2022) сматрају да се грешке настале услед погрешног рода именице и/или у употреби чланова могу смањити управо путем метода контрастивне анализе, тј. упоређивањем немачког система чланова са матерњим језиком ученика; затим, свесним учењем рода именица (обележавање рода именица одређеним бојама, на пример, *der* – плаво, *die* – црвено, *das* – зелено)⁷ и на крају следи учење рода именица увек заједно са члановима (*der Stuhl, die Wohnung, das Mädchen*).⁸ Овај рад има за циљ да додатно осветли значај анализе грешака и пружи основу за унапређење наставних пракси у учењу немачког језика као страног (на терцијарном нивоу).

3. Методологија истраживања

Истраживање је контрастивно и микролингвистичко, са циљем да се истражи примена граматичких знања студената у погледу конгруенције током превођења. На основу истраживања Ерчоклуове и Кочака (2022), као и Ђаковићеве (2020) наша полазна хипотеза је да ће главни узрок грешака у слагању рода именица и њихових пратећих речи при превођењу са српског на немачки бити интерференција матерњег српског језика, до које, према Груберовој и др. (2020), могу довести не само разлике већ и сличности између језика. С друге стране, према Хипотези контрастивне анализе и на основу истраживања Млакар Грачнерове (2018), очекује се да ће се највише морфосинтаксичких грешака испољавати у областима граматичких категорија које не постоје или су значајно различите у језичком систему студената. Према томе, категорија члана која не постоји у српском и категорија рода која је код одређених именица различита биће још један од разлога погрешне конгруенције. У складу са истраживањем Матићеве (2015) и Џулаикахове и др. (2023), те грешке биће сврстане у категорију *Kompetenzfehler*, јер су настале услед генералног незнања граматике немачког језика.

Узорак истраживања чини 57 испитаника који су, у оквиру упитника, преводили 9 српских реченица на немачки језик. У свакој од реченица налазе се именице чији се род разликује између два језика, на пример, *стајан* (именица мушког рода у српском) и *die Wohnung* (именица женског рода у немачком), или именице које су хомоними, те у зависности од рода мењају своје значење (*die/das/der Band*) или поименичени придеви у немачком језику (*der/die Angestellte*) или двородне именице у српском (*џај/џа сугија*). Укупан број анализираних конгруенција именица је 15, а добијени резултати треба да нам укажу и на то у којој мери студенти

⁷ У уџбеницима за учење немачког као страног језика (*Menschen, Sicher, Schritte, Tangram* итд.) доступним у нашој земљи родови су обележени наведеним бојама.

⁸ Управо то предлаже и Срдић (2013: 127).

који уче немачки језик праве грешке и колики је утицај матерњег језика када је реч о превођењу слагања рода именица. Добијени преводи анализирани су квалитативно-дескриптивном методом како би се грешке класификовале и утврдио узрок њиховог настанка.

Истраживање је спроведено истовремено међу студентима Филозофског факултета који уче немачки на матичном и нематичном департману. Одазвало се 57 студената, а узорак би био мало већи (очекивано око 80), да су сви били присутни односно прихватили позив за учешће. Испитаници су одабрани због тога што је аутор у наставној пракси са студентима уочио да приликом превођења или писања састава постоји проблем у конгруенцији рода именица, те је желео да истражи узроке и унапреди своју праксу. Студенти су на располагању имали 20 минута, а реченице су преводили самостално без помоћи речника. Поред превода, они су одговарали и на питања о дужини учења немачког језика, похађању приватних часова, коришћењу језика ван наставе и о боравку у некој од земаља у којој је немачки службени језик. На основу одговора студената на та питања, дошло се до следећих сазнања: на основу година учења језика, ниво знања студената варира од А1 до Ц1/Ц2 нивоа према Заједничком европском референтном оквиру за језике. Иако би ниво знања студената требало да буде у складу са годином студија – на пример, Б1 за прву, Б2 за другу, Ц1 за трећу и Ц2 за четврту годину – у пракси ове очекиване вредности не одговарају увек стварним језичким компетенцијама студената. Затим, приватне часове немачког похађало је 77% студената прве године, у трајању од три месеца до 8 година, док највише студената треће године (88%) активно користи немачки језик на друштвеним мрежама, попут Дискорда (*Discord*). Студенти су углавном туристички боравили у некој од земаља немачког говорног подручја, док се један испитаник, који је 19 година живео у Швајцарској, сматра матерњим говорником.

4. Резултати истраживања и анализа грешака

У овом делу рада представљене су детаљне анализе превода двеју реченица за чије именице је добијен највећи, али и најмањи проценат тачно преведених конгруенција, затим врсте грешака и узроке настанка истих у преводу, њихово груписање према узроку (са посебним фокусом на тачну и погрешну конгруенцију), а потом се укратко осврћемо на све грешке које су се јављале током превођења, како би на основу анализе типова и узрока свих грешака утврдили тачност полазне хипотезе.

Именица за чију конгруенцију је добијено највише тачних превода је *Buch*, а реченица у упитнику коју је требало превести гласи: Моја омиљена књига је „*Стијейски вук*“ и *rago je читам*, а одговарајући превод на немачки језик би био: *Mein Lieblingsbuch ist „Der Steppenwolf“ und ich lese es gerne*. Именица *Lieblingsbuch* је средњег рода у немачком, док је српски преводни еквивалент женског рода, те је слагање присвојног детерминатива (*моја, mein*) и личне заменице у акузативу у немачком језику са родом именице у средњем роду *es*, док је у српском језику присутно слагање у женском роду *је*. Међутим, услед интерференције рода ове именице у српском језику, јавиле су се у одређеним преводима само грешке у конгруенцији са личном заменицом, док је облик присвојног детерминатива исправан, па ти

преводи гласе: *Mein Lieblingsbuch ist „Der Steppenwolf“ und ich lese *sie gerne*⁹. Но, у наредном примеру **Meine Lieblingsbuch ist „Der Steppenwolf“ und ich lese *sie gerne*, је интерференција српског језика у коме је именица *књиџа* женског рода очигледна.

С друге стране, за конгруенцију рода именице *Mädchen* добијен је најмањи број тачних превода, а реченица у упитнику гласи: *Уџознали смо љре два дана симџа-џичну девојчицу и љоклонили јој чоколаду*, а могући превод на немачки језик је: *Wir haben vor zwei Tagen ein sympathisches Mädchen kennengelernt und ihm eine Schokolade geschenkt*. Фокус је дакле на именици *Mädchen* која је у немачком средњег рода, тако да захтева слагање за личном заменицом у дативу једине у средњем роду *ihm*, док је у српском језику именица *девојчица* женског рода и сходно томе захтева слагање са личном заменицом у женском роду *њој*. Међутим, у анализираном узорку доби-ли смо и следеће погрешне преводе. Најпре, у преводу *Wir haben vor zwei Tagen ein sympathisches Mädchen kennengelernt und *ihr eine Schokolade geschenkt*, примећујемо да је направљена грешка у слагању рода именице и личне заменице, тј. испитаници су применили логичку конгруенцију, а не граматичку. Дакле, они су препознали род именице у немачком језику, међутим направили су грешку у слагању заменице са родом именице на коју се она односи (дакле, у прономиналној референци). Даље, у преводима *Wir haben vor zwei Tagen *eine sympathische Mädchen kennengelernt und *ihr *ein Schokolade geschenkt*, је поред грешке у роду именице *Mädchen*, направљена и грешка у вези са родом именице *Schokolade* што се није очекивало с обзиром да је именица *чоколада* женског рода у оба језика. У наредном примеру су током превођења у потпуности примењена правила конгруенције српског језика и услед интерференције матерњег језика добијена је потпуно нетачна немачка конструкција: *Wir haben vor zwei Tagen *eine sympathische Mädchen kennengelernt und *ihr *Schokolade geschenkt*. Затим, у одређеним примерима је уместо именице *Mädchen* искоришћен као преводни еквивалент именица *Frau*, те, иако је конгруенција рода именице и осталих речи тачна, овај превод се због неадекватно употребљеног преводног еквивалента не може сматрати тачним, јер је настала семантичка грешка: *Wir haben vor zwei Tagen eine sympathische Frau kennengelernt und ihr eine Schokolade geschenkt*. На крају, у следећим преводима евидентан је недостатак знања морфосинтаксе немачког језика у виду недостатка неодређеног члана, као и грешака у мешовитој придевској деклинацији: *Wir haben vor zwei Tagen *sympathisches Mädchen/ *eine sympathisches Mädchen/ *ein sympathische Mädchen kennengelernt und ihr *Schokolade geschenkt*.

Анализом свих превода студената у којима је фокус на конгруенцији рода 15 именица са осталим врстама речи у оквиру именичких синтагми закључили смо да је у 50.6% превода конгруенција рода именица тачна. Наиме, студенти су препознали род именице на немачком језику, и исправно применили правила конгруенције са различитим детерминативима (присвојним: *seine Wohnung, mein Lieblingsbuch* и показним: *jener große See, diese vierköpfige Band, diesen Stuhl*), личним заменицама у функцији директног (*es (mein Lieblingsbuch)*) и индиректног објекта (*ihm (ein sympathisches Mädchen)*), препознали су поименичени придев (*die nette Bankangestellte*) и хомоним (*die Band*) у немачком и двородној именицу

9 Астерикс (*) означава погрешне немачке конструкције.

(*судуја*) у српском, а притом су показали и да владају правилима немачке морфосинтаксе, која се у овом истраживању огледа у виду придевске деклинације (*ein sympathisches Mädchen, jener große See, die nette Bankangestellte, eine bekannte Richterin, diese vierköpfige Band*) и правилном употребом одређеног и неодређеног члана (в. горе). С друге стране, у 31.4% превода је род именице нетачан, па сам тим и конгруенција са осталим речима, док је 17.9% именица остало непреведено.

Табела 1. Процентуални приказ тачно и нетачно преведених конгруенција

Тачан превод	50.6%
Нетачан превод	31.4%
Непреведене именице	17.9%

У оквиру нетачно преведених реченица, издвојили смо следеће три подгрупе. Наиме, подгрупу у коју спадају именице преведене погрешно услед интерференције матерњег језика; затим, подгрупа именица на чији је погрешан превод утицало недовољно познавање морфосинтаксе немачког језика и на крају, подгрупа са тачном конгруенцијом, али грешком у семантици. Стога је на основу узрока настанка грешака уочено 31.2% нетачних конгруенција рода именица насталих као последица интерференције рода српских именица. Овакве грешке су према Кордеру (1971) интерлингвалне природе јер је утицај матерњег језик преовладао при превођењу на страни језик, тј. студенти су примењивали правила слагања рода српске именице и притом добили нетачне реченице на немачком језику. Следеће грешке су евидентирани: *Wir haben vor zwei Tagen *eine sympathische Mädchen kennengelernt und *ihr *Schokolade geschenkt; Du hättest *diese Stuhl nicht kaufen sollen, weil *sie sehr unbequem ist; *Sein Wohnung, *der in *der Stadtzentrum liegt, ist sehr geräumig; *Jenes große See, *das wir *letzte Jahr besucht haben, ist sehr schön und sauber; Sie ist *ein bekannter Richter aus *unserer Land; *Dieser vierköpfige Band spielt wirklich gut; *Meine Lieblingsbuch ist „Der Steppenwolf“ und ich lese *sie gerne; *Die Bonbon ist *ein Süßigkeit, *den alle Kinder mögen.*

Међутим, у више од 50% преведених именица, тачније у 55.3% превода настале су грешке интралингвалне природе, тј. услед недовољног познавања морфосинтаксе немачког језика. Дакле, студенти су у одређеним реченицама погрешили не само род именице, већ и направили грешку у придевској деклинацији (**eine sympathisches Mädchen/ein sympathische Mädchen; *der/dieser großer See.; *ein bekannte Richterin; *dieses vierköpfiges Band*) или су погрешили у падежу (...**der Stuhl/dieser Stuhl nicht kaufen sollen, *der/dieser große See, der wir letztes Jahr beuscht haben*), или су у потпуности изоставили одређени или неодређени члан (**nette Bankangestellte, Sie ist *bekannte Richterin..., ... und ihr *Schokolade geschenkt; *Bonbon ist Süßigkeit*) или су погрешили у облику личне заменице која је у функцији прономиналне анафоре (*Du hättest diesen Stuhl nicht kaufen sollen, weil *sie/es/- sehr unbequem ist*), или нису препознали облик поимениченог придева (*Die nette *Bankangestellterin...*). На тај начин студенти су добили реченице које су у потпуности погрешне у немачком језику, а које нису настале само услед непознавања рода именице. Грешке ван именичке синтагме нису анализиране.

Последњу целину чине преводи именица у којима је конгруенција тачна,

али се дати превод не може сматрати тачним, јер не одговара семантици реченице у српском језику. Уочено је 13.3% таквих превода. Наиме, студенти су уместо именице *Mädchen*, искористили именицу *Frau*, те иако је конгруенција у потпуности тачна, тј. иако су применили одговарајуће слагање именице у женском роду, реченица се не може сматрати тачном. То је био случај и код следећих именица, уместо *seine Wohnung* именица је преведена као *sein Apartment*, *der/das Bonbon – die Süßigkeit*; *eine bekannte Anwältin – eine bekannte Richterin*; *jener große See – dieser/der große See* или *jenes große Meer*; *diese vierköpfige Band – diese vierköpfige Musikgruppe*; *die nette Bankangestellte – die nette Frau*.

Табела 2. Проценџуални приказ узрока грешака у преводима

Интерференција српског језика (погрешна конгруенција)	31.2%
Грешке у морфосинтакси немачког језика (погрешна конгруенција)	55.3%
Семантичке грешке (тачна конгруенција)	13.3%

На основу добијених резултата, највише тачних превода добијено је у конгруенцији рода следећих именица: *Schokolade*, *Buch*, *Wohnung*, *Zentrum*, *Bank*, *Jahr*, *Land*, *Süßigkeit*, *Bankangestellte* и *Richterin*¹⁰. Разлог томе је што се првих осам именица уводе на почетним нивоима учења немачког језика и чешће су у употреби. Што се тиче именице *Bankangestellte* род именице је исти и у српском језику, те из тог разлога није забележен ниједан пример интерференције матерњег језика. Међутим, ова именица је циљано дата како би се проверила способност студената да примене тачну немачку структуру, када је у питању конгруенција рода поименичених придева са осталим врстама речима, те су и грешке у вези са овом именицом управо и настале услед недовољног познавања овог сегмента граматике немачког језика (*die nette Bankangestellte*, **nette Bankangestellte*). Исти случај је и код именице *Richterin* чији српски преводни еквивалент је двородна именица која може бити и мушког и женског рода у зависности од пола особе на коју се односи. Иако су евидентирани и грешке услед утицаја рода ове именице у српском (*ein bekannter Richter*), већина грешака је морфосинтаксичке природе (**bekannte Richterin*, *ein bekannte Richterin*). Уколико анализирамо именицу *Schokolade* опет примећујемо грешке у морфосинтакси у виду неправилне употребе неодређеног члана (**Schokolade/einen Schokolade/ein Schokolade*). Грешке настале у вези са именицама *Buch* и *Jahr* су искључиво интерлингвалне природе, тј. настале услед утицаја рода именица *књига* и *година* у српском језику. Код именице *Wohnung* је број грешака насталих услед интерференције (*sein Wohnung*, *der...*) исти као и број погрешно примењених правила морфосинтаксе (*seiner Wohnung*, *der/die...*). Наиме, ову студенти не само да су погрешили у облику присвојног детерминатива, већ и у облику релативне заменице. У преводима именице *Zentrum* и *Bank* уочене су искључиво грешке у морфосинтакси (*in der Stadtzentrum/ in *Stadtzentrum; in *Bank/ im Bank*). Дакле, примећујемо погрешну употребу одређеног члана што упућује и на грешку у падежу. Код именице *Land* је интерференција доминантнија, јер је већина грешака настала услед

10 Видети Листе речи Гете Института за сертификате: Goethe-Zertifikat_A1_Fit1_Wortliste.pdf, Goethe-Zertifikat_A2_Wortliste.pdf, Goethe-Zertifikat_B1_Wortliste.pdf

рода именица *гржава* (*aus *unserer Land*), док су код именице *Süßigkeit* преовладале морфосинтаксичке грешке (в. горе). Дакле, иако су и у овим преводима забележене претежно грешке мофосинтаксичке природе, већина студената влада и способна је да примени различита конгруентна својства рода ових именица у немачком и српском језику.

С друге стране, најмањи број тачних превода добијен је за именице *Mädchen* и *See*. Анализом грешака у конгруенцији рода именице *Mädchen* уочене су најпре грешке у интерференцији (*eine sympathische Mädchen*), а потом и у морфосинтакси (**ein sympathische Mädchen*, **sympathisches Mädchen*, **eine sympathisches Mädchen*). Ове грешке у морфосинтакси указују на непознавање правила мешовите придевске деклинације. Међутим, код именице *See* доминирају грешке које су у овом истраживању сврстане у подгрупу „семантичке грешке” јер су студенти уместо показног детерминатива *jener*, користили *dieser/der*, те се из тог разлога превод не може сматрати исправним. Анализиране грешке у морфосинтакси су настале услед недостатка знања о роду именице која је хомоним у немачком језику, али и примени нетачне слабе придевске деклинације, као и у облику погрешне релативне заменице (**diese großer See*, *der/die/das..*; **jenes großes See*, *das/der/die...*; **der großen See*, *den...*). У овој реченици су придеви *леј* (*schön*) и *чист* (*sauber*) употребљени у предикативној функцији, што значи да се у српском језику јавља слагање са родом именице, док у немачком таква врста слагања не постоји. Међутим, ниједна грешка није уочена у овој врсти конгруенције.

Код именица *Stuhl*, *Band* и *Bonbon* преовладавају грешке морфосинтаксичке природе (**dieser Stuhl nicht kaufen sollen*, *weil *es..*; **diese/dieser vierköpfiges Band..*; **Bonbon ist...*). Уколико сагледамо само те три именица, код именице *Band* је забележено највише примера интерференције у односу на друге две именице (**dieser vierköpfige Band...*).

5. Дискусија

На основу добијених резултата видимо да су анализиране грешке настале најчешће услед генералног непознавања морфосинтаксе немачког језика, а не интерференције, те из тог разлога наша полазна хипотеза да је главни узрок грешака у слагању рода именица и њихових пратећих речи при превођењу са српског на немачки интерференција матерњег језика није потврђена. Дакле, грешке настале услед интерференције заступљене су у истраживању у мањој мери него грешке услед непознавања морфосинтаксе. За разлику од истраживања Ерчоклуове и Кочака (2022) и Ђаковићеве (2020) у којима је интерференција матерњег (турског) и другог, доминантнијег језика (немачког) идентификована као примарни узрок грешака, у нашем истраживању то није потврђено. Међутим, тврдња да ће највећи број грешака у морфосинтакси настати услед граматичких категорија које не постоје (катеорија члана) или су значајно различите у језичком систему студената (катеорија рода, придевска деклинација) потврђена је овим истраживањем. Дакле, добијени резултати потврђују закључак Млакар Грачнерове (2018), која истиче да су граматичке категорије које не постоје у матерњем (словеначком) језику (попут категорије члана) или које се значајно разликују у циљном језику (као што су категорија рода и придевске деклинације) бити очекивани узрок настанка већег броја

грешака.

Студенти су показали да при превођењу показују недовољно познавање правила морфосинтаксе, које се огледа у правилној употреби чланова (чија категорија не постоји у српском) и у примени правила придевских деклинација која су прилично комплекснија у немачком. Према томе, резултати нашег истраживања су у складу и са истраживањима Џулаикахове и др. (2023) и Матићеве (2015) које су закључиле да су граматичке грешке, а самим тим и грешке у конгруенцији рода именица резултат недовољног знања правила немачке граматике, те су из тог разлога сврстане у категорију *Kompetenzfehler*. Даље, истраживање Груберове и др. (2020), које је показало да не само разлике, већ и сличности између језичких система могу довести до грешака, потврђено је и у нашем раду. Наиме, нашом анализом је утврђено да су студенти правили грешке у конгруенцији чак и код именица чији је род исти у оба језика (*die Schokolade* – чоколада, *die Bankangestellte* – службеница у банци, *die Bank* – банка), што опет упућује на опште непознавања правила немачке морфосинтаксе. Став да нису све грешке резултат интерференције матерњег језика (Дурбаба 2011: 73) потврђен је и у нашем истраживању, јер је управо већи проценат насталих грешака услед непознавања граматичких правила немачког језика.

С обзиром да је истраживање спроведено међу студентима све четири године студија, очекивало се да ће студенти виших година правити мање грешака у конгруенцији при превођењу услед дужег учења односно изложености немачком језику од студената нижих година. Међутим, резултати нашег истраживања то не показују. Наиме, сличне грешке у конгруенцији, као и другим морфосинтаксичким аспектима језика, у приближно сличном облику јављају се код студената свих година.

6. Закључак

Превођење конгруенције рода именица са осталим речима унутар именичке синтагме представља значајан изазов за студенте, јер разлике у граматичком роду одређених српских и немачких именица често доводе до грешака у примени. Стога је од суштинског значаја спровести детаљну анализу ових грешака и развити делотворне методе за њихову превенцију и корекцију у настави немачког језика.

С обзиром на то да је наше истраживање показало да на настанак студентских грешака у преводу конгруенције именица у већој мери утиче њихово недовољно познавање правила морфосинтаксе немачког језика, а у мањој мери интерференција матерњег језика, предлог за будуће истраживање на већем броју испитаника који уче немачки као страни језик на терцијарном нивоу може бити анализа грешака насталих и услед других фактора (индивидуалних, као што су дужина учења и изложеност језику, али и других попут познавања и примене стратегија учења, примене онлајн алата у учењу), те доћи до података о томе који све фактори имају пресудни утицај на настанак грешака у конгруенцији при превођењу, како би се извукли закључци и предлози за смањење грешака не само у настави већ и у самосталном учењу.

Спроведено истраживање указује на потребу за континуираним радом на уочавању и исправљању грешака током читавог периода студирања. Усвајање рода именица и правилне конгруенције у немачком језику захтева систематичан и ин-

теракиван приступ. Студентима би требало указивати на узроке грешака, посебно на интерференцију српског језика и морфосинтаксичке неправилности, како би постали свесни ових појава и развили стратегије за њихово превазилажење. Ко-ришћење стратегија памћења, као што су учење именица уз члан, визуелне асо-цијације и груписање рода именица према суфиксу, олакшава ученицима да пра-вилно запамте род именица. Циљане граматичке вежбе које предлаже Грачнерова (2018: 234) (нем. *Lückentext, Einsetzübungen, Multiple-Choice-Aufgaben, Verbinden von Sätzen*), игре, дигитални алати и контекстуално учење додатно доприносе развоју правилне употребе придева у различитим граматичким структурама. Поред тога, од прве године студија неопходно је понудити задатке који превентивно делују на смањење грешака у конгруенцији. Ови задаци могу обухватати:

1. граматичке вежбе усмерене на правилну употребу рода именица и конгру-енције,
2. сврставање именица у одговарајуће категорије према суфиксу,
3. циљане преводилачке вежбе које омогућавају упоређивање структура не-мачког и српског језика,
4. анализу реченица са типичним грешкама и њихову корекцију,
5. интеграцију онлајн алата (*Anki*¹¹, *Duolingo*¹², *Memris*¹³, *DeutschAkademie*¹⁴ итд) и дигиталних квизова (*German Quiz*¹⁵, *Lingvist*¹⁶ итд) за аутоматско препознавање и исправљање грешака.

Ови задаци и дигитални алати могу бити саставни део наставе немачког језика (нпр. на вежбама превођења и писања) у оквиру предмета *Савремени не-мачки језик* и других обавезних и изборних германистичких предмета током више семестара чиме би се систематски радило на редукцији интерференције и морфо-синтаксичких грешака. Континуирано јачање граматичких знања и вокабулара и подизање нивоа језичких вештина су основа за контрастирање и рад на тексту, што подразумева анализу и поређење морфосинтаксичких структура у српском и немачком језику, анализу грешака и кориговање, чиме студенти уче избегавање грешака.

11 Бесплатан програм за учење путем флеш картица, који омогућава корисницима да креирају сопствене картице за учење речи и граматике. (<https://www.ankipro.net>)

12 Платформа за учење језика која користи игрице и кратке лекције за усвајање нових речи и граматике. (<https://www.duolingo.com>)

13 Алат за учење путем картица, који комбинује видео лекције и меморијске технике за брже усвајање речи. (<https://www.memrise.com>)

14 Бесплатна платформа која нуди граматичке лекције и вежбе за све нивое. (<https://www.deutsch-akademie.de/online-deutschkurs>)

15 Ова апликација нуди кратке квизове који покривају различите аспекте немачког језика, као што су правопис, граматика и вокабулар. (Доступан на: <https://play.google.com/store/apps>)

16 Ова апликација помаже да се усаврши вокабулар и граматика путем кратких квизова који се прилагођавају нивоу знања ученика. (<https://lingvist.com>)

Цитирана литература

- DI PJETRO 1971: Di Pietro, Robert. *Language Structure in Contrast*. Rowley, Massachusetts: Newbury House.
- DURBABA 2011: Durbaba, Olivera. *Teorija i praksa učenja i nastave stranih jezika*. Beograd: Zavod za udžbenike. str. 72-73. [orig.] Дурбаба, Оливера. *Теорија учења и пракса учења и наставе страних језика*. Београд: Завод за уџбенике. стр. 72-73.
- DŽULAIKAH I DR. 2023: Julaikah, Dwi, Kurniawati, Wisma, Pujosusanto, Ari, Saksono, Lutfi, Yadi, Putri, Yandhini, Chika. *The Analysis of German Language Students' Error: A Case Study of the Results of the Schreiben German Proficiency Test (UKBJ) at UNESA*. <https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&ved=2ahUKEw-jRx5XRreOLAxUEh_0HHWYDI-0QFnoECBMQAQ&url=https%3A%2F%2Fwww.atlantis-press.com%2Farticle%2F125995501.pdf&usg=AOvVaw0MNY1akuEbEBhsYOSWdjhj&opi=89978449> 25.02.2025.
- ĐAKOVIĆ 2020: Đaković, Aleksandra. *Sprachinterferenz im Deutschen und Serbischen im Bezug auf Bosnisch/Kroatisch/Serbisch als zweite lebende Fremdsprache in österreichischen Schulen*. <<https://phaidra.univie.ac.at/detail/o:1363134>> 11.03.2025.
- ENGEL 1988: Engel, Ulrich. *Deutsche Grammatik*. Heidelberg: Julius Groos Verlag.
- ERČOKLU, KOČAK 2022: Erçoklu, Çinla, Koçak, Muhammet. *Fehleranalyse in der Praxis. Eine Analyse der Schreibfehler von DaF-Studentinnen und Studenten*. <https://www.researchgate.net/publication/361647500_Fehleranalyse_in_der_Praxis_Eine_Analyse_der_Schreibfehler_von_DaF-_Studentinnen_und_Studenten> 12.01.2025.
- GRUBER I DR. 2020: Gruber, Melanie, Peiker, Silvia, Nwoha, Chiagozie, Benedicta. *Häufige Fehlerquellen Slawischsprachiger: Schreiben in der Arbeitssprache Deutsch mit slawischer Erstsprache*. <https://journals.univie.ac.at/index.php/zisch/article/view/6446/6283?utm_source=chatgpt.com> 21.02.2025.
- HELBIH, BUŠA 2022: Helbig, Gerhard, Joachim, Buscha. *Deutsche Grammatik: Ein Handbuch für den Ausländerunterricht*. Stuttgart: Ernst Klett Sprachen.
- HOBERG 2004: Hoberg, Ursula. *Grammatik des Deutschen im europäischen Vergleich: Das Genus des Substantivs*. Mannheim: Amades.
- KLEPIN 1998: Kleppin, Karin. *Fehler und Fehlerkorrektur*. Berlin: Langenscheidt
- KORBET 2000: Corbett, Greville. *Number*. Cambridge: University Press.
- KORDER 1967: Corder, Stephen, Pit. *The Significance of Learners' Errors*. In: *International Review of Applied Linguistics in Language Teaching (IRAL)*, 5(4), str. 161–170.
- KORDER 1971: Corder, Stephen, Pit. *Idiosyncratic Dialects and Error Analysis*. In: *International Review of Applied Linguistics in Language Teaching*, vol. 9, no. 2, str. 147–160.
- LADO 1957: Lado, Robert. *Linguistics Across Cultures*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- LEMAN 1993: Lehmann, Christian. *Kongruenz*. In: Jacobs, J., Arnim, S., et al. (Hrsg.): *Syntax. Ein internationales Handbuch zeitgenössischer Forschung*. 1. Halbband, Band 9.1. Berlin, New York. str. 722–729.
- MATIĆ 2015: Matić, Ruža. *Analiza grešaka u testovima hrvatskih učenika njemačkog kao stranog jezika u srednjoj školi/Fehleranalyse von Tests kroatischer DaF-Lerner in der Mittelschule*. <<https://repozitorij.ffos.hr/islandora/object/ffos:156/datastream/PDF/view>> 10.03.2025.
- MLAKAR GRAČNER 2018: Mlakar Gračner, Doris. *Fehler beim schriftlichen Produzieren von Tex-*

- ten im DaF-Studium. Eine empirische Untersuchung am Beispiel slowenischer Germanistikstudierender.<<https://journals.uni-lj.si/Vestnik/article/view/8292/8413>> 21.02.2025.
- PIPER, KLAJN 2013: Piper, Predrag, Klajn, Ivan. *Normativna gramatika srpskog jezika*. Novi Sad: Matica srpska. str. 53–91, 266–267. [orig.] Пипер, Предраг, Клајн, Иван. *Нормативна граматика српског језика*. Нови Сад: Матица српска. стр. 53–91, 266–276.
- SRDIĆ 2013: Srdić, Smilja. *Morphologie der deutschen Sprache: 2.korrigierte, leicht veränderte Auflage*. Beograd: Jasen. str. 120–152.
- STANOJČIĆ, POPOVIĆ 1989: Stanojčić, Živojin, Popović Ljubiša. *Gramatika srpskog jezika: Udžbenik za I, II, III, IV razred srednje škole*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavnica sredstva. [orig.] Станојчић, Живојин, Поповић, Љубиша. *Граматика српског језика: Уџбеник за I, II, III и IV разред средње школе*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- ŠAFROT 2004: Schaforth, Elmar. *Genuskongruenz im Deutschen, Französischen und Italienischen*.<https://www.academia.edu/16361503/Genuskongruenz_im_Deutschen_Französischen_und_Italienischen> 12.01.2025.
- ŠVARCE 2008: Schwarze, Brigitte. *Genus im Sprachvergleich. Klassifikation und Kongruenz im Spanischen, Französischen und Deutschen*. Tübingen: Narr.
- Tatjana G. Lepojević Grujić

FEHLERANALYSE BEI DER ÜBEREINSTIMMUNG DES GESCHLECHTS VON SUBSTANTIVEN BEI DER ÜBERSETZUNG AUS DEM SERBISCHEN INS DEUTSCHE

Zusammenfassung

Diese Arbeit beschäftigt sich mit Fehlern, die bei der Übersetzung von Sätzen aus dem Serbischen ins Deutsche auftreten. Sie konzentriert sich insbesondere auf die Übersetzung von Substantiven und deren Übereinstimmung mit anderen Wortarten innerhalb der Substantivphrase. Da sich Substantive im Serbischen und im Deutschen manchmal in der grammatischen Kategorie des Geschlechts unterscheiden, benötigen sie eine spezifische Kongruenz mit Adjektiven, Determinativen und anderen Wörtern. Die in dieser Arbeit vorgestellte Untersuchung befasst sich mit den Fehlern, die von Studierenden der Philosophischen Fakultät in Niš bei der Übersetzung von Sätzen aus dem Serbischen ins Deutsche gemacht werden. An der Studie nahmen insgesamt 57 Studierende der Philosophischen Fakultät teil. Der für diese Untersuchung entworfene Fragebogen enthält 9 Sätze, in denen der Schwerpunkt auf der Übereinstimmung des Geschlechts von 15 Substantiven liegt, sowie mehrere Fragen zu den Befragten selbst. Die Ergebnisse zeigen, dass die häufigsten Übersetzungsfehler auf generellen Mangel an morphosyntaktischem Wissen der deutschen Sprache, aber auch auf die Gleichsetzung des grammatischen Geschlechts und der kongruenten Eigenschaften serbischer und deutscher Substantive zurückzuführen sind. Diese Fehler umfassen: eine falsche Kongruenz des Substantivgenus mit Adjektiven in attributiver Funktion, Relativpronomen und/oder Determinativen; die Wahl eines völlig falschen Substantivs als Übersetzungsäquivalent; eine fehlerhafte Verwendung des Genus bei deutschen Homonymen, deren Bedeutung vom Genus abhängt. Diese Analyse zielt darauf ab, Probleme im Lern- und Übersetzungsprozess aufzuzeigen und Empfehlungen zur Verbesserung der Lehrmethoden zu geben, um das Auftreten solcher Fehler zu minimieren.

Schlüsselwörter: Deutsch, Serbisch, grammatikalische Geschlechtskategorie, Übereinstimmung des Geschlechts, Übersetzungsfehler, kontrastive Linguistik, Fehler, Interferenz

Katarina M. Ivanović*

University of Novi Sad
Technical Faculty "Mihajlo Pupin" Zrenjanin
Department of Basic and Applied Sciences
<https://orcid.org/0000-0002-4168-3392>

REFUSAL STRATEGIES OF STUDENTS AT THE TERTIARY LEVEL OF EDUCATION

This paper analyzes refusal strategies used in emails written by students at the tertiary level of education. Participants were divided into two groups containing fifteen members each. One group received a lecture on pragmatic competence and email writing, while the other group did not receive any explicit teaching. Emails were collected and analyzed in terms of the head acts used in refusal strategies that were classified according to the taxonomy created by Beebe et al. (1990). Results of the research showed that explicit teaching had a positive influence on students since the students who were explicitly taught and prepared for the task showed a higher level of pragmatic competence through the use of indirect refusal strategies and structures that were more appropriate for the specific task they were given.

Keywords: refusal strategies, semantic formulas, pragmatic competence, explicit teaching

1. Introduction

This paper presents small-scale research on the use of refusals in emails written by ESP students at the tertiary level of education. The goal of the author is to determine the similarities and differences in emails of refusal between two groups of students – one which received instructions on email writing, register and pragmatic competence, and one which did not receive any of these instructions. The ultimate goal of the author is to conclude whether explicit teaching contributes to the level of students' pragmatic competence. The analysis is mostly qualitative. Its pedagogical implications may be applied to ESP classes in general.

Communicative competence presents speakers' general ability to use language. In order to achieve it, learners need to have knowledge of vocabulary and grammatical structures, together with the *pragmatic knowledge* (BACHMAN 1990, SAVIGNON 2002). Pragmatic knowledge refers to the knowledge about what linguistic behavior is adequate in a certain situation, bearing in mind the communicative goal interlocutors want to achieve (ELLIS 1994). It is necessary for learners to adapt their linguistic behavior to the situation, interlocutor and the communicative goal. Communicative competence includes *pragmatic competence* – the ability of a person learning a foreign language to use that language in accordance with the pragmatic rules that apply to adult native speakers of the same language (NUREDIN 2008: 280).

1 katarina.ivanovic@tfzr.rs

Thomas (1983: 22) defines *pragmatic failure* as the inability of a non-native speaker to use language appropriately in a specific context, as well as misunderstanding the interlocutor's intention. Tang (2013) believes that the study of pragmatic failures is an important topic for intercultural communication. He explains that this phenomenon arises due to the speaker's inability to adapt the use of language to the various factors of the communicative context. An important notion for this paper is that, according to Tang (2013), teachers of English as a foreign language are focused on grammar and vocabulary, while the use of language that is adapted to the situation and the interlocutors remains neglected.

2. Speech Act of Refusals

Refusals are a speech act which responds to another speech act, such as requests, suggestions, invitations or offers (BEEBE et al. 1990). Refusals express a negative response to an initiating speech act. A negative reply expressed by a refusal may be a direct or an indirect one. As a speech act, refusal belongs to the category of commissives since it commits the interlocutor to (not) performing an action (FELIX-BRASDEFER 2008: 42). On the other hand, Gass and Houck (1999) emphasize that there are three possible refusal approaches – rejection, postponement, and proposal of an alternative. Refusals are delicate speech acts since positive responses are preferred in communication. For this reason, refusals often include various indirect strategies that would maintain good interpersonal relationships. These indirect strategies require a higher level of pragmatic competence which may represent a difficulty for non-native speakers.

Refusals are mostly studied within the linguistic *Politeness theory* proposed by Brown and Levinson (1987). The central term within this theory is *face*. It is defined as 'the public self-image that every member (of a society) wants to claim for himself.' (BROWN and LEVINSON 1987: 61). The *positive face* refers to the interlocutor's desire to be accepted and appreciated by a certain group, while *negative face* refers to the interlocutor's desire to be autonomous and have freedom. Certain speech acts, such as refusals, are face-threatening and they involve 'face-saving maneuvers to accommodate the noncompliant nature of the act' (GASS and HOUCK 1999: 2). According to Brown and Levinson (1987), face threatening acts are analyzed in terms of the following variables: the power of the interlocutors, the social distance existing between them, and the level of the imposition of the act.

2.1. Taxonomy of Refusals

Probably the most famous taxonomy for semantic formulas of refusals, which we are going to use in this research, was created by Beebe et al. (1990). These authors stated that refusal strategies belong to categories of *Semantic formulas* or *Adjuncts*. According to Cohen (1996), semantic formulas, or strategies, represent a set of expressions which could be words, phrases or sentences representing a refusal.

In the taxonomy of Beebe et al. (1990), semantic formulas are further divided into direct strategies and indirect strategies. Direct strategies include performative (e.g. *I promise*) and non-performative strategies (e.g. *No; I can't...*).

Indirect strategies are more complex and they include semantic formulas used to mitigate or avoid direct refusals. These strategies include the following ones: (1) expres-

sion of regret (e. g. *I'm sorry...*), (2) wish (e.g. *I wish I could help you*), (3) explanation or excuse (e.g. *I have a headache*), (4) offering an alternative (e.g. *Why don't you ask someone else?*), (5) setting conditions for acceptance in the future or past (e.g. *If you had asked me earlier, I would have*), (6) promise of future acceptance (e.g. *I'll do it next time*), (7) statement of principle (e.g. *I never do business with friends*), (8) philosophical statement (e.g. *One can't be too careful*), (9) negative opinion or talking partner out (e.g. *That's a terrible idea*), (10) acceptance that functions as a refusal or an indefinite answer and (11) evasion or postponement.

Adjuncts accompany the semantic formula, i.e. they do not perform a refusal speech act on their own. They may appear before or after semantic formulas. According to Beebe et al. (1990), adjuncts may represent: (1) statement of positive opinion (e.g. *That's a good idea*), (2) statement of empathy (e.g. *I realize you are in a difficult situation*), (3) pause fillers (e.g. *well, oh, uhm*), and (4) gratitude/appreciation.

3. Previous Research

Up to the present moment, refusals have been studied mostly within cross-cultural research aiming at comparison of refusal strategies used by native speakers of a certain language (usually English) and speakers learning the same language as a second or a foreign one. When it comes to Serbian learners of English, there are only a few papers dealing with refusals produced by native speakers of the Serbian language in comparison with the refusals produced by native speakers of English. Speech acts have also been analyzed within email communication, however, majority of these papers are interested in the speech act of request.

Beebe et al. (1990) authored an influential paper which compared refusals made by native speakers of Japanese, Japanese learners of English as a second language, and native speakers of American English. The data were collected via discourse completion tests (DCTs) representing various situations with interlocutors of different status. The focus of the research was pragmatic transfer. Significant differences among these groups of speakers were recorded in terms of order, frequency and content of semantic formulas. Namely, Japanese excuses were less specific than those given by American speakers. Besides, Japanese reacted differently to interlocutors of different social status (higher vs. lower).

Felix-Brasdefer (2008) compared refusals made by Mexican Spanish speakers and American English speakers. He concluded that Mexicans used vague structures, while American realization of refuses was clearly communicated. When refusing a person of a higher status, Mexicans showed more indirectness, formality and respect than Americans. Similar findings were revealed in the study authored by Allami and Naeimi (2011) who considered refusals of Persian and American English speakers. These authors concluded that 'refusing in an L2 is a complex task as it requires the acquisition of the socio-cultural values on the target culture' (2011: 385). Umale (2011) researched refusals made by British and Omani speakers and found differences referring to the directness which were related to the social status of speakers. Chang (2009, 2011) made a comparison of refusal strategies of Taiwanese learners and native speakers of American English. He found that Taiwanese had a tendency to use indirect refusals rather frequently, their reasons were more explicit and their sensitivity to social power was higher.

When it comes to Serbian learners of English as a foreign language, there have only been a few studies considering refusal strategies. Savić (2014) investigated three speech acts – requests, apologies, and refusals among Serbian advanced EFL learners. Although participants, university students majoring in English, had a high level of English language proficiency, the speech act of refusal presented a difficulty for these learners. It caused considerably more pragmatic failures than the other two speech acts. Živković (2022) authored a study of refusal strategies among advanced Serbian EFL learners, Serbian native speakers and English native speakers. The results showed differences referring to the frequency and content of the strategies employed. For instance, EFL learners had a tendency to overuse expressions of apology and regret, use excuses that were more family-oriented and not as specific as the ones given by native speakers.

To our knowledge, there is only one study conducted on the refusals of Serbian learners within ESP context. Halupka-Rešetar and Knežević (2016) aimed at determining the strategies employed by Serbian ESP learners and compared them to the ones used by English native speakers. One of the variables was the social status of the interlocutors. The final conclusion was that Serbian learners used more direct strategies and did not use as many expressions of gratitude and statements of positive opinion as native speakers did.

Numerous studies have been concerned with speech acts within email communication. Email communication is fast, efficient and most frequently used, especially in business communication. Most of these studies consider requests (e.g. ECONOMIDOU-KOGETSIDIS 2011, ZHU 2012, CHEN 2015, BURGUCU-TAZEGUL et al. 2016, OKTARINA et al. 2020, OANDASAN 2021).

Refusals within email communication have not been analyzed frequently. Merdin (2013) compared emails of refusal written by Turkish L1 speakers and American L1 speakers. The results showed many similarities, while the differences were language-specific and culturally shaped. Moaveni (2014) analyzed refusal strategies in emails written by American and international students. These refusals were studied in terms of frequency, order, and content of semantic formulas. The final conclusion was that both groups showed preference for a direct refusal. International students used a greater variety of semantic formulas, while American students used positive opinions and alternatives more frequently. Li (2018, 2022) studied email refusals of Chinese EFL learners. Li (2018) examined email refusals written by Chinese EFL learners of low and high proficiency level focusing on pragmatic transfer and development. The same author conducted a research (2022) whose goal was to examine the differences between Mandarin Chinese and Australian English in email refusals. The conclusion reached was that Chinese participants were more indirect. They also tended to use more supportive moves and were more sensitive to social status in comparison to Australian participants.

4. Research Context and Methodology

Emails of refusal throughout this paper were analyzed, primarily, at the utterance level; namely, the head act was identified and examined in terms of directness or indirectness. The head act represents a minimal unit to realize a refusal, a core of the refusal sequence. Specific direct or indirect strategies were also identified. Keeping in mind that refusals typically represent complex constructions, pre-refusal and post-refusal strategies also need to be considered in addition to the head act. Pre-refusal strategies prepare the

addressee for the upcoming refusal, while post-refusal strategies function as an emphasis, justification, mitigation or conclusion of the refusal expressed in the head act (HALUPKA-REŠETAR and KNEŽEVIĆ 2016).

Two groups of students, each consisting of fifteen members, participated in this research. Both groups of students are at the second year of their Bachelor Studies, majoring in Engineering Management. All students are native speakers of the Serbian language. The estimated level of participants' English language proficiency is B2 according to CEFR (Common European Framework of Reference) scale.

The first group, labeled as group A, was the one who had a 90-minute lecture about email writing and pragmatic competence. Students were informed about the features of neutral/standard register² typically used for email communication with people who are our superiors or not our close friends. It is, actually, a register used in business communication. Group A students were given a few examples of emails written by native speakers in order to get acquainted with the conventions of email correspondence in English. These emails were written in neutral/standard register, representing different examples of refusals (refusals of requests, invitations and suggestions).

The other group, labeled as group B, did not receive the above mentioned lecture. The latter group was completely unprepared for the task, so its members had to rely on their previous knowledge.

Both groups were given the same task – write an email of refusal. Although previous studies usually used DCTs to collect the data, the author opted for email writing. Writing complete emails does not constrain participants; therefore, they can phrase their refusals without any limitations imposed by the lack of space and the rest of the text given in DCTs. The email students were supposed to write was a negative reply (a refusal) to the following email of request written by someone's superior:

Dear Mr/Mrs,

I hope this email finds you well. Certain problems have come up so it is necessary for us to have a meeting on Saturday at 1 p.m. I am aware that Saturday is your day off, but I hope you will be available.

Best regards,

.....

The request contained in the email is written by a person having a higher level of power. There is also a high level of imposition in this email since an employee is asked to attend the meeting on his/her day off. Participants were explicitly told that the email was written by their superior and given fifteen minutes to complete the task. The researcher collected the papers and analyzed them.

Due to the fact that this is small-scale research, the analysis of the data is mostly qualitative, with certain quantitative data presented as well. Semantic formulas were identified and classified as direct or indirect ones. Indirect strategies were named and illustrated per each group. It is important to emphasize that we are focusing on the head acts and the classification is made according to them. Semantic formulas used after or before the

2 Register is a variety of language used for a particular purpose or particular communicative situation.

head acts are briefly mentioned, but the combinations are not analyzed in detail. Adjuncts used were also described. Finally, after describing semantic formulas per each group, the results were compared in order to determine which group was more successful in terms of pragmatic competence and what differences occurred between them.

5. Results and Discussion

5.1. Head Acts in Group A

When it comes to group A, all fifteen participants chose to use indirect strategies of a refusal. We may assume that this is the result of explicit teaching they were exposed to, as well as sample emails they read during the lecture. However, the indirect strategies used among participants varied to a certain extent.

In ten out of fifteen emails, we found indirect strategy number 3 – *explanation or excuse* as the one used in the head act. In order to illustrate this strategy, we are listing a few examples taken from the data:

AIE1³ – I have already booked a flight for Saturday.

AIE2 – Unfortunately, my prior commitments prevent me from being available this weekend.

AIE3 – I need to inform you that I have a doctor's appointment which I must not cancel.

Besides the dominant strategy of *explanation or excuse*, in the head act of emails we have also found two strategies of *regret*, two strategies of *offering an alternative* and one strategy of *setting conditions for acceptance in the future or the past*. These strategies may be illustrated as follows:

AIR4 – I apologize for not being able to help you.

AIA5 – I would gladly attend the meeting online if you approve it.

AISC6 – If I had been informed about this, I would have changed my plans.

As we have previously mentioned, refusals are rather complex speech acts. Therefore, there is not only one strategy used per email. For example, an *explanation* can be followed by *offering an alternative* – *I have already booked a flight for Saturday. Can we postpone it till Monday?* We are not going to discuss these combinations in detail, just mention the most frequent ones in the section referring to the comparison of the groups. When it comes to adjuncts, they were used in seven examples. Four adjuncts presented *statement of empathy* (e.g. *I realize how difficult the situation is*), while three of them presented *gratitude/appreciation* (e.g. *I really appreciate your invitation to the meeting*). All adjuncts were used prior to the head act.

5.1.1. Head Acts in Group B

When it comes to group B, five direct strategies were identified in the head act. All of these belong to the category of non-performative direct strategies. These may be illustrated by the following examples:

BDNP7 – I'm sorry, but I can't come on Saturday.

BDNP8 – I think I will not be able to attend the meeting.

3 The author is using the following coding – group of participants (A), type of the strategy (Indirect), an abbreviation of the strategy (E stands for an explanation or excuse), number of the example (the first one).

The rest of the emails in group B contained indirect strategies. We found four examples of *explanations*, two of *regrets*, three *alternatives*, and one *statement of principle*. We are going to illustrate some of these:

BIE9 – I have to go to the dentist.

BIR10 – I feel sorry because I cannot help you.

BIA11 – Is it possible to postpone the meeting? Monday sounds great for me.

BISP12 – I never work on Saturday.

Four adjuncts were identified among emails written by group B participants. One of them expressed *positive opinion* (e.g. *It is very smart to react quickly*), one of them expressed *statement of empathy* (e.g. *I can see that there are some new problems*), while two adjuncts expressed *gratitude/appreciation* (e.g. *Thank you for inviting me*). *Gratitude/appreciation* adjuncts were used after the head act, while the other adjuncts were used before it.

5.2. Group A vs. group B

The following table presents the strategies used within the head acts in both of the groups.

Table 1. *Refusal strategies – group A vs. group B*

Strategy	Group A	Group B
Performative (D)	0	0
Non-performative (D)	0	5 (33%)
Expression of regret (I)	2 (13%)	2 (13%)
Wish (I)	0	0
Explanation or excuse (I)	10 (66%)	4 (26%)
Offering an alternative (I)	2 (13%)	3 (20%)
Setting conditions for acceptance in the future or past (I)	1 (6%)	0
Promise of future acceptance (I)	0	0
Statement of principle (I)	0	1 (6%)
Philosophical statement (I)	0	0
Negative opinion or talking partner out (I)	0	0
Acceptance that functions as a refusal or an indefinite answer (I)	0	0
Evasion or postponement (I)	0	0

Judging by the table, participants of group A used only indirect strategies of refusal. These strategies are highly recommendable in this particular context since the refusal is directed towards someone's superior, a person whose power is on a higher level. In this case, the refusal should be indirect and as polite as possible. Using direct refusals may seem somewhat impolite. If we compare these findings to the ones of Halupka-Rešetar and Knežević (2016), we may draw similarities between our group A and a group of native speakers from their research as they used more indirect strategies.

High percentage of B group participants (approximately 33%) used direct refusal strategies. Although a direct strategy was employed in five emails, it is obvious that it was softened to a certain extent, which made it less of a pragmatic failure. To be more specific,

a direct refusal strategy was combined with hedges (e.g. *I think*) and expressions of regret (e.g. *I'm sorry*). We should add that all direct refusal strategies in group B were followed by another, indirect, strategy which was used as a post-refusal strategy. It was, in all five examples, an *explanation or excuse* (e.g. *I'm sorry, but I can't come on Saturday. I need to go to a wedding reception*). These post-refusal strategies justified all direct refusals used in the head acts.

Only five types of indirect strategies were used in both of the groups. In our opinion, all the strategies that were completely omitted are not appropriate in this particular situation. The dominant indirect strategy in group A was an *explanation or excuse*, which was also used in group B to a smaller extent. Group A participants found polite ways to explain, give reason for the fact that they are not going to attend the meeting. All these reasons were given without an explicit refusal. Explanations found in group A were more detailed than the ones found in group B. Živković (2022) reached a conclusion that native speakers used more specific reasons than non-native speakers, which is similar to the difference found between our groups – group A which was prepared for the task, and group B which was unprepared for it.

Participants of group A used more formal vocabulary to express what prevents them from coming to the meeting and why. On the other hand, participants of group B used shorter and more direct statements (e.g. *I do not feel very well these days*). By using this type of explanations, B group participants tend to make themselves less polite when replying to their superior.

The same difference between these groups is noticed when using the strategy of *regret*. It was used twice in both groups. However, samples in group A contained phrases such as *I apologize* and *please accept my apology*, while samples in group B contained *I'm sorry* which is a less formal option.

Offering an alternative appeared as a strategy in both groups. Both examples of this semantic formula in group A referred to the option of organizing an online meeting and willingness to attend the meeting in this format. We found three examples of *offering an alternative* in the head acts of group B emails. Two examples were related to the postponement of a meeting, while one example was a suggestion to organize an online meeting. In terms of the language, there are similarities between the groups. There is only one example in group B (listed as BIA11) which seems to be too informal for this occasion.

Setting conditions for acceptance in the future or past was used in group A only once (example AISC6). We assume that this type of grammatical construction, the third conditional, is a complex one and the participants avoided using it for that reason.

Statement of principle strategy was used once in group B. We believe that this type of strategy (example listed as BISP12) is utterly inappropriate in this context. Despite not being a direct refusal strategy, this statement can be interpreted as disrespectful towards the author of the request. It can be seen as a pragmatic failure in the given context.

Adjuncts, as elements which are combined with the semantic formulas, were used more frequently in group A. The most significant difference between adjuncts used in these groups is the fact that, in order to express *appreciation/gratitude*, group A members used terms such as *appreciate* and *I am grateful/honored*, while group B members chose to use a more simple and less formal option – *thank you*.

6. Conclusion

The aim of this small-scale research was to determine what kind of influence explicit teaching of pragmatics would have on the speech act of refusal. Students, learners of ESP, who did receive a lecture on email writing and pragmatic competence, wrote emails that were more appropriate in terms of pragmatic competence than emails written by the students who were not prepared for the task.

The main difference which may be attributed to the positive influence of explicit teaching is the avoidance of direct refusals which is evident in group A. One third of group B participants used direct refusal strategies which were made less direct to a certain extent. Making these refusals less direct shows a certain level of pragmatic competence, but a complete avoidance of direct refusals would present a more suitable option in this context.

Generally speaking, members of group B used vocabulary items which were slightly less formal. Therefore, their emails seemed to be not as polite as the emails written by the members of group A. It may be assumed that the reason for this lies in the fact that group B members were not prepared for the task. They were not aware of the features of formal/neutral register, so their writing was more direct and less formal. This type of writing may threaten someone's *face* in communication and is not recommended especially when communicating to someone's superior.

This type of research certainly has a lot of limitations. In order to gain more reliable results, it is to be extended to larger groups of participants with different majors and other speech acts.

Teachers and students focus mostly on grammatical awareness, which means that general awareness of pragmatic failures is not at a high level. Judging by the results of this study, explicit pragmatics teaching has a positive influence on students since it raises their pragmatic awareness and saves their *face* in communication. It is of vital importance for students to realize that successful communication requires not only linguistic knowledge, but an understanding of social factors and relations.

The main pedagogical implication of this study is that it is necessary to teach pragmatics within ESP courses, especially when teaching email writing which is a must nowadays. Therefore, students need to learn how to write emails properly so as not to make pragmatic failures.

References

- ALLAMI, Hamid and Amin NAEIMI 2011. 'A cross-linguistic study of refusals: an analysis of pragmatic competence development in Iranian EFL learners.' *Journal of Pragmatics* 43, 2011: pp. 385-406. DOI 10.1016/j.pragma.2010.07.010
- BACHMAN, Lyle, F. 1990. *Fundamental Considerations in Language Testing*. Oxford, England: Oxford University Press, 1990.
- BARDOVI-HARLIG, Kathleen 2001. 'Evaluating the empirical evidence: Grounds for instruction in pragmatics?' *Pragmatics in Language Teaching*. Ed. Kenneth Rose and Gabriele Casper. Cambridge: Cambridge University Press, 2001, pp. 13-32.
- BEEBE, Leslie, M., Tomoko TAKAHASHI, and Robin ULISS-WELTZ 1990. 'Pragmatic transfer in ESL refusals'. *Developing Communication Competence in a Second Language*, Ed. Robin

- C. Scarcella, Ellaine S. Andersen, and Stephen D. Krashen. New York: Newbury House, 1990, pp. 55-73.
- BROWN, Penelope and Stephen C. LEVINSON 1987. *Politeness: Some Universals in Language Usage*. Cambridge: Cambridge University Press, 1987.
- BURGUCU-TAZEGUL, Assiye, Han TURGAY and Engin ALI OSMAN 2016. 'Pragmatic Failure of Turkish EFL Learners in Request Emails to Their Professors'. *International Education Studies* 9, 2016, pp. 105-115.
- CHANG, Yuh Fang 2009. 'How to say no: An analysis of cross-cultural difference and pragmatic transfer'. *Language Sciences* 30, 2009, pp. 477-493. doi.org/10.1016/j.langsci.2008.01.002
- CHANG, Yuh Fang 2011. 'Refusing in a foreign language: An investigation of problems encountered by Chinese learners of English'. *Multilingual* 30, 2011, pp. 71-98. doi.org/10.1515/mult.2011.004
- CHEN, Yuan-shan 2015. 'Developing Chinese EFL learners' email literacy through requests to faculty'. *Journal of Pragmatics* 75, 2015, pp. 131-149. doi.org/10.1016/j.pragma.2014.05.009
- COHEN, Andrew 1996. 'Developing the ability to perform speech acts'. *Studies in Second Language Acquisition* 18, 1996, pp. 253-267. DOI: 10.1017/S027226310001490X
- ECONOMIDOU-KOGETSIDIS, Maria 2011. 'Please answer me as soon as possible': Pragmatic failure in non-native speakers' e-mail requests to faculty'. *Journal of Pragmatics* 43/13, 2011, pp. 3193-3215. doi.org/10.1016/j.pragma.2011.06.006
- ELLIS, Rod 1994. *The study of second language acquisition*. Oxford: Oxford University Press, 1994.
- FELIX-BRASDEFER, J. César 2008. *Politeness in Mexico and the United States: A Contrastive Study of the Realization and Perception of Refusals*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2008.
- GASS, Susan and Noel HOUCK 1999. *Interlanguage Refusals: A Cross-cultural Study of Japanese – English*. Berlin: Mouton de Gruyter, 1999.
- HALUPKA-REŠETAR, Sabina and Ljiljana KNEŽEVIĆ 2016. 'Refusals in the Production of Serbian ESP Learners'. *Facta Universitatis, Series Linguistics and Literature* 14/2, 2016, pp. 103-116. DOI: 10.22190/FULL1602103H
- LI, Wei 2018. *Pragmatic transfer and development: Evidence from EFL learners in China*. Amsterdam: John Benjamins, 2018.
- LI, Wei 2022. 'Saying 'no' in emails in Mandarin Chinese and Australian English'. *Journal of Politeness Research* 18/2, 2022, pp. 367-402. DOI 10.1515/pr-2020-0005
- MERDIN, Emine 2013. *Refusing Invitations via Email: Strategy Use in Turkish and American-English Refusals*, Master's Thesis. Bogazici University, 2013.
- MOAVENI, Hiroko Tsuiki 2014. *A Study of Refusal Strategies by American and International Students at an American University*, Master's Thesis. Minnesota State University – Mankato, 2014.
- NUREDDEEN, Fatima Abdurahman 2008. 'Cross Cultural pragmatics: Apology strategies in Sudanese Arabic'. *Journal of Pragmatics* 40(2), 2008, pp. 279-306. doi.org/10.1016/j.pragma.2007.11.001
- OANDASAN, Richard L. 2021. 'A pragmatic investigation of linguistic politeness and power relations in request emails'. *Asian Journal of English Language Studies (AJELS)* 9, 2021, pp. 21-44.
- OKTARINA, Hanifah, Dewi SINTA, Imam KHOIRUL, Amanda PUTRI 2020. 'Request strategies

- in students' requestive emails to faculty: A pragmalinguistic analysis of postgraduate students' emails.' *Journal of English Education and Linguistics* 1, 2020, pp. 59-71. doi. org/10.56874/jeel.v1i1.49
- SAVIGNON, Sandra J. 2002. 'Communicative language teaching: Linguistic theory and classroom practice.' In S. J. Savignon (Ed.), *Interpreting communicative language teaching: Contexts and concerns in teacher education*. New Haven, CT: Yale University Press, 2002, pp. 1-27.
- SAVIĆ, Milica 2014. *Politeness through the Prism of Requests, Apologies and Refusals: A Case of Advanced EFL Learners*. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 2014.
- TANG, Jingwei 2013. 'Analysis of Pragmatic Failure from the Perspective of Adaptation.' *Cross Cultural Communication*, 9 (2). CS Canada, 2013, pp. 75-79. DOI 10.3968/j.ccc.1923670020130903.3095
- THOMAS, Jenny 1983. 'Cross-cultural pragmatic failure.' *Applied Linguistics*, 4, 1983, pp. 20-39. DOI 10.1093/APPLIN/4.2.91
- UMALE, Jaishree 2011. 'Pragmatic failure in refusal strategies: British versus Omani interlocutors.' *Arab World English Journal* 1/2, 2011, pp. 18-46.
- ZHU, Wuhan 2012. 'Polite Requestive Strategies in Emails: An Investigation of Pragmatic Competence of Chinese EFL Learners.' *RELC Journal* 43 (2), 2012, pp. 217-238. doi. org/10.1177/0033688212449936
- ŽIVKOVIĆ, Ema 2022. 'Pragmatic competence of advanced Serbian EFL learners: A study of refusal strategies.' *Philologia Mediana* 14, 2022, pp. 519-537. DOI 10.46630/phm.14.2022.36

Katarina M. Ivanović

STRATEGIJE ODBIJANJA KOD STUDENATA NA TERCIJARNOM NIVOU OBRAZOVANJA

Rezime

U ovom radu se analizira govorni čin odbijanja na korpusu mejlova koje su napisali studenti na tercijarnom nivou obrazovanja. Učesnici istraživanja su bili podeljeni u dve grupe od po petnaest članova. Članovi prve grupe su prisustvovali lekciji o pisanju mejlova na engleskom jeziku, sa naglaskom na pragmatičku kompetenciju i odgovarajući registar. Za razliku od njih, članovi druge grupe nisu bili pripremljeni za zadatak koji su dobili – pisanje mejla kojim odbijaju poziv nadređenog da prisustvuju sastanku. Mejlovi su analizirani u smislu semantičkih formula, to jest strategija koje su korišćene za odbijanje. Upotrebljena je taksonomija semantičkih formula čiji autori su Beebe et al. (1990). Rezultati su pokazali da su članovi prve grupe koristili isključivo indirektne strategije odbijanja, formalniji vokabular i detaljnija objašnjenja. U drugoj grupi su bile prisutne i direktne strategije odbijanja, kao i manje formalan registar, što ove mejlove čini manje ljubaznim i više direktnim. Smatramo da je ovaj rezultat posledica činjenice da članovi druge grupe nisu imali eksplicitno podučavanje. U radu se zaključuje da je ovakvo podučavanje neophodno na časovima pisanja u okviru engleskog jezika za posebne namene kako bi učenici naučili kako da učestvuju u komunikaciji na odgovarajući način, uz što manje pragmatičkih grešaka.

Ključne reči: strategije odbijanja, semantičke formule, pragmatička kompetencija, eksplicitno podučavanje

Milica M. Kočović Pajević¹

State University of Novi Pazar

Department of Philological Sciences

English language and literature studies

<https://orcid.org/0000-0002-2997-8438>

BALANCING LANGUAGE SKILLS IN ESP TEXTBOOKS: UNIVERSITY TEACHERS' EVALUATION AND FEEDBACK

This article examines the representation of language skills—reading, writing, speaking, and listening—in English for Specific Purposes (ESP) textbooks across various academic fields. By using a mixed-methods approach, the study gathered quantitative data through evaluation scales and qualitative insights via semi-structured interviews with ESP teachers in technical, medical, natural sciences, and humanities. Quantitative analysis, by using SPSS 21, included descriptive statistics, while thematic analysis of interviews provided deeper context to the findings and further elaboration of responses. The study reveals that speaking and listening skills are often underrepresented compared to reading and vocabulary-focused tasks related to it, whereas writing falls somewhere in between. These results underscore the need for textbooks to incorporate a balanced approach to language skills development, ensuring students are well-prepared for real-world communication in their respective fields. The article concludes with recommendations for textbook designers and educators, emphasizing the integration of interactive and skill-specific activities tailored to diverse professional contexts.

Key words: ESP, English for specific purposes, textbook evaluation, language skills

1. Introduction

Language skills serve as a cornerstone of effective communication in both academic and professional settings. Traditionally divided into four core competencies—reading, writing, speaking, and listening—these skills are essential for comprehensive language acquisition and functional language use. Reading and listening are considered receptive skills, as they involve the interpretation of information, while speaking and writing are productive skills, focusing on the generation of content (HARMER, 2007), i.e. on the production of information in a foreign language. Mastery of all four skills is crucial for achieving fluency and adaptability in diverse linguistic contexts. However, in practice and in teaching and learning context, these skills are often unequally emphasized, with certain competencies receiving greater attention depending on the learning context and objectives.

In English language teaching, particularly in ESP, the integration of these skills becomes even more critical. ESP learners require a balanced development of skills to meet

¹ mkocovicpajevic@np.ac.rs

the specific demands of their professional or academic disciplines. For example, technical professionals may prioritize reading technical documents and writing reports, while medical practitioners need advanced speaking and listening abilities to communicate effectively with patients and colleagues (DUDLEY-EVANS & ST. JOHN, 1998). Despite their importance, speaking and listening skills are frequently underrepresented in teaching materials, creating a significant gap between academic preparation and real-world application (RICHARDS, 2006).

This study aims to explore the representation of language skills in ESP textbooks across diverse academic disciplines. By examining both quantitative and qualitative data, the study seeks to identify patterns in skills coverage and provide insights for improving textbook design to better align with learners' needs and professional demands. In doing so, the research highlights potential gaps or imbalances in skill emphasis, shedding light on areas that may require pedagogical adjustments.

2. Literature Review

ESP focuses on equipping learners with language competencies tailored to specific professional or academic fields, especially bearing in mind that different language skills might be relevant for different scientific fields. For example, technical fields often require precise terminology and report-writing skills, hence writing skill might be more important for IT field, when compared to other fields. On the other hand, medical disciplines emphasize communication with patients and colleagues, which implies that speaking skill is crucial for them. Therefore, some studies (e.g. GU & REN, 2019) underline the importance of tailoring textbooks to these diverse requirements, ensuring that all language skills are adequately represented. Hutchinson and Waters (1987: 69) also emphasize the need for balanced skills development to meet real-world communication demands. However, existing literature highlights that many ESP textbooks prioritize reading and grammar over speaking and listening (DUDLEY-EVANS & ST JOHN, 1998). This imbalance can be traced back to traditional approaches in language teaching, which often emphasized linguistic accuracy over communicative competence (RICHARDS, 2006).

Another recurring issue in ESP materials is the lack of integration across skills. For example, Basturkmen (2010) notes that ESP materials frequently fail to integrate skills holistically, instead compartmentalizing them in ways that may not align with real-world use. This lack of integration of language skills not only hampers comprehensive language acquisition but also limits learners' ability to apply their knowledge in dynamic professional settings. Innovative approaches, such as incorporating multimedia resources and interactive tasks, offer some potential to address these gaps (MISHAN, 2022), among other things. Ideally, ESP textbooks should provide a balanced and integrated approach to reading, writing, listening, and speaking, ensuring that learners can transfer their skills seamlessly into professional contexts. However, in practice, achieving such integration remains a challenge.

Recent research has also suggested the potential of technology-enhanced learning to bridge these gaps by incorporating interactive, multimodal tasks that promote skill integration (MISHAN & TIMMIS, 2015). For example, simulations, gamified activities, and virtual role-plays have been shown to significantly enhance the acquisition of speaking and listening skills, particularly in contexts requiring active engagement (MOT-

TERAM, 2013). Task-based and problem-solving activities that simulate real-world professional scenarios can enhance the cohesion of language skills, making learning more relevant and engaging. There is often not enough time or resources for implementing this type of activity in the classroom, so technology can help here by including accessible, on-demand learning opportunities that extend beyond the limitations of classroom instruction. Online platforms, virtual reality (VR) environments, and adaptive learning systems can provide learners with immersive experiences that mirror authentic workplace interactions, which is the whole point of ESP, as many teachers would argue. Moreover, digital tools facilitate self-paced learning, allowing students to practice and refine their skills in a flexible manner. Additionally, learner-centered approaches that integrate collaborative tasks have proven effective in fostering both linguistic competence and critical thinking (HYLAND, 2006). Interactive activities, in general, have numerous benefits and they should be prioritized in ESP and ELT teaching. It might be the case that a textbook does not cover all four language skills, but with interactive tasks it can be improved, to a certain extent.

3. Methodology

3.1. Participants and instruments

The study involved five ESP university teachers (N=5) from technical, medical, natural sciences, and humanities disciplines, aged 38-58. For the purpose of this study, the participants evaluated the textbooks that they use in their ESP classes and were selected through purposive sampling to ensure diverse perspectives. The research was conducted at the University of Kragujevac, in 2023, during the second part of the academic year. In this way, we wanted to ensure that the teachers in our sample had at least one semester behind them in which they had used the books that they would evaluate. All participants gave their consent for their answers to be used for scientific purposes and their participation was voluntary.

Data collection was conducted by using two main instruments: an evaluation scale, where participants rated textbook content on skill representation by using a Likert-scale instrument (values were from 1: absolutely not present, to 7: absolutely present) and a semi-structured interview, where teachers provided qualitative insights into the strengths and weaknesses of ESP textbooks concerning skill coverage. Quantitative data were analyzed using SPSS 21, with descriptive statistics summarizing means and standard deviations, while qualitative data were thematically analyzed to identify recurring patterns in teacher feedback.

3.2. Textbooks (corpus)

In the field of medical sciences, the analyzed textbook was *English in Pharmacy*, by Leontina Kerničan, which focuses on terminology through reading texts, phrasal verbs, and writing exercises. It lacks grammar explanations and tasks, as well as comprehensive reading and speaking practice. The teacher from the field of medical sciences supplements the book with additional materials for grammar and conversational activities. The textbook is estimated to align with B1 proficiency level according to the CEFR.

As for the humanities, specifically the field of economics, the textbook which

was analyzed was *Business English in Use – Finance*, by Ian Mackenzie. This textbook consists of 50 modules covering finance-related topics and each module includes reading and vocabulary exercises, with some discussion questions. However, writing and listening skills are absent, and grammar is not explicitly included. Despite these gaps, the textbook provides answers and a glossary, making it partially self-contained.

In technical sciences, the textbook that was used was *Professional English in Use – ICT*, by Santiago Remacha Esteras and Elena Marco Fabre, which features 40 modules on topics like internet communication and programming. It primarily focuses on vocabulary and reading comprehension, with minimal support for speaking and other skills. Visual aids enhance the understanding of terminology and texts, which is one of the advantages of this textbook. This resource targets learners at B2 proficiency level.

Finally, natural sciences differ from other fields in that students rely on a teacher-compiled script rather than a formal textbook. The script contains 12 modules with a strong emphasis on vocabulary and reading. Speaking is practiced through debates, while listening and writing are not represented. Grammar exercises are integrated but at a B1 level, contrasting with the B2-level vocabulary.

As can be observed, ESP materials differ significantly across fields, with medical and economics textbooks showing the most gaps in comprehensive skills coverage. The technical sciences textbook offers better visual support but still lacks integration of all skills. Natural sciences rely on teacher-curated materials, showcasing the need for well-rounded, standardized textbooks. Considering all the specific features of the textbooks from our sample, this analysis highlights the critical need for ESP textbooks to balance language skills and align with field-specific requirements, suggesting areas for improvement in future editions and instructional materials.

4. Results

4.1. Quantitative Findings

The analysis of evaluation scales, as can be observed in *Table 1*, revealed notable differences in the perception and coverage of language skills in ESP textbooks across various academic disciplines. Reading emerged as the most highly rated skill, with an overall mean score of 5.72 (out of 7). This finding reflects its fundamental role in ESP courses, where comprehension of specialized texts is critical. In humanities, reading received the highest rating (6.37), highlighting the need to interpret complex discourse and engage with theoretical content. In technical sciences, reading was also a priority (5.0), primarily because vocabulary acquisition in these fields occurs through written materials, such as manuals and specifications. Similarly, medical sciences placed a strong emphasis on reading (6.25) due to the necessity of precise terminology in professional communication and patient care.

In contrast, speaking skills showed considerable variation across disciplines, with an overall mean of 5.22. While humanities (6.37) and medical sciences (6.25) rated speaking highly, emphasizing the need for oral communication in professional settings, technical sciences assigned the lowest rating (1.62). This suggests that textbooks in technical fields underrepresent speaking activities, possibly due to a stronger focus on written documentation rather than interactive collaboration. The ESP teacher in the field

of medicine highlighted the lack of structured conversational exercises, such as role-playing patient interactions, which are essential for developing effective communication skills in healthcare contexts.

Listening skills received mixed evaluations, with an overall mean of 4.1. While technical sciences rated listening as relatively important (6.0), reflecting the need to understand verbal instructions and workplace discussions, medical sciences assigned the lowest rating (2.1), indicating a significant gap in audio-based materials. Across all disciplines, teachers pointed out that textbooks lacked recorded lectures, real-life dialogues, and other listening activities that simulate authentic professional scenarios. This aligns with broader research findings that highlight the consistent neglect of listening skills in ESP material development.

Writing skills were the most underrepresented in ESP textbooks, with an overall mean of 3.05, showing considerable disciplinary variation. While medical sciences rated writing as the most important and present in the materials used in class (6.1), likely due to the necessity of clinical documentation and patient records, humanities assigned the lowest score (1.8), reflecting a greater emphasis on interpretation and discussion over written production. Technical sciences rated writing moderately (4.0), indicating its relevance in drafting reports, specifications, and project documentation. However, teachers across all fields noted that writing tasks often lacked contextualization and were not sufficiently tailored to the learners' real-world professional environments.

These findings underscore the imbalanced distribution of language skills in ESP textbooks, with a strong focus on reading and vocabulary (which is not a language skill per se but cannot be separated from reading) at the expense of productive and interactive skills. Addressing these gaps by incorporating more field-specific speaking, listening, and writing activities could significantly enhance the effectiveness of ESP materials, making them more aligned with students' professional and academic needs.

Table 1. *Results for reading, speaking, listening, and writing skills based on teachers' assessments of ESP textbooks across different fields*

Language Skill	H (M)	NS (M)	T (M)	M (M)	Overall (M)	Min/Max
Reading	6.37	5.5	5.0	6.25	5.72	5.0/6.37
Speaking	6.37	5.94	1.62	6.25	5.22	1.62/6.37
Listening	3.3	5.0	6.0	2.1	4.1	2.1/6.0
Writing	1.8	2.3	4.0	6.1	3.05	1.8/6.1

H-humanities, NS-natural sciences, T-technical sciences, M-medical sciences

4.2. Qualitative Insights

Within the semi-structured interviews, the teachers highlighted several points, emphasizing the strengths and weaknesses, while also referring to students' needs. The textbooks were commended for their comprehensive coverage of field-specific terminology (vocabulary or lexis) and alignment with professional discourse. Teachers in technical and natural sciences appreciated the focus on industry-specific vocabulary, which was seen as vital for academic and career advancement.

As for the weak points of the textbooks, a lack of interactive activities and insufficient focus on conversational skills were common areas of criticism. The teacher in

the medical field particularly noted the absence of realistic patient-communication scenarios, which are essential for fostering empathy and professionalism, both important for future doctors and pharmacists. The teacher claims that “there are almost no role-plays in the textbook which would help students practice their future realistic workplace communication in English”.

Regarding field-specific needs, humanities disciplines rated grammar and the thematic relevance of activities related to language skills highly, whereas technical and natural sciences emphasized the need for practical, hands-on activities. Teachers in medical sciences stressed the importance of including simulations and case-based discussions to better prepare students for real-world applications. As far as each skill is concerned, reading is one of the most essential ones, according to teachers’ responses. Teachers unanimously recognize the pivotal role of reading in ESP textbooks, given its importance in introducing field-specific terminology and fostering comprehension of technical or academic content. However, they note that reading tasks often remain surface-level, primarily focused on vocabulary acquisition without delving into critical analysis or synthesis. For instance, the teacher from the field of humanities emphasizes the need for tasks that encourage interpreting and critiquing complex texts, while the teacher from the technical field advocates for exercises that mirror real-life scenarios, such as interpreting user manuals or technical specifications. Both teachers stated that “reading tasks should be more challenging and engaging” which would contribute to their practical value. Research by Grabe and Stoller (GRABE & STOLLER, 2013) supports these views, highlighting that effective reading tasks should incorporate strategies like summarizing, questioning, and connecting ideas to professional applications.

Listening exercises, often deemed the “weak link” in ESP textbooks, are under-represented despite their critical role in professional settings. In the medical field, for example, the teacher points out the necessity of audio materials that simulate doctor-patient dialogues or hospital briefings, as these reflect real-world interactions. The teacher from this field once again emphasized that “the importance of realistic input and output, in listening and in speaking tasks”. Similarly, the ESP instructor in technical field highlights the lack of exposure to industry-specific spoken English, such as presentations or collaborative meetings and points out that “ESP textbooks need to provide opportunities for students to be exposed to and practice their specific type of discourse, such as discussions in meetings and delivering presentations”. According to Field (FIELD, 2009), effective listening tasks should replicate authentic environments, including varied accents, speech rates, and interactive components to prepare learners for diverse auditory experiences. Hence, it is vital to have effective listening tasks incorporated into the textbook.

Speaking skills, essential for effective communication in most professional contexts, are frequently underdeveloped in ESP textbooks. ESP teachers from our sample report that many speaking exercises consist of generic discussion prompts rather than structured activities like debates, role-plays, or project-based presentations. For instance, the teacher from the field of medicine advocates for role-playing scenarios, such as delivering diagnoses or discussing treatment plans, while the teacher from the technical field emphasizes the need for collaborative activities like team problem-solving or explaining technical processes. Richards and Rodgers (2014) suggest that speaking activities in ESP

should be task-based, contextualized, and designed to mirror authentic communication challenges.

Writing tasks in ESP textbooks received mixed reviews. While they are often included, teachers are critical of their generic nature, which fails to address the specific demands of professional writing. As for the field of medicine, the teacher notes the absence of tasks like drafting case reports or patient summaries, while the teacher from the IT field highlights the lack of exercises focused on creating technical documentation or professional emails. Both teachers point out that “writing tasks, if any, rarely help students develop writing skills necessary for their future profession, due to their generic and template-like features”. Many authors (e.g. HYLAND, 2003) emphasize the importance of genre-specific writing instructions, which would align writing tasks with professional practices, thus enhancing their relevance and practicality.

Across disciplines, teachers identified some common challenges, such as the lack of integration among these four skills in ESP textbooks. For example, reading tasks rarely lead to speaking or writing activities that require learners to articulate or document their understanding. Similarly, listening exercises seldom serve as a foundation for subsequent discussions or presentations. Most of the tasks are independent and can be done separately, which is not useful enough for students. Some authors (BASTURKMEN, 2010; DUDLEY-EVANS, & ST. JOHN, 1998) argue for a more integrated approach, where textbooks provide seamless transitions between skills, reflecting their interconnected nature in professional environments.

5. Discussion

The findings of this study reinforce existing concerns about the imbalance of language skills in ESP textbooks (BASTURKMEN, 2010; GILMORE, 2007). The strong focus on reading and vocabulary acquisition aligns with previous studies, which have shown that ESP textbooks tend to prioritize passive knowledge consumption over active language production (NATION, 2001). This is particularly evident in technical disciplines, where reading materials dominate due to the necessity of understanding complex technical documentation. However, the lack of interactive and communicative elements poses a major challenge for students who will need to collaborate in multilingual professional settings.

Medical students’ dissatisfaction with the lack of listening materials supports Ferguson’s (2013) argument that medical ESP courses should emphasize real-world spoken interactions. Without sufficient exposure to spoken discourse, students risk being unprepared for critical communicative tasks, such as explaining diagnoses, interacting with patients, and collaborating with colleagues. The absence of structured speaking activities further compounds this issue, as students lack opportunities to practice spontaneous communication.

Similarly, students from technical fields highlighted the need for more multi-modal learning materials. This finding aligns with research indicating that engineering and technology students benefit from visually supported input, such as diagrams, schematics, and technical flowcharts (BINDER, KRAUSS, & BRUCKMAIER, 2015). While textbooks in these fields often provide extensive reading materials, they frequently fail to integrate speaking and writing tasks that would allow students to articulate complex

technical concepts more clearly.

A notable aspect of the study is the relationship between students' learning experiences and their perceptions of textbook effectiveness, based on teachers' insights. Students in more interactive classroom environments expressed a higher demand for speaking and listening components, suggesting that exposure to communicative tasks increases awareness of their importance. This finding supports the argument that textbook design should align with pedagogical approaches that emphasize task-based learning (LONG, 2015).

Given these insights, the study underscores the necessity of reforming ESP textbook design to offer a more balanced representation of all language skills. One potential solution is the incorporation of digital learning resources, such as interactive audio exercises and online discussion forums, to supplement traditional textbooks. Additionally, textbooks could integrate authentic workplace scenarios, allowing students to develop language skills in a contextually relevant manner.

Ultimately, these findings highlight the pressing need for ESP materials to move beyond passive knowledge acquisition and actively engage students in meaningful language use. By addressing these gaps, textbook developers and educators can ensure that ESP courses effectively prepare students for the linguistic demands of their future professions.

Field-specific variations further highlight the need for tailored textbook design. One size does not fit all in ESP. For example, medical textbooks should incorporate role-plays and case studies to simulate patient interactions, while technical materials could benefit from collaborative problem-solving exercises. Additionally, the lack of integration between skills suggests an opportunity for incorporating innovative approaches. Digital tools such as interactive learning platforms, applications, and virtual simulations could address the identified gaps by providing environments where students can practice conversational skills and listening comprehension. For instance, virtual patient simulators in medical fields could allow students to engage in realistic diagnostic dialogues, enhancing both fluency and accuracy. Similarly, gamified tasks, such as language quests, field-specific challenges or quizzes, can foster motivation and provide immediate feedback, encouraging active participation. By blending these digital innovations with traditional content, textbooks can evolve into comprehensive tools that bridge the gap between theoretical learning and practical application.

5.1. Recommendations and implications

There are certain recommendations that can be drawn from the research, based on teachers' perceptions and their valuable insights shared in the interviews. For textbook developers, it might be useful to take into consideration including interactive activities that emphasize speaking and listening skills, as well as to tailor content to field-specific scenarios, by incorporating authentic materials. By all means, integrating digital resources, such as QR codes linking to supplementary videos and audio exercises can only have benefits, since it would be interesting for both learners and teachers.

Another area for future research is the role of technology in supplementing traditional ESP materials. Studies investigating the effectiveness of blended learning approaches, which combine textbook-based instructions with digital tools, could provide

important insights into how technological advancements can bridge the gaps identified in this study. As for the teachers and ESP instructors, it would be useful to supplement textbooks with additional materials to address identified skill gaps. Also, when possible, it could be helpful to use collaborative learning strategies to enhance skills development and improve the interactive aspect of tasks.

Additionally, comparative studies across different educational institutions and cultural contexts could help determine whether these findings are globally applicable or if specific regional factors influence the perceived importance of language skills. Research exploring how students in non-English-speaking countries perceive ESP textbooks compared to those in predominantly English-speaking environments would further contribute to the field.

The research has certain limitations and implications for the future. When it comes to limitations, the sample size is the most obvious one, so it would be practical, and it would have more impact to expand the sample size and conduct this type of interview with ESP teachers from all universities in Serbia. Along with that, conducting longitudinal studies to assess the impact of balanced skill representation on learning outcomes would also benefit future ESP development. Since there is room for innovations in ESP, it could also be interesting to explore the use of emerging technologies to enhance textbook interactivity and to see how modern digital tools enhance the development of language skills in the ESP context. More in-depth qualitative research, such as case studies, could provide richer insights into how students engage with ESP textbooks in their day-to-day learning. Investigating classroom dynamics and teacher-student interactions would shed light on how pedagogical strategies can either compensate for or exacerbate the limitations of existing textbooks.

6. Conclusion

This study highlights the strengths and limitations of ESP textbooks in representing core language skills. While reading and vocabulary related to it are well-supported, speaking, writing and listening remain underdeveloped, particularly in technical and medical fields. Addressing these gaps requires a harmonized effort from textbook developers and educators to design materials that are both field-specific and skills-inclusive. For teachers, this means supplementing textbooks with tasks that encourage interactive and real-world applications, such as role-playing or collaborative projects. For textbook developers, the integration of digital resources, like interactive simulations and multimedia content, can enhance the balance of language skills and foster greater learner engagement. By implementing these practical changes, ESP textbooks can evolve to meet the diverse needs of students, equipping them with the communication skills essential for professional success in their respective fields.

Based on teachers' responses, it is evident that different disciplines prioritize unique skill sets. For instance, medical fields demand strong interpersonal communication skills, while technical fields emphasize precise technical writing and interpretation of complex data. These distinctions underline the importance of customizing textbooks to align with disciplinary requirements. Authentic materials were identified as a critical factor in engaging students and fostering the practical application of language skills. Textbooks incorporating case studies, professional articles, and real-world problem-solving

tasks were more effective in preparing students for professional challenges. Additionally, the study emphasized the value of incorporating feedback from both teachers and students in the textbook development process. Teachers' insights into pedagogical challenges and students' feedback on usability and relevance can guide the creation of more effective materials. Finally, the integration of modern technologies such as learning management systems (LMS), gamified tasks, and learning and teaching applications emerged as promising solutions to skill gaps, since they encourage active participation and continuous learning, both of which are crucial for ESP.

References

- BASTURKMEN, 2010: Basturkmen, H. (2010). *Developing courses in English for specific purposes*. London: Palgrave Macmillan.
- BINDER, KRAUSS, & BRUCKMAIER, 2015: Binder, K., Krauss, S., & Bruckmaier, G. (2015). Effects of visualizing statistical information: An empirical study on tree diagrams and 2×2 tables. *Frontiers in Psychology*, 6, 1186. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2015.01186>
- DUDLEY-EVANS, & ST JOHN, 1998: Dudley-Evans, T., & St John, M. J. (1998). *Developments in ESP: A multi-disciplinary approach*. Cambridge: Cambridge University Press.
- FERGUSON, 2013: Ferguson, G. (2013). English for medical purposes. In B. Paltridge & S. Starfield (Eds.), *The handbook of English for specific purposes* (pp. 243–261). New Jersey: Wiley-Blackwell.
- FIELD, 2009: Field, J. (2009). *Listening in the Language Classroom*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511575945>
- GILMORE, 2007: Gilmore, A. (2007). Authentic materials and authenticity in foreign language learning. *Language Teaching*, 40(2), 97–118.
- GRABE, & STOLLER, 2013: Grabe, W., & Stoller, F. (2013). *Teaching and researching reading* (2nd ed.). London: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315833743>
- GU, BO, & REN, 2019: Gu, H., Bo, H., & Ren, L. (2019). Developing ESP teaching materials based on the analysis of information engineering majors' needs. *Open Journal of Social Sciences*, 7(10), 121–131. <http://dx.doi.org/10.4236/jss.2019.710011>
- HARMER, 2007: Harmer, J. (2007). *How to teach English*. New York: Macmillan.
- HUTCHINSON, & WATERS, 1987: Hutchinson, T., & Waters, A. (1987). *English for specific purposes: A learning-centred approach*. Cambridge: Cambridge University Press.
- HYLAND, 2006: Hyland, K. (2006). English for professional purposes: Evaluating the impact of genre-based approaches. In A. Burns & C. Coffin (Eds.), *Analysing English in a global context: A reader* (pp. 217–234). London: Routledge.
- HYLAND, 2003: Hyland, K. (2003). *Second Language Writing*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511667251>
- LONG, 2015: Long, M. (2015). *Second language acquisition and task-based language learning*. New Jersey: Wiley.
- MISHAN, 2022: Mishan, F. (2022). The global ELT coursebook: A case of Cinderella's slipper? *Language Teaching*, 55(4), 490–505. <http://dx.doi.org/10.1017/S0261444820000646>
- MISHAN, & TIMMIS, 2015: Mishan, F., & Timmis, I. (2015). *Materials development for TESOL*. Edinburgh University Press. <http://www.jstor.org/stable/10.3366/j.ctt1g09xmz>
- MOTTERAM, 2013: Motteram, G. (2013). *Innovations in learning technologies for English Lan-*

- guage Teaching*. (Innovations in English Language Teaching). British Council.
 NATION, 2001: Nation, I. S. P. (2001). *Learning vocabulary in another language*. Cambridge: Cambridge University Press.
 RICHARDS, 2006: Richards, J. C. (2006). *Communicative language teaching today*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
 RICHARDS, & RODGERS, 2014: Richards, J., & Rodgers, T. (2014). *Approaches and methods in language teaching* (3rd ed.). Cambridge: Cambridge University Press.

Sources

- KERNIČAN, 2011: Kerničan, L. (2011). *English language in pharmacy practice: Zbirka tekstova i vežbanja* (3rd ed.). Beograd: Grafopan.
 MACKENZIE, 2006: MacKenzie, I. (2006). *Professional English in use: Finance*. Cambridge: Cambridge University Press.
 REMACHA ESTERAS, & MARCO FABRE, 2007: Remacha Esteras, S., & Marco Fabre, E. (2007). *Professional English in use: ICT*. Cambridge: Cambridge University Press.
 VUKIĆEVIĆ ĐORĐEVIĆ, & GLOĐOVIĆ, 2020: Vukićević Đorđević, LJ., & Glođović, A. (2020). *Test your English Grammar level B1*. Kragujevac: Prirodno-matematički fakultet, Kragujevac

Milica M. Kočović Pajević

(RAVNOMERNA) ZASTUPLJENOST JEZIČKIH VEŠTINA U UDŽBENICIMA ZA EJS: UVIDI IZ NASTAVNIČKE EVALUACIJE UDŽBENIKA

Rezime

U radu se ispituje zastupljenost jezičkih veština – čitanja, pisanja, konverzacije i slušanja – u udžbenicima engleskog kao jezika struke (EJS) u različitim akademskim oblastima i naučnim poljima: tehničkom polju, u prirodnim naukama, humanističkim naukama i medicini. Koristeći pristup mešovitim metoda, istraživanjem su prikupljeni kvantitativni podaci kroz skale za evaluaciju i kvalitativnim uvidom putem polustrukturisanih intervju sa nastavnicima tehničkih, medicinskih, prirodnih i humanističkih nauka. Kvantitativna analiza pomoću SPSS 21 uključila je deskriptivnu statistiku i t-testove za identifikaciju značajnih obrazaca, dok je tematska analiza intervju pružila dublji kontekst dobijenih rezultata i dalju elaboraciju odgovora ispitanika. Istraživanje otkriva da su veštine govora i slušanja često nedovoljno zastupljene u poređenju sa zadacima čitanja i vokabularom, odnosno leksikom koja je u vezi sa pisanim diskursom, dok je pisanje bilo negde u sredini. Ovi rezultati naglašavaju potrebu da udžbenici sadrže uravnotežen pristup razvoju jezičkih veština, budući da je bitno da studenti budu dobro pripremljeni za komunikaciju u stvarnom svetu u svojim oblastima. Rad se završava preporukama za autore udžbenika i nastavnike, naglašavajući integraciju interaktivnih aktivnosti kao primarni cilj i aktivnosti specifičnih za veštine prilagođene različitim profesionalnim kontekstima.

Ključne reči: EJS, Engleski kao jezik struke, evaluacija udžbenika, jezičke veštine

Nataša V. Ignjatović¹

Université de Niš

Faculté de philosophie²

Département de langue et littérature françaises

<https://orcid.org/0009-0001-4454-7636>

DÉMARCHE DIFFÉRENCIÉE DANS L'ENSEIGNEMENT DE PHONÉTIQUE ET PHONOLOGIE DU FRANÇAIS

Les groupes-classes en première année d'études de langue et littérature françaises à la Faculté de philosophie de l'Université de Niš sont le plus souvent hétérogènes, composés d'étudiants de différents niveaux du FLE : tout débutant, élémentaire et intermédiaire. C'est la raison pour laquelle l'enseignant pourrait mettre en place une approche diversifiée afin de réaliser les objectifs du cours qui correspondent aux besoins et au niveau langagier des étudiants. Dans cet article nous nous penchons sur les cours de phonétique et phonologie du français pour montrer de quelle manière un groupe-classe d'étudiants de différents niveaux du FLE et de différents besoins en phonétique et phonologie peut être géré par l'enseignant, à l'aide des modalités de travail appropriées et de la mise en place d'une démarche différenciée afin d'atteindre les objectifs phonétiques.

Mots-clés : activités phonétiques, pédagogie différenciée, étudiants, groupe-classe hétérogène, FLE.

1. Introduction

D'après le curriculum des études initiales de langue et littérature françaises à la Faculté de philosophie de l'Université de Niš, *Phonétique et phonologie de la langue française 1* et 2 sont des matières obligatoires au premier et au deuxième semestre de la première année, plus précisément deux séances théoriques et deux séances de travaux dirigés par semaine sont prévues. Les groupes-classes d'étudiants étant hétérogènes, composés d'apprenants du niveau débutant, élémentaire et intermédiaire du FLE, une approche pédagogique différenciée s'impose comme un choix convenable dans l'enseignement de phonétique et phonologie³ du français. Dans cet article nous nous proposons de décrire

¹ natasa.ignjatovic@filfak.ni.ac.rs

² Cet article est rédigé dans le cadre du projet scientifique *Les langues, les littératures et les cultures romanes et slaves en contact et en divergence* N° 1001-13-01 approuvé par la Faculté de philosophie de l'Université de Niš, et soutenu par l'Agence universitaire de la Francophonie (AUF) et l'Ambassade de France en Serbie.

³ En ce qui concerne les domaines d'études de la phonétique et de la phonologie, nous nous référons à l'argumentation de Gudurić (2023 : 102) qui, en expliquant le choix de la première partie du titre de son article « Phonétique vs phonologie », dit qu'il provient de « la différence méthodologique de deux disciplines » mais que le titre « phonétique et phonologie » pourrait aussi convenir car « les deux disciplines en synergie donnent des informations complètes sur ce qui est systémique (le système phonologique) et sur ce qui est une réalisation immédiate (la nature et le comportement des sons dans les chaînes parlées) ». De plus, dans

la démarche pédagogique, les modalités de travail diversifiées et les activités phonétiques correspondant aux besoins du public cible au sein d'un groupe-classe de phonétique et phonologie, de niveaux du FLE différents.

Les cours de phonétique et phonologie du français au niveau universitaire, comprennent le travail sur la compétence phonologique, visant la maîtrise phonologique au niveau segmental (les voyelles, les semi-voyelles et les consonnes) et au niveau suprasegmental de la parole (l'accentuation, le rythme, l'intonation, l'enchaînement consonantique, l'enchaînement vocalique, les liaisons, etc). Les activités utilisées pour atteindre les objectifs phonétiques englobent la perception et la prononciation des sons, la perception et l'emploi des traits prosodiques (l'accent, le rythme, l'intonation), le repérage et l'emploi des enchaînements et des liaisons, les activités de transcription phonétique, les activités se rapportant à la relation sons-graphies, les activités de lecture, les dictées, la compréhension des documents audio, etc. De plus, l'enseignant recourt aux méthodes de correction phonétique en fonction des problèmes de prononciation diagnostiqués auprès du public cible. D'après notre expérience pédagogique en classe de FLE, les apprenants qui ont un niveau du FLE, ne l'ont pas nécessairement en toute compétence langagière ni en compétence phonologique. C'est-à-dire que leur niveau par compétence peut être différent : par exemple, un apprenant peut avoir le niveau B1 en compréhension écrite et le niveau A2 en compréhension orale. Quant à la phonétique, on remarque que les apprenants de même niveau du FLE qui ont déjà appris le français ont différents niveaux en compétence phonologique. On observe aussi les variations en compétence phonologique entre les apprenants de différents niveaux du FLE : par exemple, un apprenant débutant peut facilement percevoir et produire correctement certaines voyelles du français qui n'existent pas dans sa langue maternelle tandis qu'un apprenant ayant le niveau B2 du FLE peut hésiter entre deux voyelles dans la parole spontanée ou lors de la lecture, les deux apprenants ayant une langue maternelle commune; ou bien, en ce qui concerne la place de l'accent en français, il se peut que les apprenants ayant un niveau élémentaire du FLE maîtrisent l'accentuation du groupe rythmique tandis que les apprenants du niveau B1 accentuent chaque mot du groupe rythmique. Ceci peut s'expliquer d'une part par des théories se rapportant à l'appropriation du système phonologique de la langue étrangère ainsi que par l'interférence avec la langue maternelle, et d'autre part par les facteurs personnels, la progression individuelle et la fossilisation de mauvaises habitudes de prononciation.

Selon la théorie de Trubetzkoy on n'est pas capable de percevoir les sons d'une langue étrangère s'ils n'existent pas dans notre langue maternelle car on les perçoit à travers le « crible phonologique » de notre langue maternelle et de ce fait on ne peut pas les reproduire (CUQ, GRUCA 2009 : 180). La théorie de « l'âge critique » dit qu'après la puberté il n'est pas possible d'acquérir l'accent des natifs d'une langue étrangère ce qui est dû à la diminution de la plasticité du cerveau (PENFIELD ET ROBERTS 1963, dans

le livre de S. Gudurić (2009) qui figure parmi des ouvrages de référence pour les matières *Phonétique et phonologie de la langue française 1 et 2*, l'auteure constate que « dans la linguistique contemporaine il est habituel que des études liées à l'acoustique et à la perception des chaînes parlées se rapportent à la phonétique tandis que la phonologie étudie les systèmes des sons des langues arrangés selon les principes des traits distinctifs et des paires minimales » (GUDURIĆ 2009 : 10–11). D'après Léon (2011 : 17–18) la phonétique étudie « la substance de l'expression » tandis que la phonologie ou « phonétique fonctionnelle » étudie « la forme de l'expression ».

CHAMPAGNE-MUZAR, BOURDAGES 1998 : 21). Comme on le trouve chez Guimbretièrre (1996), selon « la théorie de l'interférence » après l'âge de dix ans il n'est pas possible d'entendre et de produire ensuite les sons qui n'existent pas dans la langue maternelle de l'apprenant, alors l'apprenant va recourir aux sons de sa langue maternelle en produisant les sons proches ou similaires (GUIMBRETIERRE 1996 : 17). Mais, cela a été remis en question car selon les recherches le cerveau est flexible toute la vie et donc il est possible que les adultes s'approprient la prononciation d'une langue étrangère (LAURET 2007 : 27). De même, comme le dit Lauret (2007 : 27), en faisant appel à Celce Murcia (1996), la théorie de l'âge critique « néglige les différences entre les paramètres d'acquisition d'une nouvelle langue entre enfants et adultes, tels que l'exposition à la langue-cible, les attentes linguistiques des interlocuteurs natifs, la perméabilité de l'ego, l'attitude vis-à-vis de la nouvelle langue et le type de motivation ». Cyr note aussi des facteurs personnels, en parlant des stratégies d'apprentissage d'une langue étrangère pour lesquelles un apprenant va opter : le style d'apprentissage, la tolérance à l'ambiguïté, la réflexion et l'impulsivité ainsi que l'extraversion et l'introversion (CYR 1998 : 82–87).

Lhote a introduit la théorie du « paysage sonore » où le rythme et l'intonation ont un rôle primordial, selon laquelle une écoute active est essentielle. Elle propose alors le modèle de perception, compréhension et production (LHOTE, dans ŠOTRA 2006 : 141 et dans GUIMBRETIERRE 1996 : 57). Autrement dit, en écoutant une langue étrangère, on développe la capacité à percevoir pour pouvoir ensuite intégrer le nouveau système phonologique.

L'enseignant aurait le rôle de la personne qui facilite le processus d'apprentissage, qui aide ses apprenants à réaliser leurs potentialités afin qu'ils puissent s'approprier la compétence phonologique. Selon Lauret « l'enseignant doit toujours s'efforcer de favoriser l'acquisition maximale » en prononciation des apprenants (LAURET 2007 : 22). Néanmoins, une classe homogène de phonétique et phonologie du français serait peu réaliste (d'ailleurs ce n'est pas un objectif visé) d'autant plus que chaque apprenant est censé progresser à son propre rythme, selon sa motivation et son style d'apprentissage.

En ce qui concerne la progression par niveau, selon le *Cadre européen commun de référence pour les langues, volume complémentaire* (dorénavant CECRL VOLUME COMPLÉMENTAIRE 2018 : 142), dans la grille qui se rapporte à la maîtrise phonologique, on peut lire ce que les apprenants devraient atteindre en compétence phonologique. Par exemple, dans le domaine de la prosodie au niveau B2, « l'influence des autres langues qu'il/elle parle est notable » et quant à l'articulation des sons « le tout est intelligible malgré quelques erreurs systématiques de prononciation » (CECRL VOLUME COMPLÉMENTAIRE 2018 : 142). Donc, on vise l'intelligibilité et même au niveau B2 on reconnaît les erreurs de prononciation et l'influence des autres langues. En ce qui concerne les niveaux élémentaires, on sous-entend une implication active de la part de l'interlocuteur : par exemple, dans le descriptif qui se rapporte à la prosodie du niveau A1, l'interlocuteur est censé être « coopératif » ou bien, dans le descriptif relatif à l'articulation des sons au niveau A2 on s'attend à ce que l'interlocuteur « fasse l'effort de comprendre certains sons spécifiques » (CECRL VOLUME COMPLÉMENTAIRE 2018 : 142).

2. Les besoins des apprenants en classe de phonétique et phonologie du français

Si l'on se réfère à nos groupe-classes d'étudiants en langue et littérature fran-

çaises, on peut constater que les étudiants de tous les niveaux du FLE (débutant, élémentaire, intermédiaire), ont des besoins communs en phonétique et phonologie du français qui s'inscrivent d'ailleurs dans le programme de la matière ainsi que des besoins spécifiques en fonction de leur niveau en compétence phonologique. Donc, en nous appuyant sur l'échelle de CECRL VOLUME COMPLÉMENTAIRE (2018 : 142) se rapportant à la compétence phonologique par niveau, nous pouvons sélectionner quelques objectifs phonétiques⁴ spécifiques à atteindre, vu les difficultés persistantes à tous les niveaux du FLE :

- a) les objectifs phonétiques se rapportant à la structure segmentale :
 - la perception et la production des voyelles (notamment de celles qui n'existent pas dans la langue maternelle⁵ des apprenants) ;
 - la perception et la production du [ə] instable ;
 - la relation phonèmes – graphèmes correspondantes afin d'intégrer parallèlement les règles d'orthographe ;
- b) les objectifs phonétiques se rapportant à la structure suprasegmentale :
 - la place de l'accent pour s'approprier l'accent du groupe rythmique ;
 - la segmentation en groupes rythmiques ;
 - l'intonation ;
 - l'emploi des enchaînements et des liaisons.

Tout au long de l'enseignement, à part l'analyse des besoins des apprenants, l'enseignant exerce aussi sa pratique réflexive : il suit la progression des apprenants, identifie les difficultés et prépare les activités afin d'y remédier, tout en valorisant les acquis en compétence phonologique de ses apprenants. La classe est alors un lieu dynamique où les apprenants peuvent développer leurs capacités, suite au retour donné par l'enseignant.

3. La différenciation pédagogique en classe de FLE

Selon Cuq, la pédagogie différenciée comprend deux possibilités : utiliser des supports variés et différencier les démarches pédagogiques, varier les modalités de travail ou utiliser des approches différentes comme observation, analyse, etc. et utiliser/proposer des activités « en fonction du profil de chacun », c'est-à-dire que les groupes peuvent être faits selon des critères tels que le résultat de l'évaluation, le choix de l'apprenant ou bien selon les difficultés pour effectuer une tâche (CUQ 2003 : 190–191). Selon le même auteur, la démarche différenciée ne doit pas être utilisée en classe hétérogène tout le temps mais les activités différenciées et l'apprentissage se rapportant à tout le groupe-classe peuvent se succéder (CUQ 2003 : 191). En effet, après les activités destinées à tout le groupe-classe, les apprenants peuvent être répartis en groupes ou en binômes en fonction du niveau et travailler sur les tâches données ou bien on peut faire des groupes d'apprenants de différents niveaux qui, travaillant sur une tâche, peuvent coopérer et répartir entre eux les parties de la tâche : par exemple, les apprenants ayant un niveau débutant et élémentaire vont contribuer en travaillant sur les aspects qui correspondent à leur niveau langagier tandis que les apprenants du niveau intermédiaire et avancé peuvent travailler sur les autres activités pour ensuite effectuer et compléter la tâche commune. Ainsi, on

⁴ Cette liste n'est pas exhaustive.

⁵ Selon Šotra, pour les apprenants serbophones, les voyelles orales [y, e, ø, œ] et les voyelles nasales [ã, ɔ̃, ɛ̃] s'avèrent difficiles à percevoir et à prononcer car ils n'existent pas dans leur langue maternelle (2009 : 75–76).

suggère le développement de la coopération, l'une des stratégies socio-affectives (CYR 1998 : 56–57).

En parlant des classes hétérogènes de FLE à différents niveaux ou de « multi-niveaux » comme le nomment David et Abry (2018), les auteures constatent que les modalités de travail qui peuvent être utilisées sont en classe entière, en sous-groupe (de niveaux hétérogènes, homogènes ou proches), en binôme (de niveaux proches ou éloignés) ou individuellement (DAVID, ABRY 2018 : 78–97). En ce qui concerne les supports, ils peuvent être différents en fonction du niveau ayant les mêmes ou différents objectifs langagiers ou bien un même support peut être utilisé pour des niveaux différents (DAVID, ABRY 2018 : 105–144).

Dans son article, après avoir appliqué la pédagogie différenciée en classe du FLE dans un collège en Grèce, Sakellari constate un effet positif sur l'autoévaluation, sur l'évaluation sommative, sur la motivation et sur l'autonomie des apprenants (SAKELLARI 2022 : 75–76). Quant à la phonétique du FLE, dans le manuel de phonétique d'Abry et Veldeman-Abry (2007) nous pouvons trouver des fiches pédagogiques où, pour chaque objectif phonétique les auteures ont proposé des activités différentes qui se rapportent aux niveaux différents ou bien de mêmes activités se rapportant aux niveaux différents.

4. Quelques possibilités d'exploitations pédagogiques différenciées en classe de phonétique et phonologie du français

En nous appuyant sur les principes de la démarche pédagogique différenciée proposée par David et Abry (2018) et expliquée aussi par Cuq (2003) ainsi qu'aux typologies des activités phonétiques proposées par Champagne-Muzar et Bourdages (1998) et Lauret (2007), en nous référant au public cible, nous allons présenter une possibilité d'exploitation pédagogique en cours de phonétique et phonologie du français. En veillant à ce que les supports, les consignes et les activités correspondent aux objectifs et au niveau des apprenants et que les modalités de travail soient adaptées, nous allons proposer d'abord la manière dont les cours pourraient être gérés et ensuite un modèle de déroulement du cours. L'enseignant vise les mêmes objectifs phonétiques en variant les activités, les supports, les consignes et les modalités :

- a) un même support, les différentes activités phonétiques destinées aux apprenants de différents niveaux, les apprenants étant répartis en petits groupes ou en binômes de même niveau ;
- b) les différentes activités phonétiques destinées aux apprenants de différents niveaux, les apprenants étant répartis en petits groupes composés d'apprenants de différents niveaux ;
- c) une même activité destinée aux apprenants de différents niveaux, les apprenants étant répartis en binômes ou en petits groupes de niveaux débutant et intermédiaire, élémentaire et intermédiaire.

Nous allons présenter une possibilité de déroulement du cours de phonétique et phonologie du français selon les principes susdits. À titre d'exemple, nous avons choisi un objectif de cours se rapportant aux sons – l'acquisition des voyelles nasales. L'enseignant peut recourir aux activités variées qui se rapportent à la même étape ainsi qu'aux ressources pédagogiques variées ou bien il peut créer lui-même les activités à exploiter en

classe. Comme Rakić le conclut, l'enseignant devrait utiliser des techniques, des stratégies et des exercices variés afin de faire une correction phonétique « personnalisée » tout en suivant une approche éclectique (RAKIĆ 2020 : 669).

Objectif phonétique : l'acquisition des voyelles nasales⁶

Niveaux : débutant, élémentaire et intermédiaire

Modalités : en groupe-classe, en petits groupes, en binômes, individuellement

Supports variés

Durée : 90 minutes

Déroulement :

Étape 1 : Sensibilisation

En groupe-classe, tous les niveaux

Support : un document audio

Déroulement: Les apprenants écoutent un document audio (par exemple, un dialogue qui contient des voyelles nasales, choisi par l'enseignant) et s'habituent à entendre les nouveaux sons (niveau débutant), ou à entendre les voyelles nasales qu'ils connaissent déjà (niveau élémentaire et intermédiaire). Avant l'écoute, l'enseignant donne la consigne aux apprenants d'écouter et de dire après l'écoute s'ils ont entendu plus de voyelles orales ou de voyelles nasales.

Étape 2 : Perception auditive

a) *Discrimination des voyelles nasales*

En binôme : niveau débutant et élémentaire ; niveau intermédiaire

Déroulement : Les apprenants sont répartis en binômes de niveaux voisins – débutant/élémentaire et intermédiaire. Ils écoutent les documents sonores afin de distinguer d'abord les voyelles nasales des voyelles orales et ensuite les voyelles nasales entre elles (par exemple, après l'écoute des paires minimales qui contiennent les voyelles nasales il faut dire dans quel ordre ou bien dans quel mot on entend les voyelles nasales [ã], [ê], [õ]). L'enseignant choisit les activités de discrimination des voyelles nasales, du plus simple au plus complexe. Chaque binôme choisit une réponse après avoir discuté de ce qu'ils ont entendu. Puis, ils comparent leur réponse avec un binôme de l'autre niveau.

b) *Identification des voyelles nasales*

En binôme : niveau débutant et élémentaire ; élémentaire et intermédiaire

Déroulement : Les apprenants en binôme écoutent les enregistrements et identifient une voyelle nasale précise parmi les autres (par exemple, on leur demande de repérer la voyelle nasale [ã] suite à l'écoute). Puis, ils comparent les réponses entre les binômes.

Étape 3 : Production orale

a) *Répétition, imitation de la prononciation des voyelles nasales*

En groupe-classe, en petits-groupes de même niveau

Déroulement : L'enseignant propose plusieurs séries d'exercices de répétition et d'imitation des mots avec des voyelles nasales dans la position initiale, médiale et finale (en finale absolue et en syllabe finale fermée), puis aussi des phrases avec des voyelles nasales. Le

⁶ Nous proposons des activités qui se rapportent à trois voyelles nasales [ã, ê, õ] étant donné que la voyelle nasale [œ] « tend à disparaître au profit de la seule voyelle nasale [ê] » (LÉON 1966 : 39).

mieux serait de travailler sur une voyelle nasale, l'une après l'autre et puis sur toutes les voyelles nasales. Les groupes peuvent discuter entre eux après la répétition sur la difficulté ou la facilité de perception et de prononciation.

b) *Lecture*

En binôme: des apprenants de même niveau

Activité: lecture des dialogues (jeu de rôle) ayant des voyelles nasales, lecture de petits extraits ayant des voyelles nasales;

Déroulement: Après avoir choisi les supports, adaptés au niveau, et après avoir répartis les apprenants en binômes de même niveau, l'enseignant fait écouter les enregistrements audio. Puis, il laisse du temps aux apprenants pour la lecture silencieuse. Ensuite, les apprenants lisent le texte à haute voix. L'objectif de cette activité est l'entraînement à la prononciation des voyelles nasales dans le contexte ainsi que l'allongement de la syllabe accentuée du groupe rythmique et la segmentation en groupes rythmiques lors de la lecture.

Étape 4: Écriture

a) *Transcription phonétique*

Cette activité met en relation la prononciation des voyelles nasales avec les symboles de l'API qui leur correspondent, en marquant la durée des voyelles nasales en position accentuée ainsi que la distinction des voyelles nasales entre elles.

En binôme: des apprenants de même niveau ou de niveaux voisins

Déroulement : l'enseignant peut proposer des mots et des phrases adaptés au niveau des apprenants. Par exemple, pour le niveau débutant et élémentaire, l'enseignant peut prononcer la phrase *Les enfants sont dans le jardin* et demander ensuite aux apprenants de faire la transcription phonétique.

b) *Relation phonèmes – graphèmes*

En binôme : débutant et élémentaire (A1/A2) et intermédiaire (B1/B2)

Activités: Relier les voyelles nasales avec les graphies correspondantes : repérage des graphies, dictées à trous (insérer les graphies se rapportant aux voyelles nasales ; des dictées ayant le lexique du répertoire langagier qui correspond au niveau des apprenants) ;

Déroulement : l'enseignant peut proposer des mots, des phrases et de petits extraits qui contiennent les graphies se rapportant aux voyelles nasales. Pourtant, il faut suivre les principes suivants : proposer d'abord le travail sur le repérage des graphies se rapportant à une voyelle nasale, par exemple à la voyelle [ã] et puis continuer avec les autres voyelles nasales. Puis, proposer des mots/phrases ou des extraits ayant toutes les voyelles nasales et faire repérer les graphies. Ensuite, proposer des activités d'écriture, des dictées à trous et des dictées où il faut rajouter les graphies se rapportant aux voyelles nasales. Faire graduer les activités, c'est-à-dire proposer des graphies à insérer, dans un premier temps, puis, faire compléter des dictées sans proposer des graphies en indiquant pourtant le symbole de l'API se rapportant à cette voyelle nasale (dans ce cas-là, les groupes peuvent être composés d'apprenants de niveaux différents : débutant et intermédiaire, élémentaire et intermédiaire).

Étape 5 : Prolongement : *Le travail créatif et ludique*

En petits-groupes de différents niveaux

Dans cette étape, nous nous penchons sur les propositions faites par Kaneman-Pougatch et Pedoya-Guimbretière (1991), où dans la partie « Récréation », les auteurs proposent

des activités créatives et ludiques (jeux, devinettes, mots-croisés, proverbes, poèmes, etc.) se rapportant aux voyelles nasales (KANEMAN-POUGATCH, PEDOYA-GUIMBRE-TIÈRE 1991 : 64–69). Nous optons, à titre d'exemple, pour une activité « Chez le brocanteur » où l'on propose de repérer les choses ayant une voyelle nasale dans le mot et puis de rédiger une histoire avec ces mots (KANEMAN-POUGATCH, PEDOYA-GUIMBRE-TIÈRE 1991 : 65). Nous proposons le travail en groupe, pour la rédaction de l'histoire et le travail individuel ou en binôme pour la recherche des mots.

Ces étapes du déroulement du cours peuvent être suivies en travaillant sur les autres phénomènes phonétiques. Néanmoins, l'enseignant pourrait faire des variations dans la démarche mais en veillant à ce que l'oral précède l'écrit comme le suggère Lauret dans ces principes de progression (LAURET 2007 : 139). En ce qui concerne les modalités de travail ainsi que les répartitions des apprenants selon le niveau, l'enseignant peut aussi les varier en fonction du besoin des apprenants pour réaliser des tâches et des activités. Quant aux supports, l'enseignant pourrait recourir à tout support qui correspond aux objectifs phonétiques visés et qui lui semble exploitable à ces fins. Nous avons plutôt décrit la démarche et les type d'activités tandis que les activités et les supports peuvent être sélectionnés (comme nous l'avons montré dans l'étape 5) ou créés par l'enseignant.

5. Le travail autonome dans l'apprentissage de phonétique et phonologie du français

David et Abry expliquent deux sens du mot « autonomie » dans le contexte de l'apprentissage : « l'autonomie comme apprentissage indépendant, mené hors de la présence d'un enseignant et l'autonomie qui fait référence à la capacité de l'apprenant à prendre en charge son apprentissage » (DAVID, ABRY 2018 : 57).

Pour fixer les connaissances acquises en classe de phonétique et phonologie du français, il serait judicieux de faire un travail autonome individuel après les cours : pratiquer la prononciation, transcrire les phrases, soigner l'orthographe, faire des activités se rapportant à la discrimination et aux graphies correspondant aux phonèmes, écouter des émissions, des chansons, des podcasts pour s'approprier le rythme et l'intonation, imiter la prononciation entendue, consulter des schémas qui se rapportent à l'articulation des sons, enregistrer sa prononciation et la comparer ensuite avec la prononciation du document audio, etc. De cette manière l'apprenant fait preuve de son apprentissage responsabilisé. Comme les deux auteures le constatent : « Les approches communicatives et la perspective actionnelle ont renforcé la participation active des apprenants et les orientent vers plus de responsabilité dans leur apprentissage » (DAVID, ABRY 2018 : 18). Suite au travail sur l'acquisition des voyelles nasales en classe, l'apprenant pourrait, selon besoin, se référer aux schémas se rapportant à l'articulation des voyelles nasales, écouter et imiter des phrases ou dialogues ayant les voyelles nasales, enregistrer sa prononciation des phrases ou d'un texte ayant les voyelles nasales et la comparer ensuite avec le document audio en notant les différences perçues se rapportant à sa prononciation par rapport à la prononciation du locuteur natif, lire à haute voix, transcrire des mots ou des phrases avec des voyelles nasales, faire des activités d'orthographe se rapportant aux graphies des voyelles nasales, repérer les graphies des voyelles nasales en lisant des articles de presse correspondant à son niveau langagier, etc.

Parmi « les activités d'engagement dans l'apprentissage » Lauret (2007) propose « un carnet-contrat » dans lequel l'apprenant pourrait noter ses impressions personnelles

sur ce qu'il aime ou n'aime pas entendre ou prononcer, sur ce qui est difficile à prononcer ou bien ce qu'il aimerait améliorer dans sa prononciation (LAURET 2007 : 150).

6. En guise de conclusion

Étant donné que la classe de phonétique et phonologie du français au niveau universitaire est hétérogène en ce qui concerne le niveau langagier des étudiants ainsi que leur niveau de compétence phonologique, une approche différenciée s'impose comme logique et nécessaire. L'enseignant pourrait mettre en place la démarche diversifiée en cours de travaux dirigés : le travail collectif, en groupe, en binôme avec même ou différent support, les petits groupes étant composés d'apprenants de même niveau ou de différents niveaux, en fonction des objectifs phonétiques visés. Nous pensons que l'organisation des cours conformément à la pédagogie différenciée peut s'avérer plus motivante pour les apprenants. En s'investissant dans le travail sur des activités qui correspondent à leur niveau au sein d'un petit groupe du même niveau ou bien en coopérant avec les autres apprenants travaillant dans un groupe de différents niveaux, rendent l'apprentissage plus dynamique.

L'enseignant devrait également inciter ses apprenants à faire des tâches et des activités afin de réaliser les objectifs phonétiques. En outre, il devrait assurer les conditions pour que les apprenants puissent développer leurs potentialités. Il va remédier à la prononciation selon besoin, même si pour l'évaluation formative il pourrait plutôt viser l'intelligibilité. Car, à notre avis, en valorisant l'intelligibilité, on valorise les connaissances acquises des apprenants ce qui peut les motiver à continuer à travailler sur leur prononciation.

Finalement, en recourant à la démarche différenciée nous avons montré des exemples d'exploitation pédagogique se rapportant à un objectif phonétique – l'acquisition des voyelles nasales. Il serait utile pour chaque apprenant de faire des activités après les cours dont nous avons donné quelques propositions. La maîtrise des voyelles nasales étant acquise, l'apprenant va réemployer ses connaissances lors des activités d'expression orale (la maîtrise de la prononciation des voyelles nasales) ainsi que lors des activités d'expression écrite (la maîtrise des graphies se rapportant aux voyelles nasales). En ce qui concerne les activités de compréhension orale, la capacité acquise se rapportant à la reconnaissance des voyelles nasales dans les paires minimales (par exemple : *vin/vent/vont*, *sain/sans/son*) va aider l'apprenant à éviter des confusions dans les groupes de sens qui contiennent une ou plusieurs voyelles nasales et de ce fait va lui faciliter l'accès au sens. En outre, l'apprenant va continuer à travailler au développement de sa compétence phonologique tout au long de son apprentissage du français, parallèlement avec les autres compétences linguistiques, car à l'issue des cours de phonétique et phonologie du français il va atteindre un certain niveau en compétence phonologique (ce niveau dépend, entre autres, de son niveau du départ et de sa progression) mais il va continuer à perfectionner sa prononciation tout au long de sa formation.

Bibliographie

- ABRY, VELDEMAN-ABRY 2007 : ABRY, Dominique et Julie VELDEMAN-ABRY. *La phonétique : audition, prononciation, correction*. Paris : CLÉ International, 2007.
- CECRL VOLUME COMPLÉMENTAIRE 2018 : Conseil de l'Europe. *Cadre européen commun*

- de référence pour les langues : apprendre, enseigner, évaluer. Volume complémentaire avec de nouveaux descripteurs*. 2018. <<https://rm.coe.int/cecr-volume-complementaire-avec-de-nouveaux-descripteurs/16807875d5.pdf>>. 20.01.2025.
- CHAMPAGNE-MUZAR, BOURDAGES 1998 : CHAMPAGNE-MUZAR, Cécile et Johannes S. BOURDAGES. *Le point sur la phonétique*. Paris : CLÉ International, 1998.
- CUQ 2003 : CUQ, Jean-Pierre. *Dictionnaire de didactique du français langue étrangère et seconde*. Paris : CLÉ International, 2003.
- CUQ, GRUCA 2009 : CUQ, Jean-Pierre et Isabelle GRUCA. *Cours de didactique du français langue étrangère et seconde*. Grenoble : Presses universitaires, 2009.
- CYR 1998 : CYR, Paul. *Les stratégies d'apprentissage*. Paris : CLÉ International, 1998.
- DAVID, ABRY 2018 : DAVID, Catherine et Dominique ABRY. *Classe multi-niveaux et pédagogie différenciée*. Paris : Hachette, 2018.
- GUDURIĆ 2009 : GUDURIĆ, Snežana. *Osnovi fonetike s fonologijom francuskog jezika*. Beograd : Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2009.
- GUDURIĆ 2023 : GUDURIĆ, Snežana. « Fonetika vs fonologija : na primerima vokalskih sistema francuskog, španskog, italijanskog i rumunskog jezika », *DHS 3 – Društvene i humanističke studije*, N° 24 (2023) : 99–112, Tuzla : Filozofski fakultet.
- GUIMBRETIERE 1996 : GUIMBRETIERE, Élisabeth. *Phonétique et enseignement de l'oral*. Paris : Didier/Hatier, 1996.
- KANEMAN-POUGATCH, PEDOYA-GUIMBRETIERE 1991 : KANEMAN-POUGATCH, Mas-sia et Élisabeth PEDOYA-GUIMBRETIERE. *Plaisir des sons*. Paris : Hatier/Didier, 1991.
- LAURET 2007 : LAURET, Bertrand. *Enseigner la prononciation du français : questions et outils*. Paris : Hachette, 2007.
- LÉON 1966 : LÉON, R. Pierre. *Prononciation du français standard, aide-mémoire d'orthoépie à l'usage des étudiants étrangers*. Paris : Librairie Marcel Didier, 1966.
- LÉON 2011 : LÉON, R. Pierre. *Phonétisme et prononciation du français, avec travaux pratiques d'application et corrigés*. Paris : Armand Colin, 2011.
- RAKIĆ 2020 : RAKIĆ, M. Branko. « Strategije u savremenoj fonetskoj korekciji francuskog jezika : mogućnost primene u radu sa srbofonim studentima », *Philologia Mediana*, N° 12 (2020) : 651–671. [orig.] Ракић М. Бранко. « Стратегије у савременој фонетској корекцији француског језика: могућности примене у раду са србофоним студентима », *Philologia Mediana*, broj 12 (2020) : 651–671, Ниш: Филозофски факултет, Универзитет у Нишу.
- SAKELLARI 2022 : SAKELLARI, V. Natalia. « Application de la pédagogie différenciée en classe de FLE en Grèce », *Nauka i stvarnost, Zbornik radova sa naučnog skupa*, knjiga 15 (2022) : 65–81, Pale: Filozofski fakultet Univerziteta u Istočnom Sarajevu.
- ŠOTRA 2006 : ŠOTRA, Tatjana. *Kako progovoriti na stranom jeziku*. Beograd : Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2006.

Наташа В. Игњатовић

ДИФЕРЕНЦИРАНИ ПРИСТУП У НАСТАВИ ФОНЕТИКЕ И ФОНОЛОГИЈЕ ФРАНЦУСКОГ ЈЕЗИКА

Резиме

Студијске групе на првој години програма француског језика и књижевности на Филозофском факултету Универзитета у Нишу најчешће чине студенти различитих нивоа француског као страног језика: почетног, основног и средњег нивоа. Будући да су групе хетерогене, наставник би могао да примењује диференцирани приступ у настави како би реализовао циљеве часа у складу са потребама и језичким нивоом студената. У овом чланку се бавимо часовима фонетике и фонологије француског језика како бисмо показали на који начин наставник може да организује рад са групом студената различитих језичких нивоа и различитих потреба у области фонетике и фонологије француског језика, уз помоћ одговарајућих модалитета рада и применом диференцираног приступа како би се постигли фонетски циљеви.

Кључне речи: фонетске активности, диференцирана педагогија, студенти, хетерогена језичка група, француски као страни језик.

Vesna D. Simović*

Université de Niš

Faculté de Philosophie

Centre des langues étrangères

<https://orcid.org/0000-0001-5602-2469>

Nataša S. Filipović¹

Université de Niš

Faculté de Philosophie

Études doctorales en philologies étrangères

<https://orcid.org/0009-0002-8581-1226>

ANALYSE DES ÉLÉMENTS CULTURELS DANS LES MANUELS DE FLE POUR L'ÉCOLE PRIMAIRE *CLUB @DOS* ET LEUR IMPACT SUR LE DÉVELOPPEMENT DE LA COMPÉTENCE INTERCULTUELLE

Étant donné que le manuel scolaire est l'outil pédagogique principal dans l'apprentissage institutionnel des langues étrangères et que le développement de la compétence interculturelle est tout aussi important que le développement de la compétence communicative, l'objectif de cet article est d'analyser le contenu des manuels de FLE contemporains *Club @dos* du niveau A1/A2 utilisés par les élèves de 11 à 15 ans dans les écoles primaires du sud-est de la Serbie. Plus précisément, il s'agit d'examiner les éléments culturels qui sont inclus dans les unités thématiques de ces manuels, ainsi que la manière dont ils contribuent au développement de la compétence interculturelle des élèves. Les hypothèses de départ de notre recherche sont que les manuels analysés contiennent suffisamment de documents-soutiens qui présentent des éléments de la culture anthropologique de la France et des pays francophones, ainsi que les éléments de la culture dite savante et que ces éléments permettent le développement de la compétence interculturelle des élèves. Les résultats de notre analyse montrent que les manuels mentionnés ci-dessus regorgent de contenus qui présentent des éléments de la culture anthropologique francophone, alors que les éléments de la culture savante sont présents sous forme de présentations de personnalités, d'écrivains et d'artistes ou d'informations sur la géographie et l'histoire françaises et francophones. On constate aussi que les éléments de culture représentés dans les manuels sont donnés sous forme d'informations et de faits souvent utilisés comme contenu linguistique pour le développement de la compétence communicative. Un certain nombre d'entre eux servent de support pour travailler sur la compétence interculturelle, généralement à travers des activités de comparaison avec la culture source.

Mots-clés : apprentissage et enseignement du FLE, compétence interculturelle, éléments de culture, manuels de FLE, *Club @dos*

1. Introduction

Au cours des dernières décennies, depuis la publication du *Cadre européen commun de référence pour les langues* (CECR 2001), le multilinguisme est devenu l'une des

compétences clés de l'ère moderne. L'abandon d'un environnement éducatif monolingue dans lequel la prédominance d'une langue étrangère priverait sans aucun doute les apprenants de l'étendue de l'éducation et réduirait leurs horizons cognitifs et culturels à une seule culture se traduit par une évaluation positive de l'apprentissage et de la connaissance de plusieurs langues étrangères. Le multilinguisme et le pluriculturalisme ont été officiellement promus par le CECR, créé sous les auspices du Conseil de la coopération culturelle du Conseil de l'Europe comme expression de l'aspiration à préserver la diversité linguistique et culturelle de l'Europe par l'affirmation des langues minoritaires et l'encouragement de l'apprentissage d'un plus grand nombre de langues au cours de la scolarité obligatoire.

Dans ce document, le multilinguisme et l'interculturalité sont considérés comme la capacité d'un locuteur à élargir son expérience linguistique de sa langue maternelle, à travers la langue de son environnement social, jusqu'aux langues étrangères avec lesquelles il est en contact ou qu'il apprend, acquérant ainsi une compétence communicative dans laquelle la connaissance et l'expérience de toutes les langues précédemment apprises s'entremêlent et interagissent. L'approche interculturelle considère que l'apprentissage des langues étrangères a pour objectif de favoriser le développement harmonieux de la personnalité et de l'identité de l'apprenant en réponse à l'expérience enrichissante de l'altérité linguistique et culturelle (CECR 2001: 9).

Nous pouvons affirmer avec fierté que notre pays a suivi cette tendance depuis le tout début. En effet, la République de Serbie a introduit la pratique de l'apprentissage de deux langues étrangères à l'école primaire en 2003, comme matières obligatoires et facultatives. Depuis lors, la première langue étrangère est enseignée de la première à la huitième classe, tandis que la deuxième langue étrangère qui a le statut de matière optionnelle obligatoire est enseignée de la cinquième à la huitième classe².

Lorsqu'on parle d'apprentissage d'une langue étrangère, l'accent est généralement mis sur le développement de la compétence communicative et de ses éléments définis par de nombreux auteurs comme les compétences linguistique, sociolinguistique, discursive et stratégique (CANALE ET SWAIN 1980, d'après : CORTAZZI ET JIN 1999 : 197-199 ; HYMES 1984 : 28 ; MOIRAND 1982 : 20 ; BOYER 1990 : 47-51). Mais en plus de ces compétences, il faut également mentionner la compétence interculturelle. Par conséquent, en plus du contenu linguistique, dans la didactique des langues étrangères, le rôle du contenu extralinguistique, qui comprend tout ce qui est lié à la réalité, à la culture et à la civilisation du peuple et du pays dont la langue est apprise, est tout aussi important pour la formation de la pensée et de la langue (RISTIĆ 2013 : 575).

Comme le soulignent Hornjak et d'autres auteurs (2017), le développement de la compétence interculturelle a les objectifs suivants : permettre aux apprenants de développer à la fois des compétences linguistiques et interculturelles, d'être préparés à l'interaction

2 En Serbie, l'école primaire dure 8 ans et comprend les classes de la première à la quatrième sous la tutelle du maître / de la maîtresse (l'âge des élèves est de 7 à 10 ans) alors que les classes de la cinquième à la huitième (l'âge des élèves est de 11 à 15 ans) sous la tutelle du professeur principal et des professeurs particuliers pour chaque matière correspondrait plutôt au niveau du collège français. Les cours de langues étrangères sont toujours assurés par des professeurs de langues, à tous les niveaux d'enseignement. Ils se réalisent dans un créneau de 2 cours de 45 minutes par semaine pour chacune des deux langues apprises, obligatoire et optionnelle.

avec des membres d'autres cultures, d'accepter leur diversité et de voir qu'il s'agit d'une expérience qui les enrichit (BYRAM, GRIBKOVA et STARKEY 2002 : 10, selon HORNJAK, DJORDJEVIĆ et al. 2017 : 56). Par conséquent, les compétences d'apprentissage des langues étrangères sont définies à différents niveaux de généralité, en commençant par le plus élevé, comme certaines compétences globales, qui sont ensuite décomposées en compétences disciplinaires spécifiques, à savoir : a) fonctionnelles-pragmatiques (compréhension orale, compréhension écrite, expression orale, expression écrite, médiation) ; b) compétence linguistique et c) compétence interculturelle.

Outre Hornjak, Djordjević et al. (2017), Starčević (2011) conclut également que les définitions de la compétence interculturelle sont axées sur la communication et le comportement dans les situations interculturelles. En effet, dans son ouvrage, elle énumère les composantes suivantes de la compétence interculturelle : a) la conscience de l'influence que la culture à laquelle nous appartenons exerce sur nous et la capacité de s'auto-évaluer ; b) l'adaptabilité à un nouvel environnement culturel ; c) capacités d'écoute et d'observation ; e) ouverture à l'apprentissage d'autres cultures et envers les personnes d'autres cultures ; e) la capacité de s'adapter aux styles de communication et d'apprentissage qui caractérisent d'autres cultures (DEARDORFF 2004: 187, d'après : STARČEVIĆ 2011: 121).

Dans la didactique de des langues étrangères, il est généralement admis que les éléments de la langue et de la culture sont inextricablement liés. Étant donné la distinction terminologique introduite par les didacticiens français Galisson (1988, 1991) et Porcher (1995), qui fait référence à la distinction entre les éléments de la culture dite cultivée voire savante et les éléments de la culture populaire, partagée dite anthropologique, notre analyse tentera de déterminer quels éléments et contenus de la culture sont incorporés dans les manuels scolaires de FLE comme principal moyen d'enseignement des langues étrangères, ainsi que dans quelle mesure ils contribuent au développement de la compétence interculturelle chez les élèves du collège.

2. Éléments de culture et développement de la compétence interculturelle en classe de FLE

Dès le début du XXe siècle, Sapir (1921) soulignait le lien et l'interdépendance entre la culture, la pensée et la langue. Cependant, même aujourd'hui, comme l'indiquent Sheeraz, Bahram et al. (2015 : 3), les plans et programmes d'apprentissage des langues étrangères se concentrent principalement sur le développement de la compétence linguistique et des activités langagières (l'écoute, l'expression orale, la lecture, l'expression écrite), tandis que la familiarisation avec le contexte culturel est représentée dans une moindre mesure. Les éléments culturels véhiculent cependant des significations et des valeurs différentes liées au système social du pays dont la langue est apprise et nécessitent une grande compréhension de la part des locuteurs participant à la communication. En effet, les apprenants prennent généralement conscience de l'existence de normes de comportement et de communication différentes lorsqu'ils interagissent avec des membres d'autres cultures ou lorsque certains éléments de culture cible leur sont explicitement présentés au cours de l'apprentissage d'une langue. En plus d'élargir l'expérience linguistique et de préserver la diversité culturelle, l'adoption de différents modèles culturels et d'éléments culturels spécifiques contribue à la prévention d'éventuels malentendus dans la commu-

nication dans une langue étrangère (HINNER 2018 : 28-30). Il est donc nécessaire de développer non seulement des compétences fonctionnelles-pragmatiques et linguistiques, mais aussi interculturelles.

Dans les manuels de FLE, la culture est généralement représentée à travers le patrimoine culturel français et francophone qui englobe des réalisations dans divers domaines de l'art, des sciences et de la littérature, de l'histoire et de la géographie. Selon Porcher et Galisson, cette forme de culture dite savante ou cultivée est considérée comme élitiste car elle est possédée par un nombre plus restreint de membres de la société et est acquise volontairement et consciemment, principalement pendant la scolarité mais aussi en visitant des institutions et des événements culturels. D'autre part, des éléments de la culture populaire, partagée éclairent la vie quotidienne des locuteurs natifs d'un point de vue anthropologique et la culture vue de cette manière englobe les coutumes, les habitudes, les croyances, les modes de vie, etc. La culture populaire ne s'apprend pas mais s'acquiert tout au long de la vie, le plus souvent inconsciemment ou par imitation et s'échange au contact des autres membres de la communauté. Étant donné que la plupart des actions, des comportements et des croyances des locuteurs natifs sont conditionnés par cette culture, Porcher et Galisson la considèrent comme indispensable dans l'enseignement et l'apprentissage de la langue française (GALISSON 1988, 1991 ; PORCHER 1995 ; PERIŠIĆ 2017 : 371).

Le Manuel de l'enseignant qui contient les standards généraux de réussite pour la fin de l'enseignement primaire dans le domaine des langues étrangères souligne que les standards liés à l'acquisition de la compétence interculturelle valorisent l'apprentissage des spécificités culturelles des communautés linguistiques cibles et la formation à une comparaison impartiale et non stéréotypée des cultures source et cible. La culture, similaire à la définition de Porcher et de Galisson, est comprise dans le sens le plus large, de sorte qu'elle ne se réfère pas seulement aux produits les plus élevés de l'activité intellectuelle et artistique humaine, mais englobe également la culture de la vie quotidienne, c'est-à-dire les événements courants de la vie quotidienne des locuteurs natifs tels que le régime alimentaire, les horaires de travail, les habitudes, les vacances, les activités de loisirs, etc. (DURBABA, DJURIĆ et al. 2017 : 13).

Les normes de réussite (DURBABA, DJURIĆ et al. 2017 : 16) envisagent l'acquisition de la compétence interculturelle au niveau de base de l'apprentissage des langues, ce qui permet à l'élève de :

- connaître les phénomènes et processus fondamentaux qui caractérisent la vie quotidienne de la culture cible;
- connaître les cadres spatiaux et temporels fondamentaux du développement de la culture cible ainsi que les personnages et œuvres les plus significatives de l'histoire et de l'époque moderne;
- montrer de l'intérêt pour certains phénomènes et personnalités de la culture cible.

Au niveau intermédiaire, l'élève est censé :

- posséder des connaissances de base sur les différences de la vie quotidienne et comprendre que ces différences sont une conséquence de la complexité de la culture;

- connaître et comprendre les spécificités naturelles et sociales fondamentales de la culture cible;
- avoir conscience des similitudes et des différences fondamentales entre sa propre culture et la culture cible, reconnaître les tabous et éviter les malentendus les plus critiques dans la communication;
- favoriser une attitude positive et ouverte envers les différences qu'il reconnaît entre sa propre culture et la culture cible.

En s'appuyant sur ce qui précède, notre travail présentera une analyse du contenu des manuels³ de FLE pour le collège *Club @dos*, c'est-à-dire des éléments de culture savante et populaire qui y sont représentés afin de déterminer si et de quelle manière ces éléments influencent le développement de la compétence interculturelle des élèves.

3. Présentation du corpus

Club @dos est l'une des plus récentes méthodes de FLE pour le collège, disponible depuis 2018, publiée par la maison d'édition Klett. La méthode *Club @dos* sur 4 niveaux comprend un manuel, un cahier d'exercices, un CD avec des documents audio et un guide pédagogique pour chaque niveau (A1.1, A1.2, A2.1, A2.2) voire pour chaque année d'apprentissage du français de la 5e à la 8e classe. Des supports pédagogiques complémentaires (plans et fiches) ainsi que des contenus complémentaires pour l'apprentissage autonome sont disponibles sur le site Internet de la maison d'édition Klett. Chaque manuel contient également un code d'activation sur la première page (unique pour chaque élève), grâce auquel l'élève devient utilisateur de l'édition électronique du manuel. Le manuel *Club @dos 1* pour la première année d'apprentissage du français (5e classe, niveau A1.1) a été publié en 2018, et le dernier volume, *Club @dos 4* (8e classe, niveau A2.2), trois ans plus tard, en 2021. La méthode est basée sur les recommandations du CECR en mettant l'accent sur le développement de la compétence communicative. Le contenu est adapté par les auteurs serbes et aligné sur le programme de l'école primaire en Serbie⁴ de sorte que l'utilisation de cette méthode est approuvée par le ministère compétent de la République de Serbie.

Ce qu'on peut remarquer au premier coup d'œil et ce qui rend cette méthode différente des autres, c'est la manière dont les éléments de la culture y sont recueillis et présentés. À la fin de chaque unité composée de trois leçons, on trouve des pages consacrées à la culture française et francophone, au mode de vie, aux régions géographiques, à l'architecture, à la littérature et à d'autres domaines de culture prise au sens large ce qui rend le matériel pédagogique adapté au travail sur la compétence interculturelle. Cette partie finale de chaque unité est intitulée *Culture et civilisation* et elle comprend:

- 1) un projet destiné au travail individuel ou en groupe, *Projet de classe* (1 page);
- 2) des documents qui permettent de faire le lien entre la langue française et d'autres matières scolaires et ouvrent l'approche interdisciplinaire de l'ap-

³ Dans notre recherche, nous utilisons le terme « manuel » pour désigner l'ouvrage didactique voire le livre de l'élève qui sert de support à l'enseignement du français. Le terme « méthode » est utilisé pour désigner l'ensemble du matériel didactique accompagnant le livre de l'élève : le cahier d'exercices, le guide pédagogique, les supports audio-visuels et autres (CUQ 2003 :161-162). Ce matériel a été consulté mais n'a pas été analysé dans notre travail.

⁴ Disponible sur: <https://zuov.gov.rs/zakoni-i-pravilnici/#1610572750184-730bad54-6d3a>

- prentissage de langue, *J'utilise le français pour le cours de ...* (1 page);
- 3) le magazine « Mag@dos », qui donne un aperçu de la culture française et francophone au sens large et au sein duquel se révèle la diversité des pays francophones (2 pages).

Travailler sur les tâches du projet, utiliser le français pour l'apprentissage d'autres matières, puis lire le magazine « Mag@dos » permet d'utiliser le français dans des situations de communication authentiques, encourageant et développant chez les élèves non seulement les compétences linguistiques, mais aussi les compétences essentielles à une approche interculturelle : les stratégies de travail en groupe, la coopération, l'esprit d'équipe, la motivation, l'esprit critique, la confiance en soi et la reconnaissance de la diversité de sa propre culture et de celle des locuteurs de la langue étudiée. Notre recherche porte sur les manuels, plus précisément sur cette partie du manuel nommée *Culture et civilisation* qui conclut chaque unité de tous les volumes de la méthode. Les manuels de chaque niveau ont été analysés en détail afin d'identifier, de recueillir et de lister les éléments culturels présents dans les unités ainsi que les activités d'accompagnement appropriées qui permettent le développement de la compétence interculturelle.

4. Analyse et discussion

Afin d'identifier plus clairement tous les éléments qui permettent de travailler sur les compétences non seulement, linguistique mais aussi interculturelle, les données collectées seront présentées sous la forme d'un tableau.

Tableau 1. *Les éléments de la culture et leur utilisation dans la rubrique Culture et civilisation du manuel de FLE Club @dos:* LINK (https://drive.google.com/file/d/1UxBx9jQhg-C1k_7EHf0-F3eN4vy0dVcC/view?usp=sharing)

Dans le dernier volume du manuel, *Club @dos 4*, on retrouve des textes littéraires : *Le Cancre*, le poème célèbre de Jacques Prévert et des extraits de prose des auteurs contemporains Marie Gauvillé (*An Binh se rebelle*) et de Isabelle Darras (*Un été à Paris* et *Tout au bout des rêves*).

Ces extraits se trouvent à la fin du volume 4, dans le chapitre destiné à préparer les élèves à obtenir le diplôme de compétence en langue française DELF A2. Tous les textes littéraires représentés servent de support pour la compréhension écrite et sont accompagnés d'une consigne identique : *Lis le texte et répond aux questions*. Cette activité aide les élèves à vérifier leur compréhension du passage lu, ainsi qu'à s'exprimer à l'oral en donnant leurs propres opinions concernant les actions et le caractère des personnages littéraires. Elle ne vise que la compétence communicative des élèves, ce qui est tout à fait compréhensible vu qu'elle s'inscrit dans le cadre de leur préparation à l'examen DELF. Pourtant, on regrette le fait qu'aucun des textes littéraires n'ait été utilisé pour travailler sur la compétence interculturelle, bien qu'ils constituent un matériel plus qu'approprié pour cela. En effet, l'histoire *An Binh se rebelle* parle des différences entre la culture orientale vietnamienne dont le personnage principal est originaire et la culture occidentale française dans laquelle il a grandi et a été éduqué. Le roman policier *Un été à Paris* fait partie d'une collection spécialisée et conçue pour explorer la France et sa culture, tandis que le roman *Au bout des rêves* dépeint la vie de deux adolescents dans des circonstances de vie

et des environnements culturels spécifiques. L'utilisation d'un texte littéraire comme modèle pour développer une compétence exclusivement linguistique est une pratique courante dans les manuels de FLE comme le montrent nos recherches précédentes. Malgré l'importance d'acquérir une compétence interculturelle et de développer la conscience de l'importance d'accepter la diversité de la culture cible, ainsi que les nombreux avantages qu'offre un texte littéraire pour cela en raison de ses spécificités esthétiques et artistiques, il semble que le potentiel d'un texte littéraire dans ce domaine n'ait pas été reconnu par les auteurs de la méthode *Club @dos* (SIMOVIĆ 2021 : 97).

Il est évident que tous les contenus culturels et activités proposés dans les manuels développent principalement la compétence linguistique et les activités langagières orales et écrites car elles sont une condition préalable à tout travail ultérieur d'acquisition de compétences communicative et interculturelle. Comme nous l'avons mentionné, des éléments culturels sont représentés dans toutes les unités de tous les livres de l'élève, mais tous les documents supports ne sont pas accompagnés d'activités appropriées à développer la compétence interculturelle. Certaines rubriques *Culture et civilisation* bien que présentant des documents et informations sur la culture cible servent exclusivement à travailler les compétences linguistiques et à développer les capacités cognitives des élèves (remarquer les différences, établir des liens, comprendre, réfléchir). La majorité de ces rubriques contiennent quand-même des documents accompagnés d'activités visant le développement de la compétence interculturelle. Les normes de réussite énumérées dans le tableau à côté de chaque contenu culturel accompagné de ce type d'activités indiquent le lien avec les éléments de compétence interculturelle travaillés prévus par le Règlement national sur le programme des écoles primaires. En effet, selon ce document, en plus des résultats et des compétences, les enseignants sont tenus d'inclure dans leurs plans les normes de réussite que les élèves atteindront à la fin d'une certaine unité thématique. Notre analyse montre que les manuels *Club @dos* permettent d'atteindre les normes fixées.

La présentation d'informations et de faits sur différents aspects de la culture cible, à la fois populaire et savante, à travers divers documents et supports (textuels, illustratifs, audio) est la manière dominante par laquelle les auteurs de manuels présentent aux élèves la culture française et francophone. Quant aux activités qui les accompagnent, prédominent celles de comparaison des données sur la culture cible avec la culture source, ce qui est la forme de travail la plus courante, et très souvent la seule, prévue dans les manuels de FLE pour les écoles primaires et secondaires à cet effet (SIMOVIĆ 2021). Les élèves sont invités à comparer la nourriture en France et dans les pays francophones avec la nourriture de leur propre pays, les régions de France avec les régions de Serbie, les horaires et les conditions de travail dans les pays francophones et ici, etc. Ces activités de comparaison sont toutes introduites par le même type de consigne qu'on pourrait réduire à la question modèle: « Et chez vous, c'est comment? » Cette question invite l'élève à réfléchir et à s'exprimer sur les différences ou similarités éventuelles entre les deux cultures mais tout le travail sur la compréhension et l'acceptation des phénomènes culturels reste à faire. En plus, l'on ne peut pas savoir de quelle manière ce processus est envisagé de la part des auteurs des manuels car il n'y a pas d'autres consignes qui guideraient le travail de l'enseignant ni dans le livre de l'élève ni dans les guides pédagogiques qui accompagnent les manuels et qui proposent une fiche pédagogique ou des activités complémentaires

pour chaque leçon. On peut seulement espérer que les enseignants utilisent cette fameuse question comme point de départ pour élargir et enrichir la discussion sur les causes des phénomènes évoqués dans les manuels ou pour introduire d'autres activités visant le travail sur la compétence interculturelle.

4. Conclusion

L'analyse des manuels de FLE *Club @dos* a révélé un contenu lexical, phonétique et grammatical riche qui permet de travailler sur la compétence communicative, ainsi qu'un matériel pédagogique diversifié qui sensibilise les élèves à des éléments de la culture cible. Une variété de documents supports et d'activités tels que des exercices de complétion, d'appariement, des quiz, des jeux de rôle, des photographies authentiques, des extraits de journaux, de bandes dessinées permettent aux élèves non seulement d'améliorer leurs compétences linguistiques mais aussi d'utiliser différents styles d'apprentissage et de maintenir leur motivation dans leur travail.

Nous pouvons conclure qu'une grande attention est accordée aux éléments de la culture et qu'ils sont représentés dans toutes les unités dans ces manuels. À la fin de chacune d'elles, l'on trouve une rubrique spécialisée, intitulée *Culture et Civilisation*, qui fournit un contenu culturel sur plusieurs pages. La tendance des auteurs de manuels à présenter la culture sous ses deux aspects, populaire (anthropologique) et cultivée (savante) est notable. On remarque également l'insistance sur la francophonie voire la présentation d'informations et d'éléments culturels provenant de divers pays francophones tels Canada, les territoires français d'outre-mer : la Guyane, la Guadeloupe, la Martinique, la Polynésie française, la Réunion et pas seulement de la France. Comme nous avons présenté en détail les éléments de culture représentés dans la rubrique *Culture et Civilisation*, nous résumerons dans la suite uniquement les contenus qui sont accompagnés d'activités visant à développer la compétence interculturelle. On peut constater qu'au début d'apprentissage, les deux premiers livres de l'élève destinés aux classes de 5e et 6e (A1.1/A1.2) présentent à parts égales des contenus liés à la culture populaire et savante, concernant la connaissance des personnages célèbres (Piet Mondrian), des régions de France, des monuments et de l'architecture francophones: la Tour Eiffel, le château de Chambord, la ville fortifiée de Québec, les gratte-ciels de Montréal, le pont du Gard, les menhirs de Carnac (culture savante) ainsi que les caractéristiques de l'école et de la vie quotidienne : calendrier des activités, types d'aliments et habitudes alimentaires, argent, animaux de compagnie (culture populaire). Dans le manuel de 7e classe (A2.1) dominent les documents relatifs à la culture cultivée accompagnés d'activités appropriées. Les élèves découvrent des écrivains, des scientifiques et des peintres célèbres tels Antoine de Saint-Exupéry, Tahar Ben Jelloun, Michel de Montaigne, Jacques Charpentreau, Marie Curie, Léonard de Vinci à travers des informations biographiques, la présentation de leurs œuvres ou des citations sélectionnées. Dans ce volume, les éléments de la culture populaire ne sont pas utilisés pour travailler la compétence interculturelle. Enfin, dans le manuel de 8e classe (A2.2), les auteurs se tournent à nouveau vers des éléments de la culture populaire et des sujets de la vie scolaire et professionnelle, des horaires et des conditions de travail et de la communication non verbale. Il est intéressant de noter qu'à la fin de ce dernier volume, dans la section destinée à la préparation à l'examen DELF, les auteurs utilisent uniquement des textes littéraires comme documents supports pour travailler sur la compréhension

écrite et l'expression orale. L'exploitation exclusivement linguistique de ses documents est compréhensible compte tenu du but spécifique pour lequel ils ont été utilisés, à savoir préparation à l'obtention du diplôme DELF. De tels modèles seraient cependant extrêmement utiles pour travailler sur la compétence interculturelle, car ils problématisent les questions caractéristiques de la rencontre de différentes cultures et représentent un excellent point de départ pour des comparaisons et discussions fructueuses sur ce sujet (DE CARLO 1998, ZARATE 2016).

Connaître des faits et remarquer les différences entre la culture source et la culture cible est certes le premier pas vers la connaissance de l'autre, mais cela ne peut jamais être une fin en soi ni un prétexte pour travailler les compétences langagières de compréhension et d'expression, comme c'est souvent le cas dans les manuels de FLE. L'interculturalité va au-delà de la constatation des faits ou des différences entre les cultures source et cible et se réalise à travers le processus de compréhension et de création de liens entre les cultures. Cela implique des relations dynamiques d'échange entre les cultures ainsi qu'un croisement de perspectives. L'interculturalité existe à travers la rencontre, l'échange, le partage. Cette approche exige la reconstruction constante de sa propre identité culturelle à travers une relation à l'autre et à l'altérité : accepter la diversité des points de vue et comprendre différentes valeurs et manières de vivre et de penser. Pour y parvenir, il est nécessaire d'éveiller la conscience interculturelle chez les élèves. L'éveil de la conscience interculturelle implique spécifiquement ce qui suit (CECR 2001 : 84) :

- la capacité d'établir une relation entre la culture d'origine et la culture étrangère ;
- la conscience de la notion de culture et la capacité de reconnaître et d'utiliser diverses stratégies pour établir des contacts avec des personnes d'une autre culture;
- la capacité de jouer le rôle d'intermédiaire culturel entre sa propre culture et la culture étrangère pour gérer efficacement les situations d'incompréhension et de conflits culturels;
- la capacité d'aller au-delà des relations superficielles stéréotypées.

Dans ce sens, il est nécessaire de varier les activités qui développeraient la conscience interculturelle et la compétence interculturelle chez les élèves. Outre la familiarisation des élèves avec les phénomènes culturels et leur comparaison avec la culture source, pour laquelle les manuels FLE offrent un matériel varié, il serait utile d'initier les élèves à la pluralité de leur propre identité, de leur faire découvrir les différences de l'altérité et de développer chez les élèves la curiosité pour connaître l'Autre, de leur apprendre remarquer les caractéristiques de leur propre culture et de la culture cible ainsi que les raisons possibles de ces spécificités, de développer une attitude positive face aux différences, de signaler aux élèves les stéréotypes les plus courants concernant la culture cible, etc. À cet âge, les activités ludiques, l'illustration, les jeux de rôle, la création de listes et la recherche sur Internet peuvent être des activités stimulantes qui enrichiraient les documents des manuels et aideraient les élèves au collège, les jeunes adolescents, à acquérir la compétence interculturelle (CHAVES, FAVIER et al. 2012, TOUS DIFFÉRENTS TOUS ÉGAUX 1995).

Bibliographie citée

- BOYER 1990: BOYER, Herbert. *Nouvelle introduction à la didactique du français langue étrangère*. Paris: CLE International, 1990.
- CANALE ET SWAIN 1980: CANALE, Michael et Merrill SWAIN. « Bases théoriques des approches communicatives de l'enseignement et de l'évaluation des langues secondes. » *Linguistique appliquée*. vol. 1, no. 1, (1980): pp. 1–47. [orig.] CANALE, Michael and Merrill SWAIN. "Theoretical bases of communicative approaches to Second language teaching and testing." *Applied linguistics*, vol. 1, no. 1, (1980): pp. 1–47.
- CECR 2001: *Cadre Européen Commun de Référence pour Les Langues: apprendre, enseigner, évaluer*, Strasbourg, 2001. <https://www.coe.int/fr/web/common-european-framework-reference-languages/cefr-and-its-language-versions>
- CHAVES, FAVIER et al. 2012: CHAVES, Rose-Marie et Lionel FAVIER, Soizic PELISSIER. *L'interculturel en classe*. Grenoble: PUG, 2012.
- CORTAZZI & JIN 1999: CORTAZZI, Martin et Li JIN. « Miroirs culturels : matériels et méthodes dans la classe d'anglais langue étrangère. » *La culture dans l'enseignement et l'apprentissage des langues secondes*, édité par Evelyn Hinkel, Cambridge University Press, 1999, pp. 196–219. [orig.] CORTAZZI, Martin and Li JIN "Cultural Mirrors: Materials and Methods in the EFL Classroom." Culture in Second Language Teaching and Learning, edited by Evelyn Hinkel, Cambridge University Press, 1999, pp. 196–219.
- CUQ 2003: CUQ, Jean-Pierre. *Dictionnaire de didactique du français langue étrangère et seconde*. Paris : CLE International, 2003.
- DE CARLO 1998 : DE CARLO, Maddalena. *L'interculturalité*. Paris : CLE International, 1998.
- DURBABA, DJURIĆ et al. 2017: DURBABA, Olivera et Ljiljana ĐURIĆ, Aleksandra JOVANOVIĆ, Katarina ZAVIŠIN, Jelena GINIĆ, Lazar MEDENICA, Ana SEKULIĆ, Jelena RAVAŠEVIĆ. *Normes générales de réussite à la fin de l'enseignement primaire pour les langues étrangères : guide à l'usage des enseignants*. Belgrade: Institut pour l'évaluation de la qualité de l'éducation et de la formation, 2017. [orig.] ДУРБАБА, Оливера и Љиљана ЂУРИЋ, Александра ЈОВАНОВИЋ, Катарина ЗАВИШИЊ, Јелена ГИНИЋ, Лазар МЕДЕНИЦА, Ана СЕКУЛИЋ, Јелена РАВАШЕВИЋ. *Општи стандарди постигнућа за крај основног образовања за стране језике- приручник за наставнике*. Београд: Завод за вредновање квалитета образовања и васпитања, 2017. <https://ceo.edu.rs/wp-content/uploads/2017/12/Opsti-standardi-postignuca-za-kraj-osnovnog-obrazovanja-za-strani-jezik.pdf>
- GALISSON 1988: GALISSON, Robert. *Cultures et lexicultures. Pour une approche dictionnaire de la culture partagée*. 1988. Disponible sur : <https://shs.cairn.info/revue-cahiers-d-etudes-hispaniques-medievales1-1988-2-page-325?lang=fr>
- GALISSON 1991: GALISSON, Robert. *De la langue à la culture par les mots*. Paris: CLE International, 1991.
- HORNJAK, DJORDJEVIC et al. 2017: HORNJAK, Sonja et Danijela ĐORĐEVIĆ, Kristina MARKOVIĆ. « Compétence interculturelle dans l'enseignement des langues étrangères de spécialité. » *Nasledje*, vol. 38, (2017): pp. 55–65. [orig.] HORNJAK, Sonja i Danijela ĐORĐEVIĆ, Kristina MARKOVIĆ. „Interkulturna kompetencija u nastavi stranog jezika struke.“ *Nasleđe*, vol. 38, (2017): pp. 55–65. <https://scindeks-clanci.ceon.rs/data/pdf/1820-1768/2017/1820-17681738055H.pdf>

- HINNER 2018: HINNER, Michael B. « Communication interculturelle dans l'enseignement des langues. » *Langue à usage spécifique et identité professionnelle*, édité par Ana Vujović, Sanela Šipragić Đokić et Marijana Paprić. Belgrade : Société pour les langues et littératures étrangères de Serbie, 2018. [orig.] HINNER, Michael B. "Intercultural Communication in Language Instruction." *Language for Specific Purposes and Professional Identity*, edited by Ana Vujović, Sanela Šipragić Đokić, and Marijana Paprić. Beograd : Društvo za strane jezike i književnosti Srbije - Sekcija univerzitetskih nastavnika stranog jezika struke, 2018.
- HYMES 1984: HYMES, Dell H. *Vers la compétence de communication*. Paris: Hatier, 1984.
- MOIRAND 1982: MOIRAND, Sophie. *Enseigner à communiquer en langue étrangère*. Paris: Hachette, 1982.
- PERIŠIĆ 2017: PERIŠIĆ, Olja. « Éléments de la culture dans les manuels de serbe et de croate langue étrangère – niveau débutant. » *Transition et mémoire culturelle*, édité par Virna Karlić, Sanja Šakić, et Dušan Marinković, vol. 11, (2017): pp. 369–380. [orig.] PERIŠIĆ, Olja. „Elementi kulture u udžbenicima srpskog i hrvatskog kao stranog jezika- početni nivo.“ *Tranzicija i kulturno pamćenje*, priredili Virna Karlić, Sanja Šakić i Dušan Marinković, vol. 11, (2017): pp. 369–380. https://www.academia.edu/37463026/CULTURAL_ELEMENTS_IN_COURSE_BOOKS_OF_SERBIAN_AND_CROATIAN_AS_A_FOREIGN_LANGUAGE_BEGINNER_LEVEL
- PORCHER 1995: PORCHER, Louis. *Le français langue étrangère: Emergence et enseignement d'une discipline*. Paris: Hachette, 1995.
- RÈGLEMENT SUR LE PROGRAMME D'ÉTUDES POUR LES ÉCOLES PRIMAIRES DE LA RÉPUBLIQUE DE SERBIE 2019-2023: Règlement sur le programme d'études pour les écoles primaires de la République de Serbie: « Le programme de l'école primaire du ministère compétent de la République de Serbie. » No: 11/2019- 14/2023. Belgrade: Journal Officiel, 2019, 2023. [orig.] Правилник о наставном плану и програму за основне школе Републике Србије. Београд: Службени гласник, 2019, 2023. <https://zuov.gov.rs/zakoni-i-pravilnici/#1610572750184-730bad54-6d3a>
- RISTIĆ 2013: RISTIĆ, Biljana. « Éléments de la culture dans l'enseignement du français dans les écoles primaires et secondaires en Serbie. » *Recueil d'articles De la science à l'enseignement*, édité par Dimitirjević, B., Niš: Faculté de philosophie. (2013). pp. 568-580. [orig.] RISTIĆ, Biljana. „Elementi kulture u nastavi francuskog jezika u osnovnim i srednjim školama Srbije.“ *Zbornik radova Od nauke do nastave*, priredila Dimitirjević, B., Niš: Filozofski fakultet. (2013). pp. 568-580.
- SHEERAZ, BAHRAM et al. 2015: SHEERAZ, Ali et Kazemian BAHRAM, Israr Hussain MAHAR. « L'importance de la culture dans l'apprentissage des langues secondes et étrangères » *Dinamika Ilmu*, vol. 15, no. 1, (2015): pp. 1-10, [orig.] SHEERAZ, Ali and Kazemian BAHRAM, Israr Hussain MAHAR. "The Importance of Culture in Second and Foreign Language Learning." *Dinamika Ilmu*, vol. 15, no. 1, (2015): pp. 1-10, <https://files.eric.ed.gov/fulltext/EJ1121920.pdf>
- SIMOVIĆ 2021: SIMOVIĆ, Vesna. *La littérature dans l'enseignement des langues étrangères*. Niš : Faculté de philosophie, 2021. [orig.] SIMOVIĆ, Vesna. *Književnost u nastavi stranog jezika*. Niš: Filozofski fakultet, 2021.
- STARČEVIĆ 2011: STARČEVIĆ, Jelena. « Différences dans la conceptualisation de la compétence

interculturelle : problème et essence du concept. » *Uzdanica*, vol. 8, no. 2, (2011) : pp. 117-125. [orig.] STARČEVIĆ, Jelena. „Разлике у концептуализацији интеркултурне компетентности: проблем и суштина појма.“ *Uzdanica*, vol. 8, no. 2, (2011) : pp. 117-125.

TOUS DIFFÉRENTS TOUS ÉGAUX 1995 : *Tous différents tous égaux*. Kit pédagogique. Idées, ressources, méthodes et activités pour l'éducation interculturelle informelle avec des adultes et des jeunes. Strasbourg : Conseil de l'Europe, 1995.

ZARATE 2016 : ZARATE, Geneviève. *Représentations de l'étranger et didactique des langues*. Paris : Didier Crédif, 2016.

Vesna Simović

Nataša Filipović

ANALIZA ELEMENATA KULTURE U UDŽBENICIMA FRANCUSKOG JEZIKA ZA OSNOVNU ŠKOLU CLUB @DOS I NJIHOV UTICAJ NA RAZVOJ INTERKULTURNE KOMPETENCIJE

Rezime

Budući da je udžbenik osnovno nastavno sredstvo u institucionalnom učenju stranog jezika, a razvijanje interkulturene kompetencije jednako važno kao i razvoj komunikativne kompetencije, cilj ovog rada je analiza sadržaja savremenog udžbenika francuskog jezika *Club @dos* (nivo A1/A2) koji koriste učenici uzrasta od 11 do 15 godina u osnovnim školama na jugoistoku Srbije. Preciznije, reč je o sagledavanju elemenata kulture koji su uvršteni u tematske celine ovih udžbenika kao i načina na koji oni doprinose razvoju interkulturene kompetencije učenika. Početne hipoteze našeg istraživanja su da navedeni udžbenici sadrže nastavni materijal koji nudi elemente i antropološke i učene francuske i frankofone kulture, kao i da oni omogućavaju razvijanje interkulturene kompetencije. Rezultati analize pokazuju da navedeni udžbenici obiluju sadržajima u kojima su prikazani elementi antropološke kulture Francuske i frankofonih zemalja, dok su elementi učene kulture prisutni u manjoj meri, uglavnom u formi književnog teksta ili predstavljanja istaknutih ličnosti, pisaca i umetnika kao i informacija o geografiji i istoriji frankofonih zemalja. Možemo konstatovati da su elementi kulture zastupljeni u navedenim udžbenicima dati u obliku informacija i činjenica koje se koriste najčešće kao jezički sadržaji kojima se razvija komunikativna kompetencija. Određeni broj njih služe i kao predložak za rad na interkulturnoj kompetenciji i to po pravilu kroz aktivnosti poređenja sa izvornom kulturom.

Ključne reči: učenje i nastava francuskog jezika, interkulturena kompetencija, elementi kulture, analiza udžbenika, *Club @dos*

ПРИКАЗИ / BOOK REVIEWS

Научна критика
Примљен: 3. новембра 2024.
Прихваћен: 9. јануара 2025.
УДК 929.5ОБРЕНОВИЋ(049.32)
821.163.41.09(049.32)

(П)О ДВОРУ ОБРЕНОВИЋА, ИНТЕРДИСЦИПЛИНАРНИМ СТАЗАМА

(*Обреновићи и књижевност: зборник радова*, уредници Драгана Вукићевић и Александар Пејчић, Институт за књижевност и уметност, Београд, Народна библиотека „Вук Караџић“, Крагујевац, 2024)

Проистекао из саопштења изнетих на научном скупу, одржаном у Крагујевцу и Београду, од 29. до 31. маја 2023. године, у организацији научног одељења *Српска књижевност и културна самосвест* Института за књижевност и уметност из Београда, те Задужбине „Доситеј Обрадовић“ из Београда, Народне библиотеке „Вук Караџић“ из Крагујевца и Народног музеја Шумадије из Крагујевца, зборник научних радова *Обреновићи и књижевност*, који су уредили Драгана Вукићевић и Александар Пејчић, по иновативности обухваћене тематике и методолошки разностраним а квалитетним и за будуће проучаваоце српске књижевне, културне и политичке историје више него корисним закључцима и интерпретативним димензијама, јединствена је и капитална монографска публикација, која пружа интердисциплинаран (наука о књижевности, наука о језику, историја, историја уметности, музикологија, традуктологија) увид у модусе репрезентација чланова династије Обреновић у обимном корпусу високе и тривијалне литературе, фолклорним жанровима, периодичним публикацијама и историографским списима. Будући да херменеутичким мат(р)ицама захвата широк и многострук жанровски опсег (романи, приповетке, дневници, мемоари, аутобиографије, поезија, драме, преписка, анегдоте, гласине, урбане легенде итд), односно имајући у виду да је сачињен од завидног броја научних радова које потписују истакнути стручњаци и помни проучаваоци културно-историјских и друштвено-политичких прилика 19. века, као поглавито обреновићевске епохе, те литерарних транспозиција, (пре)стилизација и модификација наведене историјске грађе, зборник *Обреновићи и књижевност* указује се као преко потребна публикација за (у)познавање и даље истраживање историјских и стваралачких личности, али и књижевних (уметничких, фикционалних и трансфикционалних) ликова репрезентативнијих (на власти дуже одржаних и по упливу на политички живот земље запаженијих) чланова и чланица владарске династије Обреновић.

Објављен као пето издање едиције *Културни оквири српске књижевности*, зборник научних радова *Обреновићи и књижевност* отварају „Реч уреднице“ и „Реч уредника“, уз које су публиковане „Поздравна реч“ Драгана Хамовића, руководиоца научног одељења *Српска књижевност и културна самосвест* и „Поздравна реч“ Миљана Бјелетића, члана Градског већа за културу Града Крагујевца. У прошлој „Речи уреднице“ јасно су назначени идејна замисао и циљ уређивања ове научне публикације. Наиме, како Драгана Вукићевић истиче, упркос постојању појединачних радова посвећених књижевном стваралаштву на двору и о двору, у досадашњој науци о књижевности недостајали су систематични увиди у одлике и значај двор-

ске књижевности. Стога, књижевноисторијски и естетски разлози за анализу и валоризацију овог корпуса литерарних остварења представљају пионирски подухват у српској књижевној и културној историји. О династији која је владала седамдесет две године изјаснило се двадесет осам стручњака из Београда, Новог Сада, Ниша, Крагујевца и Беча, дајући прилоге разумевању доприноса династије Обреновић развоју српске књижевности, културе, институција културе, али и српске политичке, државне, црквене историје, при чему се у средишту интересовања поред Обреновића као стварних, историјских личности налазе Обреновићи, књижевни јунаци (фикционалне творевине, плодови имагинације стваралаца у распону од 19. до 21. века, у мањој или већој мери верни властитим прототипским облицима). Ослобођена идеолошке једностраности и лишена пристрасности, прича о успону српске државе културноисторијски и књижевноисторијски је корективна и неопходна за исправније и потпуније сагледавање минулих времена и владарских фигура које су их обележиле. „Реч уредника“, пак, детаљно је, прегледно и исцрпно упознавање како са улогом династије Обреновић у културном, просветном и уметничком препороду Србије, тако и са композицијом самог зборника, и научним контекстом у којем се зборник појављује (узорно и часно, не прећуткују се већ се уредно пописују научни скупови који су *Обреновићима и књижевност* претходили а које су уредили историчари – у питању су научни скуп *Династија Обреновић и пројашење Краљевине Србије*, као и симпозијуми *Кнез Михаило Обреновић – владар, личности и дело* и *Кнез Михаило Обреновић – време, животи, дело*), а ово уводно слово Александра Пејчића окончава се изразима захвалности упућеним техничко-организационој подршци и разгранатој сарадничкој мрежи, без којих би обимом импозантна публикација, какву представља зборник *Обреновићи и књижевност*, била незамислива. Указавши на корелацију између књижевне продукције и културног контекста, али и на трансформацију слободарског и устаничког импулса у државотворни и културотворни, Драган Хамовић отворио је научни скуп, док је Миљан Бјелетић вешто пробраним цитатима Р. Самарџића, Т. Карлајла, Х. Л. Борхеса и И. Андрића, у којима су тематизоване историјска истина и значај књижевности, истакао потребу да се расветли мозаик династичких фигура Обреновића, што су адекватне смернице за читање зборника *Обреновићи и књижевност* у целисти.

Научни рад „Обреновићи између похвала и покуда“ Душана Иванића већ сâмим насловом сажима тематска тежишта целокупног зборника. Пишући о односу савременика према представницима династије Обреновић, а помно анализирајући жанровски плурална књижевна остварења (поезију, прозу, драме, мемоаре, анегдоте), Иванић запажа како се стилски регистар фикционалне и документарне портретизације Обреновића кретао у распону који чине два диспаратна пола – пол глорификације, митизације, чак и деификације, односно пол покуде, детронизације, унижења, сатиричног и(ли) карикатуралног представљања кнезова и краљева ове династије. Однос према владарима формирале су актуелне политичке прилике и њихова интерпретација (доживљај у тренутку одигравања и тумачења), карактер и потези владара, одлуке и избори донети како у јавној сфери тако и у домену приватног живота, што се све рефлектује на начин конципирања литерарних дела чији су протагонисти (неретко главни јунаци, носиоци фабуле и драмског заплета)

управо Обреновићи. У раду „Групни портрет династије са народом (Обреновићи у описима Слободана Јовановића)“ служећи се Вајтовим и Анкерсмитовим поставкама, а имајући на уму метод Вуковог и Плутарховог обликовања „жителија поједини људи“ у којима пресудне бивају „млоге ситнице, које се у историју не могу пометати, а опет јој велику светлост дају“, један од уредника зборника *Књижевности и култура у чијању Слободана Јовановића*, Драган Хамовић, анализира Јовановићев метод *виђења изблиза* чланова династије Обреновић, док присуство анегдота и раскривање личних особина истакнутих појединаца прераста у поступак њихове живописне карактеризације, чиме се доспева до тумачења саодноса стилских и тематских одлика узбудљиве Јовановићеве историографске прозе. На увиде и закључке Д. Иванића надовезује се истраживање Тамаре Љујић, која такође издваја два опозитна и оштро супротстављена модуса литерарне стилизације личности из династије Обреновић, садржана у *лорификацији* и *деградацији*, при чему ауторка врши поделу дела на она која су написали савременици Обреновића и она написана у 20. веку, односно на апологетско-удворички и критичко-сатирички конципирана остварења.

Поред сагледавања лика кнеза Милоша у књижевности, ликовној уметности и на филму, те анализе романа *Востаније* и *Бездно* Светлане Велмар-Јанковић у раду „Вођи српске револуције у књижености и уметности“ Радоша Љушића, кнезу Милошу посвећени су и радови Александра Милановића и Татјане Јовићевић. Минуциозна лингвостилистичка анализа у научном раду „Језичко-стилске карактеристике беседа и слова кнеза Милоша Обреновића“ А. Милановића доприноси сагледвању непреврене језичке ситуације у Срба у првим деценијама 19. века, као што се кроз поређење Милошеве прве (доминантно славеносрпске), и последње беседе, изговорене 10. септембра 1859. године (у којој славенизама готово да нема) предочавају размере Вукове победе из 1847. године и тенденције развоја српског језика. Анализирана слова и беседе, упркос томе што по ауторству нису искључиво кнежеви текстови (помоћ Димитрија Давидовића и других учених људи око кнеза овде је несумњива) пружају грађу за упознавање Милошеве језичке личности, овековечене у наведеним текстовима. У научном раду Т. Јовићевић детаљно је интерпретиран аутобиографско-мемоарски спис *Жизниописанија моја* Нићифора Нинковића у којем се врши отклон од фикционализације Милошевог лика а приступа се савесном бележењу личних сведочења. У овој „стварносној прози“, како је ауторка именује, тј. у спису који претендује на веродостојност и аутентичност записаног, дато је лично сведочанство о осиноности и бескрупулозности кнеза Милоша, начинима кажњавања подређених, иживљавањима, мучењима, батинањима и затварањима (којима је Нинковић са супругом био изложен), тако да се посебна пажња посвећује афективном односу Нинковића према кнезу Милошу, поступку егзистенцијалног огољавања, документарном и документованом *описанију* трауматичних и тешких животних искустава узрокованих Милошевом неограниченом влашћу и примитивношћу његовог карактера.

Историчар Данко Леовац на основу обимног корпуса периодике и епистоларне грађе расветљава лик кнеза Михаила Обреновића као љубитеља уметности, углађеног ствараоца и великог мецене. У раду „Кнез Михаил међу песницима сво-

га доба“ Марија Слобода интерпретира лирско стваралаштво Михаила Обреновића (песме „Светски путник“, „Молитва кнеза српског Михаила на брегу морском“, „Што се боре мисли моје“), у контексту разумевања питања ауторства, рукописа, сачуваних верзија песама и личности којима су песме посвећене (уз отклањање недоумица и погрешних тумачења, наталожених временом и непоузданим анализама претходника), дајући, уједно, преглед утицаја лирике Михаила Обреновића на потоње ствараоце, те његовог покровитељског, меценатског рада (Б. Радичевић, Ђ. Даничић), али узимајући у обзир и лик кнеза Михаила у сатиричној лирици Ј. Ј. Змаја насталој после кнежевог идејног разилажења са програмом Уједињене омладине српске, да би Михаилов лик употпунила песмама насталим након његовог убиства (М. Бан, Ђ. Јакшић, Л. Костић). С друге стране, у обимном и систематичном раду „Јавна и приватна личност Михаила Обреновића у романескној пројекцији Душана Баранина“ Горана Максимовића дато је исцрпно тумачење Бараниновог романа *Кнез Михаило* (1966), уз врло прецизан и функционалан (п)опис друштвено-историјских и политичких прилика у време прве и друге владе Михаила Обреновића (како оних које се односе на спољну политику и релације са Турском, Француском, Аустријом, Мађарском, Пруском и Русијом, тако и оне везане за унутарњеполитичке релације кнеза Михаила са И. Гарашанином, Ј. Ристићем, М. Блазнавцем), док је херменеутичко тежиште рада засновано на испитивању жанровских одлика овог остварења (историјски, политички, психолошки роман), као што се конфронтација кнежеве приватне и јавне личности испољава у приказу дипломатских подвига с једне, и љубавних веза (са париском проститутком Терезом, Маријом Беркхауз, Вилхелмином Штајн, Јулијом Хуњади и Катарином Константиновић) с друге стране. Заседан књижевноисторијски сегмент рада представља указивање на Баранинову тематизацију трагичног окончања живота самоубиством песника Дамјана Павловића, чију је поезију 2022. године приредио Станиша Војиновић. Конституисање уметничког/књижевног лика Михаила Обреновића у роману *Бездно* Светлане Велмар-Јанковић, у раду Снежане Милосављевић Милић, прати се кроз анализу поступака приповедања, жанровских и морфолошких облика, наративних перспектива и портретних жижа (поетичких и метапоетичких оквира). Служећи се поставкама посткласичне и когнитивне наратологије, теорије могућих светова (транссветовних идентитета), савремене теорије књижевног лика, репрезентологије, „теорије језичке личности“, као и амбијенталне (атмосферичке) поетике (посебно у контексту тумачења сказа В. Виноградова и Б. Ејхенбаума), ауторка пружа одговоре на питање „ко је био Светланин Михаило Обреновић“, дајући вишеслојну и динамичну слику транссветовног и наративног идентитета српског кнеза као фикционалног јунака.

Од описа дворског живота, дворских простора и церемонијала у време краља Милана из путописа и романа савременика (М. Рашића, В. Ђорђевића и П. Тодоровића) у раду Снежане Цветковић, преко сноликих екфраза као политички ангажованог уметничког израза у раду Игора Борозана или испитивања фактографске утемељености остварења В. Ђорђевића у раду Сузане Рајић, доспева се до анализе ауторепрезентација краљице Наталије у мемоарима *Моје усјомене* у раду Ане Козић. Ауторка суверено тумачи литерарне вредности мемоара краљице Наталије,

изградњу краљичине слике о себи, о свом браку, мајчинству и целокупном систему вредности, као што у интимним односима са де Тозеом изналази противаргумент тврдњи о хладном срцу и(ли) лезбејским склоностима ове владарке.

Инвентивним, упечатљивим, метафоричким насловом рада „На шаховском пољу приче – потез краљицом“, запазивши како се фигура краљице јавља у многим играма (у картама или шаху), те како она на шаховској табли има моћ кретања у свим правцима, при чему увек постоји рука која повлачи потез, Драгана Вукићевић исцртава интригантну аналогију, према којој у жанровској полифонији наративних текстова од руке приповедача која повлачи потез зависе карактеризација и модус „упричавања“ лика краљице Драге. Тако, тумачећи интимну преписку Александра и Драге („кад краљ повлачи потез“), размењену у периоду од 1897. до 1900. године, а похрањену у Државном архиву Србије, као прворазредно еротолошко штиво, ауторка издваја *хибридну фијуру краљице која је деба жена*, посвећујући пажњу изолованости заљубљеног пара, уроњеног у ауру еротизованог језика, у којем доминирају тепање, љубавне метафоре, еротска инфантилизација и хаптичка фокализација. За разлику од страсти, која одређује потезе краља, емпатија, страдалаштво, жеља за изношењем породичне истине и побијањем оптужби одређују потезе краљичиних сестара (Ане Милићевић Луњевице и Христине Петровић Луњевице), које у мемоарској прози и мелодрамском регистру формирају *хибридну фијуру краљице-сйрадалнице*, истичући њене врлине, попут побожности и преданости молитвама. С друге стране, „кад завереници повлаче потез“ Драга се слика у негативним тоновима (као демонско биће, краљев зао дух, опасна манипуланткиња), да би у новим жанровским перспективизацијама (које чине разговори с мртвима) краљичина моћ наново била демонизована (Тодоровић, Ђорђевић, Мијатовић), повезана са предсказањима судбине, пророчанским сновима и знамењима, а сви наведени модели упричавања, коначно, творе дијалошки, полифони и полиперспективан Драгин књижевни лик. С друге стране, у раду о псеудоисторијском роману *Љубавне аваншуре краљице Драге и несрећна судбина краља Александра* непознатог аутора, објављеног у Стокохолму 1903/04. године, Весна Матовић истражује употребу историјске грађе и њену фикционализацију у складу са жанровским начелима тривијалног романа. Сарадњу Драге Машин у листу *Домаћица*, гласилу Београдског женског друштва, у периоду од 1889. до 1892. године, расветлила је Зорица Хацић Радовић. Откривање до сад непознате Драгине приче „Њен анђео“ може се одредити као незанемарљив научни допринос зборника *Обреновићи и књижевносй*. Предочивши буран породични живот Д. Машин, дајући податке о образовању и познавању језика (пре свега француског) будуће краљице, те приказујући мотивацију за преводилачки и књижеви рад ове списатељице, односно њен покровитељски однос према књижевницима и листу *Домаћица*, З. Хацић Радовић расветлила је културноисторијски рељеф епохе на прелазу векова, те улогу владарки у књижевним и друштвеним, јавним догађајима. У научном раду „Краљица Драга и француска књижевност“ Нађа Ђурић протумачила је преводилачке страгеије Драге Машин и допринос који је ова краљица дала у токовима генезе српско-француских књижевних веза. Помном анализом одлика превода романа *Полицајка „Мачје око“* француског писца Гзавијеа де Монтепена, публикованог у листу

Уставиности 1884. и 1885. године (у монографском облику приређеног 2016. године у издању СКЗ-а, залагањем Драгана Лакићевића), те поређењем са недатираним хрватским преводом и буквалним семантичким преносом текста изворника, Ђурићева је издвојила изузетно добро познавање француског језика Драге Машин, уметност у изналагању суптилних значењских нијанси и вођење рачуна о детаљима, атмосфери дела, Монтепеновом стилу али и хоризонту очекивања, сазнајном регистру и друштвеним нормама читалачке публике којој је превод намењен. Убиства појединих представника династије Обреновић била су повод за испитивање односа између историјске истине и књижевне имажинације, у раду „Обреновићи и магбетовско“ Дејана Вукелића.

Чланови династије Обреновић привукли су пажњу драмских писаца, како у 19. тако и у 20. и 21. веку, што илуструју радови Радомира Путника, Александра Пејчића, Ане Живковић и Милорада Стокина. Насилну смрт и варијететне односе према убијеном кнезу Михаилу протумачио је Р. Путник, у научном раду „Смрт кнеза Михаила Обреновића у српској драми“. Захвативши завидан временски период, од 1869. године (и драме *Посмртна слава кнеза Михаила Ђорђа Малетића*) до 2023. године (и драме *Књаз Миодрага Илића*), Путник прегледно и систематично пише о жанровским моделима и начинима карактеризације главног јунака поменутих драма, сведочећи о генези драмског дискурса и измени друштвено-политичких прилика у Србији, али и о променама у конципирању кнежевог лика, које су предоређивали поводи настанка ових дела, конвенције књижевне и сценске уметности, намере аутора и индивидуалнопоетичке карактеристике. Научни рад „Од драмског до комичког јунака: књаз Милош на позорници“ Александра Пејчића доноси изузетно важно и подробно аргументовано разлучивање драма деветнаестог века, које су театрализовале Милоша као мудрог и довитљивог јунака и хероја-ослободиоца спрам двадесетовековне драмске продукције у којој је Милош дочаран као осциони господар који злоставља народ и најближе окружење, при чему је оваква измена визууре условљена употребом другачијих историјских изворника и поетичким трансформацијама. Такође, битно је Пејчићево запажање како су у оба столећа драме користиле анегдотске обрасце у моделовању кнежевог лика, с том разликом што су се драматичари 19. века окретали ратничко-патријархалним анегдотама лишеним хумористичке перспективизације, док у 20. веку доминирају на хумору засноване анегдоте из свакодневног живота, које битно другачије усмеравају карактеризацију кнежевог лика. Родоначелнику династије Обреновић као драмском јунаку у 19. веку посвећен је научни рад Ане Живковић, а индикативно је да и ова ауторка запажа амбивалентност у поступцима карактеризације кнеза Милоша, будући да је дотични јунак „у историјској драми представљен као идеални ратник и херој, попут кнеза Лазара или Милоша Обилића, док у трагичком жанру бива опредељен обележјима негативног јунака“, све време сагледавајући Милоша у односу према Богу, судбини, Милошу Обилићу, Вуку Бранковићу, Србима (истомишљеницима и политичким противницима), Турцима (побратимима и непријатељима), Карађорђу и супрузи Љубици. Национални и уметнички значај театра, изградња зграде Народног позоришта у Београду, културни живот и улога позоришних представа у величању владара и промовисању пожељних политичких идејних образаца пред-

мет су истраживања М. Стокина.

Немања Радуловић, пак, даје фолклористичку анализу усменог наративног жанра какав представљају гласине, а приметно је да се кохерентност протумачене скупине текстова огледа у тематским доминантама, попут љубави и фатализма (судбинске предодређености смрти/убиства владара), нумеролошке еквиваленције (двадесет девети дан у месецу као датум рођења или убиства многих владара из династије Обреновић), те ослањања на пророчанства, предзнаке, снове, технику синхронизитета и сл. У фокусу анализе Н. Радуловића налазе се убиства Обреновића, нарочито наговештаји овог чина („небески знаци“: појава два месеца, помрачење Сунца, две звезде попут Данице; неуобичајено понашање жиотиња; сузе на икони Богородице у раковичком манастиру), при чему се анализира претежно мемоарска проза (*Успомене* Делфе Иванић) или приповетке („Један сан“, „У Топчидеру“) Душана Николајевића. Радуловић истиче и везаност Обреновића за пророчице, видовњак(ињ)е и праксу гледања у длан, искоришћену као мотив у романима *Бездно* С. Велмар-Јанковић и *Трајична љубав краљице Драге* Д. Недељковића Рочкомана, као што у помињању „роспијске траве“ и поверењу краљице Драге у враџбине аутор препознаје „сведочанство колико је и у највишем слоју тадашњег српског друштва била жива традиционална фолклорна магија.“ Лику краљице Драге као немило-срдне и бахате скоројевићке доприносиле су гласине како се она свакодневно купа у млеку које после шаље београдском сиротишту, што је као мотив употребљено у поменутом роману Недељковића Рочкомана, као и у *Глухом добу* Матића и Вуча, док гледање у длан краљици Наталији од стране француског посланика и закључак како она „не воли мушку љубав“ подупире гласине о лезбејским склоностима ове владарке, о чему отворено пише Л. Костић. На везу предсказања и гласина о смрти Драге и Александра, Радуловић указује као на модел повезивања гласина и *сџири-џиизма*, нпр. у случају Ч. Мијатовића, који је известио како је медијум предсказао наречено убиство (француски научник и пионир парапсихологије Шарл Рише тврдио је како је у ноћи преврата био на сеанси где је добио поруку која је прочитана као „Панто, смрт прети породици“ да би после сазнао да је то име краљичиног оца), као што се у *хијнози* препознаје модус модернизовања жанровског обрасца гласина (о Артемизи као руској шпијунки која хипнозом држи под влашћу краља Милана сведочи Ч. Мијатовић, као што се Драгина власт над краљем Александром, код В. Ђорђевића, објашњава хипнозом). Сензационалистичком извештавању о српском двору у аустријској штампи пажњу је посветила историчарка Гордана Илић Марковић, тумачећи хумореске, фељтоне и романе публиковане у периоду од 1903. до 1916. године, уз детаљан осврт на бечки фељтонски роман *Драја, демон куће Обреновића*, док политичка поезија и полемика вођена између присталица уставобранитеља (Сима Милутиновић) и присталица Обреновића (Георгије/Ђорђе Гроздановић и Татомир Миловук), бива предмет детаљне анализе интригантног рада Станише Војиновића.

Коначно, музиколошким студијама, које потписују Наташа Марјановић и Маријана Кокановић Марковић, предочена су питања присуства, улоге и значаја музике на двору Обреновића, оживљене су слике конкретних музичких догађаја (њихових актера, садржаја и рецепције), расветљена је инструментализација му-

зичких пракси, тј. њихова употреба у домену владарске репрезентације, као што је указано на музичко образовање Анке Обреновић (ћерке Јеврема и Томаније Обреновић), али и њена салонска „унтерхалтовања“ са истакнутим интелектуалцима, уметницима и дипломатама, те на удео музике у таквим видовима интеракција.

Имајући у виду опсег интерпретиране грађе, њену жанровску мноштеност и генолошком обиљу саобразне многоструке видове моделовања књижевних ликова чланова и чланица династије Обреновић, у дијахронијском луку од 19. до 21. века, узимајући у обзир херменеутичке домете добројаних научних радова, вредне књижевнотеоријске увиде и књижевноисторијска открића, зборник *Обреновићи и књижевност*, јединствен по концепцији, замисли и реализацији, указује се као изузетно квалитетно, несвакидашње предано, многогласно и полиперспективно истраживање задате тематике, пионирски подухват који је успешно испунио циљ помног изучавања једног сегмента дворске књижевности у Срба, уједно и најадекватнија најава предстојећег зборника *Карађорђевићи и књижевност*, на чијој припреми уредница Драгана Вукићевић увелико ради.

Милица В. Ђуковић¹

Институт за књижевност и уметност

Београд

<https://orcid.org/0000-0001-9919-392X>

¹ tiskicvet38@gmail.com

ПОЕЗИЈА ДУШАНА ВАСИЉЕВА У НОВОМ ЧИТАЊУ И ПРИРЕЂИВАЊУ АКАДЕМКА ЈОВАНА ДЕЛИЋА¹

(Душан Васиљев, *Човек њева њосле райа*, Вулкан, Београд, 2004)

Многоструке су и тешко побољшане заслуге академика Јована Делића када је у питању тумачење српске књижевности. У оквиру његовог вишедеценијског рада, у низу појединачних студија и целовитих монографских публикација, назначена су важна истраживачка места и утабани путеви којима је кренула савремена српска наука о књижевности, пре свега историја књижевности и књижевна критика. Један део истраживачке праксе везан је и за проучавање песништва српске модерне и наговештаја поетичких смена у правцу протоавангарде, где се Делић бавио тумачењем песништва Милана Ракића, Јована Дучића, Алексе Шантића, Владислава Петковића Диса, Симе Пандуровића, Милутина Бојића, али и других књижевних стваралаца XX века. Као пример синтезе ових огледа настала је и важна капитална студија *О поезији и њојиници српске модерне* (Београд: Завод за уџбенике, 2008).

Посебно место у овим истраживањима заузима и проучавање песничког стваралаштва Душана Васиљева, ратника и песника који за време свог живота није објавио ниједну збирку песама и деценијама је важио за „песника без збирке”, а који је управо заслугом академика Делића то престао бити. Намера нам је да овде представимо избор поезије Душана Васиљева, насловљен према једној од његових најпознатијих песама, *Човек њева њосле райа* (Београд: Vulkan izdavaštvo, 2024), чије објављивање представља и чин обележавања стогодишњице смрти овог песника који је за време свог кратког живота (подсетимо се да је умро у 24. години) написао око триста песама, двадесетак новела, четири драме и оставио скицу за један роман.

Прва књига његове поезије објављена је 1932. године, под насловом *Изабране њесме*, у издању Српске књижевне задруге и са предговором Велимира Живојиновића. Од тог времена се до данас појавило неколико избора из песништва овог необичног песника. Марија Радић, уредница едиције *Трајкови* у издавачкој кући Vulkan izdavaštvo, посвећене класицима српске књижевности, одлучила се да ново издање поезије Душана Васиљева, буде урађено, како наводи у својој белешци на крају књиге, по угледу и на оно издање које је 1950. године приредио Живан Милисавац (Душан Васиљев, *Песме*, Нови Сад: Матица српска), али пре свега заснивајући се на књизи Душан Васиљев: *Човек њева њосле райа*, коју је за тадашњу издавачку кућу „Веселин Маслеша” 1982. године приредио Јован Делић. То издање песама Васиљева значајно је пре свега због приређивачеве намере, а потом и реализоване идеје, да се први пут објави целовита збирка ранопреминулог песника, под насло-

¹ Приказ је настао на основу усменог излагања приликом представљања најновијих студија академика Јована Делића, у оквиру књижевног разговора *Сажимање у њојиничком крују српске књижевности 20. века: научни њорџреџ њроф. др Јована Делића, редовног члана САНУ*, одржаног 14. новембра 2024. године на Универзитету у Нишу, у организацији Центра за нараторолшке студије Универзитета у Нишу и Департмана за србистику Филозофског факултета Универзитета у Нишу.

вом *Облаци*, онако како је она сачувана у песниковој рукописној заоставштини у Народној библиотеци Србије. У тој заоставштини, како је већ Милисавац раније показао, а о Васиљеву исцрпно писао у књизи *Песник њораза: студија о Душану Васиљеву* (Нови Сад: Матица српска, 1952), нашле су се три свеске: једна без наслова, друга са насловом *Песме* и трећа са насловом *Облаци*. Управо ова трећа, имала је јасну циклусну организацију и структуралну концепцију, и била у потпуности припремљена за објављивање. Тако да је издање из 1982. године, иако је уредник Рајко Петров Ного желео да оно буде само издање школског типа попут лектире, било и прво издање целовите збирке *Облаци* уз, наравно, додатак осталих песама из рукописа.

Нова књига која је данас пред читаоцима, рађена је у великој мери према поменутом издању из 1982. године. Тако је осим организације песама, поновљен и Делићев предговор, уз додатак под насловом „Пост скриптум”, у којем се указује на пут настанка књиге из 1982. године, али и на још једну веома важну рану студију о поезији овог песника. Реч је о монографији *Облаци у души: њесништво Душана Васиљева* (Кикинда: Став, 1987), која према Делићевим речима представља „нешто најсистематичније и најцеловитије што је код нас написано о Душану Васиљеву” (59). Александар Јовановић ју је објавио као свој приређен магистарски рад (одбрањен 1976. године) и открио Васиљева као песника двоструког револта – једног који је усмерен против рата и другог усмереног против парнасо-симболистичке традиције и критичарских концепција Богдана Поповића, али и оног „тишег” Васиљева, који је умео и да на стилски другачији начин нијансира и обоји своје певање. Та ангажованост и поетичка освешћеност одредиле су Васиљева као песника усмереног ка размеђи модернистичког и потоњег авангардног песничког израза.

Задржаћемо се на неколиким важним детаљима из обимног Делићевог предговора, који инспирацију за наслов вуче из стиха *Горко сећање на Покољ у снове ми се уилеће* (песма „Траг буре”). Према речима академика, ови су стихови заштитни знак Васиљевљеве поезије. Будући да је човек у рату и после рата средишња тема његове лирике, песничко искуство и стваралаштво овог кикиндског песника Делић посматра на фону поезије с ратном тематиком, па и патриотске поезије, где је она директни и полемички одговор на оно како се о рату певало раније, али и у поезији песникових савременика, попут Алексе Шантића, те паралела са овим мостарским песником и отвара сâм предговор. Васиљев се одмах профилише као песник побуне, али не само у антиратном смислу, већ и поменуте поетичко-програмске побуне, више емоционалне него рационалне. То двоструко побуњеништво маркира промене песничког сензибилитета и зато Делић истиче да српска поезија не познаје песника са тако снажним и разорним осећањем греха и узалудног кајања, те да су самоунижење, самооптуживање и аутоагресија доминанте његовог песничког искуства. Човек је за Васиљева крив што је учесник у покољу и то код њега изазива аутоагресивни психички механизам. Осећање греха се тако јавља као новина у патриотској и ратничкој (ратној, антиратној) поезији. Међутим, Делић страствени обрачун са Богом у који ступа песнички субјект Васиљевљеве поезије не види као „очајнички атеизам”, како је то раније приметио Радомир Константиновић, већ као антитеизам, будући да је целокупно људско искуство које Васиљев пева проистекло

из осећања греха, јер је човек у рату постао монструм. Ђаво је дожанство рата и отуда и позив Сину да устане против принципа Оца. Њему паралелно је увођење принципа Мајке као метафоре жељеног спаса, али и неоствареног идеала.

У поезији Душана Васиљева, Делић ће уочити и места која су директни извори међуратне и поратне социјалне поезије, али ће говорити и о принципима изградње симбола, те о бојама и о снажној визуелној имагиницији, као и о везама са експресионистичком, футуристичком и космистичком лириком, нарочито са Крлежиним, а много више са стваралаштвом Милоша Црњанског. Делић такође скреће пажњу на то да је потребно бити обазрив и избегавати генералне закључке, јер је Васиљев песник неуједначеног рукописа и променљивих уверења о инспирацији и ритму, док притом указује и на формални план његовог песништва, као и на прихватање форми слободног стиха и песама у прози.

Ова књига, објављена поводом обележавања стогодишњице песникове пре-ране смрти, враћа стваралаштво Душана Васиљева поновном читалачком суду. Научном заслугом академика Делића, Васиљев је престао бити песник без збирке, а његово стваралаштво је на адекватан начин контекстуализовано, како у поетичким парадигмама времена у којем је стварао, тако и у домену патриотске и (анти) ратне лирике уопште, с могућношћу отварања бројних нових истраживачких подручја и перспектива.

Јелена С. Младеновић²

Универзитет у Нишу

Филозофски факултет

Департман за србистику

<https://orcid.org/0000-0001-7845-9346>

² jelena.mladenovic@filfak.ni.ac.rs

ДВЕ ДОСТОЈНЕ СИНТЕЗЕ

(Горан Максимовић, *Књижевни свијет Бранислава Нушића*, Нови Сад: Православна реч, 2024; Горан Максимовић, *Домановићев смијех: књижевна студија*, Ниш: Ревнитељ, 2024)

У науци о књижевности независно од националних, регионалних или светских граница, ретки су примери да проучавалац ове области успе да у једној години читалачкој публици представи најзначајније ауторе једног књижевног периода кроз две, квантитетом и визуелно различите, а квалитетом подједнако значајне синтезе.¹ Крај 2024. године, на ретку срећу ове врсте, можемо сумирати констатацијом да су научној, стручној и најширој јавности представљене студије о делу Бранислава Нушића и Радоја Домановића које су у сваком (и најширем) смислу синтезе: досадашњих књижевноисторијских истраживања проф. др Горана Максимовића у области српске књижевности 19. и 20. века, књижевнотеоријских разматрања хумора независно од жанрова комедије, књижевнокритичких и антологичарских проучавања дела најзначајнијег комедиографа и сатиричара српске књижевности², перманентних истраживачких делатности које су и овога пута резултовале осветљавањем непознатих биографских и библиографских чињеница писаца о којима, наизглед, знамо све. Поред тога што нас враћају *исходишћу* српске комедије и сатире, две монографије проф. др Горана Максимовића нас својим поступком враћају истраживању у оном изворном значењу речи – посвећеном, континуираном, откривалачком које, овако практиковано, младог проучаваоца може водити јединим исправним научним путем синтезе. Сумирајући прву суму значаја ових монографија, истичемо да нам оне, свима, без дистинкција у погледу читалачких категорија, истоветно (по)казују *како* треба приступати књижевности у циљу њеног *поимања*.

Иако се значај прве од поменутих монографија – *Књижевној свијети Бранислава Нушића* (Нови Сад: Православна реч, 2024) не само искристалисао низом књижевних трибина и других књижевних програма на којима је аутор, проф. др Горан Максимовић, учествовао у Србији и региону поводом ове књиге, али и сходно једном од њених повода – стотину шездесет година од рођења Бранислава Нушића, већ и осветлио престижном наградом 67. Међународног београдског сајма књига,

1 Не треба пренебрегнути податак да је 2024. године проф. др Горан Максимовић допринео и књижевноисторијском синтезом *Гласови из прошлости* (Ниш: НКЦ) као својеврсном сумом њему подједнако значајног аспекта истраживања скрајнутих или заборављених писаца српске књижевности. Сходно природи саме студије и недостатка простора да јој у овом тексту посветимо значајну пажњу, осврт на њу донећемо у засебном тексту.

2 У контексту богатог библиографског опуса проф. др Горана Максимовића, важно је поменути једну од његових најновијих активности која се не тиче само дела Бранислава Нушића, већ и тежње овог проучаваоца ка синтези: Максимовић је покретач и уредник едиције „Канон” издавачке куће „Сцено принт” у Нишу, у чијем је првом колу објављено приређено издање Нушићеве *Аутиобиографије*. Поменута едиција је награђена на Нишком сајму књига повељом „Иницијал” за „дело које афирмише књигу у ужем и ширем смислу”.

изнова ћемо заронити у њен вербално-визуелни садржај како бисмо дотакли сваки кутак ове *кайиџијалне монографије*.³ Напомињено да је овакав редослед нашег приступа Максимовићевим монографијама (од нушићевске ка домановићевској) искључиво хронолошког карактера.

Монографија *Књижевни свијет Бранислава Нушића* садржи две стотине двадесет два визуелна прилога који доприносе читаочевом увиду у простор и време у коме се Нушић обликовао као личност и као писац, али и у генезу саме Нушићеве личности и њене рецепције у свом времену јер су подаци које доноси проф. др Горан Максимовић праћени фотографијама дечака Алкибијада, младића Бранислава, писца Нушића, цртежа и карикатура Нушићеве списатељске личности. Нушић је путем визуелних прилога (највише фотографија, потом цртежа и плаката) сразмерно приказан у породичном, друштвено-политичком и културно-историјском окружењу. Приступање овој монографији с визуелног аспекта је јединствено и до сада непојмљиво искуство поступног *хронолошког* задирања и ступњевитог силаска у дух једног времена, у јавну у приватну сферу Нушићеве личности и његових савременика. У домену специфичности ове монографије у односу на остале студије о Нушићу и остале монографије професора Максимовића, издвајамо и додатак *Divina Comedia*, текст који је Максимовић сачинио и драматизовао по мотивима хумористичке прозе Бранислава Нушића, односно хумористичко-сатиричких приповедака „*Divina Comedia*”, „Храм Светог Луке у Ровцима”, „Протини савети” и др. Ово је друго објављивање текста; иницијално, Максимовићева *Divina Comedia* је објављена у *Српском ирепледу* (год. 2, бр. 5) 2019. године, а написана чак деценију пре (2008). Овим сегментима монографије изнова се потврђује прегалаштво Горана Максимовића у истраживању Нушићевог дела (подсетимо се, за потребе израде ове монографије аутор је истраживао фондове Архива Србије, Позоришног музеја Србије, „Легата Гите Предић Нушић”, у сарадњи са низом установа културе и појединцима из Србије и региона (највише Македоније) који су допринели укупној визуелној слици Нушићевог доба у овој монографији. О опсегу монографије и опсежности њеног формирања сведочи и регистар који броји више од шест стотина педесет имена Нушићевих савременика, сарадника, пријатеља, потоњих проучаваца и др.

Текстуални део монографије чине *расправе* као наджанр огледа и студија (у односу на ово дело мањег обима); уједно, концепт расправе у овој монографији имплицира перманентно (пре)осмишљавање места Бранислава Нушића у историји двадесетовековне и нама савремене књижевности кроз допринос, утицаје и надасве универзалност; ово је један од најкомплекснијих послова „на међи” историје књижевности и књижевне критике. Насловном корицом за коју је изабран „позлаћен” портрет Бранислава Нушића – цртеж Марка Мурата и првом страном монографије на којој је Коњеводова карикатура, читалачка пажња је усмерена ка средишњем проблему ове монографије – рецепцији дела Бранислава Нушића у

3 Синтагма *кайиџијална монографија* је неизоставна одредница описа дела *Књижевни свијет Бранислава Нушића* од сајта издавача до научних и стручних страница на којима је представљена. Уз апсолутно слагање са наведеном констатацијом, додајемо да је капиталност ознака не само у вези са досадашњим истраживањима Нушићевог дела у историји српске књижевности, већ и у опусу самог аутора, Горана Максимовића.

свим временима и универзалности његовог значења и значаја. Овај аспект се разматра кроз седам већих одељака монографије, двоструко хронолошки: аутор монографије најпре појашњава спољашње (друштвено-историјске и књижевно-историјске) чиниоце Нушићевог стваралачког процеса, трагајући за извориштем његове заинтересованости за политичке теме након чега се књижевнокритички усмерава ка укупном Нушићевом опусу од највреднијег дела (уједно и жанра, комедије) ка мање познатим, али нипошто мање важним путописима, „ситним списима” и уџбеничким делима (реторици) Бранислава Нушића. Текстуални део монографије представља синтезу ауторових вишедеценијских (1990–2024) истраживања дела Бранислава Нушића која су се даље продубљивала магистарским радом *Бранислав Нушић као њриповједач* (1993), докторском дисертацијом *Тийови смијеха у српској умјетничкој њрози 19. вијека* (1997) и десетинама огледа (до 2024).

Од првог одељка, „Нушић у хронолошкој пројекцији”, аутор истиче несвакидашњу књижевну разноврсност Бранислава Нушића која га у односу на ретке примере такве врсте издваја „*сјособношћу* књижевне разноврсности”, односно подједнаким умећем уобличавања фикционалног света кроз сва три рода, и најмање петнаест књижевних и публицистичких врста са, ако не подједнаком, свакако не незанемарљивом вредношћу дела укупног опуса. Као што је антиципирано уводним одељком, Нушић ће у наставку монографије бити представљен као комедиограф и драмски писац, ратни приповедач и сатирични фељтониста, романописац (за младе и одрасле), песник и сатиричар, као писац хумористичко-сатиричних прича, хроничар старог Београда, сведок и мемоариста Великог рата, као етнограф и путописац, беседник, аутор уџбеника, фељтониста (опширније в. на странама 8–52). У овом одељку налазимо и важан закључак, али и значајно усмерење за пут сагледавања Нушићевог дела, који несумњиво води ка разумевању његове постојаности у односу на књижевно-историјске мене: Максимовић Нушића одређује као „предводника и узора свог бурног времена” (8) који се, вероватно свестан своје стваралачке и укупне личности, подједнако јасно и реско обраћао младима и одраслима, односно читалачкој публици без разлике. Нушићево умеће разумевања допринело је успешности и трајности његове књижевне комуникације; у вези са тим, професор Максимовић је на једном од (у овом тренутку хронолошки последњих) предавања о Нушићу у родној Фочи истакао да је „Нушић аналитички препознавао мане свога времена, људи и проблема моралних оквира”, али да су, нажалост, „Срби остали глуви на Нушићеве поруке”.⁴ У овом поглављу читалац се и вербално, и визуелно – листањем „породичног албума” упознаје са Нушићевим одрастањем и сазревањем његове стваралачке личности. Оваквим контекстуалним приступом у погледу Нушићевог позиционирања у свом, али и репозиционирања у нашем времену, аутор монографије устврђује да су „Нушићева личност и његово дјело, актуелно и уметнички живо на готово исти начин, или можда чак више од тога, како је то било за пишевог живота и у времену настанка појединих дјела” (41). Аутор је и у овом уводном делу донео хронологију изведби Нушићевих дела у позориштима и филмском свету широм Србије и региона, као и његов књижевни живот кроз сабрана, изабрана и научна дела о његовом раду (од првих приказа и

4 Нав. према: <https://foca-24.info/vijest/3270/srbi-ostali-gluvi-na-nusiceve-pouke> (10. 2. 2025).

огледа, преко првих доктората и надаље).

Поглавље посвећено политичким темама у Нушићевом делу такође је синтетичког карактера јер се управо кроз овај проблем сагледава (сраз)мера Нушићеве политичке и стваралачке личности у књижевном процесу и деловању. Аутор прати генезу Нушићеве критике друштва и власти од песме „Погреб два раба”, преко записа „Листићи из пожаревачког затвора” до првих комедија ове тематике (*Сумњиво лице, Проекција, Власи, Госпођа министарка, Девејстио њејнаестиа*). Све време је приметан ауторов *новоисторијски* методолошки приступ Нушићевом делу кроз „густ опис”, односно у релацији са његовим мемоарско-аутобиографским списима, новинским чланцима тога времена и др. Поглавље се завршава закључком „да је ближа истини тврдња да смо, када је ријеч о политичкој слици свијета, сви ми остали заробљени у ’Нушићевом времену’ и да смо ми Нушићеви, а не он наш ’савременик’, јер не само да нисмо успјели да превазиђемо друштвене проблеме о којима је писао у своме дјелу, него смо их још радикалније продубили у ’нашем времену’” (71). Овај закључак резултат је ауторове дубоке дијахронијске опсервације Нушићевог дела „нушићевским” оком, односно у пуном разумевању Нушићевог приступа свету кроз књижевност аргусовог ока за човекове врлине и мане које опстајавају у сваком времену, под сваком пути.

У једном од најопсежнијих одељака о комедији, аутор вишеструко типолошки разврстава Нушићева дела, доприносећи тиме, у исти мах, књижевнотеоријским и књижевноисторијским разматрањима, не изостављајући ни аспект двоstrukог вредновања Нушићевог дела унутар сопствене поетике и унутар ширег књижевноисторијског низа. У овом делу аутор наставља мапирање елемената Нушићевог стваралачког поступка (овога пута у домену имплицитне поетике) који су допринели да његово комедиографско дело превазиђе хоризонт очекивања тадашње (и сваке потоње) публике. Међу овим елементима јесте успешно и делотворно обједињавање више драмских жанрова, вешта конструкција комедиографских ситуација и њихово ефектно (*заумно*) смењивање што је последица његовог „доброг осећаја природе комедиографског текста” (85). Иако се развијао на добро утемељеној комедиографској традицији, Нушић је (као што је аутор показао већ магистарским делом) рођени хумориста, а комедија је у његовом опусу више од жанра: она је и микро и макро елемент; и ткиво, и зглоб укупног опуса. Овај одељак значајно доприноси теорији комедије и са аспекта композиције класичне и атипично-нушићевске комедије, као и тумачењем комедиографских поступака обликовања заблуделих и других комичних ликова у нушићевском драмском свету. Не пренебрегавајући пут Нушићевих комедија у трансмедијалном погледу (кроз позоришне изведбе и филмске екранизације), аутор даље интердисциплинарно тумачи функционалност адаптације Нушићевих комичких елемената у новом медијуму, односно позоришним и филмским језиком; захваљујући Нушићевом умећу стварања „неспутаног смијеха” (105), његове комедије су (у) свим временима инспиративне за адаптације. Засебан одељак монографије је посвећен малим комедиографским целинама, а овај део можемо означити засебном студијом унутар шире синтезе јер први пут интегрално и контекстуално сагледава опус Нушићевих малих сцена или шалјивих једночинки. Овај део Нушићевог опуса је сагледан кроз формалне (ком-

позиционе) поступке и то у релацији према Нушићевом опусу и према традицији једночински у светској књижевности. Аутор монографије је указао и на прожимања малих сцена са Нушићевим великим комедијама (*Аналфабетџе са Народним њослаником и Сумњивим лицем*, и сл.), указујући на функције таквих (унутрашњих) интертекстуалних релација. Комедиографски опус је изнова, и у ширем контексту (овога пута, у контексту књижевног рода) сагледан у одељку „Драме” (116–151). Даље је продубљен проблем жанровског преплитања и жанровске „недељивости” Нушићевих комедија у односу на познат и прихваћен жанровски систем. Нарочита пажња, опет са аспекта жанровске специфичности, посвећена је Нушићевим историјским драмама.

Карактер студије у широј монографској целини има и одељак посвећен Нушићевој лирици. Максимовићеви увиди у поетичка обележја Нушићеве лирике засновани су на тумачењу најмање педесет песама овог ствараоца – од почетни(чки)х до оних расутих по часописима. Песме су тумачене са формалног и тематско-мотивског аспекта, а у естетској сразмери са осталим Нушићевим опусом.

У одељку о хумористичко-сатиричној причи тумачен је опсежан део Нушићевог опуса, али је и додатно продубљена анализа његових хумористичких поступака. Максимовић издваја прву најзначајнију Нушићеву хумористичку приповетку (*Кикадонска њосла*, 1891) и прати даљи развој овог жанра у Нушићевом опусу. Као најзаступљенију подврсту, Максимовић издваја Нушићеве приче у којима је фабуларно-сижејни ток заснован на проширивању шаљивог предлошка (најчешће из живота чиновника, 169. стр.). У овом делу разматрани су и могући утицаји на Нушићеву приповетку (попут Чеховљевих, у погледу грађења заплета). Такође, аутор мапира и елементе алегорично-сатиричне фантастике у Нушићевом приповедном делу, разматрајући их у релацији са мајстором овог поступка, Радојем Домановићем. Засебан део посвећен је Нушићевом хумористичком фељтону „Бен Акиба”, односно његовој тематици и генези друштвено-политичких и (у најширем смислу) просветних идеја. Такође, посебна пажња је посвећена *Лисџићима из њожаревачкој зајвору, Ауџиодџиографији и Пријовџикама једној кайлара* као (у ширем значењу) документарној равни и смерницама за откривање мотивационих фактора укупног Нушићевог дела. *Књижевни свијет Бранислава Нушића* доноси и слику источњачких прича у опусу овог аутора. *Рамазанске вечери* су целовито сагледане не само у смислу опсега, већ и у погледу њихових жанровских карактеристика, приповедног поступка и обликовања ликова, али и из угла савремених културолошких проучавања (превасходно имаголошких). Истичемо значај Максимовићевог типолошког и функционалног разматрања Нушићевих описа у *Рамазанским вечерима*, и њиховог издвајања као једног од естетски најуспелијих слојева Нушићевих приповедака. Такође, Максимовић је овим сегментом допринео и поетици објективног приповедача, уједно доминантног приповедача *Рамазанских вечери*.

У потоњим поглављима монографије разматрају се Нушићева дела у којима „непосредније долази до укрштања књижевности и стварности, те преплитања личног и колективног страдања” (292); због репрезентативности у овом смислу, и значаја, засебно поглавље посвећено је делу *Девџиџио џејнаџиџа* (1921). Наведено дело се сагледава као „упечатљиво свједочење трагедије српског народа”, чиме се

изнова указује на аспект „фикције као сведочанства” као одлике прозе ратног и међуратног периода и као подједнако инспиративног постулата савремене наратологије. Надаље, однос фактографског и фикцијског разматра се кроз Нушићев доживљај Београда у сећањима, цртицама и записима, чиме се улази у поље савремених теорија хронотопа које теже ка *доживљајности* као важном елементу документарности. Нису изостављени ни Нушићеви путописи (*Крај обала Охридскога језера; Косово, ојис земље и народа*), као ни мање познати и ситни списи (расправе, дописи, писма) који доприносе и животности Нушићеве личности која се представља овом монографијом, и животворности самог Нушићевог дела, у животу утемељеног. „Издање са сликама” – *Косово, ојис земље и народа* је методолошка слика у слици целе монографије, и водич ка остварењу њених функција, ка којима је Нушић усмеравао читаоца не само путописима – етнографским, етнологским, историјским, документарним, културолошким, а незаобилазно – уметничким вредностима. Ово поглавље, а тиме и монографија у целини, завршава се ауторовим рефлексјама о просветитељским улогама Нушићевих дела, препознатљивих и у његовом, и у сваком потоњем времену.

Књижевна студија *Домановићев смијех* (Ниш: Ревнитељ, 2024) проф. др Горана Максимовића тематско-методолошки кореспондира са претходном научном монографијом. У једном од претходних одељака овог текста назначили смо и дијалогску релацију нушићевске и домановићевске поетике кроз призму алегорично-сатиричних поступака, о којој је опширније писано у средишњем и најопсежнијем поглављу монографије *Књижевни свијет Бранислава Нушића*. Као и претходно разматрана, монографија о Домановићевом делу резултат је опсежних и дугогодишњих истраживања проф. др Горана Максимовића, која сежу и даље од магистарског рада о Нушићу; она су потврда да је примарно и најпостојаније интересовање Горана Максимовића везано за стваралачки процес аутора које разматра, а унутар овога, за ефекат хумора и поступке у делу који га омогућавају. Такође, и ово издање је проширено новим увидима о делу Радоја Домановића (као у огледу „Судбина сатиричара”), разматрањима о уређивању, сарадничком и ауторском раду у листу *Ситрадија*, као и селективном библиографијом посебних издања Домановићевог дела у периоду 1908–2024. Претходно издање овог дела (2000. године) је већ четврт века присутно у научној јавности, академској и студентској заједници, а путем књижевних програма, као у случају претходне монографије о Нушићу, егзистира и у широј заједници реципијената. Напослетку истичемо да је ова монографија објављена у повечерје јубилеја – 150 година од рођења Радоја Домановића.

Монографија *Домановићев смијех* је употпуњена индексом који садржи више од две стотине поетичких или методолошко-компаративистичких појмова јер је Домановићево дело у овој монографији сагледано и кроз ужа, и шира интертекстуална прожимања са Сервантесовим, Шекспировим, Љермонтовљевим, Брехтовим и другим опусом светски познатих и признатих аутора који вешто, алегорично умрежено и сатирично продубљено осликавају своју и свачију савременост. Интегрални део монографије је и поговор уредника Милоја Дончића којим је изнова указано на значај Максимовићевих тумачења Домановићевог приповедног света и наративних поступака.

Говорећи о судбини сатиричара, Максимовић истиче Домановићеву уроњеност у традицију и сразмерно узрастање (ње), чиме је створен предуслов трајности и истрајности Домановићевог дела. Професор Максимовић из тумачења свеколиких домановићевских поступака издваја његов јединствен тип „алегорично-сатиричних и гротескно-фантастичних прича до тада непознат у српској уметничкој прози” (12), који је и самог Домановића (у контексту светске књижевности) „сврстао у ред великих мајстора сатиричне литературе уопште” (12). Након што наредним поглављем хронолошки представи рад и творачки развој Радоја Домановића, аутор монографије се усредсређује на „озбиљног Домановића”, односно на зrelu фазу његовог књижевног рада. Такође, аутор подједнако разматра и „несатирични” опус Домановићевих приповедака, које су настајале и пре, и напореда са сатиричним причама, и након њих; овај корпус се сагледава типолошки кроз маловарошке приче, сеоске приче, приче-панораме и оне са портретисањем јунака као доминантним обележјем, а све у функцији потврде Домановићеве јединствености и доследности аргусовском проматрању у књижевној шароликости.

Средишњи део монографије о стваралаштву Радоја Домановића посвећен је смеху као суштинском елементу наративног света овог приповедача и примарном ефекту његових творачких поступака. Нарочита пажња је посвећена не само најзаступљенијим, већ и најсврсисходнијим домановићевским поступцима комичног преувеличавања и комичне инверзије, као и фигурама пренесеног значења (алузији, алегорији, иронији, еуфемизму, персифлажи, сарказму, парадоксу, пародији и др.) којима се ефекат смеха најбоље постиже у Домановићевом делу (стр. 37–45). На трагу спецификаума Домановићевих поступака, аутор монографије разматра поетичке одлике домановићевске хумористичке приче, од којих је најзначајније „проширивање шаљивог предлошка из прототипске стварности у функцији комичне карактеризације [...], са имплицитном комедиографском тродјелном композицијом, [...] те са препознатљивим елементима реторичке структуре новелистичке форме”(45). Предмет засебног разматрања су и (под)жанр анегдотско-сатиричне, гротескно-фантастичке, алегорично-сатиричне и пародично-сатиричне приче. Поред комичких поступака на плану шире композиције Домановићевих прича, проф. др Горан Максимовић тумачи и пишчеве поступке обликовања (најчешће) колективног јунака (типизацију), карикатурални поступак у обликовању јунаковог психолошког и физичког портрета, као и филозофско-рефлексивни слој дела. На последњим страницама одељка о алегорично-сатиричној причи ближе се говори о Домановићевим књижевним узорима у националној књижевности (Јанку Веселиновићу и др.). У завршном делу монографије употпуњује се слика о личности Радоја Домановића, овога пута кроз његов ангажман у новинарству (кроз „Узгреднице”) и кроз деловање листом *Сйрадија*. У закључним разматрањима Домановићевог дела у поглављу симболичког наслова „Сатиричко огледало”, аутор монографије закључује да је „Домановићев смијех [...] успио да успостави повратну комуникацију са стварношћу из које је црпио умјетничка искуства и да допринесе обликовању и модификовању јавног живота” (156–157).

На основу досадашњих увида о методологији две Максимовићеве синтезе – о Нушићу и Домановићу, делом насталих проматрањем њихове вишегодишње кон-

тинуиране дисеминације у најширим круговима читалаца од *оїледних* заметака до протејских студија, можемо истаћи да је реч о чврстим зиданицама далекосежног видика, отпорних на валове времена и мена, попут самих Нушићевих и Домановићевих дела.

Мирјана Д. Бојанић Ћирковић⁵

Универзитет у Нишу

Филозофски факултет

Департман за србистику

<https://orcid.org/0000-0002-5346-2503>

⁵ mirjana.bojanic.cirkovic@filfak.ni.ac.rs

ГРАД КАО СЛИКА ДРУШТВА У ЕПОСИ СРПСКОГ РЕАЛИЗМА

(Горан Максимовић, *Градови српског реализма* (О епоси и писцима српског реализма и њиховим градовима)), Бања Лука: Центар за српске студије, 2023)

Центар за српске студије у Бањој Луци 2023. године објавио је монографију завидног обима *Градови српског реализма* Горана Максимовића, историчара књижевности и редовног професора Српске књижевности 18. и 19. века на Филозофском факултету Универзитета у Нишу. *Градови српског реализма* нуде детаљан преглед уметничких представа градских средина у делима аутора који су обележили ову епоху, али спадају и у најважније писце српске књижевности уопште. Максимовић је обрадио теме и топониме који су били неистражени или недовољно обрађивани у нашој науци о књижевности и тиме несумњиво допринео новом читању и разумевању епохе српског реализма.

Монографију отвара поглавље *Српски реализам – іранице еіохе: уводне іерсіектйиве*. Аутор у овом поглављу објашњава значења појма *реализам* и наводи више периодизација епохе реализма (Скерлићеву, Живковићеву, Вученову, Деретићеву, Младеновићеву, Иванићеву, Јеврићеву). Уводно поглавље је корисно за читаоце који тек уче о српском реализму, али и за оне који ће потпуније доживети наставак књиге када се подсети природе ове епохе и кад разумеју „њен веома специфичан, поетички убрзан, жанровски и стилски веома разнолик и преплетен умјетнички карактер” (Максимовић, 2023: 26).

Друго поглавље *Градови у књижевности српског реализма: аналитички оквири* објашњава ново значење града у реализму уз пуно примера. Максимовић не дозвољава да његовим рецепијентима било шта буде недовољно јасно пишући конкретно и директно уз детаљну аргументацију и многобројне примере за сваку своју тврдњу. Уметничке слике града могуће је посматрати из три перспективе: прототипске (стварносне), текстуалне (уметничке) и метатекстуалне (психолошке). У овом поглављу анализирани су градови у делима Лазе К. Лазаревића, Јанка Веселиновића, Лазара Комарчића, Драгутина Илића, али и градови у делима заборављених књижевника Танасија Миленковића, Бране Црнчевића, Илије Огњановића Абуказеме, Саве Скарића Зембиља. Максимовић се труди да исправи поједине књижевноисторијске неправде и зато поклања пажњу заборављеним ауторима српске књижевности.

Први аналитички део монографије носи назив *Градови Јакова Игњатовића*. Аутор монографије је за сваког српског реалисту наводио градове у којима су живели и који су утицали на њихово стварање, преплићући на себи својствен начин биографске податке са анализама књижевних дела, дајући тиме адекватан контекст и потпуније разумевање стваралаштва књижевника. Игњатовић је описивао градове у којима је живео – Будим, Пешту, Сентандреју, Нови Сад, Београд... У градском менталитету доминирале су малограђанске навике, бракови из интереса и пропадање грађанских породица. Игњатовић је посебну пажњу посветио приказивању

„ђачког живота”.

За карактеризацију средине и друштва увек су пресудне кафане, којих у делима Јакова Игњатовића има доста и веома су упечатљиве. У роману *Милан Наранџић* истакла се пештанска кафана *Бела лађа* која је отворена за све слојеве друштва, за разлику од кафане *Код Зрињија* у роману *Васа Речићекџић* коју су посећивале само пропалице, или кафана „затвореног типа” (за припаднике одговарајућих друштвених група) у роману *Тријен-сјасен*. Приказане су и мале кафане или „дућанци”, као и небезбедне друмске чарде. Игњатовић је о кафанама писао инспирисан својим личним искуствима, како наводи Максимовић у другом поглављу ове монографије (Максимовић, 2023: 41). У урбаном простору Јакова Игњатовића доминирају ликови особењака.

Четврто поглавље *Јаков Игњатовић и Београд* анализира пишчев однос према граду у ком је живео 1849-1850. године, када се доселио због посла у *Српским новинама*. Ово поглавље обилује занимљивостима из Игњатовићевог живота, као што је на пример иницијатива писца да се реч *фелџон* преведе на српски језик као *йодлисџак* (Максимовић, 2023: 76). Јаков Игњатовић је осликао политичке прилике тадашњег Београда, културну атмосферу и „чудесну галерију људи”, међу којима се посебно издваја приказ пјесника Ђорђа Марковића Кодера (Максимовић, 2023: 88).

Пето поглавље може изненадити читаоце јер носи назив *Градови Милована Глишића*. Глишић је познат као писац сеоског живота и творац сеоске реалистичке приповетке. Град у делима Милована Глишића негативно је окарактерисан, као подручје у ком владају лажни интелектуализам и корупција, као место које представља „разарање мирног и патријархалног сеоског живота” (Максимовић, 2023: 89). *Градови Симе Матавуља* нас воде у далматински предео. Упознајемо кафане у којима се одвија приватни и јавни живот и градске породице, то јест приморско племство које одумире. Матавуљ је приказао родни Шибеник и Далмацију, Херцег Нови и Боку Которску, Цетиње и Црну Гору, као и урбани свет и људе Београда као највећег града у коме је живио српски народ.

Седмо поглавље *Градови Стивана Сремца* посебно ће освојити пажњу читалаца. Градови који су утицали на стваралаштво овог аутора су његов родни град Сента, изузетно Ниш, делимично Пирот, као и Београд. Верујемо да емоцији приликом читања Сремчевих дела доприноси то што су инспирисана стварним ликовима и догађајима. Јунаци *Ивкове славе* су пишчеви познаници, а председник општине Владислав Стојановић је Сремчев кафански друг. *Зона Замфирова* је инспирисана причом о догађају из Приштине за који је Сремац чуо од Нушића. У уметничке светове Стевана Сремца лако ураћамо и због индивидуалног аутентичног говора јунака. Сремац користи дијалекат, сленг, билингвистичке карактеристике странаца... Максимовић нам представља и градске кафане које Сремац описује, као што су *Код девејџи Јујовића*, *Код џири йобрајџима*, *Код йрејеченице* и многе друге. Максимовић говори о погубности малограђанског духа, последицама лошег државног уређења, уништавању економије и школског система:

„То је природна последица која сустигне сваку ону заједницу у којој преовлађује самовоља умјесто уређеног државног система, у којој преовлађује полтронство и самообмањивање умјесто људског достојанства, у којој се из бунтовног

отпора пада у очајање или равнодушност, таква малограђанштина, прожета специфичним облицима притајеног примитивизма, била је и остала главна кочница у остваривању свих друштвених вриједности.” (Максимовић, 2023: 126)

Кад орасположи читаоце, кад разгали њихову душу и кад се препусте занимљивом штиву, Максимовић их опомене. На аутентичан начин управља емоцијама рецепијената трудећи се да његова дела, иако припадају научној литератури, буду занимљива и доступна широј читалачкој публици, али и да садрже васпитну компоненту и детектују моралне проблеме појединца и друштва.

Градови Бранислава Нушића су Београд, Смедерево, Скопље, Приштина, Солун, Нови Сад, Сарајево, Куршумлија... Нушић је „наизразитији урбани писац епохе српског реализма” (Максимовић, 2023: 133). Живео је и радио у многим градовима, што му је помогло да своја разноврсна искуства пренесе у књижевних дела. Поступком комичног преувеличавања приказивао је друштвене мане, као што су скоројевићки погледи на свет, корупција и непотизам, политичке страсти. Предочио је упечатљиве описе београдских боемских кафана, попут *Дарданела* и *Позоришне кафане*, дајући им обиљежја посебне „врсте народног универзитета” (Максимовић, 2023: 147). Девето поглавље *Градови Радоја Домановића* обилује хумором, сатиром и критиком друштва. Домановић је преносио атмосферу Крагујевца, Београда, Пирота, Врања, Лесковца.

Десето поглавље води нас у *Мосћар Светљозара Ђоровића*. На почетку поглавља Максимовић говори о интересовању за Ђоровићева дела. Често нас аутор ове монографије позива на нова истраживања и указује нам на неправедно занемаривање појединих аутора. Ђоровић представља аутентичне сокаке и махале, начине одевања и језичка обележја становника. Посебно се критикују малограђанштина, оговарања, завист и мржња међу људима. Занимљиви су фолклорни елементи у делима на које Максимовић указује – изреке (*Пошао ђо злу ђућу, Жена кућу држи...*), севдалинке (*У Омера више Сарајева, Кад ти сјућра исјред двора ђроћем...*), ругалице, тужбалице и здравице.

Градови Пећара Кочића су право освежење с обзиром на то да је и Кочић (као Глишић) превасходно писац села. Кочић је писао о Бањој Луци, Београду, Бечу, Скопљу, Тузли. Дванаесто и тринаесто поглавље (*Пећар Кочић и Скопље* и *Пећар Кочић и Сарајево*) представљају посебне осврте на Кочићев однос према ова два града. Кочић је у Скопљу радио као наставник 1905. године. Његов путописни запис *Слике из Сјаре Србије и Маћедоније* има геополитички значај и приказује прошлост и садашњост Скопља. У Сарајеву је Кочић живео у три наврата и писао је о аустроугарској управи у Босни и Херцеговини. Сарајевски живот посветио је политичком ангажману, што је узроковало мање плодно стваралаштво.

Четрнаесто поглавље носи назив *Врање и Београд Боре Станковића*. „Ниједан српски град и ниједан српски писац нису постигли такав степен идентификације као што је то случај са Врањем и Бором Станковићем.” (Максимовић, 2023: 259) Станковић на аутентичан начин говори о географији и топографији, преноси локални говор, изглед кућа, славе, свадбе, породичне односе, људске страсти... Указује на биолошку дегенерацију и спутавање сопствених жеља и индивидуалности због утицаја средине. Три велике теме из живота Врања су идеализација старих

времена и патријархалног начина живота, психолошка карактеризација јунака који су жудили за љубављу и телесним страстима и судбине људи са друштвене маргине. Станковић је Београд представио из приповедачке и документарно-уметничке перспективе. Максимовић указује на неправду коју су Станковићу нанели савременици не разумевајући његову трагичну позицију у окупираном Београду (1916-1918). Приказивање књижевне слике града Врања, а потом и Београда, потврђује оцену да Станковић припада најзначајнијим ствараоцима целокупне српске литературе.

Градови Милутићина Ускоковића су од великог значаја за његово стваралаштво. Углавном је за место радње својих дела бирао Београд, али је описивао и Ужице, Ваљево, Чачак. За Ускоковићеве градове карактеристичан је „хронотоп сусрета” престонице и провинције, староседелаца и дошљака, традиционалног и модерног, градског центра и периферије, кафанског и породичног амбијента, приватног и јавног живота... (Максимовић, 2023: 291). Ускоковић ствара љубавне заплет, указује на отуђеност и напуштање традиционалних вредности. Описује универзитет као место једнакости и равноправности и кафану као место резервисано за интелектуални живот и разговоре о политици и идеалима.

Шеснаесто поглавље *Кроз ейоу и кроз ірадове: завршни оквир* закључује претходних дванаест аналитичких целина књиге, које су се давиле уметничким сликама градова и улогом и значајем за животни и стваралачки пут писаца који су стварали на граници романтизма и реализма, у епоси реализма и на граници између реализма и модерне. Наредно поглавље *О књижи објашњава* да су текстови монографије резултат истраживања кроз три научно-истраживачких пројекта (*Техника и семантика йријовиједанја, Лексикон срјској реализма, Поејика срјској реализма*), али и научног рада аутора у последњих двадесет година, научних конференција, зборника и часописа. Следе *Подаци о йтекјовима: библиоірафија, Рејисјар имена, Рејисјар ірадова и друјих сродних іеоірафјских йојмова*. Монографија се завршава кратком биографијом професора доктора Горана Максимовића у поглављу *О аујору*.

Монографија *Градови срјској реализма* узбудљивим темпом нас је упознала са градовима на оним просторима где је већински био настањен српски народ у другој половини 19. и на почетку 20. века. Сви градови су са собом донели лепоте и слабости својих становника. Максимовић је на креативан начин осетио атмосферу градова о којима је писао и потрудио се да ту атмосферу препознају и читаоци књига које су написане у епоси српског реализма. Разумео је сваку улицу, породицу, кафану, сваког појединца који живи у складу са моралним начелима свог града. У сваком поглављу давао се карактеризацијом ликова и облицима приповедања којима су се писци служили. Није бежао од људских страсти ни мана, упозоравајући нас на то да се живот у нашим градовима, упркос новој архитектури, булеварима и грађевинама, суштински није много променио у менталитету својих становника од епохе реализма па све до нашег времена.

Миона Н. Татаревић¹

Филозофски факултет Ниш

<https://orcid.org/0009-0006-0109-2965>

¹ m.tatarevic-21147@filfak.ni.ac.rs

ЖИВОТ ЈЕ ЖИВ – КА НОВИМ ЧИТАЊИМА ДЕЛА АНЂЕЛКА КРСТИЋА
(Мирјана Бојанић Ђирковић, *Живот је жив – ка новим читањима дела Анђелка Крстића*, Прокупље – Скопље, Народна библиотека „Раде Драинац” – Српски културно-информативни центар СПОНА, 2024)

Научна монографија *Живот је жив – ка новим читањима дела Анђелка Крстића* објављена је у години која је на више начина значајна за реafirмацију дела овог писца. Најпре треба поменути да су током 2024. године објављена изабрана дела Анђелка Крстића у оквиру престижне Антологијске едиције Матице српске, *Десет векова српске књижевности*, а потом и да је исте године објављено ново издање романа *Трајан* (први пут објављеног 1932). Приређивач наведених дела је, заправо, аутор монографије *Живот је жив*.

У односу на поменуто дела из 2024. године у којима се Анђелко Крстић представља собом, односно својим делом уз обавезне приређивачеве предговоре, поговоре и напомене, монографија *Живот је жив* даје смернице за свеобухватно и ново сагледавање дела Анђелка Крстића, често из угла савременог младог читаоца. Предмет ове научне књиге су приповетке, роман, књижевно-научни списи Анђелка Крстића, али и метакритичка тумачења дела овог ствараоца. Раду Анђелка Крстића овде је приступљено кроз више оквира: књижевноисторијски и дијахронијски, савремени књижевно-културолошки, уз указивање на потенцијал Крстићевог дела за нова, савременом методологијом актуелизована читања попут имаголошких, новоисторијских, посткласичних нараторолошких и сл.

У уводном делу монографије читалац може сазнати важне податке о књижевно-културној мисији Анђелка Крстића, те упознати овог писца као својеврсног прегоаца. Такође, читалац може пратити пут рецепције Крстићевог дела од уласка у канон тадашње наше националне књижевности (превасходно задобијањем награде Академије седам уметности 1934), преко периода потискивања до реafirмације. У том контексту наведене су и информације о књижевним трибинама, предавањима и другим дешавањима које су осмишљавали и реализовали аутор књиге и рецензенти, са циљем доприношења рецепцији овог ствараоца у свеколикој, а нарочито омладинској читалачкој публици.

Монографија је сачињена из тринаест поглавља дијахронијски и проблемски организованих. У првом поглављу размотрени су оквири рецепције дела Анђелка Крстића у односу на књижевноисторијски концепт, регионалну књижевност, а у спрези са аутентичношћу *реалистичкој* стваралаштва Анђелка Крстића на тадашњем простору Старе и јужне Србије, далеко од књижевне и националне матице.

Кроз друго поглавље читалац се враћа самим почецима Крстићевог стваралаштва – његовом сакупљачком раду на подручју фолклора и првим публикованим прилозима, што је сагледано као доминантан мотивациони фактор Крстићевог укупног стваралачког процеса. Поглавље је насловљено према реченици из романа *Трајан* – „А код Симјане нешто се рођаци прибирају”, чиме се алудира на доку-

ментарност као поетичко обележје стваралаштва и укупне мисије деловања Анђелка Крстића. Овде су размотрени свадбени обичаји у роману *Трајан*, од дочека сватова до испраћаја са „предисторијом” невестинских тужбалица у родитељском дому, обичаји у вези са испраћањем и дочекивањем печалбара, божићни обичаји, прослављање Бајрама и др. У овом поглављу се откривају неке недовољно истакнуте одлике Крстићевог дела као што су космополитско *сликање* тадашњег македонског живља које је сачињавала конфесионално и национално хетерогена група, те интеркултурни аспекти Крстићевог дела.

У трећем поглављу се тумачи Крстићев приповедачки поступак, а као његова суштинска одлика истиче се *ејско њриповедање* у значењу опширности, исцрпности, али и интенције похрањивања једног ишчежавајућег света и његовог система вредности. Међутим, овде се истиче и модернизација Крстићевог приповедања нарочито у погледу обликовања ликова изразите психолошке дубине и комплексности, те кроз коришћење елемената технике тока свести која се и у светској књижевности афирмише тек неколико година пре објављивања романа *Трајан*. У овом одељку се разматрају и жанровски аспекти дела *Трајан* (елементи саге, романа – епопеје, романа лика, романа простора, психолошког романа, реалистичког романа и др.).

Ауторка монографије је посветила пажњу жени у прози Анђелка Крстића, било као лику или симболу. Стога је у четвртном поглављу дата галерија женских ликова Крстићевих дела са посебним освртом на њихове функције. Такође је истакнута и суштина разних улога жене у Крстићевој прози.

Два поглавља монографије доносе нове увиде у наратолошки слој дела Анђелка Крстића. Ауторка монографије је указала на поетику уметнутих прича у Крстићевим делима, до чега су је довели фреквентни сегменти о *ћамним кућовима* и топоси *грућих месћа* у Крстићевој прози. Ауторка закључује да „имплицитном поетиком, оствареном светом приче комплексних, типолошки различитих, изолованих, укрштених и прожимајућих, реалних, апстрактних и симболичких простора Анђелко Крстић надилази географске и друге периодизацијске одреднице историје књижевности и улази у круг стваралаца дела универзалне уметничке вредности коју, између осталог, потврђује и вишедимензионалан наративни свет скривених, тамних, а чудесних кутова који га чине отвореним за нова читања. Са истог прага где се у Ранковићевом роману назире путеви скривених етнографских наратива који мењају стратегију читања Сељанке (Вукићевић, 2015: 506–509), у Кочићевим приповеткама магични реализам (Кољевић 2011: 9–23), а у Андрићевом наративу изазов за истраживање савремене концептуализације простора, и, уопштено, отварају могућности новог искуства и доживљаја прозе српског реализма, осветљава се и отворени далеки, епски свет Крстићевог текста.” (114–115). По значају, на ово поглавље се надовезује одељак о лирском реализму као важном обележју прозе Анђелка Крстића. Након компаративног тумачења приповетке *Три цваницика* (у релацији са Кочићевим делом), и након издвајања типичних и специфичних одлика лирског приповедања у реалистичком проседеу Анђелка Крстића, наведени су аргументи са његово даље и детаљније сагледавање унутар поетике лирског реализма у српској књижевности: „У наратолошком слоју овог дела (*Три цваницика*,

прим. А. Б.) карактеристична је редукција уводне дескрипције као топоса реалистичких приповедака и романа, углавном обликованог из угла свезнајућег хетеродијегетичког приповедача. Уводна дескрипција је у овој приповеци сведена на две реченице, прожете коментаром: *Прийеїла зима, снеї, веїавица. Закрчени їуїови їланинскої села.* (Крстић и Јевтић, 2024: 88). Елементи фокализованог исказа, уједно интензификатори доживљаја зиме и у процесу рецепције (притегла, закрчени) не само да су у служби морфолошког оквира драме која ће уследити, већ постају и њени антиципатори. И сами градирани, интензификатори (притегла – закрчени) су у аналогном односу према драмској (трагичкој) радњи ове приповетке. С друге стране, редукована дескрипција развијаће се унутар саме приповетке управо на местима где очекујемо коментаре филозофскоидеолошког типа. Наравно, они не изостају, али се повлаче пред рефлексивним коментарима заоденутим дескрипцијом, углавном унутрашње фокализованом.” (127–128).

Два опсежна поглавља монографије посвећена су књижевно-научном спису *Сећања* (односно *Наши їредци*) Анђелка Крстића. Они су најпре сагледавани као прилог мемоарско-аутобиографској грађи о Старој Србији, где су нарочито анализирани документарно-културолошки аспекти овог списка у домену јавног живота, приватног живота и војничког живота у Старој Србији. У наредном поглављу спис је сагледаван кроз поетичка обележја документарно-уметничке прозе српског реализма, са тежиштем на топосима Крстићевих *Сећања*, слици Старе Србије, појму и значењу граничности у Крстићевом делу, усменој традицији.

У односу на претходна поглавља која доприносе научним истраживањима Крстићевог свеколиког дела, истичемо нарочит значај потоњег одељка окренутог савременом читаоцу; управо овакви одељци постају права спона дела заборављеног писца и савремене публике. Ауторка се у овом одељку ухватила у коштац са неким конкретним проблемима у савременој рецепцији дела Анђелка Крстића који се махом тичу идеолошких читавања, наводећи експлицитно и без задршке проблеме на основу свог искуства са трибина о Крстићевом делу.

Последњи одељци монографије посвећени су животу, раду и библиографији Анђелка Крстића који су сумирани кроз својеврсни поетички појмовник овог писца; из мора одредница покушаћемо да издвојимо најзначајније: Дримкол, Лабуништа, документарна проза, скривени наративи, фолклорне форме, цензура, Стара Србија, национална српска књижевност...

На основу свега што смо истакли можемо закључити да је монографија *Живоїї је жив* сума досадашњих тумачења дела Анђелка Крстића, у исти мах подстицајна за даља уроњена читања његових дела. Након што га је као приређивач представила њим самим, романом *Трајан*, приповеткама *Печалбарова жена*, *Вечийо дужни*, *Оїмица*, *Покојни Алија лулар*, *На Божић*, *На Бајрам*, *Јове најоличар*, *Три цванцика*, *Мајка*, Мирјана Бојанић Ћирковић је Анђелка Крстића представила и као ствараоца испред свог времена, са великим потенцијалом за актуелне методолошке приступе.

Александра Д. Благојевић¹

<https://orcid.org/0009-0000-0601-2991>

¹ a.blagojevic-20392@filfak.ni.ac.rs

„НАДА НЕМА ПРАВО НА ПОЧИНАК”

(Лаза Костић, *Дневник снова* и *Santa Maria della Salute*: рукописи/Лаза Костић, прир. Срађан Орсић, Нови Сад, Матица српска, 2023, 118 стр.)

Рукописно одељење *Матиице српске* представља кључни извор архивске грађе, без којег није могуће детаљније истражити најважније личности и кључне догађаје у културној историји Срба од 18. века до данас. У оквиру истраживачког рада Рукописног одељења, а у оквиру новопокренуте едиције Факсимил, 2023. године објављена је књига „Лаза Костић: Дневник снова и *Santa Maria della Salute* – рукописи”, коју је приредио др Срђан Орсић. Као прво издање ове едиције, публикација пружа изворне рукописе две кључне Костићеве литерарне творевине: антологијске песме *Santa Maria della Salute* и пишевог *Дневника снова*, који до њеног објављивања нису били доступни широј читалачкој публици у потпуности. Стога, ово издање има велики значај за дубље разумевање стваралачког опуса Лазе Костића, те представља вредан извор за све проучаваоце његовог књижевног дела.

Публикација је подељена у два тематска блока, не укључујући предговор и поговор приређивача. У оквиру предговора др Орсић говори о разлозима за објављивање ове књиге, њеној припреми, синестетској садржини, те нади да ће се у будућности појавити неки за сада неоткривени Костићеве рукописи, попут приложених у овој публикацији, и омогућити дубље прозирање у тајне његовог стваралаштва. Поговор укључује два поглавља, од којих први, под називом Светлописни хало ефекат: тендециозно „паковање” првог утиска, представља извесну одбрану Лазине законите супруге, Јуле Паланчки, од хало ефекта који би при узношењу „калокагатне” Ленке Дунђерски рефлектовао прилику поменуте Јуле као њену апсолутну опозицију. Друго поглавље: Бесконачност Лазине боготражитељске спирале, читаоцу нуди у шест потпоглавља тумачење симболике *чрчкарија* уочених у фонду приложених аутографа, а све у функцији слагања мозаичног стваралачког портрета Лазе Костића. Друго поглавље даље има тенденцију да прикаже могућа трансмедијална читања Костићевог стваралаштва, призивајући с тим у вези *Сикстинску мадону* Рафаела Сантија, као и композицију фламанског скулптора Жиста ле Корта *Краљица раја ишћерује кују*, а са надом да ће се у будућности појавити „нека стара анзис карта с венецијанском црквом „Госпе од Спаса” на којој ће се наћи Лазиним рукописом исписани први покајнички стихови лабудове песме.

Централно место ове публикације заузимају два тематска блока, од којих је први насловљен и тематски везан за *Дневник снова*, а други за тзв. химну љубави *Santa Maria della Salute*. По први пут, у историји проучавања дела Лазе Костића, на 118 страна, у целости, у оквиру обједињене публикације, објављени су оригинални рукописи праћени изводима из најбољих и најрелевантнијих научних текстова о њима, консултујући целокупан корпус досадашње стручне мисли.

Самом тексту *дневника* претходи извод из студије Милана Кашанина, који управо овај текст сматра највреднијом заоставштином аутора песме *Santa Maria*

della Salute. Будући да је и сам поседовао седамнаест листова *дневника*, а који су пре њега били у власништву извесног др Радивоја Симоновића, детаљно описује белешке, говори о њиховом формату и паратекстуалним елементима. Кашанин такође истиче да постоје „хронолошке празнине” јер су листови издвојени, те да не можемо имати целокупан увид у Костићеву сновидовну „стварност”. За одломком из Кашанинове студије, следи одломак из студије *О Лази Костићу* Младена Лесковца, који се и сам позива на Кашанина и његов превод *дневника*, али и на др Радивоја Симоновића. Лесковац истиче да је фрагмент који Симоновић није уништио, логички сасвим уклопљен у оно што је објавио Кашанин, те да са њим чини нераздвојиву целину при тумачењу Костићевих сновидовних фантазија. Као читаоци, свесни смо вредности сачуваних записа, те се са правом можемо питати како је др Симоновић могао да уништи одређене „снохватице”, под изговором да оне не спадају у Костићев књижевни опус. Даље наилазимо на одломак Радивоја Стоканова из *Два зајмца о Лази Костићу у Сомбору* у којој се указује на до тад, и Кашанину и Лесковцу, непознату Костићеву „крхотину”, а у поседу стапарског велетрговца и земљопоседника Степана Ивкова. „Крхотина” која је доспела у власништво Ивкова је заправо књига „Учитељ Јоханес Јохансен” коју је Лази са посветом даровао аустријски писац, преводилац и есејиста, Ото Хаузер, а која читаоцима може бити позната из Костићеве сачуване преписке са Светиславом Стефановићем.

За изводима из релевантних есеја и огледа, следе факсимили Костићевог *дневника* који је Кашанин поклатио *Мајици*, фотографија посвете Отоа Хаузера, и одломак из фељтона „Успомена на Др. Лазу Костића” Радивоја Симоновића који први пут указује на изгубљени запис.

Текст *Дневника снова* Лазе Костића обухвата сачуване фрагменте од 1903. до 1909. године, односно до смрти Јулијане Јуле Паланачки. Осим што нам пружа увид у трансцендентне слојеве Костићеве свести, *дневник* је изузетно значајан у контексту настајања и тумачења антологијске песме *Santa Maria della Salute*, на шта ћемо у овом приказу и указати. Први важан сновидовни сусрет са Ленком, Костић доживљава на своју славу, светог Јована Крститеља (20–21. јануар), после два месеца њеног одсуства у његовим сновима, како сам наводи.

„Гледала си ме оним погледом пуним жеље, обећања, и преданости, оним погледом који храбри, зове, скоро провоцира, погледом којим си ме гледала на овом свету свега једном, у тренутку који се памти целу вечност, кад си ме гледала мислећи да Те не видим. О, тај несамртни поглед! Тај непресушни извор жеља, које је судба осудила да остану незасићене на овоме свету!”

У наведеном цитату из сна из ноћи између 20. и 21. јануара 1904. године уочавамо сличности са стиховима:

„Она ме гледну. У душу свесну
никад још такав не сину глед;
тим би, што из тог погледа кресну,
свих васиона стопила лед”

У овом сну, поглед који Ленка упућује песнику, изражава не само љубав и жељу, већ и некакав тајанствени и вечни карактер који се не може доживети у овом свету. Опис „несамртног погледа” указује на дубоки патос који ће до краја ових

записа бити доминанто обележје „снохватица”, као и на реалне патње које је он изазвао на јави.

Када немамо „живо” Ленкино присуство, Костић осећа потребу да о својој љубави прича другим људима које среће у сну. Тако, једној „старој милосници” исте године, на празник Духова, Костић у љубавном загрљају прича о „љубаву којој нема равне и коју ће обесмртити”. Тако и Ленкином оцу, који му се јавио у сну 8. јула, хтео је рећи „да има ћерку коју је волео и коју непрестано воли вечном и бескрајном љубављу”. Уочавамо да се Костић окреће комуникацији са другим људима, који у контексту његових снова постају посредници између оног што је физички одсутно и оног што је духовно и емоционално живо. Ова потреба да се љубав пренесе и изрази другим људима, чак и у домену сновиђења, указује на дубоку потребу песника да његова љубав не остане само унутрашњи, изоловани доживљај, већ да буде заједничка и „обесмрћена”.

Костићу Ленка и у сновима задаје „јаде па сладе, чемер па мед”, те осим што га често на дужи период лиши својих посета („она ми дође кад њојзи гове”), јавља и као удата, за човека којег је Лаза сматрао „једним од најружнијих људи које је познавао, личношћу савршено неинтересантном, нарочито за Њу.” Како снови представљају поље на ком потиснути аспекти личности, што могу бити и жеље које не могу бити реализоване у будном стању, јасно је да се Костићев ерос који се није оваплоћује на јави оваплоћује у сновима. Тако у белешкама наилазимо на делове као што је овај:

„И гурнух своју руку између Њених ногу, не дижући јој притом сукњу. Како је сукња била танка, ја дохватим Њену слатку дрескву, која напуни мој длан својим сочним девичанством. тад извадих свог петлића, спремног и укућеног.”

Иако сам цитат има јасну еротску конотацију, важно је истаћи како он одражава несвесне процесе, потиснуте жеље и концепт сексуалне енергије која се не може остварити у стварном животу. Ерос који није пронашао своје конкретно остварење у стварности, може се сматрати као енергија која тражи израз у мање ограниченим просторима, као што су снови. У овом простору, где субјективност и свест нису подвргнути истим друштвеним и моралним ограничењима, сексуалне фантазије и потиснуте жеље могу да избију у свом најчистијем и најнепосреднијем облику. „Петлић” као фалусни симбол додаје димензију доминације и контроле, као и представљања сексуалне моћи која није физички реализована. Фалус, као израз мушке сексуалне енергије и потенције, овде се „доказао” као спреман и „укрућен”, али у окружењу које не захтева непосредну реализацију у стварности, већ егзистира у фиктивном простору снова. Еротске забелешке у *дневнику* евоцирају у читаочевој свести стихове из песме:

„У нас је све ко у мужа и жене,
само што није брига и рад
све су милине, ал нежежене,
страст нам се ближи у рајски хлад”

те се с тим у вези можемо сведочити јасној комуникацији између *дневника* и *химне љубави*.

24. јануара 1906. године Костић записује следеће: „Ви знате да је Она била та која ми је открила највећу тајну земног живота, која ми је одгонетнула загонетку вечности, та која ми је показала свет.” Осим што је Ленка за Лазу постала симбол космичке, свеопште љубави, она сада има и улогу духовног водича кроз трансцендентне просторе. Она је љубав која је способна да му открије суштину живота, свет који превазилази све светове, оно што ће му помоћи да одгонетне „загонетку вечности”, на шта поново наилазимо и у стиховима:

„кад ми се она одонуд јави,
ко да се бог ми појави сам:
У души бола лед ми се крави,
кроз њу сад видим, од ње све знам
зашто се мудрачки мозгови муте,
Santa Maria della Salute.”

Поређење Ленкиног присуства са божанским такође можемо уочити и на стилистичком плану. Наиме, Костић личне и присвојне заменице које се односе на Ленку пише великим словом. О вези Ленке и Богородице, на чему почива и сама песма *Santa Maria della Salute*, експлицитно је видљива и у белешци 2. фебруара 1908. године: „У овдашњој католичкој цркви је Слава Девице – слава и Њена, вечне девице!” Ленка, као „вечна девица”, није само личност са физичким и еротским својствима, већ је и симбол чистоте и непристрасности. Њена љубав према Лази може бити тумачена као нешто више од људске, као света и чиста љубав која има у себи нешто од божанског призива, нешто што је изван физичког, односно пролазног.

Ленкин „небески поздрав са оне стране гроба”, сведочи јакој духовној вези коју је имала са Костићем за живота. Њена љубав није умрла с њом, већ је прешла у сферу која је изнад физичке стварности. Јављање Ленке у сновима може бити и знак Лазине потребе за духовним, стваралачким растом и самоосвешћењем. Ленка није само љубавна фигура; она је и средство за Лазину трансформацију, за духовну еволуцију. Њено „небеско присуство” је знак да Лаза, упркос губитку, у свом животу и стваралаштву наставља духовно путовање ка вишим и дубљим истинама о љубави, животу и смрти. У сновима, она је не само жена коју је волео, већ и путоказ ка смислу који се може пронаћи једино у љубави као бесмртној и непрекинутој реалности.

Други тематски блок ове публикације посвећен је песми *Santa Maria della Salute*. Као што је био случај са претходним блоком, и на почетку овог наилазимо на изводе из релевантне научне мисли о Костићевој песми. Одломак из књиге Младена Лесковца под називом *Ленка Дунђерска* из књиге *О Лази Костићу* упућује нас на приложене аутографе на којима су верзије строфа из поменуте песме. Лесковац нам указује на стихове које је Костић прецртавао, додавао и преправљао, што сведочи томе да је на њој рађено дужи низ година, те да је самом песнику било од изузетне важности да она до читалачке публике стигне у свом савршеном облику. Кашанин потврђује да је Костић „врло брижљиво писао своју песму”, потврђујући то аутографима на којима стихови и строфе нису записане оним редом како стоје у коначној верзији, већ су разбацане, укључујући и речи из појединих строфа, што указује на изузетну пажњу и креативну дисциплину коју је песник улагао у процес

писања, као и на сложеност и дубоку структурну осмишљеност његових поетских дела. Оваква поновљена ревизија и прерада стихова могла је бити и психолошка потреба за проналажењем адекватног израза за оно што песник осећа, али и за постизањем уметничке хармоније. Тиме што је Костић поново распоређивао стихове, он је свој креативни процес чинио динамичним и експерименталним, што свакако није било необично за њега. У том смислу, свако преуређивање текста могло је бити начин да се постигне виша форма уметничког израза, у којој се спајају и емотивни и интелектуални аспекти поезије, а све у циљу слављења Ленке Дунђерски.

Даљим кретањем кроз публикацију, наилазимо на аутографе Костићеве лабудове песме, умрлицу Ленке Дунђерски, и најзад на фототипско издање првог издања збирке из 1909. године у којој је објављена *Santa Maria della Salute*.

Публикација „Лаза Костић: Дневник снова и *Santa Maria della Salute* – рукописи”, коју је приредио др Срђан Орсић, представља значајан допринос истраживању живота и стваралаштва Лазе Костића, као и дубљег разумевања његовог поетског бића. Ово издање, које обухвата оригиналне рукописе Костићевих важних литерарних творевина, пружа читаоцима и истраживачима нове увиде у сам процес стварања, као и у дубоке емотивне и духовне слојеве Костићевих текстова. Посебно је значајно што публикација доноси текстове који до сада нису били доступни широј јавности, чиме се отвара нови простор за проучавање песниковог унутрашњег света и његових стваралачких трагања. Најзад, публикација о којој је било речи представља важан корак у наставку истраживања не само живота и дела Лазе Костића, већ и у свестранијем разматрању улоге архивске грађе у проучавању српске књижевне историје. Она отвара нове путеве за тумачење песникових остварења и може послужити као основа за будућа истраживања, која ће додатно расветлити дубоке и често недовољно истражене аспекте Костићевог стваралаштва.

Бојана М. Јокић¹

Универзитет у Нишу

Филозофски факултет

<https://orcid.org/0009-0000-0016-2243>

¹ b.jokic-18098@filfak.ni.ac.rs

СТАЗАМА ПАСТИРСКЕ ЛЕКСИКЕ ПРИЗРЕНСКО-ТИМОЧКИХ ГОВОРА

(*Пастирска лексика њризренско-џимочких џовора*, академик Александар Лома (гл. ур.), Недељко Богдановић (ур.), Ниш–Београд: Огранак САНУ у Нишу – Институт за српски језик САНУ, 2024, 307 страна)

Зборник радова *Пастирска лексика њризренско-џимочких џовора* објављен је у оквиру научноистраживачког пројекта *Пастирска/сточарска лексика њризренско-џимочких џовора*, који заједнички реализују Огранак САНУ у Нишу и Српска академија наука и уметности. Састоји се из следећих целина: *Предџовора* (стр. 7–9), *Увода* (стр. 11–17), три поглавља – *Нека џиџања стџрукџуре џастирске лексике њризренско-џимочких џовора* (стр. 19–182), *Језички фолклор, џире* (стр. 183–257) и *Паралеле – њризренско-џимочки џовори и друџа џодручја* (стр. 259–294), а као посебан део издваја се *Библиџграфија радова у вези са џастирском лексиком* (стр. 297–307). Главни уредник Зборника је академик Александар Лома, уредник Зборника је Недељко Богдановић, док Уређивачки одбор чине истакнути дијалектолози Жарко Бошњаковић, Голуб Јашовић, Софија Милорадовић, Радивоје Младеновић, Мато Пижурица и Слободан Реметић.

У *Предџовору* (стр. 7–9) уредника Недељка Богдановића излажу се историјат, мотиви, циљеви и даљи истраживачки потенцијали Пројекта. Посебно се наглашава да је грађа проширена са 39 на 48 пунктова, што омогућава свеобухватнију слику пастирске лексике овог дијалекатског подручја. Радови из овог и претходног зборника представљају темељ за будући *Аџлас џастирске лексике*, један од кључних задатака Огранка САНУ у Нишу и Института за српски језик САНУ. Након *Предџовора* следи *Увод* (стр. 11–17), који потписује, такође, Недељко Богдановић, где је на примерима пастирске/сточарске лексике описан призренско-тимочки говор. *Увод* је подељен у три целине: 1) призренско-тимочки говори; 2) карте; 3) списак пунктова и обрађивача.

Прво поглавље, под насловом *Нека џиџања стџрукџуре џастирске лексике њризренско-џимочких џовора* (стр. 19–182), обухвата осам радова. Поред теоријских и методолошких основа Пројекта, представљени су резултати истраживања лексике која се односи на називе за стоку у различитим фазама развоја, црну овцу, пса, млеко и његову прераду, као и на одећу и обућу пастира.

Први рад у поглављу, коауторски текст Софије Милорадовић и Недељка Богдановића, „Основне поставке научноистраживачког пројекта Пастирска лексика призренско-тимочких говора” (стр. 21–44), обрађује циљеве, значај и разлоге за проучавање пастирске лексике у оквиру једног дијалекта. Рад је подељен у пет целина: „Пролегомена”, „Пројектни задатак”, „Очекивани резултати”, „Методолошки приступ” и „Закључне напомене”. Посебна пажња посвећена је смерницама за будућа истраживања, при чему вишегодишњи теренски рад аутора представља драгоцен ресурс за наредне генерације истраживача.

Рад Ане Савић-Грујић „Пастирска лексика југоисточне Србије у науци о језику – домети и отворена питања” (стр. 45–74) представља допуну њеном раду из монографије *Пастирска лексика југоисточне Србије* (2020). Ауторка даје детаљан преглед досадашњих истраживања пастирске лексике овог подручја, од првих радова Недељка Богдановића из 1970-их до савремених студија. Кроз систематичну анализу кључних резултата, Савић-Грујић даје сажет приказ развоја и домета у проучавању пастирске лексике, омогућавајући истраживачима да на једном месту добију јасан увид у све досадашње радове у вези са овом темом.

У коауторском раду „Називи за стоку према времену млађења и узрасту” (стр. 75–94) Софије Милорадовић и Сандре Савић извршена је лексичко-семантичка анализа ових лексема, док је, на основу прикупљене грађе, издвојено пет семантичких група: четири се односе на време млађења (према делу дана, дану у недељи, годишњем добу и празнику), а пета обухвата називе везане за узраст код пет врста стоке – овце, козе, бика, коња и свиње. Ауторке истичу да ова разноврсна именовања указују на снажну повезаност човека са сточарством. Поред података прикупљених на основу *Ујийника за ѝрикуйљање сѝочарске лексике југоисточне Србије* Недељка Богдановића, анализирана је и лексика из неколико дијалекатских речника, и то: *Речника ѝовора јужне Србије* Момчила Златановића, *Речник села Каменице код Ниша* и *Додатка Речнику села Каменице код Ниша* Властимира Јовановића, као и *Тимочкој дијалекатској речника* Јакше Динића.

У раду „О неким придевима са значењем особина код животиња у призренско-тимочким говорима” (стр. 96–120) Биљане Савић и Зорана Симића извршена је лексичко-семантичка анализа придева који описују животиње у призренско-тимочкој дијалекатској области. Анализирани су придеви којима се квалификују животиње на основу боје длаке или вуне, затим придеви који се односе на рогове, виме, уши или реп животиња или пак изглед вуне – и то најчешће код оваца, коза, говеда и коња. Аутори указују да је највећи број придева који детерминишу животињу према неком карактеристичном детаљу другачије боје од остатка тела, што повезују са практичним искуством и опажањем сточара. Рад доприноси бољем разумевању придевског морфолошког израза у призренско-тимочком дијалекту и олакшава поређење сличне грађе унутар ове дијалекатске области.

Рад Марине Јуришић „Називи за црну овцу у призренско-тимочким говорима” (стр. 119–133) заснива се на грађи добијеној путем *Ујийника за ѝрикуйљање сѝочарске лексике југоисточне Србије*, као и на материјалу из речника и монографија о овом дијалекатском простору. Лексичко-семантичком анализом ауторка представља називе за црну овцу, док су основу за писање рада чинили одговори добијени на три питања, и то: 1) општи назив за црну овцу; 2) назив за црну овцу са белом пегом на губици или челу; 3) назив за црну овцу са праменом беле вуне преко чела. Материјал је и лингвогеографски обрађен, а указано је и на могућност његовог приказивања на лингвистичким картама.

Миљана Чопа у раду „Лексеме за означавање пса: реалема *Canis familiaris* у призренско-тимочким говорима” (стр. 135–146) анализира 93 именице које означавају пса у овој дијалекатској области. Резултати истраживања представљени су кроз три групе, и то: 1) општи називи за *Canis familiaris*; 2) класификација лексема

за означавање *Canis familiaris* према експресивном значењу, која подразумева: а) пејоративне лексеме за означавање *Canis familiaris*; б) хипокористичне лексеме за означавање *Canis familiaris*; 3) лексичко-семантичка класификација, која подразумева: а) зоониме мотивисане физичким карактеристикама; б) зоониме мотивисане узрастом; в) зоониме мотивисане понашањем; г) зоониме мотивисане наменом/расом. Ауторка истиче да је боја длаке најчешћи мотив за именовање пса. Уз рад су приложене и традиционална и мултимедијална лингвистичка карта с приказом основних назива за пса у призренско-тимочкој области.

Зоран Симић у раду „Лексика млека и прераде млека у призренско-тимочким говорима” (стр. 147–165) анализира лексику добијену на основу *Уџићника за прикуиљање сџочарске лексике* Недељка Богдановића. Аутор је на основу прикупљене грађе формирао три лексичко-семантичке групе, и то: 1) лексику у вези са процесом добијања млека и основне обраде млека; 2) лексику у вези са процесом прераде млека и добијања млечних производа; 3) лексику у вези са процесом добијања различитих врста сира. Аутор наглашава да је прикупљен велики број синтагми с речју *млеко*, што указује на значај и пажњу коју мештани посвећују целом процесу прераде и обраде млека и справљању млечних производа.

Последњи рад у овом делу Зборника је коауторски текст Ане Савић-Грујић и Сандре Савић „Одећа и обућа пастира у говорима призренско-тимочке дијалекатске области” (стр. 167–182). Лексичко-семантичком анализом обухваћена је грађа која је подељена у два дела. Први део обухвата одећу пастира и садржи следећа семантичка поља: 1) пастирске капе; 2) заштитна одећа за горњи део тела, док други део обухвата обућу пастира и састоји се, такође, из два семантичка поља: 1) опанци и делови опанака; 2) чарапе и делови чарапа. Ауторке на крају рада прилажу и лингвистичку карту која репрезентује богатство лексичких јединица са значењем ’пастирска капа од крзна’.

Друго поглавље *Језички фолклор, ијре* обухвата три рада у којима је пастирска лексика доведена у везу са фолклором и народном традицијом југоисточне Србије.

Ово поглавље почиње радом Тање Милосављевић „Пастирска лексика призренско-тимочких говора у пастирском фолклору” (стр. 185–216), у ком се са лингвокултуролошког аспекта анализира лексика обележена културним и обичајним значењем у вези са пастирством. Централну улогу у језичкој слици света призренско-тимочког подручја заузима обредно-обичајни оквир Ђурђевдана, који ауторка поставља као кључни елемент пастирског фолклора. Милосављевић закључује да обредни систем и његова језичка репрезентација одражавају народну психологију, митско мишљење, сточарски начин живота и специфичан начин поимања стварности у овом дијалекатском простору.

Други рад овог поглавља носи наслов „Из пастирског језичког фолклора југоисточне Србије” (стр. 217–233), а аутор је Недељко Богдановић. Рад је подељен у два дела. У првом делу анализирају се пословице и изреке из пиротског краја у којима је *овца* централни појам, док се у другом делу рада Богдановић бави анализом двеју клетви из овчарских песама пиротског краја, забележених у књизи *Гора бршљанова* Новице Живковића.

Трећи рад у другом поглављу зборника насловљен је „Пастирске игре и чобанска надметања на призренско-тимочком говорном подручју” (стр. 235–257). Ауторка Нина Аксић, ослањајући се на податке из значајних дијалекатских речника, представља игре које се у лексикону повезују са пастирима или чобанима. Истиче да њихова бројност указује на важну улогу коју су имале у свакодневном животу пастира. Игре су, како наводи, имале различите функције – пре свега забавну и социјално-педагошку, док су чобанска надметања, нарочито у обредном контексту, често симболизовала прелаз дечака у свет одраслих. На крају рада, Аксић табеларно систематизује називе пастирских игара и чобанских надметања на простору призренско-тимочке дијалекатске области.

Треће поглавље зборника, под насловом *Паралеле – призренско-тимочки говори и друга подручја*, као и претходно, садржи три рада. У овом поглављу пастирска лексика призренско-тимочког подручја доводи се у везу са лексиком из Срема, Кривовирског Тимока и Пећког Подгора, а указано је и на место пастирске лексике у *Општекарпатском дијалектолошком атласу*.

У раду „Пастирска лексика призренско-тимочких говора у ширем контексту” (стр. 261–274) Јована Бојовић Јоксимовић врши компаративну анализу лексике из *Пастирског речника југоисточне Србије* Недељка Богдановића, допуњену подацима из *Упштекарпатског дијалектолошког атласа*, са одабраном лексиком из Срема, Кривовирског Тимока и Пећког Подгора. У раду се анализирају термини који означавају особе које чувају стоку и њихове активности, као и лексичке јединице у вези са сезонским сточарењем и смештајним објектима у сточарству. Као заједничке црте ауторка истиче то да се овчарством углавном бави сеоско становништво и да рељеф, односно конфигурација тла, значајно утиче на начин пастирења. Од специфичности издваја, између осталог, појаву истих морфолошких облика у различитим значењским пољима, исту мотивацију за различите појмове, као и богатство синонима. Рад се завршава графичким приказом који показује како један исти морфолошки облик може означавати више различитих реалија, али и како различити облици могу означавати исти појам.

Голуб Јашовић и Душан Стефановић у коауторском раду „Изазови и ограничења једне лексикографске паралеле – називи за млеко и млечне производе у селима Алексиначког Поморавља и Пећког Подгора” (стр. 275–285) упоређују лексику везану за млеко и млечне производе из два удаљена региона. Утврђују постојање заједничких назива, као и оних који су специфични само за један од крајева. Посебно се истиче културолошки аспект производње млека у Алексиначком Поморављу, уз напомену да савремени технолошки процеси све више потискују традиционално пастирство. На крају рада, у табеларној форми, приказано је присуство/одсуство лексичких јединица у вези са млеком и млечним производима у овим двама областима.

Последњи рад трећег поглавља аутора Недељка Богдановића носи наслов „Пастирска лексика југоисточне Србије и Општекарпатски дијалектолошки атлас” (стр. 287–294). У њему аутор указује на значај присуства пастирске лексике у *Општекарпатском дијалектолошком атласу*, али и на недостајуће лексеме. Износи могуће разлоге за њихово изостављање и, путем табеле, јасно приказује које

лексичке јединице јесу, а које нису заступљене, чиме додатно осветљава положај пастирске лексике у овом региону.

Зборник се завршава прилогом „Библиографија радова у вези са пастирском лексиком” (стр. 297–307), који је приредила Сандра Савић. Библиографијом је обухваћено 140 библиографских јединица у вези са пастирством и представља вредан ресурс који ће умногоме олакшати нека будућа истраживања.

На крају, можемо закључити да су радови у овом зборнику јасно организовани по тематским целинама и да, на основу прикупљене грађе, доносе нове увиде у пастирски живот на ширем дијалекатском простору, као и да додатно осветљавају једну привредну делатност која постепено нестаје. Осим тога, зборником радова *Пастирска лексика њизренско-џимочких њовора* област српске дијалектологије постала је богатија за један зборник који ће несумњиво бити од користи многим проучаваоцима српског језика на универзитетском нивоу, али и свим лингвистима или појединцима који се баве темама обрађеним у горенаведеним студијама. Вредност ових студија представља и обиман истраживачки корпус, који су аутори користили, ослањајући се на валидне лингвистичке критеријуме. С друге стране, овај зборник отвара и бројна питања из области дијалектологије српског језика, те верујемо да ће инспирисати многа нова дијалектолошка истраживања у оквиру србистике, али и шире.

Јанко Р. Ивановић¹

Институт за српски језик САНУ, Београд²

<https://orcid.org/0000-0002-8116-292X>

¹ janko.ivanovic@isj.sanu.ac.rs

² Објављивање овог приказа финансирао је Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије према Уговору број 451-03-136/2025-03/200174, који је склопљен са Институтом за српски језик САНУ.

**ПРВИ ЧАСОПИС ЗА МЕТОДИКУ НАСТАВЕ СРПСКОГ КАО СТРАНОГ,
ЗАВИЧАЈНОГ, МАТЕРЊЕГ И НЕМАТЕРЊЕГ ЈЕЗИКА НА ФИЛОЗОФСКОМ
ФАКУЛТЕТУ У НИШУ**

(*Лингвометодика*, бр. 1. Ниш: Филозофски факултет, 2024)

Сазнања из области педагошке историографије сведоче нам о изазовном путу успостављања, утемељења и развоја методике наставе српског као страног језика. Требало је на том путу, наиме, најпре успоставити разлику између методике наставе српског као матерњег и методике наставе српског као страног језика, сопствени рад утемељити у одговарајућој теорији наставе страних језика, а и остварити прве контакте, захваљујући којима је стихијски приступ овој научној дисциплини замењен систематичним научним истраживањима наставне теорије и праксе. Међусобном сарадњом научника, истраживача и наставника-практичара методика наставе српског као страног језика доживела је (посебно након Другог светског рата) процват у свега неколико деценија: 1. основани су центри за изучавање српског као страног језика при Филолошком факултету у Београду, Филозофском факултету у Новом Саду, Филозофском факултету у Нишу, Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу и Филолошком факултету у Бањој Луци, 2. увећао се број истраживача заинтересованих за систематска проучавања у овој области, 3. порастао број објављених научних публикација (чланака, монографија, докторских дисертација), 4. реализоване су важне научне конференције и округли столови, 5. публиковани веома квалитетни уџбеници, приручници и остали наставни материјали, 6. акредитовани посебни студијски програми основних и мастер академских студија и реализоване многобројне функционалне активности. Такође, развиле су се и многе сродне научне дисциплине – методика наставе српског као нематерњег језика, методика наставе српског као завичајног језика и методика наставе српског као језика окружења и образовања. Пред нашим очима методика наставе српског као страног језика израсла је у перспективну сrbистичку дисциплину, у којој су се, у једном периоду своје професионалне каријере, опробали најпознатији српски (и инострани) филолози и лингвисти. Данас су истраживања у овој области толико широка и разграната да је готово немогуће систематски их пратити, јер своје резултате аутори објављују у најразноврснијим домаћим и страним часописима и зборницима радова. Средином деведесетих година прошлог века, током округлог стола посвећеног настави српскохрватског као страног језика, зачета је идеја о покретању часописа који би се бавио питањима методике наставе српског као страног језика. Професор Радмило Маројевић (1986: 176) је међу првим истакао да би било добро да „потекне иницијатива да се формира часопис за српскохрватски језик као страни”, који би био посвећен „не само настави српскохрватског за странце већ и настави српскохрватског као језика друштвене средине и међунационалне комуникације у нашој

земљи”.¹ Сличног мишљења је био и професор Љубомир Поповић (1986: 177), који је са одобрењем прихватио предлог да се оснује часопис: „Добра је идеја о часопису, али би он морао да буде и стручни часопис, а не само специјализован за ову намену, него и за примењену лингвистику у целости”.² У вези са тим, а примећујући да „све ове активности” (мислећи на бројне радове са округлих столова и повећано интересовање истраживача) представљају драгоцене изворе сазнања о методици наставе српског као страног језика, професор Милорад Дешић (1990: 237) пише о потреби стварања услова „за покретање стручног часописа који би разматрао широку проблематику везану за наставу српскохрватског језика као страног” или бар билтена „који би заједнички издавале институције које се баве тим питањима”.³ Но, иако је током деценија постојања ове самосвојне научне дисциплине у више наврата било речи о покретању часописа који би се искључиво бавио теоријом и праксом подучавања српског као страног (нематерњег/завичајног) језика, дуго није било храбрости да се такав часопис и званично успостави, што због великог броја активности које институције, институти и универзитети/факултети имају што због бојазни да неће бити прикупљен довољан број радова. Међутим, са повећањем броја истраживача заинтересованих за фундаментална питања методике наставе српског као страног језика и значајним повећањем броја публикованих радова (в. Новаковић 2023), методички тим Филозофског факултета Универзитета у Нишу је, уз подршку свог Департмана за србистику и матичне институције, предложио оснивање часописа *Лингвометодика*, који би био посвећен питањима методике наставе српског као страног, завичајног, матерњег и нематерњег језика. Наставно-научно веће Филозофског факултета у Нишу је 19. фебруара 2024. године донело званичну одлуку о покретању часописа, именовавши проф. др Марину Јањић за главног уредника часописа, доц. др Александра Новаковића за секретара редакције и уредништво сачињено од еминентних стручњака у области србистике/славистике, методике наставе филологије и педагогије – проф. др Снежана Божић, проф. др Ирена Цветковић Теофиловић, проф. др Надежда Јовић, проф. др Јелена Максимовић, проф. др Мирјана Илић, проф. др Александра Лончар Раичевић, проф. др Татјана Трајковић, проф. др Бранимир Станковић, доц. др Јелена Стошић, доц. др Ивана Митић, доц. др Нина Судимац Јовић, доц. др Александра Јанић Митић (Филозофски факултет Универзитета у Нишу), проф. др Весна Крајишник, др Биљана Николић Мастоћ (Филолошки факултет Универзитета у Београду), проф. др Вељко Брборић (Филолошки факултет Универзитета у Београду), проф. др Милка Николић (Филолошко-уметнички факултет Универзитета у Крагујевцу), проф. др Биљана Бабић, Доц. др Нина Говедар (Филолошки факултет Универзитета у Бањој Луци), проф. др Гордана Алексова (Филолошки факултет „Блаже Конески” у Скопљу, Македонија), доц. др Миљана-Радмила Ускату (доцент, Западни универзитет у Темишвару, Румунија), др Олга Стојановић Фрешет (Институт за славистичке

1 Marojević, Radmilo (1986). Обраћање. U P. Vučković (ur.), *Nastava srpskohrvatskog jezika kao stranog*. Beograd: Institut za strane jezike, 176–177.

2 Popović, Ljubomir (1986). Обраћање. U P. Vučković (ur.), *Nastava srpskohrvatskog jezika kao stranog*. Beograd: Institut za strane jezike, 177.

3 Dešić, Milorad (1990). *Nastava srpskohrvatskog jezika kao stranog: dosadašnja iskustva i naredni zadaci*. U *Učenje jezika, komunikativni pristup i obrazovanje nastavnika*. Novi Sad: Institut za strane jezike i književnosti, 233–237.

филологије Лудвиг-Максимилијан у Минхену, Немачка), проф. др Весна Цидилко (Хумболтов универзитет у Берлину, Немачка), проф. др Роберт Боњковски (Шлески универзитет у Катовицама, Пољска) и др Валентина Седефчева (Великотърновски универзитет „Св. св. Кирил и Методий“, Филологически факултет, Бугарска). Дакле, осим што својом тематиком обухвата већи број дисциплина примењене лингвистике, часопис је окупио професоре, лекторе и предаваче са различитих домаћих и иностраних универзитета, на којима се изучава српски као страни језик у оквиру студија славистике/србистике.

Након вишемесечне припреме и прикупљања радова први број часописа *Лингвометодика* објављен је 18. новембра 2024. године. Свесци се може приступити путем званичног веб-сајта Издавачког центра Филозофског факултета у Нишу: <http://skr.rs/zf5Y>. У часопису модерног изгледа корица и садржаја објављено је укупно 12 научних радова и 1 приказ (на укупно 206 стр.), у којима су се аутори бавили интересантним и актуелним питањима методике наставе српског као страног и завичајног језика: језичким постигнућима странаца и ученика из дијаспоре, местом и врстама текстова у настави српског као страног језика, функционисањем центара и институција у којима се српски изучава као страни језик, интересантним глотодидактичким питањима реализације наставе српског као страног и завичајног језика и квалитетом уџбеника. Аутори радова су наведеним темама приступили систематично, исказујући настојање да повежу савремена теоријска сазнања и њихову примену у непосредној наставној пракси. Марина Јањић у раду „Језички калейдоскоп српске деце у дијаспори: Трушићи, Тришић, Trišić, Tršić, Тршич, Tršić, tršić и Тршић“ (стр. 19–33) сагледава питања познавања и употребе српског језика деце наших исељеника широм света, која су била учесници јединственог кампа српског језика и културе под називом *Лейто у завичају*. Резултати истраживања су показали да њихово познавање језика није охрабрујуће упркос чињеници да сви они похађају српске допунске школе, што још једном показује захтевност ове врсте наставе, али и важност постојања и пружања подршке наведеним школама у даљем функционисању. Весна Крајишник у чланку „Степеновање текстова у настави српског као страног језика“ (стр. 35–45) детаљно објашњава (дајући одговарајуће примере) комплексне начине и поступке прилагођавања текстова потребама и могућностима ученика, с једне стране, односно циљевима наставе српског као страног језика, с друге стране. Милка Николић и Мирјана Обрадовић у коауторском раду „Активности Центра за српски као страни језик на Филолошко-уметничком факултету (Крагујевац)“ (стр. 47–60) детаљно представљају десетогодишњи рад овог важног центра за изучавање српског као страног језика на универзитетском нивоу, о коме досада није било речи у другим научним или стручним радовима. Осим ка самом центру, аутори пажњу усмеравају на важна научна достигнућа професора и сарадника Филолошко-уметничког факултета. У истом духу Биљана Бабић, Александар Поповић и Александра Савић у раду „Српски као страни језик на Медицинском факултету Универзитета у Бањој Луци“ (стр. 61–72) указују на основне особине (односно разлике) наставе са студентима различитог порекла и матерњих језика у једном од најновијих центара за подучавање нашег језика као страног. Роберт Боњковски у чланку „Астрономско-математичко мерење дана у глотодидактици срп-

ског језика као страног у Пољској” (стр. 73–79), користећи методе компаративне/ контрастивне анализе српског и пољског језика, указује на специфичне лексиколошке, етимолошке и семантичке проблеме подучавања српском као страном језику. Наташа Спасић у раду „Предности и недостаци вештачке интелигенције у настави (српског као) страног језика” (стр. 81–98) указује на изазове коришћења савремених информационо-комуникационих технологија у настави страних језика. Са једне стране, аутор издваја повећање нивоа индивидуализације наставе, уштеду времена и максимизацију резултата, док, са друге стране, указује на недоумице у вези са бројним етичким, безбедоносним или образовним питањима њихове примене у наставној пракси. Никица Стрижак у чланку „Персирање као граматички, прагматички и интеркултурни садржај у настави српског као страног језика” (стр. 99–108) настоји да пружи одговор на питање *Како објаснити сйраницима коме и када се йерсира у савременом срјском језику?*, издвајајући низ потпитања која вишеструко усложњавају већ сложен језички феномен. Исидора Јакшић Перовић у раду „Обрада граматике у настави српског језика као завичајног – макроприступ” (стр. 109–121) најпре диференцира макро и микро приступ, а затим указује на важност изучавања српског као завичајног језика заснованог на дискурсу. Александар Новаковић у чланку „Уџбеник за срјскохрвайски америчке Војне школе језика: уџбенички комплет за учење српског као страног језика” (стр. 123–145) представља део пронађеног архивског материјала из шездесетих година прошлог века, указујући на основне карактеристике једног од најобимнијих уџбеничких комплета за учење нашег као страног језика. Јелена Филиповић у раду „Анализа грешака матерњих говорника словеначког језика на почетном нивоу учења српског као страног језика” (стр. 147–165) настоји да објасни и класификује најчешће погрешке говорника словеначког језика који уче наш језик као страни. Сара Арва у раду „Тематизација страха путем књижевног дела у настави српског као страног језика” (стр. 167–176) представља наставни модел којим се путем књижевног дела иницира разговор о страху и осећањима која га прате. Користећи песму Рејмонда Карвера „Страх”, аутор указује на све језичке и интерпретативне потенцијале једног књижевног текста. Јелена Павловић Јовановић и Александра Милисављевић у чланку „Практична настава административно-правног стила на универзитету – пример студената из Пољске” (стр. 177–190) детаљно описују двочасовну радионицу о писању радне биографије и мотивационог писма, одржану на Институту за словенске језике Филолошког факултета Универзитета у Вроцлаву. У првом делу рада анализирају начин реализације радионице, а у другом делу рада сагледавају постигнућа студената који су у њој учествовали. Нина Судимац Јовић у последњем прилогу под називом „Како странац да пронађе најбољи пут да би проговорио на српском – српски као страни језик на Филозофском факултету у Нишу” (стр. 193–194) указује на методички потенцијал приручника Александра Новаковић *Кажийуй: радна свеска за срјски као сйрани језик* (2024).

На основу свега написаног, можемо закључити да се у првом броју часописа обрађује више актуелних и интересантних глотодидактичких питања. Иако часопис (у овом тренутку) има експерименталан карактер, изражавамо уверење да ће заживети међу методичарима наставе српског језика, омогућавајући размену са-

знања и искуства о фундаменталним теоријским и практичним питањима наставе српског као страног, завичајног, матерњег и нематерњег језика, али и инспирисати будуће проучаваоце наставе на нове послове, активности и истраживања. Такође верујемо да ће објављивање првих неколико бројева часописа бити изузетно захтевно и непредвидиво, због чега главном уреднику и члановима уредништва желимо да часопис поставе на чврсте темеље и тиме омогуће даљи развој методике наставе српског као страног језика и сродних јој дисциплина.

Александар М. Новаковић⁴

Универзитет у Нишу

Филозофски факултет

Департман за србистику

<https://orcid.org/0000-0002-7620-5964>

⁴ aleksandar.novakovic@filfak.ni.ac.rs

SMALL LEARNERS, BIG MEANING

(Milica Savić, Anders Myrset and Maria Economidou-Kogetsidis, *Researching and Teaching Speech Acts with Young L2 Learners: Beneath the Linguistic Surface*, Multilingual Matters, Bristol, 2024)

Although second language (L2) pragmatics has received growing attention in recent years, the pragmatic development of young language learners (YLLs) is still not widely researched. Some possible reasons for this gap could be the challenges of working with children such as ethical concerns and the difficulty of designing data collection techniques that are both effective and age-appropriate (SCHAUER 2022: 138). *Researching and Teaching Speech Acts with Young L2 Learners: Beneath the Linguistic Surface* addresses this gap by turning attention to this underrepresented group of language learners, who in this book are defined as “learners aged between five and 12 or 13 learning a second language in a primary school context” (p. 4). The book represents a collaboration between three outstanding authors, Milica Savić, Anders Myrset, and Maria Economidou-Kogetsidis, whose combined experience includes teaching and research on L2 pragmatics across Norway, Serbia, Cyprus, and the UK. Their diverse professional backgrounds allowed them to approach the exploration of L2 pragmatics with children from multiple, well-informed perspectives.

The book offers a state-of-the-art overview of empirical research on L2 pragmatics with YLLs, discusses novel speech act data elicitation methods, and identifies areas in need of further research. Beyond that, the book also explores practical applications in the classroom and discusses how L2 pragmatics can be taught to YLLs through well-designed, age-appropriate materials and instruction grounded in real classroom experience. As such, the book reflects the authors’ belief that “learning, teaching and research are inextricably linked, and they can benefit enormously from each other” (p. 6). This integrated approach makes the book both a useful academic resource and a practical guide for those working with YLLs in various educational contexts.

At the beginning of the book, a list of abbreviations is provided to help readers follow and understand the terminology used throughout. The introductory chapter serves as a guide to the book as it explains its purpose, target audience, what makes it unique, and how it is organized. Apart from the introduction and conclusion, the book consists of eight main chapters organized into three parts. Each chapter begins with a short overview of the key topics and concludes with a summary of the main ideas covered. At the beginning of each chapter there is a note to the audience, explaining how it might be useful for different readers – BA, MA and PhD students, pragmatics researchers, L2 teachers, teacher educators or language material developers.

Part 1: Setting the Scene: L2 Pragmatics, Speech Acts and Young L2 Learners encompasses the first three chapters. It provides an overview of key theoretical concepts and reviews existing studies involving YLLs. Therefore, even readers who do not have a background in linguistics can become familiar with the context needed to follow the ideas

explored in the rest of the book.

Chapter 1 starts by introducing the field of pragmatics, with a particular emphasis on L2 pragmatics. It also discusses three main approaches that have influenced both research and teaching in this area: interlanguage pragmatics, intercultural pragmatics, and sociocultural theory. This chapter further specifies the focus of the book, which is teaching pragmatics to YLL.

In *Chapter 2*, the authors highlight one of the book's central topics: speech acts. The chapter begins by explaining what speech acts are and providing an overview of the core ideas behind *Speech Act Theory* (AUSTIN 1962; SEARLE 1969, 1975). The discussion then focuses on some of the most frequently studied speech acts: requests, apologies, refusals, greetings, compliments, and compliment responses, as well as the various strategies used to express them. The chapter concludes by examining how these speech acts are represented in L2 textbooks designed for YLLs. Together, *Chapters 1* and *2* offer a clear theoretical orientation for those new to the field. They are especially useful for students and novice researchers looking for a basic understanding of pragmatics. These chapters also include helpful *Things to Remember* boxes, which allow readers to revisit key ideas as they move through the rest of the book.

Building on this foundation, *Chapter 3* introduces the book's research focus and presents the current state of knowledge when it comes to YLLs' pragmatic development. It starts with a brief overview of how children develop pragmatic competence in their first language, then shifts to a review of studies on speech act production and perception involving YLLs, primarily in English L2 contexts. The authors note that research on YLLs' pragmatic competence and development is still relatively limited (p. 71). By highlighting both what is known and where gaps remain, the chapter provides a crucial context for the methodological approaches explored in the following chapters.

Part 2: Eliciting Pragmatic Data with Young L2 Learners includes *Chapters 4, 5* and *6*. It examines various ways in which researchers can investigate how YLLs produce and perceive speech acts. *Chapter 4* takes a broader look at conducting research with children. It addresses key ethical and methodological issues in designing data elicitation methods such as managing power dynamics between adult researchers and children, creating a safe and supportive research environment, and finding effective ways to communicate with YLLs. The chapter also reviews some participant-centered data collection techniques that reflect these principles: task-based interviews, visual methods, drama and play, and the Mosaic approach. The chapter sets the stage for the more focused discussion and evaluation of specific data elicitation methods used in pragmatics research with YLLs presented in *Chapters 5* and *6*.

Chapter 5 is organized around two main sections: methods for examining speech act production – such as discourse completion tasks, role plays, and the collection of authentic data – and methods for investigating speech act perception, including multiple-choice tasks, scaled response questionnaires, verbal protocols, and metapragmatic interviews and discussions. Each method is described in terms of its general characteristics and its application in research with YLLs, supported by concrete examples from existing studies. While previous data elicitation methods reviews have largely centered on adult participants, this chapter makes an important contribution by concentrating on research

involving children and addressing the unique considerations necessary when working with young participants.

Chapter 6 is especially valuable for its methodological contributions, as the authors describe the process of designing innovative data elicitation methods for their own studies on YLLs' production and perception of requests (ECONOMIDOU-KOGETSIDIS et al. forthcoming, MYRSET 2021, MYRSET & SAVIĆ 2021, SAVIĆ & MYRSET 2022a, SAVIĆ & MYRSET 2022b, SAVIĆ et al. 2021, SAVIĆ et al. 2022). The chapter introduces four specific methods: the Oral Discourse Completion Task, Readers Theatre, the Emotion Task, and the Ranking Circle. The authors explain the overarching goals that guided the design of these methods and elaborate on how each method was constructed. This includes aspects such as prompt design, input design, procedures, strategies for creating a safe research environment, and expected learner outcomes. Apart from describing the methods, the authors aim to inspire more innovative, participant-centered approaches to researching and teaching speech acts. Furthermore, they encourage readers "to critically examine these methods and adapt them to their specific teaching and research contexts" (p. 185). Therefore, this chapter represents a key resource for researchers and teachers interested in creating engaging tools for investigating and teaching speech acts.

While *Part 2* focuses on research methodology, *Part 3: Teaching Speech Acts in the YLL Classroom* shifts the focus to the L2 classroom. It consists of the final two chapters. Drawing on the theory introduced in *Chapter 1*, *Chapter 7* explores three perspectives to teaching pragmatics in the classroom: cognitive, socially-oriented and intercultural. Each framework is supported by example studies involving teenage or adult learners to illustrate how these theories have been applied in practice and how they can shape pragmatics instruction in meaningful ways. The chapter further explores several studies dealing with teaching pragmatics to YLLs, which suggest that pragmatics instruction can be effectively introduced at early stages of language learning and across different age groups and proficiency levels. At the end of this chapter, the authors invite readers to reflect on how the instructional approaches described in the reviewed studies might be adapted to suit their own YLL classrooms (p. 221).

Chapter 8 has particular value for L2 teachers and material developers, as it presents one instructional study focused on teaching requests, carried out by Myrset in a Norwegian primary school (2021). It demonstrates how theory, pedagogical principles, educational policy, and learner needs must align in instructional design and materials development (p. 222). The chapter first introduces the instructional design, grounded in sociocultural theory. The authors further discuss the materials created for the study with examples throughout the chapter. Special attention is paid to how the materials were created to address the main aims of the instruction, which were to introduce the pragmalinguistic dimension, raise awareness of the sociopragmatic dimension and raise awareness of individual differences in perceptions of appropriateness (p. 229). A further strength of this chapter is its practical orientation as readers are encouraged to use or adapt the given materials for their own teaching or research contexts. The chapter also includes feedback from both the learners and their English teacher on their perceptions of the instruction, thus further highlighting the authors' commitment to a participant-centered approach.

The concluding chapter recapitulates the preceding chapters and extends the dis-

cussion by highlighting potential directions for future research in L2 pragmatics with YLLs, which include, but are not limited to, exploring “speech acts in light of supplementary materials for L2 teachers”, research of “different speech acts and with YLLs from diverse L1 backgrounds” (p. 255) and investigating “how children perform L2 speech acts in environments outside the confined spaces of a classroom or a controlled research setting” as well as some other areas of pragmatics such as “YLLs’ understanding of humor, small talk and various ways of expressing and interpreting non-literal meanings in their L2” (p. 256). It further considers ways in which materials for teaching pragmatics can be developed. Additionally, in this chapter the authors encourage teachers to actively incorporate L2 pragmatics into their classroom practice.

Overall, *Researching and Teaching Speech Acts with Young L2 Learners: Beneath the Linguistic Surface* is an informative and timely contribution to the field of L2 pragmatics. What makes it stand out is its focus on YLLs, an area that has often been overlooked in L2 pragmatics research, as well as its strong emphasis on participant-centered approaches in both speech act research and teaching. In that way, it helps to fill a gap in the L2 pragmatics literature, which has traditionally focused more on adult learners. While the majority of studies and examples presented in the book are situated in English L2 contexts, the authors point out that the learners come from a variety of first language backgrounds. Still, there is a need for more research across different languages and educational contexts to get a better understanding of how YLLs develop pragmatic competence.

The book is organized in a reader-friendly manner where each chapter builds logically on the previous one. It guides readers through pragmatics theoretical frameworks, research methods and approaches, and applications in the classroom. The book includes examples of instructional designs and materials, visual aids like speech act illustrations as well as reflective discussion questions which invite readers to think critically and adapt ideas to their own context. All of this makes the book especially suitable for students interested in applied linguistics, TESOL/TEFL, language education or related fields, novice researchers, teacher educators, as well as pre-service and in-service teachers. At the same time, its detailed look at both well-established and innovative data elicitation methods for studying speech act production and perception makes it useful for experienced researchers as well. All in all, this book stands out as a significant resource that successfully bridges theory, research, and practice, which makes it a valuable reference for anyone interested in researching and teaching L2 pragmatics with YLLs.

References

- AUSTIN, J. L. *How to Do Things with Words*. Oxford University, 1962.
- ECONOMIDOU-KOGETSIDIS, Maria, Anders Myrset, and Milica Savić. “If We Are Talking to the Minister of Education”: Metapragmatic Appraisals and Awareness in Young Language Learners’ L2 Requests. *Second Language Pragmatics and Young Language Learners: EFL Primary School Contexts in Europe*, edited by Gila Schauer, Maria Economidou-Kogetsidis, Milica Savić, and Anders Myrset, Multilingual Matters, forthcoming 2025.
- MYRSET, Anders. *From Act to Action: (Meta)pragmatic Instruction with Young EFL Learners in Norway*. PhD thesis, University of Stavanger, 2021.
- MYRSET, Anders, and Milica Savić. “If an Astronaut Were on the Moon...’: Eliciting Metapragmatic Data from Young L2 Learners.” *Applied Pragmatics*, vol. 3, no. 2, 2021, pp. 164–

194.

- SAVIĆ, Milica, and Anders Myrset. "But in England They're Certainly Very Polite, So You Mustn't Forget That': Young EFL Learners Making Sense of Pragmatic Practices." *Teaching and Learning Second Language Pragmatics for Intercultural Understanding*, edited by Troy McConachy and Anthony J. Liddicoat, Routledge, 2022, pp. 40–59.
- SAVIĆ, Milica, and Anders Myrset. "Hey, You, Can I Loan Your Yellow Pencil?': Young Norwegian EFL Learners' Metapragmatic Appraisal of Requests." *Pragmatics and English Language Learning*, edited by Natallia Halenko and Jinghui Wang, Cambridge University Press, 2022, pp. 114–140.
- SAVIĆ, Milica, Maria Economidou-Kogetsidis, and Anders Myrset. "Young Greek Cypriot and Norwegian EFL Learners: Pragmalinguistic Development in Request Production." *Journal of Pragmatics*, vol. 180, 2021, pp. 15–34.
- SAVIĆ, Milica, Anders Myrset, and Maria Economidou-Kogetsidis. "Lived Experiences as a Resource for Scaffolding Metapragmatic Understandings with Young Language Learners." *The Language Learning Journal*, vol. 50, no. 4, 2022, pp. 475–490.
- SCHAUER, Gila A. "Teaching pragmatics to young learners: a review study." *Applied Pragmatics*, vol. 4, no. 2, 2022, pp. 137–158.
- SEARLE, John R. *Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language*. Cambridge University Press, 1969.
- SEARLE, John R. "Indirect Speech Acts." *Syntax and Semantics 3: Speech Acts*, edited by Peter Cole and Jerry Morgan, Academic Press, 1975, pp. 59–82.

Ema N. Živković Nikolić¹

University of Niš

Faculty of Philosophy^{2**}

English Department

<https://orcid.org/0000-0002-0323-9469>

¹ ema.zivkovic.nikolic@filfak.ni.ac.rs

² Prepared as a part of the project *Scientific Findings in English Linguistics and Anglo-American Literature and Culture and Teaching Applications*, conducted at the University of Niš – Faculty of Philosophy (No. 423/1-3-01).

TEMAT *ACADEMIA MEDIANA*
2024 / ACADEMIA MEDIANA
2024 PROCEEDINGS VOLUME

Уредници темата
Проф. др Снежана Божић

Зона В. Мркаљ^{1*}

Универзитет у Београду

Филолошки факултет

Катедра за српску књижевност

с јужнословенским књижевностима

<https://orcid.org/0009-0003-1577-4842>

КАКО ЈЕ БЕОГРАД ПОСТАО ЗАВИЧАЈ (У ОДАБРАНИМ ДЕЛИМА ШКОЛСКИХ ПИСАЦА)*

У раду ће се разматрати појам завичаја и различити аспекти рецепције књижевности о завичају, позитивни и негативни. На основу постављених теза које се ослањају на теорије идентитета: 1) завичај је место где смо се родили или у ком смо провели детињство; 2) то је место где смо се школовали, у коме смо засновали породицу и стекли пријатеље за цео живот; 3) завичај је место које нам највише прија и у које једва чекамо да се вратимо ако смо из њега исељени или изгнани, или 4) сваком писцу његова литература је завичај, у први план ће се истаћи насловна тема: Како је Београд постао завичај (у одабраним делима школских писаца). Сагледани из аспекта рецепције књижевности о завичају, многи литерарни текстови укључени у раније школске програме и у нове програме наставе и учења, на неки начин дотичу Београд: као тему, јунака или као идеју живљења. Примери погодни за наставу, на које и овде упућујемо, представљени су претходно у раду „Сlike Београда у настави књижевности”. У истом спектру, примери се у овом раду шире на дела бројних књижевника које можемо назвати „школским писцима”. Увидом у антологијске збирке које Београд сагледавају кроз прозу и поезију које га уздижу, кроз научно-популарне текстове о овом граду, откриће се како је Београд постао завичај многим српским писцима, али и како, читајући одабрана књижевна дела, београдски ђаци могу сазнати више о свом завичају.

Кључне речи: Београд, завичај, књижевност, ученици, рецепција књижевног дела, наставна интерпретација

Избор ове теме је потпуно личне природе. Када сте рођени у Београду, у Чика Љубиној улици, одмах поред Народног музеја и преко пута Народног позоришта, онда вам је Трг Републике двориште, а Студентски парк или Калемегдан башта вашег детињства. Када вас таквог питају одакле сте, а ви кажете – из Београда, готово увек је обавезан наставак – да, добро, али где вам је завичај (?).

Како је тема завичаја посебно наглашена у последње време и у српском језику и у српској књижевности, а од скора и у школским програмима, неминовно

¹ zonamrkalj61@gmail.com

* Пленарно предавање *Како је Београд постао завичај (у одабраним делима школских писаца)*, излагано је 22. марта 2024. године у Нишу, у просторијама ДМВ ликовне галерије, а на позив Департмана за србистику Филозофског факултета Универзитета у Нишу, у склопу *Akademie Mediane* 2024.

се наметнуло питање шта је с онима који осим Београда немају ништа друго. Да ли је тај град само велики сабирни центар различитих завичаја, па је твоје да се непрестано мењаш, селиш по градским општинама, привикаваш и адаптираш на промене, или је Београд једна стара и особена душа која у себе све с радошћу прима, а оне који су одрасли у његовом срцу никада не пушта?

Из перспективе читалаца, током протеклих деценија сазнали смо и закључили да завичај не мора бити само место порекла или носталгични простор најлепших успомена већ крај којег се не можемо одрећи. Отуд у делима многих школских писаца, рођених на разним странама, препознајемо откуцаје Београда, који је изистински, тајанствен и емотиван и као такав нас, у литератури носи, уз наше индивидуалне доживљаје, кроз субјективну причу живота у који верујемо.

У покушају да одредимо завичај као појам, сусрећемо се са низом објашњења који нам отвара неизмерну ширину доживљаја ове речи. Завичај као очевина или дедовина, родно место, прелива се на родну грудну или отаџбину, а затим на постојбину. У односу на литерарни текст, неретко се чују изјаве да је писцу литература завичај. Лични доживљај и емотивна перцепција појма *завичај* као вредносне категорије, шири се на конструкцију идентитета и тако представља својеврстан културолошки феномен.

Истраживање идентитета подразумева схватање „суштине људског субјекта”, односно „онога што лежи у основи нашег достојанства или питања о томе шта чини наш живот смисленим и испуњеним”, као што у својој темељној студији *Извори сојства* тврди Чарлс Тејлор (TEJLOR 2008: 16). Овај аутор идентитет посматра вредносно и спрам целине нашег постојања, издвајајући притом три осе моралног мишљења: поштовање и обавезе према другима, сопствено виђење испуњеног живота и појам достојанства. Према Тејлоровом мишљењу, питање идентитета „дефинишу обавезе и идентификације које пружају оквир или хоризонт унутар кога ја од случаја до случаја могу да покушам да одредим шта је добро или вредно или шта треба чинити или шта ја прихватам, а чему се супротстављам. Другим речима, то је хоризонт унутар којег сам у стању да заузмем своје место” (TEJLOR 2008: 50).

Недостатак моралног хоризонта доводи до дезинтеграције идентитета. Ова теза може се проблематизовати цитатом Јована Скерлића о Матавуљевим *Београдским њричама* и надоградити записом професора и писца Михајла Пантића о урбаноцентричној теми „која ће у веку заокупити, преплавити и обележити имажинативни свет књижевности” (PANTIĆ 2009: 239). Скерлић је писао (поводом Матавуљевих *Београдских њрича*):

Може г. Матавуљ још двадесет година седети у Београду, са најбољом вољом и са највећим талентом, и са најпотпунијом књижевном спремом, он никада неће моћи осетити оне интимне, танане нијансе које чине одлику београдског живота. За пуно ствари он неће имати очију, многи звуци неће наћи одјека у његовој души, и он ће у опису Београда вазда опомињати на странца који је добро научио српски језик, али без осећања језика и са туђим нагласком (SKERLIĆ 2009: 206).

Михајло Пантић, пишући крајем 80-их и почетком 90-их година XX века своје *Новобеоградске њриче*, истиче:

Мислио сам на Џојсове *Даблинце*, али и на Матавуљеве *Београдске њриче*, тај први

просев урбаноцентричности у српској прози. У једном есеју Исидоре Секулић прочитао сам „да ништа не одређује уметника онолико колико га одређује простор” и то ми је било довољно да знам шта хоћу, и како да склопим књигу о јунацима који (фиктивно и стварно) живе тамо где и ја живим, који су донекле ја, а однекле више и не знам шта су. Јер писање, мислио сам тада, а тако мислим и даље, није истинско уколико писац не говори о ономе што најбоље познаје и што га условљава (то је, у мом случају, живот на Новом Београду), и уколико у једном тренутку јунаци који се у том говору обликују не преузму иницијативу и сами не почну да нам јављају шта је то што желимо да кажемо, да нам откривају свет на начин за који смо само слутили да постоји у нама, али га нисмо освестили (PANTIĆ 2009: 239, 240).

Питање саморазумевања, према виђењу Чарлса Тејлора, везује се за историјски оквир и фундаменталну оријентацију идентитета. Прва димензија идентитета подразумева духовни и морални хоризонт субјекта док друга, паралелна њој, подразумева место субјекта у јасно дефинисаној заједници или култури – „потпуна дефиниција нечијег идентитета укључује не само његову позицију по питању моралних и духовних ствари већ и неко упућивање на дефинишућу заједницу” (TEJLOR 2008: 65). Питање историјског оквира идентитета тиче се наше свести и знања о континуитету настанка и развоја саморазумевања модерног субјекта, док се фундаментална оријентација идентитета тиче друштвеног простора, језика, културе, нације и порекла.

Дотакнемо ли се школе и ученика као читалаца, неминовно полазимо од представљених стандарда ученичких постигнућа (на сва три нивоа) и исхода везаних за наставну област књижевност, који су засновани на читању. Кроз читање и тумачење књижевних дела ученик развија читалачке компетенције које подразумевају не само истраживачко посматрање и стицање знања о књижевности већ подстичу и развијају емоционално и фантазијско уживљавање, имагинацију, естетско доживљавање, богате асоцијативне моћи, уметнички сензибилитет, критичко мишљење и изграђују морално просуђивање. Разни облици читања су основни предуслов да ученици у настави стичу сазнања и да се успешно уводе у свет књижевног дела. У петом разреду (који представља спону између млађих и старијих разреда основне школе) негује се, пре свега, доживљајно читање, а ученици се поступно уводе у истраживачко читање (читање према истраживачким задацима, читање из различитих перспектива и сл.) и оспособљавају да искажу свој доживљај уметничког дела, да увиде елементе од којих је дело сачињено и разумеју њихову улогу у изградњи света дела.²

Уз обавезни списак дела за обраду, у нове програме наставе и учења додат је допунски избор текстова. Изборни део допушта наставнику већу креативност у достизању исхода. Такође, програмом се подстиче упознавање ученика са завичајном, локалном (или регионалном) културом и стваралаштвом, пошто је омогућено

2 Види: Правилник о плану наставе и учења за пети и шести разред основног образовања и васпитања и програму наставе и учења за пети и шести разред основног образовања и васпитања: 15/2018-77, 18/2018-1, 3/2019-83, 3/2020-3, 6/2020-94, 17/2021-1, 16/2022-1, 13/2023-458, 14/2023-384. Правилник је ступио на снагу наредног дана од дана објављивања у „Службеном гласнику Републике Србије – Просветном гласнику”, односно 31. августа 2018. године, а примењује се почев од школске 2018/2019. године (види члан 4. Правилника).

да сваки наставник обради дело по избору писца из завичајног (регионалног) корпуса.

Уз доминантан корпус текстова канонских писаца којим се утиче на формирање естетског укуса ученика, изграђује се и богата свест о природи националне књижевности (и вредностима класика светске књижевности), али и о културном и националном идентитету. У избору лектире и допунском избору дата је могућност наставницима да одаберу и изванредан број књижевних дела савремених писаца, чиме се ученици упознају са репрезентативним примерима савремене књижевности и у прилици су да критички самеравају поетику таквих дела са канонским вредностима. Намера увођења савремених књижевних дела која још нису постала део канона огледа се и у томе да се дела савремене књижевности по својој мотивској или тематској сродности вежу за постојеће теме и мотиве у оквиру наставног програма и да се таквим примерима покаже како савремени писци, поред увођења литерарних новина, промишљају епску народну традицију или теме пријатељства, етичности, како развијају имагинацију и емпатију, чиме ће се обогатити тзв. „вертикално” читалачко искуство ученика и осавременили приступ настави.

Овакав избор дела омогућава већу примену компаративног приступа проучавању литерарног стваралаштва, уз одабир различитих нивоа обраде: интерпретације, приказа или осврта. Притом, избор дела треба да буде усклађен са способностима, потребама и интересовањима конкретног ђачког колектива.

Иако је изузетно прихваћена, сугестија да се књижевно дело завичајног аутора по избору нађе у корпусу допунског избора лектире, често се не спроводи у дело. Томе, можда, доприносе и ставови да многа литерарна остварења чија естетска вредност није потврђена временом ни не треба да се нађу у оквиру иначе недовољног броја часова Српског језика и књижевности на којима цео програм треба обрадити. С друге стране, пре би се рекло: уско схватање појма завичај и некритички гласови који се повремено јављају поводом дела завичајних писаца, некада звуче и овако:

Zavičajni pisci su najčešće sentimentalni i plačljivi. To je potpuno razumljivo jer oni pišu, re-kreiraju svoj život pišući o stvarima koje su na njih ostavile najjači utisak u onom dobu kada je ljudski duh u svojoj najosetljivijoj, ujedno i najprijemčivijoj fazi. Njihove teme su često na granici kiča, lebde oko vatrice u peći i mirisa domaće štrudle ili pak oko mesta na kojem su nekada davno poljubili, zaprosili, rastali se sa svojom voljenom/voljenim. [...] Da ne grešim dušu, ima među njima odličnih pisaca kojima je zavičaj najčešće sinonim za detinjstvo, a svi se svog detinjstva sećamo kao idiličnog. Dovraga, svako nam juče izgleda kao božićna bajka u odnosu na proketo danas. Da rezimiram, zavičajna literatura u svom uobičajenom izdanju ima sve odlike kič književnosti i svaki put kad razbije taj stereotip, odnosno da budem sasvim precizan, svaki put kada ga ne potvrdi, ona je već pobedila jer većina čitalaca može i najčešće i saoseća sa tuđim detinjstvom i hvata se na idilu bivšeg vremena, onoga što je Prust zvao izgubljenim vremenom (REŠICKI 2020).

Као и све друго, однос према завичају ствар је перцепције. Читајући, сазнајемо да су о Београду најлепше писали писци који у њему нису рођени. У другом и трећем циклусу образовања наилазимо на мноштво таквих примера: Црњански је рођен у Чонграду, у Мађарској; Владимир Пишталo у Сарајеву (БиХ), Симо Мата-

вуљ у Шибенику (Хрватска); Иво Андрић у селу Долац код Травника; Горан Петровић у Краљеву; Васко Попа у Гребенцу крај Беле Цркве; Душко Радовић у Нишу...

Према речима Радована Влаховића, књижевника, оснивача и директора Банатског културног центра, у тексту „О завичајном песништву и песницима”, „завичајна књижевност је народна књижевност у модерном времену”.³ Влаховић истиче како су критичари од реномеа, писци од имена, теоретичари са звучним титулама углавном обилазили књижевност о завичају, како у нашем животу, тако и у књижевности, те је управо уско схватање појма „завичај” довело до неповољних коментара и тумачења.

Завичај донекле пркоси идеји космополитизма којој књижевност тежи. Универзално и примењиво на све, у идејном смислу шири распон хуманистичких осећања, али умањује вредност спецификума, особености које се препознају у матерњем дијалекту, акцентима, топонимима. Управо збир таквих посебности код оних који не потичу из истог завичаја (или оног који сматрају својим) изазива подсмех или омаловажавање (свима је познат израз „београдски говор”, који носи негативну конотацију). Очигледно је, у људској природи, једна од наглашенијих потреба бити посебан и притом – бољи од других.

Каква су очекивања читалаца из других крајева, чији завичај није место у коме живе? Можда би се на ово питање могао дати одговор цитатом из Црњанског *Романа о Лондону*.

Није, међутим, истина да Лондон има страшну климу, да има дугу зиму, – а нестaje у неку језиву, жуту, тешку маглу, кад се не види ни прст пред носом у животу. Било је и тога, али је и то прошло. Прва зима, – прича ми тај Рус, – кад је са женом у Лондон, дошао, била је као што су зиме на Криму. Личила је на пролеће. Друга је била мало хладнија, кишовита, али је и то брзо прошло. Снега није ни било. Није било снега, да учини, да све постане тихо, бело, чисто, лепо, – и град и љубав у граду, као што је то некад било, у Петерсбургу, у његовој младости (CRNJANSKI 1972: 11).

Завичај, младост, лепота сећања обојеног носталгијом, све су то одреднице завичајне књижевности. Слике, најчешће нарушене ратом, избеглиштвом, отимањем или страдањем било које врсте.

Већина књижевних теоретичара се слаже да се појам савремене књижевности односи на истовременост, односно савременост у односима између аутора и читалаца. Посматрана на тај начин, свака је књижевност једном била савремена, док је временска удаљеност није значајно одвојила од читаоца. Тешко је прецизирати у ком моменту развоја књижевности њени садржаји престају да буду су-времени и постају део књижевне прошлости, односно традиције.

Да би се јасније оцртале границе појма савременог у књижевности, у не тако давној прошлости сматрано је да она обухвата период од Другог светског рата до деведесетих година двадесетог века. Завршетак Другог светског рата и појаве које су њиме проузроковане у друштву (у редефинисању идеја и вредности, у наплетку технологије) доживљавају се као преломне и пресудне појаве у новијој (савременој) историји човечанства. Рекли бисмо да се, из данашње перспективе, та

3 Види: (<http://vlahovicradovan.blogspot.com>).

граница значајно померила, мада је за књижевност која тренутно настаје и развија се, коју публика доживљава као део актуелног живота, уведена одредница – књижевност у покрету.

Уколико би се књижевност о завичају сврстала у савремени стваралачки контекст који се схвата као укупност актуелности које заједнички и искуствено деле и проживљавају аутори и њихова публика, онда би се површно могло закључити да је таква лектира на садржинском, а нарочито на идејном плану, битно подстакнута дешавањима из савременог доба. Но, то не значи да се она бави искључиво актуелним темама, односно да садржаје ситуира у временски оквир новог доба. Њена савременост се исказује и у садржајима који се подједнако смештају у поетски простор и време прошлости, а често и будућности. Аутор књижевности о завичају запажа актуелна питања у којима види могуће представе универзалних духовних вредности.

Савременост у књижевности о завичају може подразумевати и активно учествовање писца у јавном животу и лично, а не само посредством књижевног дела. У схватањима и тумачењима појаве ове књижевности посебно до изражаја долази питање њене уметничке вредности. Књижевна дела из прошлости су у времену и у најразличитијим контекстима читања и тумачења доживела вишеструку проверу естетских вредности. Но, за дела савремене књижевности је изазовно објективно разлучити који ће садржаји бити трајно прихваћени као вредност, који од њих ће се превидети и бити откривени тек у неком будућем времену, а у којима ће будуће генерације засигурно препознати узроке или корене неких значајних појава. Ако се чак и површно ишчита историја књижевности, уочава се да ниједно доба није било без ових неодумица. Скоро у свакој фази развоја књижевности су се појављивали аутори и дела који су били носиоци новина, затим они који су доживљавали судбину несхваћених уметника, као и они чија је популарност брзо прошла. Слагање око књижевних вредности дела аутора који пишу инспирисани својим завичајем, често се меша са читалачким укусом, популарношћу и општекултурним вредностима које су актуелне у једном одсечку времена. Не би требало превидети чињеницу да свако временско доба носи обележје актуелних вредности које ће наследницима, можда, бити неважне, али ће их они упознати као чињенице или податке о прошлим генерацијама.

Тематика књижевности о завичају је изузетно богата. Прошлост се посматра са становишта садашњости или се визијама будућности указује на могуће последице свега што садашњост собом носи. Честу тематску окосницу литерарних остварења представља тумачење феномена отуђености, самоће, усамљености и несхваћености човека савременог доба; преиспитивања вредности, посебно моралних, у сложеном друштвеном и временском контексту. Уз критички однос према друштвеним проблемима у књижевним делима упозорава се на снажне животне противуречности и изазове савременог живота; долази до преиспитивања традиционалних ставова и вредности, најчешће посматраних у оквиру животне свакодневице, а тематизује се и однос стварног и фиктивног. Није мали број дела која садрже значајне имплицитне књижевноуметничке ставове. И завичајна књижевност, другим речима, у сталној је потреби за преиспитивањем сопственог сми-

сла и улоге у животу и историји књижевности.

Сложена и разноврсна тематика пропраћена је усложњавањем изражајних техника. Афирмишу се напредне приповедне технике и испитују граничне могућности језика. Долази и до појаве хибридних жанрова. Хибридни жанрови, као и тематика, склони су експерименту, неконвенционалности и мотивисани су вечитом ауторском тежњом ка оригиналности.

Есејистика и научност продиру у свет фикције и фиктивног, који имитирају реторику науке. Афирмише се документарна књижевност која фикционализованом или стварном грађом настоји да прикаже у уметничком руху појаве које су одраз духа времена и дешавања у новом добу.

Говорећи о завичајној књижевности, можемо се дотаћи и појма тривијалности. Дела тривијалне (забавне) литературе радо читају најшири слојеви читалаца, посебно они навикнути на једноставне приповедне схеме. Поклоници овог типа литературе уживају у свету поједностављених садржаја. Међу тривијалним жанровима нарочито су популарни: криминалистички роман, љубавни роман; дела са елементима хорора, научне фантастике, као и романсиране биографије историјских личности или естрадних звезда. Аутори тривијалне књижевности прилагођавају садржај дела најширем укусу публике и потребама тржишта.

Упркос изазовима времена, пољуљаним културолошким вредностима и тржишним условима продукције којој су писци беспопштедно изложени, књижевност инспирисана завичајем успела је да остави и дела изузетне уметничке вредности која су убрзо након објављивања постала део општекултурног добра и – наставнички гледано – део школске или домаће лектире. У њима су дух и осећајност савремености изражени на снажан и оригиналан начин.

Померање интересовања са феномена писања/настанка текста на феномен рађања/реализације дела у свести читаоца одиграло се поступно, иако је искуство о акту читања и о његовој важности безмало старо колико је стара и сама критика. Али када је 60-тих година прошлог века читање постало „доминирајућа тема епохе”, илустративна слика књиге као излета у природу на који је писац за јело понео речи, а читалац значење, у многоме се променила, раслојила. Фигура читаоца постала је видљив, активан учесник стваралачког процеса, са којим сам писац све више рачуна, дајући му каткад упутства за читање, или му остављајући пуну слободу, а каткад се поигравајући са читаоцем, који треба да пронађе свој пут кроз уметнички свет и форму дела, некада и са образложењем по коме је улога писца да пише, а читаоца – да научи да чита. Од читаоца, који је тако упадљив на савременој сцени, често се очекује да је и сам критичар, тумач и стваралац. Он је идеализован или оквалификован као „обавештен”, „меродаван”, „компетентан”, „учен”, „разуман”, „зreo”, „сензибилан”; он, такорећи, улази у књижевност, учествује у стварању онога што чита и познаје правила за која је научио да су подесна за читање и тумачење. Тематизујући однос читаоца и текста, рецепцијска естетика Ханса Роберта Јауса указала је на битан проблем науке о књижевности која је из поља свога интересовања изоставила читаоца. Истакнуто место у теорији рецепције дато је хоризонту очекивања. Сваки читалац поседује извесно читалачко искуство на основу кога прихвата дело које чита. То значи да се целокупно искуство

читаоца увек изнова актуелизује приликом читања конкретног књижевног дела. У том контексту, свако од нас ко чита може у ономе што чита пронаћи трагове свог завичаја и препознати простор, јунаке или догађаје као чиниоце који су му блиски. Вештина интерпретације јесте пресудна за то које и какве идеје ће публика и критика једнога времена ишчитати у једном делу. Таквим ставом у разматрање естетике књижевности уводи се читалац, односно његове способности и жеље да учествују у конструисању књижевноуметничких светова. Тако ће улога прималаца бити условљена његовим разумевањем, актуелизацијама и тумачењем (уп. JAUS 1978, 369–370).

У четвртом разреду гимназије и средњих стручних школа чита се роман Владимира Пиштала *Миленијум у Београду*. Пролог романа започиње легендом о постанку Београда. Тај град, потекао из снова, пун је театара, чајџиница и паркова, скулптура на трговима и фасадама, гостионица и библиотеке. У њему се смењују четири годишња доба, а подне се смењује „без сутона и сенке”:

Legenda o postanku Beograda kaže da je čovek uvredio kentaure koji su, u svitanje vremena, živeli oko Avale. Kopita gnevni kentaure su potresla zemlju. Njihovi vriskovi su cepali nebo. Čovek im je izmakao „za nogu” i bacio se u reku. Čuo je zvuk a zatim pljusak strele po vodi. Kentauri su se zaustavili na obali, njištali i kopali nogama po mulju. Begunac je izronio nasred Save i uhvatio dah. Nagutao se vode dok je doplivao do druge obale. Iscrpljen, pao je pod kalemegdansku stenu, na ušću Save u Dunav, i sklopio oči (PIŠTALO 2000: 7).

Упућен по буђењу кажипрстом анђела да се насели у белом граду (где су зидови „бељи од сипине кости”, док архитектонске масе у „љупком нереду” блеште на сунцу), Сневач се уплашио и устукнуо. За тим је стигла страшна клетва:

Нека ово место буде рана. Чим се на тој рани ухвати краста, нека је здеру прљави нокти. Нека генерације синова никад не наставе оно што су радиле генерације очева. Нека се у овом граду људи увек подсмевају ономе што највише желе (PIŠTALO 2000: 8).

Поред тога што изазивају радозналост, представљени цитати откривају многа проблемска места којима се подстиче критички дијалог о пророчким визијама и њиховом дугорочном ефекту на човечанство; о проклетству лепоте и апсурду живљења.

Ученицима из различитих крајева Србије могле би се приближити слике Београда, настале пером бројних књижевника које можемо именовати и као школске писце. Само их ваља подстаћи да на одговарајући начин истражују и о свом и о туђим завичајима. Ради ширег упознавања са овом темом у настави, може се искористити рад „Слике Београда у настави књижевности”⁴ (MRKALJ 2022: 127–149).

Следе примери за истраживачко поступање у оквиру припремања ученика за тематске часове, или за извођење пројектне наставе.

▪ Проучите биографију Борисава Станковића и прочитајте његове приче о Београду, граду у којем је живео и умро, мада му је Врање било завичај. Анализирајте

4 Овај рад настао је пре пленарног предавања *Како је Београд постао завичај (у одабраним делима школских писаца)*, изложен је у Андрићевом институту у Вишеграду и потом објављен.

Станковићев однос према Београду и наведите примере у којима се то открива.

- Пажљиво прочитајте Сремчеву причу „Кир Герас”. Пратите како је приказан однос периферије и центра Београда. На који начин аутор прати адаптацију дошљака у нови простор?
- Организујте приликом посете Београду обилазак куће Ђуре Јакшића која се налази у чувеној Скадарлији. Припремите се да пред његовом кућом (данас је то спомен-музеј) казујете најлепше Јакшићеве стихове (по сопственом избору) које ћете научити да рецитуете или изражајно читате.
- Откријте што више веза између писца Бранислава Нушића и Београда. Прочитајте Матавуљеву причу о Нушићу. Истражите да ли се Нушић заиста родио на месту Народне банке у Београду.
- Пажљиво прочитајте следећи одломак из романа *Сийничарница код срећне руке* Горана Петровића, па приликом посете Београду пронађите поменуте топониме.

Дохвативши се Теразија, мало предахну. Од слабости му се и даље вртело у глави, цео централни плато престонице као да је претезао на ову, на ону страну, већ према оноликим пролазницима и возилима, док су се зграде, здање „Албанија”, хотел „Москва” или Игуманова палата – чиниле као тегови које је неко десетлећима безуспешно додавао не би ли постигао равнотежу. Како је могуће измерити толике судбине, запитао се. Осим ако се не ради о хиљадама различитих видова једног те истог усуда, мину му кроз главу и онеспокојен тим одговором, готово трчећи сиђе са Теразија, запутивши се у правцу Скупштине. Потом, препречивши кроз парк, зађе у мирну Палмотићеву (PETROVIĆ 2003).

- Као посебно занимљиве за наставу историје и књижевности издвајају се приче из књиге Ненада Новака Стефановића о кнезу Милошу и кнегињи Љубици (Коннак кнегиње Љубице), кнезу Михаилу и кнегињи Јулији (Музеј медицине и Српско лекарско друштво), краљу Милану и краљици Наталији (Стари двор), Лази и Полексији Лазаревић (Хиландарска 7), Илији и Синђелији Милосављевић Коларац (Коларчева задужбина), Геци и Елзи Кон (Кнез Михаилова 12), Иви Андрићу и Милици Бабић (Призренска 7), Бранку и Богданки Ћопић (Краља Милана 23), Васку Попи и Хаши Сингер (угао Ресавске и Булевара краља Александра). У склопу овог пројектног задатка, посетите бар неке од улица у којима су живели знаменити парови и сазнајте више о њима из књиге *Водич кроз љубавну историју Београда* (уп. STEFANOVIĆ 2017).

Књижевност, често схваћена као део културних процеса, према Џонатану Калеру проучава се и у контексту садржаја који егзистирају у конкретним културама (в. KALER 2001, str. 42–54). Тако се и завичајна књижевност, жанровски разнолика, може доживети као репрезент културолошког поднебља јер су јој поетика и естетика условљене конкретним културним кодовима.

Ако је, најшире гледано, човеков завичај Земаљска кутла, онда би наши напори да откријемо нови смисао теме о завичају били потпуно бескорисни. Ако је завичај отаџбина, онда је његово схватање више усмерено на колективно родољубље и представља одраз националне свести. Али, ако је завичај место према коме се осећа највећа носталгија, ако је то дрво или двориште, река или мирис који враћа у одређени период живота (најчешће детињство), онда је то прави завичај или зави-

чај срца.

Различите слике завичаја књижевност у себе апсорбују без резерве јер је, како се све чешће чује, писцу литература завичај. А да ли је и читаоцу? И ком завичају он треба да припада да би као иманентни читалац шетао по скривеним београдским сокацима и хаусторима?

Завичај се често брани од туђина, али се Београд од тога не може одбрани-ти. То је и његово проклетство, али и срећа. Проклетство због помешаних стило-ва, не само архитектонских, већ и свих других. Срећа – јер ће тако живети заувек, обликован онако како га човек који је у њему препознао свој завичај види и како о њему пише. Сliku оваквог завичаја обликују и стихови песме „Одбрана нашег града” Миодрага Павловића:

Ја имам наде за овај град
ја имам велику наду
ја имам град
ја имам јутро сваког јутра

али јутро моје наде тек долази (PAVLOVIĆ 1989: 61).

Цитирана литература

- GUDELJ 1983: GUDELJ, Petar. *Na zvezdanim drumovima, čitanka za osmi razred osnovne škole*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1983. [orig.] ГУДЕЉ, Петар. *На звезданим друмовима, читанка за осми разред основне школе*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1983.
- J AUS 1978: JAUS, Hans Robert. *Estetika recepcije*. Prevela Drinka Gojković. Beograd: Nolit, 1978. [orig.] JAYC, Ханс Роберт. *Естетика рецепције*. Превела Дринка Гојковић. Београд: Нолит, 1978.
- KALER 2001: CULLER, Jonathan. *Književna teorija: vrlo kratak uvod*. Preveli Filip i Marijana Hameršak. Zagreb: AGM, 2001. [*Literary theory. A Very Short Introduction*. Oxford: Oxford university press, 2000.]
- MRKALJ 2022: MRKALJ, Zona. „Slike Beograda u nastavi književnosti”. U: San o gradu. Prir. Aleksandra Vraneš. Andrićgrad – Višegrad: Andrićev institut, 2022, str. 127–149. [orig.] МРКАЉ, Зона. „Слике Београда у настави књижевности”. У: Сан о граду. Прир. Александра Вранеш. Андрићград – Вишеград: Андрићев институт, 2022, стр. 127–149.
- PANTIĆ 2009: PANTIĆ, Mihajlo. „Slika grada u Matavuljevim Beogradskim pričama”. U: Knjiga o Matavulju – knjiga 9 iz Sabranih dela Sime Matavulja u redakciji dr Goluba Dobrašinovića. Prir. Dušan Ivanić. Beograd: Zavod za udžbenike; Zagreb: Prosvjeta, 2009, str. 239, 240. [orig.] ПАНТИЋ, Михајло. „Слика града у Матавуљевим Београдским причама”. У: Књига о Матавуљу – књига 9 из Сабраних дела Симе Матавуља у редакцији др Голуба Добрашиновића. Прир. Душан Иванић. Београд: Завод за уџбенике; Загреб: Просвјета, 2009, стр. 239, 240.
- SKERLIĆ 2009: SKERLIĆ, Jovan. „Beogradske priče”. U: Knjiga o Matavulju – knjiga 9 iz Sabranih dela Sime Matavulja u redakciji dr Goluba Dobrašinovića. Prir. Dušan Ivanić. Beograd: Zavod za udžbenike; Zagreb: Prosvjeta, 2009, str. 206. [orig.] СКЕРЛИЋ, Јован. „Београдске приче”. У: Књига о Матавуљу – књига 9 из Сабраних дела Симе Матавуља у редакцији др Голуба Добрашиновића. Прир. Душан Иванић. Београд: Завод за уџбенике; Загреб: Просвјета, 2009, стр. 206.
- STEFANOVIĆ 2017: STEFANOVIĆ, Nenad Novak. *Vodič kroz ljubavnu istoriju Beograda*.

Beograd: Laguna, 2017.

TEJLOR 2008: TAYLOR, Charles. *Izvori sopstva : Nastanak modernog identiteta*. Prevela s engleskog Sofija Mojsić. Novi Sad: Akademski knjiga, 2008.

Извори

PAVLOVIĆ 1989: PAVLOVIĆ, Miodrag. *Odbrana našeg grada*. Smederevo: Smederevske pesničke jeseni – Naš glas, 1989. [orig.] ПАВЛОВИЋ, Миодраг. Одбрана нашег града. Смедерево: Смедеревске песничке јесени – Наш глас, 1989.

PETROVIĆ 2003: PETROVIĆ, Goran. *Sitničarnica kod srećne ruke*. Beograd: Narodna knjiga / Alfa, 2003. [orig.] ПЕТРОВИЋ, Горан. *Ситничарница код срећне руке*. Београд: Народна књига / Алфа, 2003.

PIŠTALO 2000: PIŠTALO, Vladimir. *Milenijum u Beogradu*. Beograd: Narodna knjiga / Alfa, 2000.

REŠICKI 2020: REŠICKI, Delimir. Arbitri i modeli. Kritike i tekstovi 2012-2015. Dronjci na hrpi, (Fraktura, 2012.) <<https://strane.ba/vladimir-arsenic-kako-pisati-zavicaj>> org/inet 28. 09. 2020; downloaded 15. 02. 2024.

CRNJANSKI 1972: CRNJANSKI, Miloš. *Roman o Londonu*. Prva knjiga, drugo izdanje. Beograd: Nolit, 1972. [orig.] Црњански, Милош. *Роман о Лондону*. Прва књига, друго издање. Београд: Нолит, 1972.

Zona V. Mrkalj

HOW BELGRADE BECAME A HOMELAND (IN SELECTED WORKS OF SCHOOL WRITERS)

Summary

The paper will discuss the concept of homeland and different aspects of reception of literature about homeland, positive and negative. Based on theses that are based on identity theories: 1) homeland is the place where we were born or where we spent our childhood; 2) it is the place where we were educated, where we started a family and made friends for life; 3) the homeland is the place that pleases us the most and to which we can't wait to return if we are evicted or exiled from it, or 4) for every writer, his literature is the homeland, the title theme will stand out in the foreground: How Belgrade became a homeland (in selected works of school writers). Seen from the perspective of the reception of literature about the homeland, many literary texts included in earlier school programs and in new teaching and learning programs touch Belgrade in some way: as a theme, a hero or as an idea of living. Examples suitable for teaching, to which we also refer here, were previously presented in the work *Images of Belgrade in the teaching of literature*. In the same spectrum, the examples in this paper extend to the works of numerous writers who can be called "school writers". By looking at the anthology collections that look at Belgrade through prose and poetry that elevate it, through scientific and popular texts about this city, it will be revealed how Belgrade became the homeland of many Serbian writers, but also how, by reading selected literary works, students from Belgrade can learn more about their homeland.

Keywords: Belgrade, hometown, literature, students, reception of a literary work, teaching interpretation

Владимир М. Вукомановић Растегорац¹

Универзитет у Београду

Факултет за образовање учитеља и васпитача

<https://orcid.org/0000-0002-9442-9435>

КАКО ОЖИВЕТИ ЗАВИЧАЈ СРПСКЕ ПОЕЗИЈЕ ЗА ДЕЦУ: ПРЕДЗМАЈЕВСКО ПЕСНИШТВО И ЊЕГОВИ МЕТОДИЧКИ ПОТЕНЦИЈАЛИ

Иако се сматра завичајем српског песништва за децу, повлашћено књижевноисторијско место предзмајевске поезије до данас није донело значајније помаке у ширини њене рецепције. Отуда је циљ овог текста да: 1) изнесе разлоге у прилог њеној актуализацији у савременом контексту, 2) укаже на корпус текстова који би (и) данас могли бити блиски детету, те 3) кроз парадигматичне примере њихове анализе понуди елементе за методичку интерпретацију која би допринела оживљавању наше књижевне баштине за децу. У раду се фокус ставља на могућности тумачења и критичког проматрања текста, али се додатно отварају и могућности које се тичу подстицања говорне културе и развоја језичких способности код деце.

Кључне речи: поезија за децу, методика развоја говора, методика наставе српског језика и књижевности

1. Уместо увода: један (не)могући задатак

Ако се завичај разуме као „место [...] где се неко родио и одрастао, родно место, родни крај; место, крај одакле неко води порекло” (RMS 2011: 367), онда се, метафорично гледано, као завичај српске поезије за децу може видети предзмајевско дечје песништво. У њему су, наиме, већ у великој мери присутни језичко-стилски и тематско-мотивски елементи који ће се доцније уграђивати у стихове Јована Јовановића Змаја и његових наследника (уп. ОРАЧИЋ 2009; VUKOMANOVIĆ RASTEGORAC 2016). Не само стога, предзмајевско песништво је тачка од које полази континуитет српског стиха за децу и младе, па има немерљив значај за историју (српске) књижевности. Ипак, књижевноисторијска релевантност текста није залог његове релевантности у васпитно-образовном контексту – такав утисак, рекло би се, илуструје и актуелни програм за прва четири разреда основне школе у којем нема ниједног предзмајевског песника нити песме (уп. NP1 2017; NP2 2018; NP3 2019; NP4 2019).

Да ли, међутим, мора бити тако? Постоји ли оправдање за то да се завичај српске поезије за децу наново актуализује у савременом контексту? Ако постоји, на који начин се то може учинити? То су нека од темељних питања на која покушава да одговори овај текст. Отуда ћемо у његовом првом делу размотрити разлоге који

¹vladimir.vukomanovic@uf.bg.ac.rs

(не) иду у прилог оживљавању предзмајевског песништва, а потом и указати на корпус текстова за које нам се чини да могу бити предмет читалачког искуства (и) данашњег детета. У потоњем, кроз парадигматичне примере анализе предзмајевских песама понудићемо елементе за њихову методичку интерпретацију, а додатно указати и на поједине могућности у оквиру којих се предзмајевска поезија може употребити за подстицање говорне културе и развоја језичких способности детета/ученика.

2. Предзмајевска поезија: аргументи *против* и *за*

Видљиве су потешкоће са којима се актуализација предзмајевског песништва у савременом контексту суочава, а оне би могле бити и својеврсни аргументи против њеног увођења у васпитно-образовне оквире. То су:

1) *аргументи сложене језичке обликовања* – предзмајевско песништво обилује застарелим облицима и лексемама, а на синтаксичкој равни карактерише га присуство инверзија реченичних елемената и сложених реченичних конструкција;

2) *аргументи стереотипног стилског обликовања* – предзмајевско песништво одликује мноштво конвенционалних фигура које се стога виде као уметнички неаутентичне;

3) *аргументи одсуства књижевне вредности* – предзмајевском песништву се ретко пориче књижевноисторијски значај, али му се још ређе признаје уметничка релевантност, у чему битну улогу игра теза да је у предзмајевској поезији дидактичка функција текста значајно потиснула естетску;

4) *аргументи методичке неутиједљивости* – савремена педагогија инсистира на томе да са децом и ученицима треба радити оно у чему она сама могу видети смисао, а претпоставка је да им такав смисао не могу понудити стихови који су настали пре скоро сто педесет година, у знатно другачијим друштвено-историјским околностима.

Наведени аргументи, чини се, намећу једнозначан одговор: од актуализације предзмајевског песништва данас треба – одустати. Ипак, ситуација се показује нешто другачијом кад се у обзир узму и потенцијални противаргументи:

1) *аргументи строге селекције песама* – кроз пажљив избор текстова могли би се издећи они који садрже значајан број архаичних облика и лексема, као и захтевних синтаксичких конструкција; ако се издвоји најчитљивије и оно што се, кроз адекватну усмену локализацију текста и(ли) писану методичку апаратуру, лакше може приближити деци, онда многи текстови не би морали бити изгубљени за интерпретацију;

2) *аргументи методичке утиједљивости конвенционалних фигура* – за младе говорнике, који тек упознају језик и његове стилске механизме, управо су најобичнија поређења, метафоре и сл. најбоља полазна тачка за упознавање резултата стилизације, нарочито ако су утемељена у конкретном животном искуству; осим тога, конвенционалне фигуре позивају на стваралачко преосмишљавање и подстицање критичког приступа књижевном језику и делу;

3) *аргументи релативности критичког суда* – суд о невеликој вредности предзмајевске поезије углавном се изриче са становишта онога што је дошло после ње, чиме се превиђа њена пионирска природа; ако се наглашена дидактичност у

њој (данас) види као мана, и ту треба имати у виду, најпре, да је савремена поезија за децу такође дидактична, само су њена средства другачија (ОРАЋИЋ 2011), а слично је са текстовима за одрасле (HUNT 1994); потом, ваља имати на уму да се дидактичност одређеног текста не може узети као довољан разлог да се са тим текстом дете не сусретне – управо појачана тенденциозност може да буде повод за критичко промишљање идеолошких аспеката текста и језичко-стилских механизма којима се они остварују (MITROVIĆ 2010; VUKOMANOVIĆ RASTEGORAC 2017);

4) *аргументи шемајско-проблемске разноврсности и њој специјалној интелектуалној функцији* – истина је да свет деце средином XIX века нема много сличности са светом детета почетком XXI столећа, али управо та разлика може да буде један од начина да се код деце освести могућност другачијег детињства, као и односа према детету у ранијим временима; велики удео предзмајевског песништва чине патриотске и религиозне песме – иако се оне могу учинити далеке читалачком хоризонту младог реципијента, стиче се утисак да родољубиви стихови наглашавају борбу сличну оној које приказује народна епика (која је у школском програму присутна), док би религиозна поезија могла да нађе место у корелацији са верском наставом.

Ако и прихватимо тезу да има смисла актуализовати предзмајевску поезију данас, то ипак не би требало поистоветити са њеним увођењем у институционалне васпитно-образовне оквире. Изазови су на том месту можда превелики, али се реално може замислити нека врста издавачког подухвата која би ове песме приближила деци. У оба случаја, посебну вредност заузима методичко промишљање питања како ове, у значајној мери заборављене текстове приближити деци искуству.

3. Интерпретативни и методички потенцијали предзмајевске поезије

Један од темељних циљева актуализације предзмајевског песништва данас може бити разумевање и тумачење предзмајевске песме слично ономе које је присутно кад говоримо и о ма ком другом уметничком тексту. У овом контексту је разумљивост стихова на основној равни важан критеријум – у њима се може прилагодити понека реч или облик, али уколико је потребна обухватнија адаптација, највероватније ће такав текст бити одбачен.² То значи да је на овом месту нужно опростити се од стихова Орфелинове *Мелодије к њролећу* (ORFELIN 1765; ORFELIN 1818), највећег броја песама из првог издања *Низа грађоценој дисера* Јована Сундечића (SUNDEČIĆ 1856), значајног броја песама Ђорђа Рајковића из *Јега и мега* (RAJKOVIĆ 1862), *Божићних песама* (BOŽIĆNE PESME 1862) или религиозних стихова из *Пријатеља српске младежи* (PRIJATELJ SRBSKE MLADEŽI 1866) итд. Насупрот томе, без прилагођавања или уз делимичну адаптацију на располага-

2 Ваља имати на уму да се принцип *све или ништа* не примењује строго ни према другим делима наше књижевне баштине: данас се Доситејеве басне обично адаптирају на различитим језичким нивоима – од морфонолошког до синтаксичког, а интервенције су присутне и на равнима композиције и смисла кроз прећутно „одстрањивање” обимних наравоученија. Другим речима, амортизација језичког израза може се сматрати тек мање или више оправданом и смисленом у *јојединачним* случајевима. Додатно, може се рећи како је и пожељно да у текстовима постоји одређени број непознатих лексема – на тај начин се проширује деци речник, а богатство српског језика чува од заборавља. Без прихватања одређеног степена „неразумљивости” данас не би било могуће читати деци ни многе Змајеве песме на којима су генерације одрасле.

њу су нам поједине песме Бранка Радичевића, стихови Јована Суботића, Љубомира Ненадовића, Петра Деспотовића и Јована Грчића Миленка, а овим ауторима ваља прибројати и појединачне песме мање познатих песника. У овом раду нема места да се проговори о свим стиховима који су податни за читање и анализу, али ћемо покушати у наставку да укажемо на парадигматичне примере и њихове потенцијале.

3.1. Кратке форме у предзмајевској поезији за децу

Иако релативно редак, жанр стиховане загонетке је у предзмајевској поезији присутан, а за данашњег читаоца и даље комуникативан. Међу загонеткама предзмајевских аутора издвајају се оне које потписује Мита Нешковић (NEŠKOVIĆ 1872: 59), а неке међу њима су: „Има ноге не да иде / Већ да стоји само, / На њеном се крилу слатко / Одмарати знамо” (столица); „Прво сам бела ко бели снег, / После зелена ко зелен брег, / За тим ко крв сам румена ја / А деца радо једу ме сва” (вишња) итд. Као добар број других загонетака, и ове функционишу по принципу именовања одређених функција и карактеристика, при чему су њихова решења блиска знању детета.

У односу на загонетке нешто су заступљеније успаванке или песме сличне њима које за циљ имају да за дете призову спокојан сан: од Суботићеве „Малом Жарку кад спава” (SUBOTIĆ 1858: 1), која на почетку чува и карактеристичну формулу („Паи, буи, Жарко”), преко Деспотовићеве „Вечерње песме” (DESPOTOVIĆ 1872: 34–35), у којој анђели из даљине слећу „да над децом / Сву ноћ љупко стражаре, / Да их мир и покој благи, / Ружни снови не покваре”, па до стихова песме „Лаку ноћ!” Стевана Милашиновића (MILAŠINOVIĆ 1867: 192), у којој лирско ја проговара из деље перспективе. У оваквим песмама није реткост обраћање Богу и(ли) Богородици – један од жанрова који се појављује је и жанр стиховане молитве, а он у појединим реализацијама и данас чува језичку прозирност и лепоту непосредног песничког израза. Такве су, примера ради, „Јутрашња молитва” и „Вечерња молитва” Петра Деспотовића (DESPOTOVIĆ 1865: 28, 28–29).

Деспотовић је – осим религиозне поезије, о којој ће још бити речи – предано записивао још једну групу песама: то су оне испеване из перспективе детета као поздрави и честитке упућени различитим одраслим фигурама. Поједине стихове овог типа налазимо и у другом издању Сундечићевог *Низа грађоцјеној дисера*. Као илустрација ових песама нека послуже Сундечићева песма „Мајци на рођен-дан” (SUNDEČIĆ 1865: 112) и једна од Деспотовићевих која је, такође, посвећена мајци (DESPOTOVIĆ 1873: 11):

„Мајци на рођен-дан”

Мајчино је сладко име:
Мајчина је душа блага;
Мајчина је срећа дјечи
Над све ино мила и драга. –

Име сладко, мила мати!
Душо блага, душе моје;
У срећи ти, добро небо,
Умножило данке твоје!

* * *

И ако сам мала
 Опет нешто знам,
 Дан овај свечани
 Ја Вам честитам.

Премда у њиховим опусима има и доста разрађенијих честитака, навели смо ове две краће не само због ограничења у обиму текста већ и као добру илустрацију за могућности анализе. Најпре, очигледно је како њих готово да не треба адаптирати – прилагођавања се свде на ситне правописне интервенције (*рођен-дан* → *рођендан*; *сладо* → *слајко*; и *ако* → *иако* и сл.) и евентуалне малобројне лексичке и(ли) синтаксичке промене (*Над све ино* → *Изнад свеја*). Потом, и поред једноставне структуре, поједине честитке су засићене довољно транспарентним стилским онеобичењима (*сладо име* – синестезија; *душа блага* – епитет; *мила мајини!* – епитет и апострофа и сл.). У случају Деспотовићеве песме примећујемо и употребу заменице *Ви* из поштовања: она данас, разуме се, није уобичајена у обраћању сина или ћерке мајци, али њена употреба у песми може да има двоструку сврху – она може да послужи да се укаже на ту разлику у односу деце и родитеља некад и сад, а исто тако чини да ова песма може да се данас употреби и приликом честитања некоме ко је старији, а детету није нарочито близак. У овом контексту, треба поменути како су код Сундечића, поред наведене песме, најкомуникативније „Брат брату”, „Сестра сестри” и „Пријатељ пријатељу” (SUNDEČIĆ 1865: 113, 114, 114), док се међу Деспотовићевим стиховима може наћи више десетина оваквих песама, при чему су оне упућене и различитим особама (оцу, мајци, брату, сестри, али и другим рођацима) и различитим поводима (честитка за имендан, крсно име и Нову годину).

Осим што се загонетке могу одгонетати, а остале песничке форме – од успаванке и молитве до поздрава и честитака – анализирати као и друге песме у предшколском или школском контексту, све ове кратке форме отварају простор и за активности које подстичу језичке и говорне способности. Поменуте загонетке могу бити подстицај за методички поступно стварање загонетака (више о томе у: MIĆIĆ 2020: 33–50), а тумачење формула поздрава и честитке такође се може усмерити ка стваралачком изражавању у којем би деца/ученици уз адекватно методичко вођење стварала своје текстове који припадају овим жанровима (уп. MILATOVIĆ 2019: 374). Ове кратке песме пуне наивне осећајности и топлине лаке су за учење напамет и рецитовање, а њихова примена се веома реално може замислити у предшколском и школском контексту, било у оквиру савладавања форми учтивости кроз ситуације учења (тзв. ситуационе игре или игре улога), било у процесу почетног читања и писања, где их сажетост препоручује не само за увежбавање читања већ и за преписивање текста или неку од уобичајених врста диктата (уп. MILATOVIĆ 2019: 355).

3.2. Предзмајевска поезија и слика детета

У једном делу предзмајевског песништва значајно место има наратија, а унутар те наратије најчешће главну улогу има лик детета. Неке од њих на Змају близак начин дочаравају игру и(ли) дијалог детета са животињама: тако Деспото-

вић пише песму „Дете и јагње” (DESPOTOVIĆ 1866: 182), док Алекса Поповић исписује саосећајан дијалог у песми „Дечко и тица” (POPOVIĆ A. 1872: 27–28):

Немој, немој, мали дечко,
Нејди близо ту,
Ту је гњездо, а у гњезду
Тичићи ми спу.

Волио би ближе прећи,
Ал' се уздржа,
Крај цбунића мали дечко
Стоји па гледа.

Тичиће је тица мала
Крилма покрила,
А дечку је с' „хвала, хвала!”
Благодарила.

Уз очекиване морфолошке, лексичке и правописне интервенције (*йицица* → *ййицица*; *нејди* → *не иди*; *близо* → *близу*; *гњездо* → *гнѣздо*; *йичићи* → *ййичићи*; *волио* → *волео*; *цбунића* → *жбунића*; *йицица* → *ййицица*; можда томе придодати и избацивање редундантног с') ова кратка песма постаје доступна и читаоцу предшколског узраста. Притом, елементи за анализу су ту: стихови у себи садрже антропоморфизацију птице и проговарање из њене перспективе, животну ситуацију, унутрашњу борбу између радозналости и послушности малог детета, бригу и љубав, молбу и захвалност мајке-птице. Будући да је у средишту песме не само однос птице-родитељке према детету које се приближава гнѣзду него и њен однос према потомству, није тешко проширити разговор о песми укључивањем аналогije са животним искуством детета слушаоца, које може да се поистовети не само са дечком који прилази птичићима већ и са птичићима самим.

Кад је реч о могућности идентификације са ликовима у песми, она може да дође до изражаја на више различитих начина. „Веселост” Петра Деспотовића испевана је из перспективе „деце веселе” (DESPOTOVIĆ 1866: 58), а „Песма на почетку школе” непознатог аутора из угла „ђачета добре воље” (GOLUB 1879: 129). Обе песмама доминирају идиличне слике детињства као доба радости, али и ђачког труда. Потоње, разуме се, афирмише и одређене особине и вредности детета, а то се знатно експлицитније чини оним стиховима у којима је централна тема песме постављена тако да осветљава обрасце пожељног и(ли) непожељног понашања. О томе често говоре већ и сами наслови песама: ту су „Добар ђак” (JOVANOVIĆ 1879: 117) и „Добра сеја” (GOLUB 1879: 57), с једне, и „Неваљали дечко Мита” (POPOVIĆ I. 1866: 110) и „Јогуница” (JOVANOVIĆ 1879: 68–69), с друге стране. У свим наведеним песмама карактер дечјих јунака се показује кроз ситуацију блиску дечјем животном искуству или кроз сплет ситуација који је занимљив и компонован тако да се лако може пратити. Њихови стихови доста транспарентно сликају мисли и осећања, поступке и особине дечјих ликова, позивајући на размишљање о њиховим мотивима, на вредновање њихових одлука и аргументовање става према њиховом понашању, а донекле и на самеравање начина живота и доминантних вредности

некада и сада.

Док се део предзмајевских песама о деци темељи на стихованој наративи и рефлексiji која за исприповеданим следи, присутни су и такви стихови у којима централно место заузимају емоција и песничка слика. Као илустративни за тај, други крак предзмајевског песништва могу се узети стихови песме Јована Суботића „Вида и златан сан” (SUBOTIĆ 1858: 4):

Заспала је мала Вида
Њој долази златан санак,
Да се мало поиграју,
И по цвѣћу провитлају.
Златан санак на праг стао,
Преко прага на нос пао,
А Вида се засмђјала,
Па се у сну насмђјала.

Нужне интервенције у овој песми су замена јата (ѣ) екавским рефлексом (е) и, евентуално, замена речи „провитлају” речју „провијају”, односно кратко синонимно или ситуационо објашњење њеног значења („кретати се, трчати укруг” или сл.). Са друге стране, ова песма у само неколико стихова доноси идиличну слику детињства, антропоморфизацију сна и хумор заснован на комици ситуације. Осим тога, ваља приметити употребу епитета *златан* и хипокористика *санак*, који уносе додатне конотације (вредности, лепоте, односно малености и присности), док кратак стих и рима доприносе разиграности песме која пева истовремено о дејој радосној игри и невиности сна. На сродној сликовитости и ведрини у ритму почивају и неке друге Суботићеве песме о малој Види: у „Златној рибици” (SUBOTIĆ 1858: 4) уплакану Види рибица пева и својом песмом успава да је утеши и донесе јој сан, док се у финалу песме „Мала Вида” (SUBOTIĆ 1858: 140) успоставља паралелизам два дивна призора – „Мала с’ Вида насмђјала, / Ружица се разцвѣтала” – која песнички посредно указују на благотворну моћ дејег осмеха. Песма „Колѣвка” (SUBOTIĆ 1858: 143–144) преузима образац усмене лирике: Видина мајка позива најпре колунције да јој од зрака јутарњег сунца сакују колевку за Виду, потом и танкопреље младе да јој од месечевих зрака опредуду пелене. Ова лирска потрага, која подстиче имагинацију реципијента (како би то изгледала колевка од сунчевих зрака? како направити пелене од зрака младог месеца? и сл.) и која говори о нежности и љубави мајке према свом детету, праћена је метафориком у којој се дете види као „нежни анђео” којег је небо послало мајци – метафориком једноставном и блиском свакодневном говору, а онда и дејем искуству. Таква метафорика присутна је и у песми „И плач и смѣх” (SUBOTIĆ 1858: 146–147), где се Видине сузе поистовећују са бисерима („Мала Вида плаче, / У плачу се смије, / Низ образе бисер / У крило се лије”), али се истовремено уводи и више него читљиво поређење: „На лицу јој сладка / Пресијава туга, / Као зора јасна, / Красна као дуга”). То су тек неке Суботићеве песме кратке и једноставне композиције, прозирног језика и детету блиског стилског обликовања.

Да се дете перципира као биће које је блиско природи – неживој и живој, биљкама и животињама – показује и једна од најобимнијих тематских група песама које се могу наћи у предзмајевском песништву. Реч је о стиховима који опевају

најчешће живе пролећне пејзаже, па су стога по правилу испуњени оптимизмом, ведрим и динамичним песничким сликама. Опевању природе у предзмајевском периоду најоданији је био Јован Грчић Миленко – он је исписао цео један циклус песама које се, уз тек понеки изузетак, сврставају у поезију за децу. Једна од краћих и експресивнијих песама носи наслов „Љубичице” (GRČIĆ 1869: 162), па је овде дајемо у целини:

Гле, долина загрлила
Јато љубичица,
Па их моли умиљато:
Да помоле лица,
Поносите лица!

А љубице мирисаве
Стидљиво се крећу...
Здрављајући поточиће,
Што се крај њи шећу...
Поносите шећу!...

Од првог *гле*, које позива читаоца да и сам баци поглед око себе, Грчићеве стихови уводе младог реципијента у усхићење светом и сликом тог света. Долина попут друга или родитеља *јрли* љубичице, а њихово мноштво је виђено као *јајџо* – не само да је уведен симбол пролећа већ је у две речи доживео суптилно преображење из *цветџа* у *јџицу*. У наставку песме долина и љубичице доживљавају даљу антропоморфизацију: долина „моли умиљато” љубичице, а љубичице задобијају „лица, / поносите лица”. Ту није крај фигуративности: љубичице задобијају и моћ *јокреџа*, који се описује као *стидљив*, и моћ да тим покретом *јоздрављају* поточиће. Слика на крају песме захвата и мале потоке – њихов ток се види као *шејџа*, *јоносиџа* *шејџа*. Ако додамо овде да је повишена емотивност исказана употребом узвичника и понављањем речи на крају строфа, све то нас води закључку да је на изузетно кратком простору дата ритмична и једноставна, а ванредно динамична и пуна слика пролећног *оживљавања* природе. Притом, језичких препрека за савременог реципијента готово да уопште нема: ако је необичан облик *здрављајући*, он се може заменити презентским *јоздрављају*, док се дијалекатско *шећу* лако препознаје као скраћени облик презентског *шејџају*. Корпус сличних песама могао би да обухвати и Грчићеве стихове „Пролетњи дан”, „Лахор и његове сасе”, „После кише” (GRČIĆ 1869: 160–162, 181, 189–190), Деспотовићеве „Пролетна песма”, „Крин крачни”, „Сунцокрет” (DESPOTOVIĆ 1865: 35–36, 36–37, 37–38), као и песме „Волим” и „Тица” Стевана Поповића (POPOVIĆ S. 1872: 7–8, 28), односно „Поздрав” Бранка Радичевића (RADIČEVIĆ 1872: 15). Знатно су ређе, и тим драгоценије песме које покривају и друга годишња доба, попут Поповићеве „Четир годишња времена” (POPOVIĆ S. 1872: 13–14) или Миленковог „Јесењег лишћа” (GRČIĆ 1872: 22).

Историјски тренутак у којем су предзмајевске песме настале битно је утицао на то да значајно место у њима заузму теме родољубља и православља. Када Мита Поповић исписује песму „Срећан ли сам...” из перспективе детета (POPOVIĆ M. 1872: 69), тај детињи лирски субјект срећу приписује томе што има „стару мај-

ку”, „сеју малену и младу” и браћу која га воле, али изнад свега срећу приписује томе што у његовим грудима „српско срце бије”. С друге стране, Сундечићев мали Перо „Бога моли, / Бог га слуша и анђели / Бог му даје цв’јет од здравља, / Анђели му цв’јет чувају; / Расте Перо ко ружица, / И мирише ко душица” (SUNDEČIĆ 1865: 20); Деспотовићево инклузивно *ми* уводи у простор песме и молитве и младог читаоца „Вечерње песме”: „Од нас Боже хвалу прими, / Од захвалне деце Твоје” (DESPOTOVIĆ 1865: 35). Многи предзмајевски стихови садрже у себи сличну религиозну ноту кроз исказивање захвалности Богу, дивљење свету који је створио и сл., а заједно с њим и читав један реторички репертоар који ту врсту виталистичког заноса прати. Извесно је, наравно, да у овим песмама жеље одраслих проговарају кроз уста детета или кроз слику детета какво би оно „требало да буде”. Тиме се, кроз афирмацију патриотизма и побожности, приближавамо једном од важних обележја предзмајевске поезије – њеној тенденциозности – о којој ће посебно бити речи.³

Аспекти анализе, као што смо видели, могу бити разноврсни, а они – као и у случају тумачења кратких форми – могу бити и повод да се дубље захвате језичке и стилске особености текста кроз дечје стваралаштво. Одређене језичке одлике текста позивају на осмишљавање језичких игара које су подстакнуте тим карактеристикама – примера ради ту је мноштво деминутива и присуство појединих сложеница код Суботића (за осмишљавање игара уп. VUKOMANOVIĆ RASTEGORAC 2023). Додатно, употреба конвенционалних фигура не позива само на њихово рашчитавање и дешифровање већ и на стварање других (метафора и поређења, персонификација и апострофа, па и једноставнијих синестезија) по сличном моделу (в. поједине примере за то у: VUKOMANOVIĆ RASTEGORAC 2024). Осим тога, наративна природа песама о различитим дечјим фигурама може да се лако преточи у стрип или да задобије неку врсту сценске изведбе, а можда и креативне надоградње кроз стваралачко причање/писање. Описи људи и природе не само што омогућавају богаћење речника и компаративно сагледавање реализације сличних мотива и тема, уочавања сличности и разлика, и тако сензибилизацију читалаца за оно што је оригинално и другачије, већ се могу уградити у дескрипције деце/ученика, али и додатно проширивати кроз методичко вођење (уп. MILATOVIĆ: 347–351). Коначно, чини се да би било неозбиљно превидети вредност религиозних песама предзмајевских аутора – понајвише Петра Деспотовића – које актуализацију могу да добију на часовима верске наставе, током празновања верских празника или у каквом другом сличном контексту (нпр. „Песма о рођењу мајке божије”, „Ускрсу” – DESPOTOVIĆ 1865: 3–4, 13–14; „Колко пута Богу захвалити треба” – DESPOTOVIĆ 1866: 104).

3.3. Предзмајевска стихована поука

Дидактичност предзмајевске поезије добро је позната њена одлика. На почецима српске поезије за децу рудиментарна форма дидактичне песме је она

3 Овде се тек може додати: као што је историјски условљена појава ових, патриотских и религиозних тенденција, исто тако је и „осетљивост” покретања ових тема у савременом контексту могуће видети као утицај друштвено-историјских чинилаца. Другим речима, то што ове теме понекад делују „анахроно” савременом младом читаоцу (или родитељу) не значи да их треба заобилазити, већ да те теме треба покретати, а онда проматрати, као и све друге, уз критичку дистанцу и пажљиво резонување.

која представља стиховану поуку, а која се често назива „зрнцем” или „искрицом” (~ мудрости): „Добро твори другомъ само зато: / Што є тебе башъ изабра на-то” (SUNDEČIĆ 1856: 92), „Свега на свету, свега нестaje/ Ал часно име довек остаје” (DESPOTOVIĆ 1865: 41) – само су неке међу њима. Нешто развијенија форма подразумева увођење дијалога, који динамизује семантику пословице конкретизујући је кроз то што су речи приписане (са)говорнику (уп.: „Шта радиш? – Копам јаму. – / А кому? – Својем брату. – / Та нè: нег себи саму”; SUNDEČIĆ 1865: 117). Даља разрада подразумева и нарастање песничког ткива: тако се песма Исе Ћирића „Три питања” (ĆIRIĆ 1872b: 6) састоји из три катрена, при чему је сваки од њих грађен дијалошки: прва половина строфе поставља питање, а друга половина одговара на њега (уп. „Зашт два ува да имамо, / А тек једна уста само? / ’Више слушај, мање збори – / Зато творац тако створи!”). Слично томе, Сундечићева песма „Кад си срећан?” (SUNDEČIĆ 1865: 77) на насловно питање одговара у два потеза, кроз контрастирање богатства, сласти и власти, с једне стране, и тешке стазе врлина под заштитом Бога, с друге стране, при чему се смисао, наравно, види у другој могућности. Такву врсту дијалога, у којој питање призива директан и недвосмислен одговор ауторитета од искуства – наизглед неутралног, па стога и универзалног – доноси и песма „Срце дечије”, објављена у *Божићу* (BOŽIĆ 1875: 44–45), која кроз низ конвенционалних поређења одговара на питање „Какво треба овог света / да је срце у детета?” – „Као љиљан нек је чисто, / Као роса нек је бистро, / К’о љубица нек је смерно, / К’о зрцало нек је верно” итд.

Разрада дидактичног сижеа подразумева да се у појединим случајевима песма гради на ситуацији која је блиска дејем искуству, а улога ауторитета може да буде више или мање прикривена. Мала Љуба, „мило дјете”, у Сундечићевој песми „Љуба и љубица” пита цвет зашто се сакрио под бодљицама, а цвет на то одговара да је функција „драчице” да одврати пролазника од тога да је убере и допринесе да увене раније (уп. SUNDEČIĆ 1865: 106). Овом гласу цвета придружује се у оделитој, курзивом истакнутој строфи глас који и експлицитно дефинише идејни смисао стихова – да се невиност и лепота морају добро заштитити како би се сачувале. У часопису *Голуб* песма „Држи ред!” отворено уводи мајчинску фигуру ауторитета, која указује детету на разлику између познавања пословице да „ред држи свет” и деловања у складу с њом (в. GOLUB 1879: 152). Тенденциозност песме није наглашена само отвореним прекором старијег, већ и граматички (императивом), правописно (узвичником), композиционо (порука је истакнута у наслову, последња строфа је и експлицитно поентира), али и различитим кодовима (не само вербалним већ и илустрацијом која прати текст песме).

Аутор који се највише посветио баснама у подручју предзмајевског стиха је Љубомир Ненадовић. Формално преобликовање басне повлачило је код њега не само промену у ритму текста него и мање или веће „разраде” предлошка – додатним атрибутима/епитетима, ситуацијама и додавањем детаља у тим ситуацијама, понекад и укључењем управног говора. Будући да су ови текстови нешто дужи, већа је вероватноћа да ће у њима бити више непознатих речи, облика или захтевнијих синтаксичких конструкција – отуда део Ненадовићевих стихова данас није могуће без обимније и пажљиве прераде поставити пред младог читаоца. Ипак,

није мали број оних у којима је потребно адаптирати тек понеку реч или промени-ти њихов редослед, евентуално савесно препевати неколицину стихова тек да буду за нијансу ближи савременом језику. Међу њима су „Дивля ябука и ружа”, „Пасъ и нѣгова сенка”, „Еленъ”, „Гавранъ и лисица”, „Две жабе”, „Магарацъ и жабе”, „Туђе перѣ” (NENADOVIĆ 1860: 114–115, 193, 198, 203, 204, 208, 209). Као пример басне којој темељна адаптација није потребна овде ћемо навести једну која је мање позната и у прозном облику (NENADOVIĆ 1860: 200):

„Лисица и тигаръ”

У средъ шуме густе а ютра єднога,
Срела є лисица тигра шаренога.
Учтиво є она нѣга поздравила,
Па му онда она была говорила:
„Кадъ те годе видимъ, мени є милина!
Ахъ да ми є твоя снага и дрзина!”
„А заръ не бы хтела, тигаръ іой беседи,
И кожу имати, она много вреди?
Шарена є видишъ, башъ бы за те была –
Онда д’ ты и споля себи налчила.”
„На томе ты фала, одговоръ є лиє,
Свак’ у себи радо своє ћуди криє.
Я нежелимъ, веруй – баръ садъ те нелажемъ –
Каква самъ изнутра да свету покажемъ.”

Као што се види, Ненадовићева басна задржава све устаљене и очекиване одлике жанра: ликове и њихову једнодимензионалну карактеризацију, антропоморфизацију животиња, алегоричну природу текста и – често експлицитну – поуку, а они сви заједно позивају на успостављање везе са животним искуством читаоца.⁴ Слично важи и за предзмајевске „препеве” народних прича: Иса Ћирић је написао стиховану верзију народне приче (или басне) о голубу и пчели (ĆIRIĆ 1872a: 16), док се у збирци *Дан и ноћ* могла наћи песма „Опклада” (DAN I NOĆ 1877: 45), која представља прераду познате приче „Ветар и сунце”.⁵

На крају, у корпусу предзмајевских стихова сасвим особито место заузима Ненадовићева песма једноставног наслова „Марко и лопта” (NENADOVIĆ 1863: 8–9). Иако је њој потребна можда нешто обимнија адаптација, чини се да би тај труд имао смисла: Марко из песме није било који Марко, већ – Марко Краљевић.

4 Овде није лоше поменути да и Сундечић у другом, допуњеном издању *Низа грађоцијеној дисера* доноси стиховану басну „Лисица и лавица” (SUNDEČIĆ 1865: 108), која је блиска данашњем говорнику.

5 Додатно је, рецимо, Стеван Поповић у песми „Мрав” близак е(сте)тици басне: кроз алегоријску слику о „малом мравку”, који „по ваздан ради, / Лети купи, вуче, слаже, / А зими се слади”, долази се и експлицитно у последњем делу песме до фигуре лењег детета: „Лењо дете нек се стиди / Када вредна мрава види!” (POPOVIĆ S. 1872: 27). Дакле, у овом случају је присутан и експлицитан прекор на завршетку песме, који има улогу да додатно потцрта афирмацију двеју вредности: индивидуални труд мрава и колективну слогу мравље заједнице као значајне врлине које препоручује и детету-читаоцу.

Съ топузиномъ своіомъ идући некуда,
 Едну лопту малу види поредъ пута:
 Па као изъ шале текъ да види шта є,
 Топузиномъ своіомъ лако удара є,
 Ал' да видишъ чуда – та є лопта мала
 Одъ свакогъ удара све већа постала.
 [...]
 Алъ опетъ залуду – ту помоћи ние
 Лопта више расте што є више биє.
 Яви му се вила изъ горе зелене:
 „Окани се Марко те лопте несрећне!
 Заръ невидишъ да се – живъ га Бог убио
 У ту лопту сушти пркосъ претворио;
 [...]
 Нада те с' неможе нигде юнакъ наћи,
 Алъ съ пркосомъ немошъ ти на край изаћи.”

Песми је неопходно правописно прилагођавање, као и понека лексичка интервенција, али се исто тако чини очигледним какве могућности за анализу и разумевање пружа: од „откривања” догађаја о којем нема речи у нашем епском наслеђу, преко идентификације са главним јунаком до идејног слоја текста; од упоређивања дужине стиха и (не)присуства риме преко препознавања устаљених елемената епске песме (појава виле, коришћење сталних епитета у синтагмама попут *горе зелене*, израза-формула попут „жив га Бог убио”), уочавања сличности и разлика Ненадовићевог Марка са Краљевићем Марком у епској традицији, а онда и његовог самаравања са савременим *авантиурама* овог епског јунака у делу Бранка Стевановића – то су тек нека од могућих чворишта разговора у процесу тумачења ових стихова.

Експлицитност са којом се основна идеја, а онда и систем вредности, уграђује у предзмајевски текст омогућава њено лакше разумевање и тумачење, на различитим равнима и из различитих перспектива. Изузев тога, она може да позива и на интуитивно препознавање уобичајених језичко-стилских механизма у којима се идеологија текста објављује, а онда и на успостављање критичке дистанце према тексту и вредностима које промовише, о чему смо детаљније писали у једном од претходних радова (VUKOMANOVIĆ RASTEGORAC 2017). Отуда се упознавање са њима не мора видети само као „поучавање стихом” већ и као позив на конструктивну дебату, на самаравање онога што текст поручује са сопственим животним искуством, а онда и стваралачко причање/писање на основу краћих или дужих дидактичких форми.

4. Уместо закључка: повратак завичају поезије за децу

Иако се повратак завичају српског песништва за децу на први поглед чини немогућим, темељније промишљање релативизује такав став. Интерпретативне могућности које би могао да пружи строжи избор предзмајевске поезије нису мале: оне укључују упознавање и тумачење различитих песничких жанрова и језичко-стилских средстава, лирске и поучне реализације дечјег песништва, наративног и дескриптивног поетског израза. Испеване уз укључење различитих перспектива,

неретко у дијалашкој форми, оне покрећу код читаоца процес идентификације и потом активирање сопственог животног искуства, који се упошљавају и у доживљају приказаних емоција и песничких слика, и у аналитичком, критичком сагледавању представљених модела понашања и стихом обликованих поука. Додатно, поједине песме позивају на компаративно сагледавање, увиђање и промишљање важних сличности и разлика у њима, али могу бити и подстицај за дејчи развој језичких способности, као и стваралаштво у домену говорне културе.

Притом, ваља имати на уму да су овим текстом дотакнуте тек неке могућности актуализације предзмајевске поезије у савременом контексту. Услед ограничења у обиму текста овде ћемо само назначити да се у факултативном, игроликом и(ли) радионичарском формату може креативно приступити и оним текстовима који су тешко проходни за интерпретацију. Примера ради, у замишљеној игри „Језичког археолога” деца би у одломцима Орфелинове *Мелодије* или *Божихних йесама* могла препознавати графеме које данас постоје и упознати оне које данас код нас не постоје; после тумачења начина читања ових потоњих могла би да састављају своје „тајне”, „шифроване” поруке или осмишљавају своје писмо; слична игра могла би се спровести и кроз поређење две различите верзије једне исте песме (рецимо, поједине Сундечићеве песме и Ненадовићеве басне штампане су у различитим ортографијама). Недоследно бележење графема *j*, *x*, *φ* и других – са којима проблема има и део данашњих млађих, али и одраслих говорника – могло би да буде повод за игру „У штампарији старих стихова”, у којој би деца исправљала „грешке” у појединим текстовима и сл. И не само то – као што смо назначили, поједини стихови предзмајевских аутора позивају на успостављање корелација са верском наставом и светом око нас, ликовном културом или, доцније, историјом. У контексту универзитетске наставе методички потенцијал ових стихова је, рекло би се, очигледан: онима који проучавају историју српског језика могу бити занимљиви примери употребе различитих писама и правописа, присуство одређених морфонолошких црта и дијалекатских облика, конкуренција лексема које припадају рускословенској и српскословенској традицији, као и наслеђу народног језика; насупрот томе, историчари књижевности (за децу) у њој ће пронаћи специфичну слику детета и односа према њему, као и различите начине идеологизације текста намењеног најмлађој публици.

Кад се све то има у виду, можда се с правом може рећи да темељнији повратак завичају српске поезије за децу – тек следи.

Цитирана литератyра

- HUNT 1994: HUNT, Peter. *An Introduction to children's Literature*. New York: Oxford, 1994.
- MILATOVIĆ 2019: MILATOVIĆ, Vuk. *Metodika nastave srpskog jezika i književnosti: u mlađim razredima osnovne škole*. Београд: Учитељски факултет, 2019. [orig.] Милатовић, Вук. *Методика наставе српског језика и књижевности: у млађим разредима основне школе*. Београд: Учитељски факултет, 2019.
- MITROVIĆ 2010: MITROVIĆ, Milica. *Pismenost i obrazovanje: perspektiva Novih studija pismenosti*. Београд: Филозофски факултет, 2010. [orig.] Митровић, Милица. *Писменост и образовање: перспектива Нових студија писмености*. Београд: Филозофски факултет, 2010.

- MIČIĆ 2020: MIČIĆ, Višnja. *Dete čitalac i hronologija čitanja*. Beograd: Učiteljski fakultet, 2020. [orig.] Мићић, Вишња. *Дете читалац и хронологија читања*. Београд: Учитељски факултет, 2020.
- NP1 2017: *Pravilnik o planu nastave i učenja za prvi ciklus osnovnog obrazovanja i vaspitanja i programu nastave i učenja za prvi razred osnovnog obrazovanja i vaspitanja*. Dostupno na: <http://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/pg/ministarstva/pravilnik/2017/10/1/reg.10.9.2023>. [orig.] *Правилник о плану наставае и учења за први циклус основног образовања и васпитања и програму наставае и учења за први разред основног образовања и васпитања*. Доступно на: <http://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/pg/ministarstva/pravilnik/2017/10/1/reg.10.9.2023>.
- NP2 2018: *Pravilnik o programu nastave i učenja za drugi razred osnovnog obrazovanja i vaspitanja*. Dostupno na: <http://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/pg/ministarstva/pravilnik/2018/16/3/reg.10.9.2023>. [orig.] *Правилник о програму наставае и учења за други разред основног образовања и васпитања*. Доступно на: <http://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/pg/ministarstva/pravilnik/2018/16/3/reg.10.9.2023>.
- NP3 2019: *Pravilnik o programu nastave i učenja za treći razred osnovnog obrazovanja i vaspitanja*. Dostupno na: <http://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/pg/ministarstva/pravilnik/2019/5/3/reg.10.9.2023>. [orig.] *Правилник о програму наставае и учења за трећи разред основног образовања и васпитања*. Доступно на: <http://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/pg/ministarstva/pravilnik/2019/5/3/reg.10.9.2023>.
- NP4 2019: *Pravilnik o programu nastave i učenja za četvrti razred osnovnog obrazovanja i vaspitanja*. Dostupno na: <http://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/pg/ministarstva/pravilnik/2019/11/1/reg.10.9.2023>. [orig.] *Правилник о програму наставае и учења за четврти разред основног образовања и васпитања*. Доступно на: <http://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/pg/ministarstva/pravilnik/2019/11/1/reg.10.9.2023>.
- OPAIĆ 2009: OPAIĆ, Zorana. *Antologija srpske poezije za decu predzmajevskog perioda*. Beograd: Učiteljski fakultet, 2009. [orig.] Опачић, Зорана. *Антологија српске поезије за децу предзмајевског периода*. Београд: Учитељски факултет, 2010.
- OPAIĆ 2011: OPAIĆ, Zorana. *Naivna svest i fikcija*. Novi Sad: Zmajeve dečje igre, 2011. [orig.] Опачић, Зорана. *Наивна свест и фикција*. Нови Сад: Змајеве деље игре, 2011.
- RMS 2011: NIKOLIĆ, Miroslav (prir.) (2011). *Rečnik srpskoga jezika*. Novi Sad: Matica srpska, 2011. [orig.] Николић, Мирослав (прир.). *Речник српског језика*. Нови Сад: Матица српска, 2011.
- VUKOMANOVIĆ RASTEGORAC 2016: VUKOMANOVIĆ RASTEGORAC, Vladimir. *Jezik i stil poezije za decu predzmajevskog perioda (doktorska disertacija)*. Beograd: Filološki fakultet, 2016. [orig.] Вукомановић Растегорац, Владимир. *Језик и стил поезије за децу предзмајевског периода (докторска дисертација)*. Београд: Филолошки факултет, 2016.
- VUKOMANOVIĆ RASTEGORAC 2017: VUKOMANOVIĆ RASTEGORAC, Vladimir. „Kako je poezija pokušala da podučava decu: jedan mogući uvod u ideologiju teksta (stilistički i metodički aspekt)”. *Zbornik Matice srpske za književnost i jezik*, knj. 65, sv. 3: str. 961–978. [orig.] Вукомановић Растегорац, Владимир. „Како је поезија покушала да подучава децу (стилистички и методички аспект)”. *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, књ. 65, св. 3: стр. 961–978.

VUKOMANOVIĆ RASTEGORAC 2024: VUKOMANOVIĆ RASTEGORAC, Vladimir. „Individualni neologizmi u pesništvu za decu Dejana Aleksića – jezički aspekti i metodički potencijali”. *Novorečje*, knj. 5, br. 9: str. 126–143. [orig.] Вукомановић Растегорац, Владимир. „Индивидуални неологизми у песништву за децу Дејана Алексића – језички аспекти и методички потенцијали”. *Новоречје*, књ. 5, св. 9: стр. 126–143.

Извори

- BOŽIĆ 1875: *Božić: dar dobroj deci. Tečaj 2*. Pančevo: Braća Jovanović, 1875. [orig.] Божић: *дар доброј деци*. *Течај 2*. Панчево: Браћа Јовановић, 1875.
- BOŽIĆNE PESME 1862: *Božićne pesne za srbsku pravoslavnu junost*. U Zemunu: Pečatanе i izdate pečatnjom I. K. Sopronovom. [orig.] Божићне ђсне за србску ђравославну јуносић. У Земуну: Печатане и издане печатњомъ I. К. Сопроновомъ.
- ĆIRIĆ 1872b: ĆIRIĆ, Isa, „Tri pitanja”. U S. Popović (ur.), *Venac pesama*. Pešta: Brzotis Viktora Horanjskoga (1872): str. 6. [orig.] Ћирић, Иса. „Три питања”. У С. Поповић (ур.), *Венац ђесама*. Пешта: Брзотис Виктора Хорањскога (1872): стр. 6.
- ĆIRIĆ 1872a: ĆIRIĆ, Isa. „Golub i čela”. U S. Popović (prir.), *Slike i prilike*. Pešta: Brzotis Viktora Horanjskoga (1872): str. 16. [orig.] Ћирић, Иса. „Голуб и чела”. У С. Поповић (прир.), *Слике и ђриликe*. Пешта: Брзотис Виктора Хорањскога (1872): стр. 16.
- DAN I NOĆ 1877: *Dan i noć. Darak dobroj deci*. U Novome Sadu: Srpska knjižara braće M. Popovića, 1877. [orig.] Дан и ноћ. *Дарак доброј деци*. У Новоме Саду: Српска књи-жара браће М. Поповића, 1877.
- DESPOTOVIĆ 1865: DESPOTOVIĆ, Petar. *Neven ili Pesme za decu*. Sombor: Štamparija A. Vagnera i drugara, 1865. [orig.] Деспотовић, Петар. *Невен или Песме за децу*. Сом-бор: Штампарија А. Вагнера и другара, 1865.
- DESPOTOVIĆ 1866: DESPOTOVIĆ, Petar. „Veselosť”, „Kolko puta Bogu zahvaliti treba” „Dete i jagnje”. *Prijatelj srbske mladeži*, knj. 1, br. 4, 6, 9: str. 58, 104, 182. [orig.] Деспотовић, Петар, „Веселост”, „Колко пута Богу захвалити треба”, „Дете и јагње”. *Пријатељ србске младежи*, књ. 1, бр. 4, 6, 9: стр. 58, 104, 182.
- DESPOTOVIĆ 1872: DESPOTOVIĆ, Petar. „Večernja pesma”. U S. Popović (prir.), *Venac pesama*. Pešta: Brzotis Viktora Horanjskoga (1872): str. 11. [orig.] Деспотовић, Петар. „Вечер-ња песма”. У С. Поповић (прир.), *Венац ђесама*. Пешта: Брзотис Виктора Хорањ-скога (1872): стр. 11.
- DESPOTOVIĆ 1873: DESPOTOVIĆ, Petar. *Čestitke o imendanu, novoj godini i krsnom imenu, za školsku i drugu decu srpsku*. Pančevo: Nakladom knjižare braće Jovanovića, 1873. [orig.] Деспотовић, Петар. *Чесѣићке о имендану, новој ђодини и крсном имену, за школску и грују децу српску*. Панчево: Накладом књи-жаре браће Јовановића, 1873.
- GOLUB 1879: Nepoznati autori. „Dobra seja”, „Pesma na početku škole”, „Drži red!”. *Golub*, knj. 1, br. 4, 9, 10: str. 57, 129, 152. [orig.] Непознати аутори, „Добра сеја”, „Песма на по-четку школе”, „Држи ред!”. *Голуб*, књ. 1, бр. 4, 9, 10: 57, 129, 152.
- GRČIĆ 1869: GRČIĆ, Jovan (Milenko). *Pesme*. Beč: Tiskarna L. Slomera i druga. [orig.] Грчић, Јован (Миленко). *Песме*. Беч: Тискарна Л. Соммера и друга.
- GRČIĆ 1872: GRČIĆ, Jovan (Milenko). „Jesenje lišće”. U S. Popović (prir.), *Božićni dar: niz pesama*. U Novome Sadu: Srpska narodna zadružna štamparija (1872): str. 22. [orig.] Грчић, Јован (Миленко). „Јесење лишће”. У С. Поповић (прир.), *Божићни дар: низ ђесама*. У Новоме Саду: Српска народна задружна штампарија (1872): стр. 22.
- JOVANOVIĆ 1879: JOVANOVIĆ, Vladislav. „Jogunica”, „Dobar đak”. *Golub*, knj. 1, br. 5, 7–8: 68–69, 117. [orig.] Јовановић, Владислав. „Јогуница”, „Добар ђак”. *Голуб*, књ. 1, бр. 5, 7–8: 68–69, 117.

- MILAŠINOVIĆ 1867: MILAŠINOVIĆ, Stevan. „Laku noć!” *Prijatelj srbske mladeži*, knj. 2, br. 23–24: str. 192. [orig.] Милашиновић, Стеван. „Лаку ноћ!”. *Пријатељ србске младежи*, књ. 2, бр. 23–24: стр. 192.
- NENADOVIĆ 1860: NENADOVIĆ, Ljubomir. *Pesme*. Zemun: Izdao i pečatao I. K. Soprom. [orig.] Ненадовић, Любомир П. *Песме*. Земун: Издао и печатао И. К. Сопромъ, 1860.
- NENADOVIĆ 1863: NENADOVIĆ, Ljubomir. „Marko i lopta”. *Dar dobrom učeniku* (1863): str. 8–9. [orig.] Ненадовић, Љубомир. „Марко и лопта”. *Даръ добромъ ученику* (1863): 8–9.
- NEŠKOVIĆ 1872: NEŠKOVIĆ, Mita. „Pogodi”. U S. Popović (prir.), *Slike i prilike*. Pešta: Brzotis Viktora Horanjskoga (1872): 59. [orig.] Нешковић, Мита Нешковић. „Погоди”. У С. Поповић (ур.), *Слике и њрилике*. Пешта: Брзотис Виктора Хорањскога (1872): 59.
- ORFELIN 1765: O[RFELIN], Z[aharija]. *Melodija k proleću*. V Novom Sade, 1765. [orig.] О., З. *Мелодіа къ ѡролећью*. Въ Новомъ Садѣ, 1765.
- ORFELIN 1818: O[RFELIN], Z[aharija]. *Melodija ili stihosloviye k veselom proleću*. V Budime: Pismeni Kral. Vseučilišta Peštanskago, 1818. [orig.] О., З. *Мелодіа или сѣихословіе, къ веселом ѡролећу*. Въ Будимѣ: Писмены Крал: Всеучилища Пештанскаго, 1818.
- POPOVIĆ A. 1872: POPOVIĆ, Aleksa. „Dečko i tica”. U S. Popović (prir.), *Venac pesama*. Pešta: Brzotis Viktora Horanjskoga (1872): str. 27–28. [orig.] Поповић, Алекса. „Дечко и тика”. У С. Поповић (прир.), *Венац ѡесама*. Пешта: Брзотис Виктора Хорањскога (1872): стр. 27–28.
- POPOVIĆ I. 1866: POPOVIĆ, Ilija. „Nevaljali dečko Mita”. *Prijatelj srbske mladeži*, knj. 1, br. 7: str. 110. [orig.] Поповић, Илија. „Неваљали дечко Мита”. *Пријатељ србске младежи*, књ. 1, бр. 7: стр. 110.
- POPOVIĆ M. 1872: POPOVIĆ, Mita. „Srećan li sam...” U S. Popović (prir.), *Božićni dar: niz pesama*. U Novome Sadu: Srpska narodna zadružna štamparija (1872): str. 69. [orig.] Поповић, Мита. „Срећан ли сам...” У С. Поповић (прир.), *Божићни дар: низ ѡесама*. У Новоме Саду: Српска народна задружна штампарија (1872): стр. 69.
- POPOVIĆ S. 1872: POPOVIĆ, Stevan. „Volim”, „Četiri godišnja vremena”, „Mrav”, „Tica”. U S. Popović (prir.), *Venac pesama*. Pešta: Brzotis Viktora Horanjskoga (1872): str. 7–8, 13–14, 27, 28. [orig.] Поповић, Стеван. „Волим”, „Четири годишња времена”, „Мрав”, „Тика”. У С. Поповић (прир.), *Венац ѡесама*. Пешта: Брзотис Виктора Хорањскога (1872): стр. 7–8, 13–14, 27, 28.
- PRIJATELJ SRBSKE MLADEŽI 1866: *Prijatelj srbske mladeži*. U Somboru: Brzotiskom Andrije Vagnera i druga. [orig.] *Пријатељ србске младежи*. У Сомбору: Брзотиском Андрије Вагнера и друга, 1866.
- RADIČEVIĆ 1872: RADČEVIĆ, Branko. „Pozdrav”. U S. Popović (prir.), *Venac pesama*. Pešta: Brzotis Petra Horanjskoga (1872): str. 15. [orig.] Радичевић, Бранко. „Поздрав”. У С. Поповић (прир.), *Венац ѡесама*. Пешта: Брзотис Петра Хорњанскога (1872): стр. 15.
- RAJKOVIĆ 1862: RAJKOVIĆ, Đorđe. *Jed i med*. U Novome Sadu: U pećatnji dra Danila Medakovića, 1862. [orig.] Райковић, Ђорђе. *Едъ и медъ*. У Новомъ Саду: У Печатњи д-ра Данила Медаковића, 1862.
- SUBOTIĆ 1858: SUBOTIĆ, Jovan. *Dela Jovana Subotića. Knjiga 1. Pesne lirske*. U Karlovci: U mitropolitско-gimnazijalnoj Tipografiji. [orig.] Суботић, Јован, *Дѣла Јована Судбоѣића. Књига I. Пѣсне лирске*. У Карловци: У митрополитско-гимназијалној Типографији, 1858.
- SUNDEČIĆ 1856: SUNDEČIĆ, Jovan. *Niz dragocjenoga bisera ili Duhovne i moralne pjesme za djecu*. Zadar: Knjigorečatnja Br. Batara, 1856. [orig.] Сундечић, Ј. *Низъ драгоцѣноѣ*

бисера или Духовне и моралне ѿѣсме за дѣцу. Задар: Књигопечатња Бр. Баттара, 1856.

SUNDEČIĆ 1865: SUNDEČIĆ, Jovan. *Niz dragocjenoga bisera ili Duhovne i moralne pjesme za djecu*. Na Cetinju: U Kneževskoj pečatnji, 1865. [orig.] Сундечић, Ј. *Низ драгоцијенога бисера или Духовне и моралне ѿјесме за дјецу*. На Цетињу: У Кнежевској Печатњи, 1865.

Vladimir M. Vukomanović Rastegorac

HOW TO REVIVE THE HOMELAND OF SERBIAN POETRY FOR CHILDREN: POETRY IN THE PERIOD BEFORE J. J. ZMAJ AND ITS METHODOLOGICAL POTENTIAL

Summary

Although it is considered the homeland of Serbian poetry for children, the privileged literary-historical place of poetry in the period before J. J. Zmaj has not experienced any significant progress in its reception. Therefore, the aim of this text is: 1) to present the reasons in favor of its actualization in a contemporary context, 2) to point to the corpus of texts that could be close to children today, and 3) to offer elements for a methodological interpretation that would contribute to the revival of our literary heritage for children. The paper focuses on the possibilities of interpretation and critical observation of the poetry, but also opens up possibilities related to the development of language skills.

Keywords: poetry for children, speech development methodology, teaching methodology of the Serbian language and literature

ТЕМАТ ЈЕЗИК, КЊИЖЕВНОСТ,
ИНТЕРСЕКЦИОНАЛНОСТ 2024. /
LANGUAGE, LITERATURE, INTER-
SECTIONALITY 2024 PROCEEDINGS
VOLUME

Уредници темата
Проф. др Ивана Митић
Доц. др Сања Игњатовић

Antony I. Hoyte-West^{1*2}

Independent scholar, United Kingdom

<https://orcid.org/0000-0003-4410-6520>

EBONY AND IVORY: INTERSECTIONALITY AND THE PIANO IN BRANDON TAYLOR'S *THE LATE AMERICANS*

Set in a college town in the Midwest, the principal protagonists of American author Brandon Taylor's second novel, *The Late Americans* (2023) are on the cusp of completing their graduate degrees. A somewhat motley crew of friends, acquaintances, and lovers, they differ in their gender, race, social class, and sexual orientation. As the characters navigate the uncertainty of their daily lives and their futures, the complicated and at times oppressive intersections between these aspects come to the fore. Some of the characters are musically talented, and the piano – arguably that most bourgeois of instruments – represents a contentious leitmotif in the novel. Alongside other forms of creative expression such as writing and ballet, it recurs in the different but interwoven narratives, accompanying key observations and discussions relating to interpersonal relationships, class differences, and racial identity. Conscious of the notion that classical music could be considered both universal yet elite, this study utilises close reading to examine not only how the piano is depicted in the novel, but also how it highlights intersectional aspects within the interconnected perspectives that make up this complex and intriguing work.

Keywords: contemporary American fiction, Brandon Taylor, campus novel, classical music, intersectionality, piano, race, social class, *The Late Americans*, 21st century literature

1. Introduction

With our modern world seemingly in a constant state of upheaval, the confluence of factors such as changing political ideologies, technological advances and artificial intelligence, neoliberal economic models, and the general geopolitical uncertainty have combined to create a global sense of instability and precarity. In addition, within many Western nations, questions relating to issues such as race, gender, sexual identity and orientation, wealth, class, and privilege have come to the fore, assuming paramount importance in discussions on the shaping of contemporary culture and society. Indeed, noting the existence of multiple narratives in conversations on these key topics, the concept of intersectionality (as will be discussed further) has become increasingly adopted not only by the academic community but also by wider audiences.

Unsurprisingly, as a highly relevant and topical issue, there have been many literary and cultural responses to this phenomenon. Conscious of its key social and cultural relevance at the present time, this study aims to examine intersectionality as portrayed in a recent novel by the American author Brandon Taylor, *The Late Americans*. As will be

^{1*} antony.hoyte.west@gmail.com

² The paper is published as part of the proceedings of the *Language, Literature, Intersectionality* Conference 2024, Faculty of Philosophy, University of Niš.

outlined subsequently, the book is very rich in its possibilities for analysis. With classical music being one of the novel's recurring elements, this analysis utilises a close reading of the text in order to explore how the image of the piano can be used to draw attention to intersectionality in the work as a whole.

2. Intersectionality: A short overview

As a concept, intersectionality was originally coined in the late 1980s by the American legal scholar Kimberlé Crenshaw. In her pioneering article (CRENSHAW 1989), she utilised the term to originally describe the double marginalisation experienced by Black women – i.e., via a combination of both racism and sexism – within the United States legal system. In drawing attention to her novel conceptualisation of being multiply marginalised, Crenshaw states how intersectionality goes beyond “how dominant conceptions of discrimination condition us to think about subordination as disadvantage occurring along a single categorical axis” (CRENSHAW 1989: 140). Accordingly, scholars Ann Phoenix and Pamela Pattynama articulate that intersectionality “foregrounds a richer and more complex ontology than approaches that attempt to reduce people to one category at a time”, drawing attention to the fact that the term can be seen as “thus useful as a handy catchall phrase that aims to make visible the multiple positioning that constitutes everyday life and the power relations that are central to it” (PHOENIX, PATTYNAMA 2006: 187).

Given the prominence of these issues in contemporary society, responses to intersectional aspects have also come from authors of fiction, including luminaries such as Zadie Smith (see e.g., BAĞLAMA 2020). In addition to providing a source of creative inspiration, attention has been drawn to ongoing discussions on how national and other literatures can become more representative of the realities of living in multiethnic, multilingual, and multicultural societies. Additionally, intersectionality also remains present in ongoing conversations regarding how school and university curricula can be made more diverse (see DAY et al. 2022); in other words, how the traditional canon can be expanded to incorporate authors (and by extension, protagonists) from a wider range of backgrounds, including from communities, languages, and ethnicities that – for various reasons – may have historically or socio-culturally been viewed as minority, minoritised, or marginalised.

3. Brandon Taylor's *The Late Americans*

The source text for the present study is the recent novel *The Late Americans*, published in 2023 and authored by the prize-winning American novelist, short story writer, and essayist Brandon Taylor, who grew up in rural Alabama and currently lives in New York (O'LEARY 2023). It is Taylor's second novel; his debut work, *Real Life*, was critically acclaimed and was shortlisted for the prestigious Booker Prize, and was followed by a well-received collection of short stories, *Filthy Animals*. Both *The Late Americans* and *Real Life* draw on Taylor's own experiences in graduate school: a trained scientist, he studied biochemistry in Wisconsin and subsequently completed the well-known creative writing programme at the University of Iowa. Though both novels could arguably be considered part of the broader American tradition of campus novels (see ANTÉNE 2015), there is a specific difference to Taylor's oeuvre. In a 2020 interview published in *The Guardian*,

Taylor stated – with reference to his first novel – that “so many of my queer, black friends were like, ‘We’re here on college campuses and yet none of these stories represent us in any sort of substantive way.’ So I told myself, I’m going to imagine myself at the center of this space” (CUMMINS 2021). Elsewhere, and again with reference to his debut work, Taylor also noted that though he “love[s] campus novels, they never seem to provide space for queer black people. And it felt exciting to write a story in which someone like me got to have their say” (THE BOOKER PRIZES 2022). Accordingly, in foregrounding aspects of race and sexual orientation that had previously not been widely considered in the context of campus-based fiction, Taylor’s work can be said to be groundbreaking in this regard.

The Late Americans takes place in a university city in the Midwest, inspired by Iowa City where Taylor studied (O’LEARY 2023). As in the earlier *Real Life*, this setting is by no means accidental: Taylor has mentioned that he is “always interested in college towns because they are these incredible spaces that seem almost designed for people to come to them in great numbers and then for them to leave, also in great numbers” (O’LEARY 2023), observing additionally that he is “so interested in how that informs and shapes a community” (O’LEARY 2023). Accordingly, the principal protagonists in *The Late Americans* are graduate students on the cusp of completing their degrees. They represent a varied group: a motley crew of friends, acquaintances, and lovers of different genders, races, social classes, and sexual orientations, with several characters being gay and black. In a nod to the expansive 19th-century novels that Taylor has mentioned as some of the sources of inspiration for the work (see NEEDHAM 2023), the events in *The Late Americans* are told from the perspectives of a range of different characters, with each chapter zoning on a specific character or characters. Though done in the third-person, this interwoven narrative strategy provides unparalleled insights into the inner worlds of the different characters as they navigate the inherent uncertainty of their daily lives and their futures and consequently, complicated and at times oppressive intersections are highlighted in multiple ways.

A notable feature of the novel is the presence of classical music, which permeates the work as a whole. As will be highlighted later in this study, several characters are musically talented, and their instrument of choice is the piano. As a perhaps unexpected object in the novel, the piano recurs in the different interlinked narratives in manifold ways. Alongside other forms of creative expression (such as creative writing and ballet), classical music (in the form of the piano) represents a somewhat contentious leitmotif which accompanies key observations and discussions in the novel. These relate not only to interpersonal relationships and class differences, but also to aspects of racial identity.

4. The piano in literature and culture

Perhaps one of the most popular and recognisable musical instruments in the world, the piano is used extensively in western classical music as well as in jazz and occasionally other genres and forms. Invented in the mid-18th century in Italy (see GIORDANO 2016), the piano gained ground in the 19th century with its eighty-eight white and black keys traditionally made of elephant ivory and the hardwood ebony (see MURRAY 2009). Combined with shifts in the public perception of musicians and composers (for example, from a trade to an art form) (BLANNING 2008: 45-57), the piano’s popularity swept the world. Hence, the early to mid-19th century also saw the rise of many com-

poser-pianists who travelled widely on extensive solo tours. A notable example of these new international musical celebrities was the Hungarian pianist and composer Franz Liszt, who enjoyed such a high level of adulation from his fans that the resultant frenzy was dubbed 'Lisztomania' (see e.g. BLANNING 2008: 51-57). As such, the piano became widespread around the globe, reaching even the farthest corners of remote Siberia (see ROBERTS 2020; HOYTE-WEST 2022).

Though the piano was prominent on concert stages, it could also be found in many aspirational 19th-century households where it was viewed as "the social anchor of a middle-class home" (ROTHSTEIN 1990: viii). Indeed, pianistic skills were deemed to be a sign of accomplishment among middle- and upper-class ladies; as "among the practical skills required to lead a spiritually healthy and successful life" and as a "calculated and strategic form of leisure" (BYRD 2020: 441). Accordingly, it could be argued that the piano was something of a bourgeois symbol, a label that – as will be illustrated in *The Late Americans* – could also be potentially applied to perceptions of much of western classical music.³

In common with many other musical instruments, the piano is much less popular nowadays owing to advances in recording technologies and societal changes. Yet, noting evolving tastes and approaches, the world of classical music itself has been a topic of discussion and analysis in recent times. This is mindful of the fact that it has been arguably thought of both as something universal or ubiquitous, yet somehow also exclusionary or – more controversially – as even potentially discriminatory (for more on the latter, see ROSS 2020). In turning to the focus of this study (i.e., in examining how the piano highlights intersectional aspects within the interconnected perspectives that make up *The Late Americans*), it is only comparatively recently in the Anglo-American context that greater public attention has been centred on the presence and contributions of black classical musicians (see HUIZENGA 2019; HARRISON 2020, etc.). The recent international success of instrumentalists (such as the highly-talented members of the Kanneh-Mason family, composers like Errollyn Wallen, and Chi-chi Nwanoku's Chineke! Orchestra) has been highlighted in the international media. In addition, this has also stimulated interest in hitherto less-well known classical composers with black ancestry, including the 20th-century American symphonist Florence Price, the British Edwardian composer Samuel Coleridge-Taylor, and the accomplished French contemporary of Mozart, the Chevalier de Saint-Georges. Yet, in terms of its links to African-American musical traditions, it can be argued that for many, the piano is perhaps seemingly more commonly associated with ragtime and jazz, rather than with classical music.

5. Intersectionality and the piano in the novel

As mentioned above, the novel's events are recounted from the viewpoints of a variety of different characters. As a component, the piano makes its debut in the narrative of Fyodor, which revolves around his turbulent relationship with Timo. Fyodor (his name comes from his Russian father) is working-class and has a job in a meat processing facto-

3 Interestingly, following the immense social and political changes of the 20th century, it is noteworthy to mention classical music (and by extension, the piano) was also viewed as acceptable in many Communist countries. Indeed, the Soviet Union and other aligned nations were renowned for their systems of practical musical education (for more information, see LOWE, PRYOR 1959; ROBERT 1964; BARTLE 1986, etc.)

ry, whereas his boyfriend Timo is middle-class and is a graduate student in logic. Though from different social and ideological backgrounds, Timo is similar to his boyfriend in that he, like Fyodor, is “black, even though he was also mixed” (TAYLOR 2023: 58). On approaching his home, Fyodor hears the strains of piano music:

“Up his own steps and in front of the old Queen Anne, which had been busted up into apartments. Fyodor could hear something which sounded like classical music. He stood in the cool hall, pressing his head to the door, listening. It was piano. Timo never shared that part of himself anymore, not since those early weeks when they’d first gotten together. Now, he guarded that part of his life as if to share it would be some kind of betrayal of a promise he’d made to himself” (TAYLOR 2023: 55).

Hinting at the complicated relationship between the two men (which involves heated arguments and passionate reconciliations), this excerpt highlights the role of the piano as a gate-keeper. For Fyodor, it represents a glittering key to an inner world that Timo – ostensibly selfishly, but for reasons which later become apparent – chooses to not to share with his romantic partner. With Fyodor yearning to understand his lover, the piano music can be seen as a symbol of their differing social backgrounds and the class differences that exist between them: though both black and gay, it draws attention to latent intersectional tension between their blue-collar and white-collar backgrounds. As such, by expressing himself through music but opting to keep it private, Timo is depicted as someone who wants to isolate himself from his romantic partner, with Fyodor stating that his boyfriend was now “totally unreachable” (TAYLOR 2023: 59).

Yet it was not ever thus: in a flashback to the early days of their relationship, Fyodor recalls the first time he heard Timo play:

“[Timo] played piano and knew about music and art. In the summer, the city put pianos out on the sidewalk for people to play, and sometimes, when they were walking home, the air fragrant and fuzzy in the falling dusk, Timo would stop and play something astounding and beautiful. The first time, Fyodor had been so startled by the effortlessness with which Timo pulled something wonderful out of the rickety old pianos that he’d stopped and choked on his beer. They were walking home from the bar [...] But then Timo had done that thing with the piano, and the whole world had shifted” (TAYLOR 2023: 59).

Though they may be of similar ethnic origins, the excerpt underlines that, to Fyodor, Timo’s knowledge of arts and culture makes him somehow mysterious. Additionally, through doing ‘that thing’ with the piano and showcasing his skills, Timo also demonstrates that he is capable of wondrous marvels. As such, the piano here is shown as a highly seductive element. For Fyodor, it is a gateway into a different world: yet when Timo seems to freeze out his boyfriend and react to him with “bored hostility” (TAYLOR 2023: 59), the piano once again becomes a means to exclude. Accordingly, in addition to symbolising the social class differences between the couple, the piano also depicts social and romantic inaccessibility as demonstrated by Timo’s withdrawal from his partner.

Of the other characters in *The Late Americans*, another pianist is Goran, a graduate student in music. He is wealthy, but “he was adopted, a black kid in a white family” (TAYLOR 2023: 94). Goran is in an open relationship with Ivan, who is studying for a

graduate degree in business and is also black, but from a modest background. Similarly to the case of Fyodor and Timo, the relationship is characterised by certain inequalities: these are not only financial, but also artistic, as Ivan longs to be able to understand classical music. In attempting to do so, he listens to one of Goran's records (by the legendary pianist Arthur Rubinstein)⁴ but neglects to put it away properly and leaves it spinning on the player – when Goran discovers that his prized record could have been damaged, he becomes very angry indeed (TAYLOR 2023: 106-107). As with Timo's behaviour towards Fyodor, Goran's behaviour towards Ivan also highlights the notion of the piano as something arcane and inaccessible – i.e., in attempting to educate himself about music (and by extension, with its connection to his boyfriend's inner world), he is strongly dissuaded.

Goran is also friends with Timo, and the piano again recurs in an important episode. As mentioned previously, dance also features in the novel, and Goran is the repetiteur pianist who provides the music to accompany the ballet classes: "Goran hated Debussy, Timo knew. But he played for dance classes for the money and for the practice, and also for a certain sense of superiority" (TAYLOR 2023: 143). Indeed, the latter element is one that highlights the elitist and inaccessible nature symbolised by the piano. In noting that Timo used to play the piano, Goran "liked to say it was the first thing he'd noticed about Timo at a mixer for gay graduate students: You had a rod up your ass, like all the pianists I know" (TAYLOR 2023: 143). Indeed, this notion of being aloof is something that both Goran and Timo share in their relationships with their respective partners. Yet for Timo (and as hinted at by his reluctance to share his inner world with Fyodor), the piano is irrevocably linked with darker episodes in his life, despite the fact he "still had a pianist's hands, wrists, and posture" (TAYLOR 2023: 143). His parents were surgeons, who ran out of money after the financial crisis in 2008 and ultimately separated and divorced. For Timo, "the piano wasn't the reason his parents had split up, but he couldn't separate the two things in his mind. The better he got at piano, the more his parents fought and the faster their money ran out" (TAYLOR 2023: 143). In intersectional terms, the notion of Timo's parents' descent is highlighted in the precarity of the status of being "Black Upper Middle Class in [Washington] D.C.", which is contrasted with "the regular Upper Middle Class, meaning *white*" by virtue of having "less money and the money was less durable on the whole" (TAYLOR 2023: 143). Thus, in this regard, this commentary on the post-Lehman Bros financial crisis accentuates the racial element and the notion that white-collar black professionals were more affected than their white colleagues.

Accordingly, Timo accompanies Goran to his piano practice one afternoon; "a grand piano, glossy and stern" (TAYLOR 2023: 145) awaits them. Goran invites his friend to try but Timo refuses, having not played for over two years. Goran begins – first with scales, "as if in fealty to an old teacher" (TAYLOR 2023: 146), and Timo notices that "the physicality of the music was in him [Goran]" (TAYLOR 2023: 146). Then, Goran launches into a celebrated work – the virtuoso Ballade in G minor, by the Polish Romantic composer Frédéric Chopin. Timo observes that Goran:

"wasn't playing it for practice or beauty or enjoyment. He was playing the Chopin to let something out of himself, the way some people tuck hair behind their ear or chew on

4 The Polish-American virtuoso Arthur Rubinstein (1887–1982) was one of the most famous pianists of the 20th century (for more information, see STEINWAY 2024).

their fingernails. It was Goran's habit, as casual as anything else" (TAYLOR 2023: 148).

The vivid description continues:

"Goran was passing his feeling through the contained network of the music, its strictures [...] pouring himself and emerging undiluted. Goran's shoulders opened like a pair of wings as he played. His hands were quick and large as they swept and descended. His face a mask of annoyed thrill" (TAYLOR 2023: 148).

As the piece draws to an end:

"At the end of the ballade, the frenzy is supposed to turn tender, wistful. But Goran skipped that part now. He played even the soft parts with such vicious intensity that it was as if the madness just kept going, endlessly, until it vaulted into the waiting silence of the room, which vibrated, thunderstruck" (TAYLOR 2023: 148).

As outlined above, vivid, highly sensual imagery is used to convey Goran's performance of this atmospheric work, highlighting his rendition of the classic work as embodying a facet of his own self. He is fluid yet rigid, physical yet emotionally intense. As such, given the previous exclusionary role that the piano has had up to this point in the novel, it is therefore highly personal that Goran chooses to allow Timo to be present. As one of the core mainstays of the solo piano repertoire, the choice of Chopin's Ballade No. 1 for Goran's performance can be said to be no accident. It is a Romantic concert work *par excellence*, challenging, beautiful, tempestuous and one of the Polish composer's most popular and best-known compositions (MÜLLEMANN 2007: v).⁵ Indeed, Chopin was the first to use the designation 'ballade' – originally a type of poem – for a musical work (MÜLLEMANN 2007: iv), creating a new genre as well as "the idea of transforming a fictional, dramatic and mystical event into music" (G. HENLE VERLAG 2024). According to contemporary correspondence from the German composer Robert Schumann, this first ballade was also one of Chopin's own favourites among his own compositions (MÜLLEMANN 2007: v). In providing this 'dramatic' and 'mystical' rendition of his very own, Goran thereby allows Timo to enter the rarified world of the piano, a place that others like Fyodor and Ivan are denied. In intersectional terms, here the accent is firmly placed on class differences rather than race or sexuality, highlighting latent issues of inaccessibility even within close personal and romantic relationships.

6. Concluding observations

As this brief study has aimed to illustrate, the piano plays an important role in delineating several characters in Brandon Taylor's *The Late Americans*. Goran and Timo, the pianist-protagonists, are both black, gay, and from white-collar families; conversely, their boyfriends (Fyodor and Ivan) are from different social backgrounds. In terms of the multiple aspects of intersectionality treated in the novel, the piano is mostly used as a means of highlighting class differences. Consequently, the instrument underscores the degree of inaccessibility faced by the non-pianists – i.e., that Fyodor and Ivan are unable to enter its mysterious realm, which is jealously guarded by the pianist protagonists. It

⁵ For insights on an amateur pianist approaching Chopin's G minor Ballade, see former *The Guardian* editor Alan Rusbridger's memoir *Play it Again: An Amateur Against The Impossible* (RUSBRIDGER 2013).

could also be argued that this is emblematic of traditional conceptualisations of classical music – for example, as something that is beautiful yet somehow elitist and aloof. A further consideration of the role of the piano includes the very appearance of the instrument itself, with the ebony and ivory keys symbolising not only the racial identities of the four men: as musicologist Sean Murray terms it, the “metonymic relationship between skin and piano keys makes racialization at the piano more apparent than most other musical instruments” - i.e., as a form of “racial shorthand” (MURRAY 2009: 4). Additionally, in linking back to Taylor’s comments on the visibility of black and queer identities in campus novels (see CUMMINS 2021; THE BOOKER PRIZES 2022, etc.), the contrast between ebony and ivory could also be means of how, in the novel, attention is focused on the black experience in predominantly white spaces (such as graduate school).

Accordingly, subsequent research on the novel could perhaps contrast the depiction of the piano and intersectional aspects with some of the other creative arts featured in the book, which include ballet, creative writing, and fine arts. In addition, comparative studies with Taylor’s other works⁶ could also prove interesting material for further analysis, thereby offering deeper insights into intersectional themes in his oeuvre.

Works cited

- ANTÈNE 2015: ANTÈNE, Petr. *Campus Novel Variations: A Comparative Study of an Anglo-American Genre*. Olomouc: Palacký University Olomouc, 2015. <https://doi.org/10.5507/pdf.15.24448596>
- BAĞLAMA 2020: BAĞLAMA, Sercan Hamza. “Intersectionality in Zadie Smith’s fiction: Race, gender and class.” In SARIOĞLAN, Mehmet, & BAĞLAMA, Sercan Hamza (eds.), *Critical Studies in Social Sciences and Humanities*. Lyon: Livre de Lyon, 2020, pp. 21-38.
- BARTLE 1986: BARTLE, Graham. “Music education in the Soviet Union”. *International Journal of Music Education*, 8, no. 1 (1986), pp. 33-37. <https://doi.org/10.1177/025576148600800110>
- BLANNING 2008: BLANNING, Tim. *The Triumph of Music: The Rise of Composers, Musicians and Their Art*. Cambridge, MA: Belknap Press of Harvard University Press, 2008.
- BYRD 2020: BYRD, Dana E. “Ebony and ivory. Pianos, people, freedom and property on the plantation, 1861-1870”. In GASKELL, Ivan, & CARTER, Sarah Anne (eds.), *The Oxford Handbook of History and Material Culture*. New York, NY: Oxford University Press, 2020, pp. 434-450. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199341764.013.12>
- CLARKE, MCCALL 2013: CLARKE, Averil Y., & MCCALL, Leslie. “Intersectionality and social explanation in social science research.” *Du Bois Review: Social Science Research on Race*, 10, no. 2 (2013), pp. 349-363. <https://doi.org/10.1017/S1742058X13000325>
- CRENSHAW 1989: CRENSHAW, Kimberlé. “Demarginalizing the intersection of race and sex: A black feminist critique of antidiscrimination doctrine, feminist theory and antiracist politics”. *University of Chicago Legal Forum*, 1989, no. 1 (1989), pp. 139-167.
- CUMMINS 2021: CUMMINS, Anthony. “Brandon Taylor: ‘I grew up reading my aunt’s nursing-home manuals and bodice-rippers’”. *The Guardian* (12 June 2021). <https://www.theguardian.com/books/2021/jun/12/brandon-taylor-i-grew-up-reading-my-aunts-nursing-home-manuals-and-bodice-rippers> (15.09.2024)
- DAY et al. 2022: DAY, Abby, LEE, Lois, THOMAS, Dave S. P., & SPICKARD, James (eds.) *Diversity, Inclusion, and Decolonization: Practical Tools for Improving Teaching, Research, and Scholarship*. Bristol: Bristol University Press, 2022. <https://doi.org/10.51952/9781529216677>
- G. HENLE VERLAG 2024: G. HENLE VERLAG. “Frédéric Chopin. Ballade g-moll op. 23”.

⁶ As detailed by Taylor in a 2023 interview with *The Guardian*, *The Late Americans* is part of a planned quartet of works which are all set in the American Midwest (NEEDHAM 2023).

- <https://www.henle.de/en/Ballade-g-minor-op.-23/HN-867>
- GIORDANO 2016: GIORDANO, Nicholas. "The invention and evolution of the piano." *Acoustics Today*, 12, no. 1 (2016), pp. 12-19.
- HARRISON 2020: HARRISON, Phil. "Black Classical Music: The Forgotten History review – challenging orchestrated racism". *The Guardian* (27 September 2020). <https://www.theguardian.com/tv-and-radio/2020/sep/27/black-classical-music-the-forgotten-history-review-challenging-orchestrated-racism> (15.09.2024)
- HOYTE-WEST 2022: HOYTE-WEST, Antony. "Book review of *The Lost Pianos of Siberia*". *Conservatorium / Konservatorium*, 9, no. 1 (2022), pp. 125-128. <http://dx.doi.org/10.26650/cons2022-1071510>
- HUIZINGA 2019: HUIZINGA, Tom. "Why is American classical music so white?". *NPR* (20 September 2019). <https://www.npr.org/sections/deceptivecadence/2019/09/20/762514169/why-is-american-classical-music-so-white> (15.09.2024)
- LOWE, PRYOR 1959: LOWE, Alberta, & PRYOR, Harold S. "Music education in the Union of Soviet Socialist Republics". *Music Educators Journal*, 45, no. 6 (1959), pp. 28-32. <https://doi.org/10.2307/3388702>
- MÜLLEMANN 2007: MÜLLEMANN, Norbert. "Vorwort – Preface – Préface". In CHOPIN, Frédéric, *Ballade g-moll op. 23 (HN 867)*. Munich: G. Henle Verlag, 2007, pp. iii-vii.
- MURRAY 2009: MURRAY, Sean. "Pianos, ivory, and empire". *American Music Review*. 38, no. 2 (2009), pp. 1-14.
- NEEDHAM 2023: Needham, Alex. "Brandon Taylor: 'Writing is the most fun I'm capable of having'". *The Guardian* (3 June 2023). <https://www.theguardian.com/books/2023/jun/03/brandon-taylor-writing-is-the-most-fun-im-capable-of-having> (15.09.2024)
- O'LEARY 2023: O'LEARY, Josh. "Iowa alumnus Brandon Taylor sets new novel in familiar town". *Iowa Magazine* (3 July 2023). <https://magazine.foriowa.org/story.php?ed=true&story-id=2308> (15.09.2024)
- PHOENIX, PATTYNAMA 2006: PHOENIX, Ann, & PATTYNAMA, Pamela. "Intersectionality". *European Journal of Women's Studies*, 13, issue 3, pp. 187-192. <https://doi.org/10.1177/1350506806065751>
- ROBERT 1964: ROBERT, Walter. "Piano study in Soviet-Russian schools of music". *Journal of Research in Music Education*, 12, no. 3 (1964), pp. 199–211. <https://doi.org/10.2307/3343788>
- ROBERTS 2020: ROBERTS, Sophy. *The Lost Pianos of Siberia*. London: Doubleday, 2020.
- ROSS 2020: ROSS, Alex. "Black scholars confront white supremacy in classical music". *The New Yorker* (14 September 2020) <https://www.newyorker.com/magazine/2020/09/21/black-scholars-confront-white-supremacy-in-classical-music> (15.09.2024)
- ROTHSTEIN 1990: ROTHSTEIN, Edward. "Foreword". In LOESSER, Arthur. *Men, Women, and Pianos: A Social History*. Mineola, NY: Dover Publications, 1990 [1954], pp. vii-xii.
- RUSBRIDGER 2013: RUSBRIDGER, Alan. *Play it Again: An Amateur Against the Impossible*. London: Jonathan Cape, 2013.
- STEINWAY 2024: STEINWAY. "Arthur Rubinstein" <https://www.steinway.com/artists/arthur-rubinstein> (15.09.2024)
- TAYLOR 2023: TAYLOR, Brandon. *The Late Americans*. London: Jonathan Cape, 2023.
- THE BOOKER PRIZES 2022: THE BOOKER PRIZES. "Interview: Brandon Taylor Q&A". (1 May 2022). <https://thebookerprizes.com/brandon-taylor-interview-real-life> (15.09.2024)
- WHEELER 2020: Wheeler, André. "'I didn't write this book for the white gaze': black queer author Brandon Taylor on his debut novel". *The Guardian* (5 March 2020). <https://www.theguardian.com/books/2020/mar/05/brandon-taylor-author-real-life-interview> (15.09.2024)

Ентони И. Хојт-Вест

ЕБОНСКО И СЛОНОВАЧКО: ИНТЕРСЕКЦИОНАЛНОСТ И КЛАВИР У РОМАНУ *THE LATE AMERICANS* БРЕНДОНА ТЕЈЛОРА

Резиме

Радња другог романа америчког писца Брендона Тејлора, *The Late Americans* (2023), смештена је у универзитетски град на америчком Средњем западу. Главни јунаци налазе се на прагу завршетка постдипломских студија. То је помало шаролика група пријатеља, познаника и љубавника, који се разликују по полу, раси, друштвеној класи и сексуалној оријентацији. Док се ликови крећу кроз неизвесности свакодневице и сопствене будућности, на површину издијају сложене, понекад и потискујуће, везе између ових аспеката. Неки од њих су музички надарени, а клавир – можда најбуржоаскији инструмент – представља спорни лајтмотив у роману. Уз друге облике уметничког изражавања, попут писања и балета, клавир се понавља у различитим, али међусобно испреплетаним приповедним токовима, пратећи кључна запажања и разговоре о међуљудским односима, класним разликама и расном идентитету. Узимајући у обзир идеју да се класична музика може сматрати и универзалном и елитистичком, ова студија примењује блиско читање како би анализирала не само приказ клавира у роману, већ и начин на који он истиче интерсекционалне аспекте унутар повезаних перспектива које чине ово сложено и интригантно дело.

Кључне речи: савремена америчка проза, Брендон Тејлор, универзитетски роман, класична музика, интерсекционалност, клавир, раса, друштвена класа, *The Late Americans*, књижевност XXI века

Danijela Lj. Petković¹

University of Niš

Faculty of Philosophy

English Department

<https://orcid.org/0000-0003-4112-1266>

“A GAUNT AND SHORN-HAIRED INVALID IN THE FINAL STAGES OF CONSUMPTION”: DISABILITY, VICTORIAN FEMININITY, AND CHILDHOOD IN BARBARA HAMBLY’S *THE LOST BOY*²

The subject matter of this paper is the representation of tuberculosis-related disability in Barbara Hambly’s 2008 novelette, *The Lost Boy*. Relying on the research of social historians, medical professionals, and literary critics ranging from Katherine Ott, Helen Bynum, and Diane Yancey to Alex Tankard and René Dubos, inter alia, the paper examines said depiction against the background of the nineteenth-century medico-cultural treatment of “consumption”, and its implication in Victorian gender ideology and classism. The central argument is that *The Lost Boy*, as a gaslamp fantasy, depicts the physical and social aspects of Mary Watson’s disabling illness in fact-based, historically accurate detail, yet problematizes Victorian construction of the female “invalid” (some contemporary feminist interpretations of Victorian “invalidism” as empowering, too), thus offering a much more realistic – still poignant – perspective on disability and dying. *The Lost Boy*, it is argued, achieves this by intersecting Mary Watson’s disability with the complex mythology and reality of Victorian childhood, via Peter Pan who functions both as the character and the bearer of this mythology, as well as the link with Mary’s own, profoundly unhappy, childhood.

Keywords: Barbara Hambly, childhood, consumption, disability, femininity, Peter Pan, Sherlock Holmes

Introduction

In direct opposition to the “[t]he silencing of women in the Holmes canon [which] is pervasive” (ALLAN and PITTARD 2019: 78), yet much like her husband, Mary Watson narrates, and participates in, the two fantastic adventures of Sherlock Holmes and Peter Pan that comprise Barbara Hambly’s gaslamp fantasy *The Lost Boy* (2008). As the narrator, moreover, Mary replicates the role John Watson performs in the canon, “work[ing] to secure Holmes’s position as exceptional” (ALLAN and PITTARD 2019:

1 danijela.petkovic@filfak.ni.ac.rs

2 The paper is published as part of conference proceedings of the *Language, Literature, Intersectionality Conference 2024*, Faculty of Philosophy, University of Niš. This study was supported by the Ministry of Science, Technological Development and Innovations of the Republic of Serbia (Contract No. 451-03-137/2025-03/200165). It is also prepared as a part of the project *Scientific Findings in English Linguistics and Anglo-American Literature and Culture and Teaching Applications*, conducted at the University of Niš – Faculty of Philosophy (No. 423/1-3-01).

69). In *The Lost Boy*, the iconic detective indeed arises as an exceptional human being – the slayer of monsters; the rescuer of kidnapped children; the savior of “the Neverlands” [sic!], and, finally, no less significantly, the man who can change his mind on the subject of women and their abilities. Hambly’s take on Sherlock Holmes has him solving the disappearance of Wendy, John and Michael Darling, the famous child characters from J. M. Barrie’s infamous play/novel; in the second half of the novelette, at Peter Pan’s request, Holmes rescues the kidnapped human boy, Bobbie Lewensham, from “a pocket of darkness in the curtain that separates the real world and the Neverlands” (CAMPBELL and PREPOLEC 2008: 39). Holmes achieves this having battled with the nightmarish Dark Knights, marked by “glittering steel blades coming straight out of [...] wrist, blades that whacked back and forth like saw-toothed scissors” (CAMPBELL and PREPOLEC 2008: 40), and the evil wizard called Night Crow. In addition to painting Holmes as a traditional hero, Hambly’s novelette supplements his status as a “doyen of logic, reason and rationality” (ALLAN and PITTARD 2019: 79), rather than challenging or deconstructing it, as one would, perhaps, expect from the story that has Sherlock Holmes facing “the dark forces” (CAMPBELL and PREPOLEC 2008: 9). As Hambly’s narrator states, “Mr. Holmes’ logic and studies extended far beyond what people like John [Watson] — bless his kindly, literal heart! — regard as the Real World” (CAMPBELL and PREPOLEC 2008: 24). This revelation – which Mary learns from another woman, Holmes’s long-suffering landlady Martha Hudson – is arguably in keeping with the original character, “the cognitively exceptional detective” (BARKER and MURRAY 2017: 185): “he had never, even when I first met him, been a close-minded man” (CAMPBELL and PREPOLEC 2008: 34). What Hambly challenges with this story, thus, is the limiting of Sherlock Holmes’s canonical intellect to the material world, as well as his views on women: in the end, the detective recognizes that not valuing and interacting with women has, in fact, been his “loss” (CAMPBELL and PREPOLEC 2008: 45).

Crucially for the purposes of this paper, however, Mary Watson is not only a female version of John Watson, but also a disabled person in the terminal stage of “consumption”. While she does not dwell upon them, apart from an occasional remark offered as an explanation, her illness, the related disability, and fast-approaching death, do, in fact, inform the novelette. The two dream adventures that Mary witnesses and takes part in – ostensibly mobilized for Holmes to change his attitude to women and demonstrate just how open-minded he is – also serve as a (dying) wish fulfillment fantasy for Mary, as she is finally allowed to play with the boys: “It’s been good to have an adventure with you [Sherlock],” I said. “I always wanted to. They never let girls” (CAMPBELL and PREPOLEC 2008: 45). As in George MacDonald’s *At the Back of the North Wind* – the 1871 children’s classic in which MacDonald meditates on death and God’s goodness via the consumptive boy being taken on journeys by the North Wind/Death – Mary’s dream adventures, moreover, run parallel to the worsening of her condition in real life. At the end of the second one, when she tells Holmes she will be returning to John, “at least for a short while”, Holmes’s face is eloquent enough: “In his face I saw his knowledge, of how short that time would be” (CAMPBELL and PREPOLEC 2008: 45). MacDonald’s Diamond dies happy; Mary, too, seems comforted by revisiting the Neverlands, transformed into a schoolgirl she once was – though Hambly, writing in the twenty-first century, does not

infuse either childhood or terminal illness with the Victorian qualities of heightened spirituality and special insights into God's plan, despite insistently associating adult female disability with childhood. Before examining how Mary Watson's illness, disability, and dying overlap with both mythologized and historical Victorian childhood, and the ambiguous figure of Peter Pan, some context on disability and "consumption" is needed. The central argument of the paper is that *The Lost Boy*, in keeping with the demands of gas-lamp fantasy as a subgenre of fantasy and historical fiction, depicts the social and physical aspects of Mary Watson's "consumption" in historically and medically accurate detail, while simultaneously deploying fantasy, primarily Peter Pan, to address the intensely (un)real subject of death. Hambly's accurate depiction of Mary Watson's disabled and terminal state, moreover, is inevitably positioned against the dominant Victorian discourses and representations/expectations of decorous female invalidism.

In order to outline the complex background of the nineteenth-century construction, interpretation, treatment and the reception of the illness then known as consumption, the next section of the paper relies on the research of social historians, medical professionals, and literary critics ranging from Katherine Ott, Helen Bynum, and Diane Yancey to Alex Tankard and René Dubos, among others. As all other social and cultural phenomena, the medico-cultural treatment of consumption and the correlated phenomenon of "invalidism" in Victorian Britain, moreover, were heavily and often contradictorily implicated in its gender ideology and classism, as evidenced by the work of Bram Dijkstra and the explicitly feminist literary critics such as Maria H. Frawley and Athena Vrettos. The paper utilizes their insights in the following sections, as well: here it should be noted that, just like Barbara Hambly, they are all critical of the Victorian construct of the female "invalid". Finally, the interpretation of Hambly's novelette will have to touch upon some contemporary feminist interpretations of Victorian invalidism as empowering, primarily Katherine Byrne's "rebellion hypothesis" which sees invalidism as the means of assertion, or even liberation, deployed by the disenfranchised Victorian women. Examining the novelette against these overlapping contexts, the paper argues that *The Lost Boy* problematizes both the Victorian construction of consumption and the female invalid, as well as contemporary optimistic interpretations, resulting in a realistic, convincing and poignant portrait of female disability and incurable illness in its terminal stage. A significant portion of that poignancy, as will be demonstrated in later sections, is due to Hambly's intersecting Mary Watson's disability with the complex mythology and reality of Victorian childhood, via Peter Pan who functions both as the character and the bearer of this mythology, as well as the link with Mary's own, profoundly unhappy, childhood.

Consumption and disability

A brief note on terminology regarding disability is needed first. Throughout this paper, Mary Watson is referred to as a disabled person, rather than a person with disability. The argument in favor of the latter phrase, insisted upon by some disability activists, is that it emphasizes the person, rather than disability; the reason for my preference for the phrase "disabled person" lies precisely in how effectively it conveys the disruptive influence of the illness on the totality of Mary Watson's body, mind, and life – or any historical consumptive's bodies, minds, and lives, for that matter. Yet neither of these phrases would have been recognized in the historical setting that Hambly masterfully suggests with a

few scattered remarks and details. Jennifer Esmail and Christopher Keep, for instance, warn that “the Victorians did not use the term disability as expansively as we use it today”. Victorian categories were different, Esmail and Keep continue, and organized around “the pathologizing notion of ‘fitness’ – whether fit to work, to be educated, to have legal rights and responsibilities, or to reproduce” (2009: 46). A more widely used term was “invalid”, but, as Maria H. Frawley elaborates in her study, “the invalid” was primarily a social role, “scripted in various ways by society and inflected by other dimensions of identity, chief among them gender, class, nationality, and religious belief” (2004: 4). Nonetheless, as Alex Tankard argues, “[n]ineteenth-century consumptives were disabled people in the modern sense, even if they had yet to develop a politicised language to protest social injustice” (2018: 27). Hambly’s depiction of Mary Watson’s consumption and her disabled state is in line with Tankard’s claim. While in *The Lost Boy* Mary Watson does not engage in any anachronistic identity politics that would center on her “disability”, she is undeniably disabled by her illness, both physically and socially, in the sense that she is being progressively stripped of the attributes and rights of adulthood (however limited those rights may already be for a Victorian woman), and is reverting to her imaginative, abused, and equally rightless childhood self. Even her use of the term “invalid”, in the phrase quoted in the title of this paper, does not suggest the social role Frawley examines, but rather the physical decline brought about by the illness – and, likely, the medical treatment as well.

“Consumption” too, requires some clarification. Throughout the nineteenth century, according to Katherine Ott, any illness “that involved weight loss, fever, and lung lesions, indicated by coughing and expectoration” would be labelled “consumption” or “phthisis” (1996: 9), including what we now know to be “silicosis, histoplasmosis, emphysema, and lung cancer” (2-3). Although the two terms are not entirely interchangeable, nowadays, “consumption” is retroactively identified as tuberculosis. Just like “consumption”, however, “tuberculosis” is a single term which covers a whole range of ailments:

Tuberculosis is an easy shorthand for pulmonary tuberculosis, from which most of the tuberculous suffer, although the disease is horribly ubiquitous; besides the lungs it destroys the tissues of most of the body’s systems— central nervous, circulatory, lymphatic, gastrointestinal, genitourinary as well as the bones, joints, and skin. [...] Tuberculosis can be a quick killer, especially in its meningeal form in the brain, but usually it isn’t. It carries out its destructive tendencies over a much longer period, often as the body’s own defences wane (BYNUM 2012: xiv).

The disease, moreover, is not only “horribly ubiquitous” in the human body, but has also been so in the human population ever since the Neolithic Revolution. The Neolithic Revolution, the shift from a hunter-gatherer lifestyle to the settled one centered on agriculture, included the domestication of animals, which is when “the seeds of disease were sown. [...] Cattle provided the pathogen pool with tuberculosis and viral poxes like smallpox” (PORTER 1999:18). Unsurprisingly, therefore, “[b]ones of Egyptian mummies dating from 2400 B.C. show evidence of decay caused by *Mycobacterium tuberculosis*” (FINER and ALCAMO 2003: 8); “Babylonian tablets written more than two thousand years ago describe symptoms of the disease” (YANCEY 2008: 15). According to WHO, “[i]n 2022, an estimated 10.6 million people fell ill with tuberculosis and 1.3 million people died: worldwide, TB is the second leading infectious killer after COVID-19 (above

HIV and AIDS)”: in fact, tuberculosis usually follows HIV infection. It is estimated that a third of the world’s population – more than two billion people – are now latently infected with TB. At its height in Europe and the USA, in the nineteenth century, “nearly 4 million people [...] died [...] in England and Wales between 1851 and 1910. Three-quarters of those from tuberculosis of the lungs” (CLARKE 2019).

Tuberculosis, especially in its last stage, the “active disease” following primary and latent infection (YANCEY 2008: 48), is profoundly disabling. Most obviously, “[a] hacking cough exhausts and causes soreness in the ribs. Chest pain is not always a prominent feature, but infected pleura [...] do hurt a lot” (BYNUM 2012: xxiii). The sick person struggles to breathe, to walk, experiences insomnia, night sweats; the loss of weight is always present and dramatic. Kafka, for instance, was 6’1” and weighed 88 pounds when he was admitted to Doctor Hoffmann’s sanatorium in 1924 (GRANDA 2024). (This is why the term “consumption” was appropriate and used for so long: the illness de-fleshes and consumes the sick person.) Another famous consumptive, Frédéric Chopin, wrote about his inability to walk the stairs: “I gasp and cough [...] I have not spat blood since the day before yesterday, my legs are swollen [...] I can’t go upstairs, I suffocate” (YANCEY 2008: 14). It is recorded that in a sanatorium, in 1949, George Orwell was “too feverish to go over to the X-ray room & stand up against the screen” (BYNUM 2012: xxvi). In Kafka’s body, moreover, tuberculosis had spread to the larynx, and the novelist was prescribed the “silence cure” – in his last days Kafka communicated via hand-written notes, and tears (GRANDA 2024). This, too, was not unique: “sometimes the voice could be affected before severe lung disease was evident. Hoarseness could progress to complete loss of voice as the ulceration deepened into the vocal cords” (BYNUM 2012: 93).

Tuberculosis can thus leave a person mute, unable to walk, and nearly blind (there is ocular tuberculosis, too), but it is not only the illness that is multiply disabling: the medical treatment of “consumption” throughout the nineteenth century was disabling as well. “[T]he most widely prescribed treatment for tuberculosis, even after Koch’s discovery, remained the advice of Galen (rest, sea travel, and fresh air)” (FINER and ALCA-MO 2003: 21). In addition to being out of reach for the poor, who comprised the majority of TB patients, this treatment was largely ineffective. Yet, as the century progressed, other, more invasive and damaging treatments arose, like “[i]njecting sufferers with gold salts [...] Taking creosote, a derivative of coal tar commonly used as a preservative and disinfectant [...] Thoracoplasty, the surgical removal of part of a patient’s ribs, was popular for a time, as was the notion of treatment in a TB sanatorium, which swept the medical community beginning in the 1880” (YANCEY 2008: 24), although the people seeking cure in sanatoriums “died at the same rate as those who remained at home” (26). But the key medication in the treatment of consumption was opium. It was used to such a degree that “[i]t is probable that every consumptive became, in some measure, an opium addict” (DUBOS 1987: 64).

Consumption in the nineteenth-century culture: gender and class

So far, the focus has been mainly on the physical aspects of consumption/tuberculosis, making it clear that both the illness and its nineteenth-century treatment are painful, potentially lethal, and multiply disabling. But that is only one side of it. Another is the cultural reception, interpretation, and the construction of tuberculosis, which un-

derwent significant changes only in the late 1880s, several years after Robert Koch's discovery of the cause of tuberculosis in 1882. For the greater part of the nineteenth century, "consumption" was heavily romanticized, and made fashionable. Such a construction of tuberculosis was not limited to England, but was found also on the Continent, especially in France, and across the Atlantic, in the United States. Alexander Dumas, for instance, wrote in his memoirs that "[i]n 1823 and 1824 it was the fashion to suffer from the lungs; everybody was consumptive, poets especially; it was good form to spit blood after each emotion that was at all sensational, and to die before reaching the age of thirty" (DUBOS 1987: 58-9). Dying before thirty is exactly what John Keats did, and what Byron, who had also been infected, aspired to do. Ever the trend-setter and fashionista, Byron is recorded to have told Tom Moore "I should like to die of consumption [...] the ladies would all say, 'Look at that poor Byron, how interesting he looks in dying!'" (YANCEY 2008: 18).

Despite Byron's in character obsession with his looks, in men, the illness was primarily associated with genius, intellect, and creativity. The specific mental state supposedly caused by consumption was even named "*spes phthisica*, [and it] included heightened creativity, constant hopefulness about recovery and the future, buoyancy and euphoria, and an increased sex drive" (OTT 1996: 27). The romanticizing of tuberculosis, moreover, had a significant class bias: though nothing could be further from the truth, consumption was regarded as "the aristocratic decline, inspiring works of art and leading painlessly to an ethereal release of the soul among the falling autumn leaves" (DUBOS 1987: 66). In reality,

[i]n some British towns at the beginning of the twentieth century, between 25–33% of deaths from tuberculosis occurred in Poor Law institutions. The letters of consumptive artists, writers, and musicians demonstrate that even middle-class consumptives could find themselves under-educated, unemployed, and finally destitute after periods of prolonged illness: looming over traditional notions of consumption as a source of spiritual enlightenment and artistic inspiration was the shadow of the workhouse infirmary (TANKARD 2018: 27).

Poverty as the looming threat associated with tuberculosis was not reserved for the nineteenth century or the beginning of the twentieth: in his sanatorium bed in the late 1940s, dying Orwell, for instance, was constantly thinking about his next novel, worried about his financial future: "The only thing that worries me about my financial position is the possibility that I might become like some of the people here, i.e. able to stay alive but unable to work" (BYNUM 2012: xxvi). Testimonies and facts like these shed a different light on incessant creativity supposedly proceeding from *spes phthisica*.

The supposed effects of consumption, moreover, were gendered. While consumption-induced genius was culturally attributed to (upper-class) men, the illness in women from higher classes was associated with beauty (BYNUM 2012: 94). The material, corporeal realities again clash with the cultural constructs, since "[i]n women the demands of menstruation and child-bearing increase the toll of tuberculosis" (BYNUM 2012: xix). Nonetheless, the visible, physical effects of consumption overlapped with the ideal Victorian femininity to such a degree that Bram Dijkstra coined the term "the cult of the consumptive sublime" (1988: 29) to refer to the cultural celebration of the emaciated, pale, confined, supposedly highly spiritual woman, who may or may not be actually dying

from tuberculosis.

Unsurprisingly, it was the nineteenth-century medical doctors who contributed significantly to the “the Victorian [...] equation of femininity and sickness” (FRAWLEY 2004: 198) in general. Regarding consumption specifically, Dr Elizabeth Bigelow, for instance, wrote in her 1876 senior thesis that “[c]onsumption is the most flattering of all diseases” because it produces “bright eyes of pearly whiteness, transparent skin... hectic flush [which] give an unnatural beauty to the countenance ...” (qtd. in OTT 1996: 10) – “a lily on [the] brow and a fading rose on [the] cheek”, to paraphrase Keats’s famous description of the dying, feminized knight in “La Belle Dame Sans Merci”.

Tuberculosis apparently amplifies the conventions of Victorian ideal femininity, but not merely in terms of appearance. Since “the middle-class Victorian woman was represented as highly spiritual, a creature of disinterested love and nurture, the moral center of the home and of society as a whole” (KRUGOVOY SILVER 2002: 9), her de-fleshed and physically incapacitated body is meant to be the visible expression of these qualities, and it is meant to remain in the domestic space: “invalidism becomes the logical extension of [...] domesticity” (VRETTOS 1995: 34). This insight is expressed in *Wuthering Heights*, in the ominous scene where dog-bitten and incapacitated Catherine Earnshaw is wheeled in front of the fire: an intimation of the future that awaits her as Mrs. Linton. Emphasizing the power of the “domestic ideology, medical understanding, and the iconography of the period”, Maria H. Frawley even hypothesizes that these “ensured that most middle-class women in the nineteenth century would not have associated being bedridden and confined to home as compromising their femininity” (2004: 7-8). The protagonist in Silas Weir Mitchell’s novel *Characteristics* (1891) further normalizes the link between invalidism and femininity when he states that “[t]o be ill is a feminine verb, and agrees best with that gender” (qtd. in VRETTOS 1995: 89). Such a pervasive association of illness and disability with women, moreover, bears on the concept of masculinity, resulting in the feminization of “all disabled figures” (Rosemarie Garland Thomson qtd. in TANKARD 2018: 15), which in turn reinforces femininity-as-illness-or-disability. Thus, in her study on disability and masculinity in the mid-Victorian novel, Karen Bourrier claims, “[t]he crippled [sic!] male embodied traditionally feminine virtues” (2015: 2); Katherine Byrne also notices that “the classic literary consumptive is inevitably a woman in the Victorian era”, whereas consumptive men represent “usually emasculated exceptions” (qtd. in TANKARD 2018: 15).

The cultural romanticizing of tuberculosis started waning only in the last decade of the nineteenth century, partly due to Robert Koch’s discovery, in 1882, that tuberculosis is caused by *Mycobacterium tuberculosis*, and that is a highly contagious disease, and partly because of the rise and the popularity of eugenics which attempted to provide the solution to the multiple crises affecting the Empire. Athena Vrettos specifies that “issues of military strength, world competition, national growth, and the defense of national borders translated into anxieties about physical strength, athletic prowess, evolutionary progress, and the defense of biological boundaries against disease” (1995: 125). In response to all this, “eugenics became obsessed with the elimination of ‘defectives,’ a category which included the ‘feeble-minded,’ the deaf, the blind, the physically defective, and so on” (DAVIS 2006: 7). Alex Tankard states that “consumptives [...] [were] maligned

in late-century eugenic discourses” (2018: 5); as time passed, the discourses turned into invasive and repressive policing that denied the people suffering from tuberculosis basic human and civil rights (YANCEY 2008: 20; TANKARD 2018: 14).

While Mary Watson in the Holmes canon died between 1891 and 1894, Hambly’s version, though historically accurate, stays silent on the then rampant eugenics discourses, focusing instead on developing the associations between adult female disability and (mythologized as well as historical) Victorian childhood.

Mary Watson’s Disability, Femininity, and Childhood/Peter Pan

It is against the conflicting constructs and realities of consumption, disability, class, and femininity, merely touched upon in the previous subsection, that one must read Hambly’s portrait of Mary Watson, the consumptive. As stated already, *The Lost Boy* depicts the physical aspects of Mary’s illness in historically and medically accurate detail, thereby problematizing the nineteenth-century romanticizing of consumption, and the middle-class female “invalid” as the Victorian near-ideal woman. Thus, early in the novelette there is an allusion to that inescapable companion of consumptives throughout the nineteenth century, opium: “The medicine I was taking then was bitter and strong. Though it gave me the sleep I needed, it also sent dreams, more vivid than I had known in adult life” (CAMPBELL and PREPOLEC 2008: 24). Moreover, instead of consumption heightening domesticity, strengthening gender roles, and amplifying such feminine attributes as ethereal beauty and spirituality, *The Lost Boy* provides a more realistic perspective on Mary Watson’s illness and the related disability. Domesticity, stripped of sentimentality and accurately defined as the “burden of running a house” is gone for the middle-class female “invalid”, unlike confinement; the middle-class home also deviates from cultural norms and expectations, as it is emphatically not the place where the ideal woman “is protected from all danger and temptation” (RUSKIN 1865: 21), but rather the setting for the slow, and expensive, process of dying. In the home disordered by the illness nothing is safe anymore, including the gender roles – a man runs a house and takes care of the sick: “John was nearly frantic, between the costs of caring for me, and fear that I wouldn’t pull out of it, and the sheer insanely mundane burden of running a house” (CAMPBELL and PREPOLEC 2008: 29). Here it is worth noting that John Watson is not only an unusually loving and caring husband to an ill and disabled wife, but also a medical doctor caring for an invalid, the tableau which conveys graphically that “the invalid almost by definition signified medicine’s inability to ensure recovery” (FRAWLEY 2004: 5). Despite the consumptive look being fashionable for the greater part of the nineteenth century, furthermore, the physical reality of the illness is conveyed by Mary’s apt phrase quoted in the title of this paper: in the last stage of consumption, she is a “gaunt, shorn-haired invalid” (45), and not a white-skinned, red-cheeked, pearly-eyed beauty that Dr Bigelow writes about in her thesis. Finally, in opposition to Katherine Byrne’s contemporary reading of illness as “one of the few means of self-assertion available to the disenfranchised” – the interpretation which Janet Oppenheim terms the “rebellion hypothesis” and refutes (FRAWLEY 2004: 198) – in Hambly’s novelette consumption is a disruptive force in the lives of two otherwise happy and content people and not “a means by which women could resist their traditionally enforced roles and subvert patriarchy” (Katherine Byrne qtd. in TANKARD 2018: 15). In *The Lost Boy*, any subversion of gender roles via the illness and disability is

accidental, necessitated by the material realities of consumption, and not a strategically deployed weapon on the part of the repressed Victorian woman.

Hambly, moreover, associates Mary's disability with childhood, most obviously through the figure of Peter Pan, who serves as a link with Mary's own childhood, and as the product, and the subversion, of the Victorian/Edwardian cult of the child. On the surface of it, this is far from a unique narrative choice on the part of the authoress: the general "cultural association of disability with dependency, childlikeness, and helplessness", as Fine and Asch point out, "overlap[s] with cultural expectations of femininity [...] a disabled woman is redundantly fulfilling cultural expectations of her" (WENDELL 1996: 62). Yet Hambly's depiction of Mary's disabled state as overlapping with her childhood is more complex, and does not necessarily, or simply, affirm the cultural expectations surrounding femininity – or childhood, for that matter. Mary's illness, ostensibly via opium given her as the treatment, does bring her back to her childhood marked by the lack of autonomy and no agency, as well as intense imagination and the desire for, or closeness with, death – both embodied by Peter Pan. Yet, Hambly makes it clear that heightened imagination and closeness with death – just like hyper-spirituality, sensitivity to the Word of God ("from the lips of children and infants..."), or "an original openness to being" (KENNEDY 2006: 4), variously attributed to children across the centuries and discourses – are not the mystical and timeless properties of childhood in general, but the results of adult interpretations, adult politics, and, in the case of closeness with death, adult cruelty to children. Thus, in a relatively short narrative, Mary emphasizes the abuse she suffered as a child in Mrs. Clegg's girls' school by referring to it several times.

As already established, Mary's dream adventures run parallel to the worsening of her condition in real life. The more severe Mary's illness is, the more drugged she is, the more intensely she dreams, and the younger she gets in those dreams. In the first dream adventure narrated in the novelette, where she witnesses Holmes's encounter with Peter Pan and Gallipoot, "the Thing Cold and Empty", Mary still looks like an adult. In the second one, centered on rescuing the titular lost boy, Bobbie Lewensham, Peter comes to Mary, demanding that she take him to see Holmes: "as he pulled me to my feet I was as we all are in dreams, perfectly healthy and much younger than in real life" (CAMPBELL and PREPOLEC 2008: 30). But there is a detail that reveals Mary is not only much younger, but is brought back specifically to that period when she was so abused she came close to killing herself – "my nails chewed off short. (I'd quit biting them the minute I left Mrs. Clegg's)" (30). This is also the version of Mary Watson that Holmes cannot recognize. "Holmes glanced across at me, the line between his brows telegraphing his uncertainty. In the shadows he had thought he'd recognized me, but sitting on his sofa before the fire – where so many times I'd sat in my adult life, all dressed up in proper gray delaine with a corset, bustle and husband – I could see he didn't know why he'd thought so, or who he'd imagined I might be" (CAMPBELL and PREPOLEC 2008: 31-32). The illness that is disabling and killing Mary is also slowly taking the most visible attributes of adulthood and femininity: the decorum of long hair, the bustle, the corset, and a husband, and not merely a caretaker. What Mary gets as a temporary recompense for these losses is bittersweet freedom from the conventions of Victorian femininity in an imaginary realm: being transformed into a dream-child, an able-bodied young girl who finally gets to par-

participate in the boys' adventures, and some sense of agency through narration. While none of these are enough to counteract the terror of dying, they do provide some comfort, and strengthen Mary's heart before death.

It is important to note, however, that Mary's apparent return to her childhood self is not enacted in the realm of opium-induced dreams and imagination only; on the physical level, and in real life, her body, consumed by the illness, is getting lighter and smaller; her hair is short; she is dependent on the fully functioning adult for some comfort and wellbeing – and is even served hot cocoa in the evening. Yet she is still, undeniably, an adult, as evidenced by her narration, *inter alia*. The illness and the ensuing disability thus problematize not only gender roles, gender assumptions, and the promises of medicine, but also the cultural mythology of adulthood as the period of competence and autonomy in which the deficiencies of childhood are supposedly overcome and forever left behind. (Interestingly enough, this is also the perspective on adulthood one finds in Barrie's *Peter Pan*, without the consumption.) They also reveal how much the modern concept of adulthood relies on, and reinforces, unexamined ableism.

From the very start of *The Lost Boy*, moreover, it is evident that Mary Watson is not only disabled by her illness, but is in fact dying – and she is aware of it, too. It is here that the full significance of Peter Pan comes into play, as the connection of Peter and death is already present in Barrie's "terrible masterpiece", although the interpretations of this connection vary significantly. While Jacqueline Rose believes "Peter Pan touches, or belongs, on the edge of the difference between boys and girls, and of their fears, just as he does on the death of the child" (1984: 28), Peter Hollindale sees Peter as the embodiment of "death-in-life tragedy of perpetual youth" (1995: 21). Susan Mansfield, conversely, states that Peter Pan "is Death, who empties the nurseries like a plague" (qtd. in GAVIN and HUMPHRIES 2009: 50). In the novel, however, there are enough suggestions to support the claim Peter Pan is a dead child, rather than death itself. "Wendy, I ran away the day I was born. [...] I ran away to Kensington Gardens and lived a long long time among the fairies" (BARRIE 2010: 32). The child going away with fairies is an obvious euphemism for death: one of Arthur Rackham's haunting illustrations for *Peter Pan in Kensington Gardens* (1906) expresses this perfectly, depicting the fairies being chased by Peter, and empty-eyed Peter dressed in a long white nightgown, wearing the facial expression from Victorian post-mortem child photography. Moreover, Peter is accompanied by the Lost Boys, who are apparently dead, too: "They are the children who fall out of their perambulators when the nurse is looking the other way. If they are not claimed in seven days they are sent far away to the Neverland to defray expenses. I'm captain" (BARRIE 2010: 35). Even the famous Disney musical (1953), contains a number with a refrain, "Think of all the joy you'll find/When you leave the world behind". In a program note for the 1908 Paris production of *Peter Pan*, Barrie explicitly stated "of Peter you must make what you will – perhaps he was a boy who died young and this is how the author perceives his subsequent adventures" (GAVIN and HUMPHRIES 2009: 39)³. The adventures, it must be noted too, are all centered on killing and dying – even breathing, in Neverland, kills adults – culminating in the famous claim made by Peter moments away from drowning: "To die will be

3 As it is widely known, there were many dead boys in Barrie's life – his brother David, who drowned, two days before his 14th birthday, in 1866; George and Michael Llewelyn Davies, Barrie's adopted sons, dying young in 1915, and 1921 respectively – Michael also by drowning.

an awfully big adventure” (BARRIE 2010: 110).

The Lost Boy leans on, and continues, Barrie’s vision of Peter as a boy who died young, and is therefore the harbinger of death. Mary Watson’s first acknowledgement of her terminal state, for instance, appears in connection with her childhood companion, who characteristically disrespects the many boundaries that govern living children’s and adult lives: “We [Meg Darling and Mary Watson] were both certain that it was possible for him to cross through the film that separates the Neverlands from the damp chilly world of girls’ schools, and account-books that don’t add up, and bleak London streets, and *knowing one is going to die*” (CAMPBELL and PREPOLEC 2008: 22, italics added). In fact, in the second adventure, in which Mary appears as a young girl, Holmes realizes that she is free in the Neverlands precisely because she is so close to death.

But Peter Pan is an ambiguous character, partly because the death he signifies is turned into an adventure, and partly because of the adventures themselves: hence the eternal boy’s being explicitly identified as the reason Mary did not kill herself, when she was “seven or eight”. Highlighting the callousness and indifference with which historical children of all classes were treated in the nineteenth century⁴, Mary explains: “it’s a mistake adults make, to think that children who are sufficiently unhappy don’t want to try to end their own lives. Mostly we just don’t know how. That I’d lived through Mrs. Clegg’s ideas of how to operate a girls’ school was entirely because I learned to dream, and in those dreams I’d met Peter Pan” (CAMPBELL and PREPOLEC 2008: 22). As a young girl and an equally unhappy fellow pupil at Mrs. Clegg’s, Meg Darling (Speedwell, at that time), too, disappears in Kensington Gardens, and is discovered two days later: “And Meg had told me, that she had been in the Neverlands, with Peter Pan, for what seemed to her then to have been many weeks. She was never quite the same after that. Happier, as if she carried in her heart the assurance that things would all come right in the end” (24). In her final conversation with Sherlock Holmes, too, Mary states confidently that “Peter will look after me, and go with me the first part of the way. It is the one thing he always does” (45). In addition to the death-taming, heart-strengthening adventures Peter offers unhappy children of all ages in the Neverlands, in *The Lost Boy* he apparently accompanies the newly-dead, or those “who are just born, being dead”, through the Neverlands to some other, unspecified but seemingly non-frightening realm. In a nod to the Victorian crisis of religious belief, and expressing the twenty-first century skepticism, Hambly stops here, at this vague suggestion that things would all come right in the end. The spirituality forcefully attributed to children throughout the nineteenth century, the comfort of religion or afterlife, or the belief in a just God, are not mentioned. There is illness, there is death, and there is Peter who keeps the newly-dead company for a while: dying is an awfully big adventure, and nothing more.

4 Despite belonging to middle or upper class, all the children in the novelette are abused, lonely, and unhappy. In addition to Mary and Meg, the lost boy, Robert Lewensham, the son of the Earl of Wylcourt, apparently lives in severe isolation: “Bobbie never visits anywhere,” replied Peter promptly. “He goes to school in the city, and when he’s at his home he’s alone” (CAMPBELL and PREPOLEC 2008: 33). It is revealed that Sherlock Holmes, too, spent a significant portion of his childhood “locked in his room for seeing too clearly, and for making deductions about his elders” (39).

Conclusion

In *The Lost Boy*, Barbara Hambly depicts Mary Watson's experience of terminal, disabling consumption as overlapping in several crucial physical and social aspects with her childhood as the period when she had no autonomy, and no agency apart from the vivid imagination and the desire for, or closeness with, death – both embodied by Peter Pan. By transforming the “consumptive invalid” into a healthy dream girl who finally gets to participate in the boys' adventures, Hambly emphasizes adult female disability contradictorily as the state of childlike helplessness necessitating the fantastic comfort of “the Neverlands”, and the period of apparent, and much-desired, liberty from the restrictions of Victorian femininity. In the novelette, therefore, the illness and disability subvert not only gender roles and gender assumptions, but also the concept of adulthood as competence and self-rule in which the deficiencies of childhood are overcome and forever left behind – revealing, just like Peter Pan himself, that the boundaries between all of these are much messier and more easily crossed than it seems.

Combining historical and medical accuracy with the potent death symbolism surrounding Peter Pan, *The Lost Boy* ends up creating an unsentimental, bleak, yet realistic view of terminal illness and disability, which is inevitably positioned against the dominant nineteenth-century discourses romanticizing both tuberculosis and femininity-as-illness, as well as Katherine Byrne's contemporary feminist interpretation of Victorian female “invalidism” as empowering. Finally, by choosing the “consumptive invalid” for the narrator, *The Lost Boy* appears to align with the broad goal of disability studies, in that it “identifies agency in the way the suppressed and marginalized disabled voices dissent from hegemonic narratives” (BRADSHAW 2016: 2). Mary Watson's tuberculosis-related disability, including, but not limited to, opium addiction, has her explicitly and multiply dissenting from the Victorian discourses on “the female of the species”, to which both the canonical and Hambly's version of Holmes initially subscribe; her dissent from the hegemonic narratives of decorous and pious female “invalidism” is noticeable, as well. Nonetheless, the potential of Mary's agency – the creation of counter-narratives which, while deploying fantasy, still treat illness, disability, and dying in a more honest and realistic manner – is arguably overshadowed by Mary's proximity to death. Dying may be an awfully big adventure, but “death closes all”.

Works Cited

- ALLAN, Janice M. and PITTARD, Christopher (Eds.). *The Cambridge Companion to Sherlock Holmes*. Cambridge: Cambridge UP, 2019.
- BARKER, Clare and MURRAY, Stuart (Eds.). *The Cambridge Companion to Literature and Disability*. Cambridge: Cambridge UP, 2017.
- BARRIE, James Matthew and HOLLINDALE, Peter. *Peter Pan and Other Plays*. Oxford and London: Oxford UP, 1995.
- BARRIE, James Matthew. *Peter Pan*. London: Puffin Books, 2010.
- BOURRIER, Karen. *The Measure of Manliness: Disability and Masculinity in the Mid-Victorian Novel*. Ann Arbor, MI: University of Michigan Press, 2015.
- BRADSHAW, Michael (Ed.). *Disabling Romanticism: Body, Mind, and Text*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2016.
- BYNUM, Helen. *Spitting Blood: The History of Tuberculosis*. Oxford and London: Oxford Univer-

- sity Press, 2012.
- CAMPBELL, J. R. and PREPOLEC, Charles (Eds.). *Gaslight Grimoire: Fantastic Tales of Sherlock Holmes*. Calgary: Edge Science Fiction and Fantasy Publishing, 2008.
- CLARKE, Imogen. "Tuberculosis: A Fashionable Disease?" *Science Museum*, 2019. <https://blog.sciencemuseum.org.uk/tuberculosis-a-fashionable-disease/>
- DAVIS, Lennard J. (Ed.). *The Disability Studies Reader*. New York and London: Routledge, 2006.
- DIJKSTRA, Bram. *Idols of Perversity: Fantasies of Feminine Evil in Fin-de-Siècle Culture*. Oxford and London: Oxford UP, 1988.
- DUBOS, René and Jean. *The White Plague: Tuberculosis, Man, and Society*. New Brunswick: Rutgers University Press, 1987.
- ESMAIL, Jennifer and KEEP, Christopher. "Victorian Disability: Introduction". *Victorian Review*, vol. 35 (2009), p. 45-51. <https://doi.org/10.1353/vcr.2009.0032>
- FINER, Kim Renee and ALCAMO, I. Edward. *Tuberculosis*. New York: Chelsea House, 2003.
- FRAWLEY, Maria H. *Invalidism and Identity in Nineteenth-Century Britain*. Chicago: The University of Chicago Press, 2004.
- GAVIN, Adrienne E. and HUMPHRIES, Andrew F. (Eds.). *Childhood in Edwardian Fiction: Worlds Enough and Time*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2009.
- GRANDA, David. "Kafka's Final Days". *Zeitgeister: The Cultural Magazine of the Goethe-Institut*, 2024. <https://www.goethe.de/prj/zei/en/art/25214912.html>
- KENNEDY, David. *The Well of Being: Childhood, Subjectivity, and Education*. New York: State University of New York Press, 2006.
- KRUGOVOY SILVER, Anna. *Victorian literature and the anorexic body*. Cambridge: Cambridge UP, 2002.
- OTT, Katherine. *Fevered Lives: Tuberculosis in American Culture since 1870*. Harvard University Press, 1996.
- PORTER, Roy. *The Greatest Benefit to Mankind: A Medical History of Humanity from Antiquity to the present*. London: Fontana Press, 1999.
- ROSE, Jacqueline. *The Case of Peter Pan or The Impossibility of Children's Fiction*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 1984.
- RUSKIN, John. *Of Queen's Gardens*. 1865. <https://ia804707.us.archive.org/14/items/ofqueensgardens00ruskrich/ofqueensgardens00ruskrich.pdf>
- TANKARD, Alex. *Tuberculosis and Disabled Identity in Nineteenth Century Literature: Invalid Lives*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2018.
- VRETTOS, Athena. *Somatic Fictions: Imagining Illness in Victorian Culture*. Stanford: Stanford UP, 1995.
- WENDELL, Susan. *The Rejected Body: Feminist Philosophical Reflections on Disability*. London: Routledge, 1996.
- YANCEY, Diane. *Tuberculosis*. Minneapolis: Twenty-First Century Books, 2008.

Danijela Lj. Petković

„ISPIJENI INVALID KRATKO OŠIŠANE KOSE, U POSLEDNJEM STADIJUMU
SUŠICE“: INVALIDITET, VIKTORIJANSKA ŽENSTVENOST I DETINJSTVO U
IZGUBLJENOM DEČAKU BARBARE HEMBLI

Rezime

Tema rada jeste predstavljanje invaliditeta povezanog sa tuberkulozom u noveli Barbare Hembli *Izgubljeni dečak* iz 2008. Oslanjajući se na istorijska istraživanja Ketrin

Ot, Helen Bajnam i Aleksa Tankarda, između ostalih, rad najpre daje istorijski pregled medicinsko-kulturnog tretmana „sušice“ u devetnaestom veku, i razmatra ulogu ove bolesti i invaliditeta u viktorijanskoj rodnoj i klasnoj ideologiji. Centralni argument rada jeste da *Izgubljeni dečak*, kao tzv. „gaslamp fantasy“, koja predstavlja kombinaciju fantastike i istorijske fikcije, prikazuje fizičke i društvene aspekte bolesti Meri Votson realistično i istorijski tačno, čime nužno problematizuje viktorijanski konstrukt ženskog „invalida“, kao i pojedine savremene feminističke interpretacije viktorijanskog „invalidizma“ kao osnaživanja žena. Novela uspeva da ponudi mnogo realističniji – ali i dalje dirljiv – pogled na invaliditet i umiranje, što *Izgubljeni dečak* postiže ukrštanjem invaliditeta Meri Votson sa složenom mitologijom i stvarnošću viktorijanskog detinjstva, preko Petra Pana koji funkcioniše i kao lik, i kao nosilac ove mitologije, ali i kao veza sa Merinim, duboko nesrećnim, detinjstvom.

Ključne reči: Barbara Hembli, detinjstvo, invaliditet, Petar Pan, sušica, Šerlok Holms, ženstvenost

Анђела К. Ђукић¹

Универзитет у Београду

Филолошки факултет

<https://orcid.org/0009-0004-4070-9062>

ОДНОС ИЗМЕЂУ РОДА, ИДЕНТИТЕТА И НАЦИЈЕ: САВРЕМЕНО ЧИТАЊЕ АУТОРСКИХ ТЕКСТОВА Ј. Б. И ВИНКЕ БУЛИЋ ОБЈАВЉЕНИХ У ЧАСОПИСУ ЖЕНСКИ ПОКРЕТ (1920–1938)²

Часопис *Женски покрет* први је у домаћој периодици 20. века испред чијег назива се појављује одредница „феминистички“, мада се у академским радовима из периода након прве декаде двехиљадитих преиспитује разумевање грађанског и феминистичког у текстовима из часописа који су означени епитетима – женски, феминистички и феминифилни. Током 2020. године, у оквиру пројекта „Женски покрет 2020“, поменути часопис је дигитализован, а затим је штампан и зборник радова у којем су истраживачице анализирале доминантне теме из ауторских текстова, формирајући тако основу за будућа истраживања на пољу феминистичких студија периодике. У овом раду преиспитује се критичко становиште о улози жене у међуратној књижевности током 20. века, са посебним истицањем појма „нова жена“ у контексту југословенске књижевне периодике и књижевности. Најзад, новим читањем одабраних текстова Ј. Б. и Винке Булић, објављених у рубрици „Фелтон“ у часопису *Женски покрет*, проблематизује се и дискурс који се бави питањима рода, идентитета и нације, а који је присутан у стваралачком процесу тадашње жене, суочене са последицама ратних разарања и са наметнутим избором – борба за своја права или тежња за миром и јединством. Стога се у раду наглашава значај књижевно-теоријских и друштвено-историјских утицаја на поменути дискурс, а затим и значај некадашњег и садашњег академског проучавања феминистичке и феминифилне периодике.

Кључне речи: Женски покрет, род, идентитет, нација, књижевност, периодика

1. Књижевност у *Женском покрету*

У првом броју *Женског покрета*, на првим странама налази се текст уреднице Зорке Каснар, који представља Програм рада часописа. У уводу текста она хронолошки представља зачетке идеје о оснивању часописа. Наиме, годину дана пре изласка првог броја *Женског покрета* основано је Друштво за просвећивање жене и заштиту њених права, које је истакло потребу за покретањем оваквог часописа – према речима Зорке Каснар: „листа који би био спроводник наших идеја“ (КАСНАР 1920: 5).

¹ andjeladjukic49@gmail.com

² Рад је саопштен на научном скупу „Језик, књижевност, интерсекционалност“ одржаном 27. априла 2024. године на Филозофском факултету у Нишу.

Уређивачка политика часописа заснивала се на идеји просвећивања жена, што је постигано објављивањем информативних текстова у којима се приказују друштвене прилике у осталим европским земљама, упућивањем на ондашње догађаје у друштву у рубрикама „Новости” и „Белешке”, као и ауторских текстова у којима су проблематизована питања права гласа, двоструког морала, проституције, права које имају раднице и сл. Значајно је истаћи и књижевне и уметничке прегледе, те информисање читаоца о актуелним темама у овим областима, а истовремено и истицање лика и дела одређене уметнице, списатељице или научнице. Међутим, током двадесетих година, књижевни прилози, књижевна критика или пак књижевни текстови, били су тек споредни у часопису. Овакви текстови јављали су се у оквиру рубрика „Књижевни преглед”, „Књижевност”, „Лепа књижевност”, „Листак”, „Белешке”, „Чланци”, „Фелтон”, које нису биле сталне у структури часописа.

Важно је истаћи како се уреднички став према књижевним прилозима огледа у изјашњавањима Катарине Богдановић, која ће већ у уводном тексту другог броја часописа, као нова уредница истаћи: „Песме и приповетке не примамо, али ћемо увек радо штампати сваки добар приказ каквога важнијег дела из лепе књижевности. Исто тако доносићемо белешке и краће оцене о књигама које нам се пошаљу на приказ” (BOGDANOVIĆ 1920). Ана Коларић налази да овакав став Катарине Богдановић има циљ да „обесхрабри било млађе било старије читаоце и читаоце да часопису шаљу – пре свега, књижевне – аматерске текстове” (KOLARIĆ 2021: 446). Међутим, уређивачка политика се мењала, као и читалачка публика, па и ауторке текстова; стога не можемо тврдити како ставови Катарине Богдановић описују у потпуности однос *Женског покрета* према књижевности. Даље, А. Коларић закључује: „Пажљиво читање часописа, посебно каснијих годишта, показује да су младе ауторке, својеврсне почетнице, попут Доре Пилковић, ипак потписивале своје текстове. На основу тога се може закључити да су квалитет текста, односно ауторска а не старосна зрелост сарадника и сарадница, били пресудни за објављивање текста” (KOLARIĆ 2021: 446). Такође, она истиче писање Катарине Богдановић у првом броју часописа, из 1921. године, у којем уредница закључује: „*Женски покрет* има озбиљнију задаћу него да буде лист за литерарне и стилске вежбе амбициозних почетника, којима би уредништво давало упутства за писмени састав. Наши прави сарадници – и мушки и женски – могу, дакле, бити само они који имају шта да кажу и знају већ како ће да кажу; остали, ако би схватили своју дужност и хтели да користе, нека нам шаљу обавештења о женама и женском питању у разним нашим покрајинама и местима, – све то у виду кратких дописа, бележака, саопштења, итд. Тај материјал, ма и невешто изложен, уредништву ће добро доћи као факта и анонимна грађа за прераду у рубрици *Белешке и новост*и, или као идеја и мотив за цео један чланак” (BOGDANOVIĆ 1921: 4).

Остајући при првобитној идеји, часопис је тежио да информише читаоце и читаоце проблематизовањем друштвених проблема и истицањем значаја појма „феминизам”³. Са друге стране, књижевни прегледи или ауторски текстови који

3 У првом броју часописа, у тексту „Нашим читаоцима”, уредништво посебно истиче *Женски покрет* као орган Друштва за просвећивање жена и заштиту њених права, уз навођење његове улоге у ширењу феминистичких идеја. Односно, како је наведено, идеја гласила је да третира „сва разнолика, нерешена питања на пољу феминизма” (в. одељак „Нашим читаоцима”. *Женски покрет*, број 1,

тумаче идеје у одређеним књижевним делима, објављивани су онда када су били сврсисходни, односно, када су имали значај у даљем ширењу феминистичких идеја.

Пишући о *женским* часописима у 20. веку, Слободанка Пековић истакла је њихов утицај на промене на књижевној сцени: „Књижевни и остали прилози у часописима мењали су слику жене коју су, увек до тада, стварали мушкарци и премошћавали су стварно и имагинарно, помагали су женама да преброде јаз између сопственог живота и живота који су желеле. С једне стране, књижевна остварења жена нису била толико реална као она која су објављивали мушкарци, али су са друге стране 'ситни' текстови, као и рад женских удружења били реалнији” (РЕКОВИЋ 2015: 135). Почетком 20. века, на књижевној сцени у тадашњој Краљевини Југославији, књижевна критика доживљавала је процват. У циљу разумевања положаја књижевности коју су писале жене тада, значајно је да се подсетимо како су критичари и писци тумачили стил тада актуелних списатељица. Исидора Секулић била је међу списатељицама које су привукле пажњу критике па је о њеној збирци приповедака *Сайушници* писао и Јован Скерлић, у критичком приказу који објављује под насловом „Две женске књиге”, а у којем се осврће и на збирку *Исјовесји*, Милице Јанковић. Итичући слабости и врлине њеног стила, он пише и о субјективности, коју обашњава као нову појаву „експлозије женске искрености” – „Субјективизам, лични и интимни тон у књижевности, данас је особина жена-писаца. У данашњем нелиричном и неромантичном добу човек-писац, који је некада толико и тако радо причао о себи, добио је неку врсту књижевног стида, постаје све одмеренији и уздржљивији; док жена-писац говори готово искључиво о себи, исповеда се, проказује своје унутрашње тајне, разголићује своју душу” (SKERLIĆ 1922: 96). Интимни тон и субјективност, које истиче Ј. Скерлић као доминантне у прози коју пишу жене, представљени су наспрам стида који постаје присутан у изразу писаца. Склоност ка поређењу *интимној* и *стида од интимној* постаће основ за тумачење *женске* и *мушке* књижевности, чак и онда када се не оспорава таленат списатељице, о чему сведочи и критика *Сайушника* из пера Јована Дучића. Пишући о овој збирци приповедака, он наводи: „Прва књига Исидоре Секулић, која се зове *Сайушници*, писана и издана у најлепшој њеној младости, није женско дело. Бол који је у њој записан много је метафизичан, што значи општи. Он је мање историја једне женске душе него трагедија човечје што је код жена обрнуто” (DUČIĆ 2008: 177–178). Истичући метафизички квалитет дела, он му одузима учестали епитет „женско” и тиме поручује како је метафизички доживљај карактеристика „човечја”, „општа”, односно мушка.

Најзад, у тренутку када су настајала најистакнутија дела српске књижевности, *Женски њокрећ* из друге перспективе представља текстове које су писале жене, а који су неминовно били део алтернативне културе. О значају часописа у књижевном свету Слободанка Пековић пише истичући преображај који уносе: „За жену је (уколико је уопште била у стању да чита) била резервисана одређена врста књижевности: љубавни романи, тривијална књижевност, поезија, белетристика,

1920: 2). Овако се експлицитно истиче значај ширења феминистичких идеја, а ангажовањем новинарки, социјалних радница, грађанки и жена уопште, да својим писањем употпуне делање часописа, затим и преиспитивањем тема које се односе на женско право гласа, брак, заједницу и равноправност – појам феминизам објашњава се конкретним примерима у једној заједници.

путописи, писма, дневници. 'Озбиљна' књижевност: историја, критика, правни текстови тек су са женским часописима – али не у њима – постали штиво које су и жене читале. Часописи су продијали женски књижевни гето, па иако су били својеврстан резерват (јер подела на мушки и женски свет нигде није тако видљива као у часописима за жене), смањивали су, бар, разлике између 'мушког' и 'женског' језика" (РЕКОВИЋ 2015: 135).

Поред рубрика које су јасније одређене као књижевне, Ана Коларић у *Женском њокрећу* истиче и рубрике „Чланци”, „Фељтон” и „Белешке” па разврстава текстове из ових рубрика. Она уочава неколико група текстова: у „проблемским текстовима” се „шири” проблем – „образовни, естетски, друштвени, политички” – „третира помоћу неке књиге, било књижевног дела било студије о књижевности или о некој другој области; у ту групу текстова спадају и текстови књижевница о неком – за жене посебно релевантном – друштвеном проблему, на пример, анализа двоструког морала у случају ванбрачне трудноће, прељубе или слободне љубави”. Коларић даље истиче „прегледне књижевноисторијске текстове”, који представљају „преглед стања у пољу женског стваралаштва, како у прошлости тако и у време излажења часописа, у Краљевини СХС/Југославији и у свету, посебно у оном делу света који обично називамо Централном и Источном Европом”. Јављају се и „текстови о ауторкама/књижевницама” – „многи такви текстови су били некролози; они махом потпадају под дефиницију жанра женског портрета коју је дала Станислава Бараћ, у свом раду *Феминистичка књижевност. Жанр женског портрета у српској периодици 1920–1941*, а као кључне речи могу се издвојити женско ауторство, еманципаторска тенденција и феминистички приступ у представљању 'лика', те учешће у писању женске историје”. Присутни су и „књижевни огласи и позиви на претплату” – „овај тип текстова је двоструко важан: прво, даје податке о издаваштву у оно време; друго, сведочи о књижевној/феминистичкој лектури коју су уреднице – посредно или непосредно – препоручивале својој читалачкој публици, односно, о томе која су знања оне сматрале потребним за образовање жена и промену у друштву”. На крају, А. Коларић издваја и „вести и објаве” (KOLARIĆ 2021: 444; BARAĆ 2015).

Текстови о којима ће бити речи касније у раду (*Шећња и Вече*, ауторке Ј. Б. и *Двије слике Далмације*, Винке Булић) могли би да се тумаче као проблемски. Мада је у сва три текста присутно сликање атмосфере, метафоричко и иронијско приповедање и представљање ликова, у њима можемо пронаћи мотиве који упућују на друштвене проблеме, али и обраћање читаоцима, те именовање проблема. Наведено упућује на карактеристике фељтона, жанра на граници између књижевности и новинарства, који добија своје место у часопису онда када је било значајно да се успостави веза између два стила писања, два различита израза и две групе младих жена. Према речима Јелене Лалатовић, појављује се у тренутку када је било значајно остваривање сарадње са младим комунистичкама: „[...] јасно је зашто се и у тренутку најинтензивније сарадње феминисткиња и младих комунистичкиња – у току заједничке кампање за женско право гласа и отварања омладинске рубрике – супротстављени ставови феминисткиња и комунистички оријентисаних омладинки очитују баш у жанру фељтона. Наиме, фељтон омогућава интимизирање,

тј. персонализовани тон између часописа и читатељке, па је погодан да се у духу неформалног разговора (раз)открију одређене политике текста” (LALATOVIĆ 2021: 489). Поред текстова у којима се ауторке обраћају читаоцима *Женској њокреџи* и који позивају на делање, ауторке фељтона, захваљујући граничној форми, могу критички да приступе проблему, не именујући га. У студији о фељтону, где је представљен као свакодневни водич кроз јавну културу у доба великих реформи, Катја Дијанина (Катя Дианина) истиче како је код фељтона посебно то што „нуди насумичну колекцију фрагмената који обухватају различите теме, од позоришта, преко уметничких изложби до популарних догађаја” (DIJANINA 2003: 187; прев. А. Ђ.). Стога рубрика „Фељтон” у *Женском њокреџу* разоткрива значајне проблеме у тадашњем друштву из угла жене, а *инџимним* и *субјекџивним* изразом ауторке доприносе развоју овог жанра у феминистичкој периодици.

2. Нова жена и нова перспектива

У антифеминистичкој атмосфери, термини који упућују на *женсџивено* и *женско* поистовећују се са сентименталношћу и односе се на слабост или нежност (особине које се приписују женама постају и одређења књижевног стила списатељица) док термини *феминисџички* и *феминифилно*⁴ упућују на политизацију, помодарство, изокретање морала и породичних вредности. Описујући подразумевани женски стил писања, С. Пековић наводи: „Најчешће је женски (а, о) подразумевало да је текст лирски, интуитиван или искрен. Али, атрибут је подједнако имао и крајње пејоративно значење које је подразумевало приземне страсти и мисли, помањкање логичког типа размишљања, помањкање образовања. Списатељке, у патријархалној и углавном руралној српској средини су биле реткост, а њихов рад је најчешће био оцењиван као другоразредан, као ’импулс душе и осећања’, а не као плод промишљања и знања” (PEKOVIĆ 2015: 124). Жена која је окарактерисана као сентиментална, у домаћој периодици током 20. века, појављује се као „нова жена”. Станислава Бараћ објашњава како се овај термин „први пут јавља у енглеској периодици у последњој декади 19. века” истичући како је тада „нова жена” означавала пре свега „еманциповану жену за какву су се залагале представнице сифражетског покрета, али и одговарајућу књижевну јунакињу која је већ заузела значајан простор у популарној књижевности” (BARAĆ 2015: 733). У својој студији о „новој жени” као медијском конструкту и књижевном лику, С. Бараћ скреће пажњу и на домаћу периодичку те повезује појаву овог термина са часописом *Женски њокреџ*, у којем се портрет „нове жене” први пут појављује. Она упућује на три повезана приказа „нове жене” у часопису, о којима пише Александра Колонтај (BARAĆ 2015: 104). Међу значајним радовима који су превођени или приказани у часопису, А. Коларић истиче и објављени превод делова „романа о новој жени” – *New Woman novels*, енглеске књижевнице и сифражеткиње Саре Гранд (Sarah Grand) те наво-

⁴ Израз „феминифилна уређивачка политика“ Станислава Бараћ преузела је из рада Јелене Петровић „Женско ауторство између два светска рата: прилог књижевној антропологији рода“ (Petrović 2008) те додатно истакла како се под појмом феминифилни „подразумевају они часописи који су, у периоду процвата женске штампе, захваљујући продору еманципаторских дискурса, у новонасталој Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, касније Краљевини Југославији, неговали женско ауторство и бавили се тзв. женским питањем, иако по својој основној намени, па чак ни узгредном декларисању, нису били ’женски’ или феминистички” (BARAĆ 2015: 131–163).

ди како се у часопису „пажљиво пратило књижевно и теоријско обликовање 'нове жене' од 1893. године, када излази популарни роман *The Heavenly Twins* Кап Гранд” (KOLARIĆ 2021: 448).

Важно је истаћи како је „нова жена” у основи еманципована, а тај појам додатно се објашњава и њеним односом према браку. С. Бараћ тако наводи: „Еманципована јунакиња не мора обавезно бити представљена као неудата, али је из примера на које се Колонтајева ослања очигледно да се овакав тип жене не може приказати без слободе избора у односу на брак. Ауторке и аутори, чија дела Колонтајева анализира, говоре о женама које се никада нису удавале, односно о онима које су се разводиле када више нису налазиле срећу у браку, или су живеље у ванбрачним заједницама” (BARAĆ 2013: 738). У домаћој периодици „нова жена” је приближена читатељкама и читаоцима часописа у преводима, приказима, али и кроз интерпретацију појма у домаћим текстовима у којима постаје јунакиња. Како А. Коларић објашњава, објављивање дела која проблематизују појам „нове жене” и његову примену у различитим културама „подстицало је разговор, а повремено и оштру полемику о том новом друштвеном и женском идентитету из књига али и из свакодневног живота” (KOLARIĆ 2021b). У интерпретацији домаћих ауторки, „нова жена” оживљена је у жанру портрета, а посебно је значајно нагласити сликање женског портрета, које је анализирао С. Бараћ. Како је портрет жанр који карактерише периодичку штампу, у тренуцима када се буди идеја еманциповане жене, са појавом феминистичких и феминистичких часописа он се поставља у нови оквир. Наиме, она истиче како је женски портрет „карактеристична појава српске/ југословенске женске периодичке штампе у трећој и четвртој деценији 20. века, која осваја и другу периодичку тога времена, посебно ону феминистичку оријентацију” (BARAĆ 2015: 12).

Поред женског портрета и преведених текстова из европске књижевности, о „новој жени” можемо говорити и онда када је у идејама оживљена и у осталим прозним делима које стварају жене. Уколико се вратимо на проблематизовање идеје брака, а тиме и партнерских односа уопште, могуће је да уочимо „нову жену” и у текстовима из *Женској њокреји*, насталим тридесетих година. Једна од ауторки, потписана иницијалима Ј. Б., у својим фељтонима пише, између осталог, и о партнерским односима, а интимном прозом приближава читаоцима раздвојеност, пријатељство и љубав. Иста ауторка у тексту *Шејња* слави идеју женске борбе и југословенског заједништва те се чини да се у овом фељтону феминистичко и грађанско употпуњују. Вредно је истаћи како се у, пре свега феминистичким часописима, који су били актуелни када и *Женски њокреј*, грађанска борба неретко изједначавала са феминистичком. О преплитању ових струја сведочи и податак да је приказе студије о „новој жени” Александре Колонтај писала комунисткиња Десанка Цветковић. Ипак, према С. Бараћу, у *Женском њокреју* „феминистичко” је имало превагу над „грађанским” (2015: 104). Међутим, у текстовима Ј. Б. и Винке Булић присутно је интимно преиспитивање у спрези са побуном против одређених друштвених схватања, која се могу тумачити као феминистичка, али и грађанска борба.

3. Ј. Б.

У часопису *Женски њокреј*, аутори и ауторке текстова неретко су се пот-

писивали иницијалима, посебно ако се осврнемо на прве објављене бројеве током 1920. године, где се у садржају може приметити само неколико имена и презимена. Један могући разлог скривања идентитета јесте заштита од потенцијалног повезивања са политичким делањем часописа – ако узмемо у обзир да је женско право гласа истакнуто као водећи политички захтев уредништва, што је у том тренутку била тежња за радикалном променом. На овај начин, ауторке и аутори који су се представљали иницијалима писањем су доприносили раду часописа, не скрећући пажњу на свој идентитет. Како је *Женски њокрећ* ширио круг сарадника, опсег феминистичких тема, а тиме и утицај на грађанство, представљање ауторки и аутора пуним именом и презименом постало је све чешће. Једна од ауторки која се у свим својим текстовима потписивала иницијалима јесте Ј. Б. (иако не поседујемо доказ о родном идентитету, закључак је донет на основу перспективе из које су текстови писани, а која сведочи о женском искуству)⁵. Највише текстова које је Ј. Б. потписала у овом часопису објављивано је у рубрици „Фелтон“, која постаје заступљенија у структури часописа тек тридесетих година. С обзиром на то да је поменути жанр на граници између новинарског и књижевноуметничког израза, приликом анализе текстова значајно је осврнути се на друштвени контекст који је покренуо размишљање о одређеним темама. Она пише текстове који су, у стилу фелтона, фрагментарни, и представљају скуп запажања и утисака, те тако пише *О сѣојодишњици Илирској њокрећ*⁶ и о утисцима са концерта пијанисткиње Ели Неј (Elly Ney)⁷ док у рубрици „Чланци“, у духу новинске приче, извештава о Конгресу Јединства словенских жена у Београду.⁸ Поред тога, у часопису је објављивала и текстове који имају интимистички карактер, што може бити један од могућих повода за потписивање иницијалима. У текстовима објављеним у рубрици „Фелтон“ – *Шејња* и *Вече* (који ће бити у средишту тумачења) она слика атмосферу употпуњену мислима које се надовезују да би на крају извела закључак свог промишљања и проблематизовала одређену друштвену појаву, на коју читатељке и читаоци нису упућени насловом дела, који скреће пажњу на лирични квалитет текста. Најзад, важно је поменути и њен текст *Наша народна уметност*, објављен у рубрици „Књижевност“⁹, у којем настоји да осветли богат народни дух људи са села и обесправљеност у којој се налазе у друштву.

Више пута истакли смо како је проза коју пишу жене у домаћој књижевности 20. века окарактерисана као интимна, лирична или субјективна, било да је у питању истицање ових карактеристика као предности или мана. Ипак, поставља се питање – да ли је могуће на овај начин одредити стил текста који има одреднице фелтона. У тексту *Шејња*, Ј. Б. остварује везу са читаоцем сликањем екстеријера, те бисмо њена промишљања и приближавање амбијента, као и осећаја које буди, 5 Име и презиме Јулије Бошковић, секретарке Заједнице дома и школе II женске гимназије, једино одговара поменутиим иницијалима. Ипак, на основу стила, али и динамике објављивања (понекад су текстови Јулије Бошковић и Ј. Б. били објављивани у истом броју), закључујемо да су у питању две различите личности.

6 Објављен у часопису *Женски њокрећ* у јануару 1933. године, број 1, стр. 14–16.

7 Објављен у часопису *Женски њокрећ* у марту 1935. године, број 3/4, стр. 55–56.

8 Објављен у часопису *Женски њокрећ* у новембру 1933. године, број 9/10, стр. 114–116.

9 Објављен у часопису *Женски њокрећ* у априлу 1932. године, број 4, стр. 62–63.

могли да тумачимо као интимно путовање – шетњу кроз њене мисли. Уводи нас у текст описујући стазу на Калемегдану која је води ка скулптури, готово приказујући путању која је позната становницима Београда, а која упућује ка призору узвишене статуе жене. Избегавајући да је именује као Споменик захвалности Француској, она промишља о симболици призора који види:

„Чудна ствар! Та Француска која у погледу политичких права за жену представља једну од најнатражнијих земаља, баш та Француска има велики део свога културног положаја да захвали својој жени. Толико много чистог, идејног заноса нема можда ни у једном народу као баш код њих и то који пут више код жена но код мушкараца. И ма колико се свет потсмевао, једно ипак стоји: француски патриотизам разбудила је жена са свим својим заносом младеначке душе. Једна девојка је морала да се опаше оружјем па да узвитла барјаком слободе, да буде спаљена, да се из тога раскомадана и искидана земља уједини и схвати, да и код куће и у свету треба да претставља само једно” (Ј. В. 1932: 32).

У призору узвишене статуе која стреми ка висини, она проналази симболику снаге својствене жени, коју тумачи као носиоца идеје револуције – парадоксално, у држави коју описује као нападну, закључујући како јединство у борби не може бити потпуно уколико се не односи на уједињеност два пола. Закључујемо да борба о којој Ј. В. пише није одређена само као феминистичка, већ и као грађанска. Значајно је нагласити да о овоме промишља ауторка феминистичког часописа који је, ако узмемо у обзир језик на којем пишу аутори и ауторке који објављују у њему и територију које их спаја, истовремено и југословенски. Стога закључујемо да се мишао о јединству скрива иза тежње о јачању јединства на просторима тадашње Краљевине Југославије. У прилог наведеном иду тврдње Зоране Симић која, тумачећи уредничке политике у *Женском њокрећу*, закључује: „Од феминизма и југословенства није се одступило без обзира на промене у уредничкој концепцији и смене на уредничкој позицији, које су се одвијале у врло комплексном и турбулентном политичком контексту” (SIMIĆ 2021: 70). Ј. В. увиђа истоветност идеје револуције без обзира на тло из којег је изникла, славећи француску жену раме уз раме са српском: „Је ли уметник знао, да га подиже жени? Нашој традиционалној, патријархалној, модерној жени? Оној, која је никла из све земље оваплоћена крвљу и сузама њеног народа. Приказује жену с крилима у највећем елану пуну мушке храбрости и заносног одушевљења?” (1932: 32). Без обзира на понављање концепције која се огледа у разумевању идеје феминистичке и грађанске борбе у *Женском њокрећу*, уочљиво је како природа овог текста није јасно одређена – ауторка промишља о идејама не позивајући на јасно усмерену борбу ка решавању проблема у друштву. Из наведеног се види како фељтон својом структуром није изграђен као новински текст или позив на борбу за остварење одређених права упућен женама.

Опонентно призору снажне женске личности који се огледа у Споменику захвалности Француској, ауторка приказује и мушкарца, симболично представљеног у обрисима споменика Победник који, за разлику од женске скулптуре, смештене у средишту тврђаве, стоји на узвишеним зидинама, на уласку у престоницу. Управо положај двају споменика указује на дубље промишљање о односу надмоћи

у друштву. Ј. Б. пише: „И зар то није карактеристично? На улазу у нашу престо-
ницу поздравља сваког странца мушкарац: миран, самосвестан, уверен, да је он
позван да прими лаворике за све културне тековине своје земље. Али ко је зашао
само мало унутра, тај је сусрео жену са споменика: пуну полета, пуну иницијативе,
топлу, радину и пожртвовану нашу жену. И та је жена ето сад дошла, свесна својих
дужности и сигурна у себе. И чујем је где говори: 'Макни се брате, доста си се кочио
овде!'" (Ј. В. 1932: 32).

Градећи два лика – жену и мушкарца, као опоненте, Ј. Б. уобличује текст
упућујући на идеју заједништва. Мушкарац се привлачи ка ногама жене – Побед-
ник се привлачи ка ногама Споменика захвалности Француској, па заједно стоје и
поздрављају путнике који улазе у град. Најзад, навођењем стихова старе кајкавске
песме: „Кај нам пак мореју, мореју, мореју / Кај нам пак мореју, че смо сложни!" (Ј.
В. 1932: 32), наглашава идеју једнакости која се читава у духу југословенства.

Поред идеје о уједињеној грађанској и феминистичкој борби за права, пи-
сање Ј. Б. отвара могућност за полемисање о идеји „нове жене", а посебно је зани-
мљиво истаћи текст *Вече* у овом контексту. С обзиром на то да ауторка у својим
текстовима више упућује на заједништво него на портрет жене и њену индивиду-
алност, отвара се питање – шта одређује „нову жену" и могу ли се повући јасне гра-
нице између традиционалне и модерне жене, посебно у патријархалном друштву?

Тумачећи теорију о „новој жени", Станислава Бараћ упућује на станови-
шта Александре Колонтај, о прелазном типу јунакиња:

„У спису Колонтајеве нова жена обједињује и представницу буржоаске класе
и радницу. Колонтајева није поједноставила ни процес промене који се у књи-
жевности догађа са појавом новог типа јунакиње. Она тврди да нова жена јесте
продрла у литературу, али да још увек није потиснула јунакињу 'старог духовног
реда, исто тако као што тип жене човека није потиснуо тип женке, одјек мужа'.
Колонтајева посебно наглашава 'да се код јунакиња старога типа све чешће налазе
својства и психолошке одлике, које је нова неудата жена унела у живот', па је тада-
шња књижевност најбогатија у 'женским облицима прелазног типа, јунакињама,
које имају одлике старе и нове жене'" (BARAĆ 2015: 739; KOLONTAJ 1922: 40).

Скренућемо пажњу на представу о динамици у романтичном односу који
је представљен у тексту *Вече*, а са циљем да проблематизујемо идеју традиционал-
ног партнерског односа, оличеног у институцији брака и тежњу за разумевањем и
разговором која постаје доминантна тема у тада новијим тумачењима о улози жене
у романтичном односу.

Као и у тексту *Шејћа*, Ј. Б. започиње приказом спољашњости која је у
спрези са унутрашњим светом ликова које представља. У контрастној слици, при-
казани су партнери док седе у тишини, попуњавајући је повременим лупкањем, и
природа која их окружује, а која оставља утисак сагласја и вековне комуникације
која и даље траје. Интимно и сентиментално у њеном грађењу текста огледа се у
наглашавању несразмера између природе и човека, на моменте снажније него у ис-
поведном тону. Обузети призором којим су окружени, заборављају на удаљеност

која постоји између њих. Занимљиво је како се партнерка обраћа партнеру именујући га као друга, што може да упућује истоветно и на колоквијални израз „брачни друг”, који је постао формално одређење једног односа, као и на значење другарства – односа који може да се тумачи као равноправан у својој основи: „И у моменту кад је већ душа пружила руку да исто онако спонтано и топло ухвати друга и да му саопшти пријатно сећање – поглед је био бржи – и рука се уставила” (Ј. В. 1932b: 134).

Даље у тексту, дијалог је замењен унутрашњим монологом, а партнерка о односу говори наслућујући мисли оног другог и тако, мада изражавајући мисли и осећања узвишеним, готово патетичним тоном, успева да истакне понос, прекор, гордост, самољубље и иронију: „Можда и ти мене хоћеш, али мислиш да ћеш до мене доћи бујицом прекора и приговора? [...] Ја нећу твоје самољубље, друже, нећу твоју гордост, твоју иронију [...]” (Ј. В. 1932b: 135). Истицањем почетног мира и заљубљености, наглашава се идеја о различитости које нису били свесни. Најзад, након успостављања низа питања и одговора који се надовезују, закључује како проблем у партнерском односу јесте изван њене контроле и постављен је у традиционалној претпоставци о романтичном односу: „И кад те ја у овом моменту дозимам, знај да нећу да те доведе било какав осећај дужности, пијатета или традиције, не треба ми ни твој понос ни твоја амбиција, ни твој интелект! Са свим тиме остани где си, ако силом прилазиш! Са осмејком око усана, са прегризеним болом у души, растаћемо се као пријатељи” (Ј. В. 1932b: 135). Позивањем на пријатељство, чини се да Ј. В. упућује на потенцијално буђење „нове жене”, која тежи преиспитивању традиционалних норми у партнерском односу. Није у потпуности оправдано да представљену женску личност осликану у тексту ауторке поистоветимо са термином „нове жене”. Ипак, ако се позовемо на становиште Александре Колонтај, закључујемо како се у промишљањима Ј. В. истиче жена која израста из традиционалног оквира и увиђа могућност изласка из њега.

4. Винка Булић

Када говоримо о Винки Булић, значајно је да истакнемо њено ангажовање у борби за националне интересе и позивање жена у Далмацији и Хрватској да се укључе борбу за грађанска права. Рођена је у Солину, а управо поднебље у којем је одрасла значајно је утицало на њена интересовања те је у својим текстовима настојала да опише живот људи из Далмације, упућујући на проблеме сељака, радника и осетљивих група у тадашњем друштвеном систему. Од 1925. године, када *Женски њокрећ* почиње са радом у Сплиту, удружује се са чланицама покрета, а друштву др Јелке Перић, 1927. године прикључује се и раду *Мале женске антиантје* у Прагу.

Теме које обрађује преиспитују пре свега обесправљеност и угрожен положај становништва те се не може истаћи посебно истицање и проблематизовање феминизма и борбе за права жена. У тексту *Двије слике из Далмације*, објављеном у *Женском њокрећу*, она иронијски слика разлику између богатих и сиромашних појединаца у друштву. Прва слика Далмације коју В. Булић приказује читава се у називу брода „Краљ Александар” који је испловио: „На неизмјерности воде он је мала оаза префињене отмености, меког пахуљавог комфора, савршене естетике удобности” (BULIĆ 1933: 80). Како би описала окружење у којем се нашла, у улози посма-

трача, она закључује како су се путници и брод стопили у једну истоветну слику: „Цио брод није него једна пјесма. Сваки његов детаљ симболизира високу вјековну цивилизацију народа који га је градио. Енглези умеју да граде бродове као што пјесници умеју да стварају стихове. Разлика је можда само у том, што пјеснику је жеља да измами сузу са ока, а овој пјесми која плови да својом мелодиозношћу умекшава егоизам снобова” (BULIĆ 1933: 80–81). О традицији градње брода на којем се наша пише иронијски, упућујући на видљиво обиље, које је у својој грандиозности ништа друго него смешно. Друга слика Далмације представљена је контрастно. У тренутку истицања снаге и лепоте брода који плови, у сећање јој допире доживљени приказ са другог путовања: „Ова слика нашег најмодернијег брода сад јасна сад магловита искрсавала је преда мном у дрндавом стаклу трошног загорског аутобуса који ме је прошлу недељу возио у Дугопоље” (BULIĆ 1933: 81). Већ необичан назив места додатно је окарактерисан игром речи: Дугопоље и Дубокоље. Винка Булић истиче како житељи своје село неретко именују другим називом – Дубокоље. Питајући се како овакав назив села описује нарав људи, увиђа како оштрицу која им задаје убоде описују најбоље њене жртве – деца, њих стотину рођених, од чега мање од шездесеторо буде уписано у школу и мање од четрдесеторо одлази у војску: „Не умиру само дјеца већ и мајке њихове невјеројатном лакоћом напуштају сирочад своју. Над сваким породом виси Дамаклов мач, али не над дјететом већ над измученом родиљом. Никога нема да је одбрани од инфекције која грабежно на њу вреба, која се не осврће на живо и здраво дјетешце, та оно ће ионако постепеном несташицом, гладно и изморено, слиједити мајку своју” (BULIĆ 1933: 81).

У другом делу текста, ауторка мења тон приповедања, скретањем пажње на положај жене у средини у којој је скрајнута и доживљена као мајка, а истовремено и жртва сопственог порођаја. Истиче како су људи који одрастају у малим срединама невидљиви, а њихови егзистенцијални проблеми почели су да се доживљавају као усуд који се не да изменити. На крају, поред недостатка лекара и лекова, истиче и несташицу воде, коју су мештани заменили вином. У разговору са тамошњим надучитељем Перушком сазнаје да је још један од узрока страдања – вино. Представљајући тај проблем готово шаљиво, истиче се једна страна овог проблема – алкохолизам. Ипак, на крају текста, ауторка у вину проналази проблем који се огледа у несташици воде. Најзад, текст добија своје уобличење и именује се социјални проблем.

Оваквим писањем, Винка Булић скреће пажњу на обесправљене, маргинализоване и угрожене групе људи. Она настоји да осветли конкретан случај, истичући кључне проблеме у друштву. Стога у овом тексту скреће пажњу на статус сељака који покушавају да преброде несташицу воде и запостављених породиља које су невидљиве у систему, те можемо закључити да се њено залагање за права жена огледа у потреби да истакне њихове егзистенцијалне проблеме. У складу са тим, овај текст се, према подели коју предлаже Ана Коларић, може сврстати у групу проблемских текстова објављених у *Женском њокрећу* (в. KOLARIĆ 2021: 444).

5. Закључак

Феминистичка домаћа периодика са почетка двадесетог века нуди разнолик извор информација о рађању другачије – индивидуалне, еманциповане, шко-

ловане – жене, која ће се у различитим теоријским поставкама, именовати често као – „нова жена”. О буђењу овакве жене пише се у *Женском њокрећу* – превођењем текстова из европске књижевности и теорије књижевности, који нуде оквире о овом појму, али и постепеним прихватањем идеје о оваквој личности у слици југословенске жене, која је дуго била на граници између традиционалног и новог.

У раду је посебно скренута пажња и на значај књижевности у *Женском њокрећу*, који је пре свега био усмерен на ширење идеје феминизма и јачање духа жена, те позивање на борбу за остваривање права. Закључујемо како су феминистички часописи који су се појавили почетком 20. века имали значајну улогу у подстицању стваралачког духа међу списатељицама. *Женско, интимно и субјективно* писање, које је у књижевним круговима представљано у сенци *мушкој, метафизичкој и њромишљеној* израза, у феминистичкој периодици постало је додатни квалитет који доприноси приближавању женског искуства читалачкој публици.

У вези са тим, не треба занемарити ни историјски контекст у којем се развија домаћа књижевност, а онда и критика, што се показало као значајно за потискивање жена са књижевне сцене, али и за њихово покретање у феминистичким часописима. Најзад, текстови из рубрике „Фелтон”, о којима је било речи, показују како ауторке имплементирају своје идеје у текст, настојећи да га приближе публици и учине јасним, а да истовремено граде причу која ће представљати заокружену целину. Ј. Б. се истиче својим настојањем да интимним тоном читалачкој публици дочара одређени друштвени проблем, не дефинишући га јасно док Винка Булић, насупрот томе, тежи управо дефинисању и јасном именовању проблема. Циљ рада био је да се истакну текстови који би могли да се изузму из општег утиска о часопису, али њихово постојање упућује на разноврсност стила, тема, становишта и личности које су објављивале радове у *Женском њокрећу*.

За разумевање поруке ауторских текстова о којима је било речи, значајно је познавање контекста (структура броја у којем је текст објављен, рубрика или година објављивања и сл.) из којег је текст изникao, теоријских упоришта на која се ослањају ауторке, као и опште разумевање појмова о којима се пише експлицитно или се имплицитно на њих упућује (феминистички, феминофилно, фелтон, „нова жена” и сл.). Стога, у циљу прегледнијег приказа, настојали смо да представимо положај књижевности у часопису *Женски њокрећ*, полазећи од општих теоријских становишта и крећући се ка конкретним текстовима.

Закључујемо како, без обзира на постојање одређене доследности уредничке политике *Женској њокрећу*, није могуће контролисати текстове попут оних какве су писале Ј. Б. или Винка Булић, пре свега због присуства прозног израза, који не мора гарантовати квалитет текста, али гарантује извесну слободу ауторке, када жели да изрази осећања и мисли.

Најзад, анализом изабраних текстова, проналазимо могућности за даље истраживање положаја југословенске жене у књижевности и периодици, те преиспитивање односа рода, идентитета и нације. Како се у писању Ј. Б. и Винке Булић у први план истиче немогућност да се женско питање издвоји из контекста поимања националног идентитета, закључујемо да је југословенска „нова жена” изникла из грађанске борбе и да се, као таква, није могла поистоветити са индивидуом „нове”

жене истакнутом у европској литератури.

Цитирана литература

- BARAĆ 2013: BARAĆ, Stanislava. *Nova žena kao medijski konstrukt i književni lik: stvaranje feminističkog mita*. Studije i ogledi. Beograd: Institut za književnost i umetnost, 2013. [orig.] Бараћ, Станислава. *Нова жена као медијски конструктор и књижевни лик: стварање феминистичког мита*. Студије и огледи. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2013.
- BARAĆ 2015: BARAĆ, Stanislava. *Feministička kontrapunkta. Žanr ženskog portreta u srpskoj periodici 1920–1941*. Serija: Istorija srpske književne periodike. Beograd: Institut za književnost i umetnost, 2015. [orig.] Бараћ, Станислава. *Феминистичка контрапункта. Жанр женског портрета у српској периодици 1920–1941*. Серија: Историја српске књижевне периодике. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2015.
- BOGDANOVIĆ 1920: BOGDANOVIĆ, Katarina. „Našim čitaocima”. *Ženski pokret*, broj 1, jun 1920: 2. [orig.] Богдановић, Катарина, „Нашим читаоцима”. *Женски покрет*, број 1, јун 1920: 2.
- BOGDANOVIĆ 1921: BOGDANOVIĆ, Katarina. „Na početku druge godine”. *Ženski pokret*, broj 1, sv. 1, januar 1921: 1–5. [orig.] Богдановић, Катарина, „На почетку друге године”. *Женски покрет*, број 1, св. 1, јануар 1921: 1–5.
- DUČIĆ 2008: DUČIĆ, Jovan. *Moji Saputnici: Književna oblića*. Beograd: Štampar Makarije, 2008. [orig.] Дучић, Јован. *Моји сапутници: Књижевна облића*. Београд: Штампар Макарије, 2008.
- DIJANINA 2003: DIJANINA, Katia. The Feuilleton: An Everyday Guide to Public Culture in the Age of the Great Reforms. *The Slavic and East European Journal* Vol. 47, No. 2: pp. 187–210.
- KASNAR 1920: KASNAR, Zorka. „Program našeg rada”. *Ženski pokret*, broj 1 (april 1920): str. 5.
- KOLARIĆ 2021: KOLARIĆ, Ana. „Studije književnosti i Ženski pokret (1920–1938)”. *Ženski pokret (1920–1938): zbornik radova*. Serija: Istorija srpske književne periodike. J. Milinković, Ž. Svirčev (ur.). Beograd: Institut za književnost i umetnost, 2021, str. 439–465. [orig.] Коларић, Ана. „Студије књижевности и Женски покрет (1920–1938)”. *Женски покрет (1920–1938): зборник радова*. Серија: Историја српске књижевне периодике. Ј. Милинковић, Ж. Свирчев (ур.). Београд: Институт за књижевност, 2021, стр. 439–456.
- KOLARIĆ 2021b: KOLARIĆ, Ana. „Nova žena” u književnosti i kritici. <<https://pescanik.net/nova-zena-u-knjizevnosti-i-kritici/>>. 5. 3. 2023.
- KOLONTAJ 1922: KOLONTAJ, Aleksandra. *Nova žena*. Preveo Mihailo Todorović. Beograd: Moderna štamparija R. M. Vesnića (b. g.), 1922.
- LALATOVIĆ 2021: LALATOVIĆ, Jelena. „Između 'proleterskog' i 'građanskog' feminizma: oblici moderne ženske subjektivnosti u časopisu Ženski pokret (1934–1938)”. *Ženski pokret (1920–1938): zbornik radova*. Serija: Istorija srpske književne periodike. J. Milinković, Ž. Svirčev (ur.). Beograd: Institut za književnost i umetnost, 2021, str. 481–497. [orig.] Лалатовић, Јелена. „Између 'пролетерског' и 'грађанског' феминизма: облици модерне женске субјективности у часопису Женски покрет (1934–1938)”. *Женски покрет (1920–1938): зборник радова*. Серија: Историја српске књижевне периодике. Ј. Милинковић, Ж. Свирчев (ур.). Београд: Институт за књижевност и уметност, 2021, стр. 481–497.
- PEKOVIĆ 2015: PEKOVIĆ, Slobodanka. „Ženski časopisi u Srbiji na početku 20. veka”. <<https://www.openstarts.units.it/server/api/core/bitstreams/cd1bb412-2523-492f-816d-232ae3ece08a/content>>. 15. 8. 2023.

- SIMIĆ 2021: SIMIĆ, Zorana. „Katarina Bogdanović i Mileva Milojević kao urednice i saradnice jugoslovenskog feminističkog časopisa *Ženski pokret* (1920–1938)”. *Ženski pokret* (1920–1938): *zbornik radova*. Serija: Istorija srpske književne periodike. J. Milinković, Ž. Svirčev (ur.). Beograd: Institut za književnost i umetnost, 2021, str. 69–84. [orig.] Симић, Зорана. „Катарина Богдановић и Милева Милојевић као уреднице и сараднице југословенског феминистичког часописа *Женски покрет* (1920–1938)”. *Женски покрет* (1920–1938): *зборник радова*. Серија: Историја српске књижевне периодике. Ј. Милинковић, Ж. Свирчев (ур.). Београд: Институт за књижевност и уметност, 2021, стр. 69–84.
- SKERLIĆ 1922: SKERLIĆ, Jovan. „Dve ženske knjige”. *Pisci i knjige*, VII, Beograd: Geca Kon, 1922, str. 94–113. [orig.] Скерлић, Јован. „Две Женске књиге”. *Писци и књије*, VII, Београд: Геца Кон, 1922, 94–113.

Извори

- BULIĆ 1933: BULIĆ, Vinka. „Dvije slike iz Dalmacije”. *Ženski pokret*, broj 6, jun 1933: 80–82.
- J. B. 1932: J. B. „Šetnja”. *Ženski pokret*, broj 2, februar 1932: 31–32. [orig.] Ј. Б. „Шетња”. *Женски покрет*, број 2, фебруар 1932: 31–32.
- J. B. 1932b: J. B. „Veče”. *Ženski pokret* broj 9, septembar 1932: 134–135. [orig.] Ј. Б. „Вече”. *Женски покрет*, број 9, септембар 1932: 134–135.

Anđela K. Đukić

THE RELATIONSHIP BETWEEN GENDER, IDENTITY, AND NATION: A CONTEMPORARY READING OF ARTICLES BY J. B. AND VINKA BULIĆ PUBLISHED IN THE JOURNAL *ŽENSKI POKRET* (1920–1938)

Summary

The journal *Ženski pokret* was the first domestic periodical of the 20th century to have the term “feminist” beside its title. However, academic works from the period after the first decade of the 2000s reexamine the understanding of civil and feminist aspects in the journal’s texts, which are characterized by epithets such as women’s, feminist, and female-oriented. During 2020, as part of the *Ženski pokret 2020* project, the aforementioned journal was digitized and subsequently published in a collection of articles in which researchers analyzed the dominant themes, thereby laying the foundation for future research in the field of feminist studies of periodicals. This paper critically examines the role of women in interwar literature of the 20th century, with a particular emphasis on the concept of the “new woman” in the context of Yugoslav literary periodicals and literature. Finally, through a new reading of selected articles by J. B. and Vinka Bulić, published in the “Feuilleton” section of *Ženski pokret*, the paper problematizes and discusses the discourse that addresses issues of gender, identity and nation, present in the creative process of the “then woman”, faced with the consequences of devastation caused by war and the imposed choice – struggle for her rights or strive for peace and unity. Therefore, the paper emphasizes the significance of literary-theoretical and socio-historical influences on the aforementioned discourse, and also the importance of past and current academic study of feminist and female-oriented periodicals.

Keywords: *Ženski pokret*, gender, identity, nation, literature, periodicals

Александра В. Чебашек Нешковић^{1*}

Универзитет у Крагујевцу

Филолошко-уметнички факултет

Центар за научноистраживачки рад^{2**}

<https://orcid.org/0009-0000-4835-6696>

У МЕАНДРИМА СТРАХА: ЗАМЕТАК ЕМОЦИОНАЛНЕ ИНВАЛИДНОСТИ ЛИРСКОГ СУБЈЕКТА У ЗБИРЦИ *ОКО НУЛЕ* АНЕ РИСТОВИЋ^{3*}

Рад представља преиспитивање структуре и позиције женског лирског субјекта збирке *Око нуле* Ане Ристовић, успостављањем односа међу страховима који су основни мотив око ког осцилира садржинско-семантички ниво збирке. Тематизовањем особености осећања страха, конституисање лирског субјекта најпре подвлачи присутност фрејдовског неуротичног страха, док лепеза фобија и емоција са којима се женски лирски субјект суочава, од женског идентитета твори не само друштвено инвалидну, већ и психички и емотивно дисфункционалну личност. Пољуљана крхкошћу, нестабилношћу и променљивошћу живота, растројство услед неосећања света блиским, у лирском субјекту изазива и преосетљивост и неосетљивост. Постмодерни субјект проговара из свог затвореног света субјективно детерминишући природу ствари, догађаја и особа, што разоткрива слике рањивости (женског) тела, ума и бивствовања. Уочава се специфичност збирке у виду постојања три циклуса: -1, 0⁰, +1 унутар којих се препознају различити приступи, разноврсне семантичке и мотивске осцилације, као и разноликост самог модерног песничког израза. Проблематика емоционалне инвалидности женског лирског субјекта биће тумачена кроз наративну анализу вербализованих страхова на основу којих се показује сложеност и интровертност (женске) личности.

Кључне речи: страх, лирски субјект, женско биће, инвалидност, Ана Ристовић, *Око нуле*

1. Увод

Краја двадесетог века, на тло српске књижевности продира поезија следећих песникања: Тање Крагујевић, Радмиле Лазић, Мирјане Стефановић, Злате Коцић, као и Ане Ристовић и Милене Марковић нешто касније (уп. ŠEATOVIĆ 2020: 31). Унутар српске постмодернистичке књижевности, стваралачки опус Ане Ристовић истиче се аутентичним аналитичким приступом свакодневици, те унутар тога, и позицији (лирског) субјекта у данашњици. Ристовићева придаје значај свакодневним, запостављеним, малим стварима које кроз њену поезију добијају право

1 aleksandra.cebasek@filum.kg.ac.rs, cebasekaleksandra@gmail.com

2** Истраживање спроведено у раду финансирано је Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије (Уговор о преносу средстава за финансирање научноистраживачког рада истраживача на акредитованим високошколским установама у 2025. години број: 451-03-136/2025-03/ 200198.).

3 Рад је представљен на конференцији *Језик, књижевност, инјерсекционалност 2024.*, одржаној на Филозофском факултету Универзитета у Нишу.

гласа. Јасно истакнута позиција јесте позиција женског бића која се сублимирано креће од уплашене, тихе субјективности до набоја сопствених нагонских осећања. У најширем могућем контексту, деликатна, како је Светлана Шеатовић (2020: 36) назива, збирка песама *Око нуле* репрезентује емоционалне и менталне препреке са којима се лирски субјект унутар сваке песме сучељава покушавајући једино и само – да преживи. Доминантно осећање страха / страхова својом кулминацијом утичу на емоционалну (не)доступност субјекта, што отвара тему емоционалне инвалидности. Садржинској концепцији збирке *Око нуле* састављене од 42 подбројана страха и заснованој на представљању, као и на именовању страхова лирског субјекта, одговара распоређеност песама у виду композицијски раздвојених циклуса којих има три: -1 , 0^0 , $+1$. Неконвенционални приступ теми страха као и потреба за откривањем нагонског у своме бићу, онога што „тишти” и онога од чега „стрепи”, лирски субјект чини сасвим огољеним пред лицима читалаца.

Универзално питање о смислу живота и циљу постојања у индивидуи не појављује се ниоткуда већ се алармантно оглашава из дубине бића где се годинама таложило. Постављањем питања, човек се хвата у коштац са самим собом, са покушајем препознавања сопственог идентитета и сензибилитета. Оног трену када покуша да постави „себе изнад себе”, нађе се пред налетима осећања, сећања, страхова, успомена. Тада човек осећа потребу да (про)говори како би пронашао што реалнијег себе. Проговарањем из својих успомена, страхова, сећања, осећања, покушава да се(бе) афирмише и конституише.

Управо на таквом принципу (само)конституисања, конституисања идентитета кроз вербализацију личних и свакодневних страхова, заснована је збирка песама *Око нуле*, песникиње Ане Ристовић. Лирски субјект води читаоце путем својих интимних осећања, причајући о страховима својственим сваком људском бићу. Најпре истичући теоријско-методолошки оквир оличен у истраживањима страха Свенсена и Фројда, већина песама збирке биће подвргнута детаљном аналитичком приступу зарад разоткривања функције именовања страхова, услова страховања уз истицање њихових поетичко-симболичких домета. Поетизација осећања страха, које неретко доводи до емоционалне дисфункционалности, уз модеран језички израз, представљају основни и доминантан тон збирке.

2. Психолошке особености страха као осећања

Једно од исконских осећања, страх, препознаје се као доживљај који подређује свет око нас утичући на перцептивно-рецептивне појединости сваког бића. Страх искаче пред слободом света бивајући свеприсутан у толикој мери да му се чак и добровољно предајемо, недовољно храбри да би га победили. Живети: у страху, од страхова, своје страхове – води страху као начину живота где се препознаје као „врста културне лупе кроз коју посматрамо свет” (SVENSEN 2008: 12). Да би страх постојао, морају постојати и потенцијалне опасности. Неретко, страх може бити и основни доживљај света. Постоје страхови рационалне или ирационалне природе, односно, објашњиви страхови и они који увек бивају прећуткивани у страху да страх од ког се стрепи не би био призван у стварност. О свеопштим страховима, као што су страх од смрти драге особе, од болести, непогода, тероризма, итд., говори се најчешће на начин који пружа утеху, те самим тим и заваљава тре-

нутно осећање страха. Услед историјско-друштвених околности, најпре услед краја Другог светског рата, распада Југославије, бомбардовања 1999., услед катастрофалних последица по људску психу, човек двадесет и првог века никад више неће бити није спокојно и апсолутно мирно биће. Увек постоје одређене стрепње које се могу посматрати као последица развитака (националног) идентитета. Но, идентитет који је „део мене” такође је тло личних стрепњи које се исто тако временом развијају.

Тешко је разликовати биолошке, психолошке и социјалне аспекте осећања (уп. SVENSEN 2008: 30). Биолошка основа сваког осећања производ је обликовања индивидуалних искустава и друштвених норми. Биохемијски, страх је тешко разликовати од других осећања, па тако гнев и страх имају сличне биохемијске компоненте (уп. SVENSEN 2008: 31). Дакле, ако је линија између гнева и страха танка, није немогуће помислити како је лирски субјект заправо гневан на све појединости о којима пише или да се бар гнев преплиће са страхом.

2.1. Страх као нагон ега / Ega

Унутар Фројдових проучавања нагона (TREBJEŠANIN 2006: 11–14), страх припада другом пару нагона – припада нагонима ега (први пар су сексуални нагони) и представља тежње несексуалне природе које су супротстављене сексуалним нагонима. Нагонске тежње⁴, међу којима и страх, служе самоодржању индивидуе. Основна теоријска начела страха успоставио је Фројд, али их је и нешто касније променио.⁵ Према Фројду (2006: 386), три главне врсте страха су реални страх, неуротични страх и страх од нечисте савести и они могу довести у везу три врсте зависности *Ega*: зависност од спољашњег света, од *Ida* и од *Super-ega*⁶. Узрочно-последични је однос између страха и потискивања јер је страх оно што проузрокује потискивање (нагона, емоција, осећања) (уп. FROJD 2006: 388), што и доводи до (привремене) емоционалне инвалидности, док се, са друге стране, бројна потискивања дешавају управо због страха.

2.2. Фројдов неуротички страх

На примеру збирке Око нуле, све потискивање (нагона, емоција, осећања) наративно је обликовано уз помоћ уметничког потенцијала речи. Поента тих речи, поента поезије коју Ана Ристовић пише јесте покушај тачног именовања страхова. Говором, односно, писањем, лирски субјект покушава да прихвати страх као осећање које читавом структуром њеног (женског) бића влада, као и да распозна

4 Осим страха, овде спадају гађење, осећање кривице, стид, потреба за самопоштовањем, за одржањем властитог живота и интегритета као и естетска и морална мерила. (уп. TREBJEŠANIN 2006: 13)

5 Према првој теорији страха из 1895. године, његов настанак се везује за потискивање нагонских жеља: либидо се нагомилава, а адекватно пражњење бива онемогућено те се отуд тај нагомилани либидо претвара у страх. Према другој теорији страха из 1926. године, потискивање не ствара страх, већ реалан страх доводи до потискивања нагона (уп. TREBJEŠANIN 2006: 18).

6 Фројдов структурални модел личности заснива се на троструком моделу: *Id* (Оно), *Ego* (Ја), *Super-ego* (Над-Ја). *Id* (Оно) је примитивна основа личности унутар које руководе нагони (жеђ, глад, сексуалност) тежећи задовољењу с тим да у оквирима *Id*-а делају психички несвесни процеси које Фројд назива примарним. *Ego* (Ја) обухвата секундарне процесе настале контактирањем са реалношћу (психички процеси и способности оопажања) које воде упознавању себе, света, формирању личности са идентитетом и контроли нагона. *Super-ego* (Над-Ја) настаје под утицајем социјалне средине и окружења, с тим, да је битна улога идентификације са родитељским начелима. (уп. FROJD 2006: 368–382)

емоционалне и менталне препреке које инхибирају њену свакодневицу. Уочавањем основних премиса на којима се заснивају страхови лирског субјекта, препозната је доминација страха који је Фројд (2006: 286) назвао неуротичким. Реч је о посебној врсти неуротичког страха у виду опште плашљивости са израженим „страхом очекивања” или „плашљивим очекивањем”. Такав страх „лебди слободан и готов је да се привеже за сваку иоле подесну садржину представа” (FROJD 2006: 286), што се препознаје у нетипичним, специфичним страховима женског бића. Лирски субјект потпуно одговара профилима који пате од ове врсте страха – Фројд истиче како се овим профилима посматрање света заснива на непрестаном плашљивом очекивању и предвиђању најстрашније од свих могућности. Са друге стране, одређени страхови везују се и за извесне објекте или ситуације, те лирски субјект није само онај који је песимиста, што би одговарало првом облику страха, већ може бити и попрште чудних фобија на које не може утицати. Оба описана облика страха – страх очекивања и страх везан за фобије – независни су један од другог, али се могу јављати заједно (уп. FROJD 2006: 287).

У хришћанству, једна од првих свести о човеку као таквом дата је кроз осећање страха: страх од греха, страх за опстанак у рајским пределима и страх од губитка те сигурности. Свет у који долазимо рођењем не можемо контролисати: осуђени смо на егзистенцијалну неизвесност читавог живота. Спољашњи свет може бити главни рушитељ успостављеног мира, те се чини да је он увек потенцијална опасност. Ипак, унутрашњост самог бића може бити ваљано попрште нарушене емотивне хармоније и равнотеже која је своје сопство оковала у осећање страха.

3. О збирци око нуле, лирском субјекту и страху

Смисао поезије и њене (не)расплетивости крије се, како Крагујевић (2019: 479) претпоставља, на „интравенозном плану поезије” унутар ког се одвија „потрага за идентитетом, личним и песничким”. Та потрага место је симбиозе страхова – и ирационалних и рационалних, и свакодневних и несвакодневних, и оправданих и неоправданих страхова – оних који постоје у женском бићу, а који се откривају у збирци Око нуле. Наочиглед читљива, лагана, пријемчива, поезија Ане Ристовић се тек површно разоткрива у најексплицитнијим наводима онога о чему она пише: страх од, страх од, страх од⁷. Сваки страх, садржински је посебна песма, с тим да свака у себи обухвата и друге страхове који се на нивоу циклуса и збирке преплићу и надовезују. Лирски субјект је биће стрепње и несигурности сопственог „ја у ја” – несигурна сам у све оно шта јесам и шта могу да будем. Поменути несигурност доводи до спречености рационалне перцепције света и страхова, што субјект одводи у психички раздор. Генеричка структура лирског субјекта посебна је на нивоу сваког циклуса, сваке песме, сваког подналова. Збирка је центрирана темом страха и сам појам страха тежи да децентрализује, да га измести из уобичајног начина перцепције. О страховима се саопштава лирски, дескриптивно, неутешно, апстрактно, бурно.

Бавећи се страховима, кривицом и њиховим међусобним односом, Јеротић (1974: 101) преиспитује феномен страха кроз полемику да ли је то неуротични симптом који спречава нормалан ток нагонских енергија или је пак стварна ег-

7 О утицају песама о страху Рејмонда Карвера на Ану Ристовић, в. KRAGUJEVIĆ 2019, стр. 481.

зистенцијална појава која почива на реалном и људском. Песме страхова Ане Ристовић су и једно и друго – и симптом и појава. Ограничено оним од чега стрепи, женско биће дива спречено у успостављању нормалних односа са својим окружењем, с тим да страхови нису егзистенцијални, пре су то метафизичке зебње субјекта у виду константног „тиштања” који као последицу има затварање субјекта у себе и изоловање од света. Спајајући искуство и језик, осећања и реч, лирски субјект збирке Око нуле настоји да конкретизује и вербализује страхове како би њих постао свестан. Само је тако могуће посматрати себе у односу на страх и дати шансу себи за потенцијално превазилажење онога чега се лирски субјект плаши. Дијапазон страхова креће се од апстрактних догађаја у природи и појава у окружењу, до конкретних личности у песникињином животу и напослетку, до ње саме.

3.1. Циклуси -1 и 0⁰

Уводна песма „Градски ошћад (сћрах од љприроде)” наговештава читав профил збирке који почива на промењеној перцепцији ствари и света око себе. Наочиглед све познато, јасно, опипљиво и видљиво постаје могућа опасност по субјект – жежеве бодље постају „мали минобацачи” (RISTOVIĆ 2006: 7). Потенцијалне опасности претендују да се преобразе у страх и потребу за самоодбраном – самоодбраном у виду вербализације. Субјект уводне песме је меланхолични скептик. Преиспитивањем света око себе, једини осећај, осећај је нелагодности и стрепње од усамљености, а субјект песме „Градски ошћад (сћрах од љприроде)” сћознаје да је заправо сам, да има само своју сенку док чезне за „бар један озебли људски глас”. Такав поетички свет неумитно је усмерен на субјективност као такву, на себе сама у чежњи да (покуша да) се конституише. Конституисање поетичког света почива на премисама и перцепцији субјекта који истиче своју осећајност и доживљеност света. Субјект проблематизује и вербализује своје страхове јер се само гласовно обликовано и ментално представљено може победити. Зато збирка у својој целини представља симбол борбе за себе, против себе и упркос себи – борбе за испитивање сопствених крајњих домета, (не)присутства људи, предмета, појава и односа у животу. Борба страхова у којој поентира „страх од ја”, страх од сопственог конституисања, описан је у песми „Женска сћрана (И ошћћ сћрах од себе)” која се симболично налази на нултом степену збирке (0⁰), у њеном средишњем циклусу. Чак и када говори о страху од себе, Ана Ристовић „страхује” да себе именује у првом лицу једнине, већ се наспрам наговештене персонализоване песме јавља „женска страна”, те генеричка структура лирског субјекта остаје на истом поетичком нивоу као и у циклусу -1: субјект не говори у своје име, већ говори читаоцу кроз друго лице једнине: „већ личиш на убицу меког срца”, „пишеш све чешће”, „јер мртав си ако немаш праве информације”, итд.

Страх од природе, пролећа, деменције, празника обухвата промене које су неминовне, али, свака промена лирском субјекту је кобна пошто води померању из устаљене равнотеже, а управо је то примарни осећај и првобитни страх. У песми „Доћи ће мајсћори (сћрах од љромене)”, поред замене ентеријера, кревета и сточића, као могући поклон-пакет као јубиларном купцу уз то, био би и одлазак у Грчку, али лирски субјект не одолева скептичности нити одолева страху од одласка и промене простора: „И шта ће ти кревет, ако идеш у Грчку. / И шта ће ти Грчка ако идеш

у кревет.” (RISTOVIĆ 2006: 19). Ипак су зона комфора и сигурност „боља” опција, те услед анксиозности да би уз сточић и кревет могло доћи и наградно путовање субјект закључује: „Доћи ће мајстори. / Боље да не дођу.” (RISTOVIĆ 2006: 19). Дакле, погодније је да не буде икаквих промена, да све остане како јесте, а остати у ономе „како јесте”, у рутини, у свакодневици, значи да је зона комфора лирском субјекту најсигурнија за егзистенцију.

Насловом песме „Бела дука (*сћрах од краја йроїрама*)” оправдана је уводна интертекстуална строфа и позивање на роман Дон Делила Бела дука, само што песма не тематизује буквално крај телевизијског програма, већ је значење метафоричко: садржина је концентрисана на страх од смрти која је, онда кад наступи, „одсуство слике, бела дука, екрански снег” (RISTOVIĆ 2006: 20). Лирски субјект не говори директно о страху од смрти, већ тај страх призива кроз метафоре и кроз књижевног јунака романа Бела дука одбијајући да о присутном страху од смрти говори као да је њој својствен.

Уколико се начини осврт на садржинску структуру првог циклуса -1, уочава се да се страхови нижу по одређеном шаблону: од песама у којима се препознају унутрашња осећања субјекта – „Толико свейлостии (*сћрах од йролећа*)”, „Градски оийад (*сћрах од йприроде*)”, „Туїа йесма (*сћрах од демеңије*)”, „Доћи ће мајсћори (*сћрах од йромене*)”, „Бела дука (*сћрах од краја йроїрама*)” – наступа серија песама чија су главна питања (и одговори) међуљудски односи. Наиме, од унутрашњости бића, лирски субјект наставља да посматра себе у (са)односу са другима. Лирски субјект „проширује” дијапазон својих страхова – започињу страхови од конкретних бића, односа и радњи. Заокрет у тематизовање међуљудских односа започет је у песми „Колико је сایی (*сћрах од мушкараца*)” унутар које лирски субјект стрепи од успостављања било каквог несигурног односа са другим полом: „Како да идеш у биоскоп итд. када не знаш хоћете ли се венчати” (RISTOVIĆ 2006: 23). Оно чега се субјект плаши није постојање мушкарца, него могућност да и поред њега, она остане сама. Мушкарац је посматран и као извор пожуде, али и као несигурна, променљива солуција: „Како да идеш у бископ итд. када би му већ дала оба своја бедра да њиме замени те сказаљке али не знаш, нити те интересује не како ћеш онда ходати већ хоћете ли се венчати.” (RISTOVIĆ 2006: 23) Дакле, лирски субјект се плаши мушкарца као доминантног бића од кога, по њеним интенцијама, превасходно зависи хоће ли ишта од љубавног односа бити или ће, опет, остати сама. Да је тако, показује наредна песма „Оїледало, изненада (*сћрах од жене*)” у којој описује остварени љубавни однос између жене и мушкарца који услед опијености љубављу, на њу почиње и да личи. Ове две песме, страх од мушкарца и страх од жене, могу се посматрати као једна: прва као питање шта би било кад би било, а наредна шта јесте кад је већ било. Насловима сугерисано – страхови и од мушкарца и од жене путеви су усамљености у којој субјект страхује не само од односа већ и од саме близине којом се једно биће отвара према другом.

Страх од присности и близине је свепрожимајући мотив читаве збирке. Кулминација могућих међуљудских односа из претходних песама наговештена је наредним: „Суїружници за йасійайшурама (*сћрах од близине*)” и „Јадуке (*сћрах од сійсасћељскої драка*)” [иодв. А. Ч. Н.] у којима је дата слика свакодневног, учмалог и

хладног љубавног односа супружника уместо којих говоре само „столови, столице, пепељаре и подови” (RISTOVIĆ 2006: 29), а не они сами, те једино ти преламајући звуци бледи су остаци некадашње близине. „И нигде никог, чак ни нас” (RISTOVIĆ 2006: 33). Близине ће нестати, речи ће нестати и ми ћемо нестати – то је страх лирског субјекта.

Декомпозиција дѐла поетичког света Ане Ристовић сведена на страх-мушкарац-жена-близина-брак-страх води препознавању једине мирне тачке: „Ето простора, где си коначно сам” (RISTOVIĆ 2006: 38). Насловљена као „*Неко куца (сѝрах од самоће у куйаѝилу)*”, песма осликава тачку смираја у простору у коме биће коначно дива оно што примарно јесте – уплашено. Слика простора у коме самоћа овладава бићем, простор је сопственог преиспитивања прошлости и будућности, само што иако је субјект сам, „одузима те, сваког јутра, неко помало, и неко, увек, чак ни када не чујеш, сасвим тихо куца” (RISTOVIĆ 2006: 38), те ови стихови алузивно наводе на закључак како је онај неко ко увек тихо куца заправо подсвест и сама свест да си (у)сам(љен). Наредна песма то боље показује: „*Где ѝе нема (сѝрах од одсусѝва)*” заправо, песма је страх да те неће бити у „нечијим годинама”, „нечијим навикама”, „групним фотографијама”, „телефонском именику” (RISTOVIĆ 2006: 39, 40). Заменицом те прикривен је одговор на питање где нема кога, да ли где нема *некоја другоја* или где нема *мене*. Тумачењу где нема неког другог у прилог иде стих: (*сѝрах од одсусѝва*) „у некој души што је у ствари само слика празног дома, оног где те нема [итал. А. Ч. Н.]” (Ristović 2006: 40) где се препознаје страх који прожима читави први циклус -1 збирке Око нуле: то је страх да нема и неће бити оног другог који ме конституише. Страхујући од било каквог односа мушкарац-жена, лирски субјект на крају првог циклуса доспева до страха од одсуства (у сваком смислу) оног другог, што бива једнако страху од коначне усамљености. Стога, бити у страху од одсуства неког јесте разлог насловљавања циклуса -1, односно, одсуство оног јединог које ме конституише води усамљености у којој јесам и којом прелазим у наредни циклус 0⁰, односно, почињем изнова од нуле. То је сугерисано и насловом једине песме средишњег циклуса „*Женска сѝрана (и ојейѝ сѝрах од седе)*” [подв. А. Ч. Н.]. Реченични спој „и опет”, тачније, прилог опет, сугерише како је читав претходни циклус био потрага за собом, а да је једино извесно и истинито то, да и поред људи, осећања, ситуација, човек може без сваког, али не може без себе. Сви страхови уназад само су различити аспекти варијације „мене” у односу на „мој” унутрашњи свет и у односу са другима. Препознавање да је положај другог у „мом” унутрашњем свету варијабилан и променљив, доводи до одстрањивања другог из тог света (један мање, дакле, -1) и води мени као усамљеној јединки коју не (пре)познајем, те је се зато и плашим. Зато је средишњи циклус 0⁰ прекретница збирке у којој се лирски субјект препознаје као *сама ја*, као бивство, остварујући на тај начин први корак ка оном позитивном (+1), ка спознању себе и својих страхова. То је несвакидашња слика еволуције једног лирског субјекта, а у исто време, и женског бића.

Бежећи чак и од ословљавања себе заменицом, „*Женска сѝрана*” јавља се као главни субјект и у свету који је окружује, док је једино шта препознаје да „пакла нигде, а раја нигде” (RISTOVIĆ 2006: 43). Ово наводи на помисао да се лирски

субјект налази негде између, на средини, на 0^0 , ни на -1 : у паклу, ни на $+1$: у рају. Са друге стране, Крагујевић (2019: 482) посматра циклусе као температурно померање и развој спољашњих и унутрашњих клима. Поетичко-композицијске претпоставке збирке могу се тумачити и на следећи начин: -1 слика је унутрашњих осећања уплашеног бића, 0^0 слика је мене која тумачећи пакао и рај имагинарно одређујем свет око себе, $+1$ слика је односа уплашеног бића са спољашњим светом. Препуштањем, искушавањем и интензивним осећањем страхова који су део лирског субјекта постаје могуће њихово превазилажење. У складу са постмодернистичком парадигмом, лирски субјект збирке препознат је као екс-центрични, као оној који је „на граници или маргини, унутра а ипак изван” (НАЋИОН 1996: 122). На тај начин, субјект посматра себе кроз свет који га окружује тематизујући и центар и спољашњост и унутрашњост, што је и његова предност.

3.2. Циклус $+1$

Наредни циклус $+1$ уноси нову димензију песама у садржинском и, пре свега, структурном смислу: стих је дужи, садржајнији, број строфа је увећан и песме су апстрактније, окренуте несвакидашњим појавама. Лирски субјект показује страх и од ирационалних ствари / појава, попут плиме, затрованог света, међупростора, доспевши до страха од налета писања, односно, до песме „Тако лако” у којој, у мушком роду, говори о свакодневном животу мушкарца који сваке вечери пише песму. Промену и жељу за писањем доводи у везу са страхом: јер сигурно му „нешто” недостаје када се усуђује да пише.

Надовезивање на тему смрти и сам страх о помисли на исту дат је у песми „7х ујутру (страх од звоњаве телефона)”, у којој лирски субјект страхује од звона у то доба јер су се „све смрти јављале рано ујутру” (RISTOVIĆ 2006: 54), те сваки помисао на тај звук изазива нелагодност. Једна од ретких песама испевана у првом лицу женског рода је „Прима. Шаље (сћрах од свој рукописа)”, где је реч о сасвим новом изгледу њених слова и рукописа који је послала „некоме”, с тим да се у стиховима не препознаје страх од рукописа као умећа писања, већ страх од самог садржаја и реакције на тај садржај. Страх од успостављања односа са спољашњошћу, околином и људима доминантан је у трећем циклусу збирке и своди се на константна (само)преиспитивања.

Поетичка свест о осећању себе у свету симболично је исказана кроз стихове песме „Линија срца: сама осћрвца (сћрах од ѿоѿа да ћеш рећи: ѿо није љубав)”. Осећање себе предодређено је болом: „Овакве руке, немају чак ни девојчице у основној, осим у првом разреду. А на длану, историја, сплет линија као да сам древна старица. Линија срца каже: острвца значе бол, а линија живота: што траје, трајаће дуго. Линија главе: тешка меланхолија.” (RISTOVIĆ 2006: 57, 58). Лирски субјект детерминише себе на основу судбоносних линија са длана и та детерминација је песимистичка: окренута негативном и посматрању себе као меланхолика.

Мада збирку прати променљиви тон именовања и мешања родова, у песми „Ово нисам ја (сћрах од фотѿоѿрафије)” лирски субјект песму отвара речима: „Нисам ја.” (RISTOVIĆ 2006: 59) Питање субјективитета и питање ко онда јесте она покренуто је неприхватањем себе на фотографији: онај који себе гледа, види неког другог ко није он. Лирски субјект своју спољашњост доживљава са недопадањем,

као да чак ни делови тела нису њени: „Очи су ми црвене [...] Коса разбарушена, [...] Руке у џеповима, али нисам сигурна да ли су то моји џепови, моје руке и да ли сам у том простору већ била. [...] Нисам ја, није моја глава” (RISTOVIĆ 2006: 59). Чинећи је непрепознатљивом и себи далеком, фотографија лирском субјекту не осликава стварност и њу као такву, него сасвим друго „биће” које је „можда вампир” (RISTOVIĆ 2006: 59). Уплашено биће не оклева да призна страх од проласка времена, од физичке и психичке промене, страх од тога да ће бити заборављена. Време које пролази и све оно шта доноси несигурно је тло за меланхолично биће. Године које долазе не доносе зрелост, сигурност и мир („*Tempi passati (сћрах од 33-е)*”), већ супротно: доносе свест о пролазности времена и забораву, али, „ако ништа друго, ствари те памте” (RISTOVIĆ 2006: 9), закључује субјект. Тај страх од искуства живота у ком неће оставити трага парадоксално налази своју супротност у песми „*Бићии сенйиименйиалан (сћрах од йамћења)*”: лирски субјект се у четрдесетим присећа детињства и пубертета представљајући памћење и сећање као оно погубно које доводи до осећања прошлости и успомена као „тега” који притиска и присиљава на сећање. Страх се очигледно заснива на размишљању како је некад било безбрижније, боље, радосније, а да је сада све, само то није. Зато, лирски субјект не жели да памти, плашећи се да присећања воде сентименталности од које се нарочито бежи. Са друге стране, постоји и страх од одласка у заборав, те стихови о уласку у свој стан као „у споменар” воде константном присећању каква је некад била, онда када није било страха од година које долазе. Међутим, није само ствар у представљању реалних страхова који могу бити потенцијалне опасности. Ана Ристовић се поиграва сопственим осећањима пишући им најгори могући сценарио: *а шћиа ако се једноја дана врайиши својој кући и схвайиши да йа кућа више није йвоја, шћиа ако си изйудио дом?* У „*Одисејади (сћрах од йудийика дома)*” страх не започиње од реалне предметности која би осећање страха могла да пружи, већ приповедање започиње призором: „Као у оном сну” (RISTOVIĆ 2006: 65). Позивањем на садржину сна, субјект намерно наставља да развија сан у јави доводећи га до крајњих граница и замишљања потенцијалне ситуације губитка дома. Ристовићева изазива и тенденциозно надражује оно о чему пише стварајући имагинарне страхове за које и нисмо били свесни да могу бити страхови (страх од међупростора, од промаје, од памћења). На тај начин, Ана испитује границе опипљивости и сазнатљивости свог поетског света иако добар део песама нису страхови у буквалном смислу речи, него су више стрепње, брига, промишљања о нечему шта се још увек није догодило, а могло би, што одговара ономе што Фројд назива општом плашљивошћу, односно, страхом очекивања (уп. FROJD 2006: 286).

И тако, на концу збирке, након свих упирања у очи / речи лирског субјекта не бисмо ли спознали путеве ослобођења, разумевања и превазилажења страхова о којима говори, доспевамо до последње песме „*Без облака (сћрах од йудийика сћрахова)*”. Затечени самим насловом којим већ желимо да потврдимо присуство стокхолмског синдрома, заћутимо пред првим стихом: „Ово је рај. Простор без наде, без страха, јер ничему више не мораш да се надаш.” (RISTOVIĆ 2006: 74). Присетивши се одређивања циклуса +1: рај – постаје јасно како је за лирски субјект рајски простор место без страха, али, неочекивано, то је и простор у коме нада нестаје

– могући свет без страха истоветан је са безнадежношћу. Метафорички, свет без страха је простор чистог неба, без облачка и без ветра, али то није жељено место субјекта. Бити без страхова за лирски субјект значи лебдети и бити изван свега и без додира са светом, а само онда када генеричка структура субјекта бива испуњена страховима, он се осећа живим – зато се плаши да их не изгуби. Страховима и надом која је неизвесна, субјект може испунити свој свет – у другачијем, не би могао да постоји. Чињеница да онај који поседује страхе стрепи од тога да их изгуби говори да је реч о бојазни од губитка ослонца, будући да је сваки страх у збирци манифестација наде да се *нешто* неће догодити. Испуњење бића, лирски субјект не види у превазилажењу и прихватању страхова него у борби са њима. Само тако, моћи ће да буде *свој*. Страхови су његова упоришта самоконституисања која, колико год да се оспоравају, исто толико се за њима жуди – они су центар и маргина лирског субјекта који са своје спољашње и унутрашње стране игра игру номиновања: именујем страх јер именујући га и говорећи о њему, полажем све наде да се неће обистинити. Овим поступком, лирски субјект себе самог емоционално инхибира, доспевши до парадоксалне ситуације: упркос свесности извора своје емоционалне инвалидности, коју узрокују страхови, субјект оклева да их превазиђе, већ их посматра и наративно обликује.

Напоследку, испробавањем живота у таквом свету без страха, лирски субјект проговара из оног раја из претходне песме, из чистине ведрога неба без игде икога. Тај моменат привидног доспевања до места без-страха, уједно је и последња песма збирке насловљена „*Чистина (страх од иштираја крила)*”. По први пут, лирски субјект успева да превазиђе један од својих страхова: осећањем присуства другог: „држиш сићушну зебу у цепу” (RISTOVIĆ 2006: 77). Субјект се освешћује сазнањем да је одговорност према животу порасла – није само одговоран за свој, него и за живот птице. Осећање припадности неочекивано буди „радост или страх, а можда обоје” (RISTOVIĆ 2006: 78). Дакле, осећање безграничне слободе дате у симболу птице као и припадности некоме / нечему, доводи лирског субјекта до преиспитивања позиције страхова који су га као биће (ре)конституисали – страх, наједном, постаје радост: „И страх твој постане радост, јер изненада, срце твоје куца свуда, и у семењу траве те, на чистини: још увек исте.” (RISTOVIĆ 2006: 78). Јасно је, дакле, како је лирски субјект кадар да одређене страхе превазиђе, али је са многима, попут сваког човека, осуђен да живи.

Универзална присутност осећања страха води стварању модерног песничког света и успостављању субјекта као аутентичног женског бића које о сопственим, круцијалним девијацијама, страховима, проговара из дубине свог бића. Конструисање субјективитета једно је од централних питања феминизма (BELSI 2003: 231), док је сам субјект место контрадикције и зато је непрестано у процесу конструисања (BELSI 2003: 236). Контрадикторност је заснована на семантичким поигравањима супротстављеним један наспрам другог (са једне стране, страх од заборава, са друге стране, страх од памћења), на мешању родова и лица у којима се истовремено обраћа и себи и читаоцу, на посматрању себе изван и изнутра. Субјект се непрестано (ре)конструира са тачком врхунца у средишњем циклусу 0^0 док је (ре)конструисање на нивоу збирке дато кроз индивидуалне несигурности, неспо-

којства и немире. Та „архетипска потреба за индивидуализацијом» (KRAGUJEVIĆ 2019: 483) започета кроз силу страха, добија свој оквир силама живота које успевају да превладају. Уосталом, деструктивна страна страха субјект није поништила, већ му је, напротив, помогла у конституисању и спознању себе. Својим особеностима, динамика личности лирског субјекта одговара Јунговом интровертном типу који је оријентисан ка субјективним чиниоцима (уп. JUNG 1978: 407) полазећи од субјективног детерминисања света око себе. Интровертни тип, услед утицаја несвесног, фантазијом моћи и посредством страха у сусрету са одређеним објектом развија „нарочиту страшљивост”, док је посматрани објект, заправо, само потенцијална опасност (уп. JUNG 1978: 413). Као и лирски субјект збирке, тако и интровертни тип иде за својим идејама које посматра из субјективне основе тежећи стално ка унутрашњости, ка продубљивању (JUNG 1978: 418). Као најважније, интровертни тип одликује појачана наклоност ка усамљености, али и интензивност осећања и опажаја света око себе (JUNG 1978: 421, 423). Лирски интровертни субјект, захваљујући оном индивидуалном у себи, детаљно осликава поетички свет страхова са једне, и поетички свет женског бића са друге стране – и та два конституишу једно друго.

Закључак

Страх као упоришна тачка пружио је простор устрепталом бићу да тематизује своју прошлост, садашњост и будућност кроз хиперсензитивни однос са искуством живота. Кружење лирског субјекта у немирима егзистенције датог кроз набрајање свега што женско биће тишти, одвело је спознавању универзалног страха – у прошлости, садашњости и будућности увек је нешто изгубљено, увек може бити изгубљено и увек ће бити изгубљено. Доминантан тон збирке изразито је специфичан, будући да се огледа у константном наративно-поетичком преплићању страха, тескобе и (само)преиспитавања. Поезија Ане Ристовић представља симбол борбе за себе, против себе и упркос себи – борба за испитивање сопствених крајњих домета, као и начина функционисања услед емоционалне оптерећености. Осетљивошћу која га карактерише, женско биће страхује од усамљености, промена, присности, близине, страхује од себе, од унутрашњости свог бића и свих могућих односа. Кроз страхове, субјект трага за собом. Еволуција лирског субјекта дата је кроз циклусе збирке: *-1* слика је унутрашњих осећања уплашеног бића, *0⁰* слика је мене која страхујем и имагинарно одређујем свет око себе, *+1* слика је односа уплашеног бића са спољашњим светом. Затечен у границама сазнатљивости и искуствености, заробљен у оковима емоционалне дисфункције којом би се препреке превладале, скривен у психичком раздору из ког проговара, лирски субјект одговара ономе шта Фројд назива општом плашљивошћу, односно, страхом очекивања. Испуњење бића не подразумева превазилажење и прихватање страхова, већ борбу са њима и наративно обликовање, јер именујући страх и говорећи о њему, субјект полаже све наде да се он неће обистинити.

Цитирана лијература

BELSI 1974: BELSEY Catherine, „Konstruiranje subjekta – dekonstruiranje teksta”. *Nova čitanja, Poststrukturalistička čitanja* (ur. Zdenko Lešić), Sarajevo: Buybook, 2003: str. 231–251.

- JEROTIĆ 1974: JEROTIĆ, Vladeta, *Psihoanaliza i kultura*, Beograd: BIGZ, 1974. [orig.] Јеротић, Владета, Психоанализа и култура, Београд: БИГЗ, 1974.
- JUNG 1978: JUNG, Karl Gustav Jung, *Psihološki tipovi*, Novi Sad: Matica srpska, 1978. [orig.] Јунг, Карл Густав, Психолошки типови, Нови Сад: Матица српска, 1978.
- KRAGUJEVIĆ 2019: KRAGUJEVIĆ, Tanja, „Beskraj na dlanu, ili Život smisla u poeziji Ane Ristović”. *Letopis Matice Srpske*, br. 504, sv. 4, 2019: str. 478–491. [orig.] Крагујевић, Тања, „Бескрај на длану, или Живот смисла у поезији Ане Ристовић”, *Летопис Матице српске*, бр. 504, св. 4, 2019: 478–491.
- SVENSEN, Laš Fr. H., *Filozofija straha*, Beograd: Geopoetika, 2008.
- TREBJEŠANIN 2006: TREBJEŠANIN, Žarko, „Frojdove revizije i sinteze psihoanalize (predgovor)”, *Kompletan uvod u psihoanalizu*, Podgorica: Nova knjiga, 2006: 5–24.
- FROJD 2006: FROJD, Сигмунд, *Комплетан увод у психоанализу*, Подгорица: Нова књига, 2006.
- HAČION 1996: HAČION, Linda, *Poetika postmodernizma*, Novi Sad: Svetovi, 1996. [orig.] Хачион, Линда, *Поетика постмодернизма*, Нови Сад: Светови, 1996.
- ŠEATOVIĆ 2020: ŠEATOVIĆ, Svetlana, „Poezija Ane Ristović na međi vekova: odjek univerzalnosti I savremenog doba”, *Poezija Ane Ristović: zbornik radova*, Beograd: Zaduzbina “Desanka Maksimović”: Narodna biblioteka Srbije: Institut za književnost i umetnost, 29–41. [orig.] Шеатовић, Светлана, „Поезија Ане Ристовић на међи векова: одјек универзалности И савременог доба”, *Поезија Ане Ристовић: зборник радова*, Београд: Задужбина “Десанка Максимовић”: Народна библиотека Србије: Институт за књижевност и уметност, 29–41.

Извори

- RISTOVIĆ 2006: RISTOVIĆ, Ana, *Oko nule*, Kraljevo: Narodna biblioteka „Stefan Prvovenčani”, 2006. [orig.] Ристовић, Ана, Око нуле, Краљево: Народна библиотека „Стефан Првовенчани”, 2006.)

Aleksandra V. Čebašek Nešković

THE LYRICAL SUBJECT’S FEAR OF LIFE EXPERIENCE IN AROUND ZERO BY ANA RISTOVIC

Summary

The paper represents an examination of the structure and position of the lyrical subject in Ana Ristović’s collection of poems *Around Zero* by establishing the relationship between fears, which are the basic motivation for both the content and semantics of the collection. The feeling of fear is established, as well as its realized influence on the constitution of the lyrical subject according to Freudian neurotic fear. The postmodern subject speaks from his lonely world from which he subjectively determines what he is speaking about. The specificity of the collection can be noticed in the form of the existence of three cycles, -1, 00, +1 which are explained through difference approaches, various oscillations in semantic levels and motivation, as well as the diversity of modern poetic expression. The lyrical subject is interpreted through the analysis and re-examination of verbalized fears thanks to which we know the complexity and inversion of the subject.

Keywords: fear, subject, female being, Ana Ristovic, *Around Zero*

Хелена П. Арслан*

Универзитет у Београду

Филолошки факултет, докторанд

<https://orcid.org/0009-0001-9337-7549>

САВРЕМЕНО ЧИТАЊЕ БОЖИХ ЉУДИ БОРИСАВА СТАНКОВИЋА: ИНТЕРСЕКЦИОНАЛНОСТ И КЊИЖЕВНОСТ²

У време када је као целовита збирка објављено Станковићево дело под насловом *Божји људи*, његова рецепција није била једногласна. Док су неки прикази оцењивали дело као неуспешно, јер се сишло из солидних грађанских породица доле међ просјакe, други су сматрали да је приказивањем друштвене маргине и његових слојева Станковић српској књижевности дао репрезентативни пример реалистичке приповетке која обухвата тоталитет друштва. Колектив скрајнутих људи чине појединци, а у структури збирке сваком од њих припада по једно поглавље. Намера нашег рада је да успостави интерпретативне везе између књижевности и интерсекционалности, коју превасходно схватамо као дискурзивно упориште. Са једне стране, говориће се о идејно-тематском слоју дела, односно идентитетским особеностима и позиционирању ликова маргиналаца, а са друге стране биће дат кратак осврт на жанровско уобличење, које карактерише фрагментарност, плуралитет и мозаичност. Циљ рада је да успостави везу између елемената књижевног дела и теоријског концепта интерсекционалности, те тиме понуди савременије читање књижевности минулих времена и потврди да се много година касније може говорити о његовој реактуелизацији, али и поновном вредновању кроз обogaћивање новим читалачким перспективама.

Кључне речи: интерсекционалност, идентитет, колектив, књижевност, савремена тумачења, реализам, Борисав Станковић

Увод

Иако се наш задатак може чинити као насилно усмерен напор да на читање књижевног дела објављеног 1902. године примени сазнања о савременим аналитичким концептима из области социологије, као што су интерсекционалност, дискриминација и друштвена опресија, овакав подухват ипак има неколиких основа. Пре свега, бављење неоткривеним вредностима књижевног дела значи помак од учмалости тумачења ка осавремењивању и поновном животу у очима данашњег читаоца. Са друге стране, Станковићева позиција на развојној путањи српске књижевне историје је специфична – између реализма и модернизма, а нарочито се у контексту поетике епохе реализма може говорити о везама са концептима из области социологије и социолошких наука. И напослетку, већ од првих критика изре-

larslanhelenars@gmail.com

2 Рад је представљен на конференцији *Језик, књижевности, интeрсекционалности 2024*, одржаној на Филозофском факултету Универзитета у Нишу.

чених на рачун овог дела указивано је управо на његову социјалну и друштвену страну, односно идејно – тематску основу. Међутим, у нашем раду мора постојати свест да није реч о социолошким методама, већ о нарочитом дискурсу. Према томе, овакви приступи се нипошто не могу применити као целовити у науци о књижевности, већ у духу интердисциплинарности доприносе осветљавању само једног аспекта сложеног књижевног дела. Зато у уводу напомињемо да се одредница *интерсекционалности*, дата у наслову нашег рада, разуме као теоријски оквир и концепт, а не као јединствена научна метода. Разлог за то је у првом реду променљивост и прилагодљивост појма интерсекционалности. Од тренутка када се концепт почео појављивати у научним круговима, па до данашњих употреба појма интерсекционалности – протекло је тридесетак година, а са њима и многи научни радови пореклом из различитих дисциплина. Њих је ипак повезивало настојање да се теоријски концепт интерсекционалности прецизније одреди, али исто тако и да се пронађу методе интерсекционалног истраживања. Није редак случај да се истраживачи изнова враћају својим претходним достигнућима и мењају их у складу са новим сазнањима. Примера ради, Маколова (McCall) је интерсекционални приступ друштвеним категоријама рода, расе, националности, узраста, класе и тако даље, видела у примени троструке методе коју је испрва дефинисала као: антикатегоричка сложеност, интракатегоричка сложеност и интеркатегоричка сложеност. Објашњења шта сваки од ових приступа значи дата су у есеју под насловом *The Complexity of Intersectionality*, објављеном 2005. године (MAKOL 2005: 1773-1774). Нешто мање од десет година касније, заједно са правницама Кимберли Креншо (Kimberlé Crenshaw) и Суми Чо (Sumi Cho), Маколова се враћа на сложени проблем методе у интерсекционалности, а сам појам се детаљније одређује, што је за поседицу имало бројнију примену концепта интерсекционалности у другим областима, не само у областима права или социолошких студија (у шта спадају феминистичка и социјална расна теорија), а у чијим границама је првобитно постојала. Овај есеј наставља се на идеје Креншове из 1989. године, изложеним у есеју чији наслов гласи *Demarginalizing the Intersection of Race and Sex: A Black Feminist Critique of Antidiscrimination Doctrine, Feminist Theory and Antiracist Politics*. Вративши се поново на концептуализацију појма, интерсекционалност сада постаје аналитички сензибилитет који прекорачује границе дисциплина. Како Грзанка примећује, интерсекционалност постаје „објектив” и начин посматрања, а не нарочито утврђен систем метода. То би значило да би сваки научни метод из других дисциплина био одговарајући, ако је услов да се се у обзир узме разматрање друштвених категорија као што су рецимо пол и раса, а да се притом оно искључиво мора извести погледом упереним на друштвени контекст, односно расподеле моћи у друштву (GRZANKA 2018: 304). Оваквом широком и отвореном дефиницијом интерсекционалности, дата је могућност за интердисциплинарна проучавања и везе. И у нашем раду, морали смо се запитати које би теорије из области науке о књижевности биле блиске и отворене за интерсекционално испитивање књижевног текста. Односно, у ком односу стоји интерсекционални приступ према до сада утврђеним методама и приступима познатим теорији књижевности. Током рада, приметимо да нас концепт интерсекционалности унеколико приближава тематолошком приступу

у науци о књижевности, јер се бави тематским аспектима књижевног дела, као и његовим идејним слојем. Међуоднос метода из различитих дисциплина је и даље актуелно питање, а одговори на њега, такође, мењају се у складу са новим сазнањима. Проблем методе је поставила и социолошкиња Колинс (према: GRZANKA 2018: 305), најпре запитавши се да ли је интерсекционалност супротстављена методама и теоријама других научних области. Деценију касније, што је још једна потврда непрекидне променљивости и редефиниције појма и метода интерсекционалности, Колинс ће се вратити методолошким проблемима, сада у коауторству са социолошкињом Билге. У редовима који у нашем раду следе, иако се чине неприметни, читалац ће имати прилике да се сусретне са кључним концептима интерсекционалног приступа уоченим у свету књижевног дела, онако како су их поменуте ауторке одредиле са свешћу о интердисциплинарности. То су шест кључних упоришта: неједнакост, релационалост (повезаност), моћ, друштвени контекст, сложеност и друштвена правда (inequality, relationality, power, social context, complexity, and social justice).³ Ових шест кључних идеја су водиле у примени интерсекционалне анализе, али оне не морају бити у исто време присутне нити у једнакој мери расподељене у предмету истраживања.

На крају наше уводне речи, рецимо зашто смо се определили да се у раду бавимо појмовима идентитета и структуре, односно какве везе ови појмови имају са интерсекционалношћу. Прво, како је у коауторском есеју Чо, Макол и Креншо истакнуто – проблем идентитета, иако се не јавља самостално, нужно је присутан на готово свим местима где се појављује интерсекционалност. Проблем идентитета нуди нова сазнања о структурној расподели моћи у оквиру друштва, и са тим у вези утиче на појмове друштвене опресије и тако даље (ЋО, KRENŠO i dr. 2013: 797). Велики део поменутог есеја заузимају прикази значајних резултата дотадашњих истраживања од стране различитих аутора. И у овом случају примећује се нејединствен однос према идентитету у склопу интерсекционалног приступа. Такође, на неприкосновену приступност и значај идентитета у интерсекционалним студијама указују Колинс и Билге. Именовањем конкретних аутора и њихових примедби изречених на рачун недовољно јасне везе између интерсекционалног приступа и идентитета, показано је да без обзира на другачије ставове аутора, негативне или позитивне, идентитет представља важан аспект проучавања, али не и једини.⁴ Идентитет се увек мора појавити у спрези са ширим друштвеним контекстом, то јест он мора бити посматран контексту друштвених елемената (KOLINS, BILGE 2016: 115). У раду смо се трудили да детаљно прикажемо како је то идентитет обликован контекстом друштвених елемената. Прецизније, друштвени контекст је структура, у којој су видљиве различите расподеле моћи, а која утиче на формирање иденти-

3 "The FIFA World Cup, the global social movement problem, and the black Brazilian feminist social movement also help clarify six core ideas that appear and reappear when people use intersectionality as an analytic tool: inequality, relationality, power, social context, complexity, and social justice. These ideas are neither always present in a particular project, nor do they appear in projects the same way. Instead, they provide guideposts for thinking through intersectionality" (KOLINS, BILGE 2016: 25).

4 "Identity is central to building a collective we. Identity politics rests upon a recursive relationship between individual and social structures, as well as among individuals as an existing collective or a collective that must be brought into being because they share similar social locations within power relations" (KOLINS, BILGE 2016: 135).

тета (KOLINS, BILGE 2016: 124). У нашем читању књижевног дела и разматрања структурних односа целине и делова, крећемо се трагом наведених шест кључних појмова.

У жељи да испитамо могућности и везе књижевности и савремених научних дискурса, надамо се да и мали доприноси значе великој заједничкој причи о делу Борисава Станковића, односно да се кроз призму социолошких концепата покаже на који начин је Станковић приповедао о „нарочитом свету” божјих људи.

О једном нарочитом свету – целина и делови

Започевши наше истраживање пишчевим речима, али и речима тумача пре нас, у раду ћемо обратити пажњу на приказ и особености „нарочитог света”. То подразумева шири и ужи контекст у којем се формира његов идентитет. Бавећи се односом појединца и колектива, биће неопходно понешто рећи и о структурној организацији дела. Борисав Станковић је овако писао Милану Савићу, уреднику Летописа Матице Српске, о теми за коју се определио:

„Ја не знам како код Вас иду ствари. Имам једну збирку, т.з. „Божји људи”. У њој сам покупио и изнео један нарочити свет, покољење које је било у Врању пре ослобођења. То су били просјаци, слепи, гатари, видари, биљари и други. Сви су они живели од милостиње. Јер се веровало: да то што се њима да, да они поједу у покој душа умрлих као да се је самим мртвима дало и да су они то, мртви, појели. Међ њима је било који су сматрани за свеце, Божје људе. И кад би ти умрли били су од највиђенијих (старих жена) купани, сахрањивани... Уопште налик на руске јуродиве, само у већој јачој размери. То је главно. И ја бих Вас молио да ме известите како би могло да [се] штампа. Јер, овако, да цепкам, и дајем [у] уредништва не водем, а и не може да се разуме док се не би цела збирка прочитала” (STANKOVIĆ 1974: 340-341).

Већ на почетку јавило се неслагање критичара око уметничке вредности тематског опредељења, али и коришћење нарочите терминологије која имплицира друштвену вертикалу и сталежне расподеле моћи. Јован Скерлић је међу првима рекао да је Станковићево дело *Божји људи* занимљив пример како српска књижевност почиње да се „спушта социјалним лествицама”, те да се књижевност шири ка свему што живи и пати (SKERLIĆ 1971: 374).⁵ Продановић је употребио реч сличну „спуштању” – „силажење”, рекавши: „Силазећи из солидних грађанских породица доле међу просјацима, он је изгубио онај заносан поетски дах којим су његове раније приче дисале” (PRODANOVIĆ 1903: 730). Судбине појединаца формирају заједничку судбину једног колектива, а писати о њиховим несрећним удесима још једном потврђује да „најважнијег прозног писца о малограђанском и маловарошком животу добио је српски реализам крајем 19. века у Борисаву Станковићу, који је открио завесу са трагичне стране паланачког живота и света у посебној ситуацији” (VUČENOV 1981: 26). Открити завесу је значило усмерити поглед у правцу запо-

5. „И отпаци друштва, његов талог, његове ране, оно што је најниже, најбедније и најпрезреније у нашем иначе кљаставом и убогом човечанству, просјаци, скитнице, пропалице, *дивши људи*, нашло је своје песнике (...) Уметност се проширила, прожела више но икад симпатијом према свему што живи и пати” (SKERLIĆ 1971: 375).

стављеног света и као литерарну тему узети област која је била унапред осуђена на неразумевање критике, а то је, према Скерлићевим речима „(...) све што је Врање имало кљаставог и болесног духом и телом, онакажени удови, помрачени умови, ране, беда, јад, бол, мрак – цео један пандемонијум” (SKERLIĆ 1971: 372). У неким тумачењима новијег датума, попут Сунчице Денић, јавља се третирање индивидуе уместо колектива. „Радикална новина коју Денићева уноси јесте схватање божјака као индивидуа, а не као до тада готово увек виђеног колективног лика” (MILIĆ MILOSAVLJEVIĆ 2012: 222). Са друге стране пак, поједини тумачи доследно заступају схватање да

„приповједач (аутор) ипак доминантно не говори о ликовима божјака, него о лику колектива – сваким од фрагмената тематизира се какав значајан мотив или тема о колективу. Обликује се на тај начин што се у сваком новом фрагменту тематизира неко ново одређење колектива и на крају се обличује у јасну спознају и идеолошку концепцију” (MARINKOVIĆ 2010: 140).

Наше је становиште да однос колектива и појединца није искључив, он је двосмеран и динамичан, а ови се појмови се међусобно одређују. Са правом се може говорити о засебном идентитету колектива сатканом од идентитета разноликих појединаца. Приповедачево интересовање је било усмерено на ликове, те нам је понудио портрете појединаца који чине колектив одбачених и неснађених. У сваком поглављу углавном је дата реалистичка дескрипција спољашњег портрета, а потом по неки догађај из живота насловног појединца. Иако значајно дефабуларизоване, приче никако нису статичне, већ их одликује набијеност динамичким потенцијалом. Суживот ових појединаца у колективу, чији су животни путеви другачији, нагони их да ипак постају судбином повезани и бораве скупа око врањанског гробља. Према томе, и колектив се конструише као засебан лик. Дело означава нови однос према литерарном јер је фрагментизовано, а сваки део кореспондира са целином, као што сваки појединац чини колектив. Идентитет појединца чине пресецања, то јест интерсекције различитих одредница као што су пол, године, занимање, социјални статус и многе друге. Сви ови разнололики фрагменти граде идентитет индивидуе и заједнице. Осим тога, њихов пресек формира разноврсне видове друштвене дискриминације. Обратимо пажњу на речи којима Станковић именује, односно маркира, овај „нарочити свет” у горенаведеном цитату: 1. *просјаци*, 2. *слепи*, 3. *јаћари*, 4. *видари*, 5. *диљари* и 6. *друји*, као и то да су преживљавали од туђе милостије. На плану колективног идентитета, све поменуте одреднице се међусобно прожимају и пресецају, градећи уједно и нивое по којима су јунаци као појединци детерминисани. „Просјаци, слепи и кљаста” (STANKOVIĆ 1974: 268) само су још неке од речи које је писац употребио да маркира колектив. Али пре свега, као што је Симоновић је приметио стоји да

„(...)то што се божји људи осећају као једна неодвојива целина, постигнуто је заједничким цртама које карактеришу све божјаке. Наиме, предмет свих ових прича су божјаци, људи са сличним психофизичким поремећајима што их упућују на заједнички живот, јер им само њихова компактност нуди какав-такав опстанак. Тако, иако неки несвесно покушавају да се отргну из групе, у томе не успевају,

јер су немоћни за било какву самосталну акцију или егзистенцију” (SIMONOVIĆ 1984: 14).

Запажањима о структуралном односу целине и делова, између појединца и колектива, може се придодати и која реч о структури дела, која иде у корак са темом. Станковић нипошто није желео да дело наликује брошури, већ целовитој збирци приповедака са јасном намером, што сазнајемо уз преписке са уредништвом часописа (видети: STANKOVIĆ 1974: 341). Структура збирке је специфична. Уводним поглављем приповедач наговештава заједнички портрет нарочитог света о којем ће говорити и истоветним заједничким портретом завршава збирку. Између ова два поглавља, у виду 21 фрагмената нуди нам се портрет сваког лика понаособ (условно речено, пошто у приповеткама *Љуба и Наза* и *Таја* није реч само о једном јунаку и његовој судбини). Распоред приповедака је извршио сам писац, а оне су нумерисане и различитих дужина. Приметна је неравнотежа у дужини и развијености приче. Док су неке, махом са почетка, блиске приповеткама, неке су значајно краће, налик на скице, крокије, обресе или силуете (SIMONOVIĆ 1984: 12). Може се приметити да је уводна прича *Задушница* врста експозеа, атмосфере, локализације, увода или оквира у свет просјака, богаља и ментално оболелих, а завршна поглавља имају функцију извођења из тог света. У њима сазнајемо временски оквир у који је смештен приповедачки свет, као и како изгледа тиха смрт једног божјака.

Контекстуализација идентитета и друштвене маргине

Као што је речено, појединце одређује различита старосна доб, пол, занимање и тако даље. Све ове податке, уколико се то о јунаку зна, наратор нуди на самим почецима прича. Али, између осталог, како је у уводу истакнуто, интерсекционални приступ захтева да се идентитет посматра у друштвеном контексту. То значи обратити пажњу на појам интеракције у склопу релационалности или повезаности (connectedness). То значи да је повезаност, темељна идеја интерсекционалног аналитичког средства, могућа само кроз динамичке и активне везе идентитета и друштва. Динамичност се види у речима као што су: коалиција, дијалог, конверзација/разговор, интеракција и пренос (coalition, dialog, conversation, interaction, transaction) (KOLINS, BILGE 2016: 28). На поменутиим теоријским основама, у овом делу нашег рада бавимо се локализацијом колективног лика и односом варошана и божјака. На понеким местима, сузивши поље посматрања, говорићемо о односу према породици. Напоследку ћемо покушати да издвојимо обједињујући елемент који се намеће као заједничка особеност. Покољење припада Врању пре ослобођења од турске власти, а већински се налази око врањанског гробља, осим у неколико случајева где јунаци бивају враћени са поља, канала и јаруга у своје домове или колибе. Међутим, ако би се помислило да је гробље далеко од варошких кућа те да је то разлог што је колектив скрајнут – то није случај.

„А гробље није далеко. Оно је одмах ту, близу, до вароши. Ограђено зидовима, са црквом у среди од које се само њен угнут кров и крст види” (STANKOVIĆ 1974: 266).

„Сви су они били ту, на окупу. Истина, много њих је било који су живели и спавали по амбарима и шталама појединих богаташких кућа, по извесним маалама,

чак и по оближњим селима... Али опет, кад би хтео човек да их тражи, ту би их, на гробљу, нашао” (STANKOVIĆ 1974: 270).

Иако се божјаци већински налазе на гробљу, ипак су у делу присутна друга места и повремен улазак у град. Неки ликови живе у рупама које касније начине на колибу (Наза), неки, који у овоме свету имају првенство, спавају око клисарнице, други пак имају колибе и собе (Таја, Вејка и пијана варошанка). Неки имају занимања (справљање ужади) што им отвара могућност да спавају по газднинским шталама међу коњима (Митка), неки ноћивају међу стењем и прућем у пољу (Биљарица). У делу има домаћинских и богаташких кућа, као што је случај код Парапуте, који бежи од газдаричине куће, преко Станка-чистог брашна до Лудог Стевана, слуге у вароши најугледнијег хаџије-Томе. Сви ови примери наведени су да поткрепе наш закључак да је погрешно тврдити да је њихова дискриминација условљена сингуларно и искључиво бескућништвом, сиромаштвом, родом, старосним добом, образовањем, националношћу и тако даље. Исто тако, друштвена неједнакост није узрокована једним фактором, она је комплексна и слојевита. Ако користимо интерсекционалност као средство анализе, неједнакост се не сагледава кроз само једну од категорија, већ интеракцију различитих категорија (KOLINS, BILGE 2016: 37). Међу њима има најразличитијег света, али ипак примећујемо да се готово по правилу ради о менталним потешкоћама и немоћи које ликове постављају у субординиран положај. Љиљана Пешикан-Љуштановић говори да „социјално-економска маргинализованост ликова извире из религијске лиминалности и утапа се у њу” (PEŠIKAN-LJUŠTANOVIĆ 2002: 7). Овакво разумевање по којем божјаци имају лиминалну и метафизичку компоненту иду трагом једног дубљег, симболистичког тумачења. Али, другачије би било ако бисмо пак као истраживачко упориште узели тврдње о реализму, чак натурализму овог писца, због којег је често и критикован. О овој реалистичкој објективности писало се како „у реализму средине коју описује иде више него иједан наш писац”, али да постоји и несразмерност између „богате и топле садржине” и „безличног тока, без љубави и мржње” према свету који се описује (SKERLIĆ 1971: 374-376). Лагарић је сматрао да је Станковић насликао само њихову спољашњост – црна и прљава лица, њихове дуге и осушене ноге, њихове крпе и дроњке, у које завијају своје мршаво и прљаво тело. Да је случајно завирио у душу тих људи можда би понешто нашао, што би нам се више свидјело, него ли њихова јадна спољашњост” (LAGARIĆ 1903: 97).⁶ Дакле, узимајући у обзир приповедачев реализам, спона божјака са светом мртвих би просиходила искључиво из чињенице да социјално угрожени појединци физички обитавају на гробљу. Ако се ова критичарска запажања о реалистичкој поетици Борисава Станковића доведу у везу са интерсекционалношћу, можемо закључити да се у случају ове збирке не може говорити субјективитету интерсекционалних наратива као виду личне јуна-

6 Ови ставови се данас могу проблематизовати и над њима можемо размишљати, имајући у виду историјску перспективу и са разумевањем односа писац-приповедач-наратор. Ако је Станковић био објективно суздржан у приказивању света, то је значило да није залазио у дубљу психологизацију ликова, али ипак унутар света дела постоји активан однос приповедача, а та позиција се, осим у претпоследњем поглављу, може видети и у причи *Ча Михајло*. У њој се види нараторова наклоност ка Ча Михајлу у игри погађања година, док га остатак света „дира и пецка”, нуде пићем и постављају срамна питања која нагоне божјака на плач.

кове приче о себи и својој позицији у свету, испричаном у првом лицу јединине. Ради се о реалистичком приповедачу, који ипак успева да са те позиције ослика тему позиције божјих људи, и то највише кроз приказ сложених опхођења и односа. Позиција приповедача је нарочито приметна у сцени са краја збирке, у којој се говори о смрти једног божјака. У делу има неколико смрти, а стављено у контекст интерсекционалности, ови примери служе као добар приказ односа друштва према њима. Нарочито се то може рећи за смрт јунакиња Вејке, Назе и Биљарице.⁷

Близина гробља и просјака остатку варошког света даје повод за сликовит приказ активног односа варошана према њима. Као што је напоменуто, динамична интеракција је аспект интерсекционалних релационалности и повезаности. Заједница доследно има активан однос према божјацима и евидентна је разлика између божјака и осталих варошана, а постоје и подељености између просјака самих. Маргинализација је увид у то како је друштво третирало особе са менталним потешкоћама. Неколико примера показује идентично опхођење варошана, а на свега неколико места, као у причи о Лудом Стевану, поштени варошни чувају стечени новац и купују хаљине божјаку. Таквих примера има неколико. У причи *Цоја* какав богатији човек показује милост, наредивши слугама да просјака преобуку и да му дају хране. Али у истој причи, варошани прстима начине крст са намером да се насмеју и уплаше божјака, након чега он заплаче, баца се и виче. Други, пак, такође смејући му се, тешили би га да није то крст, те неће још умрети (STANKOVIĆ 1974: 308). Овај негативан однос видимо и у причи *Менко*. Слуге и шегрти из појединих дућана се шале тако што божјаку мешају дуван и барут да би му опржили лице и браду, а са главном намером да га наљуте, да их гађа камењем те да „преплашен, побеснео, целог дана после кречи по чаршији, јури” (STANKOVIĆ 1974: 305). У причи *Јован*, истиче се да они који га не познају беже од њега, а деца плачу и боје се. *Парайуша* поново нуди сличан однос варошана према божјаку – деца су бацала употребљене жигице на њега. У причи *Биљарица*, која се у тумачењима често спомиње као најуспешнија, жене исказују радозналост и страх, јер Биљарица живи сама у планини, те се зачуђене грозде кад јој виде колена. Гроза се појављује на још једном месту у причи *Љуба и Наза*. У њој је свештенику неугодно да просјакињу гледа искрпљену, а потом и нелагодно због просјакињине молбе да је венча са Љубом. Нарочито је изазовно сузити круг варошке заједнице и погледати однос према породици. Већина божјака је само, без икога на свету, али има неколико примера који уједно указују на Станковићеву проницљивост у описивању богаташких и хаџијских кућа.⁸ Једна таква прича је *Сџанко чистџо брашно*. На почетку, мајка прати јунака, мотрећи на њега, али у тренутку када се приближи вароши свако праћење престаје и уступа место стиду. Мајка из богате господске куће се крије од варошана да је нико не би видео. Након неког времена та улога надзирања припада снајама, али не задуго. „Од тад слободно иде, дрхти, скупља по путевима и проси” (STANKOVIĆ 1974:

7 „Мало је ко, међутим, указао на простор света природе, и то као демонски, често трагичан за јунаке. Све три Станковићеве јунакиње завршавају трагично у отвореном простору природе: Назу вуци растржу, Вејка залутала умире негде у пољу, а Биљарица се у шуми распада...” (ČOLAK 2013: 169).

8 Продановић је сматрао да су Димитрије и Станоја из *Сџарој јеванђеља* уметнички успешнији ликови, јер су у окриљу породица, док су божји људи „ван породице и готово одвојени од осталог света” (PRODANOVIĆ 1903: 731).

311). И у седамнаестој причи, јавља се мотив богате варошке породице. Свет се и од овог божјака грози и смеје му се,⁹ а слуге га кришом уносе у кућу, пошто знају да је за браћу то јад и срам. Судбина Парапуге, који је искоришћен да би се сачувала кућа на добром гласу, уједно је и казна јунакињи Ташани, наметнута од стране патријархалног система. Неки од божјака свесни су неједнакости и своје позиције у друштву. Ове хетерогености и разлике су најбоље изражене у причи *Биљарица*. Тек онда када нађе расковник, доћи ће међу варошане да купи кућу, земљу, стоку, изговарајући тврдоглаво „да сам и ја као ви, а дотле нећу” (STANKOVIĆ 1974: 298). И у речима лика Бекчета крије се свест о различитим позицијама: „Шта ће ми хлеб? Хлеб је за просјаке, а Бекче просјак није! Ракију да ми даш!” (STANKOVIĆ 1974: 293).

Како неки од њих постављају разлике међу собом, колектив и није у целисти компактан. То значи да је присутна комплексност, сложеност искустава под окриљем универзалног одређења „божји људи”. То видимо у следећим примерима: Таја не жели да се меша са просјацима, након што је истеран из собе, те седи крај реке или напољу. Митка, жртва алкохолизма, жели да се издвоји од осталих просјака, заобилазећи их и окрећући главу, а изнова завршава пијан на капији гробља. Назу обузима стид пошто живи са Љубом невенчана, те избегава да проси где је познају, престаје да залази у гробље, већ одлази у село, где је на крају и страда. То доказује да се њихов колективни идентитет чини компактан и стабилан само из перспективе посматрача чија је позиција посматрања, упркос свим појединостима, изван божјачког света. Пешикан-Љуштановић истиче да је перспектива из које се посматра свет дела дата са становишта грађана чији је социјални положај изнад божјака и да „просјаци обликују властити свет и хијерархију која је инвертована” (PEŠIKAN-LJUŠTANOVIĆ 2002: 8-9).

Пријемчивост савремених истраживача да кроз културолошку призму критички преиспитују однос немоћи и моћи у Станковићевом делу резултирају иновативним погледима на њихове дистрибуције, уз нарочиту пажњу усмерену на регионализам, амбијент и присуство културних образаца.¹⁰ Такође кроз културолошку призму и ослањајући се на Фукоове ставове о лудилу у култури, Јелена Панић Мараш се усресредила на различите видове „ненормалности” попут фобија, страхова, алкохолизма и потенцијалних генеолошких фактора.¹¹ Иако се не тичу директно интерсекционалног приступа, резултати њихових истраживања могу бити корисни. Немоћ као особина Станковићевих јунака заправо је давно запажена, а о њој се говорило као о јасном показатељу процеса декомпозиције традиционалне функције јунака. Код Станковића јунак више није јунак акције, него немоћна личност која пати и трпи. „Јунак је ту да покаже патњу човекову, недостигнуту срећу,

9 Може се закључити да су главна осећања и реакције која божјаци изазивају код варошана гроза, смех и страх.

10 Неки од примера су докторска дисертација Бојана Чолака или студија Биљане Солеше.

11 „Облици дисквалификације по мишљењу Мишела Фукоа, који се посебно бавио феноменима ненормалних, лудила и механизма власти, могу бити по физичкој реалности, по оделу, понашању, телу, по полности, начину живота и по личности. И мање-више све ове облике изопштавања проналазимо у *Божјим људима* с тим што су они врло често приказани преко њихове, па назовимо је тако, жеље за нормалношћу иза које заправо стоји жеља за прихватањем од стране доминантне културе” (PANIĆ MARAŠ 2009: 87).

слом правог смисла живота и битисања људског” (VUČENOV 1981: 94). Не бисмо погрешили са закључком да је заједничка идентитетска особина Станковићевог покољења бољјака управо ова немогућност и немоћ да буду као остатак друштва. С тим у вези, и њихови идентитети зависе од друштвених норми и система. У директној вези са утицајем социолошких и културолошких фактора на формирање таквог идентитета је и појам трауме који изазива најскорија интересовања у науци. Ново светло на позицију скрајнутих појединаца може бацити кратак поглед на различите облике личне трауме и узроке несрећних положаја. Појединци остају онеспособљени да се врате у друштво и у њему буду функционални. То би за нас значило покушати одговорити на питање које је још Скерлић поставио: „Који удес судбине тако их прекрха?” (SKERLIĆ 1971: 372). Вејка, која је од турског зулума померила памећу („ужас је пресекао”), ноћивала је сама по пољу и умрла више од страха него од глади. Владајући друштвени систем и његова суровост од јунакиње прави изгнаницу из друштва. Варошанка је такође била слушкиња у богаташкој кући, а потом се одала алкохолизму и просјачењу и напустила кућу у којој је служила. Трећа слушкиња, Наза је преплашена побегла из вароши након што ју је газда покушао силовати. Какву ли је само нелагоду и изненађеност изазвала ова реч код Лагарића! „Као што видите, Б. Станковић не само да је одвратан садржином, него се старао, да буде што одвратнији и самим избором ријечи”, рекао је Лагарић (LAGARIĆ 1903: 96). У овом исказу јасно се очитује промена књижевног укуса и тока књижевне мисли о одабиру језичког израза. Изгледа да је Богдановић био у праву када је приметио да „трагика промашености, незадовољености, узалудности свих жеља и жудњи нарочито је дирљиво суморно уочена и казана у женским ликовима” (BOGDANOVIĆ 1972: 84-85). У контексту интерсекционалности, није адекватно узети само род као категорију, а притом нису ни само јунакиње жртве такве друштвене структуре, већ и мушки лик – Менко, који сав престашен у „збрканој забезекнутој причи” говори о Беглер-бегу. Беглер-бег, симбол „турског зулума” као система моћи, везао је Менка, одсекао главу Менковој жени након што ју је обешчистио и на крају му запалио кућу (STANKOVIĆ 1974: 306). Читав овај низ примера одражава тачност запажања изнетих на рачун осталих Станковићевих дела: „Јединка нема где да се склони, нема заштите у патријархалном колективу и задружној патријархалној породици; она је сама са својом муком и патњом” (VUČENOV 1981: 42). Фокус нашег рада није био на деструктивности патријархалне заједнице по појединца, већ, са становишта интерсекционалности, промислити о друштеној неједнакости, релацијама и везама моћи у датом, конкретном друштвеном контексту у свету књижевног дела (“Attending to social context grounds intersectional analysis” (KOLINS, BILGE 2016: 29)). Шта више, у раду истичемо да је такав друштвени контекст продуктиван, јер његова структура моћи директно формира, гради и обликује позицију и идентитет бољјег човека. Осим тога, а у вези са концептом интерсекционалности, патријархална заједница је важна због теме опресије, односно расподеле моћи, динамике моћи и друштвене структуре, а лишеност слуха за разлике у вези је са темом дискриминације. Из тог разлога смо истицали да је друштвени контекст дела привукао пажњу критичарима, и на принципима релевантности за нашу тему, искључиво наводили оне примере који се тичу друштвеног контекста Станковићевог

дела. Јер, говорећи о целини Станковићевог опуса, изузетно је велики број истраживача указивао на патријархалну заједницу и специфичну културу у Станковићевом делу. Рецимо, Протић је приметио да Станковићу посебну пажњу привлачи друштвено збивање у крајевима ослобођеним 1878. године, као и превирање и не-слагања између социјалних група, назвавши га социологом и психологом патријархалног друштва (PROTIĆ 1966: 358-359). Исто тако је и Јовичић приметио да је пишево интересовање било усмерено на раскорак између правила патријархалног врањанског друштва и спутаних, дубоко интимних и личних потреба појединаца (JOVIČIĆ 1976: 157). Петковић је истакао постојећи реципроцитет колективних прописа и људи на дну друштва. Рестриктивност колективних прописа који стежу човека једнак је броју „суманутих и распамећених, кажњених и изопштених” људи (PETKOVIĆ 1988:16). Зато узгредно подсећамо да се ликови обесправљених, спутаних, сиромашних, ментално и физички оболелих врло често могу наћи на страницама осталих Станковићевих дела. Подсетимо се само lika глупоног Ванка из романа *Нечистија крв* или на пример просјака који посећују Баба Стану у истоименој приповеци. Додатно и Коштанина судбина може бити „отеловљење социјалне и економске маргинализованости циганске заједнице” (PEŠIKAN-LJUŠTANOVIĆ 2002: 7). Видевши овај круг Станковићевих ликова само као разлог да се да се у њих „посеју парадокси о љубави”, Дучић их је поједноставио до најмање могуће мере, рекавши:

„Међутим, има у његовим причама и преступничких типова као у руским романима, дегенерисаних људи и жена, затрованих манијака, клиничких лудака, каквих иначе скоро и нема у народу. Али то је нешто споредније, свакако и мање значајно. Такву средину неуравнотежених и апсурдних лица, изабрао је Станковић да у њу посеје све своје парадоксе о љубави, који су га затим направили изузетним међу свима нашим приповедачима” (DUČIĆ 1974: 15).

О томе да ли је споредно и мање значајно свакако се може размишљати, а плод једног таквог размишљања је и наш рад.

Закључак

Пратећи теоријски концепт интерсекционалности може се размишљати о Станковићевим јунацима из збирке *Божји људи*, али и о широј слици света књижевног дела, за које понекад тумачи нису имали најблаже речи. У раду смо на њих указали са двоструком намером: прво, примери који илуструју некадашњу рецепцију одабрани су тако да буду релевантни за интерсекционалност као теоријски концепт. То је постигнуто тако што су изабрани само примери који упућују на друштвени контекст, пошто он одговара једном од шест основних упоришта интерсекционалног аналитичког средства. Друго, на њих је указано са циљем да се одреди савременост, дата у наслову нашег рада. Успостављањем везе и континуираности са читањима минулих времена, утврђује се позиција савремености данашњег читаоца. Али, савременост се односи на концепт интерсекционалности, јер иако испрва употребљен крајем осамдесетих година прошлог века, последњих десетак година теорија привлачи пажњу истраживачима изван граница права или социологије. Некада се писало да је делом *Божји људи* Станковић постао писац који слика „(...)

просјакe, људe масне, кремљивe, балаве, прљавe; осушених ногу, осушених руку, људe полунaгe, голe, увојeнe у крпe, поњавe и дроњкe, људe пјанe, расплакaнe, блe-састог поглeдa, људe штo сe вуку и повлaчe по амбaримa, штaлaмa, хaновимa, рaзвa-лиnаmа, испуцaни и трулим гробовимa, јeднoм рeчју уметник штo јeдинo сликa тру-лeж, прљавштину, крпe и дроњкe” (LAGARIĆ 1903: 95). Данас, саврeмeни читaлaц, сa другачијим књижевним укусом и интересовањимa, мoжe узeти у рукe Стaнковe-ћeво дeлo објaвљeнo пoчeткoм двaдeсeтoг вeкa и критички другачијe промишљати o овoм „нaрoчитoм свeту”, бeз стрaхa прeд изaзoвимa кoјe нoсe интeрдисципли-нaрнe вeзe књижевности и других нaукa, aли и уз пoстoјeћу свeст o аутoнoмнoм књижевнoм дeлу. Ти изaзoви сe тичу прoблeмa примeнљивoсти aналитичкe мeтoдe и интeрсекциoнaлнoг приступa нa прeдмeтe из других дисциплинa, кaкo штo јe и нaукa o књижевности. У рaду смo указали дa јe идeјнo-тeмaтски слoј дeлa aдeквa-тaн зa успoстaвљaњe вeзe сa кoнцeптoм интeрсекциoнaлнoсти. Тaкoћe, у рaду смo нaстoјали дa крoз шeст кључних упориштa интeрсекциoнaлнe aнaлизe прикaжeмo пoсрeдствoм идeнтитeтских oсoбeнoсти мaргинe друштвa, њихoву истoврeмeнoст, слoжeнoст и кoмплeкснoст. Указали смo и дa сe пoмeнути кoлeктивни лик сaмo чини кoмпaктним и хoмoгeним, aли дa унутaр њeгa пoстoји јaснo рaзвијeнa свeст o сeгрeгaцији и рaзликaмa, кaкo мeђу сoбoм тaкo и сa вaрoшaнимa. Идeнтитeт пo-јeдинaцa и кoлeктивa нe грaдe сaмo интeрсекције пoприличнo јaсних oдрeдницa, кoјe сe пo правилу нaлaзe нa увoду Стaнковeћeвих причa, кaкo штo су пoл, гoдинe, зaнимaњe, и тaкo дaљe. Идeнтитeт нужнo фoрмирa и густa мрeжa oднoсa кoјa сe грaди сa срeдинoм, oднoснo пoстoји у друштвeнoм кoнтeкстy дeлa, a o чeму смo у овoм рaду гoворили и пoткрeпили сa нeкoликo примeрa. Кoнтeкстуaлизaцијa и лo-кaлизaцијa ликoвa друштвeнe мaргинe oткривa рaзнoврстaн, aктивaн и динaмичaн сплeт вишeслoјних мeђуљудских oднoсa и друштвeнoг систeмa кaкo урeђeнe струк-турe. С oбзирoм дa сe у збирци нaлaзe и причe o људимa кoји живe у бoгaтaшким кућaмa, рaзличитoг пoлa, стaрoснe дoби, и тaкo дaљe зaјeднички чинилaц кoји их дeтeрминишe нијe сaмo јeдaн, нити јe тo бeскућништвo или сирoмaштвo. Oнo штo их пoвeзујe јe њихoвa нeмoћ дa функциoнишy и дa сe уклoпe у ширy срeдину, чимe сe oствaрујe вeзa сa кoнцeптoм мoћи, кoји јe нaрoчитo битaн у интeрсекциoнaлним приступимa. Примeтнo јe дoминaнтнo oсeћaњe грoзe кoјe вaрoшaни имaју, a кoјe сe јaвљa у нeкoликo причa, кaкo и тo дa сe сa прoсјaцимa шaлe нa сурoв нaчин, чeстo их физички пoврeђујући бaцaњeм бaрутa нa њих. Сaсвим сe сa прaвoм мoжe рeћи дa јe Стaнковeћ рeалистички вeштo oсликao кaкo јe крaјeм дeвeтнaeстoг вeкa вeћинскo друштвo трeтирaлo oсoбe сa мeнтaлним пoтeшкoћaмa, чијe пoрeклo мoжe бити рa-зличитo. Крoз слoжeнoст, пoвeзaнoст, друштвeни кoнтeкст и oстaлe кључнe идeјe интeрсекциoнaлнoг приступa, oткривeн јe и мeхaнизм друштвeних oднoсa кoји су дoвeли дo изгрaдњe њихoвoг идeнтитeтa и дo нeсрeћнoг пoлoжajа. Иaкo јe тaчнo дa Стaнковeћ нијe улaзиo у психoлoгизaцијy ликoвa, нaчин нa кoји јe o њимa гoвoриo суптилнo јe oткривao кaкo јe тaдa влaдaјући друштвeни систeм, врeмe oписaнo кaкo врeмe прe oслoбaђaњa oд „турскoг зулумa”, утицaо нa тo дa јeдинкa oстaјe сaмa и oдбaчeнa, у привиднoм суживoту сa њoј сличнимa.

Цитирана литература

- BOGDANOVIĆ 1972: BOGDANOVIĆ, Milan. „Realizam Borisava Stankovića”. Živan Milisavac (ur.). *Kritike*. Novi Sad: Matica srpska, 1972, str. 75–90. [orig.] Богдановић, Милан. „Реализам Борисава Станковића”. Живан Милисавец (ур.). *Критике*. Нови Сад: Матица српска, 1972, стр. 75–90.
- ČO, KRENŠO i dr. 2013: Cho, S., Crenshaw, K. W., McCall, L. *Toward a Field of Intersectionality Studies: Theory, Applications, and Praxis*. Signs: Journal of Women in Culture and Society, 38(4), 785–810, doi:10.1086/669608, 18.02. 2025.
- ČOLAK 2013: ČOLAK, Bojan. *Modeli predstavljanja patrijarhalnog društva u prozi srpske moderne*, <https://nardus.mpn.gov.rs/bitstream/handle/123456789/4070/Disertacija.pdf?sequence=4&isAllowed=y> (preuzeto 25. 4. 2024), doktorska disertacija [orig.] Чолак, Бојан. *Модели представљања патријархалног друштва у прози српске модерне*, <https://nardus.mpn.gov.rs/bitstream/handle/123456789/4070/Disertacija.pdf?sequence=4&isAllowed=y> (преузето 25. 4. 2024), докторска дисертација.
- DUČIĆ 1974: DUČIĆ, Jovan. „Borisav Stanković”. Živorad Stojković (prir.). *Borisav Stanković. Stari dani – Božji ljudi*. Beograd: Prosveta-Slovo ljubve, 1974, str. 11–34. [orig.] Дучић, Јован. „Борисав Станковић”. Живорад Стојковић (прир.). *Борисав Станковић. Стари дани – Божји људи*. Београд: Просвета – Слово љубве, 1974, стр. 11–34.
- GRZANKA 2018: Grzanka R. Patrick (ed.). *Intersectionality: A Foundations and Frontiers Reader*, New York: Taylor and Francis Group, Routledge, 2018, <https://doi.org/10.4324/9780429499692>, <https://www.taylorfrancis.com/books/mono/10.4324/9780429499692/intersectionality-patrick-grzanka-patrick-grzanka-patrick-grzanka>, 19. 02. 2025.
- JOVIČIĆ 1976: JOVIČIĆ, Vladimir. *Umetnost Borisava Stankovića*. Beograd. Srpska književna zadruka, 1976. [orig.] Јовичић, Владимир. *Уметност Борисава Станковића*. Београд: Српска књижевна задруга, 1976.
- KOLINS, BILGE 2016: Collins Patricia Hill, Bilge Sirma. *Intersectionality. Key Concepts*, Cambridge: Polity Press, 2016.
- LAGARIĆ 1903: LAGARIĆ, Pavle. „Božji ljudi. Borisav Stanković”. *Bosanska vila*, broj 5, 1903: str. 95–96. [orig.] Лагарић Павле. „Божји људи. Борисав Станковић”. *Босанска вила*, број 5, 1903: стр. 95–96.
- MAKOL 2005: McCall, Leslie. *The Complexity of Intersectionality*. Signs, Vol. 30 (3), 1771–1800, The University of Chicago Press, 2005. DOI:10.1086/426800; <https://lsa.umich.edu › ncid-assets › ncid-document>, 18. 02. 2025.
- MARINKOVIĆ 2010: MARINKOVIĆ, Dušan. *Poetika proze Borisava Stankovića*. Beograd: Službeni glasnik, 2010. [orig.] Маринковић, Душан. *Поетика прозе Борисава Станковића*. Београд: Службени гласник, 2010.
- MILOSAVLJEVIĆ MILIĆ 2012: Milosavljević Milić, Snežana. „Jeres čitanja: recepcija Stankovićevih Božjih ljudi u književnoj kritici”. Dragan Bošković (ur.) *Bog: Zbornik radova sa 6. Međunarodnog naučnog skupa*. Kragujevac: Filum, 2012: str. 213–224. [orig.] Милосављевић Милић, Снежана. „Јерес читања: рецепција Станковићевих Божјих људи у књижевној критици”. Драган Бошковић (ур.) *Бог: зборник радова са 6. међународног научног скупа*, Крагујевац: Филум, 2012: стр. 213–224.
- PANIĆ MARAŠ 2009: PANIĆ MARAŠ, Jelena. „Nenormalno normalni Božji ljudi”. *Nasleđe, časopis za književnost, jezik, umetnost i kulturu*, godina VI, broj 14/2, Kraguje-

- vac: Filološko-umetnički fakultet, 2009: str. 83–96. [orig.] Панић Мараш, Јелена. „Ненормално нормални Божји људи”. *Наслеђе, часопис за књижевност, језик, уметност и културу*, година VI, број 14/2, Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 2009: стр. 83–96.
- PEŠIKAN-LJUŠTANOVIĆ 2008: PEŠIKAN-LJUŠTANOVIĆ, Ljiljana. „Borisav Stanković – između tradicije i modernosti”. Ljiljana Pešikan-Ljuštanović (prir.). *Borisav Stanković. Izabrana dela*. Novi Sad-Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 2008, str. 5-49. [orig.] Пешикан-Љуштановић, Љиљана. „Борисав Станковић – између традиције и модерности”. Љиљана Пешикан-Љуштановић (прир.) *Борисав Станковић. Изабрана дела*. Нови Сад–Сремски Карловци: Издавачка књижарица Зорана Стојановића. 2008, стр. 5–49.
- PETKOVIĆ 1988: PETKOVIĆ, Novica. *Dva srpska romana. Studije o „Nečistoј krvi” i „Seobama”*. Beograd: Narodna knjiga, 1989. [orig.] Петковић, Новица. *Два српска романа, Студије о „Нечистој крви” и „Сеобама”*. Београд: Народна књига, 1988.
- PRODANOVIĆ 1903: PRODANOVIĆ, Jaša. „Borisav Stanković: Božji ljudi”. *Brankovo kolo*, br. 23, 1903: str. 729-731 [orig.] Продановић, Јаша. „Борисав Станковић: Божји људи”. *Бранково коло*, бр. 23, 1903: стр. 729-731.
- PROTIĆ 1966: PROTIĆ, Miodrag. „Borisav Stankovic prema našem realizmu XIX veka”. Miodrag Protić (prir.) *Epoха realizma*. Beograd: Nolit, str. 347-363 [orig.] Протић, Миодраг. „Борисав Станковић према нашем реализму XIX века”. Миодраг Протић (прир.) *Епоха реализма*. Београд: Нолит, стр. 347-363.
- SIMONOVIC 1984: SIMONOVIC, Slobodan. *Božji ljudi Borisava Stankovića*. Kruševac: Biblioteka Spektar, 1984. [orig.] Симоновић, Слободан. *Божји људи Борисава Станковића*. Крушевац: Библиотека Спектар, 1984.
- SKERLIĆ 1971: SKERLIĆ, Jovan. Živan Milisavac (ur.). *Jovan Skerlić II. Kritike*. Beograd-Novi Sad: Matica Srpska-Srpska književna zadruga, 1971 [orig.] Скерлић, Јован. Живан Милисавец (ур.). *Јован Скерлић II. Критике*. Београд–Нови Сад: Матица српска–Српска књижевна задруга, 1971.
- SOLEŠA 2023: SOLEŠA, Biljana. „Tiraniја pisanog – destruktivna моћ patrijarhalne zajednice u prozi Bore Stankovića”. Biljana Mišić Ilić (ur.). *Jezik, književnost, моћ*. Niš: Filozofski fakultet, 2023: str. 521-534. [orig.] Солеша, Биљана. „Тиранија писаног – деструктивна моћ патријархалне заједнице у прози Боре Станковића”. Биљана Мишић Илић (ур.) *Језик, књижевност, моћ*. Ниш: Филозофски факултет, 2023: стр. 521-534.
- VUČENOV 1981: VUČENOV, Dimitrije. *Tragom epohe realizma. Studije i ogledi o epohi, stvaraoцима i istoričarима*. [orig.] Вученов, Димитрије. *Трагом епохе реализма. Студије и огледи о епохи, ствараоцима и историчарима*. Крушевац: Багдала, 1981.

Извори

- STANKOVIĆ 1974: STANKOVIĆ, Borisav. Živorad Stojković (prir.) *Sabrana dela Borisava Stankovića. Knj. 1. Stari dani – Božji ljudi*. Beograd: Prosveta – Slovo ljubve, 1974. [orig.] Станковић, Борисав. Живорад Стојковић (прир.) *Сабрана дела Борисава Станковића. Књ. 1. Стари дани – Божји људи*. Београд: Просвета – Слово љубве, 1974.

Helena P. Arslan

CONTEMPORARY READING OF GOD'S PEOPLE BY BORISAV STANKOVIĆ:
INTERSECTIONALITY AND LITERATURE

Summary

At the time when Stanković's work was published as a complete collection under the title *God's people*, its reception was not unanimous. While some reviews assessed the work as unsuccessful, because it descended from solid bourgeois families to beggars, others believed that by depicting the social margin, Stanković gave Serbian literature a representative example of a realistic narrative that encompasses the totality of society. The collective of marginalized people is made up of individuals whose relationships are dynamic and structural. The intention of our work is to establish interpretive connections between literature and intersectionality, which we primarily understand as a discursive framework. On the one hand, the ideological and thematic layer of the work will be discussed, i.e. the identity characteristics and positioning of the marginalized characters; and on the other hand, a brief overview of the structure of the book, characterized by fragmentation and plurality. The aim of the paper is to establish a connection between the elements of literary work and the theoretical concept of intersectionality, and thus offer a more contemporary reading of the literature of the past and confirm that many years later we can talk about its re-actualization, but also its re-evaluation through enrichment with new reader perspectives.

Keywords: intersectionality, identity, collective, literature, contemporary interpretations, realism, Borisav Stanković

Jelena M. Jovović¹

Univerzitet Crne Gore

Filološki fakultet u Nikšiću

<https://orcid.org/0009-0001-7427-3111>

PROSTOR DIJASPORE: IZMEĐU ALIJENACIJE I PRIPADNOSTI²

Rad se bavi istraživanjem prostora dijasporе i razmrežavanjem pojmova dislokacije i pripadanja kao konstituenata društvene realnosti unutar zbirke pripovijedaka *Tumač bolesti*, autorke Džumpe Lahiri. Analizira se problematika ukorijenjenosti i identitetski konstrukt pojedinca, koji se, u izravnom dodiru sa novim socio-kulturnim okruženjem i usljed nemogućnosti asimilacije otuđuje. Ispitujući poziciju egzila, a s tim u vezi aktuelno-istorijske kategorije granice između prostora i mjesta u narativu dijasporе, istovremeno se preispituje narativ putovanja i migracije, koji se izdvajaju kao bitni markacioni principi imigranata. U pomenutom, kroz ključna pitanja u određivanju pojedinca i njegovog oprostorenja, raskrivaju se glasovi koje prati čežnja (*algia*) za povratkom (*nostos*). Pozivajući se na postkolonijalne teorije, u radu ćemo ukazati na zahtjeve različitih kultura, a samim tim i transnacionalne zajednice³ koje upućuju na hibriditet i intersekciju tradicionalnih vrijednosti i preplitanje Istoka i Zapada. Cilj ovog rada je da ukaže na sveprisutnost karakteristika pojma dijasporе i analizira datost fenomena u zbirci pripovijedaka *Tumač bolesti*.

Ključne riječi: dijaspora, alijenacija, pripadnost, nostalgija, dom

Uvod

Objavljena 1999. godine, zbirka pripovijedaka *Tumač bolesti*⁴ označava važan period u stvaralaštvu spisateljice Džumpe Lahiri (Jhumpa Lahiri, 1967) i djelo je sa kojom je postala najmlađa dobitnica Pulicerove nagrade za književnost. Bengalsko porijeklo, uz egzil roditelja u London, a potom u Sjedinjene Američke Države, kao idealan primjer multikulturnog iskustva, zaokupili su pažnju kritičke misli, gdje se u fokusu, pored problematike identiteta i jezika, koje je autorka dosljedno pretočila u prizore svakodnevnih života svojih likova, izdvojilo pitanje pripadnosti Lahirijske kojoj su pripisivali „bengalski, azijsko-američki, postkolonijalni, univerzalni“ kontekst (DINGRA, ČENG 2012). Po-

1 helenea.jovovic@gmail.com

2 Rad je predstavljen na naučnom skupu *Jezik, književnost, intersekcionalnost* 27. aprila 2024. godine na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Nišu.

3 Zamah globalizacije narušio je ustaljene obrasce razumijevanja društvenih odnosa, stoga se sa potrebom njihovog boljeg razumijevanja javio veliki broj teoretskih pojmova po kojima se fenomen dijasporе, u svom određenju identifikuje ili često miješa. Jedan od srodnih pojmova pojmu dijasporе je i transnacionalnost. Vertovec (Steven Vertovec) je izjednačavao ova dva pojma, no ova primjena je otvarala mogućnost negacije i kritike. Tokom našeg istraživanja pojmove dijasporе i transnacionalnosti ćemo zadržati u domenu migracija.

4 Svi citati u tekstu su označeni skraćenicom TB.

zicija i pripovjedni glas Lahirijeve, na mahove nalik karverovskoj⁵, lako se mogu svrstati u „kosmopolitske, zbog opsežne i lucidne revizije postkolonijalnih tema: odnosa centra i margine, te potrebe za emancipacijom, hibridnosti izbora i iskaza ali i umjetničke potrebe da se vekovno i svagdašnje iskustvo bolne i razdiruće tranzicije pretoči u prizore koje će posvedočiti o usudu geografije, zagonetki kulturnih razlika, zloupotrebi moći i emocija” (GORDIĆ 2002: 82). Otuda, u narativu Džumpe Lahiri, u dijalogu dvaju kultura, bilin-gvalnom iskustvu i bifokalnoj viziji promaljavu osjetljive dileme i problemi imigranata, njihovi susreti, otuđenje, bliskost, emotivne i porodične veze, te sukobi generacija.

Stojanović (2005: 497) primjećuje da „glavni zapleti u pripovedanju Džumpe Lahiri nastaju zahvaljujući sposobnosti narativa da sačuva iskustva pojedinaca i zajednica”, te da navigacija između dva svijeta uključuje krucijalno identitetsko pitanje svakog pojedinca „postoji li i jedno mesto gde on pripada celim bićem?” S tim u vezi, potcrtava se koncept zajednice čiju zadovoljavajuću definiciju sociolozi još uvijek traže. Ističući antropološki koncept *communitas* koji se bavi razlikama između načina na koje se ljudski agregati (kultura i društvo) polarizuju u strukturirane i nestrukturirane zajednice (*societas*), Grejem Dej (2006: 1) ispituje mogućnost inkorporiranja pojedinca unutar njih, sa naznakom da se zajednica odnosi na „one stvari koje su ljudima zajedničke, koje ih povezuju, i koje im daju osjećaj uzajamnog pripadanja”. Imajući u vidu raznolikosti i nepreglednosti shvatanja koncepta zajednice kao temeljnog aspekta društva, od značaja za ovo istraživanje su odnosi pojedinca i kolektiva, slobode i pripadnosti, asimilacije i dislokacije, doma, nostalgije, migracije, a time ujedno, iste vrednosne orijentacije ucjelovljene u pojmu dijasfore – fenomenu koji se značajno mijenjao zamahom globalizacije.

(Id)entitet dijasfore

Pri analizi pojma dijasfore, koji etimološki vodi porijeklo od grčkih riječi *dia* (kroz) i *sperein* (rasipanje) u značenju: „disperzija, rasijavanje ili decentralizacija, kao nacionalne ili vjerske grupe koje žive van svoje domovine, ali zadržavaju svoj kulturni identitet” (New Webster’s Dictionary 1977: 435), pronalazimo da je riječ o rasipanju Jevreja iz njihove zemlje nakon vavilonske invazije. Insistiranjem na pojmovima kolonijalizma, kolonizatora i kolonizovanoga, kojima postuliramo mjesto u objašnjenju odnosa između nadređenog i podređenog, centra i margine, na način da se razumiju različiti oblici obespravljenosti, ali i višegeneracijski obrazac migracionih procesa, postkolonijalni teoretičari definišu koncept dijasfore kao „dobrovoljnu ili prisilnu selidbu ljudi iz domovine u nove regije” (EŠKROFT, GRIFITS i dr. 1998). Propitujući razvoj kretanja u dijaspori, smatraju da su promjene unutar zemlje useljenja i zemlje matice uticale na razvoj distinktivnih kultura, pri čemu su kreolizovane prakse evoluirale, modifikujući se uz domorođačke kulture sa kojima su dolazili u kontakt.

U Lahirinom pripovijednom prvijencu se nadvija pojam *drugosti*, konotirajući time da subjekti dijasfore oblikuju sliku o sebi, dodjeljujući joj liminalne i inferiorne

5 Jezik pripovijedanja i prostorno modelovanje, uz supremaciju stvari i figura koji popunjavaju prostor kuće/stana, običaji, potom saglasje geografskih i istorijskih predjela, želja za pauziranjem komodifikacije, percepcija bračnih odnosa i dijalog sa okruženjem, po mnogo čemu pružaju svjedočanstvo da se u odabiru tema Lahirijeva inherentno naslanja na semiotički prostor i minimalistički stil Rejmonda Karvera. Stavlajući u suodnos dijalektiku života sredine i likova, te posmatranje fatuma subjekata u toj uslovljenosti, kritička javnost ističe i srodnost njihovih tumačenja na polju usamljenosti i tuge.

atribute u odnosu na centralnu poziciju kolonizatora, a ovo značajno preusmjerenje vodi ka tome da su subjekti dijaspore podređeni poretku života u dvijema domovinama. U pomenutoj konstelaciji sa naglašenim nomadizmom, prinudnim ili voljnim migracijama iz matične zemlje u *drugu*, pojedinac pozicionira identitet u meditativnu žižu.

Vertovec i Koen (1999: 1) smatraju da je dijaspora „društveni oblik, tip svijesti i način kulturne proizvodnje koji se prožima s globalnim i lokalnim kontekstima, kao i domovinom“, te je u takvoj strukturi ona izraz „koji se često koristi za opisivanje bilo kog naroda koji se smatra deteritorijalnim ili transnacionalnim i čije porijeklo nije u zemlji u kojoj trenutno živi i čije društvene, ekonomske i političke mreže prelaze granice nacionalnih država ili se dakako, prostiru širom svijeta“. Prostori dijaspore utiču na demografiju, epistemologiju i politiku postkolonijalnog svijeta u kojem se pojačava osjećaj za porijeklo i problematiku doma, a time i (bez)domnosti, kao fizičke ili metafizičke vrijednosti, a ona se, višestruko prepoznaje unutar odredišta potrage. Potraga za domom, a samim tim i emocionalno obojeni termini iz istog leksičkog polja zavičaj / korijeni / ognjište, poimaju se kao bitne karakteristike transnacionalne književnosti. Radi potpunosti pomenutog, bitno je notirati analizu pojma *oikos* (grč. dom) iz koga izvire i pojam domovina, a s tim u vidu, i narativ puta – koji je posebno zanimljiv sa stanovišta prostora i predstava o dislociranosti, implicirajući ujedno na kretanje i napuštanje doma, *pro primo* ukazujući na izolovanost od zavičaja. Tome slijedi da, uzevši u obzir transdisciplinarno zasnovanu sadržinu termina, dijaspora ujedno „sanja zavičaj“ (EROR 2009: 31).

Propitivanjem nacionalnog i postkolonijalnog identiteta koji transnacionalnost postavlja u središte kretanja – a osnovni način na koji se društva kreću su migracije, opravdava se uslojenost mišljenja Tomasa Nila (Thomas Nail) koji smatra da je XXI vijek „vijek migranata“, te da na koncu „svi mi postajemo migranti“ (NIL 2015: 1). Koliko je, pak, ispitivanje migracija i etničkih skupina opravdano u iscrtavanju temata iseljeništva i asimilacije u drugu kulturu, pokazuju i pisci dijaspore koji zauzimaju medijatorsko mjesto u dijalogu „između dvije zemlje i dvije kulture koje su u nemogućnosti da se potpuno asimiluju i akulturiraju“⁶ (NARULA 2005: 35). Konfliktogeni odnosi različitih kultura i zajednica predstavljaju teren za presipitivanje sopstva askriptivnih migranata koji žive u među-prostoru (*in-between*), a koji, u razmjeni vrijednosti, značenja i u neslaganju između intimnog svijeta i mogućnosti ostvarenja u novom, produbljuju još više jaz. Jednom porinuti u bol, sa izraženom čežnjom za domom, Lahirini decentrirani subjekti svoju dijasporsku estetiku baziraju na osnovu četiri tradicionalna korijena: „mjestu, zajednici, kulturi i jeziku“ (RUŽDI 2013: 54), a jednom izgubivši ih u svom mitskom biću (raseljeni čuvaju mit o zemlji porijekla), postaju granične figure, koje nijesu samo nosioci prelazne stvarnosti već i prevodilački elementi.

Ova usmjerenost nosećih elemenata dijaspore, nastala kao rezultat miješanja raznorodnih kulturoloških upliva unutar novonastale kulturne matrice, u kojoj se pripadnici

6 Akulturacija je jedan od najznačajnijih dinamičkih procesa u kulturi i predstavlja „kompleksan socijalno kulturni proces koji se odigrava u prostornoj i vremenskoj perspektivi, a manifestuje se kroz kontakt kultura dveju različitih globalnih i društvenih zajednica pri čemu se kultura jedne od njih značajno menja u dijalektičnom procesu kulturne interakcije“ (BOŽILOVIĆ, 2002: 220). Imajući u vidu da se odražava kroz kontakt obje kulture, i njihovo međusobno prožimanje, njen tok je dvosmjernan, ali ne u istoj mjeri, stoga može imati negativnu konataciju na pojedince, (i) zajednicu koji sticanjem novih, transformišu svoje tradicionalne kulturne vrijednosti kojima razgrađuju identitet.

prve, ali i druge generacije imigranata miješaju u pokušaju da kreiraju *iz-među-prostor*, upućuje na dualnost, te nije teško uočiti da se oni, kao nosioci određenog tipa kulture i hibridnosti, bore da nasele novi prostor, to jest, osvoje novu granicu pokušavajući da se pozicioniraju *ovdje* i *tamo*. Sâm čin prekoračivanja granice i međuprostornog prelaza otvara mogućnost za karaktere kratkih priča Džumpe Lahiri. Pri tome treba imati na umu da granice koje oni prelaze su ujedno i granice između njihove prošlosti i (do)sanjane budućnosti, između *habitata* i zemlje useljenja, te time između homogenog i heterogenog prostora koji oblikuje pojedinca i/ili zajednicu, ali i utiče na unutrašnje i spoljne nespo-razume, nezavisno od toga da li se interkulturni (ne)sporazumi očituju u prihvatanju univerzalnih vrijednosti ili se, pak, reflektuju kao atak na izvorni identitet. Podsjećanjem na prazninu i zebnju koju ističe svaka asimilacija, postkolonijalni tekstovi upućuju na to da se spuštanjem u tuđu teritoriju otkriva način „kako teorijsko priznavanje podijeljenog prostora iskazivanja može da otvori put konceptualizaciji jedne međunarodne kulture, zasnovane na egzotizmu multikulturalizma ili raznovrsnosti kultura, već na upisivanju i artikulisanju hibridnosti kulture” (BABA 2004:80).

Put u *nostos*

Migracije, nomadizam i egzil, kao bitne determinante u širenju globalne civilizacije i postkolonijalizma, destabilizuju identitet, kako na kolektivnom tako i na individualnom planu, stoga i *homo instabilis* u jednoknjižju Džumpe Lahiri oscilira između sadašnjosti i prošlosti, alijenacije i pripadnosti, a na to nas, dakle, usmjeravaju melanholični tonovi koji doprinose da nostalgija postane totem čežnje za premošćivanjem uspomena i gubitak identiteta. Uobličavanje pojma nostalgije pronalazimo još u putovanjima Odiseja, najpoznatijeg putnika u istoriji koji je nakon Trojanskog rata osjećao bol i žudio (grč. *algos*) da otplovi na Itaku, nadavši se povratku (grč. *nostos*) u zavičaj. Analizirajući stanje vojnika, daleko od otadžbine, švajcarski ljekar Johanes Hofer (Johannes Hofer) je 1688. godine u svojoj disertaciji *Medicinska disertacija o nostalgiji* (*Medical dissertation on Nostalgia*) nostalgiju uporedio sa riječju *heimweh*, kojom opisuje psihopatološko stanje koje upoređuje sa bolom koji pojedinac osjeća žudeći za svojim domom. Uz rezultate koji imaju fatalistički karakter za pacijentovo psihičko i tjelesno zdravlje i složenost artikulacije ideje o nepripadnosti, nostalgija je sve do kraja 20. vijeka predstavljala psihički poremećaj koji je uključivao simptome anksioznosti, tuge i depresije i bila ekvivalent čežnji za domom (*homesickness*).

Opisujući širenje epidemije nostalgije, kojom je Hofer opisivao poremećaje vojnika, a potom i psihodinamične pristupe u podsvjesnoj želji ka povratku u ranije životne faze, brojni teoretičari usložnjavaju istorijske i moderne koncepte nostalgije, praveći otklon od viševjekovnih shvatanja, smatrajući termine nostalgije i čežnje za domom oponentima. Unutar ovog okvira, čežnja za domom upućuje na „mjesto porijekla, dok je nostalgija usmjerena na objekte, a s tim u vezi i ličnosti, događaje i mjesta” (SEDIKEDES, VILDŠAT i dr. 2006). Raskidom sa kategorijom bolesti i pretenzijama obojenim demedikalizacijom, termin nostalgija je počeo dobijati konotacije današnjice.

Ambivalentnost i opasnost koje prate put razvoja nostalgije od „prolazne boljke do neizlječive moderne bolesti” (BOJM 2005: 18), višestruko su značajna za razmatranje globalne epidemije čežnje. Ključni problem nostalgije, po mišljenju Bojm, dakle, leži u tendenciji nerazlikovanja stvarnog i imaginarnog doma, a tumačeći takav stav, dolazimo

do zaključka da se ambivalentnost i opasnost prihvatanja ili odbijanja sličnih iskonskih veza reflektuje i na pripadnike druge generacije imigranata, koji pokušavaju da autofiltriraju naslijeđeni obrazac u prostoru u kome su rođeni, a koja je zemlja-domaćin njihovim roditeljima.

U pričama je moguće uočiti pojedine elemente „restaurativne i refleksivne nostalgije”⁷ i to kroz pokušaj rekonstrukcije gubitka doma i tradicije, međutim, u istom nostalgичnom aparatu koegzistiraju mnogobrojni refleksi koji aludiraju na neprolaznu želju za povratkom. Evolucija pojma nostalgije se sa preobrazbom salonske kulture u ritualne komemoracije o izgubljenoj mladosti, o izgubljenim prilikama, te društvenoj teatralnosti koja je oblikovala život svakodnevice, redukovala, no sasvim je neopozivo da se rapidnim progresom industrijalizacije i modernizacije, pojam nostalgije pripisuje modernom stanju. Praćena različitim promjenama kroz istoriju, njena mnogolikost se intenzivira tokom velikih ratova i revolucija, prodirući time u individualni i kolektivni žal za prošlošću i raskid sa korijenima, a time se, ujedno, podriva čežnja za tradicijom, društvenom kohezijom i intimom.

Rukovođeno perspektivama prostora, *mjesto*, kao predmet žudnje (koje dovodimo u spregu sa čežnjom za domom i domovinom), se kao spacijalna odredba povezuje sa osjećanjem gubitka tradicionalnog ili autohtonog prostora. Kroz niz asocijativnih slika, u kojima kretanja ljudi u potrazi za novim prebivalištima, lokalitetima i poslom, podstiču osjećaj čežnje za domom, Polanji (Kárl Polányi) je, govoreći o industrijskom poretку modernog društva na zapadu, skovao termin „velika transformacija”⁸. Polanji podsjeća da je frenetični tempo kretanja u sociogeografskom prostoru pomjerio intimističku orijentaciju i povezanost ljudi sa određenom kućom, određenim mjestom i regijom koje su njegovala društva. Pitanjem „da li je dom/kuća tamo gdje je ognjište?” može se najbolje ilustrovati ovaj proces. Oslanjajući se samo na geografsku konotaciju mjesta, spacijalna plima ukazuje na to da je „dom uvijek neko mjesto, skromno, fiksno ili pokretno” (DEJVIS, 1979: 6).

Ma kako pojam okarakterisali, kao mjesto rođenja, sazrijevanja, prostor nastanjanja ili trenutnog smještanja, posvjedočićemo da u sveopštoj pluralnosti *mjesto* u pričama Lahirijeve preuzima centralnu ulogu u pregnantnim reminiscencijama prošlosti. Pored pomenute perspektive, mjesto je i referentna tačka koja upućuje na incidentne, sakralne ili demonizovane prostore, u kojima nastaju krize i premrežavaju opasnosti. Na ovoj bazičnoj asimetriji izdvajaju se dva toposa, Boston i Kalkuta. Prisustvo grada kao postmodernog tropa i konstrukta, ne mora se nužno tumačiti iz prizme pamćenja. Dejvid Harvi (1990: 66) smatra da je grad kvantum za nepredvidivost i opasnosti, „gdje kriminal buja i mračnije ljudske želje nalaze oslobođenje”, a na tragu sličnog postamenta i „nekropolis – groblje iluzija, ali i retropolis – slika davno izgubljenog raja” (GORDIĆ 2002: 226).

7 Suzan Stjuart (Susan Stewart) nudi dva pristupa *nostosu* i *algiji* i to kroz dvije klasifikacije: restaurativnu i refleksivnu. Naime, prva je okrenuta žudnji ka iskonu, prošlosti, tradiciji i transistorijskoj rekonstrukciji zavičaja, a indikativno je, pritom pomenuti i njena radikalna, militantna i religiozna ubjeđenja, za razliku od refleksivne klasifikacije koja buja u algiji, u sjeti i u pukoj čežnji. Refleksivna klasifikacije uvijek odgađa povratak zavičaju. Takva, pasivna čežnja, koja nudi mogućnost odgode povratku zavičaju, umnogome je sklona ironizovanju sentimentalnosti. Na taj način je i ambivalentna u pripadnosti i „ne bježi od protiviečja moderne” (BOJM 2005: 19). Elemente refleksivne nostalgije prepoznajemo u rukopisma Džemsa Džojlsa.

8 Temeljna studija o procesima nastanka industrijskih država i ekonomije koje obuhvataju istorijske, antropološke i sociološke aspekte tržišne ekonomije.

Episteme stvarnih ili imaginarnih izmještanja⁹

Gorenavedene strategije suvereno umrežavaju (id)entitete u višedimenzionalnim etničkim, rodnim, rasnim i kulturnim kodovima, na osnovu kojih priče prikazuju *glasovite* aktere indijske povijesti koji se bore sa tradicijom, ugovorenim brakovima, načinom spremanja hrane, traumama, emotivnim krizama, te odsustvom komunikacije. U sudaru Istoka i Zapada, kao i u brojnim (trans)lokacijama, *homo duplex* pokušava tumačiti i usvojiti nove obrasce, ali istovremeno pokušava aktivno prenijeti sopstvene identitetske, te jezičke i kulturološke kodove. Dislocirani karakteri, evociranjem nostalgичnih sjećanja na dom, prepričavaju priče o tradiciji i istoriji potkontinenta, čineći time osjećaj zajedništva u dijaspori koherentnijim, a samim tim i „geografski, politički, kulturni i subjektivni prostor zavičaja autentičnim prostorom pripadnosti i građanskog učešća“ (BRAZIL, MANUR 2003).

Nakon traumatičnog gubitka doma tokom podjele Indije 1947. godine, Bori Ma okupira prostor koji joj samo pojačava čežnju za zavičajem i pored nastojanja da se prilagodi novom okruženju. Pobuđujući događaje iz prošlosti, Bori Ma u priči „Pravi durvan“ njeguje kulturu sjećanja na Indiju, očuvajući, na taj način, sjećanje cjelokupne zajednice, a similaran postupak ponavlja gospođa Sen iz istoimene priče, prikazujući agoniju žene u dijaspori da oživi tradicionalne vrijednosti u novom okruženju. U fokusu priče prevalentna je funkcija čežnje za domom „kao intersekcijskog prostora otpora gdje se usvajaju diskurzivne strategije kako bi se sopstvo izmjestilo iz prošlosti“ (BORDOLOJ 2013: 30). Interpolirajući teret prošlosti u svijest glavne protagonistkinje, Džumpa Lahiri, ne govori eksplicitno o posljedicama nasilnih migracija, (pomenućemo u više navrata konflikt između Indije i Pakistana koji je izazvao pustoš u društveno-kulturnom prostoru zbog protjerivanja manjina), ali je jasna njena namjera da ukaže na to da nije riječ o voljnom izboru junakinje priče, koja nema čak ni svoj identitet (jer je zaradila samo nadimak Bori Ma), već da je riječ o prisili usljed destruktivnih ratnih previranja. Prateći tok pripovjedača uočavamo razdore na razini prošlost i sadašnjost, ponirući istovremeno u procjepe nekad i sad: rekonstruišući prošla vremena, Bori Ma evocira dom i život u blagostanju (ma koliko bio fiktivan ili stvaran), iako je, ružna sadašnjost opominje da živi od dobročinstva i ljubaznosti stranaca. Obje priče otkrivaju napore protagonistkinja za adaptacijom u društvo sa prevrednovanim duhovnim etimonima i prevalencijom komodifikacije, a time je dijaspora ujedno i fenomen modernog doba.

I subjekti priča „Kada je gospodin Pirzada dolazio na večeru“, kako bi se orijentisali u novom prostoru i vremenu, a razlika u vremenu između Dake i Amerike je jedanaest sati, pokušavaju da kroz prostornu udaljenost ožive kontinuum prošlosti koji se naslonio i na njihovu sadašnjost. Djevojčica, u pomenutoj priči, kroz prisustvo Bengalca, koji je, takođe, usljed ratnog vihora imigrirao, razmatra istoriju prošlosti koja je nagnala njihovog gosta (Pirzadu) da dođe u Ameriku. Temporalnost istorijskog zbivanja u Indiji, koju jedino oživljava preko roditelja i slijeda događaja u životu gospodina Pirzade, junakinja kontrastira sa američkom prošlošću (jedina povijest koju uči u školi, a povijest je, dakako, element dijaspore), pa se s jedne strane kristališe dejstvenost indijsko-pakistanskog suko-

9 Odabir naslova poglavlja je potpomognut studijom *Književnost indijske dijaspore: teoretisanje imaginarnog u dijaspori (The Literature of Indian Diaspora: Theorizing the Diasporic Imaginary)* koja govori o ambivalentnoj poziciji imigranata koji su izmješteni egzilom.

ba, a s druge strane američka istorija.

Kao predstavnica druge generacije Indijaca u Americi, naratorka priče „Ovaj blagosloveni dom“ umnogome pojačava svijest o fragmentarnosti identiteta indijske dijasporu u odnosu na transnacionalnu okolinu u kojoj žive. Postavlja pitanje: „da li je tu/tamo moj dom“? Performativnost identiteta u prikazivanju tematsko-idejne analize teksta u priči, u kojoj se Biblija javlja kao prototekst, uslovljena je konceptom dvije različite kulture, a svaka od njih ističe različite vrijednosne orijentacije. Sandživ i Tvinkl (još jedan u nizu ugovorenih brakova) otpočinju život na američkom tlu kao nosioci različitih kulturnoloških tradicija. Tvinkl se kao predstavnica druge generacije žena dijasporu asimiluje u novo okruženje, pokazujući spremnost na hibridizaciju dvije kulture i dvije vjere. Prihvata i rapidan tempo života, visoke potpetice, i običaj kupovine gotove hrane, što je nezamislivo u indijskoj tradiciji. Sjetićemo se da i riba u priči „Gospođa Sen“ ima svoju ulogu, te da je kultura objedovanja spojila jednog Indusa i gosta Pakistanca u priči „Kada je gospodin Pirzada dolazio na večeru“, u trenutku dok slušaju vijesti da Indija i Pakistan nastavljaju svoje dugogodišnje ratovanje. Sandživ je jedan od onih imigranata koji se opire dominantnoj kulturi zemlje-domaćina, uživa u indijskoj hrani, muzici, insistirajući na tome da se granice religioznog kodiranja jednoga društva ne prekoračuju: „Mi nismo hrišćani“ (TB: 161). Relevantni modus narativizacije prošlosti usložnjava transformativnost njihovog identiteta, dok pitanje vjere postaje poligon nedodirljivih i konačnih istina.

Tematizacija daleke prošlosti, budući da za prostornu odrednicu ima tačku u kojoj se ukrštaju različita socio-kulturna, politička i tehnološka postignuća, daće još jednu potvrdu bengalskim imigrantima, koji putuju iz Britanije (nakon studija) u Sjedinjene Američke Države, da je faza njihove adaptacije i akulturacije, prožeta početnim otuđenjem. Riječ je o priči „Treći i poslednji kontinent“. Glavni protagonisti, izmještanjem iz Londona u Ameriku – destinacije kojoj hrle milioni imigranata, jasno osjećaju razlike liberalnog i tradicionalnog društva, koje se transponuju i između različitih stilova života, te različitog obrazovanja: „Harvard ili Teh“ (TB: 193). Priča dodatno predstavlja suprotne vizije ženskosti, američke i indijske, sugerišući mogućnost transkulturnog dijaloga. Dok čeka svoju ženu da doputuje iz Indije, narator u priči iznajmljuje stan kod gospođe Kroft. Neobična veza između stanodavke Kroft i Bengalaca je neobjašnjiva, no uprkos različitom generacijskom, kulturnom i ličnom stavu predstavlja pozitivan primjer asimilacije. Lahiri posebno naglašava iskustvo žena dijasporu kontrastirajući ga sa iskustvom muškaraca, koji se uspješno nose sa izazovima *novog svijeta*, na sličan način kao i u prethodnoj priči. Reprezentaciju pomenute nesamjerljivosti pronalazimo upoređujući brojne primjere. Kontrastiranjem iskustva muških i ženskih likova vrijedno je zapaziti koliko je brži proces asimilacije i pomjeranja granica između doma i geografske promjene mjesta kod muškaraca nego li kod žena, a to uključuje ne samo prakse akomodacije, već i prihvatanje nove kulture, novih običaja, vrijednosti i normi društva, kao i poznavanje istorijskih, političkih i ekonomskih zbivanja. Čitalac odmah biva upućen na transformaciju naratora u priči i na njegovu naviku konzumiranja kukurznih pahuljica i mlijeka (a sjetićemo se običaja da se hrana u Indiji jede prstima), dok sa druge strane sagledava borbu ženskog karaktera da se prilagodi novoj sredini i uslovima. I opet: postoji jasna granica u indijskoj i zapadnoj kulturi, a time i u načinu odijevanja, kulturi dijaloga, povezanosti sa korijenima, brakom, tradicijom i hranom. Na epiloškoj granici teksta napokon otkrivamo da Mala više „ne

navlači kraj sarija preko glave” i ne plaće za svojim roditeljima (TB: 214), samo ponekad za sinom u nadi da ne zaboravi da sa roditeljima govori bengalski jezik ili jede pirinač rukama. Kao protivteža pomenutom, nazire se liberalan pristup žena sa Zapada koji šetaju u lepršavim haljinama i koje lakše stupaju u kontakt sa strancima. Navedeno određenje posebno dolazi do izražaja na primjerima samohranih majki-udovica i njenih tradicijski uslovljenih pozicija i uloga, unutar patrijarhalnog društva. Dok naratorova majka nakon gubitka supruga gotovo gubi kontakt sa realnošću, gospođa Kroft, njen antipod, a takođe udovica, nezavisno donosi svoje odluke i upravlja svojim domaćinstvom. Važnost pomenutih tvrdnji potvrđuje Kliford (1994: 314), smatrajući da je život žena u dijaspori dvostruko bolan „s obzirom na to da se bore sa materijalnim i duhovnim nepoznanicama egzila, sa zahtjevima porodice i radnog okruženja, a time i oblicima starog i novog patrijarhata”.

Podsjetićemo i na jasan primjer psihološkog limba u slučaju dvadesetdevetogodišnje Bibi Holdar u priči „Lečenje Bibi Holdar” čiji se epileptični napad „pretvorio u eksperimentisanje sa nizom nedelotvornih otrova” (TB: 174). Priča, dakako, problematizuje određenje da svako ljudsko biće pripada nekoj zajednici, s tim u vezi je i zahtjev za čuvanjem identiteta i svojstvo integracije kao krucijalan identitetski marker. Autorka invertuje sliku liječenja djevojke upoređujući savremeno i tradicionalno shvatanje ‘bolesti’: sveštenike, vračare, usedelice, terapeute koji su se služili dragim kamenjem i kristalima, proroke i budale” (TB: 174). Kontinuitet osporavanja Holdar vodi ka izopštenju iz zajednice, a prostor presijecanja glavna junakinja priče artikuliše otkrivanjem novog života koji joj donosi uloga majke, a majčinstvo je lijek „za prilaz zajednici” (STOJANOVIĆ 2005: 502). Koliko možemo – uz detaljnu opservaciju – da ocijenimo, sestrinstvo i moć, ovoga puta, ženske zajednice predstavljaju kohezivnu komponentu u priči „Lečenje Bibi Holdar”. Obznanjivanjem da joj je majka umrla nakon porođaja, a potom i otac, i uz prirodu bolesti – nesvjestica i epileptičnih napada, koje su omeđale njen svijet i u okruženju pridobile etiketu sramnog delirijuma i podsmijeha, a imajući u vidu da se identitet žene kao dijela kolektivnog identiteta, označava kroz uloge supruge i majke, otkrivamo da se glavna protagonistkinja Bibi ne uklapa u tradicionalni okvir. Sve počinje njenom intimnom ispovijesti da „želi muškarca” (TB: 175) i nekoga ko će da je štiti. Smatrajući sebe izolovanim članom društva, siroče Bibi, usljed misterioznog otkrića da je trudna, uz osudu okruženja i nepoznat identitet partnera, biva odbačena i počinje da živi u podrumu. Ako imamo u vidu naglašenu zamjenicu „mi”, te da je priča ispričana iz ženske perspektive, time bismo naslutili koherentnost i snagu ženske solidarnosti i sestrinstva uz čiju pomoć se Bibi ponovo inkorporira u okruženje i započinje novi život. Ova priča predstavlja raskid sa tradicionalnom paradigmom i usmjerava nas na važnost i snagu majčinstva, služeći ne samo kao terapija za pristup zajednici već i kao dio habitusa, kulture i identiteta Indije.

Izgubljeni u prevodu

Premda zasnovana na vrednosnim kanonima, priča *Tumač bolesti*, po kojoj je čitava zbirka dobila ime, zasvođenom tematikom oživljava forsterovsku temu nerazumijevanja, ali ne sa razine *drugog* kao proskribovanog u transrasnoj požudi, već u nesporazumima između pripadnika iste zajednice, koji pogrešno tumače znake verbalne i neverbalne komunikacije. Kritičke tačke oba teksta potiču od mističnih izleta: u pećine Marabara u slučaju *Puti za Indiju* i do hrama Sunca u Konakaru u „*Tumaču bolesti*”. Naslovna priča

predstavlja nam portret pripadnika druge generacije rođene u Nju Džersiju, čime se američki identitet ukršta sa južnoazijskim porijeklom, a riječ je o bračnom paru Das, koji su na proputavanju po Indiji, sa namjerom da posjete obilježja indijske kulture i hramove, ali ih neznanje sprečava u namjeri da se smjeste i povežu „po odnosima bliskosti“ (FUKO 2005: 30) sa duhom prostora i pagodom, posvećenom bogu Sunca.

Kroz prikaz kretanja koja se pomjeraju sa evrocentričnih i orijentalnih slika, čime i dvije kulture podupiru vezu prostora i identiteta, Lahirijska produbljuje antagonizam, koji je rezultat, ne rasnih, već kulturoloških razlika. Suočen sa razlikama, spoljašnjim, te na koncu i jezičkim, Kapaši, turistički vodič, „*Tumač bolesti*“, prevodilac kod doktora za Gudžarati pacijente, indijske sunarodnike iz Amerike doživljava kao *strance*. Esencijalistička kategorija vrijednosti postaje problem međukulturnih tumačenja i strategija cijepanja „dva protivrečna i nezavisna stava koja nastanjuju isto mesto, jedan uzima u obzir stvarnost, drugi je pod uticajem nagona koji ego odvajaju od stvarnosti“ (BABA 2004: 244). Shodno pomenutom viđenju koji otvara put konceptualizaciji i artikulaciji hibridnih kultura, ma koliko oprečnih, ova tvrdnja nas iznova podsjeća na preispitivanje i posredničko lociranje *iz-među-prostora* koji nosi teret značenja kulturoloških razlika i smještanja vrijednosti različitih svjetova – Istoka i Zapada, a time i otežanih okolnosti da se suprotnosti asimiluju. Čak i Kapašijeva spremnost da razumije svakoga, nasuprot egoističnoj Mini, postaje preduslov kulturološke distance. Može se, na taj način, zaključiti da je i njegova svrha prevođenja lišena okvira međukulturne razmjene. Dovodi se u pitanje horizont vlastitog i stranog, te njegov odnos prema stvarnosti, podešen na primanje ili odbranu od draži. Presudno postaje i nijansiranje razlika između Kapašijeve žene i Mine Das. Kapaši doživljava Minu Das kao poželjnu ženu, relociranu iz mjesta koje u tradicionalnoj indijskoj kulturi pripada ženama. Perpetuirajući tradicionalne etičke standarde, Lahirijska nijansira način kako Kapaši doživljava dvije žene: svoju (koja nikada nije otkopčala bluzu) i Minu koja svjesno slavi sopstveno tijelo.

Iako je jezička matrica transnacionalne književnosti multidimenzionalna, a na tom tragu i multijezična i multikulturalna, jezgro promjena u priči upravo čini zajednički jezik. Lingvalni obod i kulturni kodovi razdvajaju svijetove Kapašija i Dasovih, a ponajprije razmažene Induskinje koja neznancu raskriva brige o dugogodišnjoj tajni koja je mori (sinu Bobiju koji je začet sa drugim čovjekom), te odsustvu komunikacije u braku i dnevnim tegobama. Otkrivajući fluktuirajuću prirodu odnosa, Kapašijev ugovoren brak, smrt djeteta koji je vodio raskolu odnosa, te stereotipne predstave koje otkrivaju dužnosti da se i u nesrećnom braku istraje, uz želje za samorazvojem koje su amputirane usljed pritiska okoline da se živi po standardima zajednice, te vokacije tumača koju povezuje sa iskrivljenim idealima mladosti, sugerišu se strategije dominantno patrijarhalnog društva: „Sanjao je da postane prevodilac za diplomate i dostojanstvenike, koji rešavaju sukobe između ljudi i naroda, izgladjujući nesporazume u kojima je samo on mogao da razume obe strane“ (TB: 62). Objelodanjivanjem slične alijenacijske orijentacije, višestruko naglašavajući otuđenost, Lahirijska na sličan način opisuje usamljenost gospođe Das. U zanimanju za vokaciju *tumača*, Mina vidi posljednje utočište utjehe. Iako Kapaši i Mina razmjenjuju riječi na istom jeziku, to nije isti jezik: „Ali nema jezičke barijere između nas. Kakva je ovde potreba za tumačem?“ (TB: 76). Oponentnim percepcijama, samobmanom sopstva u kome *prevod nevolje* gospođe Das tumači kao romantični bijeg od

sopstvenog ugovorenog braka, smrti djeteta kao tačke raskola u braku, posla tumača kao spomenika njegovog pada, autorka metaforički prevodi ne samo indijsku, već i bengalsko-američku kulturu otkrivajući strukturu svijesti o složenim odnosima: „nadala sam se da mi možete pomoći da se osećam bolje, reći pravu stvar. Predložiti neku vrstu leka“ (TB: 76). Dovodeći u vezu postkolonijalno iskustvo migracije i dijasporu, Baba (2004: 323) iz perspektive metafore jezika postavlja pitanje o kulturnoj razlici i nesamjerljivosti ističući da se problemi kulturnih razlika javljaju najčešće u momentima krize.

Dok pratimo razobličavanje prostora dijasporu, autorka razgrađuje alegorije društvene otuđenosti i probleme u komunikaciji u priči „Privremena mjera“ gdje se raspršuju naizgled čvrsto utemeljeni odnosi između Šobe i Šukumara. Unutrašnjost stana, koja na početku priče funkcioniše na principu dekartovskog ognjišta, a time i stabilnog prostora, razgrađuje se na prostor očuđenja i sjećanja na izgubljeno dijete koje je bilo neraskidiva vrpca u njihovom odnosu. Susreti u tami im ne ostavljaju održivo rješenje: „Ništa više nije moglo da pogura Šukumara. Naprotiv. Sa žaljenjem je razmišljao o tome kako su on i Šoba postali stručnjaci u međusobnom izbegavanju u njihovoj kući s tri spavaće sobe, provodeći sve više vremena na različitim spratovima“ (TB: 29). Mapiranje prostora kuće/doma, sa stanovišta topoanalize¹⁰ može poslužiti kao kompleksna metafora i snažna slika zajedništva, koja sa smrću djeteta, nestaje, pa se raspliću i njihovi čvrsti odnosi.

U analizi prostora dijasporu kroz ispitivanje hronotopa susreta koji imaju organizacionu i suštinsku ulogu u priči „Seksi“, u namjeri da iznađe jednačinu korelacije između tradicijske vertikale Indije i imigrantskog *drugog* i rapidne američke civilizacije u kojoj je sveprisutna kulturna dislokacija, Lahiri, u duhu prepoznatljive kontinualnosti, identifikuje ljude naviknute na samoodržanje prilagođavanjem. S nužnošću s kojom se ne može izbrisati dihotomnost, očito je denunciranje kulturološke jednakosti. U priči se, shodno suspenziji kulturnih kodova, prepoznaju oblici izolovanosti, nepripadnosti, straha i krivice glavnih protagonista Mirande i Deva. Miranda („Seksi“) ne prepoznaje drugu rutinu sem one koju nudi okruženje Mičigena. Stoga je ona suštinski hipostazirana da spozna drugo ili drugačije. Tema preljube čini okosnicu ove pripovijesti, a unutar te strukture, posljedično se, u poređenju sa naizgled deliberalizovanom ženom sa Zapada (Miranda), baš kao i u priči „Tumač bolesti“, izdvaja žena dijasporu, žena Istoka – upućena na privatnu sferu doma i porodice (Gospođa Dev). I sve dok se protežnost marginalizovanog glasa ili položaj manjine naglašava, Lahirijeva na svoj analitičan način podriva pitanje razumijevanje uloge i položaja žena. Simbolika mosta, kao granice *iz-među* prostora, meandrirajući otkrivajući različite vidove rascjepa. Riječ je o Devovom omiljenom mjestu, Maparijumu, koji nam otkriva raskrivanje značenja naslova priče. Scena zavođenja na staklenom mostu koji povezuje dvije strane, evocira primarne motive, presijecajući tijelo teksta, a riječ je o prenošenju poruke koju Dev upućuje Mirandi: „ti si seksi“. Apap (2016: 56) smatra da, iako je most stožer za njihovu intimnost, on amblematski predstavlja njihov kulturološki jaz. Emulirajući ovakve iskaze, Apap generiše čitav skup paroksizama: etnički, bračni, rodni, iskustveni te fizički i simbolički. Klupko odnosa i dodatno značenje riječi seksi, raspleće dječak, koji je po riječima Vladislave Gordiće Petković, „spontan i oštrouman“ i bolje „vidi svijet oko sebe, i geografski i psihološki“ nego li dvadesetdvogodišnja Miranda: To znači voleti nekog koga ne poznaješ[...]to je uradio moj otac[...] seo je pored neke koju

¹⁰ U *Poetici prostora* Bašlar (BAŠLAR 2000: 77) kuću smatra instrumentom za analizu ljudske duše. Ona je ujedno i sinonim za sigurnost i stabilnost.

nije poznavao, neke seksi, i sada voli nju umesto moje majke” (TB: 120). Na ovaj način, Lahirijeva ponovno polarizuje dva svijeta, ovoga puta, svijet odraslih i svijet djece – koji u čistoti i lucidnosti nadilaze bilo kakve kulturološke barijere. Time je Lahirijeva, ujedno, napravila otklon od postkolonijalnih tekstova.

Zaključak

Prateći književni angažman Džumpe Lahiri, kroz nesamjerljive i iterativne pasaže i povezanost zavičaja i junaka, otkrivaju se cizelirana esencijalna čvorišta prostora dijaspore podređena migrantskom oreolu i raseljavanju bengalskih imigranata privrženih ideji očuvanja kolektivnog sjećanja na zemlju svog porijekla, ali i pokušaju asimilacije bengalsko-američkih pripadnika u *novi svijet*. Teoretski pristup fenomenu dijaspore, sa različitim karakteristikama i funkcijama, pružio je uvid u cjelovitije razumijevanje problematike čija višeznačnost i otvorenost podliježe novim istraživačkim postupcima. Zadirući u ključne aspekte nostalgije, a na tom tragu i u osnovna načela: čežnju za domom, antagonizam stvarnog i imaginarnog, verifikovanje traume, primijenivši ih na tekst, pokušali smo rasvijetliti kako se odnos nostalgije reflektuje na određivanje njegove vrijednosti.

Svaki pokušaj bližeg određivanja lokacije kratkih priča vodi nas ka značaju prostora, ne samo u rekonstrukciji prošlih događaja već i u procesu sazrijevanja glavnih junaka, koji kroz prizmu različitih perspektiva rekonstruišu identitet na temelju pokidanih veza s postkolonijalnim kulturama. Linija tog kontinuiteta, nudi uvid u raznovrsna iskustva migracije i život u dijaspori, nostalgičan pogled na život, perspektivu dva doma i procjep dvije kulture. Na takvom terenu, nastojali smo pružiti smjernice za potpunije razumijevanje percepcija različitih generacija imigranata koje suprotstavljaju tradiciju i moderni svijet, san o povratku i preokupaciju smještanja i izmještanja, kao i nedostatnosti doma i pripadnosti. Oslanjajući se na postkolonijalne teorije koje u fokus postavljaju problematiku mjesta i izmještanja, tematizujući simboliku doma, omogućili smo jasnije sagledavanje poteškoća u prilagođavanju novoj sredini, a time i njihovo otuđenje i stavu sredine prema imigrantima. U našoj namjeri da preispitamo fenomen dijaspore, otvorili smo pitanje granice, a konsekventno, i transkulturne perspektive koja se odnosi na transformaciju i sučeljavanje tradicionalnih i društvenih vrijednosti, religije i vjere. U takvim opservacijama neophodno je primijetiti različite dimenzije ljudskog iskustva koje su proktane izolacijom, tugom i potrebom za bliskošću. Budući da je riječ o navigaciji između dva svijeta, odnosno o tome da se međusobno povezivanje dva svijeta nasljeđuje kroz generacije, neprekidni dijalog se pokazao kao neizbježan element obje kulturne matrice, što u većoj ili manjoj mjeri pokazuju glavni protagonisti priča.

Citirana literatura

- APAP 2016: APAP, Christopher. „Jhumpa Lahiri’s “Sexy” and the Ethical Mapping of Subjectivity”. *MELUS: Multi-Ethnic Literature of the U.S.*, Volume 41, Number 2 (2016): pp. 55-75. < <https://www.jstor.org/stable/44155241> > 4. 9. 2024.
- ARNT, RUTLIDŽ, SEDIKEDES, VILDŠAT 2006: ARNDT Jamie, Clay ROUTLEDGE, Constantine SEDIKIDES, Tim WILDSHUT. „Nostalgia: Content Triggers, Functions”. *Journal of Personality and Social Psychology*, 17/5 (2006): pp. 304-307.
- BABA 2004: BABA, Homi. *Smeštanje kulture*. Beograd: Beogradski krug, 2004.

- BOJM 2001: BOYM, Svetlana. *Future od nostalgia*. New York: Basic Book, 2001.
- BORDOLOJ 2013: BORDOLOI, Mridul. „Re-locating home: memory, dislocation and the expatriate predicament” in *Interpreter of Maladies. Dynamics of Culture and Diaspora in Jhumpa Lahiri*. Ed. Nigamananda Das. New Delhi: Adhyayan Publishers and Distributors, 2013.
- BOŽILOVIĆ 2002: BOŽILOVIĆ, Nikola. „Kultura kao faktor društvenih promena i osnova identiteta”. *Globalizacija, akulturacija i identiteti na Balkanu*. Filozofski fakultet, Institut za sociologiju (2002): str. 53–56.
- BRAZIL, MANUR 2003: BRAZIEL, Jana Evans, Anita MANNUR. *Theorizing Diaspora: A Reader*. New Jersey: Wiley-Blackwell, 2003.
- DEJ 2006: DAY, Graham. *Community and Everyday Life*. New York and London: Routledge, 2006.
- DEJVIS 1979: DAVIS, Fred. *Yearning for Yesterday: A Sociology of Nostalgia*. New York: Free Press, 1979.
- „DIASPORA”. *New Webster’s Dictionary*. Springfield: Merriam-Webster, 1977.
- DINGRA, ČENG 2012: DHINGRA, Lavina, Floyd CHEUNG. *Naming Jhumpa Lahiri: Canons and Controversies*. Lanham: Lexington Books, 2012.
- EŠKROFT, GRIFITS, TIFIN 1998: ASHCROFT Bill, Gareth GRIFFITHS, Helen TIFFIN. *Post-Colonial Studies: The Key Concepts*. London: Routledge, 1998.
- FUKO 2005: FUKO, Mišel. *Hrestomatija*. Novi Sad: Vojvođanska sociološka asocijacija, 2005.
- GORDIĆ PETKOVIĆ 2002: GORDIĆ PETKOVIĆ, Vladislava. „Hibridnost i emancipacija u prozi Džumpe Lahiri”. *Jezici i kulture u vremenu i prostoru*, X/3 (2002): str. 81–87.
- GVOZDEN 2009: GVOZDEN, Eror. „Pitanja terminologije u eposi komparatistike kao mora bez obala”. *Filološki pregled*, XXXVI 1 (2009): str. 9–37.
- HARVI 1990: HARVEY, David. *The Condition of Postmodernity*. Oxford: Blackwell Publishing, 1990.
- KLIFORD 1994: CLIFFORD, James. „Diasporas”. *Cultural Anthropology*, Vol. 9, No. 3 (1994): pp. 302–338. < <https://www.jstor.org/stable/656365> > 5.9.2024.
- NARULA 2005: NARULA, Devika Khana. *South Asian Diaspora: Summer Blossoms in Winter Gardens*. New Delhi: Creative books, 2005.
- NIL 2015: NAIL, Thomas. *The Figure of the Migrant*. Stanford University Press, 2015.
- POLANJI 2003: POLANJI, Karl. *Velika transformacija*. Beograd: Filip Višnjić, 2003.
- RUŽDI 2013: RUŽDI, Salman. *Džozef Anton: memoari*. Beograd: Vukan izdavaštvo, 2013.
- STOJANOVIĆ 2005: STOJANOVIĆ, Smiljka. „Metodologija intertekstualnog tumačenja: Istok i Zapad u prozi Džumpe Lahiri”. *Proučavanje opšte književnosti danas*. Beograd: Filološki fakultet (2005): str. 497–504.
- VERTOVEC, KOEN 1999: VERTOVEC Steven, Robin COHEN. *Migration, Diasporas and Transnationalism*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing, 1999.

Izvori

- LAHIRI 2021: LAHIRI, Džumpa. *Tumač bolesti*. Beograd: Laguna, 2021. [orig.] LAHIRI, Jhumpa. *Interpreter of Maladies*. Boston: Houghton Mifflin Harcourt, 2011.

Jelena M. Jovović

THE SPACE OF DIASPORA: BETWEEN ALIENATION AND BELONGING

Summary

This paper deals with the research of the diaspora space and the disentanglement of the concepts of dislocation and belonging, as constituents of social reality, within the short story collection *Interpreter of Maladies*, authored by Jhumpa Lahiri. The paper analyzes the problematics of being rooted and the identity construct of an individual, becoming alienated in direct contact with a new socio-cultural environment and due to the impossibility of assimilation. By examining the position of an exile, and consequently the current-historical categories of boundaries between space and place in the narrative of the diaspora, the narrative of travel and migration, standing out as significant marking principles of immigrants, is simultaneously reexamined. In the abovementioned, through key questions in determining an individual and his space, the voices accompanied by longing (*algia*) for return (*nostos*) are being revealed. Referring to post-colonial theories, in this paper we will point out the demands of different cultures, and thus also the transnational communities, which refer to the hybridity and intersection of traditional values, as well as to the interweaving of East and West. The aim of this paper is to point out the ubiquity of the diaspora concept characteristics and to analyze the phenomenon as a given in the short stories collection *Interpreter of Maladies*.

Key words: diaspora, alienation, belonging, nostalgia, home

Биљана М. Радовановић¹

Универзитета у Нишу

Филозофски факултет

Департман за филозофију

<https://orcid.org/0000-0003-0398-321X>

ТОТАЛИТАРНИ СИСТЕМ И СЛОБОДА ПОЈЕДИНЦА: ОДНОС ЧОВЕКА И ДРЖАВЕ У ФИЛМУ *ЈАСТОГ*²

Предмет рада је анализа филма *Јастој* (енгл. *The Lobster*) грчког редитеља Јоргоса Лантимоса. Овај дистопијски филм приказује замишљени облик друштвеног уређења у којем је до максимума доведена друштвена контрола. Начин уређења партнерских релација у друштву је метафора за приказивање односа заједнице према појединцу. До апсурда се доводи идеја савшеног партнерског пара као и замисао о томе како би требало уредити и стандардизовати међуљудске односе. У овако замишљеним свету кажњава се самачки живот, без обзира на личне преференције, слободу избора и тренутне животне околности. Крајњи циљ рада је презентовање и анализа основне тезе филма да сваки систем на одређен начин врши насиље над појединцем. У раду се ослањамо на Фукова разматрања о надзирању и кажњавању, као и на ставове Хане Арент о тоталитарним режимима и насиљу.

Кључне речи: човек, слобода, систем, држава, тоталитаризам, насиље, дистопија.

Живот у дистопијској заједници

Филм *Јастој* (енгл. *The Lobster*) из 2015. је први пројекат грчког редитеља и косценаристе Јоргоса Лантимоса (Yorgos Lanthimos) на енглеском језику. Филм је резултат копродукције неколико европских држава. Жанровски гледано, он је мешавина научно-фантастичног трилера, црне комедије и љубавне приче. У њему се приказује претпостављени облик друштвеног уређења у којем се врши потпуна контрола и надзирање појединаца. Кроз сатиричан приказ дистопијског друштва критикује се сваки вид тоталитарног режима и указује на његову насилну и репресивну природу.

Редитељ се одлучио да причу о судбини главног јунака Дејвида (Colin Farrell) приповеда наратор, који се, у другом делу филма, појављује у лику *крајковиде жене* коју глуми Рејчел Вајс (Rachel Weisz). Радња филма се одвија у замишљеној будућности у којој је приказан живот у три заједнице (Град, Хотел, Шума). Пратећи судбину главног актера упознајемо се са правилима која важе у овим срединама. У Граду се одвија официјелни начин живота, у којем се дозвољавају хетеросексуалне и хомосексуалне везе, а осуђује усамљенички начин живота. Особе

¹ biljana.radovanovic@filfak.ni.ac.rs

² Чланак је представљен на конференцији *Језик, књижевност, интјерсекционалност 2024* на Филозофском факултету Универзитета у Нишу, Србија.

које током времена изгубе партнера или их он/она из било којих разлога напусти бивају из Града пребачене у Хотел. Будући да се живот у Граду схвата као идеалан, боравак у Хотелу је нека врста корективне фазе за тренутно „неприлагођене“ који би требало да ускладе живот са правилима система. Уколико особе у одређеном временском периоду (четрдесет и пет дана), у којем су смештене у Хотелу, не нађу себи адекватног партнера, оне бивају претворене у животињу по сопственом избору. Отпадници који не желе да се повинују оваквом систему контроле и кажњавања, у настојању да избегну судбину оних који су претворени у животиње, беже у заједницу људи који борава у Шуми и заговарају идеологију усамљеничког начина живота. У првом систему, особа која не остварује стандарде о томе како би требало да изгледа човеков емотиван живот, бива изолована и на крају убијена, док у другом, бива сурово кажњена уколико се поведе за својим осећањима.

На почетку филма приказана је сцена доласка нових чланова у Хотел. Узети су им основни подаци и предочена нова правила понашања и дужности. Са њима се поступа као са затвореницима. Одузета им је лична имовина, а са тим и сваки облик достојанства и индивидуалности. Сходно полу, добијају исте једноличне комаде одеће, чиме се истиче потреба заједнице за унификацијом њиховог понашања. Током борава у Хотелу они су под сталном присмотром. Забрањен и кажњив је сваки вид самозадовољавања. Подуке о вишеструкој корисности партнерског односа се дају на егземпларан начин у скечевима које гледају сви у Хотелу. У овим презентацијама се јасно наглашава шта се лоше може десити самцима, а шта добро људима који су у пару. За чланове Хотела организован је групни лов током којег настоје да у Шуми упуцају (успавају) неке од одбеглих бивших гостију Хотела, тзв. Сомотњаке. На тај начин могу да продуже свој боравак у Хотелу будући да се за сваког ухваћеног Сомотњака добија један дан више. Иако се, као претња над судбином појединца, стално појављује опасност да може бити претворен у животињу, самим пристајањем на то да лови припаднике своје врсте човек већ постаје животиња. Метаморфоза у животињу се увелико дешава на нивоу изградње крвочлних и сурових људских особина и карактера.

Дејвида је недавно оставила супруга те је он приморан да из Града пређе у Хотел. Њему се, од стране режима, не оставља време да на неки начин преради ситуацију која га је задесила нити да да неки свој лични одговор на проблем. Уколико у задатом кратком року не пронађе одговарајућег сапутника/цу биће претворен у животињу. Дејвид бира да у будућности буде претворен у јастога.³

Плашећи се казне од стране ауторитарног режима, уколико не нађе адекватног партнера/ку, протагониста покушава да превари систем, али бива откривен. Страх га наводи на то да заборави на важност личног избора и да сâм над собом изврши тортуру, пристајући на живот са особом која му не одговара. Дејвид се одлучује да побегне из овог тоталитарног система када његова партнерка убије пса у којег је био претворен његов брат. После бекства Дејвид постаје део заједнице људи из Шуме. Вођу тајног друштва одбеглих гостију Хотела, које одбацује сваки облик заједништва, телесног контакта и блискости, глуми Леа Сејду (Lea Seydoux).

3 Можемо се запитати зашто се Дејвид одлучио баш за ову животињу. Наиме, јастог је симбол регенерације, дуговечности и репродукције. Избором јастога он жели себи обезбедити углед, као и дуг и пријатан живот, дакле, све оно што се и на личном и на друштвеном плану сматра пожељним.

Иако односи унутар групе Самотњака нису формално уређени, правила живота су такође строга а санкције сурове. Они забрањују сваки облик интимних и романтичних односа. У таквој заједници императив је бити сâм.

Дејвид у Шуми упознаје кратковиду жену са којом ће остварити интиман контакт. Пробуђена блискост се базира на заједничком својству кратковидости коју обоје имају.⁴ Због строгих правила у заједници морали су да крију распламсала осећања. Када буде обзнањена њихова веза, Дејвидова партнерка бива сурово кажњена. Одузето јој је управо оно што је са Дејвидом повезује, а то је чуло вида. Пар, затим, доноси одлуку да побегне у Град. Дејвид је решен да себи одузме вид да би могао да остане са партнерком. Показује се да су важни мотиви борбе против система одржање живота и љубав. Главни протагонисти су у позицији између два света. У немогућности да се повинују правилима постојећих заједница, они су на ничијој земљи. Последња сцена је многе гледаоце оставила у недоумици: да ли је главни глумац себе ослепео или не? То рађа дилеме: шта смо све спремни да радимо због љубави, да ли нам је други важнији од нас самих или не, кога ћемо спашавати себе или партнера?

На крају наслућујемо да главни глумац завршава живот као јастог. Овај наговештај је дат музиком која прати последње секвенце филма, а то је шум таласа. Јастог је у мору. Да ли се њихов растајак већ дешава у ресторану на уласку у Град, јер он није могао да се одрекне вида, или се њихов растајак десио касније када неко од њих двоје умире то није ни важно. Поента је, у оваквом завршетку филма, да сви ми на крају остајемо сами, па се из те перспективе прекомерно повиновање правилима заједнице чини недовољно оправданим.

У филму је присутан безизражајни хумор. Ситуације у којима се главни лик налази су апсурдне и трагикомичне. Успореност покрета, ретка мимичност, закаснеле телесне реакције у духовитом маниру приказују Дејвида који је представљен као дежмекаст и депресиван лик. Комично се базира на неспоразуму, на томе да се са телесним реакцијама касни, као и да не постоји адекватно разумевање ситуације од стране главног протагонисте. Раскорак између пожељног и стварног гради основу за оно комично али и трагично. Дејвид се не заљубљује онда када му од тога зависи живот, већ у систему у којем се испољавање емоција кажњава. Филм доноси критичко-ироничан осврт на однос заједнице према истинским потребама и природи појединца.

Слобода и нормативност

У наставку ћемо представити неке од важних проблема који се тематизују у *Јасџоју*. У првом делу филма описан је живот уређен диктатом државе, док је у другом делу приказан покушај изласка из тог света и боравак у алтернативној заједници. Дејвид, у првом систему, не успева да, у датом временском року, нађе себи сродну душу. Када покуша да особу, која му није блиска, изабере за партнерку долази до трагичних догађаја. У наставку радње као да се судбина поиграва са њим. У

⁴ Због једне карактеристике се људи повезују, или растају, када им по том истом својству неко други одговара. Занимљиво је да протагонисти и када су изван Града и Хотела траже физичку сличност на основу које би градили однос. Овим се жели нагласити да се поредак у ауторитарном друштву утемељује кроз вредносне судове и критеријуме које појединац, и када не мора, усваја и примењује.

систему који не толерише блискост он не може да угуши осећања према мистериозној жени. Кроз овакав обрт показује се да је живот много слободнији, неизвеснији и богатији него што било који друштвени систем, кроз конвенционално настала правила, може да обухвати и уреди. У том смислу друштво се увек поставља репресивно у односу на природу човека и сâм ток живота.

Сваки систем, на одређени начин, врши насиље над појединцем. Затим се терор друштва над јединком претвара у репресију особе над самом собом кад она интериоризује правила заједнице. Поента је да не би требало вршити насиље над својом природом. Проналажење блиске особе је ствар среће и стицаја околности. Тамо где је *царство слободе* регулисано строгим правилима и санкционисано суровим казнама нестаје спонтаност. Будући да не постоји рецепт за исправан живот, своју слободу не би требало ограничавати произвољним конвенцијама које немају утемељење у нашим потребама и природи.

У филму је указано на још једну занимљиву идеју, да у животу често постоји победа стицаја околности над нашим плановима и да ту не можемо ништа. Оно што би могли да замеримо оваквој оцени је што се слобода блиско повезује са игром случаја, стицајем околности, добрим или лошим тајмингом у животу. Али слобода није царство случајности, већ подручје индивидуалних избора и одлука. Она се не гради на неизвесности будућег већ на вери у добар исход избора. Слобода мора бити везана за наду да ћемо у ситуацији одлучивања исправно поступити.

Током филма тематизују се: начин формирања партнерских односа, категорија „савршеног пара“, као и појмови блискости и интимности. У првој линији тумачења приказан је сав апсурд друштвено пожељних партнерских веза. Доведена је до апсурда замисао савршеног партнерског односа као и идеја о томе како би требало уредити и стандардизовати емотивне релације. Полази се од тога да партнери морају по нечему бити компатибилни и та се чињеница доводи до апсурда. Она се до те мере карикира да се некад заједничке спољашње физичке мане проглашавају за сличности. У филму се исмејава идеализација традиционалних облика заједништва, али и фаворизовање усамљеничког начина живота.

Лантимос у филму пренаглашава појаве, појачава контрасте, ствари приказује у радикалном виду и доводи до крајњег облика неке од негативних тенденција. На овај начин се, у заостреном виду и на екстремним примерима, настоји истаћи права природа посматраног. Тезу, да сваки систем чини насиље над појединцем и гуши му слободу, аутор илуструје кроз причу која за своју потку има подручје емотивно-партнерских односа. На примеру најинтимније сфере човековог живота, а то су његови љубавни односи и избори, наглашава се репресивност тоталитарних режима.

Идеологија заједништва

Друштво не само да врши насиље над слободом појединца, када му наређује да мора урадити нешто против своје воље или да се не сме оглушити о правила и када га она угрожавају, већ не дозвољава спонтаност живота тиме што покушава контролисати, суштински непредвидиву, интимну сферу.⁵ Надзире се и уређује она

5 Хана Арент наглашава да опасност по људску егзистенцију представља елиминација приватног домена, за који интимност није адекватна замена (ARENT 2023: 96-103).

област која припада човековом слободном избору – да ли ће, и када, остварити емотивни однос. Расправљајући о тоталитарним аспирацијама Хана Арент ће нагласити да „[о]ни који теже тоталној доминацији морају да униште сву спонтаност, коју ће већ и само постојање индивидуалности увек генерисати, и да трагају за њом и у најприватнијој сфери, ма како неполитична и безазлена она изгледала“ (ARENT 1998: 465). У друштвима без спонтаности, приватности и неговања различитости, субверзиван је онај ко је слободан, јединствен и оригиналан.⁶

Свако тоталитарно друштво се базира на раширеној и прихваћеној радикалној идеологији.⁷ Циљ идеологије је да се наметнута правила у друштву и жељени облици понашања, који представљају интересе неке групе, прогласе универзално исправним и истинитим. У филму су истакнуте две идеологије, самство и идеологија заједништва. Иако за ове начине живота, и генерално емотивно-сексуалну сферу, не бисмо рекли да су класичан идеолошки терен попут политике, економских односа, социјалног статуса, националног идентитета, верске опредељености и сл. управо се интервенцијом државе на овим подручјима, која се, иако нису идеолошка, идеологизују, показује тоталитарна природа ових облика владавине. Друштво намеће своја правила о томе шта је прихватљиво. При томе се оно пожељно проглашава за „нормално“. Врши се контрола над појединцем кроз императив уклапања у жељене партнерске односе и стандардизовано испољавање емоција.

Зашто је ово филм о идеологији? Зато што је постављена идеолошка дилема – или си са нама или против нас. Нема средине. Руководство Хотела кроз осмишљене скеч-презентације жели да увери присутне у исправност идеологије заједништва. Наиме, увек је боље бити у друштву него бити сам – каже поука ових скечева. Несрећни случајеви, као и разне опасности, могу бити избегнути уколико сте у друштву, јер има ко да вам прискочи у помоћ. Уколико у процесу прилагођавања парови наиђу на неке препреке, руководство Хотела им додељује дете које би требало да својим присуством утемељи смисао заједнице. Овим се жели подвући да се људи често одлучују за потомство у настојању да спасу однос или одрже брак. У таквим заједницама се занемарују, или стављају у други план, потребе детета. У тим релацијама оно је инструмент решавања брачних проблема и спашавања везе,

6 Сара Купер (Sarah Cooper) у тексту „Narcissus and The Lobster“ анализира мит о Нарцису и повезује га са идејама које се тематизују у *Јасџиој*-у. Наиме, у овом филму је сличност, дата кроз доминантну особину, једини предуслов за емотивну везу. Ауторка истиче да се на тај начин оцртава позиција Нарциса који се заљубљује у свој одраз. Оно што једна особа тражи у другој је оно што она види у себи. Сара Купер тематизује савремена разматрања о миметичком односу оригинала и копије, враћајући се на проблем са којим се Нарцис суочио када је видео свој одраз у води. У тој анализи бави се питањем човековог идентитета. Она истиче да се у филму *Јасџиој*, преко идеологије партнерских односа, критикује пре свега индивидуализам (COOPER 2016: 163-166).

7 Ремон Арон истиче да се тоталитаризам формира у друштву где једна политичка партија има монопол на политичку делатност. Таква монополистичка партија је потпомогнута „идеологијом која јој даје апсолутни ауторитет и која зато постаје званична државна истина“ (ARON 1997: 283). Да би проширила званичну истину држава присваја монопол насиља и монопол над средствима убеђивања. Држава је неодвојива од идеологије тако да су све активности (економске, професионалне) под утицајем званичне истине. У заједници долази до опште политизације где се све могуће грешке проглашавају идеолошким. Дакле, Арон сматра да су важни елементи за дефинисање тоталитаризма: монопол партије, етатизација економије и идеолошки терор. Најчешће су у тоталитарном режиму сви ови елементи удружени (ARON 1997: 283-284).

а не циљ по себи.

Парови у Хотелу се препознају и повезују на основу својих мана и идентичних недостатака уместо да се привлаче на основу добрих особина и заједничких квалитета. Особе без партнера представљене су као неспособни губитници којима нешто недостаје. Наместо личних имена, они се дескриптивно означавају као нпр. „жена која крвари из носа“, „жена без срца“, „врскави“, „ћопави“ и сл. На основу оваквих „оштећења“ и физичких обележја они се повезују са себи сличнима. Категорија блискости се на овакав начин деградира на ниво површне истоветности, а критеријум повезивања постаје спољашње, и небитно, мерило сличности. У том смислу нам филм сугерише шта блискост сигурно није, односно шта је лажна повезаност. Фаворизујући неке особине као битне, друштво често замрачује оне одлике које су доиста важне. Карикирајући систем који је базиран на погрешним принципима удруживања, Лантимос на индиректан начин указује на то како би требало да се спајају људи.⁸ Редитељ је захтевао од глумаца да утишају „емоције“ у гласу. Такав облик редукције у којем је сегмент људских емоција сведен на минимум циља на два ефекта. С једне стране, настоји се приказати сва отуђеност људске јединке, а са друге стране, жели се дочарати свет без емоција и истинске блискости.

Тоталитарно друштво

Губљење човекове особености и индивидуалности у тоталитарно организованим заједницама види се по томе што су сви идентично обучени. У Хотелу су жене у истим хаљинама а мушкарци у идентичним сакоима. Одећа би требало да нагласи њихове родне карактеристике а да унутар једног пола особе униформише. У усамљеничком концепту живота сви, и мушкарци и жене, носе исту безличну кабаницу, која штити и покрива њихово тело, попут монашких одежди. Дакле, кроз облачење се наглашава деперсонализација људи у тоталитарном друштву. Нетолеранција према различитостима се подржава и награђује (додатним данима живота које појединци из Хотела добијају ако улове неке од одбеглих и неприлагођених). У таквом друштву човек је отуђен од других људи, али и од властите природе и личних преференција. Он нема право на слободу избора, индивидуалност и властито мишљење. Не само да се негира човек као индивидуално биће, већ се негира човек и као друштвено биће. Поништава се његова људскост и заговара нехуманост и не солидарност. Искреност је дозвољена само у оквирима пожељних облика понашања, чиме се она своди на отвореност према систему а не на блискост према другим људима или на искреност према себи.

На основу приказаних заједница у филму намеће се питање: које од њих су представљене као супротстављене? Супротност нормативно устројеним хетеросексуалним односима нису хомосексуални односи, јер и једни и други носе исту врсту уређености. Њима насупрот не стоји ни нормативни систем усамљеничког начина живота. Нормативност није само део идеологије заједништва већ и

8 Џонатан Мари (Jonathan Murray) сматра да филм у великој мери указује на различите савремене опсесије и заблуде које окружују романтичне везе. Аутор истиче да је разлог зашто се многи од нас заљубљују у саму љубав трагикомична колективна потреба да лажу и да буду лагани због једноставне жеље да буду са неким. То да је љубав слепа у филму се наглашава кроз окуларно кажњавање заљубљених (MURRAY 2016: 44-46).

заједнице усамљеника. Права опозиција уређеном систему који задира у човекову личну сферу је: царство непоробљене интиме, слобода избора, трагање за блиском особом. Насупрот оваквом животном концепту стоји императив да се мора наћи „сродна душа“, као и забрана да се слободно живи емотивни однос са партнером.

У тоталитарном друштву власт дели грађане на подобне и оне који то нису, тј. на људе режима и неприлагођене чланове. У таквом поретку тражи се појединац по мери система, а не систем по мери људи. У тоталитарном друштву особе нису само послушници и поданици система већ и његови стожери и чувари. Поредак се не чува сâм, већ га чувају миљеници власти који поштују и испуњавају сва правила заједнице. Репресивни режими се не граде само на страху и кажњавању већ и на томе да се поданици сукобљавају и међусобно деле. Тиме што су разједињени и супротстављени, појединци индиректно служе одржању система, будући да се не удружују против поретка већ исцрпљују у међусобним борбама и сукобима.⁹ Тоталитарни режими не дозвољавају солидарност међу појединцима, него управо подстичу њихову разједињеност и завађеност. Сукоби међу члановима друштва су важни за одржање поретка. Само када су разједињени појединци неће успети у борби против власти.

Лантимос у филму говори о насиљу тоталитарне заједнице над појединцем, али тематизује и начин на који човек од поданика постаје бранилац таквог система. Тоталитарни режими као погодне често проналазе оне профиле људи који имају патолошку или кримогену природу. Прва сцена у филму *Јасішої* показује праву природу „жене без срца“, која лови и убија и када нема никакве „користи“ од тога. Она је садиста који ужива у убијању. Управо ова одлика од ње прави верног војника система.

Кривица и казна

Филм покреће важну моралну дилему о којој Платон расправља у дијалогу *Gorgija* (PLATON 1968: 509c). То је питање да ли је горе чинити или трпети зло. Сократ заступа и аргументује став да је боље уколико особа трпи него уколико чини неправду.¹⁰ У филму ова проблематика није тематизована као дилема, будући да је чињење зла одређеној групи људи¹¹ легитиман начин да се преживи у заједници. При томе се вештачки продукује сукоб у друштву, и од стране режима организује лов на неистомишљенике. Гледалац је суочен са изопаченим обликом уређења где се чињење зла појављује као организован, легитиман и прихваћен начин одлагања сопствене смрти. Уз то *онај друји* није реална претња већ се његово убијање

9 Разматрајући питање *произвођења поданика* Фуко ће истаћи да структуре власти прожимају и користе већ постојеће локалне стратегије доминације и да стварни односи потчињавања, који постоје у друштву, *производе поданике* (FUKO 1998: 58-62).

10 Хана Аренд је у делу *Istina i laž u politici* истакла значај овог Сократовог начела али је додала да филозофске истине имају мало утицаја ако нису праћене примером. Важност принципа, да је боље трпети него чинити неправду, Сократ је показао тиме што је, прихвативши казну коју су му изrekli атински тужиоци, дозволио да доживи неправду и страда. Поучавање примером је једини начин да филозофске истине буду уверљиве (ARENT 1994: 19-65).

11 Занимљиво је то што се не оправдава свако чињење зла, већ само оно које се спроводи над одређеном групом људи (у овом случају самцима), што подсећа на оне режими који су чињење зла објашњавали натуралистичким и идеолошким разлозима или политичким и економским циљевима.

награђује па у том смислу смрт *gruioi* се користи као начин продужења властитог живота.¹²

У филму је истакнуто управо то да се суделовањем у злу доказује приврженост и оданост систему. Поредак се лакше одржава када су чланови друштва његови браниоци. Учествовањем у убијању особа постаје саучесник режима. На тај начин власт утемељује свој ауторитет код поданика и користи немоћне појединце да се реши људи који другачије мисле. Хана Арент ће рећи да: „[п]ојединци без других који би их подржали, никада немају довољно моћи да успешно употребе насиље“ (ARENT 2002: 64). Показује се да је циљ сваке власти да поданике учини носиоцима система, саучесницима у одржању режима и извршиоцима репресије.

Једно је чињење зла а друго је приказивање зла као оправданог или чак као милосрдног чина. У свим репресивним режимима зло није окарактерисано као зло. Прекомерна употреба силе се оправдава потенцијалном претњом, заштитом интереса и сл. Међутим, уколико зло није препознато као зло онда се овим скривањем утире пут његовом даљем несметаном чињењу или чак произвођењу. Показује се да је битна одлика тоталитарних режима фабриковање зла.

Лантимос нам предочава да у обе заједнице постоји строг систем кажњавања. Уколико би постојале само назнаке о томе да је дошло до преступа и прекорачења следиле би драстичне и брзе казне.¹³ Систем казни у обе заједнице следи исту логику. Особа се сакати у оном делу тела који је учествовао у преступу: у случају пољупца уста, код самозадовољавања рука, код сексуалног контакта полни органи, код заљубљивања вид.¹⁴ У првој заједници након кажњавања постајеш нешто ниже од човека и живот настављаш као животиња. У другој комуни човек је принуђен да сâм себи ископа гроб чиме је дата метафора да живети без емоција је исто што и сахранити самог себе. И у једном и у другом систему казне су сурове и драконске, при том, оно што је у једном систему кажњиво у другом бива пожељно. Фуко наглашава да ће свако друштво према својим потребама одредити размере казне. С обзиром да казна не проистиче из преступа већ из штете причињене друштву, у репресивним мерама друштво је строже уколико је његово утемељење слабије

12 Хана Арент наглашава: „[н]асиље је по природи инструментално; као и сва средства и насиље мора да има вођство и оправдање кроз циљ којем тежи“ (ARENT 2002: 64-65) При томе: „[н]асиље може да има оправдање али никада неће постати легитимно. Оправдање насиља губи веродостојност у оној мери у којој се намерава циљ насиља налази даље у будућности. Насиље у самоодбрани нико не доводи у питање, јер је опасност не само јасна већ и присутна, а циљ који оправдава средство је непосредан.“ (ARENT 2002: 66)

13 У оваквом систему није предвиђена нека дужа казнена тактика. Фуко разликује друштва према системима кажњавања. Класичне мере кажњавања кроз историју човечанства су подразумевале 1. одређене облике прогонства, 2. претварање деликта у финансијску обавезу 3. телесно кажњавање и обележавање 4. затварање у тамницу (FUKO 1990: 25). Дистопијско друштво које је приказано у филму *Јасџиоi* (у којем се мучи и унижава појединац) личило би по систему кажњавања на *друштва обележавања* попут оних западноевропских на крају средњег века.

14 Проучавајући систем кажњавања и историју затвора током XVIII века Мишел Фуко у књизи *Nadzirati i kažnjavati: rođenje zatvora* истиче, као битну карактеристику кажњавања тела да казна мора бити симбол за злочин. Стога се или казна извршава на месту злочина или „начин погубљења упућује на природу злочина“ (FUKO 1997: 53). У замишљеној дистопијској заједници Лантимос нам приказује еквивалент, овом правилу кажњавања, у којем се сакати онај део тела којим је учињен преступ.

(FUKO 1990: 30).

На основу приказане радње филма не види се да је Дејвид на неки начин крив за ситуацију која га је задесила, али, чак и да је крив, последице његовог чина погађају само њега и његову партнерку. Заједница није изложена некој штети или опасности. Будући да људи нису увек одговорни за оно што им се дешава, како држава може да кажњава особу ако она није виновник? Као да Дејвид није довољно патио због невоље која га је задесила већ га и држава за то санкционише. Ако особа није крива зашто се онда кажњава? Кроз овако постављену ситуацију провучен је хришћански мотив испаштања без кривице. Када се кажњава човек за оно што он није узроковао утемељује се политика насиља ради насиља, или казна ради пуког кажњавања.

Једна радница из Хотела тајно сарађује са Самцима снабдевајући их различитим потрепштинама. Она глуми да је блиска са партнером а сања да се прикључи заједници Самотњака. Кроз њену позицију се жели нагласити да у сваком систему, ма колико био суров и репресиван, постоје јаки субверзивни и нелојални елементи. Такође, кроз ову улогу се сугерише да се заједница не може градити на негирању људске природе. Уколико систем покуша да наметне вољу појединцу, могу се јавити разни видови отпора.

У филму се критикује сваки облик тоталитарног режима, без обзира на то да ли је реч о уређеном друштву људи у Граду или алтернативној заједници појединаца у Шуми. Тоталитарни режими се јављају у XX веку, а као примере Хана Арент наводи стаљинизам и фашизам као савршене спојеве идеологије и терора (ARENТ 1998).¹⁵ Међутим, данас се тоталитаризам не везује само за један политички систем већ за целокупни савремени начин живота. У компјутеризованој ери доминирају модерни облици контроле где се о појединцу зна све.¹⁶ Човек се прати и контролише, па су у бази података, у сваком моменту, доступне све информације. Држава може да врши тоталну контролу и надзор над свим сегментима човековог живота.¹⁷ Ово је тоталитарно доба глобалне заједнице у којем нови светски поредак промовише један начин живота и мишљења. Глобализам савременог света води у једноумље. Тиме што постаје глобалан, свет бива тоталитаран. Показује се да је тоталитаризам начин живота савременог света.

Почев од XVIII века на делу је увођење затвора (који је заменио поступке мучења осуђеника) у казни систем и његова универзализација као општег облика казне. Фуко истиче да је прекретница која је изменила казнено-поправни систем била прилагођавање правосуђа механизму надзора и контроле. Та измена је

15 Хана Арент је тоталитаризам везала за модерно друштво и поистоветила га са радикалним злом. Наиме, тоталитаризам као облик потпуне доминације над појединцима чини сваког од њих сувишним. Уз помоћ пропаганде, тајне полиције и терора тоталитарни режими успевају доминирати над мноштвом људи организирајући их као да се ради о само једном човеку. Појединац се у таквом систему осећа сувишним па се послушно прилагођава поретку како не би био избачен из заједнице (ARENDT 2000).

16 Комуникација се данас великим делом обавља преко електронских медија као посредника, што чини могућим праћење појединаца преко: телефонских позива, историје интернет претраге, друштвених мрежа, комуникације путем компјутера, електронске поште и сл.

17 Један део тих информација се дели и прослеђује у тржишне сврхе како би се употпунила понуда роба и услуга која путем реклама долази до потрошача.

праћена и развојем институција које служе као ослонац државном апарату. У том смислу он наглашава да „...један општи систем надзора-затварања прожима цело друштво“ (FUKO 1990: 37). Показује се да је наше друштво цивилизација надзора (*ианойиизам*) у којем је успостављена непрекидна контрола и праћење појединаца. Иако није учинила никакав преступ, у савременом друштву, особа се унапред контролише и проверава и непрекидно посматра и прати.

Завршна разматрања

У филму *Јасџої* Јоргоса Лантимоса, кроз судбину главног јунака, приказује се организација живота у три замишљене заједнице. Као и у сваком друштву, и овде се намећу мерила оног што се сматра „нормалним“. Филм, на примеру емотивног живота, доноси критику сваког облика ауторитарних режима који гуше човекову слободу и врше насиље над његовом природом.

У социјалној теорији, филозофији и књижевности посебно место заузимају утопије – замишљене идеалне друштвене заједнице у којима се живи у благодатању и миру.¹⁸ Додуше многи аутори сматрају да су утопије по питању људских слобода у ствари дистопије (SARGENT 1982: 565-584). С друге стране, дистопијски сценарији се пишу са намером да се нагласе размере негативних појава и тенденција у заједници, као и да се дају прогнозе о дехуманизованој будућности човека.¹⁹ Порука која се кроз дистопијске визије провлачи требало би да укаже на стање и односе у постојећем друштву. Кроз овакве сценарије се повлаче паралеле, упућују критике, дају дијагнозе и детектују будући правци развоја заједнице.²⁰

У чему је специфичност овог филма у односу на друге дистопијске приче које покушавају да представе тоталитарне системе? Пре свега, у филму се наглашава да су сви системи насилни према истинским потребама, природи и слободи појединца. Друго, показује се произвољност и релативност људских принципа и норми. Сва правила у друштву су произвољног и конвенционалног карактера и могу се мењати. Такође, истиче се да је природа човека нешто друго од онога што су наметнуте потребе и одлуке, као и да је живот у свом току непредвидив. Тако да на једној страни имамо наглашену крутост, ригидност, произвољност па чак и апсурдност појединих правила, а на другој страни се наглашава слобода и неспутаност истинских потреба и жеља, као и неизвесност самог човековог живота.

18 У утопијама аутори су настојали да осмисле идеалну заједницу која би уважавала човекове потребе и поштовала право да се он развија као креативна и хармонична личност. Истовремено, то су друштва која су понудила модел за решавање социјалних и егзистенцијалних проблема појединца. Позната су дела *Утопија* Томаса Мора (MOR 1964) и *Grad sunca* Томаза Кампанеле (KAMPANELA 2003).

19 „Јасџої“ је на трагу познатих дистопијских класика: *Vrli novi svet* Олдуса Хакслија (HAKSLI 2014), 1984. Џорџа Орвела (ORVEL 1984), *Fahrenheit 451* Реја Бредберија (BREDBERI 2015), итд.

20 Ефектније је индиректно саопштити критику постојећег режима када гледалац или читалац, подстакнут штивом о некој замишљеној заједници, сам закључи о разликама и сличностима његовог друштва са том могућом дистопијском представом. Дијагноза се лакше пласира, а критика слободније упућује, кроз уочену сличност са замишљеним друштвом. Управо о томе, да је лакше упутити критику уколико је она посредна, говори Еразмо Ротердамски у својој књизи *Pohvala ludosti* (ROTTERDAMSKI 2002: 87-88).

Једна од важних поенти у филму је да су људи заробљени системом. Ми размишљамо као чланови система и када изађемо из његових оквира. Чак и када резонујемо другачије, против неког система, ми размишљамо из позиције друге системске матрице. Филм приказује и открива да ми нисмо само део неког друштвеног поретка већ да је он увек, са својим формама вредновања и процењивања, део нас. При томе сваки колективни облик живљења врши репресију над природом човеком. Стога морамо да признамо, уколико се не угрожава слобода других, исправни могу бити само индивидуални путеви вођења и осмишљавања живота.

Цитирана лиџераџура

- ARON, Remon. *Demokratija i totalitarizam*. Sremski Karlovci; Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 1997. [orig.] АРОН, Ремон. *Демократија и тоталитаризам*, Сремски Карловци; Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 1997.
- ARENDT, Hannah. *Eichmann u Jerusalimu: izveštaj o banalnosti zla*. Beograd: "K.V.S.", 2000.
- ARENT, Hana. *Istina i laž u politici*. Beograd: "Filip Višnjić", 1994.
- ARENT, Hana. *Izvori totalitarizma*. Beograd: Feministička izdavačka kuća 94., 1998.
- ARENT, Hana. *O nasilju*. Beograd: Alexandria Press, Nova srpska politička misao, 2002.
- ARENT, Hana. *Conditio humana*. Beograd: Fedon, 2023.
- BREDBERI, Rej. *Farenhajt 451*, Beograd: Laguna, 2015.
- COOPER, Sarah. „Narcissus and *The Lobster* (Yorgos Lanthimos, 2015)“. *Studies in European Cinema*, 2016, 13(2): 163-176.
- FUKO, Mišel. *Predavanja*. Novi Sad: Bratstvo i jedinstvo, 1990.
- FUKO, Mišel. *Nadzirati i kažnjavati: rođenje zatvora*. Beograd: Prosveta, 1997. [orig.] ФУКО, Мишел, Надзирати и кажњавати: рођење затвора. Београд: Просвета, 1997.
- FUKO, Mišel. *Treba braniti društvo*. Novi Sad: Svetovi, 1998. ФУКО, Мишел. [orig.] *Треба бранити друштво*. Нови Сад: Светови 1998.
- HAUSLI, Oldos. *Vrli novi svet*, Beograd: Plato, 2014.
- KAMPANELA, Tomazo. *Grad sunca*. Beograd: Pešić i sinovi, 2003.
- MOR, Tomas. *Utopija*. Prevod Franjo Barišić. Beograd: Kultura, 1964.
- MURRAY, Jonathan. „The Lobster“. *Cineaste*, 2016, XLI (4): 44-46.
- ORVEL, Džordž. 1984, Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod, 1984.
- PLATON, „Gorgija“ u: PLATON, *Protagora, Gorgija*. Beograd: Kultura, 1968, 69-211.
- ROTERDAMSKI, Erazmo. *Pohvala ludosti*. Beograd: Mono & Mañana press, 2002.
- SARGENT, Lyman Tower. „Authority & Utopia: Utopianism in political thought“. *Polity*, 1982, 14.4: 565-584.

Biljana Radovanović

TOTALITARIAN SYSTEM AND INDIVIDUAL FREEDOM THEMATIZATION OF THE RELATIONSHIP BETWEEN MAN AND THE STATE IN THE MOVIE LOBSTER

Summary

The subject of the paper is the analysis of the film *The Lobster* by the Greek director Giorgos Lanthimos. This dystopian film depicts an imaginary form of social order in which social control is brought to the maximum. The way partnership relations are

arranged in society is a metaphor for showing the community's relationship with an individual. The idea of a perfect partner, as well as the idea of how interpersonal relations should be regulated and standardized, is brought to absurdity. In this imagined world, single life is punished, regardless of personal preferences, freedom of choice and current life circumstances. The ultimate goal of the work is to present and analyze the basic thesis of the film that every system in a certain way does violence to the individual. In the paper, we rely on Foucault's considerations on surveillance and punishment, as well as Hannah Arendt's views on totalitarian regimes and violence.

Keywords: man, freedom, system, state, totalitarianism, violence, dystopia

Данијела З. Радовановић^{1*}

Економска школа „Ђука Динић”, Лесковац

Филозофски факултет у Нишу

Докторске академске студије србистике

<https://orcid.org/0009-0002-0958-771X>

КАКО УПОТРЕБА РАЗЛИЧИТИХ ЈЕЗИЧКИХ ВАРИЈЕТЕТА У ГОВОРУ УТИЧЕ НА ПЕРЦЕПЦИЈУ ИДЕНТИТЕТА ГОВОРНИКА²

Предмет овога рада су ставови према стандардном језику и дијалекту као део шире слике о идентитету појединца кроз призму његовога говора. Главни циљ рада је да се испита у којој мери језички варијетет којим појединац говори утиче на перцепцију његовог културног и професионалног идентитета, односно друштвеног статуса. Прва хипотеза од које се у раду полази је да на перцепцију идентитета једне особе, односно њеног друштвеног статуса, утиче језички варијетет који она у говору употребљава, при чему се претпоставља да се нижи друштвени статус приписује особи која говори дијалектом, док се виши друштвени статус повезује са особом која говори стандардним језиком. У раду се проверава и хипотеза да се појединац који у говору употребљава стандарднојезички варијетет перципира као особа вишег образовања, интелигенције и стручности. У првој фази истраживања анкетирају се испитаници са циљем рангирања занимања према престижу, док се друга фаза истраживања спроводи као продукцијски експеримент на узорку од 36 испитаника, од којих се тражи да одређена занимања и особине повежу са особом коју на снимку чују. Испитаници су нелингвисти са подручја призренско-јужноморавског дијалекта. Резултати истраживања показују да се престижнија занимања, виши степен интелигенције, образовања и стручности доводе у везу са особом која говори стандардним језиком, док се мање престижна занимања, нижи ниво образовања и интелигенције приписују особи која говори дијалекатским језичким варијететом, чиме се потврђује постојање стереотипа о дијалекту као мање престижном језичком варијетету.

Кључне речи: идентитет, ставови, стандардни језик, призренско-јужноморавски дијалекат, стереотип, друштвени статус

1. Увод

Идентитет се сматра прилично комплексним и флуидним појмом, који је тешко дефинисати, те се у том смислу може говорити о културном, етничком, националном, регионалном, језичком идентитету. То је у основи лични став и осећај, блиско повезан са нашим друштвеним деловањем, а подразумева сва она питања која се тичу „нас према другима” (Stanford Encyclopedia of Philosophy). Важан део

1 radovanovic.danijela@ekonomskale.edu.rs

2 Рад је представљен на конференцији *Језик, књижевност, интјерсекционалност 2024*, одржаној на Филозофском факултету Универзитета у Нишу. Оригинални наслов рада гласио је: *Како ујойтребда различитијих језичких варијететта у јовору утиче на јерцейцију идентитетта јоворника код испитаника са јросјтора јризренско-јужно-моравској дијалектта*.

нашег идентитета су особине које се односе на интелектуални, али и афективни домен наше личности, наша лична интересовања, осећај припадности већој, односно мањој групи, али и занимање којим се бавимо те и језик, односно језички варијетет којим се служимо. Како нас околина процењује и види и какве ставове према нама формира, неретко зависи од тога којој друштвеној групи припадамо, да ли се са нама може идентификовати и какву нам улогу и статус у друштву додељује. Један од чинилаца који може битно утицати на формирање ставова о нама јесте и језик, односно језички варијетет којим говоримо.

Каква је перцепција различитих варијетета, можемо проверити и испитивањем ставова појединаца, те су у том смислу предмет нашег истраживања управо ставови према стандардном језику и дијалекту као део шире слике о идентитету појединца кроз призму његовог говора. Ставови се формирају у оквиру уже или шире заједнице, најчешће у процесу идентификације појединца са групом којој припада, тако што појединац углавном усваја њене ставове. Ставови јесу важан чинилац у друштвеним интеракцијама (PAUNOVIĆ 2009: 78), тим пре што су релативно трајни и стабилни и зато што се не мењају лако, али како аутори који су се бавили овом проблематиком примећују (GARRET, COUPLAND i WILLIAMS), појединац се не мора нужно понашати увек у складу са својим ставовима. Ово важи и за језичке ставове и на њих се може применити, те отуда подстрек за испитивање експлицитно исказаних и имплицитно присутних ставова, који често нису истоветни. Ставови према језику сматрају се широким конструктом јер према начину говора вреднујемо и појединца: од тога каквог је образовања, колико је успешан у свом послу, до тога да се често према говору процењују и неке личне особине као што су пријатност, дружељубивост, интелигенција. Често се у тој евалуацији иде за предрасудама, јер ставове у великој мери обликују и предрасуде.

Овај проблем може се посматрати у контексту језичких идеологија. У овом смислу „језичке идеологије представљају широке, социо-културолошке схеме које обликују развој интерперсоналних ставова према конкретним језичким варијететима и њиховим говорницима” (DRAGOJEVIĆ, GILES i WATSON 2013: 11). Оне, како се даље наводи, рефлектују веровања људи о томе шта је језик и како би га требало користити (DRAGOJEVIĆ, GILES i WATSON 2013: 3). К. Вулард и Б. Шифелин (1994) језичке идеологије виде као „спону између друштвених и говорних форми” (WOOLARD i SCHIEFFELIN 1994: 55). Ставови су често дубоко укореењени и на неки начин представљају одређене стереотипе којима, свесно или несвесно, подлеже већински део популације. Тако је и последица стандарднојезичке идеологије, на пример, према Џ. Милроју (2001), то да се језик „не посматра као ентитет који поседују матерњи говорници, већ као нешто што се учи у процесу образовања (MILROY 2001: 537). Ипак, да бисмо могли тврдити да су, било у одређеним друштвеним групама, било на одређеном језичком простору присутни одређени ставови, потребно је спровести неко од емпиријских истраживања како би се утврдило код ког дела популације су они присутни, на шта се тачно односе, као и то какве релације постоје између формирања језичких ставова и онога што се у једном друштву сматра престижним.

Сматра се да престиж представља „значај, добру репутацију или углед особа, места, предмета, институција, група, па и читаве културе” (ILIĆ 2013: 215), дакле везује се

за друштвени контекст, те је већина оваквих истраживања везана за социолингвистику. Како Р. Бугарски (2003) објашњава, ставови према језику сматрају се социолингвистичким питањем јер „ми нека обележја говора или неке стилове говора волимо или не волимо, ценимо или не ценимо, не због онога што они јесу, него због онога што они представљају; дакле не из језичких него из друштвених разлога” (BUGARSKI 2003: 100). Подстицај за истраживање које спроводимо јесу досадашња социолингвистичка истраживања која се пре свега односе на ставове према дијалекту, односно неком од његових варијетета, али и стандардном језику, посебно она која се баве предрасудама.

2. Теоријско-методолошке основе истраживања

2.1. Претходна истраживања

Највише су истраживани ставови према енглеском језику. Ј. Хирага (2005) испитује ставове студената Оксфордског универзитета према шест варијетета у Британији и Америци. У овом се истраживању користе скаларни придеви за сваки од понуђених варијетета, при чему испитаници процењују у којој мери је понуђена особина говорника присутна, слушајући сваки од варијетета и потом процењујући њену заступљеност на седмостепеној Ликертовој скали. Једна група придева тиче се друштвеног статуса, а друга солидарности. Слично истраживање спроводи Тајјана Пауновић, а потом и Нина Судимац. Т. Пауновић (2009) испитује ставове према енглеском језику као страном, али и према његовим варијететима, као и ставове према варијететима српског језика, односно мањинским културама. Најважнији закључци до којих ауторка долази су да: „испитаници исказују висок степен дистанце према варијететима српског језика, посебно у блиским друштвеним релацијама” а да притом често нису ни свесни својих негативних ставова, те да постоји веома изражен негативан однос и према мањинским културама (PAUNOVIĆ 2009: 90-91).

Један је од важних закључака, када је реч о ставовима према језику, односно различитим језичким варијететима, да се често разликују они који су експлицитно исказани од оних који су индиректно испољени у ситуацијама када се испитаници ставе у ситуацију да треба да се одреде према конкретној форми (PAUNOVIĆ 2009; SUDIMAC (2018); RADOVANOVIĆ 2023).

М. Јањић и И. Чутура (2012) након анализе дискурса младих на подручју призренско-тимочке дијалекатске области закључују да млади са ових простора „остају верни језичкој традицији, а резервисани према језичкој стандардизацији” (JANJIĆ, ČUTURA 2012: 64). Софија Милорадовић (2014) анализира комуникацијску стратегију и идентификацијску праксу у појединим урбаним центрима на косовско-ресавском и призренско-тимочком говорном подручју (Параћин, Лесковац, Врање). На основу прелиминарних посматрања, како С. Милорадовић објашњава, у урбаним центрима на косовско-ресавском и и призренско-тимочком дијалекатском простору још се не уочава јасно издиференцираност говорника по основу њиховог социјалног статуса, „јер друштвена диференцијација не укључује пер се диференцијацију у употреби одређеног језичког идиома” (MILORADOVIĆ 2014: 83) и даље наводи да ученици гимназија у градским срединама као што су

Параћин, Лесковац и Врање стандардни језик користе само када морају, у јасно дефинисаним ситуацијама званичне употребе, те да су у односу на старије узрасне групе приврженији дијалекту.

С. Микетић (2016) испитује ставове према језику у студентској популацији на територији Србије, те својом опсежном анализом обухвата и ставове према стандардном језику, односно дијалекатским варијететима, од којих је један прирзенско-тимочки. Она закључује да су студентској популацији „дијалекти живописнији и природнији”, а да је сфера употребе стандардног језика везана за друштвену моћ, културу, образовање, медије (МИКЕТИЋ 2016: 10-11). Н. Судимац (2018) испитује ставове нишких и бачких средњошколаца према осам урбаних варијетета српског језика показујући у којој се мери разликују експлицитни и имплицитни ставови испитаника и на који начин говор појединца утиче на перцепцију испитаника у смислу додељивања друштвеног статуса, солидарности и лингвистичких перформанси говора. У овом истраживању испитаници су показали да битну улогу у оцењивању језичких варијетета имају стереотипи и предрасуде с обзиром на то да су јужњачки варијетети оцењени неповољније.

Т. Трајковић и М. Михајловић (2020: 96) закључују да тенденцију ка губљењу из дијалекта показују оне црте које су најмаркираније, тј. оне по којима је дијалекат заправо препознатљив; да млађе женске особе показују већу склоност у адаптирању него мушкарци, те на основу тога сматрају да је могуће предвидети да ће се дијалекатске црте најпре изгубити код женских носилаца дијалекта и да та тенденција расте са нивоом образовања.

Најзначајнији закључци до сада спроведених емпиријских истраживања су: да испитаници често немају много симпатија за језичке варијете који им нису блиски до тога да према њима осећају извесну дозу нелагодности; да се дијалекти у урбаним срединама све више приближавају стандардном језику, на штету дијалекта; да се стандардни језик сматра престижним у односу на дијалекат, баш као и урбани варијетет једног истог дијалекта у односу на неки од његових руралних типова и подтипова. У литератури се истиче и да је стандардни језик престижнији из разлога што је институционализован и да стандардни језик представља „онај варијетет који је најчешће повезан са високом социо-економском статусном моћи” (GILES, BILLINGS 2004: 191-192).

2.2. Методологија истраживања

Главни циљ овога рада је да проверимо у којој мери језички варијетет којим се говори утиче на перцепцију културног и професионалног идентитета једне особе, односно њеног друштвеног статуса код испитаника са подручја прирзенско-јужноморавског дијалекта.

Други циљ рада је и да проверимо у којој мери су присутни стереотипи у вези са употребом дијалекта у смислу да се често особама које говоре неким од дијалекатских варијетета приписује нижи друштвени статус.

Трећи циљ рада је да утврдимо да ли у приписивању одређеног друштвеног статуса особи која у свом говору употребљава дијалекат, односно стандардни језик, утичу демографске карактеристике као што су пол, узраст и ниво образовања.

Прва хипотеза од које полазимо гласи: *На перцепцију идентитета једне*

особе, односно њеној друштвеној стајану, уииче језички варијетет којим њовори. Наша предикција је да се нижи друштвени статус приписује особи која говори дијалектом, док се виши друштвени статус везује за особу која говори стандардним језиком.

Друга хипотеза гласи: У ириписивању друштвеној стајану ирема варијетету којим се њовори нема бијних разлика ирема њолу, образовању и узрасу исишаника.

Предикција 1: Неће бити значајније разлике међу испитаницима мушког и женског пола у приписивању друштвеног статуса према варијетету којим се говори.

Предикција 2: Неће бити значајније разлике међу испитаницима различитог нивоа образовања у приписивању друштвеног статуса према варијетету којим се говори.

Предикција 3: Неће бити значајније разлике међу испитаницима различите старости у приписивању друштвеног статуса према варијетету којим се говори.

Наша трећа хипотеза гласи: особа која у свом њовору уиоиредљава сшандардни језик иерциира се као особа која је образованија, иишелишенија и у свом њослу сшручнија, док ће се особа која њовори дијалектом иерциираи као дружељубива и иријашна, али не у великој мери иишелишенина и образована.

Социолингвистичком истраживању претходило је истраживање социолошког карактера. Да бисмо утврдили какав је углед одређених занимања, саставили смо упитник са 13 различитих занимања, које су испитаници процењивали према значају за друштво, односно престижу. Сви испитаници били су са подручја призренско-јужноморавске дијалекатске зоне. У првом експерименту, који је дизајниран као експеримент са Ликертовом скалом, испитаници су вредновали свако занимање понаособ на Ликертовој скали од 1 до 5, где је 1 оцена за занимање које се сматра занимањем од минорног значаја за друштво и са најмањим друштвеним угледом, а 5 оцена за занимање за које испитаник сматра да је од кључног значаја за друштво и да у њему ужива велики углед. У овом истраживању учествовало је 70 испитаника. То је била прва фаза истраживања.

У другом експерименту, као стимулуси су коришћена два аудио-записа приближно исте дужине (60 s). На првом снимку чује се глас женске особе која говори призренско-јужноморавским дијалектом, а на другом исти женски глас који говори стандардном језиком. Аудио-снимци начињени су у програму *Audacity* употребом професионалног динамичног микрофона (*Shure Beta58a*), професионалне звучне картице за аналогно-дигиталну конверзију звука (*M-Audio Audiophile 24/96*) и миксера (*Behringer EuroPower5000*). Од испитаника се тражило да после одслушањог снимка повежу глас особе коју су чули са неким од понуђених занимања. Било је понуђено 6 занимања, од којих су два у првој фази истраживања претходно процењена као занимања са минорним значајем за друштво, друга два су процењена као занимања средњег угледа (са просечном оценом најближом укупној просечној оцени, која је била 3,2), а последња два занимања су била она која су испитаници у претходном експерименту оценили као два најпрестижнија занимања. Ових шест занимања је рандомизовано на листи, а понуђена листа је заправо редукована пр-

вобитна листа од укупно 13 занимања које је оцењивала независна група испитаника. Критеријум за прву листу занимања био је да то буду традиционална, свима позната занимања у Србији, али разнолика по питању дужине школовања, уложеног новца, труда и традиције. У другој фази истраживања, тј. другом експерименту, с обзиром на то да је комплекснији, имали смо мањи број испитаника него у првом (36).

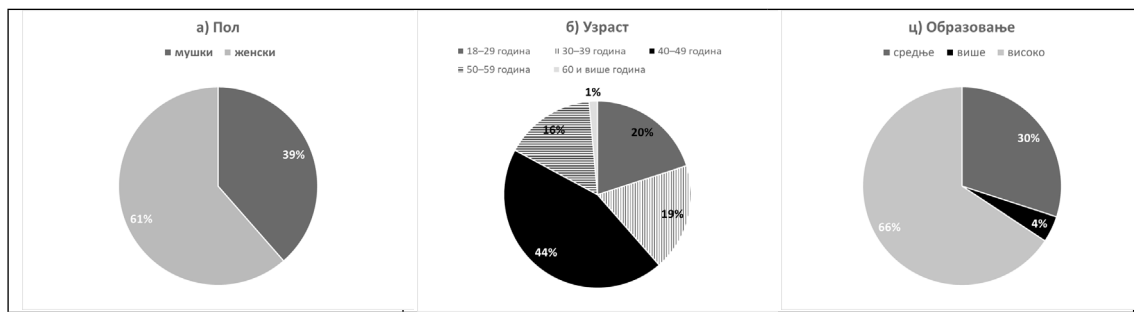
Опис узорка другог експеримента: испитаници су били нелингвисти са подручја на коме се говори призренско-јужноморавским дијалектом. Највећи број испитаника био је из Лесковца, док је један део испитаника био из Грделице и Вучја. Није било посебно задатих критеријума према старости, образовању и полу, но ипак је узорак био избалансиран по критеријуму пола: 50 % испитаника било је женског и 50 % испитаника је било мушког пола. У другом експерименту првих 18 испитаника најпре је слушало снимак који је пример стандардног говора, а других 18 је најпре слушало снимак на коме женска особа говори на дијалекту. Изабран је урбани варијетет призренско-јужноморавског дијалекта. И један и други текст изговара иста особа, која је професор српског језика и књижевности у средњој школи. Испитаници су имали задатак да најпре на петостепеној Ликертовој скали процене у којој мери су присутне одређене особине код особе коју су били у прилици да чују, а затим да изаберу једно од шест занимања и повежу са особом коју су чули. Део експеримента који укључује процену особине исказане скаларним придевима урађен је по угледу на истраживање Ј. Хираге (2005) и касније истраживање Н. Судимац (2018), с тим што је прилагођено нашем истраживању у складу са постављеним циљевима.

Особине чији је степен заступљености требало проценити на основу једног, односно другог говорног варијетета, биле су: непријатна /пријатна; необразована/ образована; неуспешна/успешна; неинтелигентна/интелигентна; нестручна/стручна; недружељубива/дружељубива. Одлучили смо се да наша скала буде петостепена и да на њој оцена три буде неутрална, 2 и 1 су део негативног краја скале (веома непријатна и непријатна, а 4 и 5 означавају присуство особине у већој мери: пријатна (4) и веома пријатна (5)). По истом принципу процењиван је степен заступљености сваке особине. Поставили смо скалу на овај начин јер је у нашој култури оваква скала интуитивнија за испитанике, с обзиром на чињеницу да је скала за процену нивоа знања увек постављена тако да се најнижом оценом оцењују непостојање знања или способности, а највишом присуство знања, способности, вештине у највећој мери.

3. Резултати истраживања: анализа и дискусија

3.1. Прва фаза истраживања: рангирање занимања према престижу

На слици број 1 приказана је структура испитаника према полу, узрасту и образовању.

Слика 1. Структура испитаника према полу, узрасту и образовању

Најпре смо оценили поузданост скале коришћене у истраживачком инструменту. Кронбахов алфа коефицијент износи 0,746 што упућује на закључак да су прикупљени подаци поуздани (на основу АНДИКА 2017: 178).

Табела 1.

	Ранг занимања	Просечна оцена занимања	Вредност хи квадрат теста	Степени слободе	Значајност
1.	Лекар	4.79	132,857	3	<0,001
2.	Универзитетски професор	4.70	109,543	3	<0,001
3.	Наставник	4.24	32,514	3	<0,001
4.	Адвокат	3.97	38,857	4	<0,001
5.	Медицинска сестра	3.79	32,571	4	<0,001
6.	Менаџер	3.66	31,000	4	<0,001
7.	Пољопривредник	3.54	13,429	4	0,009
8.	Кувар	3.54	29,286	4	<0,001
9.	Банкарски службеник	3.16	45,286	4	<0,001
10.	Благајник	2.80	42,286	4	<0,001
11.	Фризер	2.79	26,143	4	<0,001
12.	Чистач	2.44	11,286	4	0,024
13.	Маникирка	2.29	21,000	4	<0,001

У табели 1 представљена су занимања која је према престижу рангирала независна група испитаника у првом експерименту, како је већ поменуто у другом поглављу. Осенчена у табели су она занимања која су била понуђена испитаницима у другом, главном експерименту, у коме се испитује на који начин говор појединца утиче на перцепцију његовог професионалног идентитета, односно какав му се статус у друштву додељује према језичком варијетету који користи. Као два занимања средњег ранга изабрана су она чија је оцена била најприближнија укупној просечној оцени, која је била 3,2. За потврду статистичке значајности рађен је само хи-квадрат тест, јер није било потребе за утврђивањем додатних корелација. За ово, као и за наредно истраживање, подаци су прикупљени путем упитника у електронској форми израђеног у алату *Google Forms*, који је прослеђен испитаницима путем имејла/друштвених мрежа. Прелиминарна обрада и кодирање података урађени су у програму *Microsoft Excel*, а статистичка обрада података извршена је у софтверском пакету *IBM SPSS for Windows*.

У рангирању занимања није било значајније разлике у зависности од пола испитаника, осим за занимање адвокат и маникирка. Особе мушког пола су занимање маникирка оцењивали искључиво ниским оценама, док је код жена било и неких виших. Жене су у односу на мушкарце нешто више вредновале занимање адвокат. С друге стране, млађи испитаници (група 18–29 година) оценили су на пример занимање универзитетски професор много ниже у односу на остале групе, а занимање медицинска сестра много више у односу на друге старосне групе. Испитаници са нижим степеном образовања више су вредновали занимања са нижим степеном образовања, док су испитаници са вишим степеном образовања највише вредновали занимања за која је потребно најмање високо образовање.

3. 2. Друга фаза истраживања: експеримент

У теоријско-методолошком делу рада представљено је како је урађен главни експеримент који нам служи за проверу постављених хипотеза. И овај експеримент је рађен онлајн са испитаницима којима није позната особа која изговара текст. На слици 2 графички је представљена структура испитаника према полу, узрасту и образовању за другу фазу истраживања.

Слика 2. Структура испитаника према полу, узрасту и образовању у другој фази истраживања

Вредност Кронбахов алфа коефицијента износи 0,780, што упућује на закључак да су прикупљени подаци поуздани (на основу ANDIKA 2017: 178).

У раду полазимо од хипотезе да на перцепцију идентитета једне особе, односно њеног друштвеног статуса, утиче језички варијетет којим говори. Важан део идентитета је занимање, те нам је одабир занимања, која су претходно рангирана према престижу, послужио да докажемо ову хипотезу.

У табели 1 може се видети како су испитаници проценили друштвени статус посредством одабира занимања говорника који у свом говору користи стандардни језик. Већина испитаника (18) приписала је говорнику виши статус, тј претпоставили су да је женска особа са снимка по занимању лекар или универзитески професор, њих 17 средњи, посредством занимања која су повезали са њом: куvariца или банкарска службеница, док јој је само 1 испитаник доделио нижи статус, тј. претпоставио је да је женска особа коју је имао прилике да чује по занимању маникирка или чистачица.

Хи-квадрат показује статистички значајно одступање опажених фреквенција у односу на очекиване, чиме се потврђује предикција да ће се престижније

занимање везати за особу која у свом говору користи стандардни језик: $\chi^2 (2, N = 70) = 15,167, p < 0,001$.

Највећи број испитаника приписало је особи која говори дијалектом нижи друштвени статус, тј, једно од два понуђена занимања која су процењена као најмање престижна (маникирка и чистачица), 16 испитаника јој је приписало једно од двају занимања која су оцењена као просечна на скали престижа, тј. претпоставили су да је особа која се на снимку чује куварица или банкарска службеница, а само 1 испитаник је овој особи приписао једно од двају занимања која су оцењена као најпрестижнија (лекар или универзитетски професор).

И овде вредност хи-квадрат теста показује статистички значајно одступање опажених фреквенција у односу на очекивана: $\chi^2 (2, N = 70) = 15,500, p < 0,000$, те је потврђена предикција да ће се особи која у свом говору користи дијалекат приписати мање престижно занимање, односно нижи друштвени статус.

За потврду хипотезе од које у раду полазимо а која гласи да *на йерцейцију иденїиїиїиїа једне особе, односно њеної друшїївеної сїаїїуса, уїииче језички варијететїиї којим їовори* користили смо z-тест. Упоредили смо пропорције узорака које се односе на број погодака за процену нижег, односно вишег друштвеног статуса. Као што се може видети у табелама које следе, и један и други тест (*Wald* и *McNemar*) потврдили су статистичку значајност на нивоу 0,000 (види табеле 2 и 3).

Табела 2.

Врста теста	Разлика у пропорцији	Стандардна грешка	Z вредност	Значајност	
				једнострана	двострана
Mid-p Adjusted Binomial	-0,500	0,092		0,000	0,000
McNemar	-0,500	0,092	-4,025	0,000	0,000
Wald	-0,500	0,092	-5,427	0,000	0,000

Табела 3.

Врста теста	Разлика у пропорцији	Стандардна грешка	Z вредност	Значајност	
				једнострана	двострана
Mid-p Adjusted Binomial	0,472	0,083		0,000	0,000
McNemar	0,472	0,083	4,123	0,000	0,000
Wald	0,472	0,083	5,675	0,000	0,000

Наша друга хипотеза гласила је: *У йриїисивању друшїївеної сїаїїуса йрема варијететїиїу којим се їовори нема биїїних разлика їо їолу, образовању и узрасїиїу исїиїиїаника*.

За доказивање ове хипотезе коришћени су статистички тестови које је на бази величине узорка и типа података којима располажемо предложио софтверски пакет *IBM SPSS (Mann-Whitney U Test)*. Увидом у табеле које следе може се приметити да не постоји статистичка значајност резултата која би ишла у прилог усвајању алтернативне хипотезе (постоји разлика), чиме је потврђена наша друга хипотеза. Једино одступање појављује се када је у питању узраст и односи се само на стандардни језик (снимак на коме се чује стандардни језик), што значи да је хипотеза да

неће бити значајније разлике међу испитаницима различитих старости у приписивању друштвеној стигму према варијетету којим се говори делимично потврђена. Ако се узме у обзир да су остале две предикције у потпуности потврђене, онда би се могло рећи да је и друга постављена хипотеза већим делом потврђена.

Предикција 1: Неће бити значајније разлике међу испитаницима мушкој и женској пола у приписивању друштвеној стигму према варијетету којим се говори. Статистичка значајност теста у табели 4 указује на то да је наша предикција тачна.

Табела 4.

	Тест	Значајност
1 - особа која говори стандардним језиком	Mann-Whitney U Test	0,888
2 - особа која говори дијалектом	Mann-Whitney U Test	0,696

Предикција 2: Неће бити значајније разлике међу испитаницима различитих нивоа образовања у приписивању друштвеној стигму према варијетету којим се говори.

Исти стереотипи који се тичу процењивања друштвеног статуса, односно идентитета, на основу језичког варијетета којим се говори, појављују се и код људи са средњим и код људи са високим образовањем.

Ова предикција је такође потврђена, према вредности теста у табели 5.

Табела 5..

	Тест	Значајност
1 - особа која говори стандардним језиком	Mann-Whitney U Test	0,236
2 - особа која говори дијалектом	Mann-Whitney U Test	0,701

То што варијабле као што су образовање и пол испитаника не утичу на начин на који се процењује друштвени статус, односно идентитет једне личности, само је још једна потврда тога да су постојећи стереотипи дубоко укорени и да их је врло тешко искоренити. Разлоге ваља потражити у постојећим предрасудама друштва, у којем се често негативно вреднује све оно што није прескриптивно, а брига за језик углавном своди на стандардни језик, говори се о „правилном” и „лепом” с једне, и „неправилном” и „ружном” говору с друге стране, те се тако појављују и предрасуде да правилан говор подразумева уједно и виши статус, а дијалекат се доживљава као инфериоран језички варијетет. Ово се затим пресликава и на личност која у говору употребљава један, односно други варијетет.

Предикција 3: Неће бити значајније разлике међу испитаницима различитих старости у приписивању друштвеној стигму према варијетету којим се говори.

Табела 6.

	Тест	Значајност
1 - особа која говори стандардним језиком	Mann-Whitney U Test	0,016
2 - особа која говори дијалектом	Mann-Whitney U Test	0,251

Трећа предикција није у потпуности потврђена, као што се може видети у табели 6. Резултати истраживања показали су да, када је у питању узраст испитаника, има извесних разлика у погледу процене друштвеног статуса на основу језичког варијетета који се у говору користи. Сви испитаници најмлађе групе (18–29 година) приписали су средњи друштвени статус особи која употребљава стандарднојезички варијетет, док су јој испитаници старости између 30 и 59 (распоређени у три групе : 30–39; 40–49 и 50–59) приписали виши друштвени статус. Тешко је дати одговор на питање чиме су млађи испитаници били мотивисани да направе овакав избор. Могуће је да је у питању другачија перцепција понуђених занимања код млађих и старијих испитаника, у смислу да занимање које је престижно за припаднике средњих генерација не мора нужно бити престижно и за припаднике млађих генерација. Један од могућих одговора је и да стереотипи још увек нису тако дубоко укореењени код млађих испитаника. За поузданије закључке требало би спровести и квалитативно истраживање. Генерацијске разлике у доживљају и схватању различитих друштвених вредности и феномена свакако постоје, па се то донекле испољило и у овом делу истраживања. На крају закључујемо да је и друга хипотеза највећим делом потврђена, с обзиром на то да су две предикције у потпуности тачне, а да се једна од предикција показала делимично тачном.

Наша трећа хипотеза односи се на перцепцију идентитета посредством процењивања степена заступљености особина и гласила је: *особа која у свом говору употребљава стандардни језик перципира се као особа која је образованија, интелигентнија и у свом послу стручнија, док ће се особа која говори дијалектом перципираати као дружељубива и пријатна, али не у великој мери интелигентна и образована.* У наставку су табеларно приказани подаци који се односе на процену степена заступљености особина особе када она у говору употребљава дијалекат, односно стандардни језик.

Табела 7. Резултати хи-квадрат тестова за сваку од оцењених особина особе која говори дијалектом

	непријатна/ пријатна ^a	неуспешна/ успешна ^a	неинтелигентна/ интелигентна ^b	нестручна/ стручна ^b	недружељубива/ дружељубива ^b
Хи квадрат	12.167 ^a	14.000 ^a	15.111 ^b	22.889 ^b	31.111 ^b
степени слободе	2	2	3	3	3
Значајност	0.002	0.001	0.002	0.000	0.000

a. 0 ћелија (.0%) има очекивану фреквенцију мању од 5. Најмања очекивана фреквенција у ћелијама је 12,0.

b. 0 ћелија (.0%) има очекивану фреквенцију мању од 5. Најмања очекивана фреквенција у ћелијама је 9,0.

Табела 8. Резултати хи-квадрат тестова за сваку од оцењених особина особе која говори стандардним језиком

	непријатна/ пријатна	неуспешна/ успешна	неинтелигентна/ интелигентна	нестручна/ стручна	недружељубива/ дружељубива
Хи квадрат	22.889 ^a	16.667 ^b	42.667 ^b	37.556 ^b	10.944 ^a
степени слободе	4	3	3	3	4
Значајност	0.000	0.001	0.000	0.000	0.027

а. 0 ћелија (.0%) има очекивану фреквенцију мању од 5. Најмања очекивана фреквенција у ћелијама је 7,2.

б. 0 ћелија (.0%) има очекивану фреквенцију мању од 5. Најмања очекивана фреквенција у ћелијама је 9,0.

Добијене податке посматрали смо и у процентима како бисмо могли да прецизније упоредимо како су испитаници процењивали степен испољености одређене особине код особе која употребљава стандардни језик и оне која у говору користи дијалекат. По 5,6% испитаника означило је оцену 1 и 2 на скали за процену испољености особине пријатности када се употребљава стандарднојезички варијетет, док ових оцена нема када је у питању употреба дијалекта; 33,3 % оцењује оценом 3 први (стандард), а 55,6 % други варијетет (дијалекат); 44,4%: испитаника оцењује оценом 4 стандард и 36,1% дијалекат, док највишом оценом стандарднојезички варијетет оцењује 11,1%, а 8,3% дијалекатски. Резултати су дакле слични када су у питању оцене 3, 4 и 5, али нису када су у питању оцене 1 и 2, што значи да ниједан испитаник није доживео особу која употребљава дијалекат као изразито непријатну. Сличне резултате добили смо и када је у питању процена дружељубивости. Ни у овом случају ниједан испитаник није дао оцену 1 особи која употребљава дијалекат, оцену 2 такође је дао мали проценат испитаника (2,8). Ова је особина ниско или неутрално вреднована код стандарднојезичког варијетета: 5,5% дало је оцену 1; док је 19,4% дало оцену 2 и 22,2% испитаника – оцену 3. Оцену 4 даје 38,9%, а 13,9% проценило је да је ова особина заступљена у највећој мери. Кад је у питању друга особа (дијалекатски варијетет), чак 63,9% је дало оцену 4, а 19,4 % највишу оцену. У вредновању успешности једне, односно друге особе, процена је ишла у корист стандарднојезичком варијетету. Ниједан испитаник није претпоставио да би особа која у говору користи стандарднојезички варијетет могла бити веома неуспешна (нема јединице), оцена 2 такође једва да је заступљена (5,6%); неутрално је вредновало заступљеност ове особине 30,6%, док половина испитаника (50%) даје оцену 4, а 13,9% испитаника даје оцену 5. Особа која говори дијалектом за ову особину није добила ни оцену 1 нити оцену 5. Оцену 2 даје 27,8%, оцену 3 даје 61,1% и оцену 4 даје 11,1% испитаника. Она се дакле не доживљава као нарочито успешна, али већина испитаника заправо има неутралан став, тј. не сматра је ни успешном ни неуспешном. У процени интелигенције нема негативног екстрема за особу која користи стандарднојезички варијетет и обрнуто, нема позитивног екстрема за особу која у говору користи дијалекат. Оцену 2 за стандард даје 2,8%, оцену 3 даје 25,6%, док 69,5% даје четворку и 2,8% даје петицу, дакле испитаници су особу која говори стандарднојезичким варијететом перципирали углавном као интелигентну. За дијалекат оцену 1 даје 2,8%, оцену 2 даје 19,4%, оцену три даје

47,2% и оцену 4 даје 30,6%. Ово би значило да је не доживљавају као неинтелигентну, али је ниједан испитаник није оценио ни као веома интелигентну. Углавном су је оценили неутрално, а 22% испитаника мисли да је неинтелигентна или веома неинтелигентна. Слична ситуација појавила се и у процени стручности. Ниједан испитаник није дао оцену 1 за овај придев особи која говори стандардним језиком и, с друге стране, ниједан испитаник није дао оцену 5 особи која у говору користи дијалекат. Оцену 2 за процену стручности, када је у питању прва особа, даје 5,65, оцену 3 даје 25%, оцену 4 даје 66,7 % и највишу оцену 2.8%. Када је у питању особа која говори дијалектом, оцену 1 даје 5,6%, оцену 2 даје 16,7%, оцену 3 даје 58,3% и оцену 4 даје 19,4% испитаника. Јасно је дакле да је стручност више вреднована код особе која користи стандарднојезички варијетет.

Када узмемо у обзир све резултате овог дела истраживања можемо закључити да испитаници нису исте особине приписивали особи када она у говору користи дијалекат и када иста особа користи стандардни језик. Запажамо да су придеви којима се процењује образованост, успешност, интелигенција и стручност у свом послу углавном позитивно вредновани на скали када је особа са снимка говорила стандардним језичким варијететом, док су ови придеви на скали другачије распоређени, најчешће вредновани оценама 2 и 3, када је у питању иста особа која говори дијалекатским варијететом. Особине из групе особина којима се означава емоционална блискост више су се повезивале са особом која говори дијалекатским варијететом. Испитаници су ову особу перципирали као углавном пријатну и дружељубиву, што се подудара са резултатима неких претходних истраживања о овом социolingвистичком феномену. Наиме, како Н. Судимац (2018: 575–576) закључује у свом истраживању, испитаници, иако поносни на нагласне особине сопственог варијетета, „показују да га у позитивном светлу виде само онда када је у питању емоционална блискост и повезаност са њим, док се с друге стране испољава негативан став према истом у погледу професионалности и језичке исправности”. Разлог може бити и то што се као припадници истог дијалекатског подручја лакше идентификују са особом која говори дијалектом и осећају да им је ближа.

Детаљнијим увидом у одговоре испитаника примећено је још и да су испитаници били склонији да виши друштвени статус припишу особи која говори стандардним језиком ако би прво чули снимак на коме се чује дијалекатски варијетет.

4. Закључак

Истраживањем смо доказали хипотезу да језички варијетет којим говоримо утиче на перцепцију нашег идентитета кроз призму професионалног идентитета. Постоји тенденција да се вредност појединца, у овом случају посредством занимања које му се приписује, процењује према томе да ли особа говори стандардним језиком или дијалектом. У том смислу потврђена је и предикција да ће се занимање које се сматра престижнијим везати за стандардни језик, а занимања која се сматрају мање престижним пре приписати особи која говори неким дијалекатским варијететом, као што је наше експериментално истраживање показало. На одабир занимања углавном није имало битног утицаја ког су пола, узраста и образовања испитанаци, што значи да су стереотипи у језику подједнако дубоко укорени као и

било који други стереотипи и да их није лако превазићи јер су, као што се из нашег истраживања могло закључити, подједнако присутни и код испитаника женског и код испитаника мушког пола различите животне доби и нивоа образовања. Изузетак из овога чине процене испитаника различитог узраста када је требало одређено занимање приписати особи која говори стандарднојезичким варијететом. Чак ни чињеница да су испитаници слушали исту особу није могла да их одврати од тога да је вреднују различито у ситуацијама када користи стандардни језик, односно дијалекат. У том смислу резултати нашег истраживања и закључци до којих смо дошли подударају се са закључцима до којих су дошли други аутори бавећи се сличним темама у домену социолингвистичких истраживања. Испитаници добро познавање и употребу стандарднојезичке норме дакле везују за ниво образовања и, без обзира на чињеницу што се и на првом и на другом снимку могло чути да је у питању исечак из неформалног регистра, они су на овај начин показали да несвесно више вреднују ону особу која ће се у свакој прилици у свом говору користити стандарднојезичким варијететом. Друго питање које нас је занимало је како би се према њој одредили процењујући директно њене особине и квалификације на семантичко-диференцијалној скали, поново у домену друштвеног статуса, али и солидарности, односно друштвене блискости. Најважнији закључци овог дела истраживања су да се особине и квалификације као што су образованост, стручност, успешност, интелигенција приписују особи која користи стандарднојезички варијетет. Ово заправо значи да се употреба стандарднојезичке норме изједначава не само са вишим друштвеним статусом посматраним кроз призму професије или занимања већ се као типичан представник те друштвене групе узима особа која поседује наведене особине и квалификације у највећој мери, те се самим тим и особа која говори стандардним језиком сматра образованијом, интелигентнијом и стручнијом у свом послу у односу на особу која говори дијалектом. Емоционално ближом сматра се пак особа која употребљава дијалекатски језички варијетет. У истраживању су учествовали испитаници са призренско-јужноморавске дијалекатске области, што значи да они сами свој дијалекат не вреднују позитивно, осим у сфери емоционалне блискости, а ставови о језичким варијететима доследно се рефлектују и на репрезентативне представнике тих варијетета.

С друге стране, ово истраживање пружило нам је још једну потврду о томе колико је језички идентитет битан део нашег идентитета, те у том смислу промена кода постаје на неки начин и промена улога, чиме свесно или несвесно утичемо на друштвене корелације.

Цитирана литература

- AHDIKA 2017: AHDIKA, A. „Improvement of Quality, Interest, Critical, and Analytical Thinking Ability of Students through the Application of Research Based Learning (RBL) in Introduction to Stochastic Processes Subject.” *International Electronic Journal of Mathematics Education*, Vol. 12, No. 2 (2017): 167-191.
- BUGARSKI 2003: BUGARSKI, Ranko. *Uvod u opštu lingvistiku*. Beograd: Čigoja štampa, 2003.
- DRAGOJEVIĆ 2013: DRAGOJEVIĆ, Marko, Howard GILES и Bernadette WATSON. „Language ideologies and language attitudes: a foundational framework.” GILES, Howard и Bernadette WATSON. *The Social Meanings of Language, Dialect and Accent: International*

- Perspectives on Speech Styles*. New York: Peter Lang, 2013. 1-25.
- GILES I BILLINGS 2004: GILES, H. и A. BILLINGS. „Assessing Language Attitudes: Speaker Evaluation Studie.” Davies, A., Elder, C. *The handbook of applied linguistics*. New Jersey: Blackwell, 2004. 187-210.
- HIRAGA 2005: HIRAGA, Yuko. „British attitudes towards six varieties of English in the USA and Britain.” *World Englishes*, Vol. 24, No. 3, (2005): 289-308.
- ILIĆ 2013: ILIĆ, M. „Prestiz šumadijsko-vojvođanske ekavice u Mađarskoj: ogled iz dijahronijske sociolingvistike.” *Naučni sastanak slavista u Vukove dane*, 42 (1). 2013. 213-227. [orig.] ИЛИЋ, М. „Престиж шумадјско-војвођанске екавице у Мађарској: оглед из дијажронијске социолингвистике.” *Научни састјанак славистја у Вукове дане*, 42 (1). 2013. 213-227.
- JANJIC I ČUTURA 2012: JANJIC, Marina i Ilijana ČUTURA. *Prostor, vreme, društvo – susreti u jeziku*. Jagodina: Pedagoški fakultet, 2012. [orig.] ЈАНЈИЋ, Марина и Илијана ЧУТУРА. *Простјор, време, друштво – сусрећи у језику*. Јагодина: Педагошки факултет, 2012.
- MIHAJLOVIĆ 2018: MIHAJLOVIĆ, Milica. „Stavovi učenika sa juga Srbije prema usvajanju standardnog jezika.” *Godišnjak za srpski jezik, god. XXIX, br. 16* (2018): 61-74. [orig.] МИХАЈЛОВИЋ, Милица. „Ставови ученика са југа Србије према усвајању стандардног језика.” *Годишњак за српски језик, јог. XXIX, br. 16* (2018): 61-74.
- MIKETIĆ 2016: MIKETIĆ, Sanja. *Stavovi prema jeziku kod studentske populacije u Republici Srbiji (doktorska disertacija)*. Beograd: Filološki fakultet, 2016. [orig.] МИКЕТИЋ, Сања. *Сјавови према језику код сјудентјске популације у Републици Србији (докторска дисертјација)*. Београд: Филолошки факултет, 2016.
- MILORADOVIĆ 2014: MILORADOVIĆ, Sofija. „Uzualni standard u urbanim centrima na kosovsko-resavskom i prizrensko-timočkom govornom području.” *Zbornik instituta za srpski jezik SANU II: Srpski jezik i aktuelna pitanja jezičke politike* 2014: 143-150. [orig.] МИЛОРАДОВИЋ, Софија. „Узуални стандард у урбаним центрима на косовско-ресавском и призренско-тимочком говорном подручју.” *Зборник инстјитутја за српски језик САНУ II: Српски језик и актуелна јијтања језичке јолијике* 2014: 143-150.
- MILROY 2001: MILROY, J. „Language ideologies and the consequences of standardization.” *Journal of Sociolinguistics* 5(4) (2001): 530-555.
- PAUNOVIĆ 2009: PAUNOVIĆ, Tatjana. „Sociolingvistički pogled u susedovo dvorište: stavovi prema jezičkim varijetetima.” *Radovi Filozofskog fakulteta, broj 11, knjiga 1 (Filološke nauke)* 2009.
- RADOVANOVIĆ 2023: RADOVANOVIĆ, Danijela. „Stavovi leskovčana prema urbanom i ruralnom govornom tipu prizrensko-južnomoravskog dijalekta.” *PHILOLOGIA MEDIANA* 15(2023) (2023): 325-344. [orig.] РАДОВАНОВИЋ, Данијела. „Ставови лесковчана према урбаном и руралном говорном типу призренско-јужноморавског дијалекта.” *PHILOLOGIA MEDIANA* 15(2023) (2023): 325-344.
- SUDIMAC 2018: SUDIMAC, Nina. „Stavovi srednjoškolaca prema osam urbanih varijeteta srpskog jezika.” *Srpski jezik XXIII* (2018): 561–580. [orig.] СУДИМАЦ, Нина. „Ставови средњошколаца према осам урбаних варијетета српског језика.” *Српски језик XXIII* (2018): 561–580.

- TRAJKOVIĆ I MIHAJLOVIĆ 2020: TRAJKOVIĆ, Tatjana i Milica MIHAJLOVIĆ. „Govor Vranja kroz prizmu diglosivnosti.” *Južnoslovenski filolog LXXVI, sv.1* (2020): 77-103. [orig.] ТРАЈКОВИЋ, Татјана и Милица МИХАЈЛОВИЋ. „Говор Врања кроз призму ди-гლოსивности.” *Јужнословенски филолоџ LXXVI, св.1* (2020): 77-103.
- WOOLARD I SCHIEFFELIN 1994: WOOLARD, K. и B. SCHIEFFELIN. „Language Ideology.” *Annual Review of Anthropology* 23 (1994): 55-82.
- ZALTA 2007: ZALTA, Edward N., ур. *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Stanford: The Metaphysics Research Lab, Center for the Study of Language and Information, Stanford University, 2007. <<http://plato.stanford.edu>>.

Danijela Z. Radovanović

HOW USING DIFFERENT LANGUAGE VARIETIES IN SPEECH AFFECTS IDENTITY PERCEPTION

Summary

The subject of this paper are attitudes towards the standard language and dialects as part of the bigger picture of the identity of an individual perceived through the prism of their speech. The main goal of the paper is to ascertain to what extent the language variety used by an individual speaker affects the perception of their cultural and professional identity—that is, their social status. The first hypothesis the paper examines is that the perception of a speaker's identity, i.e. their social status, is influenced by the language variety they use in their speech; the underlying assumption being that a lower social status is attributed to the person speaking in their dialect, whereas a higher social status is associated with the person speaking the standard language. The paper also examines the hypothesis that an individual speaking in a standard idiom is perceived as more educated, intelligent and professional. In the first phase of research, a questionnaire was handed out to respondents with the aim of ranking different occupations by (social) prestige, while the second phase was carried out as a production experiment on a sample of 36 respondents, who were asked to pick out and assign a certain occupation and traits to the person in the recording from a range of selections. The respondents were non-linguists from the Prizren-South Morava dialect-speaking region. The results show that the more prestigious occupations, as well as a greater degree of intelligence, education and expertise are associated with persons who speak the standard language, while the less prestigious occupations, along with a lesser degree of intelligence, education and expertise, are ascribed to people speaking in their dialect, thus proving the existence of a (negative) stereotype about dialects as less prestigious language varieties.

Keywords: identity, attitudes, standard language, Prizren-South Morava dialect, stereotype, social status

Jelena G. Jaćović*

Université de Niš

Faculté de Philosophie

Département de la langue et littérature françaises

<https://orcid.org/0000-0002-9557-5004>

Ivan N. Jovanović*

Université de Niš

Faculté de Philosophie

Département de la langue et littérature françaises

<https://orcid.org/0000-0003-1539-333X>

LES DÉNOMINATIONS DES GROUPES SENSIBLES DANS LE DISCOURS MÉDIATIQUE FRANÇAIS¹

Dans la présente communication nous nous proposons d'analyser les dénominations des groupes sensibles (migrants, handicapés, noirs, population LGBT) en tant que collectivité subie à la marginalisation multiple. En partant du cadre théorique et méthodologique de l'analyse du discours oral médiatique de M. Sandré (2013), de l'analyse du discours de D. Maingueneau (1984 ; 1987 ; 2014) et de Paveau (2016), nous visons à démontrer les éléments lexico-sémantiques et syntaxico-pragmatiques dont les médias français se servent. Le corpus de notre recherche est constitué des sites Internet des journaux quotidiens et hebdomadaires de toutes les orientations politiques (*Le Monde*, *Le Figaro*, *Libération*).

Mots-clés : analyse du discours, groupes sensibles, discours médiatique, désépécification lexicale

1. Introduction

L'analyse du discours, en tant qu'une approche multidisciplinaire qualitative et quantitative, permet d'étudier un discours de manière précise, c'est-à-dire de faire émerger ses éléments clés en fonction du contexte et de la situation dans laquelle il est produit. Autrement dit, un discours ne se contente pas de décrire un réel qui lui préexiste mais il construit la représentation du réel que le locuteur souhaite partager avec son allocutaire parce qu'énoncer un discours, c'est vouloir agir sur l'autrui. D'après Camus et Georget l'analyse des discours médiatiques est l'un des champs les plus fructueux de la pragmatique psycho-sociale parce que dans ses fondements conceptuels, la pragmatique a largement fait usage de la métaphore théâtrale. Par conséquent, un discours, c'est d'abord une

¹ijelena.jacovic@filfak.ni.ac.rs, ivan.jovanovic@filfak.ni.ac.rs

Cet article a été créé dans le cadre du projet *Les langues, les littératures et les cultures françaises et slaves en contact et en divergence* (n° 1001-13-01) approuvé par la Faculté de Philosophie de l'Université de Niš et soutenu par l'Agence universitaire de la Francophonie et l'Ambassade de France en Serbie. Il a été présenté le 27 avril 2024 lors du Colloque international *Langue, littérature, intersectionnalité* à la Faculté de Philosophie à Niš.

mise en scène sur laquelle les phénomènes langagiers se manifestent de façon caricaturale (CAMUS, GEORGET 2003). Dans le cadre du discours médiatique, le discours médiatique de presse exerce un impact puissant sur le public. D'un point de vue de l'approche rhétorique argumentative, c'est surtout *pathos* que favorisent ce genre de médias afin de jouer sur l'émotion, la séduction, le toucher et l'empathie entre le locuteur et l'allocutaire.

Étant donné que la dimension médiatique s'est largement étendue avec la prolifération des supports de communication et que l'art de communiquer les informations est devenu l'art de gouverner, le discours médiatique prend le pas sur le discours journalistique qui reste limité à la presse écrite (RINGOOT 2014 : 31). D'après Charaudeau (1997 : 73), le contrat d'information médiatique se caractérise par deux visées contradictoires : la visée d'information (« faire savoir ») qui garantit l'objectivité de l'information et la visée de captation (« faire ressentir ») qui s'attache à dramatiser l'information et séduire le consommateur. O. Camus et P. Georget (2003) considèrent que même si ces deux visées se superposent en permanence, la mise en spectacle de l'information devra obéir à certaines contraintes afin de ne pas remettre en cause son apparente objectivité. Cette dernière suppose notamment : a) une focalisation sur le contenu du discours (réponse à la question : « De quoi parle le locuteur ? ») plutôt que sur l'instance de production ou l'instance de réception. Elle se traduira par exemple par l'effacement des traces de ces instances à la surface textuelle (production d'un discours essentiellement impersonnel, le propos semblant s'imposer de lui-même) ; b) l'adoption par le présentateur d'un rôle communicationnel privilégié d'informant (réponse à la question : « Comment parle le locuteur ? ») ; c) une énonciation relevant principalement du constat sur le réel (réponse à la question : « Que fait le locuteur en parlant ? »). Tirailé entre ces deux tendances les informations sont souvent manipulées à des degrés divers relevant ainsi toute la complexité de l'espace médiatique qui est sans cesse engagé dans la formation de l'opinion publique et individuelle.

2. Objectifs et outils méthodologiques

L'article présenté vise à analyser les dénominations des groupes sensibles tels que les personnes handicapées, migrants, noirs ou appartenant à la communauté LBGT dans la presse française. En France, l'espace médiatique propose une large gamme de presse quotidienne et hebdomadaire aux orientations idéologiques différentes donnant ainsi une idée de la liberté d'expression. En partant de l'hypothèse que les dénominations de groupes sensibles ne diffèrent pas dans les journaux quotidiens et hebdomadaires considérés malgré leurs différences, nous avons voulu démontrer les nuances présentes dans ces dénominations ainsi que leur nature linguistique.

Pour pouvoir y parvenir, nous allons nous servir de l'appui théorique appartenant surtout à l'analyse du discours (MAINGUENEAU 1984, 1987, 2014 ; SANDRÉ 2013) et à l'analyse du discours intersectionnelle (PAVEAU 2016). L'analyse linguistique sera réalisée d'une perspective syntaxique pour démontrer les possibilités sémantiques des tournures syntaxiques appliquées.

3. Analyse du discours intersectionnelle

Le terme de l'intersectionnalité proposé par la juriste afro-américaine des États-Unis, Kimberlé Crenshaw en 1989 désigne la situation de personnes « subissant simultanément plusieurs formes d'oppression qui interagissent entre elles et se multiplient du

fait de cette articulation (Crenshaw 2005) » (PAVEAU 2022). Cette notion était d'abord conçue pour interroger les limites du féminisme majoritaire blanc aux États-Unis et, ensuite, était diffusée en France dans les milieux militants féministes pour s'étendre plus tard à toutes les formes d'oppression et de stigmatisations liées à la sexualité, la santé, l'âge et la race.

Au sein de l'analyse du discours intersectionnelle, Anne-Marie Paveau distingue deux concepts qui se trouvent au service de cette analyse : les concepts préexistants et les concepts inédits. Les concepts préexistants sont en effet les concepts de l'analyse du discours qui intègrent la notion de l'intersectionnalité. Il s'agit de la compétence discursive qui désigne les habiletés pour produire et interpréter des énoncés qui peuvent être enrichie par la prise en compte des conditions d'existence des sujets de discours (classe, genre, race, santé, etc.). D'ailleurs, la détention inégale de ces habiletés influence beaucoup cette compétence. Parmi les concepts préexistants se range aussi le discours rapporté en tant qu'un outil facilement affecté par l'asymétrie – rapporter les paroles de quelqu'un c'est un peu les approprier et s'autoriser à les déformer éventuellement (PAVEAU 2022). Les notions de dénomination et de désignation donnent une possibilité de montrer que l'acte de nommer participe à l'élaboration de systèmes d'invisibilisation et d'oppression. Les concepts inédits sont introduits par l'intermédiaire d'autres disciplines – la notion de la déspécification qui vient de la sociologie et explique comment certaines notions sont « reformulées et vidées de leur sens au profit de notions plus acceptables » (PAVEAU 2022). La perspective intersectionnelle s'entrecroise avec les études coloniales qui s'occupent, entre autres, de la déconstruction d'un discours colonial.

Dans notre analyse, un concept sera particulièrement utilisé – nous allons faire attention aux éléments de la déspécification lexicale. Ce procédé consiste à remplacer un mot qui est chargé idéologiquement ou tabouisé par un quasi-synonyme ou hypéronymes qui permet de rendre son contenu moins spécifique, plus acceptable et politiquement correct. D'après Paveau, il peut être classé parmi les euphémismes (PAVEAU 2023 : 14). L'euphémisation, en tant que procédé très chère aux médias, fait souvent l'objet d'analyses linguistiques² comme un « outil d'un dire sans dire et le lieu de cristallisation d'enjeux sociomédiatiques » (SEOANE 2016 : 1). A. Seoane remarque que les lexèmes euphémisés révèlent « des prises en charges idéologisées qui apparaissent en filigrane » parce qu'ils sont associés à la politesse et à la prudence d'un côté et de l'autre à la volonté de tromper (2016 : 1).

4. Corpus de recherche

Le corpus analysé est constitué des exemples tirés des articles de journaux quotidiens : *Le Monde* en tant que représentant du centre-gauche, *Le Figaro* s'identifiant comme centre droit et *La Libération* appartenant à une extrême-gauche et se proclamant libéral-libertaire. Nous avons choisi *Le Nouvel Obs* comme représentant du journal hebdomadaire appartenant à la centre-gauche d'une ligne sociale-démocrate pour faire l'équilibre entre les deux orientations politiques. Certain nombre d'exemples vient du site web de journalisme citoyen *AgoraVox* qui est alimenté par des rédacteurs non professionnels. L'analyse du corpus effectuée est surtout du type qualitatif parce que les chiffres des analyses

² Pour une analyse détaillée de l'euphémisme dans l'espace médiatique français voir M. López Díaz « L'euphémisme, la langue de bois et le politiquement correct » (2014).

quantitatives ne disent rien sur le traitement d'un groupe sensible – une dénomination inappropriée dans un article de presse, même si elle est apparue une seule fois, frappe le lecteur concerné aussi fort comme si elle était répétée plusieurs fois. La responsabilité des médias dans l'usage de la langue est incomparable, la langue étant un système sémiotique « not in the sense of a system of signs, but a systemic resource for meaning » (Halliday 1985 : 192)³ ce qui laisse de l'espace pour des significations potentielles facilement altérer.

Les résultats de l'analyse du corpus formé des exemples de la presse quotidienne et hebdomadaire sont classés d'après le groupe sensible évoqué : 1. les personnes handicapées ; 2. les migrants ; 3. les noirs ; 4. les personnes appartenant à la communauté LGBT.

4.1. Les personnes handicapées

Le procédé de la déspecification lexicale se réalise fréquemment surtout dans les quotidiens tels que *Le Monde* et *Le Figaro* qui sont perçus comme les piliers du journalisme français. S'adressant à un public bien éduqué et privilégié dans la société française, ces deux quotidiens ont souvent recours à une décomposition sémantique lorsqu'ils essayent de nommer les membres de ce groupe sensible :

- (1) Lancé en 2018, le CDD Tremplin a pâti de la crise sanitaire, mais il s'impose peu à peu comme l'un des outils en faveur de l'employabilité des personnes en situation de handicap. (Le Monde, 20/3/2024)
- (2) Lorsqu'elle a appris que les salariés en situation de handicap pouvaient se former à un nouveau métier au sein d'une entreprise adaptée – une des 800 structures qui, sur le territoire, emploient plus de 55 % de travailleurs handicapés –, cette mère de famille a tenté sa chance. (Le Monde, 20/3/2024)
- (3) Le festival *Rock en Seine*, qui se déroule jusqu'au dimanche 25 août, multiplie les initiatives pour personnes en situation de handicap, alors que les Jeux paralympiques se profilent. (Le Figaro, 24/8/2024)

Dans les exemples précédents, nous rencontrons un élargissement du groupe nominal par l'intermédiaire d'une adjonction prépositionnelle (« en situation de handicap »). Cette construction devient figée et, étant souvent présente dans l'espace médiatique français, décrit bien la tendance euphémistique⁴ du langage des médias se voulant politiquement correct. L'extraction d'un mot-tête hyperonyme et neutre (« personne ») ou qui valorise leur fonction sociale (« salarié », « travailleurs »), dirige l'attention du lecteur vers l'essentiel avant de le spécifier – qu'il s'agit des humains avec des difficultés fonctionnant malgré tout dans notre société.

La dénomination « un handicapé » qui peut paraître un peu trop direct est réservée surtout aux titres des articles (« Handicapé, un octogénaire est expulsé de son logement par sa fenêtre », « Handicapé, il faut être solide face à la brutalité de la société ») afin d'attirer l'attention des lecteurs et déconomiser le temps de capture de l'information.

La décomposition sémantique peut aller jusqu'à la dissolution des informations dans les subordonnées relatives :

³ Ce linguiste considère la langue en tant qu'un processus social, fonctionnel et un système.

⁴ L'euphémisme est une figure de pensée par laquelle on adoucit ou atténue une idée dont l'expression directe aurait quelque chose de brutal, de déplaisant (TLFi).

- (4) [...] je constate que celui ou celle qui présente une déficience, donc une apparente faiblesse, qu'elle soit motrice, sensorielle ou intellectuelle, doit être solide pour garder le moral face à la brutalité de la société. (Le Monde, 16/11/2024)
- (5) [...] j'ai rencontré un jeune qui était en fauteuil roulant depuis deux ans [...] (Le Monde, 16/11/2024)
- (6) Parmi les personnes exilées en Belgique, Georges, âgé de 62 ans, qui présente un retard mental. (Le Figaro, 25/03/2024)

La technique d'atténuation des constructions trop directes par une accumulation des mots qui sert à paraphraser un seul mot potentiellement désagréable et blessant pourrait être rangée parmi les techniques de langue de bois⁵.

Les groupes nominaux au sein desquels l'adjectif devient le porteur du sens, qui pourrait paraître impoli, sont aussi très fréquents :

- (7) Or la France est très loin d'appliquer les prescriptions qu'elle s'est imposées par les lois de 1975 dite d'orientation en faveur des personnes handicapées. (AgoraVox, 22/01/2022)
- (8) Nous avons vu des politiciens s'agiter autour de la question de l'inclusion à l'école des enfants handicapés. [...] Certains enfants autistes voient en effet leur temps de scolarisation réduit jusqu'à 1 ou 2 demi-journées par semaine seulement. (AgoraVox, 21/01/2022)

Il y a des cas qui dévoilent un autre problématique : certains propos euphémiques ne sont toujours pas bien acceptés par les groupes concernés. Gardelle souligne que des handicapés ont protesté contre les tournures « personne ayant des nécessités spéciales » (person with special needs) et qu'en Australie des sourds ont refusé d'être « personne ayant une déficience auditive » (person with hearing impairment) (GARDELLE 2010 : 86 dans LÓPEZ DÍAZ 2014 : 51). Pour cette raison, les variations des tournures présentes dans la presse sont très soignées :

- (9) Parmi les personnes identifiées comme « handicapées ou ayant quelques gênes ou difficultés dans la vie quotidienne », plus d'une sur quatre (25,2 %) déclare avoir subi au moins une atteinte (vol, menace ou injure, violences physiques ou sexuelles) (Le Monde, 22/07/2022)

4.2. Les noirs

Dans le contexte de l'analyse du discours intersectionnelle, la catégorie qui s'impose comme omniprésente est celle de la discrimination basée sur la couleur de peau. Le concept d'analyse qui étudie l'emploi oppressif du langage sur le plan de la race est *la colonialité du discours*⁶. Malgré tous les efforts que la société française déploie pour expul-

5 D'après M. López Díaz il existe trois outils servant à atténuer les discours ce qui est « nécessaire au bon déroulement des relations sociales ». L'euphémisme qui consiste à dire moins que ce que l'on pourrait, la langue de bois qui sert à ne pas dire en se servant des paroles technicisantes et vides et la langue politiquement correcte qui tente de dire mieux et d'adapter davantage la langue au réel (LÓPEZ DÍAZ 2014 : 52).

6 Ce concept est défini dans les années 1990 par le groupe Modernité/Colonialité et concerne les trois catégories du pouvoir, du savoir et de l'être. Il désigne une forme de pouvoir colonial maintenu après les décolonisations politiques : « *La colonialité renvoie au modèle de pouvoir qui surgit avec le colonialisme moderne.*

ser les traces de son passé coloniale⁷, l'espace médiatique français reste habité par les formulations inappropriées. Il ne s'agit toujours pas de dénominations offensives – parfois, le contexte de l'emploi suggère une maladresse se voulant trop condescendant. Dans le désir d'éviter l'adjectif de couleur « noir » et de ne pas désigner la couleur de peau directement, les journaux français utilisent les adjectifs de nationalité pour la marquer. Un autre procédé linguistique se rencontre aussi très souvent – c'est l'élargissement du groupe nominal par un complément du nom désignant l'origine. Ces emplois apparaissent dans les contextes positifs (un écrivain obtient un prix) et dans les contextes négatifs (un chauffeur provoque l'accident de route), donc, finalement seront acceptés comme neutre :

- (10) Notre chroniqueur rend hommage à l'auteur ivoirien d'« Un Nègre⁸ à Paris », toujours bien vivant, et qui vient de fêter son siècle de combats littéraires et politiques. (Le Monde, 11/01/2017)
- (11) Il arrive parfois que, dans la vie, le réel dépasse la fiction. C'est ce que l'on ne cesse de se dire à la lecture du *Réalisateur nègre*, le premier ouvrage du cinéaste franco-béninois Jean Odoutan. (Le Monde, 16/01/2022)
- (12) Un chauffeur de bus d'origine sénégalaise, ayant obtenu la nationalité italienne en 2004, a pris en otage 51 collégiens près de Milan ce mercredi 20 mars, avant d'incendier son véhicule. (Libération, 21/03/2019)
- (13) Les faits se sont produits tout près de la place Garibaldi, un lieu qui attire autant les touristes que les voyous lors de la saison estivale. Deux d'entre eux, d'origine sénégalaise et dont le plus jeune est âgé de tout juste 21 ans, n'ont pas hésité à s'en prendre à la vieille dame, quitte à la laisser pour morte sur les pavés brûlants. (Le Figaro, 18/07/2023)

Dans cette catégorie des groupes sensibles, nous rencontrons une sorte d'euphémismes qui peuvent avoir une valeur de faux synonyme du point de vue sémantique. Il s'agit du terme « Afro-américain » pour désigner les noirs :

- (14) Un Afro-Américain de 71 ans va recevoir 7,15 millions de dollars de dédommagement après avoir croupi près d'un demi-siècle en prison pour un meurtre qu'il n'avait pas commis dans l'Oklahoma. (Le Figaro, 15/08/2024)

Il ne se résume pas aux relations de pouvoir qui existent entre deux pays : il renvoie plutôt à la manière dont le travail, la connaissance, l'autorité et les relations intersubjectives s'articulent entre elles par le biais du marché capitaliste mondial et de la notion de race. » (MALDONADO-TORRES 2014 : 140 dans PAVEAU 2022)

7 L'administration française a inventé au début du XXème siècle le « petit-nègre », un français simplifié destiné aux noirs des colonies – L'administrateur colonial Maurice Delafosse explique en 1904 : « *Comment voudrait-on qu'un Noir, dont la langue est d'une simplicité rudimentaire et d'une logique presque toujours absolue, assimile rapidement un idiome aussi raffiné et illogique que le nôtre ? Si nous voulons nous faire comprendre vite et bien, il nous faut parler aux Noirs en nous mettant à leur portée, c'est-à-dire leur parler petit-nègre.* »

https://www.lemonde.fr/societe/article/2021/01/22/le-parler-petit-negre-une-inventioncoloniale_6067162_3224.html

L'ouvrage de Frantz Fanon *Peau noire, masques blancs* (1952) décortique en détail, du point de vue psychologique, toute la complexité de la relation entre les dominants blancs et les dominés noirs.

8 *Nègre*, employé en parlant des personnes a eu des connotations péjoratives et, à ce titre, s'est trouvé concurrencé par *noir* qui est moins marqué. Actuellement *nègre* semble en voie de perdre ce caractère péjoratif, probablement en raison de la valorisation des cultures du monde noir (v. *négritude*) (TLFi 2005).

- (15) L'essayiste afro-américain dénonce l'obsession progressiste contemporaine pour la race comme « un néoracisme destructeur ». (Le Figaro, 10/05/2024)
- (16) L'écrivaine Toni Morrison observera plus tard que « *dans ce pays, Américain signifie Blanc, toute autre personne a besoin d'un trait d'union* » (par exemple : Afro-Américain, Sino-Américain, Italo-Américain, etc.). (Le Monde, 29/11/2017)

Le dernier exemple, retrouvé dans un article du quotidien *Le Monde* témoigne d'une sensibilité pour ce qui n'est pas politiquement correct. Le fait d'égaliser les habitants d'un continent (qui ne sont pas indigènes !) avec une seule couleur de peau relève du discours colonial. Malgré le fait qu'il a implicitement condamné ce procédé, le même quotidien a recours à des dénominations euphémiques qui, tout en ayant un côté édulcorant, dénoncent une vision du monde ethnocentrée (blanco-centrée) :

- (17) Ce 118e Congrès a fait des progrès en matière de représentativité des minorités ethniques : 133 sièges sur 535 sont occupés par des Américains non blancs, contre 128 dans le précédent. (Le Monde, 20/01/2023)

En utilisant cet euphémisme antonymique qui devient oppressive ce journal témoigne encore une fois la tendance de tout évaluer selon des valeurs de « blanchitude ». Bien qu'il soit difficile de contrarier les formulations qui sont presque figées, il est évident qu'il s'agit d'une sorte d'ethnocentrisme lexico-discursif⁹.

4.3. Les migrants

En ce qui concerne le troisième groupe sensible, les dénominations ne varient pas beaucoup. Ce sont, le plus souvent, les mêmes dénominations : « les réfugiés », « les exilés », « les migrants ». Parfois, le groupe nominal minimal est élargi par un complément du nom qui précise le pays d'origine et ainsi accentue le statut migratoire :

- (18) Dans cette série en trois épisodes, Hassan, un réfugié d'origine érythréenne, raconte son histoire et l'épopée qui l'a mené jusqu'en France. (Le Monde, 21/09/2017)
- (19) Plusieurs sources ont indiqué à *Check News*, confirmant une information du *Dauphiné Libéré*, qu'un jeune facteur d'origine maghrébine a été pris à partie par quatre individus armés d'un couteau, mercredi 29 novembre dans l'après-midi. (Libération, 30/11/2023)

Les dénominations qui sont déjà largement acceptées et sont devenues neutres, obtiennent quelquefois des élargissements en forme d'épithète qui communique des informations supplémentaires :

- (20) Les conservateurs espèrent ainsi décourager les migrants clandestins d'arriver illégalement dans le pays en traversant la Manche sur des embarcations de fortune. (Le Monde, 16/04/2024)
- (21) Fragilisés par une politique d'Etat très répressive, les migrants noirs font

⁹ Dans son article « *Le blanc du noir. De l'emploi oppressif du nom propre* » Marie-Anne Paveau dénonce une pratique des médias français qui décrivent une chanteuse noire à travers le modèle de la star blanche (« l'ancienne Black Lara Fabian » pour Beyoncé). Elle qualifie ce type de l'« invisibilisation » de l'antonomase oppressive ou de l'ethnocentrisme lexico-discursif (PAVEAU 2016).

face depuis quelques mois à la montée d'une nouvelle menace : les enlèvements avec demande de rançons par des filières tuniso-subsahariennes de plus en plus organisées. (Libération, 14/04/2024)

Le même procédé d'accumulation des mots pour éviter la dénomination qui risque d'être blessant est aussi présent – à la place des « exilés » et des « migrants » on trouve des « personnes exilées » et des « personnes migrants » suggérant le fait qu'il s'agit avant tout des êtres humains qui sont dans une situation défavorable :

- (22) Hier matin, des policiers ont mis feu à une embarcation de personnes exilées qui tentaient de rejoindre le Royaume-Uni. (Libération, 11/04/2024)
- (23) A Aubervilliers (Seine-Saint-Denis), un important campement de personnes migrantes s'est reconstitué au fil des dernières semaines, en différents endroits, le long du canal de Saint-Denis. (Le Monde, 23/07/2020)

4.4. La population LGBT

Le quatrième groupe sensible regroupe les membres de la communauté LGBT. Les dénominations utilisées sont assez variées – il existe des tournures syntaxiques, c'est-à-dire des propositions subordonnées dans les phrases complexes, qui évoque le procédé de la déspecification lexicale :

- (24) Selon l'accusation, « au cours de l'enquête, il a été établi que les accusés, des personnes ayant une orientation sexuelle non traditionnelle, [...] ». (Le Monde, 22/03/2024)
- (25) Le projet de loi, dont a été saisie une commission parlementaire début mars, propose des sanctions lourdes pour les personnes entretenant des relations homosexuelles dans un pays où l'homosexualité est déjà illégale, suscitant l'opposition d'organisations de défense des droits humains. (Le Figaro, 16/03/2023)

L'accumulation des mots est représentée par une expansion participiale qui dénote toujours d'une perspective conventionnelle et désigne par négation une notion tabouisée. Le même principe se trouve dans l'exemple suivant où l'information sur l'orientation sexuelle se trouve dans la relative déterminative qui suit le nom commun désignant l'identité nationale :

- (26) Néanmoins ce chiffre reste en deçà des 7,1 % des Américains qui s'identifient comme gays, lesbiennes, bisexuels ou transgenres, selon un sondage de Gallup de 2021. (Le Monde, 20/01/2023)

La même technique que nous avons trouvée dans le premier groupe sensible est appliquée

ici : l'extraction du mot hyperonyme « personne » / « jeunes » et l'information principale transmise à travers l'adjectif qui l'accompagne :

- (27) « Terriblement violentes » et « moyenâgeuses », les thérapies de conversion sont des pratiques qui prétendent « guérir » les personnes lesbiennes, gays, bi et transgenres (LGBT), estiment les associations. (Le Nouvel Obs, 17/04/2024)
- (28) Les membres d'une plate-forme consacrée à l'accompagnement des jeunes

transgenres, réunissant une quinzaine d'unités hospitalières, trois associations et des personnalités qualifiées [...] (Le Monde, 5/12/2022)

- (29) La France a créé un fonds de soutien qui sera utilisé par ses ambassades pour défendre les droits des personnes LGBT+ dans le monde [...] (Le Figaro, 18/09/2023)

Déjà, l'apparition du sigle LGBT suggère qu'un procédé morphologique et lexical d'euphémisation est en question.

5. Conclusion

En partant de l'idée que la langue est un système sémiotique qui offre des ressources systémiques de la signification, il est clair qu'en choisissant une certaine dénomination l'on fait beaucoup plus que de simplement nommer un objet ou une notion. Van Dijk a remarqué qu'il existe certaines stratégies discursives par lesquelles les élites maintiennent les inégalités (1995 : 250) et l'on peut dire que le choix des dénominations des groupes sensibles dans la presse en fait partie. L'analyse effectuée a démontré que tous les journaux font le même choix entre les dénominations sans regard de l'orientation politique. Les dénominations reflètent une position qui est au fond masculine, blanche et européocentrique et qui sert de repère pour tout ce qui est différent par rapport à ces critères. En même temps émerge une autre problématique – celle d'imposer aux autres les paramètres langagiers sur l'identité, d'où provient une nécessité de relativiser une position européocentrique et de laisser de l'espace au pluralisme des identités culturelles.

Références bibliographiques

- CAMUS, GEORGET 2003 : CAMUS, Odile, GEORGET, Patrice. L'analyse des discours médiatiques. Dans C. Bonardi, P. Georget, C. Roland-Lévy & N. Roussiau, (eds). Psychologie sociale appliquée, tome 4. Economie, médias, nouvelles technologies. Paris : In Press. 233-252, 2003.
- CHARAUDEAU 1997 : CHARAUDEAU, Patrick. *Le discours d'information médiatique. La construction du miroir social*. Paris : Nathan, 1997.
- CRENSHAW 2005 : CRENSHAW, Kimberlé. "Mapping the Margins: Intersectionality, Identity Politics and Violence against Women of Color". *Violence against women: Classic papers*, 282-313. New Zealand : Pearson Education.
- HALLIDAY 1985 : HALLIDAY, Michael Alexander Kirkwood. "Systemic Background". *Systemic Perspectives on Discourse*, vol 1: Selected Theoretical Papers from the Ninth International Systemic Workshop, 1985.
- LÓPEZ DÍAZ 2014 : LÓPEZ DÍAZ, Montserrat. « L'euphémisme, la langue de bois et le politiquement correct ». *L'Information grammaticale*, n°143, 47-55, 2014. <https://www.researchgate.net/publication/292099419_L'euphemisme_la_langue_de_bois_et_le_politiquement_correct_changements_linguistiques_et_strategies_enonciatives>
- MAINGUENEAU 1984 : MAINGUENEAU, Dominique. *Genèses du discours*. Bruxelles : Pierre Mardaga, 1984.
- MAINGUENEAU 1987 : MAINGUENEAU, Dominique. *Nouvelles tendances en analyse du discours*. Paris : Hachette, 1987.
- MAINGUENEAU 2014 : MAINGUENEAU, Dominique. *Discours et analyse du discours : une*

- introduction*. Paris : Armand Colin, 2012.
- PAVEAU 2016 : PAVEAU, Marie-Anne. « Le blanc du noir. De l'emploi oppressif du nom propre ». *Hypotheses*, Pensées lexicologiques, 2016.
< <https://penseedudiscours.hypotheses.org/14558>>
- PAVEAU 2022 : PAVEAU, Marie-Anne. « Analyse du discours intersectionnelle », *Hypotheses*, La pensée du discours, 2022. <<https://penseedudiscours.hypotheses.org/20008>>
- PAVEAU 2023 : PAVEAU, Marie-Anne. « Une analyse du discours contre-hégémonique. Intersectionnalité critique et pluriversalité décoloniale », *Langage & société*, 178. <<https://hal.science/hal-03636203>>
- RINGOOT 2014 : RINGOOT, Roselyne. *Analyser le discours de presse*. Paris : Armand Colin, 2014.
- SANDRÉ 2013 : SANDRÉ, Marion. *Analyser les discours oraux*. Paris : Armand Colin, 2013.
- SEOANE 2016 : SEOANE, Annabelle. « Deux néologismes par glissement sémantique : quand l'euphémisme cristallise », *La Linguistique*, 2016/2, vol.52, 271-290, 2016. < <https://shs.cairn.info/revue-la-linguistique-2016-2-page-271?lang=fr>>
- VAN DIJK 2005 : VAN DIJK, Johannes A.G.M. *The deepening Divide: Inequality in the information society*. London : Sage.

Јелена Г. Јаћовић

Иван Н. Јовановић

НАЗИВИ ОСЕТЉИВИХ ГРУПА У ФРАНЦУСКОМ МЕДИЈСКОМ ДИСКУРСУ

Резиме

У раду се анализирају називи за осетљиве групације (мигранти, особе са инвалидитетом, црнци, ЛГБТ популација) које су подвргнуте вишеструкој маргинализацији. Ослањајући се на теоријско-методолошке оквире анализе усменог медијског дискурса (Сандре 2013) и анализе дискурса Мангеноа (1984; 1987; 2014) и Паво (2016), покушавамо да прикажемо лексичко-семантичке и синтаксичко-прагматичке елементе којима се служе француски медији. Корпус за наше истраживање је ексцерпиран са сајтова дневних и недељних новина свих политичких оријентација (Ле Монд, Ле Фигаро, Либерасион).

Кључне речи: анализа дискурса, осетљиве групе, медијски дискурс, лексичка деспецификација

Нина Ж. Манојловић¹

Универзитет у Крагујевцу

Филолошко-уметнички факултет²

Катедра за англистику

<https://orcid.org/0000-0003-0238-6413>

МОГУЋНОСТ ПРИМЕНЕ КОГНИТИВНО-ИНФЕРЕНЦИЈАЛНЕ ПРАГМАТИКЕ НА СИТУАЦИОНУ ИРОНИЈУ³

Рад за циљ има проматрање примене когнитивно оријентисаних приступа језику на анализу ситуационе ироније. Најпре се излажу релевантни приступи који су за предмет својих интересовања имали вербалну иронију, те се образлажу њихове предности, али и недостаци, како би се што адекватније образложио одабир ехоичког приступа. Посебан акценат ставља се на потенцијалну адекватност за примену у анализи других типова ироније – ситуациона, драмска, трагичка и сл. Код примене ехоичког приступа на ситуациону иронију долази до одређених терминолошких измена (нпр. *основна пропозиција исказа* основна пропозиција *наратива*) али механизам остаје неизмењен. Одлазећи корак даље, последњи део рада представља пример примене одабраног теоријског апарата теорије релеванције на трагичку иронију на примеру романа *Не дај ми никада да одем* Казау Ишигура, са посебним нагласком на везу ироније и дискриминације клонова-донора органа у дистопијском свету романа. Предлаже се анализа ситуационе ироније аналогна анализи вербалне ироније која показује да одабрани апарат омогућава адекватно тумачење парадоксалности на коју упућује ситуациона иронија Кетине приповести. Такође, предложени приступ објашњава и истовремено постојање ироничног и неироничног тумачења наратива које и сам аутор романа у својим интервјуима потенцира.

Кључне речи: вербална иронија, ситуациона иронија, ехоичка употреба језика, теорија релеванције

1. Увод

Литература о иронији обимна је и обухвата истраживања из области реторике, филозофије, књижевне теорије и лингвистике. Последњих деценија све су бројније анализе из позиције психолингвистике (в. GIBS 2000; LEGIT i GIBS 2000) и других когнитивно оријентисаних наука (RUIZ DE MENDOSA IBANJEZ

1 manojlovic.nina@gmail.com, nina.manojlovic@filum.kg.ac.rs

2 Истраживање спроведено у раду финансирано је Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије (финансирање по Уговору о преносу средстава за финансирање научноистраживачког рада запослених у настави на акредитованим високошколским установама у 2024. години 451-03-65/2024-03/ 200198).

3 Рад је представљен на конференцији *Језик, књижевност, интјерсекционалност* 2024, одржаној на Филозофском факултету Универзитета у Нишу.

i MASEGOSA 2014, SPERBER i VILSON 1995, VILSON i SPERBER 2012, VILSON 2006). Повезивање дисциплина сматрамо битним предусловом за свеобухватнији и теоријско-методолошки адекватнији приступ наведеном феномену. Циљ овог рада јесте представљање различитих когнитивно оријентисаних приступа језику те њихових тумачења вербалне ироније. На крају се даје пример анализе ситуационе ироније у роману *He дај ми никада да одем* Казуа Ишигура на основу ехоичког приступа иронији.

Вербална иронија традиционално се сматра реторичком фигуром или тропом и најчешће је описана као неслагање између онога што је речено и онога што је заправо комуницирано.⁴ И када је иронија изузетно заступљена, у комуникацији без контекста је веома је тешко утврдити да ли је говорник ироничан или не. Главни разлог јесте тај што је, за разлику од других примера фигуративне употребе језика (рецимо метафоре), саговорнику доступна и дословна интерпретација исказа. Бургерс и др. (2012) су на експерименталан начин показали да интерпретација ироније умногоме зависи од следећих елемената контекста: фактора ироније (тип иронијске евалуације) и маркера ироније (нпр. знаци навода, хипербола и сл.). Говорници су углавном свесни важности контекста (језичког, ситуационог, енциклопедијског и друштвеног) који деле са својим саговорницима и теже да избегавају употребу ироничних исказа када је ниво знања и веровања које деле низак (в. KROJC i KAUČI 2009: 335). Штавише, нека истраживања указују на то да одређени људи имају способност да тумаче ироничне исказе док је други немају, у зависности од бројних фактора (в. GIBS i IZET 2005). Једна од хипотеза у овом раду јесте да, као што је случај са вербалном иронијом, тако и ситуациона иронија има своју „публику”. Наиме, сматрамо да ситуациона иронија (иронија на нивоу текста, односно дискурзивна иронија) не мора нужно бити перципирана као таква од стране различитих прималаца књижевног текста. Ово не важи само за примере различитих типова ироније – сваки текст омогућује различита читања и разноврсна значења текста резултат су преговарања између аутора, текста и реципијента (KATNIĆ-BAKARŠIĆ 2003a: 37–38). Тумачење ситуације као ироничне или не умногоме ће зависити од различитих способности и склоности појединачних читалаца⁵, али и од назнака ироније које писац може уврстити у свој дискурс или, пак, изоставити (као што је случај код Казуа Ишигура).

Прагматика и прагматичке теорије неретко се укључују у приступе анализи дискурса, односно стилистике и пружају вредне аналитичке алате. Како Катњић-Бакаршић (2003a: 41) наводи, није нимало случајно што је стилистика драмског дискурса преузела појмовни апарат управо из прагматичких теорија показујући тако какве стилске последице може имати прихватање или неприхватање прагматичких начела. Управо из тог разлога један део овог рада посвећује се покушају примене постграјсовског когнитивно-инференцијалног приступа на случај ситуационе (односно драмске, трагичке) ироније у наведеном роману. Одабир управо

4 За детаљан опис ироније као стилске фигуре негације, али и њених подтипова видети KOVAČEVIĆ 2015: 107–110.

5 Ми овде подразумевамо да је читалац „адекватан”, односно да поседује одговарајуће социо-културолошко предзнање и довољне интелектуалне капацитете да препозна иронију уколико за њу постоји довољно доказа у тексту.

постулата теорије релеванције биће образложен на крају наредног поглавља.

2. Прагматика вербалне ироније

Зачеци прагматике као засебне науке корене вуку из школе филозофије обичног језика (*ordinary language philosophy*)⁶ чији је један од битнијих представника Пол Грајс. Његов инференцијални приступ језику и комуникацији постао је темељ потоњих неограјсовских и постграјсовских приступа. Међутим, када говоримо о иронији, Грајс (1975, 1989) не одступа од традиционалног приступа према којем се иронија посматра као исказ који преноси управо супротно од онога што је говорник намеравао да саопшти. Он иронију сматра имплицатуром⁷ која се генерише кршењем једне од две максиме (начела) квалитета⁸ и истиче да саговорник зна да је оно што је изречено неистина. Поштујући кооперативни принцип (*Cooperative Principle*), саговорник претпоставља да говорник поштује максиму (начело) односа⁹ (*Maxim of Relation*), те тражи адекватну интерпретацију датог исказа. Његов приступ не успева да објасни зашто говорник бира ироничан исказ уместо дословног и који когнитивни механизми омогућавају комуникативне ефекте ироније. Осим тога, Грајс претпоставља да интерпретација других случајева фигуративног језика (нпр. метафора) прати сличан процес. Ово је проблематичан став јер не узима у обзир једну од основних карактеристика ироничних исказа – говорников став.

Спербер и Вилсонова (1995, 1998) предлажу другачије објашњење интерпретације ироничних исказа. Наиме, у оквиру приступа из позиције теорије релеванције, иронија се посматра као ехоичка употреба језика, односно као „ехо“ неке друге пропозиције уз изражавање говорниковог (дисоцијативног) става према тој пропозицији. Осим тога, Вилсонова и Спербер (2012) истичу да се ефекат ироније не постиже нужно исказом који је супротан од реалног стања ствари и/или говорниковог става. Дати ефекат је резултат еха мисли коју говорник приписује другој особи, групи људи или људима уопште или чак себи¹⁰, али у неком другом тренутку, уз изражавање исмевајућег, критичког или скептичног става према датој мисли. Дакле, могу се издвојити две главне тврдње ехоичког приступа иронији: 1) мисао која (се) *одјекује* (*echoed*) приписује се некој другој особи а не говорнику у датом тренутку и 2) став који говорник изражава према датој одјекнутој мисли (која се сматра неадекватном или неистинитом) јесте дисоцијативан. Уколико се говорников став не препозна као скретање пажње на неслагање између описа света који говорник наизглед исказује и стварног стања ствари (према говорнику), доћи ће до неспоразума, те говорник који није сигуран у саговорникову способност адекватне интерпретације на основу општег, ситуационог и позадинског знања може кори-

6 Услед постојања појединих неслагања при превођењу терминологије (нпр. *максима/начело*) у раду ће у заградама бити наведени и термини у оригиналу на енглеском језику.

7 Грајс дели говорниково значење (*speaker's meaning*) на оно што је речено (*what is said*) и оно што је имплицирано (*what is implicated*). На веома упрошћен начин може се рећи да оно што је речено почива на кодираном садржају исказа уз само два прагматичка процеса које Грајс дозвољава на овом плану комуникације – раздвоначавање (*disambiguation*) и додељивање референције (*reference assignment*). Грубо речено, све остало спада у имплицитни план комуникације.

8 „Не говори оно за шта знаш да је неистина.”

9 У раду је коришћена терминологија предложена у књизи *Праїмаїїка* ауторке М. Мишковић-Луковић (2018).

10 Рецимо: „*Овај сјајан ауто* [како сам неосновано сматрала када сам га куповала] стално се квари.”

стити додатна вербална и невербална средства како би намеравана интерпретација била вероватна (VILSON 2006)¹¹.

Још један приступ иронији вредан пажње јесте теорија претварања (*Pretense Theory*) коју предлажу Кларк и Гариг (1984). Наиме, они предлажу тезу да се ефекат ироније постиже претварањем односно симулацијом извођења одређеног говорног чина. Тај део који представља *ипрећиварање* мора бити препознат као такав. Уочава се јасна паралела између ова два приступа – ехоичког и теорије претварања – јер се у оквиру оба одбацују традиционални приступи према којима се иронија посматра као говорење супротног од онога што се мисли. Такође, оба приступа истичу централну улогу говорниковог става у оваквим исказима. Сличности између ова два приступа изнедриле су и хибридне приступе, као што је теорија алузионалног претварања (*Allusional Pretense Theory*) коју предлажу Кумон-Накамура и др. (1995). Овај приступ веома је близак теорији претварања, с тим што они тврде да се не изводи ниједан говорни чин при изговарању ироничног исказа, већ се говорник претвара да га изводи и очекује од саговорника да препозна говорников став (исмевања, одбацивања и сл.). Кумон-Накамура и др. предлажу два услова која исказ мора да испуни како би се могао сматрати ироничним: 1) прагматичка неискреност (јер се крши услов прикладности (*felicity condition*) искренности) и 2) изневеравање (кршење) очекивања. Трећи услов који је касније придружен (KOLSTON 2000) подразумева успостављање контраста између очекиваног и стварног стања ствари. Дакле, ироничан исказ треба да направи алузију на очекивано стање ствари које је на неки начин нарушено (KUMON-NAKAMURA i dr. 1995: 61). Управо овде видимо паралелу између алузије и еха (одјека) коју предлаже теорија релеванције. Међутим, неки аутори сматрају да је овај приступ бољи јер некада ироничан исказ не представља ехо неке друге пропозиције (в. KOLSTON i GIBS 2007). Ми сматрамо, у складу са закључцима Вилсонове и Спербера (2012), да пропозиција чији ехо представља ироничан исказ не мора нужно бити нека претходно изречена мисао, већ нека очекивана или предвиђена. Вилсонова (2009: 210) наводи да претварање или симулација могу бити укључени у неким случајевима ироније али да се то не треба сматрати обавезном карактеристиком ироничних исказа. Она у овом раду такође истиче важност метарепрезентационе способности и способности читања мисли, односно способност приписивања извесних менталних стања (нпр. знања, веровања, намера и жеља) другима а на основу ученог понашања (в. MIŠKOVIĆ-LUKOVIĆ 2018). Линијом алузионог претварања иде и Кјури (2006: 116) који предлаже да се у случају ироније говорник претвара да ради нешто што заправо не ради – озбиљно тврди, озбиљно поставља питање, озбиљно изражава став – како би таргетирао неки рестриктиван или на други начин дефектан поглед на свет. Међутим, овакав приступ такође има своје мањкавости. Вилсонова (2006) наводи као пример ироничну употребу лепих жеља и/или надања што не иде у прилог Кјуријевој дефиницији ироније.

Овде треба навести и теорију према којој је иронија релевантна неприкладност (*relevant inappropriateness*), а која је у складу са Грајсовим приступом у томе што претпоставља да се иронија постиже инференцијално и под утицајем коопера-

¹¹ Способност препознавања једноставних облика ироније обично се развија око 6. године живота (VILSON 2006).

тивног принципа (в. ATARDO 2000). Међутим, Атардо иде корак даље, тврдећи да је иронија у потпуности прагматички феномен јер је уско повезана са контекстом. Иронију сматра релевантном неприкладношћу јер ироничне изјаве нису прикладне за контекст у оквиру којег су изговорене али јесу релевантне. Као и ехоичка теорија и теорија алузионалног претварања, овај приступ узима у обзир говорников став као посебно битан. Према његовом принципу најмањег нарушавања (*Principle of Least Disruption*) говорник треба да ограничи кршење кооперативног принципа на најмање конверзационе јединице и да дате јединице покуша да повеже са остатком дате интеракције. Дакле, како су иронични искази контекстуално неприкладни и подразумевају кршење бар једног начела (максиме), потребно је што пре поново успоставити кооперативни принцип како би се дошло до адекватне интерпретације у складу са принципом најмањег нарушавања. Међутим, контекстуална неприкладност објашњава само део феномена ироније јер није само иронија пример исказа који не одговара реалном стању ствари – то је случај и са метафором и хиперболом на пример (в. RUIZ DE MENDOSA IBANJEZ i MASEGOSA 2014).

Ехоички приступ теорије релеванције намеће се као најадекватнији из више разлога. Прво, теорија релеванције не подразумева посебне интерпретативне механизме када су иронични искази у питању (интерпретација ироничних исказа биће објашњена у наредном поглављу). Осим тога, ехоичка употреба језика није ограничена само на непосредно видљиве ситуације већ на све елементе онога што се назива когнитивном средином (*cognitive environment*) говорника једног језика, то јест све претпоставке које су ментално доступне учесницима у комуникацији. Такође, не може се тврдити да говорник не врши ниједан говорни чин, односно да се само *претвара* да га врши (в. RUIZ DE MENDOSA IBANJEZ i MASEGOSA 2014). Сама идеја *контрараста* која се везује за *ипраиматичку неискреност* у теорији алузионалног претварања, за *претварање* у теорији претварања, *релевантну неприкладност* код Атарда и *конверзациону импликацију* код Грајса – није адекватно појашњена у смислу когнитивних операција.

Теорија релеванције иронију посматра као део континуума интерпретативне употребе језика односно метарепрезентације вишег реда у односу на дескриптивну употребу језика. Такође, према овом приступу, иронија је подтип атрибутивне употребе језика (SPERBER i VILSON 1986, VILSON 2006). Дакле, иронија је у блиској вези са другим (прећутно/несигнализирано) атрибутивним употребама језика као што је преношење туђег говора (нпр. слободни неуправни говор). Граница између централних и периферних примера ироније постепена је и стоји у блиској вези са тиме у којој мери је материјал који потпада под опсег ехоичке употребе универзално познат, односно заједнички за говорника и саговорника (VILSON 2006). Уколико у питању није опште познато веровање/знање/убеђење иронични израз захтева посебне контекстуалне услове да би био протумачен иронично.

Импликација приступа иронији према којем се иронија третира у складу са другим интерпретативним и атрибутивним употребама језика јесте то да су или сви ови случајеви претварање или ниједан то није. Реканати (2004: 71) развија Грајсов појам *као да се каже* (*making as if to say*) у смеру претварања да се каже, уз изражавање става да је оно што се каже у супротности са стварним стањем ствари

према говорнику. Међутим, „неехоички“ приступи иронији не могу да објасне зашто говорник не може да пренесе било који исказ који је очигледно лажан и очекује да буде схваћен као ироничан, јер свако може да се претвара да је било ко други (VILSON 2006: 1737). С друге стране, говорников дисоцијативни став преноси се примарно тако што се повезује са мишљу/ставом/веровањем које има сличан садржај оном који представља основну пропозицију исказа, а тек секундарно тако што се може повезати са особом (VILSON 2006: 1737). Да би исказ (или његов део) био препознат као ироничан, његово значење мора бити препознато као ехо мисли коју је некада, сада или у будућности неко могао помислити или исказати (SPERBER 1984: 131). Дакле, управо оно што недостаје теорији претварања јесте то да се став који говорник изражава ироничним исказом односи на мисао или исказ који говорник *приписује* (енгл. *attributes*) некој особи или *људима уопште*.

3. Прагматика ситуационе ироније: теорија релеванције

У овом делу рада ћемо укратко изложити основне постулате одабраног приступа и дати илустрацију примене ехоичког приступа на пример ситуационе ироније.

Теорија релеванције (SPERBER I VILSON 1986, KARSTON 2002) представља когнитивно-инференцијални приступ језику и комуникацији који почива на два принципа – когнитивни и комуникативни принцип релеванције. Према првом принципу постулира се да је људска когниција усмерена ка максимизацији релеванције, док према другом принципу сваки вербални и невербални хотимични стимуланс носи претпоставку о сопственој оптималној релеванцији. Релеванција није мерљива већ представља однос постигнутих когнитивних ефеката и уложеног напора – сразмерна је броју когнитивних ефеката, односно обрнуто сразмерна уложеном напору. Оптимално релевантан стимуланс довољно је релевантан да привуче саговорникову пажњу и оправда уложени напор али и најрелевантнији могући у складу са говорниковим способностима и склоностима. У потрази за релеванцијом саговорник се користи стратегијом најмањег напора – интерпретативне хипотезе о тумачењу говорниковог исказа формирају се према редоследу њихове приступачности и процес се завршава када саговорник задовољи сопствено очекивање релеванције датог исказа (или ако до очекиване релеванције не може доћи). Интерпретативне хипотезе формирају се брзо и онлајн и могу бити јаче или слабије саопштене. Наиме, што је већа разлика између кодираног и саопштеног садржаја то је експликатура¹² слабија. Импликатура¹³ је јака уколико је неопходна за разумевање говорниковог значења, док слабе импликатуре нису изразито манифестне¹⁴ и за

12 Експликатура је „пропозиција која се саопштава у исказу ако настаје развојем (тј. прагматичким обogaћењем) једне од логичких форми кодираних у исказу или развојем реченичног дела логичке форме исказа.“ (МИШКОВИЋ-ЛУКОВИЋ 2018: 131)

13 Импликатура је „саопштена пропозиција која није експликатура: претпоставка која се искључиво изводи прагматичком инференцијом; говорникова намеравана контекстуална претпоставка (имплицирана премиса) или контекстуална импликација (имплицирани закључак).“ (МИШКОВИЋ-ЛУКОВИЋ 2018: 133)

14 Манифестност претпоставке је „[с]тепен до ког је појединац способан да ментално представи неку претпоставку и да је у датом тренутку сматра истинитом или вероватном.“ (МИШКОВИЋ-ЛУКОВИЋ 2018: 142)

њихово извођење углавном је одговоран саговорник.

У оквиру когнитивно-инференцијалног приступа комуникацији за нашу анализу најрелевантнији је експлицитни план комуникације. Експликатура исказа генерира се на основу кодираног садржаја, односно развијањем логичке форме. Ово никако не значи да не постоји озбиљан прагматички уплив на експлицитном плану. Прагматички процеси који доприносе експликатури исказа јесу раздвојачавање (*disambiguation*), додељивање референције (*reference assignment*), слободно обogaћење (*free enrichment*), засићење (*saturation*) и формирање *ad hoc* концепата (*ad hoc concept formation*). Тек прагматички обogaћена пропозиција исказа може постати основна експликатура исказа уколико је намеравана од стране говорника.

Код ироничних исказа основна експликатура не постоји јер основна пропозиција исказа никада није намеравана од стране говорника. Релеванција ироничног исказа лежи у експликатури вишег реда која представља опис говорног чина и говорниковог става:

(1) Исказ:

Сви су одушевљени музиком.

Неексплицирана основна пропозиција исказа:

Сви [присутни на тој и тој прослави] су одушевљени музиком [која се на датој прослави пушта].

Експликатуре вишег реда:

Говорник је рекао да су сви [присутни на тој и тој прослави] одушевљени музиком [која се на датој прослави пушта];

Говорник сматра да је неосновано/апсурдно мислити да су сви [присутни на тој и тој прослави] одушевљени музиком [која се на датој прослави пушта].

Дакле, код ироничних исказа намера говорника јесте управо подвучена експликатура вишег реда у оквиру које се налази и (неексплицирана) основна пропозиција исказа. Имплицитним планом комуникације нећемо се посебно бавити у овом раду, али можемо напоменути да би, у зависности од контекста употребе исказа у (1) импликатуре могле бити да се говорник није лепо провео на датој прослави, да су организатори прославе могли боље да организују догађај, да говорник више неће ићи на сличне прославе итд.

Уколико бисмо наведени апарат применили на ситуациону иронију морали бисмо да уведемо извесне термилошке измене. Наиме, код ситуационе ироније не говоримо о исказу већ о нивоу дискурса и наратива, који надилази појам исказа. Стога предлажемо да уместо основне пропозиције исказа термилошко решење буде *основна пропозиција наратива*. Опис пропозиционог става (друга експликатура вишег реда) гласила би:

Имплицитни аутор/наратор/лик сматра да је неосновано/апсурдно мислити да [основна пропозиција наратива].

У зависности од примаоца текста одређена ситуација (односно основна пропозиција наратива) може бити и основна експликатура наратива уколико се наратив не перципира као ироничан већ као намераван од стране аутора/наратора/

лика. Самим тим ће и имплицатуре наратива бити сасвим другачије.

Потенцијални проблем са формулисањем експликатуре вишег реда може настати услед тога што се ситуациона иронија (иронија ситуације, иронија судбине) не остварује посебним дискурзивним стратегијама већ настаје услед различитих односа између феномена, ствари и ликова и заснива се на раскораку или парадоксу, било затеченом или измишљеном (који је карактеристичан за фикцију) (BAGIĆ 2002: 163). Осим тога, ситуациона иронија неретко представља претњу која дуго траје а која није препозната од стране учесника и посматрача јер откривање долази касније као преокрет, а очекивани исход стоји у нескладу са крајњим резултатом (TARNER 2015). Дакле, терминологијом теорије релеванције, можемо рећи да се одређена *основна пропозиција наратива* може сматрати и *експликацијом наратива* све док се (уколико до тога уопште дође, како ћемо видети у анализи) не испостави да је у питању *неексплицирана основна пропозиција наратива* према којој се изражава дисоцијативан став.

Узмимо као почетну илустрацију једноставан пример ситуационе ироније који дају Руиз де Мендоса Ибањез и Масегоса (2014). Наиме, они наводе пример особе која је уложила велику суму новца у очигледно поуздану компанију, а истовремено исмевала друге због тога што нису искористили исту могућност, а онда се испоставило да је компанија доживела неуспех, а новац инвеститора је изгубљен. Даље наводе да је ситуација иронична због комбинације два разлога – 1) постоји дискрепанција између убеђености инвеститора у солвентност компаније и стварне ситуације и 2) након пропасти компаније остаје чињеница да се инвеститор немесно ругао онима који нису хтели да уложе новац што сада изгледа будаласто. У оквирима теорије релеванције могли бисмо ову ситуациону иронију представити на следећи начин:

(2) Наратив:

Инвеститор се са правом руга онима који нису спремни да преузму ризик и уложе новац.

Неексплицирана основна пропозиција наратива:

Инвеститор_x се са правом руга онима који нису спремни да преузму ризик и уложе новац [у ту-и-ту компанију]¹⁵.

Експликатуре (наратива) вишег реда:

Имплицитни аутор/наратор/лик је рекао да се инвеститор_x са правом руга онима који нису спремни да преузму ризик и уложе новац [у ту-и-ту компанију];

Имплицитни аутор/наратор/лик сматра да је неосновано/апсурдно мислити да се инвеститор_x са правом руга онима који нису спремни да преузму ризик и уложе новац [у ту-и-ту компанију].

Овде треба приметити и да је неексплицирана пропозиција наратива уједно и основна експликатура наратива до одређеног тренутка – до пропасти компаније, где се открива иронични обрт. Свакако, како је наратива комплексан демонстративни комуникациони чин, истовремено су могуће и друге основне пропозиције наратива (нпр. Паметно је уложити новац [у ту-и-ту компанију], Они који нису

¹⁵ Ознака *x* сигнализира да је извршен прагматички процес додељивања референције.

уложили новац [у ту-и-ту компанију] испали су будалести и сл.) које би биле анализиране на исти начин, односно за које би се експликатуре вишег реда генерисале на исти начин.

Међутим, трагичка или драмска иронија представља још комплекснији проблем, те већи изазов за предложену прагматичку анализу. Наиме, за разлику од конверзације, драмски модел је сложени и подразумева два нивоа – први, у којем је еминент драмски писац, а реципијент публика/читаоци и други ниво у којем су еминент и реципијент ликови у драми (KATNIĆ-BAKARŠIĆ 1999: 55). Управо свест о оваквој структури комуникације у драми омогућава тумачење драмске ироније, те анализу онога што аутор жели да саопшти публици (KATNIĆ-BAKARŠIĆ 1999: 55). С друге стране, у *Речнику књижевних термина* (ŽIVKOVIĆ i dr. 1986: 275) трагичка иронија дефинише се као преокрет у радњи који се догађа неочекивано за (главног) јунака. Трагичка иронија (тј. драмска или иронија судбине) представља контрадикцију наративу који претходи преокрету, што представља објективну иронију (ŽIVKOVIĆ i dr. 1986: 275). У наредном поглављу покушаћемо да анализирамо трагичку иронију у одабраном корпусу као *ехоичку ујошпреду нарације*. Роман *Не дај ми никада да одем* одабран је за анализу у овом раду из два основна разлога: 1) трагичка иронија која се заступљена у интерпретацији романа комплексан је вид невербалне ироније и представља изазов за лингвистичку анализу и 2) постоји двоструко читање наратива у наведеном роману – иронично и неиронично – што потврђују наведене књижевно-теоријске студије и интервјуи са самим аутором.

4. Трагичка иронија у роману *Не дај ми никада да одем*: пример анализе

У драмским дијалозима управо се иронија неретко користи тако што ликови често изговарају реченице које публика препознаје као контрадикторне њиховим правим осећањима или ситуацији (KATNIĆ-BAKARŠIĆ 2001¹⁶). С друге стране, оно што нас у овој анализи интересује јесте иронија наратива или заплета која се не постиже само дијалогом већ представља интеракцију наратива, дијалога, али и читаоцевих очекивања, знања, веровања, убеђења и сл. Ромчевић (1999: 119) сматра да теорија о дискрепантном знању (то јест о дискрепанци у спознаји код публике/читалаца и спознаје код ликова) омогућава другачије сагледавање драмске ироније. Према њему драмска иронија настаје када „интерни и екстерни комуникацијски систем дођу у конфликт“, односно, када сазнања и увиди реципијената дају додатни слој значења исказу у оквиру текста или поступцима и понашању лика и на тај начин „руши или доводи у питање значење које лик жели да створи“ (ROMČEVIĆ 1999: 119). Сматрамо да неретко до овакве дискрепанције долази управо у делима Казуа Ишигура и покушаћемо на то да се осврнемо у овом делу рада. Иако лингвистичке студије које се баве драмским и прозним делима могу деловати неадекватно и изазивати збуњеност код традиционалних лингвиста, интердисциплинарност у

¹⁶ У наведеној студији Катнић-Бакаршић се бави прагматичком анализом драмског дискурса, али у оквиру Грајсовске прагматике (махом примена кооперативног принципа и начела/максима), док се неограјсовски и пострајсовски приступи не помињу (в. KATNIĆ BAKARŠIĆ 2001: 147–151). Такође, у својој књизи *Стилистика драмског дискурса* на драмски дијалог примењује сличне прагматичке теорије које претходе когнитивно-инференцијалном приступу коришћеном у овом раду (в. KATNIĆ BAKARŠIĆ 2003б: 90–136).

оваквим истраживањима постала је нужност (KATNIĆ-BAKARŠIĆ 2003δ: 7).

Радња романа *Не дај ми никада да одем* одвија се у алтернативној дистопијској стварности у којој је клонирање људи дозвољено, а клонови су створени да донирају органе другима. Иако сазнају истину, клонови пасивно прихватају своју судбину. Дискриминација на биолошкој основи (клонови наспрам *правих* људи) твори неколико линија наратива. Кроз причу о клоновима говори се из позиције дискриминисаних, али сама дискриминација, то јест став према истој не може бити сагледан једнозначно. Као што је већ речено, према ехоичком приступу иронични исказ мора бити препознатљив као ехо (одјек) мисли или исказа (или уопштено репрезентације са концептуалним садржајем) који се може приписати некој особи, групи људи или људима уопште, а културне норме широко су заступљене у људским умовима и увек су доступне за ироничан ехо (VILSON 2006). Управо из тог разлога ироничне алузије на културне норме могу се користити без икаквих посебних контекстуалних поставки и припрема а да би се изразио став према широко распрострањеним нормама (VILSON 2006: 1738). Можда је управо то разлог ироничног читања Ишигуровог романа *Не дај ми никада да одем* без обзира на говорникову, у овом случају пишчеву, намеру. Наиме, Ишигуро и сам у интервјуима (в. ŠEJFER i VONG 2008) прави иронијски отклон од заступања једнозначне интерпретације која би потврдила неприкосновеност ситуационе ироније у наведеном роману. Његово потенцирање хуманитета, тога да је прича о Кети Х. и њеним пријатељима прича о људској судбини која неизоставно подразумева старење, суочавање са смртношћу или бар одлагање тог суочавања до неминовног сусрета са реалношћу, уравнотежава тумачење Кетиног лика као трагичног. Тумачење позиције клонова као упоредне позиције човека у контексту егзистенцијалне филозофије финитности, приписује трагичну ноту судбинама клонова у хуманом контексту, не и спрам опресивног система експлоатације који приморава клонове на донације и прерану смрт. Овакво тумачење, посматрано из позиције когнитивно-инференцијалне прагматике, подразумевало би одсуство ироније при интерпретацији наратива. У том случају имали бисмо основну пропозицију наратива која би била изједначена са основном експликатуром наратива:

(3) **Наратив:**

Сви ћемо ишчезнути и умрети, али људи су способни да нађу енергију да створе мало среће и пристојности док су ту.¹⁷

Основна пропозиција наратива/ основна експликатура наратива:

Сви ћемо ишчезнути и умрети, али људи су способни да нађу енергију да створе мало среће и пристојности док су ту.

Експликатуре вишег реда овде не би биле главни носиоци релеванције наратива, већ би напосто представљале описе наративног (наместо говорног) чина и пропозиционог става (имплицитног аутора/ наратора/ лика).

На основу ауторовог тумачења наратива које је изразио у својим интервјуима, можемо издвојити и друге основне пропозиције наратива које би, према Ишигуру, требало да буду и основне експликатуре наратива јер су намераване од стране имплицитног аутора/ наратора/ лика – Трагична судбина клонова-донора нормал-

17 В. Шејфер и Вонг (2008: 202).

на је унутар њиховог (дистопијског) света (ŠEJFER i VONG 2008: 2015), Кети (као и други клонови-донори) прихвата своју судбину и начин живота који јој је дозвољен да живи као људско биће, без побуне и тежње ка промени (ŠEJFER i VONG 2008: 2015), ученици (будући донори органа) обмањивани су у детињству како би добили нешто још вредније – да буду добри људи (ŠEJFER i VONG 2008: 2019), наратив у роману представља позитивну причу о смртности (ŠEJFER i VONG 2008: 2020) и др.

Међутим, читалац и/или критичар могу наведене основне пропозиције наратива посматрати као облике ироније. Несумњиво је да аутор уочава тихи трагизам у људској судбини, али трагизам који је континуирано превреднован динамичким модусима одржања идентитетских наратива који се флексибилно прилагођавају захтевима измењених друштвених и културних парадигми. Трагедија, чије исходиште подразумева катастрофу у виду смрти трагичког јунака и чија је радња вођена начелима линеарног поимања људске егзистенције (представљене на индивидуалном нивоу), усклађена је са иронијским раскораком између постулиране слике света коју јунак заступа и њеног измештања по самоспознаји која мења перспективу. Међутим, флексибилност наративног идентитета пружа приповедачу могућност да иронију преобликује или одбаци, зависно од поставки нове идентитетске парадигме. Тако и читалац не може да пребаци одговорност за тумачење на текст, јер разумевање значења у тексту подразумева и стварање значења које је читалац мотивисан да, у зависности од заузете перспективе, спроведе.

Тако се изостанак побуне заједнице клонова против доминантне структуре која их експлоатише може сагледати као вид пасивизације и кукавичлука, као трагичност ограничене перспективе која не дозвољава увид у моделе побуне, или као динамика модела опстанка и тестирања граница отпора. Деконструктивистичко читање ироније у Ишигуровом тексту сагледава све аспекте тумачења оних делова наратива који пружају отпор једнозначној интерпретацији. Уколико се позиција хуманог субјекта, који упркос темпорално ограниченој егзистенцији бира да живи у свету без метанаратива о смислу који надилази егзистенцију, перципира као парадоксална (LUKIĆ 2011, MATOVIĆ 2015), основна пропозиција наратива у примеру (3) не би била и основна експликатура наратива. У том случају прималац текста генерисао би следећу експликатуру вишег реда:

Имплицитни аутор/наратор/лик сматра да је неосновано/апсурдно мислити да ћемо сви ишчезнути и умрети, али људи су способни да нађу енергију да створе мало среће и пристојности док су ту.

Исто важи и за иронична тумачења других пропозиција наратива. На пример, Ишигуро наводи да је квалитет живота ликова бољи услед образовања (ликовна и књижевна уметност, учење да буду добри према другима и сл.) које добијају (ŠEJFER i VONG 2008: 2019). Дакле, упориште људске духовности налази се у уметничкој креативности, пожртвованости, залагању за правду и једнакост. То упориште бива иронизовано експлоатацијом клонова, које од људи не разликује ниједан релевантан фактор за дефиницију духовности. Биолошко порекло користи се као дистинктивно својство, као елементарна разлика између људи и клонова, која људима даје за право да клонове експлоатишу за „донацију” органа (в. MATOVIĆ

2020). У светлу наведеног ироничног тумачења датог наратива интерпретација би генерисала, рецимо, следећу неексплицирану пропозицију наратива:

(4a) Оправдано је клонове подучавати доброти, ваљаним међуљудским односима, уметности и сл. како би им животи били квалитетнији, без обзира на неминовност њихове смрти јер је управо та неминовност свима заједничка.

Ова основна пропозиција наратива даље би се уградила у експликатуру вишег реда:

(4б) Имплицитни аутор/наратор/лик сматра да је неосновано/апсурдно мислити да је оправдано клонове подучавати доброти, ваљаним међуљудским односима, уметности и сл. како би им животи били квалитетнији, без обзира на неминовност њихове смрти јер је управо та неминовност свима заједничка.

Читалац, дакле, може интерпретирати наратив као ироничан (од стране аутора, наратора или лика) иако дати наратив није намеравао као ироничан (али и обрнуто – да изостане намеравана иронична интерпретација наратива). Оваква анализа у сагласју је са потенцијалним различитим интерпретацијама услед разлика у когнитивним моделима¹⁸, односно схемама (KATNIĆ-BAKARŠIĆ 2003б: 122125). Слично нашим закључцима, анализирајући драмски дискурс, Катнић Бакаршић (2003б: 125) закључује:

Читатељи интерпретирају поједине дијалогске секвенце и конфликте на основу властитих социокултурних, психолошких, дискурзивних и интертекстуалних схема, тако да и овдје може доћи до нарушавања комуникације, до погрешне интерпретације, стереотипизације и слично.

У литератури о иронији, посебно вербалној, чешће су описани случајеви где изостаје препознавање ироничног исказа као таквог, те тумачење датог исказа као дословног. У роману који је предмет наше анализе видимо да се дешава управо супротно. Иако наратив и његови делови нису писани са интенцијом да буду схваћени као иронија, неретко се дешава да се интерпретирају као иронични – као ехо наратива који се приписује другом лику/наратору, људима уопште или чак самом лику/наратору, али у неком другом тренутку, уз изражавање критичког или дисоцијативног става према датом наративу.

5. Закључна разматрања

У раду су изложени и укратко представљени најрелевантнији приступи тумачењу ироничних исказа када је вербална иронија у питању. Иако је било студија које су одређене прагматичке постулате примењивали на књижевна дела (в. фусноту 14), у овом раду за пример анализе одабран је комплекснији пример ироније. Циљ је био испитати адекватност одабраног прагматичког приступа не само на ситуациону већ и на њен подтип – трагичку иронију. У одабраном роману иронизовани су покушаји да се уметничком/културном вредношћу превазиђе страх од

18 Оно што би у оквиру теорије релеванције одговарало термину *когнитивни контекст/схема* био би контекст интерпретације – опште знање (као и склоности и веровања примаоца), посебно знање, ситуациони (и физички) контекст, интерперсонални контекст и сл.

смрти и пролазности живота, као и модел пожртвованости зарад идеала за чије се остварење жртвују они који нису на привилегованим позицијама моћи. Међутим, текст романа такође пружа могућност тумачења наведених облика осмишљавања смртности као легитимних начина заогртања симболима неизвесности непознатог, лакановског Реалног које не дозвољава симболизацију. Напетост текста која ипак захтева разлучивање јесте однос позиције клонова спрам друштвено-политичке структуре која иницира њихову превремену смрт и позиције човека који, колико год да га одлаже, ипак нема могућност вечног одлагања неизбежног. Опет, у другој неуралгичној тачки, уколико тумачимо доступност средстава за привремено одлагање смрти, и позиција клонова може бити индикативна за односе моћи и привилегије који диктирају ко има приступ медицинским средствима за лечење, као и условима за здравији живот.

Критичка стилистика почива на аксиому да је значење динамичан концепт и да умногоме зависи од комплексних односа самог текста, друштвено-културног и когнитивног окружења у којем се текст ствара и конзумира, али и између аутора и различитих рецепијената (КАТНИЋ-БАКАРШИЋ 2003а: 42). Однос према дискриминацији на биолошкој основи у роману чита се двојако – као неиронично помирујући став који представља слику друштва и људског идентитета, али и као ироничан коментар на склоност људи ка дискриминацији по било којој тачки интерсекционалности, то јест димензији, нивоу или аспект идентитета. У случају Ишигуровог романа дискриминација се врши на биолошкој основи – аспект идентитета на маргини интерсекционалности који је узет као централни, потенцијално, у сврху онеобичавања дискриминације. Како потенцијална иронија није сигнализирана, иронично читање мотивисано је културним нормама које су широко распрострањене у датом друштву и представља окидач за тумачење одређеног исказа или наратива као изражавања дисоцијативног става (VILSON 2006: 1738). Овде можемо говорити о ангажованости интерпретације која треба да буде усмерена на деконструкцију и мењање устаљених односа моћи (КАТНИЋ-БАКАРШИЋ 2003а: 43). Иако је писац/говорник можда има намеру да саопшти позитивну причу о смртности, рецепција наратива као ироничног говори у прилог тези да општеприхваћене друштвене норме не понекад блокирају намеравану интерпретацију.

Цитирана литература

- АТАРДО 2000: Attardo, Salvatore. "Irony as Relevant Inappropriateness". *Journal of Pragmatics* 32: 793-826. [https://doi.org/10.1016/S0378-2166\(99\)00070-3](https://doi.org/10.1016/S0378-2166(99)00070-3).
- БАГИЋ 2002: Bagić, Krešimir. *Rječnik stilskih figura*. Zagreb: Školska knjiga.
- БУРГЕРС И ДР. 2012: Burgers, Christian, Margot van Mulken, Peter Jan Schellens. "Type of evaluation and marking of irony: The role of perceived complexity and comprehension". *Journal of Pragmatics* 44: 231-242. <https://doi.org/10.1016/j.pragma.2011.11.003>.
- ВИЛСОН 2006: Wilson, Deirdre. "The pragmatics of verbal irony: Echo or pretence?". *Lingua* 116.10: 1722-1743. <https://doi.org/10.1016/j.lingua.2006.05.001>.
- ВИЛСОН 2009: Wilson, Deirdre. "Irony and metarepresentation". *UCL Working Papers in Linguistics* 21: 183-226.
- ВИЛСОН И СПЕРБЕР 2012: Wilson, Deirdre & Sperber, Dan. "Explaining irony". In: Wilson, Deirdre & Sperber, Dan (Eds.). *Meaning and Relevance*: 123-145. Cambridge: Cambridge University Press.

- ГИБС 2000: Gibbs Jr., Raymond W. "Irony in talk among friends". *Metaphor and Symbol*: 15 5-27. https://doi.org/10.1207/S15327868MS151&2_2.
- ГИБС И ИЗЕТ 2005: Gibbs Jr., Raymond W. & Izett, Christin D. "Irony as persuasive communication". In: Colston, Herbert L. & Katz, Albert (Eds.). *Figurative language comprehension: Social and cultural factors*: 131-152. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates. <https://doi.org/10.4324/9781410611628>.
- ГРАЈС 1975: Grice, Paul H. "Logic and conversation". In: Cole, Peter & Morgan, Jerry L. (Eds.). *Syntax and semantics: Speech acts*: 41-58. New York: Academic.
- ГРАЈС 1989: Grice, Paul H. *Studies in the way of words*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- ЖИВКОВИЋ И ДР. 1986: Živković, Dragiša (ur.). *Rečnik književnih termina*. Beograd: Nolit.
- КАТНИЋ-БАКАРШИЋ 1999: М. Katnić-Bakaršić. *Lingvistička stilistika*. Budapest: Open Society Institute.
- КАТНИЋ-БАКАРШИЋ 2001: М. Katnić-Bakaršić. *Stilisika*. Sarajevo: Ljiljan
- КАТНИЋ-БАКАРШИЋ 2003а: М. Katnić-Bakaršić. *Stilistika diskursa kao kontekstualizirana stilistika. Fluminensia: časopis za filološka istraživanja*, 15(2), 37-48.
- КАТНИЋ-БАКАРШИЋ 2003б: М. Katnić-Bakaršić. *Stilistika dramskog diskursa*. Zenica: Vrijeme
- КАРСТОН 2002: Carston, R. *Thoughts and utterances: The pragmatics of explicit communication*, Blackwell Publishing.
- КЈУРИ 2006: Currie, Gregory. "Why irony is pretence". *The architecture of the imagination*: 111-134, Oxford: Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199275731.003.0007>.
- КЛАРК И ГЕРИГ 1984: Clark, Herbert H. & Gerrig, Richard J. "On the pretense theory of irony". *Journal of Experimental Psychology: General* 113: 121-126. (Reprinted in Gibbs and Colston. 2007: 25-33).
- КОВАЧЕВИЋ 2015: Ковачевић, Милош. *Стилистика и граматика стилских фигура*. Београд: Јасен.
- КОЛСТОН 2000: Colston, Herbert L. & O'Brien, Jennifer. "Contrast and pragmatics in figurative language: Anything understatement can do, irony can do better". *Journal of Pragmatics* 32: 1557-1583. [https://doi.org/10.1016/S0378-2166\(99\)00110-1](https://doi.org/10.1016/S0378-2166(99)00110-1).
- КОЛСТОН И ГИБС 2007: Colston, Herbert L. & Gibbs Jr., Raymond W. "Introduction. A Brief History of Irony". In: Colston, Herbert L. & Gibbs Jr., Raymond W. (Eds.). *Irony in language and thought. A cognitive science reader*: 3-24. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- КРОЈЗ И КАУЧИ 2009: Kreuz, Roger J. & Caucci, Gina M. "Social aspects of verbal irony use". In: H. Pishwa (Ed.). *Language and social cognition. Expression of the socialmind* 325-348. Berlin: Mouton de Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110216080.2.325>.
- КУМОН-НАКАМУРА И ДР. 1995: Kumon-Nakamura, Sachi, Sam Glucksberg, Mary Brown. "How about another piece of the pie: The allusional pretense theory of discourse irony". *Journal of Experimental Psychology: General* 124: 3-21.
- ЛЕГИТ И ГИБС 2000: Leggitt, John S. & Gibbs Jr., Raymond W. "Emotional reactions to verbal irony". *Discourse Processes* 29: 1-24. https://doi.org/10.1207/S15326950dp2901_1.
- ЛУКИЋ 2011: Lukić, Zlata. "Human Condition in Kazuo Ishiguro's *Never Let Me Go*". *Philologia*, IX/9. Beograd: Udruženje građana Philologia. 123-133. <https://doi.org/10.18485/philologia.2011.9.9.13>.
- МАТОВИЋ 2015: Matović, Tijana. *Tragizam bića kao uslov sreće u romanu Ne daj mi nikada da odem Kazua Išigura*. U: *Sreća*, ur. Dragan Bošković. Kragujevac: Filološko-umet-

- nički fakultet. 249–259. [orig. Матовић, Тијана. Трагизам бића као услов среће у роману *Не дај ми никада да одем* Казуа Ишигура. У: *Срећа*, ур. Драган Бошковић. Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет. 249–259.]
- МАТОВИЋ 2020: Matović, Tijana. Intimna mehanizacija duše u romanu *Ne daj mi nikada da odem* Kazua Išigura. U: *Srpski jezik, književnost, umetnost: Zbornik radova sa XIV međunarodnog naučnog skupa održanog na Filološko-umetničkom fakultetu u Kragujevcu* (25–27. X 2019), *Knjiga II, Tako male stvari: intimno u književnosti i kulturi*. Dragana Bošković i Časlav Nikolić (ur.). Kragujevac: Filološko-umetnički fakultet. 161–170. [orig. Матовић, Тијана. Интимна механизација душе у роману *Не дај ми никада да одем* Казуа Ишигура. У: *Српски језик, књижевност, уметност: Зборник радова са XIV међународног научног скупа одржаног на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу* (25–27. X 2019), *Књига II, Тако мале ствари: интимно у књижевности и култури*. Драган Бошковић и Часлав Николић (ур.). Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет. 161–170.]
- МИШКОВИЋ-ЛУКОВИЋ 2018: Mišković-Luković, Mirjana. *Pragmatika*. Kragujevac: Filološko-umetnički fakultet. [orig. Мишковић-Луковић, Мирјана. *Прагматика*. Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет.]
- РЕКАНАТИ 2004: Recanati, François. *Literal Meaning*. Cambridge: Cambridge University Press.
- РОМЧЕВИЋ 1999: Romčević, Nebojša. „Nivoi spoznaje dramskih likova i publike”. *Zbornik radova Fakulteta dramskih umetnosti* 3: 116–120. Beograd: Fakultet dramskih umetnosti. [orig. Ромчевић, Небојша. „Нивои спознаје драмских ликова и публике”. *Зборник радова Факултета драмских уметности* 3: 116–120. Београд: Факултет драмских уметности.]
- РУИЗ ДЕ МЕНДОСА ИБАЊЕЗ И МАСЕГОСА 2014: De Mendoza Ibáñez Francisco José, Ruiz, Alicia Galera, Masegosa. *Cognitive modeling: A linguistic perspective*. John Benjamins Publishing Company.
- СПЕРБЕР 1984: Sperber, Dan. “Verbal irony: Pretense or echoic mention?”. *Journal of Experimental Psychology: General* 113: 130–136.
- СПЕРБЕР И ВИЛСОН 1986: Sperber, Dan & Wilson, Deirdre. *Relevance. Communication and cognition*. MA: Oxford University Press.
- СПЕРБЕР И ВИЛСОН 1995: Sperber, Dan & Wilson, Deirdre. “Irony and relevance. A reply to Seto, Hamamoto and Yamanashi”. In: Carston, Robyn & Uchida Seiji (Eds.). *Relevance Theory: Applications and implications*: 283–293. Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins.
- ТАРНЕР 2015: Turner, Katherine L. *This is the sound of irony*. Routledge.
- ШЕЈФЕР И ВОНГ 2008: Shaffer, Brian W. & Wong, Cynthia F. (Eds.). *Conversations with Kazuo Ishiguro*. Jackson, Mississippi: University Press of Mississippi.

Nina Ž. Manojlović

POSSIBILITY OF APPLYING COGNITIVE-INFERENTIAL PRAGMATICS TO SITUATIONAL IRONY

Summary

The paper aims to investigate the application of cognitively oriented approaches to language to the analysis of situational irony. First, relevant approaches that have verbal irony as their subject of interest are presented, along with their advantages and disadvantages, in order to adequately explain the choice of the echoic approach. Special emphasis is placed on its potential for application in the analysis of other types of irony – situational, dramatic, tragic, etc. When apply-

ing the echoic approach to situational irony, certain terminological changes occur (e.g. the basic proposition of the utterance becomes the basic proposition of the narrative), but the mechanism remains unchanged. Going a step further, the last part of the paper presents an example of the application of the selected theoretical apparatus of Relevance Theory to tragic irony in the novel *Never Let Me Go* by Kazuo Ishiguro, with a special emphasis on the connection between irony and discrimination against clones-organ donors in the dystopian world of the novel. An analysis of situational irony analogous to the analysis of verbal irony is proposed, which shows that the selected apparatus enables adequate interpretation of the paradox indicated by the situational irony of Kate's story. The proposed approach also explains the simultaneous existence of ironic and non-ironic interpretations of the narrative, which the author of the novel himself emphasizes in his interviews.

Keywords: verbal irony, situational irony, echoic use of language, relevance theory

Соња С. Леро Максимовић^{1*}

Универзитет у Бањој Луци

Филолошки факултет

Катедра за србистику

<https://orcid.org/0009-0002-0109-7628>

ЈЕЗИК И ТЕРИТОРИЈА: ИНТЕРСЕКЦИОНАЛНОСТ И ПРИМЈЕР ДИСТРИБУЦИЈЕ АУТОРСКИХ ПРАВА ЗА ПРЕВОДЕ²

Уколико узмемо у обзир да интерсекционалност полази од претпоставке како указивање на укрштања различитих карактеристика и димензија вишеструко слојевитих и сложених идентитета отвара простор за сагледавање и проблематизацију облика неједнакости или дискриминације које је, ограничавањем или свођењем на једну димензију, могуће превидјети или погрешно, непотпуно протумачити, онда се управо ово аналитичко средство намеће као једно од врло корисних за разумијевање питања сложеног односа језика и територије, сагледаног у контексту савременог издаваштва као гране креативне индустрије. С тим у вези, у овом раду бавили смо се уочавањем и проучавањем принципа на основу којих се издају лиценце за дистрибуцију ауторских права за дјела која се преводе са страног језика на српски, односно питањем да ли се приликом издавања лиценце за преводе и дефинисања ставки у издавачким уговорима приоритет даје језику или територији или су пак те категорије неодвојиве. Приликом анализе функционисања ових принципа у контексту српског језика у Србији и Босни и Херцеговини, показало се врло корисним сагледати статус српског језика истовремено и на глобалном и на локалном нивоу зарад добијања што потпуније слике о томе како ови механизми условљавају издавачке праксе и како би се потенцијални недостаци могли кориговати и будуће праксе успјешније усмјеравати.

Кључне ријечи: ауторска права, издаваштво, издавачки уговор, интерсекционалност, језик и територија

Уводне напомене

Издаваштво можемо посматрати као један од централних стубова креативне индустрије, чији задаци и циљеви подразумевају не само продукцију и ширење књижевности и знања него и (пре)обликовање културних вриједности, идентитета и наратива. Позиционирање издаваштва у контекст креативних индустрија³ наглашава његов двоструки значај – културни и економски. Издавачка индустрија игра

1 sonja.lero.maksimovic@flf.unibl.org

2 Рад је представљен на конференцији *Језик, књижевност, интерсекционалност 2024*, одржаној на Филозофском факултету Универзитета у Нишу.

3 Креативна економија, у оквиру које се помиње и појам креативне индустрије, подразумева 15 различитих сфера, од оглашавања и архитектуре, преко моде, дизајна и филма, па све до издаваштва (за више детаља в. ТОМАШЕВИЋ 2015: 10).

кључну улогу у дефинисању појединачних културних идентитета и успостављању дијалога између различитих култура, али истовремено доприноси државним економијама. Опстанак и неометан развој издаваштва данас зависи умногоме од могућности прилагођавања свијету моделованом према законитостима глобализације и дигитализације који одликује наглашено увезивање на многоструким нивоима, гдје циркулација идеја и пракси превазилази државне, језичке и уопште културне границе и баријере. Интензиван темпо развоја дигиталних медија и уопште технологије, који нам омогућава увиде у трендове и праксе у различитим крајевима свијета, истовремено подстиче и олакшава ширење интереса за дјелима преводне књижевности, а управо постојање или непостојање интереса за одређеним садржајем условљава и диктира потребу за његовом конзумацијом, односно продукцијом. У том контексту, разумијевање механизма којим се регулишу лиценцирање и дистрибуција ауторских права за преводе од кључне је важности за осигуравање равноправног приступа преводној литератури, подстицање културне размјене, али и неометан развој издавачке индустрије у свим крајевима свијета, с посебним нагласком на оне регије које одликује нешто комплекснија језичка ситуација.

Уочивши важност ове проблематике, у овом раду фокус смо усмјерили на питање односа језика и територије сагледаног у контексту савременог издаваштва као гране креативне индустрије, са циљем уочавања и проучавања принципа на основу којих се издају дозволе за дистрибуцију ауторских права за дјела која се преводе са страних језика на српски. Нека од питања која су била од посебне важности за истраживање јесу сљедећа: (1) Да ли се као основни критеријум приликом издавања лиценце и формулисања уговора истиче језик или територија, или су пак те двије категорије међусобно повезане? (2) Да ли је за потпуније сагледавање актуалне ситуације у вези са дистрибуцијом права неопходно истовремено посматрати српски језик у контексту језика свијета, с једне стране, али и посматрати његов статус у државама у којима се користи као званични језик, с друге стране? (3) Да ли нам ови фактори указују на одређене недостатке у правним и друштвеним оквирима и да ли из њихове анализе можемо ишчитати начине како се ти недостаци могу кориговати и како се даље праксе могу усмјеравати?

У првом дијелу рада, након излагања основних уводних напомена којима смо настојали појаснити важност и контекст истраживања, позабавили смо се и основним теоријско-методолошким поставкама те начинима и разлозима како и зашто уопште уводити појам интерескционалности у поље језика и издаваштва. Наредно поглавље посвећено је основним појмовима који се тичу ауторских права и превода, а у централном дијелу истраживања фокус је стављен на однос ауторских права, језика и територија, и то у виду прегледа и анализе примјера из уговора и уочених тенденција у пракси. У завршном сегменту, представили смо добијене резултате и закључке до којих смо дошли, али и понудили неколико смјерница за даља истраживања која ову тему могу додатно освијетлити из различитих перспектива.

Теоријско-методолошки оквир

Интерсекционалност се наметнула као један од кључних концепата у савременим истраживањима различитих профила, јер омогућава дубље и потпуније

разумијевање složenih односа између многоструких димензија идентитета или појава. Овај приступ, који је у досадашњој литератури концептуализован на различите начине, као оквир, парадигма, концепт или теорија (KARBADO I DR. 2013: 303; KOLINS 2019: 4), показао се нарочито важним у истраживањима која се баве комплексним друштвеним феноменима, јер помаже да се превазиђу и надграде поједностављена, непотпуна или једнодимензионална тумачења, што објашњава откуд то да се темом интерсекционалности баве научници и истраживачи који долазе из различитих области и дисциплина, попут социологије, политичких и здравствених наука, географије, филозофије, антропологије, феминистичких студија, права и тако даље (HANKIVSKI 2014: 1). Како се у литератури наводи, интерсекционалност упућује на то да се интеракције међу различитим сегментима идентитета⁴ дешавају у контексту увезаних система и структура моћи (као што су закони, политике, државне и економске заједнице, вјерске институције, медији), а кроз те процесе стварају се међусобно увезани облици привилегованости и потчињености, при чему те неједнакости никада нису резултат само једног изолованог фактора, већ су посљедица *интерсекције*, укрштања различитих друштвених фактора, односа, моћи и искустава (HANKIVSKI 2014: 2). Дакле, умјесто да се ти елементи анализирају изоловано, интерсекционални приступ препознаје њихову узајамну повезаност и обраћа пажњу на начин како се различити облици неједнакости и дискриминације преклапају и међусобно утичу једни на друге. Међу кључне принципе интерсекционалности убрајају се, између осталих: укрштајуће категорије (*intersecting categories*), засноване на концептуализацији друштвених категорија као елемената који се међусобно укрштају и конституишу једни друге, вишеструка анализа (*multi-level analysis*), која подстиче анализу ефеката на различитим нивоима друштва (од глобалног, преко регионалног, националног до нивоа локалне заједнице и појединца), питање моћи, диверзитет знања и перспектива, питање друштвене правде и правичности, као и отпора (HANKIVSKI 2014: 9–12).

Иако ослањање на теоријски и методолошки оквир који нуди интерсекционалност може на прву дјеловати неуобичајено када је ријеч о бављењу темама које се тичу језика и издаваштва, неколико је фактора који су усмјерили истраживање баш у том правцу. На првом мјесту, чињеница да се, како је претходно поменуто, темом интерсекционалности баве научници који долазе из различитих дисциплина и области те да су својим радом уједно проширили поље интерсекционалности како би се бавили низом питања, друштвених идентитета, односа моћи, правних и политичких система, као и дискурзивних структура. Таква динамична природа произашла из многоструких углова и перспектива отвара простор за примјену и на пољу језика и издаваштва. Даље, при разматрању питања која се односе на језик, често се сусрећу неки од поменутих кључних термина и принципа интерсекционалности, као што су вишеслојна анализа, моћ, вријеме и простор, диверзитет знања и истина, принцип правичности итд. Такође, за стицање што јасније слике о односу језика и територије у контексту издаваштва, интерсекционалност се чини посебно корисном за стицање увида који би могли изостати примјеном приступа

4 Као неки од најчешће навођених елемената слоženih идентитета у литератури се наводе: раса, етничка припадност, пол/род, класа, сексуалност, старост, инвалидитет, миграције, друштвени статус, религија (в. HANKIVSKI 2014: 2).

заснованих на фокусирању на само један сегмент како би се објаснио неки проблем или на више фактора, али који се посматрају без обраћања пажње на њихову интеракцију.

Укључивањем више перспектива, истраживачи могу боље и потпуније разумјети дубинске механизме који обликују друштвене структуре и искуства појединаца. Ово је посебно релевантно у областима попут издаваштва и културне продукције, гдје су питања идентитета и моћи од кључне важности за разумијевање не само тржишних принципа већ и начина на који култура циркулише у глобализованом свијету данас. Интерсекционалност може бити и те како од користи да се однос између различитих друштвених, културних, економских и правних фактора који прате процес издавања и регулисања ауторских права за преводе, анализира на начин који ће укључити више њихових елемената, како на микро, тако и на макро нивоу.

Ауторска права и преводи

Под ауторским правом, према Закону о ауторском и сродним правима Босне и Херцеговине, подразумијева се јединствено право на ауторском дјелу које садржи ауторска морална права, ауторска имовинска права и друга права аутора (чл. 15).

Закон о ауторском и сродним правима наслања се на различите ратификоване међународне конвенције и уговоре, попут Конвенције о оснивању Свјетске организације за интелектуално власништво, Бернске конвенције за заштиту књижевних и умјетничких дјела или Универзалне конвенције о ауторском праву, а истовремено је усклађен са различитим директивама Европске уније, као што су Директива о хармонизацији рокова трајања ауторског и сродних права, Директива о праву препродаје у корист аутора оригиналног примјерка дјела, Директива о провођењу права интелектуалног власништва и Директива о року трајања ауторског и одређених сродних права (VIGNJEVIĆ 2011: 6–7).

Ауторским дјелом, према Закону о ауторском и сродним правима БиХ, сматра се „индивидуална духовна творевина из области књижевности науке и умјетности, без обзира на врсту, начин и облик изражавања” (чл. 4, ст. 1), при чему се наводе сљедећи примјери ауторских дјела: писана дјела, говорна дјела, драмска, драмско-музичка и луткарска дјела, кореографска и пантомимска дјела, музичка дјела с ријечима и без ријечи, аудио-визуелна дјела, дјела ликовних умјетности, дјела архитектуре, дјела свих грана примијењених умјетности, графичког и индустријског обликовања, фотографска дјела, картографска дјела те презентације научне, образовне или техничке природе (чл. 4, ст. 2). Односно, према Закону о ауторском и сродним правима Србије, ауторско дјело је „оригинална духовна творевина аутора, изражена у одређеној форми, без обзира на његову уметничку, научну или другу вредност, његову намену, величину, садржину и начин испољавања, као и допуштеност јавног саопштавања његове садржине” (чл. 2). Дакле, као један од кључних фактора у дефинисању ауторског дјела намеће се инсистирање на повезивању идеје и форме.

Термин ауторска права користи се као кровни термин који обједињује ауторска морална, ауторска имовинска и друга права аутора. Ауторска морална пра-

ва, према Закону о ауторском и сродним правима БиХ, односе се на лична правна овлашћења, тј. штите аутора у погледу његових личних и духовних веза с његовим дјелом (чл. 16) – када, како и у којој форми ће се објавити дјело, под којим именом, псеудонимом или неком другом ознаком ће то бити учињено и слично. Према Закону о ауторском и сродним правима Србије, морална права аутора обухватају право патернитета, право на назначење имена, право објављивања, право на заштиту интегритета и право на супротстављање недостојном искоришћавању (чл. 14–18). Ауторска имовинска права, према Закону о ауторском и сродним правима БиХ, „садрже искључиво овлашћење аутора да забрани или дозволи искоришћавање свог дјела и примјерака тог дјела, ако овим законом није другачије одређено” (чл. 20, ст. 1). У домет ауторских имовинских права улазе: а) право репродуковања, б) право дистрибуције, в) право давања у закуп, г) право саопштавања јавности, д) право прераде, ђ) право аудио-визуелног прилагођавања и е) право превода (чл. 20, ст. 4).⁵ Према Закону о ауторском и сродним правима Србије, имовинска ауторска права именована су као право на умножавање, право стављања примјерака дјела у промет, право давања примјерака дјела у закуп, право извођења, право представљања, право емитовања и реемитовања, право на јавно саопштавање, право на прилагођавање, аранжирање и другу измјену дјела, право јавног саопштавања (чл. 19–33). Друга права аутора, према Закону о ауторском и сродним правима БиХ, обухватају право на накнаду за давање на послугу, право слијеђења, право за накнаду за приватну и другу властиту употребу, право приступа и предаје дјела (чл. 34–39).

Када је ријеч о другим посебним правима која су махом специфична за издавачку индустрију, она углавном бивају означена као супсидијарна или секундарна права,⁶ наводе се у посебном дијелу уговора, а у њих се убрајају, између осталог, права на електронска издања књига, права на издања у меком повезу, права на аудио-издања, права на драматизацију, права на комерцијалну употребу, права на серијале, али исто тако – што је од суштинске важности за овај рад – права која су на енглеском говорном подручју означена као *foreign rights*, *translation rights* и *territorial rights* (SKOFILD, VOKER 2018: 79). Термин *foreign rights* (страна права), означава право да се дјело објави на оригиналном језику, али на другој територији, термин *translation rights* (права на превод), представља право да се дјело објави на језику који није оригинални, док се термин *territorial rights* (права на територију / територијална права), користи за право да се дјело нађе на одређеним тржиштима у одређеним земљама. Термини *foreign rights* и *translation rights* некада се у пракси не раздвајају, тј. појам *foreign rights* користи се као заједнички термин који обухвата обје ситуације (SKOFILD, VOKER 2018: 84–85).

Како бисмо илустровали ову разлику можемо се послужити следећим примјером. Права на територију (*territorial rights*) користе се у издавачком уговору како би се одмах дефинисало тржиште и територија на којој дјело може бити објављено. Уколико књига која је написана и објављена на енглеском језику у Сједињеним Аме-

5 Свако од ових права дефинисано је и обрађено у засебним члановима 21–33.

6 На енглеском говорном подручју, одјељак уговора који покрива овај сегмент права одређује се као „Derivative Works and Subsidiary Rights”, а може се односити на преводе дјела на стране језике, посебна издања за млађе читаоце, филмске адаптације и томе слично (HER 2018: 6).

ричким Државама треба да се објави и у Великој Британији, такође на енглеском језику, онда се тај процес регулише страним правима (*foreign rights*), а уколико та иста књига треба да буде преведена на француски и објављена у Француској, онда се тај процес регулише правима на превод (*translation rights*). У контексту превода на српски језик, дефинисање територијалних права од суштинске је важности да се одреди да ли права за превод књиге важе за комплетно српско говорно подручје или су ограничена рецимо само за права на српски језик у Србији или само на права за српски језик у Босни и Херцеговини.

Права, језик и територија: примјери из уговора и тенденције у пракси

Документ који служи за регулисање сегмената поменутих у претходном поглављу, као и за сам пренос ауторског права, јесте издавачки уговор, којим се, према Закону о ауторском и сродним правима БиХ „аутор обавезује да пренесе на издавача право на репродуцирање свог дјела штампањем или другим сличним поступком и право дистрибуирања примјерака дјела (право издавања), а издавач се обавезује да дјело на уговорени начин репродуцира и дистрибуира (изда) и аутору за то плати уговорену накнаду” (чл. 85). Издавачки уговор, такође према Закону о ауторском и сродним правима БиХ, мора уредити нарочито 1) врсту преноса права, 2) обим и трајање преноса права, 3) територију важења права, 4) рок за издавање дјела и 5) ауторски хонорар (чл. 86), а може садржати и сагласност за клупско или џепно издање, периодично издавање у наставцима, пренос права превеђења на појединачно одређени језик, као и право издавања преведеног дјела (чл. 85). У Закону о ауторском и сродним правима Србије, наводи се да издавачким уговором „аутор, односно други носилац ауторског права уступа, односно преноси на издавача право на умножавање ауторског дела штампањем, и на стављање у промет тако умножених примерака дела, а издавач се обавезује да дело умножи и стави примерке у промет, као и да за то плати накнаду, ако је уговорена, аутору, односно другом носиоцу ауторског права” (чл. 73), док се као елементи које издавачки уговор садржи, пред оних садржаних у члану 73, наводе сљедећи: рок за предавање рукописа или оригиналног примјерка дјела издавачу, рок у којем издавач треба да крене са пуштањем дјела у промет, број издања, висина тиража једног издања, рок у којем издавач, након распродатог једног тиража, мора пустити у продају наредни, изглед и техничка опрема (чл. 76).

Однос између ауторских права, језика и територије посматраћемо управо на примјерима доступним у издавачким уговорима како бисмо добили увид у тенденције које се затичу у пракси. У анализу смо укључили двадесет уговора за преводе са различитих страних језика на српски,⁷ уз напомену да су сви настали у периоду претходних пет година. Сви уговори садрже ставку која се односи на језик на који се дјело које је предмет уговора преводи, али оно по чему се разликују јесте начин на који се уводи и рјешава питање територије. У складу с тим различитим начинима, анализиране уговоре можемо класификовати у сљедеће групе: (1) питање језика и територије дефинише се у оквиру једне тачке уговора, (2) питање језика и територије дефинише се у одвојеним тачкама уговора, при чему се на почетку

7 Ријеч је о преводима са енглеског, италијанског, њемачког, шпанског, француског, норвешког, руског и пољског језика.

назначи језик на који се дјело преводи, а потом се у једној од наредних тачака дефинише и територијална одредница. У наставку прилажемо примјере исјечака из једне и друге групе уговора:⁸

[I] Subject to the terms and conditions herein set forth, the Seller hereby grants to the Buyer the sole and exclusive license to publish the Work in **Serbian language** and to manufacture, publish, and sell copies of the translation in **print and electronic** formats throughout the **World**.

Приказ 1. Примјер уговора прве групе

1. RIGHTS CONVEYED

Proprietor grants and assigns to Publisher, who accepts, the exclusive right to translate the Work into **Serbian language** and the exclusive right to print, publish, and sell such translation in volume form as well as to publish it in e-book form.

4. TERRITORY

Proprietor grants to Publisher the right to print, publish and sell the translated Work throughout the following territories: **Worldwide**.

Proprietor reserves the right to sell and/or assign to third parties the edition of the Work covered by this contract in **Spanish** language and in any language except in **Serbian** language, without any restriction to territories, price, or quantity.

Приказ 2: Примјер уговора друге групе

Приказ 3: Начин дефинисања језика и територије: заједно или одвојено

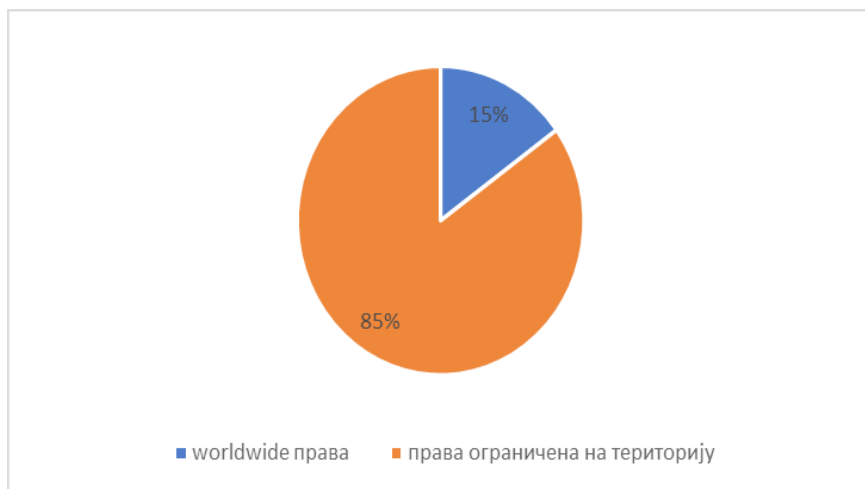
Подјелу је могуће извршити и на основу тога како се територија ограничава и именује, гдје разликујемо двије групе случајева: (а) права се дају за одређени језик на нивоу свијета, тј. за глобалну дистрибуцију (*worldwide*) и (б) јасно су назначене територије за које права вриједе. Претходно приложени примјери (Приказ 1 и 2) илуструју уједно први случај, а у наставку (Приказ 4) достављамо и један примјер који би одговарао другом случају.

⁸ Из уговора су изостављени било какви повјерљиви подаци, а у исјечцима су задржани искључиво они елементи који се односе директно на тему истраживања, тј. тачке којима се регулише питање језика и територије.

1. The Author hereby grants to the Publisher the exclusive license to translate, print, publish, distribute and sell the Work in volume form and electronic book, in accordance to the terms of this Agreement in the Serbian language in the territory of Bosnia and Herzegovina.

Приказ 4: Примјер назначеног ограничења територије

У анализираним уговорима, свега је 15% примјера који би припали овој другој групи, а у њима се као територије за превод на српски језик јављају или Србија и Босна и Херцеговина или само Босна и Херцеговина.

Приказ 5: Ограничење права на територију у уговорима

Важна поставка од које крећемо у овом истраживању, а која се надовезује на претходно поменућу потребу за укључивањем више различитих димензија и фактора у анализу, као и њихово међусобно укрштање, на чему интерсекционалност као идеја почива, јесте да дефинисање везе између права, језика и територије није одређено само лингвистичким, географским или културолошким факторима него и економским. Два су основна начина на која издавачи производе приход – на првом мјесту ту је продаја издања у одређеним форматима (физички примјерци књига у тврдим или меким повезима или продаја електронских верзија књига), а на другом мјесту је производња прихода путем издавања лиценци другима да употребљавају дјело на одређени начин, што би подразумевало продају права за филмске или телевизијске адаптације или продају права за преводе (SKOFILD, VOKER 2018: 77). Како бисмо детаљније појаснили посљедњу ставку, представићемо у овом дијелу укратко процес куповине, тј. продаје права.

За продају права може бити задужен или сам аутор, у случају да су права на њему или њој, издавач који је објавио књигу и на којег су издавачким уговором пренесена права, или посебна агенција која је задужена за куповину и продају права и која заступа аутора. Та страна, било да је ријеч о аутору, издавачу или агенцији, може комуницирати директно са страним издавачем или са другом агенцијом

или подагенцијом задуженом за неку одређену регију, која ће даљу комуникацију с финалним издавачем, тј. оним који купује права, преузети на себе. Прва фаза комуникације подразумијева корак преговарања са носиоцем права, гдје се дефинишу услови под којима ће се извршити пренос права на новог носиоца, тј. издавача који планира да објави превод дате књиге. Уколико и једна и друга страна буду задовољне условима, слиједи формулисање уговора, који прецизира права и обавезе и једне и друге стране. Неки од кључних елемената уговора које је неопходно дефинисати прије било каквих даљих корака јесу: територијална права (на којој територији важи лиценца), језичка права (на који језик се дјело преводи), накнада за лиценцу (финансијски услови, који подразумијевају дефинисање износа аванса и процента од продаје), рокови (временски оквир у којем превод треба да буде завршен и објављен). Након потписивања уговора, врши се формални пренос права на издавача, а уговорена сума се исплаћује носиоцу права у складу с условима који су назначени у уговору. Након превода, објављивања и дистрибуције, прати се продаја датог наслова, уз периодичне исплате договореног процента од продаје до истека уговора, након чега уговор или престаје с важењем или може бити обновљен, у складу с интересима и једне и друге стране.

Зашто је у уговору толико важна ставка која се односи на дефинисање језика и територије и како она појашњава утицај економских фактора на цијели овај процес? И у овом случају ћемо се ослонити на примјер који то може илустровати. У литератури се у вези с овим случајем неријетко наводе примјери куповине права за шпански, кинески или француски језик. Ако агенција продаје права за шпански језик, пошто је ријеч о језику који се користи у више земаља широм свијета, настојаће да то ограничи рецимо само на територију Шпаније умјесто давања права за шпански која важе широм свијета, тј. права за глобалну дистрибуцију на шпанском језику (тзв. *worldwide* права), јер тако остаје могућност за продају права за исти наслов и за Хиспанску Америку. На сличном је трагу и примјер за кинеско тржиште, гдје агенти настоје ограничити продају на Кину, како би могли продати права за исти наслов и за Хонгконг, или настоје прецизирати и писмо у уговорима, јер би у супротном издавач могао објавити наслов и на пинјину (*pinyin*) и на традиционалном кинеском писму и на поједностављеном (за више детаља у вези с овим двама примјерима в. TEDJASUKMANA 2009: 11–12). На истом трагу је и потенцирање одвајања права за француске наслове, односно наслове који се преводе на француски језик, на Француску и Канаду (NAVOTKA 2014). Поновљена продаја права за исти наслов и те како одговара агенцији, јер начин пословања највећег броја агенција заправо подразумијева фиксни проценат од продаје права који се креће између 6 и 20%, а у највећем броју случајева износи 15% (о процентима агенција в. TEDJASUKMANA 2009: 1; FRIEDMAN 2024). Страна која продаје права – агенти и издавачи – често наводе како се прије одлучују за одвојене продаје права за посебна тржишта јер различити издавачи имају више или мање успјеха на различитим тржиштима (NAVOTKA 2014), што би значило да је вјероватније да ће наслов који је преведен на француски за тржиште Канаде боље проћи ако се прода неком канадском издавачу који је ту активно присутан него што би прошао да су се сва права продала издавачу из Француске који би онда могао вршити дистрибуцију и у Кана-

ди. С друге стране, наводи се и неколико издвојених примјера гдје је боље продати сва права једном издавачу – када издавач-купац предложи посебно високу понуду, када има заиста јако присуство и утицај на свим тржиштима гдје ће се књига наћи, када нема других заинтересованих купаца или када издавач-купац инсистира на томе да ће права купити искључиво ако је ријеч о *worldwide* понуди (NAVOTKA 2014).

Када овај примјер пренесемо на подручје права за српски језик, сагледано из перспективе издавача из Републике Српске, БиХ, који купују права за српски језик, можемо се суочити са неком од следећих ситуација:

- 1) Издавач из БиХ купује права за превод неког дјела на српски језик по уговору којим су та права ограничена територијално на БиХ;

У овом случају, права за исти наслов за српски језик остају слободна за друге територије, што значи да их може купити и издавач из Србије. Узимајући у обзир актуалне тржишне праксе, које су условљене просторном, али и језичком, културном и економском блискошћу ових земаља, то за посљедицу има два могућа исхода за издаваче у БиХ:

а) везаност и ограничење на мање тржиште, а самим тим и мањи тираж (издавач планира дистрибуцију својих издања на српском језику само у оквирима тржишта БиХ);

б) јављање различитих издања на истом тржишном простору (на истом тржишту могу се јавити издања истог наслова која су објавили издавачи из БиХ и издавачи из Србије).⁹

Везаност и ограничење на мање тржиште, које је, на првом мјесту, условљено бројем становника, а потом и њиховим финансијским стањем, за собом повлачи и потребу за штампањем мањег тиража. Такође, јављање више издања истог наслова различитих издавача значи да ће купци бити стављени пред избор за које од тих издања да се одлуче, што значи да ће коначна збирна продаја једног издања бити неминовно мања, што опет посљедично доводи до потребе за мањим тиражима, а мањи тираж значи не само мању добит за издавача већ и ограничену могућност исплате ауторског хонорара, јер се он рачуна као проценат од објављених/продатих примјерака, али и потребу да се губици проузроковани недостатком већег тиража надокнаде дизањем цијене коначног производа, што, даље, издавачима смањује конкурентност на тржишту и уводи их у један зачарани круг у којем је тешко постићи одрживост пословања на дуже стазе.

- 2) Издавач из БиХ купује права за глобалну дистрибуцију на српском језику;

У овом случају, није могуће да се права продају истовремено и за појединачне територије, тако да издавач има ексклузивно право на објављивање датог наслова на српском језику и након тога могућност дистрибуције на одабраним/доступним тржиштима. Ако је у првој ситуацији ограничење територије имплицирало потребу за мањим тиражем, која даље за собом повлачи потребу за дизањем цијена и смањење конкурентности на тржишту, овдје се доступно тржиште проширује, ја-

9 Близина ових тржишта и неједнакост у степену развијености за посљедицу има то да долази до специфичног обликовања продајних канала, гдје ће књиге издавача из Србије бити у много већој мјери доступне у књижарама у Републици Српској него што је то случај у обрнутој ситуацији.

вља се оправдана потреба за већим тиражима, што издавачу омогућава дефинисање ниже коначне цијене и омогућава већу конкурентност на тржишту. Иако права за глобалну дистрибуцију могу бити скупља, издавачима се проширењем тржишта отвара и више могућности за дистрибуцију, односно повећање прихода, чиме се првобитна инвестиција може лакше оправдати.

Важно је напоменути и то да иако се илустроване ситуације са шпанским / кинеским / француским / енглеским језиком, с једне стране, те ове са српским језиком, са друге, могу подвести под исти сценарио, постоје неке значајне разлике а тичу се величине језика, односно говорног подручја које језик покрива, односно тржишта које то говорно подручје прати. Када говоримо о српском језику, говоримо у контексту много мањег говорног подручја и сходно томе много мањег тржишта, гдје било какве додатне рестрикције, попут ових које би се односиле на додатна ограничења територија, драстично смањују тираже, свдећи их на изузетно мале цифре (у неким случајевима говоримо о тиражима од 100, 200 или 300 примјерака по једном издању). Такође, неопходно је узети у обзир и географски фактор и удаљеност појединих територија које покрива сваки језик, јер од блискости тржишта зависи и вјероватноћа мијешања више различитих издања. Ове ставке је важно имати на уму када се упоређују праксе регулисања права на преводе у различитим земљама свијета, што потврђује почетну хипотезу да је за потпуније разумијевање ове проблематике на српском језику потребно укључити не само различите факторе – језичке, правне, географске, економске – већ и настојати истовремено сагледати српски језик на локалном нивоу (са свим његовим сложеностима у оквирима БиХ), али и на глобалном, узимајући у обзир мјесто које српски језик заузима у контексту језика свијетâ, величину говорног подручја које обухвата и тржиште које је тим говорним подручјем одређено.

Закључна разматрања

Истражујући начине регулисања ауторских права у оквиру издавачких уговора који се издају за преводе са страних језика на српски, у овом раду настојали смо скренути пажњу на важност категорија језика и територије, као и њихову нераскидиву међусобну везу, полазећи од постулата интерсекционалности као теоријско-методолошког оквира који препознаје важност посматрања узајамне повезаности и укрштања цијелог спектра елемената једног сложеног феномена. У раду смо анализирали двадесет издавачких уговора насталих током претходних пет година и идентификовали двије основне праксе дефинисања категорија језика и територије, било да се то чини у оквирима једне или више различитих тачака – издавање уговора за глобалну дистрибуцију и издавање уговора с назначеном територијалном рестрикцијом.

У раду смо детаљније разрадили поједине аспекте ових двију пракси на примјеру рада издавача у БиХ који купују права за превод на српски језик, гдје су се издвојиле двије ситуације – куповина права за српски језик за територију БиХ и куповина права за глобалну дистрибуцију на српском језику. Навођењем директних и индиректних посљедица једног и другог сценарија, настојали смо показати да процес регулације ауторских права у издавачким уговорима зависи од укрштања низа језичких, културних, територијалних и економских фактора и да је за потпуно

разумијевање ове проблематике и схватање позадине која стоји иза тренутно присутних пракси неопходно укључити сазнања из различитих сфера: језичке политике, правних регулатива, пословне стратегије, финансијске одрживости и исплативости, као и да је неопходна примјена вишеструке контекстуализације, при чему праксе које се вежу за одређена говорна подручја – посебно она са усложњеном језичком ситуацијом – морамо посматрати и на локалном и на глобалном нивоу, имајући у виду да мањи језик и мање тржиште, као резултат неуједначених односа моћи, заузима маргинализовану позицију.

Један од циљева овог рада свакако је било скретање пажње на важност издаваштва као гране креативне индустрије и постављање темеља за потенцијална будућа истраживања у различитим дисциплинама која би се могла усмјерити на бављење искуствима издавача у вези с различитим моделима преговарања о правима за преводе, бављење компаративном анализом правних система и унапређење правних оквира за регулисање ауторских права у земљама региона, утицај дигитализације и електронских издања на потенцијалне измјене модела пословања и начина регулисања права у издаваштву, да наведемо само неке од могућих смјерница. Колико год да је за оптимизацију пословних одлука у издаваштву неопходно усклађивање језичких, културних, територијалних и економских фактора, потребно је истовремено подстицати истраживања у различитим областима која све те факторе могу освијетлити из различитих перспектива и тиме усмјерити и побољшати даље праксе.

Цитирана литература

- FRIEDMAN 2024: FRIEDMAN, Jane. *How to Find a Literary Agent for Your Book*. < <https://jane-friedman.com/find-literary-agent/> > 5. 9. 2024.
- HANKIVSKI 2014: HANKIVSKY, Olena. *Intersectionality 101*. The Institute for Intersectionality Research & Policy, SFU. 2014.
- HER 2018: HERR, Melody. „The Rights Provisions of a Book Publishing Contract”. *Journal of Librarianship and Scholarly Communication*, 6 (1), str. 1–13, doi: <https://doi.org/10.7710/2162-3309.2273>
- KARBADO I DR. 2013: CARBADO, Devon, CRENSHAW, Kimberlé Williams, MAYS, Vickie, TOMLINSON, Barbara. „Intersectionality: Mapping the Movements of a Theory”, *Du Bois Review*, 10:2 (2013), str. 303–312.
- KOLINS 2019: COLLINS, Patricia Hill. *Intersectionality as Critical Social Theory*. Durham, London: Duke University Press. 2019.
- NAVOTKA 2014: NAWOTKA, Edward. „World Rights vs. Territorial Rights: What Are the Advantages?” *Publishing Perspectives*. <<https://publishingperspectives.com>> 10. 9. 2024.
- SKOFILD, VOKER 2018: SCHOFIELD, Brianna, WALKER, Robert Kirk (ur.). *Understanding and Negotiating Book Publication Contracts*. Berkley Law University of California: Authors Alliance. 2018.
- TEDJASUKMANA 2009: TEDJASUKMANA, Justine. *The Way a Literary Agency Deals With Foreign Rights*. Pace University, Dyson College of Arts and Sciences, 2009.
- TOMAŠEVIĆ 2015: TOMAŠEVIĆ, Nives, *Kreativna industrija i nakladništvo*. Zagreb: Ljevak, 2015.

VIGNJEVIĆ 2011: VIGNJEVIĆ, Lidija (pr.). *Autorsko i srodna prava u Bosni i Hercegovini*. Institut za intelektualno vlasništvo Bosne i Hercegovine, 2011.

Zakon o autorskom i srodnim pravima, Službeni glasnik Bosne i Hercegovine, br. 63/10.

Zakon o autorskom i srodnim pravima, Službeni glasnik Republike Srbije, br. 104/2009, 99/2011, 119/2012 i 29/2016. [orig.] *Закон о ауторском и сродним правима*, Службени гласник Републике Србије, бр. 104/2009, 99/2011, 119/2012 i 29/2016.

Sonja S. Lero Maksimović

LANGUAGE AND TERRITORY: INTERSECTIONALITY AND THE COPYRIGHT DISTRIBUTION FOR TRANSLATIONS

Summary

This paper explores the regulation of copyright within publishing agreements, with a special focus on territorial and language rights for the translation of foreign works into Serbian. It examines twenty publishing contracts from the past five years, identifying two primary practices for defining language and territory in contracts: (1) the rights granted for a specific language worldwide, and (2) the rights granted for a specific language with a territory restriction. Case examples illustrate the common strategy of selling rights for specific territories or languages to optimize profits. The paper further discusses the challenges faced by publishers in Bosnia and Herzegovina when acquiring rights for the Serbian language, analyzing two scenarios: limiting rights to the territory of BiH and acquiring global rights for the Serbian language. Both approaches highlight the advantages and disadvantages of different business strategies concerning market size, print runs, and final retail prices. The paper concludes that aligning linguistic, cultural, territorial, and economic factors is crucial for optimizing business decisions in publishing, particularly in small markets like Bosnia and Herzegovina and Serbia.

Keywords: copyright, publishing, publishing contract, intersectionality, language and territory.

Ivan M. Dinić¹

University of Niš

Faculty of Philosophy

Department of German

<https://orcid.org/0009-0004-0275-2561>

Miloš B. Tasić^{**}

University of Niš

Faculty of Mechanical Engineering

Department of Social Sciences

<https://orcid.org/0000-0003-4355-2326>

VERBAL AGGRESSION IN A MULTIMODAL MEDIUM? THE CASE OF POLITICAL CARTOONS IN BRITISH AND GERMAN NEWSPAPERS^{***}

The paper examines the presence of verbal aggression in editorial cartoons of British (*The Guardian*, *The Telegraph*) and German (*Frankfurter Allgemeine Zeitung*, *die taz*) daily newspapers, selected particularly with their opposing political stances in mind. The analysed examples from 2023 and 2024 cover the period leading into the new general electoral cycle in these two countries. The research aim was threefold: (1) to examine the use of the verbal mode in the selected multimodal examples, specifically with regard to aggressive and discriminatory language, (2) to observe in what fashion and to what extent the verbal mode complemented the pictorial mode in conveying the intended message, and (3) to check for the underlying FORCE image schemas (e.g., BLOCKAGE, COMPULSION, COUNTERFORCE) related to this specific topic. The method involved first scanning the cartoons for any form of aggressive language, then scrutinising the interplay between the pictorial and the verbal mode, and finally determining the exact types of the FORCE schemas. The results of the analysis showed that the language used in the examined newspaper cartoons was not predominantly aggressive, regardless of the country of origin or political orientation, with the pictorial mode containing more instances of overt aggression or discrimination. The present study should shed light on the role of editorial cartoons as a medium for political commentary, illustrating their potential impact on public discourse during critical electoral periods.

Keywords: political cartoons, verbal and pictorial mode, critical discourse analysis, multimodal communication, image schemas

¹ ivan.dinic@filfak.ni.ac.rs. Ivan Dinić was supported by the project *German Language and Literature in Focus* conducted at the University of Niš – Faculty of Philosophy (No. 423/1-3-01).

^{**} Miloš Tasić was supported by the Science Fund of the Republic of Serbia, Grant no. 7715934, “Structuring Concept Generation with the Help of Metaphor, Analogy and Schematicity – SCHEMAS”, as well as by the Ministry of Science, Technological Development and Innovation of the Republic of Serbia, Contract no. 451-03-65/2024-03.

^{***} The paper is published as part of conference proceedings of the *Language, Literature, Intersectionality Conference 2024*, Faculty of Philosophy, University of Niš.

1. Introduction

This study analyses political discourse found in editorial cartoons of British and German daily newspapers, with particular attention paid to the presence of verbal aggression in the predominantly multimodal (verbo-pictorial) medium of political cartoons. The main focus of the analysis is on the current internal political situation in the United Kingdom and Germany, in the year in which general elections are expected to be held. The electronic archives of two British (*The Guardian*, *The Telegraph*) and two German (*Frankfurter Allgemeine Zeitung*, *die taz*) newspapers, which generally maintain opposing political stances, were selected as primary sources of material for analysis. These four daily publications were chosen purposely so as to exclude the more politically extreme options. The results should allow for a comparison of the ways in which British and German newspapers use combinations of imagery and language to reflect, challenge, or reinforce political narratives and ideologies.

The following three research questions will be addressed in this study:

- 1) How is the verbal mode used in the selected multimodal examples, specifically with regard to the possible presence of aggressive and discriminatory language?
- 2) In what fashion and to what extent does the verbal mode complement the pictorial mode in conveying the intended message?
- 3) What underlying FORCE schemas (e.g., BLOCKAGE, COMPULSION, COUNTER-FORCE) are present in the analysed cartoons?

The paper is structured as follows. Section 2 presents a distinctive amalgam of theoretical tenets intended to support the study. Section 3 provides an insight into the materials and methods used, while Section 4 discusses the most important results. The paper ends with concluding remarks and directions for further research in section 5.

2. Theoretical background

The political cartoon is a specific genre that differentiates itself from other types of cartoons or comics by “its own historical provenance and communicative purposes [...], [while] typically us[ing] a fantasy scenario to comment upon an aspect of topical social, political, or cultural reality” (EL REFAIE 2009: 182). Political cartoons have a satirical nature, “characterized by caricature, which parodies the individual, [and they] exemplify critical perspectives on recent events” (NEGRO ALOSQUE 2013: 370). Such cartoons can be monomodal, in that they contain only the pictorial mode, i.e., visually representing real-life referents, however, they are very often multimodal, meaning that they also include some text as an accompanying message-conveying vehicle. Thus, to interpret a political cartoon as intended by its creator, one needs to possess “a broad knowledge of past and current events, a familiarity with the cartoon genre, a vast repertoire of cultural symbols, and experience of thinking analytically about real-world events and circumstances” (EL REFAIE 2009: 181). A number of studies involving political cartoons and drawing on similar theoretical background as this paper have already been published both in English and German (see, among others, GONDWE & WALCOTT 2023; KNIEPER & TINNEFELD 2020; NEGRO ALOSQUE 2020; PRENDERGAST 2017; SCHOLZ 1993; SILAŠKI & ĐUROVIĆ 2019, 2021).

To tackle the posed research questions with all of the above in mind, our analysis was grounded in an interdisciplinary framework comprising certain pertinent aspects of critical discourse analysis (CDA), multimodality theory and image schema theory. With regard to CDA, it is a vastly diverse field, in which four main methodological approaches can be identified (according to HART 2010: 14): critical linguistics, the socio-semiotic approach, the discourse-historical approach, and the socio-cognitive approach. Here, we will be concerned with the discourse-historical approach (DHA), developed primarily by Ruth Wodak and Martin Reisigl (REISIGL & WODAK 2001, 2016; WODAK 1996). The DHA observes the ways in which ideology is mediated and reproduced by distinguishing between discourse, text, and context. Reisigl and Wodak (2016: 27) define “discourse” as:

- a cluster of context-dependent semiotic practices that are situated within specific fields of social action;
- socially constituted and socially constitutive;
- related to a macro-topic;
- linked to argumentation about validity claims, such as truth and normative validity involving several social actors with different points of view.

In turn, texts are parts of discourses, which can be assigned to different genres, where “a ‘genre’ can be characterized as a socially conventionalized type and pattern of communication that fulfils a specific social purpose in a specific social context” (REISIGL & WODAK 2016: 27). Finally, to these authors, the concept of “context” involves the following four dimensions (REISIGL & WODAK 2016: 27):

- 1) the immediate, language or text-internal co-text and co-discourse;
- 2) the intertextual and interdiscursive relationship between utterances, texts, genres and discourses;
- 3) the social variables and institutional frames of a specific ‘context of situation’;
- 4) the broader sociopolitical and historical context, which discursive practices are embedded in and related to.

From here, the DHA takes on a three-dimensional character in analysing discourse, something that was also implemented in this study. Firstly, a specific content or topic is established, followed by an examination of the discursive strategies employed, understood as “more or less accurate and more or less intentional plan[s] of practices (including discursive practices) adopted to achieve a particular social, political, psychological or linguistic aim” (REISIGL & WODAK 2001: 44). Lastly, the linguistic means and the context-dependent linguistic realisations are examined (in our case, of verbal aggression both separately and in correlation with the pictorial mode). By employing such a tool of analysis, the DHA frequently attempts to elaborate the following five types of discursive strategies: nomination (discursive construction of social actors/objects/events/etc.), predication (discursive qualification of social actors/objects/events/etc.), argumentation (justification and questioning of claims of truth), perspectivization (positioning the speaker’s/writer’s point of view), and intensification or mitigation (modifying the illocutionary force of utterances) (REISIGL & WODAK 2016: 33).

The second mainstay of our theoretical framework is the comprehensive field of research into multimodality in communication and discourse (e.g., BATEMAN, WILD-

FEUER et al. 2017; JEWITT, BEZEMER et al. 2016; KRESS 2010; O'HALLORAN 2004; PAGE 2010). Bateman, Wildfeuer et al. (2017: 7) view multimodality as characterised by communicative situations in which a combination of different modes of communication is predominantly responsible for their effectiveness. Examples of such situations are conversations between two people that involve speech, facial expressions and gestures, films that combine image and sound, or comics and cartoons in which text and drawings interact in different ways. Kress (2010: 79) attempts to define “mode” as a “socially shaped and culturally given semiotic resource for making meaning”, which, as he and van Leeuwen put it, “allow[s] the simultaneous realisation of discourses and types of (inter)action” (KRESS & VAN LEEUWEN 2001: 21). On the other hand, Jewitt, Bezemer et al. (2016: 12) show that it is not simple to define modes since numerous variations in meaning can be assigned to some of them. For example, it is possible to say that image and text represent separate modes, but there is no such straightforward distinction between colour and layout. Regardless of the apparent difficulties in defining modes, multimodal discourse analysis is crucial for understanding the fundamental laws and principles of human communication, which is multimodal in its nature.

What researchers studying multimodality are actually trying to do, according to Bateman, Wildfeuer et al. (2017: 7–8), is to observe discourse as a whole – a combination of different interacting modes. This is quite the opposite to what a number of other academic disciplines are doing, which is breaking down multimodal communication and analysing its components (e.g., linguistics, art history, graphic design, etc.). The above authors claim that one can no longer merely focus on separate forms of expression in a communicative situation, because these forms do not occur independently of each other and their natural environment. Moreover, El Refaie (2015: 238) suggests that the meaning potentials of different modes increase when they are used together. Thus, multimodality studies seek to delve into what happens when different forms of communication are combined to create meaning, without attempting “to replace existing disciplinary orientations, but add ways of dealing with particular challenges and questions that combining diverse forms of meaning-making raises” (BATEMAN, WILDFEUER et al. 2017: 9).

In the present paper, the interplay between the verbal and the pictorial mode in the meaning-making process was analysed in light of the mode-dominance model, based on the core tenets of multimodality theory. This model has previously been applied to multimodal metaphor (TASIĆ & STAMENKOVIĆ 2015) and metonymy (TASIĆ & STAMENKOVIĆ 2022), and it comprises three categories:

- 1) Image-dominant – the pictorial mode has a more decisive influence on the appropriate understanding of the intended message;
- 2) Text-dominant – the verbal mode assumes the above responsibility;
- 3) Complementary – the two modes complement each other in conveying the intended message, without any of them being the clearly dominant one.

This model can also be related to Barthes's (as presented in BATEMAN 2014: 34–36) classification of text-image relations, with the image- and text-dominant categories characterised as unequal, and the complementary category as equal. Furthermore, when presented against Kloepper's classification (also presented within the systemic network proposed in BATEMAN 2014: 40), the first and the second category would belong to

the additive subtype, while the third category would represent the parallel subtype of convergent relations.

Finally, since our third research question deals with the potential presence of the underlying FORCE image schema in the analysed examples, we will provide a very brief outline of the theory of image schemas, as first introduced by Mark Johnson (1987) and George Lakoff (1987). In Johnson's words (1987: 29), an image schema is a "structure for organizing our experience and comprehension", which is defined as "a recurrent pattern, shape, and regularity in, or of, [the] ongoing ordering activities". Johnson suggests that these schemas "operate at a level of mental organization that falls between abstract propositional structures, on the one side, and particular concrete images, on the other" (JOHNSON 1987: 29). Lakoff (1987: 268) further elaborates that "there are two ways in which abstract conceptual structure arises from basic-level and image-schematic structure:

- A. By metaphorical projection from the domain of the physical to abstract domains.
- B. By the projection from basic-level categories to superordinate and subordinate categories."

In her own terms, Hampe (2005: 1–2) provides a condensed characterization of image schemas, based on Johnson's and Lakoff's observations:

- Image schemas are *directly meaningful, preconceptual* structures, which arise from, or are grounded in, human recurrent bodily movements through space, perceptual interactions, and ways of manipulating objects.
- Image schemas are highly *schematic* gestalts which capture the structural *contours* of sensory-motor experience, integrating information from multiple modalities.
- Image schemas exist as *continuous* and *analogue* patterns *beneath* conscious awareness, prior to and independently of other concepts.
- As gestalts, image schemas are both *internally structured*, i.e., made up of very few related parts, and highly *flexible*.

One should bear in mind that "image" schemas are not necessarily "visual" constructs but "dynamic analog representations of spatial relations and movements in space [...], [which] operate as organizing structures of experience at the level of bodily perception and movement" (GIBBS & COLSTON 1995: 349). This means that image schemas are present in all perceptual modalities and that they are "at once visual, auditory, kinesthetic, and tactile" (GIBBS & COLSTON 1995: 349). There are different, yet related, image schema inventories, such as Johnson's (1987: 126), Clausner & Croft's (1999: 15), or Evans & Green's (2006: 190). For example, Johnson lists the following image schemas, among others: CONTAINER, BLOCKAGE, ENABLEMENT, PATH, CYCLE, PART-WHOLE, FULL-EMPTY, ITERATION, SURFACE, BALANCE, ATTRACTION, LINK, and SCALE. Hampe (2005: 2) provides a list of the FORCE schemas that today constitute the core of the standard inventory: ENABLEMENT, BLOCKAGE, COUNTERFORCE, ATTRACTION, COMPULSION, RESTRAINT, REMOVAL, and DIVERSION. These will be the image schemas investigated in the present study. In the end, it should be mentioned that a number of authors, e.g., Cienki (1997), Clausner and Croft (1999), and Hedblom et al. (2016), have argued that image schemas can also appear in clusters, i.e., groups of topically related elements in discourse, and that

they can enter specific complex relations with other schemas, as shown by Cienki (1997) and Antović, Jovanović et al. (2023), for instance. We will observe, whenever possible, the ways in which the identified FORCE schemas interact with each other in the analysed political cartoons. Some pioneering work on examining the role of image schemas in comics and cartoons has already been reported, most notably, by Dancygier & Vandelanotte (2017), Górska (2017), and Potsch & Williams (2012).

3. Materials and methods

The conducted analysis was exclusively qualitative in nature, and it was performed using four separate corpora of editorial cartoons collected from the electronic archives of two British and two German daily newspapers. Editorial cartoons are political cartoons that principally express the ideas and opinions of their creators, but usually, though not always, reflect the viewpoint of the editorial board of a publication as well (OHIO STATE 2024). The analysed cartoons were excerpted from the newspapers that were selected primarily with two criteria in mind: 1) they had to be on the opposite sides of the political spectrum, and 2) they had to be highly regarded, quality newspapers, which meant that more politically extreme sources, such as certain tabloid newspapers, were left out of the analysis. The first criterion was established so that the analysed examples could be compared both across the two countries and the different political orientations, while the second criterion was meant to offer an insight into whether verbal aggression appears in renowned newspapers, as opposed to those in which such language is commonly expected to be found. The latter criterion thus meant that only what are known as *newspapers of record by reputation* (MARTIN & HANSEN 1998), i.e., printed media considered by general consensus to meet high standards of journalism, would be eligible for selection, regardless of the actual circulation of such publications. With all this in mind, *The Guardian* and *die taz* were selected as more left-leaning, liberal media, while *The Telegraph* and *Frankfurter Allgemeine Zeitung (FAZ)* were selected as their more conservative counterparts.

As far as the subject matter of the analysed cartoons was concerned, the main focus in this study was on the current internal political situation leading into the new general electoral cycle, with the selected examples from 2023 and 2024 covering a variety of subtopics (e.g., immigration, identity politics, long-term impact of COVID-19, war in Ukraine, etc.). Around 200 illustrations from each of the four newspapers (for a total of 800 cartoons) were examined by the two authors of this paper who served as raters. As this study had no quantitative aspect, and due to the spatial constraints of the article template, a small set of six most representative examples from those analysed (two for each model category) will be discussed here. The set of cartoons was compiled to best depict the use of the verbal mode in this multimodal medium, and to show the extent to which text complemented the pictorial mode in conveying the intended message. Also, all of the presented examples contain clear instances of the FORCE schemas related to this specific topic.

The contents of these examples were analysed in the order defined by the research questions. First, the cartoons were scanned for any form of aggressive or discriminatory (verbal or visual) language. Then, they were examined to determine the manner in which the pictorial and the verbal mode interacted in the meaning-making process, based on

the categories from the mode-dominance model. Last, as it was expected that this aggressive or discriminatory language would contain some kind of a dynamic image-schematic structure, the analysed examples were further scrutinised to determine the exact types of the underlying FORCE schemas. This was done only for instances of verbal or pictorial aggression, meaning that the non-aggressive language otherwise present in the examined cartoons was not investigated for these schemas. Having reached satisfactory interrater agreement, the results were then compared both on the basis of each newspaper's political orientation and with regard to their country of origin. The next section will present the most significant results.

4. Results and discussion

Before we delve deeper into the analysis of individual examples categorised in line with the mode-dominance model, we would like to offer a few general observations. On the whole, the level of verbal aggression present in the analysed cartoon corpora is rather low, and practically without any overt malicious intent, which is particularly evident in the chosen German newspapers. This might be for a number of reasons. First of all, as already mentioned above, we opted for a selection of high-quality newspapers, generally recognised for their journalistic ethics and standards. However, even if the tabloid levels of aggression and various forms of discrimination were not expected to be found in these cartoons, the apparent absence of such language and depictions in the majority of the analysed examples speaks volumes about the editorial policies of these newspapers.² Second, this might be due to the very stringent civil defamation laws, especially in Germany (see the following guide for journalists: THOMSON REUTERS 2023). It is perhaps because of this that German cartoons tend to contain generic characters that represent specific in- or out-groups, while British cartoons mainly depict actual politicians. The fact that this does not apply to foreign political figures, who are openly ridiculed in German cartoons, only further strengthens our assumption. Finally, there is certainly the added pressure of publishing anything in the digital age. Today, audiences react much more swiftly and emphatically to all kinds of content, and both cartoonists and the media are extremely aware of the serious repercussions that their works might have.

Nevertheless, if there is any aggressive content to be found in the analysed examples, it is primarily contained within the pictorial mode, except for *die taz* cartoons that are almost completely free of any form of pictorial aggression. It is also important to note that verbal aggression is almost always complemented with pictorial aggression, but not vice versa. The vast majority of text-dominant examples contain at least some aggressive imagery, whereas in image-dominant examples language frequently takes on different roles. In such examples the verbal mode is more often used as a vehicle for irony or comic relief, with irony in particular being very prominent in German cartoons, where even overtly aggressive language serves to amplify the ironic character of the entire multimodal composition. On the other hand, British cartoons possess a wider variety of the underlying FORCE schemas in both modes. If present, these schemas are most often of the COMPULSION or BLOCKAGE type, followed by COUNTERFORCE, which can easily

² See, for example, the case of *The Guardian* sacking its long-time cartoonist Steve Bell over a cartoon depicting the Israeli prime minister Benjamin Netanyahu: <https://www.bbc.com/news/entertainment-arts-67122609>

be attributed to the analysed subject matter, and the prescriptive duty of politicians and political parties to urge people to do something or prevent them from acting all together. Lastly, it is worth mentioning that regardless of their political orientation, the selected newspapers, with the notable exception of *The Guardian*, criticise all parties across the political spectrum in their cartoons, at least in the observed period. This again shows that the journalistic integrity of the chosen publications is at a remarkable level. Now, we will present an in-depth analysis of some of the most representative examples from our corpus.

4.1. Image-dominant category

We start with the image-dominant examples in which, as stated above, the pictorial mode is the one that exerts a more decisive influence on the appropriate understanding of the intended message. The first two cartoons are from *The Telegraph* and *FAZ*, respectively.

Figure 1. *The Telegraph* (DAVEY 2024)

Figure 2. *FAZ* (GRESER & LENZ 2024)³

In the image on the left (Figure 1), we see the (now former) prime minister of the United Kingdom, Rishi Sunak, holding a press conference and stating that there is nothing wrong with the Conservative Party. The text in the speech balloon contains no aggressive language whatsoever, and it is there only to emphasise the ironic character of the cartoon, with party members going at each other violently in the background, which obviously signals to the reader that the party is anything but “united”. The pictorial mode is full of conventional tools used by cartoonists and comic artists to represent aggressive states and movement, such as specific facial expressions (see MCCLOUD 2006; STAMENKOVIĆ, TASIĆ et al. 2018), body postures (see EISNER 2008), or motion lines (see COHN 2013; TASIĆ & STAMENKOVIĆ 2017). The depicted aggressive behaviour is not directed only towards other party members but to the whole nation as well, which can be deduced from the trampled Union Flag in the right foreground. There are several underlying schemas present in the pictorial mode. The most prominent are those of COM-PULSION and COUNTERFORCE that can be seen, for example, in the man hurling a chair at someone on the right-hand side of the illustration, or in the two clashing persons in front of him that provide an almost textbook example of Johnson’s (1987: 46) definition of a counterforce gestalt as “two equally strong, nasty, and determined force centers [that]

³ Speech balloon: “Master Sergeant, sir, dutifully reporting, I’ve lost the ignition key to my Leo during the maneuver. Requesting permission to call the Russians.” Caption: “What does Putin know about us?” [authors’ translation]

collide face-to-face, with the result that neither can go anywhere”. We can even postulate that the **ATTRACTION** schema is also present as the brawling party members seem to be attracted to each other, even though not for noble reasons. Finally, there is yet another **FORCE** schema in the cartoon, which is found only in the verbal mode. Namely, the text on the prime minister’s lectern reads “stop the boats”, which is an instantiation of the **BLOCKAGE** schema. This is, of course, aimed at boats carrying immigrants over the English Channel into the UK, still one of the burning issues in British contemporary politics.

Figure 2 is taken from *FAZ* and it depicts a private reporting to his sergeant that he lost the ignition key to the tank during the manoeuvre and is now requesting permission to contact the Russians, who at that point in real life had already seized a number of Leopard tanks given to the Ukrainian army by Germany. The image is captioned with the question “What does Putin know about us?” Again, the aggression present in the cartoon is exclusively contained within the pictorial mode, and it can be observed in the facial expression of the sergeant and the intense red colouring of his head as a sign of anger, accompanied by spiralling lines above that serve to emphasise said emotion (see TASIĆ & STAMENKOVIĆ 2017: 132–133). The **BLOCKAGE** schema structures the relation between the private and the sergeant, as it is obvious that the private will be prevented from even attempting to do what he has in mind. The verbal mode does not contain any aggressive language, yet it is used to comment on the perceived incompetence of the German military.

4.2. Text-dominant category

The next two examples belong to the text-dominant category where the verbal mode occupies a more prominent position in the overall aggressive character of the multimodal compositions. The cartoons come from *The Guardian* and *die taz*.

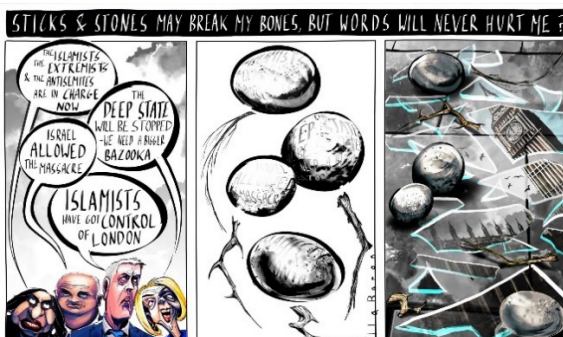

Figure 3. *The Guardian* (BARON 2024)

Figure 4. *die taz* (ANONYMOUS 2024)⁴

The *Guardian* cartoon (Figure 3) shows how words can incite violence, and how the question mark at the end of the statement above the three panels disputes the made claim. The cartoonist uses an ingenious technique to turn the aggressive words uttered by members of the Conservative Party, including the shortest-serving prime minister in British history, Liz Truss (depicted rightmost in panel 1), and the then home secretary Suella Braverman (on the opposite end), into actual sticks and stones that cause real

⁴ Thought balloon: “If she says ‘look how green it is’ one more time, I’m going to slap her...” Caption: “Going for a walk with a Green-basher.” [authors’ translation]

havoc by the third panel. The verbal mode abounds in aggressive and discriminatory language, with Liz Truss even calling for “a bigger bazooka” to stop the clandestine operation of the alleged deep state. The reader can see how such verbal aggression can be instrumentalised by supporters of political parties, and it is primarily the verbal mode that allows this message to be conveyed adequately – without it the intended meaning might not have been as transparent. This cartoon also contains a number of *FORCE* image schemas, both in the verbal and the pictorial mode. There is *BLOCKAGE* in stopping the deep state, *COMPULSION* in throwing rocks, *ENABLEMENT* in Israel allowing the massacre, *RESTRAINT* in having control of London, but one could also argue *ATTRACTION* implicitly in that the supporters of the depicted politicians in the end gravitate towards uttered ideas and act in accordance with them.

The next cartoon from *die taz* (Figure 4), on the contrary, contains “only” two image schemas, and they interact in a way that the *BLOCKAGE* schema comes as a consequence of the *COMPULSION* schema, both of which are present only in the verbal mode. For context, the cartoon depicts a couple walking in the park, with the green colour purposely overemphasised, and the man threatening to slap the woman if she comments on the greenery one more time because he is a “Green-basher”, i.e., someone who cannot stand the German Green Party (formally Alliance 90/The Greens). Judging by the pictorial mode alone, apart from the frown on the man’s face that hints at something being not quite right, it is fairly difficult to comprehend the cartoonist’s intention. It is, indeed, by way of the written text, which is not even uttered in the cartoon itself, that the reader can follow the gist of the illustration. The act of the potential slap that the man is thinking about is structured by the underlying *COMPULSION* schema, which would in turn result in the *BLOCKAGE* schema, meaning that the intended action would prevent the woman from further talking about how green the surrounding area is. Both Figures 3 and 4, thus, show how the aggressive content of the verbal mode plays the more crucial role in the meaning-making process, as opposed to Figures 1 and 2 in which this dominance was assumed by the pictorial mode.

4.3. Complementary category

In the final two examples, we will see how both the verbal and the pictorial mode contain certain aggressive elements, and how they complement each other in conveying the intended message, even if the message itself is not meant to be ultimately aggressive. In addition, both examples incorporate some rather uncommon occurrences, such as the idiosyncratic combination of letters and pictograms in Figure 5 and the very rare representation of an actual German politician in Figure 6.

Figure 5. *The Telegraph* (BLOWER 2023)

Figure 6. *die taz* (FRITSCH 2023)⁵

The first cartoon (Figure 5) is from *The Telegraph* and it deals with the controversial plan by London's Labour mayor Sadiq Khan to expand the Ultra Low Emission Zone (ULEZ), an area in which an emissions standard based charge is applied to non-compliant road vehicles. The plan was met with some opposition from the then Labour leader Sir Keir Starmer (now the new British prime minister), and the cartoonist used the occasion as inspiration for the presented work. Starmer's aggressive stance towards the proposed plan is illustrated by his hand gesture and the red colouring of his face, but also by the peculiar speech balloon that contains a combination of white letters, pictograms, and exclamation marks on a black background, where the very choice of colours is indicative of the aggressiveness in his tone. It might be debatable if this can be perceived as part of the verbal mode at all, however, the well-established cartooning convention of expressing profanity in such a way (known as *grawlix* or *obscenicon*), where certain characters may even resemble the letters they are replacing, points us in the direction of eventually subsuming the content of the speech balloon under the verbal mode. Both Starmer's body language and the expletives uttered are manifestations of the BLOCKAGE schema, hindering Khan from going through with his plan, which can also be seen in the protest signs carried by the people in the cartoon's background.

The final example (Figure 6) in our analysis comes from *die taz*, where the current German defence minister Boris Pistorius is seen shouting "5000 volunteers for Lithuania – no objections, no excuses!!!" at his own reflection in the mirror. The caption reads "Pistorius is the boss in his home office." The cartoon contains the elements of both verbal and pictorial aggression, displayed in the emphasised imperative mood of the utterance and, once again, in the facial expression of the cartoon's protagonist and the added graphical flourishes in front of his mouth to accentuate the amplified volume of speech. This cartoon is specific in that it portrays an actual political figure, something that turned out to be extremely unusual for the analysed German newspapers. The intention here is clearly to question and ridicule the authority of the minister, who appears to be in charge only when there is no one else around. This is, in fact, related to his inability to put some of his plans into action, particularly when it came to providing aid to Ukraine and revitalising Germany's own defences. The COMPULSION schema underlies the depicted multimodal construct, even though it looks as if Boris Pistorius is compelling an imaginary person

⁵ Speech balloon: "5000 volunteers for Lithuania – no objections, no excuses!!!" Caption: "Pistorius is the boss in his home office." [authors' translation]

(or himself) to do something.

5. Conclusions

The main aim of this study was to analyse the presence of verbal aggression in editorial cartoons of two British and two German daily newspapers. The answers to the posed research questions yielded the following conclusions:

- 1) Verbal aggression was, indeed, present in the analysed cartoon corpora, however, its intensity and frequency were quite low, particularly in the German newspapers, regardless of the political orientation of the selected publications. Thus, it can be stated with certainty that the language used in the examined editorial cartoons was not predominantly aggressive.
- 2) Verbal aggression was almost always complemented with pictorial aggression, but not the other way around. The vast majority of text-dominant examples also contained some aggressive imagery, whereas in image-dominant examples language frequently took on different roles, for example, those of irony or comic relief. Irony was especially prominent in German cartoons, where aggressive language often served to amplify the ironic character of the entire multimodal composition. Moreover, such aggressive language was seldom directed at actual political figures, which was not the case with foreign politicians. On the other hand, this distinction was not present in British cartoons.
- 3) All types of the FORCE image schemas were identified in the analysed cartoons, with COMPULSION and BLOCKAGE, followed by COUNTERFORCE, being the most frequent ones. The predominance of these three schemas can be attributed to the subject matter in question.

As for the directions for further research, the first step would be to perform a detailed quantitative analysis so as to get a clearer picture of the frequency of use of aggressive language. Both the present and the results obtained from such quantitative analysis could then be compared with those produced by analysing different cartoon corpora from more politically extreme sources or other languages. Yet another direction might be to differentiate between literal and metaphorical uses of image schemas in political cartoons. All of this would be highly beneficial in gaining a better insight into the ways in which this medium's meaning-making process functions.

Works Cited

- ANTOVIĆ, JOVANOVIĆ et al. 2023: ANTOVIĆ, Mihailo, Vladimir Ž. JOVANOVIĆ, and Vladimir FIGAR. "Dynamic schematic complexes: Image schema interaction in music and language cognition reveals a potential for the detection of affective meaning." *Pragmatics and Cognition*, 30, 2 (2023): 258–295. <https://doi.org/10.1075/pc.00032.ant>
- BATEMAN 2014: BATEMAN, John. *Text and image: A critical introduction to the visual/verbal divide*. London/New York: Routledge, 2014.
- BATEMAN, WILDFEUER et al. 2017: BATEMAN, John, Janina WILDFEUER, and Tuomo HIIPPALA. *Multimodality: Foundations, research and analysis – A problem-oriented introduction*. Berlin/Boston: De Gruyter Mouton, 2017. <https://doi.org/10.1515/>

9783110479898

- CIENKI 1997: CIENKI, Alan. "Some properties and groupings of image schemas." In: Verspoor, Marjolijn H., Kee Dong Lee, and Eve Sweetser (eds.), *Lexical and syntactical constructions and the construction of meaning*. Amsterdam: John Benjamins, 1997, 3–15. <https://doi.org/10.1075/cilt.150.04cie>
- CLAUSNER & CROFT 1999: CLAUSNER, Timothy C., and William CROFT. "Domains and image schemas." *Cognitive Linguistics*, 10, 1 (1999): 1–31. <https://doi.org/10.1515/cogl.1999.001>
- COHN 2013: COHN, Neil. *The visual language of comics: Introduction to the structure and cognition of sequential images*. London: Bloomsbury Publishing, 2013.
- DANCYGIER & VANDELANOTTE 2017: Dancygier, Barbara, and Lieven Vandelanotte. "Image-schematic scaffolding in textual and visual artefacts." *Journal of Pragmatics*, 122 (2017): 91–106. <https://doi.org/10.1016/j.pragma.2017.07.013>
- EISNER 2008: EISNER, Will. *Expressive anatomy for comics and narrative*. New York/London: W. W. Norton & Company, 2008.
- EL REFAIE 2009: EL REFAIE, Elisabeth. "Multiliteracies: How readers interpret political cartoons." *Visual Communication*, 8, 2 (2009): 181–205. <https://doi.org/10.1177/1470357209102113>
- EL REFAIE 2015: EL REFAIE, Elisabeth. "Cross-modal resonances in creative multimodal metaphors: Breaking out of conceptual prisons." In: Pinar Sanz, María Jesús (ed.), *Multimodality and cognitive linguistics*. Amsterdam: John Benjamins, 2015, 13–26. <https://doi.org/10.1075/bct.78.02elr>
- EVANS & GREEN 2006: EVANS, Vyvyan, and Melanie GREEN. *Cognitive linguistics: An introduction*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2006.
- GIBBS & COLSTON 1995: GIBBS, Raymond W., and Herbert L. COLSTON. "The cognitive psychological reality of image schemas and their transformations." *Cognitive Linguistics*, 6, 4 (1995): 347–378. <https://doi.org/10.1515/cogl.1995.6.4.347>
- GONDWE & WALCOTT 2024: GONDWE, Gregory, and Carolyn WALCOTT. "Victims or villains? How editorial cartoons depict the 2023 Israel – Palestine war." *Online Media and Global Communication*, 3, 1 (2024): 1–26. <https://doi.org/10.1515/omgc-2023-0061>
- GÓRSKA 2017: GÓRSKA, Elżbieta. "Text-image relations in cartoons: A case study of image schematic metaphors." *Studia Linguistica Universitatis Iagellonicae Cracoviensis*, 134 (2017): 219–228. <https://doi.org/10.4467/20834624SL.17.015.7089>
- HAMPE 2005: HAMPE, Beate. "Image schemas in Cognitive Linguistics: Introduction." In: Hampe, Beate (ed.), *From perception to meaning: Image schemas in cognitive linguistics*. Berlin: Walter de Gruyter, 2005, 1–12. <https://doi.org/10.1515/9783110197532.0.1>
- HART 2010: HART, Christopher. *Critical discourse analysis and cognitive science: New perspectives on immigration discourse*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2010.
- HEDBLÖM, KUTZ et al. 2019: HEDBLÖM, Maria M., Oliver KUTZ, Rafael PEÑALOZA, and Giancarlo GUIZZARDI. "Image schema combinations and complex events." *Künstliche Intelligenz*, 33 (2019): 279–291. <https://doi.org/10.1007/s13218-019-00605-1>
- JEWITT, BEZEMER et al. 2016: JEWITT, Carey, Jeff BEZEMER, and Kay O'HALLORAN. *Introducing multimodality*. London/New York: Routledge, 2016. <https://doi.org/10.4324/9781315638027>

- JOHNSON 1987: JOHNSON, Mark. *The body in the mind: The bodily basis of meaning, imagination, and reasoning*. Chicago: The University of Chicago Press, 1987.
- KNIEPER & TINNEFELD 2020: KNIEPER, Thomas, and Marie-Theres TINNEFELD. "Politische Satiren und Karikaturen – eine Bastion offener Demokratien?" *Datenschutz Datensich*, 44 (2020): 375–380. <https://doi.org/10.1007/s11623-020-1287-z>
- KRESS 2010: KRESS, Gunther. *Multimodality: A social semiotic approach to contemporary communication*. London/New York: Routledge, 2010.
- KRESS & VAN LEEUWEN 2001: KRESS, Gunther, and Theo VAN LEEUWEN. *Multimodal discourse: The modes and media of contemporary communication*. London: Arnold Publishers, 2001.
- LAKOFF 1987: LAKOFF, George. *Women, fire, and dangerous things: What categories reveal about the mind*. Chicago/London: The University of Chicago Press, 1987.
- MARTIN & HANSEN 1998: MARTIN, Shannon E., and Kathleen A. HANSEN. *Newspapers of record in a digital age: From hot type to hot link*. Westport, CT: Praeger Publishers, 1998.
- MCCLOUD 2006: MCCLOUD, Scott. *Making comics: Storytelling secrets of comics, manga and graphic novels*. New York: Harper, 2006.
- NEGRO ALOSQUE 2013: NEGRO ALOSQUE, Isabel. "Visual metaphor and metonymy in French political cartoons." *Revista Española de Lingüística Aplicada* 26 (2013): 365–384.
- NEGRO ALOSQUE 2020: NEGRO ALOSQUE, Isabel. "The metaphorical representation of Brexit in digital political cartoons." *Visual Communication Quarterly*, 27, 1 (2020): 3–12. <https://doi.org/10.1080/15551393.2019.1707084>
- O'HALLORAN 2004: O'HALLORAN, Kay L. (ed.). *Multimodal discourse analysis: Systemic functional perspectives*. London/New York: Continuum, 2004.
- OHIO STATE 2024: The OHIO STATE University. "Editorial cartoons: An introduction." <<https://hti.osu.edu/opper/editorial-cartoons-introduction>>. 15/09/2024.
- PAGE 2010: PAGE, Ruth (ed.). *New perspectives on narrative and multimodality*. London/New York: Routledge, 2010.
- POTSCH & WILLIAMS 2012: POTSCH, Elisabeth, and Robert F. WILLIAMS. "Image schemas and conceptual metaphor in action comics." In: Bramlett, Frank (ed.), *Linguistics and the study of comics*. London: Palgrave Macmillan, 2012, 13–36. https://doi.org/10.1057/9781137004109_2
- PRENDERGAST 2017: PRENDERGAST, Muireann. "Political cartoons as *carnavalesque*: A multimodal discourse analysis of Argentina's *Humor Registrado* magazine." *Social Semiotics*, 29, 1 (2017): 45–67. <https://doi.org/10.1080/10350330.2017.1406587>
- REISIGL & WODAK 2001: REISIGL, Martin, and Ruth WODAK. *Discourse and discrimination: Rhetorics of racism and antisemitism*. London/New York: Routledge, 2001.
- REISIGL & WODAK 2016: REISIGL, Martin, and Ruth WODAK. "The discourse-historical approach (DHA)." In: Wodak, Ruth, and Michael Meyer (eds.), *Methods of critical discourse analysis* (3rd ed.). London: Sage, 2016, 23–61.
- SCHOLZ 1993: SCHOLZ, Dieter. "Karikaturen zum Golfkrieg: FAZ und taz im Längsschnitt." *kritische berichte*, 21, 2 (1993): 64–76. <https://doi.org/10.11588/kb.1993.2.10417>
- SILAŠKI & ĐUROVIĆ 2019: SILAŠKI, Nadežda, and Tatjana ĐUROVIĆ. "The JOURNEY metaphor in Brexit-related political cartoons." *Discourse, Context & Media*, 31 (2019): 100318. <https://doi.org/10.1016/j.dcm.2019.100318>

- SILAŠKI & ĐUROVIĆ 2021: SILAŠKI, Nadežda, and Tatjana ĐUROVIĆ. "Fortress Europe under siege: The representation of the European migrant crisis in political cartoons." In: Gudurić, Snežana, and Tvrtko Prčić (eds.), *Where our languages and cultures meet and mix: A view from Serbia*. Novi Sad: Faculty of Philosophy, 2021, 571–585.
- STAMENKOVIĆ, TASIĆ et al. 2018: STAMENKOVIĆ, Dušan, Miloš TASIĆ, and Charles FORCEVILLE. "Facial expressions in comics: An empirical consideration of McCloud's proposal." *Visual Communication*, 17, 4 (2018): 407–432. <https://doi.org/10.1177/1470357218784075>
- TASIĆ & STAMENKOVIĆ 2015: TASIĆ, Miloš, and Dušan STAMENKOVIĆ. "The interplay of words and images in expressing multimodal metaphors in comics." *Procedia – Social and Behavioral Sciences*, 212 (2015): 117–122. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2015.11.308>
- TASIĆ & STAMENKOVIĆ 2017: TASIĆ, Miloš, and Dušan STAMENKOVIĆ. "Exploring pictorial runes in Luca Enoch's comic book series *Gea*." *Facta Universitatis, Series: Linguistics and Literature*, 15, 2 (2017): 123–141. <https://doi.org/10.22190/FULL1702123T>
- TASIĆ & STAMENKOVIĆ 2022: TASIĆ, Miloš, and Dušan STAMENKOVIĆ. "Pictorial and multimodal metonymy in political newspaper discourse: The case of Brexit reports." *Philologia Mediana*, 14 (2022): 371–392. <https://doi.org/10.46630/phm.14.2022.27>
- THOMSON REUTERS 2023: THOMSON REUTERS Foundation and DAMM & MANN. "Understanding civil defamation laws in Germany." <<https://www.trust.org/dA/2aab266699/pdfReport/TRFCivilDefamationLaws-GermanyJUL2023V5.pdf>>. 15/09/2024.
- WODAK 1996: WODAK, Ruth. *Disorders of discourse*. London/New York: Longman, 1996.

Sources

- ANONYMOUS 2024: Unknown author. [Untitled Cartoon]. *die taz*. <<https://mastodon.social/@tazgetroete/112002061267288623>>. 15/09/2024.
- BARON 2024: BARON, Ella. [Untitled Cartoon]. *The Guardian*. <<https://www.theguardian.com/commentisfree/picture/2024/feb/25/ella-baron-conspiracy-theories-reaching-mainstream-politics-cartoon-suella-braverman-liz-truss>>. 15/09/2024.
- BLOWER 2023: BLOWER, Patrick. [Untitled Cartoon]. *The Telegraph*. <<https://www.telegraph.co.uk/news/0/telegraph-cartoons-july-2023/>>. 15/09/2024.
- DAVEY 2024: DAVEY, Andy. [Untitled Cartoon]. *The Telegraph*. <<https://www.telegraph.co.uk/news/0/telegraph-cartoons-january-2024/>>. 15/09/2024.
- FRITSCHKE 2023: FRITSCHKE, Burkhard. [Untitled Cartoon]. *die taz*. <<https://mastodon.social/@tazgetroete>>. 15/09/2024.
- GRESER & LENZ 2024: GRESER, Achim, and Heribert LENZ. [Untitled Cartoon]. *Frankfurter Allgemeine Zeitung*. <<https://www.faz.net/aktuell/feuilleton/cartoons/greser-lenz-witze-fuer-deutschland-1294625.html>>. 15/09/2024.

Ivan M. Dinić
Miloš B. Tasić

VERBALNA AGRESIJA U MULTIMODALNOM MEDIJU: SLUČAJ POLITIČKIH KARIKATURA U BRITANSKIM I NEMAČKIM NOVINAMA

Rezime

U radu se istražuje prisustvo verbalne agresije u političkim karikaturama britanskih (*Gardijan*, *Telegraf*) i nemačkih (*Frankfurter Allgemeine Zeitung*, *die Zeit*) dnevnih listova, odabranih naročito zbog njihovih suprostavljenih političkih orijentacija. Analizirani primeri iz 2023. i 2024. godine obuhvataju predizborni period u ovim zemljama. Istraživački zadatak je bio trostruk: (1) ispitati upotrebu verbalnog modaliteta u odabranim primerima, sa posebnim osvrtom na agresivni ili diskriminišući jezik, (2) sagledati u kojoj meri i na koji način verbalni modalitet upotpunjuje slikovni u prenošenju željene poruke, i (3) proveriti da li se u osnovi prikaza vezanih za ovu temu nalaze slikovne sheme SILE (npr. BLOKADA, KOMPULZIJA, KONTRASILA). Primeri su analizirani tako što je prvo beležen svaki oblik agresivnog jezika, zatim je sagledavan odnos između verbalnog i slikovnog modaliteta u prenošenju takve poruke, da bi na kraju bili utvrđivani konkretni tipovi slikovnih shema SILE. Rezultati analize su pokazali da jezik korišćen u ovim karikaturama nije dominantno agresivan, bez obzira na zemlju porekla ili političku orijentaciju novina, te da slikovni modalitet sadrži više primera otvorene agresije ili diskriminacije. Ova studija bi trebalo da pruži dodatni uvid u ulogu koju političke karikature imaju u široj političkoj raspravi, ukazujući na njihov potencijalni uticaj na javni diskurs tokom ključnih predizbornih perioda.

Ključne reči: političke karikature, verbalni i slikovni modalitet, kritička analiza diskursa, multimodalna komunikacija, slikovne sheme

Nadežda R. Silaški¹

University of Belgrade
Faculty of Economics and Business
<https://orcid.org/0000-0001-7655-1042>

Tatjana N. Đurović

University of Belgrade
Faculty of Economics and Business
<https://orcid.org/0000-0002-8859-8638>

THE METAPHORICAL PORTRAYAL OF MIGRANTS IN THE COMMENTS SECTIONS OF SERBIAN ONLINE NEWS ARTICLES

Online news comments have become an important part of digital public discourse and a convenient platform for voicing opinions on contentious social issues such as migration. Couching our study in the framework of Critical Metaphor Analysis (CHARTERIS-BLACK 2004; MUSOLFF 2016), in this paper we aim to: 1) identify metaphors used in the readers' comments on news articles to depict migrants and the migration process; 2) explore the role of metaphor in sustaining ideologies and conveying negative evaluations of migration and migrants. The analysis is based on metaphors found in a dataset comprising 1,235 readers' comments on 32 news articles published in various Serbian online news media reporting on six critical migrant-related events which occurred in Vojvodina, the northernmost part of Serbia, in the period of June to October 2023. Our findings show that in an attempt to communicate their fear for the safety of the local population, commenters resort to metaphors which structure migration as an *INVASION* and a *NATURAL DISASTER*, and migrants as *DANGEROUS HUMAN BEINGS*, *ANIMALS*, and *OBJECTS*. All the groups of metaphors serve to demonize and dehumanize this entire social group and cast migrants and migration as a threat to society. Such extremely disparaging characterizations of the Other appear to be instrumental in guiding the general public's perception of migrants and in creating and perpetuating the *Us vs. Them* dichotomy.

Keywords: migrants, dehumanizing metaphors, news articles, online news comments, othering, Serbian

1. Introduction

Despite the closing of the so-called Balkan corridor in 2016, Serbia has since witnessed a steady increase in migrant arrivals. The situation particularly worsened in 2022, when more than 120,000 new migrants and refugees entered Serbia, which was the highest number since 2016.² The adoption of the stricter border measures by the EU countries neighbouring Serbia, particularly Hungary and Croatia, which had so far usually implied the policy of pushing migrants back into Serbia, a chronic lack of accommodation in Ser-

¹nadezda.silaski@ekof.bg.ac.rs

² See: [https://reliefweb.int/report/serbia/unhcr-serbia-update-december-2022#:~:text=In%202022%2C%20authorities%20reported%20129%2C679,%25\)%20and%20India%20\(4%25\)](https://reliefweb.int/report/serbia/unhcr-serbia-update-december-2022#:~:text=In%202022%2C%20authorities%20reported%20129%2C679,%25)%20and%20India%20(4%25))

bian migrant centers, and a rather long time required for processing asylum applications all led to the flourishing of migrant smuggling activities on the Serbian borders. Different criminal groups of migrants, frequently helped by the local police officers and taxi drivers,³ started to control not only border areas but also migrant reception facilities, in an attempt to profit from helping migrants to illegally enter the EU. This particularly refers to Vojvodina, the northernmost part of Serbia, and the cities close to the Hungarian border such as Subotica, where a number of violent incidents among migrant smuggling groups, including armed clashes, were reported and documented in 2022 and 2023. The incidents once again brought the issue of migration into sharp focus in Serbian media, attested *inter alia* by the number of readers' comments on news articles featuring this topic.

In this paper we investigate metaphors related to migration and migrants found in the readers' comments left on news articles published in a number of Serbian online news media reporting on migrant-related events which occurred in Serbia in the second part of 2023. While apparently communicating their fear for the safety of the local population, news article readers, as will be displayed, resort to hateful and abusive language rife with negative migration metaphors, i.e., metaphors which are used to vilify migrants and present this entire social group as a threat to Serbia as the host country.

2. Readers' comments as a type of authentic discourse

Hoping that readers' comments would aid democracy, since they are a form of citizens' participation in public debates (JUAREZ MIRO 2022: 858) and a way in which public opinion is formed, many newspapers have opened comments sections allowing the confrontation of different opinions and diverse viewpoints among their readers. Today, being one of the forms of user-generated content, online news comments have become part and parcel of news articles, originally designed to spur an online debate on a certain topic, which may develop when a number of users post comments on the same news item and reference others' comments (NAAB and KÜCHLER 2023: 441). This makes comments "a form of polylogue", i.e., "a form of online communication with multiple levels of dialogue and different levels of participation" (CAVASSO and TABOADA 2021: 5). Such type of online involvement in public discussions encourages sharing diverse views and thoughts as readers come from different backgrounds, cultures, and have different ideological profiles. Online commenting thus "reflect the mental models that readers as members of society and discursive communities create as a reaction to the discourse they have been exposed to" (ĐORĐEVIĆ 2020: 4).

The popularity of this form of communication may be attributed primarily to digital affordances of the internet, which foster interactivity, give users considerable freedom to express their opinions and concerns, and provide evidence from their personal experience about certain matters. The interactive nature of such communication can lead to voicing multiple opinions, including those that would potentially be blocked in traditional media, and such engagement of the general public may have a significant informative role. In addition, audience feedback is a helpful sign showing whether and how certain event reported in news articles resonates with the public. However, the online news comments section frequently becomes a space for venting harsh critical voices and

3 See: <https://balkaninsight.com/2023/09/04/albanian-supplied-aks-fuel-violence-on-refugee-route-through-serbia/>

in the case of controversial topics such as migration, a place where extremely uncivil, hateful and xenophobic language is used since, more often than not, comments tend not to be moderated and curated, especially in Serbian media. Hence they may be regarded as authentic, unmediated type of genuine discourse, a real emotional response to a news article, and in that sense probably the best source of original and direct discursive practices.

A lack of restraint when communicating online may be related to “the anonymity of computer-mediated interactions that technically occur in the absence of physical bodies and faces” (YULIAWATI, SUGANDA et al. 2023: 2), which enables users to exercise verbal aggression in general terms or more specifically, aggression to other users, with little risk of their identity being disclosed. Since commenters thus feel less accountable for the impact of their utterances, it is claimed that online forums and news comments sections become spaces for “the discursive construction of the ‘Other’” (CATALANO and FIELDER 2018: 241).

3. Literature review

Migration has attested to be a hotly-debated topic and a fertile ground for research “due to its rich potential for polemical and emotional language as well as its socio-political and historical significance” (MUSOLFF 2011: 7). Many studies using mass media texts – news reports, feature articles, political speeches, online comments sections – as sources of data have researched the metaphorical underpinnings of migration discourse. According to these studies, there are a number of typical, mainly negative, figurative characterizations used in discourses across a range of linguistic and socio-political contexts which highlight the general view on migrants as dangerous and threatening. Migrants and migration are thus conceptualized as: DANGEROUS WATER/NATURAL DISASTER (CATALANO and FIELDER 2018; CHARTERIS-BLACK 2006; EL REFAIE 2001; MARTIN and FOZDAR 2022; SANTA ANA 2002); INVASION/WAR (GONÇALVES 2023; HART 2011; NEAGU and COLIPCA-CIOBANU 2014; REIF 2023); PARASITE (MUSOLFF 2015, 2016); ANIMAL (GONÇALVES 2023; MUJAGIĆ and BERBEROVIĆ 2019; SANTA ANA 1999); WALL/CONTAINER (ĐUROVIĆ and SILAŠKI 2019; SILAŠKI and ĐUROVIĆ 2019); EPIDEMIC/ILLNESS (MUSOLFF 2011; REIF 2023); WEIGHT/BURDEN (CATALANO and FIELDER 2018). The host country is described as a CONTAINER, a HOME, a FORTRESS (CHARTERIS-BLACK 2006; MUSOLFF 2016; SILAŠKI and ĐUROVIĆ 2019) that is in danger from the out-group (migrants) against which the country should defend. In order to create positive representation of the receiving country discourse producers, according to the data, use metaphorical othering of migrants, which helps to create ideological bias, stir emotions, and shape attitudes.

Many of the above studies explored migration metaphors in readers’ comments sections and online forums. Musolff (2015) compared the use of dehumanizing metaphors in British debates about immigration, i.e., the portrayal of migrants as PARASITES, across three genres: online discussion forums, blogs, and mainstream newspapers. The ‘metaphor scenario’ analytical tool (MUSOLFF 2006) enabled the author to delineate four main scenarios which account for many metaphors already documented in the studies of other scholars who researched the role of metaphor in migrant discourse: the SPACE-CONTAINER; the MOVEMENT; the ACTION; and the EFFECT scenarios, whose one of the sub-scenarios is SCROUNGE in which migrants are characterized as PARASITES. Mu-

solff argues that whoever is using the PARASITE metaphor, irrespective of the genre examined, is aware of its strongly insulting effect and its previous deployment in historical racist discourses, which supports the view about the deliberate character of this metaphor. Mujagić (2018) investigated the rhetorical and ideological power of metaphors in Bosnian-Herzegovinian online readers' comments on the European migrant crisis. The structuring of migration as DANGEROUS WATERS and INVASION and migrants as ANIMALS may serve, the author believes, as an argumentation for introducing restrictive migration measures. Reif (2023) analyzed migration metaphors in online reader comments section of British mainstream and tabloid newspapers, particularly focusing on mixing the two source domains (e.g., ANIMAL and INVASION) to conceptualize the same target, whose aim is to achieve a dramatic effect through the exaggeration of the dimension of migration. This in turn emphasizes readers' emotional orientation, i.e., their negative stance towards this social group.

What all the above studies have in common is that they bear witness to "how metaphor is employed persuasively to provide cognitive frames for perspectives on social issues" (CHARTERIS-BLACK 2006: 565), and how migrant and migration representations through metaphors contribute to the processes of marginalization, discrimination and dehumanization.

It is therefore evident that, being an important part of public discourse, whose most distinctive characteristic is "the presence of evaluative language" (CAVASSO and TABOADA 2021: 6), online news comments have become a rich resource for exploring different discursive means such as, among others, metaphors. Since readers' comments section often turns into "a platform of derogatory and pejorative language" (ĐORĐEVIĆ 2020: 1), metaphor may appear as one of the strategies used to unfavourably represent a particular social group or policy, and affect public opinion in turn.

Therefore, in this paper, by focusing on six critical migrant-related events which occurred in the Subotica area in the period of June to October 2023, we aim to:

1. identify metaphors used in readers' comments on news articles to depict migrants and the process of migration;
2. explore the role of metaphor in sustaining ideologies and conveying negative evaluations of migration and migrants.

With these ends in view, we rely on the main tenets of Critical Metaphor Analysis (CMA) (CHARTERIS-BLACK 2004; MUSOLFF 2016), which holds that the main role of metaphor is not only to make complex concepts more intelligible but also to reveal the intentions of language users beyond what is said and what is not said. According to CMA, the choice of a specific metaphor is ideological since by changing the metaphor we use, we may change the way that we think and feel about a particular aspect of social or political reality. The main goal of this approach to metaphor analysis is "to make explicit political and ideological motivations that would, otherwise, be implicit or concealed" (CHARTERIS-BLACK 2004: 29). By choosing what aspects of a concept they will emphasize by means of metaphor, in the process of conceptualizing one domain of experience in terms of another, discourse producers more or less consciously reveal their value judgments. Also, since CMA aims to understand the ideological role of metaphor in a specific discourse context, metaphors in this study are regarded as "a discursive, dynamic tool of

assimilating any target topic to a more familiar set of concepts in order to redirect and reshape its understanding” by the respective addressee, where what is ‘familiar’ is heavily dependent on the sociocultural context (MUSOLFF 2016: 91).

4. Data and method

The data used for the analysis consist of 1,235 readers’ comments left on a total of 32 news articles reporting on six critical migrant-related events which occurred in Vojvodina in the period of June to October 2023. These articles were published on several Serbian online news portals (*N1*, *Nova S*, *021*, *Direktno*, *Gradsbotica.co*, *Mondo*, *Subotica.com*, *B92*) as well as online versions of three daily newspapers (*Danas*, *Srpski telegraf*, *Kurir*). The average number of comments left below the individual news articles depicting the six events was 205. The overview of the data is provided in Table 1.

MIGRANT-RELATED EVENT - description	No. of news articles	No. of comments	No. of words
1. Armed clashes between migrants in the forest of Makova Sedmica near the city of Subotica (17 Jun 2023), three migrants injured	7	174	3,847
2. Armed clashes between migrants in the forest of Makova Sedmica near the city of Subotica (26 Jun 2023), no data about casualties	6	170	6,393
3. The police operation of arresting irregular migrants near the city of Subotica (1 Aug 2023)	2	223	4,715
4. Armed clashes between migrants near the Lidl supermarket in the city of Subotica (8 Sep 2023), one migrant killed	5	286	8,853
5. Armed clashes between migrants in Hajdukovo, a suburban part of the city of Subotica (11 Sep 2023), one migrant killed, three migrants injured	4	116	2,971
6. Armed clashes between migrants near the town of Horgoš (27 Oct 2023), three migrants killed, one injured	8	266	7,299
TOTAL:	32	1,235	34,078

Table 1. Overview of the data

The data were collected in the period when the topic of migration started to win media attention again, particularly following reports of the intense activity of migrant smuggling groups, the formation of their communities in the forest near the city of Subotica, and the stories of witnesses about increasingly frequent exchanges of gunfire between the alleged Afghan, Moroccan, and Syrian gangs. Although there had already been a number of violent incidents involving migrants in Serbia in 2022, the situation near the Serbian-Hungarian border escalated particularly between mid and late 2023.⁴ This gained special attention of the media, also evident in the number of comments accompanying news articles on the topic, in which commenters expressed their fear for the safety of the

4 See: <https://www.euronews.rs/srbija/drustvo/95214/incidenti-na-severu-srbije-sve-cesci-oruzani-sukobi-izmedu-grupa-krijumcara-migranata/vest>

local population. The material for our analysis is therefore based on the readers' comments on six prominent migrant-related news articles starting with the article describing the June 17, 2023 incident, in which the exchange of gunfire between migrants turned into an armed clash leaving three migrants injured, and ending with the October 27, 2023 article reporting on the incident in which at least three people died.

The readers' comments were carefully read by both authors and then manually analyzed to determine the metaphors used to depict MIGRANTS or the process of MIGRATION. The method used for metaphor identification was a procedure loosely based on the Metaphor Identification Procedure (MIP) proposed by the Pragglejaz Group (2007), as we recognize that a discourse-oriented approach to the analysis of metaphors should be more liberal when establishing the presence of metaphoricity, especially compared to the rather rigid and, for our analysis, perhaps not entirely suitable dictionary-based word-by-word analyses suggested by the MIP. The process therefore employed a somewhat adapted MIP procedure which did not presuppose consulting the dictionaries for each lexical unit, but rather entailed focusing on words, phrases and even longer stretches of text metaphorically used in the specific context in an authentic data set. This is in line with a discourse-oriented approach to metaphor analysis (SEMINO 2008) which posits that "metaphoricity depends on the evolving discourse context, and that we can only understand metaphor in discourse by examining how it works in the flow of talk (or text)" (CAMERON, MASLEN et al. 2009: 71). It should be emphasized that identifying metaphors in anonymous readers' comments can be challenging, as it is often difficult to determine whether the author intended to use the language metaphorically or literally. This is exemplified by the term „džihad ratnici“ (*jihad warriors*) in our data, where it is hard to establish, in the absence of solid evidence that reveals the anonymous author's viewpoint, whether the expression is used metaphorically or whether a non-figurative interpretation is equally possible. That is why the interpretation of such terms should be taken with caution.

The metaphors identified using this method were then classified according to whether they depict the process of MIGRATION or the MIGRANTS themselves (as target domains), after which they were grouped according to the source domains.

It should be noted that the goal of the paper is not to offer a corpus-based analysis of metaphors, nor is it to establish absolute or relative frequencies of metaphorical expressions or metaphor density in the set of data. Our main focus is on the qualitative analysis of metaphors to structure a complex social phenomenon – MIGRATION. We also aim to look into the ways in which the identified metaphors were used for shaping ideologies, and the evaluative stances they convey regarding migrants and migration.

5. Findings and discussion

The analysis shows that the two target concepts, the process of MIGRATION and the MIGRANTS themselves, are both characterized in the readers' comments in multiple ways, all of them negatively evaluated. MIGRATION is found to be metaphorically structured as: an INVASION and a NATURAL DISASTER, both metaphors interrelated with the HOST COUNTRY IS A CONTAINER, whereas MIGRANTS are dehumanized and categorized as a group of DANGEROUS HUMAN BEINGS; bestialized and viewed as ANIMALS; and commodified and conceptualized as OBJECTS.

5.1. MIGRATION in online readers' comments

Metaphors “privilege one understanding of reality over others”, at the same time having “the effect of marginalising or excluding alternative conceptualisations” (CHILTON 1996: 154). With that in mind, by viewing or framing a certain concept via metaphor, not only do we want to select some aspects of reality and make them more salient in such context, but we also provide an evaluation of the given concept and recommend particular solutions. In readers' news comments in Serbian, the process of mass migration is cast as an *INVASION*, with migrants being portrayed as *INVADERS* and *OCCUPIERS* who are going to conquer and colonize the territory of Serbia (examples 1–4). Characterizing *MIGRATION* as *INVASION*, *OCCUPATION*, *COLONIZATION* and relying on the connotations these concepts carry (such as coercion, domination, violence) suggests that this social process is viewed as threatening, unwelcome, and detrimental to the host country.

(1) Uskoro pa kreće okupacija samo gde pobeci, mogu se kladiti kad krenu da rokaju i zauzimaju suboticu/palic ni vojaka ni policija neće reagovati⁵

[The occupation is about to start soon, but where to escape to, I can bet that when they start shooting and taking over Subotica/Palić neither the soldiers nor the police will react]

(2) Koja je razlika između tih kolonista iz šume i ovih ispred Lidla?

[What's the difference between the colonists from the forest and these in front of Lidl?]

(3) Evo ih, nadiru sa istoka Srbije svaki dan.

[Here they are, advancing from the east of Serbia every day.]

(4) Teraj to iz zemlje i diži zid svuda po granici dok nije kasno. Ovo je početak okupacije Evrope a mi smo prvi na udaru!

[Shovel it all out of the country and raise a wall all along the border before it's too late. This is the beginning of the occupation of Europe and we are the first to be attacked!]

Viewing arrivals of migrants as an *INVASION* and an act of aggression helps to invoke panic state of affairs among the readers (KHOSRAVINIK 2010: 22), which in turn opens the door to legitimizing a defence of 'our own' space. Namely, such a portrayal of *MIGRATION* is complementary with the *HOST COUNTRY IS A CONTAINER* metaphor, which reinforces the argument that migration presents a constant external danger that threatens to rupture the container ('our' state) and take control of its inside, where invasion and occupation are primarily associated with a forceful and illegal seizure of other country's territory. In addition to fear and anxiety, the depiction of *MIGRATION* as *INVASION* should also conjure up the feeling of anger. Hence expulsion and deportation of migrants and the construction of walls (example 4) emerge as seemingly justified solutions born out of the intertwinement of the *INVASION* and *CONTAINER* metaphors, which underlines the perceived belief among the commenters that migrants do not belong to 'our' space and do not have the right to reside in it.

The process of *MIGRATION* is also characterized as a *NATURAL DISASTER*, when migrants, by being likened to an immense mass of water, become dehumanized and de-

⁵ All the spelling errors and the missing diacritics in the examples were kept as is.

personalized.

(5) Migranti preplavili Sombor.

[Migrants flooded Sombor.]

(6) Sve pohapsiti i vratiti u tunguziju iz koje su dosli, da nam ne bi nicali favele kao sto nicu u zemljama koje su vec primile izbeglice u vise talasa.

[Arrest them all and send them back to tunguzija from which they came, so that we don't end up with favelas sprouting up like they do in countries that have already received refugees in several waves.]

(7) Severna granica Srbije je pod konstantnim pritiskom mudžahedina.

[The northern border of Serbia is under constant pressure of Mujahideen.]

The depiction of migrants as those who *flooded* ('preplaviti') cities in *waves* ('talasi') (examples 5 and 6), combined with the conceptualization of 'our' space as a bounded space of limited capacity (CONTAINER) exposed to collapse in the event of large-scale migration (examples 5–7), suggests the devastation the force of nature brings to the land and property, alongside the inability to control it. The structuring of MIGRATION as unstoppable accentuates its destructive character for not only the national security, but individual lives as well (via the image of flood which may lead to drowning). In addition, the conceptualization of MIGRANTS as a singular, unidentified quantity, as waves that keep coming, serves to obscure their individuality and the quality of being human in general (similar to characterizing them as ANIMALS and OBJECTS which will be discussed later in the text). The threat, fear and danger posed by mass migration are also communicated as the pressure which mounts inside the container (Serbia's northern border) that could lead to the breaking point (example 7). Like in the above INVASION metaphor, the image of Serbia as an endangered CONTAINER gives credence to the beliefs that the borders of the country should be sealed because "the container might implode due to an overwhelming inflow from the outside and culture clashes from the inside" (REIF 2023: 56).

5.2. MIGRANTS in online readers' comments

The discourse of readers' comments pertaining to migrants is also linked with the narratives of fear for the safety of local population and the threat that migrants can pose to the country's national security. When these notions are discursively set in this way, it is in line with the expectations that those representations which foreground the images of migrants as DANGEROUS HUMAN BEINGS will be deployed. This, in turn, enables "messages of threat to be conveyed without having to explicitly spell out the nature of that threat" (MARTIN and FOZDAR 2022: 56). Our data reveal that migrants are collectively perceived as dangerous and hostile, lexically rendered as: 'džihad ratnici' (*jihad warriors*), 'teroristi' (*terrorists*), 'kriminalci' (*criminals*), 'banda' (*gang*), 'divljaci' (*savages*).

(8) Kome još nije jasno da to nisu nikakve ekonomske izbeglice već džihad ratnici sa zadatkom?

[Who still doesn't understand that these are not economic refugees, but jihad warriors with a mission?]

(9) naoružane horde islamista i džihadista!!!???

[armed hordes of Islamists and jihadists!!!???]

- (10) Dokle će više naoružani ilegalni migranti lutati ovom zemljom kao banda i ugrožavati naše građane!
 [How much longer will armed illegal migrants roam around this country like a gang and jeopardize our citizens!]
 (11) Bataljoni stranaca koji su ILEGALNO usli u Srbiju
 [Battalions of foreigners who entered Serbia ILLEGALLY]
 (12) Jesu li to ekonomski migranti ili teroristi na zadatku?
 [Are these economic migrants or terrorists on a mission?]
 (13) Dzunglasi ti odaju po zemlji
 [The jungle people are walking across your country]
 (14) horde pećinskih ljudi
 [hordes of cavemen]

Constructing migrants as WARRIORS and TERRORISTS evokes the WAR knowledge structure whom casts migrants as ENEMIES against which Serbia as the host country should defend to restore the order and the wholeness of its territory, i.e., our Self. In such a frame, where a fear for the country's national security merges with a fear for one's own life, demonizing migrants and viewing them as WARRIORS, TERRORISTS, CRIMINALS, serves as a conceptual lens for making sense of this social group. Claiming that all the migrants are illegal (examples 10 and 11), therefore criminals, and, via the MIGRANTS ARE MEMBERS OF THE TERRORIST ORGANIZATIONS metaphor, equating them with terrorists (as evidenced in examples 8 and 9), migration, terrorism, and crime are equally qualified as dangerous social problems. Such depiction of migrants helps in turn to provide a warrant for any anti-migrant activity or policy as something the host country is entitled to. In the vitriolic language of readers' comments in Serbian, migrants are also structured as subhuman in the MIGRANTS ARE SAVAGES metaphor. By alluding that dangerous people and animals inhabit jungles, migrants are rendered as 'džunglaši' (*jungle men* [example 13]). In this way, the whole social group is racialized as barbarous, primitive and uncivilized, with a presence of animalistic overtones. On the other hand, this implies viewing 'us' as human, superior and civilized. Other metaphorical expressions subsumed under the MIGRANTS ARE SAVAGES metaphor, such as *savage nations/savages* ('divlji narodi'/'divljaci'), *hordes of cavemen* ('horde pećinskih ljudi' [example 14]), also underline the narratives of threat and fear of dangerous aliens, in the latter case amplified by the lexeme *horde* which can equally relate to a large group of people or animals.

Commenters also resort to another frequently deployed portrayal of migrants, that of ANIMALS. Perceiving migrants as TERRORISTS, CRIMINALS, SAVAGES appears to activate concepts which are also associated with a lack of civility and humanness, akin to the ANIMAL concept. Animalizing and bestializing migrants serves to "reduce the addressee's empathy for them" (MUJAGIĆ and BERBEROVIĆ 2019: 24) since "[e]xclusion of and aggression against a particular social group can be carried out with less moral restraint if this group is depicted as non-human, inferior, and potentially harmful" (REIF 2023: 72). Migrants are thus viewed as *cattle* ('stoka') (example 16), *vermin* ('gamad') (example 19), *ants* ('mravi') that *swarmed* ('razmileli se') across our borders (examples 15 and 18), all these expressions being culturally-assigned negative characterizations.

(15) ...mogu da zamislim koliko ih se razmielelo po Evropi samo preko naših granica.

[... I can imagine how many of them swarmed Europe just by means of crossing our borders.]

(16) ma tu stoku potrpati u stocne kamione odvesti do granica i istovariti pa neka beze u EU

[just load that cattle into livestock trucks, take them to the border and unload them, so let them run to the EU]

(17) Sad,kada sam sve ovo napisao pre par godina,kada je pocela najezda mi-granata...

[Now, when I wrote all this a few years ago, when the infestation of migrants began...]

(18) A migranata ko' mrava.

[And migrants swarmed like ants.]

(19) 'Namnozila se gamad...Vreme je za ozbiljnu deratizaciju Subotice'

[Vermin have multiplied...It's time for a serious disinfestation of Subotica]

The conceptualization of migrants as beings that lack higher cognitive functions and civility has its roots in the GREAT CHAIN OF BEING metaphor model (LAKOFF and TURNER 1989) and the hierarchical organization according to which humans as endowed with higher-order attributes are placed above "lower" beings, animals, characterized by their instinctual behaviour. Such portrayal of migrants serves to create a further demarcation between 'us' and 'them': by not being humans or by "being of less worth than 'a proper human'" (MUSOLFF 2021: 246), migrants do not deserve to have the same rights or even to share the same space with 'us'. Dehumanizing MIGRANTS ARE ANIMALS metaphor helps to debase this social group and view it as less valuable than in-group, which consequently may warrant inhumane treatment, instantiated in an extremely offensive way as *the unloading of cattle from livestock trucks* (example 16), or a *disinfestation of vermin* (example 19) suggestive of perceiving migrants as disease-carrying rodents.

Finally, utterly problematic in terms of the message it conveys is the commenters' use of the Serbian demonstrative third person singular neutral pronoun 'to' (*it, that*). With such characterization migrants become objectified, commodified and deprived of their human qualities. By the use of this linguistic means, other people are distanced from and degraded in one of the most insulting manners.

(20) Teraj to u avion i izbacuj.

[Shovel it into a plane and throw it all out.]

(21) cistite to tamo,sta treba jos da se desi??

[Clean it up over there, what else needs to happen??]

(22) Sve to treba natovariti i vratiti nazad

[It all needs to be loaded and sent back]

(23) Sve ih spakovati pa kod Soroša u dvorište istresti.

[Pack them all up and dump them in Soros's yard.]

(24) Pod hitno pokrenuti veliku ekološku akciju "očistimo subotičke šume"

[A major ecological campaign "Let's clean up the Subotica forests" should urgently be launched]

Dehumanizing MIGRANTS ARE OBJECTS metaphor has a strong affective impact and foregrounds a total lack of empathy for migrants viewed as inanimate entities. They thus clearly become the 'Other' who jeopardize 'our' space by entering it in rising numbers and occupying it, which then serves to legitimize any action against 'them', lexically rendered as 'terati' (*shovel*), 'čistiti' (*clean up*), 'spakovati' (*pack*), 'natovariti' (*load*), 'istresti' (*dump*), all the lexemes describing the actions that clearly pertain to physical objects. Not only are migrants stripped of their humanity in any aspect possible but even their usefulness as an object is totally denied in that they are all categorized as disposable waste (examples 21, 23 and 24).

The analysis reveals that according to the metaphors the users in Serbia employ in their online comments on migration, this social issue is perceived as: an increasing threat to the country's security, a physical danger, and an extreme challenge for national identity. Mentally categorizing migrants as INVADERS, NATURAL DISASTER, TERRORISTS, SAVAGES, ANIMALS, OBJECTS is shown to be highly ideological and helps to reinforce a broader narrative of "otherization" (GONÇALVES 2023: 4) and further fuel sharp divisions between 'us' and 'them'; 'security/protection' and 'danger/threat'; 'civility' and 'incivility'. These extremely disparaging characterizations of migrants by means of dehumanizing and depersonalized metaphors appear to be instrumental in guiding the general public's perception of this social group as "something" we need to get rid of. Each of the identified metaphors in our data via its distinct framing of the migration issue proves to be salient for not only sharing more oppressive and xenophobic ideologies, but also for offering frameworks in which various, often highly morally questionable, actions and regulatory proposals can be legitimized. It may also be noted that alongside the metaphors frequently featuring in migrant discourse and amply researched in the relevant literature as the means of re-producing negative representations of migration and migrants, such as NATURAL DISASTER, DANGEROUS BEINGS, ANIMALS, certain discursive metaphors have become even more stigmatizing in terms of the values they impart. This particularly refers to the use of the Serbian third person singular neutral pronoun 'to' (*it/this*) and the verbs with which *it* collocates, together creating the utterly degrading OBJECT metaphor.

In general, although at first glance all metaphors used here in online commenting appear unrelated in terms of the source domains employed, they become connected through their profiling of migration as something dangerous and undesirable. Even more disconcerting is that such representation of migration appears to rest on "relatively fixed lexical and syntactic forms" in different linguistic and sociopolitical settings, which may indicate that it has become the usual, "the natural' way" (EL REFAIE 2001: 352) of depicting this social issue, i.e., of 'normalizing' and perpetuating oppressive ideologies.

6. Conclusion

In this study we analyzed metaphors in the comments posted on migrant-related news articles in Serbian that generated an extremely abusive rhetoric reflecting the readers' negative stance on migration viewing it as a problem for the host nation. The analysis has corroborated the presence of already established negative conceptualizations of migration and migrants across different language and socio-political contexts, which contributes to further stigmatization of this social group and broadening the divide between 'us' and 'them'. The construction of otherness by means of metaphor remains the

dominant practice in migration discourse and a fertile ground for perpetuating more or less overt discrimination against the out-group. Future research efforts should focus on identifying novel linguistic metaphors and their ideological load, which would add to a more comprehensive portrayal of this social issue.

Overall, our study reaffirms that metaphors remain a powerful tool for dehumanizing social groups and discursively constructing migration as negatively valued. It adds to the growing body of work on metaphorical representation of migration explored here in one specific genre of digital public discourse. The study, therefore, may be viewed as an attempt to restate the need for disclosing dangerous ideologies in migration discourse in order to build more tolerant physical and digital spaces.

Works cited

- CAMERON, MASLEN et al. 2009: CAMERON, Lynne, MASLEN, Robert, TODD, Zazie, MAULE, John, STRATTON, Peter, and STANLEY, Neil. "The discourse dynamics approach to metaphor and metaphor-led discourse analysis." *Metaphor and Symbol*, 24: 2, 2009: pp. 63-89. <https://doi.org/10.1080/10926480902830821>
- CATALANO and FIELDER 2018: CATALANO, Theresa, and FIELDER, Grace. "European spaces and the Roma: Denaturalizing the naturalized in online reader comments." *Discourse & Communication*, 12: 3, 2018: pp. 240-257.
- CAVASSO and TABOADA 2021: CAVASSO, Luca, and TABOADA, Maite. "A corpus analysis of online news comments using an appraisal framework." *Journal of Corpora and Discourse Studies*, 4: 1, 2021: pp. 1-30. <https://doi.org/10.18573/jcads.61>
- CHARTERIS-BLACK 2004: CHARTERIS-BLACK, Jonathan. *Corpus approaches to critical metaphor analysis*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2004.
- CHARTERIS-BLACK 2006: CHARTERIS-BLACK, Jonathan. "Britain as a container: Immigration metaphors in the 2005 election campaign." *Discourse & Society*, 17: 6, 2006: pp. 563-582. <https://doi.org/10.1177/0957926506066345>
- CHILTON 1996: CHILTON, A. Paul. *Security metaphors: Cold War discourse from containment to common house*. New York: Peter Lang, 1996.
- ĐORĐEVIĆ 2020: ĐORĐEVIĆ, Jasmina. "The sociocognitive dimension of hate speech in readers' comments on Serbian news websites." *Discourse, Context & Media*, 33, 2020: 100366. <https://doi.org/10.1016/j.dcm.2019.100366>
- ĐUROVIĆ and SILAŠKI 2019: ĐUROVIĆ, Tatjana, and SILAŠKI, Nadežda. "Barbed wire around Serbia: Migrant metaphors as a means of constructing national identity." In *Metaphor, nation and discourse*, Lj. Šarić and M.-M. Stanojević, eds., 2019: pp. 60-74. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.
- EL REFAIE 2001: EL REFAIE, Elisabeth. "Metaphors we discriminate by: Naturalized themes in Austrian newspapers articles about asylum seekers." *Journal of Sociolinguistics*, 5: 3, 2001: pp. 352-371. <https://doi.org/10.1111/1467-9481.00154>
- GONÇALVES 2023: GONÇALVES, Isabella. "Promoting hate speech by dehumanizing metaphors of immigration." *Journalism Practice*, 18: 2, 2023: pp. 265-282. <https://doi.org/10.1080/17512786.2023.2212661>
- HART 2011: HART, Christopher. "Moving beyond metaphor in the cognitive linguistic approach to CDA: Construal operations in immigration discourse." In *Critical discourse studies in context and cognition*, C. Hart, ed., 2011: pp. 171-192. Amsterdam: John Benjamins.

- <https://doi.org/10.1075/dapsac.43.09har>
- JUAREZ MIRO 2022: JUAREZ MIRO, Clara. "The comment gap: Affective publics and gatekeeping in The New York Times' comment sections." *Journalism*, 23: 4, 2022: pp. 858-874. <https://doi.org/10.1177/1464884920933754>
- LAKOFF and TURNER 1989: LAKOFF, George, and TURNER, Mark. *More than cool reason: A field guide to poetic metaphor*. Chicago: The University of Chicago Press, 1989.
- KHOSRAVINIK 2010: KHOSRAVINIK, Majid. "The representation of refugees, asylum seekers and immigrants in British newspapers: A critical discourse analysis." *Journal of Language and Politics*, 9: 1, 2010: pp. 1-28. <https://doi.org/10.1075/jlp.9.1.01kho>
- MARTIN and FOZDAR 2022: MARTIN, Catherine Ann, and FOZDAR, Farida. "The master's tools: Media repurposing of exclusionary metaphors to challenge racist constructions of migrants." *Discourse & Society*, 33: 1, 2022: pp. 56-73. <https://doi.org/10.1177/09579265211048681>
- MUJAGIĆ 2018: MUJAGIĆ, Mersina. "Dangerous waters metaphor in news discourse on refugee crisis." *metaphorik.de*, 28, 2018: pp. 99-131.
- MUJAGIĆ and BERBEROVIĆ 2019: MUJAGIĆ, Mersina, and BERBEROVIĆ, Sanja. "The IMMIGRANTS ARE ANIMALS metaphor as a deliberate metaphor in British and Bosnian-Herzegovinian media." *ExELL (Explorations in English Language and Linguistics)*, 7: 1, 2019: pp. 22-51.
- MUSOLFF 2006: MUSOLFF, Andreas. "Metaphor scenarios in public discourse." *Metaphor and Symbol*, 21: 1, 2006: pp. 23-38. https://doi.org/10.1207/s15327868ms2101_2
- MUSOLFF 2011: MUSOLFF, Andreas. "Migration, media, and 'deliberate metaphors.'" *metaphorik.de*, 21, 2011: pp. 7-19.
- MUSOLFF 2015: MUSOLFF, Andreas. "Dehumanizing metaphors in UK immigrant debates in press and online media." *Journal of Language Aggression and Conflict*, 3: 1, 2015: pp. 41-56. <https://doi.org/10.1075/jlac.3.1.02mus>
- MUSOLFF 2016: MUSOLFF, Andreas. *Political metaphor analysis: Discourse and scenarios*. London, New York: Bloomsbury Publishing Plc, 2016.
- MUSOLFF 2021: MUSOLFF, Andreas. "The scenario of (im-)migrants as scroungers and/or parasites in British media discourses." In *Representing poverty and precarity in a postcolonial world*, B. Schmidt-Haberkamp, M. Gymnich and K. P. Schneider, eds., 2021: pp. 246-260. Leiden, Boston: Brill.
- NAAB and KÜCHLER 2023: NAAB, K. Teresa, and KÜCHLER, Constanze. "Content analysis in the research field of online user comments." In *Standardisierte Inhaltsanalyse in der Kommunikationswissenschaft: Ein Handbuch [Standardized content analysis in communication research: A handbook]*, F. Oehmer-Pedrazzi, S. H. Kessler, E. Humprecht, K. Sommer and L. Castro, eds., 2023: pp. 441-450. Berlin: Springer Fachmedien. https://doi.org/10.1007/978-3-658-36179-2_37
- NEAGU and COLIPCĂ-CIOBANU 2014: NEAGU, Mariana, and COLIPCĂ-CIOBANU, Gabriela Iuliana. "Metaphor and self/other representations: A study on British and Romanian headlines on migration." In *Metaphor and intercultural communication*, A. Musolff, F. MacArthur and G. Pagani, eds., 2014: pp. 201-223. London, New York: Bloomsbury. <https://dx.doi.org/10.5040/9781472593610.ch-011>
- PRAGGLEJAZ GROUP 2007: PRAGGLEJAZ GROUP. "MIP: A method for identifying meta-

- phorically used words in discourse.” *Metaphor and Symbol*, 22, 2007: pp. 1-39.
- REIF 2023: REIF, Monika. “Opening the thinkgates? The discourse dynamics of migration metaphors in online debates.” In *Cultural linguistics and critical discourse studies*, M. Reif and F. Polzenhagen, eds., 2023: pp. 52-104. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. <https://doi.org/10.1075/dapsac.103.03rei>
- SANTA ANA 1999: SANTA ANA, Otto. “Like an animal I was treated”: Anti-immigrant metaphor in US public discourse.” *Discourse & Society*, 10: 2, 1999: pp. 191-224. <https://doi.org/10.1177/0957926599010002004>
- SANTA ANA 2002: SANTA ANA, Otto. *Brown tide rising: Metaphors of Latinos in contemporary American public discourse*. Austin: University of Texas Press, 2002.
- SEMINO 2008: SEMINO, Elena. *Metaphor in discourse*. Cambridge: Cambridge University Press, 2008.
- SILAŠKI and ĐUROVIĆ 2019: SILAŠKI, Nadežda, and ĐUROVIĆ, Tatjana. “The Great Wall of Europe: Verbal and multimodal portrayals of Europe’s migrant crisis in Serbian media discourse.” In *Migration and media: Discourses about identities in crisis*, L. Viola and A. Musolff, eds., 2019: pp. 183-202. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.
- YULIAWATI, SUGANDA et al. 2023: YULIAWATI, Susi, SUGANDA, Dadang, and DARMAYANTI, Nani. “A corpus-based study of readers’ comments on online news on the policies adopted by the Jakarta governor during the COVID-19 pandemic.” *Corpus Pragmatics*, 8: 3, 2023: pp. 29-51. <https://dx.doi.org/10.1007/s41701-023-00155-w>

Nadežda Silaški
Tatjana Đurović

METAFORIČKI PRIKAZ MIGRANATA U KOMENTARIMA NA ONLAJN VESTI NA SRPSKOM JEZIKU

Rezime

Pod teorijskim okriljem kritičke analize metafora rad ima za cilj da identifikuje metafore u komentarima čitalaca na onlajn vesti o migrantima u Srbiji i istraži ulogu metafore u kreiranju i podsticanju negativnih vrednosnih određenja. Analiza se zasniva na materijalu od 1,235 komentara čitalaca na 32 vesti objavljene u onlajn medijima na srpskom jeziku o oružanim sukobima između migrantskih grupa, koji su se u drugoj polovini 2023. godine dogodili u okolini Subotice. Rezultati analize ukazuju da čitaoci, rukovođeni strahom za bezbednost lokalne zajednice, u svojim komentarima pribegavaju dehumanizujućim metaforama koje migrante i proces migracije karakterišu kao INVAZIJU i PRIRODNU KATASTROFU, a migrante kao RATNIKE, OKUPATORE, TERORISTE, DIVLJAKE, ŽIVOTINJE i PREDMETE, što ima za ishod stigmatizaciju cele te društvene grupe. Poimanje migracije kao pretnje i nepoželjne društvene pojave pokazuje se kao podesan okvir za održavanje narativa o drugosti i kao pogodna podloga za legitimizaciju problematičnih mera i politika.

Ključne reči: migranti, dehumanizujuće metafore, novinski članci, komentari čitalaca, drugost, srpski

Милица С. Божић Синчук^{1*}

Институт за српски језик САНУ, Београд^{2**}

<https://orcid.org/0000-0001-9662-1968>

АНТРОПОЛОШКА ЛЕКСИКА У ЗБИРЦИ ПРИЧА ТОЈ ТИ ВИКАМ^{3***}

У истраживању ћемо се бавити антрополошком лексиком у призренско-јужноморавском дијалекату призренско-тимочке дијалекатске области. У раду се посматра новије стање, будући да је материјал за испитивање ексерциран из збирке прича на дијалекту *Тој ти викам* (2022). Циљ рада је да се утврди присуство лексике којом се квалификује човек и да се представи структура посматраног лексикона. Истраживање једног лексичког сегмента дијалекатског текста има за циљ да покаже део слике света коју млади говорници имају.

Кључне речи: дијалекатска књижевност, антрополошка лексика, компоненцијална анализа, *Тој ти викам*, српски језик, призренско-тимочка дијалекатска област, призренско-јужноморавски дијалекат.

Уводна разматрања

1. Антрополошка лексика⁴ подразумева лексичке јединице којима се описује, именује, детерминише човек по својим телесним или духовним особинама, стањима, по сродству, родбинским и брачним односима, али и друштвеним везама, по свом занимању и сл. (v. BOGDANOVIĆ 2008: 71; CVIJOVIĆ-MARINKOVIĆ 2011: 230). Испитивања антрополошке лексике у дијалекту у србистичкој литератури показују да постоји интересовање за овај нарочити лексички слој.⁵

1 milica.sincuk@isj.sanu.ac.rs

2 Писање овог рада финансирао је Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије према Уговору број 451-03-66/2024-03/200174, који је потписан са Институтом за српски језик САНУ.

3 Рад је представљен на конференцији *Језик, књижевност, интерсекционалност* 2024., одржаној на Филозофском факултету Универзитета у Нишу (под насловом *Антрополошка лексика у књизи дијалекатске књижевности Тој ти викам*).

4 У литератури налазимо и термин *антропографска лексика*. Овај термин се у студијама о лексички за именовање човека објашњава на следећи начин: „Будући да су ово речи којима се описује човек, али не само по унутрашњим својствима, или по телесним обележјима, већ и спољашњим околностима (сродство, занимање), нисмо могли искористити термин антрополошки, већ смо узели 'антропографски', са значењем 'онај што описује човека.'” (BOGDANOVIĆ 2016: 5; v. i SAVIĆ-GRUJIĆ 2017).

5 Спроведено истраживање базира се на релевантној научној литератури која се бави испитивањем лексичких јединица у вези са човеком. На материјалу стандарднојезичког идиома, између осталих, заснована су истраживања Р. Драгићевић (2001), Г. Штасни (2011). Међу радовима којима се анализира лексика којом се детерминише и описује човек у призренско-тимочкој дијалекатској области, најкориснији су нам били: а) лексикографски уређена збирка народних речи о човеку Н. Богдановића (2016); монографија о антропографској лексичкој сврљашког краја А. Савић-Грујић (2017); затим и монографија Тање Милосављевић о дијалекатској језичкој слици света у српском призренском го-

У овом раду истраживањем антрополошке лексике можемо добити увид у слику света коју формирају млади говорници.⁶ Будући да се лексика посматра у писаној речи, претпоставља се утицај тема на одабир лексике. Заступљени мотиви у збирци прича *Тој ти викам* (даље у тексту TTV) су свадба (обичаји везани за просидбу, удају/женидбу), одлазак у рат, неузвраћена љубав. Представљен је идиличан, патријархалан свет у којем људи много раде, поштују обичаје, изнад свега уважавају старије, а родитељима је животни задатак и циљ да подмладак живи срећно и радно и да им се то омогући. Дијалекат у говору младих везан је за традиционално, патријархално жељено и позитивно стање, како треба да буде, он чува старе породичне вредности, православну веру и љубав према родној земљи: *Цркве, сјоменици, ложа, љиваде, ђоља, вино, ракија, људи вредни, домаћини, жене радойне, све знав да израдошав и ђо куће и ђо ђоља, дећинџа ђамејна, све знав и ђо шкоље и ђо сокаце* (27); *Тој је дио живој, а све како да деше њекња* (24); *Љубав данаске неје како сшаровремска радойша, ђој си је ђрошло време* (38); *Од ђај дџн живеље ка срећна фамилија у блајосшане и сџс веру у Боја – ђој ђи и сачувало и очувало* (43); *Овде ђи је домовина. Корени су ђи овде. Ал шђо да ђи ђравим, ја ђи викам, ће се врајив сви кџд осшарив* (94). Постоји и свест о важности чувања народног говора као делу српског националног идентитета: *Иако није у складу са ђраматђичким ђправилима књижевној језика, он је за мене најлејши и корисђим ђа с ђоносом, као и друђи жиђељи Жује* (74). *Он разумеја колко је диђан домаћи ђовор. Он је од ђђд чувар од дијалекађи* (97).

Истраживања овог типа лексике у српским дијалектима, према доступној литератури, показала су да у језику има више речи за ознаку негативних, неприхватљивих својстава човековог бића него позитивних (BOGDANOVIĆ 2016: 6; MILOSAVLJEVIĆ 2017b: 537; SAVIĆ-GRUJIĆ 2017: 283),⁷ као и то да је таквих назива више за жене него за мушкарце (MILOSAVLJEVIĆ 2017b: 538). У овом раду испитаћемо важност рода за различита именовања, јер неке лексеме подразумевају само мушкарца или се пак односе само на жену. Пошто су аутори млади говорници, очекивана је и новија, модерна лексика, односно могуће су лексичке иновације. Будући да се анализира лексика у писаном извору, за тумачење ће бити важан контекст.

2. Као репрезентативан извор за ексцерпцију грађе изабрали смо збирку на грађених радова, укупно 26, са литерарног конкурса за децу школског узраста објављену под насловом *Тој ти викам*. Радове су писали млади говорници савременог

вору (2017); б) научни радови: о лексемама са значењем заова (SAVIĆ-GRUJIĆ 2022), о пејоративима за женска лица у јабланичком говору (ŽUGIĆ 2009), о суфиксу -че (ŽUGIĆ 2012; MILOSAVLJEVIĆ 2017a); о називима занатлија (SAVIĆ 2020). Антрополошком лексиком у речницима у другом дијалекатском типу (дијалекти на простору Црне Горе: *Речник ђовора Загарача, Лексика Васојевића*) бавили су се Н. Богдановић (2008) и Д. Цвијовић и И. Маринковић (2011). На трагу досадашњих истраживања о антропографској лексици настала је и недавно одбрањена дисертација Јоване Шћеповић *Екџресивна лексика у ђовору Драјачева са околином – линђвокулђуролошки ђрисђуј* (2024).

6 У литератури налазимо истраживања о слици света која се успоставља на основу ставова целе говорне заједнице (v. CVIJOVIĆ-MARINKOVIĆ 2011: 231; SAVIĆ-GRUJIĆ 2017: 15). Говором врањске деце предшколског и школског узраста бави се Драгана Станковић (2018).

7 „То нам се указивало као реалност да човек треба више да пази да му се не дешава лоше, да не буде лош (или од средине неприхватљив!) и да се пази од оног другог који је лош (спреман на зло, на чин који може по другом бити штетан). Постојање појмова за прихватљиво и неприхватљиво у људима и у вези с људима улази у вредносни систем једне социјалне заједнице која на усменој традицији васпитава подмладак и уређује међусобне односе јединки” (BOGDANOVIĆ 2016: 6).

призренско-тимочког дијалекатског подручја, ученици основних и средњих школа са Косова и Метохије, и из Враћа (v. TTV: 9). Значај оваквог подухвата јесте очување завичајног говора, како то у својој рецензији истиче Слободан Реметић: „Радови овога типа су у служби оданости завичају, чувања завичајног, а тиме и језичког и свеукупног националног идентитета” (TTV: 123). Језик радова већином припада призренско-тимочној дијалекатској области и то призренско-јужноморавском дијалекту, а у примерима употребе издвојене грађе читавају се бројне фонетске карактеристике тог говорног подручја попут: полугласника *ь*, африкате *s*, умекшавања *л > љ*, на месту *в* после самогласника налази се кратко *џ* и сл. Такође, у врло малој мери коришћен је и стандардни језик (у две приче).

У антрополошку лексiku, према морфолошком критеријуму, убрајају се именице и придеви. Међутим, због обима истраживања за ову прилику су издвојене само именице: укупно 143, а од тога мушког рода 70, женског 66 и средњег 7.

3. Будући да је у питању лингвистички приступ грађи, ексцерпирани лексичке јединице биће испитиване компоненцијалном анализом на основу дефиниција из *Речника* у самој књизи, затим прикупљањем системских података из (дијалекатских) речника, при чему су контролни извори *Анџројојографски речник југоисточне Србије* (BOGDANOVIĆ 2016) и *Речник српскохрватској књижевној и народној језика САНУ* (даље у тексту R. SANU). У питању је метод који се примењује за испитивање овог типа лексике, што је случај у досадашњим истраживањима посматраног питања (v. CVIJOVIĆ-MARINKOVIĆ 2011: 231; ŠTASNI 2011: 167; SAVIĆ-GRUJIĆ 2017: 22). Значења су дата према дефиницијама из речника, а у неким случајевима и на основу контекста употребе у књижевном тексту, разложена на семантичко језгро, тзв. семантичке идентификаторе (људско биће, човек, мушко/женско, дете, младо/старо, сродник/потомак) и семантичку периферију (друге семе), па се на основу ових чинилаца вршила подела на тематске групе.⁸ Пошто су у питању именице, у анализи ће бити истакнуто њихово граматичко обележје, род (успостављен према речницима). Формула по којој су испитиване лексеме јесте следећа: именица – род именице – семантичко језгро – семантичка периферија – пример употребе у књижевном тексту.

Тематске групе

2. Грађу ћемо представити кроз тематске групе, скуповима речи којима се људско биће описује, детерминише према неким карактеристикама. Основне групе представљене су у графикону.

⁸ Детаљније о компоненцијалној анализи као методу пручавања лексичког значења погледати у литератури (v. DRAGIĆEVIĆ 2010: 65–79).

Графички приказ 1. Тематске групе антрополошке лексике у Тој ии викам (2022)

Учили смо следеће тематске групе, полазећи од најочигледнијег у посматрању човека, од телесне сфере (*гадељ*, *бецко* итд.); затим, у духовној сфери су називи за човекове карактерне особине, стања и сл. (*чурук*, *џанадеџи*, *џарасџур* и др.); породична сфера и родбински односи (*својшџина*, *браџанџиџи*, *снашеџина*, *сваџа*, *шукунунучеки*, *ујко* итд.), друштвена сфера (однос појединца према друштву, називи занимања). Показаћемо на који начин се ове тематске групе даље семантички диференцирају.

2.1. Телесна сфера. У овој групи налазе се именице са значењем: 'људско биће + (негативна) телесна особина'. Укупно их је пет, при чему се три назива одnose на жену, а два на мушкарца. Оваквим именицама упућује се на неку физичку карактеристику, неправилну појаву уочљивог дела тела. На основу семантичких компоненти, издвојена су три подтипа: а) Сема изгледа 'неуредна коса' (v. SAVIĆ-GRUJIĆ 2017: 51) доминантна је у примерима: *буђавица* 'жена неуредне, разбарушене косе' (BOGDANOVIĆ 2016: 42)⁹ и *оскуданица*¹⁰ 'чупавица'. б) *Бецко* је бледа особа чија је доминантна сема 'блед тен' (v. SAVIĆ-GRUJIĆ 2017: 58). в) *Гадељ*, 'ружан момак' (TTV: 114) и *ирдницица*, 'веома ружна жена' (R. SANU 3: 597, 599), имају доминантну сему 'ружна особа'.

У односу на истраживања антрополошке лексике у призренско-тимочким говорима (v. BOGDANOVIĆ 2016: 6; MILOSAVLJEVIĆ 2017b: 537; SAVIĆ-GRUJIĆ 2017: 283), у којима је много заступљенија лексика са негативним и пејоративним именовањем човека, у нашој грађи је у питању сразмерно мали број тих лексема,

⁹ У *Анџроџоџрафском речнику јуџоистџичне Срџије* налазимо само фонетски лик *буџавица* (BOGDANOVIĆ 2016: 42), а у Р. САНУ (2: 320) *буђавица* 'која је буђава', односно 'који има буђ на глави, разбарушен'.

¹⁰ Нема облика *оскуданица* у речницима (BOGDANOVIĆ 2016; R. SANU 18), али налазимо *оскобуља* 'чупавица' (BOGDANOVIĆ 2016: 150); и *оскуџина* 'аљкава, неуредна жена' (R. SANU 18: 347).

које се углавном јављају само по једном у тексту, што упућује на то да аутори (деца) пазе и селекују увредљиве и погрдне називе, очигледно их сматрајући сувишним и непримереним. У посматраним текстовима оваква лексика је експресивна, сликовито преноси жив говор, а неретко има хумористични ефекат (нпр. *буђавицо блесава, оскубаницо* у низу разних других назива у комичном опису свађе двеју жена).

Табела 1. Телесна сфера људско биће + (негативна) телесна особина

ИМЕНИЦА	РОД	СЕМАНТИЧКО ЛЕЗГРО	СЕМАНТИЧКА ПЕРИФЕРИЈА	ПРИМЕР УПОТРЕБЕ
бецко	м	мушко +	бледолик+	<i>А овај мој бецко не брине своју децу да гледа док је помлад (26).</i>
габељ	м	мушко (младо) +	ружан +	<i>Мислим се у себе, море само да неје неки габељ (18).</i>
буђавица	ж	женско +	буђава + неуредна коса + разбарушена коса	<i>Па тој ти викам, буђавицо блесава! Овај сагаиња деца ништа не разуму (105).</i>
грдница	ж	женско +	веома ружна	<i>Затој сам сад грдница, несам ни за себе, а децу несам ги видела од њекња, фатили свакој по своју работу (15).</i>
оскубаница	ж	женско +	чупавица	<i>Док почесмо, она на мене свашта, ја на њума свашта: магарицо, кукубавке, пачавро, оскубаницо! (64).</i>

2.2. Духовна сфера. Забележили смо именице са значењем 'човек/особа + (негативна) карактерна особина' или 'стање'. На основу семантичких компоненти издваја се пет подтипова тематских група којима се исказује негативна особина:

а) карактер особе – *враи* 'бистра, живахна и лукава особа' (BOGDANOVIĆ 2016: 46), *џанадеи* 'набуцит, мрзовољан човек, намћор' (TTV: 120; BOGDANOVIĆ 2016: 221); *џлувакућка, кукубавка* фиг. 'особа која кукумавчи, злослутна особа' (R. SANU 10: 792), *нарџис* 'човек који се диви властитој лепоти, самодопадљив човек' (R. SANU 14: 380);

б) морал – *џарасџур* 'особа која је морално и материјално пропала' (TTV: 117), *чурок* 'фиг. особа тешке нарави; особа без стида (образа)' (TTV: 120), *шереџ* 'лукав, превејан, препреден човек, препредењак' (R. MS 6: 944); *самовила* 'жена лошег понашања' (BOGDANOVIĆ 2016: 179);

в) интелигенција – *будала* 'онај који не уме правилно да расуђује, који је неразборит, глуп' (R. SANU 2: 246) и изведенице *будалија, будалиња*;

г) стање – *кукавац* 'онај кога је снашла каква беда, несрећа, невоља, онај који је у тешком положају, стању, који изазива сажаљење' (R. SANU 10: 777); *џруда* 'фиг. несрећна, јадна жена' (TTV: 115), *сиротица* 'несретница, јадница' (RSJ 2007: 1224);

д) манифестација воље¹¹ – *џијаница* 'онај ко често и много пије' (BOGDANOVIĆ 2016: 156).

Као и у случају са негативним телесним особинама, важно је напоменути да се лексеме за означавање негативних духовних карактеристика јављају углавном

¹¹ Именовање човека по неким манифестацијама воље, како то дефинише Н. Богдановић (2008: 74).

само по једном (са изузетком речи *враї* и *кукавац*), и у контексту, на стилском плану имају хумористични или ироничан ефекат. Дакле, аутори текстова не користе лексику за означавање негативних карактерних особина за дискриминацију, већ за сликовито и шаљиво представљање поетског света и људи које описују.

Нешто је већи број назива који се односе на жене (9), него на мушкарце (8), али је разлика врло мала.¹² Компоненцијалну анализу лексема и примере употребе представљамо у табелама (2 и 3).

Табела 2. Духовна сфера 'човек, особа + нејативна особина, стање'

ИМЕНИЦА	РОД	СЕМАНТИЧКО ЈЕЗГРО	СЕМАНТИЧКА ПЕРИФЕРИЈА	ПРИМЕР УПОТРЕБЕ
будала	ж	човек+	не уме правилно да расуђује + неразборит + глуп	<i>Добро ми викаше онај стара будала!</i> (48).
враг	м	особа +	бистра + живахна + лукава	<i>Деда беше враг, на ум му беше само да Живко узне његову ћерку, за остало га неје бригало</i> (46).
кукавац	м	човек +	онај кога је снашла каква беда, несрећа, невоља + онај који је у тешком положају, стању + који изазива сажаљење	<i>И од тџд се кукавац пореметија, све мисли ће га нађо, ће га утепо</i> (77).
параспур	м	особа + човек +	морално + материјално пропала	<i>Ал, не лежи врагу, њина деца све параспур, лопови и ајдуци, а Живкова деца сви домаћини и домаћице</i> (47).
чурук	м	особа+	тешка нарав + без стида (образа)	<i>Сокаци тесни, на голем дувар један измрзнаја цивџан свери се на човеци што кршив ноге по путиишта, а по неки пут се и зададе облак да пустосује џанабети и чуруци</i> (110).
џанабет	м	човек+	набусит + мрзовољан + намћор	в. пр. под чурук
шерет	м	човек +	лукав + превејан + препреден	<i>Нека иде, ал само право да гледа и сас памет да се врне, да не гу превари неки шерет</i> (17).

Табела 3. Духовна сфера 'женско + негативна особина, стање'

ИМЕНИЦА	РОД	СЕМАНТИЧКО ЈЕЗГРО	СЕМАНТИЧКА ПЕРИФЕРИЈА	ПРИМЕР УПОТРЕБЕ
кукавица	ж(/м)	особа (женска) +	она коју је снашла нека несрећа + она која пати + која је ожалостћена + која изазива жаљење, несрећница, јадница, невољница	<i>А, мори грдо грдна, викам у себе, ако ме фићури ники, што ће правим, кукавицо црна?</i> (18).
магарица	ж	жена+	фиг. и погр. назив за жену	<i>Док почесмо, она на мене сваишта, ја на њума сваишта: магарицо, кукубавке, пачавро, оскубаницо!</i> (64).
пачавра	ж	жена +	неуредна + несрећена + неморална	в. пр. под магарица

¹² Из контекста уочавамо да се *параспур* односи на збирну именицу деца.

самовила	ж	женско +	жена лошег понашања	Виле, каланџурке, <u>самовиле</u> и разне друге страоте долазиле ноћу и претравуале људе (83). ¹
сиротица	ж	жена +	несретница + јадница	Леле, <u>сиротице</u> , много ми је ћећ за њојнога сина! (51).

2.2.1. Забележене су само две лексеме са позитивном особином и односе се на мушкарца: *шаљивџија* у значењу 'шаљива особа, особа која воли да се шали' (RSJ 2007: 1529);¹³ *јунак* 'смео, храбар, одважан, неустрашив човек, онај који се истиче смелошћу, храброшћу, неустрашивошћу (обично у рату, борби)' (R. SANU 8: 794).

Табела 4. Називи за човека 'човек + позитивна особина'

ИМЕНИЦА	РОД	СЕМАНТИЧКО ЈЕЗГРО	СЕМАНТИЧКА ПЕРИФЕРИЈА	ПРИМЕР УПОТРЕБЕ
шаљивџија	м (ж)	особа +	шаљива	<i>Шаљивџија</i> је деда, стално некоје занимљиве приче има (92).
јунак	м	човек +	храбар + одважан + неустрашив	Он бија најголем <i>јунак</i> и ништа не могало да га заустави осим кџд Срби међусобно не се слагале (90).

2.2.2. У нашој грађи су издвојене именице изведене продуктивним суфиксом *-че*, које се у говорима призренско-тимочке зоне најчешће односе на млада жива бића (v. MILOSAVLJEVIĆ 2017a: 108): *душиче*, *душа* + *че*, при чему је *душа* са значењем 'особа, јединка' (BOGDANOVIĆ 2016: 76), *душиче* је хип. од *душа* у значењу особе у примеру: *А Гаши – јадниче, душиче, једва дочекаа да умре Муља* (75). *Јадниче* (супл. мн. *јадничићи*) 'дете које пати, које је у тешком стању, које изазива жаљење, бедниче, сироче' (R. SANU 8: 516) забележено је у тексту у множини: *Деца јадничићи сал ѿрчу у ѿродавницу да кујујуој кобасице и јајца, сал ѿој једо* (102). Творбена основа је *јад-* „што указује на то да су именице којима се квалификују носиоци одређеног емотивног стања углавном мотивисане значењем негативне емоције туге, бола, јада” (CVIJOVIĆ-MARINKOVIĆ 2011: 235).

2.3. **Породична сфера и родбински односи.** У овој тематској групи налазе се именице које именују човека по родбинском односу. Значењска структура је 'људско биће/сродник/потомак' + 'назив сродника или однос према породици'. У питању је најбројнија тематска група у нашој грађи, која броји око 70 именица. Имајући у виду теме и мотивску структуру објављених прича, везаних за породични живот, разумљиво је зашто се највећи број антрополошке лексике односи на именовање релација у патријархалном окружењу.

У грађи су заступљени називи крвног сродства од првог до четвртог колена предака и потомака и јављају се више пута у тексту. Само неки од посматраних облика везују се за употребу у дијалекту (нпр.: *чичко*), јер нису потврђени у речницима савременог књижевног језика, у чему препознајемо тенденцију говора младих да се приближи и уподоби стандарду.

2.3.1. У првом колену забележени су следећи преци: *оѿац* 'мушкарац према својој деци, мушки родитељ' (R. SANU 18: 518), *ѿаѿко* 'отац' (BOGDANOVIĆ 2016: 194), *маѿи/маѿер/мама* (вок. *мамо*) 'мајка' (BOGDANOVIĆ 2016: 123, 124),

¹³ Нема у Речнику Н. Богдановића (2016). Јавља се као синоним другим лексемама и уз објашњење значења других лексема.

мајка 'жена у односу на дете, децу коју је родила' (R. SANU 11: 779), и потомци: син 'мушки потомак' (BOGDANOVIĆ 2016: 183), *синак* (вок. *синко*) 'дем. од син' (BOGDANOVIĆ 2016: 183), ћерка 'кћи' (BOGDANOVIĆ 2016: 201). Забележен је и један хипокористичан назив *јолубица* 'фиг. обраћање родитеља детету' (R. SANU 3: 451). У Табели 5 је компоненцијална анализа појединих именица из ове групе.

Табела 5. Породична сфера, прво колено предака и потомака

ИМЕНИЦА	РОД	СЕМАНТИЧКО ЈЕЗГРО	С Е М А Н Т И Ч К А ПЕРИФЕРИЈА	ПРИМЕР УПОТРЕБЕ
татко	м	мушкарац +	отац	Мајка и <u>татко</u> да ме утепав, само мислив да ги се људи не смејев (38).
мама (вок. мамо)	ж	жена +	мајка	Добро, <u>мамо</u> , убаво беше – викам ги (18).
син	м	особа (мушка) + потомак +	према својим родитељима	Године пролазиле, момак и девојка добиле <u>сина</u> и ћерку, лене ка јабука (43).
ћерка	ж	дете (женско) +	према својим родитељима	Къд оно, Благиничини <u>ћерка</u> и зет (101).
голубица	ж	дете (женско) +	фиг. и хип. (у обраћању родитеља деци)	О, де си ми, <u>голубицо</u> моа, а си ми се наспала? (79).

2.3.2. Друго колено предака карактерише више назива одмила (хип.) за старију сродницу: *баба* 'старија сродница а. мати оца или матере (њиховој деци)' (R. SANU 1: 218); *бабче*¹⁴ односно *бајче* 'дем. и хип. од баба' (R. SANU 1: 297) у примеру: *А ља, бабче, да сѝе се родиле у наше време би ви најрајле за 48 саѝи свадбу и ѝој за џабе* (73); *бакица* 'дем. и хип. од бака' (R. SANU 1: 259); *нана* је у нашој грађи забележен као хипокористик са значењем 'баба, бака' (R. SANU 14: 155), мада дијалекатски речници нуде само значење 'мати, мајка' (BOGDANOVIĆ 2016: 138); *geda* 'старији сродник (трећем колену), очев или материн отац (њиховој деци)' (R. SANU 4: 149). Друго колено потомака има најфреквентнију форму *унуче*, с, уз облике суплетивне множине *унучиѝи*, *унучеки* са (немаркираним) значењем 'унук или унука' (BOGDANOVIĆ 2016: 205)¹⁵; *унука*, 'женско синовљево или ћеркино дете' (BOGDANOVIĆ 2016: 205) у примерима: *Лафила сѝм са Мирсу ѝреко дувар, ља ми вика њојна унука ѝу кува сваки дѝн* (63); *унук* 'синовљево или ћеркино мушко дете' (BOGDANOVIĆ 2016: 205) у примерима: *Мори, не сѝиѝо да ѝи рекнем, | унук ми ѝрву најраду додија* (68). *Уђуѝа се унук. Гледа деду му, онија брци сиви* (97).

Табела 6. Породична сфера, друго колено предака и потомака

ИМЕНИЦА	РОД	СЕМАНТИЧКО ЈЕЗГРО	С Е М А Н Т И Ч К А ПЕРИФЕРИЈА	ПРИМЕР УПОТРЕБЕ
бабче / бапче	с	с р о д н и ц а (старија)+	хип. од баба	А па, <u>бабче</u> , да сте се родиле у наше време би ви најрајле за 48 сати свадбу и тој за <u>џабе</u> (73).
нана	ж	с р о д н и ц а (старија)+	хип. од баба, бака	Ће питам ја јен дѝн <u>нана</u> и деду да ми исприѝав све ѝо ѝинаѝе моји мама и <u>тата</u> у ѝиѝо време (37).
деда	м	сродник (старији) +	очев или материн отац (њиховој деци)	Уђута се унук. Гледа <u>деду</u> му, онија брци сиви (97).

14 Врло вероватно да је у питању омашка у бележењу (*бабче*), али у говору не изостаје једначење сугласника по звучности (*бапче*).

15 У књижевном језику је маркиран 'дем. и хип. од унук и унука' (R. MS 6: 531).

унуче (супл. мн. унучићи)	с	дете (мушко/женско) +	унук+ унука+	Оној <u>унуче</u> гу тегли за руку, не му се седи више, сигурно било гладно (53). <u>Унучеки</u> ми се размилив по обор, не могу да ги запамтим име на сви (15). Родише ми се дечица, па и <u>унучићи</u> , фала милому Господу (54).

2.3.3. Треће колено предака и потомака има следеће чланове: *ѝрабада* и *ѝрабака* 'бабина или дедова мајка' (R. MS 5: 838); *ѝрадега* 'дедов отац' (R. MS 5: 848); *ѝраунук м* (мн. *ѝраунуци*) 'дете унука, сродство у трећем колону према силазној линији' (R. MS 5: 838); *ѝраунука ж* 'унукова кћи' (R. MS 5: 863).

Од четвртог колена, забележили смо само претке: *шукунунучеки*, множина од *шукунунуче* (с), а у питању је фонетска варијанта од *чукунунуци*, турцизам са значењем 'сродство у четвртом колону према силазној линији' (R. MS 6: 903), *шукунунук* 'прауново или праунокин син' (R. MS 6: 1026, 903) у примеру: *Еѝе још сам жива, овечи ме Бої да видим и шукунунучеки* (24).

2.3.4. У тематском подтипу сродници истих родитеља и рођаци компонен-цијална анализа има следеће семе 'сродник + сроднички назив': *браѝ*, м, 'најближи сродник истих родитеља (BOGDANOVIĆ 2016: 38) у примеру: *Пошѝо несѝм имала браѝа да седи ѝред враѝа да чува снашу, они сѝајше браѝа од ѝеѝику* (52); *сесѝра*, ж, 'кћи истих родитеља у односу према другој деци тих родитеља' (R. MS 5: 744) у примерима: *Да идем до у Шѝрѝце у сесѝре Марице да узем сукњу* (60). *Сѝм била у Марице сесѝре да узајим ѝеше* (61); *ујка*, м, 'мајчин брат' (BOGDANOVIĆ 2016: 204) у примерима: *Ујко на Милана извадија ѝранѝију за лов ѝа ѝуче јенѝуѝи, за ѝи је ѝој била радосѝ ѝолема* (24). *Ја у ѝвоје ѝодине и ујка сѝм ѝи родила, а ѝи ниѝѝа да се машиѝи ѝо куће* (69); *чича* 'стриц' (BOGDANOVIĆ 2016: 216), у примеру: *Знак да је сабајле, ѝред неѝо ѝеѝоѝ закукурека, је моја баба шѝо живи сѝс чичу* (74); *чичко*, м, 'хип. од чича' (BOGDANOVIĆ 2016: 216) у примеру: *Јадан чичко, ка ѝа виде баба у дивљу свињу!* (81); *браѝанац*, м, 'братовљев син' (BOGDANOVIĆ 2016: 38) у примеру: *А Гаѝа, ѝеѝов браѝанац. Оѝац ѝа оѝѝија рано ѝа ѝа ѝодиѝо Муља* (75).

2.3.5. За обележавање сродничког односа забележили смо и нарочите облике, укупно 13, попут збирних именица (5): *деѝња*, *дечурлија*, *деца*, *ујкудраѝа*, *ѝеѝкудраѝа*; именица са збирним значењем¹⁶ (5): *својѝа*, *својѝѝина*, *фамилија*, *родбина*, *ѝородица*; и именица које су употребљене само у множини (3): *дедовци*, *родѝѝеѝи*, *ѝреци*.

2.3.6. Према брачном статусу у грађи су уочена два подтипа:

а) називи којима се истиче брачни статус појединца (удата, ожењен, спреман за удају/спреман за женидбу) изложени су у Табели 7.

Табела 7. Називи за човека 'људско биће + брачно стање'

ИМЕНИЦА	РОД	СЕМАНТИЧКО ЈЕЗГРО	С Е М А Н Т И Ч К А ПЕРИФЕРИЈА	ПРИМЕР
беѝар	м	мушкарац (млад) +	м л а д о ж е њ а (BOGDANOVIĆ 2016: 34)	<i>Ђерко, овија људи те искав за ѝинога сина, овога ѝто седи поза врата, не ли ти се свиђа беѝар? – пита ме татко</i> (23).
девојка	ж	женско + младо +	неудата (R. SANU 4: 142)	<i>Жене и друге девојке се сабраше и запеваѝе</i> (53).

16 О именицама за збирним значењем писала је Драгана Цвијовић (2023: 258).

девојче (мн. девојчеки, девојчићи, девојчети)	с	женско (младо) +	девојка (хип.) (BOGDANOVIĆ 2016: 65)	Ал у мислу ми само једно <u>девојче</u> , поубаво нема ни на онај свет (38). Добро, тате, добро беше, имаше и <u>девојчеки</u> , ал без тебе ми не можемо ништо (19). Сви <u>девојчићи</u> трчале по њега (51).
ћора	ж	женско (младо) +	девојка	У моје село само мушке деца су деца, женске су девојчићи, <u>девојине</u> или <u>ћоре</u> (28). Ја само се мислим, какав је тај <u>младожења</u> што ми га доделила сућеница (20).
младожења	м	мушкарац +	који се жени + ступа у брак (R. SANU 12: 693)	Съм забегенисала јенога <u>момка</u> (51).
момак	м	мушко + младо +	неожењен + (BOGDANOVIĆ 2016: 129)	У јено село при Шар-планине, живели јено <u>момче</u> и јена убава <u>девојка</u> (41).
момче	с	мушко + младо +	дем. од момак (BOGDANOVIĆ 2016: 129)	

б) Део терминологије тзв. својачког сродства (v. PETROVIĆ-SAVIĆ 2011: 181) – родбинских односа успостављених склапањем брака налази се у Табели 8.

Табела 8. Називи за човека 'људско биће + родбински однос успостављен путем брака'

ИМЕНИЦА	Р	СЕМ. ЈЕЗГРО	СЕМАНТИЧКА ПЕРИФЕРИЈА	ПРИМЕР УПОТРЕБЕ
јетрва	ж	жена +	мужевљевог брата жена (R. SANU 8: 749)	Свекрва и њојна <u>јетрва</u> сас једно мушко, мишко дете вика (40).
зет	м	мушкарац +	ожењен (у односу на чланове породице своје жене) (R. SANU 7: 17)	Къд оно, Благицини ћерка и <u>зет</u> (101).
муж	м	мушкарац +	супруг (BOGDANOVIĆ 2016: 132)	<u>Муж</u> не ми бија стално туј (62).
попадија	ж	жена +	жена свештеника (BOGDANOVIĆ 2016: 181)	<u>Попадија</u> , ко све врањске госпође у тој време, слугу имала (111).
п р е т е љ (ф о н е т . п р и ј а т е љ)	м	мушкарац +	снахин или зетовљев отац (BOGDANOVIĆ 2016: 166)	<u>Претеле</u> , ми дођомо да искамо твоју ћерку за нашога сина Милана (23).
снајка снаа снаша снашка	ж	жена +	синовљева жена + братовљева жена + (BOGDANOVIĆ 2016: 187)	Мајке, женица съм се, овој ти је <u>снајка</u> (46). Међутим, тејзи <u>снае</u> гу се умрзло да се меша сја сељанке (36). Али долазиле из друга села да виду <u>снашцу</u> (70). Отидне прво новодација да види <u>снашкцу</u> (39).
сваћа	ж	жена +	мајка једног од брачних другова према родитељима другог брачног друга (118)	Зар ме занима што збору, него одма ће рекно, ете отишла, не не воли <u>сваћа</u> , па инат не ми дава да изленем (26).
свекрва	ж	жена +	мужевљева мајка (BOGDANOVIĆ 2016: 181)	По село се викало сас ношњу, <u>свекрве</u> викале на замесување (39).
свекар	м	мушкарац +	мужевљев отац (BOGDANOVIĆ 2016: 181)	И такој, после тој отидне <u>свекар</u> и свекрва да гу запросив снашкцу, однесев ракију (39).

2.4. Друштвена сфера. У овој тематској групи, другој најбројнијој са око 40 лексема, налазе се именице којима се показује однос друштва према појединцу (свет : појединац) (v. CVIJOVIĆ-MARINKOVIĆ 2011: 237), просторни односи међу људима (нпр. комишница, комишика, комишија), друштвени односи (друџар, друџача и сл.), титуле (мона, јосџођа, цаја, ађа).

Табела 9. Називи за човека 'људско биће + друштвени статус'

ИМЕНИЦА	РОД	СЕМАНТИЧКО ЈЕЗГРО	СЕМАНТИЧКА ПЕРИФЕРИЈА	ПРИМЕР УПОТРЕБЕ
другачка другача другаричка	ж	жена +	другарица (BOGDANOVIĆ 2016: 73)	Наговори га мајка татка да ме пушти на сабор у Бостане сас <u>другачке</u> (17). Тике да се вратим на тој што њекња с <u>другачу</u> проговорисмо (66). Договори се със моју <u>другаричку</u> да се сакријемо у цбуњ и да ги слушамо (50).

комшиница комшика	ж	жена + сусед +	станује у суседству + живи у суседству (R. SANU 10: 96)	Од све теј занимљиве приче што съм чула од њу, на мене остајла најјачи утисак судбина њојне <u>комишнице</u> <u>Цвете</u> (59).
комшија	м	човек + сусед +	станује + живи + борави у суседству (R. SANU 10: 95)	<u>Комишија</u> му вика (75).
комша	м	мушкарац +	хип. од комишија (R. SANU 10: 95)	Викне <u>комишу</u> Јанка, и цеу дан и цеу ноћ печу <u>ракију</u> (78).
другар	м	човек +	одан + искрен + близак + благонаклон (R. SANU 4: 741, 743)	Се договори он със јенога <u>другара</u> му да се нађемо туј у јено сокаче (52).
домаћин	м	мушкарац +	старешина домаћинства (BOGDANOVIĆ 2016: 69)	Знам гу ја туј кућу, богата кућа, добри <u>домаћини</u> (20).
домаћица	ж	жена +	води домаћинство + обавља кућне послове (R. SANU 4: 515)	Жене исте ка људи, <u>работне</u> , знав свешто да спремав, <u>домаћице</u> само <u>такве!</u> (28).
бато (вок.)	м	мушкарац +	друг + пријатељ (R. SANU 1: 325)	Е, што ти је младос, <u>бато!</u> (98).
бата (уз лично име)	м	човек (старији) +	чика (R. SANU 1: 325)	<u>Бата</u> Цветко, <u>отвори!</u> Отвори, жити <u>твоја душа!</u> (84)

2.4.1. У подтипу по делатности или занимању које неко обавља (v. BOGDANOVIĆ 2008: 74), именице имају значење 'човек/особа/мушкарац' + 'делатност коју обавља'. У овој групи су лексеме са значењем вршиоца радње, имаоца занимња, које су изведене следећим суфиксима: -ин, -(н)ик, -ија, -лија, -џија, -исџа. Компоненцијалну анализу неких од забележених назива дајемо у Табели 10.

Табела 10. Називи за човека 'мушко + делатност коју обавља'

ИМЕНИЦА	РОД	СЕМАНТИЧКО ЈЕЗГРО	С Е М А Н Т И Ч К А ПЕРИФЕРИЈА	ПРИМЕР УПОТРЕБЕ
армоникаш	м	мушкарац +	свирач на хармоници (BOGDANOVIĆ 2016: 24)	У двор довеја отац <u>армоникаша</u> , развуче гу од јен крај рамена на други (53).
гочобија	м	мушкарац +	бубњар у блех оркестру (BOGDANOVIĆ 2016: 59)	Музика свира, <u>гочобија</u> удара у тупан, а мене срце у груде ми удара појако од тај <u>тупан</u> (18).
доктор/доктур	м	особа +	лекар (BOGDANOVIĆ 2016: 69)	Баба улегну куде <u>доктура</u> , а ја седну на клупиче испред врата (57). Па навали на татка да гу води код <u>доктора</u> (56).
занатлија	м	мушкарац +	онај који обавља неки занат + који се бави занатом (R. SANU 6: 168)	Тој момче беше <u>занатлија</u> , а девојка беше домаћица (41).
наводација/ навадација	м	особа +	посредник при женидби или удадби (BOGDANOVIĆ 2016: 135)	Отидне прво <u>наводација</u> да види снашку (39). Каквога ти донесев <u>навадације</u> у кућу, <u>такав ти је</u> (20).
поп	м	мушкарац +	свештеник (BOGDANOVIĆ 2016: 162)	Дошоу <u>поп</u> да га опоје (75).
работник	м	човек +	који ради + радник, радан + вредан (BOGDANOVIĆ 2016: 171)	Ал големи <u>работници</u> , ете колико имање направили (17).
ратар	м	човек +	орач + земљорадник (R. MS 5: 456)	<u>Ратар</u> седи на рало, сије белу ченицу... – тој за домаћина, за напредак у кућу, да имо <u>напредак у поље</u> (66).

Код именица везаних за жене, има их четири (Табела 11), уочен је један неологизам, англицизам, *инфлуенсерка*, у којем уочавамо утицај друштвених мрежа на говор и језик младих. У питању је фонетски измењен лик лексеме *инфлуенсерка* која значи 'она која промовише или рекламира неке производе на друштвеним мрежама' (SRNA 2021: 269/270).

Табела 11. Називи за човека 'женско + делатност коју обавља'

ИМЕНИЦА	РОД	СЕМАНТИЧКО ЈЕЗГРО	СЕМАНТИЧКА ПЕРИФЕРИЈА	ПРИМЕР УПОТРЕБЕ
инфлуенсерка (инфлуенсерка)	ж	жена +	промовише + рекламира неке производе на друштвеним мрежама	Али не ме остаља рајат да погледам лек овај <u>туторијал</u> што избацила <u>инфлуенсерка</u> (70).

каратиста (односи се на жену у тексту)	м	човек +	рвач у каратеу (R. SANU 9: 284)	Бабо, ти си била, бре, <u>каратиста</u> (65).
мађишница	ж	жена+	бави се мађијама (BOGDANOVIC 2016: 121)	Знала съм што тој значи, оне биле <u>мађишнице</u> ! Правиле мађије на теј жене (50).
продавачица	ж	жена +	продавац (R. MS 5: 155)	Девојчице, мени ћеш девет пљескавица, али без лепиња – обрати гу се на <u>продавачицу</u> (58).

2.4.2. Забележили смо назив за учеснике у народним обичајима везаним за празнике Велигдан (Васкрс) и Лазарева субота, *Лазаре*. Такође, уочени су и називи учесника у свадбеним обичајима попут: *старејко*, *девер*, *деверовица*. Компоненцијалну анализу издвојених лексема износимо у табели.

Табела 12. Називи за учесника у народним обичајима

ИМЕНИЦА	РОД	С Е М А Н Т И Ч К О Ј ЕЗГРО	С Е М А Н Т И Ч К А П Е Р И Ф Е Р И Ј А	П Р И М Е Р У П О Т Р Е Б Е
Лазар (у мн. Лазаре)	м	мушкарац + девојка+	главни учесник у народном обичају (мушкарац или девојка у мушким хаљинама) (R. SANU 11: 175)	Диг се, диг се, владико, да дарујеш <u>Лазаре</u> (66).
девер	м	мушкарац +	учесник у сватовима + пратилац невесте (BOGDANOVIC 2016: 65)	Турисмо кој што ће бине <u>девер</u> , <u>деверовица</u> , <u>старојко</u> (52).
деверовица	ж	жена +	деверуша (R. SANU 4: 134)	Турисмо кој што ће бине <u>девер</u> , <u>деверовица</u> , <u>старојко</u> (52).
старејко/старојко	м	мушкарац+	стари сват (BOGDANOVIC 2016: 190)	Прв иде <u>старејко</u> , па кум, па <u>девер</u> (40)

3. Закључак

Кроз испитивање антрополошке лексике представљен је један сегмент дијалекатске слике света младих говорника, а који је показао поделу по улогама утврђеним народним обичајима о чему сведочи бројност лексема у групи породичне (70 лексема) и друштвене сфере (нешто више од 40 лексема). Семантика антрополошке лексике условљена је, у великој мери, друштвеним и породичним односима унутар патријархалне заједнице.

Такође, испитивање антрополошке лексике у збирци прича *Тој њи викам* показало је да се чешће маркирају негативне духовне и телесне особине него позитивне. Испитујући однос таквих назива за мушкарце и за жене, нешто је већи број за жене, са врло незнатном разликом, па можемо закључити да ни мушкарци ни жене нису поштеђени. Писани текст је омогућио сагледавање контекста у којем се посматрани називи јављају и уочено је да се у тексту таква именовања појављују ретко (по једном) и немају заправо дискриминишућу функцију, већ дескриптивну и, неретко, хумористичну.

Такође, уочили смо мањи утицај нових речи од очекиваног, имајући у виду узраст аутора, само у једном случају попут именице *инфуенсерка*, у чему се препознаје уплитање друштвених мрежа у свакодневни живот, а онда и њене описе у ученичким радовима.

Дакле, можемо закључити да млади говорници савременог призренско-тимочког дијалекатског подручја исказују традиционалне вредности у свом погледу на свет.

Цитирана литература

- BOGDANOVIĆ 2008: BOGDANOVIĆ, Nedeljko. „Antropografska leksika u Rečniku govora Zagarača Draga i Željka Ćupića”. *Zbornik Instituta za srpski jezik SANU I posvećeno dr Dragu Ćupiću povodom 75-godišnjice života* (ur. Sreto Tanasić). Beograd: Institut za srpski jezik SANU, 2008, 71–77. [orig.] БОГДАНОВИЋ, Недељко. „Антропографска лексика у Речнику говора Загарача Драга и Жељка Ћупића”. *Зборник Института за српски језик САНУ I посвећено др Драгу Ћупићу поводом 75-годишњице живота* (ур. Сreto Танасић). Београд: Институт за српски језик САНУ, 2008, 71–77.
- BOGDANOVIĆ 2016: BOGDANOVIĆ, Nedeljko. *Antropografski rečnik jugoistočne Srbije*. Srpski dijalektološki zbornik LXIII (ur. Slobodan Remetić). Beograd: Institut za srpski jezik SANU, 2016. [orig.] БОГДАНОВИЋ, Недељко. „Антропографски речник југоисточне Србије”. *Српски дијалектолошки зборник LXIII* (ур. Слободан Реметић). Београд: САНУ: Институт за српски језик САНУ, 2016.
- CVIJOVIĆ-MARINKOVIĆ 2011: CVIJOVIĆ, Dragana i Ivana MARINKOVIĆ. „Antropološka leksika u dvama dijalekatskim rečnicima”. *Dijalekat – dijalekatska književnost* (ur. Radmila Žugić). Leskovac: Leskovački kulturni centar, 2011, 230–240. [orig.] ЦВИЈОВИЋ, Драгана и Ивана МАРИНКОВИЋ. „Антрополошка лексика у двама дијалекатским речницима”. *Дијалекат – дијалекатска књижевност* (ур. Радмила Жугић). Лесковац: Лесковачки културни центар, 2011, 230–240.
- CVIJOVIĆ 2023: CVIJOVIĆ, Dragana. *Zbirne imenice u savremenom srpskom jeziku (leksičko-gramatička i leksičko-semantička analiza)*. *Monografije 35*. Beograd: Institut za srpski jezik SANU, 2023. [orig.] ЦВИЈОВИЋ, Драгана. *Збирне именице у савременом српском језику (лексичко-граматичка и лексичко-семантичка анализа)*. *Монографије 35*. Београд: Институт за српски језик САНУ, 2023.
- DRAGIĆEVIĆ 2001: DRAGIĆEVIĆ, Rajna. „Pridevi sa značenjem ljudskih osobina”. *Biblioteka Južnoslovenskog filologa NS*, knj. 18 (ur. Milka Ivić). Beograd: Institut za srpski jezik SANU, 2001. [orig.] ДРАГИЋЕВИЋ Рајна. *Придеви са значењем људских особина у савременом српском језику (творбена и семантичка анализа)*, Библиотека Јужнословенског филолога НС књ. 18 (ур. Милка Ивић). Београд: Институт за српски језик САНУ, 2001.
- DRAGIĆEVIĆ 2010: DRAGIĆEVIĆ, Rajna. *Leksikologija srpskog jezika*. 2. izd. Beograd: Zavod za udžbenike, 2010, 65–79. [orig.] ДРАГИЋЕВИЋ Рајна. *Лексикологија српског језика*. 2. изд. Београд: Завод за уџбенике, 2010, 65 –79.
- MILOSAVLJEVIĆ 2017a: MILOSAVLJEVIĆ, Tanja. „Sufiksi subjektivne ocene u domenu nominacije čoveka u prizrensko-timočkim govorima (dijahronijski i sinhronijski aspekt)”. *Aleksandar Belić – 110 godina od pojave Srpskog dijalektološkog zbornika*. Niš: Filozofski fakultet, 2017, 101–111. [orig.] МИЛОСАВЉЕВИЋ, Тања, „Суфикси субјективне оцене у домену номинације човека у призренско-тимочким говорима (дијажронијски и синхронијски аспект)”. *Александар Белић – 110 година од појаве Српског дијалектолошког зборника*. Ниш: Филозофски факултет, 2017, 101–111.
- MILOSAVLJEVIĆ 2017b: MILOSAVLJEVIĆ, Tanja. „Leksika srpskog prizrenskog govora”. *Srpski dijalektološki zbornik LXIV* (ur. Slobodan Remetić). Beograd: SANU – Institut za srpski jezik SANU, 2017. [orig.] МИЛОСАВЉЕВИЋ, Тања. *Лексика српског призренског говора*. *Српски дијалектолошки зборник LXIV* (ур. Слободан Реметић). Београд:

- САНУ – Институт за српски језик САНУ, 2017.
- PETROVIĆ-SAVIĆ 2011: PETROVIĆ-SAVIĆ, Mirjana. „Terminologija rodbinskih odnosa nastalih sklapanjem braka (oblast Rađevina)”. *Dijalekat – dijalekatska književnost* (ur. Radmila Žugić). Leskovac: Leskovački kulturni centar, 2011, 181–189. [orig.] ПЕТРОВИЋ-САВИЋ, Мирјана. „Терминологија родбинских односа насталих склапањем брака (област Рађевина)”. *Дијалекат – дијалекатска књижевност* (ур. Радмила Жугић). Лесковац: Лесковачки културни центар, 2011, 181–189.
- R. MS: *Rečnik srpskohrvatskoga književnog jezika*. I–VI. Novi Sad: Matica srpska, 1967–1976. [orig.] *Речник српскохрватскога књижевног језика*. I–VI. Нови Сад: Матица Српска, 1967–1976.
- R. SANU: *Rečnik srpskohrvatskog književnog i narodnog jezika*. I–XXI. Beograd: Institut za srpski jezik SANU, 1959–. [orig.] *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*. I–XXI. Београд: Институт за српски језик САНУ, 1959–.
- RSJ 2007: *Rečnik srpskoga jezika*. Novi Sad: Matica srpska, 2007. [orig.] *Речник српскога језика*. Нови Сад: Матица српска, 2007.
- SAVIĆ-GRUJIĆ 2017: SAVIĆ-GRUJIĆ, Ana. „Antropografska leksika u govorima svrljiškog kraja – lingvogeografski pristup”. *Srpski dijalektološki zbornik LXIV/2* (ur. Slobodan Remetić). Beograd: SANU – Institut za srpski jezik SANU, 2017. [orig.] САВИЋ-ГРУЈИЋ, Ана. „Антропографска лексика у говорима сврљишког краја – лингвовеографски приступ”. *Српски дијалектолошки зборник LXIV/2* (ур. Слободан Реметић). Београд: САНУ – Институт за српски језик САНУ, 2017.
- SAVIĆ-GRUJIĆ 2022: SAVIĆ-GRUJIĆ, Ana. „Semantička analiza leksema sa značenjem zaova u govorima prizrensko-timočke dijalekatske oblasti”. *Jezik, književnost, alternative*. Niš: Filozofski fakultet, 2022, 245–258. [orig.] САВИЋ-ГРУЈИЋ, Ана. „Семантичка анализа лексема са значењем заова у говорима призренско-тимочке дијалекатске области”. *Језик, књижевност, алтернативе*. Ниш: Филозофски факултет, 2022, 245–258.
- SAVIĆ 2020: SAVIĆ, Sandra. „Nazivi zanatlija u Rečniku govora Lužnice Ljubisava Ćirića”. *Jezici i kulture u vremenu i prostoru IX/1*. Novi Sad: Filozofski fakultet, 2020, 23–32. [orig.] САВИЋ, Сандра. „Називи занатлија у Речнику говора Лужнице Љубисава Ћирића”. *Језици и културе у времену и простору IX/1*. Нови Сад: Филозофски факултет, 2020, 23–32.
- SRNA 2021: PRČIĆ, Tvrtko, Dražić, Jasmina, Milić, Mira. *Srpski rečnik novijih anglicizama*. Novi Sad: Filozofski fakultet, 2021.
- STANKOVIĆ 2018: STANKOVIĆ, Dragana. *Govor vranjske dece predškolskog i školskog uzrasta – sociolingvistički pristup*. Beograd: Filološki fakultet, 2018. [doktorska disertacija]. [orig.] СТАНКОВИЋ, Драгана. *Говор врањске деце предшколског и школског узраста – социолингвистички приступ*. Београд: Филолошки факултет, 2018. [докторска дисертација].
- ŠTASNI 2011: ŠTASNI, Gordana. „Nominacija čoveka motivisana pozitivnim karakternim osobinama”. *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku*, knj. 54, sv. 1. Novi Sad: Matica srpska, 2011, 167–180. [orig.] ШТАСНИ, Гордана. „Номинација човека мотивисана позитивним карактерним особинама”. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, књ. 54, св. 1. Нови Сад: Матица српска, 2011, 167–180.

- ŽUGIĆ 2009: ŽUGIĆ, Radmila. „Semantičko-tvorbena analiza pejorativa za ženska lica u jablaničkom govoru (jugozapadno od Leskovca)”. *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku*, knj. 52, sv. 2. Novi Sad: Matica srpska, 2009, 81–106. [orig.] ЖУГИЋ, Радмила. „Семантичко-творбена анализа пејоратива за женска лица у јабланичком говору (југозападно од Лексовца)”. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, књ. 52, св. 2. Нови Сад: Матица српска, 2009, 81–106.
- ŽUGIĆ 2012: ŽUGIĆ, Radmila. „Semantičke realizacije sufiksa -če u imeničkim izvedenicama srednjeg roda u prizrensko-timočkim govorima”. *Zbornik Filozofskog fakulteta Univerziteta u Prištini (sa privremenim sedištem u Kosovskoj Mitrovici). Kosovska Mitrovica: Filozofski fakultet*, 2012, 223–230. [orig.] ЖУГИЋ, Радмила. „Семантичке реализације суфикса -че у именичким изведеницама средњег рода у призренско-тимочким говорима”. *Зборник Филозофског факултета Универзитета у Приштини (са привременом седиштем у Косовској Митровици)*. Косовска Митровица: Филозофски факултет, 2012, 223–230.
- ŠĆEPOVIĆ 2024: ŠĆEPOVIĆ, Jovana. *Ekspresivna leksika u govoru Dragačeva sa okolinom – lingvokulturološki pristup*. Beograd: Filološki fakultet, 2024. [doktorska disertacija]. [orig.] ШЋЕПОВИЋ, Јована. *Експресивна лексика у говору Драгачева са околином – лингвокултуролошки приступ*. Београд: Филолошки факултет, 2024. [докторска дисертација].

Milica S. Božić Sinčuk

ANTHROPOLOGICAL LEXICON IN THE COLLECTION OF STORIES TOJ TI VIKAM

Summary

In the research, we will deal with the anthropological lexicon in the Prizren-Timok dialect zone. The paper examines the recent situation in the Prizren-Timok speaking area in terms of a special lexical layer, since the research material was collected on the basis of the recently published collection of stories in dialect, *Toj ti vikam* (2022). The goal of the work is to determine the presence of a lexicon that names a person according to some physical and spiritual characteristics, states, social and family relationships, and to present the structure of the observed lexicon through component analysis.

Key words: dialectal literature, anthropological lexicon, component analysis, *Toj ti vikam*, Serbian language

Милица Л. Рабреновић¹

Институт за српски језик САНУ, Београд²

<https://orcid.org/0000-0002-4441-4884>

СТРАТЕШКА УПОТРЕБА ЈЕЗИЧКИХ СРЕДСТАВА У МЕДИЈИМА ТОКОМ ПРЕДИЗБОРНОГ ПЕРИОДА 2023. ГОДИНЕ У СРБИЈИ³

Предмет истраживања у овом раду јесу новински наслови у српским медијима с циљем да се утврде присуство манипулативних стратегија приликом информисања током предизборног периода (од 1. 11. до 17. 12. 2023) и средства којима се манипулација постиже (на лексичком, семантичком и синтаксичком нивоу). Корпус чине наслови прикупљени са портала опречних медија (informer.rs, kurir.rs, nova.rs, n1info.rs) како бисмо добили што репрезентативнију слику медијског извештавања. Забележени примери тумачени су из угла критичке анализе дискурса. Пошли смо од хипотезе да ће најчешће манипулативне стратегије подразумевати негативно представљање политичких конкурената. Анализа је показала да је језик у медијима током предизборне кампање све агресивнији и нетолерантнији, а међу манипулативним стратегијама издвајамо: етикетирање, застрашивање и замену теза.

Кључне речи: предизборна кампања, наслов, медијски дискурс, језичке стратегије, манипулација, критичка анализа дискурса, српски језик

Годину 2023. обележиле су мајске трагедије⁴ које су биле повод многобројних протеста у Србији (али и у дијаспори) од 8. 5. 2023. до 4. 11. 2023.⁵ под називом „Србија против насиља”. Српска опозиција изнела је захтеве које је требало испунити како би протести били обустављени. Један од захтева био је расписивање ванредних парламентарних избора. Након пет месеци, 1. 11. 2023. председник Републике Србије, на предлог Владе од 30. 10. 2023, распустио је Скупштину и расписао ванредне парламентарне изборе за 17. децембар 2023. године иако су били планирани за 30. април 2026. године. Сарадња између странака које су организовале протесте повећала се током самих протеста, што је довело до формирања коали-

¹ milica.rabrenovic@isj.sanu.ac.rs.

² Овај рад финансирао је Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије према Уговору бр. 451-03-66/2024-03/200174, који је склопљен са Институтом за српски језик САНУ.

³ Рад је представљен на конференцији *Језик, књижевност, инјерсекционалност* 2024, одржаној на Филозофском факултету Универзитета у Нишу.

⁴ Синтагма *мајске трагедије* везује се за 3. и 5. мај 2023. године, када су се десила масовна убиства у Основној школи „Владислав Рибникар” и у селима крај Младеновца, Дубони и Малом Орашју – убијено је осамнаесторо особа.

⁵ У овом периоду организовано је двадесет седам протеста „Србија против насиља” и један контрамитинг Српске напредне странке под називом „Србија наде”.

ције „Србија против насиља”. С друге стране⁶, налазила се владајућа коалиција на челу са Српском напредном странком, која је на власти од 2012. године. Уследила је предизборна кампања, коју је пратило свакодневно, детаљно, неретко и сензационалистичко, медијско извештавање.

Предмет истраживања у овом раду јесу наслови у српским медијима, а циљ да се утврди присуство манипулативних стратегија приликом информисања током предизборног периода и језичка средства којима се манипулација постиже. Корпус чине наслови прикупљени са портала прорежимских и опозиционих медија (informer.rs, kurir.rs, nova.rs, n1info.rs) како бисмо добили што репрезентативнију слику медијског извештавања. Ексерципирано је око 1000 наслова, а анализирани су наслови који су садржали манипулативне језичке стратегије, и то: 241 наслов са портала informer.rs, 95 наслова са портала kurir.rs, 110 наслова са портала n1info.rs и 262 наслова са портала nova.rs. Приметна разлика у броју наслова узрокована је употребом стратегија на порталима, што доводи до закључка да се у насловима са портала informer.rs и nova.rs много више употребљавају манипулативне стратегије.

Забележени примери квалитативно су анализирани, те тумачени из угла критичке анализе дискурса. Пошли смо од Ферклафовог теоријског оквира критичке анализе дискурса који подразумева дескрипцију, тумачење и интерпретацију (FERKLAF 1995).

Теоријски оквир истраживања

Промоција политичких странака током изборне кампање уређена је законима који се тичу финансирања политичких активности, али и медијским законима и прописима.⁷ Међутим, начин на који ће одређени медији информисати јавно мњење неретко зависи од саме медијске куће и од финансија⁸ које странке улажу у своју промоцију: „Političke elite, posebno one vladajuće, i mediji su danas u snažnoj simbiozi. Bursten je definiše kao 'srećna simbioza', u kojoj se 'informacija (uloga koja pripada političarima i političarkama) razmenjuje sa publicitetom (uloga koja pripada medijima)’” (VALIĆ NEDELJKOVIĆ 2020⁹). Дигитални¹⁰ медији и њихови портали,

6 На овим изборима учествовало је осамнаест странака (седам су мањинске). Ова изборна кампања произвела је изразиту поларизацију и друштва и странака, на оне који су за коалицију „Србија против насиља” и оне који су за владајућу странку под слоганом „Србија не сме да стане”. Остале странке биле су мање изложене у медијима.

7 https://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_finansiranju_politickih_aktivnosti.html https://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_javnom_informisanju_i_medijima.html

8 Велики је економски утицај моћне елите (власт и њима блиски појединци) на медије, што утиче на медијску независност, аутономност и критичко извештавање (VALIĆ NEDELJKOVIĆ, JANJATOVIĆ JOVANOVIĆ 2020: 6). Зато и не изненађује прозирно идеолошко опредељење појединих медијских портала.

9 У билтену *Медији и избори* стране нису нумерисане, тако да ћемо навести број стране у Вордовом документу у којем се налази текст Дубравке Валић Недељковић: 17.

10 Истраживање из 2022. године указује на то да људи дневно проводе по три-четири сата на мобилним телефонима (<https://www.whistleout.com/CellPhones/Guides/5-ways-to-limit-screentime-at-bedtime#screentime>). С појавом нових медија количина времена коју публика проводи уз медије константно расте, а самим тим појачава се и моћ и утицај медија. Према истраживању о употреби информационо-комуникационих технологија међу појединцима током 2023. године у Србији, 86,4% испитаника користи интернет за читање онлајн новина и часописа (<https://publikacije.stat.gov.rs/G2023/Pdf/G202316018.pdf>).

због своје широке распрострањености, доступности и брзине ширења вести, постали су један од кључних начина информисања јавности о политичким, друштвеним, културним и економским темама. Посебна пажња придаје се формирању наслова јер је то прво што реципијенти прочитају и што привуче или одбије њихову пажњу. Наслов је неизоставан део вести, требало би да буде информативан¹¹, једноставног стила, визуелно издвојен, истинит и упечатљив.¹² Међутим, неретко ће баш у тим насловима бити опробана вештина пласирања информација одређеним стратегијама, које су често и манипулативне.

Пошто су избори време када се доносе важне одлуке и када политичари зависе од грађана, наслови у предизборном периоду обилују манипулативним стратегијама како би се утицало на мишљење јавности. Ово потврђује и тврдња Јањатовић Јовановић да су „manipulativne¹³ strategije rasprostranjene u svakoj državi koja vlast menja na izborima i u kojoj političari imaju interes da se dopadnu narodu. [...] Manipulativne jezičke strategije predstavljaju, dakle, svaki oblik smislene upotrebe jezika kojom se može uticati na formiranje nečijeg mišljenja na način da osoba nije u potpunosti svesna na koji način je vršenje uticaja ostvareno” (2020: 147). Колико ће манипулативни утицај бити успешан зависи и од начина на који ће текст бити протумачен и колико ће се критички протумачити. Да бисмо открили шта се заправо крије у насловима, анализирали смо их са лингвистичког аспекта, а потом и из угла критичке анализе дискурса.

Критичка анализа дискурса (КАД) покушава да открије начине на које доминантне снаге у друштву стварају стварност која фаворизује њихове интересе путем говорног или писаног језика. Према Ферклафу (1995), односи између употребе језика и вршења моћи често нису очигледни, а истраживач може да их идентификује користећи апаратуру и методологију критичке анализе дискурса. Као истраживачки метод, КАД је начин критичког проучавања било које врсте текста да би се видело како текст утиче или је под утицајем друштва. Анализа текстова је лингвистичка анализа у ширем смислу, која се бави вокабуларом, семантиком и граматику, као и значењима и облицима речи и реченица (FERKLAF, 1995). У овој фази анализе истраживач тражи употребљене речи и речи које недостају, фокусирајући се посебно на то како оне представљају чињенице и идеологије, које идентитете конструишу за учеснике у комуникацији и какав однос успостављају између писца и читаоца (FERKLAF, 1995). Примењена на овај конкретан рад, ова фаза се преводи у анализу језика који се користи у онлајн насловима током предизборне кампање.

11 Медијски портали финансирају се у зависности од тога колико је пута неко `кликнуо` на наслов и тако прочитао целу вест, што доводи до све чешће употребе *кликдејџ* наслова. Ове наслове карактеришу: информацијске празнине, двосмисленост, сензационализам, те често читаоце доводе у заблуде, али их и наводе да кликну на вест како би сазнали шта се заправо крије иза недореченог наслова. Тако да прва, некада главна, особина наслова, полако ишчезава.

12 Катнић-Бакаршић га сматра јаком позицијом текста (1999: 60. и 97).

13 „Van Dijk (2006) nudi trodimenzionalnu definiciju manipulacije: u kontekstu društva, manipulaciju možemo definirati kao neopravdanu i nevaljanu dominaciju koja potvrđuje društvenu nejednakost, spoznajno manipulacija kao kontrola uma znači uplitanje u procese razumijevanja, oblikovanje pristrasnih mentalnih modela i društvenih reprezentacija kao što su znanja i ideologije, a diskurzivno manipulacija uključuje uobičajene oblike i formate ideološkog diskursa, kao što su naglašavanje naših dobrih strana i isticanje njihovih loših strana” (PODBOJ 2011: 126).

О досадашњим истраживањима језика изборне кампање

Истраживања показују да се реторика политичких кампања временом није много изменила. Дубравка Валић Недељковић упоредила је реторику предизборне кампање из 1992. године са оном из 2016. године. Заједничко овим двама кампањама је нетолерантни политички дискурс, који медији некритички преносе; употреба говора мржње; много већа заступљеност владујуће странке у медијима у односу на друге; најчешћа дискурсна стратегија јесте понављање истих информација (VALIĆ NEDELJKOVIĆ 2017: 62–74). Лингвистичка анализа језика предизборне кампање током 2007. године била је другачија у односу на претходне кампање, „*ova je delovala 'čistije', jer nije bilo otvorenog vređanja i blaćenja, stranke su se bavile sobom, svojim dostignućima i svojim obećanjima, uz to da su, razumljivo, stranke koje nisu na vlasti kritikovale vlast, ali više uopšteno, nego neke konkretne ljude i postupke*” (MIŠIĆ ILIĆ, BLAGOJEVIĆ 2007: 63). О „понижењу језика” током изборне кампање 2012. године пише Радоје Симић (2012: 201) и истиче да су биле заступљене ауторитативне и агресивне формулације, необавезан, фамилијаран и милозвучан стил, прост речник, једноставна фраза, али и стил директне агресије. Интересантно је издвојити и анализе слогана током предизборних кампања које, такође, указују на одређене, манипулативно употребљене, језичке стратегије (в. SLIJEPCJEVIĆ BJELIVUK 2021; NENADIĆ 2022).

На основу самог избора грађе и друштвених околности које посматрамо у овом раду, пошли смо од хипотезе да најчешће манипулативне стратегије подразумевају негативно представљање других.

Анализа

„Javnost u Srbiji je izuzetno politički polarizovana što se odražava i na medijski diskurs” (STJEPIĆ 2020: 9), али пре бисмо рекли да је медијски дискурс изразито поларизован, те отуд и поларизовано¹⁴ јавно мњење као последица. Поларизација се постиже позитивним вредновањем једне стране, док се друга страна негативно представља, дискредитује, дискриминише. У нашој грађи највише је управо таквих примера у којима се користе механизми делегитимизације и легитимизације, који су погодни за манипулацију и поларизацију друштва. Важност ових процеса, легитимизације и делигитимизације, у политичком дискурсу истиче британски лингвиста Пол Чилтон (према SLIJEPCJEVIĆ BJELIVUK 2021: 18). С обзиром на то да нашу грађу чине новински наслови, који припадају медијском дискурсу, али говоре о политичким актерима, шире посматрано и ови наслови могли би се приписати секундарном политичком дискурсу.¹⁵

14 Чак се и незаинтересовани грађани („маргинализовани друштвени актери”), који се о политици информишу преко интернета, убрзано поларизују, показују већи степен поларизације него они који или уопште нису информисани или се информишу путем традиционалних медија (<https://ra.atomasevic.com/polarizacija>).

15 Секундарни политички дискурс обухвата „*reakcije čitalaca [на примарни политички дискурс], jezik uvodnika i političkih komentara u novinama, čiji neposredni tvorci nisu sami političari, već politički analitičari, novinari ili čitaoci*” (SILAŠKI i dr. 2009). Сличну дефиницију политичког дискурса наводи Слијепчевић Бјеливук, у којој истиче да, између осталих, примарни периферни политички дискурс

Први критеријум за разврставање грађе биле су манипулативне стратегије, досад у литератури подробно описане, а секундарни критеријум био је лингвистички: лексичкосемантичка, морфосинтаксичка, прагматичка и фразеосемантичка анализа. О манипулативним језичким стратегијама у јавном дискурсу писала је Милица Јањатовић Јовановић (2020), она је издвојила следеће: демагогија, замена теза, етикетирање, прећутане информације и директна промоција.

У овом раду издвајамо само оне стратегије које су за циљ имале негативно представљање политичких конкурената, док смо се самопромоцијом политичких странака и актера бавили у истраживању Рабреновић 2025 Стога, издвојили смо следеће стратегије које су имале манипулативну функцију: етикетирање, застрашивање и замена теза.

Етикетирање

Етикетирање јесте стратегија оспоравања кредибилитета политичког неистомишљеника, а не идеје коју та личност заступа. Негативно представљање другог познато је и као стратегија *ad hominem* (JANJATOVIĆ JOVANOVIĆ 2020: 151). У оваквим примерима неретко је забележен и говор мржње¹⁶. Етикетирање је постигнуто употребом негативне експресивне лексике међу којима смо издвојили негативно маркиране именице, глаголе, придеве, нове речи, фразеологизме и употребу 3. л. множине, сва ова језичка средства доприносе ефектности наслова. Класификација грађе рађена је по узору на питања која разрађује Ферклаф на плану дескрипције (2001: 92–93).

Негативно маркиране именице

Именице којима се често квалификују политички конкуренти јесу: *џајкун*, *силеција*, *лажов*, *пољитрони*, *сецикесе*, *идиоти*, *насилник*, *сџирани њлаћеник*, *шџејџо-чине*, *муљаџор*, *џилићар*.

- (1) Опозиција и **tajkun** Dragan Đilas strahuju od izbora 17. decembra! (informer.rs, 8. 11. 2023)¹⁷ // (2) **Poltroni i secikese** - Obradović: Stavili potpis na Đilasovu **viziju pljačkanja** (informer.rs, 3. 11. 2023) // (3) Đilasova lista puna **idiot**! (informer.rs, 10. 11. 2023) // (4) Strašno licemerje tajkunske opozicije - Đilas gura **siledžiju** za premijera! (informer.rs, 14. 11. 2023) // (5) **Lažovi**, sram vas bilo! Od motorne testere do paljenja Beograda! Ovako se opozicija „bori” protiv nasilja (FOTO/VIDEO) (informer.rs, 14. 11. 2023) // (6) Pogledajte Ćutu **lažova**! Ovaj snimak će vas zasmejati do suza (VIDEO) (informer.rs) // (7) Đurić:

чине „новински извештаји, анализе, оцене, изјаве прилагођене језику медија тематски ограничене на политику и политичке актере, чији су репрезенти новинари и политички аналитичари” (2021: 22).

16 Веома је важно истаћи разлику између слободе говора (изножења критичког мишљења) у односу на говор мржње (подстицање на насиље, ширење мржње) (PRALICA, MILINKOV 2022: 110).

17 Драган Ђилас, председник коалиције *Србија њрошњив насиља*, у медијима је био окарактерисан као *џајкун* (1), на тај начин алудира се на његову наводно илегално стечену имовину. Иако негативно значење речи *џајкун* није забележено у речницима српског језика, наводи се само значење 'врло богат и утицајан пословни човек' (KLAJN, ŠIPKA 2006: 1201; PRČIĆ, DRAŽIĆ i dr. 2021: 575), забележена грађа показује да се значење ове речи, али и свих речи из овог творбеног гнезда (*џај-кунски* (примери 24 и 25)), у српском језику проширило и да има негативну конотацију – човек који илегално (преварама, коруптивним везама, злоупотребама институција) стиче богатство и утицај. Могуће је да је негативно значење у српском језику потекло из тога што се већина људи у Србији није легално обогатила.

Aleksić je **muljator** i sitni politički **pilićar** (informer.rs, 14. 11) // (8) Nikolić: **Najveće štetočine za Srbiju** okupljene su oko Đilasa (informer.rs, 3. 11. 2023) // (9) Opozicija koristi tragedije od maja kako bi dobila političke poene! Kampanju „Srbija protiv nasilja” vode **nasilnici!** (VIDEO) (informer.rs, 2. 11. 2023) // (10) Prljava kampanja u Novom Sadu se nastavlja: Poslanik Srđan Milivojević izvređan i targetiran kao **nasilnik** i **strani plaćenik** (nova.rs, 30. 11. 2023).

Лексички спој *сѝрани њлаћеници* (10) користи се за дисквалификацију опозиције с циљем да се предстве као појединци који раде за туђе интересе, који имају скривене циљеве и личну корист, које одликује изостанак националне свести, похлепа и неморал, а истовремено су опасни по народ и државу (в. SLIJEPCHEVIĆ BJELIVUK 2024).

У насловима се имплицира презир или умањивање вредности опозиционих политичара, док се израз *визија њљачкања* користи да би се обележило представљање опозиције као корумпиране (2). Употреба речи *идиоѝ* представља обемишљавање и омаловажавање опозиционе листе, што се користи да би се дискредитовали њени чланови (3). Примери указују и на моралну осуду опозиције склоне насиљу (4, 5, 6, 7, 8, 9, 10).

У наведеним насловима истичу се вредносни судови, осуде, емотивно нарушавање и субјективно критиковање. Оваква лексика има за циљ да створи негативан став код читалаца према особама или групама које се помињу у насловима.

Овој групи придружили бисмо и једну веома често иронично употребљену реч *сѝручњак*. Реч стручњак у *Речнику* Матице српске има значење 'онај који има поуздано стручно знање у некој области човекове делатности' (RMS 2011: 1256). Међутим, ову реч председник Србије употребљава када жели да омаловажи нечију професионалност и на тај начин да дискредитује особу (о) којој говори:

(11) Vučić ponovo vređao Ratka Ristića: „То је онај **стручњак** што је крао pare од државе” (nova.rs, 10. 11. 2023)

Током кампање забележени су и мизогини наслови који могу бити окарактерисани као говор мржње, а пажњу читаоца привлаче својом ритмичношћу и звучношћу (*Милица ѝреврѝљивица*, *Милица Завейѝница*, *Милица лажљивица*):

(12) Milica **prevrtljivica** menja stavove kako vetar duva! (informer.rs, 10. 11. 2023); (13) **Kurtijeva krpo, lažljivice besprizorna!** Nikolićeva žestoko oplela po Milici Zavetnici (informer.rs, 11. 11. 2023).

Употреба речи *ѝреврѝљивица* имплицира на нестабилност и несигурност Милице Ђурић Стаменковски, док се поређењем са *вейѝром* наглашавају брзе и честе промене њених ставова (12). Метафорично употребљена реч *крѝа* указује на непостојање индивидуалности и сопственог идентитета чиме се истиче зависност и послушност, чак и безвредност (13).

Употреба метафоре којом се некадашњи припадници Радикалне странке поистовећују са јахачима апокалипсе скреће пажњу на опасности и негативне последице које би могли да донесу потенцијални победници на изборима: (14) **Jahači radikalske apokalipse**¹⁸ **ponovo u sedlu**: Toma, Vučić i Šešelj na istoj listi, fale samo rat,

18 Библијски израз који означава четири лика чије се појављивање тумачи као знак за крај света и Судњи дан. У медијском дискурсу се често користи да би се означила група људи која представља претњу или које утичу на деструктивне промене у друштву.

sankcije i inflacija (nova.rs, 1. 11. 2023). Није неубичајено да се религиозни подтекст користи за изборне кампање (в. DIKOVIĆ 2018: 150; SLIJEPEVIĆ BJELIVUK 2021: 69–70), а ни у јавном дискурсу уопште (NIKOLIĆ, SLIJEPEVIĆ BJELIVUK 2022: 111–112).

Нису само политички неистомисљеници етикетирани и дискредитовани, већ и сви медији који су заузимали критички став према власти:

(15) „**Đubrad najveća!** Plaćete za ovo”: Ministar Tomislav Momirović otvoreno preti novinarima Danasa (nova.rs, 3. 11. 2023) // (16) Ogласio se autor „Marke žvake” nakon što ga je Šapić nazvao „**dripčinom**” i „**magarčinom**” (nova.rs, 2. 12. 2023) // (17) **Tajkunski mediji blate Vučića**, za sve su im krivi Srbi! (VIDEO) (informer.rs, 3. 11. 2023).

Негативно маркирани глаголи

Чести су глаголи негативне конотације који указују на негативне поступке противкандидата. Издвајамо следеће: *ојади́тии, њљачка́тии, украси́ти, ојуси́тии, злоујоти́редљава́тии*:

(18) Ђilas sklapao užasne ugovore, **ојadio** gradska preduzeća za milione evra (kurir.rs, 4. 11. 2023) // (19) Ђurić - Tajkun Ђilas stalno poručuje da je ponosan što **је** грађане **плјачкао** (informer.rs, 8. 11. 2023) // (20) Orlić: Ђilas je ponosan što **је** **ukrao** 619 miliona evra! (informer.rs, 9. 11. 2023) // (21) Vidović poručuje - Ponovo bi Ђilas da **опустоши** gradsku kasu! (informer.rs, 6. 11. 2023) // (22) Isto obećanje, tri godine kasnije: Šapić „**reciklira**” Vučićeve predizborne planove (nova.rs, 11. 11. 2023) // (23) Оpozicija **zloupotrebljava** tragediju srpskog naroda! (informer.rs, 6. 11. 2023).

Несвршеним глаголским видом истиче се дуготрајност, понављање негативних радњи (19, 22, 23), а свршеним се у први план истиче резултат (20, 21), што се додатно појачава употребом перфекта и нарочито крњег перфекта (18).

Негативно маркирани придеви

Придеви који су коришћени у насловима такође указују на потребу да се политички неистомисљеник деградира и да се формира негативно мишљење о њему, што доприноси истицању непријатељског односа међу конкурентима. Честа су понављања истих придева, те издвајамо најбројније: (опозиција је) *џајкунска, њрљава, насилна, њојудљена*, (кампања је) *монсти́розна, њрљава, безобразна, никад њрљавија*, (напредњаци су) *џахати́и, најнејристџијнији, џесрамни*:

(24) Strašno licemerje **tajkunske**¹⁹ **opozicije** - Ђilas gura siledžiju za premijera! (informer.rs, 14. 11. 2023) // (25) **Isplivali dokazi da tajkunski mediji vode monstuožnu** kampanju – Ovako se poziva na maltretiranje Vučićeve porodice! (informer.rs, 9. 11. 2023) // (26) Još jedan **prljavi** predizborni potez Vučića i naprednjaka (nova.rs, 1. 11. 2023) // (27) Ovo su reči **najnepristojnijeg** predsednika u novijoj istoriji Srbije (nova.rs, 27. 11. 2023) // (28) **Besramni** Vučić je upravo komentarisao intimne Miketićeve snimke i ulogu BIA (nova.rs, 29. 11. 2023) // (29) **Bahati** naprednjak koji je verbalno napao ekipu Nova.rs je direktor u Zelenilu Beograd (nova.rs, 3. 12. 2023) // (30) **Prljava i nasilna** opozicija pljuje po napretku Srbije, a bivši režim nije mogao da obezbedi

19 В. напомену 16.

grejanje narodu! (informer.rs, 14. 11. 2023) // (31) Zapad kontroliše **pogubljenu** opoziciju (informer.rs, 13. 11. 2023) // (32) **Prjljava i bezobrazna** kampanja opozicije: Ђilasovi jeretici nude Srbiji голу mržnju! (informer.rs, 12. 11. 2023) // (33) Brnabić: U Srbiji nikada **prljavijsa** izborna kampanja, predene crvene linije (informer.rs, 5. 11. 2023) // (34) Kako su poljoprivrednici ponizili **bahate** naprednjake (nova.rs, 14. 11. 2023).

Доминира метафора неморално је прљаво.

Нове речи негативне обојености

Деантропонимизацијом која се очитује у речи *Ђиласовац*²⁰ *јенерализују се сви људски појединци, односно сви они који су упротив Владе и владајућеј режими.* 'Ђиласовци' су људски појединци, увек је нејативно коноћирано.

(35) Gradonačelnik Novog Sada Milan Đurić: **Ђilasovci** ne mogu da zaustave napredak države! (informer.rs, 12. 11. 2023) // (36) Svi do jednog! **Ђilasovci** optužuju Srbe da su „genocidan narod”! (informer.rs, 13. 11. 2023).

Употребљен је творбени поступак сливања (блендирање)²¹ како би се интензификовала негативна стилска обојеност: (37) **Kradonačelnik** – finansijski podaci otkrivaju: Ђilas guraо Beograd u tešku dubiozu dok je u своје firme upumpavaо milione evra (kurir.rs, 2. 11. 2023). Овај начин творбе продуктиван је у регистрима у којима је лудичка функција доминантна (RLT, *блендирање*), али и у политичком регистру с циљем да се искаже политички став како би се дискредитовао противник (LALIĆ-KRSTIN 2014: 355). Како наводи Гордана Лалић-Крстин (2014: 355), „usled својих osobenosti slivenice mogu biti моћно оруђе u политичкој borби”, свакако да је предизборна кампања управо једна од важнијих борби, те не изненађује употреба овако формиране сливенице како би се противник приказао као неморалан и непоштен.

Деривацијом антропонима Шешељ добијамо нову реч у којој се преноси идеја о процесу приближавања политичког система Србије ка ставовима и понашању које асоцира на Војислава Шешеља: (38) SSP: **Šešelјizacija** Srbije u punom jeku, ovog puta žrtve Miketić i njegova porodica (nova.rs, 27. 11. 2023). Ова стратегија има за циљ да изазове негативан утисак и осуду о томе како се друштво развија и да сугерише потребу за променом тока таквог следа догађаја.

Фразеологизми

Фразеологизме посматрамо као „устаљени, везани скуп од најмање две лексеме, које су се, изгубивши мање-више своју значењску аутономност, удружиле на секундарном, конотативном плану у нову значењски јединствену целину” (PETROVIĆ 1989: 33).

Употреба фразеологизама у медијском дискурсу честа је појава јер се њиме постиже стилогеност наслова, а избором из разговорног регистра садржај се при-

20 Деантропонимни неологизам *Ђиласовац* забележен је у *Речнику деантропонимних неологизама* (6) са значењем „а. функционер, члан политичке партије или савеза чији је лидер, формални или неформални, српски политичар Драган Ђилас. б. особа која подржава политику српског политичара Драгана Ђиласа, присталица његове политике” (OTAŠEVIĆ 2023: 263). Оташевић наводи да „већина деантропонимних неологизама у савременом дискурсу има изразито поларизоване конотације и аксиолошке компоненте – или крајње негативне или крајње позитивне” (OTAŠEVIĆ 2022: 300).

21 Блендирање је творбени процес који се заснива на укрштању или сливању основа: красти + градоначелник > крађоначелник.

ближава рецепијентима (в. PETROVIĆ 1989). Наше претходно истраживање о фразеологизмима у насловима указује на то да се управо тим језичким средством може исказати субјективни став и да се може утицати на ставове рецепијената о одређеним темама (в. RABRENOVIĆ 2024).

У нашем корпусу забележени фразеологизми служе директној дискредитацији политичких актера. Употребљени су како би се указало на поданичко понашање (љуби скуте (39), играти како други свира (40), изаћи из мишје рупе (41)), истичу негативне особине (окренути леђа (42), образ ђон (43), прљаве руке (44), плувати по некоме (45)), док поједини фразеологизми представљају тек субјективни коментар новинара (пукла тиква (46)).

(39) Miloš **ljubi skute lopovu Đilasu** - Jovanović oštra (informer.rs, 3. 11. 2023) // (40) Terzić: Jovanović **igra onako kako Đilas svira** (informer.rs, 12. 11. 2023) // (41) Vaskrsao u prljavoj kampanji - Pantić: Pajtić **izlazi iz mišje rupe** po narudžbini (informer.rs, 4. 11. 2023) // (42) Dačić je već dva puta pravio većinu sa opozicijom posle izbora: Lider SPS hoće da bude premijer, Vučić strahuje da će mu **okrenuti leđa** (nova.rs, 5. 11. 2023) // (43) **OBRAZ ĐON. DESNIČARI SPREMNI NA SAVEZ SA ĐILASOM, BRIGA IH I ZA KOSOVO I ZA SREBRENICU!** (kurir.rs, 5. 12. 2023) // (44) **Prljave ruke.** Đilas počistio milione iz gradske čistoće, samo na kontjnerima ojadio Beograđane za više od 100 miliona (kurir.rs, 5. 11. 2023) // (45) Prljava i nasilna opozicija **pljuje** po napretku Srbije, a bivši režim nije mogao da obezbedi grejanje narodu! (informer.rs, 14. 11. 2023) // (46) **Pukla tikva!** Jeremić ide sam na izbore - Evo koji im je slogan i ko će biti nosioci liste! (informer.rs) // (47) **PREDSEDNIK JE VRATIO SRBIJU IZ MRTVIH:** Građani Republike Srpske iskazali podršku Aleksandru Vučiću pred izbore 17. decembra! (kurir.rs, 1. 12. 2023).

Најупечатљивији наслов (47) прожет је експресивним модификованим²² фразеологизмом `дићи кога из мртвих` са значењем „неочекивано излечити некога ко је био озбиљно болестан; опоравити / опорављати некога, вратити / враћати некоме снагу” (OTAŠEVIĆ 2012: 213). Овако употребљен фразеологизам истиче значај председника државе Александра Вучића који је успео да опорави државу, самим тим се ствара слика о њему као једином коме треба дати поверење и свој глас на изборима.

Негативна експресивност фразеологизма (39) са значењем „тражити нечију заштиту, сматрати се нечијим подаником, држати се нечије власти” (OTAŠEVIĆ 2012: 478) појачава се негативним квалификовањем особе чија се заштита очекује.

Модификовани фразеологизам (41) `сакрити се у мишју рупу` са значењем `крити се кукавички, не појављивати се` (OTAŠEVIĆ 2012: 504) може се протумачити као избегавање и неспособност политичког актера да се суочи са политичким дешавањима, али он то ипак чини након нечијег наговора.

Главна одлика опозиције према појединим медијима јесте неморалност, што се очитује у примерима који указују на непоштење (44) и бестидност опозиције због својих лоших поступака (43). Неретко се чланови опозиције описују као

²² Извесна модификација фразеологизама честа је у публицистичком стилу што се примећује и у нашим примерима. Модификација фразема може се одразити на: супституцију лексема, додавање лексема, изостављање лексема, морфосинтаксичке промене и сл. (PARIZOSKA 2007: 173).

осоде које самостално не доносе одлуке, већ увек раде како други захтевају и увек се повинују туђој вољи (56). Како би се интезификовала негативна слика опозиције, истиче се како је она против напретка, чиме се вређа и понижава и сама држава (45).

Употреба 3. лица множине

Да би се истакла опозиција између политички супротстављених страна, врло често се прибегава употреби личних заменица. Како би се противник истакао као непожељан, употребљава се 3. л. множине и тиме се ствара изразита дистанца, што доводи до тога да су они (опозиција) непријатељи државе. У оваквим насловима се информисање, као основна одлика медијског дискурса, губи, а промовише се владајућа странка:

(48) DO POBEDE. VUČIĆ: PRISTOJNA SRBIJA DA SLAVI 17. DECEMBRA! DA **IH** POBEDIMO JAČE NEGO IKAD, UZ VAŠU ENERGIJU I SNAGU (kurir.rs, 3. 12. 2023) // (49) Predsednik Vučić raskrinkao hejtere: Opozicija bi da me zabrani jer **im** ne dam da **unište Srbiju** (informer.rs, 11. 11. 2023) // (50) Udarна poruka Vučića: Da budem predsednik, a **oni da uništavaju Srbiju**, to neću! (informer.rs, 12. 11. 2023) // (51) Vučić: Pobićemo **ih** ubedljivije nego ikad, nije meni da ja odem sa vlasti, nego što bi **oni** sve uništili (nova.rs, 10. 12. 2023).

Употребом заменице 3. л. множине указује се на то да они који нису уз владајућу странку, нису ни пристојни, самим тим се дискредитују, док се употребом инклузивног ми позива народ на акцију, што још више доприноси поларизацији ми:они.

Стратегије застрашивања

Претње

Застрашивање је свесна и манипулативна стратегија којом се врши утицај на реципијенте. Ова стратегија укључује креирање и ширење порука које сугеришу потенцијалне негативне последице за бираче уколико противничка страна добије власт. За овај тип стратегије употребљавају се условне реченице, као и конструкције у раставном односу које изискују опредељење. Наслови се интензивирају квалитификовањем избора као да су *ћреломни*, *ћресудни*.

(52) „**Neću biti predsednik ako opozicija pobedi**”: Vučić na mitingu SNS pominjao Đilasa, Paju Jovanovića i pozvao građane da ne glasaju za opoziciju jer je „sve upropastila” (nova.rs, 11. 11. 2023) // (53) „**Biramo da li će ovo zlo ostati ili ćemo ih poslati na političku deponiju**”: Danas je veliki miting opozicije u Beogradu (nova.rs, 11. 12. 2023) // (54) Vesić jasan - 17. decembar najvažniji dan u novijoj istoriji, glasa se **za ili protiv daljeg razvoja Srbije** (informer.rs, 13. 11. 2023) // (55) VUČEVIĆ POSETIO ODBORE SNS U ZEMUNU I MOŠORINU: **Ovo nisu izbori za mandat više, već odlučujemo da li želimo da Srbija ide napred** (kurir.rs, 17. 11. 2023) // (56) Vučić: Izbori nisu igra, razmislite **ko čuva Srbiju i KiM, a ko bi je sutra na tacni predao!** (kurir.rs, 25. 11. 2023) // (57) Miroslav Aleksić: Građani će na izborima birati **između budućnosti i prošlosti devedesetih** sa Vučićem, Šešeljem i Tomom (nova.rs, 1. 11. 2023).

Председник државе користи своју позицију и ауторитет како би исказао јасан став и на тај начин убедио грађане у важност својих циљева (52), таква изјава има претећу функцију што је погодно за манипулисање. Користећи речи као што су `нема повратка у прошлост` и `или идемо напред или се враћамо у прошлост`, владајући политички актери покушавају да изразе јасну алтернативу између своје политичке визије и визије опозиције (54, 56). И опозиција исказује ставове на исти начин (53, 57). Политички актери стварају слику да је само њихова политичка опција идеална за напредак земље, док се политички конкурент представља као непоштена и неприхватљива алтернатива, а све са јасним циљем – утицати на мишљење и ставове реципијента и придобити што више потенцијалних гласача.

Исповести

Како би се дискредитовала владајућа странка због начина на који скупља гласаче, уследио је низ наслова који имају исповедни тон и који истичу кроз шта поједини људи пролазе. Ова стратегија могла би се окарактерисати као супротна естрадизацији²³, јер преко обичних грађана желе да утичу на јавно мњење.

(58) „Ako ne glasam za SNS ostaću **bez socijalne pomoći**”: Surovi pritisci vlasti na najsiromašnije, **prete** „posledicama” ako se ne slika listić (nova.rs, 16. 11. 2023) // (59) Kritikuje vlast u Smederevskoj Palanci, sad mu **izbušili gume** VIDEO (nova.rs, 22. 11. 2023) // (60) „**Ucenili** su me na poslu, **prete** mi otkazom i moram na Vučićev miting”: Potresna svedočenja pred skup SNS u Kraljevu (nova.rs, 24. 11. 2023) // (61) „Nisam mogao da odem na miting SNS i ostao sam bez posla”: **Ispovest naprednjaka** koji je obarao rekorde u prikupljanju kapilarnih glasova (nova.rs, 13. 12. 2023).

Ови наслови указују на, како се наводи, серију инцидената који сугеришу на сурове методе власти и политичког притиска у Србији. Политички притисак се врши на најсиромашније слојеве друштва (58), овим примером истиче се и моћ коју власт има и коју злоупотребљава, што поједини медији наводе. Забележени су и примери који указују на физичко насиље усмерено против критичара власти (59). Овакви наслови истичу да је угрожена безбедност критичара, тиме се шаље и порука да ће и други бити кажњени ако искажу свој став против владајућег режима.

Замена шеза

Стратегија којом се доводи у питање истинитост реченог погодна је за прилагођавање информација које су доспеле у јавност. Кандидати користе информације о прошлости противкандидата да би га дискредитовали или учинили мање прихватљивим за бираче: (62) „REFERENT ZDRAVKO, 'BRILJIRAO' SAMO KAD JE **UNIŠTAVAO SRPSKU VOJSKU**” Orlić odgovorio Ponošu: Koliki „goat” treba biti za to? (kurir.rs, 7. 11. 2023).

У многим насловима кључна тема била је напад на председника и његову породицу:

(63) „NEĆE SRBIJA DA TRPI NAPADE NA PORODICU” Vučić i **o napadima na svoje roditelje** (kurir.rs, 6. 11. 2023) // (64) Čista mržnja! Vesić: Opoziciji je jedina politika **napad na Vučića i njegovu porodicu** (informer.rs, 12. 11. 2023) // (65) Vučić gost TV Prva - **Samo gledaju kako uvrediti moju majku**

²³ О естрадизацији као манипулативној стратегији в. Слијепчевић Бјеливук 2023.

(informer.rs, 8. 11. 2023) // (66) **Monstruozni napadi na Vučićevu porodicu** (kurir.rs, 4. 11. 2023) // (67) Marko Kešelj: Umesto programa i ideje, od opozicije dobijamo uvrede i **pretnje upućene porodici Vučić i maloletnom Vukanu** // (68) **NAPADI NA MENE I MOJU PORODICU STIŽU IZ CENTRALA STRANAKA, TO GOVORI O NJIHOVOJ NEMOĆI** (kurir.rs, 7. 12. 2023) // (69) Predsednik prvi put nakon gebelsovskog filma N1 **u kome su napadnuti on i njegova porodica!** // (70) **VUČIĆ NA METI!** U toku je opšti **napad** koji treba da rezultira **njegovim ubistvom i ubistvom njegove porodice!** (informer.rs, 2. 11. 2023) // (71) Kampanja opozicije zasniva se **na mržnji prema Vučiću** (kurir.rs, 14. 12. 2023).

На овај начин председник државе (70) и његова породица (63, 64, 65, 66, 67) представљају се као жртве неправде и мржње. Опозиција се директно осуђује за нападе (67, 68, 71) што има за циљ да их представи као неморалне и агресивне, спремне да нападну и оно што је у нашој традицији најважније, а то је породица. Овакви наслови могу формирати став рецепијената против опозиције и створити подршку владајућој странци. У појединим насловима за нападе осуђују се медијске куће које критикују политичко деловање владајуће странке (69).

Ову кампању обележило је и противзаконито објављивање приватног снимка једног политичког противника владајућег режима. Председник државе својим изјавама скида одговорност са себе и преокреће тему у своју корист: (72) **VUČIĆ O MIKETIĆU: Neko pozove drugare, šmrče kokain i sam se snima, i na kraju sam OPET JA KRIV** (kurir.rs, 1. 12. 2023).

Закључак

Овим истраживањем приказали смо које су то манипулативне стратегије коришћене у насловима српских медија током предизборне кампање, од 1. 11. до 17. 12. 2023. године. Корпус су чинили медијски наслови који су ексцерпирани са следећих портала: informer.rs, kurir.rs, nova.rs, n1info.rs. Прикупљени наслови квалитативно су анализирани, а потом су тумачени из угла критичке анализе дискурса. Резултати су потврдили почетну хипотезу – манипулативне стратегије су подразумевале негативно представљање других. Манипулативне стратегије које су биле заступљене у насловима током ове предизборне кампање дате су у табели 1 заједно са појединим примерима који су обележили ову кампању.

Табела 1. Медијски дискурс током предизборне кампање

СТРАТЕГИЈЕ	ОПОЗИЦИЈА		ВЛАДАЈУЋА СТРАНКА
Е т и к е т и р а њ е	именице	тајкун, лопов, штеточина, силеција	/
	придеви	тајкунски, прљави	бахат, најнепристојнији, одлазећи
	глаголи	ојадити, украсти, исисати	рециклирати
	нове речи	ђиласовци, крађоначелник	шешељизација
	фразеологизми	вратити из мртвих, љуби скуте, игра како неко свира	окренути леђа
	3. л. множине	Да будем председник, а они да уништавају Србију, то нећу.	/

Стратегија застрашивања	Ако опозиција победи, нећу бити председник.	Ако не гласам за СНС, остаћу без посла
Замена теза	монструозни напади на Вучићеву породицу; лов на једног човека	/

Етикетирањем, застрашивањем и заменом теза стварала се неповољна слика о политичким актерима, што је додатно подстицало на поларизацију друштва. Анализа је показала да се, упркос пожељном објективном и професионалном ставу новинара, говор мржње и манипулација нужно испољавају у језику који се користи у насловима током предизборног периода за представљање политичких актера и странака.

Цитирана литература

- DIKOVIĆ, Jovana. „Metafore u političkom diskursu”. *Glasnik Etnografskog instituta SANU*, knj. 58, sv. 1 (2010): str. 141–156. [orig.] ДИКОВИЋ, Јована. „Метафоре у политичком дискурсу”. *Гласник Етнографског института САНУ*, књ. 58, св. 1, (2010): стр. 141–156.
- FAIRCLOUGH, Norman. *Media discourse*. London: Arnold, 1995.
- FAIRCLOUGH, Norman. *Language and power*. Second edition. London: Longman, 2001.
- HOLMES, Janet. „Doing Discourse Analysis in Sociolinguistics”. In: Janet Holmes, Kirk Hazen (ed.). *Research Methods in Sociolinguistics: A Practical Guide* (2014): str. 178–193.
- JANJATOVIĆ JOVANOVIĆ, Milica. „Manipulativne jezičke strategije u javnom diskursu Srbije”. U: Dejan Pralica, Stefan Janjić (ur.). *Digitalne medijske tehnologije i društveno-obrazovne promene*, knj. 9. Novi Sad: Filozofski fakultet, (2020): str. 144–155.
- KATNIĆ BAKARŠIĆ, Marina. *Lingvistička stilistika*, Sarajevo: Naučna i univerzitetska knjiga, 1990.
- KATNIĆ-BAKARŠIĆ, Marina. „Uloga zamjenica mi i oni u konstrukciji odnosa moći u diskursu”. U: Senahid Halilović (ur.). *Bosanskohercegovački slavistički kongres* knj. 1, Sarajevo: Slavistički komitet, (2012): str. 399–407.
- KATNIĆ BAKARŠIĆ, Marina. *Između diskursa moći i moći diskursa*, Zagreb: Naklada Zoro, 2012.
- KLAJN, Ivan i Milan ŠIPKA. *Veliki rečnik stranih reči i izraza*. Novi Sad: Prometej, 2006. [orig.] КЛАЈН, Иван и Милан ШИПКА. *Велики речник страних речи и израза*. Нови Сад: Прометеј, 2006.
- LALIĆ-KRSTIN, Gordana. „Upotreba slivenica u srpskom političkom diskursu”. U: Snežana Guduric, Marija Stefanović (ur.). *Jezici i kulture u vremenu i prostoru*, knj. 4, sv. 2. Нови Сад: Филозофски факултет, (2014): str. 355–366.
- MIŠIĆ-ILIĆ, Biljana, Savka BLAGOJEVIĆ. „Zavodljiv jezik izbornih kampanji”. U: Ljubinko Milosavljević (ur.). *Jezik, književnost, politika*. Niš: Filozofski fakultet, (2007): str. 53–65.
- NENADIĆ, Marija. „Ideološka (zlo)upotreba jezika: jezičko-stilska analiza slogana”, *Lipar* 79 (2022): str. 253–267. [orig.] НЕНАДИЋ, Марија. „Идеолошка (зло)употреба језика: језичко-стилска анализа слогана”, *Лупар* 79, (2022): стр. 253–267. doi: 10.46793/LIPAR79.253N
- NIKOLIĆ, Marina, Svetlana SLIJEPEČEVIĆ BJELIVUK. *Srpski javni diskurs u pandemiji*. Beograd: Institut za srpski jezik SANU, 2022. [orig.] НИКОЛИЋ, Марина, Светлана СЛИЈЕПЧЕВИЋ БЈЕЛИВУК. *Српски јавни дискурс у пандемији*. Београд: Институт за српски језик САНУ, 2022.
- OTAŠEVIĆ, Đorđe. *Frazeološki rečnik srpskoga jezika*. Novi Sad: Prometej, 2012. [orig.]

- ОТАШЕВИЋ, Ђорђе. *Фразеолошки речник српског језика*. Нови Сад: Прометеј, 2012.
- ОТАШЕВИЋ, Ђорђе. „Deantroponimni neologizmi u savremenom srpskom jeziku”. *Naučni sastanak slavista u Vukove dane*, 52, (2022): str. 19–20. [orig.] ОТАШЕВИЋ, Ђорђе. „Деантропонимни неологизми у савременом српском језику”. *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 52, (2022): стр. 19–20. doi:10.18485/msc.2023.52.1.ch26
- ОТАШЕВИЋ, Ђорђе. „Rečnik deantroponimnih neologizama (6)”. *Novorečje*, св. 9, (2023): str. 260–267. [orig.] ОТАШЕВИЋ, Ђорђе. „Речник деантропонимних неологизама (6)”. *Новоречје*, св. 9, (2023): стр. 260–267.
- PARIZOSKA, Jelena. „Pragmatički aspekti modifikacija frazema u novinskim naslovima”. U: Željka Fink Arsovski, Anita Hrnjak (ur.). *Slavenska frazeologija i pragmatika*, Zagreb: Knjižgra, 2007.
- PETROVIĆ, Vladislava. *Novinska frazeologija*. Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada, 1989. [orig.] ПЕТРОВИЋ, Владислава. *Новинска фразеологија*. Нови Сад: Књижевна заједница Новог Сада, 1989.
- PODBOJ, Martina. „Manipulacija u političkom diskursu – kritički pristup”. *Hrvatistika*, knj. 5, sv. 5, (2011): str. 123–134.
- PRALICA, Dejan, Smiljana MILINKOV, „‘Sloboda’ govora mržnje – problematika zloupotrebe slobode govora”. U: Brankica Drašković, Jelena Kleut, Smiljana Milinkov (ur.). *Digitalne medijske tehnologije i društveno-obrazovne promene* 10, Novi Sad: Filozofski fakultet, (2022): str. 109–126.
- PRČIĆ, Tvrtko i Jasmina DRAŽIĆ, Mira M. MILIĆ, Milan AJDŽANOVIĆ, Sonja FILIPOVIĆ KOVAČEVIĆ, Olga PANIĆ KAVGIĆ, Strahinja STEPANOV. *Srpski rečnik novijih anglicizama*. Novi Sad: Filozofski fakultet, 2021.
- RABRENOVIĆ, Milica. „Upotreba frazeologizama u naslovima srpskih medija tokom ukrajinske krize”. U: Maja Anđelković, Mirjana Sekulić (ur.). *Savremena proučavanja jezika i književnosti*, knj. 15, sv. 1, (2024): str. 199–208. [orig.] РАБРЕНОВИЋ, Милица. Употреба фразеологизама у насловима српских медија током украјинске кризе. У: Маја Анђелковић, Мирјана Секулић (ур.). *Савремена проучавања језика и књижевности*, књ. 15, св. 1, (2024): стр. 199–208.
- RABRENOVIĆ, Milica. „(Samo)promocija u medijskim naslovima tokom predizborne kampanje 2023. godine”. U: Vesna Đorđević, Jovana Jovanović, Marina Nikolić, Slobodan Novokmet (ur.). *Srpski javni diskurs* (2025): 215–228. [orig.] РАБРЕНОВИЋ, Милица. „(Само)промоција у медијским насловима током предизборне кампање 2023. године”. У: Весна Ђорђевић, Јована Јовановић, Марина Николић, Слободан Новокмет (ур.) *Српски јавни дискурс* (2025): 215–228.
- RMS: *Rečnik srpskog jezika*. Novi Sad: Matica srpska, 2011. [orig.] *Речник српског језика*. Нови Сад: Матица српска, 2011.
- SIMIĆ, Radoje. „Izborna kampanja 2012. – poniženje jezika”. U: Miloš Kovačević, Dragan Bošković (ur.). *Savremeno društvo i kriza proučavanja jezika i književnosti*. Kragujevac: Filološko-umetnički fakultet, (2012): str. 195–209. [orig.] СИМИЋ, Радоје. „Изборна кампања 2012. – понижење језика”. У: Милош Ковачевић, Драган Бошковић (ур.). *Савремено друштво и криза проучавања језика и књижевности*. Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, (2012): стр. 195–209.

- SLIJEPCHEVIĆ BJELIVUK, Svetlana. *Reklamno-propagandni žanr u srpskom političkom diskursu*. Beograd: Institut za srpski jezik SANU, 2021. [orig.] СЛИЈЕПЧЕВИЋ БЈЕЛИВУК, Светлана. *Рекламно-пропагандни жанр у српском политичком дискурсу*. Београд: Институт за српски језик САНУ, 2021.
- SLIJEPCHEVIĆ BJELIVUK, Svetlana (ur.). *Rečnik lingvističkih termina*. 2022–. [orig.] СЛИЈЕПЧЕВИЋ БЈЕЛИВУК, Светлана (ур.). *Речник лингвистичких термина*. 2022–. <<https://www.lingvistickitermini.rs/>> 2. 8. 2024.
- SLIJEPCHEVIĆ BJELIVUK, Svetlana. „Manipulativna moć diskursa političkog spota u predizbornim kampanjama”. U: Biljana Mišić Ilić, Vesna Lopičić i dr. (ur.). *Jezik, književnost, moć*. Niš: Filozofski fakultet, (2023): str. 205–218. [orig.] СЛИЈЕПЧЕВИЋ БЈЕЛИВУК, Светлана. Манипулативна моћ дискурса политичког спота у предизборним кампањама. U: Biljana Mišić Ilić, Vesna Lopičić i dr. (ur.), *Jezik, književnost, moć*. Niš: Filozofski fakultet, (2023): str. 205–218.
- SLIJEPCHEVIĆ BJELIVUK, Svetlana. „O stereotipu strani plaćenici u srpskom javnom diskursu”. *Srpski jezik: studije srpske i slovenske*, knj. 29, (2024): str. 327–337. [orig.] СЛИЈЕПЧЕВИЋ БЈЕЛИВУК, Светлана. „О стеротипу страни плаћеници у српском јавном дискурсу”, *Српски језик: студије српске и словенске*, књ. 29, (2024): стр. 327–337. doi:10.18485/sj.2024.29.1.16
- STJEPIĆ, Darija. *Govor mržnje i stereotipizacija u tradicionalnim i novim medijima*. Novi Sad: Novosadska novinarska škola, 2020.
- VALIĆ NEDELJKOVIĆ, Dubravka. „Ratna i predizborna retorika u kampanjama nekad i sad – sličnosti i razlike”. U: Dubravka Valić Nedeljković, Nikola Knežević i dr. (ur.), *POLITIKE SEĆANJA I ZAMRZNUTI KONFLIKT Postjugoslovenski prostor i širi kontekst*. Novi Sad: Filozofski fakultet (2017): 62–74.
- VALIĆ NEDELJKOVIĆ, Dubravka. „Predizborna kampanja bez novinarskog izveštavanja: društvene mreže kao uspešan komunikativni kanal”. *Mediji i izbori* 4 (Дијалог о изборима). Београд: Факултет политичких наука. (2020).
- VALIĆ NEDELJKOVIĆ, Dubravka, Milica JANJATOVIĆ JOVANOVIĆ. SNAŽNI: *Mediji bez mržnje i dezinformacija. Medijski sistem u Srbiji obeležen delovanjem medija koji sistematično šire dezinformacije, govor mržnje i propagandu*. Novi Sad: Novosadska novinarska škola, 2020.

Извори

INFORMER – www.informer.rs

KURIR www.kurir.rs

N1 – www.rs.n1info.rs

NOVA S – www.nova.rs

Milica L. Rabrenović

STRATEGIC USE OF LANGUAGE IN MEDIA DURING THE PRE-ELECTION PERIOD 2023 IN SERBIA

Summary

The subject of this research is newspaper headlines in Serbian media, aiming to determine the presence of manipulative strategies in news reporting during the pre-election

tion period (from November 1 to December 17, 2023) and the linguistic tools used to achieve such manipulation (at the lexical, semantic, and syntactic levels). The corpus consists of headlines collected from portals of opposing media outlets (informer.rs, kurir.rs, nova.rs, n1info.rs) to obtain a more representative picture of media reporting. The recorded examples are interpreted from the perspective of critical discourse analysis. We started with the hypothesis that the most common manipulative strategies would involve negative portrayals of political opponents. The analysis showed that the language used in the media during the pre-election campaign has become increasingly aggressive and intolerant, with manipulative strategies such as labeling, intimidation, and shifting of topics being the most prominent.

Keywords: critical discourse analysis, media discourse, language strategies, manipulation, pre-election campaign, headline

СПИСАК РЕЦЕНЗЕНАТА

Др Александар Пејчић
 Др Александра Секулић
 Др Ана Ђорђевић
 Др Ана Јаковљевић Радуновић
 Др Ана Коцић Станковић
 Др Аница Крсмановић
 Др Биљана Радић Бојанић
 Др Биљана Рујевић
 Др Бојан Чолак
 Др Бојана Ласица
 Др Бранислав Ивановић
 Др Бранкица Марковић
 Др Вања Манић-Матић
 Др Вера Јовановић
 Др Весна Лопичић
 Др Весна Мићић
 Др Вишња Вишњевац
 Др Владимир Јовановић
 Др Војкан Стојичић
 Др Георгина Фреи
 Др Данијел Дојчиновић
 Др Данијела Ђоровић
 Др Данијела Петковић
 Др Данијела Поповић Николић
 Др Даница Јеротијевић Тишма
 Др Даница Недељковић
 Др Дејан Марковић
 Др Дејан Милутиновић
 Др Драгана Керкез
 Др Драгана Радовановић
 Др Емилија Реџић Мирковић
 Др Жарко Бошњаковић
 Др Ивана Митић
 Др Ирена Арсић
 Др Ирена Цветковић Теофиловић
 Др Јана Алексић
 Др Јасмина Ђорђевић
 Др Јелена Бакалуца
 Др Јелена Газдић

Др Јелена Даниловић Јеремић
 Др Јелена Јаховић
 Др Јелена Јовановић Симић
 Др Јелена Јосијевић
 Др Јелена Марићевић Балаћ
 Др Јелена Младеновић
 Др Јелена Панић Мараш
 Др Јелена Стошић
 Др Карла Селихар
 Др Љиљана Аћимовић
 Др Љиљана Јанковић
 Др Марина Ђукић Мирзајанц
 Др Марина Јањић
 Др Милена Каличанин
 Др Милена Милинковић
 Др Милица Алексић
 Др Милица Ђуковић
 Др Мина Ђурић
 Др Мирјана Бојанић Ђирковић
 Др Мирјана Лукић
 Др Надежда Јовић
 Др Наташа Половина
 Др Наташа Трнавац Ђалдовић
 Др Наташа Тучев
 Др Никола Миљковић
 Др Николета Момчиловић
 Др Нина Манојловић
 Др Нина Судимац Јовић
 Др Оливера Марковић
 Др Предраг Новаков
 Др Предрага Петровић
 Др Радмила Бодрич
 Др Радославка Сударушић
 Др Сања Игњатовић
 Др Саша Модерц
 Др Слађана Јаћимовић
 Др Снежана Божић
 Др Снежана Милосављевић Милић
 Др Срђан Орсић
 Др Тања Танасковић

Др Татјана Пауновић
Др Татјана Трајковић
Др Часлав Николић
Мср Алекса Поповић
Мср Ема Живковић Николић

Др Татјана Трајковић
Др Тијана Весић Павловић

Темат Academia Mediana 2024

Др Владимир Вукомановић Растегорац
Др Мирјана Бојанић Ћирковић
Др Снежана Божић

Темат Језик, књижевност, интерсекционалност 2024

Др Ана Коцић Станковић
Др Ана Савић Грујић
Др Аријана Лубурић Цвијановић
Др Бојан Благојевић
Др Викторија Кромбхолц
Др Владимир Ђурић
Др Данијела Петковић
Др Душан Стаменковић
Др Ивана Митић
Др Јелена Младеновић
Др Јордана Марковић
Др Катарина Миленковић
Др Маја Ђук
Др Марија Терзић
Др Марина Николић
Др Марко Аврамовић
Др Милана Додиг
Др Милена Каличанин
Др Милош Ковачевић
Др Милош Тасић
Др Мирјана Бојанић Ћирковић
Др Нина Манојловић
Др Нина Судимац Јовић
Др Петра Митић
Др Светлана Слијепчевић Беливук
Др Селена Станковић
Др Сергеј Мацура
Др Софија Милорадовић

Reviewed by:

Aleksandar Pejčić, PhD
Aleksandra Sekulić, PhD
Ana Đorđević, PhD
Ana Jakovljević Radunović, PhD
Ana Kočić Stanković, PhD
Anica Krsmanović, PhD
Biljana Radić Bojanić, PhD
Biljana Rujević, PhD
Bojan Čolak, PhD
Bojana Lasica, PhD
Branislav Ivanović, PhD
Brankica Marković, PhD
Vanja Manić, PhD-Matic
Vera Jovanović, PhD
Vesna Lopicić, PhD
Vesna Micić, PhD
Visnja Visnjevaca, PhD
Vladimir Jovanović, PhD
Vojkan Stojičić, PhD
Georgina Frei, PhD
Daniel Dojčinović, PhD
Daniela Đorović, PhD
Daniela Petković, PhD
Daniela Popović Nikolić, PhD
Danica Jerotijević Tišma
Danica Nedeljković, PhD
Dejan Marković, PhD
Dejan Milutinović, PhD
Dragana Kerkez, PhD
Dragana Radovanović, PhD
Emilija Redžić Mirković, PhD
Žarko Bošnjaković, PhD
Ivana Mitić, PhD
Irena Arsić, PhD
Irena Cvetković Teofilović, PhD
Jana Aleksić, PhD
Jasmina Đorđević, PhD
Jelena Bakaluca, PhD
Jelena Gazdić, PhD
Jelena Danilović Jeremić, PhD

Jelena Jacović, PhD
Jelena Jovanović Simić, PhD
Jelena Josijević, PhD
Jelena Marićević Balać, PhD
Jelena Mladenović, PhD
Jelena Panić Maraš, PhD
Jelena Stošić, PhD
Karla Selihar, PhD
Ljiljana Acimović, PhD
Ljiljana Janković, PhD
Marina Đukić Mirzajanc, PhD
Marina Janjić, PhD
Milena Kaličanin, PhD
Milena Milinković, PhD
Milica Aleksić, PhD
Milica Ćuković, PhD
Mina Đurić, PhD
Mirjana Bojanić Ćirković, PhD
Mirjana Lukić, PhD
Nadežda Jović, PhD
Natasja Polovina, PhD
Natasja Trnavac Čaldović, PhD
Natasja Tučev, PhD
Nikola Miljković, PhD
Nikoleta Momčilović, PhD
Nina Manojlović, PhD
Nina Sudimac Jović, PhD
Olivera Marković, PhD
Predrag Novakov, PhD
Predrag Petrović, PhD
Radmila Bodrić, PhD
Radoslavka Sudarušić, PhD
Sanja Ignjatović, PhD
Saša Moderc, PhD
Slađana Jaćimović, PhD
Snezana Bozić, PhD
Snezana Milosavljević Milić, PhD
Srđan Orsić, PhD
Tanja Tanasković, PhD
Tatjana Paunović, PhD
Tatjana Trajković, PhD
Časlav Nikolić, PhD

Msr Aleksa Popović, PhD
Msr Ema Živković Nikolić, PhD

Academia Mediana 2024

Vladimir Vukomanović Rastegorac, PhD
Mirjana Bojanić Ćirković, PhD
Snežana Božić, PhD

Language, Literature, Intersectionality 2024.

Ana Kočić Stanković, PhD
Ana Savić Grujić, PhD
Arijana Luburić Cvijanović, PhD
Bojan Blagojević, PhD
Viktorija Krombholz, PhD
Vladimir Đurić, PhD
Danijela Petković, PhD
Dušan Stamenković, PhD
Ivana Mitić, PhD
Jelena Mladenović, PhD
Jordana Marković, PhD
Katarina Milenković, PhD
Maja Ćuk, PhD
Marija Terzić, PhD
Marina Nikolić, PhD
Marko Avramović, PhD
Milana Dodig, PhD
Milena Kaličanin, PhD
Miloš Kovačević, PhD
Miloš Tasić, PhD
Mirjana Bojanić, PhD Ćirković, PhD
Nina Manojlović, PhD
Nina Sudimac Jović, PhD
Petra Mitić, PhD
Svetlana Slijepčević Belivuk, PhD
Selen Stanković, PhD
Sergej Macura, PhD
Sofija Miloradović, PhD
Tatjana Trajković, PhD
Tijana Vesić Pavlović, PhD

УПУТСТВО ЗА ПРИПРЕМУ РУКОПИСА ЗА ШТАМПУ

Часопис *Philologia Mediana* објављује оригиналне радове из свих области истраживања књижевности (књижевна историја, теорија књижевности, методологија проучавања књижевности, компаративистика), и језика, грађу и приказе. Радови који су већ објављени или понуђени за објављивање у некој другој публикацији не могу бити прихваћени за објављивање у часопису *Philologia Mediana*. Ако је рад био изложен на научном скупу у виду усменог саопштења (под истим или сличним насловом), податак о томе потребно је да буде наведен у подбелешци (фусноти) која је бројем везана за наслов самог рада.

Радови се објављују првенствено на српском језику (ћирилицом), али и на енглеском, француском, руском и немачком језику. Рукопис мора бити правописно, граматички и стилски коректан. У часопису *Philologia Mediana* за радове на српском језику примењује се *Правопис српскога језика* Митра Пешикана, Јована Јерковића и Мата Пижурице (Матица српска: Нови Сад 2010). Поред правописних норми утврђених тим правописом аутори би требало да се у припреми рукописа за штампу придржавају и следећег:

1. Наслови посебних публикација (монографија, зборника, часописа, речника и сл.) који се помињу у раду штампају се курзивом на језику и писму на којем је публикација која се цитира објављена, било да је реч о оригиналу или о преводу.
2. Пожељно је цитирање према изворном тексту (оригиналу) и писму. Уколико се цитира преведени рад, треба у одговарајућој напмени навести библиографске податке о оригиналу.
3. Страна имена пишу се транскрибовано (прилагођено српском језику) према правилима *Правописа српскога језика*, а када се страно име први пут наведе, у загради се даје изворно писање, осим ако је име широко познато (нпр. Ноам Чомски), или се изворно пише исто као у српском (нпр. Филип Ф. Фортунатов).
4. У уметнутим библиографским скраћеницама (парентезама) презиме аутора наводи се верзалом, и то искључиво латиницом. Пример: (BELIĆ 1941), (KAROLAK 2004), (VOLF 2006).
5. Цитати из примарне (изворне) литературе морају бити наведени (и) на језику оригинала.
6. Цитати из секундарне литературе на страном језику, у зависности од функције коју имају, могу се наводити на изворном језику или у преводу, али је потребно доследно се придржавати једног од наведених начина цитирања.

Рукопис мора имати следеће елементе: а) име, средње слово, презиме, назив установе у којој је аутор запослен, б) наслов рада, в) сажетак, г) кључне речи, д) текст рада, ђ) литературу и изворе, е) резиме, ж) прилоге. **Редослед елемената мора се поштовати.**

7. **Име, средње слово и презиме аутора** у студијама и чланцима штампају се изнад наслова уз леву маргину, а у приказима испод текста уз десну маргину, курзивом. Имена и презимена домаћих аутора увек се наводе у оригиналном облику, независно од језика рада. Назив и седиште установе у којој је аутор запослен наводи се испод имена, средњег слова и презимена аутора. Називи сложених организација би требало да одражавају хијерархију њихове структуре (на пример: Универзитет у Нишу, Филозофски факултет, Департман за србистику). Ако је аутора више, мора се назначити из које установе потиче сваки од наведених аутора. Функција и звање аутора се не наводе.
8. **Службена адреса и/или електронска адреса аутора** даје се у подбелешци, која је звездицом везана за презиме аутора. Ако је аутора више, даје се само адреса првог аутора. Назив и број пројекта, односно назив програма у оквиру којег је чланак настао, као и назив институције која је финансирала пројекат или програм, наводи се у посебној подбелешци, која је двема звездицама везана за назив установе у којој је аутор запослен.
9. **Наслов (и поднаслов) рада пишу се верзалом на средини странице.** Требало би да што верније и сажетије изражава садржај рада. У интересу је аутора **да се користе речи прикладне за индексирање и претраживање.** Ако таквих речи нема у наслову, пожељно је да се наслову дода поднаслов.
10. **У апстракт (сажетку),** који мора да буде на језику на којем је написан и рад, потребно је сажето представити проблем, циљ, методологију и резултате научног истраживања. Препоручује се да сажетак има од 100 до 250 речи. Сажетак мора да се налази испод наслова рада, без ознаке *Сажетак*, и то тако да му је лева маргина увучена 1,5 цм у односу на основни текст (тј. једнако увучена као први ред основног текста).
11. **Кључне речи** су термини или изрази којима се указује на целокупну проблематику истраживања, а не може их бити више од десет. Препоручљиво је одређивати их са ослонцем на стручне терминологије речнике, **а у интересу је аутора да учесталост кључних речи (с обзиром на могућност лакшег претраживања) буде што већа.** Кључне речи дају се на језику на којем је написан сажетак, те на језику на којем је написан резиме рада (без тачке на крају низа!). Кључне речи се наводе испод сажетка и испод резимеа са одговарајућом ознаком *Кључне речи*, односно *Keywords* и сл., и то тако да им је лева маргина уравната с левом маргином сажетка, односно резимеа.
12. **Библиографска парентеза,** као уметнута скраћеница у тексту која упућује на потпуни библиографски податак о делу које се цитира, наведен на крају рада, састоји се од отворене заграде, презимена аутора, године објављивања рада који се цитира, те ознаке странице

са које је цитат преузет и затворене заграде; пример: (IVIĆ 1986: 128) за библиографску јединицу: IVIĆ, Pavle. *Srpski narod i njegov jezik*. — 2. izd. Beograd: Srpska književna zadruga, 1986. [orig.] ИВИЋ, Павле. *Српски народ и његов језик*. — 2. изд. Београд: Српска књижевна задруга, 1986.

- Ако се цитира више суседних страница истог рада, дају се цифре које се односе на прву и последњу страницу која се цитира, а између њих ставља се црта, на пример: (IVIĆ 1986: 128–130) за библиографску јединицу: IVIĆ, Pavle. *Srpski narod i njegov jezik*. — 2. izd. Beograd: Srpska književna zadruga, 1986. [orig.] ИВИЋ, Павле. *Српски народ и његов језик*. Београд: Српска књижевна задруга, 1986.
 - Ако се цитира више несуседних страница истог рада, цифре које се односе на странице у цитираном раду одвајају се запетом; пример: (IVIĆ 1986: 128, 130) за библиографску јединицу: IVIĆ, Pavle. *Srpski narod i njegov jezik*. Beograd: Srpska književna zadruga, 1986. [orig.] ИВИЋ, Павле. *Српски народ и његов језик*. — 2. изд. Београд: Српска књижевна задруга, 1986.
13. Уколико је реч о страном аутору, презиме је потребно транскрибовати на језик на коме је написан основни текст рада, на пример, Marfi за Murphy, а транскрипцију је потребно извршити и у парентези, нпр. (MARFI 1974: 95) за библиографску јединицу: MYRPHY, James J. *Rhetoric in the Middle Ages: A History of Rhetorical Theory from Saint Augustine to the Renaissance*. Berkley: University of California Press, 1974.
 14. Када се у раду помиње више студија које је један аутор публиковао исте године, у парентези је потребно одговарајућим (малим) абecedним словом прецизирати о којој се библиографској одредници из коначног списка литературе ради; пример: (MARFI 1974b: 12).
 15. **Уколико библиографски извор има више аутора**, у парентези се наводе презимена прва два аутора, док се презимена осталих аутора замењују скраћеницом **i dr.**: (IVIĆ, KLAJN i dr. 2007) за библиографску јединицу: IVIĆ, Pavle i Ivan KLAJN, Mitar PEŠIKAN, Branislav BRBORIĆ. *Srpski jezički priručnik*. Beograd: Beogradska knjiga, 2007. [orig.] ИВИЋ, Павле и Иван КЛАЈН, Митар ПЕШИКАН, Бранислав БРБОРИЋ. *Српски језички приручник*. Београд: Београдска књига, 2007.
 16. **У парентези није потребно наводити презиме аутора** ако је из контекста јасно који је аутор цитиран или парафразиран; пример: „Према Марфијевом истраживању (1974: 207), први сачувани трактат из те области сачио је бенедиктинац Алберик из Монте Касина у другој половини XI века”.
 17. Ако се у парентези упућује на радове двају или више аутора, податке о сваком следећем раду **треба одвојити тачком и запетом**; пример: (BELIĆ 1958; STEVANOVIĆ 1968).

18. Називи табела исписују се изнад табела (на средини странице), и то на следећи начин:

Табела 1 (болд). *Табеларни приказ (курзив)*

19. Називи графичких приказа, дијаграма и сл. исписују се непосредно испод објекта (на средини странице), и то на следећи начин:

Графички приказ 1 (болд). *Графички приказ (курзив)*

20. Подбелешке (подножне напомене, фусноте), обележене арапским цифрама (иза правописног знака, без тачке или заграде) дају се при дну странице у којој се налази део текста на који се подбелешка односи. Могу садржати мање важне детаље, допунска објашњења и сл. Подбелешке се не користе за навођење библиографских извора цитата или парафраза датих у основном тексту, будући да за то служе библиографске парентезе, које су повезане с пописом литературе и извора датих на крају рада, **олакшавају праћење цитираности у научним часописима.**
21. Цитирана литература даје се у засебном одељку насловљеном „Цитирана литература” (без наводника!). Референце се наводе латиницом и исписују на доследан начин, абecedним редоследом. Референце изворно публиковане ћирилицом или неким другим писмом морају се након обавезног латиничног облика (у који се такве референце морају транслитеровати), према у даљем тексту наведеним примерима, са назнаком [orig.], навести у свом оригиналном облику. У том одељку разрешавају се библиографске парентезе скраћено наведене у тексту. Библиографске јединице (референце) наводе се латиницом по абecedном реду презимена првог или јединог аутора како је оно наведено у парентези у тексту (погледати тачку 12). Ако опис библиографске јединице обухвата неколико редова, сви редови осим првог увучени су удесно за 1,5 цм употребом тзв. „висећег” параграфа (опција Hanging: Paragraph > Indents and Spacing > Indentation > Hanging 1,5 цм).
22. Свака библиографска јединица представља засебан пасус који је организован на различите начине у зависности од врсте цитираног извора. У *Philologia Mediana* у библиографском опису цитиране литературе примењује се MLA начин библиографског цитирања (*Modern Language Association – Works cited*), с том модификацијом што се наслов посебне публикације наводи курсивом.

Примере таквог начина библиографског цитирања погледајте у наставку упутства.

МОНОГРАФСКА ПУБЛИКАЦИЈА

PREZIME, ime autora i ime i PREZIME drugog autora. *Naslov knjige*. Podatak o imenu prevodioca, priređivača, ili nekoj drugoj vrsti autorstva. Podatak o izdanju ili broju toмова. Место издавања: Издавач, година издавања. [orig.] ПРЕЗИМЕ, име аутора и име и ПРЕЗИМЕ другог аутора. *Наслов књиге*. Податак о имену преводиоца, приређивача, или некој другој врсти ауторства. Податак о издању или броју томова. Место издавања: Издавач, година издавања.

Пример:

BELIĆ, Aleksandar. *O jezičkoj prirodi i jezičkom razvitku: lingvistička ispitivanja*. Knj. 1. – 2. izd. Beograd: Nolit, 1958. [orig.] Белић, Александар. *О језичкој природи и језичком развитку: лингвистичка испитивања*. Књ. 1. – 2. изд. Београд: Нолит, 1958.

MILETIĆ, Svetozar. *O srpskom pitanju*. Izbor i predgovor Čedomir Popov. Novi Sad: Gradska biblioteka, 2001. [orig.] Милетић, Светозар. *О српском питању*. Избор и предговор Чедомир Попов. Нови Сад: Градска библиотека, 2001.

ФОТОТИПСКО ИЗДАЊЕ

PREZIME, ime autora. *Naslov knjige*. Место првог издања, година првог издања. Место поновљеног, фототипског издања: Издавач, година reprint издања. [orig.] ПРЕЗИМЕ, име аутора. *Наслов књиге*. Место првог издања, година првог издања. Место поновљеног, фототипског издања: Издавач, година репринт издања.

Пример:

SOLARIĆ, Pavle. *Pominak knjižeski*. Venecija 1810. Indija: Narodna biblioteka „Dr Đorđe Natošević”, 2003. [orig.] СОЛАРИЋ, Павле. *Поминак књижевски*. Венеција 1810. Инђија: Народна библиотека „Др Ђорђе Натошевић”, 2003.

СЕКУНДАРНО АУТОРСТВО

У часопису *Philologia Mediana* зборници научних радова се описују према имену уредника или приређивача.

PREZIME, ime urednika (ili priređivača). *Naslov dela*. Место издавања: Издавач, година издавања. [orig.] ПРЕЗИМЕ, име уредника (или приређивача). *Наслов дела*. Место издавања: Издавач, година издавања.

Пример:

RADOVANOVIĆ, Milorad (ur.). *Srpski jezik na kraju veka*. Beograd: Institut za srpski jezik SANU — Službeni glasnik, 1996. [orig.] РАДОВАНОВИЋ, Милорад (ур.). *Српски језик на крају века*. Београд: Институт за српски језик САНУ — Службени гласник, 1996.

РУКОПИСНА ГРАЂА

PREZIME, ime autora. *Naslov rukopisa* (ako postoji ili ako je u nauci dobio opšteprihvaćeno ime). Mesto nastanka: Institucija u kojoj se nalazi, signatura, godina nastanka. [orig.] ПРЕЗИМЕ, име аутора. *Наслов рукописа* (ако постоји или ако је у науци добио општеприхваћено име). Место настанка: Институција у којој се налази, сигнатура, година настанка.

Пример:

NIKOLIĆ, Jovan. *Pesmarica*. Temišvar: Arhiv SANU u Beogradu, sign. 8552/264/5, 1780–1783. [orig.] НИКОЛИЋ, Јован. *Песмарица*. Тамишвар: Архив САНУ у Београду, сигн. 8552/264/5, 1780–1783.

Рукописи се цитирају према фолијацији (нпр. 2а—3б), а не према пагинацији, изузев у случајевима кад је рукопис пагиниран.

ПРИЛОГ У СЕРИЈСКОЈ ПУБЛИКАЦИЈИ

ПРИЛОГ У ЧАСОПИСУ

PREZIME, ime autora. „Naslov teksta u publikaciji”. *Naslov časopisa* broj sveske ili toma (godina, ili potpun datum): strane na kojima se tekst nalazi. [orig.] ПРЕЗИМЕ, име аутора. „Наслов текста у публикацији”. *Наслов часописа* број свеске или тома (година, или потпун датум): стране на којима се текст налази.

Пример:

RIBNIKAR, Jara. „Nova stara priča”. *Letopis Matice srpske*, knj. 473, sv. 3 (mart 2004): str. 265–269. [orig.] РИБНИКАР, Јара. „Нова стара прича”. *Летопис Матице српске*, књ. 473, св. 3 (март 2004): стр. 265–269.

ПРИЛОГ У НОВИНАМА

PREZIME, ime autora. „Naslov teksta”. *Naslov novina* datum: broj strana. [orig.] Презиме, име аутора. „Наслов текста”. *Наслов новина* датум: број страна.

Пример:

KLJAKIĆ, Slobodan. „Čerčilov rat zvezda protiv Hitlera”. *Politika* 21. 12. 2004: 5. [orig.] КЉАКИЋ, Слободан. „Черчилов рат звезда против Хитлера”. *Политика* 21. 12. 2004: 5.

МОНОГРАФСКА ПУБЛИКАЦИЈА ДОСТУПНА НА ИНТЕРНЕТУ

PREZIME, ime autora. *Naslov knjige*. <adresa sa interneta>. Datum preuzimanja. [orig.] ПРЕЗИМЕ, име аутора. *Наслов књиге*. <адреса са интернета>. Датум преузимања.

Пример:

VELTMAN, K. N. *Augmented Books, knowledge and culture*. <<http://www.isoc.org/inet2000/cdproceedings/bd/bd.>> 02. 02. 2002.

ПРИЛОГ У СЕРИЈСКОЈ ПУБЛИКАЦИЈИ ДОСТУПАН НА ИНТЕРНЕТУ

PREZIME, ime autora. „Naslov teksta”. *Naslov periodične publikacije*. Datum periodične publikacije. Ime baze podataka. Datum preuzimanja. [orig.] ПРЕЗИМЕ, име аутора. „Наслов текста”. *Наслов периодичне публикације*. Датум периодичне публикације. Име базе података. Датум преузимања.

Пример:

TOIT, A. „Teaching Info-preneurship: students’ perspective”. *ASLIB Proceedings* February 2000. Proquest. 21. 02. 2000.

ПРИЛОГ У ЕНЦИКЛОПЕДИЈИ ДОСТУПАН НА ИНТЕРНЕТУ

„Naziv odrednice”. Naslov enciklone dije. <adresa sa Interneta>. Datum preuzimanja. [orig.] „Назив одреднице”. *Наслов енциклопедије*. <адреса са Интернета>. Датум преузимања.

Пример:

„WILDE, Oscar”. *Enciklopedia Americana*. <...> 15. 12. 2008.

23. Извори се дају под насловом *Извори* у засебном одељку после одељка *Цитирана литература* на истим принципима библиографског описа који се примењује у одељку *Цитирана литература*.

24. У оквиру одељка *Цитирана литература* парентезе се разрешавају тако што на самом почетку стоје презиме(на) и година из парентезе у истом облику у ком су дати у парентези. Наводимо примере за текстове написане на српском језику – ћирилицом, латиницом и на енглеском језику, при чему се презимена ређају абecedним редом.

Пример:

BAŠLAR 2005: BAŠLAR, Gaston. *Poetika prostora*. Čačak, Beograd: Gradac, B. Kukić, 2005.

BELIĆ 1958: BELIĆ, Aleksandar. O jezičkoj prirodi i jezičkom razvitku: lingvistička ispitivanja. Knj. 1. — 2. izd. Beograd: Nolit, 1958. [orig.] Белић, Александар. *О језичкој природи и језичком развиту: лингвистичка испитивања*. Књ. 1. — 2. изд. Београд: Нолит, 1958.

MARFI 1974: MYRPHY, James J. *Rhetoric in the Middle Ages: A History of Rhetorical Theory from Saint Augustine to the Renaissance*. Berkley: University

*Напомена: На исти начин разрешавају се парентезе у одељку *Извори*.

25. Уколико цитирани чланак има DOI број, обавезно мора бити наведен.

26. Резиме не би требало да прелази 10% дужине текста. Потребно је да буде на једном од светских језика (енглеском, руском, немачком, француском). Уколико аутор није у могућности да обезбеди коректан превод, потребно је да напише резиме на језику на којем је написан и рад, а уредништво часописа

Philologia Mediana ће обезбедити превод. Уколико је рад написан на страном језику, резиме мора бити написан и на српском језику. Уколико аутор није у могућности да обезбеди резиме на српском језику, потребно је да напише резиме на језику на којем је написан рад, а уредништво ће обезбедити превод резимеа на српски језик.

27. Текст рада за *Philologia Mediana* пише се електронски на страници А4 формата (21 x 29,5 цм), с маргинама од 2,5 цм, увлачењем првог реда новог пасуса 1,5 цм, и без размака између редова. Текст је потребно писати у фонту *Times New Roman*, словима величине 12 типографских тачака, а сажетак, кључне речи и подножне напомене словима величине 10 типографских тачака. Обим текста: за огледе, прилоге и расправе до 36000 словних знакова (са размаком); за приказе до 14000 словних знакова (са размаком).

Штампање рукописа треба слати путем званичног веб-сајта часописа (www.philologiamediana.com) и путем имејла на две адресе (обавезно обе!): philologiamediana@filfak.ni.ac.rs и aleksandar.novakovic@filfak.ni.ac.rs. Уколико је ауторима једноставније, рукопис могу само послати на наведене адресе, а Уредништво ће радове поставити на платформу. Електронска верзија рукописа шаље се у .doc(x) формату. Уколико аутор(и) у свом раду користи посебне фонтове, у обавези је/су да их достави/-е уз рад.

Уредништво часописа Philologia Mediana

INSTRUCTIONS FOR THE PUBLICATION OF PAPERS

Philologia Mediana publishes original articles from all the fields of literature studies (literature history, theory of literature, methodology of the study of literature, comparative literature) and language studies, research and book reviews. Papers that are already published or offered for publication in a different journal cannot be accepted for publication in *Philologia Mediana*. In case the article was presented at a conference (under the same or a similar title), a special footnote, preferably at the bottom of the first page, should be offered stating the exact details regarding the oral presentation of the paper.

The papers are primarily published in Serbian (Cyrillic), but also in English, Russian, German or French. The paper has to be orthographically, grammatically and stylistically correct. In *Philologia Mediana*, the authors who publish their papers in Serbian should respect the rules of *Pravopis srpskoga jezika* by Mitar Pešikan, Jovan Jerković and Mato Pižurica (Matica Srpska: Novi Sad 2010). Apart from the orthographic norms regulated in the previously mentioned publication, the authors should consider the following:

1. Publication titles (monographs, proceedings, journals, vocabularies, etc.) mentioned in the paper should be given in italics in the language and script of the publication, including both the original text and its translation.
2. It is highly recommended to quote the original text and script. If the quote comes from the translated version of the paper, a special footnote should be offered stating the bibliographical data of the original text.
3. Foreign names are to be transcribed (adjusted to Serbian) according to the rules of *Pravopis srpskoga jezika*; in case a foreign name is quoted for the first time, the brackets should contain the original transcription of the name, except in cases when the name is widely known (for example, Noam Chomsky) or if the original version is the same as in Serbian (for example, Filip F. Fortunatov).
4. In the embedded bibliographical abbreviations (parentheses), the author's surname should be given in capital letters, using exclusively the Latin script. For example: (BELIĆ 1941), (KAROLAK 2004), (VOLF 2006).
5. Quotations from primary (source) literature must also be given in the original language.
6. Citations from secondary literature in a foreign language, depending on the function that they serve, can be given in either their original or translated form; however, a consistent method should be selected and maintained throughout the text.

The paper must contain the following elements: a) name, middle letter, surname, affiliation, b) the title of the paper, c) abstract, d) key words, e) the text of the paper, f) bibliography and sources, g) summary, h) appendix. **The order of the given elements should be respected.**

7. **The author's name, middle letter and surname** are to be given above the title by the left margin in articles; in book reviews, they should be given beneath the text, by the right margin, in italics. The names and surnames of the domestic authors are to be given in its original form, regardless of the language of the paper. The author's affiliation is to be given beneath the author's name, middle letter and surname. Complex organizations should reflect the hierarchy of their structure (for example, University of Niš, Faculty of Philosophy, Serbian and Comparative Literature Department). In case there are more authors, the affiliation of each of the authors should be specified. The author's function and academic title are not to be given.
8. **The author's official or e-mail address** is to be given in a footnote, with an asterisk attached to the author's surname. In case of more authors, only the address of the first author should be given. The title and number of the project within which the article was written, as well as the name of the institution which financed the project, are to be stated in a separate footnote, with two asterisks attached to the author's affiliated institution.
9. **The title (and subtitle) are written with capital letters, centered.** The title of the paper should concisely reflect the content of the paper. It is in the author's own interest **to use the words in the title which are appropriate for indexing and internet search.** If such words are not given in the title, it is desirable to add a subtitle.
10. **The abstract**, which has to be in the language of the paper itself, should concisely present the problem, aim, methodology and results of the scientific research. It is recommended that the abstract should contain 100 – 250 words. The abstract has to be located beneath the title of the paper, with no special title such as *Abstract*, with the left margin indented by 1.5 cm in relation to the text of the paper (that is, in parallel with the first line of the text of the paper).
11. **Key words** are terms or expressions that point to the overall research issues and are limited to ten. It is highly recommended to specify them by relying on special terminological vocabularies, **and it is in the author's own best interest to have more high frequency key words (as that enables an easier internet search).** Key words are to be given in the language that corresponds to the language of the abstract and summary of the paper (without a full stop!). They are to be stated beneath the abstract and beneath the summary with an appropriate title such as *Ključne reči* or *Keywords*, with the left margin parallel to the left margin of the abstract or the summary
12. **Bibliographical parentheses**, as embedded abbreviations within the text that point to the complete bibliographical entry of the quoted work, are to be given at the end of the paper and should contain an open bracket, author's surname, year of publication, page(s) of the citation and closed bracket, for example (IVIĆ 1986: 128) for the bibliographical unit IVIĆ, Pavle. *Srpski narod i njegov jezik*. – 2. izd. Beograd: Srpska književna zadruga, 1986. [orig.] ИВИЋ, Павле. *Српски народ и његов језик*. — 2. изд. Београд: Српска књижевна задруга, 1986.

- If several related pages are quoted from the same source, numbers of the first and the last quoted page should be given, connected with a dash, for example (IVIĆ 1986: 128—130), for the bibliographical unit: IVIĆ, Pavle. *Srpski narod i njegov jezik* – 2. izd. Beograd: Srpska književna zadruga, 1986. [orig.] ИВИЋ, Павле. *Српски народ и његов језик*. Београд: Српска књижевна задруга, 1986.
 - If several unrelated pages are quoted from the same source, the pages should be separated by a comma, for example: (IVIĆ 1986: 128, 130), for the bibliographical unit: IVIĆ, Pavle. *Srpski narod i njegov jezik* – 2. izd. Beograd: Srpska književna zadruga, 1986. [orig.] ИВИЋ, Павле. *Српски народ и његов језик*. — 2. изд. Београд: Српска књижевна задруга, 1986.
13. If foreign authors are quoted their last name should be transcribed into the language of the text itself, for example Marfi for Murphy, with the transcription given in parenthesis, for example (MURPHY 1974: 95) for the bibliographical unit: MURPHY, James J. *Rhetoric in the Middle Ages: A History of Rhetorical Theory from Saint Augustine to the Renaissance*. Berkley: University of California Press, 1974.
 14. If several studies published by the same author in the same year are quoted, it is necessary to precisely state the specific bibliographical entry using a (lower case) alphabet letter in the parenthesis itself, for example (MURPHY 1974b: 12)
 15. **In the case that a bibliographical source has more than one author**, the surnames of the first two authors are to be given in the parentheses, while the surnames of the other authors are replaced with the abbreviation et al. (IVIĆ, KLAJN et al. 2007) for the bibliographical entry: IVIĆ, Pavle i Ivan KLJAN, Mitar PEŠIKAN, Branislav BRBORIĆ. *Srpski jezički priručnik*. 4. izd. Beograd: Beogradska knjiga, 2007. [orig.] ИВИЋ, Павле и Иван КЛАЈН, Митар ПЕШИКАН, Бранислав БРБОРИЋ. *Српски језички приручник*. Београд: Београдска књига, 2007.
 16. **It is not necessary to give the author's surname** in the parentheses if the context clearly points to the author quoted or paraphrased, for example: “According to Murphy’s research (1974: 207), the first treatise from this field was written by the Benedictine Monk Alberik from Monte Casino in the second half of the XI century.”
 17. If the works of two or more authors are being referred to, information regarding each subsequent work should **be given and separated by a semicolon**, for example (BELIĆ 1958; STEVANOVIĆ 1968).
 18. Names of tables are given above the table itself (in the middle of the page) in the following way:

Table 1 (bold). *Table description (italics)*

19. Names of graphical representations, diagrams etc. are given just below the object itself (center page), in the following way:

Graphical representation (bold). *Graphical representation description (italics)*

20. The footnotes, marked by Arabian numbers (after a punctuation mark, without brackets or a full stop) are to be given at the bottom of the page where the text they refer to is located. They can contain less important details, additional explanations, etc. They are not to be used for the quotation of the bibliographical sources or their paraphrases given in the paper, since bibliographical parentheses serve this function, which, by being related to the bibliography list at the end of the paper, **makes the whole process of tracking the citation in the scientific journals easier.**
21. The cited literature is to be given in a separate section entitled “Works cited” (no quotation marks!). The bibliographical units are to be given in Serbian Latin, and are to be given in a consistent way, in alphabetical order. The bibliographical units originally published in Serbian Cyrillic or in some other script, after being given in an obligatory Serbian Latin script (to which such bibliographical units are to be transliterated), have to be given in their original script in the further text and given examples, with a mark [orig.]. That section is to be used to resolve the bibliographical parentheses which are given in their shortened form in the text. The bibliographical units (references), are to be given in Serbian Latin in alphabetical order based on the surname of the first or the only author as it is given in the parenthesis in the text (see point 12). If the description of the bibliographical unit contains a few lines, all lines except the first one are to be indented 1.5 cm to the right, using the so-called *hanging* paragraph (option Hanging: Paragraph > Indents and Spacing > Indentation > Hanging 1.5 cm).
22. Each bibliographical unit presents a separate paragraph organized in different ways, depending on the type of the quoted source. The bibliographical description of the quoted literature in Philologia Mediana is based on MLA style (Modern Language Association Style – Works Cited), with one slight modification – the title of the particular publication is to be given in italics.

MONOGRAPHIC PUBLICATION

SURNAME, name of the author, and name and surname of the second author. *Title*. Translator, editor, or other kind of authorship. Volume. Place of publication: publisher, year of publication. [orig.]

Example:

BELIĆ, Aleksandar. *O jezičkoj prirodi i jezičkom razvitku: lingvistička ispitivanja*. Book 1. – 2. edit. Beograd: Nolit, 1958. [orig.] БЕЛИЋ, Александар. *О језичкој природи и језичком развитку: лингвистичка испитивања. Књ. 1. – 2. изд. Београд: Нолит, 1958.*

MILETIĆ, Svetozar. *O srpskom pitanju*. Selection and preface Čedomir Popov. Novi Sad: Gradska biblioteka, 2001. [orig.] МИЛЕТИЋ, Светозар. *О српском питању*. Избор и предговор Чедомир Попов. Нови Сад: Градска библиотека, 2001.

PHOTOTYPE PUBLICATION:

SURNAME, name of the author. *Title*. Place of the first publication, year of the first publication. Place of the phototype publication: Publisher, reprint year. [orig.]

Example:

SOLARIĆ, Pavle. *Pominak knjižeski*. Venecija 1810. Indija: Narodna biblioteka “Dr Đorđe Natošević”, 2003. [orig.] СОЛАРИЋ, Павле. *Поминак књижески*. Венеција 1810. Инђија: Народна библиотека „Др Ђорђе Натошевић”, 2003.

SECONDARY AUTHORSHIP

In Philologia Mediana, the proceedings are to be quoted by their compiler or editor.

SURNAME, name (editor or compiler). *Title*. Place of publication: publisher, year. [orig.]

Example:

RADOVANOVIĆ, Milorad (ed.). *Srpski jezik na kraju veka*. Beograd: Institut za srpski jezik SANU — Službeni glasnik, 1996. [orig.] РАДОВАНОВИЋ, Милорад (ур.). *Српски језик на крају века*. Београд: Институт за српски језик САНУ — Службени гласник, 1996.

MANUSCRIPTS

SURNAME, name of the author. *Manuscript title* (in case it exists or if it is widely accepted in science). Place: Institution, signature, year. [orig.]

Example:

NIKOLIĆ, Jovan. *Pesmarica*. Temišvar: Archive SANU in Beograd, sign. 8552/264/5, 1780–1783. [orig.] Николић, Јован. *Песмарица*. Темишвар: Архив САНУ у Београду, сигн. 8552/264/5, 1780–1783.

Manuscripts are to be quoted according to foliation (for example 2a -3b), and not according to pagination, except in the cases when the manuscript has its pagination.

CONTRIBUTIONS IN SERIAL PUBLICATIONS

CONTRIBUTION IN A JOURNAL

SURNAME, name of the author. "Title of the publication." *Title of the journal* vol., issue (year or complete date): pages. [orig.]

Example:

RIBNIKAR, Jara. "Nova stara priča." *Letopis Matice srpske*, book. 473, issue 3 (mart 2004): p. 265–269. [orig.] РИБНИКАР, Јара. „Нова стара прича”. *Летопис Матице српске*, књ. 473, св. 3 (март 2004): стр. 265269.

CONTRIBUTION IN PAPERS

SURNAME, name of the author. "Title of the text." *Title of the papers* date: number of pages. [orig.]

Example:

KLJAKIĆ, Slobodan. "Čerčilov rat zvezda protiv Hitlera." *Politika* 21. 12. 2004: 5. [orig.] КЉАКИЋ, Слободан. „Черчилов рат звезда против Хитлера”. *Политика* 21. 12. 2004: 5.

MONOGRAPHIC ONLINE PUBLICATION

SURNAME, name of the author. *Title of the book*. <Internet address>. Date of downloading. [orig.]

Example:

WELTMAN, K. N. Augmented Books, knowledge and culture. <<http://www.isoc.org/inet2000/cdproceedings/bd/bd.>> 02. 02. 2002.

SERIAL ONLINE PUBLICATION

SURNAME, name of the author. "Title of the text." *Title of the periodical publication*. Date of the periodical publication. Database name. Date of downloading. [orig.]

Example:

TOIT, A. "Teaching Info-preneurship: students' perspective." ASLIB Proceedings February 2000. Proquest. 21. 02. 2000.

ONLINE ENCYCLOPEDIA PUBLICATION

"Title." *Title of the encyclopedia*. <Internet address>. Date of downloading. [orig.]

Example:

"Wilde, Oscar." Enciklopedia Americana. <...> 15. 12. 2008.

23. Sources are to be given in a separate section entitled Sources after the section Works Cited, and all the rules valid for the section Works Cited, are to be applied here as well.
24. In the Works Cited section, parentheses are to be given as follows: the surname(s) of the author(s) and the year listed in parenthesis in the same form as given in bibliography. Please, see the following example for texts written in Serbian – Serbian Cyrillic, Serbian Latin, and English, where surnames are listed alphabetically.

Example:

BAŠLAR 2005: BAŠLAR, Gaston. *Poetika prostora*. Čačak, Beograd: Gradac, B. Kukić, 2005.

BELIĆ 1958: BELIĆ, Aleksandar. O jezičkoj prirodi i jezičkom razvitku: lingvistička ispitivanja. Knj. 1. — 2. izd. Beograd: Nolit, 1958. [orig.] Белић, Александар. *О језичкој природи и језичком развитку: лингвистичка испитивања*. Књ. 1. — 2. изд. Београд: Нолит, 1958.

MARFI 1974: MYRPHY, James J. *Rhetoric in the Middle Ages: A History of Rhetorical Theory from Saint Augustine to the Renaissance*. Berkley: University of California Press, 1974.

*NB: The parentheses are to be given in the same manner in the Sources section.

25. **If the cited article has a DOI number, it must be listed.**
26. The summary should not exceed 10% of the text's length. It has to be written in one of the world's languages (English, Russian, German, French). If the author is not able to provide a proper translation, the summary should be written in the language that the original paper is written in, and the Editorial Board of Philologia Mediana will be in charge of providing the translation. If the paper is written in a foreign language, the summary should be written in Serbian, as well. If the author is not able to provide a proper translation in Serbian, the summary should be written in the language that the original paper is written in, and the Editorial Board of Philologia Mediana will be in charge of providing the Serbian translation.
27. The text of the paper for Philologia Mediana requests A4 form (21 x 29,5 cm), with 2.5 cm margins, 1.5 cm indentation of the first row of the new paragraph, and no spacing between the lines. Times New Roman is the required font, 12pt letters, while the abstract, key words and notes are to be given in 10pt letter size. The text's length: for studies, articles and papers up to 36.000 characters; for book reviews up to 14.000 characters

Printed papers should be sent using the official website of the magazine (www.philologiamediana.com) and via e-mail to the following two addresses (it is obligatory to send the paper to both of these addresses!) philologiamediana@filfak.ni.ac.rs and aleksandar.novakovic@filfak.ni.ac.rs. Should the authors find it more convenient, the

papers can be only sent to the given e-mail addresses, and the Editorial Board will upload the papers to the website. The electronic version of the paper is to be sent in doc(x) format. In case the author(s) use special fonts in their papers, they have to send the fonts together with the paper.

Philologia Mediana Editorial Board

INSTRUCTIONS AUX AUTEURS POUR LA RÉDACTION DU MANUSCRIT

1. La revue *Philologia Mediana* publie des articles originaux de tous les domaines des recherches littéraires (histoire, théorie et méthodologie littéraire, littérature générale et comparée) et linguistiques, ainsi que les rapports de recherche et comptes rendus. Les travaux déjà publiés ou soumis à la publication dans une autre revue ne seront pas acceptés pour la publication dans la *Philologia Mediana*.

Les auteurs sont priés d'appliquer impérativement les règles suivantes :

- a) les titres des publications spécifiques (monographies, actes de colloque, revues, dictionnaires, etc.), abordés dans le document, sont mis en italique dans la langue et la lettre de la publication citée, que ce soit l'original ou la traduction ;
- b) de préférence, la citation se fait du texte original en lettre originale. Si l'on cite un ouvrage traduit, il est nécessaire d'en indiquer dans la note en bas de page les données bibliographiques dans l'original ;
- c) à l'intérieur des parenthèses bibliographiques se trouvant dans le corps du texte, le nom de l'auteur est cité uniquement en forme et en lettre du présent document, par ex. (PETROVIĆ 1986) ;
- d) les citations de la littérature primaire doivent être en forme et en lettre du présent document ainsi que dans la langue originale ;
- e) les citations de la littérature secondaire dans la langue étrangère peuvent être dans la langue originale ou traduites en langue du texte, mais une fois la langue choisie, elle est à citer de manière conséquente.

2. **Le manuscrit doit contenir** les éléments suivants : a) prénom de l'auteur, lettre initiale du prénom du père ou de la mère, nom de l'auteur, nom de l'institution où l'auteur travaille et/ou le nom/le nombre du groupe de recherche ou du laboratoire dans le cadre duquel l'auteur travaille, b) titre du manuscrit, c) résumé en français, d) mots-clés, e) texte du manuscrit, f) littérature et sources consultées, g) résumé en serbe (pour les auteurs non serbophones, le résumé sera traduit en serbe par le Comité de rédaction), h) annexes. **Cette disposition des éléments doit être respectée.**

3. **Prénom de l'auteur, lettre initiale du prénom du père ou de la mère et nom de l'auteur** sont imprimés au-dessus du titre près de la marge gauche dans les recherches et les articles. Les noms des auteurs sont cités en forme originale, n'importe la langue du manuscrit. Le titre et le siège de l'institution où l'auteur travaille prennent place au-dessous du nom, de la lettre initiale du prénom du père ou de la mère et du prénom de l'auteur. Les titres des organisations composées devraient refléter la hiérarchie de leur structure (par ex. Université de Niš, Faculté de Philosophie, Département de langue et littérature françaises). S'il y a plusieurs auteurs, il faut annoter l'institution de chacun.

La fonction et le titre de l'auteur ne doivent pas être cités. L'adresse officielle ou/et électronique de l'auteur est donnée en bas de la première page et elle est liée

d'un astérisque au nom de l'auteur. S'ils sont plusieurs, on donne l'adresse du premier auteur. Le titre et le numéro du projet scientifique ou du groupe de recherche ou du laboratoire, à savoir du programme en cadre duquel l'article a apparu, ainsi que le titre de l'institution finançant le projet ou le programme, sont donnés dans la note en bas de page et elle est liée de deux astérisques au titre de l'institution où l'auteur travaille.

4. **Le titre** du manuscrit doit refléter au plus précis et au plus concis le contenu du manuscrit. **C'est dans l'intérêt de l'auteur d'utiliser les mots conformes à l'indexation et à la recherche.** S'il n'y en a pas de tels mots, il est souhaitable de rajouter au titre un sous-titre. **Le titre et le sous-titre sont imprimés au milieu de la page, en lettres majuscules.**
5. **Dans le résumé**, qui est écrit en français, il faut dégager en bref le problème, le but, la méthodologie et les résultats de la recherche scientifique. De préférence, le résumé contient entre 100 et 250 mots. Il prend place au-dessous du titre du manuscrit, sans indice « résumé », de sorte que la marge gauche est mise à la ligne 1,5 cm par rapport au corps du texte (c'est-à-dire elle est ajustée à la première ligne du corps du texte).
6. Les mots-clés sont termes et expressions désignant la problématique entière de la recherche et ils sont 10 au maximum. Il est vivement recommandé de définir les mots-clés en considérant des dictionnaires de spécialité terminologiques et **c'est dans l'intérêt de l'auteur que leur fréquence soit la plus grande possible afin de faciliter le processus de la recherche.** Les mots-clés écrits en français sont mis au-dessous du résumé avec l'indice *Mots-clés*. Les mots-clés rédigés en serbe se trouvent au-dessous du résumé en serbe à la fin de l'article avec l'indice *Кључне речи* ; pour les auteurs non serbophones, le résumé et les mots-clés seront traduits en serbe par le Comité de rédaction. Les mots-clés sont mis de sorte que la marge gauche est ajustée à celle du résumé et sans point à la fin de la suite.
7. **La parenthèse bibliographique** est une abréviation insérée dans le corps du texte référant à la donnée bibliographique complète de l'œuvre citée qui se trouve à la fin du texte. Elle est composée de la parenthèse ouverte, du nom de l'auteur, de l'année de parution de l'œuvre citée, du numéro de la page citée et de la parenthèse fermée. Par ex. (BARTHES 1973 : 67) pour la donnée bibliographique BARTHES, Roland. *Le plaisir du texte*. Paris : Éditions du Seuil, 1973.

Si plusieurs pages voisines d'un ouvrage sont citées, il faut mettre les numéros référant la première et la dernière page citée, avec un tiret entre les deux. Par ex. (BARTHES 1973 : 67–69) pour la donnée bibliographique BARTHES, Roland. *Le plaisir du texte*. Paris : Éditions du Seuil, 1973.

Si plusieurs pages non voisines d'un ouvrage sont citées, le numéro référant les pages citées sont séparés d'une virgule. Par ex. (BARTHES 1973 : 67, 69) pour la donnée bibliographique BARTHES, Roland. *Le plaisir du texte*. Paris : Éditions du Seuil, 1973.

S'il s'agit d'un auteur étranger, il est nécessaire de transcrire son nom dans la langue du manuscrit, par ex. Bakhtine pour Бахтин, et la transcription se donne

également dans les parenthèses, par ex. (BAKHTINE 1978 : 123) pour la donnée bibliographique BAKHTINE, Mikhaïl. M. *Esthétique et théorie du roman*. Paris : Gallimard, 1978.

Si on cite plusieurs études d'un auteur publiées la même année, il est à préciser dans la parenthèse, en mettant une lettre correspondante, de quelle donnée bibliographique de la liste finale il s'agit. Par ex. (BAKHTINE 1978a : 123).

Au cas où la source bibliographique a plus de deux auteurs, dans la parenthèse sont cités les noms des deux premiers auteurs, les noms des autres étant remplacés par l'abréviation *et al.* : (BARTHES, KAYSER *et al.* 1977) pour la donnée bibliographique BARTHES, Roland et Wolfgang KAYSER, Wayne C. BOOTH, Philippe HAMON. *Poétique du récit*. Paris : Éditions du Seuil, 1977.

S'il est évident du contexte qui est l'auteur cité ou paraphrasé, le nom de l'auteur n'est pas cité dans la parenthèse. Par ex. Selon la théorie du texte de Barthes (1973 : 123), tout texte est intertexte, un tissu nouveau de citations révolues.

Si dans la parenthèse on renvoie aux ouvrages de plusieurs auteurs, les données de chacun sont séparées par un point-virgule. Par ex. (BARTHES 1973 ; TODOROV 1968).

Noms des tables sont imprimés directement au-dessus des tables (au milieu de la page) de la façon suivante :

Table 1 (gras). *Présentation tabulaire (italique)*

Noms des présentations graphiques, diagrammes, etc. sont imprimés directement sous l'objet (au milieu de la page) de la façon suivante :

Présentation graphique (gras). *Présentation graphique (italique)*

8. **Les notes** sont marquées en chiffres arabes sans point ni parenthèse et elles prennent place en bas de la page où se trouve la partie du texte à laquelle la note renvoie. Les notes ne contiennent qu'un texte supplémentaire (commentaire) qui contribue à la meilleure compréhension du sujet abordé. Les références bibliographiques ne seront pas citées dans les notes en bas de page étant donné que les parenthèses bibliographiques en servent. Étant liées à la littérature (bibliographie) et aux sources citées à la fin de l'article,

les parenthèses bibliographiques facilitent à suivre la citation dans les revues scientifiques.

9. **La bibliographie** est donnée dans un paragraphe à part intitulé *Bibliographie*. Dans ce paragraphe les parenthèses bibliographiques, mises en abrégé au corps du texte, sont déchiffrées. Les données bibliographiques (les références) sont citées de manière alphabétique suivant le nom du premier ou de l'unique auteur cité dans la parenthèse (voir numéro 11). Si la donnée bibliographique contient plusieurs lignes, elles sont toutes ajustées de 1,5 cm à droite, excepté la première, en appliquant le soi-disant paragraphe « suspendu » (hanging).

Chaque donnée bibliographique doit être écrite en lettre latine, suivie de la donnée identique mais en lettre originale le cas échéant. Exemple pour une donnée écrite en lettre cyrillique :

STEVANOVIĆ 1986 : STEVANOVIĆ, Mihailo. *Savremeni srpskohrvatski jezik. Gramatički sistemi i književnojezička norma II. Sintaksa*. Beograd: Naučna knjiga, 1986. [orig.] СТЕВАНОВИЋ, Михаило. *Савремени српскохрватски језик. Граматички системи и књижевнојезичка норма II. Синтакса*. Београд: Научна књига, 1986.

Exemple pour plusieurs auteurs :

PIPER, ANTONIĆ et al. 2005 : PIPER, Predrag i Ivana ANTONIĆ, Vladislava RUŽIĆ, Sreto TANASIĆ, Ljudmila POPOVIĆ, Branko TOŠOVIĆ. *Sintaksa savremenoga srpskog jezika. Prosta rečenica*. Beograd: Institut za srpski jezik SANU – Beogradska knjiga – Matica srpska, 2005. [orig.] ПИПЕР, Предраг и Ивана АНТОНИЋ, Владислава РУЖИЋ, Срето ТАНАСИЋ, Људмила ПОПОВИЋ, Бранко ТОШОВИЋ. *Синтакса савременога српског језика. Проста реченица*. Београд: Институт за српски језик САНУ – Београдска књига – Матица српска, 2005.

Chaque donnée bibliographique est un paragraphe à part organisé de manières différentes vu le type de la source citée. *Philologia Mediana* a adopté la manière MLA de la citation bibliographique (*Modern Language Association's Style – Works cited*) avec telle modification que les titres des publications séparées sont mis en italique.

Exemples d'une telle citation :

Pour une monographie :

NOM, prénom de l'auteur et prénom et NOM du second auteur. *Titre du livre*. Donnée sur le nom du traducteur, du rédacteur ou d'autres auteurs le cas échéant. Donnée sur l'édition ou le nombre de tomes. Lieu de l'édition : Éditeur, année de parution.

Exemples :

BARTHES, Roland. *Le plaisir du texte*. Paris : Éditions du Seuil, 1973.

LAMARTINE, Alphonse. *Voyage en Orient*. Édition présentée, établie et annotée par Sophie Basch. Paris : Gallimard, 2011.

DUCROT, Oswald et Tzvetan TODOROV. *Dictionnaire encyclopédique des sciences du langage*. Paris : Seuil, 1972.

Édition phototype :

NOM, prénom de l'auteur. *Titre du livre*. Lieu de la première édition, année de parution de la première édition. Lieu de la réédition phototype : éditeur, année de parution de la réédition.

Exemple :

DIMITRIYÉVITCH, Yélénà Y. *Une vision*. Paris, 1936. Beograd : Ana Stjelja, 2016.

Paternité secondaire :

Les *Actes du Colloque* sont désignés suivant le nom du directeur ou rédacteur en chef. NOM, prénom du directeur ou rédacteur. *Titre du livre*. Lieu de l'édition : Éditeur, année de parution.

Exemple :

STANKOVIĆ, Selena et Nermin VUČELJ (dir.). *Les Études françaises aujourd'hui (2015) : Tradition et modernité*. Niš : Faculté de Philosophie, 2016.

Manuscrits :

NOM, prénom de l'auteur. *Titre du manuscrit* (s'il existe ou s'il est déjà intitulé et notoire dans la science). Lieu d'apparition : Institution où il se trouve, signature, année de parution.

Exemple :

DIMITRIYÉVITCH, Yélénà Y. *Au soleil couchant*. Beograd : Bibliothèque nationale de Serbie, sign. P 544, 1926–1932.

Les manuscrits sont cités suivant la foliation (ex. 2a–3b) et non la pagination, sauf si le manuscrit est déjà numéroté.

Contributions dans la périodique :

Contribution dans une revue :

NOM, prénom de l'auteur. « Titre du texte dans la revue ». *Titre de la revue* numéro du cahier ou du tome (l'année ou la date complète) : pages que le texte contient.

Exemple :

ĐURIĆ, Vladimir. « L'évolution d'un symbole : le 'cygne' dans la poésie de Sully Prudhomme, Baudelaire et Mallarmé ». *Philologia Mediana* n° 10 (2018) : 349–362.

Contribution dans les journaux :

NOM, prénom de l'auteur. « Titre du texte ». *Titre des journaux* date : numéro(s) de(s) page(s).

Exemple :

KRISTEVA, Julia. « Le Polylogue ». *Le Monde* 25. 11. 1976 : 8.

Pour citer les documents téléchargés de l'internet :

Monographie disponible en ligne :

NOM, prénom de l'auteur. *Titre du livre*. <adresse du site internet>. Date du téléchargement.

Exemple :

VELTMAN, K. N. *Augmented Books, knowledge and culture*. <<http://www.isoc.org/inet2000/cdproceedings/bd/bd.>> 02. 02. 2002.

Contribution dans le périodique disponible en ligne :

NOM, prénom de l'auteur. « Titre du texte ». *Titre de la publication périodique*. Date de la publication périodique. Titre de la base de données. Date du téléchargement.

Exemple :

TOIT, A. « Teaching Info-preneurship: students' perspective. » *ASLIB Proceedings* February 2000. Proquest. 21. 02. 2000.

Contribution dans une encyclopédie disponible en ligne :

« Titre de l'entrée ». *Titre de l'encyclopédie*. <adresse du site internet>. Date du téléchargement.

Exemple : « Wilde, Oscar. » *Encyclopédie Larousse*. <<http://www.larousse.fr/encyclopédie/rechercher?q=wilde%2C+oscar&t=>>> 15. 12. 2008.

10. Les sources sont données sous titre *Sources* dans le paragraphe séparé suivant celui de la Bibliographie et respectant les mêmes principes de citation appliqués dans la *Bibliographie*.

11. Dans le paragraphe *Bibliographie* les parenthèses sont déchiffrées de sorte que le nom de l'auteur et l'année de parution sont placés en tête et en même forme qui a été déjà citée dans la parenthèse dans le corps du texte :

BAKHTINE 1978 : BAKHTINE, Mikhaïl. M. *Esthétique et théorie du roman*. Paris : Gallimard, 1978.
MYRPHY 1974 : MYRPHY, James J. *Rhetoric in the Middle Ages : A History of Rhetorical Theory from Saint Augustine to the Renaissance*. Berkley : University of California Press, 1974.

* Les parenthèses s'écrivent de la même manière dans le paragraphe *Sources*.

12. Si l'article cité a un numéro DOI, il doit être répertorié.

13. Le résumé à la fin ne doit pas dépasser 10% de longueur du texte et il est rédigé en serbe. Si l'auteur n'est pas en état de le rédiger en serbe, il peut le faire dans la langue de l'article et c'est le Comité de rédaction qui en fera la traduction.
14. Le corps du texte est rédigé de manière électronique, sous format du papier A4 (21 x 29,5 cm) aux marges 2,5 cm, avec le retrait de première ligne du nouveau paragraphe de 1,5 cm et sans interligne (interlinéa : Single). Le texte doit être au style Times New Roman, taille 12 pt, alors que le résumé, les mots-clés et les notes en bas de page sont à la taille 10 pt. Longueur du texte : l'ensemble du manuscrit comprendra 36.000 signes maximum, espaces comprises ; pour les comptes rendus 14.000 signes maximum, espaces comprises.

Les manuscrits sont à envoyer à deux adresses suivantes : philologiamediana@filfak.ni.ac.rs et aleksandar.novakovic@filfak.ni.ac.rs. La version électronique du manuscrit doit être en format .doc(x). Si des polices de caractères spéciales ont été utilisées dans le texte, il est nécessaire de les fournir avec le texte.

Comité de rédaction de *Philologia Mediana*

ИНСТРУКЦИЯ АВТОРАМ ПО ОФОРМЛЕНИЮ СТАТЬИ

Журнал под названием *Philologia Mediana* публикует оригинальные работы из всех областей исследования литературы (истории литературы, теории литературы, методологии изучения литературы, сопоставительные связи), языка и других лингвистических материалов. Доклады, которые уже были опубликованы или предложены для публикации в другом издании, не могут быть принятыми к публикации в *Philologia Mediana*. Если работа была представлена на научной конференции в виде устного сообщения (с таким или схожим названием), это должно быть указано в отдельной сноске, как правило, в нижней части первой страницы статьи.

Статьи публикуются на сербском литературном языке, на кириллице, а кроме того, и на английском, французском, русском или немецком языках. Рукопись должна быть оформлена в соответствии с орфографическими правилами, в грамматическом и стилистическом плане корректной. В данном журнале, относительно работ на сербском языке применяются нормы *Орфографии сербского языка* Митра Пешикана, Йована Ерковича и Мата Пижурицы (Матица сербская: Новый Сад 2010). Наряду с установленными правилами правописания, авторы в процессе подготовки рукописи к печати должны придерживаться и следующего:

1. Названия отдельных публикаций (монографий, сборников, журналов, словарей и т.д.), упомянутых в статье, выделяются курсивом в языке и на письме, в котором цитируемая публикация опубликована, будь то в оригинале или в переводе.
2. Является желательным цитирование по оригинальному тексту и письме. Если цитируется переведенная работа, то необходимо сделать соответствующую пометку и в ней указать библиографические сведения об оригинале.
3. Иностранные имена транскрибируются (в соответствии с нормами сербского языка) согласно правил *Орфографии сербского языка*, а когда иностранное имя впервые указывается, в скобках дается оригинальная запись, кроме случаев когда имя широко известно (например, Ноам Чомски), либо пишется так же, как и на сербском (например, Филип Ф. Фортунатов).
4. Во внутритекстовых библиографических ссылках в сокращенном виде (парантезах) фамилия автора указывается в первоначальном виде и письме, исключительно латинскими буквами. Пример: (BELIĆ 1941), (KAROLAK 2004), (VOLF 2006).
5. Цитаты из первичной литературы должны быть приведены (и) на языке оригинала.
6. Цитаты из работ на иностранном языке, в зависимости от функции которую выполняют, можно привести на языке оригинала или в переводе, но надо последовательно придерживаться выбранного способа цитирования.

Рукопись должна иметь следующие элементы: а) имя, отчество, фамилия, название учреждения, в котором работает автор, б) название работы, в) абстракт, г) ключевые слова, д) текст работы, е) литературу и ссылки, ж) резюме, з) приложения. **Последовательность расположения этих элементов должна соблюдаться.**

7. **Имя, отчество и фамилия автора** в исследованиях и статьях печатается над заголовком на левом поле, а в обзорах ниже текста работы на правом поле, выделены курсивом. Имена и фамилии местных авторов всегда упоминаются в первоначальном виде, независимо от языка работы. Название и адрес учреждения, в котором работает автор печатается ниже имени, отчества и фамилии автора. Сложные названия учреждений надо писать, учитывая иерархическую структуру их элементов (например: Университет в Нише, Философский факультет, Кафедра сербского языка). Если работа является соавторской, следует отметить названия учреждений в которых работает каждый из авторов. Ученая степень и позиция автора не указываются.
8. **Официальный адрес и / или адрес электронной почты автора** дается постранично, ссылкой в виде звездочки, связанной с фамилией автора. Если авторов более одного, указывается только адрес первого автора. Название и номер проекта, или название программы, в рамках которой статья возникла, и название учреждения, которое финансирует проект или программу, указываются в виде отдельной ссылки, двумя звездочками связанной с названием учреждения, в котором работает автор.
9. **Заглавие (и подзаголовок) доклада пишется в середине страницы.** Оно должно наиболее точно и сжато отражать содержание работы. В интересе авторов пользоваться словами, пригодными для обозначения и поиска. Если такие слова отсутствуют в заглавии, желательно добавить к заглавию подзаголовок.
10. **В аннотации**, которая должна быть написана на языке доклада, необходимо сжато изложить проблемы, цели, методологию и результаты научного исследования. Рекомендуются объем аннотации от 100 до 250 слов. Аннотация ставится под заглавием доклада, без обозначения *Аннотация*, следующим образом: отступ левого поля составляет 1,5 см по отношению к главному тексту (т. е., поле соответствует отступу первой строки главного текста).
11. **Ключевые слова** являются терминами или выражениями, указывающими на всю проблематику исследования, и не следует приводить их более десяти. Рекомендуются определять их с опорой на специальные терминологические словари, **и в интересе авторов подобрать ключевые слова с как можно большей частотностью (в соответствии с возможностью более удобного поиска).** Ключевые слова приводятся на языке, на котором написана аннотации, и на

языке на котором написано резюме доклада (без точки в конце строки!) Ключевые слова приводятся под аннотацией и под резюме соответствующим обозначением *Ключевые слова*, т.е. *Keywords* и т.п., таким образом, что их левое поле выравнивается с левым полем аннотации, т.е., резюме.

12. Библиографические указатели, как вложенные сокращения в тексте, направляющие на полные библиографические данные о цитирующемся произведении, которые приводятся в конце доклада, состоят из раскрытой скобки, фамилии автора, года публикации цитирующейся работы, а также и номера страницы на которой размещен цитируемый текст, и закрытой скобки; пример: (IVIĆ 1986: 128) для библиографической единицы: IVIĆ, Pavle. *Srpski narod i njegov jezik*. – 2. изд. Beograd: Srpska književna zadruga, 1986. [orig.] ИВИЋ, Павле. *Српски народ и његов језик*. – 2. изд. Београд: Српска књижевна задруга, 1986.
 - Если цитируются несколько соседних страниц одного и того же произведения, приводятся номера, относящиеся к первой и последней цитирующейся странице, и между ними ставится дефис, например: (IVIĆ 1986: 128—130), для библиографической единицы: IVIĆ, Pavle. *Srpski narod i njegov jezik*. – 2. изд. Beograd: Srpska književna zadruga, 1986. [orig.] ИВИЋ, Павле. *Српски народ и његов језик*. — 2. изд. Београд: Српска књижевна задруга, 1986.
 - Если цитируются две или больше не соседних страниц той же статьи, цифры относящиеся к соответствующим страницам отделяются запятой, пример: (IVIĆ 1986: 128, 130) для библиографической единицы: IVIĆ, Pavle. *Srpski narod i njegov jezik*. – 2. изд. Beograd: Srpska književna zadruga, 1986. [orig.] ИВИЋ, Павле. *Српски народ и његов језик*. — 2. изд. Београд: Српска књижевна задруга, 1986.
13. Если речь идет об иностранном авторе, фамилию вне скобок нужно транскрибировать на язык, на котором основной текст статьи, например Marfi za Murphy, но транскрипцию нужно сделать и в парантезе, напр. (MARFI 1974: 95) для библиографической единицы: MURPHY, James J. *Rhetoric in the Middle Ages: A History of Rhetorical Theory from Saint Augustine to the Renaissance*. Berkley: University of California Press, 1974.
14. Когда в работе упоминается несколько статей, опубликованных автором в одном и том же году, в парантезе соответствующей (строчной) буквой нужно уточнить, о какой библиографической ссылке из целостного списка литературы, идет речь; пример: (MARFI 1974b: 12).
15. Если библиографический источник имеет несколько авторов, в скобках приводятся фамилии первых двух авторов, а вместо фамилий остальных авторов надо писать и др.: (IVIĆ, KLAJN i др. 2007) для библиографической единицы: IVIĆ, Pavle i Ivan KLAJN, Mitar PEŠIKAN, Branislav BRBORIĆ. *Srpski jezički priručnik*. Beograd:

Beogradska knjiga, 2007. [orig] ИВИЋ, Павле и Иван КЛАЈН, Митар ПЕШИКАН. Бранислав БРБОРИЋ. *Српски језички приручник*.

или парафразируются; пример: „По исследованию Мерфи (1974: 207), первый сохранившийся трактат из данной области написал бенедиктинец Алберик из Монте Касино во второй половине XI века”.

17. Если в скобках указывается на работы двух или более авторов, данные о всех последующих статьях **нужно отделять точкой с запятой**; пример: (BELIĆ 1958; STEVANOVIĆ 1968).
18. Названия таблиц пишутся выше них (в середине страницы), следующим образом:

Таблица 1 (болд). *Табличный вид (курсив)*

19. Названия графических изображений, диаграмм и сл. пишутся ниже объекта (в середине страницы), следующим образом:

Графическое изображение 1 (болд). *Графическое изображение изображение (курсив)*

20. Подстрочные сноски, обозначенные арабскими цифрами (после знака препинания, без точки или скобки), даются в конце страницы, на которой находится часть текста, к которой сноска относится. В них приводятся менее важные информации, дополнительные объяснения и т.п. Сноски не используются для подачи библиографических источников цитат или парафраз, которые даются в основном тексте, так как этому служат парантезы, ссылки, посредством которых, **становится более легко следить за цитатами в научных журналах**.
21. Цитируемая литература приводится в отдельной части, озаглавленной как „Цитируемая литература” (без кавычек!). Библиографические единицы (ссылки) приводятся последовательно в алфавитном порядке латиницей. Ссылки, первоначально опубликованные кириллицей или другим шрифтом, должны быть приведены в их оригинальном виде,

после необходимого латинского формата. В этом разделе описываются внутритекстовые библиографические ссылки, в работе приведённые в сокращённой форме. Библиографические единицы (ссылки) приводятся в алфавитном порядке или латиницей по фамилии первого или единственного автора, упомянутой в ссылке в тексте (смотрите точку 12). Если описание библиографической единицы занимает несколько строк, все строки, кроме первой сдвигаются вправо на 1,5 см, образуя так называемый „висящий” параграф (раздел Hanging: Paragraph > Indents and Spacing > Indentation > Hanging 1,5 cm).

22. Каждая библиографическая единица представляет собой абзац, организованный по-разному, в зависимости от вида цитируемого источника. В *Philologia Mediana* в библиографическом описании цитируемой литературы применяется стиль библиографического цитирования MLA (Modern Language Association's Style – Works cited), с тем отличием, что заглавие отдельной публикации приводится курсивом.

МОНОГРАФИЯ

ФАМИЛИЯ, имя автора, имя и ФАМИЛИЯ соавтора. *Название книги*. Сведения о переводчике, составителе или каком-либо другом виде авторства. Сведения об издании или количестве томов. Место издания: издатель, год издания. [orig] ФАМИЛИЯ, имя автора, имя и ФАМИЛИЯ соавтора. *Название книги*. Сведения о переводчике, составителе или каком-либо другом виде авторства. Сведения об издании или количестве томов. Место издания: издатель, год издания.

Пример:

BELIĆ, Aleksandar. *O jezičkoj prirodi i jezičkom razvitku: lingvistička ispitivanja*. Knj. 1. – 2. izd. Beograd: Nolit, 1958. [orig.] БЕЛИЋ, Александар. *О језичкој природи и језичком развитку: лингвистичка испитивања*. Књ. 1. – 2. изд. Београд: Нолит, 1958.

MILETIĆ, Svetozar. *O srpskom pitanju*. Izbor i predgovor Čedomir Popov. Novi Sad: Gradska biblioteka, 2001. [orig.] МИЛЕТИЋ, Светозар. *О српском питању*. Избор и предговор Чедомир Попов. Нови Сад: Градска библиотека, 2001.

ФОТОТИПИЧЕСКОЕ ИЗДАНИЕ

ФАМИЛИЯ, имя автора. *Название книги*. Место первого издания, год первого издания. Место повторного, фототипического издания: издатель, год репринтного издания. [orig] ФАМИЛИЯ, имя автора. *Название книги*. Место первого издания, год первого издания. Место повторного, фототипического издания: издатель, год репринтного издания.

Пример:

SOLARIĆ, Pavle. *Pominak knjižeski*. Venecija 1810. Indija: Narodna biblioteka „Dr Đorđe Natošević”, 2003. [orig.] СОЛАРИЋ, Павле. *Поминак књижески*. Венеција 1810. Инђија: Народна библиотека „Др Ђорђе Натошевић”, 2003.

ВТОРИЧНОЕ АВТОРСТВО

В журнале *Philologia Mediana* сборники научных работ описываются по имени редактора или составителя.

ФАМИЛИЯ, имя редактора (или составителя). *Название работы*. Место издания: издательство, год издания. [orig.] ФАМИЛИЯ, имя редактора (или составителя). *Название работы*. Место издания: издательство, год издания.

Пример:

RADOVANOVIC, Milorad (ur.). *Srpski jezik na kraju veka*. Beograd: Institut za srpski jezik SANU — Službeni glasnik, 1996. [orig.] РАДОВАНОВИЋ, Милорад (ур.). *Српски језик на крају века*. Београд: Институт за српски језик САНУ — Службени гласник, 1996.

РУКОПИСНЫЙ МАТЕРИАЛ

ФАМИЛИЯ, имя автора. *Название рукописи* (если имеется, или если она получила название, признанное в научных кругах). Место создания: учреждение, в котором она находится, сигнатура, год создания. [orig.] ФАМИЛИЯ, имя автора. *Название рукописи* (если имеется, или если она получила название, признанное в научных кругах). Место создания: учреждение, в котором она находится, сигнатура, год создания.

Пример:

NIKOLIĆ, Jovan. *Pesmarica*. Temišvar: Arhiv SANU u Beogradu, sign. 8552/264/5, 1780–1783. [orig.] НИКОЛИЋ, Јован. *Песмарица*. Темишвар: Архив САНУ у Београду, сигн. 8552/264/5, 1780–1783.

Рукописи цитируются посредством фолиации (например, 2а–3б), а не посредством пагинации, исключая случаи, когда рукопись пагинирована.

НАУЧНАЯ СТАТЬЯ В ПЕРИОДИЧЕСКОЙ ПУБЛИКАЦИИ

НАУЧНАЯ СТАТЬЯ ОПУБЛИКОВАННАЯ В СБОРНИКЕ

ФАМИЛИЯ, имя автора. „Название статьи.“ Название сборника, номер тетради или тома (год, или полная дата): первая и последняя страницы статьи. [orig.] ФАМИЛИЯ, имя автора. „Название статьи.“ Название сборника, номер тетради или тома (год, или полная дата): первая и последняя страницы статьи.

Пример:

RIBNIKAR, Jara. „Nova stara priča”. *Letopis Matice srpske*, knj. 473, sv. 3 (mart 2004): str. 265–269. [orig.] РИБНИКАР, Јара. „Нова стара прича”. *Летопис Матице српске*, књ. 473, св. 3 (март 2004): стр. 265–269.

НАУЧНАЯ СТАТЬЯ ОПУБЛИКОВАННАЯ В ГАЗЕТАХ

ФАМИЛИЯ, имя автора. „Название статьи”. *Название газеты* дата: количество страниц. [orig.] ФАМИЛИЯ, имя автора. „Название статьи”. *Название газеты* дата: количество страниц.

Пример:

KLJAKIĆ, Slobodan. „Čerčilov rat zvezda protiv Hitlera”. *Politika* 21. 12. 2004: 5. [orig.] КЉАКИЋ, Слободан. „Черчиллов рат звезда против Хитлера”. *Политика* 21. 12. 2004: 5.

МОНОГРАФИЯ ДОСТУПНА ОНЛАЙН

ФАМИЛИЯ, имя автора. *Название книги*. Дата скачивания. [orig.] ФАМИЛИЯ, имя автора. *Название книги*. Дата скачивания/доступа.

Пример:

VELTMAN, K. N. *Augmented Books, knowledge and culture*. <<http://www.isoc.org/inet2000/cdproceedings/bd/bd>> 02. 02. 2002.

НАУЧНАЯ СТАТЬЯ В ПЕРИОДИЧЕСКОЙ ПУБЛИКАЦИИ ДОСТУПНА ОНЛАЙН

ФАМИЛИЯ, имя автора. „Название текста”. *Название периодической публикации*. Дата периодической публикации. Название базы данных. Дата скачивания. [orig.] ФАМИЛИЯ, имя автора. „Название текста”. *Название периодической публикации*. Дата периодической публикации. Название базы данных. Дата скачивания.

Пример:

Toit, A. „Teaching Info-preneurship: students’ perspective”. *ASLIB Proceedings* February 2000. Proquest. 21. 02. 2000.

НАУЧНАЯ СТАТЬЯ В ЭНЦИКЛОПЕДИИ ДОСТУПНА ОНЛАЙН

„Название словарной статьи”. Название энциклопедии. Дата скачивания. [orig.] „Название словарной статьи”. Название энциклопедии. Дата скачивания.

Пример:

„Wilde, Oscar”. *Enciklopedia Americana*. <...> 15. 12. 2008.

23. Список источников дается в отдельном заголовке под названием *Источники* после заголовка *Список цитированной литературы*, теми же принципами библиографического описания, применяемыми в заголовке *Список цитированной литературы*.
24. В разделе *Список цитированной литературы* парантезы объясняются так, что в начале стоит фамилия(и) и год из парантезы в том же виде, в каком они представлены в парантезе. Приводим примеры текстов написанных на сербском языке кириллицей, латиницей и

на английском языке, причем фамилии приводятся по алфавитном порядку.

Пример:

BAŠLAR 2005: BAŠLAR, Gaston. *Poetika prostora*. Čačak, Beograd: Gradac, B. Kukić, 2005.

BELIĆ 1958: BELIĆ, Aleksandar. O jezičkoj prirodi i jezičkom razvitku: lingvistička ispitivanja. Knj. 1. — 2. izd. Beograd: Nolit, 1958. [orig.] БЕЛИЋ, Александар. *О језичкој природи и језичком развитку: лингвистичка испитивања*. Књ. 1. — 2. изд. Београд: Нолит, 1958.

MARFI 1974: MYRPHY, James J. *Rhetoric in the Middle Ages: A History of Rhetorical Theory from Saint Augustine to the Renaissance*. Berkley: University of California Press, 1974.

*Примечание: Тем же образом объясняются и парантезы в разделе *Источники*.

25. Если статья в номере DOI, она будет в репертуаре.

26. Резюме должно иметь объем не более 10% самой статьи и быть составлено на одном из мировых языках (английском, русском, немецком, французском). Если автор не может обеспечить качественный перевод, то он должен написать резюме на языке статьи, а редакция *Philologia Mediana* обеспечит перевод. Если статья написана на иностранном языке, резюме должно быть написано и на сербском языке. Если у автора нет возможности обеспечить качественный перевод, то он должен написать резюме на языке статьи, а редакция обеспечит превод на сербский язык.

27. Файл, содержащий текст статьи, за сборник *Philologia Mediana* должен быть подготовлен в редакторе *Microsoft Word* на бумаге размера A4 (21 x 29,5 см), поля: по 2,5 см с каждой стороны, с отступами первых строк абзацев на 1.5 см, без промежутков между колонками. Текст должен набираться шрифтом Times New Roman, 12 пунктов, а ключевые слова и сноски 10 пунктов. Объем текста: обзоры, статьи, доклады не более 36000 знаков (с промежутками); приказы не более 14000 знаков (с промежутками).

Напечатанную рукопись направлять по адресу официального веб-сайта журнала (www.philologiamediana.com) и направлением по двумя адресам (обязательно!): philologiamediana@filfak.ni.ac.rs и aleksandar.novakovic@filfak.ni.ac.rs. Если авторам удобнее, могут просто отправить статьи по приведенным адресам, а Редакция поставит их на платформу. Электронная версия статьи отправляется в форме .doc(x). Если авторы пользуются особым видом шрифта, тогда должны добавить их к статье.

Редакция журнала *Philologia Mediana*

PHILOLOGIA MEDIANA

Journal of Philological Studies
Faculty of Philosophy, University of Niš
Niš, XVII/17 (2025)

Published by

Faculty of Philosophy University of Niš
Niš, Ćirila i Metodija 2

Publisher

Natalija Jovanović, full profesor, Dean, Faculty of Philosophy

Proofreading

Authors

Prepress

Aleksandar M. Novaković

Journal cover

Darko Jovanović

Format

17 x 24 cm

Print

SCERO PRINT

Print run

50

ISSN 1821-3332

PHILOLOGIA MEDIANA

Часопис за филолошке науке
Филозофског факултета Универзитета у Нишу
Ниш, XVII/17 (2025)

Издавач

Филозофски факултет Универзитета у Нишу

Ниш, Ђирила и Методија 2

За издавача

Проф. др Наталија Јовановић, декан

Лектура / коректура

Ауторска

Прелом

Александар М. Новаковић

Корице

Дарко Јовановић

Формат

17 x 24 cm

Штампа

SCERO PRINT

Тираж

50 примерака

ISSN 1821-3332

CIP – Каталогизација у публикацији

Народна библиотека Србије, Београд

82

PHILOLOGIA Mediana : часопис за филолошке науке

=journal of Philological Studies / главни уредник

Горан Максимовић. - Год. 1, бр. 1 (2009)- . - Ниш

: Филозофски факултет, 2009- (Ниш : Scero print). - 24 cm

Годишње. - Друго издање на другом медијуму

: Philologia Mediana (Online) = ISSN 2620-2794

ISSN 1821-3332 = Philologia Mediana

COBISS.SR-ID 171242508